

ივანე ავსუსთვილი

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

თბილისი

VIII

ივანე ჯავახიშვილის თხზულებათა 12-ტომეულის
მთავარი სარედაქციო კოლეგია:

დ. ჩხიკვიშვილი (მთავარი რედაქტორი),
ა. ბარამიძე, ვ. ბერიძე, ვ. გაბაშვილი,
თ. გამყრელიძე, პ. გუგუშვილი,
ი. დოლიძე, მ. დუმბაძე, ქ. ლომთათი-
ძე, მ. ლორთქიფანიძე, გ. მეფლიქიშვი-
ლი, ე. მეტრეველი, ა. სურგულაძე,
ს. ყაუხჩიშვილი, ა. შანიძე, ა. ჩიქო-
ბავა, გ. ჩიტაია, შ. ძიძიგური, ა. ჯა-
ვახიშვილი

მთავარი სარედაქციო კოლეგიის
მდივანი მ. ინაძე

VIII ტომი შეიცავს ივანე ჯავახიშვილის შრომას „ისტორიის
მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა“ (წიგნი I, „ძვე-
ლი ქართული საისტორიო მწერლობა“), რომელიც სამჯერ გამოიცა
მეტ-ნაკლებად განსხვავებული მოცულობითა და სისრულით —
1916, 1921 და 1945 წლებში.

წინამდებარე მეოთხე გამოცემა შეიცავს ყველა ზემოაღნიშ-
ნულ გამოცემაში მოთავსებულ ნაშრომს და დამატების სახით
დართული აქვს ექვსი წყარომცოდნეობითი და ისტორიოგრაფი-
ული ხასიათის სტატია.

ტომის რედაქტორი მარიამ ლორთქიფანიძე

რ ე ლ ა ქ ტ ო რ ი ს ა ბ ა ნ

ივანე ჯავახიშვილის თხზულებათა წინამდებარე მერვე ტომში შევიდა სერბის „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლად“ პირველი წიგნი — „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“ (V—VXIII სს.).

ეს ნაშრომი ივ. ჯავახიშვილმა პირველად გამოსცა 1916 წელს.

1921 წელს მეორე გამოცემით გამოვიდა ამ ნაშრომის პირველი ნაწილი (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ჩათვლით). მეორე ნაწილი ივ. ჯავახიშვილის სიტყვებით ხელმეორედ აღარ გამოცემულა¹.

1921 წლის გამოცემაში ავტორმა 1916 წლის გამოცემას დაუმატა გამოკვლევები „იაკობ ხუცესის თხზულების, ევსტათი მცხეთელის მარტვილობისა, ცხრა ძმა კოლაელთა წამებისა, არსენი კათალიკოზისა და ნიკოლოზ კათალიკოზის შესახებ“².

ეს წიგნი, რომელიც მთელი ქართული ფეოდალური ისტორიოგრაფიის მიმოხილვას წარმოადგენს, როგორც თვით ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, თანდათანობით, „უამითი-უამად“ იწერებოდა³.

გამოკვლევები ევსტათე მცხეთელის და ცხრა ძმა კოლაელთა მარტვილობათა შესახებ ავტორს ადრევე ჰქონია დაწერილი, ხოლო 1921 წლის გამოცემაში ახლად შეტანილი დანარჩენი მასალა ივ. ჯავახიშვილს 1918—1920 წლებში საუნივერსიტეტო ლექციების კურსისათვის დაუმუშავებია⁴.

1945 წელს აკად. ს. ყაუხჩიშვილმა გამოსცა ამ წიგნის „მეორე-მესამე შეესებულე გამოცემა“, რომელშიც 1921 წლის ჯავახიშვილისეული მეორე გამოცემა შეავსო 1916 წლის გამოცემაში არსებული გამოკვლევებით XII—XVIII საუკუნეების საისტორიო თხზულებათა შესახებ⁵.

1945 წლის გამოცემაში ს. ყაუხჩიშვილმა „ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობას“ დამატების სახით დაურთო ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომი „ახლად აღმოჩენილი ქართლის ცხოვრება და თამარ მეფის მეორე აქამდე უცნობი ისტორიკოსის

¹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V—XVIII სს.), თბილისი, 1945, გვ. 6.

² იქვე.

³ იქვე, 7.

⁴ იქვე, 6.

⁵ გამოკვლევა ნიკოლოზ კათალიკოზის შესახებ, რომელიც ავტორს, ჩანს, ცალკე ჰქონდა გამზადებული 1921 წლის გამოცემის მეორე ნაწილისათვის, ან აბის შესული 1945 წლის გამდგემაში.

თხზულება“¹, ეს გამოკვლევა, რომელიც „ქართლის ცხოვრების“ კალაშვილი-სეულ ნუსხას ეხება, ივ. ჯავახიშვილმა 1923 წელს საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების 3 ივნისის სხდომაზე წაიკითხა მოხსენების სახით და გამოაქვეყნა იმავე წელს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის „მოამბის“ მესამე ტომში. ცხადია, თემატურად ამ ნაშრომის ადგილა სწორედ „ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობა“-ში იყო.

ივანე ჯავახიშვილის თხზულებათა VIII ტომში „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის“ 1945 წლის გამოცემაში მოთავსებულ ნაშრომებთან ერთად „დამატების“ სახით შეგვაქვს: 1) ივ. ჯავახიშვილის მიერ 1921 წლის გამოცემის მეორე ნაწილისათვის გამზადებული გამოკვლევა „ნაიკოლაოზ კათალიკოზი“²; 2) 1908 წელს ჟურნალ „საქართველო“-ში დაბეჭდილი „ი. ჯავახიშვილის პასუხი მ. ჯანაშვილს“ ევესტათე მცხეთელის მარტილობის“ თარიღის გამო; 3) ივ. ჯავახიშვილის მიერ 1927 წელს გამოცემულ „ლაშა-გიორგის-დროინდელი მემატიანის თხზულებისათვის“ დართული წინასიტყუაობა; 4) მის მიერ 1940 წელს გამოცემული „ახალი ქართლის ცხოვრების“ წინასიტყუაობა; 5) 1917 წელს გამოქვეყნებული ნაშრომი XIV საუკუნის ქართველი ისტორიკოსის — ეამთა-ალმწერლის შესახებ, „Одном анонимном грузинском историке XIV века“³.

ივ. ჯავახიშვილის ამ წერილებში გამოთქმული მოსაზრებები მხოლოდ ნაწილობრივად მოტანილი „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის“ სათანადო განაკვეთებში, ამიტომ მიზანშეწონილად ვსცანით მათი გამოქვეყნება წინამდებარე VIII ტომში.

თხზულებათა მერვე ტომს „დამატების“ სახით ვურთავთ აგრეთვე ივ. ჯავახიშვილის მიერ ენციკლოპედიური ლექსიკონისათვის დაწერილ მოკლე სტატიას „Древнегрузинская историческая литература“.

ამ სტატიის დაწერის დროისათვის (1913 წ.) ივ. ჯავახიშვილს ქართული საისტორიო მწერლობა უკვე მონაგრაფიულად შესწავლილი ჰქონდა და ამ სტატიაში აისახა მისი თვალაზრისი აღნიშნულ საკითხზე.

თემატურად აქვე შეიძლება მოგვეთავსებინა ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევა „ანდრია მოციქულის და წმ. ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში“. მაგრამ, იგი როგორც მისი ერთ-ერთი პირველი სამეცნიერო გამოკვლევა, შეედა ასეთი რიგის შრომებისათვის განკუთვნილ ტომში.

ივ. ჯავახიშვილის „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“⁴ წყაროთმცოდნეობით-ისტორიოგრაფიული ხასიათის ნაშრომია, რამდენადაც მასში მოცემულია ძველი ქართული მწერლობის ძეგლების წყაროთმცოდნეობითი ანალიზი და განხილულია შუა საუკუნეების ქართული საისტორიო აზროვნების განვითარება.

ქართულ წყაროთმცოდნეობას და ისტორიოგრაფიას მეცნიერული საფუძველი ივ. ჯავახიშვილის სწორედ იმ გამოკვლევებმა ჩაუყარეს,

¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 380—404.

² გამოკვლევა „ნაიკოლაოზ კათალიკოზი“ გამოქვეყნდა კრებულში: ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ენისა და მწერლობის საკითხები, 1956, გვ. 97—109.

³ Известия Российской Академии наук, Петербург, 1917 г., VI серия, №17.

⁴ „ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობად“ ვგულისხმობთ ყველა იმ დამატებებსაც, რაც ერთის ამ ტომში ივ. ჯავახიშვილის ამ სახელწოდების ნაშრომს.

რომლებიც გაერთიანდა მის კაპიტალურ ნაშრომში „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“, ივ. ჯავახიშვილამდე ამ მიმართულებით ძალიან ცოტა რამ იყო გაკეთებული და რაც იყო, ისიც არ აკმაყოფილებდა მეცნიერების განვითარების მაშინდელ მოთხოვნილებებს.

თავის მიზანდასახულობას ივ. ჯავახიშვილი განსაზღვრავს ნაშრომის დასაწყისშივე, სადაც აღნიშნავს: „ამ წიგნის მკითხველს უნდა ახსოვდეს, რომ ჩემი წადილი იყო შეძლებისდაგვარად გამომერკვია, როგორც თვითოეული შემატრიანისა და ისტორიკოსის პიროვნება, — თუ რა წრესა და მიმართულებას ეკუთვნოდა სახელდობრ იგი, რა მსოფლმხედველობისა და თვალსაზრისის კაცი იყო, — ისე აგრეთვე შემეტყო, რა მიზანი ჰქონდა და რა სწადდა მას, როდესაც თავის თხზულების წერას შეუდგა. ამასთანავე ყოველთვის ეცდილობდი, გამეგო რაღარა და რამდენად სანდო წყაროები ქონდა თვითოეულს მათგანს და რა გზით და რა საშუალებით სურდა და შესძლეს თავიანთი მიზნის განხორციელება“¹.

ივ. ჯავახიშვილის ფუნდამენტურ ნაშრომში „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“ მონოგრაფიულადაა შესწავლილი ფეოდალიზმის ხანის ქართული საისტორიო თხზულებები, უძველესი ქართული ძეგლიდან იაკობ ხუცესის „შუშანიკის მარტვილობიდან“ მოყოლებული, XVIII საუკუნის დასასრულის მწერლის იმან მდივანბეგ ხერხეულიძის ნაშრომამდე „ცხოვრება მეფის ირაკლი მეორისა“.

ამ ნაშრომით ივ. ჯავახიშვილმა საქართველოს ისტორიის მეცნიერული კვლევის ახალი საფეხურის წყაროთმცოდნეობითი საფუძველი შექმნა.

მიუხედავად იმისა, რომ XIX საუკუნის დასასრულსა და XX საუკუნის დასაწყისში ბევრი რამ გაკეთდა საქართველოს ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით, საქართველოს მეცნიერული ისტორია, რომელიც თავისი თანამედროვე რუსული და ევროპული ისტორიული მეცნიერების დონეზე იქნებოდა, ჯერ კიდევ არ არსებობდა.

ანტიკური და ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის უმთავრეს წყაროს „ქართლის ცხოვრება“ წარმოადგენდა, თუმცა XIX საუკუნის II ნახევარში და XX საუკუნის დასაწყისში საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობითი ბაზა საგრძნობლად გაფართოვდა მარტვილობებისა და წმინდანთა ცხოვრებების შემოტანით, ახალი სიგელ-გუჯრების მოპოვებით, ეპიგრაფიკული და ნუმიზმატიკური მასალის გამოყენებით. ქართული ნარატიული საისტორიო ძეგლები კრიტიკულად არ იყო გამოკვლეული. ივ. ჯავახიშვილის წინამორბედი ქართველი ისტორიკოსები კმაყოფილდებოდნენ „ქართლის ცხოვრების“ მხოლოდ გარეგანი კრიტიკით, „ქართლის ცხოვრების“ შესწავლა უმთავრესად მხოლოდ მასში შემავალი თხზულებების ავტორთა თანამედროვეობის დამტკიცებას ისახავდა მიზნად.

ივ. ჯავახიშვილმა მეცნიერული კვლევა-ძიება ქართული საისტორიო წყაროების კრიტიკული შეფასებითა და განხილვით დაიწყო. მისი პირველი სამეცნიერო გამოკვლევა, რომელიც ანდრია მოციქულისა და წმინდა ნინოს სამისიონერო მოღვაწეობას ეხება, წყაროთმცოდნეობითი ნაშრომია და არის ნიმუში წერილობითი წყაროების მკაცრი და პირუთვნელი სამეცნიერო კრიტიკისა. ივ. ჯავახიშვილმა მკაცრი მეცნიერული კრიტიკული მეთოდით განიხილა მის დროს ცნობილი უმთავ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 11.

რესი ქართული ნარატიული საისტორიო წყაროები V საუკუნიდან, ვიდრე XVIII საუკუნემდე. მან გააკრვია თხზულებათა ავტორების ვინაობა და მათი მოღვაწეობის დრო, დასახა ქართული ისტორიული აზროვნების განვითარების ძირითადი მაგისტრალური ხაზი და ყოველ თხზულებას მიუჩინა მასში თავისი ადგილი.

„მონოგრაფიული განხილვითგანა ჩანს აგრეთვე,—წერს ივ. ჯავახიშვილი,— რომ ქართული საისტორიო მწერლობა მას შემდგომ, რაც VIII საუკუნეში წარმატება დაეტყო, აღარ შეჩერებულა და იოანე საბანისძისგან მოყოლებული თანდათან შეუფერხებლივ წინაურდებოდა. უკვე X საუკუნეში ქართულად საუცხოვოდ დაწერილი საეკლესიო-საისტორიო თხზულებები მოიპოვებოდა, ხოლო XI—XII სს. ისეთი სამაგალითო ძეგლები იყო შექმნილი, როგორცაა მაგ. გიორგი მთაწმიდელის, ეფრემ მცირის, დავით აღმაშენებელისა და თამარ მეფის ისტორიკოსების შრომანი. XIII საუკუნის ძეგლები ცოტაა შენახული, მაგრამ რამაც ჩვენამდის მოაღწია, ქართული საისტორიო მწერლობის უკვე ჩამოქვეითების მომასწავებელია. მაინც XIV საუკუნეში ქართულ ჟამთააღმწერლობას ჯერ კიდევ საკმაო ძალა შესწევდა, რომ წინაპრების ტრადიციისათვის არ ელაღატა და ქართული საისტორიო მწერლობის ძველი წესი და მეთოდები პირნათლად დაეცვა.

XV—XVI საუკუნეების მწერლობა-კი საქართველოს დაქვეითების უტყუარი სურათია... XVII საუკუნის მეორე ნახევრითგან ქართული ისტორიათააღმწერლობა კვლავ გამოცოცხლდა და თანდათან ისე აღორძინდა, რომ XVIII საუკუნეში მან თუმცა იმ უაღრეს განვითარებას ვეღარ მიაღწია, როგორც XI—XII სს-ის ქართველი გამოჩენილი მეცნიერი ისტორიკოსები ბრწყინავდნენ, მაგრამ მაინც ისეთი დიადი საქმის განხორციელება შესძლო, როგორც ქცის შეგროვება და გადაკეთებულ გაგრძელების შედგენა, ისეთი შინაარსიანი ძეგლიც დაგვიტოვა, როგორცაა მაგ. პაპუნა ორბელიანის „ამბავნი ქართლისანი“ და ეგოდენდიღებული მეცნიერი ისტორიკოსი, ბატონიშვილი ვახუშტი, წარმოშვა, რომელსაც ძველს დროს მხოლოდ ეფრემ მცირე თუ შეედრება“¹.

ამრიგად, ივ. ჯავახიშვილმა ნათელყო, რომ ქართული ისტორიული აზროვნების განვითარების მაგისტრალური ხაზი საერთოდ ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური განვითარების შესაბამისად მიიმართება და საქართველოს პოლიტიკური გაძლიერებისა და კულტურული აღორძინების ხანაში, ქართული ისტორიოგრაფიაც, როგორც ქართული კულტურის უშუალო შემადგენელი ნაწილი, განვითარება-აღორძინებას განიცდის, ხოლო საქართველოს პოლიტიკური დასუსტებისა და კულტურული დაქვეითების ხანაში ეცემა და მარტივ ქრონიკად, ამბების აღრიცხვად იქცევა.

ივ. ჯავახიშვილის ეს პერიოდიზაცია, დამყარებული მტკიცე მეცნიერულ საფუძველზე, დღემდე გაზიარებულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში.

ავტორს განზრახული ჰქონდა „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის“ სამ წიგნად დაწერა. ეს გამოკვლევა მას ესმოდა როგორც „ქართველი ერის ისტორიის“ შესავალი.

მეორე წიგნს ავტორი ორ ნაწილად ვარაუდობდა: პირველ ნაწილში მას უნდა განეხილა საქართველოს ისტორიის დანარჩენი წყაროები, ხოლო მეორე ნაწილში —

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 28—29.

უცხოური საისტორიო მწერლობის განვითარება, განსაკუთრებით: ბერძნულ-ბიზანტიური, სომხური და სპარსული.

მესამე წიგნი თეორიულ-განმაზოგადოებელი ხასიათისა უნდა ყოფილიყო. როგორც თვით ავტორი წერს, მასში გამორკვეული იქნებოდა „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები“ თანამედროვე მეცნიერებისდა მიხედვით“¹.

სამწუხაროდ, ივ. ჯავახიშვილმა ამ თავისი გეგმის განხორციელება ვერ შეძლო, მაგრამ ჩვენთვის დიდი მნიშვნელობა აქვს იმასაც, თუ როგორი გეგმით აპირებდა ის ქართული საისტორიო მწერლობის მიმოხილვას. როგორც ვხედავთ, ივ. ჯავახიშვილი თავის მეცნიერულ კვლევაში არ იზღუდებოდა ვიწრო, ეროვნული ჩარჩოებით. მას აუცილებლად მიაჩნდა ქართული საისტორიო მწერლობისათვის ადგილი მიეჩინა მსოფლიო საისტორიო მწერლობის განვითარებაში, რისთვისაც აპირებდა სპეციალური გამოკვლევები მიეძღვნა სომხური, ბერძნული, სპარსული მწერლობისათვის.

„ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის“ შესავალში ივ. ჯავახიშვილს განხილული აქვს შუა საუკუნეების ქართული ისტორიოგრაფიის ზოგადი საკითხები: საისტორიო თხზულებათა აღმნიშვნელი ტერმინები ძველ ქართულში, ძველ ქართველ ისტორიკოსთა თვალსაზრისი ისტორიკოსის მოვალეობაზე, დანიშნულებაზე, წერის მანერაზე, საისტორიო მწერლობის ორ დარგად დაყოფაზე. საგანგებოდ განიხილავს ის ძველი ქართული ფილოლოგიური სკოლის გავლენას საისტორიო მწერლობის განვითარებაზე, აგრეთვე უცხოურ მწერლობასთან მის მიმართებას და სხვა.

საისტორიო თხზულებათა აღმნიშვნელ ტერმინთა სიმრავლე, ივ. ჯავახიშვილის აზრით, გაპირობებული იყო ამ თხზულებათა მრავალსახეობითა და მრავალფეროვნებით. საისტორიო თხზულების უძველეს სახელწოდებად მას „მარტვილობა“ მიაჩნია, რომლის ქართული შესატყვისია „წამება“. IX — X საუკუნეებში უკვე შემოდის ტერმინი „ცხოვრება“, რომელიც „ძველ ქართულ მწერლობაში საისტორიო თხზულების საზოგადო სახელად იქცა“. საისტორიო ნაწარმოების სახელწოდებად იხმარებოდა აგრეთვე „მატიანე“, „ხრონოგრაფი“, „უამთაალმწერლობა“, „ამბავი“. თამარ მეფის პირველმა ისტორიკოსმა იხმარა ტერმინი „ისტორია“, რომელმაც ვერ მოიკიდა ფეხი ძველ ქართულში².

ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, რომ ქართველ ისტორიკოსთა თვალსაზრისით ამბის აღმწერელი უნდა იყოს „პირი უტყუველი“ „თვით-მხილველი“, „თანადამხუდარი“, „უცხო ყოვლითურთ ტყუვილისაგან“, „კაცი ბრძენი და გონიერი“ და სხვა³.

ივ. ჯავახიშვილმა გამოარკვია, რომ ქართველი ისტორიკოსები თავიანთ თხზულებებს წერდნენ წინასწარ შედგენილი გეგმით, რომელიც ზოგ შემთხვევაში თხზულებას წინ ჰქონდა წამძღვარებული⁴.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 7.

² იქვე, 14—15.

³ იქვე, 18.

იქვე, 19—25.

ქართველ ისტორიკოსებს მტკიცედ ჰქონდათ შემუშავებული შეხედულება იმის შესახებ, რომ საისტორიო თხზულება მოკლედ უნდა იწერებოდეს¹, რათა არა „საწყინოშცა იქმნას აღწერილი განგრძობითა“².

ივ. ჯავახიშვილი ხაზგასმით აღნიშნავს ძველი ქართველი ისტორიკოსების თვალსაზრისს, რომ საისტორიო მწერლობა ორ მთავარ დარგად იყოფა: საეკლესიოდ და სამოქალაქოდ. მეკლევარს მოაქვს ვახუშტი ბატონიშვილის სიტყვები, სადაც ის პირდაპირ აღნიშნავს ამას: საისტორიო მწერლობა „განიყოფების ორად: საეკლესიოდ და სამოქალაქოდ“. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ასეთი დაყოფა ქართველმა მწერლებმა ძველიდანვე იცოდნენ, ყოველ შემთხვევაში, გიორგი მთაწმიდელმა და ეფრემ მცირემ მიანიც³.

ფეოდალური ხანის ქართული საისტორიო თხზულებების შესწავლამ ივ. ჯავახიშვილს დაანახა, რომ „პირველ ხანაში XIV საუკუნემდე ქართულ საისტორიო მწერლობაში სამაგალითოდ ძველი ბერძნული და ელინური საისტორიო მწერლობა ყოფილა მიჩნეული“, ხოლო „XVII—XVIII საუკუნის ქართულ საისტორიო მწერლობაში სპარსული საისტორიო წყაროებითაც სარგებლობდნენ, მაგრამ მხოლოდ საქართველოს შესახებ ცნობების ამოსაყრებად. სპარსული უამთააღმწერელობის გავლენა ქართულს თითქმის სრულიად არ ატყვია“⁴.

ივ. ჯავახიშვილი ქართული საისტორიო მწერლობის დაწინაურებაში ქართული ფილოლოგიური სკოლის დიდ გავლენას ხედავს. „საისტორიო მწერლობის მაღალხარისხოვანს განვითარებას საქართველოში იმ ფილოლოგიურმა სკოლამ და გაწვერნამ შეუწყო ხელი, რომელიც მთარგმნელობითმა, შემსწორებლობითმა და მთარგმანებლობითმა მოღვაწეობამ შეჰქმნა“⁵.

„ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის“ ამ შესავალში აღძრულ საკითხთაგან ერთ-ერთი მნიშვნელოვანია „ქართლის ცხოვრების“ კრებულის შეფასება.

ივ. ჯავახიშვილი აქ მიუთითებს რა „ქ-ცის“ კრებულის როგორც საისტორიო წყაროს უდიდეს მნიშვნელობაზე, ამასთანავე აღნიშნავს მასში შესული თხზულებების ტენდენციურობასაც: „როდესაც მკითხველი ისტორიკოსთა თხზულებების ქვემომოყვანილს განხილვას ჩაუკვირდება, — წერს ის, — შეამჩნევს, რომ ყველა ისტორიკოსები, რომელთა ნაშრომებიც-ი ქ-ცის კრებულშია შეტანილი, მეფეთა პოლიტიკის მომხრენი და დიდებულ აზნაურთა მოძულენი იყვნენ. ძნელი დასაჯერებელია, რომ მეფეთა მოწინააღმდეგე ჯგუფში ერთი-ორი ისტორიკოსი მიიწიოს არა ყოფილიყო, ძნელი დასაჯერებელია, რომ ძლიერს ერისთავთ-ერისთავს ლიპარიტს, მეფე ბაგრატის მძლავრ ყმასა და მეტოქეს, თავისი მემატინან არა ჰყოლოდა. საფიქრებელია მხოლოდ, რომ ამგვარი საისტორიო თხზულებები ქ-ცის კრებულში იმიტომ არ იყო შეტანილი, რაკი მიმართულება და შინაარსი ქ-ცის საერთო მიმართულებას არ უდგებოდა. ამგვარად ვგონებ დიდი შეცდომა არ მოგვივა თუ ვფიქრებთ, რომ ქ-ცის წყალობით ქართული საისტორიო წყაროები ცოტა არ იყოს ცალმხრივად არის შერჩეული და შენახული. ამის გამო ჩვენ მარტო მეფეთა პოლიტიკის მომხრე ისტორიკოსების ცნობები გვაქვს, მათ მოწინააღმდეგე-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 22—26.

² ისტორიანი და აზმანი შარაუანდლთან, ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1959.

³ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 16.

⁴ იქვე, 29.

⁵ იქვე, 30.

თა მოთხრობა და საბუთიანობა-კი შენახული არ არის. სრული საისტორიო ქვეშა-რიტების გამოსარკვევად-კი, რასაკვირველია, ემჯობინებოდა, რომ ორთავე მხარეს მოთხრობა, მსჯელობა და საბუთიანობა გეცოდნოდა¹. მოტანილი ვრცელი ამო-ნაწერი აშკარად ხდის იმ გარემოებას, რომ მიუხედავად იმ დიდი მნიშვნელობისა, რასაც ივ. ჯავახიშვილი „ქართლის ცხოვრების“ კრებულის შედგენას ანიჭებდა, და მიუხედავად იმ მაღალი შეფასებისა, რომელსაც ის ამ კრებულში შესულ თხზუ-ლებებს აძლევდა, ივ. ჯავახიშვილი ხედავდა იმ ზოგად ნაკლს, რაც ამ კრებულს ახასიათებს საერთოდ, ეს არის მისი აშკარად გამოხატული კლასობრივი ხასიათი, რაც გაპირობებულა იმ გარემოებით, რომ ქართლის ცხოვრების კრებული ცენტ-რალური ხელისუფლების სანქციით დგებოდა და ის, ამდენად, ოფიციალურ ის-ტორიოგრაფიას წარმოადგენს. ამდენად მასში ასახვა ვერ ჰპოვა ვერც მეფის მოწი-ნაღმდეგე დიდგვაროვან ფეოდალთა ინტერესების გამომხატველმა ისტორიოგრა-ფიამ, და რაც სრულიად გასაგებია, ვერც იმ დაძაბულმა კლასობრივმა ბრძოლამ, რომელსაც ჰქონდა ადგილი შუასაუკუნოვან საქართველოში და რომლის შესახებ ცნობების ამოკრება ჩვენ ამავე „ქართლის ცხოვრების“ არაპირდაპირ მინიშნე-ბათაგან ან სხვა წყაროების მონაცემთაგან გვიხდება.

რათა უფრო ნათელი გახდეს იმ სამუშაოს მნიშვნელობა, რომელიც „ქართ-ლის ცხოვრების“ კრებულში შემავალი საისტორიო თხზულებების კრიტიკული შესწავლისა და მეცნიერული შეფასების თვალსაზრისით გასწია ივ. ჯავახიშვილმა. აუცილებელია გავითვალისწინოთ ის გარემოება, რომ მანამ ფაქტიურად არ არსე-ბობდა ამ წყაროების ნამდვილი მეცნიერული შეფასების კრიტერიუმი. ერთადერ-თი საზომი ამა თუ იმ თხზულების ავტორის თანამედროვეობა იყო. თუ დასაბუთ-დებოდა, რომ „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შესული თხზულების ავტორი მის მიერ აღწერილი მოვლენების თანამედროვე იყო, მაშინ თხზულება პირველხა-რისხოვან უტყუარ წყაროდ ითვლებოდა.

სწორედ ამიტომ თ. ჟორდანიამ მთელი თავისი ყურადღება და ენერგია იქით მიმართა, რათა დაესაბუთებინა, რომ „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შე-სული ყველა საისტორიო თხზულება თანამედროვის მიერ არის დაწერილი².

თ. ჟორდანიამდე დ. ბაქრაძე და მ. ბროსე შეეხენ „ქართლის ცხოვრების“ კრებულთან დაკავშირებით რამდენიმე საკითხს და სათანადოდ შეაფასეს კიდევ ისეთი მნიშვნელოვანი მოვლენა, როგორც ვახტანგის კომისიაზე უფრო ადრინ-დელ ხანაში შედგენილი მარიამისეული „ქართლის ცხოვრების“ აღმოჩენა იყო. მაგრამ ნამდვილი მეცნიერული ეტაპი ქართველი ხალხის ისტორიის ამ უმნიშვნე-ლოვანესი ძეგლის შესწავლის საქმეში ივ. ჯავახიშვილის სახელთანა დაკავშირე-ბული.

იმ კვლევა-ძიებაში, რომელიც ივ. ჯავახიშვილმა „ქართლის ცხოვრების“ კრე-ბულის შესწავლის ხაზით ჩაატარა, დიდი მნიშვნელობა ენიჭება „ქართლის ცხოვ-რების“ მის მიერ აღმოჩენილ უძველეს ე. წ. ანასეულ და ჭალაშვილისეულ ნუს-ხებს.

ვახტანგის დროინდელი კომისიის მიერ ჩატარებული სამუშაოს გათვალისწი-ნებით და მარიამისეული და ანასეული „ქართლის ცხოვრებათა“ ტექსტების შედა-რების შედეგად ივ. ჯავახიშვილმა შეძლო გაერკვია ამ კრებულის თანდათან შედ-

¹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 28.

² თ. ჟ ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, 1, 1893, გვ. XXX—XXIV.

გენის ისტორია და აღენიშნა, რომ „ქართლის ცხოვრების“ კრებული თავდაპირველად XII საუკუნეში შეუდგენიათ და კრებულში პირველად შეუტანიათ ლეონტი მროველის „მეფეთა ცხოვრება“ და ჯუანშერის „ვახტანგ გორგასალის ცხოვრება“¹.

დანარჩენი საისტორიო თხზულებები, ივ. ჯავახიშვილის თვალსაზრისით, სამ წყებად უნდა ყოფილიყო შეტანილი „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში, ჯერ „მატიანე ქართლისა“ და დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსების თხზულება შეუტანიათ“².

„მეორე წყებად სუმბატის მათიანე... დასასრულ, მესამე წყებად, ერთგზის და ერთად შეტანილია ქცა-ში თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება „ისტორიანი და აზმანი“ და მანლოლთა-დროინდელი ქართველ ჟამთა-აღმწერლის ნაწარმოები“³.

ივ. ჯავახიშვილმა გაარკვია რა სახის სამუშაო აქვს ჩატარებული „ქართლის ცხოვრების“ ძველი ციკლის მიმართ ვახტანგ მეფის მიერ შედგენილ სწავლულ კაცთა კომისიას და აგრეთვე „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელებათაგან ვის რა ეკუთვნის“⁴.

„ქართლის ცხოვრების“ შესწავლასთან დაკავშირებით განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ივ. ჯავახიშვილის მიერ ჩატარებულ კვლევა-ძიებას კრებულში შემაჯავალი თხზულებების ურთიერთმიმართების, დათარიღებისა და თითოეული თხზულების მნიშვნელობისა და ისტორიული აზროვნების განვითარებაში ადგილის დადგენის თვალსაზრისით.

როგორც ცნობილია, დავას იწვევეს ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის თხზულებათა ურთიერთმიმართების საკითხი, ლეონტი მროველის ავტორობის საკითხი, ასევე სადავოა ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის მოღვაწეობის დათარიღება და სხვა⁵. ამ რთული საკითხების გარკვევა ამჟერად ჩვენ მიზანს სცილდება და ჩვენ არც ვაპირებთ მათზე აქ მსჯელობის გამართვას, მაგრამ ერთი გარემოების აღნიშვნა კი სასურველად მიგვაჩნია. სარწმუნოდ მიგვაჩნია ივ. ჯავახიშვილის თვალსაზრისი, რომ „მეფეთა ცხოვრება“, ისევე როგორც „ვახტანგ გორგასალის ცხოვრება“, იმ სახით, როგორც მათ ჩვენამდე მოაღწიეს, XI საუკუნეშია შედგენილი. მაგრამ თითქოს უდავო უნდა იყოს ისიც, რომ XI საუკუნის ისტორიკოსები სარგებლობენ თავისი წინამორბედი ხანის ისტორიკოსების თხზულებებით და რადგან, შუა საუკუნეებში არსებული ტრადიციის თანახმად, თავის წინამორბედთა ნაშრომები თითქმის მთლიანად და უცვლელად შეჰქონდათ თავის საისტორიო თხზულებებში, ამიტომაცაა „მეფეთა ცხოვრების“ ან „ვახტანგ გორგასალის ცხოვრების“ ზოგ ნაწილებს დიდი სიძველის ელფერი რომ დაკრავს.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., 309. „ქართლის ცხოვრების“ კრებულის შედგენის საკითხთან დაკავშირებით არსებობს განსხვავებული მოსაზრებაც, გ. მელიქიშვილი, საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის წყაროები. იხ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970, გვ. 52.

² ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 309.

³ იქვე, 310.

⁴ აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით იხ. აგრეთვე: კ. გრიგოლია, ნარკვევები საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობიდან, I, ახალი ქართლის ცხოვრება, თბ., 1954.

⁵ ამ საკითხზე ვრცელი ლიტერატურა არსებობს. მითითება ამ ლიტერატურაზე იხ. სათანადო განაკვეთების „შენიშვნებში“.

უკანასკნელ ხანს ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგად ივ. ჯავახიშვილი-სული შეფასება ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის თხზულებათა ღირსებისა და მნიშვნელობის საკითხში სუპერკრიტიკულად იქნა აღიარებული¹. ასევე, შეიძლება დღეს ზედმეტად კრიტიკულად ჩაითვალოს ფარსადან გორგიჯანიძის ან რომელიმე სხვა ისტორიკოსის ჯავახიშვილისეული შეფასება².

მართალია, ივ. ჯავახიშვილი შეიძლება ზოგი ქართველი ისტორიკოსის თხზულების მიმართ ზედმეტ კრიტიკულ დამოკიდებულებას იჩენს, მაგრამ იმ დროს ჩვენს ისტორიოგრაფიაში გაბატონებული, საისტორიო წყაროებისადმი აბსოლუტურად უკრიტიკო დამოკიდებულების პირობებში, საისტორიო თხზულებების ასეთი მკაცრი კრიტიკული გაცხრილვა და მათდამი კრიტიკული დამოკიდებულების მეთოდის დანერგვა, ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების აუცილებელი და ფრიად მნიშვნელოვანი ეტაპი იყო.

„ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის“ შესავალში დაყენებულ საკითხთაგან ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანესად მიგვაჩნია ქართული საერო მწერლობის წარმოშობის პრობლემა. განაკვეთში, რომელსაც ავტორი უწოდებს „მარტვილობანი და წმიდათა ცხოვრებანი“, ივ. ჯავახიშვილი წერს: „მთელი ქართული საისტორიო მწერლობა, რომელმაც კი ჩვენამდის მოაღწია, წარმოიშვა მარტვლობათა და წმიდათა ცხოვრებათაგან: არც კვინკლოსებს, არც მატიანებს ამ მხრივ მნიშვნელობა არა ჰქონიათ“³. ამ თავისი დებულების დასამტკიცებლად ივ. ჯავახიშვილი უთითებს იმ გარემოებაზე, რომ სამოქალაქო საისტორიო თხზულებების აღსანიშნავად ძველ ქართულში იხმარებოდა სიტყვა „ცხოვრება“, რაც წმინდანთა ცხოვრებათაგან მომდინარედ მიაჩნია მას და აგრეთვე ის გარემოება, რომ ჩვენამდე მოღწეულ საისტორიო თხზულებათაგან უძველესი სწორედ საეკლესიო ისტორიის დარგის თხზულებებია.

აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით უნდა შევნიშნოთ, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ამ საკითხზე არ არსებობს აზრთა ერთიანობა.

პ. ინგოროყვას თვალსაზრისით ქრისტიანულ-სასულიერო ლიტერატურას არ შეუქმნია საფუძველი საერო მწერლობის წარმოშობისათვის, პირიქით, ის ყოველთვის მის ჩახშობას ცდილობდა⁴.

მართალია, ჩვენამდე მოღწეული უძველესი საისტორიო თხზულებები სასულიერო ხასიათის თხზულებებია, ამავე დროს სრულიად უდავოა ქრისტიანული სასულიერო მწერლობის დიდი გავლენა სამოქალაქო მწერლობაზე, მაგრამ სამოქალაქო-საისტორიო მწერლობას მაინც აქვს განვითარების თავისი საკუთარი გზები, და რაც მთავარია, ქრისტიანობის ხანის ქართული სამოქალაქო-საისტორიო მწერლობის

¹ ვ. მ. ლ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის წყაროები. იხ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, 1970, გვ. 47—69.

² რ. კ. ი. ნ. ა. ძ. ე., კიდეც ერთი ქართული წყარო ლაშა გიორგის ისტორიისათვის, კრ. „საქართველო რუსთაველის ხანაში“, 1966, გვ. 96—104; მისივე, ფარსადან გორგიჯანიძის ერთი ქართული წყაროს შესახებ, „მაცნე“, 1972, 2, გვ. 115—122; მისივე, ჟამთააღმწერლის თხზულების ერთი ადგილის შევსებისათვის, „მაცნე“, 1972, 4, გვ. 115—123; მისივე, ფარსადან გორგიჯანიძე და „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, თბილისი, 1975.

³ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 13, 35.

⁴ პ. ინგოროყვა, რუსთაველის ეპოქის ლიტერატურული მემკვიდრეობა, „რუსთაველის კრებულში“, თბ., 1937, გვ. 2.

საწყისები წინაქრისტიანული ხანის ქართულ საისტორიო აზროვნებაშია საძიებელი¹.

მდგომარეობას საგრძნობლად ართულებს ის გარემოება, რომ ჩვენ ხელთ არა გვაქვს უშუალოდ იმ ხანის (წინაქრისტიანული ხანის) საისტორიო თხზულებები, მაგრამ, ვფიქრობთ, გვაქვს უფლება ვივარაუდოთ წინაქრისტიანული ხანის ქართული საისტორიო აზროვნების არსებობა. წარმართული ხანის საქართველოს ისტორიის თხრობა მოცემული „მოქცევაი ქართლისაჲში“ ან ლეონტი მროველის „მეფეთა ცხოვრებაჲში“ იმის მაუწყებელი გარემოება უნდა იყოს, რომ „ქართლის მოქცევის“ ავტორის ან „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორის მოღვაწეობის ხანაში დაცული იყო ცნობები იმ ძველი ეპოქის შესახებ. დიდი მნიშვნელობა ენიჭება იმ გარემოებას, რომ წინაქრისტიანული ხანის ისტორიის მთელი რიგი ფაქტები საქართველოს ისტორიისა, დაცული მოგვიანო ხანის ავტორებთან, რიგ შემთხვევებში დადასტურებას პოულობენ უცხოური წერილობითი ცნობებით, მატერიალური კულტურის მონაცემებით, საქართველოს მიწაწყალზე აღმოჩენილი წარწერებით. თუ სხვა მონაცემებით, ნაგვიანვეი ხანის ისტორიკოსები ვერ მოგვემდინენ უტყუარ ცნობებს წინაქრისტიანული ხანის საქართველოს ისტორიისას, მათ განკარგულებაში ძველი ხანის წყაროები რომ არ ყოფილიყო. რასაკვირველია, არ არის გამორიცხული, რომ ნაგვიანვეი ხანის ქართველი ისტორიკოსები უცხო ავტორთა ცნობებითაც სარგებლობდნენ, მაგრამ მხოლოდ უცხო ავტორებზე დაყრდნობით ისეთი საისტორიო თხზულებების შექმნა, როგორც „ქართლის მოქცევის მატანე“ ან „მეფეთა ცხოვრებაჲ“, საეჭვო უნდა იყოს.

ქართული სამოქალაქო-საისტორიო აზროვნება ქრისტიანულ საეკლესიო მწერლობაზე უფრო ძველია, და ქრისტიანობის ხანის საისტორიო მწერლობის საფუძვლები წინაქრისტიანული ხანის საისტორიო აზროვნებაშია საძიებელი. გადამწყვეტი მნიშვნელობა არა აქვს იმ გარემოებას, თუ ამ წინაქრისტიანულმა საისტორიო ტრადიციამ რა სახით მოაღწია ქრისტიანობის ხანამდე, ან რა სახით და რა გზით შეინარჩუნა არსებობა ქრისტიანულ ხანაში, ფოლკლორის, ვრცელი თხზულებებისა თუ ქვაზე ამოჭრილი მოკლე ცნობების სახით. გადამწყვეტი მნიშვნელობა თვით ამ ტრადიციის არსებობის ფაქტს ენიჭება, რაც თითქოს სადავო არ უნდა იყოს². საფიქრებელია, რომ ქრისტიანობის აღრეულ საფეხურზე ჯერ კიდევ შემორჩენილი იყო ამ ძველი წყაროების გარკვეული ნაწილი მაინც³.

აღნიშნული გარემოება სრულიადაც არ უარყოფს თავის დროზე ივ. ჯავახიშვილის მიერ გამოთქმულ დებულებას ქრისტიანული სასულიერო მწერლობის დიდი გავლენის შესახებ ფეოდალური ხანის საისტორიო მწერლობის განვითარებაზე. ქართულმა საისტორიო აზროვნებამ, რომელსაც თავისი განვითარების გზა და საკუთარი ტრადიციები ჰქონდა, ქრისტიანობის ხანაში განიცადა სასულიერო მწერლობის დიდი გავლენა, რამაც ალბათ საგრძნობლად შეცვალა მისი სახე.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილის გარდაცვალების პირველი წლისთავისათვის, „ენიქის“ მოამბე, XIII, თბ., 1943, გვ. 264.

² წარმართული ხანის ქართული საისტორიო მწერლობის არსებობის შესაძლებლობას, ჩანს, ივ. ჯავახიშვილიც ვარაუდობდა (იხ. ივ. ჯავახიშვილის მიერ წაკითხული ლექციის მოკლე შინაარსი, „საქართველოს მოამბე“, 1910, № 13, გვ. 9).

³ ამ საკითხთან დაკავშირებით ინტერესს მოკლებული არ უნდა იყოს ს. კაკაბაძის მიერ გამოთქმული მოსაზრება, რომ I საუკუნეში ქართველებს უკვე ჰქონდათ საისტორიო ნაწარმოები, რომელიც მოგვითხრობდა აზოს, არან ქართლის ძის, მოსელას მცხეთას (იხ. ს. კაკაბაძის ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები, საისტორიო მოამბე, I, 1924, გვ. 28).

ქართული საისტორიო აზროვნების განვითარების შესწავლის თვალსაზრისით განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ივ. ჭავჭავაძის მიერ ყურადღების გამამხვილებას საისტორიო თხზულებათა ისეთ დარგზე, როგორცაა აგიოგრაფიული მწერლობა.

ივ. ჭავჭავაძემ შეაფასა წმინდანთა „წამებანი“ და „ცხოვრებანი“ როგორც საისტორიო დარგის თხზულებანი და მიუთითა, რომ ამ თხზულებებს მნიშვნელობა აქვთ არა მხოლოდ როგორც წყაროს საქართველოს ისტორიისათვის, არამედ, რომ ამასთანავე ამ დარგს მწერლობისა თავისი ადგილი აქვს ქართული ისტორიული აზროვნების განვითარებაში¹.

ამ თვალსაზრისით ნიშანდობლივია, რომ ქართული ისტორიული აზროვნების ეტაპების განსაზღვრისას ივ. ჭავჭავაძის აგიოგრაფიული მწერლობის ძეგლებს ერთ რიგში ათავსებს სამოქალაქო საისტორიო დარგის თხზულებებთან ერთად, და ქართული ისტორიული აზროვნების ერთი მნიშვნელოვანი ეტაპის განმსაზღვრელად მას სწორედ აგიოგრაფიული ჟანრის თხზულება, სახელდობრ იოანე საბანისძის „აბო თბილელის მარტვილობა“ მიაჩნია.

საგანგებოდ იხილავს ივ. ჭავჭავაძის ქართველი წმინდანების „მარტვილობებისა“ და „ცხოვრების“ გადაკაზმვა-მეტაფრასირების საკითხს.

ამ მოვლენის განმაპირობებელ სხვა მიზეზებთან ერთად ის, სრულიად სამართლიანად, სპეციალურად უსვამს ხაზს იდეოლოგიური მომენტის არსებობას ქრისტიანობის პირველ საუკუნეებში დაწერილი თხზულებების გადაკაზმვის საქმეში. „მარტო მჭევრმეტყველების გულისათვის არ შეუდგებოდნენ ხოლმე ძველი ც¹სა და მარტულობის „განახლებას“ და „გადაკაზმვას“. ხშირად ძველი თხზულების დედანი შეიცავდა ისეთს უტყუარ ცნობებს იმდროინდელ საეკლესიო და დოგმატური საკითხების შესახებ, რომელნიც შემდეგდროინდელ მკაცრ მართლმადიდებლობას ეწინააღმდეგებოდნენ და ამის გამო არ მოსწონდათ. ამგვარს შემთხვევაში ყოველთვის „მწვალებლობის ღვარძლი“ ელანდებოდათ ხოლმე და ამ „ღვარძლის“ მოსასპობად საჭიროდ მიაჩნდათ ძველი თხზულების „განახლება“, რომ „განახლებულს“ წინანდელი ნაწარმოები მოესპო“².

უდავოა, რომ საისტორიო თხზულებების ასეთი „განახლება“ იდეოლოგიურ ბრძოლასთან იყო დაკავშირებული და ეს იდეოლოგიური ბრძოლა, გარკვეული თვალსაზრისით კლასობრივი ბრძოლის გამოვლინებასაც წარმოადგენს, რადგან, როგორც ცნობილია, შუა საუკუნეებში კლასობრივი ბრძოლა, სწორედ რელიგიურ-იდეოლოგიური ბრძოლის სამოსელში ეხვეოდა.

ნიშანდობლივია, რომ ძველად დაწერილ თხზულებათა ასეთი „განახლება“ IX—X საუკუნეებიდან იწყება, როდესაც ჩვენში ქრისტიანობის მართლმადიდებლური მიმდინარეობა მკაცრად ჩამოყალიბებულ და რეგლამენტირებულ სარწმუნოებად იქცევა, და როდესაც ქართული მართლმადიდებლური ქრისტიანობა გავრთიანება-გაძლიერების გზაზე დამდგარ საქართველოში მებრძოლ იდეოლოგიად ხდება.

იმ დროს, როდესაც საქართველო ამიერკავკასიის ქრისტიან ხალხთა შემკრებისა და გამაერთიანებლის როლში იწყებს გამოსვლას, როდესაც ქართული სახელმწიფოს სანქციით ქართული ეკლესია იწყებს პირველი ნაბიჯების გადადგმას

¹ ივ. ჭავჭავაძის თხზ., დასახ. ნაშრ., გვ. 12—13.

² იქვე, 42.

ამიერკავკასიის არაქრისტიან ხალხთა ქართულ ქრისტიანობაზე მოქცევისა, ხოლო არამართლმადიდებელ ქრისტიანთა მართლმადიდებლობაზე მოქცევის მიზნით, ქართული სახელმწიფო, და შესაბამისად ქართული ქრისტიანული ეკლესიის მესვეურნი ვერ მოითმენდნენ იმის დამადასტურებელი საბუთიანობის არსებობას, რომ ოდესმე ქართველთა წინაპარნი შეიძლებოდა მართლმადიდებელნი არ ყოფილიყვნენ. ამიტომ სწორედ ამ დროიდან იწყება უალრესად მკაცრი და გეგმაზომიერი „განახლება“ აღრინდელი თხზულებებისა. ამიტომ ეს ე. წ. „განახლება“ არ შეიძლებოდა ყოფილიყო ერთი რომელიმე პიროვნების, თუნდაც მონასტრის (როგორც სამწერლობო ცენტრის) ან ფილოლოგიური სკოლის თაოსნობა და საქმიანობა, ეს საერთო სახელმწიფოებრივი მასშტაბისა და მნიშვნელობის ღონისძიება უნდა ყოფილიყო.

ამავე პრობლემას უკავშირდება ჩვენში წმინდა ნინოს კულტის შექმნისა და სომხურ-ქართული იდეოლოგიური ბრძოლის საკითხი.

ქართულ-სომხურ პაექრობასთან დაკავშირებით ივ. ჯავახიშვილი წერს: „პაექრობამ ორი უმთავრესი საკითხი წამოაყენა: ერთი იყო ქართულ-სომხური ეკლესიების განხეთქილების შესახებ, თუ როგორ მოხდა ეს ამბავი და ვინ იყო დამნაშავე და მტყუანი, მეორე საკითხი საქართველოში ქრისტიანობის პირველს ქადაგებას და გავრცელებას შეეხებოდა“¹. საზოგადოების წინაშე დამდგარი საკითხები გაშუქებასა და გადაწყვეტას მოითხოვდა და სწორედ ამ მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად იყო დაწერილი არსენი. კათალიკოსის თხზულება „განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა“ და „წმინდა ნინოს ცხოვრება“².

კიდევ ერთი საკითხი, რომელზედაც გვსურს შევჩერდეთ, ეს არის ივ. ჯავახიშვილის ცდა თვალი გადაეწვიოს ქართული ისტორიოგრაფიის მეთოდოლოგიური პრინციპების განვითარებას და დაადგინოს ამ ისტორიოგრაფიაში არსებული კრიტიკული მეთოდის არსებობა. ამ თვალსაზრისით ის საგანგებოდ იხილავს გიორგი მთაწმიდელის მეთოდს და აღნიშნავს, რომ „გიორგი მთაწმიდელის მეთოდოლოგიური შეხედულებისდა თანახმად ისტორიკოსს, თუკი სურდა, რომ მისი თხზულება სარწმუნო ყოფილიყო, „თავით თვისით“ არაფერი უნდა დაეწერა, არამედ უნდა ზეპირი წყაროებითა და ნივთიერი საბუთებით ესარგებლნა. ზეპირი ცნობები უეჭველად „კაცთა სარწმუნოთაგან“ და თვითმხილველთაგან უნდა ყოფილიყო შეკრებილი. ხოლო ნივთიერ საბუთებად ყოველგვარი ნაშთი და ძეგლი ჩასთვალა. ერთი სიტყვით, მოღვაწეთა ყოველი „საქმენი, რომელნი იგი დუმილით წამებენ და ქადაგებენ ღუაწლთა და შრომათა მათთა“³.

შემდეგ ის იხილავს გიორგი მთაწმიდელის მოწაფის, გიორგი ხუცესმონაზონის მეთოდს და აღნიშნავს: „რაც თხზულების მიზანსა და მოთხრობის წესსა და წყაროებს შეეხება, გიორგი ხუცესმონაზონი თითქმის ყველაფერში თავის მასწავლებელსა ჰბაძავს და მის მიმართულებასა და მეთოდებს მისდევს. ამ მხრით მას ახალი თითქმის არა შეუქმნია რა. მას მხოლოდ ერთი მეთოდი აქვს ნახმარი, რომლისათვისაც მის წინამორბედს ისტორიკოსებს ყურადღება არ მიუქცევიათ. მე შე დ ა რ ე ბ ი თ ს მ ე თ ო ლ ზ ე მოგახსენებთ: ავტორი მარტო იმ მეთოდით კი - რ

ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 82.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 140.

კმაყოფილდება, რომ თანამედროვე საზოგადო პირობათა მიხედვით მოღვაწის მოქალაქობა დააფასოს, არამედ ზოგიერთ შემთხვევებში განსახილველ მოვლენას ანუ თვისებას წარსულსა და უცხო ქვეყნების მაგალითებსაც ადარებს და ამისდა მიხედვით ახასიათებს, შედარებითი მეთოდით სარგებლობს¹. ხოლო შემდეგ, როდესაც რხილავს ვახუშტი ბატონიშვილის მეთოდს, დასძენს: „ქართულ საისტორიო მწერლობაში პირველმა მან შექმნა მძლავრი კრიტიკული მიმართულება. წყაროებისადმი წინანდელ სრულ და განუსაზღვრელ ნდობის მაგიერ, იგი გაბედულად მათ კრიტიკულს განხილვას შეუდგა, მათი სხვადასხვაგვარი ნაკლულევენება გამოაშკარავა და შეძლებისდა გვარად შეასწორა. ვახუშტის თამამმა და საფუძვლიანმა კრიტიკულმა განხილვამ ქართველ იმდროინდელ მეცნიერებსა და ისტორიკოსებს დაანახა, რომ ქცა და ვახტანგის სწავლულ კაცთა ნაშრომი არც ყოვლის მსრივ იყო სრული და არც უღარეს ქეშმარიტების განხორციელებად ჩაითვლებოდა ყველგან და ყველაფერში, არამედ რომ აქა-იქ ცნობებიც აკლდა (ქცას) და შეესებაც ესაჭიროებოდა, ბევრგან ისეთი შეცდომებიც იყო შეპარული (ქცის გაგრძელებაში), რომელთა გაუსწორებლობა მიუტევებელ ცოდვად უნდა ჩათვლილიყო²“.

ათონის სკოლის წარმომადგენელი ისტორიკოსები და ვახუშტი ბატონიშვილი მას სწორედ იმიტომ მიაჩნია ქართული ისტორიოგრაფიის ყველაზე მნიშვნელოვან წარმომადგენლებად, რომ მათთან ვხვდებით შუასაუკუნოვან ქართულ ისტორიოგრაფიაში წყაროებზე მითითების მეთოდსა და წყაროებისადმი კრიტიკული მიდგომის პირველ ცდებს. ივ. ჯავახიშვილი არც კრიტიკას აკლებს ვახუშტის: თუ ის უწონებს მას სიგელ-გუჯრების ფართოდ შემოტანას ისტორიული ფაქტების დასადგენად, აკრიტიკებს იმის გამო, რომ ვახუშტიმ სიგელ-გუჯრების კრიტიკა არ ჩათვალა საჭიროდ.

როგორც ვხედავთ, ივ. ჯავახიშვილს ისტორიკოსის უმთავრეს ვალად წყაროთა მიმართ კრიტიკული დამოკიდებულება მიაჩნია და ამ თვალსაზრისით იხილავს საერთოდ ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარებას და პირველ რიგში ამ თვალსაზრისით არის მისი მუშაობა ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების ახალი ეტაპის შემქმნელი.

მ. ლორთქიფანიძე

¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., 148.

² იქვე, გვ. 351.

ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა

წიგნი I

ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა

(V—XVIII სს.)

„დიდ არს ძალი სიყუარულისაჲ რომელი მორჩილ
ჰყოფს გონებასა შეკადრებად შეუკადრებელთაჲ“.

(არსენი ამარტოლი, ქცბი II, 109).

„ყოველი წერილი ძეგლი არს მეტყუელი, გამომაჩინებელი
აღმწერელისაჲ საუკუნოდ, რომელისაჲმე საქებელ ყოფად,
ხოლო სხვსა განქიქებად“.

(არსენი ამარტოლი, ქცბი II, 109).

პირველი გამოცემის წინასიტყვაობა

წინამდებარე თხზულება „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლად“, რომლის პირველი წიგნი ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობის მიმოხილვას შეეხება, სამ წიგნად არის განზრახული და საისტორიო მეცნიერების შესავალად და განკუთვნილი. ეს პირველი წიგნი მის ავტორს ამასთანავე „ქართველი ერის ისტორიის“ შესავალადაც მიაჩნია.

მეორე წიგნი ორ ნაწილედ იქმნება. პირველს ნაწილში საქართველოს და ქართველთა ისტორიის დანარჩენი წყაროები იქმნება განხილული, ხოლო მეორე ნაწილში-კი უცხოეთის საისტორიო მწერლობის განვითარების მიმოხილვა მოთავსდება. ამ მიმოხილვაში ჩვენი მეზობლების ბერძენ-ბიზანტიელთა, სომეხთა და სპარსთა საისტორიო მწერლობის განხილვას განსაკუთრებული ადგილი ექმნება დათმობილი.

მესამე წიგნში გამორკვეული იქმნება „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები“ თანამედროვე მეცნიერების და მიხედვით.

პირველი წიგნი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის მიმოხილვის შემცველი, იწერებოდა თანდათანობით და „უამით-უამად“. ჯერ ცალ-ცალკე მონოგრაფიული გამოკვლევები მქონდა დაწერილი ამა-თუ-იმ ქართულ საისტორიო წყაროების შესახებ, მერე როდესაც „ქართველი ერის ისტორიის“ დაწერა განვიზრახე, მაშინვე შევეუდეგი მთელ ქართულ საისტორიო მწერლობის დალაგებულ შესწავლას მიზნისა, წყაროებისა და მეთოდების მხრივ. მაგრამ მას შემდეგაც, როდესაც წინამდებარე გამოკვლევის დედაზარი და თვით გეგმაც სრულებით ნათლად წარმომიდგა, მისი განხორციელება რასაკვირველია ერთბაშად არ შეიძლებოდა და არამცირედი ხანი და უამი იყო საჭირო, სანამ ეს დიდი განზრახული გამოკვლევა დამთავრებული იქმნებოდა.

პირველი გამოკვლევა, რომელიც ამ წიგნში ნაწილედ და მოთავსებული, დაწერილია ჯერ კიდევ სტუდენტობის დროს 1898 წ. ქ. კაონიგსბერგში და ეხება წინანოს შატბერდისეულს ცას. 1901 წ. ბერლინშია დაწერილი გამოკვლევა ევსტათი მცხეთელისა და აბო ტფილელის მარტკლობათა შესახებ. 1902—1903 წ. პეტერბურგში შევეუდეგი გიორგი მთაწმიდელისა, გიორგი ხუცესმონაზონისა და არსენი კათოლიკოსის საისტორიო თხზულებათა შესწავლას. სტუდენტობის დროსვე დაწყებული კვლევა დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებათა შესასწავლად კვლავ გაგრძელებული იყო 1904 წ., როდესაც საქართველოს მეფის უფლების გამორკვევას შევეუდეგი.

როდესაც ამ თხზულების პირველი ნაწილის უმთავრესი უკვე დამთავრებულნი მქონდა, პეტერბურგის საარქეოლოგია საზოგადოებაში ქართველ XI—XII სს. ისტორიკოსების შესახებ მოხსენება წაეკითხე. შემდეგ, 1908 წელს, 14 ივნისს ქართულ საისტორიო საზოგადოებაში წაკითხულს მოხსენებაში („ქართველ ისტორიკოსთა ფილოსოფიური და მეთოდოლოგიური შეხედულებების განვითარება VIII—XII საუკუნეთა განმავლობაში“) ეს საგანი უფრო ვრცლად იყო განხილული.

დასასრულ, 1910 წელს იანვარში ტფილისში სამს საჯარო ლექციაში უკვე მთელი ქართული საისტორიო მწერლობა იყო განხილული უძველესი დროითგან მოყოლებული XVIII საუკუნის დასასრულამდე. ამ დროისათვის ეს გამოკვლევა თითქმის მთლად დამთავრებული იყო და შემდეგში თუმცა ბევრი აღარაფერი შემატებია, მაგრამ 1915 წლამდე წინამდებარე თხზულება მაინც იზრდებოდა და დრმავედებოდა.

ყველა ამ ცნობებით მკითხველი იმიტომ შევაწუხე, რომ ეს გარემოება გათვალისწინებული ჰქონდეს და მაშინ თითონაც მიუხედედა ერთ იმ მიზეზთაგანს, რომლის გამოც ამ წიგნში ყველა ისტორიკოსების თხზულებები ერთგვარის სიერციითა და ზედმიწევნილობით არ არის განხილული. რაკი ამ წიგნის შემადგენელი ნაწილები 1898 წლითგან მოყოლებული 1915 წლამდე სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა გარემოებაში იწერებოდა, თვით განზრახული საქმის მიზანიც დროთა განმავლობაში თანდათან უფრო და უფრო დრმავედებოდა და მისი საზღვრებიც ფართოვდებოდა, შეუძლებელია ეს მთელს გამოკვლევას არ დასტუობოდა. თუმცა სადაც-კი აუცილებლად საჭირო იყო, წინათ დაწერილი მონოგრაფიები შევაესე და ვეცადე ახლად აღძრული საკითხების შესწავლით გამეღრმავებინა.

ეს წიგნი სახელმძღვანელოს მსგავსად არის დაწერილი იმ პირთათვის, რომელთაც ჰსურთ ქართული ისტორია საფუძვლიანად შეითვისონ და თვით წყაროების შესწავლას დაეწაფონ, ან რომელთაც სწადიანთ საისტორიო მეცნიერებას ემსახურონ და ქართველი ერის მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის კვლევაძიებისათვის მოემზადნენ.

სასიამოვნო მოვალეობადა ვთვლი ჩემი გულითადი მადლობა ვუძღვნა ბ. ა. გ. ჯაბადარს, რომელიც ამ დიდ გაჭირვებისა და უქალაღდობის დროს, როცა სხვებმა, მათ შორის ქ. შ. წ. კ. გამავრცელებელი საზოგადოების გამგეობამაც, ამ წიგნის გამოცემა ვერ იკისრეს, საქმის სიძნელეს არ შეუშინდა და მისი გამოცემა თავს იდგა.

წიგნი 1915 წ. დამლევს უნდა გამოსულიყო, მაგრამ მოულოდნელმა დაბრკოლებამ მისი გამოცემა ერთი თვით დააგვიანა.

მეორე გამოცემის წინასიტყვაობა

დიდი ხანია რაც პირველი გამოცემა გამოიღია, მოთხოვნილება-კი იყო და არის. მოუტლელობის გამო აქამდის ვერ მოვახერხე მეორე გამოცემის დაბეჭდვა. ეს გამოცემა საგრძნობლადაა შეესებული ახლად ჩართულ გამოკვლევებით. წვრილმან ჩანართს გარდა შეტანილია იაკობ ხუცესის თხზულების შესახებ, ევსტათი მცხეთელის მარტვილობისა, ცხრათა ძმათა კოლაელთა წამებისა, არსენი კათალიკონისა და ნიკოლოზ კათალიკონის შესახებ მთლად. ამათგან ევსტათე მცხეთელისა და ცხრათა ძმათა კოლაელთა შესახებ გამოკვლევა დიდი ხანია დაწერილი მქონდა, დანარჩენი-კი 1918—1920 წ. საუნივერსიტეტო ლექციებისათვის დამზადებულს ნაშრომს შეადგენს. სამწუხაროდ, წიგნის ბეჭდვა მეტად დაგვიანდა და გაძვირდა კიდევ. ამიტომ იძულებული გავხდი ორ ნაწილად გამეყუო და ისე გამომეშვა. გვერდების აღრიცხვა საერთო ექმნებათ ორთავე ნაწილს, საერთო სარჩევი და საძიებელიც ბოლოში დაერთვება.

ივ. ჯავახიშვილი

ტფილისი

1920 წ.

ჰარაგშიანი და ზემოკლავული სიტყვების განმარტება

ათონის კრებული=ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წლის ხელთნაწერი ალაპე-
ბით. საიუბილეო (sic) გამოცემა საეკლესიო მუზეუმისა 1901 წ.

ანა დ^რფლი ქ^ცა=ანა დედოფლისეული ქართლის ცხოვრება.

Арх. экскурсии=Археологические экскурсии.

ახალი ვარიანტი=ე. თაყაიშვილი. ახალი ვარიანტი წმინდა ნინოს ცხოვრებისა.
1891 წ.

ბაქ.=დ. ბაქრაძის გამოცემა.

ბროს.=მ. ბროსეს გამოცემა.

გგრ^რფა=გეოგრაფია.

დამატ.=ქართლის ცხოვრება. მარიამ დედოფლის ვარიანტი. დამატება II. გამ.
ე. თაყაიშვილისა.

ეფრ.=ეფრემ მცირე.

ეფრ. ქსიფ.=ეფრემ მცირე, იხ. კ. კეკელიძის გამოკვლევა Иоанн Ксифилин,
как продолжатель Симеона Метафраста. Христианский
Восток II.

ეფრ. ფს.=ეფრემ მცირე. თარგმანებაჲ ფსალმუნთაჲ. დაბეჭდილია ე. თაყაიშვი-
ლის „არხეოლოგიურ მოგზაურობათა“ II წიგნში, გვ. 242—269.

ЗВОАО=Записки Восточного отделения Императорского Русского Ар-
хеологического Общества.

Изв.=Известия.

ისტ^რნი და აზ^რმნი=ისტორიანი და აზმანი, თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება.
ლათ^რიშევი=В. Латышев. Сведения греческих и римских писателей о Кав-
казе.

მტ^რნი ქ^ცა=მატიანე ქართლისაჲ.

მ^რმ დ^რფლის ქ^ცა=მარიამ დედოფლისეული ქართლის ცხოვრება. იხ. ქართლის
ცხოვრება. მარიამ დედოფლის ვარიანტი. გამ. ე. თაყაიშვილის
მიერ.

მოქცევაჲ ქ^ცა { = მოქცევა ქართლისაჲ.
მქც^რ ქ^ცა

Описание { = Е. Такайшвили. Описание рукописей Общ. распр. грам.
Опис. { среди груз. населения.

პარიზ. ქრ.=პარიზის ქრონიკა.

სამი ისტ. ხრ. {
სამი ხრ. { =ე. თაყაიშვილი. სამი ისტორიული ქრონიკა.
3 ქ^ნკა, ან ქ^აა {

საქ. სამოთხე {
ს^ქს სამოთხე { =მ. საბინინი. საქართველოს სამოთხე.

СМОПІК=Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.

Тр=Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии.

ქ^ცა=ქართლის ცხოვრება, ქართლის ცხოვრება.

ქ^ბი, ქ^კბი=თ. ჟორდანიას. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა. წიგნი I და II.

ქ^კსა=ქრონიკონსა.

ქ^{ლი} ერის ისტორია=ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია.

ჩუბ., ან ჩუბ. გამ.=დ. ჩუბინაშვილის გამოცემა.

ც^ა, ც^ა = ცხოვრება, ცხოვრებაჲ.

ც^ა გ^ი მთაწმ^დელსაჲ=ცხოვრებაჲ და მოქალაქობაჲ წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გიორგი მთაწმიდელისა. იხ. ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელთნაწერი. საეკ. მუზეუმის გამოცემა, დამატება.

ც^ა გ^გლ ხნძ^თლსაჲ = შრომაჲ და მოღვაწეობაჲ ღირსად ცხოვრებისაჲ წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისა და ხანძთისა... და სხვა. ნ. მარარის გამოცემა ТР. წიგნი VII.

ც^ა ი^ე და ეფთკმესი = ცხოვრებაჲ ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოანესი და ეფთკმესი... და სხვა. იხ. ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელთნაწერი, საეკლ. მუზეუმის გამოცემა.

ც^ა მფ^სა ღ^თსი {
ც^ა მ^თ მფ^სა ღ^თსი { = ცხოვრება მეფეთ მეფისა დავითისი.

ც^ა მ^ფთა=ლეონტი მროველი. ცხოვრება მეფეთა.

ც^ა სრ^პნ ზარ^ზმსაჲ=ცხოვრებაჲ და მოქალაქობაჲ ღმერთშემოსილისა ნეტარისა მამისა ჩუენისა სერაპიონისი, მ. ჯანაშვილის გამოცემა, იხ. მისი ქართული მწერლობა.

წ^ა=წმიდა.

ქიკ., ან ქიკ. გამ.=ზ. ქიკინაძის გამოცემა.

ХВ=Христианский Восток.

ჯან.=მ. ჯანაშვილის გამოცემა.

სინ=საქართველოს ისტორიის ნარკვევები.

* რიცხვის ნიშნის წინ ხელთნაწერის გვერდსა ნიშნავს, ხოლო შემდეგ—მიმდევნო „გვ.“=მ^მ ღ^დლს ქ^ცის ე. თაყაიშვილის გამოცემას. როდესაც რიცხვის დიდს ნიშანს გვერდით პატარა ტანის რიცხვის ნიშნები უზის, მაშინ დიდი ნიშნები ამა თუ იმ თხზულების გვერდს კნიშნავს, ხოლო პატარა ტანისა სტრიქონს.

შესავალი

„ალგეწერია... რაჲ იგი ვისწავეთ... თვთ
მებრ მათ საქმეოჲგან რომელნი იგი ღუმილით
წამებენ და კმაჲლალად ქაღაგებენ ღუაწლთა
და შრომათა მათთა“.

(გ ი ო რ გ ი მ თ ა წ მ ი დ ე ლ ი)

ამ წიგნის მკითხველს უნდა ახსოვდეს, რომ ჩემი წადილი იყო, შეძლებისდაგვარად გამოემერკვია, როგორც თვითოეული მემეტრიანისა და ისტორიკოსის პიროვნება,—თუ რა წრესა და მიმართულებას ეკუთვნოდა სახელდობრ იგი, რა მსოფლმხედველობისა და თვალსაზრისის კაცი იყო, — ისე აგრეთვე შემეტყო, რა მიზანი ჰქონდა და რა სწაღდა მას, როდესაც თავის თხზულების წერას შეუდგა. ამასთანავე ყოველთვის ვცდილობდი, გამეგო რადარა და რამდენად სანდო წყაროები ჰქონდა თვითოეულს მათგანს და რა გზით და რა საშუალებით სურდათ და შესძლეს თავიანთი მიზნის განხორციელება?

ჩვენს ახალს საისტორიო მწერლობაში ქართული საისტორიო წყაროების კრიტიკულს შესწავლას ჯეროვანს ყურადღებას არ აქცევენ. ერთადერთი საკითხი, რომელიც საჭირობოროტოდ ითვლებოდა, ქ-ცის საკითხია და აქაც ამ კრებულის შესწავლას უცხოელ მკვლევართა უსაფუძვლო კრიტიკა შეუწყობდა ხოლმე ხელს და ქართველ ისტორიკოსთა მიძინებულს აზრს აღვიძებდა. მაგრამ ამ საკითხის კვლევაც კარგა ხანია უკვე მიყუჩდა. ალბათ ან საგანი საკმაოდ გამორკვეულად მიაჩნიათ, ან მოშურნეობა ამ საკითხისადმიც განელდა და მკვლევართა ცოდნის-მოყვარეობას აღარ იზიდავს. ქვემოთ მკითხველი თვით დარწმუნდება, რამდენი რამ იყო გამოსარკვევი და ჯერაც გამოსარკვევია ქ-ცის საკითხში.

ამას გარდა ქ-ცის განხილვის დროსაც უფრო გარეგანი კრიტიკა იყო გამეფებული, ვიდრე წყაროების არსებითი და ყოველმხრივი შესწავლა. მკვლევართ განსაკუთრებით ის აწუხებდათ, თუ ვინ და როდის შეადგინა თვით კრებული და უცხოელ კრიტიკოსთა აზრისდა საწინააღმდეგოდ უნდოდათ დაემტკიცებინათ, რომ ქ-ცის თვითოეული ნაწილი თანამედროვის მიერ არის დაწერილი.

სამწუხაროა, რომ ჩვენში სრულებით შეგნებული არა აქვთ და არცა ჰქონდათ, რომ თვითოეული ძველი საისტორიო თხზულების განხილვის დროს მკვლევარს მარტო ავტორის თანამედროვეობა-კი არ უნდა ჰქონდეს გათვალისწინებული, არამედ მისი პიროვნებაც, განათლება, აზროვნობა და მედასეობა, მისი წყაროების თვისება, უამთაღმწერელის წერის წესი და მეთოდები. საისტორიო ნაწარმოების ქრონოლოგიური განხილვა მხოლოდ თანამედროვეობის მხრივ მეტად მარტივი საშუალებაა იმიტომ, რომ მატიაწე და უამთაღმწერელი შეიძლება თანამედროვეც იყოს, მაგრამ თუ ამასთანავე მოთხრობილის თანადამხუდარი არ არის, ან თუ.

მისი მოამბე სარწმუნო თანადამხუდარი და თვითმხილველი არ იყო, მის მოთხრობას დიდი ფასი და მნიშვნელობა არა აქვს.

თანამედროვე მეკლევარმა ისიც უნდა იცოდეს, რომ აღმწერელის თვალთსაზრისი, წოდება, და შედასეობა საისტორიო მოთხრობაზე თავისს ძლიერს დაღს ასვამს ხოლმე და ნება-უნებლიედ მიუდგომელობაზე მოქმედებს, რომ „მაკლურ სოფელის“ მოძულე ბერი-მემატთან თავისუფალი აზროვნების და ყოფა-ცხოვრების მიმდევარი საზოგადოებისა და სახელმწიფო მოღვაწეთა დახასიათების დროს პირუთვნელობას ვერ გამოიჩინდა, მეფეთა პოლიტიკის მომხრე და კარის მემატთანეც მეფეთა საქარახისს საქციელს, ან სათაკილო ამბების აღწერილობას თავის ნაწარმოებში არ შეიტანდა, ხოლო მეფეთა მოწინააღმდეგე აზნაურთადმი სიძულვილსა ვერ შეიკავებდა და სხვა.

დამახასიათებელია, რომ ჩვენს მწერლობაში ახლაც წყაროების დასახელების დროს წინანდებურად მარტივად „ქართლის ცხოვრებას“ იხსენიებენ. ეს მანვე და შეუწყნარებელი ჩვეულება უნდა მოისპოს: ქ^აცა სხვადასხვა დროისა და ღირსებისა, სხვადასხვა ავტორის საისტორიო თხზულებათა კრებულია და მკითხველმაც უნდა იცოდეს, რომელს მემატთანეს აქვს სახელდობრ ესა-თუ-ის ცნობა მოყვანილი, რომ ამისდა მიხედვით გაითვალისწინოს, თანამედროვეს ეკუთვნის ის ცნობა თუ არა, მემატთანეა მისი ავტორი, ისტორიკოსი, თუ უბრალო კომპილატორი? ამიერთვან მაინც ყოველი ამონაწერისა, ან მოყვანილი ცნობის შესახებ უნდა აღნიშნული იყოს, რომელ ქართველს ისტორიკოსს თუ ქამთააღმწერელს ეკუთვნის სახელდობრ იგი და რომელი თხზულებითვან არის ამოღებული. მარტივად ქ^აცის დასახელება მხოლოდ მაშინ შეიძლება, თუ რომ ესა-თუ-ის ცნობა მარტო შევსებულ-გადაკეთებულს ქ^აცა-ში მოაპოვება, ან ქ^აცის გაგრძელებაში, ან კიდევ ქ^აცის გადაკეთებულ-შევისებულს გაგრძელებაში, მაგრამ ამისთანა შემთხვევაშიაც წინანდებურად ქ^აცა-კი არ უნდა იყოს მარტივად მოხსენებული, არამედ ნიშანდობლავ აღნიშნული უნდა იყოს, სახელდობრ რომლითვან არის ცნობა ამოღებული.

§

თანამედროვე ქართული საისტორიო მწერლობის ერთ-ერთ ნაკლად ის გარემოებაც უნდა ჩათვალოს, რომ ქ^აცისა და სიგელ-გუჯრებით იყო და არის განსაკუთრებით გატაცებული და ქართული საისტორიო წყაროების სხვა დარგებს ნაკლებ ყურადღებას აქცევს: ამის გამოა, რომ აქამდის თითქმის სრულებით ხელუხლებელი დევს, მაინცდამაინც სრულიად შეუსწავლელი იყო ისეთი საყურადღებო, შინაარსიანა და დიდმნიშვნელოვანი დარგი, როგორც არის ქართველ მარტკლთა და წმიდათა ცხოვრებანი. ამის გამოვე სრულებით უყურადღებოდ იყო მიტოვებული ქართული საეკლესიო ისტორია და საქართველოს სამოქალაქო ისტორიისათვის და ქართული საზოგადოებრივი აზრის განვითარების შესასწავლადაც გამოსადეგი მრავალი ძვირფასი და საგულისხმო ცნობები.

ჯერ ერთი რომ ამგვარი ცალმხრივობა ქართული საისტორიო მეცნიერებისათვის მანებელია, ქართული საისტორიო მწერლობის მთელი განვითარებაც ხომ არავეითარ უფლებას არ გვაძლევს, მარტკლობანი და წმიდათა ცხოვრებანი ქართული საისტორიო მწერლობის განვითარების შესწავლისა და განხილვის დროს სრულებით უგულებელ ვყოთ და მარტო სამოქალაქო საისტორიო დარგის კვლევა-ძიებას შევალიოთ ჩვენი მთელი დრო და ძალა. წინამდებარე წიგნში საკმაო მაგალითებია, რომელნიც ცხადყოფენ, რომ ქართული სამოქალაქო საისტორიო დარ-

გე ქართული საეკლესიო მწერლობისაგან განვითარდა და წარმოიშვა. ამას სხვათა შორის ის გარემოებაც ხმამაღლა ჰლაღადებს, რომ ძველ ქართულ მწერლობაში სამოქალაქო საისტორიო დარგის თხზულებების აღმნიშვნელ სახელად და ტერმინად საეკლესიო საისტორიო დარგსავით იგივე „ცხოვება“ იხმარებოდა.

ამის გამო, ვისაც ქართული საისტორიო მწერლობის განვითარების შესწავლა სურს, არც შეუძლია და არც უფლება აქვს ქართულ საეკლესიო საისტორიო ძეგლებს, ქართველ მარტკლთა და წმიდათა ცხოვრებებს გვერდი აუხვიოს და განუხილველი დასტოვოს.

სწორედ ამიტომ არის, რომ ამ წიგნში ქართული საისტორიო მწერლობის შესწავლა მარტკლობათა და წმიდათა ცხოვრებათა განხილვით იწყება და თვითონეული წამება, ან ცხოვება იმგვარისავე გულმოდგინებით და ზედმიწევნით არის გამოკვლეული, როგორც სამოქალაქო ისტორიის დარგის რომელიმე ნაწარმოები. მკითხველი თვით დაინახავს, თუ ქართული საისტორიო მწერლობის რაოდენი ძვირფასი მარგალიტი და შვენება აქამდის შეუმჩნეველი რჩებოდა, და თვით დარწმუნდება, რომ ქართული სამოქალაქო ისტორიის ასეთი ძეგლების, როგორც დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორიკოსთა თხზულებებია, ნამდვილი ღირსება-მნიშვნელობის გათვალისწინება შეუძლებელია, თუ-კი თავდაპირველად ბასილი ზააზმელის, მეტადრე-კი გიორგი მთაწმიდელის, გიორგი ხუცესმონაზონისა და ეფრემ მცირის საეკლესიო საისტორიო თხზულებები გულდასმით შესწავლილი არ გვექმნება.

ამას გარდა ასეთი საყურადღებო და საგულისხმო საკითხების შესახებ, როგორც არის ქართული საისტორიო თხრობის წესი, მეთოდები და ტერმინები, ძალაან ცოტა გვეცოდინებოდა, ქართული საეკლესიო საისტორიო მწერლობისათვის რომ ზურგი შეგვექცია და მხოლოდ სამოქალაქო მატრიანები და საისტორიო თხზულებები შეგვესწავლა, სასურველია, რომ ამიერთგან მაინც ჩვენმა თანამედროვე საისტორიო მეცნიერებამ ეს ნაკლიც თავითგან აიცილოს და მარტკლთა და წმიდათა ცხოვრებებს შესაფერისი ყურადღება მიაქციოს.

ამ წიგნში მთელი ქართული საისტორიო მწერლობაა განხილული უძველესი დროითგან, V საუკ.-თგან მოყოლებული, XVIII საუკუნის დასასრულამდე. უძველესი თხზულება წაა შეშანიკის მარტკლობაა, ხოლო უკანასკნელი ომან მდივანბეგ ხერხეულიძის ნაწარმოები. თეიმურაზ ბატონიშვილის, ნიკოლოზ დადიანისა და სხვათა ნაშრომების განხილვა ამ წიგნში იმითმ არ არის შეტანილი, რომ ისინი XIX საუკუნეს ეკუთვნიან და უკვე რუსული გავლენა ემჩნევათ. ამის გამო უკეთესი იყო მათი განხილვა იქ შემეტანა, სადაც თანამედროვე ქართულ საისტორიო მწერლობაზე იქმნება საუბარი.

ქართულ მრავალსაუკუნოვან საისტორიო მწერლობას მოეპოვება საისტორიო მწერლობის ყოველი დარგის ნაწარმოები უმარტივეს, ლიტონად აღწერილ თხზულებათაგან მოყოლებული, რომლებშიაც მხოლოდ ამბავია მოთხრობილი, ისეთ ურთულეს და უწარჩინებულეს საისტორიო ნაწარმოებთამდე, როგორც არის გიორგი მერჩულის, ბასილ ზააზმელის, გიორგი მთაწმიდელის, გიორგი ხუცესმონაზონის, ეფრემ მცირის, დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორიკოსთა და ვახუშტ ბატონიშვილის ქმნილებანი.

ქართულ საისტორიო მწერლობაში სხვადასხვა სახის საისტორიო თხზულებები მოიპოვებოდა და თვითონეულისათვის შესაფერისი სახელი არსებობდა. უძველეს

სახელ იყო „მარტვლო ბაჟა“ (იოანე საბანისძე), რომელიც ბერძნული სიტყვიდან (მარტვროს) არის ნაწარმოები. მისი ქართული შესატყვისი სახელია „წამე ბაჟა“ (ც'ა კოსტ.-კახაძის, სტ. მტბევაარი, ეფრემ მცირე).

თითქმის იმავე დროითგან მოყოლებული, როდესაც შემოვიდა წამება-მარტვლო ბაჟა, იხმარება ტერმინი „ცხო რე ბაჟა“ (ც'ა კოსტ.-კახაძის, ბ. ზარზმელი, გ. მთაწმიდელი, გ. ხუცესმოწაზონი, ეფრემ მცირე). შემდეგ ცხო რე ბაჟა (ცხო რე ბა და ცხო ვ რ ე ბ ა) ძველ ქართულ მწერლობაში საისტორიო თხზულებათა საზოგადო სახელად იქცა და სამოქალაქო ისტორიის ძეგლების აღსანიშნავადაც იხმარებოდა, როგორც მაგ. ლეონტი მროველის ნაწარმოებს ჰქვია „ცხო რე ბა ქართუელთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“. სუმბატმა თავის ნაწარმოებს დაარქვა „ცხო რე ბა... ბაგრატიონიანთა“. დავით აღმაშენებლის ისტორიის სათაურად აქვს „ცხო რე ბა მეფეთ მეფისა დავითისი“. ცნობილს ქართულ საისტორიო კრებულს ჯერ „ქართველთა ცხო რე ბა“ ეწოდებოდა, მერმე „ცხო რე ბა ქართლისა“, შემდეგ „ქართლის ცხო რე ბა“. ს. ჩხეიძემაც თავის ნაშრომს უწოდა „ცხო ვ რ ე ბ ა მეფეთა“.

სიტყვა „ცხო რე ბა“ ანუ „ცხო ვ რ ე ბ ა“ რომ ქართულში ერთ დროს საისტორიო თხზულებათა საზოგადო სახელი იყო და ისტორიასა ჰნიშნავდა იკიდვანაც ჩანს, რომ ბერძნული საისტორიო წყარო ჩვეულებრივ მარტივად იწოდებოდა „ცხო რე ბა ბერძენთა“ (ლ. მროველი, სწავლულნი კაცნი), სომხური საისტორიო წყარო — „ცხო რე ბა სომხთისა“-ად (ლ. მროველი, ქ'ცის გადაკეთებული გაგრძელება), ხოლო სპარსულ საისტორიო წყაროებს ეძახდნენ „ცხო რე ბა სპარსთა“-ს (ლ. მროველი, ჯუანშერი, სწავლულნი კაცნი).

საისტორიო ნაწარმოებების ერთ-ერთ სახელად იხმარებოდა აგრეთვე ტერმინი „მატიანე“. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს მაგ. თავის თხზულებაში მოხსენებული აქვს „ძველი მათიანე ქართლისა“. ეფრემ მცირე იხსენიებს ამ ტერმინს „მატიანე“, „წმიდათა მათიანეები“. სწორედ ეფრემის სიტყვებითგანა ჩანს, რომ ძველად ამ სახელით დაბალხარისხოვანი, მხოლოდ მოვლენათა მარტივად აღმწესხველი საისტორიო თხზულებები იწოდებოდა. ხოლო ასეთი სახელები, როგორც „მატიანე მოსახსენებელი სულთა“, „მატიანე საალაპონი“ გვაფიქრებინებენ, რომ „მატიანე სიის მსგავსად შედგენილს, საისტორიო ცნობების მარტივად აღმწერს ნაწარმოებს ეძახდნენ.

მარტო ბატონიშვილს ვახუშტს აქვს მათიანე საზოგადო შემკრებელობითი მნიშვნელობით ნახმარი ისტორიისა და უამთაღმწერლობის მაგიერ. მეცნიერი ბატონიშვილი მაგ. ამბობს: „მატიანე“ ერთის მხრით „განიყოფების ორად: საეკლესიო და სამოქალაქოდ“-ო, მეორეს მხრით „მატიანე განიყოფების... ადგილის აღწერად, ნათესავთა მეტყველებად, წლის მრიცხველობად და მოქმედების აღწერად“-ო, „ჩვენ ქართველთა მათიანე შეიპყრობს სამსა ამას ნაწილსა მათიანისასა“, „ხოლო ეკლესიის მათიანეს შეამოკლებს“-ო, ამ შემთხვევებში მათიანეს საზოგადო მნიშვნელობა აქვს და ტერმინი „ისტორია“-ს მაგიერ არის ნახმარი.

ეფრემ მცირეს დასახელებული აქვს „ხრონოღრაფი“-ც, მაგრამ მას სახელდობრ ბერძნული, ანტიოქიას აღწერილი ხრონოღრაფი აქვს მოხსენებული და სხვაგან ეს სიტყვა არსადა გვხვდება. ამის გამო არა ჩანს, მიღებული იყო ეს ტერმინი ქართულს მწერლობაში, თუ მარტო შესაფერის ბერძნულ თხზულებათა აღსანიშნავად იხმარებოდა.

აგებულობისდა მიხედვით ბერძნულს ხრონოღრაფიას უნდა უდრიდეს ქართული „ჟამთააღმწერელიობა“, რომელიც XIV საუკ. ერთი ქართველი ისტორიკოსის თხზულებაში იხსენიება. თითქოს ხრონოღრაფის შემდგენელს უნდა ნიშნავდეს ტერმინი „ჟამთააღმწერელი“-ც. მაგრამ ამ ორსავე ტერმინს, წარსულში, როგორც ეტყობა, უფრო ფართო მნიშვნელობაც ჰქონია და ჟამთააღმწერელობა ისტორიკოსობას ჰნიშნავდა, ჟამთააღმწერელი-კი ისტორიკოსსაც: იოსებოს ფლავიოსი ქართულს მწერლობაში მაგ. ჟამთააღმწერელად იწოდება.

ზევით უკვე აღნიშნული იყო, რომ ნამდვილი საისტორიო თხზულების სახელად „ცხოვება“ იხმარებოდა. თამარ მეფის ისტორიკოსმა ქართულ მწერლობაში ამის მაგიერ ტერმინი „ისტორია“ შემოიღო. მას ამას გარდა „ისტორიათა-აღმწერელიობა“-ც აქვს ნახმარი, რაც მნიშვნელობით ისტორიოგრაფიას უნდა უდრიდეს. ახლად შემოღებული ტერმინი ძველს ქართულს მწერლობაში, როგორც ჩანს, ვერ შეუთვისებიათ და შემდეგ აღარსად გვხვდება.

ზემომოყვანილ ტერმინებს გარდა მიღებული იყო აგრეთვე სიტყვა „ჰამბავი“, რომელიც სხვათა შორის ეფრემ მცირეს აქვს საისტორიო თხზულებათა სახელების სიაში შეტანილი. არსენი კათალიკოზიც ლეონტი მროველის თხზულებას უწოდებს „ჰამბავი მეფეთა“-ს. თვით ლეონტი მროველს თავისი შრომის მხოლოდ ერთი თავისათვის დაურქმევია სახელად „ჰამბავი ქართლისა“. ეს ტერმინიც შედარებით იშვიათად გვხვდება და მხოლოდ ქართული საისტორიო მწერლობის განახლების და აღორძინების ხანაში მოიპოვება კიდევ. სახელდობრ პაპუნა ორბელიანმა თავის საისტორიო თხზულებას სათაურად გაუკეთა „ჰამბავნი ქართლისანი“.

საისტორიო თხზულებათა ნუსხაში ეფრემ მცირეს დასასრულ მოხსენებულ აქვს „მოთხრობა“-ც იმავე ქართველს მეცნიერს შენახული აქვს სახელი „საეკლესიო მოთხრობა“ ხოლო თამარ მეფის ისტორიკოსს დიმიტრი I-ის მეფობისათვის წყაროდ ჰქონია „იოანე ფილოსოფოსისა ჭიჭიქიმელისა“ ერთი ნაწარმოები, რომელსაც თურმე „შესხმამითხრობა“ ეწოდებოდა. არსებობდა ამას გარდა ტერმინი „თხრობაჲ“. უკანასკნელი სახელი ეწოდება ამა თუ იმ ამბავის მარტივს, მოკლე აღწერილობას, ხოლო პირველი-კი უფრო რთულისა და გრძელი აღწერილობის ტერმინად იხმარებოდა. მაგალითად მარტკლთა და წმიდათა უძველესი, მარტივად შედგენილი ცხოვრებანი „თხრობის სახედ ოდენ აღიწერნეს“-ო, ამბობს ეფრემი. ბატონიშვილს ვახუშტს აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოს ისტორიის შესასწავლად და გამოსარკვევად საისტორიო წყაროდ სხვათა შორის „სსოვნა-მოთხრობანი“-ც გამოდგება.

მაგათა უფრო ხშირად „თხრობა“ და „მოთხრობა“ ქართულ საისტორიო მწერლობაში თვით აღწერას, ამბავის გარდმოცემას ეწოდებოდა და ამის გამო

„თხრობანი“ და „მოთხრობანი“ ყოველი საისტორიო თხზულების შინაგანს შემადგენლობას ეკუთვნოდნენ. დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსი მაგ. ამბობს: „ამდრა თხრობად მოვიწიე“, თვით ელინთა გამოჩენილი მწერლები ვაების ღირსად ჩავთვალეო, ან კიდევ: უმროსმა „ტროადელთა და აქილეველთანი შეამკვნა თხრობანი, თუ ვითარ აღამემნონ და პრიამოს, ანუ აქილევი და ექტორ, მერმეცა ოდისეოს და ორესტი ეკუთვნეს“-ო. იმავე ისტორიკოსს თავისი თხზულების პირველისა და უდიდესი ნაწილის ბოლოში დაძენილი აქვს: აი ამგვარია მეფე დავითის „მომოსლვათა... და ლუაწლთა და ძლევათა... პურობათა და ახუმათა.... მრავალთა სამეფოთა და სამთავროთა მოთხრობანი“-ო.

დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსი ერთგან ამტკიცებს, საისტორიო ამბავის მოთხრობის რიტორული ხელოვნებით შემკობა მხოლოდ მაშინ შეიძლება, თუ ისტორიკოსს „ნივთნი საქმეთანი“ აქვს „კმად მისათხრობელად“-ო. თამარ მეფის ისტორიკოსიც ამბობს, თუ ადამიანის ენამ თამარის მეფობისა „თვითეულისა კელყოს მოთხრობად“-ო, თხზულება ფრიადი სიგრძისა გამო მოსაწყენი იქმნებაო.

ბატონიშვილს ვახუშტს თავის ისტორიის წყაროებს შორის მოხსენებული აქვს „ქორონიკონეზი... პოვნილნი წიგნებთა შინა“, „საეკლესიოებთა (sic) წიგნთა შინა ქორონიკონეზი“ რომ არის შენახულიო. აქ ცხადია ეგრეთწოდებული მატიანეები, კვანკლოსები და ქრონოლოგიური მინაწერებია ნაგულისხმევი.

საფიქრებელია, რომ მთელი საისტორიო მწერლობის ორ მთავარ დარგად დაყოფა საქართველოში უკვე ძველს დროს, მაინცდამაინც გიორგი მთაწმიდელსა და ეფრემ მცირეს უნდა სცოდნოდათ, მაგრამ ამის შესახებ ჯერ ცნობები აღმოჩენილი არ არის. მხოლოდ ვახუშტს მოეპოვება გარკვეული აზრი საისტორიო მწერლობის მთავარი დარგების შესახებ, რომ საისტორიო მწერლობა ჯერ ეს ერთი „განიყოფების ორად: საეკლესიოდ და სამოქალაქოდ“, ხოლო ამასთანავე „განიყოფების ოთხ ნაწილად: ადგილის აღწერად, ნათესავთა მეტყველებად, წლის მრიცხველებად და მოქმედების აღწერად“.

ქართული საისტორიო მწერლობის მონოგრაფიულმა შესწავლამ ბევრი საყურადღებო და საგულისხმო საკითხი აღგვიძრა და წამოგვიყენა, მაგრამ ამ წიგნის ისედაც მოჭარბებული სისქე ნებას არ გვაძლევს ყველა სათითაოდ განვიხილოთ: უნებლიეთ უნდა შესავალი შევამოკლოთ და მარტო უმთავრეს საკითხებს შევეხოთ, იმათაც მხოლოდ საზოგადოდ და სულ მოკლედ.

მონოგრაფიულმა შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ ქართველი ისტორიკოსები საისტორიო მწერლობას მოწიწებით და თავიანთ მოვალეობას პასუხისმგებლობის სრულის შეგნებით ეპყრობოდნენ. ისინი დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ საისტორიო თხზულებაში ყველაფრის და ყოველგვარი ცნობების შეტანა-კი არ შეიძლებოდა, ყველაფერი არ იყო „ღირსკსენებისა“ (გ. ხუცესმონაზონი), არამედ მხოლოდ ისეთი ამბების აღწესება მიაჩნდათ სასურველად, რომელნიც მმატიანეს „მოსაკსენებლად არა უჯერო“-დ ეჩვენებოდა (გიორგი ხუცესმონ.), თანაც იყო „ღირსკსენებისა და შეუნიერებაჲ აღწერილსა“ (გ. ხუცესმონაზონი).

სხვათა შორის დამახასიათებელია, რომ ხალხური საგვარეულო თქმულებებიც ძველ ისტორიკოსთა შეხედულებით საისტორიო მწერლობის ღირსად არ ითვლებოდნენ: „ა რ ი ა ნ ზ ლ ა პ ა რ და ცუდ, ა მ ი ს თ ვ ს უ ჯ ე რ ო ა რ ს“ მათი ცნობებით სარგებლობაო (ქამთაღმწერელი), თვით განათლებული დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ც. კი აღტაცებული იყო, რომ დიდებულმა მეფემ „საეშმაკონი (თუ სააშკონი?) სიმღერანი და სახიობანი და განცხრომანი... მოსპობილყო ლაშქართა შინა მისთა“ (ც. ა. მ. ფსაღდ. ვთსი *553, გვ. 321).

ქართველ ისტორიკოსებს შეგნებული ჰქონიათ, რომ საისტორიო ნაწარმოებში „ა რ ა ს ა კ ა დ რ ე ბ ე ლ ა რ ს თ ხ რ ო ბ ა... უ შ ვ ე რ ი ს ა რ ა ს მ ე“ (ქამთაღმწერელი).

მაგრამ ამგვარი მოკრძალებობისა და მორიდებისა და მიუხედავად ქართველ ისტორიკოსებს საისტორიო თხზულების უმთავრესი დანიშნულება არ დავიწყებიათ და ნათლად შეგნებული ჰქონდათ, რომ „უ ა მ თ ა ა ლ მ წ ე რ ე ლ ო ბ ა ჰ ე შ მ ა რ ი ტ ე ბ ი ს მ ე ტ ყ უ ე ლ ე ბ ა ა რ ს, ა რ ა თ ვ ა ლ ა ხ მ ა ვ ი ს ი მ ე“ (ქამთაღმწერელი), რომ მოთხრობილის სრული სიმართლე და მიუდგომელობა ისტორიის უუკეთესობილესი და ძვირფასი თვისება არის. ამიტომ მათ ახსოვდათ, რომ ყოველი საისტორიო „წიგნი... შუამდებარე არს კეთილის მოქმედთა და ბოროტის მოქმედთა“ (იქვე) და თვითთვეული მოღვაწის პირუთვნელი სურათი უნდა ყოფილიყო დახატული.

ძველი ქართული საისტორიო თხზულებების კერძობითმა, დაწვრილებითმა შესწავლამ და განხილვამ დაგვარწმუნა, რომ როგორც პოეზიაში საგანგებო დარგი არსებობდა და არსებობს, რომელშიაც პოეტური შემოქმედების შინაგანი და გარეგანი მხარე და კანონები, პოეტური ხატოვანებათა, მიმსგავსება-შედარებათა, ლექსთწყობისა და რიტმ-რითმის წესებია გამორკვეული, რომელთაც მისდევდნენ და ხელმძღვანელობდნენ, ისევე ქართულ საისტორიო მწერლობაშიც ისტორიკოსს ყველაფრის მოთხრობა-კი არ შეეძლო, რაც ციკოდა და ენაზე მოადგებოდა, არც თუ ისე შეეძლოთ თვითთვეულს მათგანს აღეწერა ისტორიული თხზულება, ვის როგორც მოუნდებოდა, არამედ ქ ა რ თ უ ლ ს ა ი ს ტ ო რ ი ლ ო მ წ ე რ ლ ო ბ ა შ ი გ ა რ კ ვ ე უ ლ ი, მ ტ კ ი ც ე თ ე ო რ ი უ ლ ი მ ო ძ ლ ვ რ ე ბ ა ყ ო ფ ი ლ ა, თ უ რ ო გ ო რ და რ ა გ ზ ი თ უ ნ და და წ ე რ ი ლ ი ყ ო კ ა რ გ ი და ს ა მ ა გ ა ლ ი თ ო ს ა ი ს ტ ო რ ი ო თ ხ ზ უ ლ ე ბ ა.

ყოველი განათლებული ისტორიკოსი მოვალე იყო, რომ მოთხრობის უეჭველობაზე ეზრუნა და სანდო წყაროებით ესარგებლა, შესაფერისადაც ჰქონოდა დასაბუთებული. ამ ჩვენი აზრის სიმართლე იმედია ცხადი იქმნება ყველასათვის, ვინც ამ წიგნში ბასილი ზარზმელისა, განსაკუთრებით-კი გიორგი მთაწმიდელისა, ეფრემ მცირისა და სხვათა შესახებ მონოგრაფიულს გამოკვლევას გადაიკითხავს.

ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ ქართულ საისტორიო მწერლობაში განსაკუთრებული ყურადღება იყო მიქცეული და ნათლად ჰქონდათ გათვალისწინებული, თუ რა მნიშვნელობა აქვს საისტორიო მოთხრობის უეჭველობისათვის, როდესაც მოთხრობილი თვით აღმწერელის „თ უ ა ლ თ ა ხ ი ლ უ ლ ი“ (ც. ა. კახაძის), ან „თ ვ ა ლ თ ხ ი ლ უ ლ ი“ (ს. ჩხეიძე), „ხ ი ლ უ ლ ი“ (ბ. ზარზმელი) იყო, როცა ისტორიკოსი ან მისი მოამბე ნაამბობის „თ ვ ა ლ ი თ მ ხ ი ლ ვ ე ლ ი“ (გ. ხუცესმონაზონი), „თ ვ ა ლ თ ა მ ხ ი ლ ვ ე ლ ნ ი“ (სწავლულნი კაცნი),

„თ კ თ მ ხ ი ლ ვ ე ლ ი“ იყო (ბასილი ზარზმელი, გიორგი მთაწმ., შეად. დავით აღმ. ისტორ., თამარ მეფის ისტ., ქ^აციის გაგრძელება, პ. ორბელიანი) ანუ „მ ნ ა ხ ა გ ი“ (ს. ჩხეიძე) და სწორედ იმ აღწერილი შემთხვევის „თ ა ნ ა დ ა ხ უ თ ო მ ი ლ ი“, „თ ა ნ ა დ ა ხ დ ო მ ი ლ ი“ (ეფრემ მცირე) ანუ „თ ა ნ ა დ ა მ ხ უ დ ა რ ი“ (ყამთაღმწერელი და ქ^აციის გაგრძელება) გამოდგებოდა.

ამას გარდა ქართულმა საისტორიო მწერლობამ თვითმხილველი და თანადამხუდარი მოამბეების პირადს თვისებებსაც ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია და ისე იყო მიღებული, რომ თვითოეული ამ მომთხრობელთაგანი უეჭველად „პ ი რ ი უ ტ ყ უ ე ლ ი“ (ბ. ზარზმელი) და ყველანი „ს ა რ წ მ უ ნ ო ნ ი კ ა ც ნ ი“ (გიორგი მერჩული, ბას. ზარზმელი, გიორგი მთაწმ., გიორგი ხუცესმონ., პ. ორბელიანი, ომან ხერხეულიძე) ყოფილიყვნენ, რომელნიც „უ ც ხ ო ი ყ ვ ე ე ს ყ ო ვ ლ ი თ უ რ თ ტ ყ უ ე ი ლ ი ს ა გ ა ნ“ (გიორგი მთაწმ.), თანაც „ბ რ ძ ე ნ თ ა და გ ო ნ ი ე რ თ ა კ ა ც თ ა“ სახელი სამართლიანად მოხვეჭილი ჰქონდათ (თამარ მეფის ისტორიკოსი) და თავიანთ ნაამბობის სიმართლეს ისტორიკოსს ფიცით დაარწმუნებდნენ (ბას. ზარზმელი, გ. მთაწმ.).

ქართული მწერლობის დაწვრილებითმა შესწავლამ დაგვანახვა, რომ ჩვენს საისტორიო მწერლობას უკვე VIII ს. დიდი წარმატება ეტყობა, ხოლო X—XII ს. ს-ში უკვე მაღალხარისხოვან განვითარებამდე მიაღწია. ამ აზრის სიმართლეს ის გარემოებაც ნათელ ჰყოფს, რომ ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში, როგორც მონოგრაფიული შესწავლითა მტკიცდება, სამწერლობო ტექნიკა დიდად განვითარებული ყოფილა და უეჭველია ამისთვისაც შესაფერისი თეორიული მოძღვრება უნდა ყოფილიყო შემუშავებული.

საქართველოში რომ საისტორიო სამწერლობო ტექნიკის შესახებაც თეორიული მოძღვრება უნდა ყოფილიყო, ამას ქართული კარგად შემუშავებული საისტორიო-სამწერლობო ტერმინოლოგია ამტკიცებს. ზევით უკვე აღნაშნული იყო, რომ საისტორიო ნაწარმოების თვითოეული სახისათვის თავისი სახელი არსებობდა. ეს მაინცდამაინც არც გასაკვირველია. უფრო საყურადღებოა, რომ საისტორიო ნაწარმოების სხეულის თვითოეული ნაწილისათვისა და საისტორიო-სამწერლობო შემოქმედების თითქმის თვითოეულ საფეხურისათვის განსაკუთრებული ტერმინები მოიპოვებოდა. საისტორიო ძეგლების მონოგრაფიულმა შესწავლამ სხვათა შორის ის სიკეთეც გვიყო, რომ ქართული საისტორიო ტერმინოლოგია შეგვიძინა.

საგულისხმოა, რომ ყველა ქართული ცოტად-თუ-ბევრად თვალსაჩინო საისტორიო თხზულებები წინ დაწინვე შემუშავებულ გეგმის და მიხედვით ყოფილა დაწერილი. უკვე იოანე საბანის ძის შრომა, აბო ტფილელის მარტკლობა, ამგვარად არის შედგენილი და თვით ავტორს თავისი თხზულებისათვის, როგორც ახლაც სასკოლო თხზულებებშიაც მიღებულია, ჯერ გეგმა წარუძღვანებია, ხოლო შემდეგ თვით ნაწარმოები მისდევს. თავისი ნაშრომი ავტორს თავებდაც-კი დაუყვია და თვითოეულ თავს ამ გეგმაშიაც საკუთარი სათაური აქვს გაკეთებული. მთელი მარტკლობა ოთხ „თავად“ ანუ „საკითხავად“ აქვს გაკეთებული. ჯერ სწერია: „ს ა კ ი თ ხ ა ვ ნ ი წმიდისა ჰაბოხსნი თ ა ვ ნ ი ო თ ხ ნ ი (დ)“ და ამგვარად აღნიშნულია, რომ მთელი თხზულება ოთხი ნაწილისაგან შესდგება. მერმე ზის: „ა (პირველი) თავი“ და ამ

თავის სათაურია მოყვანილი, შემდეგ ამნაირადვე დანარჩენი თავები აღნუსხული.

იოანე საბანის ძის თხზულების პირველი თავი შესავალია, უკანასკნელი დასკვნაა, მეორე და მესამე თავები თვით ამბავისა და მარტკლობის აღწერილობას შეიცავს. ამგვარად, აქაც ავტორის წინასწარი გეგმა მოჩანს. იოანე საბანის ძის სამაგალითო ნაწარმოები ამტკიცებს, რომ ქართულ საისტორიო მწერლობას უკვე VIII საუკუნეში ტექნიკის მხრივ თვალსაჩინო წარმატება ეტყობა და მარტივ, აღწერილობითი კილოთი მოთხრობილ ნაწარმოებებს გარდა წინასწარ შედგენილ გეგმაზე აგებული და შეთხზული შრომებიც მოიპოვებოდა.

იოანე საბანის ძის შესანიშნავს თხზულებაში უკვე ემჩნევა იმის ჩანასახი, რასაც შემდეგში ეწოდებოდა „წესის თხრობისა“ (ბასილ ზარზმელი), ის სამწერლობო გეგმა და თხრობის წესრიგი, რომელიც მერმე, IX—XIV სს. დაწინაურებულს საისტორიო ნაწარმოებებს, თუმცა იოანე საბანის ძის თხზულება-სავით გულუბრყვილოდ გეგმა წინ აღარ უძლოდა, მაგრამ რომლის არსებობა ყოველს თხზულებაში ცხადად საგრძნობი და სახილავი იყო. ამის წყალობით თვითოეულს თვალსაჩინო ისტორიულს ამბავს წინდაწინვე თავისი ადგილი და „რიგი“ ჰქონდა განკუთვნილი ისე, რომ ავტორს შეეძლო ეთქვა ესა და ეს ცნობა „ზემორე“, ან „ქვემორე რიგსა მისსა ზედა დაგვიწერია“-ო! (სწავლულნი კაცნი).

გეგმით, თხრობის წეს-რიგით იღებოდა ის „საზღვარი სიტყვსაჲ“ (ბ. ზარზმელი) და „სიტყუათა სარბიელნი“ (გ. ხუცესმონაზონი), რომელიც საისტორიო ნაშრომს გარკვეულს შინაარსს აძლევდა და მოთხრობადის ასპარეზს შემოფარგლავდა ხოლმე. თხრობის წესი ამასთანავე საისტორიო თხზულების შინაარსის თვით მიმდინარეობასაც არკვევდა. ამ წესით იყო განსაზღვრული „გზასიტყვსა“ (გ. ხუცესმონაზონი), რომლისაგან გადახვევა, „წილს ღვაჲ“ (ბ. ზარზმელი) და „მცირედ გარდაბიჯება“-ც-კი (ემათაღმწერელი) მხოლოდ განსაკუთრებულ, საპატიო მიზეზის გამო შეიძლებოდა. კარგსა და დახელოვნებულს ისტორიკოსს განზრახულ გეგმისაებრ უნდა განეზორციელებინა დაწყებული საქმე, უნდა ყოფილიყო „უმარჯულთა და უმარცხულთა მავალი გზებისა“ (თამარ მეფის ისტორიკოსი) იმიტომ, რომ ზშირი და უმიზეზო „გზისა გარდაქცეულთაჲ“ (თამარ მეფის ისტორიკოსი) ისტორიკოსისათვის სააუგოდ ითვლებოდა: მას მტკიცედ უნდა „ეპყრა წესის თხრობისა“, მაინცდამაინც ბასილ ზარზმელის სიტყვები „ძალისაებრ ვიპყრათ წესი თხრობისა“-ო მუდამ უნდა ხსომებოდა.

ხოლო თუ რომელისამე აზრის ცხოველმყოფელობისათვის, რომ რომელიმე აზრი ან გარემოება „უმეტეს გამოცხადდეს“ (ბ. ზარზმელი), საისტორიო მოთხრობის პირდაპირი მიმდინარეობის ცოტაოდენად შეცვლა, „გზისა მცირედ გარდაბიჯება“ და „წილს ღვაჲ“ აუცილებლად საჭირო იყო ხოლმე, მაშინ ისტორიკოსი მოვალე იყო ეს გარემოება შემდეგში არც თვითონ დაეიწყებოდა და შესაფერად-გილას მკითხველისათვისაც გაეხსენებინა. ამიტომაც არის, რომ ბ. ზარზმელი ამგვარს შემთხვევებში ამბობდა ხოლმე: „ხოლო აწ კუალად აღვედინს სიტყუათა ჩუენი პირველდაწყებულთა სიტყუათა“, ან არა და „ეგულვების... კუალად ქცევად საზღვართავე თვსთა სიტყუასა“-ო. გ. ხუცესმონაზონიც ყოველთვის უმატებდა ხოლმე, ახ-

ლა-კი „მე სარბიელსავე სიტყუათა ჩემთასა ვიდოდი“-ო. რაკი შეწყვეტილს მოთხრობას „ზ ე მ ო დ ა ტ ე ვ ე ბ უ ლ ი ა მ ბ ა ვ ი“ ეწოდებოდა, ხოლო ის, რაც ისტორიკოსს კიდევ მოსათხრობად დარჩა, იყო „ნ ე შ ტ ი თ ხ რ ო ბ ი ს ა ლ“, ამიტომ როდესაც შეწყვეტილს მოთხრობას განაახლებდნენ ხოლმე, ასე ამბობდნენ: ახლა-კი „ზემოდატევებული ამბავი აღმართმაბიჯებულთა კვალად ვიწყით“-ო (ყამთაღმწერელი), „ამიერ კულალად ვიპყრათ ნეშტი იგი თხრობისაჲ და პირველსავე სიტყუასა აღვიდეთ“-ო (ბ. ზარზმელი).

XIV საუკუნის ქართველს ჟამთააღმწერელსაც-კი ეს სამეთოდოლოგიო მოთხოვნები მტკიცედ აქვს დაცული და შესატყვისის შემთხვევებში ამბობდა ხოლმე: „ხოლო ჩუენ, გზისა მცირედ გარდამაბიჯებელნი, კვალად მოგზაურ ვიქმენით“, „ხოლო ჩუენ პირველი გზა აღვლოთ მცირედ კერძო გადამაბიჯებულთა“-ო.

ზემომოყვანილი მაგალითებისა და ტერმინების შინაარსი და მნიშვნელობა რომ სრულის სისწორით შევიგნოთ, უნდა ვიცოდეთ თუ რა მნიშვნელობით იხმარებოდა ძველად ტერმინი „ს ი ტ ყ უ ა ლ“. ძველ ქართულში მას უფრო ფართო მნიშვნელობა ჰქონდა, ვიდრე მას შემდეგში, დროთა განმავლობაში მიენიჭა. „სიტყუაჲ“ ეწოდებოდა ლაპარაკს, თხრობას, გამოთქმულს აზრს, საუბარს. ხოლო იმას, რასაც ჩვენ ახლა სიტყვას ვუწოდებთ, მაშინ „ლექსი“ ეწოდებოდა, „ლექსი სიტყვსაჲ“ (ბ. ზარზმელი). წა ნინოზე შატბერდისეულს ცხორებაში მაგ. ნათქვამია, „იწყით სიტყუად (ე. ი. ლაპარაკი) წმიდამან ნინო და იგინი წერდეს“-ო. ბ. ზარზმელი თავის თხზულებაში ამბობს: „იწყებს სიტყუაჲ (ე. ი. მოთხრობა) დასაბამსა ცხორებისა“ სერაპიონისაო. იოანე საბანის ძეც აბო ტფილელის დღესასწაულზე ეკლესიაში მყოფ მლოცველებს ასე სთხოვდა, გულდასმით მოისმინეთ ჩემი ნალაპარაკევი, „რათა არა ცუდად დავშურეთ — მე სიტყვთა (ე. ი. ლაპარაკით), ხოლო თქუენ სმენითა“-ო.

ამისდა გვარად „საზღვარი სიტყვსაჲ“ — მოთხრობის საზღვარს, „სიტყუათა სარბიელი“ — მოთხრობის ასპარეზს, „გზა სიტყუისა“ მოთხრობის გზას, ან მიმართულებასა ნიშნავდა. როდესაც ბ. ზარზმელი ამბობს: „სხუად იცვალეების ლექსი სიტყვსა“, ამით მას უნდოდა ეთქვა, რომ ჩემი მოთხრობის სიტყვა ახლა შეიცვლება და სხვა საგანს შეეხებაო. აგრეთვე როდესაც თამარ მეფის ისტორიკოსი აცხადებს, რა წამს თამარის დიდებულ საქმეთა აღწერამდე მოვიწიე, მაშინვე „უქმოსა და უგონებოსა მსგავსი ვიპოები უმეცრებითა ლექსთა მეტყუელებად“-ო, ეს იმასა ნიშნავს, რომ ჩემს თავს ისე ვგრძნობ, თითქოს უმეცრებით მხოლოდ სიტყვებს ვამბობდეთ.

მაგრამ ეფრემ მცირის თხზულებათაგან ჩანს, რომ ამ ტერმინს „სიტყუაჲ“ XI ს. უკვე ის მნიშვნელობაც მინიჭებული ჰქონია, როგორადაც იგი თანამედროვე საუბარსა და მწერლობაში ჩვეულებრივ იხმარება. როდესაც მაგ. ეფრემ მცირე საწინასწარმეტყველო წიგნთა თარგმანს იწონებს და აქვებს, იქ „სიტყუაჲ სიტყვსა ნაცვალ შედარებულთა ბერძნულთა“-ო, ამ შემთხვევაში „სიტყუაჲ“ იმნაირადვე უნდა გავიგოთ, როგორც ახლა გვესმის: იმდენად ზედმიწევნით არის ნათარგმნი, რომ დედნის თვითთუელი ბერძნული სიტყვა არის ქართულად გარდმოცემულიო.

კარგად არის შენახული აგრეთვე საისტორიო თხზულებათა ნაწილების აღმნიშვნელი ტერმინებიც. ყოველს საისტორიო ნაწარმოებს აქვს სათაური „ზ ე დ-

წარწერილი“ (ეფრემ მცირე), „შესავალი თხრობისა“ (არსენი კათოლიკოსი), რომელიც ლათინურს „exordium“-ს უდრის, „დასაბამი“, „დასაბამი თხრობისა“ (ბ. ზარზმელი) ან ცხორებისა, „თხრობა“ (=narratio-ს) და „დასასრული“, „დასასრული თხრობისა“ (ბ. ზარზმელი).

საისტორიო თხზულების შინაარსი შესდგებოდა ან თხრობათა, ან მოთხრობისა, ან სიტყუათაგან ან სხვადასხვა „ამბავი“-საგან (ყამთაღმწერელი). გორგი ხუცესმონაზონი ამბობს: „სანატრელ იყო უკეთუმცა ამას პირსა ზედა დასრულდებოდა მოთხრობაჲ ჩემი“-ო.

თვით შინაარსისა და მოთხრობის უკვე აღწერილს ნაწილს ეწოდებოდა „პირველდაწყებული სიტყუაჲ“ (ბ. ზარზმელი), ან მარტივად „პირველი სიტყუაჲ“ (გ. მერჩული, გ. ხუცესმონაზონი), ზოლო ჯერ მოსათხრობს ნაწილს „წინამდებარე სიტყუაჲ“ (მ^ტენე ქ^ე, დავით აღმ. ისტორიკოსი, თამარ მეფის ისტორიკოსი), ან კიდევ „ქუემორე სიტყუა“ (ყამთაღმწერელი) ერქვა. „ქვემორე სიტყუა“-ს გარდა რასაკვირველია არსებობდა ტერმინი „ზემორე სიტყუაჲ“ და „ზემოკსენებული“-ც (ყამთაღმწერელი).

რაკი ისტორიკოსებს თავიანთი თხზულების გეგმა წინდაწინვე შედგენილი და გათვალისწინებული ჰქონდათ, ამიტომ სათანადო ადგილას მათ შეეძლოთ ეთქვათ: ესადაეს გარემოება, ესადაეს ამბები თავის დროს „წინამდებარემან სიტყუამან ცხად-ყოს“-ო (დავით აღმ. ისტორიკოსი), „ქვემორე სიტყუამან ცხადყოს“-ო (ყამთაღმწერელი), „ქვემორე სიტყუამან საცნაურ ყოს“-ო (იგივე), „ზემორე (ესადაეს) აღგვწერია და შემდგომად (ესადაეს) ვაკსენოთ“-ო (იგივე).

ბევრი სხვადასხვა სიტყვა იხმარებოდა ძველ ქართულ მწერლობაში საისტორიო თხზულების შემოქმედების გამოსახატავად და აღსანიშნავად. ჩვეულებრივ და სხვებზე უფრო ხშირად მიღებული იყო ტერმინი „აღწერაჲ“, „აღწერა“. მაგ. კონსტანტინე-კახაძს მარტკლობის ავტორი თავის თავზე ამბობს: „აღწერე ცხარებაჲ და წამებაჲ წმიდისა და ნეტარისა მოწამისა კონსტანტინე[ჲ]სი“-ო. არსენი კათალიკოსი აცხადებს, რომ „განყოფაჲ სომეხთა ქართლისაგან... აღწერე წიგნსა ამას შინა“-ო. არსებობდა „წიგნი ქართლისა მოქცევისაჲ გრიგოლ დიაკონის მიერ აღწერილი“. გრიგოლ ხანძთელის ცხორების ავტორი გორგი მერჩული იყო „აღმწერელი“ „წიგნისა“. გორგი მთაწმიდელიც თავის თავზე ამბობს: „აღვწერია... რაჲ იგი ვისწავეთ კაცთა სარწმუნოთაგან“-ო. იოანე და ეფთვიმეს „ცხარებაჲ“ იყო „აღწერილი გორგის მიერ ხუცესმონაზონისა“. ზოგჯერ „აღწერას“-ს მაგიერ ამბობდნენ: „მისცა აღწერასა“-ო (დავით აღმ. ისტორიკოსი).

ამისდა გვარად არის წარმომდგარი ტერმინი „აღმწერელი ჰამბავისა“ (ეფრემ მცირე) და თვით საისტორიო მწერლობის მოღვაწეობის აღმნიშვნელი „ისტორიათა აღმწერლობა“ (თამარ მეფ. ისტორიკოსი). ტერმინი „აღწერა“ ჩვეულებრივია საისტორიო-სამწერლობო შემოქმედების აღსანიშნავად და ყველა ისტორიკოსები ხმარობდნენ (იხ. კიდევ გ. ხუცესმონაზონი, დავით აღმ. ისტორიკოსი, ყამთაღმწერელი, სწავლულნი კაცნი).

ამავე მნიშვნელობით იხმარებოდა სიტყვა „მოთხრობა“-ც. თამარ მეფის ისტორიკოსი მაგ. თავის თავზე ამბობს: ღიდებულნი მეფის „უდიდესთა საქმეთა... მოსათხრობელად მოწვეწული“ ჩემს თავს უძლურად ვგარძნობო. იგივე ისტორიკოსი ამტკიცებს, რომ გორგი III-ის მეფობის ყველა ამბები რომ ისტორიკოსმა დაწვრილებით „ველყოს მოთხრობად, საწყინომცა იქმნას აღწერილი (მისი)

განგრძობითა“ -ო. საგულისხმოა, რომ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი „ღა-
ვიწყოთ მოთხრობა“ -ს მაგიერ ამბობს „მივსცეთ თხრობასა“ -ო.

მოთხრობის გარდა „მოთხრობა“ -საც ხმარობდნენ ხოლმე. გ. ხუცესმონა-
ზონი მაგ. ამბობს, გიორგი მთაწმიდელის ხახულში მოსვლისა, სწავლისა და
განათლების შესახებ „სულ მცირედ და მოკლედ მიგითხრა“ -ო.

მაგრამ უფრო ხშირად ტერმინს „მოთხრობა“ -ს მაშინ ხმარობდნენ ხოლმე,
როდესაც ამა-თუ-იმ საისტორიო ნაწარმოების შესახებ სხვები მსჯელობდნენ ხოლ-
მე. არსენ კათოლიკოსს შატბერდისეულ წაწინოს ცხორებისა და ლ. მროველის
თხზულების დაფასების დროს აღნიშნული აქვს, რომ ამ ორ შრომაში ქართლის
მოქცევისა და წაწინოს თავგადასავალის ამბები „რომელნიმე თვთ მის წმიდისა-
გან (ე. ი. ნინოსგან) მოთხრობილად, სხუა იაკობ მღვდლისაგან, სხუა აბიათარი-
საგან, სხუა კჳალად სიდონიაჲსაგან“ არის გამოყვანილიო. ვახტანგ მეფის „სწავ-
ლულნი კაცნი“ ამბობენ: კონსტანტინე მეფე ბაგრატის ძე იყო და კეთილად იმეფა,
„ვითარცა ცხორება მისი მოგვითხრობს“ -ო.

აღწერისა და მოთხრობის გარდა საისტორიო-სამწერლობო მოქმედების აღ-
სანიშნავად ხმარობდნენ ხოლმე აგრეთვე ტერმინებს „წარმოთქმა“, „წარმოჩენა“,
„უწყებაჲ“ და „კსენება“. თვითოეულს მათგანს საზოგადო საერთო მნიშვნელო-
ბას გარდა თავის კერძო და განსაკუთრებული ელფერიც აქვს და განსაკუთრებული
აზრის გამომხატველიცაა.

„წარმოთქმა“ -ს ამბავის გარდმოცემის მნიშვნელობა აქვს. მაგ. გ. ხუ-
ცესმონაზონს იქ, სადაც თავდება გიორგი მთაწმიდელის პაექრობის ამბავი ანტი-
ოქიის სამღვდლოებასთან, ნათქვამი აქვს: „აქამომდე არს პატრიარქსა მიმართ
სიტყვსგებისა და სიყუარულისა მისისა მიმართ წარმოთქმუა“ -ო. სხვაგანაც იმავე
ავტორს არა ერთხელ აღნიშნული აქვს: მოსათხრობი ამბავი „წარმოვთქუ ფრიად
მოკლედ და სულ მცირედ“ -ო. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსიც ამტკიცებს,
არისტოტელმა „ალექსანდრესნი (მაკედონელისა) წარმოთქუნა მკნეკაცებანი და
ძღვეანი“. თუ მკითხველი დავით აღმაშენებლის „საღმრთოთა და სულიერთა
სათნებთა“ სიდიადეს გაითვალისწინებს, მან იქმნებ დიდებული მეფის „კორ-
ციელნი საქმენი წარმოთქმულნი... არარად პოვნეს“ -ო, ამბობს მისივე ისტო-
რიკოსი.

„წარმოჩენა“ რთული ისტორიული ამბავის ბრძნულს გარდმოცემას
წიშნავს. დავით აღმაშენებლის ცხოვრების აღმწერს ერთგან ნათქვამი აქვს: ზე-
მოთქმული „მცირედითა... სიტყვთა წარმოგვიჩენია დიდთა და მოსათხრობად შე-
უძლებელთა საქმეთაგან“ -ო. განსაკუთრებით ნიკოლოზ კათოლიკოსს უყვარდა
ეს ტერმინი და ისიც ამბობს: „თვთეულადცა უკვე წარმოგვიჩინე შემსგავსებუ-
ლებჲ ნათესავ-ტომობისა თვთოეულისა“ -ო.

ეს სიტყვა ბატონიშვილს ვახუშტსაც აქვს ნახმარი, მაგრამ განსაკუთრებულ
ტერმინად. ის სახელდობრ თარიღების „წარმოჩენა“ -ზე, გამორკვევაზე ლაპარა-
კობს.

„უწყებაჲ“ შედარებით იშვიათად იხმარება. გიორგი მთაწმიდელს თა-
ვის თხზულების სათაურში აღნიშნული აქვს, რომ მის საისტორიო შრომაში აღწე-
რილია იოანე და ეფთჳმეს ცხოვრება და ამასთანავე მოიპოვება „უწყებაჲ ღირსი-
სა მის მოქალაქობისა მათისაჲ“. ჩვეულებრივ ამ ტერმინს თვით ისტორიკოსები
ხმარობდნენ, როდესაც ისინი მკითხველს მიჰმართავდნენ ხოლმე. გიორგი ხუცეს-

მონაზონი მაგ. ამბობს: გიორგი მთაწმიდელი ეროვნებით ქართველი იყო, მამით მესხი, ხოლო „თვთ აღმოცენდა იგი ქუეყანასა თრიალეთისასა, ვითარცა პირმან საქმისამან გაუწყოს“-ო. საზოგადოდ გიორგი ხუცესმონაზონი ცდილობდა მოკლედ დაეწერა თავისი ნაწარმოები და ამიტომ ხშირად ამბების მხოლოდ „მცირედი უწყება“ მოჰყავდა. თამარ მეფის ისტორიკოსიც აცხადებს, თამარის „მკვრცხლ-მოქმედებანი“ და სამხედრო გამჭრიახობა „წინაძღებარისაგან ეუწყენ მსმენელთა“-ო.

ტერმინს „კ ს ე ნ ე ბ ა“-ს უწყებასავით უფრო თვით ისტორიკოსები ხმარობდნენ და ამა თუ იმ საისტორიო ცნობის აღნიშვნას, აღნუსხვას ეწოდებოდა. გ. ხუცესმონაზონი მაგ. ამბობს: „ესე ამისთვის ვაცხენეთ რათა სცნათ“ შემდეგი გარემოებაო. თამარ მეფის მაღალი ზნეობისა და სათნოების დასამტკიცებლად „ერთი ოდენ (მაგალითი) ვაცხენოთ“-ო, ამბობს მისი ისტორიკოსი. ჟამთააღმწერელსაც ერთგან ნათქვამი აქვს: „ზემორ“ სარგისის მოღვაწეობა გეჰქონდა აღწერილი, ხოლო „შემდგომად ვაცხენოთ“ მისი შვილი ბეჰაო.

დასასრულ უნდა აღვნიშნოთ, რომ მხოლოდ თამარ მეფის ისტორიკოსს, ისიც ერთხელ, ნახმარი აქვს საისტორიო მოთხრობის აღწერისთვის „გარდავსცე ისტორიასა“-ო. თავის თავზე მას ნათქვამი აქვს: „აწ მე, რომელი გინა თუ მიხილავს, გინა თუ... მასმიან, გარდავსცე ისტორიას“-ო.

იმ საზოგადოდ მიღებული და ჩვეულებრივ ტერმინს („აღმწერელი“) გარდა, რომელიც ძველად ისტორიკოსისა და მემატიანის სახელად იხმარებოდა, კიდევ შემდეგი ტერმინები გვხვდება:

იოანე საბანის ძეს ნახმარი აქვს „გამომთქმელი“.

თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვით ტერმინი „მომთხრობელი“-ც ისტორიკოსს უნდა ნიშნავდეს და ამას ერთი ქვემომოყვანილი ორნაწილელი რთული ტერმინიც ცხად-ჰყოფს.

XIV საუკ. ისტორიკოსს ისტორიკოსის აღსანიშნავად „უამთააღმწერელი“ აქვს მოხსენებული.

ამავე ავტორს კიდევ ორი ტერმინი მოეპოვება: ერთია „მრავალმომთხრობელი“, რომელიც ბერძნულს „პოლუსტორს“ უდრის. მაშასადამე აქაც, ამ ორნაწილედს სიტყვაშიც, „მომთხრობელი“ ბერძნულს „ჰისტორს“ ეთანასწორება. მეორეა „ყოველთააღმწერელი“, რომელიც იქნებ ბერძნულს „პოლვგრაფოს“-ს უდრიდეს.

თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაში მოხსენებულია ტერმინი „სიტკსმომთქმელი“. ეს სიტყვა ბერძნულ „ლოგოპოფოს“-ის თარგმანი და შესატყვისობა უნდა იყოს, რაც ისტორიკოსს ნიშნავდა.

დასასრულ, ბატონიშვილი ვახუშტის თხზულება ამტკიცებს, რომ მის დროს იხმარებოდა აგრეთვე ტერმინი „მემატინანი“, როგორც საზოგადო სახელი ისტორიკოსებისა და ჟამთააღმწერელთა აღსანიშნავად.

რაკი ყოველი საისტორიო ნაწარმოები იყო „სიტყუს-მიერი გამოხატვა ვრცელისა... ცხოვრებისა“ (ბ. ზარზმელი) ერთი რომელისაზე მოღვაწისა, ან „მოქალაქეთა“ ერთ რომელისაზე ჭგუფისა, ან და მთელი ქვეყნისა და სამეფოსი, ამიტომ ისტორიის დაწერა სხვადასხვა გვარად შეიძლებოდა: ვრცლადაც ისე, რომ საისტორიო თხზულებაში „ყოველივე სახე ცხოვრებისა“ (გ. ხუცესმონაზონი) სრულად აღწერილი ყოფილიყო, ან მოკლედ ისე, რომ მხოლოდ ცხოვრების

უმთავრესი მოვლენა ყოფილიყო წარმოჩენილი. ამისდა მიხედვით საისტორიო და სხვა ძეგლები სხვადასხვა თვისებისა და ზომისა იყვნენ, თეორიულად ეს საკითხი გამოჩენილს ქართულს მეცნიერს ეფრემ მცირესა აქვს გასაოცარი ზედმიწევნითობით და სამაგალითო „გამოწულილვით“ განხილული და თვითთელი მოვლენისათვისაც შესატყვისი ტერმინი აქვს მოყვანილი. ეფრემ მცირის შესახებ ქვემოთმოყვანილს მონოგრაფიულს გამოკვლევაში მისი დიდი ღვაწლი ამ მხრივ და ყველა მისი ტერმინებიც შეძლებისაებრ ვრცლად არის განხილული და ამიტომ აქ ამაზე მეტს აღარას ვიტყვი: უკეთესია თვით მკითხველმა გულდასმით გადაიკითხოს შესატყვისი ფურცლები და ეფრემ მცირის დიდი სამეცნიერო ნიჭით დასტუბეს.

ყოველი საისტორიო ნაწარმოების უმთავრესი მიზანი ის იყო, რომ „ცხოვრების“ ამბავი და მოღვაწის „საქმენი“ სინამდვილით აღწერილი ყოფილიყო, ამიტომ თვითთელი ისტორიკოსის თავიდათავი საზრუნავი „საქმენი“ იყო. მას „ნივთნი საქმეთანი“ უნდა ჰქონოდა (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი) ანუ, უფრო უკეთ რომ ვთქვათ, მას „ნივთად თხრობათა საქმენი“ უნდა ჰქონოდა „კმად მისათხრობლად“ (იგივე).

როდესაც ისტორიის აღმწერელს სანდო და საკმარისი მასალა და „ნივთი თხრობათა“ შეგროვილია ჰქონდა იმ გზით და მეთოდებით, რომელთა შესახებაც ზევით იყო უკვე საუბარი, მას შეეძლო თავისი მოთხრობის აღწერა დაეწყო: ყოველი ცნობა, რომელიც მას მოეპოვებოდა, და „უწყებული“ (გ. ხუცესმონაზონი) გაეთვალისწინებინა, ყველა ცნობები და მასალები „ვითარცა ჭაქვ ოქროთა ერთობით შეთხზულა“ (იგივე) ერთი-ერთმანეთზე გადაება და ასე „ერთობით“ შეეერთებინა „თხრობაჲ“ (იგივე).

საისტორიო თხზულების მოთხრობა უნდა, რასაკვირველია, „შემდგომითი შემდგომად“ (ც. კოსტანტინე კახაძის, ბ. ზარზმელი), დალაგებით ყოფილიყო აღწერილი, რომ ავტორს „მრავალკეცი თანააღრეულობა ჰამბუკსა“ (აბსენი კათალიკოზი) არ შეჰპაროდა და „იგივე-და-ერთი პირი“, ერთი და იგივე ამბავი ან ცნობა სხვადასხვა ადგილას „შეუწყობლად და განზნულად“ (იგივე) გამოერებული არ ყოფილიყო.

საგულანხმობა, რომ ქართველი ისტორიკოსები საისტორიო ნაწარმოების გაერგან მხარესაც ჭეროვანს ყურადღებას აქცევდნენ.

ეფრემ მცირის და დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებათა განხილვამ დაგვარწმუნა სახელდობრ, რომ ქართული საისტორიო მწერლობის მოძღვრების და თანახმად ნამდვილ დირსეულ ისტორიკოსისათვის სააუგო იყო, თუ რომ მისი თხზულება „სოფლურითა“ და „ლიტონითა სიტყვთა აღწერილი“ იქმნებოდა. მას არ შეეძლო თავისი ნაწარმოების გარეგან მხარისთვის არავითარი ყურადღება არ მიექცია, „სიტყუათათვს არამოღუაწეკმნილი“ ყოფილიყო, ამბავი „სიმარტივესა შინა“ აეწერა. არა, ყოველს ისტორიკოსს შესაფერისი ხელოვნება უნდა გამოეჩინა (ეფრემ მცირე). როგორც საისტორიო თხზულებაში „უშვერისა რასმე“ მოთხრობა „არა საკადრებელ“ იყო (ე. მ. თააღმწერელი), ისევე განათლებულმა ქართველმა ისტორიკოსმა კარგად იცოდა, რომ სამაგალითო საისტორიო ნაწარმოების „სოფლურითა და უშუერითა სიტყვთა“ (ეფრემ მცირე) აღწერა არ შეიძლებოდა.

სამაგალითოდ მიჩნეული ყოფილა, თუ ისტორიკოსი თავის თხზულებას დასწერდა „ჯელოვნები თარიტობისათა“ და „ჯეროვანად რიტობისა“. მაგრამ მოთხრობის ამგვარი შეფერადება სათანადოდ მხოლოდ მაშინ ითვლებოდა, როდესაც ისტორიკოსს „ნივთი საქმეთანი“ ჰქონდა „კმად მისათხრობელად“ (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი და ეფრემ მცირე, არსენი კათოლიკოზი) და მხოლოდ „საქმისა შესატყვისსა აღმკულობას“ (თამარ მეფის ისტორიკოსი) კადრულობდა. ტყუილ-უბრალოდ სიტყვების რახა-რუხი და გაზვიადებული, ტლანქი მოქარგულობა ქართულ მწერლობაში დაგმობილი ყოფილა და არცა გვხვდება.

გარკვეული შეხედულება გაბატონებული ყოფილა თურმე ქართულ მწერლობაში აგრეთვე სამაგალითო საისტორიო თხზულების სიგრძე-რაოდენობის შესახებ. უკვე კონსტანტინე-კახაძე ცისა და წამების აღმწერელის სიტყვებითგანა ჩანს, რამდენად ამ მხრივ ძნელი და რთული მოთხოვნილება ყოფილა წამოყენებული. ყოველი კარგი საისტორიო ნაწარმოები ავტორს ისე უნდა დაეწერა, რომ საისტორიო მოთხრობა „არა იყოს შემაწუხებელ ნაკლულევანებითა, არცა ნამეტნავ განგრძობითა“¹. რათგან ქართველ ისტორიკოსებს მუდამ ხსომებიათ, რომ თუ ისტორიკოსმა „თვითთოელისა კელყო მოთხრობად, საწყინომცა იქმნას აღწერილი განგრძობითა“ (თამარ მეფ. ისტ.), ამიტომ ქართველ ისტორიკოსებს თავიანთი თხზულების „წიგნისა განგრძობისა“, განსაკუთრებით „ფრიადი განგრძობისა“ შინებიათ (გიორგი მერჩული) და ცდილობდნენ, რომ მათი ნაშრომი ადვილი წასაკითხავი ყოფილიყო და „ნამეტნავ სასმენელსა მსმენელთასა“ არ გამხდარიყო (გიორგი მერჩ.). წერის დროს იმაზეც ფიქრობდნენ, „რათა არა ფრიადი სიმრავლე წერილისაჲ იქმნას და საწყინო ვიქმნეთ მკითხველთა და მსმენელთა“-ო (გ. მთაწმიდელი).

ამის გამოა, რომ ქართველს მემატიაწეებს და ისტორიკოსებს მუდამ აღნიშნულიაქვთ, ჩვენს თხზულებაში ყველაფერი-კი არ არის დაწერილებით აღწესული, არამედ „მრავლისაგან მცირედი აღიწერა“-ო (ც. კონსტ.-კახაძისი). მატიაწე ქართლისაჲ შემდგენელი აცხადებს, რომ თვითთოელად აღწერის მაგიერ „მცირედ წარმოვთქვ“-ო, ხოლო დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ამბობს: „მცირედი მრავლისაგან... მივსცეთ თხრობასა“-ო, „მცირედი მრავლისაგან გვითქუამს“-ო (დავით აღმ. ისტ.). „მცირედითა, ყოვლად კინითა სიტყვთა წარმოგვიჩენია“ ჩვენი აზრი (იქვე). ისეთი ისტორიკოსებიც-კი, რომელთაც საქამოდ მოზრდილი თხზულება აქვთ დაწერილი, იმათაც ნათქვამი აქვთ, რომ „შეუძლებელ არს მოთხრობად თვთულისა“ (ყამთაღმწერელი) იმიტომ, რომ „თვთუელად წარმოთქმა გრძელ არს“, საამისოდ-კი „არა არს ჟამი მოთხრობად“-ო (იგივე).

თუმცა ყველა ქართველი ისტორიკოსები, მათ შორის ქცის კრებულში შეტანილინიც, როგორც ნათლად დავრწმუნდით, ცდილან, რომ მათი თხზულება მეტად გრძელი და მოსაწყენი არ გამოსულიყო, მაგრამ ბატონიშვილმა ვახუშტმა ზოგი მათგანი მაინც დაიწუნა: მოქმედების აღწერილობა „გავრცელებული“-ა და მოთხრობა შევამოკლე, რომ ისტორია „მკითხველთა არა საწყინოდ და ადრე საცნობელად იყოს“-ო.

ცოტაოდენი ცნობები თხზულებათა წერის გარეგანი ტექნიკის შესახებაც მოიპოვება. გარეგნულად ყოველი საისტორიო თხზულებაც უპირველესად „წიგნი“ იყო. მაგ. მატიაწე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ შატბერდისეულს ხელთნაწერში

წიგნად იწოდება, ანდერძში სახელდობრ სწერია: „წიგნი ქართლისა მოქცევისა ესე“-ო. იაკობ დიაკონის მიერ შედგენილი თხზულების შესახებ ნათქვამია: „მცირე, მოკლედ აღწერილი წიგნი ქართლისა მოქცევისა“-ო. გიორგი მერჩულის ნაწარმოებზეც „წიგნად“ იწოდება და თვით ავტორიც ერთგან ამბობს გრიგოლის იერუსალიმელ მოწაფეების ეპისტოლე „შთაწერე წიგნსა ამას შინა... შეუცვალე-ლად“-ო, ხოლო მეორეგან გვამცნებს, რომ დიდი იაკობ მიჯნაძორელოს შესახებ ჩემს თხზულებაში ცნობები იმიტომ ვერ შევიტანე, რაკი „წიგნისა ამის განგრობისა“ მეშინოდაო. ქცაში შეტანილ ქართულ საისტორიო თხზულებათა შესახებაც ანა დ'ფლს ხელთნაწერშიაცა და მ'მ დ'ფლს ხელთნაწერშიაც ნათქვამია: „გუებრძანა ...ამათ წიგნთა აღწერა“-ო, „იწერებიან... ესე წიგნი“-ო*.

თვითოეულს „წიგნს“ ჩვეულებრივ თავისი „ანდერძი“ უნდა ჰქონოდა ხოლმე, რომელშიაც ცნობები იყო მოთავსებული თხზულებისა და ავტორის შესახებ. გიორგი მთაწმიდელის სიტყვებითგან მაგ. მტკიცდება, რომ ვისაც სჭირდებოდა ცნობები იოანე მთაწმიდელის განსაკუთრებული ღვაწლის შესახებ შვილის წინაშე, მას უნდა გადაეკითხა თვით ეფთჳმეს „მიერ თარგმნილთა წიგნთა შინა აღწერილნი ანდერძნი“. გიორგი ხუცესმონაზონის თხზულებითგანაც ჩანს, რომ გიორგი მთაწმიდელის ყოველს შრომას თავისი „ანდერძი“ ჰქონია (ც'ჲ გ'ი მთწმდლისჲ 311).

დასასრულ, საგულისხმოა, რომ ზოგს სამაგალითოდ დაწერილს ქართულს წიგნებში უკვე XI საუკუნეში „წიგნის ბოლოსა“ დართული ყოფილა „თითოეულისა წიგნისა „ზ ა ნ დ უ კ ი“. ვინც-კი მოინდომებდა, რომ წინასწარ გაეგო „ძალი თითოეულისა წიგნისაჲ, თუ რაჲ სწერია“ მასში, აიღებდა, გადაიკითხავდა „ზანდუქს“ და იქ „პოოს აღრიცხულად და განმარტებულად“ თვითოეული თხზულების შინაარსიო (იქვე). მაშასადამე, სიტყვა „ზანდუქი“ ახლანდელს სარჩევს უდრის.

რაკი იმ საკითხების გამორკვევას მოვრჩით, რომელნიც ძველ ქართულ ისტორიათა აღმწერლობის მეთოდოლოგიურს, ტერმინოლოგიურსა და ტექნიკურს დარგებს ეხება, ახლა მოკლე საზოგადო მიმოხილვადა დაგვრჩა ქართული საისტორიო მწერლობის დასახასიათებლად.

როგორც საეკლესიო საისტორიო დარგითგან, ისე სამოქალაქოთგან ჩვენამდის, რასაკვირველია, მხოლოდ მცირედმა ნაწილმა მოაღწია. უეჭველია მომავალში, როდესაც კერძო პირთა ხელში მყოფი ხლთნაწერები ქართულ მუზეუმსა და წიგნთსაცავებში იქმნება შეგროვებული და ყველა ხელთნაწერები დაწერილებით შესწავლილი და აღწერილი იქმნება, არა ერთი და ორი ახალი ძეგლი აღმოჩნდება, მაგრამ მომეტებული მათგანი დროთა განმავლობაში მაინც სამუდამოდ დაკარგულად უნდა ჩაითვალოს.

სამწუხაროა, რომ იმათგანაც, რაც შეგვრჩა და მუზეუმებში ინახება, ჯერ კიდევ ცოტა არის გამოცემული. აკად. ნ. მარჩის სამაგალითოდ გამოცემულ გრიგოლ ხანძთელის ცხორებას გარდა სხვა არც ერთი მარტკლობისა და ცხორების ღირსეული სამეცნიერო გამოცემა ჯერ არ მოგვეპოება. სირცხვილი ქართულ თანამედროვე საისტორიო მეცნიერებას, რომ მ. ს ა ბ ი ნ ი ნ ის უვარგის გამოცე-

* „წიგნი“ ბევრი სხვა მნიშვნელობითაც იხმარებოდა, მაგრამ ამის შესახებ ამ თხზულების შემდეგ წიგნში იქმნება ლაპარაკი.

მისა („საქართველოს სამოთხე“) და ორიოდ სხვა მდარე ღირსების გამოცემის გარდა ქართველ მარტკლთა და წმიდათა ცხოვრებათა ერთი ხეირიანი მეცნიერული გამოცემა არ მოგვეპოვება.

სამოქალაქო საისტორიო ძეგლების გამოცემა შედარებით უკეთესს მდგომარეობაშია წინათ მ. ბროსეს, დ. ჩუბინაშვილის და ახლა ე. თაყაიშვილის გამოცემათა წყალობით. განსაკუთრებით მ^მ და^ფლ ქ^{ცი}სა, შატბერდიშვილ და ქელიშისეულ წ^ა ნინოს ცხოვრებათა, სუმბატის თხზულებისა, მესხურ დავითნის მატანიისა და ქ^{ცი}ს გადაკეთებულ გავრძელების ტექსტების გამოცემით ე. თაყაიშვილმა თანამედროვე ქართულ საისტორიო მეცნიერებას დიდი სამსახური გაუწია და ყოველს მკითხველს და მკვლევარს საშუალება მისცა ქართული საისტორიო წყაროების შესწავლას შესდგომოდა.

მაგრამ ყველა ეს გამოცემებიც შეიძლება მხოლოდ წინასწარ გამოცემად ჩაითვალოს და აუცილებლად საჭიროა ქართველ ისტორიკოსთა თხზულებების მეცნიერულად აღდგენილი ტექსტები გამოიცეს.

როდესაც მკითხველი ისტორიკოსთა თხზულებების ქვემომოყვანილს განხილვას ჩაუვკირდება, შეამჩნევს, რომ ყველა ისტორიკოსები, რომელთა ნაშრომებიც კი ქ^{ცი}ს კრებულშია შეტანილი, მეფეთა პოლიტიკის მომხრენი და დიდებულ აზნაურთა მოძულენი იყვნენ. ძნელი დასაჯერებელია, რომ მეფეთა მოწინააღმდეგე ჯგუფში ერთი-ორი ისტორიკოსი მაინც არა ყოფილიყო, ძნელი დასაჯერებელია, რომ ძლიერს ერისთავთ-ერისთავს ლიპარიტს, მეფე ბაგრატის მძლავრ ყმასა და მეტოქეს (იხ. ქ^{ლი} ერის ისტორია II, 436—446), თავისი ქმემატიანე არა ჰყოლოდა. საფიქრებელია მხოლოდ, რომ ამგვარი საისტორიო თხზულებები ქ^{ცი}ს კრებულში იმიტომ არ იყო შეტანილი, რაკი მიმართულება და შინაარსი ქ^{ცი}ს საერთო მიმართულებას არ უდგებოდა. ამგვარად ვგონებ დიდი შეცდომა არ მოგვივა თუ ვიფიქრეთ, რომ ქ^{ცი}ს წყალობით ქართული საისტორიო წყაროები ცოტა არ იყოს ცალმხრივად არის შერჩეული და შენახული. ამის გამო ჩვენ მარტო მეფეთა პოლიტიკის მომხრე ისტორიკოსების ცნობები გვაქვს, მათ მოწინააღმდეგეთა მოთხრობა და საბუთიანობა-კი შენახული არ არის. სრული საისტორიო ქვეშაობების გამოსარკვევად-კი, რასაკვირველია, ემჭობინებოდა, რომ ორთავე მხარეს მოთხრობა, მსჯელობა და საბუთიანობა გვცოდნოდა. ძველი ხანისთვის, IX—XI საუკუნეებისათვის ამ დანაკლისს ცოტად თუ ბევრად წ^{ათა} ცხოვრებანი ავსებენ.

მონოგრაფიული განხილვითგანა ჩანს აგრეთვე, რომ ქართული საისტორიო მწერლობა მას შემდგომ, რაც VIII საუკუნეში წარმატება დაეტყო, აღარ შეჩერებულა და იოანე საბანისძისგან მოყოლებული თანდათან შეუფერხებლივ წინაუბრდებოდა. უკვე X საუკუნეში ქართულად საუცხოვოდ დაწერილი საეკლესიო-საისტორიო თხზულებები მოიპოვებოდა, ხოლო XI—XII ს. ს. ისეთი სამაგალითო ძეგლები იყო შექმნილი, როგორცაა მაგ. გიორგი მთაწმიდელის, ეფრემ მცირის, დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორიკოსების შრომანი. XIII საუკუნის ძეგლები ცოტაა შენახული, მაგრამ რამაც ჩვენამდის მოაღწია, ქართული საისტორიო მწერლობის უკვე ჩამოქვეითების მომასწავებელია. მაინც XIV საუკუნეში ქართულ ჟამთააღმწერელობას ჯერ კიდევ საკმაო ძალა შესწევდა, რომ წინაპრების ტრადიციისათვის არ ეღალატა და ქართული საისტორიო მწერლობის ძველი წესი და მეთოდები პირნათლად დაეცვა.

XV—XVI საუკუნეების მწერლობა-კი საქართველოს დაქვეითების უტყუარი სურათია: დახელოვნებული საისტორიო თხზულებების მაგიერ ყოველად უმწეო მატიანეები იყო, რომელთა მსგავსი ძველად სრულებით არ მოიპოვება. იქნებ ამგვარი მატიანეები ძველადაც ყოფილიყო, მაგრამ რაკი მაშინ ამასთანავე სხვაიც, საუცხოვოდ აღწერილი საისტორიო ნაწარმოებნიც საკმაოდ მოიძებნებოდა, ამიტომ მატიანეებს ყურადღებას არ აქცევდნენ და არც შენახულა. XV—XVI ს.ს.-ში-კი, როგორც ჩანს, ეს გულუბრყვილო მატიანეები ერთადერთი ძეგლი-და იყო. ქართული საისტორიო მწერლობის ამაზე საშინელი დაცემა და ჩამოქვეითება წარმოუდგენელია.

XVII საუკუნის მეორე ნახევრითგან ქართული ისტორიათა აღმწერლობა კვლავ გამოცოცხლდა და თანდათან ისე აღორძინდა, რომ XVIII საუკუნეში მან თუმცა იმ უაღრეს განვითარებას ვეღარ მიაღწია, როგორც XI—XII ს.ს.-ის ქართველი გამოჩენილი მეცნიერი ისტორიკოსები ბრწყინავდნენ, მაგრამ მაინც ისეთი დიადი საქმის განხორციელება შესძლო, როგორც ქცის შეგროვება და გადაკეთებულ გაგრძელების შედგენაა, ისეთი შინაარსიანი ძეგლიც დაგვიტოვა, როგორცაა მაგ. პაპუნა ორბელიანის „ამბავნი ქართლისანი“ და ეგოდენ დიდებული მეცნიერი ისტორიკოსი, ბატონიშვილი ვახუშტი, წარმოშვა, რომელსაც ძველს დროს მხოლოდ ეფრემ მცირე თუ შეედრება.

მკითხველი, რომელიც ქვემოთმოყვანილს მონოგრაფიულს გამოკვლევებს გულდასმით გადაიკითხავს, შეამჩნევს, რომ პირველ ხანაში XIV საუკუნემდე ქართულ საისტორიო მწერლობაში სამაგალითოდ ძველი ბერძნული და ელინური საისტორიო მწერლობა ყოფილა მიჩნეული და ელინური მწერლობის ცოდნა ქართველ ისტორიკოსებს ცხადად ეტყობათ. ქართველ ისტორიკოსთა თხზულებებში ელინურ მწერლობითგან მოყვანილი ცნობები უფრო მეტია, ამასთანავე უფრო ზედმიწევნითა და უფრო დაწვრილებითაც არის გადმოცემული, ვიდრე მოსალოდნელი იყო, და ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ელინური მწერლობის ცოდნა საქართველოში საზოგადოდ საკმაოდ საფუძვლიანი უნდა ყოფილიყო. მაინცდამაინც საგულისხმო და მეტად დამახასიათებელია, რომ ელინური საისტორიო მწერლობის ცოდნა ქართველებს გარდა ძველს მახლობელ აღმოსავლეთში თითქმის არავის ემჩნევა და არც არაბულმა, არც სომხურმა ძველმა საისტორიო მწერლობამ თითქმის არაფერი იცოდა ელინური ისტორიათა აღმწერლობისა. უეჭველია ქართული საისტორიო მწერლობისა და ბერძნულ-ელინური მწერლობის მკიდრო კავშირი აქაც იმ ცხოველმყოფელი ელინურობის ანუ ელინიზმის შედეგი უნდა იყოს, რომლის შესახებაც „ქართველი ერის ისტორია“-ში გვქონდა ლაპარაკი (II, 647—648). რაკი ქართულად ბერძნულითგან ნათარგმნი საისტორიო თხზულებებიც აღმოჩნდა, ამიტომ ეს საკითხი უფრო ვრცლად ამ შრომის მეორე წიგნში იქნება განხილული.

XVII—XVIII საუკ.-ის ქართულ საისტორიო მწერლობაში სპარსული საისტორიო წყაროებითაც სარგებლობდნენ, მაგრამ მხოლოდ საქართველოს შესახებ ცნობების ამოსაყრებად. სპარსული ჟამთააღმწერელობის გავლენა ქართულს თითქმის სრულიად არა ატყვია.

საგულისხმოა, რომ ქართული საისტორიო მწერლობის განახლებასა და აღორძინებას წინამორბედნივით ქართული ისტორიული პოემები უძლოდნენ წინ

და საქართველოში ისტორიული ცნობიანოყვარეობის გამოღვიძებას მოასწავებდნენ.

ვინც გ. მერჩულის, ბ. ზარზმელის, კ. მთაწმიდელის, გ. ხუცესმონაზონის, ეფრემ მცირის, დავით აღმაშენებელისა და თამარ მეფის ისტორიკოსების თხზულებებს კარგად ჩაუკვირდება, იმისთვის ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის მაღალხარისხოვანი განვითარება და ღირსებანი ცხადი იქმნება. ზევით ცხოველმყოფელი ელინურობის (ანუ ელინიზმის) არსებობის შესახებ გვექონდა საუბარი და, უეჭველია, ქართული საისტორიო მწერლობის წარმატებისა და დაწინაურებისათვის მასაც უნდა შეეწყო ხელი. მაგრამ ეს ელინურობა საქართველოში XII საუკუნეში გაძლიერდა, როდესაც ქართულმა მწერლობამ განვითარების უკვე მაღალ საფეხურამდე მიაღწია და მისი გავლენაც მარტო დავით აღმაშენებელისა და თამარ მეფის ისტორიკოსებს და ეამთააღმწერელს ეტყობა.

საისტორიო მწერლობის მაღალხარისხოვანს განვითარებას საქართველოში იმ ფილოლოგიურმა სკოლამ და გაწვრთნამ შეუწყო ხელი, რომელიც მთარგმნელობითმა, შემსწორებლობითმა და მთარგმანებლობითმა მოღვაწეობამ შექქმნა, როდესაც ბერძნებთან ცილობისა და ბრძოლის ხანაში ქართველმა მეცნიერმა ბერებმა თავიანთი დიადი შრომის განხორციელება შესძლეს.

საღმრთო წერილის ქართული თარგმანების ბერძნულ დედნებთან შედარებისა და შეცდომების შესწორების დროს, ქართული ძველი საეკლესიო დღესასწაულებისა და ჩვეულებათა სხვაობის მიზეზების გამორკვევის დროს და იმ ხანაში, როდესაც ქართველ მეცნიერ-ისტორიკოსებს სამშობლოს ეკლესიის დამოუკიდებლობისა და ყოველგვარ უფლებათა კანონიერი საბუთებისა და საფუძვლის კვლევა-ძიება მოუხდათ, სწორედ ამ ფილოლოგიურ-საისტორიო მუშაობაში და ამ ხანაში მიეჩვივნენ ქართველი მეცნიერნი იმ მეთოდოლოგიურ სიფაქიზესა და სიმკაცრეს, რომელიც ასე განმაცვიფრებელია ქართულ X—XII ს. ს.-ის საისტორიო მწერლობისათვის.

შემთხვევითი მოვლენა კი არ არის, რომ ორივე საუკეთესო ქართველი მთარგმნელი-ფილოლოგოსები იმავე დროს საუკეთესო ქართველი მეცნიერი ისტორიკოსები და მეთოდოლოგიური საკითხების უებრო მკვლევარნი იყვნენ! არა, ქართული საისტორიო მწერლობის გასაოცარი განვითარება იმ საუცხოვო ფილოლოგიური სკოლისა და გაწვრთნის შედეგი იყო, რომელიც მის ქურუმებს წინასწარ შესწავლილი და შეთავსებული ჰქონდათ. ეფრემ მცირის შესახებ ქვემოთმოყვანილს გამოკვლევაში მკითხველი საკმაო ცნობებს იპოვის, რომელნიც ეფრემ მცირის გასაოცარს მეცნიერულ-ფილოლოგიურს ნიჭსა და დაკვირვებას ცხად ჰყოფენ. მისი მსჯელობა დედნებისა, ხელთნაწერებისა და გადაწვერთა შესახებ, სალიტერატურო და საისტორიო ნაწარმოებების სხვადასხვა დარგებზე, მთარგმნელობითი, შემსწორებლობითი და მთარგმანებლობითი მუშაობისა და მოღვაწეობის მეთოდების შესახებ, დასასრულ მისი ნიშანდობლივი ნამდვილ მეცნიერული ტერმინოლოგია სწორედ რომ განმაცვიფრებელია. შეუძლებელია თანამედროვე მეცნიერმა ცი გულის სასიამოვნო ძვერით არ გადაიკითხოს ეფრემ მცირის ღრმანაზროვანი მსჯელობა ზემოჩამოთვლილი საკითხების შესახებ: თვითთუელს წინადადებაში სწორეუპოვარი მეცნიერი მოსჩანს.

ქართული საისტორიო მწერლობისა და აზრის განვითარებაში განსაკუთრებული ღვაწლი მიუძღვით: იო ა ნ ე ს ა ბ ა ნ ი ს ძ ე ს, რომელმაც თავისი შრო-

მა გარკვეულ გეგმაზე ააგო და ცხოვრების კერძო მოვლენაში საზოგადო მნიშვნელოვანი გარემოება შენიშნა და თავის თანამედროვეებსაც დაანახვა; ბასილ ზარზმელს, რომელსაც თხრობის წესისა და მეთოდების შესახებ საყოფად-ლებო ცნობები მოეპოვება; განსაკუთრებით კი გიორგი მთაწმიდე-დელს, რომელმაც საისტორიო მწერლობის მეთოდები ჩვენში უაღრესად განავითარა და მისაბაძავი მაგალითი შექმნა; გიორგი ხუცესმოწამისა, რომელმაც ღვაწლის შედარებითი დაფასება პირველად შემოიღო ქართულ მწერლობაში, და რასაკვირველია ეფრემ მცირეს, ვითარცა საისტორიო მწერლობის მეთოდებისა და ტექნიკის საუკეთესო თეორეტიკოსსა და ჩვენში ანალოგიის მეთოდის შემომღებს; აგრეთვე დავით აღმაშენებელის შესანიშნავს ისტორიკოსსაც, რომელმაც ისტორიული შედარება სამოთხრობო მეთოდად აქცია და ნათლად შეიგნო, რომ სახელმწიფო მოღვაწის მოქმედების ნაყოფიერება მარტო მის პირადს ნიჭსა და მხნეობაზე-კი არ იყო დამოკიდებული, არამედ მისი ქვეყნისა და ერის კულტურულ მდგომარეობასა და პირობებზე; ისტორიკოს-ფილოსოფოს ნიკოლოზ კათალიკოზს და, დასასრულ, ქართველს დიდებულს მეცნიერს ისტორიკოსს ბატონიშვილს ვახუშტს, რომლის კრიტიკული და ისტორიული მეთოდები და თეორიული მსჯელობა საქართველოს სახელმწიფო და სოციალური ცხოვრების უმთავრესი ხანებისა და დამახასიათებელი თვისებების შესახებ სწორედ რომ განმაცვიფრებელია.

ვერავითარი მოკლე მიმოხილვა ვერ აგრძნობინებს ადამიანს ვახუშტის დიადს ღვაწლს ქართულ ისტორიათაღმწერლობისა და საისტორიო მეცნიერების წინაშე: მკითხველი თვით უნდა ჩაუკვირდეს მის ღრმააზროვანს მსჯელობას, გულდასმით გადაიკითხოს ქვემომოყვანილი მონოგრაფიული გამოკვლევა ბატონიშვილ-ვახუშტის შესახებ და მის გასაოცარ, ნამდვილ მეცნიერულ აზროვნობით დასტკბეს. ქართულ მწერლობას საკმაოდ ჰყავს ღვთიური ნიჭით აღბეჭდილი ისტორიკოსები, მაგრამ მათ შორის შეუდარებელი ბრწყინვალეობით მოსილია გიორგი მთაწმიდელის, დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსისა, ნიკოლოზ კათალიკოზისა და, განსაკუთრებით, ეფრემ მცირის და ბატონიშვილ ვახუშტის სახელები.

ვისაც სურს ქართული საისტორიო მწერლობის მაღალხარისხოვანი განვითარება ნათლად წარმოიდგინოს, ის უნდა დააკვირდეს ქართველ ისტორიკოსთა შეხედულებას ადამიანისა და კაცთა ნათესავის სულიერ-გონებრივ ბუნებასა და თვისებებზე. ეს შეხედულება ყოველთვის ერთგვარი არ ყოფილა, არამედ დროთა განმავლობაში განვითარებულა და გაღრმავებულა კიდევ.

საგულისხმოა, რომ გიორგი ხუცესმოწამის საშუალო საუკუნეებში კარგად ცნობილს აზრს იმეორებდა და ფიქრობდა, რომ ადამიანის „ბუნება იგი ლბილი და ჩჩკლი... ვითარცა ცკლი საბეჭდავსა ევრეთ მიიღებს სწავლულებასა“ (ც. 5. გ. 1 მთვმდ. 327), და ამის წყალობით აღმზრდელსა და მასწავლებელს შეეძლო ყმაწვილი ვითარცა „ორღანოდ შემწყყნარებლად სწავლათა თვისთა მოეპოვა“ და სურვილისაებრ საითყენაც უნდოდა იქით მიემართა მისი გონებამისწრაფება (იქვე 328).

თუ გიორგი ხუცესმოწამის, როგორც ეტყობა, აღზრდის ყოველდღემდებლობა სწამდა და დარწმუნებული იყო, რომ აღმზრდელი ადამიანის გონებას ნებისაებრ ადვილად მოჰქმნიდა და სურვილისაებრ მოარჯულებდა, დავით აღმაშენებელისა და მეტადრე თამარ მეფის ისტორიკოსებმა უკვე იცოდნენ, რომ ადამიანს

თან სდევს მემკვიდრეობით თანდაყოლილი თვისებები, რომლებიც მას „გუარისაგან მოაქუნდა გონებითა“ (ქლი ერის ისტორია II, 508).

ეს თანდაყოლილი საგვარეულო მიდრეკილება და თვისებანი, რომელსაც თამარ მეფის ისტორიკოსი „თანაშთამომავლობა“-ს ეძახის, კეთილი ან ბოროტი ზნის სახით ადამიანის ბუნებას გარკვეულს მიმართულებას აძლევდა და აიძულებდა „მაძულ-პაპურ კუალთა სლვა“-დ (დავით აღმაშ. ისტორიკოსი, ქლი ერის ისტორია II, 508).

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსმაც და თამარ მეფისმაც კარგად იცოდნენ, რომ „თანაშთამომავლობის“ და თანდაყოლილი მიდრეკილების შეცვლა და გასწორება ხშირად ვერას გზით ვერა ხერხდებოდა იმიტომ, რომ ზოგჯერ თანაშთამომავლობა არავითარ საშუალებას არ ემორჩილებოდა და ყოველგვარ საწინააღმდეგო აღმზრდელობითსა და გამასწორებელს ღონისძიებაზე უძლიერესი იყო. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს მაგ. აღნიშნული აქვს, რომ თუმცა დიდებულმა მეფემ სცადა ლიპარიტ ამირა მოერჯულებინა და მეფის საწინააღმდეგო მოქმედება მოეშლინებინა, ამისათვის „ინება გაწურთა მისი“, თანაც შეძლებისაგან განურისხველობით ცდილობდა მისი ფიცხელი გულის მოხიბლვას, მაგრამ ყველაფერი, ყოველგვარი ცდა ამოა იყო და ფუჭად ჩაუარაო. მას „ორგულობა და სიძულილი პატრონთა გუარისაგან მოაქუნდა გონებითა“ და ამიტომ, როგორც „კუდი ძაღლისა არა განემართების“ და „არცა კირჩხიბი (კიბო) მართლად ვალს“, ისე ლიპარიტიც ვერ გასწორდებოდაო (ქლი ერის ისტორია II, 508). თამარ მეფის ისტორიკოსიც დემნას განდგომილებას თანაშთამომავლობის შედეგად სთვლიდა, ხოლო ამირსპასალარ ზაქარია მხარგრძელის განთქმული გულადობა და სამხედრო სიქველე „გუარისაგანცა მოაქუნდა, რამეთუ იყო ნათესავი არტაქსერქსი მკარგრძელისა“-ო.

ზემოაღნიშნული ორი ქართველი ისტორიკოსის აზრი თანაშთამომავლობის შესახებ იმ მზრივაც არის საყურადღებო, რომ ცოტა არ იყოს ეწინააღმდეგება საეკლესიო-სარწმუნოებრივს შეხედულებას ადამიანის ნების სრულს თავისუფლებაზე. ქრისტიანთა ეკლესია იოანე ოქროპირის პირით უარპყოფდა „წინაფთვან განჩინებულ ება“-სა და ამტკიცებდა, რომ „მრავალნი კაცთაგანნი იტყვნ, ვითარმედ არს კაცსა ზედა წინაფთვე განჩინებული ღმრთისაგან კეთილი და ბოროტი და თვთ ვერას შემძლებელ არს საქმედ თვნიერ რომელი ღმერთმან უბრძანოსო პირველითგანვე და განაჩინოს“-ო, მაგრამ ეს აზრი სრულებით შემცდარია და თანაც უგუნურს გმობას შეიცავსო (იხ. თქმული იოანე ოქროპირისაჲ X. B. წ. II, ნაწ. III, 276). ყოველი ადამიანის ნება სრულებით თავისუფალია და თავისუფლადვე ირჩევს იგი კეთილს და ბოროტს გზასო (იქვე გვ. 276—277).

„თანაშთამომავლობა“ ადამიანის ნების სრულს თავისუფლებას საგრძნობელად ზღუდავდა და „წინაფთვანჩინებულები“-საკენ ჰხრიდა საზოგადოებრივს აზრს.

ადამიანის ნების და მოქმედების თავისუფლების გარდა დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის მსჯელობა მეორე დიდმნიშვნელოვან საკითხს, სახელმწიფო მოღვაწის ძლიერებისა და ნაყოფიერების აზრს დასტრიალებდა, როდესაც ისტორიკოსი ამტკიცებდა, რომ თვითთველი სახელმწიფო მოღვაწე, თვით უუძლიერესი გვირგვინოსანიც-კი, ყოვლად შემძლებელი არ არის და მისი მოქმედების ნაყოფიერება

ქვეყნისა და ხალხის თანამედროვე მდგომარეობითა და საზოგადოებრივი პირობებით არის შეზღუდული.

თუ დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორიკოსები თვითოეული ადამიანის თანდაყოლილ თვისებებს და „თანაშთამომავლობას“ ეხებოდნენ, ნიკოლოზ კათოლიკოზი უფრო შორს მიდიოდა და უფრო რთული საკითხის გამორკვევას ცდილობდა: მას უნდოდა ცხად-ეყო „საზღუარი ტომობისა“ და „შემსგავსებულება ნათესავ-ტომობისა“, ეროვნებათა თანდაყოლილი თვისებები და „ბუნება“. ნიკოლოზ კათოლიკოზი ამტკიცებდა, რომ როგორც კაცთა შორის თვითოეულს დაბადებითგანვე რომელიმე განსაკუთრებული ნიჭი და „კელოვნებანი“ აქვს თანდაყოლილი, „ესრესახედვე უკვე იხილვების ნათესავთაცა (ე. ი. ეროვნებათა) შორის“ და „რომელიმე ნათესავნი ესევეთარნი არიან ბუნებით, ხოლო რომელნიმე გეგევითარნი“-ო, თვითოეულს ეროვნებას „ბუნებით“ თანდაყოლილი აქვს „ესევეთარნი“, ან „ეგევითარი“ მიდრეკილება და ნიჭიო და ამ ბუნებით შემოფარგლულია „საზღუარი ტომობისა“ და მისი სამოქმედო ასპარეზიო. საგულისხმოა, რომ ეს ფრიად საყურადღებო საკითხი, რომლის მკრთალი ჩანასახი უკვე იოანე საბანისძის თხზულებებშიაც გვხვდება, თანამედროვე მეცნიერებაშიც საბოლოოდ გადაწყვეტილი არ არის და მისი უარისმყოფელნიც მოიპოვებიან, მაგრამ მომხრენიც ჯერ არ გამოლუულან.

ბევრი სხვაც დიდმნიშვნელოვანი და საგულისხმო საკითხი იბადება კიდევ ქართული საისტორიო მწერლობის მონოგრაფიული განხილვის შემდგომ, მაგრამ გიორგი ხუცესმონაზონსავით მეც „ნავთსადგურსა დუმილისასა მეგულების შესლვა“ : ვგონებ დროც-კია ქართველ ისტორიკოსთა საუცხოვო გამაფრთხილებელი მცნება-გავიხსენოთ, რომ თუკი ისტორიკოსმა „თვითოეულისა კელყოს მოთხრობად, საწყინომცა იქმნას აღწერილი განგრობითა“.

მარტვლობანი და წმიდათა ცხოვრებანი

მთელი ქართული საისტორიო მწერლობა, რომელმაც კი ჩვენამდის მოაღწია, წარმოიშვა მარტვლობათა და წმიდათა ცხოვრებათაგან: არც კვიცილოსებს, არც მათიანებს ამ მხრივ მნიშვნელობა არა ჰქონიათ. სამოქალაქო და სამხედრო ისტორიაც რომ საქართველოში ზემოაღნიშნული მწერლობის ნიადაგზე აღმოცენდა, ამას ქვემოთ დავინახავთ. ხოლო ამის დამამტკიცებელ უცხადეს საბუთად თვით ის სიტყვა „ცხოვრება“, „ცხოვრება“ არის, რომელიც ძველ ქართულ მწერლობაში ჩვეულებრივ იხმარებოდა ხოლმე სამოქალაქო საისტორიო ნაწარმოებების საზოგადო სახელად.

ყველგან საქრისტიანო ქვეყნებში საეკლესიო საისტორიო მწერლობის უუძველეს დარგად მარტვლობა შეიქმნა, ხოლო შემდეგ წმიდათა ცხოვრებათა წერასაც მიჰყვეს ხელი. ეს გარემოება იმით აიხსნება, რომ ქრისტიანობა თავდაპირველად აკრძალულ და დევნულ სარწმუნოებად ითვლებოდა და ამ ხანაში ქრისტიანეთა განსაკუთრებულ ყურადღებასა და პატივისცემას ის თავგანწირული პირები იპყრობდნენ, რომელთაც თავისი რწმენის სიმტკიცე სისხლის დანთხევითა და სიკვდილით აღბეჭდეს. იმთავითვე თვითოეული ეკლესია ცდილობდა დანარჩენი ეკლესიების მრევლისათვის შეეტყობინებინა, თუ რამ საყურადღებო მარტვლობა მოხდებოდა მის სამრევლოში, ეს ცხადად ჩანს პოლიკარპეს (+ 155 წ.) და ლიონელ აღმსარებელთა მარტვლობათაგან (+ 177): ერთიცა და მეორე თხზულებაც ეპისტოლეს სახით არის ნაწერი, პირველი სმირნის ეკლესიის მიერ ფილომელიის სამწყსოს მიმართ, ხოლო უკანასკნელი—გალიითგან ქ. ვიენით და ლუგდუნით (ლიონით) გაგზავნილია ასიისა და ფრიგიის ქრისტიანეთა მიმართ, და ამ ორსავე წერილში მოთხრობილია მარტვლობის ამბავი (იხ. R. Kropf-ის გამოცემა *Ausgewählte Märtyreracten*, 1901 წ., გვ. 1 და 20).

წა პოლიკარპეს მარტვლობითგან და ეპისკოპოს კვპრიანეს XII ეპისტოლითგან ჩანს, რომ ქრისტიანეთა ეკლესიაში წესად ყოფილა მიღებული და მარტვლთა ხსოვნა მათ აღსასრულის დღეს დიდებით უღლესასწაულნიათ (*S. Thasci Caecili Cypriani opera, Epistulae, Vindobonnae*, გვ. 503). იმ დღეს ეკლესიაში კითხულობდნენ ხოლმე მარტვლის თავგადასავალს. ამით აიხსნება, რომ ბევრი მარტვლობა ქადაგების სახით არის დაწერილი და ეკლესიაში მდგომ მსმენელთადმი არის მიმართული.

როდესაც ქრისტიანობის დევნა მოისპო და ეს აღსარება ჯერ ნებადართულ, ხოლო შემდეგ სახელმწიფო სარწმუნოებადაც-კი გამოცხადებულ იქმნა, მარტვლობაც მოისპო და იშვიათ შემთხვევად გარდაიქცა. სამაგიეროდ V საუკუნითგან მოყოლებული წმიდათა თავგანისცემა იკიდებს თანდათან ფენსა და ამისდა მიხედვით მარტვლობის მაგიერ წაათა ცხოვრებათა აღმწერელობა აღორძინდა.

შემდეგ, როცა საქრისტიანო მოძღვრების დიკმატიკა დასრულდა და ერთი, გარკვეული, ყველასათვის სავალდებულო აღსარება შემუშავებულ იქმნა, რომელიც მართოდენ მართლმადიდებელ აღსარებად იყო მიჩნეული, მაშინ ყველა ძველი, წინადროინდელი საეკლესიო ყოფა-ცხოვრების გამომსახველი საბუთები უნდა გადაეკეთებინათ, რომ იქითგან ისეთი ადგილები, რომელნიც გარკვეული „მართლმადიდებლობის“ მოძღვრებას, ან შემდეგ დროს დამყარებულ საეკლესიო იერარქიულ წესწყობილებას არ ეთანხმებოდა, ან ზოგჯერ ეწინააღმდეგებოდა კიდევ, ამოეშალათ. ძველდროინდელი თხზულებები მერმინდელ საეკლესიო მოღვაწეებს ქრისტიანობის უტყუარი ისტორიის უცოდინარობის გამო ან მწვალებელთა მიერ დამახინჯებულად, ან არა და უფიცად დაწერილად მიაჩნდათ. ამის გამო შემდეგდროინდელმა მწერლებმა უძველესი თხზულებების „ღვარძლისაგან“ გაწმენდასა და თვით ნაწარმოების გადაკეთებასაც მიჰყვეს ხელი. ასე გაჩნდა ხელშეორედ დაწერილი და გადასწორებული მარტკლთა და წმიდათა ცხოვრებანი. გადაკეთების დროს ავტორები თანამედროვე საეკლესიო მოთხოვნილებებისდა მიხედვით უმთავრეს ყურადღებას ისტორიულს ამბავს კი არ აქცევდნენ, არამედ სასწაულთმოქმედების მოთხრობას. ამგვარი ცნობებით ავსებდნენ ახლად „შესწორებულს“ თხზულებებს. ბიზანტიაში ამნაირი გადამკეთებლობითი მოღვაწეობით განთქმული იყო ვინმე ს კ მ ე ო ნ ი, მ ე ტ ა ფ რ ა ს ტ ა დ სახელდებული და ი ო ა ნ ე ქ ს ი ფ ი ლ ი ნ ო ს ი, რომელნიც X—XI საუკ. ცხოვრობდნენ (ამის შესახებ უფრო ვრცლად იხ. ქვევით, „ეფრემ მცირე“).

წა შუშანიკის მარტკლობითგანა ჩანს, რომ ქართულ ეკლესიასაც ჩვეულებად აქონია და ამა-თუ-იმ საყურადღებო მარტკლობის შესახებ თავის სამწყსოსა და მეზობლებისათვის ცნობები უგზავნია. შუშანიკის მარტკლობას წერილის სახე აქვს და ამგვარად იწყება: „მერვესა წელსა ურმიზდ მეფისასა (III, პეროზად წოდებული, მამასადამე 464—465 წ.) კარად სამეფოდ წარემართა ვასქენ პიტიახში ძე არ-შუშასი: პირველ იგიცა ქრისტიანე იყო და ნაშობი მამისა და დედისა ქრისტიანეთა და ცოლად იყო ასული ვარდანისი სომეხთა სპასპეტისა. რომლისათვისცა ესე მიესწერ თქუენდა“ (საქართ. სამოთხე გვ. 182). შემდეგ მიმწერი თავის ვინაობას ამჟღავნებს და ამბობს, „მე ხუცესი დედოფლისა“, ვარო (იქვე 183).

ხოლო სამუელ ქართლისა კათალიკოზის წერილითგანა ჩანს, რომ საქართველოს ეკლესიასაც წესად აქონია მარტკლთა ღვაწლის აღწერილობის დადება და მოხსენება. თავის წერილში იგი სხვათა შორის ამბობს: „მნებაეს, რათა დაიწეროს სანატრელისა ამისცა (აბო ტფილელის) მარტკლობაჲ ვითარცა პირველთა მათ ქრისტეს მოწამეთაჲ და დაიდვას იგიცა წმიდასა კათოლიკე ეკლესიასა შინა მოსახსენებულად ყოველთა, ვინ იყვნენ შემდგომად ჩუენსა“ (აბოს ცა, 4). დაწერილს მარტკლობას წლისთავის წირვაზე კითხულობდნენ ხოლმე. ამიტომ ბევრი ქართული მარტკლობა ქადაგების სახით არის დაწერილი და საყდარში მდგომ მლოცველთადმი არის მიმართული. მაგალითად, აბო ტფილელის მარტკლობის ავტორი ამბობს: „საყუარელნო, ნუ გეწყინებინ სმენად სიტყუათა ამათ, რათა არა ცუდად დავშურეთ—მე სიტყუთა და თქუენ სმენითა“ (იქვე, 7). „აწ მოვედით ქრისტეს მორწმუნენო და ვდღესასწაულობდეთ კსენებასა ახლისა ამის წმიდისა მოწამისა—სა“—ო (იქვე, 35). არჩილის მარტკლობაც ეკლესიაში წასაკითხავად ყოფილა დაწერილი: „მოდით მორწმუნენო“, ამბობს ავტორი, განვაწყით ხორო შემასხმელთა და მედღესასწაულეთა“ (საქართველოს სამოთხე, 255), არჩილი „ჩუენთვს ჰყოფს

მეოხებასა წინაშე მეუფისა, რომელნი აღვასრულებთ სურვილით დღესასწაულსა ამას“ (იქვე, 289). დავით და კონსტანტინეს მარტკლობაც ეკლესიაში ყოფილა წა-კითხული, რაც მტკიცდება ავტორის შემდეგი სიტყვებით: „თქვენ სამწყსონო ქრისტესნო და მოსურნენო აღსრულებად წმიდისა ამის დღესასწაულისა წმიდათა მოწამეთასა, წადიერად მოსრულნი გულსმოდგინედ მიუპყრენით გონებანი და სასმენელნი თქვენნი, რათა არა ცალიერნი, არამედ სათნოებითა ტვირთულთა აღტირთულნი წაზვიდეთ სახიდ თქვენდა“ (იქვე, 324). ამგვარივე ხასიათისაა, დასასრულ, რაჟღერის მარტკლობაც: „იხილეთ რასა ვიტყვი, მორწმუნენო, ანუ, რა არს დღეს მიზეზი სიტყვსა ჩემისა და თქუენისა აქა შემოკრებისა. არამედ საჩინო იგი მნათობი, თუალი და დასაბამი მოწამეთა, წმიდა იგი სამგზის-სანატრელი მოწამე რაჟღერნ“ (იქვე, 170)*.

ქართული მარტკლობის უძველეს ძეგლად, ჯერ-ჯერობით მანც, უნდა შუშანიკისა და ევსტათე მცხეთელის მარტკლობა ჩაითვალოს: შუშანიკის მარტკლობა V საუკ. მეორე ნახევარშია დაწერილი, ევსტათე მცხეთელისა კი VI საუკ. მეორე ნახევარში, — მაშასადამე, იმ დროის თხზულებებია, როცა ქრისტიანობა საქართველოში უკვე სახელმწიფო სარწმუნოებად იყო აღიარებული და მართოდენ მაზღეიანობითა და სპარსთა მძლავრობით იჯაბნებოდა. სდევნიდნენ თუ არა საქართველოშიც ქრისტიანებს მაშინ, როცა ეს აღსარება ჯერ ნებადართული არ იყო, ამის შესახებ პირდაპირი ცნობები არ მოგვეპოება. მხოლოდ სინას მთის ხელნაწერში № 4 წმიდა ნინოს შემოკლებულ ცხორებაში შემდეგი ფრიად საყურადღებო წინადადება შემხვდა: (გვ. 98, b) თუესა იანვარსა *.-იდ (14)... (გვ. 99, a) „ამასვე დღესა მიცვალება წმიდისა ნინო მოციქულისა და ქართველთა განმანათლებელისა: რომელმან ფრიადნი მოღვაწეებანი და ურიცხუნი სასწაულნი აღასრულნა და მრავალგზის წამებანი მირიან უღმრთოესა კელმწიფისაგან“... ამ ცნობით ისე გამოდის, ვითომც მირიანს ვიდრე გაქრისტიანდებოდა წა ნინო დიდხანს ეწამებინოს. მაგრამ რაკი უძველესს, შატბერდისეულ წა ნინოს ცხორებაში და რუფინუსსაც ამის შესახებ არავითარი ცნობები არ მოეპოვება, ხოლო იმ შემოკლებულ ცხორებას, რომლითგანაც ზემომოყვანილი ნაწყვეტია ამოღებული, სხვაფრივ ძველი სახე არა აქვს, არამედ მერმინდელი გადაკეთების კვალი ატყვია, ამიტომ საკითხი საეჭვოდა ზდება. შეიძლებოდა ამ ხნის ძეგლად მიგვეჩნია აგრეთვე „წამებაჲ ცხრათა ყრმათა კოლაელთაჲ“ (TP. წ. V), თხზულებაში რომ რაიმე, მცირეოდენი მანც, ქრონოლოგიური ცნობა მოიპოვებოდეს. მაგრამ, სამწუხაროდ, იგი ყოველგვარ ქრონოლოგიურ ცნობას მოკლებულია (ვრცლად იხ. ქვევით). ამ მხრივ უფრო მდიდარია შუშანიკისა და ევსტათე მცხეთელის მარტკლობანი, რომელთა დროს შესახებ თვით თხზულებაში გარკვეული ცნობები მოიპოვება. სამწუხაროდ, ეს ორი ნაწარმოები არც ერთს ძველს ხელთნაწერში შენახული არ არის, განსაკუთრებით ევსტათე მცხეთელის მარტკლობა, რომლის უძველესი პირი მოაპოვება მხოლოდ XVIII საუკ. ხელთნაწერში, სადაც საკუთარი სახელები ისეა დამაზინჩებული, რომ მათი აღდგენა ძლივს ძლიობით შეიძლება. „წამება წა შუშანიკის“ შენახულია უფრო ძველს ხელთნაწერში, რომელიც X ს.

* რაჟღერის სხვა მარტკლობა ერთ XVIII საუკ. სენაქარისდა მიხედვით (საეკლ. მუხ. № 903) შემოკლებით დაბეჭდილია მ. ჯ ა ნ ა შ ე ი ლ ი ს მიერ (Опис. рукоп. церковн. музея III წ., გვ. 152—156).

** ქარაგმება ეხსნი.

ეკუთვნის (საეკ. მუზ. ხელთნ. № 95. გვ. 735—748, იხ. თ. უორდანიას Опис. рук. Церк. Музея I, 107), მაგრამ, საუბედუროდ, სწორედ ამ თხზულებას ამ ხელთნაწერში მეორე ნახევარი აკლია. 1917 წ. ს. გორგაძემ უკვე გამოსცა ეს ძეგლი ყველა ხელთნაწერების მიხედვით. კარგი გამოცემაა. ხოლო რაკი ევსტათი მცხეთელის მარტკლობასაც ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს, საბინინის გამოცემა კი შეცდომებით არის სავსე, ეს თხზულებაც უეჭველად ხელმეორედ უნდა გამოიცეს, მაგრამ ისე, რომ დამახინჯებული დედანი მეცნიერულად აღდგენილი იყოს*.

უძველეს-დროინდელ მარტკლობათა და წათა ცხოვრებათა უმეტეს ნაწილს საქართველოშიაც იგივე ხვედრი არგუნა ბედმა, რა ბედიც ეწია მათ ბიზანტიაში და დანარჩენ საქრისტიანო ქვეყნებში: მერმინდელი განათლებული საეკლესიო მწერლობის მოთხოვნილებასა და გემოვნებას ვერ აკმაყოფილებდნენ და ამის გამო შესაფერისად გადაკეთებულ და შესწორებულ იქმნენ, ზოგიერთი ნაწარმოები არა ერთხელ, არამედ მრავალჯერ. ესეც-კია, რომ ზოგიერთი მარტკლობის და წმინდანის „ცხოვრების“ ხელმეორედ დაწერა იმიტომ იყო საჭირო, რომ ძველი უკვე დაკარგულად ითვლებოდა, მაგ., არჩილ მეფის მარტკლობის უცნობი ავტორი აცხადებს: არჩილის „ღირსებისთა ქებათა ვერვინ მკადრე ქმნილ არს, თვნიერ მის ჟამისა წმიდისა ეპისკოპოზისა ლეონტი მროველისა, რომელსაცა მისი სანატრელი ცხოვრება და ლუაწლი ვრცლად აღუწერია, ვითარცა მოგვეთხრობს მატთანე ქართველთა ცხოვრებისა, არამედ იგი ჟამთა მომყოვრებითა ვიდრე ჩუენამდე; არა მოწვენულა, არცა გვხილავს“-ო. (მ. ჯანაშვილის ქართული მწერლობის გვ. 258). იოსებ ამბა ალავერდელის ცხოვრების ხელმეორედ დამწერიც აცხადებს, საქართველოს მრავალჯერ აოხრების დროს „მიფარულ იქმნა ცხოვრებაცა ამის ნეტარისა და არღარა სადა იპოვა ჟამთა ჩუენთა“ და იმიტომ მიეყავ ხელი წერასო (საქ. სამოთხე 218).

უმეტეს შემთხვევაში მაინც „ცხოვრება“, ან მარტკლობა საქართველოში ხელმეორედ დაწერილია ჯერ კიდევ იმ დროს, როცა პირველი, უძველესი დედანი არსებობდა, როგორც, მაგალითად, ათსამმეტ ასურელ მამათა ცხოვრებანი. ამ თხზულებათა ავტორებს, როგორც ჩანს, ძველი ცხოვრება, ან მარტკლობა აღარ აკმაყოფილებდათ. ასეთს ხელმეორედ დაწერილსა და გადაკეთებულ ცხოვრებათა ჯგუფს ქართულს მწერლობაში ეკუთვნიან ათსამმეტ ასურელ მამათა თითქმის ყველა ცხოვრებანი. თვით ავტორები არა მალავენ, რომ როცა ისინი თავ-თავიანთ თხზულებას სწერდნენ, მათ ხელთა ჰქონდათ ძველად დაწერილი ცხოვრებანი, მაგ., შიომღვიმელის ცხოვრების ხელმეორედ აღწერის დროს (იხ. საქარ. სამოთხე, 227), აგრეთვე ამბა ალავერდელის (იხ. იქვე 216), დავით გარესჯელის (იქვე, 266) და სხვათა ცხოვრებათა და მარტკლობათა გადაკეთების დროს.

რა მიზეზი უნდა ყოფილიყო, რამ აიძულა საეკლესიო მწერლები ზემოაღნიშნულ მამათა ცხოვრებანი ხელმეორედ დაეწერათ? ამის შესახებ თუმცა თვით თხზულებებში პირდაპირ არაფერია ნათქვამი, მაგრამ ზოგიერთ ცნობებისდა მიხედვით ამ საკითხის დაახლოვებით გადაწყვეტა მაინც შეიძლება. უმთავრეს მიზეზად ის უნდა ჩაითვალოს, რომ თავდაპირველი და ძველი მარტკლობანი და ცხოვრებანი თავისი მარტივისა და ბუნებრივი ენითა და გულუბრყვილო მოთხრობის კილოთი

* ევსტათი მცხეთელის მარტკლობა ამგვარად აღდგენილი გამოსაცემად დამზადებული მაქვს.

რიტორულ მკვერმეტყველებასა და ფილოსოფიურ მსჯელობას მიჩვეულს მკითხველ-
 ლებს აღარ მოსწონდათ. როგორც იოანე ზედაზნელის არსენი კათალიკოზის მიერ
 გადაკეთებული ცხორებითგანა ჩანს, ამ დროს სწორედ საღვთისმეტყველო ფი-
 ლოსოფიით ყოფილან გატაცებულნი და ზოგჯერ მონასტრის წინამძღვარნი ცდი-
 ლობდნენ, რომ მათი მონასტრის დამაარსებელთა ცხორება ხელახლად და ხელოვნ-
 ნებით რომელისამე იმდროინდელი გამოჩენილი საეკლესიო ისტორიკოსის მიერ
 ყოფილიყო აღწერილი. სწორედ ამგვარად და ამ მიზეზის გამო „განახლა“ და გა-
 ნავრცო წმიდამან [მამამან] ჩუენმან ქრისტეს მიერ არსენი კათალიკოზმან“ (იხ.
 ანა დღესი ქცის ხელთნაწერის დამატება, რვეული „ლა“, გვ. 3). თვით „ცა“-ს
 წინუძღვის შესავალი, რომელშიაც ავტორს თავისი შემდეგი საპასუხო წერილი
 ჩაურთავს: „წიგნი** ვედრებისა შენისა აღმოვიკითხე ძმად მიქაელ და თხოვისა
 შენისა წადიერება გულისკმა [ეს]ყავ და ფრად მონდა სწავლის-მოყუარება შენი
 რამეთუ გენება რათამცა დიდისა იოვანე ზედაძნელისა (sic) ცხორება აღვწერე და
 მიუძღუანე თქუენსა მას უდაბნოსა. პირველად რათა არა სიღრმესა შინა დაფარულ
 იყუნეს სათნოებანი და [ლუაწლნი] წმიდისა მის მამისა. და მოძღურისანი და მერ-
 მე მათ გამო რათა სარგებელი ვპოოთ: და ქარტაჲ იგი წულილი რომელ წარმოგე-
 ძღუანა ჩუენდა [წარვიკითხეთ] რომელთაგანი საქმეთა მამისა ჩუენისა ზედაძნე-
 ლისანი და ზოგრამე (sic) გამოვიკითხეთ მისთუის და მისთა მათ მოწამეთა მათთა
 (sic) მათ შინა აღვიღთა თუის[თა?]. ვითარცა ვინ მარცულეულნი ოქრო წარსცის
 ვინმე კელოვანთა რათა შექმნენ იგინი ქურჭლად შუენიერად ერთად შეკრებილთა.##
 ხოლო მე ვითარ გიხილე კეთილი იგი სტუმარი, რომელი მოვიდა ჩემდა. მივრბიო-
 დე (sic) და აღვიყვანე იგი ქორსა ჩემსა და მინდა განძღებად შიმშილი მისი
 რომელსა ეძიებდ: და ვითარ აღვიხილე საუნჯე ჩემი, ვპოვე იგი ნაკლულევა-
 ნად. მცირედ მეცნიერებისა ჩემისაგან და რამეთუ ენა ბრკუნევალ (sic) ვარ და
 ვერ-მეტყუელ ვინათ ვიწყე წმიდისა მისთუის თხრობად სათნოებათა მისთა: არა-
 მედ განვიზრახე რათა ვემსავსო ფუტკარსა შრომის-მოყუარესა და სამოთხეთა
 მშვენიერთა. წიგნთა მიერ მოვიწილნე ყუავილნი რათა განუმზადო ქამადი ტკბილი
 წადიერთა“-ო (იქვე, 31 რვეულის გვერდი 4—5). არსენი კათალიკოზის ამ საპასუ-
 ხო წერილითგან ჩანს, რომ იოანე ზედაზნელის „უდაბნოს“ წინამძღვარს მიქაელს
 არსენისათვის უთხოვნია მათი მონასტრის დამაარსებელის იოანე ზედაზნელის ანა-
 ლი „ცა“ დაეწერა, თანაც მიქაელს „ქარტა წულილი“, რომელშიაც აღწერილი
 ყოფილა „საქმენი მამისა ჩუენისა ზედაძნელისანი“, მიუერთმევი, რომ იმ მასა-
 ლით ესარგებლა. როგორც თვით ცის სათაურიც ამტკიცებს, არსენი კათა-
 ლიკოზის თხზულება პირველი ცის „განახლება“ და „განვრცელება“ უნდა ყო-
 ფილიყო, მაშასადამე, იმ დროს იე ზედაზნელის ძველად დაწერილი ცა ჯერ კიდევ
 არსებობდა. ყურადღების ღირსია, რომ არსენი კათალიკოზის ნაწარმოებს წინუძ-
 ღვის შემდეგი საგულისხმო ცნობა: „შემდგომად ოთხას ოცის წლისა გამოვიკითხა
 და გამოიძია წმიდამან მამამან ჩუენმან არსენი ქართლისა კათალიკოზმან, რომე-

* ხელთნაწერში შეცდომით სწერია „განახლა“.

** ყოველ სიტყვის შემდგომ ხელთნაწერში: . ზის, მაგრამ ჩვენ არ ვიცავთ. თ. ქ. ო. რ. ო.
 ნ. ო. ა. სიტყვით არსენი კათალიკოზის მიერ დაწერილი იე ზედაზნელის ცა საეკლესიო მუზეუმში
 № 160 ხელთნაწერშია შენახული (ქ-ბი I, 79 შენ. 159), მაგრამ არ ვიცი, ამ ანა დღესს ხელთნაწე-
 რისას უდგება თუ არა.

ლიმე წიგნთაგან აღმოვიკითხეთ და რომელიმე მათგან სმენილ იყო საქმეთაგან მათთა: და აღვწერეთ ცხოვრება და მოქალაქობა წმიდათა მათ მამათა საცნობელად ჩუენ მორწმუნეთა“-ო (იქვე, 31 რვეულის 2 გვ.). სამწუხაროდ, იოანე ზედაზნელის ც^ას ამ ხელთნაწერში ბოლო აკლია და არ ვიცით, თუ რა წელს არის იგი დაწერილი, რომ ამგვარად ათსამშემტ ასურელ მამათა მოღვაწეობის თარიღი გამოგვერკვია. ამის გამო უკეთესი იქმნებოდა, იოანე ზედაზნელის საქართველოში მოსვლის თარიღზე დაგვეყარებინა გამოანგარიშება, მაგრამ აქაც ერთი დიდი დაბრკოლება არსებობს. შატბერდისეულსა და ქელიშისეულის „მქ^აცა ქ^ა“-ში იოანე ზედაზნელის მოსვლა მოხსენებულა ფარსმან მეფის დროს, ხოლო ქელიშისეული ამასთანავე უმატებს: „ქართლისა მოქცევითგან მეორასესა წელსა“-ო (ე. თაყაიშვილის Опис. II, вып. 4, გვ. 723), ესე იგი VI საუკ. პირველს ნახევარში. მაგრამ რამდენად შეიძლება ამ შემთხვევაში მკვლევარი მათიანეს ენდოს? „მქ^აცა ქ^ა“-ში ბევრი ქრონოლოგიური შეცდომა მოიპოვება და აქაც სხვადასხვა ეპკვი იბადება: 1) თუ იოანე ზედაზნელი მართლაც VI საუკ. ნახევარში მოვიდა საქართველოში, მაშინ ქართლის მეფედ, თუ ეს პირველს მეოთხედში მოხდა, გურგენი იყო და არა ფარსმანი (იხილე ქ^ალი ერის ისტორია, I, 194), ხოლო თუ მეორე მეოთხედში, იმ დროს მეფობა უკვე მოსპობილი იყო (იქვე, 196). 2) იგივე „მქ^აცა ქ^ა“-ს ვარსკენ პიტიახშს და შუშანიკს ბაკურ მეფის დროს ასახელებს (Опис. II, вып. 4, გვ. 723), რომელიც ამ მათიანის ცნობისდა მიხედვით მეოთხე მეფე იყო ვახტანგ გორგასალის შემდგომ. ხოლო შუშანიკსა და ვარსკენს იოანე ზედაზნელის საქართველოში მოსვლის შემდგომაც კი იხსენიებს, ესე იგი VI საუკ. მეორე ნახევარში. მაგრამ შუშანიკის მარტვლობითგანაც და სხვა წყაროებითგანაც დანამდვილებით ვიცით, რომ ვარსკენი და შუშანიკი ვახტანგ გორგასალის დროს ცხოვრობდნენ და ვარსკენი სპარსთა მეფესთან 464—465 წელს წავიდა (იხილე აქვე და ქ^ალი ერის ისტორია, I, 188). ამ შემთხვევაში მაშასადამე „მქ^აცა ქ^ა“-ს ერთი საუკუნით სცდება. შესაძლებელია, რასაკვირველია, იოანე ზედაზნელის მოღვაწეობის ხანის განსაზღვრის დროსაც შეცდომა მოსვლოდეს. ყურადღების ღირსია, რომ ჭუანშერიც ამ შემთხვევაში „მქ^აცა ქ^ა“-ს მისდევს და იოანე ზედაზნელის მოღვაწეობას ფარსმან მეორის მეფობას უკავშირებს, რომლის შესახებ ჭუანშერსაც ნათქვამი აქვს: „მეფობითგან მირიან მეფისა ვიდრე მეფობამდე მეორისა ფარსმანისა, გარდაცდეს წელსნი ორასსნი“-ო * (ანა დ^აფსი ქ^აცა, 19 (ი^ათ) რვეულის 2 გვ.).

ზემოაღნიშნულ ყველა მოსაზრებათა გამო ცხადია, რომ არც „მქ^აცა ქ^ა“-ს, არც ჭუანშერს უკვე დანამდვილებით აღარა სცოდნიათ იოანე ზედაზნელისა და შუშანიკის მოღვაწეობის დრო. თუ რომ იოანე ზედაზნელის ქართლად მოსვლის თარიღი თვით ძველს „ცხოვრებაში“ არ იყო აღნიშნული, შესაძლებელია თვით არსენი კათალიკოზსაც, რომელიც თურმე იოანე ზედაზნელის 420 წლის შემდგომ შესდგომია თავის თხზულების წერას, დანამდვილებით არა სცოდნოდა, არამედ მასაც იმგვარივე ცნობა ჰქონოდა ამის შესახებ, რანაირიც „მქ^აცა ქ^ა“-ში არის. მაინცა-და-მაინც ცხადია, რომ არსენი კათალიკოზს ან IX საუკ. მეორე ნახევარში, ან X-ს. პირველს ნახევარში უნდა ეცხოვრა. ხოლო თუ შიო მღვიმელის

* მ^ა დ^აფსი ქ^აცა-შია „წელნი: —“ (*463, გვ. 188), თავდაპირველად უეჭველია დედანში ასე იქმნებოდა: „ს — ნი“, ესე იგი „წელნი ორასნი“.

„განახლებული“ ც'ის ცნობა, რომ იოანე ზედაზნელი სკმეონ მესვეტის მოწაფე იყო და არსენი კათალიკოზს იოანე ზედაზნელის ც'ა 420 წ. შემდგომ „განუახლებია“, მართალი გამოდგა, მაშინ უეჭველია არსენს X საუკ. შუა წლებში უნდა დაეწერა თავისი თხზულება.

ამის გამო იმ ზეპირს ცნობებს, რომელიც 420 წ. შემდგომ ავტორს „სმენილი“ ჰქონია ათსამმეტ ასურელ მამათა შესახებ, რასაკვირველია, თავდაპირველი ისტორიისათვის თითქმის არავითარი ფასი არა აქვს.

ძველ ც'ათა და მარტკლობათა გადამკეთებელნი, „განმაახლებელნი“ და „განმავრცელებელნი“ უმეტეს შემთხვევაში იმდენად ისტორიულს ამბებს არ აქცევდნენ ყურადღებას, რამდენადაც ფილოსოფიურსა და საღვთისმეტყველო აზრებსა და მჭევრმეტყველებას. აი, მაგ., როგორ იწყებს თავის თხზულებას არსენი კათალიკოზი: „მიზეზნი არიან აღმძრველი“ სიტყვსა და სიტყუა არს მიმთხრობელ მიზეზთა. რომლისათვის პირველ მოვლენან საგარძობელთა და მიართონ მიმღებელსა და მიმღებელმან მისცის განმკითხველსა და განმკითხველმან დამმარხველსა და ესრეთ გამოსახული მოიქცის და დაებუროს** (?! დაებურის?) ნესტუსა ენისა თვისისა და განგებულ ოხრინ. რათა კუალად სასმენელთა სხუათა მისცემდეს თვთ თანაზიარებითა სმენისათა“ და სხვა (ანა დ'ფლ ქ'ცის დამატება, 31 რვეულის 3 გვ.). რაკი ამგვარს „განახლებულს“ თხზულებებში ფილოსოფიური და საღვთისმეტყველო მჭევრმეტყველება ხშირად მოჭარბებული არის ხოლმე, ამიტომ ძველს ისტორიულს ცნობებს მცირედი ადგილი-და უკავია. ამასთანავე ყოველი ამნაირად „განვრცელებული“ ნაწარმოების კუთვნილებასა და აუცილებელ სამკაულს სასწულთ-მოქმედებაც შეადგენს.

მაგრამ მარტო მჭევრმეტყველების გულისათვის არ შეუდგებოდნენ ხოლმე ძველი ც'სა და მარტკლობის „განახლებასა“ და „გადაკაზმვას“. ხშირად ძველი თხზულების დედანი შეიცავდა ისეთს უტყუარს ცნობებს იმდროინდელ საეკლესიო და დოგმატურ საკითხების შესახებ, რომელნიც შემდეგდროინდელ მკაცრ მართლმადიდებლობას ეწინააღმდეგებოდნენ და ამის გამო არ მოსწონდათ. ამგვარს შემთხვევაში ყოველთვის „მწვალებლობის ღვარძლი“ ელანდებოდათ ხოლმე და ამ „ღვარძლის“ მოსასპობად საჭიროდ მიაჩნდათ ძველი თხზულების „განახლება“, რომ „განახლებულს“ წინანდელი ნაწარმოები მოესპო. უეჭველია ათსამმეტ ასურელ მამათა თავდაპირველს „ცხოვება“-შიც ისეთი რაღაც უნდა ყოფილიყო, რის კვალის წარხოცა შემდეგში აუცილებელ საჭიროებად იყო ცნობილი ათსამმეტ ასურელ მამათა „განახლებულ“ ცხოვებაშიც-კი ნათლად არის აღნიშნული ის მიზანი, რომლის განსახორციელებლადაც ისინი საქართველოში მოსულან. მაგალითად, აი რას ეუბნება იოანე ზედაზნელი თავის მოწაფეებს: „ახალნერგ არს ქვეყანა ესე (საქართველო) და მოქნე არს მორწყუასა სწავლათა მიერ და გაპოხებასა სარწმუნოებისა ძირთასა ქადაგებისა მიერ და მოძღურებისა... ამისთვისა ჭერ არს რათა წარვიდეს თვთოეული თქუენ[გან]ი და განამტკიცნეს სარწმუნოებითა მართლითა რომელთა მიუღებებს ნათლისაღება, ხოლო რომელნი მერმეცა უმეცრებასა და ურწმუნოებასა შინა არიან“-ო (საქართ. სამოთხე, 199). მაშასადამე, ათსამმეტ ასურელ მამების სამოქმედო მიზანი ქართველთა შორის

* ხელთნაწერში „აღმძრველი“ სწერია.

** ხელთნაწ. — დაებერო.

სარწმუნოების განმტკიცება იყო და წარმართ ქართველთა შორის ქრისტიანობის ქადაგება და გავრცელება. იგივე აზრი გამეორებულია შიო მღვიმელის ც'აშიც (იქვე, 223). ამ ცხად და გარკვეულ მიზნისდა მიუხედავად გასაოცარია, რომ „განახლებულ“ ცხოვრებათა მიხედვით ათსამშეტი ასურელი მამები ქადაგებისა და მოციქულებრივი მოღვაწეობის მაგიერ უდაბნოებს აარსებენ და იქ მარტომყოფელობას მისდევენ. მათ ქადაგებრივი და განმამტკიცებელი მოღვაწეობის შესახებ ან სრულებით არაფერია ნათქვამი, ან ძალიან ცოტა რამ. ამის გამო საფიქრებელია, რომ „განახლებულთ“ ამ შემთხვევაში ძველ ცხოვრებათაგან ასეთი ცნობები გამოუტოვებიათ იმიტომ, რომ, ალბათ, იქ მკაცრი მართლმადიდებლობის დაშვებული მერმინდელი ქართველი საეკლესიო წრეებისათვის სასიამოვნო არა იყო რა. ამ მხრივ ერთი საგულისხმო ცნობამოიპოვება ამბა ალავერდელის მერმინდელს მოკლე ცხოვრებაშიაც კი. იქ ნათქვამია: როდესაც ასურელი მამები მოვიდნენ აღმოსავლეთ საქართველოში, „ჭერეთ ურწმუნოებაჲ არა სადა დაცხრომილ იყო, არამედ კნინლა და სძლევდაცა“ (საქართ. სამოთხე, 217) და სწორედ იმიტომაც მოვიდნენ ისინი, რომ „ესმოდათ სიკნინე სარწმუნოებისა ჩუენისა და სრულიადი მიღრეკილება“-ო (იქვე). ამგვარი ცნობები, ალბათ, სათაკილოდ მიაჩნდათ ქართველ საეკლესიო მოღვაწეებს და „განახლებულ“ ცხოვრებებში იქნებ იმიტომ იყო ასურელ მამათა მოციქულებრივი და განმამტკიცებლობითი მოღვაწეობა დაჩრდილული. ამის გამო იმედია, რომ ასურელ მამათა ძველს ცხოვრებებში, თუ ძღესმე აღმოჩნდა კიდევ, ქართული საეკლესიო ისტორიისათვის საყურადღებო ცნობებს ვიპოვით.

რასაკვირველია, ხელმეორედ დაწერილი, „განახლებული“ და „განვრცელებული“ მარტკლობანი და ცხოვრებანიც ისტორიკოსისათვის ძვირფასი წყაროა ქართული საზოგადოებრივი აზრისა და სალიტერატურო გემოვნების ისტორიის შესასწავლად. მოვიყვან ამ აზრის დამამტკიცებელს ერთს საგულისხმო მაგალითს. თავდაპირველად ბერ-მონაზონნი საეკლესიო სამონასტრო ცხოვრებაში დემოკრატიული აზრების მიმდევარნი და განმახორციელებლნი იყვნენ: ჩამომავლობასა და წოდებრივობას უარპყოფდნენ. ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ დავით გარეჯელის ხელმეორედ დაწერილს ც'აშიაც-კი ავტორი ამტკიცებს, ვითომც ძველი ც'ის აღმწერელს იმიტომ არ მოეხსენებინოს დავით გარეჯელის მშობელთა ვინაობა, „რამეთუ პირველნი იგი მოღუაწენი, უცხოობათა აღმარჩეველნი უფროს ყოველისა პატივისა, განაშორებდიან თავთა თვსთა ყოველთავე მსოფლიოთა დიდებთაგან“. ხოლო რათგან „საეჭუელ არს ღმერთშემოსილიცა ამის მამაკაცისა თვს საჩინოთა და პატიოსანთა მშობელთაგან ყოფაჲ და ამის ძლით სადამე ვითარ ჰგავს არა ენება ცხად ქმნა მშობელთა თვსთა სიმდიდრისა თვს გარდამეტებულისა, არამედ უფროსლა ჭერ იჩინა ყოველითურთ დაფარვა საჩინოებისა მათისა და არა გამოცხადება“-ო (საქართ. სამოთხე, 267). მაშასადამე, ავტორის სამართლიანის აზრით*, თავდაპირველად მონაზონები არამცთუ თავიანთი გვარიშვილობითა და წოდებრივობით არ ამაყობდნენ, არამედ, პირიქით, თავიანთ ჩამომავლობასა და წოდებრივობას მალავდნენ იმიტომ, რომ ეს გარემოება არავითარ ღირსებად არ

* რასაკვირველია, მე იმის თქმა კი არა მსურს, რომ, კერძოდ ამ შემთხვევაში, დავით გარეჯელის მშობელთა მოუხსენებლობის მიზეზის განმარტების დროს, ავტორი მართალი იყოს. არამედ მის საზოგადო აზრის შესახებ ვამბობ.

მიაჩნდათ. თანდათან წოდებრივმა და საპატრონუმო აზროვნებამ მონასტრებშიაც კი გზა გაიკვლია და ეკლესიაშიც გაბატონდა. ამის საუცხოვო დამამტკიცებელია ის არჩილ მეფის ხელშეორედ დაწერილი „ც^ა“, რომელიც გამოსცა ბ-ნმა მ. ჟ ა ნ ა - შ ვ ი ლ მ ა (იხ. ქართული მწერლობა, ტფილისი, 1900 წ., წ. I, გვ. 253—292). ამ ც^ა-ის დამწერი სხვათა შორის ამბობს... „გასმიესთ ყოველსა ქუეყანასა შინა დიდნი იგი წმიდანი. მოწამეთა საჩინონი ბრწყინვალეზანი. ვითარ იგი დიდებულ არიან და ქებულ ანგელოზთა და კაცთა მიერ. არამედ მე ესრეთ ვპკონებ, ვითარ-მედ ესე (არჩილი) მათ ყოველთა შორის უმეტესითა საჩინოებითა ბრწყინავს: რამეთუ არა სადა სმენილ არს თვთმპყრობელთა მეფეთა მოწამეობაჲ ვითარ ჩუენი ესე მოწამე სამგზის-სანატრელი არჩილი: დალაცათუ დიდნი არიან და საჩინონი სხუანი მოწამენი სასწაულთა და საკვრველბათა მიერ... არამედ სხუაჲ არს სისხლი მეფისა და სხუაჲ მკედრისა, სხუაჲ მთავრისა და სხუაჲ მონისა: არამედ რომელ იგი არს აღმწონელი და ყოვლისა გამომეძიებელი თუალუხუვეითა მით განკითხვათა მსჯავრითა. მან უწყის ესე ყოველი“-ო! (გვ. 260—261).

ამგვარი მასალები ქართული საზოგადოებრივი და საეკლესიო აზრების ისტორიის შესასწავლად „განახლებულ“ ცხოვრებაში საკმაოდ მოიპოვება და მათი ჭეროვანი გამოცემა და შესწავლა აუცილებლად საჭიროა. მაგრამ მაინც სრულეზბით ცხადია, რომ ისინი ვერას დროს თავდაპირველი დედნების მაგიერობას ვერ გაგვიწევენ, ვერც იმ დანაკლისს აგვინაზლაურებენ, რომელიც საისტორიო მეცნიერებას ძველ მარტკლობათა და ცხოვრებათა დაკარგვით მოუვიდა იმიტომ, რომ უძველესი ხანის ისტორიის აღსადგენად ჩვენთვის სწორედ თავდაპირველს საისტორიო ცნობებსა და მოთხრობას, იმდროინდელს რწმენასა და აზროვნებასა აქვს მნიშვნელობა. თავდაპირველ, თანამედროვეთა მიერ დაწერილ ცხოვრება-მარტკლობათა და გადაკეთებულ, „გარდაკაზმულ“ ცხოვრება-მარტკლობათა ერთი-ერთ-მანერთან შედარება ნათლად ამტკიცებს, რომ თანამედროვენი ჩვეულებრივ სასწაულთ-მოქმედების მოთხრობასაც ისე არ ეტანებიან, როგორც მერმინდელი გადამკეთებელი „გარდაკაზმენი“. სამწუხაროდ, ქართველ წმიდათა და მარტკლობათა ცხოვრებანი არც თავდაპირველი, არც გადაკეთებული ჭერ არც ხელთნაწერებშია შესწავლილი და არც გამოცემულია ხეირიანად, რომ მათი ჭეროვანი სამეცნიერო კვლევა შესაძლებელი იყოს. ახლაც წინანდებურად ძველ ცხოვრება-მარტკლობათა ერთადერთ გამოცემად საბინინის „საქართველოს სამოთხე“ არის.

იაკობ ხუცესი

იაკობ ხუცესს ეკუთვნის „წამებაჲ წმიდისა შუშანიკისი დედოფლისაჲ“, რომელიც ჭერჭერობით მაინც უძველეს ქართულ საისტორიო თხზულებად უნდა ჩითვალოს. თვით ავტორი თავის თავს პირდაპირ არ ასახელებს იქ, სადაც თავის ვინაობაზე ლაპარაკობს, არამედ თავმდაბლობით ნათქვამი აქვს მხოლოდ „ესე მიესწერე თქუენდა“-ო (ს. გორგაძის გამოც., 1), ან კიდევ უფრო გარკვევით: „მეცა ხუცესი დედოფლისა შუშანიკისი (სხვაგან) თანა ვპყვანდი ეპისკოპოსსა მას“, როდესაც შუშანიკს პირველად ქმრის გამაზღვენობის ამბავი მოუვიდაო (იქვე, 20—22). მაგრამ ამისდა მიუხედავად უკვე მ. ს ა ბ ი ნ ი ნ მ ა სამართლიანად შენიშნა, რომ ამ ხუცესს სახელად იაკობი ერქვა. ერთს ალაგას მას სახელდობრ ფრჩხილებს შუა ნათქვამი აქვს: ამ მარტკლობას „მომამბევე წმიდისა შუშანიკისა... ჰსწერს იაკობ ხუცესი“-ო (საქ. სამ., 182). ამ სიტყვების შემდეგ ამგვარი შენიშვნაა: „ხუცესი იაკობ მოძღუარი იყო წმიდისა, რომელმანცა აღსწერა წამება წმ. მოწამისა“-ო (იქვე, შენ. 5). [არავითარი დასაბუთება იქ გამომცემელს არ დაურთავს.

ს. გორგაძესაც შუშანიკის წამების ავტორად იაკობ ხუცესი ჰყავს დასახელებული. მასაც არც წინასიტყვაობაში, არც შენიშვნებში ეს ცნობა დასაბუთებული არა აქვს. მხოლოდ საძიებლითგან (იხ. იაკობ) შეიძლება მკითხველი მიხვდეს, რომ მას ამგვარ საბუთად თვით ავტორისავე ის სიტყვები აქვს მიჩნეული, რომელზედაც, ალბათ, საბინინის ცნობაც უნდა იყოს დამყარებული.

მთელი თხზულება, „წამებად“ წოდებული, მოამბის პირით არის დაწერილი: ავტორი თანამედროვედა, ხოლო ხშირად თანდამხდურად და მონაწილედაც მოჩანს. ერთგან, სადაც ხუცეს-ავტორს აღწერილი აქვს, თუ როგორი ბაასი ჰქონიათ მას და შუშანიკს, ნათქვამია, შუა საუბარში რომ ვიყავით, უეცრად „მოვიდა ყრმაჲ და თქვა: „იაკობ მანდა არსა“. და მე ვარქუ, ვითარმედ „რაჲ გინებს.“ და მან მრქუა: „უწესს პიტიახში“. და მე დამიკვრდა, თუ რაჲსა-მე მიწესს ამას უამსა“-ო (გვ. 95—104). ავტორის ამ სიტყვებითგან ჩანს, რომ პიტიახში იაკობ ხუცესს იწვევდა, ხოლო რაკი წამების მომთხრობელი და აღმწერი უმატებს, — მე გამიკვირდა, ასეთს დროს თუ რისთვის უნდა მიწვევდეს პიტიახშიო, — ცხადია რომ თვით ავტორი, შუშანიკის ხუცესი, ყოფილა სწორედ ის იაკობი, რომელსაც გარსქენ ძე არშუშასი პიტიახში თავისთან იბარებდა. მაშასადამე, მ. საბინინი და ს. გორგაძე მართალნი არიან, როდესაც წმ. შუშანიკის წამების ავტორად იაკობ ხუცესს ასახელებენ.

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ავტორი იაკობ ხუცესი მოთხრობილი ამბავის თვითმხილველი და თანადამხდური იყო. წამების მთელს მოთხრობაში ავტო-

რი თავის თავზე მეობით ლაპარაკობს. იაკობი შუშანიკის ხუცესი ყოფილა. როდესაც შუშანიკმა თავისი ქმრის გადარჯულების ამბავი შეიტყო, „მე... ხუცესი დედოფლისა შუშანიკისი“, შემთხვევით ცურტავეში არ ვიყავიო (320-22). მაგრამ დიაკონმა მე და ეპისკოპოსს აფუტს საჩქაროდ საქმის გარემოება გვაცნობა თუ არა, „მე ვიქმენ ადრე და მივიწიე დაბასა მას რომელსა იყო ნეტარი შუშანიკ და, ვითარცა ვიხილე იგი განმწარებული, მეცა ვტიროდე მისთანავე“-ო (328-31). ამის შემდგომ იაკობ ხუცესი შეძლებისამებრ შუშანიკს არ მოჰშორებია და ყოველთვის, როცა-კი შესაძლებელი იყო, მის სანახავად მიდიოდა ხოლმე. მასზე უფრო მახლობელი პირი სხვა არავინა ყოფილა და იაკობზე უკეთესად მისი თავგადასავალი არავის ეცოდინებოდა. რაკი ავტორი შუშანიკთან ასე დაახლოვებული ყოფილა და, როგორც ხუცესს შეჰყვინის, ამასთანავე მისი მესაიდუმლეც იყო, არც გასაკვირველია, რომ მის თხზულებაში ავტორისა და მომთხრობელის პიროვნება და მისი მეობა იმდენად ხშირად არის მოხსენებული, რომ დამამტკიცებელი მაგალითების მოყვანა თითქმის მთელი თხზულების გამეორებას უდრის. ამის გამო აქ მხოლოდ უმთავრესი და უფრო თვალსაჩინო მაგალითები იქნება მოყვანილი.

განსაკუთრებით ის არის საყურადღებო, რომ ამ საქმეში იაკობ ხუცესი ვარსკენ პიტიახშსაც გაურევია და თანდამხდურად და მონაწილედაც გაუხდია: „ხვალისა დღე... აღდგა პიტიახში, გვწოდა ჩუენ ხუცესთა. და მივედით... და გურქუა ჩუენ“-ო (58-9). ვარსკენს მათთვის მიუხდვია: „აწ მივედით და არქუთ“, რომ ჩემ სახლში დაბრუნდესო (514-16). ხუცესთ, და მათ შორის, რასაკვირველია, იაკობსაც, თავიანთი მბრძანებელის ნალაპარაკევი შუშანიკისათვის გადაუციათ, რომელსაც, თავის მხრივ ქმრისათვის პასუხი შეუთვლია, და „ჩუენ ესე ყოველი მიუთხაროთ პიტიახშსა“-ო (591).

შემდეგშიაც, როცა ვარსკენმა თავისი ცოლის სამკაულის უკან დაბრუნება სთხოვა, ამ საქმის მოწყობაც მას თურმე იაკობისათვის მიუხდვია: მე „ჩემი სამკაული მას არა დაუტეო, ოდეს იგი ჩემი ცოლი არა არს... მივედ და მომართე იგი ყოველივე“-ო. და მასაც დავალება აღსრულებია (იქვე, 101-16). მაშასადამე, იაკობ ხუცესი მარტო შუშანიკის მახლობელი პირი-კი არა ყოფილა, არამედ ვარსკენისაც. მაშინაც-კი, როდესაც შუშანიკი უკვე დამწყვედეული იყო სენაკში, იაკობს შუშანიკის ნახვა და მასთან საუბარი მოუხერხებია: „მე აღვდეგ და მივედ და ვარქუ მცველსა“, შემიშვი, რომ შუშანიკი ვნახო და წყლულება გაუსინჯოო (899-39). მას ღიღი ყოყმანის შემდგომ თანხმობა განუცხადებია და „შემიტევა მე ფარულად“-ო (93-4).

ამავე საშუალებით ახერხებდა თურმე იაკობ ხუცესი შემდეგშიაც, როცა ქმარმა შუშანიკი უკვე ციხეში ჩააგდო, შუშანიკის ნახვას და მისი ამბავის გაგებას: „მე მრავლითა ვედრებითა ვარქუ მცველსა მას და უქადე ჭურჭელი ერთი სამისოჲ და ძნად თავს იღვა შეტევებაჲ ჩემი“-ო (1315-18).

დასასრულ, იაკობ ხუცესი შუშანიკის უკანასკნელს წუთებსაც დასწრებია, მისი სიკვდილი თავისი თვალით უნახავს, დასაფლავებაში მონაწილეობა მიუღია (2125-2222) და თვით შუშანიკის ხსენების „დღეც ხუთშაბათი... განვაწესეთ“-ო (233-4).

როგორც თანამედროვესა და თანადამხდურს შეეფერება, იაკობ ხუცესს თავისი თხზულება თარიღებით შეუძკია. წამების აღწერას, მაგ. ის ასე იწყებს:

„იყო მერვესა წელსა სპარსთა მეფისასა კარად სამეფოდ წარემართა ვასქენ პიტიაზში ძმ არშუშაასი“ (18-7). აქ უეჭველია სპარსთა მეფის სახელი აკლია, რომელიც რასაკვირველია, თავდაპირველს დედანში უნდა ყოფილიყო, რადგან უამსახელოდ ზემომოყვანილს თარიღს ყოველგვარი მნიშვნელობა ეკარგება. საყურადღებოა, რომ X საუკ. ხელთნაწერშიაც ეს სპარსთა მეფის სახელი გამოტოვებულია. მაგრამ ჯუანშერის თხზულება ამტკიცებს, რომ მას ხელთ ჰქონია ისეთი ხელთნაწერი, რომელშიაც სპარსთა მეფის სახელი ჯერ გამოტოვებული არა ყოფილა. მას თავის შრომაში სხვათა შორის შუშანიკის მარტკლობის ამბავიცა აქვს შეტანილი და აი რა უწერია: „ამასვე ჟამსა მეფობდა სპარსეთს [მეფე] რომელსა ერქუა ურმიზდ და მასვე ჟამსა იყო სომხითსა კაცი ერთი შვილი მთავართა სახელით ვარსქენ და ესუა მას ცოლი მთავართა შვილი რომელსა ერქუა შუშანიკ ასული ვარდანისი“ და სხვა (ცა ვახტანგ გურგასალისა მამდ ფსი ქცა* 404, გვ. 188, ანა დფლს ქცა-შიც ამგვარადვე) აქ დასახელებული ურმიზდი მესამე უნდა ყოფილიყო პეროზად წოდებული (457—484). მოთხრობის დასაწყისი ეხება, მაშასადამე, ისეთს ამბავს, რომელიც პეროზის მეფობის მერვე წელს, ე. ი. 464—465 წ. მომხდარა. იაკობ ხუცესს ამას გარდა აღნიშნული აქვს, რომ შუშანიკმა „ექუთსი წელი ციხესა შინა აღასრულა“ (გვ. 148-7 და 1731-32), ხოლო, როცა მისი აღსასრულის დღენი მოახლოვდა, მაშინ უკვე „მეშვედ წელი დადგებოდა“ (1734). „წამების ბოლოში უფრო ზედმიწევნით არის დასახელებული თვე და რიცხვი: „არს დასაბამი ტანჯვითა მათ წმიდისა შუშანიკისათა თთუესა აპნისისასა, მერვესა თთესასა და დღესა ოთხშაბათსა და მეორედ გუემაა მისი შემდგომად აღვსებისა ზატიკსა, დღესა ორშაბათსა და კულად ტანჯვაა ვარდობისა თთუესა ათცხრამეტსა და აღსრულებაა მისი — თთუესა ოკდონბერსა (sic) ათშვდმეტსა... და დღე ხუთშაბათი იყო რომელსა განვაწესეთ საცსენებელი წმიდისა შუშანიკისი“ (გვ. 22—23). ასეთის ზედმიწევნითობით მხოლოდ თანამედროვესა და თანადამხდურს შეეძლო თარიღების განსაზღვრა, რასაკვირველია თუ იმ გარემოებასაც ანგარიშს გავუწევთ, რომ ავტორის თანამედროვეობას, როგორც უკვე დავინახეთ, და შემდეგშიაც უფრო მეტადაც დავრწმუნდებით, იაკობ ხუცესის თხზულების სხვა მრავალი თვისებაც ცხადჰყოფს.

თუ გავიხსენებთ, რომ შუშანიკის წამება დაიწყო 465-თე წელს და რომ მისი წამების უკვე მეშვიდე წელიწადი ყოფილა, როდესაც სული განუტევებია, მაშინ ცხადი იქმნება, რომ შუშანიკი 17 ოქტომბერს ხუთშაბათს 472-ე წელს უნდა გარდაცვლილიყო.

იაკობ ხუცესის თხზულების დიდ ღირსებას ის თვისებაც შეადგენს, რომ მას მოთხრობაში მოხსენებულ პირთა ვინაობის შესახებაც აქვს ცნობები მოყვანილი და სახელბუც; ყოველთვის აღნიშნული აქვს. მოქმედების ასპარეზად ქცეული დაბა-ქალაქებისა თუ ქვეყნის შესახები გეოგრაფიული ცნობებიც მუდამ მკაფიო და ზედმიწევნითია. ყველა ეს გარემოებანი ჩვენი ისტორიკოსის თანამედროვეობისა და თვითმხილველობის აზრს უფრო აძლიერებენ.

იაკობ ხუცესის ნაწარმოებში, როგორც თანამედროვის მიერ დაწერილს თხზულებას შეჰქვენის, მაშინდელი საქართველოს შინაური თუ საზოგადო ყოფაცხოვრებისა და ზნეჩვეულების შესახებ მრავალი საუცხოვო ცნობები მოიპოვება, რომელნიც მთელს მოთხრობაში ისე ბუნებრივად არის ჩაქსოვილი, ისე უშუალოდ თანსდევნენ ამბავის მიმდინარეობას, რომ მკითხველს თვალწინ მაშინდელი ცხოვ-

რების ცოცხალი, მხატვრული სურათი ეშლება. ასე სრულად და ცხოვლად მაშინდელი საქართველოს ყოფაცხოვრების აღწერა მხოლოდ თანამედროვეს შეეძლო და იაკობ ხუცესის ყოველს ცნობას თანამედროვეობის ბეჭედი ცხადად აზის კიდევ.

მაგრამ წა შუშანიკის „წამება“-ში განსაკუთრებით საყურადღებოა სწორედ ის გულწრფელობა, უშუალობა და ბუნებრივობა, რომლითაც იაკობ ხუცესის მოთხრობის კილოა გამსჭვალული თავითგან ბოლომდის. ამის წყალობით იქ მაშინდელი ყოფა-ცხოვრება მთელის თავისი ღირსება-ნაკლულევეანებით გვეხატება და არც ერთხელ ყალბი და განზრახ თუ უნებლიეთ გაზვიადებული და დაუჭერებელი სულიერი მდგომარეობის აღწერილობა არ გვხვდება. თვით „წამების“ მთავარი გმირისა და მოქმედი პირის წა შუშანიკის პირადი ხასიათის ზოგიერთი უსიამოვნო თვისების, განსაკუთრებით სიფიცხისა და თავშეუქავებლობის დამალვა-კი იაკობ ხუცესს ფიქრად არ მოსდის, რაც ამგვარი თხზულებებისათვის იშვიათ მოვლენად უნდა იყოს მიჩნეული. ჩვენს ავტორს მაგ. პურისჭამის დროს მომხდარი ამბავი დაწვრილებითა და სრულის სინამდვილით აქვს მოთხრობილი: როდესაც შუშანიკის რძალი ჯოჯიკის ცოლი ცდილობდა, ცოტა რამ საჭმელ-სასმელითგან ეგემნა და ამ მიზნით „ცოლმან ჯოჯიკისმან მიართუა ღვინოჲ ქიქითა და აიძულებდა მას რაჲთამცა იგი ხოლო შესუა“, შუშანიკმა მოსალოდნელი თავაზიანი უარისთქმის მაგიერ თურმე „განყარა კელი და ქიქაჲ იგი პირსა შეალეწა რძალს და ღვინოჲ იგი დაითხია“ (გვ. 7).

თუ მკითხველი იაკობ ხუცესის მოთხრობაში აღწერილს საქმისგმთელს გარემოებას ჩაუყვირდება, ადვილად დაინახავს, რომ ქმრის მტრისხანება შუშანიკისადმი და სასჯელიც სარწმუნოებრივი დევნის შედეგი არ ყოფილა, არამედ გამოწვეული იყო შუშანიკის წასვლით ქმრის ოჯახითგან, რაც ვარსკენს თავის თავისა და სახლობის შერცხვენად მიუჩნევია (5₀₋₁₈, 6₄₋₂₀, 8₁₂₋₁₅, 10₂₈₋₃₁, 15₂₃₋₂₆). ამგვარი დაკვირვებისა და დასკვნის საშუალება ჩვენ სწორედ ავტორის უტყუარი და შეუფერადებელი აღწერილობის წყალობითა გვაქვს.

იაკობ ხუცესს სხვათა შორის აღნიშნული აქვს, რომ წა შუშანიკი გასაოცარი აღფრთოვანებითა და სიხარულითაც ითმენდა ქმრისაგან ქრისტიანობის გულისათვის ტანჯვასა და წამებას, მაგრამ არც ის გარემოება აქვს დამალული, რომ უკანასკნელ ხანში თვით შუშანიკსაც თავისი უღრვოვოდ დაღუპული სიცოცხლის გამო ცოტა არ იყოს უკმაყოფილების გრძნობა შეჰპარვია და უთქვამს: „მიაგოს“ ჩემს ქმარს სამაგიერო „უფალმან, ვითარ მან უყამოდ ნაყოფნი ჩემნი მოსთულნა და სანთელი ჩემი დაშრიტა და ყუაველი ჩემი დააქნო და შუენიერებაჲ სიკეთისა ჩემისაჲ დააბნელა და დიდებაჲ ჩემი დაამდაბლა, — და ღმერთმან საჯოს მის შორის და ჩემს შორის“ -ო (გვ. 19₃₅₋₂₀). ამ დროს შუშანიკს მაშინდელი, ამქვეყნიური წესწყობილების აღარც ის მხარე-ლა აკმაყოფილებდა, რომლითაც მას დედაკაცს მის ქმარ მამაკაცზე დაბლა აყენებდა და ხელთქვეშეთად ხდიდა. ის მომავალს უკანასკნელს განსჯას-ლა შენატრიდა: „გავისაჯნეთ მე და ვარსკენ“ ჩემი ქმარი იქ, „სადა არა არს თულთლებჲა წინაშე მსაჯულისა მის მსაჯულთასა“ იქ, „სადა იგი არა არს რჩევა მამაკაცისა და დედაკაცისა, სადა მე და მან სწორი სიტყუაჲ ვთქუათ წინაშე ღმრთისა ჩუენისა იესუ ქრისტესა“ (გვ. 19), თუმცა წინათ „მამათა და დედათა“ თანასწორობის იმდენად შეუღრველი მოწინააღმდეგე ყოფილა, რომ, მაშინდელ ჩვეულებისაებრ, მამაკაცთა და დედაკაცთა ოჯახში

ერთად პურისქამაც-კი სრულებით შეუწყნარებელ საქციელად მიაჩნდა (გვ. 731-33).

იაკობ ხუცესის წრფელი გულახდილობა იმდენად დიდია, რომ იგი თავის-თავისა და დანარჩენ სამღვდელთა პირთა სუსტ მხარეებს არ მალავს. არა ერთხელ მას მოთხრობილი აქვს, რომ ისინი წამებულ შუშანიკთან გასამხნეველად მისულნი შუშანიკის ტანჯვის ხილვით შეძრწუნებულნი თავს ვერ იკავებდნენ და ცხარის-ცრემლით ტიროდნენ ისე, რომ თვით შუშანიკი ზოგჯერ იძულებულიც-კი ყოფილა-მათთვის ესაყვედურა, გამხნეებისა და სიხარულის მაგიერ თქვენვე სტირითო? (330-51, 95-10, 1128-32, 1315-29, 184-18). მაშინდელი ცხოვრების კიდევ ბევრი-ამგვარი უტყუარი სურათებისა და ცნობების მოყვანა შეიძლებოდა იაკობ ხუცესის თხზულებითგან, მაგრამ აქ ვგონებ ამითაც შეიძლება დავკმაყოფილდეთ, მით უმეტეს, რომ ქვევით ამავე საკითხის შესახებ საუბარი კიდევ გვექმნება.

ყველა ზემოთქმულის შემდეგ ცხადია, რომ იაკობ ხუცესის თხზულება როგორც თავისი ისტორიული, საგეოგრაფიო, ქრონოლოგიური ცნობებით, ისევე ყოფა-ცხოვრების აღწერილობით, მოთხრობის თვისებითა და კილოთი, დასასრულ ავტორის მიერ ნაამბობის ფსიქოლოგიურის უტყუარობით მართლაც თანამედროვეის, თანადამხდურისა და მონაწილის მიერ დაწერილ ნაწარმოებად უნდა იქმნეს ცნობილი.

მაგრამ ჩვენ არ უნდა დავივიწყოთ, რომ წა შუშანიკის წამება ოთხია შენახული: ორი ქართულად და ორი სომხურად. ქართულადაც და სომხურადაც ეს ნაწარმოები ორგვარი სახით მოიპოება: ერთი ვრცელია, მეორე კიდევ მოკლე. ქართული ვრცელი წამების სათაური უკვე მოყვანილი იყო. მოკლე წამება-კი ათონის ქართველთა მონასტრის X საუკ. ხელთნაწერშია შენახული და ნ. მ ა რ მ ა აღმოაჩინა, გადმოსწერა, მაგრამ ჯერ არ გამოუცია, არამედ მხოლოდ მოკლე, წინასწარი ცნობა აქვს გამოქვეყნებული (Из поездки на Афон ЖМНП, 1898. წ. I). მის მაგიერ ეს ძეგლი აღ. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ მ ა დაბეჭდა ბერმონაზონი აღექ. ბაქრაძის მიერ გადმოწერილი ტექსტის საშუალებით. ამ მოკლე წამებას შემდეგი სათაური აქვს: „წამება წისა შუშანიკისა, წისა ვარდანისა ასულისა, რომელი იყო ასულისა წული წისა საპაკისი. ესე წა შუშანიკ იწამა ქართლს ქმრისაგან თვისისა, რომელი იყო ანთიპატროსი და წინამძღვარი ქართლისა“ (Материалы по груз. агиологии. Москва 1910. Труды по Востоковедению, издав. Лазаревским Институтом Восточных Языков. Вып. XXXI, გვ. 49—51).

სომხური მოკლე წამებაცა და ვრცელიც ვენეტიკის მხითარაანთ გამოცემაში «*Սոփեբը Հայկականք*» სოფერქ ჰაჯაკანქისა IX წიგნშია დაბეჭდილი. მოკლე სათაურია: «*Վկայութիւն սրբոյն Շուշանկայ որ ՚ի Վիրս կատարեցաւ յանէ իւրմէ յանժիպատրոսայ Վրաց առաջնորդէ*» (გვ. 49—55). ვრცელ წამებას სათაურად იგივე აქვს, რაც სომხურს მოკლე მარტვლობას, მხოლოდ სათაურს კიდევ მიბმული აქვს: «*որ էր դուսთր սրբոյն Վարդանայ և Թուն Սահականուշայ դստր սրբոյն Սահակայ Պարթևի Հայոց Հայրապետի*» (გვ. 10—47). „რომელი იყო ასული წმიდისა ვარდანისი და შვილისშვილი საჰაკანუშისი სომეხთა მამამთავრისა წმიდისა საჰაკ პართეველისა ასულისა“.

თავისდა თავად საკითხი იბადება, რომელი ამთავანი უნდა იყოს დედანი და რომელია გადაკეთებული, ან გადათარგმნილი? უკვე ნ. მარტოა აღნიშნა, რომ ქართული მოკლე წამება სომხური მოკლე წამების თარგმანია (Из поездки на Афон ЖМНП, 1898 წ. I). მართლაც, საკმარისია ადამიანმა ქართული და სომხური ტექსტები ერთიერთმანეთს შეადაროს, რომ მაშინვე შეამჩნიოს, რომ ქართული თარგმანია, ხოლო სომხური მისი დედანი: ქართული თარგმანი სიტყვასიტყვით მისდევს სომხურს მოკლე წამებას, რომელსაც ცხადად სომხური ეროვნულ-საეკლესიო მიმართულება ემჩნევა. „წმიდანი და ნეტარნი ვინმე და პირველნი ნახარათა შორის და ზედამსტოვარნი ქუეყანისა სომხითისანი სამღვდლოათა წესითა მიზეზნი განათლებისა ჩუენისანი, რომელნი შევიღერებით სათნოათა ცხოვრებითა მიიწინეს ვიდრე წმიდისა საპაქისადმდე, რომელი იყო ძე დიდისა ნერსესი, ძისა ათენაგენისი, ძისა ნეტარისა უსიყისი, ძისა ნეტარისა ურთანესი, ძისა გრიგოლისი“ (გვ. 49). ეს წინადადება სომხური მოკლე მარტკლობის დასაწყისის სიტყვა-სიტყვითი თარგმანია და რაკი აქ ნათქვამია, რომ გრიგოლი, ჰუსიკი, ნერსესი და საპაკი არიან „მიზეზნი განათლებისა ჩუენისანი“-ო და „ზედამსტოვარნი ქუეყანისა სომხითისანი“-ო, ცხადია, რომ ამის მთქმელი და დამწერი სომეხი უნდა ყოფილიყო.

მაგრამ თვით სომხური მოკლე წამებისა და მისი ქართული თარგმანის ტექსტის პირველი წაკითხვაც-კი საკმარისია, რომ მკვლევარმა მაშინვე შეატყოს, რომ ეს ძე გლი ამ ნაწარმოების თავდაპირველი დედანი იკი არ არის, არამედ მერმინდელი და არათავდაპირველი მარტკლობის მხოლოდ შემდეგ დროინდელი შემოკლება. აქ ისეთი ცნობები გვხვდება, რომელთა გაგება შეუძლებელია, თუ რომ ადამიანს ვრცელი მარტკლობა წაკითხული არა აქვს. შუშანიკის წამების უმთავრესი ნაწილი აქ გამოტოვებულია და მხოლოდ-და აღსასრულია აღწერილი. ყველაფერი, რაც ნიშანდობლივია და ადგილობრივი ცხოვრების ვითარების გამომხატველი, ამ მოკლე წამებაში გამოტოვებულია. მაშასადამე ცხადია, რომ შუშანიკის მოკლე მარტკლობა თავდაპირველი დედანი არ არის, არც სომხური და მით უმეტეს არც ქართული, რომელიც სომხურითგან არის ნათარგმნი.

მაგრამ მოკლე წამების გარდა, როგორც აღნიშნული იყო, ვრცელი მარტკლობაც არის შენახული: ერთი ქართულად და ერთი სომხურად. რომელი მათგანია თავდაპირველი და საზოგადოდ რა დამოკიდებულება მათ შორის?

ქართულთან შედარებით სომხური მარტკლობა ერთიორად უფრო ვრცელია. მაგრამ ამ შემთხვევაში სომხური წამების სივრცე მის თავდაპირველობისა და დედნობის დამამტკიცებელი არ არის.

ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ქართული ვრცელი წამების აღმწერი მის მიერ მოთხრობილი ამბების თანამედროვეა და ხან თანადამხდური და თვითმხილველი ყოფილა, ხან მონაწილეც-კი სულ სხვანაირად არის სომხური ვრცელი წამება დაწერილი. იქ ავტორი სრულებით არა ჩანს, მისი სახელი გაკვრითაც-კი არასად არის მოხსენებული. წამების მთელი მოთხრობაც სამოთხრობო ენით, მესამე პირით, არის აღწერილი. არც თანამედროვეობა, მით უმეტეს არც თვითმხილველობა და თანადამხდურობა სომხური ვრცელი წამების ავტორს არ ეტყობა. ყოველივე ამის დამამტკიცებელი კვალი მის თხზულებაში წარხოცილია. ქართული დედნის საუ-

კეთესო ადგილები, რომლებშიაც იმდროინდელი ცხოვრების უტყუარი სურათები შენახული, სომხურს ვრცელს მარტკლობაში გამოტოვებულია. მაგ. სომხურს ვრცელს წამებაში ვარსკენის სპარსთა მეფესთან წასვლის და, მასადადამე, ამავე დროს წამების დასაწყისის თარიღი ისე ზედმიწევნით-კი არ არის აღნიშნული, როგორც იაკობ ხუცესის თხზულებაშია, არამედ მარტივად ნათქვამია: „და იყო ესა-სა სპარსთა მეფობისასა ვასქენ პიტიახში ძეა აშუშა პიტიახშისაჲ, რომელ კარად-სამეუფოდ წარსულმან უარპყო ქრისტეანობაჲ“ (გვ. 11). იმ მეფის სახელი, რომლის დროსაც აღწერილი ამბავი მომხდარა, მოხსენებული არ არის. დამახასიათებელია, რომ სომხურს მოკლე წამებაში დრო სრულებით განსაზღვრული და აღნიშნული არ არის (გვ. 50). საფიქრებელია, რომ სომხურს ორსავე ვრცელსა და მოკლე წამებაში თარიღის აღნიშვნელობა თუ მკაფიოდ განუსაზღვრელობა იმ გარემოების შედეგი უნდა იყოს, რომ „შუშანიკის წამების იმ დედანში, რომელიც სომხური რედაქციების შემდგენლებს ხელთ ჰქონიათ, სპარსთა მეფის სახელი უკვე გამოტოვებული იქმნებოდა და იმნაირადვე ეწერებოდა, როგორც X საუკუნელთნაწერშიაც არის შენახული, სადაც ნათქვამია: „იყო მერვესა წელსა სპარსთა მეფისასა — კარად სამეფოდ წარემართა ვარსკენ პიტიახში ძე არშუშაჲსი“ (ს. გორგ. 1გ-7). რაკი მოთხრობითგან არა ჩანდა, თუ რომელი მეფის მე-8 წელს მოხდა ეს ამბავი, ამიტომ ამ ცნობას უკვე ყოველგვარი მნიშვნელობა ეკარგებოდა და მისი გამოტოვებაც სრულებით ბუნებრივი იქმნებოდა და ამის გამო უნდა წარმომდგარიყო „დროთა სპარსთა მეფისათა“, რაც სტილისტიკურად მაინც სჯობდა იმ თქმას, როდესაც თარიღი სანახევროდაც აღარ იყო შენახული. სწორედ ამიტომ უნდა იყოს სრულებით გამოტოვებული სომხურს მოკლე რედაქციაში დროის ამგვარი განსაზღვრა: მართლაც ამ სახით თარიღს უკვე აღარავითარი მნიშვნელობა არა ჰქონდა.

ამგვარადავე ვარსკენ პიტიახშის შინ დაბრუნების თარიღი, რომლის შესახებ დედანში აღნიშნულია, რომ საქართველოს საზღვრითგან წამოსული ვარსკენ პიტიახში შემდგომად სამისა დღისა მოვიდა“ (გვ. 4), სომხურს ც-ა-ში ეს ზედმიწევნითი ცნობა გამოტოვებულია და მხოლოდ მარტივად ნათქვამია: *ყაჲს ძამ ყაჲრ ძეხუხს იერახსაჲ კაქსარჲს ღერაჲ ჯ თიხს ჯერა* (გვ. 21). „მას ესაშა შინა მოვიდა პიტიახში უარისმყოფელი ქართულად სახლად მისად“. უფრო საყურადღებოა, რომ შუშანიკის გარდაცვალების თარიღიც სომხურს ვრცელსადაც და მოკლე წამებაშიაც გამოტოვებულია და აღნიშნულია მხოლოდ მისი გარდაცვალების თვე და რიცხვი, წელიწადი-კი არ არის მოხსენებული (იქვე, 46—47 და 55). ქრონოლოგიური ცნობების გამოტოვების გარდა სომხურს „წამება“-ში წარხოცილია მომქმედ პიროვნებათა შესახები ისეთი ზედმიწევნითი ცნობები, როგორც საკუთარი სახელები, მაგ. არც პიტიახშის სახლის ეპისკოპოსისა და არც შუშანიკის ხუცესის სახელები სომხურს წამებაში მოხსენებული არ არის (შეად. 317-18 და სომხ. ტექსტის 15).

სომხურს ვრცელს ც-ა-ში არა ერთი და ორი ისეთი ცნობაა გამოტოვებული, რომელიც მაშინდელი საქართველოს ისტორიასა და გეოგრაფიას ეხება, მაგ. ვარსკენის სპარსეთითგან საქართველოში დაბრუნების ამბავი ისე უფერულად და შემოკლებით არის აღწერილი, რომ ერთ წინადადებად ქცეულა, და ყველაფერი, რაც-კი ჩვენი ქვეყნის საისტორიო გეოგრაფიისა („საზღვართა ქართლისათა ქუეყანასა მას ჰერეთისასა“, „დაბასა... კურტაჲ“-ს) და იმდროინდელი წესწყობილების შესასწავლად ძვირფასი იყო („წინა მიეგებნეს მას აზნაურნი... და მსახურ-

ნი“, „წარმართა საღიასპანოჲთა ცხენითა მონაჲ“ და სხვა), ამოშლილია (შეად-
ქართ. დედნის გვ. 211-20 სომხ. ტექს. გვ. 12).

ქართულთან შედარებით სომხურს ვრცელს ც^ა-ს ჩვეულებრივ ისეთი ცნო-
ბებიც აკლია, რომელნიც მაშინდელს ქართულს ყოფა-ცხოვრებას გვისურათებენ,
როგორც მაგ. პურისჭამის დრო და წესია, ან შუშანიკის სიტყვა, რომ მამადედა-
თა ერთად პურის ჭამა განა გაგონილაო და სხვა (შეად. ქართ. დედნის 714-34
სომხ. ტექს. 26—27).

სომხურს წამებაში წარბოცილია თვით შუშანიკის პიროვნებისა, ხასიათისა
და აზროვნების ის ცოცხალი დამახასიათებელი თვისებებიც, რომელთა მოთხრო-
ბაც იაკობ ხუცესის თხზულებას ცხოველყოფელს, უტყუარი თანამედროვეობისა
და თანადამხდურობის ელფერს ანიჭებს. ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ სომ-
ხურს ც^ა-ში ცნობა შუშანიკის თავშეუკავებლობის შესახებ სულ მთლად გამო-
ტოვებულია და არაფერია ნათქვამი, რომ შუშანიკს პურის ჭამის დროს თავისი ხა-
სიათის ისეთი უგვანო სიფიცხე და თავდაუქერელობა გამოუმჟღავნებია, რომ მან
თავის უდანაშაულო მაზლის ცოლს შეთავაზებული ჯღვინით სავსე ჭიქა სიბრაზით
პირისახეზე შეაღწა (იქვე).

ამასთანავე სომხურს წამებაში გამოტოვებულია მრავალი იმდროინდელი აზ-
როვნობისა და ცხოვრების მშვენიერად დამახასიათებელი ნიშანდობლივი ცნობე-
ბი. ავტორის, იაკობ ხუცესისა, და შუშანიკის პირველი საუბარი, ქართულს დე-
დანში (გვ. 3—4) ასეთის სიცხადითა და მიმზიდველი სიმარტივით აღწერილი, სომ-
ხურს ც^ა-ში სრულიად დამახინჯებულია და საუბარის მაგიერ ვითომც ხუცესის
მიერ წარმოთქმული უფერული დარიგებაა მოყვანილი (სომხ. ტექს. გვ. 15—16),
შუშანიკის საპასუხო სიტყვა-კი მეტისმეტად გაჭიანურებული და გაზვიადებულია
(იხ. იქვე, 17—20). სომხურში ისეთი საუცხოვო ადგილიც-კია გამოტოვებული,
როგორც ვარსკენის სიტყვაა ცოლის შესახებ და შუშანიკის პასუხი (შეად. ქართ.
დედ. 512-32 სომხ. ტექს. 21—22).

ამგვარად ცხადი ხდება, რომ შუშანიკის ვრცელი სომხური წამება იაკობ ხუ-
ცესის ქართულ დედანთან შედარებით მაინც შემოკლებულია, რომ თითქმის ყვე-
ლაფერი რაც ქართულში მაშინდელს სახელმწიფო წესწყობილებას, საზოგადო-
ებრივ, თუ კერძო ყოფა-ცხოვრებას და ზნე-ჩვეულებებს ნიშანდობლივ გვიხატავს,
ან ავტორის თანამედროვეობისა, თანადამხდურობისა და თვით მონაწილეობის
გამომჟღავნებელი იყო, სომხურში გამოტოვებულია.

სამაგიეროდ სომხური წამების შინაარსი გადიდებული და გავრცელებულია
შუშანიკის ლოცვა-ვედრებათა აღწერისათვის. მაგ. თუ იაკობ ხუცესის ქართულს
ტექსტში ლოცვა მთლად ოთხ სტრიქონად არის გამოთქმული (გვ. 38-12), სომ-
ხურში იმდენად ვრცელია, რომ სრული ორი გვერდი უჭირავს (გვ. 13—15).
იქაც-კი, სადაც იაკობ ხუცესს ლოცვაზე ერთი სიტყვაც-კი არა აქვს ნათქვამი „(შე-
ვიდა მუნ შინა სიმწართა სავსე... და მწართა ცრემლითა ტიროდა“ 313-16), სომ-
ხურს ვრცელს ც^ა-ში ნათქვამია, შუშანიკი მთელ ღამეს გაუჩერებლივ ტირილით
ლოცულობდაო (გვ. 15).

მამასადამე, სივრცისა და სიდიდისდა მიუხედავად სომხური წამება იაკობ ხუ-
ცესის თხზულებასთან შედარებით თავდაპირველობასა და დედნობას ვერას გზით
ვერ დაიჩემებს, არამედ თავის არსებითს ნაწილში შემოკლებულია, ხოლო სამა-
გიეროდ შუშანიკის სიტყვებისა და ლოცვების უხვად ჩართვით მეტისმეტად და

უმნოდ გადიდებულია. ამიტომ უეჭველია, რომ ქართული წამება, იაკობ ხუცესის თხზულება დედანია, სამხური-კი მერმინდელი გადანაკეთები.

მაგრამ თავისდა თავად ცხადია, რომ იაკობ ხუცესის ქართული ვრცელი წამების დედნობა იმას არ ნიშნავს, რომ იგი თვით ავტორის იაკობ ხუცესის მიერაც სწორედ იმ სახით ყოფილიყოს დაწერილი, როგორაც მან ჩვენამდის მოაღწია. პირიქით, ჩვენ უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ეს X ს. ხელთაწერში შენახული იაკობ ხუცესის თხზულების ტექსტი სრულ დედნად ვერ ჩათვლება. ამას თვით იაკობ ხუცესისავე შემდეგი სიტყვები გვაფიქრებინებენ. ჩვენს ავტორს წამების თითქმის დასაწყისშივე ნათქვამი აქვს: იყო „შუშანიკ მოშიში ღმრთისაჲ, ვითარცა ვთქუთ, სიყრმითგან თვისით“ (112-14): თავითგან ბოლომდის რომ გადაიკითხოთ მთელი წამება, ისეთს ცნობას, სადაც ავტორს აღნიშნული ჰქონდეს, თუ როგორი მოშიში იყო ღმრთისა შუშანიკი ჭერ კიდევ ყმაწვილობის დროს, ესლანდელს ტექსტში ვერსად იპოვით. ცხადია მაშასადამე, რომ იაკობ ხუცესის თხზულება სრულად არ ყოფილა შენახული და მას უნდა ზოგი რამე აკლდეს. ზემომოყვანილს წინადადებას ყურადღება შუშანიკის წამების გამომცემელმა ს. გორგაძემაც მიაქცია. მას ნათქვამი აქვს: „ნანადერძევ ტექსტს თავში რაღაც აკლია. ვგონებ არ შეეცდებით თუ ვიფიქრებთ, რომ ეპისტოლის თავში მოთავსებული უნდა ყოფილიყო მიწერ-მოწერა ავტორისა და იმ პირს შორის, რომელსაც შუშანიკის „წამების აღწერა შეუკვეთია“-ო (გვერდი 26). უძლოდა თუ არა რაიმე მიწერ-მოწერა ძნელი სათქმელაა, ეს-კი ცხადია, რომ ს. გორგაძის აზრი, ვითომც იაკობ ხუცესს თავისი თხზულება ვისიმე შეკვეთილობით დაწეროს თვით ავტორის, იაკობ ხუცესის, ცნობას ეწინააღმდეგება. ერთგან იაკობ ხუცესს სხვათა შორის აღნიშნული აქვს: როდესაც შუშანიკის წამება დაიწყო „ვარქუ მე სანატრელსა მას: „ხუაშიადადრე, ვითარ გეგულების, მითხარ მე, რაჲთა უწყოდი და აღწერო შრომაჲ შენი“-ო (410-12). ავტორის ამ მკაფიო სიტყვებითგან ნათლად ჩანს, რომ შუშანიკის წამება დაწყებულა თუ არა, იმთავითვე იაკობ ხუცესს წა შუშანიკის წამების „შრომისა და ღუაწლის“ აღწერა განუზრახავს თავისით და არა ვისიმე შეკვეთილობით.

უეჭველია, ზემომოყვანილი სიტყვების ისე განმარტება, როგორც ს. გორგაძეს გაუგია, შემცდარი იქმნებოდა. უფრო საფიქრებელია, რომ იაკობ ხუცესის თხზულების პირველს ნაწილში შუშანიკის ღვთისმოშიშობა უნდა ყოფილიყო მოთხრობილი სიყრმითგანვე. ამგვარად შესაძლებელია იაკობ ხუცესის ნაწარმოებს დასაწყისი მაინც აკლდეს. ხოლო თუ შენახული ტექსტის შესავალს სიტყვებს მივაქცევთ ყურადღებას, რომ იაკობ ხუცესის შრომა მოულოდნელად ასე იწყება, „დააწ დამტყიკებულად გითხრა თქუენ აღსასრული წმიდისა და სანატრელისა შუშანიკისი“ (13-3), უნდა უნებლიეთ აზრი დაიბადოს, რომ შენახული „წამება“ იქნებ იაკობ ხუცესის თხზულების მხოლოდ მეორე ნაწილი იყოს და მას თავში მართო შესავალი-კი არა, არამედ მთელი პირველი, შუშანიკის ცხოვრების მომთხრობელი, ნაწილი აკლდეს, სადაც სხვათა შორის შუშანიკის ყრმობის დროითგანვე თანდაყოლილ „ღმრთის მოშიშობაზეც“ ექმნებოდა ავტორის საუბარი.

მაინც ცხადია, რომ იაკობ ხუცესის თხზულების დედნის ის ნაწილი, სადაც წამება აღწერილია, ქართულად სრულად არის შენახული. საფიქრებელი და შესაძლებელია მხოლოდ, რომ V საუკუნის ქართველი ავტორის ენა მერმინდელ გადამ-

წერთაგან განახლებული იყოს, თუმცა ქართული ენის ისტორია ჯერ სრულებით შესწავლილი არ არის და არც ვიცით, თუ რა სახე ჰქონდა ქართულს V ს-ში.

ყველა ზემოთქმულის შემდეგ ცხადია, რომ იაკობ ხუცესის მიერ დაწერილი წა შუშანიკის ვრცელი „წამება“ ჯერჯერობით უუძველესი ქართული საისტორიო ძეგლია და ვითარცა თანამედროვის, თანადამხდურისა და მონაწილის მიერ შედგენილი ძვირფას და შინაარსიან საისტორიო წყაროდ უნდა ჩაითვალოს. იაკობ ხუცესის უტყუარი მხატვრული ნიჭი და მშვენიერი: ცოცხალი ენა ამ თხზულებას სასიამოვნო საკითხავ ნაწარმოებადაცა ხდის.

წა შუშანიკის წამება პირველად მ. ს ა ბ ი ნ ი ნ მ ა ვამოსცა „საქართველოს სამოთხე“-ში, მეორედ ს. გ ო რ გ ა ძ ე მ. ორიოდ შეპარული შეცდომა თუ შესწორდა, უკანასკნელი გამოცემა კარგ გამოცემად უნდა იყოს მიჩნეული¹.

„მარტვლობად და მოთმინებად წმიდისა ემსტათი მცხეთელისად“

ამ თხზულების შინაარსი ევსტათი მცხეთელის ცხოვრების მოკლე აღწერილობასა და მარტვლობის მოთხრობას შეიცავს. აღწერილობა იწყება სპარსი ევსტათი მცხეთელის საქართველოს დედაქალაქს მცხეთაში გადმოსახლების ამბავით, რაც მომხდარა „წელსა მეთესა ხუასროს მეფისასა და არვანდ გუშნასპისსა მარზპანობასა ქართლისასა“. მცხეთაში მოსვლისას ევსტათე 30 წლისა ყოფილა, ხელობად მეხამლეობას ანუ მეჩექმეობას სწავლობდა თურმე. სარწმუნოებით „ძე მოგკსა და წარმართ იყო იგი“, ხოლო სახელად მაშინ გვრობანდაკი რქმევი. მცხეთაში დასახლების შემდეგ იგი ქრისტიანობას შეეჩვია, შეუყვარდა ეს სარწმუნოება და ბოლოს მოიქცა კიდევ. ამავ დროს მეხამლეობის ხელობაც შეისწავლა, ქრისტიანე ცოლიც შეირთო მცხეთაში და სამუდამოდ საქართველოში დასახლდა. მონათვლის დროს მას თურმე სახელი გამოუცვალეს და გვრობანდაკის მაგიერ ევსტათი უწოდეს. როდესაც სპარსთა ცეცხლთაყვანისმცემელთა დღესასწაული დადგა და სხვა თავის თანამემამულეებთან ერთად ევსტათიმ ამ დღესასწაულში მონაწილეობა არ მიიღო, სპარსელებმა ის მცხეთის ციხისთავთან დაასმინეს, ვითარცა მამაპაპეული სარწმუნოების მაგინებელი და მოღალატე. ამ დროითგან იწყება ევსტათის მარტვლობა. ექვსი თვის განმავლობაში ის და მისი თანამოაზრე გაქრისტიანებული სპარსელები ტფილისში შეპყრობილნი მარზპან არვანდ გუშნასპის მიერ ქართველი მთავრების თხოვნით იქმნენ განთავისუფლებულნი. „შემდგომად სამისა წელისა შემოვდა ვეყან ბუზმილ ქართლისა მარზპანად“. მის თანამემამულეებს ახალმოსულ მარზპანთანაც დაუსმენიათ ევსტათი და კვლავ დაუჭერიანებათ. განკითხვის დროს ევსტათი მარზპანს ვეყან ბუზმილს მთელს თავის თავგადასავალს უამბობს და უხსნის, თუ როგორ და რა მიზეზით უარყო ცეცხლთაყვანისმცემლობა და გაქრისტიანდა. ევსტათის ამ ვრცელი მოთხრობის შემდგომ მარზპანი ამაოდ ცდილობს მას ქრისტიანობაზე უარი ატქმევინოს. ამით განრისხებულმა მარზპანმა ევსტათის სიკვდილად დასჯა ბრძანა, რაც ასრულებული იყო კიდევ. ამგვარია ჩვენი მარტვლობის მოკლე შინაარსი.

ამ მოთხრობით ევსტათი, მამასადამე, სპარსეთითგან წარმართად მოსულა და მხოლოდ მცხეთაში გაქრისტიანებულა და მონათლულა. მარტვლობაში არაერთხელ არის თითქოს განზრახ და ხაზგასმით აღნიშნული, რომ ევსტათი მცხეთაში მოინათლა. მაგრამ ამ გარკვეულსა და დაყინებითს მტკიცებას ეწინააღმდეგება თვით ევსტათის მიერ სასამართლოში წარმოთქმული სიტყვები და ცნობათავის სიტყვაში მას თუმცა აღნიშნული აქვს, — „მამა ჩემი მოგვ იყო და ძმანი ჩემნი მოგუ იყუნეს და მეცა მოგობასა მასწავებდა მამა ჩემი“, — მაგრამ თანაც დაძენილი აქვს „მე მამეული რჩული არა მიუყარდა“-ო, ქრისტიანეთა ეკლესიაში

დავდიოდი და ქრისტიანობა მომწონდაო. ქ. განძაკის ერთ-ერთი ეკლესიის არქი-
ლიაკონმა სამოელმა ქრისტიანობის მოძღვრება ამისნა და სწორედ მაშინ „გუ-
ლისკმაჲ ვყავ და ვ ს ც ა ნ ს ა მ ო ე ლ ა რ ქ ი დ ი ა კ ნ ი ს ა გ ა ნ დასა-
ბამითგან ყოველივე აქამომდე და... მრწმენა მე ღმერთი დაუსაბამოჲ და ძე მისი
იესუ ქრისტე და სული წმიდაჲ მისი და მით ნათლით მიმიღებოც“-ო. ამგვარად
ევსტათის სიტყვებითგან ცხადად ჩანს, რომ ის უკვე სპარსეთში სამოელ არქილია-
კონის წყალობით ქ. განძაკში გაქრისტიანებული და მონათლულა კიდეც. ამის გა-
მო მცხეთაში მისი გაქრისტიანება უკვე საჭირო არ უნდა ყოფილიყო. ამისდა მი-
უხედავად მარტვლობის ავტორს, ან უფრო რომ მის ვადაშეკეთებელს, ეს გარემოე-
ბა ავიწყლება და ევსტათის ზემომოყვანილი სიტყვამოთხრობის ბოლოს იმავე ევს-
ტათის ასე ალოცვებს: „ამას გვედრები უფალო ჩემო იესუ ქრისტე, რათა გუამი
ჩემი დაიმარხოს მცხეთას, სადაცა იგი ნათელი მოვიღე სამთველ კათალიკოზისა
კელითა და ღირს ვიქმენ რჩულსა ქრისტიანეთასა“-ო. აქ უკვე ევსტათის მომაქცე-
ველად და მომნათვლელად სამოელ განძაკის არქილიაკონის მაგიერ ს ა მ ო ე ლ ი
ქ ა რ თ ლ ი ს კ ა თ ა ლ ი კ თ ზ ი ჩნდება. ამ ორი ცნობის წინაუქმობა ცხადია
და ამ გარემოებას გამორკვევა და განმარტება ექირეება.

უცნაურია, რომ ევსტათის მოთხრობაში არაფერია ნათქვამი, თუ რამ აიძულა
სპარსეთისა და განძაკისათვის თავი დაენებებინა და საქართველოში, მცხეთას მო-
სულიყო. შესაძლებელია ეს გარემოება მხოლოდ შემთხვევითი იყოს და ამ ადგი-
ლას შენახულს ტექსტს აკლდეს რამდენიმე ცნობა, რომელშიაც იქნებ ჩვენთვის
საჭირო განმარტება ყოფილიყო. მაგრამ ამით ზემოაღნიშნულ ცნობათა წინაუქ-
მობა მაინც ვერ გაქარწყლდებოდა. ევსტათი მცხეთელი მაშასადამე ხან მცხე-
თაში გაქრისტიანებული და მონათლული გამოდის, ხან უკვე სპარსეთში ჩანს
ქრისტიანედ და ნათელდებულად.

ცხადია, ერთი ამ ცნობათაგანი უნდა თავდაპირველი და ქვეშაირი იყოს,
მეორე მერმინდელი და შემცდარი. რომელს ამ ცნობათაგანს უნდა მიენიჭოს უპი-
რატესობა? ამის გამოსარკვევად ჩვენთვის მნიშვნელობა აქვს ევსტათის სპარსე-
თითგან საქართველოში ვადმოსახლების თარიღს. მარტვლობაში ამის შესახებ
ნათქვამია, რომ ევსტათი „წელსა მეთესა ხუასროს მეფისასა... მთვიდა იგი ქა-
ლაქად მცხეთად“ . ხოლო თუ ჩვენ გრიგოლ მოწამის ასურულ მარტვლობას გადა-
ვიკითხავთ, უნებლიეთ დაგვებადება აზრი, რომ ევსტათი სპარსეთითგან მცხეთაში
შემთხვევით არ უნდა ყფილიყო სწორედ ზემოაღნიშნულ წელს მოსული. ზემო-
მოსხენებულს; ასურულს წყაროში სახელდობრ ნათქვამია: „წელსა 850 ბერძენ-
თასა ქრისტიანენი (სპარსეთში) ბედნიერნი იყვნენ: ყველგან ჰქონდათ ეკლესიები
და მეფის ბრძანების წყალობით არავის არ შეეძლო მათთვის რაიმე ვნება მიეყენე-
ბინა. ასეთი მდგომარეობა იყო პეროზის მეფობითგან მოყოლებული ხოსროს მე-
ფობის მეთაე წლამდის. ამ წელს მოგვებმა (სპარსეთში) ქრისტიანეთა დევნილო-
ბა ატეხეს“ (H o f f m a n, Auszüge aus Syrischen Acten; persischer Märty-
rer. XIII, Grigor, S. 78).

მაშასადამე, ხოსროს მეფობის მეთაე წელს მთელს სპარსეთში ქრისტიანენი
სარწმუნოებრივი დევნის გამო ცუდს მდგომარეობაში ჩავარდნილან. თავისდა თა-
ვად იბადება აზრი, რომ ევსტათის სპარსეთითგან აყრა და საქართველოში წამოსე-
ლა და აქ ახალს დედაქალაქში-კი არა, არამედ ძველს დედაქალაქში დასახლება იქ-
ნებ იმავე ქსაზოვადო მიზეზის, სპარსეთში ქრისტიანეთა დევნილობის შედეგი იყოს.

როგორც სპარსელს თავის სამშობლოში და თავისიანებში დარჩენა მას ალბათ უშიშრად არ შეეძლო და შემოიხიზნა საქართველოში, სადაც მას ვითარცა უცხოელს არავინ იცნობდა. ხოლო თუ წარმოვიდგინეთ, რომ ევსტათი სწორედ ხოსროს მეფის მე-10-ე წელს სპარსეთითგან საქართველოში თავის მოსარიდებლად იყო წამოსული, უნდა ისიც ვიფიქროთ, რომ ევსტათი უკვე ამაზე უწინარეს სპარსეთშივე გაქრისტიანებული უნდა ყოფილიყო და განძაკითგან მცხეთაში გამოქცეულა ვითარცა გაქრისტიანებული სპარსელი, რომელსაც ატეხილი დევნილების გამო სპარსეთში განსაცდელი მოელოდნა. ამ დასკვნას საუცხოვოდ უდგება თვით ევსტათის ზემომოყვანილი ცნობა, რომ მან ქ. განძაკში ქრისტიანობა და ნათელი მიიღო სამოელ არქიდიაკონის გავლენის წყალობით.

ყველა ამ მოსაზრებისა გამო თავისთავად იბადება საკითხი იმის შესახებ, რომ ჩვენი მარტკლობის მეორე ცნობა ევსტათის შესახებ, ვითომც ის მოგვად და წარმართად მოსულიყოს მცხეთაში და მხოლოდ აქ გაქრისტიანებულიყოს და მონათლულიყოს, მერმინდელი გადამკეთებელის ჩანართად უნდა ჩაითვალოს. თუმცა ეს ცნობა მარტკლობის თავშიაც არის მოქცეული და შუაგულშიც რამდენსამე ადგილას მოიპოვება, მაგრამ თვით ევსტათის სიტყვასაც ეწინააღმდეგება და მარტკლობის შესავალში დასახელებულს ევსტათის საქართველოში შემოხიზვნის თარიღსაც ზემოაღნიშნულს ლოღიკურს კავშირს უკარგავს.

ერთი გარემოებაც არის გასათვალისწინებელი: თვით ძეგლში მოყვანილი სარწმუნოებრივი მოძღვრება, რომელიც სამოელ არქიდიაკონის მიერ წარმოთქმულად არის მოთხრობილი, ისეთს ცნობებს შეიცავს, რომ მათ სპარსულ სადაურობას ცხად-ჰყოფენ. იქ მაგ. ნათქვამია, რომ თავდაპირველად „წინათ სპარსთა რჩული იყო“ და „ღმერთსა სძაგნა რჩული იგი სპარსთა და არა სთნდა და მერმე ჰურიანი გამოირჩინა...“ და მისცა მათ რჩული და მცნებაჲ“. ცოტა ქვემოთ კიდევ სწერია: „კაცი ერთი იყო უბიწო და ღმრთის მოყუარე სოფელსა სპარსთასა და ქალაქსა ბაბილოვნელთასა და სახელი ერქუა მას აბრამ“. ამგვარად ქ. განძაკის არქიდიაკონ სამოელის აზრით ადამითგან მოსემდის (?) სპარსთა სჯული ყოფილა გაბატონებული, თვით აბრაამიც სპარსეთში ეგულება მას თავდაპირველად. ამნაირი შეხედულება დაბადებაში არ გვხვდება, უჩვეულო, უცნაურ შთაბეჭდილებას ახდენს და მხოლოდ სპარსელს შეეძლო ეთქვა. ამგვარი სიტყვა სრულებით ბუნებრივია, ვითარცა სპარსელ ქრისტიანეთა ეროვნული თვალსაზრისის გამომხატველი, სამოელ არქიდიაკონის მხრივ, რომელიც სპარსეთის ქალაქის განძაკის ერთ-ერთი ეკლესიის „რჩულის მეცნიერი“ და მოძღვარი ყოფილა. მაშასადამე, ევსტათი მცხეთელის მარტკლობაში მოყვანილს მოძღვრებასაც ემჩნევა, რომ ევსტათის ქრისტიანულ მსოფლმხედველობას სპარსულ-ქრისტიანული საფუძველი უნდა ჰქონოდა და ყველა ამის გამო თავდაპირველ და ჭეშმარიტ ცნობად ის უნდა ჩავთვალოთ, რომელიც ევსტათი მცხეთელის სიტყვაშია აღნიშნული და სადაც ევსტათის სპარსეთში, ქ. განძაკში გაქრისტიანების ამბავია მოთხრობილი.

სხვაფრთვ ევსტათი მცხეთელის მარტკლობა მაშინდელი საქართველოს ცხოვრების შესახებ მრავალს საყურადღებო და ცოცხალს სურათებს შეიცავს და უტყუარი ცნობებითაც არის შემკული. მაგ. ეს ძეგლი დათარიღებულია სპარსთა მეფობის ინდიკტიონითა და აღმოს. საქართველოში მყოფ სპარსთა მარზპანობით. არსად მთელს ამ თხზულებაში ქართველთა მეფის ხსენება არ გვხვდება: ქვეყნის ბა-

ტონპატრონად შაჰის წარმომადგენელი მარზპანი ჩანს, ხოლო შინაურობაში მხოლოდ ქართლის მთავარი, კათალიკოზი, მამასახლისი და პიტიახში გვხვდება. ამგვარად აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობა დამოუკიდებლობის მოსპობას, სპარსთა ჩვენს ქვეყანაში სრულს ბატონობას და უმეფობის ხანას გვისურათებს. ევსტათი მცხეთელის მარტკლობის ეს ცნობები საუცხოვოდ უდგება იმ უტყუარს ცნობებს, რომელიც ჩვენ მოგვეპოვება ქართლ-კახეთის მაშინდელი პოლიტიკური მდგომარეობის შესახებ. პროკოპი კესარიელისაგან ვიცით, რომ სპარსელებმა გურგენ მეფის მიერ 523 წ. მოწყობილი აჯანყების შემდეგ აღმოს. საქართველოში მეფობა მოსპეს და მთლად დაიმორჩილეს, რომ სპარსთა ეს ნაბიჯი სპარს-ბიზანტიელთა შორის 522 წ. დადებული „საუკუნო ზავმა“ დადასტურა (იხ. ქ. ლი ერის ისტ., თავი საქართ. ცხოვ. და თავგადას. I—VII ს.). მარტკლობაში მშვენიერი სიტყოველითა და სისწორით არის აღწერილი აგრეთვე მაშინდელი სასამართლოს წარმოების წესები ისევე, როგორც სპარსთა მიერ საქართველოში დამყარებული მართვა-გამგეობის წესები. საზოგადოდ მარტკლობის მთელს შინაარსს თანამედროვეობის ბეჭედი აზის, რასაც ამ ძეგლში მოხსენებულ პირთა ვინაობისა და სახელების ზედმიწევნილობითი აღნიშვნა და შიგ ჩართული თარიღებიც უფრო ცხად-ჰყოფენ.

მაშ რით უნდა აიხსნებოდეს, რომ ევსტათი მცხეთელის გაქრისტიანების სადაურობის აღნუსხვაში თავდაპირველი დედნის ტექსტი ხელუხლებლად არ არის დატული და შენახულს თხზულებაში თრი ერთიმეორის საწინააღმდეგო და უარისმყოფელი მოთხრობა გვხვდება? ჩენ უკვე დავრწმუნდით, რომ ამ ორ მოთხრობითგან პირვანდელად ის უნდა ჩაითვალოს, რომელიც თვით ევსტათის სიტყვაშია მოყვანილი და ქ. ვანძაკსა სთელის ჩვენი მოწამის ადგილად. დანამდვილებით იმის თქმა, თუ რა მიზეზი უნდა ყოფილიყო, რომ ევსტათის სპარსეთში გაქრისტიანების შესახები ცნობის მაგიერ შეტანილია ცნობა ევსტათის საქართველოში და ქ. მცხეთაში მოქცევის და მონათვლის შესახებ, ძნელია. ამ ჟამად ამაზე მხოლოდ პიპოთეზის წარმოთქმა შეიძლება. სპარსეთში როგორც ცნობილია გაბატონებული იყო ნესტორიანობა და მონათვისი ქრისტიანობა. როდესაც საქართველოში VI ს-ის დასასრულს დიოფიზიტობამ ანუ ქალკიდონის კრების მოძღვრებამ გაიმარჯვა და მსოფლიო ეკლესიებშიაც ეს მოძღვრება ერთადერთ „მართლმადიდებელ“ აღსარებად იყო ცნობილი, მონოფიზიტობა და ნესტორიანობა-კი ვითარცა მწველებლობა წყვეულ და შეჩვენებულ იქმნა, შესაძლებელია ევსტათი მცხეთელის გაქრისტიანების სპარსული სადაურობა და „მწველებელ“ ეკლესიის წიაღითგან წარმოშობა ქართული ეკლესიის მესვეურთათვის სათაკილოდ და სარწმუნოების თვალსაზრისით სახედათოდაც-კი ყოფილიყოს ცნობილი. ქართული ეკლესია საზოგადოდ „მართლმადიდებლობის“ განმტკიცების შემდგომ ცდილობდა, რომ „მწველებლობის ღვარძლი“ ამოეგლიჯა და აღმოსავლეთ-სამხრეთის, განსაკუთრებით სპარსულ-ასურულ-სომხურ ეკლესიასთან წინანდელი კავშირის ყოველივე კვალი წარეხოცა, იქმნებ სწორედ ამ მიმართულების წყალობით იყოს ევსტათი მცხეთელის მარტკლობის თავდაპირველი ცნობა უკუგდებული და რაკი მთელი თავისი მოწამებრივი მოღვაწეობით ქართულ ეკლესიას ეკუთვნოდა, პირვანდელი ცნობა შეცვლილ იქმნა

და თვით გაქრისტიანებითაც ის მცხეთასა და ქართულ ეკლესიას დაუკავშირეს.

სპარსულ ეკლესიასთან ევსტათი მცხეთელის გაქრისტიანებითი კავშირის შესახებ ცნობების ამოშლა და წარხოცა შესაძლებელია ამითაც ყოფილიყოს გამოწვეული, რომ ამ მარტკლობაში ჩართულს საღმრთო ისტორიაში არაერთი და ორი იმგვარი ცნობა მოიპოვება, რომელიც დაკანონებული თხზთავი სახარების ცნობებს არ უდგება და ცხადს განსხვავებასა და თავისებურებას შეიცავს (იხ. ამის შესახებ ქელი ერის ისტ. თავი „საქართ. კულტურა I—VII ს.“ და ჩემი *Martyrium des heiligen Eustathius von Mzchetha: Sitzungsber. d. königlich-preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1901 №. XXXVIII*). ამ ცნობებს ისედაც, თავისთავადაც მკითხველზე უცნაური და ეჭვის მომგვრელი შთაბეჭდილების მოხდენა შეეძლო, ხდოდა თუ ამასთანავე მარტკლობაში ისიც იქმნებოდა აღნიშნულა, რომ ევსტათი სპარსეთის ეკლესიის შვილი და მოწაფე იყო, ეს ცნობები იქნებ მწვალებლობადაც-კი მიეჩნიათ. ესეც არის შესაძლებელი, რომ ამ მარტკლობაში მარტო ევსტათის გაქრისტიანების საღაურთბის შესახებ ცნობაში-კი არ იყოს ცვლალება შეტანილი, არამედ იმ ნაწილშიც, ღმრთული ქრისტიანობის მოძღვრებას ეხება.

ყველა ზემოთქმულის შემდეგ ევსტათი მცხეთელის მარტკლობის შესახებ შეიძლება შემდეგს დასკვნას დავადგეთ, ძ ე გ ლ ი ს თ ა ვ დ ა პ ი რ ვ ე ლ ი დ ე დ ა ნ ი თ ა ნ ა მ ე დ რ ო ვ ი ს მ ი ე რ უ ნ დ ა ი ყ ო ს შ ე დ გ ე ნ ი ლ ი, მ ა გ რ ა მ შ ე მ დ ე გ, ი ქ ნ ე ბ ი მ ა ვ ე VI ს-ის დ ა ს ა ს რ უ ლ ს, ა ნ VII-ის დ ა მ დ ე გ ს, მ ო თ ხ რ ბ ა შ ი ც ვ ლ ი ლ ე ბ ა შ ე უ ტ ა ნ ი ა თ, რ ო მ ე ვ ს ტ ა თ ი მ ც ხ ე თ ე ლ ი ს პ ა რ ს ე თ ი ს ე კ ლ ე ს ი ი ს შ ვ ი ლ ა დ არ ყ ო ფ ი ლ ი ყ ო ს გ ა მ ო ყ ვ ა ნ ი ლ ი. მ ა გ რ ა მ ამ ცნობის სრულად წარხოცა გადაწყვეტებელს ვერ მოუხერხებია და თავდაპირველი მოთხრობის კვალი დარჩენია, ეს ძეგლი შინაარსიანი, ძვირფასი, სანდო საისტორიო წყაროა აღმოს, საქართველოს პოლიტიკური საეკლესიო და კულტურული ისტორიისათვის, მერმინდელ გადამწერთა წყალობით ბევრი საკუთარი სახელი დამახინჯებულია, შესწორება ესაჭიროება. ტექსტი გამოცემული აქვს მ. ს ა ბ ი ნ ი ნ ს „საქ. სამოთხე“-ში, გერმანულად ჩემ მიერ არის ნათარგმნი, ხდოდა გერმანულადვე დაწერილი გამთკვლევა პროფ. ად. ჰარნაკისა და ჩემი ამავე ძეგლის შესახებ დაბეჭდილი იყო 1901 წ. ბერლინის სამეცნიერო აკადემიის სხდომების მთაბეჭეში (*Das Martyrium des heiligen Eustathius von Mzchetha: Sitzungsberichte der königlich-preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. 1901 №. XXXVIII*)².

„წამებად ურმათა წმილათად რიცხვით ცხრათად კოლაელთად“

ეს მარტულობა თუმცა ძალზე მოკლეა და სვინაქსარისებური სიმარტივით აღწერილი, მაგრამ ბევრის მხრით საყურადღებო ძეგლად უნდა ჩაითვალოს. მისი ავტორი არა ჩანს, არც ამ თხზულების შედგენის დროის შესახებ მოიპოვება რაიმე ცნობები. თვით ძეგლიც ჯერ-ჯერობით ცნობილია მხოლოდ ერთ ათონის ქართ-ველთა მონასტერში დაცულ ხელთნაწერთგან. ეს ნაწარმოები მოხსენებული იყო უკვე იმერეთის მეფის სოლომონის ნამოძღვრალის ილარიონის აღწერილობაში და ამას გარდა ალ. ც ა გ ა რ ე ლ ი ს კატალოგში (Сведения, I, 4, № 29) ხოლო გამოცემულია ნ. მარარის მიერ (ТРАГФ № V, 55).

ამ წამებაში აღწერილი საეკლესიო-ისტორიული შემთხვევის ასპარეზად „იყო სოფელი ერთი დიდი თავსა ზედა დიდისა მდინარისასა, რომელსა ჰრქვან მტკუარი, ჳეესა რომელსა ჰრქვან კოლა (იქვე 55₉₋₁₀). ხოლო ხანა, როდესაც მოთბრობილი ამბავი უნდა მომხდარიყო, სრულებით განსაზღვრული არ არის, მაინცდამაინც თარიღი მთელს წამებაში სრულიად არ მოიპოვება.

ავტორის ვინაობისა და თხზულების შედგენის დროის გამოუჩვენებლობა და თვით წამების თარიღის უქონლობა საკითხს აძნელებს და თვით ნაწარმოებსაც ამ მხრით ღირებულებას აკლებს. მარტულობის შემდგენელის ვინაობას, თუ რომ რამე ახალი ცნობები ამის შესახებ არ აღმოჩნდა, ჩვენ ვერ გამოვარკვევთ, დანარჩენი ორი საკითხის შესახებ-კი შეიძლება ცოტა რამე ითქვას მხოლოდ ამ ნაწარმოების ენის შესწავლის შემდგომ.

უკვე აღნიშნული იყო, რომ ამ მარტულობაში აღნუსხულ ამბავს თარიღი არა აქვს. მაგრამ სამაგიეროდ იქ მაინც ნათქვამია, რომ იმ დროს, როდესაც ყრმათა წამება მომხდარა, „იყო უმრავლესი ერი სოფლისაჲ მის წარმართთა კერპთ-მსახური და უმცროსი ერი ქრისტიანე ღმრთის მსახური“-ო (იქვე 55_{11-56₁₃}). მაშასადამე, იმ დროს ჯერ კიდევ წარმართობა არამც თუ ძლეული არ ყოფილა, არამედ თვით ქრისტიანობა ჯერ მხოლოდ „ახლად იყიდებდა ფეხს და მისი მიმდევარნი მაშინ თურმე უმციურესობას შეადგენდნენ. ეს თავისდა თავად საკმაოდ მკაფიო ცნობაა ხანის განსაზღვრისათვის, მაგრამ მის ამგვარს თვისებას ის გარემოება ასუსტებს, რომ იგი მთელი ან შუაგული საქართველოს სარწმუნოებრივ მდგომარეობის გამომხატველი-კი არ არის, არამედ საქართველოს შედარებით მიყრუებულს, მალლობს ადგილს ეხება. ხოლო ცნობილია, რომ ამისთანა ადგილებში ძველი ზნე-ჩვეულება და წარმართობა საზოგადოდ უფრო მტკიცედ და დიდ ხანს ინახება ხოლმე. ამიტომ თუმცა ჩვენ ვიცით, რომ აღმოსავლეთს საქართველოში საზოგადოდ და კერძოდ მესხეთშიაც V—VI საუკ.-ში ქრისტიანობას მტკიცედ ჰქონდა გამდგარი ფესვები (იხ. პროკოპი კესარ.), მაგრამ რასაკვირველია შესაძლებელია,

რომ მიყრუებულს კუთხეებში ამის შემდგომაც კარგა ხნის განმავლობაში წარმართობას ერთგული მიმდევარი და გულწრფელი თაყვანისმცემელი ჰყოლოდეს. ამის დამამტკიცებელ მაგალითად საკმარისია მოვიგონოთ, რომ კახეთში ლოპოტის ხეობის მცხოვრებნი დიდ ხანს ცეცხლისა და წყლის თაყვანისმცემელად დარჩენილან (ქლი ერის ისტორია II, 304) და ჩვენმა მთეულებმა წინნოს ქადაგებასაც წინააღმდეგობა გაუწიეს და თვით XII საუკ.-შიც-კი თითქმის ისევ წარმართნი იყვნენ (იქვე I, 243 და II, 304).

მაშასადამე, მარტოს გარემოება, რომ კოლაელთა მარტვლობაში ქრისტიანობა ჭერ კიდევ უძლურ და ნაკლებად გავრცელებულ სარწმუნოებად გვეხატება, ხოლო წარმართობა ძლიერებით არის მოსილი, თვით ამ ძეგლში აღწერილი შემთხვევის თარიღის გამოსარკვევად არ გამოდგება. ამისათვის სხვა რაიმე საბუთია საჭირო.

ამგვარ საბუთად მეცნიერმა შეიძლება გამოიყენოს ერთი ფრიალ საგულისხმო ცნობა, რომელიც კოლაელ ყრმათა ნათლისღებას ეხება. მარტვლობაში ნათქვამია, რომ მათ მოსანათლავედ „წარვიდა მღვდელი იგი თავსა ზედა მდინარისა მის დიდისასა“ (ТРАГФ, V, 57⁰⁸—70). ხოლო როცა ყრმანი მოუნათლავთ, „იყო უამი ზამთრისაჲ და ღამეჲ ნეტხვისაჲ, რამეთუ დღისი ვერ იკადრებდა ნათლის ცემასა მათსა შიშისაგან წარმართთაჲსა და უფალმანცა ჩუენმან იესუ ქრისტემან ღამეჲ ნათელ ილო იორდანესა მდინარესა იოვანწსაგან“-ო (იქვე 57⁷⁸—80).

ამ ნათლისცემის აღწერილობაში ავტორს განსაკუთრებით ორი გარემოება აქვს ხაზგასმული: ერთი ის, რომ კოლაელთა ცხრა ყრმის ნათლისღება მდინარეში მომხდარა, ხოლო მეორეც ის, რომ მაშინ ზამთარი ყოფილა და თვით ნათლისცემაც ღამე ყოფილა. მეტად საყურადღებოა, რომ წამების ავტორს კოლაელ ყრმათა ნათლისღების ზემოაღნიშნული გარემოებანი ცხადი პარალელიზმით აქვს შემკული: იესომაც ღამე ნათელ ილო და მასაც იოანემ მდინარე იორდანეში ნათელი სცა. წელიწადის დრო ავტორს საგანგებოდ დასახელებული არა აქვს, რათგან ყველამ იცოდა, რომ იესოც ზამთარში მოინათლა.

პარალელიზმს გარდა წამების ავტორს კოლაელ ყრმათა ნათლისღების ზემომოყვანილ არაჩვეულებრივ გარემოებათა გასამართლებლად საბუთიც-კი აქვს მოყვანილი: კოლაელი ყრმანი მდინარეში და ღამე იმიტომ მონათლა მღვდელმა, „რამეთუ... უფალმანცა ჩუენმან იესუ ქრისტემან ღამეჲ ნათელ ილო იორდანესა“-ო. თუმცა ამას გარდა ისიც არის ნათქვამი, რომ ხუცესმა კოლაელ წარმართთა შიშითაც ვერ გაბედა ყრმათა დღისით მონათლვაო, მაგრამ ცხადია, ეს ან მერმინდელი გადამკეთებელის ჩანართი უნდა იყოს, ან მაინცდამაინც სხვათა შორის მოყვანილ მოსაზრებად უნდა ჩაითვალოს. უეჭველია ქრისტეს ნათლისღებასთან მსგავსებას უფრო მეტი მნიშვნელობა ჰქონდა კოლაელ ყრმათა ნათლისღების გარემოებათა კანონიერების დასამტკიცებლად. საფიქრებელია, რომ თვით მეორე კანონიერი საბუთიანობაც, რომელიც ისეთ ქრისტეს ცხოვრებითგან არის ამოღებული, წამების მერმინდელი გადამკეთებელის მიერ იყოს დამატებული, რომ მისი თანამედროვენი კოლაელ ყრმათა ნათლისღების აღწერილობას არ განეცვიფრებინა და მწვალებლობად არ სჩვენებოდათ.

მარტვლობის ეს ნაწყვეტი მაინც ამტკიცებს, რომ კოლაელ ყრმების წამება იმ დროს მომხდარა, როდესაც ნათლისღება იესო ქრისტეს ნათლისღების მსგავსად ზამთარში სცოდნიათ, ამასთანავე ღამით და მდინარეში. ასეთი წესი-კი შეიძლება-

და და იყო კიდევ ქრისტიანობის პირველ ხანაში. საყურადღებოა, რომ ჩვენი ავტორისა და თხზულების ცნობას იმის შესახებ, რომ ქრისტემ „ღამჟ ნათელი იღო“, მხარს უჭერს ისეთი ძველი, როგორცაა „Institutiones apostolorum“, სადაც ნათქვამია, რომ იესო ქრისტემ ღამის ათ საათზე იღო ნათელი (Арх. Сергий, Полный Месяцеслов Востока, Т. II, ч. 2. Заметки, გვ. 14, გამ. 1901 წ.) და ბერძნული გადმოცემა რუს წინამძ. დანიელის მიერაც 1113 წ. აღნუსხული, რომ ქრისტეს ნათლისღება შუალამეს მოხდა (L'abbé J. Corblet, Histoire du sacrement de baptême. 1881 წ., t. I, 102). ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ გარდმოცემა, რომელიც კოლაელ ყრმათა წამებაშია მოყვანილი, ძველი არის. ამისდა გვარად, რაკი პირველ ხანაში ქრისტიანები იესო ქრისტეს ცხოვრების უმთავრეს მოვლენებს კბაძედნენ, თვით ზამთარში, ღამე და მდინარეში მონათლვის წესიც ქრისტიანობის უძველეს ხანაში უნდა ყოფილიყო მიღებული.

ჩვენს ძველში კოლაელ ყრმათა ნათლისცემის შესახებ კიდევ ერთი საგულისხმო ცნობა მოიპოვება. იქ ნათქვამია, რომ როდესაც ნათლისღება თავდებოდა, მაშინ „ბრძანებითა ღმრთისაჲთა სამოსელნი სპეტაკნი მოიხუნეს ანგელოზთა ზეცით და შეჰმოსნეს ყრმათა მათ ახალ-ნათლისღებულთა უხილავად კაცთაგან“-ო (ТРАГФ, V, 50₈₃₋₈₉). თუ ამ მოთხრობას სასწაულებრივს სამკაულს მოვაცლით, ჩვენ ფრიად საყურადღებო მოწმობა შეგვრჩება იმის შესახებ, რომ ახალ მონათლულებს წესით ნათლისღების შემდგომ სპეტაკი სამოსელი უნდა ჩაეცვით. მართლაც მაგ. ალექსანდრიაში 600 წ. და 620 წელსაც-კი იერუსალიმში, ახალ-მონათლული ქრისტიანები ერთი შვიდეულის განმავლობაში სპეტაკი ტანთსაცმელით იყვნენ ხოლმე შემოსილნი (K. P. I. Pargoire, L' Eglise Byzantine de 527 à 847. Paris, 1905 წ. გვ. 94). საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაშიაც თეთრი სამოსელის სასწაულებრივი გაჩენა მერმინდელი გადამკეთებელის ჩანართი ცნობა იყოს, რაკი მის თანამედროვეთა ხანაში ამგვარი ჩვეულება აღარ არსებობდა და თავდაპირველი მოთხრობა გაუგებარი იქმნებოდა, მან სასწაულებრივი ძალის დასტური მოუპოვა პირვანდელს ცნობას სპეტაკ სამოსელის შესახებ და ამით ჩვეულებრივი და ძველ დროისათვის ყოველდღიური ცხოვრების მოვლენა ზეშთაბუნებრივ მოვლენად აქცია.

მაშასადამე, თუმცა ის გარემოება, რომ კოლაელ ყრმათა წამებაში წარმართობა ჯერ კიდევ ძლიერ სარწმუნოებად გვეხატება, თვით ამბავის ხანის განსაზღვრისათვის მაინც ვერ გამოგვადგა. მაგრამ კოლაელ მოწამეთა ნათლისცემის ზემო-მოყვანილი აღწერილობა და ცნობები ამტკიცებენ, რომ ჩვენი „წამება“ მართლაც საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების უძველეს ხანას უნდა გვისურათებდეს.

როდის უნდა იყოს ეს წამება დაწერილი? ამ ძეგლის გამომცემელი ნ. მარარი ამბობს: „ცხადია, ეს ძეგლი მეტად ძველია, რასაც (ამ თხზულების) ენისა და თვით ხელთნაწერის (X საუკ.) სიძველეც ამტკიცებს“-ო (ТРАГФ, 54). რამდენად სამართლიანია ეს აზრი? ნ. მარარს, როგორც ეტყობა, ეს ძეგლი „მეტად ძველად“ მიაჩნია იმ სახითაც, როგორცადაც მან ჩვენამდის მოაღწია. მაგრამ ამას თვით ძეგლის სწორედ ენა არ ამტკიცებს, განსაკუთრებით ტერმინოლოგია.

ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ მთელს მარტოლობაში ყოველთვის დაბის აღსანიშნავად სიტყვა „სოფელი“ იხმარება. მაგ. „იყო სოფელი ერთი დიდი თავ-

სა ზედა დიდისა მის მდინარისასა, რომელსა ჰრქჳან მტყუარი, ჳეცსა რომელსა ჰრქჳან კოლაჲ“ (55₈₋₁₁). „იყო უმრავლჳსი ერი სოფლისაჲ მის წარმართთა ჳერპთ მსახური“ (55_{11-56₁}). „მწრათლ წარვიდეს მღღელისა მის, რომელი იყო ხუცესი სოფლისაჲ მის“ (57₆₄₋₆₇). ხოლო ჩენ ვიცი, რომ მართლაც უძველეს ქართულ საისტორიო მწერლობის ძეგლებში „სოფელი“ ამ მნიშვნელობით სრულებით არ იხმარება და ამ სიტყვის მაგიერ მხოლოდ ტერმინი „დაბა“ გვხვდება. როგორც ძეგლებითგან ჩანს, „სოფელი“ დაბის მნიშვნელობით IX ს-ს უკ-ზე უწინარესს არ იხმარებოდა.

ცხადია მაშასადამე, რომ ეს ძეგლიც იმ სახით, როგორადაც მან ჩვენამდის მოაღწია, შეუძლებელია ამ საუკუნეზე უწინარეს იყოს შედგენილი.

ამ დასკვნის სამართლიანობას შემდეგი დაკვირვებაც ადასტურებს. კოლაელ ყრმათა წამებაში ავტორის თანამედროვეობის კვალი სრულებით არა ჩანს: მის შემდგენელს არც იმ დიდი სოფლის სახელი აქვს მოხსენებული, სადაც აღწერილი ამბავი მომხდარა, არც კოლას ხეობის მთავრის და ხუცესის ვინაობაა აღნიშნული, დასასრულ არც თვით ყრმათა სახელებია. „იყო სოფელი ერთი დიდი“-ო (55₈), „ყრმანი... რიცხვთ ცხრანი“ (56₂₄₋₂₅), „ნათელ ელო წმიდათა მათ ყრმათა... იგი-ნი იყვნეს რომელნიმე ცხრისა წლისაჲ და რომელნიმე შკდისა წლისაჲ გინა უფრო გინა უმცრო“ (60₁₆₈₋₁₈₀₋₁₈₅₋₁₈₇), „მივიდეს მთავრისა წინაშე მის ჟამისასა“ (59₁₃₅₋₁₃₈), „მწრათლ წარვიდის მღღელისა მის, რომელი იყო ხუცესი სოფლისაჲ მის, ჳაცი წმიდაჲ, ლირსი და პატიოსანი“ (57₆₅₋₆₈). მთელს მარტკლობაში ყველგან ასე უსახელოდ და გამოუთრკეველად არის ნათქვამი. არამც თუ თანამედროვე, ამ წამების მახლობელ ხანაში მცხოვრები ავტორიც ასე არ დასწერდა: ერთი სახელი, თუნდა მარტო სოფლისა, მაინც წამოსცდებოდა მას. ამასთანავე თანამედროვე ავტორს ამ საეკლესიო-საისტორიო შემთხვევის ხანა დაახლოვებით მაინც განსაზღვრული ექმნებოდა: თუ წელიწადი არა, მეფე, ან მთავარი მაინც იქმნებოდა დასახელებული. რაკი არაფერი ამის მსგავსი კოლაელ ყრმათა მარტკლობაში არ მოიპოვება და თვით ტერმინოლოგიის მხრივაც მტკიცდება, რომ IX საუკ-ზე უწინარეს შეუძლებელია დაწერილი იყოს, ამიტომ ცხადია, ნ. მარრის აზრი, ვითომც ეს ძეგლი მისი აწინდელი სახით „მეტად ძველია“, სწორე არ არის. პირიქით, ზემომოყვანილ მოსაზრებათა გამო საფიქრებელია, რომ იმ სახით, როგორადაც მან ჩვენამდის მოაღწია, დაახლოვებით IX საუკუნეში უნდა იყოს შედგენილი.

მაგრამ თავ-თავის ადგილას აღნიშნული იყო, რომ ამ წამებაში რამდენიმე ისეთი ცნობაც მოიპოვება, რომელნიც ქრისტიანთა ყოფაცხოვრებისა და რწმენის უძველეს ხანას უნდა ეკუთვნოდნენ. სწორედ ამის გამო აზრი იბადება, რომ კოლაელ ყრმათა მარტკლობის აწინდელი, X საუკ-ის ხელთნაწერში შენახული სახე ამ ძეგლის თავდაპირველი სახე არ არის, არამედ ძველ ღედნითგან არის გადაკეთებული და შემოკლებული. რაკი ძნელი დასაჯერებელია, რომ ერთის გადაკეთებით სახელებისა და თარიღების კვალი ასე საფუძვლიანად წარბოცილიყოს, ამიტომ საფიქრებელია, რომ კოლაელ ყრმათა მარტკლობა რამდენჯერმე უნდა იყოს გადაკეთებული და უქანასკნელად მხოლოდ სუნაქსარისებრ შემოკლებული და გადაკეთებული იყოს. არც მეთოდების მხრივ, არც თხრობის წესის თვალთსაზრისით ეს ნაწარმოები არაფერს საყურადღოს არ შეიცავს. იქნებ მისი ასეთი თვისება მერმინდელ ვადაძველებელ-შემამოკლებელთა ბრალიც იყოს, მხოლოდ მისი აწინ-

დელი სახე მკვლევარს საგულისხმოს არას აძლევს. არც ენა შეიცავს ისეთს განსაკუთრებულს რამეს, რომ ჩვეულებრივს X საუკუნის ხელთნაწერში არ მოიპოვებოდეს.

ამ ძეგლის ისტორიული მნიშვნელობა კარგად აქვს ნ. მარრს გამორკვეული. იგი მართალია, როდესაც ამტკიცებს, რომ კოლაელ ყრმათა მარტკლობა საყურადღებოა როგორც ძეგლი, რომელშიაც წარმოდგენილია ის თავდაპირველი ხანა, როდესაც ქრისტიანობას საქართველოში ბრძოლა უნდა ჰქონოდა ადგილობრივ წარმართობასთან. ამ მარტკლობას გარდა ჩვენამდის სხვა ამავე ხანის დამსურათებელს თხზულებას არ მოუღწევია. მას საისტორიო მეცნიერებისათვის ის მნიშვნელობაც აქვს, რომ იქ, როგორც ნ. მარრმაც აღნიშნა (გვ. 53—54), შენახულია უტყუარი სურათი იმისა, თუ როგორის სიძლიერით ჰყვარებიათ ჩვენს წინაპრებსაც თავიანთი წარმართობა, მამაპაპური რწმენა, რომ ისინიც უბრძოლველად არ უთმობდნენ ასპარეზს ახალს სარწმუნოებას და ჩვენშიაც პირველ ხანებში გამწარებით ეწინააღმდეგებოდნენ ქრისტიანობას.

მაგრამ მარტო ამით არ განისაზღვრება ამ პატარა ძეგლის მნიშვნელობა. იგი ძვირფასია მეცნიერებისათვის, როგორც ძველის-ძველი საქრისტიანო ღვთისმსახურებისა და მაშინდელი საქრისტიანო და საწარმართო აზროვნების სურათი.

საყურადღებოა მაგ. ის გარემოება, რომ საქართველოშიაც გავრცელებული ყოფილა შეხედულება, ვითომც იესო ღამით მონათლულიყოს. საყურადღებოა აგრეთვე, რომ მაშინ ჩვენში ნათლისცემის წესი იესოს მაგალითის წამბაძველობით ყოფილა შემუშავებული და იმის მსგავსად ზამთარში სცოდნიათ, ღამიანად. საგულისხმოა რასაკვირველია „ქაშობა“-დ წოდებული ნათლის ცემის პატარა ლოცვაც (გვ. 57⁸⁷⁻⁸⁸), რომელიც ალბათ მაშინ მიღებული ყოფილა საქართველოში, როგორც ეს ნ. მარრსაც აქვს აღნიშნული (გვ. 54). ყურადღების ღირსია ის ჩვეულებაც, რომელიც მაშინდელს საქართველოშიაც სცოდნიათ, რომ ახალ მონათლულებს, როგორც ეტყობა, სპეტაკ ტანისამოსს აცმევდნენ.

ქართული სამართლის ისტორიისათვისაც ისეთი ცნობები მოიპოვება, რომელთაც მკვლევარი გვერდს ვერ აუქცევს. ერთი ცნობა ამტკიცებს, რომ მშობლებს თავიანთ შვილებზე განუსაზღვრელი უფლება ჰქონიათ მინიჭებული ისე, რომ მთავარი, რომელსაც მშობლებმა მათი შვილების გაქრისტიანების ამბავი შესჩივლეს, მშობლებს უბასუხებს: „შვილნი თქუენნი არიან, კელმწიფებაჲ გაქუს, უჲავთ რაჲცა გნებაეთ“-ო (გვ. 59¹⁴⁰⁻¹⁴²). დასასრულ, სამართლის ისტორიისათვის საგულისხმოა ცნობა, რომ კოლაელ ყრმათა მამაპაპეული სარწმუნოების ლალატისათვის დასასჯელად თურმე „სიმრავლემან ერისამან დაჰკრიბეს ქვაჲ ვიდრემდის აღავსეს ჳნარცკ იგი და დაფარნეს ქვითა წმიდანი იგი გუამნი მათნი და მიწაჲ იგი აღმოთხრილი მიასხეს ზედა კერძო მათსა“-ო (გვ. 60¹⁸⁰⁻¹⁸⁸). ცხადია მამასადამე, რომ მაშინ ისეთს მიყრუებულ ადგილებში მაინც, როგორიც მტკვრის სათავეა, მამაპაპეული სარწმუნოების უარყოფისათვის დასჯელად ჩაქოლვა სცოდნიათ³.

იოანე ძე საბანისი

ქართულ საეკლესიო-საისტორიო მწერლობაში განსაკუთრებული და თვალსაჩინო ადგილი იოანე საბანის ძეს უკავია. მან გარკვეული მიმართულება შექმნა მწერლობასა და ცხოვრებაში და თვით თხზულებაც ჩვეულებრივი მოთხრობის სახით-კი არა აქვს დაწერილი, არამედ გარკვეულს, წინდაწინვე აღნიშნულს გეგმაზე არის აგებული. მართო ეს გარემოება-კი, სხვა რომ არა იყოს რა, გვიჩვენებს, რომ იოანე ძე საბანისი ჩვეულებრივი მწერალი არ ყოფილა და თავის დროს მისაბაძავ, სამაგალითო ისტორიკოსად უნდა ყოფილიყო და იყო კიდევც.

მართლაც აბო ტფილელის მარტკლობის „გამომოქმელი“ იოანე ძე საბანისი VIII საუკ. ცნობილი მწერალი ყოფილა: მისი „ღმრთივ-მიმადლებული მეცნიერებაჲ საღმრთოთა წიგნთაჲ“ * და „წადიერებაჲ ღმრთის მსახურებისათჳს“ კარგად სცოდნია თვით სამოელ ქართლისა კათალიკოსსაც. მისი თხზულებაც საკმაოდ ამტკიცებს, რამდენად ნიჭიერი და საეკლესიო მწერლობაში დახელოვნებული ისტორიკოსი ყოფილა იგი. იოანე საბანის ძეს „მარტკლობა“ გარკვეულს გეგმაზე აქვს აგებული, თავებად დაუყვია და თვითოეულს თავში განსაზღვრული დედააზრი აგამოუთქვამს.

„საკითხავნი წმიდისა ჰაბოაქსნი თავნი ღ (4)»

ა (1) თავი. ღმრთის მსახურთა და მარტკლთ-მოყუარეთა კრებულისათჳს თხრობაჲ და მოძღურებაჲ და ახლისა ამის მოწამისა ქსენებაჲ.

ბ (2) თავი. ქართლად შემოსლვაჲ და ნათლის ღებაჲ ნეტარისა ჰაბოაქსი,

გ (3) თავი. მარტკლობაჲ წმიდისა ჰაბოაქსი.

ღ (4) თავი. ქებაჲ სანატრელისა წმიდისა ჰაბოაქსი“ („წმიდა მოწამე აბო ტფილელი“, საეკლ. მუზ. გამოცემა № 3, გვ. 6).

პირველი თავი შესავალია, რომელშიაც მიმართვაჲ მკითხველისა და მსმენელისადმი, განსაკუთრებით-კი ავტორის საზოგადო მოსაზრება და გულისნაღება მოთავსებული. მეორე და მესამე თავში აბო ტფილელის თავგადასავალია მოთხრობილი. მეოთხე აბოს ქებას შეიცავს. ეტყობა, ვიდრე თხზულების წერას შეუდგებოდა, ავტორს ყველაფერი წინდაწინვე მოუფიქრნია და გამოუტკვევია. ამიტომაც არის რომ იოანე საბანის ძის აზრთა მიმდინარეობა და მოთხრობა დალაგებული და მკაფიოა.

მაგრამ ამასთანავე სამწერლო მოქმედებისათვისაც მას შესატყვისი ტერმინები მოუძებნია: ერთისათვის მას „თ ხ რ ო ბ ა ჲ“ დაუტკმევია, მეორისთვის „მ ო ძ ლ უ რ ე ბ ა ჲ“, მესამისათვის „ჯ ს ე ნ ე ბ ა ჲ“ (გვ. 6). შემდეგ ირკვევა, რომ

* უეკველია იოანე საბანის ძეს აბო ტფილელის მარტკლობას გარდა სხვა თხზულებებიც ექმნებოდა. როდესაც ქართული ხელთაწერები სათუძლიანად იქმნება შესწავლილი, მაშინ იმედია ეს საკითხიც ცოტადღა მანც გამოირკვევა.

თხრობა იგივე „უწყება“ ყოფილა, მოძღვრებას „სწავლა“ უღრის, ცსენებას კიდევ „მოკსენება“ და „ქება“ (გვ. 6). მაშასადამე, იოანე საბანის ძის შრომა სამი მთავარი ნაწილის ანუ დარგისაგან შესდგება: „თხრობა-უწყებისა“, „სწავლა-მოძღვრებისა“ და „ქება-მოხსენებისა“-გან. მართლაც, პირველს თავს შესავალის მსგავსად საზოგადო მსჯელობისა და მოძღვრების ხასიათი აქვს: საზოგადოდ წმიდათა და მარტულთა თაყვანისცემის მნიშვნელობის შესახებ და განსაკუთრებით აბო ტფილელის მოწამებრივ სიკვდილის მნიშვნელობაზე ქართველთათვის. ამ თავის მიზანს მსმენელთადმი საზოგადო მიმართვის გამოთქმისა და იმ „უწყების“ გარდა, რომელსაც მათთვის მარტულ-წმიდათა და აბო ტფილელის მარტულობის მნიშვნელობა უნდა განემარტა, განსაკუთრებით ის შეადგენდა, რომ ქართველობისათვის გამოერკვია, რომ „ესევეითარსა ესმსა შინა გამოჩნდა ახოვნად წმიდაჲ ესე მოწამე“, რომ აბო ამასთანავე „არა... პირველითგანვე ჩუენგანი იყო, არამედ უმეცარი სარწმუნოებისაგან ჩუენისა, უცხოჲ, უცხოჲთა შჯულითა“ (გვ. 8) და, თუ რა დიადი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ამ გარემოებას მაშინდელი ქართველობისათვის.

მეორე და მესამე თავები მართლაც „თხრობას“, ანუ ისტორიულს მოთხრობას წარმოადგენენ. აგებულობის თვალსაზრისით თითქოს უკეთესი უნდა ყოფილიყო, რომ ვითარცა საისტორიო ნაწილი ეს ორი (2 და 3) თავი ერთ თავად გამოეყო ავტორს. ლოდიკურად ეს უფრო სამართლიანი იქმნებოდა. მაგრამ იოანე საბანის ძეს სურდა, რომ „ქართლად შემოსლვაჲ წსა ჰაბოჲსი“, არაბი აბო ტფილელის გაქრისტიანებისა და ქართლის მთავართან დაახლოვების ამბავის მოთხრობა, აბოს მოწამებრივი ღვაწლის საკუთრივ აღწერილობისაგან გამოცალკეებული ყოფილიყო. სწორედ ამიტომ მას თავისი შრომის საისტორიო ნაწილი ორად გაუყვია და „წამებაჲ წმიდისა ჰაბოჲსი“ მესამე თავად უქცევია. მეოთხე თავიც მართლაც აბოს „ქებას“ და მის ღვაწლის შესხმა-დიდებასა და დაფასებას შეიცავს.

თავისი აზრის ცხოველყოფილობისათვის იოანე საბანის ძე აქა-იქ პოეტურ შედარებასა და სურათს მიჰმართავს ხოლმე, მაგრამ, როგორც განსაკუთრებული უნარითა და გემოვნებით აღჭურვილს მწერალს შეჰმევენის, იგი თავის შედარებას არ აზვიადებს, არამედ მარტივად და გულწრფელად აფერადებს ხოლმე თავის მოთხრობას. ამგვარი თვისება საეკლესიო მწერლებს მაინცა-და-მაინც ხშირად არ მოეპოვებოდათ ხოლმე: საღმრთო წერილის მონური თაყვანისცემა და მიმბაძველობა, ყოველგვარი პოეტური სილამაზის უარყოფა და საეკლესიო მწერლობის ზებირად ცოდნის გამოჩენის სურვილი საეკლესიო მწერალს ხშირად პირად ნიჭს უხშავდა, მის შემოქმედებას ჰბორკავდა და მის ნაწარმოებს უფერულობისა და უპირადობის ელფერს სდებდა ხოლმე. მხოლოდ განსაკუთრებულ ღვათაბრივ ნიჭით დაჯილდოვებული მწერალი თუ შესძლებდა ამგვარ შემზღუდველ პირობათა ძლევას და თავის ადამიანურ გრძნობა აზროვნობის გამომქადაგებას. ამ იშვიათ პიროვნებათა გუნდს ეკუთვნოდა სწორედ აბო ტფილელის მარტულობის გამომთქმელიც იოანე ძე საბანისი.

მაგრამ მას ერთი სხვა თვისებაც ამშვენებს, რომელიც მის ცხოველს, პოეტურს სურათებს მომხიბლავ ძალას ანიჭებს და აღრმავებს: ავტორი ჭკუით უხვად დაჯილდოვებული მწერალია. იოანე საბანის ძემ იცოდა, რომ ადამიანთა მოქმედება-ში არსებობდა „ჩვეულებისაებრ მამულისა სლვა“, მამაპაპეული თვისებით ნაკარნახევი მიმართულება, რომელიც განსაკუთრებულს ხასიათს ანიჭებდა ამა-

თუ-იმ ერის შვილთ. იოანე საბანის ძე დარწმუნებული ყოფილა, რომ ქართველთა ამგვარი „ჩვეულებისაებრ მამულისა სლვა“, მამაპაპეული თვისება იყო „ჭირთა მოთმენით“ განსაცდელის ატანა. იგი მაგ., ამბობს, რომ არაბთა მკაცრი და ვერაგი ბატონობის დროს აღმოსავლეთ საქართველოში ზოგნი ქრისტიანობასაც-კი გადაუდგნენ და მაჰმადიანობას მიემხრნენ, ბევრნი-კი „ირყვიან ვითარცა ლერწამნი ქართავან ძლიერთა“ და თუ ქრისტიანობას ყველამ არ შეაქცია ზურგი, ეს გარემოება მით აიხსნება, რომ ქართველნი „ჩვეულებისაებრ მამულისა სლვისა ჭირთა მოთმენითა არა განეშორებინან მხოლოდშობილსა ძესა ღმრთისასა“-ო (წმბა ჰაბთაჲსი₁₀₋₁₂).

ცხოვრებაში ღრმად ჩახედული აკვირდება იგი და ითვალისწინებს იმდროინდელ საზოგადოებრივი ცხოვრების თვითოეულს მოვლენას. მას მშვენივრად ესმის ამ მოვლენათა აზრი და მნიშვნელობა და კარგადაც უხსნის და უთვალისწინებს თანამომძმეთ თავის ღრმა დაკვირვებასა და აზრს. იოანე საბანის ძეს განყენებული მსჯელობის უნარიც შესწევს და ცდილობს თანაც თავისი მსმენელი და მკითხველიც გაიტაცოს, დააფიქროს და თვითშემეცნებისა და დაკვირვების სურვილი აღუძრას: „აჲ... მომიპყრენით, ამბობს ავტორი, საჩინონი ეგე სასმენელნი თქუენნი და უფროაჲსა საცნობელნი ეგე ყურნი გულისა თქუენისანი და გონებათა თქუენთანი განჰმარტენით სმენად და მასჰინძელ ექმენით სიტყუათა ამათ ჩემთა“ (იქვე 6). ამგვარი გულდასმითი ყურადღება იმიტომ არის საჭირო, რომ „არა თუ ხოლო ჩემდა მარტოაჲსა საძიებელი არს სმენად საწადელი ესე მარტკლობაჲ წმიდისა ამის მოწამისაჲ, არამედ ყოველთაჲ ჯერ არს თქუენდა დაკვრებად ჩემთანა“ (იქვე 7).

რა მოხდა მერე ისეთი განსაკუთრებული, რომ იოანე ძე საბანისი ასე გულმოდგინედ არწმუნებს ყველას, თქვენ მოვალენი ხართ ჩემთან ერთად აბო ტფილელის მარტკლობას ჩაუკვირდეთო? იმდროინდელ საქართველოში მარტკლობა იშვიათი შემთხვევა არ იყო. თვით ავტორიც ამბობს, რომ აბოს უწინარესაც ჩვენი ეკლესია, რომელიც „წოდებულ არს დედად წმიდათა“, არა ერთხელ მოსწრებია ადგილობრივ მკვდრთა და უცხოელთა მარტკლობას (იქვე 14). ამისდა მიუხედავად ავტორი მაინც ამტკიცებს, რომ ამ აბოს მარტკლობას განსაკუთრებული მნიშვნელობა და აზრი აქვს. სწორედ აქა ჩანს იოანე საბანის ძის ნიჭი და ჭკუა, რომ მან შესძლო ის, რაც ვერ შესძლეს ევსტათე მცხეთელის, რაჟდენისა და სხვათა მარტკლობათა გამომთქმელებმა: ცხოვრების კერძო მოვლენაში მან საზოგადო-მნიშვნელოვანი გარემოება შენიშნა და დაინახა. მან შეიძლო ამის შეგნება პირადად და თანაც სხვებსაც დაანახვა და შეაგნებინა!...

აბო ტფილელი ჩვენი ავტორის გულითადი მეგობარი უყოფილა. ეს ცხადადა ჩანს „ქების“ იმ ადგილითგან, სადაც იოანე საბანის ძე ამბობს: „მნებაჲს ქებად შენდა ყოვლად-ქებულო ქრისტტს მორწმუნეო... რამეთუ სანატრელითა მით ქრისტტს-მიერთა სიყუარულითა შემიყუარე მე ვიდრე იყავ-ლა სოფელსა ამას ჩუენსა“-ო (იქვე 36). იმიტომ მოსალოდნელი იყო, რომ ავტორი, ვითარცა მარტკლის დაახლოვებული პირი და მეგობარი, აბოს წარსულ ცხოვრებას და მოწამის პირადს თვისებებს და სათნოებას დაგვისურათებდა, აბო ტფილელის პირადს თვისებებს განსაკუთრებულს ყურადღებას მიაქცევდა. მაგრამ ნამდვილად-კი იოანე საბანის ძე აბოს ცხოვრებაზე ძალიან ცოტას ლაპარაკობს: იქაც-კი, სადაც აბოს „ქართლად შემოსლვაა“ აღწერილი, ავტორს განსაკუთრებით ქართლის მაშინდელ პოლიტიკურ მდგომარეობაზე აქვს საუბარი.

მოსალოდნელი იყო, რომ იოანე საბანისი ძე სხვებსავით აბოს აღმსარებლობითი მოღვაწეობით იქმნებოდა გატაცებული. ევსტათე მცხეთელის მარტკლობის გამომთქმელს ევსტათეს აღმსარებლობითი სიტყვისათვის თავის თხზულების ორი მესამედი დაუთმია, თუმცა ეს სიტყვა შინაარსის მხრივ არაფერს განსაკუთრებულს და ახალს არ შეიცავს*. იგი იმასვე იმეორებს, რასაც საზოგადოდ ყველა მარტკლანი ამბობდნენ ხოლმე ამისთანა შემთხვევებში. აბოს მარტკლობის გამომთქმელსკი მოწამის მხოლოდ ორიოდღე წინადადება მოჰყავს იმიტომ, რომ მისთვის აბოს სიტყვა არც საჭირო იყო.

იოანე საბანისი ძე სულ სხვა აზრითა და წადილით იყო გატაცებული: მთელს თავის ყურადღებას იგი იმ გარემოებას აქცევდა, რომ VIII საუკუნეში, სარკინოზთა და მათი სარწმუნოების, მაჰმადიანობის, ბატონობისა და ქართველ ქრისტიანეთა მონობისა და უძღურების დროს, ტომით სარკინოზმავე აბომ თავისი სარწმუნოება უარჰყო და ქრისტიანობას თავი შესწირა. იოანე საბანისი ძე სწორედ ამ შემთხვევასა და გარემოებას აკვირდებოდა და მხოლოდ იმას არკვევდა, თუ რა მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ამ გარემოებას ქართული ეკლესიისა და ერისათვის.

არაბთა ბატონობა მძიმე ტვირთი იყო საქართველოს მკვიდრთათვის საზოგადოდ და განსაკუთრებით-კი ეკლესიისათვის. იოანე საბანისი ძეს საუცხოვოდ აქვს დასურათებული ჩვენ წინაპართა მაშინდელი გაჭირვებული მდგომარეობა: „რომელ ესე ვართ ყურესა ამას ქუეყანისასა, სასტიკებისაგან და სივერაგისა მანქანებითა მით საცთურისადათა ზედამდგომელთა მათ ჩუენთა, მფლობელთა (ე. ი. არაბთა) ამის ჟამისათა, ზაკულებითა მოძღურებისა თვთ თავით თვისით შჯულისდებისადათა განდგომილთა ქრისტესგან, მრავალნი შეაცთუნენეს და გადადრივნეს გზისაგან სიმართლისა და კემმარიტებასა ქრისტეს სახარებისასა შეეცოდნეს: რომელნი ხუთას წლისა ჟამთა და უწინარესლა შჯულ-ყოფილ წმიდითა მადლითა ნათლისდებისადათა, მიერისგან და ვიდრე აქამომდე ნაშობნი ქრისტეანეთანი, გარდაგულარძნეს — რომელნიმე მძლავრებით, რომელნიმე შეტყუვილით, რომელნიმე სიყრმესა შინა უმეცრებით, რომელნიმე მზაკუარებით: და სხუანი, რომელ ესე ვართ მორწმუნენი, მძლავრებასა ქუეშე დამონებულნი და ნაკულუევანებითა და სივლახაკითა შეკრულნი ვითარცა რკინითა, ხარკსა ქუეშე მათსა გუემულნი და ქენჯნილნი, ძკრ-ძკრად ზღვეულნი, შიშითა განილევინ და ირყევიან ვითარცა ლერწამნი ქართაგან ძლიერთა“-ო (იქვე 7—8).

მაშასადამე, ბრძოლა ქართველთა წინააღმდეგ არაბებს ერთსა-და-იმავე დროს სხვადასხვა მხრით დაუწყიათ: ეკონომიურად ქართველნი მათ მძიმე ხარკის დადებით დაუძღურებიათ, ხოლო საჩუქრებითა და მოტყუებით მათ ქართული ეკლესიის მრევლი გადუბირებიათ და მაჰმადიანობა გაუვრცელებიათ. სადაც ეს ხერხი არ გაუდიოდათ, იქ ტანჯვა და საპყრობილე მოქმედობდა (იქვე 29, 37). მორწმუნენიც-კი ჩვენი ავტორის მოსწრებული და პოეტური სიტყვით ირყეოდნენ „ვითარცა ლერწამნი ქართაგან ძლიერთა“. ქართული ეკლესია და ჩვენი ეროვნული თვითშემეცნება დიდს განსაცდელში ჩავარდა. მაჰმადიანთა ზნე-ჩვეულება თანდათან ფეხს იკიდებდა და ვრცელდებოდა ჩვენს საზოგადოებაში: „აღვერიენით“-ო, ამ-

* ევსტათე მცხეთელის მარტკლობაში მეტად საყურადღებო ცნობებია სახარებითგან და ძველ აღთქმითგან, მაგრამ, რასაკვირველია, ეს ავტორის ღვაწლად ვერ ჩათვლება.

ბობს აღშფოთებით იოანე საბანის ძე, ერსა უცხოსა, შჯულითა განდგომილსა ქრისტესგან, ნათესავსა საწუთროდსა ამის მოყუარესა, თესლსა ურწმუნოსა ძისა ღმრთისასა, სარწმუნოებისა ჩუენისა მაგინებელთა, რომელთაგან ვისწავენით საქმენი მათნი და ვმონებდით გულისთქუმასა გულთა ჩუენთასა მიბაძვებითა მათითა“-ო (იქვე 38).

ასეთს ღროსა და გარემოებაში მიიღო ქრისტიანობა აბო ტფილეღმა, ასეთს ღროს, „ესევეთარსა ჟამსა“ (იქვე 8) მან შუბლი მარტუკლობის გვირგვინით დაიმშვენა! ყოველგან ქართლში ყოყმანი და რყევა იყო და აბოს ზომ, ვითარცა მებატონე ხალხის შვილს, უფრო მეტი საფუძველიცა და ზნეობრივი უფლებაც ჰქონდა ქრისტიანობისათვის თავი დაენებებინა. უეჭველია მას, მამეული სჯულის წიაღში რომ დაბრუნებულიყო, მოძმენი დიდი სასყიდლითა და წყალობით დააჯილდოვებდნენ. მაგრამ აბო ტფილეღმა ყველაფერი უარჰყო და თავისი ახალი რწმენის სიმტკიცე საკუთარი სისხლით აღბეჭდა. ამიტომ არც გასაკვირველია, რომ გულწრფელად განცვიფრებული იოანე საბანის ძე მოწამეს ეუბნება: „შენთვის ფრიად დამიკვრდების ჩუენ წმიდაო მოწამეო, რამეთუ ჟამსა ამას ოდენ მეფობისა ისმაიტელთა დიდებ[ის]ასა შენ ნეთსით სიმდაბლჱ ქრისტესთვის აღირჩიე და მახვლითა პურობილი იგი შჯული განაგდე და ჰეშმარიტი იგი აღიარე“-ო (იქვე 37).

აბოს მარტუკლობის გამომთქმელს აღნიშნული აქვს, რომ ტფილეღ მოწამესთან ერთად ქრისტიანობისათვის შეპურობილი იყო ერთი სხვა კაციც. რომელმაც, — თუმცა მას მშობლებიც ქრისტიანენი ჰყავდნენ, — მაინც ვერ გაუძლო ტანჯვას და „დაეცა, რამეთუ შიშისაგან სიკუდილისა საწუთროდ ესე შეიყუარა და საუკუნოდ იგი წარწყმედა!“ (იქვე 37). ამ შემთხვევის განხილვაზე იოანე საბანის ძე კითხულობს: „ეინაჲ, ანუ ვისგან ისწავე ქრისტესთვის ესეოდენი ცნობა? რომელმან საკვრელებამან აღგიყუანა შენ დიდებასა სასუფევლისასა?... გაქუნდეს შენცა ერთი თანაპურობილთაგანი, ნაშობი ქრისტეანეთაჲ, რომელი განდრეკილი იყო ქრისტესგან და მიდევნებულ შჯულსა უცხოსა!“ (იქვე 37). აი ამ გზით აბო ტფილეღის მარტუკობა, რომელიც ერთის შეხედვით ადამიანს თითქოს ჩვეულებრივ შემთხვევად ეჩვენებოდა, იოანე საბანის ძემ თავისი ცხოველი ნიჭისა და ღრმა ჰქუის წყალობით იმდროინდელს ქართველს საზოგადოებას ცოცხლად დაუსურათა და არა-ჩვეულებრივ, განსაკუთრებულ მოვლენად წარმოუდგინა.

მაგრამ ჩვენმა მწერალმა ეს არ იკმარა. მან თავის თანამოძმეებს დაანახვა, რა მნიშვნელობა და აზრი ჰქონდა ქართული ეკლესიისა და საზოგადოებისათვის აბოს მარტუკობას. მან, როგორც უკვე ნათქვამი იყო, ცხოვრების ყოველდღიურს, კერძო მოვლენაში საზოგადო მნიშვნელოვანებით აღსავსე თვისება და გარემოება შეჰპნიშნა. თავის „ქება“-ში იოანე საბანის ძე აბოს ეუბნება: შენ „მახვლითა პურობილი შჯული განაგდე და ჰეშმარიტი იგი აღიარე“-ო (იქვე 37). მერე განა ეს გარემოება სარკინოზთა „მახვლით პურობილ შჯულის“ საუცხოვო დამარღვეველი არ იყო? თვით სარკინოზივე აბო სარკინოზთა სარწმუნოების ბატონობის ღროს თავის მამეულს „მახვლით პურობილს სჯულს“ უარჰყოფდა და განა ამას მაინც ქართველ ქრისტიანეთათვის, რომელთა წინაპარნი „ხუთას წლის ჟამთა და უწინარესცა წმიდითა მადლითა ნათლის ღებისაჲთა“ აღბეჭდილ იყვნენ და ამისდა მიუხედავად მაინც „მახვლითა პურობილს სჯულს“ ემხრობოდნენ, თვალეზი არ უნდა აეხილა? განა ამას მაინც არ უნდა დაენახვებინა ქრისტიანობის უარისმყო-

ფელთათვის მათი შეცდომა, ხოლო არაბთა შიშით თავზარდაცემულნი გაემხნე-
ვებინა? თვით სარკინოზივე, „უმეცარი სარწმუნოებისა ჩუენისა, უცხოჲ უცხოჲ-
თა შჯულითა მოსული“ ქრისტიან ქართველებს ამის მაგალითს აძლევდა! ასე ფი-
ქრობდა იოანე ძე საბანისი.

ჩვენი ავტორი ამბობს: „შენ (აბო) აღმსარებელთა მათ თანა განეწესე“-ო (იქ-
ვე 37). იოანე საბანის ძის აზრით აბო ტფილელს ქართული ეკლესიისაგან აღმსა-
რებელის სახელი ეკუთვნის იმიტომ, რომ მისმა მარტკლობამ ქართველი ქრის-
ტიანები გამოაფხიზლა, ანუ როგორც ავტორი ამბობს, ამის გამო „სიყუარული
იგი ქრისტესი ჩუენდამო და სარწმუნოებაჲ ჩუენი მისა მიმართ კულად განახლ-
და“-ო (იქვე 38). თავის „ქება“-ში ჩვენს ავტორს ამგვარი მიმართვა აქვს აბოსად-
მი: „შენ, ახალი იგი ქრისტეს მორწმუნე, მოძღუარ ჩუენდა იქმენ: სწავლულნი
უფროჲს გულისხმიერ ჰყვენ, შერყულნი უფროჲს განამტკიცენ, განმტკიცებულ-
ნი განამხიარულენ“-ო! (იქვე 40). მაშასადამე, აბო ტფილელის მარტკლობა, რო-
მელიც იოანე საბანის ძის მაღლიანმა კალამმა ქართველ საზოგადოებას განსაკუთ-
რებულ საგულისხმიერო შემთხვევად წარმოუდგინა, ამასთანავე ისტორიულ და
სამართლის-მნიშვნელოვან მოვლენად უნდა ქვეუღიყო: ეს მოვლენა ქართველთა
მიძინებულ სარწმუნოებრივ გრძნობის გამოფხიზლებისა და გაცხოველების
მიზეზად უნდა გამხდარიყო.

მაგრამ ამ განახლებულ გრძნობას მარტო სარწმუნოებრივი ხასიათი არ უნ-
და ჰქონოდა: მას ეროვნული თვითშემეცნებაც უნდა თანდაჰყოლოდა! აი რა მნიშ-
ვნელობა უნდა ჰქონოდა იოანე საბანის ძის აზრით ჩვენი მაშინდელი საზოგადოე-
ბისათვის აბო ტფილელის მარტკლობას. მართალია, „აჰა ესე რა ქართლისაცა
მკვდრთა აქუს სარწმუნოებაჲ და წოდებულ არს დედად წმიდათა რომელთამე თვთ
აქა მკვდრთა და რომელთამე უცხოთა, სხვთ მოსულთა, ჩუენ შორის ჟამად-
ჟამად მოწამედ გამოჩინებულთა“ (იქვე 14) და თვით ქრისტიანობასაც საქართვე-
ლოში უკვე ხანგრძლივი წარსული და ხუთასი წლის ისტორია ჰქონდა, მაგრამ
ქართული ეკლესიის მოწამეებსა და მარტკლთა სამშობლოში მაშინ ჯერ თურმე
ძალიან მცირედი მნიშვნელობა და პატივისცემა ჰქონიათ, თანამოდმე მოწამე ჯერ
კიდევ მოკლებული ყოფილა ისეთს ღირსებასა და პატივს, როგორც კარგა ხანია
მსოფლიო ეკლესიის მარტკლებსა და წმინდანებს ქართველთა შორის მოხვეჭილი
ჰქონდათ. ერთი სიტყვით, მაშინ საქართველოში ეროვნულს გრძნობას სარწმუ-
ნოებაში ჯერ კიდევ ფეხი მტკიცედ მოკიდებული არა ჰქონია. წინათ მიძინებულმა
და მიბნედილმა ეროვნულმა მიმართულებამ ის-ის იყო კვლავ გამოცოცხლება დაი-
წყო. ვგონებ სულ ერთი საუკუნის ამბავი იყო ეს. ვითარცა ნორჩ მცენარისათვის ამ
მიმართულების გამაგრებისა და გაფურჩქვნისათვის ჯერ კიდევ კარგი ხელისშე-
წყობა იყო საჭირო. იოანე საბანის ძემ სწორედ ამას მიაქცია ყურადღება და ეცადა
აბო ტფილელის მარტკლობით ესარგებლნა, რომ საქართველოში საეკლესიო-ეროვნ-
ული გრძნობა და მიმართულება გაეძლიერებინა. „აწ საყუარელნო, ემუდარებოდა
და აგონებდა იოანე საბანისძე თავის თანამოდმეებს, „ჯერ არს ჩუენდაცა ამიერი-
თა უმეტესადლა შეწყწარებად პირველთა მათ სანატრელთა მოწამეთა, რათა ხი-
ლულისა ამისგან ახლისა მოწამისა პირველთაჲცა მათი გურწმენეს“-ო (იქვე 35),
ჩვენს ავტორს აღნიშნული აქვს ის სასწაულები, რომელნიც აბოს მოწამებრივ
სიკვდილის დროს მოხდა და ცდილობს დაარწმუნოს ყველანი, რომ აბო ნამდვი-
ლი, მსოფლიო ეკლესიის სხვა მარტკლების თანასწორი მოწამეა. უფალმა აბოს

სიკვდილის შემდგომ იმიტომ „აჩუენა სასწაული საკვრველი, რათა უწყოდინ ყოველთა, რამეთუ ქეშმარიტად ქრისტჳს მოწამჳ არს“-ო (იქვე 33) და „რათა ყოველთა ჰრწმენეს, რამეთუ (აბო) ქეშმარიტად იესუ ქრისტჳს, ძისა ღმრთისა, მარტკლი არს“-ო (იქვე 34).

ეხლა „სარწმუნოებითა შეთხზული იგი გვრგვნი მარტკლთა თვსთაჲ დაადგათვსა ზედა ეკლესიისასა“ (იქვე 8). ქართული ეკლესია ჩვენი ავტორის აზრით მარტო აღარ იყო: სხვა ერებსავით მასაც ჰყვანდნენ ძლიერი მფარველნი, რომელნიც ზეციერი მამის წინაშე თავის მშობელ ეკლესიისათვის მარად მეოხ და მვედრებელ იყვნენ. თვით განგებამ ქართველთა ეკლესიას კიდევ ერთი ამგვარი მფარველი მიანიჭა: „აწ მოვედით ქრისტჳს მორწმუნენო, ამბობს იოანე საბანისი ძე, და ვლდესასწაულობდეთ ქსენებასა ახლისა ამის წმიდისა მოწამისა, რომელიცა ყოველსა ამას სოფელსა ჩუენსა ქართლისასა მეოხ ჩუენდა ქრისტემან მოგუანიქა“-ო (იქვე 35).

ქართველებს ახლა მაინც უნდა შეეგნოთ, რომ „ჭერ არს... ამიერიტგან უმეტჳსადლა შეწყნარებად პირველთა მათ სანატრელთა მოწამეთა“, თანამოძმე მარტკლებსათვის შესაფერისი პატივი ეცათ. ახლა მაინც უნდა გამსჭვალულიყვნენ იმ აზრით, რომ „არა ზოლო თუ ბერძენთა სარწმუნოებაჲ ესე ღმერთისა მიერ მოიპოვეს, არამედ ჩუენცა შორიელთა ამათ მკვდრთა, ვითარცა წამებს უფალი და იტყვს: „მოვიდოდინ აღმოსავალით და დასავალით და ინაჯიდ ღვმიდენ წიალთა აბრაჰამისათა, ისაკისათა და იაკობისათა“ (იქვე 14). ჩვენს ავტორს შეეძლო ლუკა მახარებლითგანაც მოეყვანა იგივე სიტყვები და აზრი ბოლომდის განეგრძო, სადაც ნათქვამია: „აჰა ესე რა არიან უკანასკნელნი რომელნი იყუნენ პირველ და არიან პირველნი რომელნი იყუნენ უკანასკნელ“ (ლუკა XIII, 30). მაგრამ იოანე საბანისი ძემ ისიც იკმარა, რომ ქართულ ეკლესიას თვით ქართველთა თვალში ბერძენთა ეკლესიის თანასწორი მნიშვნელობა და პატივი ჰქონოდა. მეტის თქმა და ნატერა მას აზრადაც არ მოსვლია იმიტომ, რომ მეტისათვის ამაზე უკეთესი საბუთები და კულტურულ-სახელმწიფოებრივი მდგომარეობა იყო საჭირო. ის, რის თქმაც ფიქრად არ მოსვლია ჩვენს ავტორს, ორი საუკუნის შემდგომ სახელოვანმა გიორგი მთაწმიდელმა საქვეყნოდ გამოაცხადა და დროის შესაფერისად დაასაბუთა კიდევ.

როგორც ვხედავთ, იოანე საბანისი ძე ჩვენს იმდროინდელ საზოგადოებაში ნორჩი ეროვნულ-საეკლესიო მიმართულების პირველი ნიჭით აღსავსე მოციქული და მქადაგებელი იყო.

ყურადღების ღირსია, რომ რაჟდენისა დ ევსტათე მცხეთელის თვითმოწამებრივი ღვაწლი აბოს ამგვარისავე ღვაწლისაგან არაფრით განსხვავდება: აბოს მსგავსად რაჟდენი და ევსტათეც უცხოელები იყვნენ და ქართლში გაბატონებულ ეროვნობას ეკუთვნოდნენ. ამასთანავე ისინიც თავდაპირველად უცხო რჯულის აღმსარებელნი იყვნენ და ქართულ ეკლესიის წევრებად ისეთს დროს იქცნენ, როდესაც მათი გაბატონებულნი თანამოძმენი საქართველოში ქრისტიანობას სდევნიდნენ. დასასრულ, აბოსავით იმათაც რწმენის სიმტკიცე გამოიჩინეს და მარტკლობის გვირგვინი ისეთს დროს დაიდგეს, როდესაც თვით ქართველ ქრისტიანეთა შორისაც-კი რყევა იყო. მაგრამ ვერც რაჟდენის მარტკლობის ავტორმა, ვერც ევსტათე მცხეთელის ცნის აღმწერმა ვერ შენიშნეს ის გარემოება, რაც იოანე საბანისი ძემ შენიშნა. მათ თავიანთ თხზულებაში აღწერილი აქვთ მხოლოდ თვით

შემთხვევა ისე, როგორც იგი მოხდა: არც საქართველოს იმდროინდელი პოლიტიკური მდგომარეობა, არც საზოგადოებრივი ვითარება მათ არ აღწერიათ. მათი ნაწარმოები მხოლოდ თვით ამბავის მარტივი მოთხრობაა. იოანე საბანის ძის თხზულება-კი უკვე საისტორიო ნაწარმოებია. მისი „გამომთქმელი“ ავტორი რთული საისტორიო მეთოდით სარგებლობს: მას ჯერ იმდროინდელი პოლიტიკური, საზოგადოებრივ-ეკონომიური და სარწმუნოებრივი მდგომარეობა აქვს აღწერილი, შემდეგ თვით ამბავია მოთხრობილი, და ამ მოვლენის მნიშვნელობა არის გამორკვეული მაშინდელ პირობებისდა მიხედვით. ხოლო ამგვარი საისტორიო თხრობის წესი ქართული მაშინდელი საისტორიო მწერლობის დიდ მეთოდოლოგიურ წარმატებად უნდა ჩაითვალოს.

თავისდა თავად ცხადია, რომ ის გარემოება, რაკი რაჟდენისა და ევსტათე მცხეთელის მარტკლობათა ავტორებმა თავიანთ თხზულების დაწერა იოანე საბანის ძესავით ვერ შესძლეს, მათ ნაკლად ვერ ჩათვლება. ჩვენ იმისიც მადლიერნი უნდა ვიყვნეთ, რომ მათ თვით ისტორიული შემთხვევა კარგად და უტყუარად აქვთ აღწერილი. ხოლო ყოველდღიურ ცხოვრებაში საზოგადო-მნიშვნელოვან გარემოების შემჩნევა ადვილი საქმე არ არის: ახლაც-კი უმეტესობას ამისი ძალა და უნარი არ შესწევს, მით უმეტეს ეს თვისება VI—VII სს. მწერლებს ვერ მოეთხოვებათ. მაგრამ სამაგიეროდ ამით უფრო ნათლად ჩანს, რამდენად ნიჭიერი ყოფილა თვით იოანე საბანის ძე, ან რა ღვაწლი მიუძღვის მას ქართული ეროვნული თვითშემეცნებისა და საისტორიო მწერლობის წინაშე.

ავტორის ენა რიტორულ მჭევრმეტყველებას ყოფილა მიჩვეული და მარტივ კილოს მაგიერ მას ენაწყლიანობა ჰყვარებია. თავის საპასუხო წერილში მას მაგ. ნათქვამი აქვს: თქვენი მონდობილის, აბო ტფილელის მარტკლობის აღწერა, — შესრულება „მძიმე არს ჩემდა ორკერძოვე უკუეთუ ურჩ ვექმნე ბრძანებასა თქუენსა, წერილ არს „შკლი ურჩი წარსაწყმედელსა მიეცესო“, — და თუ ვისწრაფო მორჩილებად, მისთვისა იტყვს „უდარცხსა შენსა ნუ გამოეძიებო და უძლიერცხსა შენსა ნუ განიკითხავო“. ამისთვის შიშმან და ზრუნვამან შემიპყრა მე და შეშფოთნა გონება ჩემი და დავეცი და მოვაკლდი მეცნიერებასა“ -ო (გვ. 5). ამ ყოყმანიტგან მან მაინც თავის დაღწევა მოახერხა და ეს თავისი გადაწყვეტილებაც მას რიტორული და პოეტური ფერადებით აქვს შემკული: „ვისწავეცა ბრძენთმთავრისა მის სოლომონის მიერ თქუმული, ვითარმედ „ჰბაძვედ ჭინჭველსა, მედგარო, და იქმენ მუშაკ მსგავსი მისა, ვითარცა იგი მან თვსსა უდიდცხსა მარცვალსა მას იფქლისასა შებმა უყვს გულსმოდგინედ ვიდრემდის აღილის და წარილის საზრდელად თვსა“. მეცა გულსმოდგინე ვიქმნე უძლიერესსა ჩემსა აღებად და წადიერება გულისა ჩემისა აღავსო უფალმან და აღვწერე უღირსისა გონებისა ჩემისა შეკრებული მარტკლობაჲ ქეშმარიტი და უტყუელი წმიდისა მოწამისაჲ“ (5).

იოანე საბანის ძე რთული, გრძელი წინადადების მოყვარული მწერალი იყო და, როგორც რიტორული ენამჭევრობის მიმდევარს შეჰშვენის, თავის აზრის შედარებათა და პერიოდების საშუალებით გამოთქმას მისდევდა, მაგ... „ამისთვის უფროასლა გულსმოდგინედ საღმრთოთა მათთვის არნ შეკრებაჲ მათი (ეკლესიაში), მუნ შუა-წარმოიხუნთან სიტყუანი იგი ცხორებისანი, მუნ სამებისა წმიდისა იგი სარწმუნოებაჲ აღორძინდებინ, მუნ სწავლანი იგი სიტკბოებისანი, მუნ მოძღურებანი იგი მადლისანი, მამათ-მთავართა შუენიერებაჲ, წინაჲსწარმეტყუელთა იგი დიდებანი, მოციქულთა ქადაგებანი, მოწამეთა მათ მოღუაწებაჲ, ქრისტე-

სი იგი თავსდებამ, ჩუენთკს ვნებამ, — რამეთუ სიმტკიცე და სიხარულ ექმნის ჭაბუკთა მათ სიმკნე იგი ქრისტეს მოღუაწეთამ და სიქადული და მხიარულება მოხუცებულთა ცსენებამ იგი ლუაწლისამ მის მარტკლთამასამ და საწადელი და სასურველ მღღელთა და ყრმათა მათ მოწაფეთა და შვილთა ეკლესიამასათა კრებამ იგი ღღესასწაულისა მის წმიდათამასამ“ (გვ. 9—10).

ამგვარი გრძელი და რთული წინადადებით ჰყვარებია იოანე საბანის ძეს წერა. ქართულს არ უდგება ამგვარი სინტაქსური სირთულე და სიგრძე: მას უფრო მოკლე და მკაფიოდ ჩამოყალიბებული აზრების ერთიმეორეს მიმდევარი მწკრივი შეჰჰმენის და ეხერხება. ამიტომ ჩვენი ისტორიკოსის ენა ცოტა არ იყოს მის ცხადს პოეტურ ნიჰს ჩრდილავს აქა-იქ და მისი მოთხრობა ზოგან მკითხველს მძიმედ და ბუნებრივობას მოკლებულად ეჩვენება.

თუმცა აბო ტფილელის მარტკლობა ძველს ხელთნაწერებშია შენახული და განთქმულ სეანურ ხელთნაწერის (საეკ. მუზ. № 19) მიხედვით არის გამოცემული (იხ. საეკ. მუზ. გამოც. № 3, გვ. 3. შენ. 1), მაგრამ დედანი მანც ზოგან გარყვნილია. ამას გარდა, რომ უმთავრესი თარიღი, რომელიც აბოს გარდაცვალებას ეხება, დამახინჯებულიც არის და წელიწადიც გამოტოვებულია (გვ. 22), თვით ავტორის ენაც უცვლელად არ უნდა იყოს შენახული და ტექსტის აღდგენა საჭიროა.

ამ მხრივ სხვათა შორის საყურადღებოა, რომ ტერმინი „სოფელი“ ხან მნიშვნელობით იხმარება, როგორც უძველეს ქართულ მწერლობაში იყო მიღებული, — ქვეყნის აღსანიშნავად, ხან-კი ამისთანა შემთხვევებში ნახმარია შემდეგში შემოსული ტერმინი „ქუეყანაჲ“. მაგალითად, იოანე საბანის ძისადმი მიმართულს სამუელ კათალიკოზის ეპისტოლეში ნათქვამია:

სანატრელი აბო „ღღეთა ამათ ჩუენთა იმარტკლა მეოხად ქრისტეს მიმართ ყოვლისა ამის სოფლისა ჩუენისა ქართლისათკს“ -ო (გვ. 4).

ავტორის საპასუხო წერილშიც სწერია: თქვენი ბრძანების ასრულება „სარგებელ... სიქადულ და სიხარულ კორცთა მექმნების საუკუნოდ მიმართ და სოფელსაცა ამას“ (გვ. 5) საიჰიოსაც და ამ ქვეყნადაცო.

თვით წამებაშიც ნათქვამია: აბოს „ამიერ (ე. ი. ბაღდადით) ჩუენდა სოფლად (ე. ი. საქართველოში) გამოსულამ“ ღვთის შთაგონებით მოხდაო (გვ. 16).

აბომ თავისი ქრისტიანობა პირველითგანვე იმიტომ არ გამოამჰლავნა, რომ „ეშინოდა სოფლის მპყრობელთა (ე. ი. ჩვენი ქვეყნის მპყრობელთა)... ჩუენთა სარკინოზთაგან“ -ო (გვ. 17).

აბო ტფილელი „ყოველსა ამას სოფელსა ჩუენსა ქართლისასა მეოხ ჩუენდა ქრისტემან მოგუანიჰა“ -ო (გვ. 35).

ერთგან ქებაში იოანე საბანის ძე აბოს ეუბნება: შენ „ქრისტეს მიერთთა სიყუარულითა შემიყუარე მე, ვიდრე იყავდა სოფელსა ამას შინა ჩუენსა“ -ო ე. ი. ქართლშიო (გვ. 36).

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ამავე ძეგლში ქვეყნის მნიშვნელობით მარტო ძველი ტერმინი „სოფელი“ -კი არა გვხვდება, არამედ „ქუეყანაჲ“ -ც, მაგ. „მიწოდებულ იქმნა ქუეყანად ბაბილოვნისა“ (15ა), „ნერსე ერისთავი ქუეყანისა ამის ქართლისამ“ (15ა), „ქუეყანით თკით შევიდა ქუეყანასა მას ჩრდილომასასა“ (17₁₄₋₁₅), „მრავალ არს ქალაქები და სოფლები ქუეყანასა მას ჩრდილომასასა“

(17₂₈₋₂₉) და სხვა. უკანასკნელ მაგალითში „სოფელი“ უკვე ახალი მნიშვნელობით არის ნახმარი ძველი „დაბის“ მაგიერ. მთელი ეს წინადადება ავტორს ალბათ ასე ექმნებოდა დაწერილი: „მრავალ არს ქალაქები და დაბანი სოფელსა მას ჩრდილო-დასავლეთით“. საფიქრებელია, რომ ავტორის ენა მერმინდელ გადამწერთა უნებლიეთი შეცდომის წყალობით უნდა იყოს შეცვლილი.

პირველად აბო ტფილელის მარტულობა მ. ს ა ბ ი ნ ი მ ა დაბეჭდა „საქართ. სამოთხე“-ში, მეორედ პ. კ ა რ ბ ე ლ ა შ ვ ი ლ მ ა „წმიდა მოწამე აბო ტფილელი“ 1899 წ. (საეკლესიო მუზეუმის გამოცემა № 3). გერმანული თარგმანი ეკუთვნის K. Schultze-ს, Das Martyrium des heiligen Abo von Tiflis (Texte und Untersuchungen, N. Folge XIII, 4)⁴.

„ცხოვრება და წამება კონსტანტინე-კახაძის“

„ცხოვრება[ა] და წამება[ა] წმიდისა მოწამისა კონსტანტინე ქართველისა[ა], რომელი იწამა ბაბილონელთა მეფისა ჯაფარის მიერ“, — ამგვარი სათაურით არის ცნობილი ერთი თხზულება, რომლის დამწერის ვინაობის შესახებ არაფერი მოიპოვება. თვით ავტორის სიტყვებითგან ჩანს მხოლოდ, რომ იგი კონსტანტინეს თანამედროვე ყოფილა. აი რას ამბობს იგი სახელდობრ: კონსტანტინე იყო დღეთა ჩუენთა მეფობასა ღმრთის-მსახურისა თეოდორა დედოფლისა, რომელი იგი მეფობდა სამეფოსა ბერძენთასა, ვიდრე იგი ყრმა-ლა იყო ძე მისი მიხაილ (სქს სამოთხე 364). თეოდორა დედოფალი მართლაც 842 წ. შემდგომ თავისი მცირეწლოვანი შვილის მიხაელის თანამოსაყდრე და მზრუნველი იყო (იხ. А. А. Васильев, Византия и Арабы. Политические отношения... за время Аморийской династии; СПб 1900 წ. გვ. 153). ავტორს ამასთანავე აღნიშნული აქვს, რომ თეოდორამ „გაწმიდა საბერძნეთი ყოველი საცთურისა მისგან, რომელი იყო დღეთა ქმრისა მისისათა ხატის ურწმუნოებისა და განამტკიცა ღუაწლი ბერძენთა და მრავალნი ჭალაქნი აღაშენნა, რომელნი მოხრებულ იყუენეს აგარიანთა მიერ“ (საქ. სამოთხე 364). ხატების თაყვანისცემა 843 წ. საეკლესიო კრებამ აღადგინა. ხოლო რაკი „ცხოვრებისა და წამების“ დამწერს აღნიშნული აქვს, რომ მის მიერ მოთხრობილი ამბები მიხეილ კეისარის მცირეწლოვანობის დროს მოხდა, ამიტომ ცხადია, რომ მას, ამ ამბების თანამედროვეს, თავისი თხზულება დაახლოვებით 853—856 წ. წ.-ში (H. Gelzer, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte, კ. კრუმბახერის Geschichte d. byzant. Litteratur, 2 გამოცემა, გვ. 971) უნდა დაეწერა.

საყურადღებოა, რომ ავტორს თავისი დრო ქართველ მთავართა მეფობისდა მიხედვით კი არა აქვს განსაზღვრული როგორც მოსალოდნელი იყო, არამედ ბიზანტიის დედოფლის მეფობისდა გვარად. თუმცა ესეც-კია, რომ კონსტანტინეს მოწამებრივ სიკვიდლის თარიღად მას შემდეგი ცნობაც აქვს: ეს მოხდა „პარასკევსა ი (10) ნოემბერსა მეფობასა ბაგრატ კურაპალატის(ს)აო“ (სქს სამოთხე, 368). რაკი ავტორს მაინც-და-მაინც ისედაც არ ეტყობა რომ კონსტანტინე ქართველის შეპყრობისა და წამების გარემოება ზედმიწევნით სცოდნოდეს და მის მოთხრობის ენას იმ გვარად ცხოველი კილო არ ატყვია, როგორც საქმის მცოდნე თანამედროვეს შეეფერება, ამიტომ უნებლიეთ ეჭვი გვებადება, ამ თხზულების დამწერი საბერძნეთში მყოფი რომელიმე ბერი ხომ არ იყო? მაგრამ ამ საკითხის გამოსარკვევად ჭერჭერობით საჭირო ცნობები არ მოგვეპოვება.

„ც“ ავტორს თავის ნაწარმოების შესავალში აღნიშნული აქვს, როგორ გაჩნდა სასულაერო საისტორიო მწერლობა და როგორ შეიქცალა სახე. ყველამ იცის, ამბობს იგი, „განცხადებულ არს ყოველთათვის, ვითარმედ არავინ ჰყო აღ-

წერა იგი წიგნთა, გარნა მადლითა სულისა წმიდისათა: რამეთუ დიდმან მან მოსე პირუელად იწყო აღწერად შესაქმისა ცისა და ქუეყანისა რომელ არა სადა ეხილა, არამედ უწყებითა სულისა წმიდისათა აღწერა იგი ვითარცა თულთა-ხილული და ამისა შემდგომად აღწერნა სხუანიცა წიგნნი... შემდგომითი შემდგომად ვიდრე აღსრულებადმდე მისისად“ (იქვე 363). მოსეს შემდგომ „აღწერნეს თქუმულნი იგი წინააღმწარმეტყუელთანი“, მერე „აღწერნეს ოთხნი ესე ევანგელნი... და ამისა შემდგომად საქმენი მოციქულთანი“-ო (იქვე). რაკი ქრისტიანობის პირველ ქადაგების დროს „მეფენი მის უამისანი“ (იქვე 364) წინააღმდეგობას უწევდნენ და სდევნიდნენ, „მაშინ აღ-ვინმე-დგეს კაცნი მორწმუნეთაგანნი, იწყეს აღწერად ცხოვრება წმიდათა მოწამეთა“ (იქვე 364). ჩვენი ავტორიც ამ უკანასკნელთა მსგავსად იქცევა და „ამისვე მიზეზისათვის მეცა არა ღირსმან ვინებე მიბაძუებად პირუელთა მათ და აღწერე ცხოვრება და წამება წმიდისა და ნეტარისა მოწამისა კონსტანტინესი“-ო (იქვე).

თვით თხზულება „ცა და წამება“ პატარა ნაწარმოებია და არც ცნობებით არის მდიდარი. ამას თითქოს თვით ავტორიცა გრძნობდა და მკითხველს ამცნებს, რომ მან თავისი თხზულება განზრახ დასწერა ასე მოკლედ: „ესე მრავლისაგან მცი-რედ[ი] აღიწერა სიმკნეთაგან წმიდისა კონსტანტინესი რათა იყოს თქუმული ესე შემოკლებულ და სრულ, რათა არა იყოს შემაწუხებელ ნაკლულევეანებითა, არცა ნამეტნავ განგრძობითა“-ო (იქვე 368). მაშასადამე მას სდომნია, რომ მისი ნაწარმოები ადვილი და სასიამოვნო საკითხავი ყოფილიყო და ამისდა გვარად თვით თხზულების რაოდენობაც განსაზღვრა. მაგრამ ამით ავტორმა მართო ერთს თავის წადილს მიაღწია და მისი ნაწარმოები მართლაც რომ „შემოკლებული“ გამოვიდა და არამც-თუ იგი არ არის „ნამეტნავი განგრძობითა“, არამედ სწორედ რომ „ნაკლულევეანებითა“ მკვლევარისათვის „შემაწუხებელია“. მაინც-და-მაინც „სრულ“-ად იგი რასაკვირველია ვერ ჩაითვლება.

„ცა“ და უწყების მთავარი მოქმედი პირი კონსტანტინე ქართველია: იგი იყო „ქუეყანასა ქართლისასა, სანახებსა ზენა-სოფლისასა“. მას „ეწოდა კახაჲ* მამ- [ე]ულსა მის[სა] ქუეყანასა“ (იქვე 364). მართლაც მიქაელ მოღრეკილის განთქმულს საგალობელთა კრებულშიაც „კონსტანტი“ (შემოკლებული სახელია) „კახად“ იწოდება (პ. ინგოროყვა, ძველ-ქართული სასულიერო პოეზია, წ. I, გვ. რბთ.). მაშასადამე, მას ნათლობის სახელად საქრისტიანო კონსტანტინე რქმე-

* მ. საბინინის გამოცემაში (იქნებ თვით ხელთაწერებშიც) ღედანი დამახინჯებულია და დაბეჭდილია: „ეწოდა კაცი მამულისა მის ქუეყანისაო“, მაგრამ ზუეურის დაწერის დედანში თავდაპირველად იქნებოდა — „ჩუღუჲ“. რაკი ზუეურში „ც“ და „ხ“ (ღ, ჯ) ერთი-ერთმანერთს მიაგვანან, ამის გამო შეცდომა წარმოსდგა და „კახაჲ“, „კაკა“-ლ იქცა. ესარგებლობ შემთხვევით, რომ შევასწორო ჩემი შეცდომა, რომელიც უნებლიეთ ჩავიღინე ჩემს წერილში: „K вопросу о времени построения груз. храма в Атени“ და სხვა (Христ. Восток, Т. I, В. III, გვ. 283, შენ. 1), სადაც მე უარყვავი გერმანელ მეცნიერის მარკვარტის მიერ გაცერით ნათქვამი, დაუსაბუ-თებელი სიტყვა, რომ წა კონსტანტინე და კახა ერთიდაიგივე პირი არის. რაკი საბინინის გამოცემა-ში კონსტანტინეს ცა-ში ამგვარი ცნობა არ მოიპოვებოდა, ამიტომ მარკვარტის აზრი უარყვავი, მაგ-რამ ერთი წლის შემდგომ გამოსულმა, პ. ინგოროყვას შრომამ „ძველ-ქართული სასულიერო პოე-ზია“ (წ. I, გვ. რბთ), სადაც ერთი საგალობელია მოთავსებული „კონსტანტინე ქახაჲ-სა ქართულისა მოწამისაჲ“, დამარწმუნა რომ საბინინის „საქ. საზოხუ“-ში ღედანი გარყენი-ლია და იქაც „კაცის“ მაგიერ „კახაჲ“ უნდა იყოს დაბეჭდილი. ამგვარად ი რ ქ ე ვ ე ა, რ ო მ კ ო ს ტ ა ნ ტ ი ნ ე ი გ ი ვ ე „კ ა ხ ა ჲ“ არის.

ვია, ხოლო შინაურობაში და ჩვეულებრივ მას ალბათ ძველს ქართულს, წარმართულს სახელს კახას ეძახდნენ.

კახა თურმე „იყო წარჩინებული ფრიად დიდად ყოველსა ქუეყანასა ქართლისასა, ფრიადი სიმდიდრე აქუნდა და მრავალი საშუებელი ამის სოფლისა, და განთქმული იყო სახელი მისი ქუეყანათა შორეულთა ვიდრემდის მეფეცა (ე. ი. ბიზანტიის) მსმენელ იყო მისთვის“-ო (იქვე 364). ამასთანავე კახა თავის კეთილმორწმუნეობით, მონაზონთა და ეკლესიის მოწესეთადმი სიყვარულით და სტუმართ მოყვარეობით ყოფილა ცნობილი. დიდძალს ქონებასა და შეძლებას მისი კეთილი გული არ გაუცივებია და გაჭირვებულთა და ტვირთმძიმეთა დახმარება სასიამოვნო მოვალეობად ჰქონია მიჩნეული. ამიტომაც იყო რომ „მრავალნი მოივლტოდეს მისა შორით ქუეყანით ლტოლვილნი თანამდებთა თვისთაგან, ხოლო ნეტარებითა დიდითა გარდახადის თანანადები იგი მათი“-ო, ამბობს მისი ცნის აღმწერი (იქვე 364). კახა იერუსალიმსა და პალესტინის სხვა ადგილებშიაც გამგზავრებულა წა ადგილთა მოლოცვისათვის (იქვე 365). იქ მან „საფასე დიდძალი მისცა ეკლესიათა, გლახაკთა და მკვდრთა იერუსალიმისათა და მერმე გამოვიდა იერუსალიმით და მოვლნა ყოველნი მონასტერნი უდაბნოსანი და მკვდრნი იორდანისანი და მრავალი განსუენება და ნუგეშინისცემა მიმადლა მათ“ (იქვე). საქართველოში დაბრუნების შემდგომაც მას იმ ადგილებისათვის შესაწევარი არ მოუუსპია და „წარსცის ერთსა მსახურსა მისთაგანსა სამი ბევრი (=30 000) ვერცხლი, რომელმე მისგანი წმიდათა ადგილთათვს და რომელნიმე უდაბნოთათვს და რომელნიმე გლახაკთათვს, რომელნი მკვდრ იყუნეს იერუსალიმს“ (იქვე 365). ამის მეტი ჩვენმა ავტორმა არა იცის-რა კახას შესახებ, ან იქნებ იცოდა, მაგრამ მოთხრობა საჭიროდ არ მიაჩნდა. ამის გამო კახაას დახასიათება მეტად მკრთალი და სუსტია. კახაას ხანგრძლივს, 85 წლის სიცოცხლეში მცოდნე პირს და დახელოვნებულს ისტორიკოსს ბევრი რამ საგულისხმო შეეძლო შეენიშნა და ეამბნა შთამომავლობისათვის.

როდესაც კახა უკვე მოხუცებული იყო და „იქმნა ნეტარი იგი ოთხმეოცდახუთისა წლისა... აღდგა დევნულება დიდი ქრისტიანეთა ზედა ყოველსა ქუეყანასა ქართლისასა და იყუნეს წყობანი დიდნი და მრავალნი ქრისტიანეთაგანი... იღუწიდეს სჯულისათვს ქრისტესისა“ (იქვე 365). ეს ის დრო იყო, როდესაც ბუღა თურქი არაბთა ძლიერი ლაშქრითურთ ტფილისის ურჩი ამირას დასამორჩილებლად და დასასჯელად წამოვიდა და სომხეთი და ქართლი ააოხრა (იხ. ქლიერის ისტორია II, 374—377).

სხვათა შორის მაშინ კახაც „შეიპყრეს კელად ვითარცა წინამძღუარი და წარჩინებული ყოველისა ქუეყანისა ქართლისა და პირ[ველ]ი ნათესავთა მისთა და შებორკილეს იგი და ეგრეთ წარიყუანეს ქალაქად ტფილისად და შეაყენეს იგი საპყრობილესა“ (სქს სამოთხე 365). დატყვევებული კახა ტფილისში წარადგინეს „წინაშე მძლავრისა მის, რომელსა სახელი ერქუა ბუღა. აყუედრებდა იგი მას და ეტყოდა: „ანუ არა უწყოდი შენ, რამეთუ [ვერ] განჩინებდა იყავ სივლტოლითა შენითა კელთაგან ჩემთა, რამეთუ არავინ არს განდგომილთაგანი, რომელსაცა არა ვსძლევ, და არცა რომელი განემზადების წყობად ჩემდა და არა ვერეოდით, რამეთუ ამა ესე რა მოგუცნა თქუენ ღმერთმან დღესა ამას მოსასრველად კელთა ჩუენთა“-ო (იქვე 366).

მოხუცებული კახა ტფილისში დიდხანს არ გაუჩერებიათ, არამედ „შემდგომად მცირედთა დღეთა შეკრეს იგი ფიცხელითა საკრელითა რკინისათა და წარსცეს იგი ქუეყანად ბაბილოვნისა ქალაქსა, რომელსა ჰრქჳან სამარიაჲ. მიჰგუარეს იგი მეფესა მას ისმაიტელთასა, რომელსა სახელი ერქუა ჯაფარ ძე აბრაჰამისი“ (იქვე 366). ეს ჯაფარ ხალიფა ტახტზე ასვლისთანავე მუტევაკილად იწოდებოდა და ხალიფობდა 847—861 წ. (A. Müller, Der Islam im Morgen- und Abendland, 1885 წ., წ. I, გვ. 523). სამარიაში არაბთა მთავარი კახას გამაჰმადიანებას ცდილობდა და ეუბნებოდა: „უარ ჰყავ ცთომა იგი შენი ქრისტეს ღმრთისათჳს, რამეთუ გონიერად გხედავ შენ [და] ვითარ იგი აწ ლიტონსა კაცსა, დედაკაცისაგან შობილსა, ღმერთად აღიარებ? დასცხერ ამიერთგან, რამეთუ ვერ შემძლებელ არს სიტყუად ვითარმცა ძე ესუა ღმერთსა“—ო (იქვე).

როდესაც ამგვარმა საბუთებმაც კახა მტკიცე რწმენა ვერ შეარყია, ხალღამ იგი საპყრობილეში დააბრუნა და იქ მიუგზავნა „ორნი იგი ერისთავნი, რომელნი ტყუეობითვე მიეყუანნეს სომხითით და უარისყოფითა ქრისტესითა პატივემულ იყუნეს“ არაბთა მთავრის მიერ. ეს ორი მიგზავნილი გამაჰმადიანებულნი ქრისტიანე ცდილობდა მოხუცი კახა თავიანთ ბატონის სურვილზე დაეყოლიებინათ: „ჩუენცა ქრისტეანენი ვიყუენით“—ო, ამბობდნენ იგინი, „არამედ ვერ შეუძლეთ წინააღმდეგომად ბრძანებასა მეფისასა, ამისთჳსცა მოვიგეთ პატივი. ხოლო საუკუნესა მას ცხოვრებისაჲ ვინ უწყის რაჲ უმჯობეს არს“—ო (იქვე 367). რაკი ყოველგვარმა ცდამ ამაოდ ჩაიარა და კახა ქრისტიანობაზე უარის თქმას არ აპირებდა, ამიტომ არაბთა მეფის ბრძანებისაებრ მას თავი მოჰკვეთეს. ეს მომხდარა „თთუესა ნოემბერსა ათსა... დღე იყო პარასკევი, დასაბამითგანნი წელიწადნი იყუნეს ექუს ათას ოთხას ორმეოცდა ათშუკდმეტნი“. ხოლო ზედაწერილსა ისმაიტელთასა ორას ოცდათორმეტსა“ (იქვე 363, შეად. დ. ბ ა ქ რ ა ძ ი ს ს ა ქ . ისტორია 218).

6457 დასაბამითგანნი წელნი ქართული წელთაღრიცხვით 853 წ. ქ. შ. (6457—5604) უდრის. კახაშუაშის შესახებ სხვა ცნობებიც მოიპოვება, ქართულიცა და სომხურიც (იხ. ქლი ერის ისტორია II, 376). ატენის სიონის კედლის წარწერაში აღნიშნულია, რომ კახა და ძმ მისი თარგუჯი დაიჭირა ბულა თურქის ხელქვეითმა სარდალმა 853 წელს 26 აგვისტოს (იქვე). ახლა კახაშუაშისა და წამების აღმწერი გვამცნებს, რომ კახა მოუკლავთ 10 ნოემბერს 853 წელს. ეს ორი თარიღი საუცხოვოდ უდგება ერთიერთმანეთს: 25 აგვისტოთგან 10 ნოემბრამდლის სწორედ ის დრო არის, რაც მოუწოდებოდა ჯერ შეპყრობილ კახაშუაშს ქართლითგან ტფილისში მიყვანას, შემდეგ სამარიაში მგზავრობას და იქ მისი საქმის გამოძიებასა და გარჩევას. მაჰმადიანთა წელთაღრიცხვით ზემომოყვანილ თარიღშიც ცხადი შეცდომაა იმიტომ, რომ არც 232 და არც 227 წ. ჰიჯრ. 853 წ. ქ. შ. არ უდრის და უეჭველია თავდაპირველს დედანში ამ აღგილას 239 წ. ეწერებოდა იმგვარადვე, როგორც ატენის სიონის წარწერაშია (იხ. ქლი ერის ისტორია II, 376).

* ასე აქვს შიომღვიმის მონასტრის ხელთაწერისდა მიხედვით დაბეჭდილი დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე ს (საქ. ისტორია 218). საბინის ან დაბეჭდვის დროს შეცდომა უნდა მოხელოდეს, ან მის ხელთაწერაში ყოფილა შეცდომა. მას დაბეჭდილი აქვს: 6357 დასაბამითგანი და 227 მაჰმადიანთა წელთაღრიცხვით (სქს სამოთხე 368).

„ცის“ ქრონოლოგიურმა და კრიტიკულმა განხილვამ, მაშასადამე, დაგვარწმუნა, რომ ეს თხზულება უტყუარს ცნობებს შეიცავს და ნდობის ღირსია. მაგრამ მის დამწერს თავისი სამოქმედო ასპარეზი მეტად ვიწროდ შემოუფარგლავს: არც კახაძს ხანგრძლივი ცხოვრება და მოღვაწეობა, არც არაბთა ამირას ბუღა თურქის საშინელი შემოსევა, არც ის ბრძოლა, რომელიც მოხდა არაბებსა და ქართველებს შორის, დასასრულ არც ის გარემოება, რომელმაც კახაძე არაბებს ხელში ჩაუგდო და ის ბრალი, რომელსაც არაბები მას სდებდნენ, — მას ოდნავაც აღწერილი არა აქვს. ვითარცა თანამედროვეს მას ბევრი რამ საგულისხმო უნდა სცოდნოდა. სწორედ სამწუხაროა, რომ ავტორი ეგოდენ სიტყვაძვირი გამოდგა. ამისდა მიუხედავად მისი ნაწარმოები ჩვენთვის უმნიშვნელო არ არის და ამიტომ სასურველია, რომ იგი ხელმეორედ ჯეროვანად გამოიცეს.

ქართული საეკლესიო ისტორიის მრი მთავარი საკითხი

მას შემდგომ რაც ქართულ და სომხურ ეკლესიებს შორის უსიამოვნობა ჩა-
შოვარდა და განხეთქილება მოხდა, იმთავითვე მოყოლებული XIII საუკ. დამდე-
გამდე სომხებსა და ქართველებს შორის პაექრობა არ შეწყვეტილა. ორივე მო-
პირდაპირენი ცდილობდნენ დაემტკიცებინათ, რომ ისინი და მათი თანამოაზრენი
მართალნი არიან, კეშმარიტი მართლმადიდებელნი და ძველი მოძღვრების უცვლე-
ლად შემნახველნი. ხშირად მომხდარა კიდევ, რომ მეფეებს ქართველ-სომეხთა
სამღვდელოებისა და სჯულის-მეცნიერთა კრებები მოუწვევიათ საკამათო საგანზე
მოსალაპარაკებლად, იქნებ ღმერთმა ქმნას და შეთანხმება მოხერხდესო. მაგრამ
თვითოვეული მხარე თავისას გაიძახოდა და თავისას აქებდა, ხოლო ყოველ ღონესა
ხმარობდა, რომ მოწინააღმდეგე გაემტყუნებინა და საჯაროდ შეერცხვინა. ბრძოლა
მეტად გამწვავებული იყო და ორივე მხარე ჯიჯივნიდა უნდა ყოფილიყო საკირო
ცნობებით აღჭურვილი, რომ თავის თავისთვისა და მშობელ ეკლესიისათვის სირ-
ცხვილი არ ექმეინა. პ ა ე ქ რ ო ბ ა მ ო რ ი უ მ თ ა ვ რ ე ს ი ს ა კ ი თ ხ ი
წ ა მ ო ა ყ ე ნ ა : ე რ თ ი ი ყ ო ქ ა რ თ უ ლ - ს ო მ ხ უ რ ი ე კ ლ ე ს ი ე -
ბ ი ს გ ა ნ ხ ე თ ქ ი ლ ე ბ ი ს შ ე ს ა ხ ე ბ, თუ როგორ მოხდა ეს ამბავი და
ვინ იყო დამნაშავე და მტყუანი,—მ ე ო რ ე ს ა კ ი თ ხ ი ს ა ქ ა რ თ ე ლ ო -
შ ი ქ რ ი ს ტ ი ა ნ ო ბ ი ს პ ი რ ვ ე ლ ს ქ ა დ ა გ ე ბ ა ს და გ ა ვ რ ც ე -
ლ ე ბ ა ს შ ე ე ხ ე ბ ო დ ა, თუ პირველად ვინ იქადაგა სახარება საქართველო-
ში, საითგან იყო ის მქადაგებელი, მაშასადამე, რა მიმართულების აღსარება უნდა
ყოფილიყო იმ თავითვე დამკვიდრებული? ეს ისეთი საკითხებია, რომლის ცოდნა
ერთნაირად ესაჭიროებოდა სამღვდელოებასაცა და ხალხსაც, იმიტომ რომ ეს
საკითხები საკამათოდ იქცა თვით სომხურ-ქართულ საზოგადოებაშიაც. რაკი ამ
ორისავე ამბავის შემდგომ დიდი ხანი იყო გასული, ამიტომ თუ ადამიანი განსაკუთ-
რებით არ შეისწავლიდა ქრისტიანობის გავრცელებისა და ეკლესიათა განხეთქი-
ლების შესახებ ცნობებს, სხვაფრივ შეუძლებელი იყო ვისმე დანამდვილებით რაიმე
სცოდნოდა. სწორედ ამ მოთხოვნის დასაკმაყოფილებლად იყო დაწერილი
ა რ ს ე ნ ი კ ა თ ა ლ ი კ ო ზ ი ს თ ხ უ ლ ე ბ ა „განყოფიანათვის ქართლისა და
სომხეთისა“ და წ ა ნ ი ნ ო ს ც ხ ო რ ე ბ ა.

არსენი კათალიკოზი

მას შემდგომ რაც ქართველთა და სომეხთა ეკლესიებს შორის მტრობა ჩამოვარდა და განხეთქილება მოხდა, მოპირდაპირე სამღვდელთაგანსათვის განსაკუთრებით საჭირო იყო სცოდნოდა, როგორ გაიყვნენ ეკლესიები, რომელს მხარეს ედვა დანაშაულობა და ვინ იყო მართალი და ვინ არის ქვეშაარტი მართლმადიდებლობის შეუბღალავად შემნახავი? თუმცა თვით განხეთქილება ორისავე ერის ეკლესიის მიერ უკვე მეშვიდე საუკუნის დამღეგითგან მოყოლებული იყო დაკანონებული, მაგრამ მაინც თამარ მეფის უკანასკნელ წლებამდის, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, კამათი და პაექრობა ქართველ-სომეხ სამღვდელთაგან შორის არ შეწყვეტილა, ამ ეკლესიათა შეთანხმების მსურველნი არ გამოლევულან და მათი თაოსნობით დრო-გამოშვებით ღვთისმეტყველებისა და საეკლესიო ისტორიის მეცნიერი პირები იკრიბებოდნენ, რომ მოპირდაპირე მხარისათვის თავისი სიმართლე დაემტკიცებინათ და შეთანხმებაზე დაეყოლიებინათ. ხოლო ამგვარი პაექრობისათვის ორისავე ერის წარმომადგენელნი ღირსეულად უნდა ყოფილიყვნენ მომზადებულნი.

რაც უფრო მეტი დრო გადიოდა, მით უფრო ძნელი უნდა ყოფილიყო სამღვდელთაგანსათვის ზეპირად ზედმიწევნით სცოდნოდა ყველაფერი, რაც კი წინ უძღოდა ეკლესიათა განხეთქილებას, დაეხსომებინა, თუ როგორ და რა მიზეზით ჩამოვარდა ქართველ-სომეხთა შორის სარწმუნოებრივი უთანხმოება, რომელიც სრულის დაშორებითა და განცალკევებით დაბოლოვდა? ორივე მოპირდაპირე მხარე რომ შესაფერისად მომზადებული მისულიყო საპაექროდ, ამისთვის უნდა ყოფილიყო დაწერილი ერთი თხზულება მაინც, სადაც კამათისათვის საჭირო და გამოსადეგი ყველა ცნობები იქნებოდა შეკრებილი, რომ მსურველს წაეკითხა და დაესწავლა. სწორედ ასეთ მთხზონილებას უნდა გამოეწვია სომეხურს მწერლობაში უხტანესის ისტორია «*Պատմութիւն բաժանման Վրացի Հայոց*», ხოლო ქართულს მწერლობაში არსენი კათალიკოზის „განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა“ (ქკბი, I, დამატება I).

რომელი არსენი კათალიკოზია ამ თხზულების დამწერი პირველი, მეორე, თუ მესამე, ამის შესახებ თვით თხზულებაში პირდაპირი ცნობა არ მოიპოვება, თ. უო რ დ ა ნ ი ა ს ნათქვამი აქვს, რომ იგი არსენი II უნდა ყოფილიყო. „მართალია, არსენ II-ის უწინ იყო არსენი პირველი IX საუკ. დასასრულს, ხოლო არსენ მეესამე XIII საუკუნეში, 1233 წლის ახლო ხანებს, მაგრამ ჩვენ ამ წერილს ვერც არსენ I-ს ვაკუთვნებთ, რადგან იგი სრულიად ცნობილი არ არის მწერლად, და ვერც არსენ XIII საუკუნის მწერალს, რადგან: 1) XIII საუკუნეში რომ დაწერილიყო მოხსენებული წერილი, მაშინ იგი უსათუოდ მოიხსენებდა იმ კრებებს, რომელშიაც X—XIII საუკუნეებში შეეხნენ იმ საკითხებს... მწერალი თავისს დრომდე ყველა შესანიშნავს მოვლენას აღნიშნავდა. არსენ II-ს

მართლაც ეგრე უქმნია: მას ყველა დიდ-დიდნი მოვლენანი აღუნიშნავს მანასკერტის 726 წლის კრებამდე, რომელმაც სრულიად დაარღვია ყოველივე კავშირი სომეხთა სარწმუნოებისა მსოფლიო ეკლესიის მოძღვრებასთან. ამ კრების შემდეგ არსენ II კათალიკოზამდე ამ საქმის შესახები შესანიშნავი ისტორიული მოვლენა არა მომხდარა რა ბაგრატ III დროინდელს არტანუჯის კრებამდე, როდესაც არსენი ცოცხალი არ იქნებოდა“ (ქკ^ბ I, 309).

შემდეგ თ. ჟორდანიას ერთი ხელთნაწერიდან ამოღებული აქვს ცნობები არსენის შესახებ, რომელსაც ბერძნულითგან მწვეალებელთა საწინააღმდეგო წერილები უთარგმნია. ეს არსენი ვაჩეს ძე ყოფილა. სხვათა შორის იქ ერთგან ნათქვამია, რომ მას არსენის „გადმოუქართულებიან... თავნი სომეხთა განმაქიქებელნი“ ვილაც „და ვითის პეტრიწონელი სა, მონაზონ-ხუცისა... იძულებითა“. ეს წიგნი, რომელშიაც თ. ჟორდანიას მიერ მოყვანილი ცნობებია მოთავსებული, 934 წელს არის დაწერილი (იქვე I, 310).

მართლაც ჭკუასთან ახლო არის, რომ ის არსენი, რომელსაც „მწვეალებელთა“ საწინააღმდეგო წერილები და მათ შორის „სომეხთა განმაქიქებელნი“ ბერძნულითგან უთარგმნია, ისეთი თხზულების ავტორიც ყოფილიყოს, რომელიც ერთის მხრით აგრეთვე ამავე მიზნით არის დაწერილი „განყოფისათვის ქართლისა და სომხითისა“ და ქართველ-სომეხთა სარწმუნოებრივ განხეთქილების ისტორიას შეიცავს. მაგრამ სხვადასხვა გარემოება ასეთი დასკვნის სიმართლეს საეჭვოდ ახდის.

ჯერ ერთი რომ „განყოფისათვის ქართლისა და სომხითისა“-ს ავტორი „მცხეთელი კათალიკოზი“ ყოფილა, როგორც ეს თვით სათაურშივეა აღნიშნული (ქკ^ბ I, 313), „განმაქიქებელ“ წერილების ბერძნულითგან მთარგმნელი არსენი ვაჩეს ძე-კი თვით ხელთნაწერში კათალიკოზად არ იხსენიება და თ. ჟორდანიას აზრი, რომ იგი 934 წ. შემდგომ კათალიკოზად ყოფილიყოს (იქვე 311), უბრალო, დაუსაბუთებელი ჰიპოთეზია.

ამასთანავე არცა ჩანს, რომ არსენი ვაჩეს ძეს, რომელსაც განმაქიქებელი თხზულებები უთარგმნია, საქართველოში ემოღვაწეოს. რაკი მისი „მაიძულებელი“ დავით პეტრიწონელი ყოფილა, შესაძლებელია თვით არსენისაც ერთ-ერთ ბიზანტიაში, ან სხვა რომელსამე უცხოეთში მდებარე მონასტერში ეცხოვრა და იქ ეთარგმნა თავისი შრომა. თ. ჟორდანიას მიერ მოყვანილი დავით მეფის ცნობა, რომ მას არსენი მღვმევი უნახავს, როდესაც ის თურმე „მარჯუნასა გუერდსა ზედა წვა, ნოსელსა იკითხვიდა და დოღმატიკონსა აწამებდა“. (ქკ^ბ I, 311), ვგონებ არსენი ვაჩეს ძეს არ უნდა ეხებოდეს. მაინცდამაინც ცხადია დოღმატიკონი სულ სხვა თხზულებას ეწოდებოდა და არა ასეთს „განმაქიქებელ“ წერილებს, როგორც არსენი ვაჩეს ძემ სთარგმნა. მაშასადამე, დაუსაბუთებელია თ. ჟორდანიას აზრი, ვითომც დოღმატიკონის დედანთან შემწამებელი არსენი, რომელსაც მღვმევი ჰქონია ბინა, არსენი ვაჩეს ძე ყოფილიყოს. შესაძლებელია, რომ ის არსენი, დოღმატიკონს რომ „აწამებდა“, სულ სხვა არსენი იყოს.

თ. ჟორდანიას აზრს, რომ „განყოფისათვის“ ავტორი X საუკუნის არსენი უნდა იყოს და არა IX საუკ., განსაკუთრებით საეჭვოდ თვით მისი თხზულების შინა-

არსი ხდის. ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ არსენის თხზულებაში წა ნინო არსად იხსენიება და თანაც ნათქვამია, რომ კვირიონ კზ^{ის} დროს ქართველებიც თავიანთ განმანათლებლად გრიგოლ პართელს სთვლიდნენ, „ქართველნი ეტყოდეს, ვითარმედ წმიდამან გრიგოლი საბერძნეთით მოგუცა ჩუენ სარწმუნოებაჲ, რომელი თქუენ დაუტევვეთ აღსარება მისი“-ო (ქკ^{ბი} I, 319). ამას გარდა არსენის ისიც აქვს აღნიშნული, ვითომც განხეთქილების შემდგომ „ქართლი ყოველი და მეოთხედი სომხითისა განეყენეს კელთ-დასხმასა მღდელობისასა სომეხთაგან“-ო (იქვე 323). ისე გამოდის, თითქოს ქართველები კვირიონის დროსაც კი კელთდასხმის მხრივ სომეხთა ეკლესიისაგან ყოფილიყვნენ დამოკიდებულნი. ამგვარი შემცდარი აზრები უფრო ადრინდელს დროს შეჰყვარის ვიდრე მერმინდელს, უფრო IX საუკუნეს, ვიდრე X ს.-ს, როდესაც წა ნინო საქართველოს ერთადერთ განმანათლებლად იყო ცნობილი და სომეხეთთან ყოველგვარი სარწმუნოებრივი ერთობის დამამტკიცებელი კვალის წარბოცას ცდილობდნენ.

ისტორიკოსის არსენის ვინაობის გამოსარკვევად ჩვენ მისი თხზულების სათაურშივე გვაქვს შენახული ცნობა: „თქმული... არსენისაჲ, მ ც ხ ე თ ე ლ კ ა თ ა ლ ი კ ო ზ ი ს ა [ჲ], რ ო მ ე ლ ი ი ყ ო ს ა ნ ა ხ ე ბ თ ა გ ა ნ ს ა მ ც ხ ი ს ა თ ა ს ა ფ ა რ ი თ“ (ქკ^{ბი} I, 323). ყველა არსენი კათალიკოზების სადაურობა რომ გვეცოდნოდა, მაშინ ჩვენი ისტორიკოსის ვინაობის გამორკვევაც ადვილი იქნებოდა, მაგრამ ყველას შესახებ ცნობები არ მოგვეპოვება. ჩვენი ავტორი, მაშასადამე, სამცხითგან ყოფილა ჩამომავლობით, საფართგან.

ყურადღების ღირსია, რომ გრიგოლ ხანძთელის განთქმული მოწაფე „დიდი არსენი“ კათალიკოზიც სამცხითგან ყოფილა (გ. მერჩული, ც^ა გ^ლ ხ^ნძ^თლ^სჲ, გვ. კვ § კვ 3, გვ. კვ 20—26). გიორგი მერჩულს ამ დიდი არსენის შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ მან „ქართლისა ეკლესიათა ყოველთა სიხარული მიჰფინა, რამეთუ საყდარი მამათ-მთავრობისაჲ შეამკო სრულიად და შეიმკო მადლითა“ (იქვე, გვ. მთ 166—168). მაშასადამე, ჩვენი ისტორიკოსიცა და დიდი არსენიც ორთავე კათალიკოზები და თანაც ორთავე სამცხითგან ყოფილან. უნებლიეთ იზადება მათი ერთ-და-იგივეობის შესახებ აზრი. სამწუხაროდ, გიორგი მერჩულს დიდი არსენის სამშობლო სოფლის სახელი მოხსენებული არა აქვს, რომ ეს აზრი უფრო განმტკიცებულიყო.

როგორც აღნიშნული იყო ჩვენი ისტორიკოსი მისი თხზულების სათაურში არა ჩვეულებრივ „მ ც ხ ე თ ე ლ კ ა თ ა ლ ი კ ო ზ“-ად იწოდება და იქნებ შემთხვევითი გარემოება არ იყოს, რომ გიორგი მერჩულს დიდი არსენის შესახებ უწერია: „დიდი არსენი კათალიკე ეკლესიასა... მ ც ხ ე თ ა ს ა ქ ა რ თ ლ ი ს ა კ ა თ ა ლ ი კ ო ზ ი ქ მ ნ ა“ (იქვე გვ. მე 6—7).

დიდი არსენი კ^ზი გრიგოლ ხანძთელის დასაფლავებას დასწრებია (იქვე, გვ. მთ 168—169), ე. ი. 861 წელზე უწინარეს უკვე კათალიკოზი ყოფილა.

ეს კია, რომ მისი სამწერლობო მოღვაწეობის შესახებ გიორგი მერჩულს არაფერი აქვს ნათქვამი, მაგრამ რაკი მას არც სხვათა სამწერლობო მოღვაწეობა აქვს მოხსენებული, ამიტომ ეს გარემოება უძლეველ დაბრკოლებად ვერ ჩაითვლება.

სამაგიეროდ ჩვენი ავტორის აზროვნობისა და საბუთიანობის საზოგადო მიმართულება (წა ნინოს მოუხსენებლობა, ხოლო გრიგოლ პართელის საქართველოს განმანათლებლად აღიარება და მისი ცნობა სომეხეთის ეკლესიისაგან ქართლის ეკ-

ლესიის დამოკიდებულების შესახებ), სომხური საისტორიო მწერლობისა და საეკლესიო კანონების საფუძვლიანი ცოდნაც გვაფიქრებინებენ, რომ მას უფრო IX საუკ.-ში უნდა ეცხოვრა, ვიდრე X-ში. ამიტომ საფიქრებელია ჩვენი არსენი პირველი იყო, თუ IX საუკ.-ის არსენი მართლა არსენი I იყო, და არა მეორე.

თავის თხზულებას არსენი კათალიკოზი „მრწამს“-ით იწყებს და ეს დასაწყისი საუცხოვოდ ახასიათებს მის მკაცრს მართლმადიდებლობითს, ქ ა ლ კ ი დ ო ნ ი ს ე ბ უ რ ს მ ი მ ა რ თ უ ლ ე ბ ა ს. მრწამსს ზედ მისდევს შემდეგი საგულისხმო წინადადება: „გულისკმა ყავთ, გ ა ნ ყ ო ფ ა ჯ ს ო მ ე ხ თ ა ქ ა რ თ ლ ი ს ა გ ა ნ უ ე ქ ე ე ლ ა დ ა ღ ვ წ ე რ ე წ ი გ ნ ს ა მ ა ს შ ი ნ ა“-ო (ქკ^ბი 314). ავტორი, მაშასადამე, ამცნებს თავის მკითხველებს, რომ მისი ნაწარმოები ქვეშარტყნობებზეა დამყარებული, „უეჭველად“ არის აღწერილი. სამწუხაროდ, ავტორი არ ასახელებს თავის წყაროებს, ხოლო შემდეგ გავიგებთ, მართლაც ასეთი ნდობის ღირსია თუ არა მისი თხზულება?

ზემომოყვანილი წინადადება სხვაფრივაც საყურადღებოა: ავტორი აცხადებს, რომ მას თავის წიგნში აუწერია „გ ა ნ ყ ო ფ ა ჯ ს ო მ ე ხ თ ა ქ ა რ თ ლ ი ს ა გ ა ნ“. მაშასადამე, ავტორს იმთავითვე გადაწყვეტილი აქვს, თუ ვინ გადაუხვია გზას: სომხები განშორდნენ, ჩამოეცალნენ ქართველებს*. ყურადღების ღირსია, რომ VI საუკ. დასასრულს და VII საუკ. დამდეგს, როცა კირიონ ქართლისა კათალიკოზსა და აბრამ სომხეთის კათალიკოზს შორის გამწვავებული კამათი იყო სარწმუნოებაზე, აბრაამი რიხით ამტკიცებდა, ქართველებმა უღალატეს ქვეშარტყნობას, ქართველები განშორდნენ სომხებსა და მართლმადიდებლობასაო. ერთი სიტყვით, სომეხთა მღვდელმთავარს იერიში მოჰქონდა, ქართლის კათალიკოზი მხოლოდ თავს იცავდა, ბრალს უარპყოფდა. არსენი კათალიკოზის ღროს კი, როგორცა ჩანს, ქართველთა ეკლესიას მიმართულება შეუცვლია: ქართველები კი არ განშორდნენ სომხებს, პირიქით, მაშინ მოხდა „გ ა ნ ყ ო ფ ა ჯ ს ო მ ე ხ თ ა ქ ა რ თ ლ ი ს ა გ ა ნ“, სწორედ სომხებმა უღალატეს მართლმადიდებლობასო. არსენის ეს მტკიცება სწამს იმიტომ, რომ მეოთხე საუკუნითგან მოყოლებული „იყვნენ სომეხნი ნაწილად ბერძენთა სჯულსა ზედა მათსა მტკიცედ, ვითარცა ასწავა მათ წმიდამან გრიგოლი პართელმან“ (ქკ^ბი I, 314). გრიგოლ პართელმა სომხეთში ქრისტიანობა კესარიითგან შემოიტანა და მან თავის სამწყსოს უანდერძა, კესარიასთან კავშირი არას ღროს არ შესწყვიტოთო (იქვე 319). არსენი კათალიკოზის სიტყვით გრიგოლმა „ბერძნული“ სჯული იქადაგა სომხეთში, ის ქვეშარტი სჯული, რომელიც „ვითარცა ერთითა პირითა“ ექვსისავე მსოფლიო საეკლესიო კრების მიერ იყო აღიარებული (იქვე 313). საბერძნეთი ისევ იმავე „რჯულზე“ სდვას. ამავე რჯულს განყოფამდის სომხებიც იცავდნენო. მაგრამ სპარსეთის მეფეებმა გადასწყვიტეს სომხები და ბერძნები ერთიერთმანეთს დაეშორებინათ, რომ პოლიტიკურად სომხებს საბერძნეთისადმი მიდრეკილება არა ჰქონოდათ. თავისი წადილის განსახორციელებლად პეროზმა (458—484) არსენი კათალიკოზის სიტყვით სომხებს შეუთვალა „ანუ გამოირჩიეთ ყოველთა ასურთაგან სჯული, თვნიერ მელქთაჲსა, რომელნი არიან სჯულითა ბერძენ, ანუ დაუტევეთ ქუეყანაჲ“-ო

* დამახასიათებელია, რომ თავის მხრივ უ ხ ტ ა ნ ე ს მ ა ც თავის თხზულებას უწოდა სახელად „ისტორია განყოფისა ქართველთა სომეხთაგან“.

(იქვე 315—316). მაშასადამე, სომხებს შეეძლოთ თვითოეული აღსარება მიეღოთ იმ აღსარებას გარდა, რომელსაც ბერძნები მისდევდნენ, რომ ამგვარად სომხებსა და ბიზანტიელებს შორის სულიერი და სარწმუნოებრივი ერთობა და კავშირი შეწყვეტილიყო და ამრიგად სომხეთი პოლიტიკურადაც ბიზანტიის მომხრე და შემაყურებელი არა ყოფილიყო.

ხანგრძლივ თათბირს შემდგომ სომეხთა სამღვდელთაგან „ითხოვეს სჯული იაკობთა... და მათ გარყუნეს სომხითისა შრომილი წმიდისა გრიგოლისი მრავლითა ღუაწლითა და ცრემლითა მისითა მორწყული“-ო (იქვე 316). ხოლო რაკი სომხებმა მიიღეს „ასურთა სჯული“, „სჯული იაკობთა“, ამით ისინი, რასაკვირველია, თითონვე „განდგეს მართლისა და ჭეშმარიტისა სარწმუნოებისა“, „განეშორეს სჯულითა ბერძენთა და იერუსალემსა“ (იქვე 317), რათგან გრიგოლ განმანათლებელმა სომხებს „ბერძენთა სჯული“ უქადაგა და არა „ასურთა“-ო. რომ სწორ გზას ქართველებმა-კი არა, არამედ სომხებმა გადაუხვიეს, ეს იმითაც მტკიცდებო, რომ მარტო ქართველები კი არა, „ქართლი ყოველი და მეოთხედი სომხითისა განეყენეს კელთდასხმასა მდღღობისასა სომეხთაგან, არამედ ჰერნი და ხინგილნი ჟამ ერთ განეყენეს და კულად შეერინეს“ ო (იქვე 323). საქმე იმდენად გამწვავდა, რომ შიგ სომხეთის ეკლესიაშიც-კი განხეთქილება მოხდა და თვითოეული ნაწილი თავისთვის ცალკე კათალიკოზს ირჩევდაო (იქვე 328).

ან კი რა გასაკვირველია? რომ სომხები მართლმადიდებლობას უღალატებდნენ, ეს წინდაწინვე უკვე გრიგოლ განმანათლებელმა იწინასწარმეტყველა და „აქა უკუშ აღესრულა ჩუენება იგი წმიდისა გრიგოლისი, რომელი აუწყა მას სულმან წმიდამან, ვითარმედ რომელნიმე ცხოვართაგანნი უკუნ იქცეს და მგელ იქმნეს და ზედამოეტევენეს ცხოვართა და დაბძარნეს უწყალოდ. ეგრეთვე აღესრულა ჩუენება წმიდისა საჰაკისი... რამეთუ ავოცასა თანა მეფობისა არშაკთასა აიღოს მღვდლობაჲცა წმიდისა გრიგოლის ნათესავისა“-ო (იქვე 322). ამგვარად ჩვენი ისტორიკოსი სომეხ-ქართველთა განხეთქილების მიზეზად სპარსეთის მეფეების პოლიტიკასა სთვლის. ამ მხრივ მისი შეხედულება ყურადღების ღირსია; საგულისხმოა, რომ სომეხ ისტორიკოსის ლაზარე ფარპელის სიტყვითაც სპარსეთის მეფეები წინათაც თურმე პოლიტიკური მოსაზრებით ალბანელებს, სომხებს და ქართველებს ძალას ატანდნენ ბერძნულ ქრისტიანობისათვის ეღალატნათ (ვენეტიკის 1891 წ. გამ., გვ. 149—158).

არსენი კათალიკოზის სიტყვით სომხებს მარტო სარწმუნოების მოძღვრების შეზღავდა-კი არა ედვათ ცოდვად, არამედ მათ ვითომც ეკლესიის დამოუკიდებლობა, ავტოკეფალიაც უკანონოდა ჰქონდათ მითვისებული და ამით გრიგოლ განმანათლებელის ანდერძი დაარღვიესო: „გარდააქციეს აღთქუმაჲ იგი რომელი დაუდვა წმიდამან გრიგოლი კესარია ეკლესიისა უკუნისაღმდე არა განშორებად მისგან კელდასხმაჲ ებისკოპოზისა სომხითისაჲ და რამეთუ სომხითმან ბრძანება მოიღო სპარსთა მეფისაგან კელდასხმაჲ ებისკოპოზებისა თავით თვისით“-ო (ქკბ I, 319 შეად. გვ. 324). მაშასადამე, სომეხთა ეკლესიის დამოუკიდებლობა, ვითარცა სომხეთის განმანათლებელის ანდერძის წინააღმდეგი, უკანონო იყო.

უფრო მძიმე და მიუტევებელ ცოდვად არსენი კათალიკოზი მანაზკერტის სომეხთა საეკლესიო კრების დადგენილებასა სთვლიდა, რომელმაც ზიარებაში წყალნარევი ღვინის ხმარება დააკანონა (იქვე 323),

საზოგადოდ, არსენი კათალიკოზი დარწმუნებულია, რომ სწორედ სომხებმა უღალატეს „ბერძენთა სჯულს“, მართლმადიდებლობას, რომელიც „ასწავა მათ წმიდამან გრიგოლ პართელმან“, და მწველებლობას, „ასურთა სჯულს“ მიემხრნენ. ჩვენი ისტორიკოსის სიტყვები იმდროინდელ სარწმუნოებრივ-ეროვნულ მიმართულებას საუცხოვოდ ახასიათებენ: მართლმადიდებლობას იგი „ბერძენთა“ სჯულს ეძახის, მწველებლობა „ასურთა“ სჯულად მიაჩნია. მაშასადამე, სარწმუნოების დოგმატურ განსხვავებას უკვე ეროვნება სდებდა ელფერსა და სახელს, ეროვნულ გრძნობას ქრისტიანობაშიც თავი წამოყოფილი ჰქონდა.

ამას გარდა შესანიშნავი ისიც არის, რომ არსენი კათალიკოზი თავის თხზულებაში საქართველოს განმანათლებელს წა ნ ი ნ ო ს ა რ ს ა დ ი ხ ს ე ნ ი ე ბ ს, ს დ უ მ ს ი გ ი ა გ რ ე თ ვ ე გ რ ი გ ო ლ პ ა რ თ ე ლ ი ს ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო შ ი ქ ა დ ა გ ე ბ ი ს შ ე ს ა ხ ე ბ, რაც VII საუკ. დამდეგს აბრამ სომეხთა კათალიკოზს უტყუარ ამბავად მიაჩნდა, გრიგოლ პართელი მხოლოდ ერთგან არის გაკვრით მოხსენებული და ეს ადგილიც ქართველების იმდროინდელ სომხებისადმი საპასუხო წერილითგან არის ამოღებული (ქკ^ბ I, 319). სხვაგან არსენი კათალიკოზი გრიგოლ პართელს მხოლოდ სომხეთის განმანათლებლად სთვლის (იქვე I, 314, 316, 319 და სხვაგან). ყურადღების ღირსია, რომ თავის დროზე კირიონ კათალიკოზიც დარწმუნებული ყოფილა, ვითომც გრიგოლი საქართველოს განმანათლებელიც ყოფილიყოს და ამ ცნობით ცდილობდა სომეხთა სამღვდელთების იერიში უკუეგდო (იხ. ჩემი „История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII в.: Изв. Акад. Наук 1908 წ., გვ. 520 — 521). ა რ ს ე ნ ი კ ა თ ა ლ ი კ ო ზ ი ს დ რ ო ს უ კ ვ ე ე ს ც ნ ო ბ ა უ ა რ ყ ო ფ ი ლ ი ყ ო ფ ი ლ ა დ ა ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს ს ა კ უ თ ა რ ი განმანათლებელი გამოსჩენია.

არსენი კათალიკოზის თხზულება როგორც ქართველ-სომეხთა სარწმუნოებრივი განხეთქილების წინა ხანას ეხება და თვით ეკლესიათა განყოფის ამბავსაც სწერს, ისევე განყოფის შემდეგ სომხეთში მომხდარს სარწმუნოებრივს ბრძოლას გვისურათებს. ამიტომ ნაშრომის შინაარსს მისი სათაური საეხებით არ შეეფერება, არამედ გაცილებით უფრო ვიწროა.

თავისდა თავად საკითხი იბადება თუ რა წყაროებით სარგებლობდა, როდესაც ავტორი თავის ნაწარმოებსა სწერდა. საფიქრებელი იყო, რომ არსენის, ვითარცა ქართველს მწერალს, ქართული წყაროებით უნდა ესარგებლა, მაგრამ მხოლოდ ერთგან, სახელდობრ იქ, სადაც ქართველთა პასუხია მოყვანილი სომხებისადმი კვრიონ კათალიკოზის დროს გაგზავნილი (გვ. 319), სხვაგან ქართული წყაროების კვალი არსად ეტყობა.

ერთგან ირკვევა, რომ არსენის უნდა ბერძნული წყაროც ჰქონოდა. ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ სომხური „მაშტოც“-ის მაგიერ მას „მასტოც“-ი უწერია (გვ. 325). რაკი ბერძნულში ბგერა „შინი“ არ არსებობს, ამიტომ ყველა ასეთ შემთხვევაში ბერძნები „სანს“ ხმარობდნენ. ამიტომ „მასტოც“ ცხადი ბერძნული გამოთქმა და მართლწერაა და ალბათ იმ ბერძნულ წყაროთგან უნდა იყოს შერჩენილი, საითგანაც ჩვენს ავტორს ეს ცნობა ამოუღია. შესაძლებელია და ბუნებრივიც, რომ სხვაგანაც ბერძნული წყაროებითგან ჰქონდეს არსენი კათალიკოზს მასალები თავის თხზულებისთვის ამოკრეფილი, მაგრამ მათი კვალი ცხადად აღარ მოჩანდეს.

როგორც ირკვევა, ჩვენს ისტორიკოსს უმთავრესად მაინც სომხურივე წყაროებით უსარგებლია. მას რომ სომხური სკოლნია, ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ არსენის სომხური სიტყვები, ქართულადაც სწორედ ნათარგმნი, მოჰყავს ხოლმე, მაგ. ნერსე კათალიკოზსა „ეწოდა შუაჲ, რომელი არს სომხურად მიჯინ“ (გვ. 322), ვარდან მამიკონიანს „ჩოქხი ეწოდა, რომელ არს ურჩ“ (გვ. 326).

არსენი კათალიკოზის ცნობები სომეხ ისტორიკოსთა ცნობებს ბევრჯელ სრულებით უდგება, ხშირად-კი მისი სიტყვები მტკიცდება ხოლმე მაინც. ყველა ამის დამამტკიცებელი საბუთების მოყვანა შეუძლებელია და მხოლოდ ორიოდე მაგალითი იქნება აქ დასახელებული. არსენი კათალიკოზს ერთი ცნობა აქვს, რომ სომეხ-ქართველთა საეკლესიო განხეთქილებისთანავე „მეოთხედი სომხითისა განეყენეს გელთდასხმასა მღვდლობისასა სომეხთაგან“ (გვ. 323). სომეხთა ისტორიკოსს იოანე კათალიკოსსაც მართლაც აღნიშნული აქვს, რომ მავრიკე კეისარმა ბიზანტიის სომხეთში კათალიკოსად ჰოპანი დასვა და აბრაამ კათალიკოზს მხოლოდ სპარსეთის სომხეთი-ლა შერჩა (*Պատմ. 4. 1912 წ. ტფილისის გამ. გვ. 72—73*). ქართველს ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს, რომ სომეხთა კათალიკოზმა მოსემ კონსტანტინეპოლს კრებაზე წასვლა არ მოინდომა, „არამედ ესრეთ ჰრქუა მოციქულთა: არა წარკვდე მდინარესა აზატსა, რომელ არს საზღუარი სპარსთაჲ“-ო (გვ. 328). მართლაც იმავე იოანე კათალიკოზსაც მოეპოვება ცნობა, რომ საბერძნეთის სომხეთისა და სპარსეთის სომხეთის ეკლესიათა შორის საზღვრად მდ. აზატი დაიდვა (იქვე გვ. 73). შემდეგ არსენი კათალიკოზის ცნობით „შემდგომად ეზრასა დაიპყრა (სომეხთა ეკლესიის საკათალიკოზო) საყდარი ნერსე იზხნელმან“ (გვ. 331). სომეხთა ისტორიკოსებს იოანე კათალიკოზსა და ასოლიკს იგი მარტივად ტაოს ეპისკოპოსად ჰყავთ მოხსენებული სადაურობის აღწინააღმდეგ (გვ. 83 და *Պատմ. Սხբևոսի, 1912 წ. ტფილ. გამ., გვ. 177*) და მხოლოდ ერთგან ასოლიკსა აქვს ნათქვამი, რომ ის მართლაც სოფ. იზხანიდან ყოფილა (გვ. 228). შემდეგ არსენი კათალიკოზის თხზულებაში სწერია, რომ როდესაც ქართველ-სომეხთა შორის სარწმუნოებრივმა ცილობამ და მიწერ-მოწერამ კვირიონისა და აბრაამის დროს თანხმობა ვერ დაამყარა, „მაშინ სომეხთა შეასმინეს ქართლი მეფესა თანა სპარსთასა, ვითარმედ ჰრომთა უპყრია სარწმუნოებაჲ“ (გვ. 319—320). თუმცა პირდაპირი ცნობა იმის შესახებ, რომ სომეხებმა მაშინ ქართველები სპარსეთის შაჰთან დაასმინეს, არა გვაქვს შენახული, მაგრამ მაინც აბრაამ სომეხთა კათალიკოზს თავის ერთს ეპისტოლეში მართლაც იგივე პოლიტიკური ხასიათის აზრი და საყვედური აქვს გამოთქმული: „ერთი რამეა რაც დაუჭერებელადაც-კი გვეჩვენა,—როგორ შეიძლება (სპარსეთის) მეფეთა მეფის ქვეშევრდომებმა უცხო სახელმწიფოსთან (ე. ი. საბერძნეთთან) სიყვარული და ერთობა დაამყარონ, მკვიდრ თანამორწმუნეებს-კი გამოეყვნენ — ეს გარემოება მეტად სამძიმოა“-ო (*Գիրք Քղմից 165* და ჩემი *История церковного разрыва между Грузией и Арменией: ИАН. 1908 წ. გვ. 525*). თუნდაც რომ სომეხთა კათალიკოზი აბრაამი ამაზე შორს აღარ წასულიყო და თუნდაც სომეხებს ეს თავიანთი აზრი პირდაპირ სპარსეთის მთავრობისათვის არ ჩაეგონებინათ, სომეხების ეკლესიის მწყემსთ-მთავრის მიერ ამგვარი სახიფათო პოლიტიკური საკითხის წამოყენება ქართული ეკლესიის საწინააღმდეგო ბრძოლის დროს, შესაძლებელია მაშინდელს ქართველებსაც, კირიონ კათალიკოზსა და მოწინავე წრეებს, და მერმინდელს ავტორსაც, მაგ. არსენი კათალიკოზს, სომეხთა მხრივ „შესემნად“

ანუ დასმენად სჩვენებოდათ განსაკუთრებით იმ ვნებათა-ღელვის წყალობით, რომელიც ამგვარს ცილობასა და ბრძოლას თან სდევს ხოლმე.

არსენი კათალიკოზს ნათქვამი აქვს, რომ როდესაც სპარსთა მეფეებმა პოლიტიკურ მოსაზრებით სომხებს გადაჭრით მოსთხოვეს „ერთი ორთავანი ყაუთ: ანუ გამოირჩიეთ ყოველთა ასურთავან სჯული თვნიერ მეღქთაჲსა, რომელნი არიან სჯულითა ბერძენ, ანუ დაუტევეთ ქუეყანაჲ თქუენი“-ო (ქეზი I, 315—316), სომხებმა ამ საკითხის გადაწყვეტა თავისი კათალიკოზს ნერსეს (551—560 წ.) მიანდეს და უთხრესო „უმჯობესი ჩუენი შენ უწყი, რათაჲ ჰბრძანო უმჯობესი ჩუენი და დაუყოვნებლად დავემორჩილნეთ ბრძანებათა შენთა“-ო (იქვე 316_გ). ამ საკითხის საბოლოოდ გადასაწყვეტად „იყვეს კრებაჲ ქალაქსა შინა დეინსა და შესძინეს ხაჩეცარი, ესე არს სამწმიდაარსსა შორის 'მეჰმატეს ჭუარ[ცმულ]ი და აჩემეს ვნებაჲ ღმრთაებისა ძალსა უვნებელსა და უკუღავსა სიკუდილი და განდგეს მართლისა და ჭეშმარიტისა სარწმუნოებისა... და განაწესეს არაჲ[აე]ოროი მუნვე დეინს, რამეთუ თქუეს „ესე არს ღლე პირველი სარწმუნოებისა ჩუენისაო... რათა არა ეზიარნეს კრებასა ქალკიდონისა“-ო (იქვე 316—318).

ქართველი ისტორიკოსის ამ ცნობას ნერსეს კათალიკოზის დროს სომეხთა დეინში საეკლესიო კრების შესახებ სტეფანოს ასოლიციც ადასტურებს: მისი სიტყვით ნერსესს მართლაც საეკლესიო კრება მოუწვევია დეინში და სომეხნი სწორედ ბერძენთა აღსარებას განუდგენო (*რეზაკე ქაკიმ ამჩი ქაკიმ ძიამანსაკჩი ჩი რაჲ კაყჩხი 'ჩი მიანსაჲ ჯაღიოცი[ქხნჯა]*). სომეხთა ისტორიკოსს დეინის კრების თარიღად 653 წ. აქვს დასახელებული (*წასომ. თხსუცქასას*, 82—83). არსენი კათალიკოზის ცნობების სიმართლის დამამტკიცებელი საბუთების მოყვანა კიდევ ბლომად შეიძლებოდა, მაგრამ ვგონებ ესეც საკმარისია.

ამის შემდეგ მაინც განსაკუთრებით უნდა აღვნიშნო, რომ იშვიათი შემთხვევა არ არის ხოლმე, როდესაც არსენის ცნობები სომხური წყაროების ცნობებს ყველაფერში არ ეთანხმება, ან როდესაც სომხურს საისტორიო მწერლობაში იმის მსგავსი არა მოიპოვება რა.

არსენი კათალიკოზის თხზულების და სომეხ ისტორიკოსთა თხზულებათა შედარებითი განხილვა ამ მხრივ ფრიად დამახასიათებელსა და საგულისხმო სურათს გვიშლის თვალწინ. არსენი კათალიკოზს ერთგან აღნიშნული აქვს, რომ კომიტასის შემდეგ სომხეთის საკათალიკოზო ტახტზე ასული ქრისტეფორე „რომელი იყო მტერ მაირაგომელისა“ და ამის გამო მონოფიზიტების მომხრედ არ უნდა ყოფილიყო, დიდხანს არა მჯდარა კათალიკოსად, არამედ „გარდაადგეს იგი მიზეზითა რაჲთამე“-ო (გვ. 322). თუ აქ ქართველს ისტორიკოსს ან იქმნებ უკვე მის წყაროსაც სომეხი კათალიკოზის ჩამოგდების მიზეზი ბუნდოვანად აქვს დასახელებული, სომეხ ისტორიკოსს სებოსს პირიქით სრულებით გარკვევით უწერია, რომ ქრისტეფორე ჩამოუგდიათ თავის ამპარტავნობისა და ბოროტი ენის გამო (*წასომ.* 157).

ეზრა სომეხთა კათალიკოზს, რომელიც ქალკიდონის კრების მოძღვრების ცხადი მიმდევარი და აღმსაარებელი იყო, არსენი კათალიკოზი ქებით იხსენიებს და მისი მოღვაწეობაც ვრცლად აქვს აღწერილი (გვ. 330—331). ამისდა მიუხედავად ქართველს ისტორიკოსს, ან იქმნებ უკვე მის სომხურსავე წყაროს, არაფერი აქვს ნათქვამი იმაზე, რაც სომეხთა ისტორიკოსებს იოანე კათალიკოზს და სებოსს აქვთ მოთხრობილი, სახელდობრ რომ კათალიკოზს ეზრას პერაკლე კეისრისაგან კოლ,

პის მარილისმადან-მალაროები გამოუთხოვია და მიუღია კიდევ, რაც მონოფიზიტ სომხებს ქრთამად მიუჩნევიათ (იოანე კათალიკოზი 73, სებეოსი 163).

ამგვარად ცხადად ირკვევა, რომ არსენი კათალიკოზი, ან უკვე მისი სომხური წერილობითი წყაროები, ქალკიდონის კრების მიმდევარ სომეხთა კათალიკოზების შესახებ ცუდს არას ამბობენ, პირიქით, ქებითაც ამკობენ ხოლმე, სომეხთა ისტორიკოსები-კი, რომელთა თხზულებებიც შენახულია, თუ ამ მღვდელმთავრებს იხსენიებენ, სააუგოს გარდა კარგს არას ამბობენ ხოლმე. საფიქრებელია, რომ ქართველი ისტორიკოსიც, ან იქნებ მისი წყაროც მიეკრძოებით ეპყრობა თავის თანამორწმუნეებს, მონოფიზიტი სომეხი ისტორიკოსებიც თავიანთ სარწმუნოებრივ მოწინააღმდეგეებს დაუნდობლად ეპყრობიან.

თავის მხრით „მართლმადიდებელი“ ქალკიდონის კრების მიმდევარი ქართველი ისტორიკოსი და საფიქრებელია მისი წყაროებიც ოდნავადაც არ ინდობენ მოწინააღმდეგე „მწვალებელ“ მონოფიზიტ სომეხთა მღვდელმთავრებს: ანგაარებისა და პოლიტიკური ძალდატანებისა ან მიეკრძოების გარდა არსენი კათალიკოზი და მისი წყაროები მათ მოქმედებასა და მიმართულებაში სხვას არასა ხედავენ.

მაგ. არსენი კათალიკოზის სიტყვით კათალიკოზი კიმიტასი, რომელმაც ქალკიდონის კრების მოძღვრების წინააღმდეგ მედგარი ბრძოლა დაიწყო სომხეთში, „იყო მდიდარ და მოხარკე სამოსელთა და საკედართა ზედა“ და თუალთაგან პატიოსანთა ბივრილთა შეამკობდა თავსა კუერთხისასა“ და ვითომც მხოლოდ სხვადასხვა საჩუქრებითა და გამორჩენის დაპირებით „შეიერთა ყოველი სომხითი წინააღმდეგომად კრებასა ქალკიდონისასა“ (გვ. 321).

ნერსე აშტარაკელის კათალიკოზობისა და ნერშაპო ტარონელის ეპისკოპოსობის დროს, რომელნიც არსენის ცნობით „ბოროტად მწვალებელი“, ე. ი. მონოფიზიტები იყვნენ, „სპარსთა მეფენი აიძულებდეს სომეხთა რათა განეშორნენ ბერძენთა სარწმუნოებასა... და რათა სიძულვილი შთავარდეს შორის მათსა განშორებითა სჯულისათა და ამით უმეტეს მორჩილ იყვნენ სამეფოსა სპარსთასა და ქრთამი დიდძალი აღუთქუნა წინამძღუართა სომეხთა რათამცა იქმნა ეგრე“ (გვ. 324).

არსენი კათალიკოზს ისიცა აქვს ნათქვამი, რომ სპარსთა მიერ სომხეთის თავისუფლების მოსპობის შემდეგ „კათალიკოზნი და ეპისკოპოზნი განდრკეს სიმართლისაგან და კადნიერებაჲ მოიღეს სპარსთაგან წინააღმდეგომად აზნაურთა და ხარკსა სოფელთასა თვთ გარდაივდიდეს“ და სპარსელებმა „ეპისკოპოსთა და ქორეპისკოპოსთა მიანდვეს ქუეყანა ვითარცა მორჩილთა მეფობისა სპარსთასა და რომელთამე კათალიკოსთა და ეპისკოპოსთა მეფენი სპარსთანი დაიშვილნეს და ძეობილად უწოდდეს კავადს“, რომ უმაღლესი სამღვდელო პირნი „საქმართა ეკლესიათა... საკმარად თვსა და კაცთა საჩუენებლად განაბნევედეს“, რომ სომეხთა ეპისკოპოსები ისე გადიდგულდნენ, რომ „მივიდიან აზნაურნი კარად საეპისკოპოსოდ და არა ჰპოვიან ჟამი შესლვად და შეიქციან სირცხვლეულნი ვითარცა კარი-საგან სპარსთა მარზპანთაჲსა“ (გვ. 326) და სხვა ამგვარი, არაფერი ამის მსგავსი საძრახისი საქციელის შესახებ ცნობები იმ სომეხთა ისტორიკოსებს, რომელთა თხზულებებიც შენახულია, არ მოეპოვებათ. ამისდა მიუხედავად ცხადია, რომ ეს ცნობები ქართველს ისტორიკოსს სომხურ საისტორიო წყა-

როებითგან უნდა ამოეკრიფა. მხოლოდ ეს საისტორიო თხზულებები უეჭველია ქალკიდონის კრების მიმდევარი „მართლმადიდებელი“ სომეხი ავტორების დაწერილი იქმნებოდა და სწორეთ ამიტომაც არის, რომ იქ ქალკიდონის კრების მოწინააღმდეგე მონოფიზიტ-სომეხთა სამღვდელთა ასეთი დამამცირებელი ცნობებით არის უხვად შემკული. რაკი ჩვენამდის მოღწეულს სომხურს საისტორიო მწერლობაში, რომელიც მთლად მონოფიზიტ ავტორებს ეკუთვნით, ამგვარი ცნობები არ მოიპოვება, საფიქრებელია, რომ მას შემდგომ, რაც სომხეთში მონოფიზიტობამ საბოლოოდ გაიმარჯვა, მოწინააღმდეგე დიოფიზიტ ქალკიდონური აღსარების მიმდევართა თხზულებები მოუსპიათ.

ერთი სიტყვით ჩვენ თვალწინ სარწმუნოებრივი შედასეობისა და მიკერძობითი, ძველი დროის პარტიული საისტორიო მწერლობის არსებობის ცხადი დამამტკიცებელი საბუთები და სამავალითო ნიმუშებია. როგორც ცხოვრებაში და ეკლესიაშიც ბრძოლა და დაუნდობლობა სუფევდა, ისევე საისტორიო მწერლობაც მოწინააღმდეგე ბანაკებად ყოფილა დაყოფილი. როგორც ყოველთვის, აქაც თვითოეული ამ მიმართულებათაგანი მოწინააღმდეგის ნაკლს კარგად ხედავდა და ღირსებას-კი ვერ ამჩნევდა. როცა ქალკიდონის მომხრე „მართლმადიდებელი“ ისტორიკოსები სომეხ მონოფიზიტებს სპარსთა მთავრობის პოლიტიკური ზრახვებისა და გეგმის მიმდევრობასა და მონურ მომხრეობას უკიჟინებდნენ, ავიწყლებოდათ, რომ თითონ ისინიც თავიანთ მხრივ, როგორც ეს მათ მოწინააღმდეგე მონოფიზიტ სომეხ მწერლებს ხაზგასმით აქვთ აღნიშნული, არა ერთხელ ამ სარწმუნოებრივს საკითხში ბიზანტიის კეისრების პოლიტიკური გავლენის მსხვერპლი ყოფილან. ამგვარად ცხადია, რომ პირუთენელი და მიუღვამელი საისტორიო თხზულების მაგიერ არსენი კათალიკოზის ნაწარმოები, იმგვარადვე როგორც სომეხი ავტორების საეკლესიო საისტორიო ნაშრომები, შედასეობითი მიკერძობითა და სარწმუნოებრივი მძულვარებით ნაკარნახევი და გამსჭვალულია. ნამდვილი ჭეშმარიტების გამოსარკვევად თანამედროვე მკვლევარს ამის გამო უფლება არა აქვს მხოლოდ ერთი მხარის საისტორიო ძეგლებს დაენდოს, არამედ როდესაც ეს შესაძლებელია ორთავე მოპირდაპირე ბანაკის მწერლების თხზულებათა შედარებით, კრიტიკული შესწავლითა და ფრთხილი სარგებლობით ცხოვრების უტყუარი სურათი უნდა აღადგინოს.

ქართული საისტორიო მეცნიერებისათვისაც ამ გარემოებას დიდი მეთოდოლოგიური მნიშვნელობა აქვს იმ მხრივ, რომ ძველ საქართველოშიც უკვე IX საუკუნეთგან მოყოლებული გაბატონებული შეხედულებისდა მიუხედავად, რწმენის სხვადასხვაობა არსებობდა და სარწმუნოებრივი ბრძოლა, იქმნებ ისე ძლიერად არა როგორც სხვაგან და თვით სომხეთშიც, მაგრამ მაინც სწარმოებდა. თუ ამის შესახებ ჩვენ ქართულს საისტორიო მწერლობაში ცნობები არ მოგვეპოვება, ეს შეიძლება ან შემთხვევითი გარემოებით აიხსნებოდეს, ან იმავე მიზეზით, რომელმაც სომხურს საისტორიო მწერლობაში ქალკიდონელ სომეხ ისტორიკოსთა თხზულებების კვალიც-კი წარხოცა და გააქრო: ეგების საქართველოშიც ქალკიდონის კრების დიოფიზიტობის „მართლმადიდებლობის“ საბოლოო გამარჯვების შემდგომ მოწინააღმდეგე მიმართულებათა ყველა თხზულებები მთლად მოსპობილი იყო. მაშასადამე, არსენი კათალიკოზის შრომას მეცნიერებისათვის მარტო იმ მხრივ-კი არა აქვს მნიშვნელობა, რომ იქ ქართველთა თვალთსაზრისი და საბუთიანობაა გა-

მოხატული, არამედ იმ მხრივაც, რომ იქ ქალკიდონური მოძღვრების მიმდევარი სომეხი ისტორიკოსების მაშინდელ, შემდეგში მოსპობილ, თხზულებებზეთგან არის შენახული ცნობები.

არსენი კათალიკოზის თხზულებას მას შემდეგ, რაც „განყოფის“-დროინდელი მიწერ-მოწერა აღმოჩნდა, რასაკვირველია, განყოფის ისტორიის შესასწავლად მცირედი მნიშვნელობა აღაქვს. არსენი კათალიკოზის ამ თხზულების ქართული ტექსტი გამოსცათ, უორდანიამ (ქკ^ბ I, დამატება I)⁶.

„წა ნინოს ცხოვრება“

წა ნინოს უძველესი ცხოვრება, რომელზედაც ახლა მსჯელობა გვექმნება, შატბერდისეულს კრებულშია შენახული. ხოლო რაკი ამ თხზულების აღმწერი თვით ხელთაწერში მოხსენებული არ არის, ამიტომ მას შატბერდისეულს წა ნინოს ცხოვრებას ვეძახი. რასაკვირველია საქართველოს განმანათლებელის ცხოვრება იმ დროს (X ს.) არ არის დაწერილი, როდესაც შატბერდისეული კრებული შეუდგენიათ: ამ დროს იგი მხოლოდ გადაკეთებული უნდა იყოს.

ცნობები წა ნინოს შესახებ რომ საქართველოში (ბიზანტიაში უკვე თანამედროვე ისტორიკოსს რუფინუსსა აქვს აღწერილი) წინათაც ჰქონიათ, ამას სინას მთის მონასტრის ორს სკნაქსარში შენახული წა ნინოს ცხოვრება ამტკიცებს: ერთში საქართველო ბართლომე მოციქულის წილხდომილად ითვლება, — მაშასადამე, ასურულ-სომხურ საეკლესიო გარდმოცემას ემხრობოდა, — ხოლო მეორეში გრიგოლ განმანათლებელის სამოციქულო ასპარეზად არის აღიარებული. — მაშასადამე, ბერძნულ-სომხურ საეკლესიო გარდმოცემას მისდევს. ამას გარდა, რომ შატბერდისეულ წა ნინოს ცხოვრებაზე უწინარეს ქართველთა განმანათლებელის უფრო ძველი ცხოვრება არსებობდა, ამას „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მატიანეც ამტკიცებს: იქ შეტანილი ცნობები წა ნინოს შესახებ შატბერდისეულ ცნობას განსხვავდება და უფრო პირვანდელი ხასიათიც აქვს.

ქართველ-სომეხთა მერმინდელ გაცხარებულ საეკლესიო პაექრობისა და მტრობის დროს არც ერთი (ბართლომეს წილხდომილობის შესახებ) გარდმოცემა და არც მეორე (გრიგოლ განმანათლებელზე) აღარ გამოდგებოდა, პირიქით მავნებელი და საშიშარიც იყო, იმიტომ რომ სომეხთა სამღვდლოებას ეს ცნობები ქართველი სამღვდლოებისა და ეკლესიის საწინააღმდეგოდ შეეძლო გამოეყენებინა. სხვაფერივაც ქართული საეკლესიო წრეებისათვის მაინც-და-მაინც სასურველი არ უნდა ყოფილიყო, რომ საქართველოს მოქცევის ისტორიაში ზემოდასახელებულ გარდმოცემათა კვალი შეერჩენილიყო: ასურელებიცა და სომეხებიც უკვე მწვალებლებად ითვლებოდნენ და რაც უნდა იყოს ქართველ სამღვდლოებისათვის სასიამოვნო არ იყო საისტორიო თხზულებებში ცნობები შენახული ყოფილიყო, რომ „მწვალებელ“ სომეხებს და ქართველებს ერთისა-და-იმავე მქადაგებლის მოძღვრება მოუსმენიათ, ერთისა-და-იმავე მქადაგებლის მიერ არის ამ ორისავე ეკლესიის საფუძველი დადებულია.

შატბერდისეული წა ნინოს ცნობათ სწორედ ამ ნაკლს ასწორებდა და ავსებდა, სწორედ ამ მიზნით იყო დაწერილი, იქაც დაწვრილებით არის მოთხრობილი საქართველოს გაქრისტიანების ამბავი, მაგრამ მთავარ მოქმედ მოღვაწედ ბართლომე მოციქული კი არ არის, არც გრიგოლ განმანათლებელია მოხსენებული, — თითქოს ავტორმა ამ ორის შესახებ არც-კი იცოდეს რამე, — არამედ მართოდენ წა ნინო. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მატიანეს პირიქით ერთი ისეთი ცნო-

ბა მოჰყავს, რომლითაც იგი ქართული ეკლესიის სამოციქულო წილხდომილობას პირდაპირ უარჰყოფს. ახლად გაქრისტიანებულს სამწყსოს იგი ნინოსთან ამგვარად ალაპარაკებს: „გვისწავიეს შენ მიერ, ვითარმედ ყოფილ არიან წინაჲსწარმეტყუელნი პირველ მოსლვადმდე მისა ღმრთისა ქუეყანად და მერმე მოციქულნი ათორმეტნი და კუალად სამეოცდაათორმეტნი და, ჩუენდა არავინ მოავლინა ღმერთმან გარნა შენ“ (ე. თაყაიშვილის გამოც. წა ნინოს ახალი ვარიანტი, გვ. 2; Опис. II, გვ. 734 შატბერდისეული და ქელიშისეული ხელთნ.). ცხადია, რომ ამ სტრიქონების დამწერს ან ბართლომე და ანდრია მოციქულის შესახებ არაფერი უნდა სცოდნოდა, ან არა და ცნობა ყალბად მიაჩნდა და უარჰყოფდა. ერთი სიტყვით ქართული ეკლესიის დამფუძნებელად ავტორს მოციქული-კი არა, არამედ მოციქულთა სწორი მიაჩნია.

საყურადღებოა, რომ VII საუკუნის დამდეგს ქართული ეკლესიის მხნე დარაჯსაც კირიონ კათოლიკოსსაც რუფინუსის მოთხრობა იბერიის გაქრისტიანების შესახებ არა სცოდნია და ამის გამო ისიც სამშობლო ქვეყნისა და ეკლესიის განმანათლებელად მოციქულს კი არა სთვლიდა, არც წა ნინოს, არამედ მარტო წა გრიგოლს იხსენიებდა. საგულისხმოა, რომ თავის მხრივ იოანე საბანის ძე ამტკიცებს, 500 წელიწადზე მეტი ხანიცაა რაც ქართველთა შორის ქრისტიანობა გავრცელდაო. მაშასადამე, მისი აზრით საქართველო მეორე საუკუნეში გაქრისტიანებულია.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ და შატბერდისეულ-ქელიშისეული წა ნინოს ცა-ნი-კი გრიგოლ განმანათლებელზე არას ამბობენ. ალბათ მათი ავტორები გრიგოლს მხოლოდ სომხეთის მოციქულად სთვლიდნენ და მის ღვაწლს ქართულ ეკლესიის წინაშე უარჰყოფდნენ. შატბერდისეული წა ნინოს ცის აზრით საქართველოს თავისი საკუთარი მოციქული ჰყავდა, რომელსაც გრიგოლ განმანათლებელთან არავითარი კავშირი არა ჰქონდა. წა ნინო თუ სომხეთში იყო, მხოლოდ შემთხვევით, იმიტომ რომ თავის ამხანაგებითურთ რომის მთავრობის დევნულებას გამოექცა და საქართველოსაკენ გზაც ხომ სომხეთზე მიდიოდა: ღმერთის გარდა წა ნინო არავისგან ყოფილა დამოკიდებული და თვით საქართველოშიაც იგი „მოავლინა ღმერთმან“-ო (იქვე 2 და Опис. II, 734).

ჩამომავლობით ქართველთა განმანათლებელი კაპადუკიელია, მისი მშობლები ალბათ ბერძნებად არიან ნაგულისხმევენი: მამა ვითომც სახელოვანი პრომეელი სარდალი იყო, დედა — იერუსალემის პატრიარქის და ბრძანდებოდა. განათლება ნინომ იერუსალემშივე მიიღო და შემდეგ ქრისტიანობა ელენე დედოფალსაც უქადაგა. ერთი სიტყვით წა ნინო განთქმული და დიდებული ადამიანია, თვით კონსტანტინე კეისარი და მისი დედა მოლოცვის წერილებსაც-კი უგზავნიან. რაკი იგი იერუსალემში აღიზარდა და იქვე განისწავლა და გაიწვრთნა, მაშასადამე მას სახარების მოძღვრება საქართველოში იერუსალემით მოუტანია. ხოლო სამღვდელოება, რომელსაც უნდა ხალხი მოენათლა, კონსტანტინეპოლით მოიწვია. ასე აქვს მოთხრობილი და ამგვარად გვიამბობს შატბერდისეულ-ქელიშისეული წა ნინოს ცა. მაშასადამე, გრიგოლ განმანათლებელს და სომხეთს საქართველოს გაქრისტიანებაში წილი არ უდევთ, ისევ იერუსალემსა და კონსტანტინეპოლს თუ, თორემ სხვაფრივ ღვთისა და წა ნინოს გარდა ამ მოქცევაში და საქმეში სხვას არავის მიუძღვის რაიმე ღვაწლი. ეს დედა-აზრი აქვს მთელს ნაწარმოებს.

მაგრამ მემატიანე მაინც იმდენად დახელოვნებული არა ყოფილა, რომ ზოგიერთი ისეთი ცნობები, რომელიც წინანდელს წა ნინოს ცაში ყოფილა და მის ახალ აზრებს ცოტა არ იყოს ეწინააღმდეგებოდა, შეუმჩნეველი არ გამოჰპაროდა და ამოუშლელი არ დარჩენოდა: წა ნინოს ცის გაწმენდა სავსებით და ხეირიანად ვერ მოუხერხებია. მაგ. თუმცა შატბერდისეულსა და ჰელინისეულს ცაში ნათქვამია, რომ მოციქულთა-სწორი ქალწული კაპადუკიელი იყო, მაგრამ ცხოვრებაში იგი ყოველთვის უცხო ენას ლაპარაკობს. შემდეგ ცაში შერჩენილია ცნობა: რომ ნინოს დედა-კი არა ზრდიდა, არამედ ვილაც დვინელი სომეხი დედაკაცი, თუმცა ნინოს დედა იმავე ქალაქში ცხოვრობდა. სწორედ ამ დვინელმა სომეხმა უამბო ახალგაზრდა ნინოს, ვითომც იესოს კვართი ჩრდილოეთ ქვეყანაშია შენახული, იმისგანვე შეისწავლა ნინომ სომხური ენა. საკვირველი ის არის, რომ არამც თუ თითონ ქალწული, მცხეთელი და სხვა ქართველი მეცხეარეებიც-კი ერთმანეთს ვითომც სომხურად ელაპარაკებოდნენ: „მწყემსნიცა იყვნეს ადგილსა მასე და კმილავდეს რაჲ საქმილავსა ღამისასა სამწყსოსა ზედა მათსა და ხალოდეს იგინი შემწედ და მფარველად თჳსად ღთთა მათთა... და აღუთქმიდეს მათ შესაწირავთა... და ამას იტყოდეს იგინი ენითა სომხურითა... ვკითხე ერთსა მწყემსთა მათთავანსა, ამბობს ნინო, და ვთქუ ენითა სომხურითა, ვითარმედ „რომლისა სოფლისანი ხართ“? ხოლო მან მომიგო და მრქუა მე, ვითარმედ „ვართ ჩუენ დაბით ელარბინით და საფურცლით და ქინძარელნი, რაბატელნი და დიდისა ქალაქისა მცხეთისანი“-ო (ახალი ვარიანტი 15 — 16; შეად. ლეონტი მროველი, ცა მწფთა * 211 — 212, გვ. 67).

ამას გარდა, თუმცა შატბერდისეულს წა ნინოს ცაში გრიგოლ განმანათლებელზე ერთი სიტყვაც არ არის ნათქვამი, მაგრამ იქ მაინც ისეთი ცნობებია შერჩენილი, რომელიც გვაფიქრებინებს, რომ წა ნინოს წინანდელს ცაში იმაზედ უნდა ყოფილიყო საუბარი. შატბერდისეულს ცაში მაგ. საქართველოს განმანათლებელი რიფსიმესა და გაიანეს მეგობრად ითვლება, მათთან ერთად იგიც სომხეთში მიიღლტვის და სომეხთა მეფის თრდატის ზვარში იმალება, სადაც რიფსიმე და გაიანე დაიჭირეს, ნინო-კი მტარვალებს ხელითგან გაუსხლტა და საქართველოში გაიქცა.. ერთი სიტყვით აქ ისეთი ცნობებია, რომელიც გრიგოლ განმანათლებელის ცხოვრებაშია შენახული. მაშასადამე, შატბერდისეულ წა ნინოს ცაში შემთხვევით შენახულია ისეთი ცნობები, რომელიც ნინოს იმდროინდელს ცაში იყო, როდესაც ქართულ-სომხურ ეკლესიათა შორის ერთობა და სიყვარული სუფევდა. მემატიანე ეტყობა იმდენად დახელოვნებული ვერა ყოფილა, რომ ნინოს ცა თავითგან ბოლომდის გაეწმინდა ყველა ამგვარ ცნობებითგან.

როდესაც შატბერდისეულ წა ნინოს ცის შემთხვევლი თავის მუშაობას შეუდგა და ნინო საქართველოს ერთად-ერთ მოციქულად და ქრისტიანობის მქალაგებელად გამოიყვანა, გრიგოლ განმანათლებელზე-კი ცალი სიტყვაც-კი არ წამოსცდენია, მას თავის მოქმედებისა და სიტყვების სიმართლისა და ჭეშმარიტების დასამტკიცებლად რომაელი ისტორიკოსის რუფინუსის (ან მისი ბერძენ მთარგმნელ ისტორიკოსის) აღწერილობა შეეძლო მოეყვანა: იგი ქართლის მოქცევის თანამედროვე იყო, მთელი ეს ამბავი თვით იმდროინდელ მეფისაგან ჰქონდა გაგონილი და სწორედ რუფინუსის მოთხრობაში არც გრიგოლ განმანათლებელზე, არც რიფსიმე-გაიანეზე, არც საზოგადოდ სომხეთზეა რაიმე ნათქვამი. ცხადია მაშასადამე, რომ წა ნინო საქართველოს პირველი მართოდენ ღვთის განგებით მოვლენილი

მოციქულთა-სწორი მქადაგებელი ყოფილა. ამის გამო ყველა ცნობები, რომელიც-კი წა ნინოს წინანდელ ცაში მოიპოვებოდა გრიგოლ განმანათლებელისა და რიფსიმე-გაიანეს შესახებ, ყალბი და შეთხზულია, ასე შეეძლო და უნდა ეფიქრა ჩვენს მემატიანეს.

მაგრამ ქართველი იმდროინდელი საზოგადოება, რომელსაც თავის სამშობლოს გაქრისტიანების შესახებ წინანდელი ცნობები ჰქონდა შეთვისებული, ახალს ცნობებს ნინოს მოღვაწეობის შესახებ ისე აღვილად ვერ დაიჭერებდა, ამისთვის საჭირო იყო შეურყეველი საბუთები. სწორედ ამგვარი დაურღვეველი საბუთები მოჰყავს მემატიანეს თავისი თხზულების ექვ-მიუტანელობისა და ჭეშმარიტების დასამტკიცებლად. წა ნინოს ცა უსახელო ნაწარმოებია: „შემთხველის სახელი აღნიშნული არ არის. შეუძლებელიც იყო რომ ავტორი დასახელებული ყოფილიყო, რათგან თვით თხზულება წა ნინოს ანდერძია, მისივე ნაამბობი სიტყვა-სიტყვით ჩაწერილია: მაშინ „მოიხუნეს საწერელნი სალომე უჟარმელმან და სივნიელმან პეროჟავრი და იწყო სიტყუად წმიდამან ნინო და ივინი წერდეს“ -ო (ახალი ვარიანტი 3 და Опис. II, 735). მართლაც, წა ნინოს ცა ისეა დაწერილი, რომ მოსაუბრედ და მოამბედ თვითვე ნინოა გამოყვანილი (იქვე 4—28 და Опис. II, 735—759). დანარჩენი ცნობებიც ქართველთა გაქრისტიანების შესახებ თანამედროვეთა და ნინოს თანამშრომელთა აღწერილად არის გამოყვანილი. ერთი სიტყვით, ამ თხზულების შემდგენელის წადილია მკითხველი დაარწმუნოს, რომ ქართლის მოქცევის ამბავი და წა ნინოს ცა ჭეშმარიტ და შეურყეველ ცნობებს შეიცავს და თვით მონაწილეთა მიერ აღწერილ თხზულებათა კრებულია მხოლოდ. ასეთი წყაროებისა და ცნობებისათვის კი შეუძლებელია ქართველ იმდროინდელს საზოგადოებას არ დაეჭვებინა, ან უყურადღებოდ დაეტოვებინა.

1898 წელს ჩემს პირველს სამეცნიერო შრომაში დაწვრილებითი კრიტიკული განხილვის შემდგომ დავრწმუნდი, რომ ყველა ეს ვითომცდა თვით ნინოს და მის თანამშრომელების მიერ ნაამბობი და ჩაწერილი მოთხრობები მარტო ყალბ-სათაურთან ანუ ფსევდოჰიპოკრაფულ თხზულებებად კი არ უნდა ჩაითვალოს, არამედ თვით შინაარსიც, რამდენადაც იქ ახალი ცნობები მოიპოვება ნინოს დედამამისა, მისი აღზრდისა და უმეტეს ნაწილად მოღვაწეობის შესახებ, ნდობის ღირსი არ არის, რათგან ყველა ეს ცნობები მერეა შეთხზული და ყალბია (იხ. ი. ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ანდრია მოციქულისა და წა ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში, მოამბე 1900 წ. № V და VI). ყურადღების ღირსია, რომ ახალი აზრების გასავრცელებლად ასეთს ხერხს ხშირად ხმარობდნენ ხოლმე: ვიცით მაგ., რომ მართლმადიდებელნი და მწვალებელნი განსაკუთრებით სხვადასხვა მოციქულების „მიმოსლვისა და ქადაგების წიგნებს“ ადგენდნენ, თავიანთ სახელს შემდგენელნი განზრახ მალავდნენ და ამ თხზულებების აღმწერლად მოციქულთა მოწაფეებს ასახელებდნენ. ვიცით აგრეთვე, რომ გრიგოლ სომეხთა განმანათლებელის ცხორების შემდგენელიც ამავე მიზნით განზრახ აცხადებს, ვითომც მას გრიგოლი თავის თვალთ ენახოს და თავის ყურით მოესმინოს მისი ქადაგება, ვითომც იგი თრდატ მეფის მდივანი ყოფილიყოს და ყველაფერი დაწვრილებით აღწეროს.

ექვიანსა და ურწმუნო მკითხველს შეეძლო უნებლიეთ ეკითხნა, თუ ეს ყველაფერი მართალია და ჭეშმარიტი, მაშ აქამდის სად-ღა იყო ასეთი ძვირფასი განძი, რატომ აქამდის არა ვიცოდით რა ამის მსგავსი წა ნინოს და ქართლის მოქცევის შესახებო. მაგრამ ასეთი კითხვისათვისაც პასუხი მზად იყო, ძეგლის ბოლოს

ხელთნაწერში შემდეგი ცნობა მოიპოვება: „წიგნი ქართლისა მოქცევისაჲ ესე რომლითა ღმერთმან ნათელი გამოაბრწყინვა დასაბამი წმიდათა ეკლესიათა გამობრწყინებვისაჲ... ვითარცა ტალანტი წინამძღუართაგან დაფარული შემდგომად მრავალთა ჟამთა და წელთა ვპოვეთ“-ო (ახალი ვარიანტი 74 და Опис. II, 805).

ეს წინადადება ცოტა არ იყოს ბუნდოვანია, ამიტომ არც გასაკვირველია, რომ მკვლევართა შორის მისი შინაარსის შესახებ თანხმობა არ სუფევს. ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ს ისე ესმის, „რომ ის სხვადასხვა თქმულებანი თანამედროვე პირთა, რომელთაგანაც შესდგებოდა ქართლის მოქცევა... უცნობი და გაპნეული ყოფილა აქა-იქ და კარგი ხნის შემდეგ ერთად შეუკრებიან და ის სახე მიუციათ, რომელიც ეხლა ქართლის მოქცევისა აქვს“-ო (სამი ისტ. ხრონიკა, გვ. XCIII). თ. ჟ ო რ დ ა ნ ი ა ამ აზრს უარყოფს და ამტკიცებს: „ყოვლად უსაბუთო იქმნება ვიფიქროთ, ვითომ „ქართლის მოქცევა“, ანუ წა ნინოჲს ცხოვრება ქართველებს დაპყრობად და მხოლოდ მეთაუ საუკუნეში ეპოვნათ; ქართველნი დიდად აფასებდნენ ქართველთ წმიდათა ცხოვრებას და წა ნინოს ცხოვრებას ხომ უმეტეს. ამისთანა სასიქადულო სხვა, რაღა მოეპოვებოდათ, რომ ეს დაეკარგათ?.. წა ნინოს ცხოვრება, შატბერდის კრებულში დაცული, საკითხავი არ არის, არამედ თვით მატთანეა, რომელშიაც აღწერილია მოკლე საქართველოს ისტორია... თვთ წა ნინოჲს ცხოვრება აღწერილია პირველის პირით. რასაკვირველია ამგვარად დაწერილს წიგნს საეკლესიო ამბიონიდან ხალხს ვერ წაუკითხავდნენ... და ამის გამო მისი ცალეები ბევრი არ იქნებოდა; იმავე მიზეზით მისივე სრულიად დაკარგვაც შესაძლებელი იქმნებოდა და მართლაც შატბერდის კრებული ზემო აღნიშნულ წარწერაში მოგვეთხრობს, რომ მატთანე, ანუ „წიგნი ქართლის მოქცევისაჲ... ვპოვეთო“ (ქვბი I, 117—118). მაშასადამე, მაინცდამაინც ისევ ის გამოვიდა, რასაც ბ. ჟორდანიას ასეთის გულის წყრომით უარყოფდა: „მოქცევაჲ ქართლისაჲ დაკარგული ყოფილა და „ამისთანა სასიქადულო“ თხზულებების დაკარგვაც საქართველოში თურმე შესაძლებელი ყოფილა.

როგორც ზემოთ იყო მოყვანილი, ბ. თაყაიშვილს ისე ესმის, ვითომც ავტორს უნდოდა ეთქვა, ცალკე-ცალკე ნაწერები ვიპოვნე და ერთად შევავაროვეო. იქნებ სწორედ ასეც მოხდა, მაგრამ ზემომოყვანილ წინადადებაში ასეთი არაფერია ნათქვამი. იქ ნათლად არის აღნიშნული მთელი თხზულება და არა მისი რომელიმე ნაწილი: „წიგნი ქართლისა მოქცევისაჲ ესე... ვპოვეთო“, სწორედ ეს წიგნიო. ცხადია, თუ რა მიზნით არის ეს ზღაპარი შეთხზული, ან რა ფასი აქვს ასეთს განცხადებას: დაიჭრეთ, ყველაფერი თვით წა ნინოს ნაამბობია, ჩვენ ხელიც არ გვიხლია, მთელი ეს თხზულება სწორედ ასე ვიპოვეთო. ეს ყოველი ყალბ-მქნეულის ჩვეულებრივი ხერხია ხოლმე. ხოლო რომ წა ნინოს შატბერდისეული ცა უწინარეს „მრავალთა ჟამთა“, ე. ი. საუკუნეთა შედგენილი არ არის, არამედ IX საუკუნე-ზე არა-უადრეს, ეს დიდი ხანია უკვე გამოკვლეულია (იხ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ანდრია მოციქ. და წა ნინოს მოღვაწეობა, მრამბე 1900 წ. № V გვ. 69). ამიტომ ამ ნაწარმოების პოვნა არც საჭირო იქნებოდა, იგი თანამედროვე თხზულება იყო.

მაგრამ ეს წინადადება შეიძლება იგავითაც აიხსნას და იქნებ იგავით გამოთქმული ამბავი ცოტად მაინც ზნეობრივად ავტორს ნებას აძლევდა ეთქვა „ვპოვეთო“. თუ თვით წა ნინოს ცხოვრება, მისი ღვაწლი ისე ვიგულისხმეთ როგორც ამ

თხზულებაშია დასაბუთებული, ვითარცა საქართველოს ერთადერთი ნებითა ღვთისათა მოვლენილის მოციქულისა, მაშინ ამ ბუნდოვანს წინადადებაში შეიძლება გადაკვრით გამოთქმული იყოს წა ნინოს მოღვაწეობის ხსოვნისა და თაყვანისცემის ნამდვილი ბედ-იღბალი. იგი იყო „ვითარცა ტალანტი წინამძღუარათაგან დაფარული“. აქ იგივე შედარებაა მოყვან.ლი, რომელიც სახარებაშია ნახმარი მონებისა და ტალანტის შესახებ (მათე XXV, 14—29). როგორც იქ ერთმა მონამ დაჰფარა, „დაფლა ქუეყანასა ვეცხლი იგი უფლისა“ (§ 18) და არ გამოიყენა, ისე ქართველთა წინანდელმა „წინამძღვრებმა“ ვერ გამოიყენეს ცნობები წა ნინოს შესახებ, რომ იგი საქართველოს ერთადერთი მოციქული, სომხეთის განმანათლებელისაგან სრულებით დამოუკიდებელი ქრისტიანობის მქადაგებელი იყო. ამიტომაც წა ნინოს ცა იყო ვითარცა ტალანტი დაფარული. რზღესაც ქართულ და სომხურ ეკლესიებს შორის ერთობა და სიყვარული სუფევდა, როდესაც ამ ორ ეკლესიაში ეროვნული მიმართულება ჯერ გაბატონებული არ იყო, წა ნინოს ალბათ ქართველ სხვა წმინდანებსავე, როგორც იოანე საბანის ძისაგან ვიცით, ჯეროვან ყურადღებას არ აქცევდნენ და შესაფერისად თაყვანს არ სცემდნენ. წა ნინოს შატბერდისეულს ცასაც ეტყობა, რომ ქართველთა განმანათლებელის წა ნინოს განსაკუთრებული პატივი და თაყვანისცემა მაშინაც-კი ჯერ კიდევ მტკიცედ გაბატონებული არა ყოფილა და ამ ცხოვრების ავტორი მირიან მეფის ყალბს ანდერძში მეფეს შემდეგს აღთქმას აღებინებს: „მიილე“-ო, ანდერძად უტოვებდა მირიანი თავის თანამეცხედრეს, „სამარხვოსა წისა ნინოაჲსა ეამთა შეცვალებისათჳს, რაჲთა არა შეირყიოს უკუნისადმდე ადგილი იგი, რამეთუ არა მეფეთა-საჯდომი არს. მწირ არს ადგილი იგი. ეგრევე ვკვედრებ მთავარებისკოპოსსა, რაჲთა დაღვას დიდებაჲ მის ადგილისაჲ, რამეთუ ღირს არს პატივისცემისაჲ“-ო (ახალი ვარიანტი 73 და Опис. II, 804).

ცნობები წა ნინოს მოღვაწეობის შესახებ რომ ქართველ ძველ წინამძღვართათვის მართლაც „ვითარცა ტალანტი დაფარული“ იყო, თუნდაც იქითგანა ჩანს, რომ კირიონ კათალიკოზსაც-კი სომეხთა კათალიკოზთან ვაცხარებული პაექრობის დროს წა ნინო ერთხელაც არ მოჰგონებია და თავის მოწინააღმდეგისათვის არ უთქვამს: ჩვენ საკუთარი განმანათლებელი გვყავდა, რომელმაც ნებითა ღვთისათა სახარების ქადაგება იერუსალიმით და საბერძნეთითგან მოგვიტანაო. პირიქით კირიონი აბრაამ კათალიკოზს თითონ უკრავს კვერს და ადასტურებს: მართალია ჩვენ, ქართველებსა და სომეხებს, ერთი განმანათლებელი, გრიგოლ პართელი, გვყავდა, მაგრამ მისი მოძღვრების ნამდვილი დამცველნი თქვენ-კი არა, ჩვენა ვართო. ამ ვაცხარებულ მიწერ-მოწერის დროს ერთხელაც-კი წა ნინოს მოციქულებრივი მოღვაწეობა საქართველოში არ გახსენებია!... ვითომც კირიონმა წა ნინოს შესახებ არა იცოდა რა? არა მგონია. საფიქრებელია უფრო იმიტომ, რომ წა ნინო მაშინდელს გადაკეთებულ ცაში, როგორც ეტყობა, მხოლოდ რიფსიმე და გაიანეს ამხანაგად ყოფილა გამოყვანილი, მისი დამოუკიდებელი მოღვაწეობა-კი სრულებით დაჩრდილული ყოფილა. ამასთანავე იმიტომ, რომ მაშინ კირიონს ფიქრადაც არ მოუვიდოდა მშობელ ეკლესიისათვის საკუთარი, დამოუკიდებელი მოციქული მოქმედება: გრიგოლ განმანათლებელის საწინააღმდეგოც არაფერი ჰქონდა, გრიგოლი მაშინდელ შეხედულებისდა მიხედვით კირიონს სომხეთის წმინდანად-კი არ მიაჩნდა, არამედ მხოლოდ მსოფლიო, განსაკუთრებით კესარიის წმინდანად და მქადაგებლად სთვლიდა.

ხოლო სამუდამო განხეთქილების შემდგომ, როდესაც ქართულმა და სომხურ-მა ეკლესიებმა ეროვნული მიმართულება შეისისხლხორციეს და მეტოქეობა უფრო-და-უფრო გამწვავდა, მაშინ ქართველმა სამღვდელოებამ და მეციციერებმა თავის ეკლესიის დაარსებისა და ქართველთა მოქცევის ისტორიის გამოძიება და შესწავლა დაიწყეს. სწორედ ასეთს დროს მიაქციეს მათ ყურადღება წა ნინოს მოციქულებრივ მოღვაწეობას და მაშინ დარწმუნდნენ, რომ ქართულ ეკლესიას თავისი საკუთარი მოციქული ჰყავდა. ეს იყო „ვითარცა ტალანტი წინამძღუართაგან დაფარული“ შემდგომად მრავალთა „უამთა და წელთა“ ნაპოვნი.

თი რა მიზანი ჰქონდა, როგორ და რა მეთოდებით არის დაწერილი წა ნინოს შატბერდისეული ცა. რასაკვირველია, მცირეოდენ ცნობებს გარდა (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ანდრია მოციქულისა და წა ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში), ამ ნაწარმოებს საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების ისტორიის გამორკვევისათვის თითქმის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს. იგი მხოლოდ იმ ხანის აზროვნობისა და სულიერ მისწრაფებათა მიმართულებას გვისურათებს, როდესაც იგი იყო შეთხზული.

ნ. მარკს ჯერ კიდევ 1897 წელს აქვს აღნიშნული შატბერდისეულის წა ნინოს ცის ზოგიერთი ისეთი თვისებები, რომელნიც გვაფიქრებინებენ, რომ ეს ცა თუ მათე საუკუნეში არ არის დაწერილი, მაინცდამაინც საეჭვოა მეცხრე საუკუნეზე უწინარეს იყოს შედგენილი. იქ სახელდობრ მთელი წინადადება მოიპოვება ახალ სპარსულად, ამასთანავე შიგ ერთი არაბული სიტყვა „რასულ“-იც გვხვდება. თუმცა ეს წინადადება ცოტა დამახინჯებულია ხელთნაწერში და იქ სწერია „თქუა მეფემან ცრემლით: „ჰე, ჰე რაჲთმებოჲ ხოჯათ სთაბანუმ რასულ ფსარ ზად“ (Опис. II, 755 და ახ. ვარ. 25), მაგრამ რაკი მას ქართული თარგმანი აქვს დართული: „ხოლო თარგმანებჲაჲ ესე არს: „მართალსა იტყვ ბედნიერო დედოფალო და მოციქულო ძისა ღთსა“ (იქვე). დამახინჯებული ასოების მცირეოდენი შესწორება და სიტყვათა წესიერი დაყოფაა საჭირო, რომ ზემომოყვანილი წინადადება სპარსულად სწორედ იმას ნიშნავდეს, როგორც ქართულს ზემოაღნიშნულ თარგმანშია ახსნილი. ნ. მარკმა შესაფერისად შეასწორა იგი და გამოვიდა: „რასთ მეგოჲ ხოჯასთა ბანუ რასულ[ი] ფსარ[ი] [ი]ზად“. ეს წინადადება მართლაც სპარსულად სწორედ იმას ნიშნავს, როგორც თვით ცაშია ნათარგმნი (იხ. ნ. მარკის Хитон Господень в книжных легендах армян, грузин и сирийцев. Сбор. статей учеников проф. бар. В. Р. Розена, 1897 წ. გვ. 72. შენ. 1).

ის გარემოება, რომ ზემომოყვანილი სპარსული წინადადება შატბერდისეულს ხელთნაწერში ასე დამახინჯებულია, ცხადად ამტკიცებს, რომ შატბერდისეული ხელთნაწერი ამ ცის თავდაპირველი ნუსხა-დედანი-კი არ არის, არამედ გადმოწერილი უნდა იყვეს სხვა ხელთნაწერიდან, რომელიც ამასთანავე შეიძლება თვით გადმოწერილი ყოფილიყო თავდაპირველ ნუსხითგან. სწორედ ამ მრავალგზისი გარდაწერის დროს უნდა დამახინჯებულიყო ქართულად სწორი სპარსული წინადადება. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ თვით წა ნინოს ცა იმ სახით, როგორადაც იგი შატბერდისეულს ხელთნაწერშია შენახული, უფრო IX საუკუნეში უნდა იყოს შედგენილი, ვიდრე X-ში. საგულისხმოა, რომ შატბერდისეული წა ნინოს ცხოვრების აღმწერს სპარსულს გარდა ასურულიც სცოდნია. ნ. მარკმა დაამტკიცა, რომ იობენალ პატრიარქის სიტყვები: „მიწვენად ხარ ქუეყანასა უცხოსა ნათესავთა „დრგველ ზეველ ბარკადოველ“ რომელ არს „კაცნი ღვთის მკლო-

მნი, მბრძოლნი და წინააღმდეგომნი“ (Опис. II, 753, იხ. შატბ. და ჭელიშ. ტექსტი), რომლითაც მას ვითომც წა ნინოსთვის მიემართნოს სამოციქულოდ გამგზავრების დროს, ცოტა დამახინჯებულია და თუ ასე შევასწორებთ „დარგულ-ელ“, ზე[კო]ფ-ელ, ბარკადო[ლ]-ელ“, მაშინ ასურულად ამ წინადადებას შემდეგი მნიშვნელობა ექმნება: „კაცი ღმრთის მბრძოლი, ღმრთის მკვლელი და ღმრთის მკვლელის შვილი“ (ნ. მ ა რ რ ი. Боги языческой Грузии, გვ. 20—21). რაკი ეს ასურული სიტყვები შატბერდისეულს ხელთნაწერში დამახინჯებულია, უეჭველია ესეც გადამწერთაგან უნდა წარმომდგარიყო, იქნებ თვით იმ რედაქციის შემდგენელისაგანაც, რომელსაც ძველი რედაქციის სიტყვები ვერ გაუგია და არც კი სცოდნია, რომ ეს სიტყვები „ფრანგულად“ კი არ იყო, როგორც ჭელიშ. ხელთნაწა ნათქვამია (Опис. II, 753), არამედ ასურულად.

ხელოვნების მხრივაც ეს ნაწარმოები მდარე ღირსების ნაწარმოებია. უკვე არსენი კათალიკოზმა (XII ს.) შენიშნა, რომ წა ნინოს შატბერდისეულს ცაში მოქარბებული მრავალმეტყველებაა, ანუ როგორც იგი სამართლიანად ამბობს, იქ მკითხველი ჰხვდება „მრავალკეცსა და მასვე თანააღრეულობასა ჰამბავსასა“, მოთხრობა არეულია და ერთი-და-იგივე შემთხვევა გამოყვანილია „რომელნიმე თვთ მის წმიდისაგან (ნინოს) მოთხრობილად, სხუაჲ იაკობ-მღდლისაგან, სხუაჲ აბიათარისაგან, სხუაჲ კულად სიდონისაგან, გარნა წინა უკანა და უკანა წინ იგივე და ერთპირი“-ო (ცა წა ნინოსი არსენი კათალიკოზისა, საეკლ. მუზეუმის გამ. № 10, გვ. 51—52). ერთი სიტყვით არსენი კათალიკოზის აზრით წა ნინოს შატბერდისეული ცა ისე უშნოდ და უხეიროდ არის დაწერილი, რომ „მკითხველთათჳს ფრიად საწყინო იყო და მსმენელთათჳს უკმარ. ამის პირისათჳს დაფარულად მდებარე იყო“-ო (იქვე). მკაცრი, მაგრამ სრულებით სამართლიანი მსჯელობაა და საესებით მისაღებია ეხლაც, ვითარცა ამ თხზულების საისტორიო და სამწერლობო თვისებათა დამახასიათებელი.

რასაკვირველია, წა ნინოს შატბერდისეული ცის შემდგენელს სხვადასხვა წერილობითი წყაროები უნდა ჰქონოდა, ეს თვით ცაშიც არის აღნიშნული. უმთავრესი წყაროები სამწუხაროდ ჯერაც ცნობილი არ არის. ერთ-ერთ წვირლ წყაროდ, როგორც სამართლიანად აღნიშნა კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე მ , უნდა ყოფილიყო: 1) თხრობა აღმართვისათვის პატიოსნისა ჯვარისა კოსტანტინე კეისრის დროს და 2) კვირლე აღექსანდრიელის ეპისტოლე კონსტაცი კეისრის მიმართ გამოცხადებისათვის პატიოსნისა ჯვარისა იერუსალემს (იხ. Иерусалимский Канонарь VII В. ტფილისი 1912, გვ. 239—245). წა ნინოს შატბერდისეული ცა ამ X ს. ხელთნაწერის მიხედვით პირველად ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ მ ა გამოსცა (წა ნინოს ახალი ვარიანტი, ტფილისი). არქ. ამბროსი ხ ე ლ ა ი ა მ აღმოაჩინა ამავე თხზულების მეორე XVII ს. ხელთნაწერი ჭელიშის მონასტერში (იხ. ძველი საქართველო, ტ. I, ტფილისი 1909 წ.). ე. თაყაიშვილმა ორივე ტექსტი (შატბ. ხელმეორედ, ჭელიშ. პირველად) ერთად გამოსცა თავის Описание, II ტ. (გვ. 727—813). ამ თხზულების რუსული თარგმანი ეკუთვნის ე. თაყაიშვილს (СМОНПК, Опис. XVIII, გვ. 1—116), ინგლისური ვორდროპს.

შატბერდ-ჭელიშისეული ხელთნაწერების ცის ტექსტები ბევრგან თვალსაჩინოდ განსხვავდებიან ერთიმეორისაგან და მათი შედარებითი შესწავლა და თავდაპირველი დედნის მეცნიერულად აღდგენა მეტად საყურადღებოა და ამის შესა-

ხეზ ლაპარაკი იქნება „ისტორიის მიზანისა და მეთოდების“ იმ წიგნში, რომელიც თანამედროვე საისტორიო სამეცნიერო მეთოდოლოგიას შეეხება.

შატბერდისეული წა ნინოს ცის ინგლისური თარგმანი 1900 წ. დაიბეჭდა. იხ. M. Wardrop and J. O. Wardrop. Life of St. Nino. Studia Biblica and Ecclesiastica. Essays chiefly in biblical and patristic criticism. by members of the university of Oxford. Oxford. 1900, შეად. ნ. მარტის რეცენზია ЗБОРАО, წ. VIII, გვ. 0134—0139⁷.

•

მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატიანე

უძველეს სამოქალაქო საისტორიო ნაწარმოებად ჯერ-ჯერობით ის მატიანე უნდა ჩაითვალოს, რომელიც შატბერდისეულს ხელთნაწერში წა ნინოს ცას წინუძღვის და სათაურად აქვს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“. ამის გამო მას ჩვენ მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატიანეს ვუწოდებთ. რასაკვირველია ეს თხზულება პირველი ქართული მატიანე არ უნდა ყოფილიყო და უძველესად იგი მხოლოდ იმიტომ ითვლება, რომ ამაზე უწინარესი ამგვარი თხზულებები ჯერ აღმოჩენილი არ არის, ან იქნებ ჩვენამდის არ მოუღწევია.

არც დრო, როდესაც უნდა შედგენილი იყოს იგი, არც შემდგენელის სახელი თვით თხზულებაში აღნიშნული არ არის და არც სხვა რომელსამე თხზულებაში მოიპოვება ამის შესახებ ცნობები. ვიცით მხოლოდ რომ იგი შეტანილია X საუკუნათქმულს შატბერდისეულს კრებულში და ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ თვით მატიანე მეათე საუკუნეზე ცოტა ადრე მაინც უნდა ყოფილიყო შედგენილი. ამ დასკვნას ის გარემოებაც უფრო ადასტურებს, რომ X საუკუნის შატბერდისეული კრებულის მწერლებსაც ამ მატიანის შემდგენელის სახელი აღარა სცოდნიათ. ამასთანავე ამ აზრის სიმართლეს ისიც ამტკიცებს, რომ ჩვენს უცნობს მემატიანეს ჯერ კიდევ წა ნინოს ძველი ცხორებით უსარგებლია და შატბერდისეული ცითგან არც ერთი ცნობა არა აქვს ამოღებული (იხ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ანდრია მოციქულისა და წა ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში, მოამბე 1900 წ. № V, გვ. 18 და 21).

არქ. ამბროსი ხ ე ლ ა ი ა ს მიერ აღმოჩენილი ჭელიშისეული ხელთნაწერი, რომელშიაც ეს მატიანე აღმოჩნდა, საშუალებას გვაძლევს ამ ნაწარმოების განხილვა უფრო მკვიდრს ნიადაგზე დავამყაროთ. წინათ ჭელიშისეული ხელთნაწერის შესახებ მხოლოდ არქ. ა. ხელაიას მოკლე მოხსენება მოიპოვებოდა, რომელიც „ძველ საქართველო“-ში (I ტ. 1909 წ.) არის დაბეჭდილი. ახლა ბ. ე. თ ა ყ ა ი - შ ვ ი ლ ი ს მიერ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს შატბერდისეულიცა და ჭელიშისეული ტექსტიც ერთად არის გამოცემული (Опис. II, 708—727). შატბერდისეულთან შედარებით ჭელიშისეული დედანი უფრო სრულია და ძვირფას ცნობებსაც შეიცავს ჩვენი მატიანის წყაროების შესახებ, რაც შატბერდისეულს ხელთნაწერში სრულებით გამოტოვებულია.

ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა შემდეგი ცნობა: მცხეთის სამი ჯვარის შესახებ ასე „სწერია მცირესა მას მოკლედ აღწერილსა მას წიგნსა ქართლისა მოქცევისასა გრიგოლ დიაკონისა მიერ აღწერილსა“-ო (ძველი საქართველო I, გვ. 7 და Опис. II, 714). მაშასადამე, ყოფილა „მცირე, მოკლედ აღწერილი წიგნი ქართლისა მოქცევისაჲ“, რომლის ავტორადაც თურმე ვიდაც გრიგოლ დიაკონი ითვლებოდა. ახლა არც ამგვარი თხზულება, არც ამგვარი მემატიანე ცნობილნი არ არიან. წა ნინოს შატბერდისეულსა და ჭელიშისეულს ცაში თხრობა მცხეთის პა-

ტიონისა და ცხოველმყოფელის ჯვარის შესახებ თუმცა მოიპოვება, მაგრამ იგი სულ სხვაა, ამასთანავე იგი არის „აღწერილი იაკობ მღვდლისა და იოანე მთავარ-ეპისკოპოსის“ მიერ (Опис. II, 787) და არა გრიგოლ დიაკონის მიერ. როგორც ეტყობა გრიგოლ დიაკონის შედგენილი „მცირე მოკლედ აღწერილი წიგნი ქართლისა მოქცევისაჲ“ შატბერდისეულ და ჭელიშისეულ ხელთნაწერებში შენახულ ვრცლად აღწერილ ქართლის მოქცევის წიგნის შემთხვევლს წყაროდ უნდა ჰქონოდა. ამიტომ გრიგოლ დიაკონის ნაწარმოები შატბერდისეულ მატიანეზე უძველესი ყოფილა.

საყურადღებოა აგრეთვე ჭელიშისეულს ხელნაწერში შენახული მეორე ცნობაც. იქ, სადაც მატიანის მოთხრობა კავკასიაში სპარსთა გაბატონებისა და ქართლში მეფობის გაუქმების ამბებს შეიცავს, ჭელიშისეულს ხელთნაწერში უფრო მეტი ცნობები მოიპოვება და, როგორც აღნიშნულია, მემატიანეს ამისთვის შესაფერისი წყაროებიც ჰქონია, იქ სახელდობრ ნათქვამია: „ესე აღწერილი გამოკრებულად არს“-ო (ძველი საქართველო I, 12 და Опис. II, 724). მაშასადამე, იმ წყაროებში, საითგანაც მემატიანეს თავისი ცნობები „გამოკრებულად“ ამოუღია, უფრო მეტი და ვრცელი ცნობები ყოფილა, ამასთანავე საგულისხმოც. მაშასადამე, ჩვენს მემატიანეს ისეთ მცირე და შემოკლებულ წყაროს გარდა, როგორც გრიგოლ დიაკონის ნაწარმოები ყოფილა, რომლის ცნობები მას უნდა შეეგოს და გაეგრეკლებინა, ხელთა ჰქონია სხვა ვრცელი და შინაარსიანი წყაროებიც, რომელთაგან მას შემოკლებით ამოუღია და ამოუკრეფია საჭირო მასალები. ეს ორივე გარემოება ამტკიცებს, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მატიანე საქართველოს სამოქალაქო ისტორიის ერთადერთი და უუძველესი ძეგლი არ არის, და უფლებას გვაძლევს ვიმედოვნებდეთ, რომ ოდესმე ეს ძვირფასი და საგულისხმო წყაროებიც აღმოჩნდება და ჩვენ უფრო კარგსა და საყურადღებო ცნობებს შევიძინებთ, ვიდრე ახლა გვაქვს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მატიანის წყალობით.

თუმცა მატიანეში აღნიშნული არ არის, მაგრამ ცხადია, რომ მემატიანეს ერთ-ერთ წყაროდ ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობის აპოკრიფული ისტორიაც უნდა ჰქონოდა. არა ჩანს მხოლოდ რა წყაროების მიხედვით აქვს მას შედგენილი ქართველ მეფეთა სია.

ჯერ კიდევ თვით ამ მატიანის პირველმა გამომცემელმა ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ მ ა შენიშნა, „რომ ხრონიკის ხასიათი თავიდან ბოლომდის ერთგვარი არ არის; ... ხრონიკა... აღნიშნავს რა რომელიმე პირის მეფობას თუ ერისთავობას, ყოველთვის უჩვენებს ერთ ორ უმთავრესს ისტორიულ ფაქტს მის მეფობაში მომხდარს და იხსენიებს ვინ იყო მთავარ-ეპისკოპოზი ანუ კათალიკოზი; ეს სისტემა მტკიცედ არის გატარებული თავიდან დაწყებული სტეფანოს II-ის დრომდის (639—663). ხოლო სტეფანოს II-ის შემდეგ ეს წესი უცებ იცვლება და შემოკლებულ ცნობების მაგიერ ერისთავების შესახებ მხოლოდ სია არის მოყვანილი ცამეტთა დიდთ ერისთავთა; არც ერთი ღირსსახსოვარი ფაქტი მათი ერისთავობის დროისა აღნიშნული არ არის; არ არის აგრეთვე ნაჩვენები, თუ რომელი კათალიკოზი რომელი ერისთავის დროს იყო, არამედ ერისთავების სიის შემდეგ სითვე არის წარმოდგენილი 27 კათალიკოზი“ (ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, სამი ისტორიული ხრონიკა გვ. XCIII—XCIV).

ამ დაკვირვებამ ე. თაყაიშვილი იმ დასკვნამდე მიიყვანა, „რომ ეს სია მერმეა მიმატებული და წინეთ-ჟი ქართლის მოქცევის ხრონიკა სტეფანოს II-ის დრომდის

ყოფილა მოყვანილი“ (იქვე გვ. XCIV და XCV), ესე იგი VII საუკუნეში შედგენილად მიაჩნია.

რომ ეს მატიანე X საუკუნეზე უწინარეს უნდა იყოს შედგენილი ამაზე უკვე გეჭონდა ლაპარაკი, მაგრამ ე. თაყაიშვილი სცდება, როდესაც ამ მატიანის შეთხზვის თარიღად VII საუკუნეს აღიარებს, თუმცა-კი სრულებით ცხადია, რომ ერისთავებისა და კათალიკოზების სია ბოლოში შემდეგ უნდა იყოს მიმატებული.

ეს მატიანე შეუძლებელია IX საუკუნეზე უწინარეს იყოს შედგენილი იმიტომ, რომ, როგორც განსვენებულმა პროფ. ბოლოტოვმა სამართლიანად აღნიშნა, იქ ერთი მსხვილი ქრონოლოგიური შეცდომა მოიპოვება და სასანელთა მეფეების დედაქალაქად ბაღდადი დასახელებული (სამი ისტ. ხრ. გვ. 26 და Опис. II, 725), რომელიც იმ დროს ჯერ არ არსებობდა, რათგან მის აგებას მხოლოდ 762 წელს შეუდგნენ (იხ. Христианское Чтение, 1898 წ., № 4, გვ. 255). ეს გარემოება მემატიანეს აღარა სცოდნია, ხოლო მას რომ თუნდ VIII საუკუნეში ეცხოვრა, უნდა სცოდნოდა, როდის ააგეს ქ. ბაღდადი, როგორც ეს იცოდა მაგალითად იოანე საბანის ძემ (წმიდა მოწამე აბო ტფილელი, გვ. 15). ამის გამო ჭკუაზე უფრო ახლო იქმნება ვიფიქროთ, რომ მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატიანე IX საუკუნეშია შედგენილი. ამ ჩვენს დასკვნას ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ მემატიანეს, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, შუშანიკისა და ვარსკენისა (ეგონებ აგრეთვე ათსამშეტ ასურელ მამათა) შესახებ მძიმე ქრონოლოგიური შეცდომა მოსვლია (იხ. აქვე გვ. 52—53). ასეთი შეცდომა VII—VIII საუკ. მწერალს არ მოუვიდოდა.

რა მიზანი ჰქონდა მემატიანეს, როდესაც თავის თხზულებასა სწერდა, თვით ნაწარმოებში არ არის აღნიშნული. მაგრამ როგორც ეტყობა მას განზრახვა ჰქონია საქართველოს სამეფოს საზოგადო მატიანე დაეწერა უძველეს დროითგან, წარმართობის ხანითგან, მოყოლებული. ამასთანავე მას სურდა აეწერა „ქართლის მოქცევა“-ც. ქართველთა გაქრისტიანება და ქრისტიანობის ხანის უმთავრესი მოვლენანი აღენუსხა. მემატიანეს უმთავრესი ყურადღება უძველესი და ძველი ხანისათვის მიუქცევია. იქნებ ამ შემთხვევაში ჩვენს ავტორს თაოსნობა გამოუჩენია?

საყურადღებოა, რომ თავის თხზულებას მემატიანე ალექსანდრე მაკედონელის შემოსევით იწყებს. ვითომც როდესაც ალექსანდრე მაკედონელი კავკასიაში შემოსულა, ქართველებს იქ ჯერ კიდევ ბინადრობა არ ჰქონიათ. ძლევამოსილმა მაკედონელმა მეფემ „იხილნა ნათესავნი სასტიკნი ბუნთურქნი, მსხდომარენი მდინარესა ზედა მტკუარსა მიხუევით ოთხ ქალაქად და დაბნევი მათი: სარკინე ქალაქი, კასპი, ურბნისი და ოძრაქჴ და ციხენი მათნი ციხჴ დიდი სარკინისაჲ, უფლისციხჴ, კასპისა, ურბნისისა და ოძრაჯისა[ჲ]“ (სამი ხრ. 1—2 და Опис. II, 708). მკვიდრ მოსახლე ბუნთურქებს მატიანის სიტყვით კიდევ ერთი ტომი მიჰმატებია: „მოვიდეს ნათესავნი მბრძოლნი ქალდეველთაგან გამოსხმულნი ჰონნი და ითხოვეს ბუნთურქთა უფლისაგან ქუეყანაჲ ხარკითა და დასხდეს იგინი ზანავს“-ო. (იქვე 3 და Опис. II, 708).

სწორედ ეს ორი ერი, ბუნთურქნი და ჰონნი მოსახლეობდნენო მერმინდელსა ქართველოს მიწა-წყალზე, როდესაც ალექსანდრე მაკედონელი ვითომც კავკასიაში შემოსულა და მტკვრის მიდამოები დაუმორჩილებია. მას თან ჰყოლია „აზოჲ ძმ არან ქართლისა მეფისაჲ“ (იქვე 4 და Опис. II, 709) და როდესაც ალექსანდრემ

წასვლა დააპირა, „მას მიუბოძა მცხეთაჲ საჯდომად და საზღვარი დაუდგა მას ჰერეთი და ეგრის წყალი და სომხითი და მთაჲ ცროლისა“-ო (იქვე).

ერთი სიტყვით, მემატინის აზრით ქართველები იმ დროს კავკასიაში ჯერ არა ყოფილან, ქართლის მიეთის ძე აზოჲ ვითომც ალექსანდრე მაკედონელს მოჰყუა, ალექსანდრემ მისცა აზოს დასამკვიდრებლად მცხეთა და მერმინდელი ქართლის მთელი მიწა-წყალი, ამის შემდგომ „ესე აზოჲ წარვიდა არან ქართლად მაშისა თვისისა და წარმოიყვანა რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამამძეძეთანი და დაჯდა ძუელ მცხეთას... და ესე იყო პირველი მეფე მცხეთას შინა აზოჲ ძმ არან ქართველთა მეფისაჲ“-ო (იქვე 4—5, Опис. II, 709). ამ გვარად გაჩნდა კავკასიაში პირველად ქართველთა მოსახლეობაჲ, მაშასადამე, ჩვენს მემატინეს თავდაპირველი ქართლი სადღაც სამხრეთით ეგულება, იქა ყოფილა ქართველი ერის სამშობლო. რაკი ჩვენი ავტორის სიტყვით აზოჲს ახალ სამფლობელოს სამხრეთით სომხითი ჰსაზღვრავდა, ქართველთა თავდაპირველი სამშობლო ქართლი სომხითზე უფრო სამხრეთით უნდა ყოფილიყო. ამნაირი წარმოდგენა ჰქონია ჩვენს მემატინეს ქართველთა უძველესი ისტორიის შესახებ.

რაზე იყო ამგვარი შეხედულება და ეს ცნობები დამყარებული, მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატინითგან არა ჩანს. არც საზოგადოდ ქართველთა ჩამომავლობისა და უძველეს ისტორიის შესახებ, არც აზოჲს წინადროის ქართველებზე, არც იმის შესახებ, თუ რა დაემართათ თავდაპირველ „ქართლში“ მცხოვრებ დანარჩენ ქართველებს, რომელნიც აზოს არ გამოჰყვნენ და მეფე არანთან დარჩნენ, — ყველა ამებების შესახებ მატინეში არაფერია ნათქვამი, ერთი სიტყვაიც არ მოიპოვება. მაგრამ მეტად საგულისხმო და საყურადღებოა ერთი გარემოება: მემატინეს სცოდნია, რომ ეხლანდელი საქართველო და ამიერკავკასია ჩვენი ერის თავდაპირველი სამშობლო არ არის, რომ ქართველები წინათ კავკასიის სამხრეთით მოსახლეობდნენ და მხოლოდ შემდეგ წამოვიდნენ და დასახლდნენ ამიერ-კავკასიაში. თანამედროვე მეცნიერებაში ეს აზრი განმტკიცებულია (იხ. ქლი ერის ისტორია I², 66—69) და თუ ეს გარემოება ჩვენს ისტორიკოსს სცოდნია, უეჭველია მას რაღაც ძველი საყურადღებო საისტორიო წყაროები უნდა ჰქონოდა, რომელშიაც ალბათ გაცილებით მეტი ცნობები იქნებოდა, ვიდრე მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატინეშია შენახული. ჩვენს მემატინეს, როგორც ეტყობა, განზრახვა ჰქონია დავწერა ქართველთა ისტორია მხოლოდ კავკასიაში დასახლების ხანითგან მოყოლებული.

ყურადღების ღირსია აგრეთვე, რომ ჩვენი ისტორიკოსის მატინე მეტად ვიწროდ არის შემოფარგლული და მისი საისტორიო მოთხრობა მხოლოდ ქართლს ეხება: არც მთელი დასავლეთი საქართველოს შესახებ, არც კახეთის შესახებ იქ არა არის რა ნათქვამი.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მატინე შინაარსის მხრივ მეტად ღარიბი და ერთფეროვანი საისტორიო ნაწარმოებია: წარმართობის ხანისათვის მემატინეს მეფეთა და ღვთაებათა სახელების მეტი თითქმის არაფერი აქვს მოყვანილი, ქრისტიანობის დროისათვის ისევ მეფეებისავე და კათალიკოზების სახელება ჩამოთვლილი. იშვიათად თუ აქა-იქ რომელსამე ეკლესიის აგება ან სხვა რაიმე შესანიშნავი ამბავია მოთხრობილი; თვით ცნობებშიაც მემატინეს მსხვილი შეცდომები შეჰპარვია: ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობა კავკასიაში მას უტყუარ ამბავად მიაჩნია, ორმეფობა ბავშვურად აქვს წარმოდგენილი (იხილე ქლი ერის ისტორიის I),

შუშანიკისა და ვარსკენ ქართლისა პიტიახშის დროის განსაზღვრაში ერთი საუკუნით სცდება (იქვე I, და ამავე წიგნში გვ. 52—53), ქართლში სპარსთა მიერ მეფობის მოსპობის დროის შესახებ შეცდომა მოსვლია (იხ. ქლი ერის ისტორია I³, 216), ბაღდადიც შეცდომით ისეთ დროს აქვს მოხსენებული, როდესაც იგი ჯერ არ არსებობდა, მეფეთა სიაც, როგორც უცხოელ ისტორიკოსთა ცნობებითგანა ჩანს, სრული და სწორე არ არის და სხვა. ამიტომ მკვლევარი მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატიანის ცნობებს დიდის სიფრთხილით უნდა მოეპყრას და მხოლოდ თვითოეულ ცნობის ღირსება-ნაკლებევაზეათა აწონ-დაწონის შემდგომ ისარგებლოს. ასეთი მკაცრი კრიტიკული განხილვის შემდგომაც ამ მატიანეში აღმოჩნდა და შემდეგშიც აღმოჩნდება ზოგიერთი ძვირფასი საისტორიო ცნობები, როგორც მაგ. ქართველთა სამხრეთით მოსვლა და გადმოსახლება ამიერკავკასიაში, ცნობები წა ნინოსა (ივ. ჯავახიშვილი, ანდრია მოციქულისა და წა ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში, მოამბე 1900 წ. № V) და ქართველთა გაქრისტიანებაზე (ქლი ერის ისტორია I), მეფობის მოსპობის შესახებ აღმოსავლეთს საქართველოში და სპარსთა ბატონობის დახასიათება (იქვე I³, 227), ჰერაკლე კეისრისა და ჯიბლუ ხაკანის ლაშქრობის შესახებ კავკასიაში და ტფილისის აღება (იქვე I³, 242) და სხვა. მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატიანე პირველად გამოსცა ე. თაყაიშვილმა 1890 წ. თავის წიგნში „სამი ისტორიული ხრონიკა“ (გვ. 1—39), რომელმაც ამ თხზულებას ვრცელი წინასიტყვაობა უძღვნა (გვ. I—CII). ნაწყვეტ-ნაწყვეტ შენიშვნებითურთ სხვადასხვა ადგილას დაბეჭდილი აქვს თ. ყორდანიასაც ქრონიკების I წ. იმავე ე. თაყაიშვილმა ეს მატიანე ხელმეორედ გამოსცა, ორისავე ხელთნაწერის ტექსტები, შატბერდისეულისა და ჭელიშისეულისაც (Опис. II, 708—727). ამ მატიანის რუსული თარგმანი ეკუთვნის ე. თაყაიშვილსვე და დაბეჭდილია СМОНПК (вып. XVII)⁸.

სტეფანე მტბევარი ეპისკოპოსი

სტეფანე მტბევარს ეკუთვნის ერთი თხზულება, რომელსაც ეწოდება: „წამებაჲ წმიდისა მოწამისა გობრონისა, რომელი განიყუანეს ყუელის ციხით“. თვით ავტორი აცხადებს: ეს ნაწარმოები „მე სტეფანე მტბევარ ეპისკოპოსმან დავსწერე ბრძანებითა აშოტ ერისთავთ-ერისთავისათა“-ო (საქ. სამოთხე, 393). ეს „წამება“ მ. ს ა ბ ი ნ ი ნ ის მიერ არის გამოცემული, რომელმაც გობრონის მოწამებრივ სიკვდილის თარიღად 920 წ. დასდო (იქვე 400, შენ. 1). მაშასადამე, ამის ახლო ხანებში უნდა ყოფილიყო ვითომც ეს თხზულება დაწერილი. მაგრამ აქ ბ. საბინინს ცხადი შეცდომა მოსვლია, იმიტომ რომ გობრონი შეიპყრო და აწამა 914 წ. სომხეთში და საქართველოში მოსულმა არაბთა ამირამ აბულ კასიმმა იუსუფმა აბუსაჯის ძემ (იხ. ქლი ერის ისტორია II, 384—385).

ხოლო რომ თვით თხზულებაც შეუძლებელია 920 წელსაც-კი ყოფილიყო შედგენილი იმითაც მტკიცდება, რომ თვით ავტორი სტეფანე მტბევარი გვამცნებს, ეს წამება დაწერე „ბრძანებითა აშოტ ერისთავთ-ერისთავისათა“-ო (საქ. სამოთხე 393). ცნობილია, რომ აშოტ ერისთავთ-ერისთავი, მეტსახელად კუხი, რომელმაც ტბეთის საეპისკოპოსო საყდარი დააარსა და პირველ ეპისკოპოსად სწორედ ეს სტეფანე დანიშნა, გარდაიცვალა 918 წელს (სუმბატ ცა უწყება 61 და ქლი ერის ისტორია II, ბაგრატიონიანთა შთამომავლობითი შტო). ამგვარად სრულებით ცხადია, რომ სტეფანე მტბევარს თავისი თხზულება 914—918 წლებში უნდა დაეწერა.

სტეფანე მტბევარს თავის თხზულებაში აღწერილი აქვს ამირა აბულ-კასიმის სომხეთში შემოსევა, სომხეთის აოხრება და აღმოსავლეთ საქართველოს დარბევა, რომლის დროსაც გობრონი შეპყრობილ იქმნა და აწამეს.

შესავალში ავტორი ამბობს, რომ „ჩუეულემა აქუს განგებასა ღმრთისა[სა].. სწავლად დაბადებულთა მისთასა“-ო, როგორც მაგ. „იოსებ და ყოველნი მამათმთავარნი თვთეულად გამოიციადნეს“-ო (საქ. სამოთხე, 393). მაგრამ შემდეგ ღვთაებამ საწურთნელი და ჭკუის მასწავლებელი საშუალება შესცვალა და მას შემდგომ რაც „წყლით-რღუნა აღიბეჟდა და ცეცხლით მოწუა ზეგარდამო დაეცა“, „მიერითგან მახკლი განწესა ღმრთისა მიერ შურის საგებელად უკეთურებათა კაცთასა, ვითარცა ისაია იტყუს „უკეთუ ისმინო ჩემიო, კეთილსა ქუეყანასა სჰამდეთ, ხოლო უკეთუ არა ისმინოთ, მახკლმან შეგჰამნეს თქუენ“-ო (იქვე 394). მაშასადამე, უცხო და გარეშე მტრის შემოსევა, ომიანობა და ქვეყნის დაწოკება სტეფანე მტბევარის (და სხვა საშუალო საუკუნეების საეკლესიო და საერო მემკვიდრეებმა*) აზრით ღვთის რისხვა იყო ხოლმე და შურისგება კაცთა უკეთურების გამო.

* ამგვარივე აზრია გამოთქმული კონსტანტინე-კახას ცაში (საქ. სამოთხე, 366).

ამგვარ შემთხვევათა მოთხრობა სტეფანეს საჭიროდ მიაჩნია, რომ ამ გზით „ორივე სახე კეთილისა და ბოროტისა ნათესავთა მომავალთა მიეთხრას“. რაკი წარსული ეცოდინებოდათ „მოხსენებითა პირველთა მათ საქმეთათა“, მაშინ „მოსრული და მომავალი სამართალი ღმრთისა მეცნიერთათჳს კრძალული“ იქმნებოდა და ამის წყალობით „სხუათა შემთხვევათა გამოცდილ იპოვნენ“-ო (იქვე 394). ამასთანავე, როდესაც „ქემარტინი თაყუანისმცემელი“ დანახავდნენ, თუ რა არის ღვთის რისხვა, „ნაყოფი იგი სიმართლისა“, მაშინ ისინი განსაცდელშიც მოთმინებით „წყალობისა ღმრთისა მოსავ“ იქმნებიანო. ხოლო „ოდეს ესმას ცრუთა სიმართლისა სასჯელი“, მათაც „შეეშინოს და დაუტეოს უკეთურებაჲ და სინანულად მოისწრაფოს“-ო (იქვე 394). ამგვარს კეთილს ნაყოფს გამოიღებდა სტეფანეს აზრით „მოხსენება პირველთა მათ საქმეთა“.

იმდროინდელი ისტორიული სურათი სტეფანე მტბევარს თუმცა მოკლედ, მაგრამ მაინც ცხოვლად და მკაფიოდ აქვს დახატული. სომხეთს და შემდეგ აღმოსავლეთ საქართველოსაც შემოესია „მეფე სარკინოზი სახელით აბულყასიმ ძე აბუსაჳისი ამირისა და უფალი სპარსეთისა, რომელსა ჰმონებდა სამ[ე]ოცი ქალაქი დიდ-დიდი და შკდნი მეფენი მორჩილებდეს ძლიერნი“ (იქვე 395). მტრის შემოსევა ყოველთვის საზარალოა, მაგრამ განრისხებულ არაბ ამირებისა ხომ ნამდვილი ღვთის რისხვა იყო იმიტომ, რომ როცა ისინი მოვიდოდნენ, „არს ჩვეულება მათი პირველად ხარკნი იგი თანანადებნი ძებნენს, ძღუენნი და ნიჭნი კაეტა* მათთათჳს, რამეთუ მოხარკე მისსა იყუნეს, მერამე წინა-ჟამისა ბეგარანი სთხოვნეს... და ესრეთ მანქანებითა დააცალიერებენ საფასეთა მათთაგან, რათა აღვილად მძლე ექმნას“-ო (იქვე 395).

დიდ ლაშქრითურთ ამირა მიადგა ქ. დცნს „და ოხრა გულისწყრომისა მისისა მოასწავებდა ოხრებასა სომხითისასა“-ო (იქვე). სომეხთა მეფე სმბატი აფხაზეთის მთებში შეიხიზნა. არაბთა ლაშქარიც დაიძრა, ეხლა კი საქართველოში გადმოვიდა და მიადგა „ციხესა მას ყუელისასა გურგენ ერისთავთა-ერისთჳსა“ (იქვე). მსწრაფლ ციხის გარემოდგმა დაიწყეს: „მოადგეს ციხესა მას ყუელისასა, გარეშე ადგეს კარვები იგი მათი ვითარცა თოვლი, რომელნი ხუთისა სოფლისა საზღუართა და-ოდენ-ეტიენეს იწროებითა. და საბელი იგი კარვებისა მათისა განეთხზა ურთიერთას, რამეთუ ესე იყო ჩვეულებაჲ დადგრომისა მათისაჲ“ (იქვე 396).

ყუელის ციხეში შეხიზნულები „იყუნეს აზნაურნი წარჩინებულნი“, რომელნიც მოდგმულს მტერს ებრძოდნენ. ხოლო დანარჩენი მცხოვრებნი ივლტოდენ მტრისაგან და „ურიცხუნი იგი ერნი მართლმადიდებელთანი აჳარას და შავშეთს შეწყუდეულ იყუნეს, რომელნი ვითარცა მკალნი მოსჳამდეს ფურცელსა ხეთასა და მწუანლოვანსა ქუეყანისასა“ (იქვე). მხოლოდ არტაანის საზღვარზე „თივისა მკრებელნი და მსხუერტელნი ყანობირისა მათისანი... შიმშილისაგან შიმსა სიკუდილისასა შეურაცხყოფდეს“ და სამუშაოდ გადიოდნენ ხოლმე. მაგრამ არაბთა ლაშქარი, თუ მოახელთებდა მათ, იჭერდა და ჰხოცავდა (იქვე). სასტიკი და გამწვავებელი ბრძოლა იყო ყუელის „ციხოვანთა“ და არაბთა გარემოდგმულ ლაშქარს შორის.

* წინამძღოლთა.

არაბებს დიდძალი საომარი იარაღი და მასალა ჰქონდათ თან მოტანილი: „აქუნდა ასეული ტკრთი აქლემისა ისარი ოდენ და აგრეთვე ჰოროლი“, ამასთანავე იბრძოდნენ აგრეთვე „ფილეკაენებითა მრავლითა“ (იქვე).

ოცდა რვა დღეს გასტანა ყუელის ციხის გარემოცვამ, რომელიც ისე დამთავრდა, რომ გობრონი და 200-მდე მეციხოვნე კაცი შეიპყრეს არაბებმა (იქვე). ამირამ გობრონს გამაჰმადიანება ურჩია, რომ ამ გზით სიკვდილს გადარჩომოდა, მაგრამ სტუფანე მტბევარის სიტყვით გობრონს შემდეგი საგულისხმო პასუხი მიუცია: „გვედრები, კელმწიფეო, ნუ მაიძულებ მე დატევებად ქრისტიანობისა, რომლითა აღმზარდეს მე მშობელთა ჩემთა... მრავალ არიან შენქუეშე ქრისტიანენი და მეცა არა დავალიო მონებაჲ კელმწიფებასა შენსა ყოვლითა სახითა, რომლითა გენებოს შენ“-ო, იძულებით-კი, იცოდე, მე ქრისტიანობის დამტევებელი არა ვარო (იქვე 399). რაკი გობრონმა თავის სიტყვას არ უღალატა და ვერას გზით მას ქრისტიანობაზე უარი ვერ ათქმინეს, ამირას ბრძანებისაებრ გობრონს „წარკუეფეს თავი მისი“ 914 წელს „თთუესა ნოემბერსა იზ (17) დღესა“ (იქვე 400).

აბულყასიმს ვერც სომეხთა მეფე სმბატი გადურჩა: როდესაც იგი „შემდგომად მარტკლობისა წმიდისა გობრონისა“ თავის სამეფოში დაბრუნდა და კაპოეტის ციხეში შეიხიზნა, ამირა იმ ციხესაც მიაღდა, აიღო და „მეფე იგი მრავლისა ტანჯუსა შემდგომად მოკლა და თავმოკუეთილი ჩამოჰკიდა ძელსა საშუალსა ქალაქსა დკნისასა“ (იქვე 397).

ჩვენ განგებ გადაუშალეთ მკითხველს იმდროინდელი პოლიტიკური ვითარების საზარელი სურათი, რომელმაც იმსხვერპლა მრავალი სული ქართველი და სომეხი. მეტად დამახასიათებელია სტუფანე მტბევარის აზროვნობისათვის, რომ იგი სულ სხვადასხვა გვარად მსჯელობს ამ ორ კაცის (გობრონისა და სმბატის) სიკვდილის შესახებ. თუ გობრონი მისთვის მოწამე და ქრისტეს სარწმუნოების მამაცი, თავგანწირული აღმსარებელია, სომეხთა მეფის სიკვდილი და სომეხთა ერის დაწოკება და ხოცვა-ჟლეტა მისი სიტყვით მოხდა „მიშუებითა ღმრთისათა“ (იქვე 395), ვითარცა ღვთაების სამართლიანი შურისგება და მსჯავრი. ამგვარი ღვთის რისხვა სტუფანე მტბევარის აზრით სომეხებს იმიტომ დაატყდათ, რომ „მიწა იგი სომხითისა ამპარტავან და მკვდრნი მისნი ცუდად მზუაობარ, ანგაარ, ლალ და ცოდვის-მოყუარე, ამპარტავან უწყალო, უყუარულ და ყოვლითა უკეთურებითა სავესე, რომელსა შინა არა იპოვა თავისა მისადრეკელი ქრისტესი, რომელთათჳს ქრისტე ცუდად მოკუდაჲ“ (იქვე 394). ამ სიძულვილითა და მრისხანებით აღსავსე სიტყვებს წინუძღვის და მისდევს ის დედააზრი, რომელიც სტუფანე მტბევარის მსჯელობასა და გრძნობას საფუძვლად უდევს. სომეხეთს ასეთი საშინელი უბედურება იმიტომ დაატყდა თავს, რომ სომეხებმა „მოციქულთა მიერ ქადაგებულნი მართლმადიდებლობისა სარწმუნოებაჲ წმიდისა კათოლიკე ეკლესიისა განაგდეს და მოძღუარათა მიერ, წმიდათა კრებათა ღმრთივ სულიერთა განწესებული კანონი საეკლესიო შეურაცხჳყუეს“-ო (იქვე). თუ აბულყასიმის შემოსევის დროს სომეხეთში „ოთხმეოცდა-შკვი კევი მოოხრდა პირისაგან უფლისა... ამისთჳს, რამეთუ არ იპოვა ამათ (ე. ი. სომეხთა) ხელთა შინა საყდარი მართლმადიდებელთა ეპისკოპოსთა, არცა მონასტერი მართლმადიდებელთა მორწმუნეთა მონაზონთა“-ო (იქვე 394—395). ამგვარად ცხადია, რომ სტუფანე მტბევარს სარწმუნოებრივი სიძულვილი ალაპარაკებდა ასე, თუმცა მარტო ამით არ უნდა იყოს მისი გრძნობა გამოწვეული.

სტეფანე მტბევარი გრძნობდა, რომ მის მსჯელობას, ვითომც არაბ-მაჰმადიანთა შემოსევა მოხდა „მიშუებითა ღმრთისათა“, შეიძლება ეჭვი დაეხადა მათ შორის, „რომელთა არა იციან სწავლა წიგნისა, არცა ძალი ღმრთისა“, იმის შესახებ, „თუ ვითარ ამათ ნათესავთა უქრისტოთა (მაჰმადიან არაბებს), უსჯულოთა ესეოდენი მძლავრობაჲ მძლავრობისა და ფართოებაჲ შუებისა დაუპყრიეს“, ან როგორ მოხდა რომ არაბ-მაჰმადიანთა მძლეობა ქრისტეანებზე „სულგრძელობასა ღმრთისა[სა] თავს უღებიეს დათმენად“? (იქვე 297).

მაგრამ ამგვარ ეჭვს იგი თავის აზრით იმ მოსაზრებით აქარწყლებს, რომ სომხები მწვალებელნი იყვნენ (იქვე 397—398). მას ავიწყდებოდა, რომ იმავე ამირას შემოსევისაგან მართო სომხები-კი არ დაზარალებულან, არამედ ქართველნიც, რომელნიც მართლმადიდებელნი იყვნენ.

სტეფანე მტბევარის თხზულება იმ ხანას ეხება, როდესაც საქართველოში დაუცხრომელი ბრძოლა იყო გაერთიანებისათვის, ამ დროს ქართველთა და სომეხთა შორის მეტოქეობა და მტრობაც ჩამოვარდა (იხ. ქლი ერის ისტორია II, 383—385). ამიტომაც არის, რომ სტეფანე მტბევარის ვნებათაღელვით აღსავსე გრძნობას სომხებისადმი და სარწმუნოებრივს სიძულვილსაც ცოტა არ იყოს ეროვნულ-პოლიტიკური ელფერიც ადევს.

იმას გარდა რომ ჩვენს ისტორიკოსს საქართველოს და სომხეთის პოლიტიკური ვითარებისა და აბულყასიმის შემოსევის ცხოველი და უტყუარი სურათი აქვს დახატული, მისი თხზულება საყურადღებოა აგრეთვე ვითარცა ქართველი სამღვდელოებისა და მესხეთის მმართველი წრეების გრძნობების დამახასიათებელი ძეგლი. სტეფანე მტბევარის ნაწარმოები უხეიროდ დაბეჭდილია მხოლოდ ერთხელ მ. საბინინის „საქ. სამოთხე“-ში (გვ. 393—400)⁹.

გიორგი მერჩული

გიორგი მერჩულის კალამს ეკუთვნის ერთი ფრიალ საყურადღებო და ძვირფასი საისტორიო თხზულება. იგი ყოფილა „აღმწერელი“ (ც^ა გ^ა გლ ხნ^აძსა პ^ა) „წიგნისა“, რომელსაც სათაურად აქვს „შრომა და მოღუაწება ღირსად ცხოვრებისაჲ წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისაჲ ხანძთისა და შატბერდისა აღმაშენებლისაჲ და მასთან მრავალთა მამათა ნეტართაჲ“. თვით ავტორი გრიგოლ ხანძთელის თანამედროვე არ იყო და, როგორც მას თითონაც აღნიშნული აქვს, მას თავისი ნაწარმოები „ცხოვრებაჲ დაუწერია გრიგოლის „გარდაცვალებითგან“ „შემდგომად ოთხმოცდა ათისა წლისა“ (იქვე პ). ხოლო რაკი გიორგი მერჩულისავე ცნობით ხანძთელი მამა 861 წელს მომკვდარა „ქრონიკონსა ოთხმოცდა ერთსა“ (იქვე), ჩვენს ავტორს, მაშასადამე, თავისი შრომა უნდა დაემთავრებინა 951 წელს. მაშინ გრიგოლ ხანძთელის უმთავრესი თანამედროვენი და თანამოღვაწენი „დიდი სერაპიონი“, „შატბერდისა ეკლესიისა განახლებით აღმაშენებელი“ ილარიონ პარეხელი, გიორგი მაწყუერელი და სტეფანე მტბევარი და „სხუანი მსგავსნი მათნი“ გარდაცვლილი იყვნენ, „მათ ნეტართა დაიძინეს“ (იქვე ნგ), მაგრამ ავტორი მოსწრებია მათ და მათი უმცროსი თანამედროვე ყოფილა. წინათ იმედი ჰქონია კიდევ, რომ გრიგოლ ხანძთელის „ცხოვრებას“ ერთ-ერთი მათგანი მაინც დაუტოვებდა შთამომავლობას: „ვგონებთ ცხოვრებისა ამისა დაწყებულ ბრძენთაგან და სრულთა მამათა, რომელნიცა იყვნეს ჟამთა ჩუენთა“-ო (იქვე ვ). მხოლოდ როცა გიორგი მერჩული დარწმუნდა, რომ გრიგოლის უმახლობელესი თანამოღვაწენი ისე გარდაიცვალნენ, რომ თავიანთ დიდებული მოძღვრის თავგადასავალი და „მოქალაქობა არ აღწერეს, „მაშინდა“ გადაუწყვეტია „კელყოფად და აღწერად ცხოვრება და სასწაულნი“ (იქვე). გიორგი მერჩულს ეხმარებოდნენ ხანძთის იმდროინდელი წინამძღვარი და მისი ძმა იოვანე (იქვე პ.), პირველი ალბათ როგორც სულიერი მამა და გამამხნევებელი, მეორე იქნებ ცნობების შეკრებითაც.

გიორგი მერჩულს მიზნად ჰქონდა აეწერა „შრომა და მოღუაწებაჲ“ მარტო გრიგოლ ხანძთელისა კი არა, არამედ „მისთანა მრავალთა მამათა ნეტართაჲ“-ცა, რომელნიც იყვნენ „მოყუასნი და მოწაფენი მისნი“ (იქვე ბ.). ამის გამო ამ თხზულებაში ჩვენ ხელთა გვაქვს კლარჯეთის თითქმის ყველა მონასტრების დამფუძნებელთა და აღმაშენებელთა, წინამძღვართა და მოღვაწეთა თავგადასავალი და ცხოვრება. ხოლო რაკი სამონასტრო „მოქალაქობა“ ამ მხარეში პირველად ვრიგოლმა დაამყარა და მონასტერთა დაფუძნებას კლარჯეთისა, შავშეთისა და ტაოს დასახლება და აშენება მოჰყვა, ამიტომ გიორგი მერჩულის თხზულებაში ჩვენ შეგვიძლია ამ სამონასტრო მოძრაობის ისტორია, თვისება და რაოდენობა, მისი ღირსება და შედეგი შევისწავლოთ დასაწყისითგან მოყოლებული.

ჩვენი ავტორი მეტად მარტივს დანიშნულებას აძლევს თავის თხზულებას და ალბათ სხვა ამგვარ თხზულებებსაც. „ცხოვრება“-ს დანიშნულება უნდა ყოფილიყო „ნათესავით ნათესავადმდგ უკუნისადმდე მითხრობად ყოველთა, რაათამცა ვრი დაბადებადი აქებდა უფალსა ქსენებისა მათისა დღესასწაულსა“-ო (იქვე ბ). მაშასადამე, „ცხოვრებაჲ“ დღესასწაულის დროს ეკლესიაში საკითხავ წიგნად ყოფილა განკუთვნილი, რომ ეკლესიაში მყოფ მომავალ თაობას მოსმენის დროს ქება ალექსანდრე უფლისადმი.

მერჩულს თავის ნაწარმოებებისათვის შესავალიც მეტად მოკლე და მარტივი უძღვნია, რომელშიაც ნათქვამია: თუმცა აღამიანი მოწადინებული უნდა იყვეს, რომ „ბრძენთაგან სრულთა კრძალულებით სიბრძნისა-მეტყუელება“ მოისმინოს, ხოლო „სულელთა“ მოეთხოვება „დუმილით ბრძენთა სმენა“, მაგრამ ახლა ისეთი დრო დაგვიდგა, რომ „აწ სულელნი სიბრძნის-მეტყუელებენ“-ო, ბრძენნი-კი სდუმანო (იქვე ა). მეც „ვერ ძალმიც მოუკლებელად ლოცვაჲ და სულელთა ყოველთა უდარცხ ვარ“-ო, ამბობს გიორგი მერჩული, „ნაკლულევაწებაჲ ჩემი არა მიფლობს დუმილად“ (იქვე ა) და „უმჯობესად შემირაცხიეს, რაათა ვიტყოდი ღირსად ცხოვრებასა ღმერთშემოსილთა კაცთასა“-ო (იქვე ბ). ამგვარად აქვს დასაბუთებული თავისი შესავალი ჩვენს ავტორს, ასეთი მცირემნიშვნელოვან მოსაზრებით იცავს ცხოვრებათა წერის კანონიერებას. იგი სწუხს ამასთანავე, რომ მრავალ ქართველ მეუღაბნოეთა მოღვაწეობა „აღუწერელობით“ (იქვე, ბ₇) და სასწაულთ-მოქმედებანი მათი „ჟამთა სიმრავლისაგან მიეცნეს სიღრმესა დავიწყებისასა“ (იქვე, ბ₁₋₂).

ჩვენ კარგად ვიცით, რომ მონაზონთა შორის ბევრნი იყვნენ ისეთნი, რომელთაც სამწერლობო მოღვაწეობა, განსაკუთრებით ღვთისმეტყველებასა და ასკეტიკას გარეშე, ბერ-მონაზონისათვის შეუფერებელ ხელობად მიაჩნდათ: ამისთანა მწერლებს დიდების-მოყვარეობა და სახელის მოხვეჭის სურვილი აქვთ აშლილიო. სხვათა შორის ამიტომაც არის, რომ ბერს თავისით, მოძღვრისა და მამასახლისის დაუკითხავად და ნებადაურთველად, იშვიათად თუ რაიმე საეკლესიო-საისტორიო თხზულება დაეწეროს. მაგრამ გიორგი მერჩული მაინც მეტად სუსტი მოსაზრებით ამართლებს თავის „აღმწერელობითს“ მოღვაწეობას და ამ მხრივ მისი მოსაზრება და საბუთიანობა წინადროინდელ და შემდეგდროინდელ ქართველ ისტორიკოსთა შეხედულებებისაგან (იხ. აქვე) არსებითად განსხვავდება და ძალიანაც ჩამოუვარდება.

გიორგი მერჩულის თხზულება თავითგან ბოლომდის მონაზონურის ცხოვრების აღტაცებითა და ამაყი გრძნობით არის გამსჭვალული.

ჩვენი ისტორიკოსისათვის, როგორც სხვა მის თანამედროვე საეკლესიო მწერალთათვის, ეჭვიუტანელი ჭეშმარიტება იყო, რომ ქვეყანაზე მღვდლობა ყველაფერზე მაღლა სდგას, „უფროჲს არს ყოველთა დიდებათა სულიერთა და ჯორციელთა“-ო (ც¹ გ² ლ ხან³ძთსჲ დ). მღვდელი შუამავალია ჩვეულებრივ მომაკვდავ აღამიანთა და ღვთაებას შორის, იმიტომ რომ მღვდელობა „ქრისტეს ნაცვლობაჲ არს“ (იქვე). მხოლოდ მისი ხელმძღვანელობით შეუძლიათ აღამიანებს ზეციერი მამის ჯილდო დაიმსახურონ, და სხვაფრივ „აწ არაჲ ვინაჲ არს კაცთა ცხოვრებაჲ თვნიერ მღვდლობისა“-ო (იქვე დ). ამას გარდა რაც უნდა „ახალი რაჲმე კეთილი წესი ერის-კაცმან“ მოიგონოს (იქვე, მ³), ან „იხილოს რაჲმე კეთილი წესი“ იერუსალიმსა და სხვა წმიდა ადგილებში, ისეთი წესი-კი „რომელ ქრისტიანობასა

შუენოდის და ჩუენ შორის არა იყოს“ ან არა და „წიგნთაგან წმიდათა გულისხმა ყოს“ (იქვე), მაინც იგი „თავით თვისით ერსა უსწავლელსა“ არ უნდა „აუწყებდეს“ (იქვე), არამედ უნდა გაჩუმებული ყოფილიყო, „უმჯობეს ღუმელი არს“-ო (იქვე), უკეთესი იყო რომ თავის ქერქში მჯდარიყო. მაგრამ თუ მაინც-და-მაინც არ დაიშლიდა და თავს ვერ შეიკავებდა, „ღუმელი ვერ ძალ ეღვას“, მაშინ „აუწყოს თვისსა ეპისკოპოზსა და თუ ჯერ იყოს, მან ასწავოს, თვისით ქადაგებდეს“-ო (იქვე). ხოლო ვინც თითონ, უეპისკოპოსოდ თანამოძმეთ აუწყებდა და შემოიღებდა ახალს რასმეს, თუნდაც კეთილს, იგი უფლის „წინააღმდეგომთა თანა“ დაისაჯოსო (იქვე, მც—მთ). ამგვარად, პირადი ცხოველი გრძნობა და თაოსნობა მრევლს უნდა დახშული ჰქონოდა, იგი მარტო ეკლესიის მსახურთა ხელმძღვანელობის მიმდევარი, მათ ბრძანებათა მორჩილი აღმასრულებელი უნდა ყოფილიყო. ისინი იყვნენ „თავსმდებნი“ რომ „მჯული და წესი“, რომელიც მათის წინამძღვრობით „აწქუეყანასა ჩუენსა უპყრიეს, ფრიად კეთილ არს და ღმერთი დაჯერებულ არს (იქვე, მც), რომ ამ გზით მორწმუნეს შეეძლო საუკუნო ცხოვნებამდის მიეღწია.

ამგვარად, გიორგი მერჩულის შეხედულებით კაცთა ცხოვნების საიდუმლოება ეკლესიას და მის მსახურთ ებარა. თვით ეკლესია, რომელიც თავდაპირველად ცხოველი იყო და მორწმუნეთა კრებულისაგან შესდგებოდა, გიორგი მერჩულისა და მის თანამედროვე თანამოაზრეთა შეხედულებით გაქვეავდა და შენობად იქცა, ხოლო ის, რაც იესოს მიერ ეკლესია-კრებულის შესახებ იყო ნათქვამი, ეკლესია-შენობას მიაკუთვნეს. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია და დამახასიათებელი ერთი ლოცვა, რომელიც ჩვენი ავტორის აზრით გრიგოლ ხანძთელს უნდა ეთქვას: „ქრისტე ღმერთო... შენ თვით... იმჟნე თავისა თვისისა სახლი სიწმიდისაჲ შესავედრებულად ერთა მორწმუნეთა და რამეთუ წმიდასა ეკლესიასა სახელსდევე გუამად შენად და წმიდასა შენსა სახელსა ზედა და სახელსა წმიდათა შენთასა... აღაშენენ და დაამტკიცენ წმიდანი ეკლესიანი. ამისთვის უწოდე ეკლესიად წმიდათა ყოველთა, რაჲთა შემდგომად სიკუდილისა მათისა ნაცვლად მათა ეკლესიანი აქუნდენ სიმტკიცედ და სიქადულად შენთა სამწყსოთა“-ო (იქვე იე).

გიორგი მერჩულის თხზულებას ამასთანავე ნათლად ეტყობა, თუ როგორ მედიდურად უტკებროდა იგი „მსოფლიოთა“ ეკლესიის მსახურებს და მხოლოდ მონასტრებში მცხოვრები ბერები მიაჩნდა განსაკუთრებული თაყვანისცემის ღირსად. ამ მხრივ მეტად საყურადღებოა, რომ ჩვენი ისტორიკოსი და მისი სიტყვით თვით გრიგოლ ხანძთელიც-ი ეპისკოპოზობას „კორციელ დიდებად“ სთვლიდნენ (იქვე ე). ავტორი გვამცნებს, რომ გრიგოლს ორჯერ ეხვეწებოდნენ ეპისკოპოზად კურთხეულიყო, მაგრამ მან არც მოინდომა და თანაც განუმარტა ყველას, „ვითარმედ მსოფლიოთა მათ წმიდათა საყდართა არა უმრწემეს არიან წმიდანი უდაბნოთა ეკლესიანი“-ო (იქვე მ), არამედ პირიქით მადლის ძლიერებით მონასტრები პირველს აღემატებინათ.

გიორგი მერჩულსაც დიდი გულმოდგინეობითა და სიხარულით მოთხრობილი აქვს, თუ რამდენად გავლენიანი იყო ხანძთელი არქიმანდრიტი, თუ როგორ ემორჩილებოდნენ მას ყველანი, ეპისკოპოზებიცა და მთავრებიც-კი. მაგრამ მარტო გრიგოლი-კი არა, გიორგი მერჩული მოგვითხრობს განსაკუთრებულ აღტაცებით, რა თავისუფლად გრძნობდნენ თავს და დამოუკიდებლად იქცეოდნენ სახელმწიფო მთავრობის წინაშე მაშინდელი ბერ-მონაზონები. „ქვემარტინი მონაზონნი ქუეყანასა ზედა არა ვისსა კელმწიფებასა ქუეშე არიან“-ო, ამბობდა გრიგოლი (იქ-

ვე კე). საბან იშხნელიც ხომ ამ მცნებას იმდენად მტკიცედ იცავდა, რომ როცა კურაპალატმა იგი წერილით თავისთან მიიწვია, არც თვითონ წავიდა, არც პასუხი აღირსა. გაგზავნილს შეეძლო კურაპალატისათვის მოეხსენებინა მხოლოდ: „არა ჰნებავს კაცსა მას... მოსლვამ აქა“-ო (იქვე კთ-ლ). ხოლო როდესაც გრიგოლის დახმარებით კურაპალატმა ურჩი ბერი თავის სურვილზე დაიყოლია და მოსულს საბანს უსაყვედურა: „ჯერ არს კელმწიფეთა მორჩილებამა“-ო, ბერმა პირში მიახალა: „დიდებულო მეფეო, შენ ქუეყანისა კელმწიფე ხარ, ხოლო ქრისტე ზეცისა და ქუეყანისა და ქუესკნელთაჲ. შენ ნათესავთა ამათ მეფე ხარ, ხოლო ქრისტე ყოველთა დაბადებულთაჲ. შენ წარმავალთა ამათ ჟამთა მეფე ხარ, ხოლო ქრისტე საუკუნოჲ მეუფე... უფროჲს შენსა ჯერ არს სმენამ სიტყუათა მისთაჲ, რომელმანცა ბრძანა, ვითარმედ „ვერვის კელეწიფების მონებაჲ ორთა უფალთაჲ“-ო (იქვე ლ). ამაზე შორს წასვლა შეუძლებელია. გიორგი მერჩული აღტაცებული შეჰხარის ამ სურათს, მას მოსწონს მონაზონის სრული თავისუფლება ქვეყნის ბატონპატრონებისაგან, მისი მამაცი, დამოუკიდებელი და უმწიკვლო ქცევა, ძლიერი სიტყვა და გველენა. ჩვენი ავტორი გვისურათებს სწორედ ამგვარ მონაზონთა ბატონობის ხანას საქართველოში.

ხანძთელი მამის სიკვდილის 90 წლის შემდგომ, თითქმის ორასის წლის წინათ მომხდარი ამბების მომთხრობელს გიორგი მერჩულს, ამასთანავე ვითარცა მონაზონების ბატონობის აღფრთოვანებულს მოტრფიალეს, რასაკვირველია ადვილად შეეძლო გადაეჭარბებინა და გაეზვიადებინა, ხოლო მონაზონთა სურათისათვის იდეალური შუქი მიეფინა.

ყურადღების ღირსია, რომ გიორგი მერჩული, გრიგოლ ხანძთელი და მისი მოწაფეები სხეებივით გონება-დასშულს, მხოლოდ წირვა-ლოცვით გართულსა და სხვა არაფრისათვის მზრუნველ მონაზონთა წრეს არ ეკუთვნოდა. სულ სხვა მიმართულების კაცი იყო: მას გულში უღვიოდა ბუნების მშვენიერების ტრფიალება, იგი აღტაცებით შეჰხაროდა ბუნების ლამაზსა და მომხიბლავს სურათებს. ამ მხრივ გიორგი მერჩულსა და ყველა გრიგოლ ხანძთელის მიმდევრებს საუცხოვოდ ახასიათებს ის ფსალმუნი, რომელიც ჩვენი ავტორის ცნობით კლარჯეთის განთქმულს არქიმანდრიტს ხანძთის აშენების დროს ლოცვის მაგიერ უნდა წარმოეთქვას: უფალო „ველნი აღივსენ სიპოხითა, განჰპოხო შენ შუენიერებაჲ უდაბნოჲსაჲ და სიხარული ბორცეთა შეიმოსონ და ღელეთა განამრავლონ იფქლი ღმრთის-მსახურებისაჲ, დაღადებდნენ და გალობდნენ“-ო (იქვე ი).

საკმარისია აღამიანმა გადაიკითხოს ჩვენი ისტორიკოსის თხზულების ის ადგილები, სადაც მას შატბერდისა, ხანძთისა და დანარჩენი მონასტრების მიდამოები აქვს აღწერილი, რომ შეიტყოს, რამდენად ჰყვარებია მას ბუნება, რამდენად ფაქიზი და ნაზი ესთეტიკური გემოვნების პატრონი ყოფილა იგი. მისი აღწერა ბუნების „ქება“ და შესხმაა. აი, მაგალითად, თუნდა „ქებაჲ ხანძთისაჲ“ გრიგოლის მიერ წარმოთქმული ხანძთის აღწერა: „კეთილ არს უდაბნოჲ იგი მზისა მცხინვარებითა და ჰაერის შეზავებითა ყოვლით კერძო და აქუს მას წყაროჲ მდიდრად გამომდინარე, შუენიერი, გრილი და ჰამოჲ და მალნართა სიმრავლჲ ურციხე“... (იქვე იზ). ან კიდევ კლარჯეთის უდაბნოთა აღწერა: „დაღაცათუ ფრიალ განვამრავლო სიტყუაჲ ვერვე მისწუთების გონებაჲ ჩემი ყოველსა უდაბნოთა სიკეთესა უწყებად შენდა“-ო, ეუბნებოდა მერჩულის სიტყვით გრიგოლ ხანძთელი დემეტრე აფხაზთა მეფეს, „ბუნებით ერთგულმ არს ქუეყანაჲ უდაბნოთაჲ მათ და კეთილად

შეზავებულ მზისგან და ჰაერისა, რამეთუ არცა ფრიალი სიცხე შესწუჟავს მათ და არცა გარდარეული სიცივე შეაურრებს მყოფთა მისთა, არამედ განწესებით დგას თქსსა საზღვარსა უნოტიო, უხორშაკოჲ, უმიწოჲ, მზუარჲ, რამეთუ კაცთა ნახჲნი ფერკთანნი არაოდეს თიკიან ექმნებიან სლვასა მათსა. ხოლო წყალი კეთილი და შეშაჲ ნებისაებრ უნაკლულოდ აქუს აღმოცენებული ქვშათა მათ შინა, ურიცხვ მალნარი და სიმრავლჲ წყალთა ჰამოთაჲ, ბუნების მხიარულებაჲ მოცემულ არს ღმრთისაგან“-ო (იქვე კდ).

თუ ბუნების სიმშვენიერის სიყვარული გიორგი მერჩულისათვის შეეძლო ჩაენერგა იმ მიმართულებას, რომელიც თვით გრიგოლ ხანძთელისაგან მომდინარეობდა, მაინც უტყველია, რომ ჩვენი ისტორიკოსი პირადადაც დიდი პოეტური ნიჭით იყო დაჯილდოებული, სხვებსავით მას მარტო საეკლესიო და სამონასტრო ცხოვრებით არა აქვს დახშული მხედველობა. რაც უნდა აგვიწეროს მან, ყველაფერი ხორცშესხმული გამოდის, სურათი ცხოველი და მრავალ-ფეროვანია, როგორც თვით ცხოვრება იყო. ამ მხრივ იგი ნამდვილი მხატვარია. მისი აღწერილობა თვალწარმატაი სიმკვირცხლით, მშვენიერის ხატოვანობითა და ფერადებით არის აღსავესე, მოთხრობა ბუნებრივად მიმდინარეობს და მკითხველის ყურადღებას შინაარსიანობით ჰხობლავს. მარტივი, მკაფიო და ცხოველის ენით დაწერილი, მშვენიერის, კეთილშობილურის კილოთი გამსქვალული მთლად პოეტური თხზულების შთაბეჭდილებას ახდენს.

სწორედ გასაოცარია რა გვარის ხელოვნებითა ჰყავს მას მრავალი იმდროინდელი საეკლესიო მოღვაწე დასურათებული, სხვადასხვა თვისებისა და ხასიათის პატრონნი. თვითოეულის შესახებ მას სიტყვა მეტად მოკლედ აქვს მოჭრილი და მათი მოღვაწეობის მხოლოდ არსებითი და დამახასიათებელი მხარე აქვს აღნიშნული. გიორგი მერჩული ამ მხრივ სწორედ რომ ხელოვანია და ვერც ერთი სხვა ქართველი ისტორიკოსი ვერ შეედრება.

რასაკვირველია, გიორგი მერჩულს, რომელსაც მისივე სიტყვით „ცხოვრებაჲ“ ხანძთელ მამის გარდაცვალების 90 წლის შემდგომ შეუდგენია, არ შეეძლო თავისი თხზულება დაეწერა ვითარცა თანამედროვესა და თვთმხილველს „თანადამხდურს“. იგი ამ გარემოებას არცა მალავს და თითონვე აღნიშნული აქვს, რომ მის ნაწარმოებში შეტანილია მხოლოდ „თხრობილი მოწაფეთაგან და მოწაფის მოწაფეთაგან“ გრიგოლ ხანძთელისა (იქვე ბ). მაგრამ ჩვენს ისტორიკოსს ალბათ ესმოდა, რომ მოწაფეობა მარტო საკმარისი არ იყო, რომ ნაამბობი სწორე და უტყუარი ყოფილიყო. ამიტომ იგი განსაკუთრებით აცხადებს, რომ თავის ნაწარმოებში მას მოთავსებული აქვს „ქეშმარიტად თხრობილი“ (იქვე). ხოლო როცა მერჩული გრიგოლ ხანძთელის სასწაულთმოქმედების აღწერას იწყებს, იგი იქვე დასძენს, ცნობები ამის შესახებ „ვისწავენ სარწმუნოთაგან კაცთა“-ო (იქვე ნგ).

ზეპირ და თანამედროვეთა ნაამბობს გარდა გიორგი მერჩულს უსარგებლია წერილობითი საბუთებითაც, მაგ. უეჭველია, რომ ხანძთელი მამის მიერ დადებული საეკლესიო და სამონასტრო წესის შესახებ ცნობები მას ამოღებული აქვს გრიგოლის შედგენილ „განგებისაგან“, ტიბიკონითგან. ავტორს აღნიშნული აქვს, რომ უადგილობის გამო „განგებაჲ ყოველი ვერ დაიწერა წიგნსა ამას, არამედ თითო სიტყუთა ყოვლისაგან“-ო (იქვე კ). ერთს ალაგას მერჩულს მოხსენებული აქვს, რომ „აწ არს ხანძთას კელითა მისითა დაწერილი სულისა მიერ წმიდისა საწელიწდოჲ იადგარი“-ო (იქვე ლთ). მას მოყვანილი აქვს გრიგოლის იერუსალიმელ

მოწაფეთა წერილიც, მოძღვრისადმი გამოგზავნილი, თავით ბოლომდის დედ-ნითგან სიტყვა-სიტყვით გადმოღებული: „იყვენეს ვინამე“-ო, ამბობს გიორგი მერჩული, „იერუსალმს მოწაფენი ნეტარისა გრიგოლისნი... რომელთაგან მოწერილი იყო ესც ეპისტოლჲ მამისა გრიგოლის წინაშე... ხოლო მე აწ შთაფწერე წიგნსა ამას შინა მოწერილი ესც მათი შეუტევალბელად ყოველი ესრტთ“-ო (იქვე მგ).

გიორგი მერჩული უმთავრესად გრიგოლ ხანძთელზე მოგვითხრობს, ხოლო მის მოწაფეთა და თანამშრომელთა შესახებ ცნობებს რასაკვირველია უფრო მცირედი ადგილი უკავია. საკუთრივ მოწაფეთა მოღვაწეობა აწერილია მხოლოდ 8 გვერდზე, მე (45) გვერდითგან მოყოლებული ნგ (53)-მდე, მაგრამ ამაზე წინათაც ავტორს მრავალი ცნობები აქვს შექსოვილი თვით გრიგოლ ხანძთელის თავგადასავალისა და მოქალაქეობის აღწერილობაში, დაახლოვებით კიდევ ცხრა გვერდზედ (გვ, ივ, იზ, კბ, კე, ლე, მა-მდ). ამგვარად, თვით ხანძთელ მამის მთელ ცხოვრებას უკავია 82 გვერდი, ხოლო აქეთგან მარტო 17 გვერდი ეხება მის მოწაფეებსა და თანამოღვაწეებს. ამისდა მიუხედავად ამ 17 გვერდზედ ავტორმა მოათავსა მრავალი ძვირფასი ცნობა იმდროინდელ შესანიშნავ ქართველ საეკლესიო მოღვაწეებსა და სასულიერო მწერლებზე. ჩვენი ავტორის დიდს და დაუფასებელ ღირსებას ის თვისება შეადგენს, რომ მრავალმეტყველებას ერიდება და თვითთუელი პიროვნების დამახასიათებელი თვისების დასახელება და მათი უფრო საყურადღებო და თვალსაჩინო ნამოქმედარის ნათლად და მკაფიოდ ჩამოთვლა შეუძლია. მან სიტყვის თუმცა მოკლედ, მაგრამ ამასთანავე მეტად მკაფიოდ მოჭრა იცის. ამ მხრივ გიორგი მერჩული უებრო მწერალია.

რასაკვირველია, ჩვენს „აღმწერელს“ გრიგოლ ხანძთელის მოწაფეთა შესახებ გაცილებით უფრო მეტის მოთხრობა შეეძლო, ვიდრე მას აქვს ნაამბობი. რადგან უმეტესი ნაწილი მათგანი მისი თანამედროვენი იყვნენ, ბევრს უეჭველია პირადადაც იცნობდა. მაგრამ მათ შესახებ ცნობებს იგი განზრახ ამოკლებდა, თხზულება ისედაც ვრცელი გამოუვიდა და შიშობდა მეტის მეტად არ გაგრძელდესო. აი მაგ. რას ამბობს გიორგი მერჩული ერთგან: „ესც მცირედი ვაცხენე სამთა მათ წმიდათა, თედორტსი და ქრისტეფორტსი და საბან იშხნელისა ცხორებაჲ. ამით რამეთუ ფრიად განგრძობაჲ იქნებოდა საქმეთა მათთა სრულიად აღწერითა ჳეშმარიტად“-ო (იქვე ლზ). ჩვენს ისტორიკოსს მოთხრობის გაჭიანურებისა ეშინოდა და როცა-კი შეიძლებოდა ამბავს ამოკლებდა, „არამედ რაჲსალა განვაგრძობ სიტყუთა“-ო (იქვე ლ), საქმე ასე გათავდაო. იმათ გარდა, რომელთა შესახებაც ჩვენს ისტორიკოსს თავის ნაწარმოებში მოკლე ცხორებანი აქვს შეტანილი, მას ბევრ სხვა მოღვაწეზე და განტქმული კაცის შესახებ შეეძლო საგულისხმო რამე ეამბნა შთამომავლობისათვის, მაგრამ იმავე მიზეზით იძულებული ყოფილა თავის თხზულებისათვის უფრო ვიწრო ფარგალი შემოეფლო. ხანძთელი მამის ბიოგრაფი მოწმობს, რომ „შატბერდისა მამათა შორის ფრიად იყვენეს შემდგომითი შემდგომად მონაზონებისა სიმკნითა რჩეული და რომელნიმე წინამსწარმეტყუელებისა მადლითა ბრწყინვალე... რომელთა შორის ჟამთა ჩუენთა ბრწყინვიდა ჳევსა მას მიძნაძოროჲსასა დიდი იაკობ... არამედ წიგნისა ამის განგრძობისათჳს მათ ყოველთა თანაწარჳჳედ“-ო (იქვე ნგ. ამგვარივე ცნობა იხ. იქვე მდ. თავი მ). მაგრამ ყურადღების ღირსია, რომ გიორგი მერჩული მარტო მოწაფეთა ცხოვრების აღწერის დროს-კი არა, არამედ თვით გრიგოლის მოღვაწეობის დასურათების დროსაც ცდი-

ლობს რაც შეიძლება მოკლედ აწეროს. ამგვარი სურვილი მას იმიტომ აქონდა, რომ მისი თხზულება ადვილი მოსასმენი ყოფილიყო. სწორედ იმიტომაც ეწინააღმდეგებოდა მას „წიგნის განგრობისა“, რომ მოთხრობა მეტის მეტად არ გაჰქიანურებულიყო და ამის გამო მოსაწყენი არ გამხდარიყო. ესთეტიკურის მოსაზრებით ხელმძღვანელობდა მამასადაც ჩვენი ისტორიკოსი ამისთანა შემთხვევებში. გრიგოლ ხანძთელის სამონასტრო ტიბიკონის შესახებ იგი მაგ. ამბობს: „არა არს აწ თითოეულად ყოვლისათეს სიტყუაჲ, რამეთუ შემოკლებულ არს ჟამი ესჲ და გონებაჲ ისწრაფის რაჲთა არა იყოს ნამეტნავ სასმენელსა მსმენელთასა“-ო (იქვე კ).

გიორგი მერჩულს გრიგოლ ხანძთელის ცხორებაში „სასწაულთა აღწერაც“ შეუტანია. იმ დროს სასწაულთმოქმედება წმიდანობის აუცილებელ და დამახასიათებელ თვისებად ითვლებოდა. ჩვენს ავტორსაც ეგონა, რომ „ქრისტემან შეამკენა სასწაულითა... ვითარცა მამაჲ გრიგოლ ეგრძთევე მოწაფენი მისნი“ (იქვე ნბ). ამიტომაც არის, რომ მერჩული 53 (ნგ) გვერდითგან მოყოლებული 69 (ჲთ)-მდე 16 გვერდს მხოლოდ სასწაულთმოქმედებას ანდომებს. მაგრამ, ჩვეულებრივ, გამოჩენილ მოღვაწის განათლებულ თანამედროვეთა ყურადღებას მისი ნაშრომისა და ნამოქმედარის სიდიადე იპყრობდა ხოლმე და არა სასწაულთმოქმედება. გრიგოლსაც იმდენად თვალსაჩინო ღვაწლი მიუძღოდა ქართული ეკლესიის წინაშე საზოგადოდ და განსაკუთრებით შავშეთ-კლარჯეთის ცხოვრებას მისმა დაუღალავმა შრომამ და მოქმედებამ ისეთი ღრმა კვალი დააჩნია, რომ ამაზე მეტი რაღა იყო საჭირო, რომ გაცვიფრებული თანამედროვენი თავიანთი მკვლევარებისა და მკვლევარების მიერ დაიწყებული იქნებოდა მისი ნაშრომისა და ნამოქმედარის სიდიადეს ძლიერი აღმაშენებლობითი და შემოქმედებითი ნიჭი შეადგენდა და არა სასწაულთმოქმედება. მხოლოდ შემდეგი თაობანი, რომელთაც არ შეეძლოთ გაეთვალისწინებინათ, თუ რაღა აქონდა ამა თუ იმ მოღვაწის სახელს ეგოდენი პატივისცემა მოხვეჭილი, მეტ ყურადღებას უფრო სასწაულთმოქმედების ამბებს აქცევდნენ. ამით აიხსნება, რომ თანამედროვე და ნიჭიერი ქართველი ისტორიკოსის მიერ დაწერილ „ცხორებაში“ სასწაულთა შესახებ ცნობები ჩვეულებრივ ძალიან იშვიათად მოიპოვება ხოლმე და მხოლოდ შემდეგში მერმინდელი მწერლები ძველად აღწერილ ცხოვრებაში სასწაულთმოქმედების შესახებ მოთხრობებს უმატებდნენ ხოლმე. როგორც ეტყობა თავის დროზე არც გიორგი მერჩულს მიუქცევია გრიგოლ ხანძთელის სასწაულთმოქმედებისათვის დიდი ყურადღება. იგი თითონ აცხადებს: „მივედ სასწაულთა ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისთა, რომელნიცა ვისწავენ სარწმუნოთაგან კაცთა. ყოველი ვერ შეუძლე აღწერად უმეტრებისა გზითა“-ო (იქვე ნგ), ყველა სასწაულები ვერ ჩავუბრთ, იმიტომ რომ არ ვიცოდითო. რომ სდომნოდა, სასწაულების შესახებ ცნობების შეკრება მისთვის უფრო ადვილი იქნებოდა, ვიდრე გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების შესახებ.

როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო 53-ე გვერდითგან 50 თავითგან მოყოლებული იწყება სასწაულების აღწერა და 69 გვერდამდე განუწყვეტლივ მოთხრობა სულ ამ საგანს ეხება. მაგრამ ამ 16 გვერდზე მოთავსებულ სასწაულთაგანის უმეტესი ნაწილი უეჭველია გიორგი მერჩულის აღწერილი არ უნდა იყოს, არამედ შემოუტანია გრიგოლ ხანძთელის „ცხოვრების“ შემავსებელს ბაგრატ ერისთავთა ერისთავს, ადარნერსე კურაპალატის ძეს, „რომელმან ნეტარისა მამისა გრიგოლის ცხოვრებაჲ ესჲ განაახლა სასწაულთა შერთვითა“-ო (იქვე ჲთ). სიტყვა „შერთვა“ ამ-

ტიციუსს, რომ „განმახლებელს“ ცნობები გიორგი მერჩულის მიერ გამოტოვებულ სასწაულებზე ბოლოში-კი არ მიუყვება, არამედ შეუტანია შიგ იქ, სადაც თვით „ცხოვრების“ ავტორს სასწაულთა შესახებ ჰქონია ლაპარაკი. გიორგი მერჩულს სასწაულები ბოლოში არა ჰქონდა მოქცეული, სასწაულებზე ლაპარაკის შემდგომ მას 70—80 გვერდ. ხანძთელი მამის უკანასკნელი დღენი აქვს დაწვრილებით აწერილი.

თვით გიორგი მერჩულისაგან ვიცით, რომ მისი შრომა დამთავრებული იყო 951 წელს. როდის-ღა უნდა „განეახლებინა“ ეს ნაწარმოები ბაგრატ ერისთავთა ერისთავს, ნერსე კურაპალატის ძეს? ამის განსაზღვრაც შეიძლება, მხოლოდ დაახლოვებით. სუმბატის ისტორიითგან ჩვენ ვიცით, რომ ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი გარდაიცვალა 966 წელს (3 ხრ^აკა 63). მაშასადამე, შეუძლებელია ეს „განახლება“ ამ წლის შემდგომ მომხდარიყო, ეს არის უკანასკნელი საზღვარი terminus post quem non. ხოლო რაკი ბაგრატის მამა ადარნერსე წოდებულია კურაპალატად, ამ ცნობის საშუალებით შეგვიძლია პირველი საზღვარიც terminus ante quem non გამოვარკვიოთ. ბაგრატიონიანთა მემკვიდრის სუმბატის თხზულებაში სახელდობრ ნათქვამია, რომ ადარნერსე მხოლოდ „შემდგომად მამისა ძმთა კურაპალატ იქმნა“-ო (ც^ა და უწყ^აება 62). ხოლო იმავე ისტორიაში ადარნერსეს „მამის ძმის“ სუმბატ კურაპალატის სიკვდილი ნაჩვენებია 958 წელს (იქვე 63). მაშასადამე, მხოლოდ 958 წლის შემდგომ შეეძლო ადარნერსეს კურაპალატობა მიეღო. ამრიგად, ადარნერსე კურაპალატის ძეს ბაგრატ კურაპალატს გიორგი მერჩულის თხზულება შეეძლო მხოლოდ 958—966 წლებში „განეახლებინა“. იქნებ ამ დროს ხანძთელი მამის ცხოვრების „აღმწერი“ ჯერ ცოცხალი ყოფილიყო კიდევ. სიტყვა „განახლა“ მეტად დიდმნიშვნელოვანია და ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავის მცირედს ნამოქმედარს სრულებით არ შეჰშვენის: მას მხოლოდ გამოტოვებულ სასწაულთა აღწერა „შეურთავს“. თვით ავტორი გიორგი მერჩული, თითონაც არ მალავდა, რომ მან ყველა სასწაულების აღწერა ვერ შეიტანა თავის თხზულებაში „უმეცრების გზითა“-ო. იქნება ეს წინადადება მას სწორედ მაშინ ჩაერთვას, როცა ბაგრატმა „გამოტყუებულთა“ სასწაულთა ჩართვა განიზრახა და იქნებ თვით მერჩულისავე დახმარებით განახორციელა კიდევ. ყურადღების ღირსია, რომ გიორგი მერჩულს ცნობა თავის „აღმწერელობა“-ზე „ცხოვრების“ ბოლოში, 80 გვერდზე მოუქცევია (გვ. 3), ცნობა ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავის „განახლების“ შესახებ-კი მესამე პირით ნაამბობია 69 (ათ) გვერდზე.

ერთი სიტყვით მოთხრობილ სასწაულთა შორის ერთი წილი ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავისა ყოფილა. მაგრამ მათი გამოყოფა გიორგი მერჩულის შეგროვებულ სასწაულთაგან ახლა რასაკვირველია ძნელია, მეტადრე, თუ ზემოაღნიშნულმა „განმახლებელმა“ თავისი წვლილი მართლაც ავტორისავე დახმარებით შეიტანა „ცხოვრება“-ში. მაინც-ღა-მაინც ცხადია, რომ თვით გიორგი მერჩულის თხზულება თავდება 81 გვერდზე 84 თავით და თავი 85 და 86 მერმინდელ გადამწერთა დამატება უნდა იყოს.

ჩვენს ისტორიკოსს მიზნადა ჰქონდა აეწერა გრიგოლ ხანძთელისა და მის მოწაფეთა ცხოვრება და მოქალაქობა. რომ მოთხრობის მიმდინარეობა არ დარღვეულიყო, ერთად-ერთი საშუალება იყო ავტორს თვითოეულ მათგანის თავგადასავალი ცალკე-ცალკე ეამბნა. მაგრამ მაშინ „აღმწერელს“ ერთისა და იმავე შემთხვევის, ხოლო განსაკუთრებით გრიგოლ ხანძთელის მოღვაწეობის აღწერა რამდენ-

ჯერმე მოუხდებოდა. ამას გარდა მაშინ თვით სამონასტრო ცხოვრების დაფუძნებისა და აღორძინების სურათი გაოხრებულ ტაო-კლარჯეთ-შავშეთში იმდენად ცხოველი და ფართო არ გამოვიდოდა, როგორც იყო ნამდვილად. ამ მხრივ გიორგი მერჩულის სურვილი, რომ ხანძთელი მამისა და მის აღზრდილთა ცხოვრება ერთად აეწერა, ბევრის მხრივ არის საქმბური. თუმცა ესეც-კია, რომ ამგვარი გეგმისა და უადგილობის გამო ჩვენი ისტორიკოსი იძულებული იყო გრიგოლ ხანძთელს გარდა სხვებზე მოკლედ მოეჭრა სიტყვა, ან არა და სრულებითაც არა ეთქვა-რა.

რასაკვირველია, რაკი ავტორს სურდა თვითოეული მოწაფის ყველა საყურადღებო თვისება და ღვაწლი მოკლედ მაინც უეჭველად ერთგან აღენიშნა, იგი იძულებული უნდა ყოფილიყო მოთხრობის პირდაპირი მიმდინარეობა დროგამოშვებით შეეწყვიტა ხოლმე, სწორი გზისაგან გადახვია, რომ ამა-თუ იმ გრიგოლის მოწაფის შესახებ ეამბნა და, როცა ამბავს დაამთავრებდა, ისევ შეჩერებულ მოთხრობას დაჰბრუნებოდა. ამისთანა შემთხვევაში როცა ჩვენი ისტორიკოსი შეწყვეტილი თხზულების მთავარ საგანს უბრუნდება ხოლმე, იგი სწერს: „არამედ აწ კუალად პირველსავე სიტყუასა მივიდეთ“-ო (იქვე, ლა), ან არა და „არამედ აწ კუალად ნეშტი იგი პირველი განვა ხლოთ“-ო (იქვე, ლდ).

გიორგი მერჩულს თავის თხზულებაში თითქმის ორას, მაინც-და-მაინც ასოთხმოცდა ათი წლის წინათ მომხდარი ამბები აქვს მოთხრობილი და, რასაკვირველია, ამგვარს არათანამედროვისაგან დაწერილ საისტორიო წყაროს თვითოეული ცნობა მკვლევარმა ყოველ მხრივ უნდა ასწონ-დასწონოს, რომ ამრიგად მისი ექვმიუტანელობა და სიმართლე გამოარკვიოს. ასეთმა გულდასმითმა განხილვამ დამარწმუნა, რომ მერჩულის ნაწარმოები, რამდენადაც სხვა წყაროებითგან ცნობილს პირებსა და მოღვაწეებს შეეხება, საზოგადოდ სანდო თხზულებაა და ნამდვილს უტყუარს ცნობებს შეიცავს.

ჩვენს ისტორიკოსს მხოლოდ ერთს ალაგას, თხზულების დასასრულში აქვს მოყვანილი თარიღი, მაგრამ სამაგიეროდ იგი უმთავრესს ცნობას ეხება და ამასთანავე მრავალი თანამედროვე როგორც სახელმწიფო მთავრობის, ისე საეკლესიო გამგეობის მაღალნი პირნი არიან ჩამოთვლილნი. მართლაც ყველანი სწორედ იმ დროსა ცხოვრობდნენ და ამით მოყვანილს თარიღს შეუტყვეველი სიმტკიცე ენიჭება, ამ თარიღის საშუალებით შეიძლება დანარჩენი ზოგიერთი ქრონოლოგიური ცნობების გამორკვევაც.

ყველა მაგალითების მოყვანა, როდესაც გიორგი მერჩულის თხზულება ჭეშმარიტს ცნობებს გვაძლევს, რასაკვირველია, შორს წავიყვანდა და არც შეიძლება. დავასახელებ მხოლოდ ორიოდ ამგვარს შემთხვევას: „ჩვენი ისტორიკოსი ამტკიცებს, რომ გრიგოლი „სახლსა შინა სამეუფოსა დიდისა ნერსე ერისთავისა აღზრდილ იყო კელითა კეთილად-მსახურისა დედოფლისა ნერსეს ცოლისაჲთა რომელსაცა ეშვილა, რამეთუ იყოცა ძმისწული მისი“-ო (იქვე, ბ). იოანე საბანის ძის თხზულებითგან ჩვენ ვიცით, რომ ქართლში მართლაც იყო ნერსე ერისთავი, რომელიც ჩანს 772—786 წლებში (ე¹ აბო ტფლ¹სა 15). ხოლო მერჩულს აღნიშნული აქვს, რომ 861 წელს, როდესაც ხანძთელი მამა გარდაიცვალა, 101 წ-ს ყოფილა, ას მეროქში მდგარა, მასსადაამე, ჭერიგოლი 759—760 წ. დაბადებულა. ამგვარად გიორგი მერჩულის ცნობა ქრონოლოგიურად საუცხოვოდ უდგება იოანე

საბანის ძის ცნობებს და ნერსე ერისთავს 772—786 წ. განმავლობაში შექმნილი აღეზარდა 759—760 წ. დაბადებული ცოლის ძმისწული*.

გიორგი მერჩული ამტკიცებს აგრეთვე, რომ როცა გრიგოლ ხანძთელმა კლარჯეთში და ტაოში სამონასტრო აღმამენებლობა დაიწყო, „არცა მსოფლიონი ერის კაცნი ახლვიდეს ახლად შმწნებისათვის მათ ქუეყანათადასა, რამეთუ კლარჯეთს და ტაოთა შინა და შავშეთს და ყოველთა მათ მახლობელთა ქუეყანათა მცირედნი იპოვებოდეს დაშმწნებულ ტყეთა შინა ადგილ-ადგილ“-ო (იქვე, ია). ეს ცნობა მტკიცდება მეორე ქართველი ისტორიკოსის სუმბატ დავითის ძის მოწმობითაც, რომელსაც მოთხრობილი აქვს, რომ აშოტ კურაპალატის შავშეთ-კლარჯეთში დასახლებისას, დაახლოვებით იმავე დროს როდესაც გრიგოლი თავის მოღვაწეობას შეუდგა, „კევი შავშეთისა უშენებელ იყო მაშინ გარეშე მცირედთა სოფელთასა, რამეთუ ჟამთა სპარსთა უფლებისასა აოჯრდა... და კულად შემდგომად მისსა სღვამან სატლობისამან მოაოჯრა შავშეთი, კლარჯეთი და მცირედლა დაშთეს კაცნი ადგილ-ადგილ“-ო (სამი ხრონიკა, 52).

შემდეგ „ცხოვება“-ში ნათქვამია, რომ „აშოტ კურაპალატმან... ალაშქნა ციხე არტანუჯისაჲ (გვ. ნვ). სუმბატიც ადასტურებს ამ ცნობას, რომ აშოტმა „პოვა კლარჯეთის ტყეთა შინა კლდე ერთი, რომელი პირველ გორგასალს ვახტანგს ციხედ აღეშენა, სახელით არტანუჯი, და აოხრებულ იყო... იგი განაახლა აშოტ და ალაშენა აგრეთვე ციხედ და წინა-კერძო მისსა ქუეშეთ ალაშენა ქალაქი“-ო (3 ქრკა 53).

გიორგი მერჩულს 33 (ლვ) გვერდზე დასახელებული ჰყავს ბევრი იმდროინდელი კლარჯეთისა და შავშეთის მონასტრების „მაშენებელი“ და მფარველი. ყველა დასახელებული პირები, როგორც ეს სუმბატ დავითის ძის თხზულებითგან ჩანს, მართლაც იმ ხანებში ცხოვრობდნენ (ცა და უწყება 56—60). ჩვენს ავტორს აგრეთვე მრავალი საეკლესიო მოღვაწე ჰყავს მოხსენებული, უმეტესი მათგანი აქამდის სხვა წყაროებითგან ცნობილი არ იყვნენ. საყურადღებოა მხოლოდ, რომ გიორგი მერჩულს მოჰყავს იერუსალიმელ ქართველ მონაზონთა ეპისტოლე გრიგოლისადმი, რომელშიაც მოხსენებულია „მაკარი“ ბერი (ცა გვ. ძვ), რომელიც მართლაც მოღვაწეობდა იმ დროს იერუსალიმში და მისი 864 წელს სინას მთის ქართველთა მონასტრისათვის დაწერილი უშველებელი საუცხოვო და ჯერჯერობით უძველესი თარიღიანი ხელთნაწერი ახლაც ინახება სინას მთის წა ეკატერინეს მონასტრის წიგნთსაცავში (იხ. ნ. მარკის Георгий Мерчул, გვ. XVIII, ТР. წიგნი VII).

მკვლევარი უფრო ფრთხილად უნდა მოეპყრას „სასწაულთა“ აღწერილობას, რაკი იქ გულუბრყვილობა „შეთხზულის“ აუცილებელი შემადგენელი ნაწილი უნდა იყოს და ეჭვს იქ ადგილი არ ჰქონდა ხოლმე. თუმცა თვით გიორგი მერჩული როგორც ჩანს ცდილა, რომ „სასწაულები“-ს შესახებ ცნობები ნდობის ღირს მომთხრობელთაგან „სარწმუნოთაგან კაცთა“ შეეკრიბა. ზოგიერთი მათგანი მართლაც სრულებით უტყუარი ამბავი უნდა იყოს და არაფერს სასწაულებრივს, კაცმა რომ თქვას, არ შეიცავს. ასეთია მაგ. მოთხრობა აშოტ კურაპალატის საყვარლის შესახებ (გვ. ნვ-ნწ, § ნე) და მცირედის გამონაკლისით და არსებითად აგრეთვე

* გ. მერჩული სცდება მხოლოდ, როდესაც ამბობს, ვითომცა ნერსე უშვილო ყოფილიყოს: მას, როგორც აბო ტფილელის მარტივობითგან ჩანს, შვილები ჰყოლია (გვ. 18).

ამბავი ადარნერსეს აშოტის ძის საყვარლის შესახებ (იქვე 53-ე § ნე). მაგრამ „განმანახლებელი“ ბაგრატ კურაპალატი ალბათ ასეთის სიფრთხილით არ ეკიდებოდა თავის მოვალეობას და ცდილა ბევრი „სასწაულები“ შეეტანა გიორგი მერჩულის თხზულებაში. საბედნიეროდ სასწაულთა უმეტესი ნაწილი, რომელიც გადამეტებული ცრუმორწმუნეობით არის გამსჭვალული, მაინც-და-მაინც ისტორიისათვის არაფერს საყურადღებოს არ წარმოადგენს, როგორც მაგალითად „მჯღომის“ შესახებ (იქვე 46), ღვდაკაცის შესახებ, „რომლის კელნი და ფერკნი მტერი-საგან მიხუმულ იყუნეს“ (იქვე, ნდ, § ნბ), „სისხლის დინებითა გუემული“ ღვდაკაცის შესახებ (იქვე ნდ—ნე, § ნე). „საშინელი ვეშაპის“ შესახებ (იქვე 49—50, § 49) და სხვები.

ყურადღების ღირსია მხოლოდ ცქირის თავზე გადამხდარი „სასწაული“ (იქვე 49—50, § 49 და 50), რომელიც არაფერს სასწაულებრივს არ შეიცავს და ისტორიისათვის საგულისხმო ცნობებით არის სავსე, მაგრამ მხოლოდ ერთი ქრონოლოგიური დაბრკოლება არსებობს. „ცხოვება“-ში ნათქვამია, რომ ცქირი იყო „ტფილისს აღზრდილი საპაე ამირისა ისმავლის ძისაგან და მოციქულად მავალი აშოტ კურაპალატსა წინაშე“ (იქვე 49). რომელი აშოტი კურაპალატია აქ ნაგულისხმევი? რაკი ცქირი გრიგოლ ხანძთელის დროს ყოფილა, მაშასადამე მთელი ეს ამბავი შეიძლება მომხდარიყო 861 წლამდე, როდესაც კლარჯეთის განთქმული არქიმანდრიტი გარდაიცვალა. ხოლო ამ ხნის განმავლობაში ცხოვრობდა მხოლოდ ერთი აშოტ კურაპალატი დიდად სახელდებული. მაგრამ ის მოკლულ იქმნა 826 წელს. ამგვარად, ცქირის ამბავი შესაძლებელი იყო მომხდარიყო 826 წლამდე. სწორედ აქ იბადება დაბრკოლება: ტფილისის ამირას, რომელსაც ვითომც უნდა აღეზარდა ცქირი, ერქვა საპაე ისმავლის ძე. იგი ცნობილია სხვა წყაროებითგანაც: „მატიანე ქართლისაჲ“-თგან, სადაც ნათქვამია, რომ იგი „დაჯდა ამირად ტფილისსა“ ხალილ იაზიდის ძის შემდგომ. ამ დროს კი აშოტ დიდი კურაპალატი უკვე დიდის ხნის მკვდარი იყო (*443, გვ. 220). არაბულ წყაროებშიც იგი, ისპაკ იბნ ისმაილად წოდებული, მოხსენებულია ხალიფა ვასიყის (842—47) დროს (G h a z a r i a n, Armenien unter der arabischen Herrschaft 50). მხედართ-მთავარმა ბულამ მოკლა იგი ხალიფას ურჩობისათვის 852—3 წ. (ქლი ერის ისტორია II, 375). საპაკ იბნ ისმაილის წინ ამირად ყოფილა ხალილ იაზიდის ძე, ხალილ იბნ იაზიდი (იქვე), რომელიც პირველად დაუნიშნავთ ხალიფა ალ-მამუნის (813—833 წ.), ხოლო მეორედ მუთასიმის (833—842 წ.) დროს (Ghazarian, op. c. 50 და იქვე). მაშასადამე, შეუძლებელია, რომ ამირა საპაკ ისმავლის ძეს აშოტ კურაპალატისათვის მოციქულები ეგზავნა. გვლ ხანძთელის ცხოვებაში შექველია შეცდომა უნდა იყოს: ან ამირას სახელია არეული, ან კურაპალატისა. თუ ამირას სახელი სწორედ არის მოყვანილი, მაშინ კურაპალატად ბაგრატი იყო (+876) აშოტის ძე (ქლი ერის ისტორია II, 373). ხოლო თუ ცქირის ამბავი მართლა აშოტ კურაპალატის დროს მოხდა, მაშინ ამირას სახელია არეული და საპაკ ისმავლის ძის მაგიერ უნდა ყოფილიყო დასახელებული ან ალი შუაბის ძე (იქვე II, 369), ან ხალილ იაზიდის ძე (იქვე). სხვაფერე მთელი მოთხრობა ცქირის შესახებ ნამდვილი უტყუარი ამბავის შთაბეჭდილებას ახდენს.

გიორგი მერჩულის თხზულება ხელმეორედ იპოვნა და ღვდანი პირველად საუცხოვოდ გამოსცა ნ. მ ა რ მ ა (TP. წ. VII)¹⁰.

ბასილი ზარზმელი წინამძღვარი

ბასილ ზარზმელს დაუწერია „ცხარებაჲ და მძქალაქებაჲ ღმერთშემოსილისა ნეტარისა მამისა ჩუენისაჲ სერაპიონისი“ (ც^ა გვ. 43), ავტორი ყოფილა „ძმისწული სერაპიონისი“ და ზარზმის მონასტერში მისულა „შემდგომად ჟამთა მიცვალებისა“ ბიძისაჲ (იქვე). მაშინ უნახავს ბასილს სერაპიონ ზარზმელის „ყოველივე ნამუშავევი“, „აძმელიც“ „ყოვლად ბრწყინვალედ და კეთილად“ ყოფილა მოწყობილი (იქვე). ბასილი ზარზმაში დარჩენილა და „ბრძანებითა უფალთათა“ თავის ბიძის გვაში ძველ საფლავითგან ამოუღია, ახალ შემზადებულ ქვის ლარნაკში ჩაუსვენებია „საჩინდა შტლსა ახლისა ეკლესიისასა“ და ზედ ჭუარი აუმართავს (იქვე 44). შემდეგ ბასილს მიუღია ზარზმის მონასტრის წინამძღვრობა (იქვე 43—45) და ალბათ იგი არის მოხსენებული ზარზმის ეკლესიის ჩრდილოეთის კედლის წარწერაში (E. Такайшли, Археологические экскурсии, вып. II, 16—17).

ამგვარად ცხადია, რომ ბასილი სერაპიონის უმცროსი თანამედროვე ყოფილა. ჩვენი ავტორის თხზულებითგან არა ჩანს, რომ იგი სერაპიონის სიცოცხლის დროს ზარზმაში ყაფილიყოს და თავის ბიძის მოღვაწეობისა და მოქმედების თვითმხილველი ყოფილიყოს. ამიტომაც არის, რომ თვით ბასილს სიტყვით იგი მგვითხრობს ამბებს „შეკრებულთა ცხარებისა მისისათა“ (იქვე 3). რამდენად ნაკლებად სკოდნია ბასილს თავის ბიძის სერაპიონის შთამომავლობა თუნდაც იმითა მტკიცდება, რომ მას სერაპიონის დედის, ხოლო თავის დიდედის სახელიც-კი დავიწყებული ჰქონია: „სახელსა დედისა მისისასა უმეცარ ვართ... ჟამთა დაფარვისათვის“-ო (იქვე 4). სერაპიონის მამა ადრე დაქვრივებულა, თითონაც მალე გარდაიცვალა და სერაპიონი და მისი ორი მცირეწლოვანი ძმა ობლად დარჩენილან. ალბათ ამით თუ აიხსნება ამგვარი გულმაგიწყობა.

ბასილი ზარზმელი არსად ამბობს თავის თხზულებაში, თუ როდის დასწერა მან სერაპიონის „ცხარებაჲ“. არსად არის აღნიშნული რაიმე თარიღიც. ამიტომ ამ საკითხის გამორკვევა მხოლოდ დაახლოვებით შეიძლება. ჩვენი ავტორი ასახელებს იმ პირს, რომელსაც მისთვის სერაპიონის სასწაულთმოქმედება აუწერია: „მოგუთხრობს ესე არა თუ უჩინოთა ვიეთმე მიერ კაცთა, არამედ ფრიადცა საჩინოთა და ბრწყინვალეთა, ვიტყვთ უკუშ გიორგის, ეპისკოპოსსა მაწყუერელსა, რომელი აღიზარდა... განთქმულსა მას უდაბნოსა ოპიზას“-ო (იქვე 27). „ყოველნი ესე სასწაულნი და საქმენი, რომელნი იგი პირველ ეპისკოპოსობისა და უკუანასკნელ ეხილვნეს, მომითხრნეს პირმან მან უტყუველმან, გიორგის ვიტყვ მაწყუერელსა“-ო, კვლავ ამბობს მეორეგან ჩვენი ავტორი (იქვე 41). ეს გიორგი მაწყუერელი ეპისკოპოსი მოხსენებული ჰყავს გიორგი მერჩულსაც: გრიგოლ ხანძთელის სხვა მახლობელ მოწაფეთა და მამათ შორის, რომელთაც შეეძლოთ ხანძთელი არქიმანდრიტის ცხორება ღირსეულად აღეწერათ, იგი გიორგი მაწყუერელსაც სთვლიდა

(ც^ა გ^გლ ხნძ^ასა ნგ), ხოლო რთვა გიორგი მერჩული თავისი თხზულების წერას შესდგომია, მაშინ გიორგი მაწყვერელი უკვე მკვდარი ყოფილა.

ჩვენ ვიცით, როდის დაამთავრა გიორგი მერჩულმა თავისი თხზულება— 951 წელს. ხოლო როდის დაიწყო წერა, ეს გამორკვეული არ არის. ცხადია მხოლოდ, რომ ამოდენა „ცხოვრების“ დაწერა ადვილი საქმე არ იყო და ერთბაშად არ შეიძლებოდა. მაინც-და-მაინც 951 წელს გიორგი მაწყვერელი ეპისკოპოსი უკვე მკვდადი ყოფილა. მაშასადამე, ბასილ ზარზმელს ცნობები სერაპიონ ზარზმელის შესახებ 951 წ. კარგა ხნით ადრე უნდა ჰქონდეს შეკრებილი. ხოლო თვით „ცხოვრება“ მაშასადამე, უნდა დაახლოებით იმავე დროს ყოფილიყო დაწერილი, როდესაც გიორგი მერჩულს დაუმთავრებია თავისი შესანიშნავი ნაწარმოები, —მეთუ საუკუნის პირველ ნახევრის დამლევს.

თუ ოდესმე აღმოჩნდა მიქელ პარეხელის „ცხოვრება და მოქალაქობაა“, და სასწაულნი, რომელიც ბასილის სიტყვით „შემდგომად სიკვდილისა მისისა აღწერნეს მოწაფეთა მათა“ (ც^ა სრ^აპნსი 6), მაშინ უფრო დაახლოებით შეიძლება განისაზღვროს სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრების“ შედგენის თარიღი იმიტომ, რომ დროც ავტორი ამ „ცხოვრება“-სა სწერდა, მიქელ პარეხელის „ცხოვრება“ უკვე დაწერილი ყოფილა.

მაგრამ სერაპიონის „ცხოვრება“ ხელუხლებლივ იმ სახით არ არის შენახული, როგორც იგი დაუწერია ავტორს. ამ თხზულების გამოკვეყნებულს ტექსტს ცხადად ეტყობა, რომ ვიღაც უცნობებს ბასილის ნაწარმოებისათვის ხელი შეუხიათ. 43-ე (*275-ე) გვერდზე სახელდობრ ნათქვამია: „ესე აქამომდე იყავნ. ხოლო ჩუენ შემდგომად ამისა სხუადაც მთავისენოთ და ეგრეთ დავიბუქლოთ სიტყუასა (sic), დამეთუ თვთ დასწერს ბასილი, რომელმან ცხოვრებაა ესე წმიდისა აღწერა, და იტყვს, ვითარმედ „მე ბასილი, ძმისწული წმიდისა სერაპიონისი, უნარჩევსი ყოველთა მოწესეთა, შემდგომად ჟამთა მიცვალებისა მისისათა მთვიწიე ზედა წმიდასა სამარხვოსა მისისა“-თ და სხვა (იქვე 43). სიტყვები „თვთ დასწერს ბასილი, რომელმან ცხოვრებაა ესე წმიდისა აღწერა“ უეჭველია ეკუთვნის ვიღაც უცნობს, რომელიც შეიძლება უბრალოდ გადამწერიც იყოს, — და მაშინ იქნება ამ ადგილს გარდა ზარზმელი ისტორიკოსის თხზულებაში სხვაგან არსად იყოს შეტანილი ტვლილება, — ან არა და ეგებ აქ გადამკეთებელი ლაპარაკობდეს, რომელსაც შეიძლება ბასილის ნაწარმოები აქა-იქ შეემთკლებინოს, რაკი ეს უცნობი თავის ვინაობას არ ამჟღავნებს და „ცხოვრების“ აღმწერელად მარტო ბასილსა სთვლიდა, ამიტომ საფიქრებელია, რომ მას თხზულებისათვის მხოლოდ ოდნავ შეუხია ხელი. თუმცა ამ საყურადღებოდ და დიდ-მნიშვნელოვანი საკითხის საბოლოოდ გამორკვევა მხოლოდ მაშინ შეიძლება, თუ რომ ბასილის თხზულების სრული დედანი აღმოჩნდა. რაკი საკითხი ჭერ-ჭერობით სათუთოდ რჩება, ამიტომ ჩვენ მხედველობაში უნდა ვიქონიოთ, რომ ზადგიერთი მოსაზრებათაგანი, რომელიც ქვემოთ ბასილის შესახებ, ვითარცა ისტორიკოსზე, არის გამოთქმული, შემდეგში, თუ რომ სერაპიონის „ცხოვრების“ თავდაპირველი დედანი აღმოჩნდა და ბასილის თხზულების გადაკეთებულობა დამტკიცდა, შეიძლება იმ უცნობს გადამკეთებელს ეხებოდეს.

ბასილი ზარზმელისათვის ცხადია, რომ გამოჩენილ საეკლესიო მოღვაწეთა ცხოვრების აღწერა სათანადოდ საქმეა: „ქებისა და ბრწყინვალე შესხმისა ღირს არან მოყუარენი ღუთისანი და აღმასრულებელნი საღუთთათა მცნებათა მისთა-

ნი“-ო, ამბობს იგი (ც 1), იმიტომ რომ თვით მეუფე ღმერთი, „სასყიდლად შრომათა“ დაჰპირდა მათ, „სახელები თქუენი აღწერილ არს ცათა შინა“-ო (იქვე). მით უმეტეს, როგორც ჩანს, ჩვენს ავტორს საჭიროდ მიაჩნდა, რომ მათი სახელი და ცხორება აღწერილი ყოფილიყო „ქუეყანასა ზედა“. ბასილი ამასთანავე დარწმუნებულია, რომ თვითოეულს ხანას თავისი მოღვაწეები ჰყავდა: „პირველად“ იყენენ „მოციქულნი“, შემდეგ „მწყემსნი და მოძღუარნი და მამანი დაეწესნეს“ და „შემდგომითი შემდგომად“ მათ მსგავსთა „აღმოშვას“ განგება ადამიანთა ნათესავს „არა დააკლებს“-ო (იქვე 2).

მაგრამ ამ შეხედულებას მაშინ თურმე ყველა არ ეთანხმებოდა. პირიქით ისეთებიც იყვნენ, რომელნიც პირდაპირ ამტკიცებდნენ: „უამთა ამით ჩუენთა არღარა ვის კელეწიფების მსგავსებაჲ პირველთა მამათა, რამეთუ განგებითა რაჲთმე საღმრთოჲთა მიფარულ არს“ (იქვე 3) პირვანდელი მადლიო. ბასილი ზარზმელს ამგვარი აზრი შემცდარად მიაჩნდა: არა, „უამთაცა ჩუენთა იხილენეს ახალნი მნათობნი და მოძღუარნი და მასწავლებელნი, ვითარცა ძუელსა შინა ელია და იოანე და შემდგომად პავლე თებელი და დიდი ანტონი, მაკარი, ეფთჳმი, საბა და გერასიმე და, რად გკვმს თუთოეულად წარმოთქუმა, ყოველნი მსგავსნი და მობაძვნი მათნი, რომელთა ვლეს მოსწრაფებით იწროჲ და საჭირველი გზაჲ, მიმყვანებელი ზეცისა ქალაქად, რომლისა ხუროთ-მოძღვარ და შემოქმედ ღმერთი არს“-ო (იქვე 2—3).

სხვათა შორის პირველ წმიდა მამათა „ყოველითურთ მსგავს იქმნა ზეცისა ჩინებისა ღირსი ყოვლად-წმიდაჲ მამა და მოძღუარი ნეტარი სერაპიონი“-ო (იქვე 3). მსმენელო, „შენ ისმინე გულჴოდგინეთ“ და დარწმუნდები, რომ ჩემი აზრი სწორე არისო (იქვე). შემდეგში მართლაც ავტორი ცდილობს დაუმტკიცოს მსმენელს, რომ სერაპიონი წმინდანია, სასწაულებრივის მადლით დაჯილდოვებული: ამით აიხსნება იქნებ აგრეთვე, რომ ბასილს ასეთის გულჴოდგინებით მოთხრობილი აქვს თავის ბიძის სასწაულთ-მოქმედებაც.

ბასილი ზარზმელის აზრით სერაპიონის „ცხორებისა“ და მოქალაქობის საქმეთა, შრომათა და სწავლათა აღწერილობის მოსმენას მიბაძვის სურვილი, „ძალი-საებრი ბაძვა“ უნდა აღედრა (იქვე 3).

სერაპიონ ზარზმელის ცხორებაც ეკლესიაში წასაკითხავად ყოფილა დაწერილი. ავტორს თავის მოთხრობასა და „მოკვენება“-ში ჩაურთავს ამგვარი ეკლესიაში მდგომ მონაზონთადმი მიმართვა: „...ჴ პატიოსანო და სამღთო კრებულო... მღღელნო და მამანო უდაბნო[ა]სა დიდისა ზარზმისანო... გუესმოდინ სწავლანი და საღუთონი საქმენი და შრომანი მისნი... აწ გულის ჴოდგინედ ვისმინოთ... გამოხატვაჲ... ცხორებისა მისისა და აწინდელისა აქა შემოკრებისაჲ“-ო (იქვე 3 იხ. აგრეთვე 33). ეს თხზულება მაშასადამე, საყდარში წასაკითხავად არის დაწერილი სერაპიონის ხსენების დღეს, 29 ოქტომბერს.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ბასილი ზარზმაში სერაპიონის სიკვდილის შემდგომ მისულა. მაშასადამე, თავის ბიძის ცხორებასა და მოღვაწეობას არ შესწრებია და მის თავგადასავალისა და მოქალაქობის აღსაწერად თავდაპირველად უეჭველია მასალები და ცნობები უნდა შეეკრიბა. თვით თხზულებითგანა ჩანს, რომ მის ავტორს მომთხრობელიც ჰყოლია და მასალაც ჰქონია ხელთა.

მართალაა ისეთი ადგილებიც არის, სადაც ბასილი შეიძლება ნახულსა და გაგონილს თვით მოგვითხრობდეს. საკუთრივ ბასილს, ვითარცა ძმისწულს, შეიძ-

ლება ეკუთვნოდეს ცნობები სერაპიონის ჩამომავლობაზე, მის მშობლებსა, ძმებზე, მის პატარაობასა და ჭაბუკობაზე (ანუ 4—5 გვ.). ეს ამბები ჩვენს ავტორს იქნებ მამისაგან ჰქონდეს გაგონილი. მასვე შეეძლო აეწერა ყველაფერი, რაც სერაპიონის გარდაცვალების შემდგომ მოხდა ზარზმის მონასტერში, ის რაც 41—43 გვერდზეა ნაამბობი. დასასრულ პირადად მას ეკუთვნის ცნობები სერაპიონის ნეშტის ახალ ეკლესიაში გადასვენების შესახებ (გვ. 43—44). აქ ავტორი თავს თითონ ასახელებს და მოსაუბრესავით ლაპარაკობს: „მე ბასილი, ძმისწული წმიდისა სერაპიონისი... შემდგომად ჟამთა მიცვალებისა მისისათაჲ მოვიწიე ზედა წმიდას სამარხვოსა მისსა და ვიხილე ყოვლად ბრწყინვალედ და კეთილად ყოველივე ნამუშავევი მათი და განვიშუ და განვიხარე... კვლევყად და შევკმზადე ლარნაკი ქვისა და აღვალე საფლავსა მისსა... დავსხენით ლარნაკსა შინა ახალსა და აღვმართენით მას ზედა ჟუარი“-ო... (43—44).

ყურადღების ღირსია, რომ იქ სადაც ბასილს ახალი ეკლესიის აშენების ამბავი აქვს მოთხრობილი, მას თავის ცნობების დამამტკიცებელი წარწერა მოჰყავს და ქანდაკებასაც ასახელებს, რომელიც ეკლესიის კედელზე ყოფილა გამოყვანილი (იქვე 43).

ცნობები მიქელ პარეხელის შესახებ (გვ. 5—6) ბასილ ზარზმელს უეჭველია მიქელის ცხოვრებითგან ექნება ამოღებული, რომელიც უკვე დამთავრებული ყოფილა, როდესაც ჩვენი ავტორი თავის თხზულების წერას შესდგომია (იქვე 6). შესაძლებელია იქითგანვე იყოს ამოკრეფილი ზოგიერთი ცნობები მაინც სერაპიონის მოწაფეობისა და მისი პარეხით ზარზმად წარგზავნის ხანის შესახებ (ესე იგი გვ. 6—9).

ხოლო იმ ადგილითგან, სადაც სამონასტრო ადგილის ძებნაზეა ლაპარაკი, ბასილს, როგორც ჩანს, თვით მონაწილეს პირით აქვს ნაამბობი, სერაპიონის თანამხლებ ერთ-ერთ ძმათაგანის მოთხრობილია. ეს ცხადად ეტყობა თვით მოთხრობასაც. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია, რომ სამონასტრო ადგილის ძებნის აღწერილობა ჯერ სასაუბრო კილოთი იწყება, როგორც მაგ.: „აღდგა წმიდაჲ იგი და ძმა მისი იოანე და ერთი ძმათა მათგანი, რომელთა რიცხვ ექუს იყო წარემართნეს ჭაბუკსა მას თანა სამნი იგი და სამნი დაეტევენეს ადგილსა მას. ხოლო იწყეს სლვად... და ვითარ ვლეს, მიიწინეს შესაკრებელსა ორთა მათ წყალთასა“ (იქვე 16). მხოლოდ იმ ადგილითგან მოყოლებული, სადაც ნათქვამია, თუ როგორ მოვიდენ „სამძმოდე“, მოთხრობა უცებ პირველი პირით არის აღწერილი, — მაგალითად მოვიყვან ზოგიერთს ადგილებს: „ვითარცა მოვიწინეით ადგილსა მას (სამძმოს)... ჩუენ გუენება, რამეთუ გარეშემოწერიით შემოვლოთ სიმგრგულე მათ ადგილთა“-ო (იქვე 16)... „აღვჰყევით პირსა მის მდინარისასა და მოვიწინით კევსა“ (იქვე)... „განსმენილიყო მოსულა ჩუენი... და გუეითხვიდა კაცი იგი“ (იქვე 17)... გჰკვრდა ჩუენ ფრიად და ვკითხეთ კაცსა მას... ვითარცა შთავედით პირსა მას ტბისასა, ვკითხეთ კაცსა ჟამი დღისა, ხოლო მან მომიგო“-ო... (იქვე 18). ერთი სიტყვით აქ ბასილი ზარზმელი სერაპიონის ერთ-ერთ თანამგზავრ-ბერის ნაამბობს სწერს. როგორც ჩანს, იმ დროს იგი ჭაბუკი იქმნებოდა და ბასილის დროსაც ცოცხალი ყოფილა. ამგვარი ხასიათი აქვს მოთხრობას მე-16-ე გვერდითგან მოყოლებული 24-ე გვერდამდე, სადაც ბასილ ზარზმელს კვლავ მესაუბრე კილოთი აქვს ყველაფერი აწერილი.

მე-24-ე გვერდზე იწყება ზარზმის პირველ ეკლესიის აგების ამბავი და 27 გვერდამდე მხოლოდ ამ საგანზეა ლაპარაკი, ამასთანავე ისე დაწვრილებით და ზედმიწევნით არის ყველაფერი მოთხრობილი, რომ აქაც უეჭველია ბასილს დამსწრე და მონაწილე კაცთაგან ექმნება გაგონილი, მაგრამ არა ჩანს ვისგან?

ცნობები გიორგი ჩორჩანელისა და მის დიად მოღვაწეობის შესახებ, რომელმაც ზარზმის მონასტრის აგებასა და აყვავებას ხელი შეუწყო, განსაკუთრებით-კი სერაპიონის სასწაულთმოქმედებაზე ბასილ ზარზმელისათვის მოუთხრია გიორგი ეპისკოპოსისა მაწყუერელისა (იქვე 27). აქ ზარზმელი ისტორიკოსი კვლავ თვით მომთხრობელს ალაპარაკებს და პირველი პირითა სწერს: „იტყოდა ღმერთმემოსილი იგი (გიორგი მაწყუერელი), ვითარმედ „ვიყავ რაჟ უდაბნოსა ოპიზისასა... და მიერ აღვედ დიდისა მამისა მიქელისასა და ვიყავ რაჟ წინაშე მისსა, მაშინ წარივლინა მიქელ ორნი მოწაფენი მისთაგანნი“—ო (იქვე 27—28). მე-27-ე გვერდითგან მოყოლებული 41 გვერდამდის გიორგი მაწყუერელის ნაამბობია და ბასილი ზარზმელსაც აქ თვითონ აღნიშნული აქვს: „ყოველნი ესე სასწაულნი და საქმენი, რომელნი იგი პირველ ეპისკოპოსობისა და უკანასკნელ ეხილენეს, მომითხრნეს პირმან მან უტყუელმან, გიორგის ვიტყ მაწყუერელსა“—ო (იქვე 41).

გიორგი მაწყუერელს გარდა ბასილ ზარზმელისათვის ბევრს სხვებსაც უამბნიათ სერაპიონის სასწაულთ-მოქმედება, მაგრამ ავტორს ყველას ნათქვამი და გაგონილი არ შეუტანია თავის თხზულებაში იმიტომ, რომ „კაცობრივისა ენისა მიერ შეუძლებელ არს წარმოთქუმა და აღწერა ყოველთა მათ სასწაულთა, რომელნი იგი სარწმუნოთა კაცთა მიერ ფიცით მოგუეთხრნეს ჩუენ“—ო (იქვე 36).

დასასრულ სერაპიონის ზოგიერთს სასწაულთმოქმედების აღწერა ისტორიკოსს შეეძლო ვითარცა თანამედროვესა და თვითმხილველს: ეს იყო „ჩუენთა ამათჟამთა ხილული და სმენელი“—ო (იქვე), — ის, რაც ზარზმის დიდებული აღმაშენებელის სიკვდილის შემდგომ, მის საფლავთან მომხდარა.

ბასილის თხზულების ზემომოყვანილ განხილვითგან მტკიცდება, რომ ავტორს უსარგებლნია: 1) თანამედროვე წერილობითი ნაშთებით, 2) სერაპიონის თანამგზავრთა, თანამშრომელთა და მახლობელ პირთა გადმოცემითა და ნაამბობით და 3) იმ ცნობებით, რომელიც ავტორმა ვითარცა თანამედროვემ იცოდა.

ყურადღების ღირსია, რომ მას აღნიშნული აქვს, ჩემი მომთხრობელი გიორგი მაწყუერელი „ყოველთავე თვთმხილველ ქმნილ იყო“—ო (იქვე 41). ალბათ ბასილ ზარზმელს ესმოდა, რომ საისტორიო თხზულებისათვის „თვთმხილველი“ მოამბე იყო საჭირო. ამასთანავე ავტორი ამტკიცებს, რომ ეს „თვთმხილველი“ ყოფილა „პირი უტყუელი“ (იქვე 41) და დანარჩენთ მომთხრობელთაც „სარწმუნოთა კაცთა“ სახელი ჰქონიათ დამსახურებული (იქვე 36). მაშასადამე, ზარზმელს შემატანეს სცოდნია, რომ მარტო „თვთმხილველობა“ საკმარისი არ იყო, რომ თვთმხილველსაც შეეძლო თავისი მსმენელი შეეცდინა, და ამის თავითგან ასაცილებლად საჭირო იყო მოამბე „უტყუელი“ და „სარწმუნო კაცი“ ყოფილიყო. მაგრამ, როგორც ჩანს, ბასილ ზარზმელს ზოგჯერ არც ეს მიაჩნდა საკმარისად, მეტადრე როცა მოთხრობა არა-ჩვეულებრივს რასმეს, სასწაულებრივს ამბავს, შეიცავდა ამისთანა შემთხვევაში მას მომთხრობელთათვის უთხოვნია თავიანთი ნათქვამი ფიცით დაემტკიცებინათ და იმათაც ეს თხოვნა აუსრულებიათ: „ფიცით მოგვეთხრნეს“—ო (იქვე 36).

ერთი სიტყვით, ბასილ ზარზმელს თავის თხზულებებისათვის კარგი და სანდო წყაროები შეუკრებია და მეთოდების მხრივაც მას როგორც ისტორიკოსს თავისი მოვალეობა ჩინებულადაა ჰქონია გათვალისწინებული.

ბასილ ზარზმელს გარკვეული თხრობის გეგმა ჰქონია. მას ამბავი ქრონოლოგიურად-კი არა აქვს დალაგებული, არამედ მხოლოდ შინაარსისა და მიხედვითა ავტორს მიზნად არ დაუსახავს სერაპიონის მთელი თავგადასავალი და მოღვაწეობა აღწერს. მას აზრად აქონდა მხოლოდ „მცირე... სიტყვსმიერი გამოხატვაა ვრცელისა... ცხორებისა მისისა“ (იქვე 3). მაშასადამე, ბასილის შრომა შეიცავს მხოლოდ დიდი სურათის პატარა მონახაზს, დიდი მოვლენის მოკლე აღწერას. ამიტომ ავტორს უნდა სერაპიონის მოქალაქობის მხოლოდ ზოგიერთი თვისებისათვის მიექცია ყურადღება და დაესურათებინა. ბასილ ზარზმელი სწორედ ასეც მოქცეულა. მისი თხზულება ეხება რამდენსამე საკითხს და ავტორი ყოველთვის ჯერ აცხადებს, რის გამორკვევა, დაწერა და დამტკიცება ჰსურს, ხოლო შემდეგ მოჰყავს ხოლმე აღნიშნული აზრის დამასურათებელი და დამამტკიცებელი ცნობები და ამბები.

თვით თხზულება ამის გამო შეიძლება დაიყოს რამდენადმე ნაწილად, რომელსაც თვითოეულს სათაურის მაგვარად წინ უძღვის დედააზრის მაუწყებელი წინადადება. მაგალითად, შესავალის შემდგომ ბასილი აცხადებს: „იწყებს სიტყუა დასაბამსა ცხორებისა მისისასა“-ო (იქვე 4), მოთხრობა ზარზმელი მამის ცხოვრების პირველი წლების აღწერილობას შეეხება. მართლაც, ქვემოთ ავტორს სერაპიონის დედ-მამისა და მისი პატარაობის ამბავი აქვს მოთხრობილი (გვ. 4—5). შემდეგ ბასილს კიდევ აღნიშნული აქვს: „აწ ჯერ არს ჩუენდა, რათა დიდთა მათთჳს უდაბნოთა და მონასტერთა მოვიკვნოთ, თუ ვინა იქმნა შენება მათი, ანუ ვინ იყვეს მაშენებელნი იგი“-ო (იქვე 5). და ამ წინადადებას მართლაც მოსდევს მოთხრობა სამონასტრო ადგილის საძებნელად სერაპიონის გამგზავრებისა და ზარზმეში მისვლის შესახებ (იქვე 5—9). მერმე ავტორი ამბობს: „ხოლო აქა წარემართოთ სიტყუა და განცხადებულად წარმოუჩინოთ სიყუარულსა თქუენსა, თუ ვითარ იყო ადგილისა მის წარმართებაჲ, ანუ ვინ იყო კაცი იგი, რომელმან ყოველივე... კეთილად წარუმართა მათ“-ო? ამის შემდგომ ნათქვამია, ვინ იყო გიორგი ჩორჩანელი, და ვრცლად არის მოთხრობილი, თუ როგორ შეუწყო მან ხელი სერაპიონს და ყოველ მხრივ დაეხმარა სამონასტრო ადგილის დათმობითაც და შენობის აგების დროსაც (იქვე 9—27). მერმე ბასილ ზარზმელს კვლავ აღნიშნული აქვს: „აქა სხუა[დ] იცვალეების ლექსი სიტყვსა უსაკუთრესად თქუემად სასწაულთა წმიდისა ამის კაცისათა და რათა ცხორებაჲცა ღმრთის-მსახურისა გიორგისი უმეტეს გამოცხადდეს“-ო (იქვე 27). მართლაც ავტორის ქვემოთმოთხრობილი სერაპიონის სასწაულთმოქმედების აღწერილობასა და გიორგი ჩორჩანელის შესახებ ამბავს შეიცავს (იქვე 27—33). შემდეგ ბასილი აცხადებს: „აწ ჯერ არს, რაჲთა... გესმოდის... დასაბამი და აღსასრული ნეტარისა ამის ცხორებისა“-ო (იქვე 33) და მერმე აღწერილია სერაპიონის უკანასკნელი დღენი და წამები, სიკვდილი და დასაფლავება (იქვე 33—36). ამის შემდგომ ნათქვამია: „სიმრავლე სასწაულთა მისთა (ე. ი. სერაპიონისა) ვერცა თუ გონებათაგან მისაწოთმელ არს, გარნა კერძო რაჲმე და მცირელი მოვიკვნოთ“-ო (იქვე 36). ამ განცხადებას ზარზმელი მამის სასწაულთ-მოქმედების აღწერილობა მოსდევს (გვ. 36—41). დასასრულ ბასილი ისევ ეკლესიის აშენებას უბრუნდება: „აწ კუალად აღვედინ სიტყუა ჩუენი პირველდაწყებულთა-

სიტყუათა შემდგომითი შემდგომად ეკლესიად“-ო (იქვე 41). მართლაც ავტორს მოთხრობილი აქვს, თუ როგორ დაამთავრეს ახალი ტაძრის აგება (იქვე 41—43), და ამით აბოლოვებს იმ ამბავს, რომლის აღწერა მან 27 გვერდზე შესწავიტა.

ამრიგად ცხადია, რომ ბასილ ზარზმელს „ცხოვრების“ გარკვეული გეგმა ჰქონდა, რომელსაც იგი წერის დროს მისდევდა. ეს გარემოება მას თვითონაც აღნიშნული აქვს. სააღმწერლო გეგმას ჰქმევია „წ ე ს ი თ ხ რ ო ბ ი ს ა“ (იქვე 16). ხოლო მოთხრობის გეგმით განსაზღვრულს მიმდინარეობას „საზღუარი სიტყუსაჲ“, ანუ თხრობისა (იქვე 29). ყოველ მოთხრობას აქვს „დასაბამი“ (იქვე 4) და „დასასრული თხრობისა“ (იქვე 5). ისტორიკოსი ცდილობს რომ განზრახულ გეგმას, ანუ „წესს“ არ გადაუხვიოს და მკითხველს ყველაფერი დალაგებით, „შემდგომითი შემდგომად“ (იქვე 41) უამბოს. ხოლო როდესაც სხვაფრივ შეუძლებელი იყო და ავტორი იძულებული ხდებოდა თხრობის პირდაპირი მიმდინარეობა შეესწავიტა და გადაეხვია, ამისთანა შემთხვევა მას თითონ განსაკუთრებით აღნიშნული აქვს ხოლმე. თხრობის საგნის შეცვლას, როდესაც „სხუა[დ] იტუალების ლექსი სიტყუსა“ (იქვე 27), ბასილი „წიაღსლვა“-ს უწოდებს (იქვე 5). ზარზმელი ისტორიკოსი ამისთანა შემთხვევაში ყოველთვის „წიაღსლვის“ მიზეზსა და მიზანსაც ასახელებს ხოლმე. ზოგჯერ ავტორი თვით მოთხრობას გაუტაცნია, სიტყვას მოუტანია: „შეუღდა სასწაული სასწაულსა“-ო (იქვე 29), ერთი სასწაულის მოთხრობამ უნებლიეთ მეორეც მომაგონაო, — ან კიდევ „შეეზავა სიტყუაჲ სიტყუასა და ვერლარა გაეყავი აღშენებაჲ იგი მონასტრისა“-ო (იქვე 39).

ჩვეულებრივ-კი ბასილს უფრო საპატიო მიზეზი აქვს ხოლმე, როცა იგი თავის „წესს და საზღვარს“ არღვევდა: ამ საშუალებით მას ჰსურდა მსმენელისა და მკითხველისათვის რომელიმე გარემოება უფრო მკაფიოდ და ცხოვლად დაეხატა. მაგალითად, როცა იგი სერაპიონის მცირეწლოვანობის ამბავს ერთბაშად თავს ანებებს და ზარზმის აშენების ისტორიას იწყებს, იგი აცხადებს: „აქა ეგულების სიტყუასა მცირედ წიაღსლვა სხუად მიმართ, რათა უმეტეს გამოჩნდეს კეთილთა მათ ნერგთა ნაყოფთ-მცენარებაჲ და ამისსა შემდგომად რტო-განრთხმით გარდაფენილებაჲ ოცდაათეულად, სამოცეულად და ასეულად, რათა დასასრულსა თხრობისსა გულისკმა-ჰყოთ, თუ ვითარი ტკბილი და შუენიერი დამწიფდა ტევანი მათისა მის მოძღვრებისა ნამუშავევთაჲ“-ო (იქვე 5). მაშასადამე, ავტორს „მცირედ წიაღსლვით“, მონასტრის აგების ამბავის მოთხრობით, აზრად ჰქონდა უფრო ნათლად დაემტკიცებინა, რამდენად ნაყოფიერი იყო სერაპიონის მოღვაწეობა და რამდენად უხვი ჰქონდა მისი მოსვლია ზარზმელი მასწავლებლის მოძღვრებას. ამგვარადვე, როცა ბასილი ზარზმელი ეკლესიის აგების ამბავს თავს ანებებს და გიორგი ჩორჩანელის პიროვნების დახასიათებას იწყებს, ამბობს: „აქა სხუა[დ] იტუალების ლექსი სიტყუსა... რათა ცხოვრებაჲცა ლუთის-მსახურისა გიორგისი უმეტეს გამოცხადდეს“-ო (იქვე 27).

ყურადღების ღირსია, რომ ზარზმელს ისტორიკოსს „წიაღსლვაჲ“ არას დროს თხრობის მთავარ საგანს არ ავიწყებინებს: მას მუდამ ახსოვს, რომ წინათ მთავარი მოთხრობა შესწავიტა, რომ მას „ნეშტი თხრობისა[ჲ]“ (იქვე, 6, 32, 39), „პირველ-დაწყებული სიტყუა[ჲ]“ (იქვე 41), ამბავის გაგრძელება დაუმთავრებელი დარჩა, და როცა ავტორი „წიაღსლვის“ მიზანს მიაღწევდა, შეწყვეტილ მთავარ მოთხრობას კვლავ უბრუნდებოდა: „ამიერ კუალად ვიპყრათ ნეშტი იგი თხრობი-

სა და პირველსავე სიტყუასა აღვიდეთ“-ო (იქვე 32), „ხოლო აწ კუალად აღვიდინ სიტყუაჲ ჩუენი პირველ-დაწყებულთა სიტყუათა“-ო (იქვე 41), „ეგულუბის... კუალად ქცევად საზღვართავე თვსთა სიტყუსა“-ო (იქვე 29), ამბობდა ხოლმე ამისთანა შემთხვევაში ბასილ ზარზმელი. თვით ავტორი მოწადინებული ყოფილა, რომ თავისი გეგმა და მოთხრობის პირდაპირი მიმდინარეობა არ დაერღვია. ერთ ალაგას იგი პირდაპირ ამბობს: „ხოლო ჩუენ კუალად აღვიდეთ პირველსავე სიტყუასა და ძალისაებრ ვიპყრათ წესი თხრობისა“ (იქვე 16), ვეცდებით შეძლებისდაგვარად შემდეგში დავიცვათ წესი თხრობისაო.

რამდენად სანდოა ისტორიულად ბასილ ზარზმელის თხზულება? სერაპიონის „ცხოვრება“-ში უმეტეს შემთხვევაში აღწერილია ისეთი ხანა და საქართველოს ისეთი მხარე, რომლის შესახებაც წინათ თითქმის არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვებოდა. ახლა მეცნიერება უკეთესს მდგომარეობაშია ამ მხრივ, მაგრამ საკუთრივ ზარზმის მონასტრის დაფუძნებისა და აგების ამბავი სხვაგან არსად არის აწერილი. ამიტომ ჯერ-ჯერობით სერაპიონის „ცხოვრების“ მხოლოდ ზოგიერთი ცნობების განხილვა შეიძლება კრიტიკულად. ეს განხილვა და სხვა წყაროებთან შედარება გვიჩვენებს, რომ „ცხოვრება“-ში მოყვანილი ცნობები სწორება და ნდობის ღირსი. ზემოთ თავის ადგილას იყო აღნიშნული, რომ სერაპიონის მოძღვარი და სულიერი მამა მ ი ქ ე ლ პ ა რ ე ხ ე ლ ი მართლაც იმ დროს მოღვაწეობდა, პარეხის დამაარსებელი იყო და მართლაც დიდი სახელი ჰქონდა მოხვეჭილი. ზემოთვე გამოჩვეული იყო, რომ ბასილ ზარზმელის უმთავრესი და „თვთმხილველი“ მოამბე გ ი ო რ გ ი მ ა წ ყ ვ ე რ ე ლ ი სხვა წყაროებითგანაც, სახელდობრ გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებითგან, ცნობილია, რომ იმ დროინდელ სასულიერო პირთა შორის იგი მართლაც გამოჩენილ მოღვაწედ ითვლებოდა. ყურადღების ღირსია, რომ სერაპიონის ცხოვრების აღმწერელი ბასილი, რომელმაც „მითუალა წინამძღურობაჲ“, მოხსენებულია იმავე სახელწოდებით „წინამძღვარი ბასილი“ ზარზმის ეკლესიის ჩრდილოეთის კედელზე (ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს Арх. экскурсии, вып. I, 16). შემდეგ სერაპიონის „ცხოვრება“-ში მოთხრობილია, რომ მიქელ მამასახლისის „შემდგომად დაიდგინა მონაცვალებდ მისსა პავლე ვინმე ხუცესი... ამან პირველვე სრულყო ეკლესია და შეამყო ყოვლითა სამკაულითა და აღმართეს მას შინა ხატი ფერისცვალებისა და აკურთხეს ყოვლითა კურთხევითა მამობასა შინა პავლესსა“-ო (ე-ჯ 43). მართლაც ჩვენამდის მოაღწია ზარზმის ამ ფერისცვალების ხატმა, რომელიც შემოქმედში ინახება, და მას აწერია: „შეიმოსა ხატი ესე... მამასახლისობასა პავლესა, ქრონიკონი იყო რვ“ (ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს ზემოდასახელებული თხზულება Арх. экскурсии, вып. I, 67—68). მაშასადამე, ეკლესიაში „აღმართვა“-მდე ხატი 886 წელს პავლეს წინამძღვრობის დროს მოუქედიათ.

დასასრულ, კიდევ ერთს მაგალითს მოვიყვან. სერაპიონის „ცხოვრება“-ში მოთხრობილია, რომ დიდებულმა გიორგი ჩორჩანელმა „ყოველივე, რაჲცა აქუნდა და მამული და ყოველნი ეკლესიანი და მონაგები მისი, დასა მისსა შევედრა და შევილთა მისთა საკუთრებით განუთვსა, რომელთა ეწოდა: სულა, ბეშქენ და ლაკ-ლაკი“ (ე-ჯ 40). შემდეგ აწერილია, რომ ამ მამულის მემკვიდრეობის უფლების გამო „იქმნა უწესო ამბოხი“ და ისეთი უსიამოვნობა ჩამოვარდა ნათესავობაში, რომ დიდი ცოდვა-კი დატრიალდა, „რამეთუ მოკლა ლაკლაკმან დისი ძე თვისი“-ო (იქვე 40). ამგვარად ლაკლაკს, რომელსაც გიორგი ჩორჩანელისაგან მემკვიდრეო-

ბით სხვათა შორის ზარზმაც ერგო მამულად, დისწულის სისხლი დასდებია ცოდვად. სერაპიონის ცხოვრების სრულს სიმართლეს ერთი ზარზმის ვერცხლის ოქროთდაფერილი სამწერობელი* ამტკიცებს, რომელიც ახლა შემოქმედში ინახება და რომელსაც ხუცურად აწერია: „მე ფარსმან ერისთავმან, ძემან კურთხეულისა ცოდვილისა ივანე-ლაკლაკისამან, შევექმენ ესე სამწერობელნი... და დაესხენ საყდარსა ზარზმას, მამულსა ჩემსა, წინაშე ხატისა ფერისცვალებისასა“-ო (ე. თ ა ყ ა ი შ-ვი ო ლ ი, Arch. экскурсии, вып. I, 35). ლაკლაკის შვილი თავის მამას „ცოდვილს“ ეძახის რასაკვირველია იმიტომ, რომ მან თავისი დისწულის სისხლი დაანთხია მამულის გამო.

შემომოყვანილი მაგალითები უფლებას გვაძლევენ იმედი ვიქონიოთ, რომ სერაპიონის „ცხოვება“-ში აღწერილი სხვა ისტორიული ამბებიც მომავალში უტყუარი გამოდგება. ეს-კია რომ ამ „ცხოვება“-შიც ორიოდე ყოვლად დაუჭვრებელი სასწაულთმოქმედებაა აწერილი, როგორც მაგალითად, დიდის ხნის გამხმარი „ბაჰაჰს“ ბზის ტოტის დანერგვა და აღმოცენება (ც^ა 28—29). ყურადღების ღირსია, რომ ეს ამბავი, თუ „ვითარ იგი ბაჰაჰსა რტოჲ განედლდა და ვითარ ეშმაქისა ბირებითა ცთუნებული იგი ზუავი და ამპარტავანი ენა განკურნა“, ბასილ ზარზმელისათვის უამბნია თვით „უტყუელს“ გიორგი მაწყვერელს, რომელიც მაც თავის თვალით ნახა ორივე „სასწაული“-ო (იქვე 41). ეს გარემოება საუცხოვოდ ამტკიცებს, თუ რამდენად უძლეურია ხოლმე „თვთმხილველობა“, რომ ნახული ქეშმარიტებად გადმოგვეცეს, როდესაც ამბავი ისეთს სფეროს ეხება, რომელიც თვთმხილველის რწმენას შეადგენს, სადაც მისი ექვის თვალი დახუჭულია და გონიერება არა ფხიზლობს. სხვაფრივ საუცხოვო ცნობები გადაუცია გიორგი მაწყვერელს ბასილ ზარზმელისათვის, მაგრამ საკმარისი იყო მას „სასწაულთმოქმედება“ ეხილა, რომლის არსებობა მას რასაკვირველია, როგორც თვითოეულს იმდროინდელს სამღვდელთ პირს, შეურყვევალადა სწამდა, რომ გარემოებას არ ჩაპკვირვებოდა და ბუნებრივი მოვლენა ზემთაბუნებრივ ძლიერებით მოცულად სჩვენებოდა. საბედნიეროდ ორიოდე ამგვარი „სასწაულთმოქმედების“ ამბავი ისტორიულს მოვლენას არ ეხება.

სერაპიონის „ცხოვრების“ დიდ ნაკლად უნდა უთარილო ბა ჩაითვალოს. ბასილ ზარზმელს თავის თხზულებაში ერთგანაც არა აქვს მოყვანილი თარიღი. იგი იმასაც-კი არ ამბობს, თუ როდის დაიბადა, და ან როდის გარდაიცვალა სერაპიონი, მაგრამ მას აღნიშნული აქვს, რომ სერაპიონი მიქელის მოწაფედ ითვლებოდა, მის „დასსა მოწაფეთასა“ „თანააღრაცხილ“-ი ყოფილა (ც^ა 5). ეს იმ მიქელი იყო თურმე, რომელმაც „აღაშენა... ეგუტერი და შესაკრებელი მცირეთა ძმათაჲ ადგილსა კლდოანსა და უვალსა კაცთავან, რომელსა პარეხ უწოდიან“ (იქვე). სწორედ ეს მიქელია მოხსენებული გრიგოლ ხანძთელის ცხოვებაშიც, სადაც ნათქვამია, რომ „ხანძთად მოვიდა დიდი მეუღაბნოც მიქელ მამაჲ, რომელიცა დაემკვდრა პარეხთა, რამეთუ იყო იგი მეგობარ ნეტარისა მამისა გრიგოლისი და ეძიებდა მარტოდ-მყოფობასა და პოვა თვისისა სამკვდრებელი ბერთისა პარეხთა და... დაემკვდრა მათ შინა“-ო (ც^ა გგ^ლ ხნ^ძძთხჲ. ლზ-ლც)***. რაკი მიქელ პა-

* სამწერობელი მღვდელთმთავართა წირვის დროს სახმარებელს ლითონის საგრილებელს იწუ მარაოსა ჰქვია.

** მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი (გვ. IV) ამტკიცებს, ვითომც „ეს სხვა მიქელი უნდა იყოს“. მაშინ გიორგი მაწყვერელიც სხვა უნდა ყოფილიყო, რაც სრულებით უსაფუძვლო იქნებოდა.

ბეხელი გრიგოლ ხანძთელის მეგობარი ყოფილა, მაშასადამე, მისი მოწაფე სერაპიონი ხანძთელ არქიმანდრიტის უმცროს თანამედროვედ უნდა ჩაითვალოს.

უეჭველია, რომ ქრონოლოგიური ცნობები სერაპიონის ცხოვრების შესახებ აბც თითონ ავტორსა სცოდნია და იმ ორიოდ შემთხვევაშიაც, როდესაც მას დროს განსაზღვრა ჰსურს, მაშინაც მხოლოდ ასეთს ცნობებს გვაწვდის, როგორც მაგალითად: „შუა წარკდა სიმრავლე წელთა და სიბერიითა კეთილითა განპოხნეს“-ა (იქვე 32), ან არადა „ხოლო ვითარცა წაქდეს წელნი მრავალნი და წინამძღუარი გიფრგი გარდაიცვალა“-ო... (იქვე 41).

სხვათრეც სერაპიონის „ცხოვრებაჲ“ საუცხოვო საისტორიო თხზულებაჲ, იმდინდელ ყოფა-ცხოვრების მკაფიოდ გამომხატველი. მშვენიერად არის აღწერილი მაგალითად, ზარზმის მიდამოების ბუნება და მოსახლეობა, ზარზმის ეკლესიის აგების ამბავი, გიორგი ჩორჩანელის სამფლობელო და სანადირო დაწესებულებანი, მისი სათნოიანი ხასიათი და საშინელი მტრობა მამულის თაობაზე, ჩამოვარდნილ გიფრგი ჩორჩანელის მემკვიდრეთა შორის, ამას გარდა ბასილ ზარზმელის თხზულებაში ძვირფასი ცნობები მოიპოვება ქართული ეკლესიის, ქართული სამართლისა და ქართული ხელოვნების ისტორიისათვის.

სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრებაჲ“ პირველად აღმოაჩინა და გამოსცა ბ. მ. ჯანაშვილმა („ქართული მწერლობა“ წიგნი II, 1909). დედანი სათანადო სიფაქიზით ვერ არის გამოცემული, წინასიტყვაობაც, რომელშიაც „ცა“-ა განხილული, სუსტიანა¹¹.

გიორგი მთაწმიდელი

გიორგი მთაწმიდელს ქართულ მწერლობაში მარტო შესანიშნავი მთარგმნელის სახელი აქვს მოხვეჭილი, მაგრამ მას არა ნაკლები ღვაწლი მიუძღვის ისტორიის წინაშეც, იგი იმავ დროს გამოჩენილი ისტორიკოსი იყო*. მას ეკუთვნის: „ცხოვრება ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოანესი და ეფთვემესი და უწყება ღირსისა მის მოქალაქობისა მათისაჲ, აღწერილი გლახაკისა გიორგის მიერ ხუცეს-მონაზონისა“.

როგორც სათაურითგანა ჩანს, ავტორს განზრახვა ჰქონდა აეწერა იქნეს და ეფთვემეს „ცხოვრება“ და „ღირსი მოქალაქობა“, ე. ი. მათი თავგადასავალი და ღირს-შესანიშნავი მოღვაწეობა. ჩვენ ვიცით, რომ ამ თხზულების დამწერმა გიორგი მთაწმიდელმა იქნეს და ეფთვემეს მოქალაქობის შესწავლას თითონ მიაქცია განსაკუთრებული ყურადღება. მივიდა თუ არა იგი ათონის ივერთა მონასტერში, მან „პირველითგანვე... მისწრაფებით და წადიერებით და გულსმოდგინებით გამოწულიღვით გამოიკითხა და გამოიძია მოწაფეთაგან და მეგობართა წმიდისა მამისა ჩუენისა ღიდისა ეფთვემესთა უსხეულოთა მიმსგავსებული და კაცთა ბუნებისა აღმატებული ცხოვრება და მოქალაქობაჲ მისი და ნეტარისა მამისა მათისა იოანესი და სხუათა წმიდათა ბერთა და ღიდებულისა ამის ლავრისა შენებაჲ და განგებანი, რომელნი წმიდასა მამასა ეფთვემეს დაესხნეს“ (ე. ი. გიორგი მთაწმიდელისა, ათონის კრებული, საეკლ. მუშ. გამ., გვ. 299). ათონის მონასტრის დამაარსებელთა და განსაკუთრებით ეფთვემის მწერლობითი მოღვაწეობის შესწავლა თვით გიორგი მთაწმიდელისათვის პირადად საჭირო იყო იმიტომ, რომ მას უნდა განეგრძო ეფთვემის მიერ დაწყებული ქართული საეკლესიო მწერლობის შევსება, გამდიდრება და შესწორება. ხოლო ამისათვის მას რასაკვირველია უეჭველად უნდა სცოდნოდა, თუ რის გაკეთება მოასწრო ეფთვემემ და რა დარჩა კიდევ განუხორციელებელი. როცა გიორგი მთაწმიდელის მოძღვარმა დააარწმუნა, რომ მას „ნეშტი დარჩომილი (ე. ი. ეფთვემესი) სრულეყო“, მან თავისი მოწაფე „მთაწმიდას, ათონს წარგზავნა... რათა, ვინა იგი წყაროს-თუალი სიბრძნისა აღმოეცენა მომრწყველად ნათესავისა ჩუენისა მიერვე აღმოიგნეს ნეტარი გულის კმის-ყოფისანი და კაცმან ამან ღუთისამან მდიდრად დაათროს სამყარო ეკლესიათა ჩუენთა“ (იქვე 294), — ათონის მონასტერში იმიტომ იყო საჭირო გიორგი გადასახლებულიყო, რომ იქ ინახებოდა ყველა ეფთვემეს ნამუშავენი თხზულებები.

გიორგი მთაწმიდელი, ერთი სიტყვით, თავის მოღვაწეობის ნაყოფიერების გულისათვის ბეჯითად შესდგომია თავის წინამორბედის ცხოვრებისა და მოქალაქეობის შესწავლას.

* გიორგი მთაწმიდელის დიდი ღვაწლის შესახებ ქართული ეკლესიის განახლებაში და ქართულ საზოგადოებრივი და სოციალური ცხოვრების წარმატებაში იხ. ქ. ლი ერის ისტორია II, გვ. 483—505.

მაგრამ ამისდა მიუხედავად ამ თხზულების დაწერის მიზეზი ერთი სხვა გარემოებაც იყო. მაინც-და-მაინც ათონის ივერთა მონასტრის დამაარსებელთა ცხოვრების აღწერა თვით გიორგის განზრახული არ არის. იმ განსაკუთრებულმა გარემოებამ, რომელმაც აიძულა ავტორი ეს თხზულება შეედგინა, თვით „ცხოვრების“ სივრცესა და შინაარსზეც არსებითი გავლენა იქონია.

თვით გიორგი თავის თხზულების შესავალში ამბობს, რომ რაკი „ესე ნეტარნი მამანი ჩუენნი არა რაათ უნაკლულთ იყვენს პირველ-გამოჩინებულთა წმიდათასა... არა ჯერ ვიჩინეთ მოუკსენებლად დატოებამ ცხოვრებისა მათისა და მამათაჲა ჩემთა სულიერთა მიბრძანეს ამისი კელყოფამ“-ო (იქვე გვ. 2—3).

ხოლო მისივე თხზულების ბოლოში მოთხრობილია ის შემთხვევა, რომელმაც ათონის ქართველი ბერები აიძულა, რომ ათონის ქართველთა მონასტრების დამაარსებელთა ცხოვრების აღწერისათვის ეზრუნათ. ეფთჳმის მოადგილის დროს, რომელსაც ბიზანტიის კეისრის წინააღმდეგ შეთქმულობაში მონაწილეობის მიღება დასწამეს, ბერძენმა ბერებმა ყოველი ღონისძიება იხმარეს, რომ ქართველები დაემციკრებინათ, ათონითგან განედევნათ და მათი დიდებული ლავრა-მამულები ხელში ჩაეგდოთ. როდესაც ბრალდებული წინამძღვარი მთავრობამ მონასტრითგან განაძევა, „ბერძენთა ესევითარი ჟამი პოვეს, კელყვეს ყოვლითა ღონისძიებითა, რათამცა ქართუელნი ამის მონასტრისაგან აღმოფხურნეს, და ამის პირისათვის დიდი მოსწრაფებაა აჩუენეს და მთაჲ ყოველი თანაშეწიეს და საბერძენეთისა დიდებულნი და პალატისა წარჩინებულნი ყოველნი მიდრიკნეს და მრავალი შრომაჲ და ჭირი და რუდუნებაჲ ჩუენზედა მოაწიეს და, რათა მოკლედ ვთქუა, რამეთუ არა თუმცა უფალი შეწუელ იყო ჩუენდა... დღეს არცა ერთი ქართუელი არა იპოვების ესევითარსა ამას ვრცელსა და დიდებულსა ლავრასა შინა, რომელი ესე ფრიალითა წარსაგებელითა და მრავლითა ოფლითა მათ წმიდათა მამათა ჩუენთაჲთა ჩუენ ქართუელთათვის აღშენებულ იყო და აღმართებული“ (იქვე 61). გამძვინვარებულმა ხარბმა ბერძენმა ბერებმა თავისი გაიტანეს კიდეც: მათ რამდენჯერმე დააწიოკეს ქართველები და მონასტერი უსირცხვილოდ სამჯერ ზედიზედ გაქურდეს და გაანადგურეს.

მაგრამ ესეც არ იქმარეს. ბერები მოგვიმოხრობენ, რომ ბერძენებს „ესეცა ენებათ, რათამცა სახელიცა მაშენებელთაჲ აღმოჰკოცეს“-ო (იქვე 63). ეტყობათ იოანეს, თორნიკესა და ეფთჳმის სასწენებელი სურდათ მოესპოთ. ამ გარემოებამ, ასეთმა გამწვავებულმა მტრობამ დიდს საგონებელში ჩააგდო ქართველი ბერები და „რათა ესევითარი ბოროტი, რომელი მოაწიეს ჩუენ ზედა ბერძენთა არა დავიწყებულ იქმნას და კუალად შემდგომად ჩუენსა მომავალნი ესევითარსავე ჭირსა არა შთაცკედენ, ამისთვის ზოგადითა განზრახვითა... წერილი მოსაქსენებელი დავწერეთ“-ო, ამბობენ ისინი (იქვე 61). „ამ წერილმოსაქსენებელ“-ის ბოლოს ისინი ხელმოკრედ სწერენ: „ამის ყოვლისაგან შეგუეშინა და მოსაქსენებელი ესე დავწერეთ და დავდევით შემდგომად ჩუენსა მომავალთა ნათესავთათვის, რათა არა დავიწყებულ იქმნას და გარეწარ ესევითარი ესე მრავალფერი ღელვაჲ“-ო (იქვე 66).

ამავე მიზეზის გამო უნდა „ებრძანებინათ სულიერ მამებს“ გიორგი მთაწმიდელისათვის, როცა იგი ათონის მონასტერში დეკანოზად იყო (იქვე 299), აეწერა ათონის ქართველთა მონასტრების დამაარსებელთა იწესი და ეფთჳმის ცხოვრება და მოქალაქობა. რაკი ამგვარი თხზულების საჭიროება ზემოაღწერილ ბერძენ-ქარ-

თველთა გამწვავებულმა მტრობამ და მისმა შიშმა გამოიწვია, ამის გამო იგი მარტო იქნა და ეფთჳმის მოღვაწეობას-კი არ შეიცავს, არამედ აგრეთვე ათონის ივერთა მონასტრის თავგადასავალსაც დაარსებითგან დაწყებული ბერძენ-ქართველთა შუღლის დამთავრებამდე.

აი რა იყო ამ თხზულების დაწერის მიზეზი.

გიორგი მთაწმიდელი „ცხოვრებას“ პატარა შესავალით იწყებს და იქ შეგვიძლია შევისწავლოთ მისი საზოგადო შეხედულება როგორც კაცობრიობის ცხოვრების მიმდინარეობის შესახებ, ისე ისტორიის მიზნისა და მეთოდების შესახებ. ეს შესავალი ავტორის თეორიულ შეხედულებას გვისურათებს.

„კურთხეულ არს ღმერთი, ამბობს გიორგი მთაწმიდელი, რომელსა ყოველთა კაცთაჲ ჰნებაჲს ცხოვრებაჲ და მეცნიერებასა ჭეშმარიტებისასა მოსლვაჲ, რომელი იგი... უმჯობესსა ყოველთასა განაწესებს და მიუწოდებლითა სახიერებითა თვისითა თვთოეულთა ჟამთა შინა ღირსთა და სათნოთა თვისთა გამოაჩინებს სარგებელად კაცთა ნათესავისა და სადიდებელად ლუთებისა თვისისა“-ო (იქვე 1). ამ წინადადებითგან ჩანს, რომ ავტორის შეხედულებით ღვთაებას კაცობრიობის ცხოვრება და ჭეშმარიტების შთაგონება სურს და მარად „უმჯობესსა ყოველთასა განაწესებს“; ერთი სიტყვით იგი ოპტიმისტური შეხედულების და მოძღვრების მიმდევარია. კაცთა ნათესავისათვის „უმჯობესისა“ დამყარებისათვის და „სარგებელად“ განება „თვითოეულთა ჟამთა შინა ღირსთა და სათნოთა თვისთა გამოაჩინებს“; მაშასადამე, კაცობრიობის ისტორიის ყოველ ხანაში, ყოველ დროს თავისი ღირსი მოღვაწე მოველინება ხოლმე, არც ერთი ამგვარ წყალობას გიორგი მთაწმიდელის შეხედულებით მოკლებული არ არის ხოლმე*. აკი იგი ამბობს „კიდევ, რომ „ჩუენთაცა ამათ ჟამთა შინა გამოაჩინნა ნეტარნი მამანი ჩუენნი იოანე და ეფთჳმე და იოანე და არსენი ეპისკოპოსი ნინოწმიდელი და იოანე გრძელისძე და შემდგომითი შემდგომად სხუანი იგი მოწაფენი მათნი და მობაძენი სათნოებისა მათისანი“-ო (იქვე 1). ამგვარად რახან თვითოეულ ხანას თავისი მოღვაწეები მოველინება ხოლმე განგების მიერ, მოღვაწეთა მოქმედება შეუწყვეტლივ მიმდინარეობს, ღვთაების მიერ ქვეყნად მოვლენილი კაცები მოღვაწეობდნენ კაცობრიობისათვის: „სარგებლად კაცთა ნათესავისა“ და „სადიდებლად ლუთებისა“.

ამ მოღვაწეთა ცხოვრებისა და მოქალაქობის და სხვაგვარ ღირსშესანიშნავ მოვლენათა აღწერის საჭიროება თვით ღვთაებამ ასწავლა კაცობრიობას: თუმცა ღმერთმა ყველაფერი უწყის დასაბამიც და აღსასრულიც, მაგრამ „სიგრძე ჟამთაჲ“, მუხთალი დრთ „ყოველსავე დავიწყებას მოიღებს“ და ამიტომ „ესრეთ განაწესა ყოვლად ბრძენმან მან განგებულებამან მისმანო, რათა წიგნთაცა შინა აღიწერნენ საღმრთონი იგი და ყოვლად შუენიერნი საქმენი სოფლისა შესაქმისანი და საუფლონი იგი მცნებანი და ბრძანებანი მისნი და ღირსთა მათ და ნეტართა მონათა მისთა ყოვლად ქებულთა ცხოვრებანი და მოქალაქობანი, რომელნი თვთოეულთა ჟამთა შინა ჭერ იჩინნა გამოჩინებად სახიერებამან მისმან სარგებელად კაცთა ნათესავისა“ (იქვე 1—2). „ესე ცხად არს დასაბამითგან სოფლისაჲთ და ვიდრე აქამომდე აღწერილთა წიგნთაგან“-ო (იქვე 3), დასძენს გიორგი მთაწმიდელი. ამგვარად წარსულ ცხოვრების და თანამედროვე მოღვაწეთა ცხოვრებისა და მოღ-

* როგორც ვნახეთ, თიქმის ამგვარივე შეხედულებისა იყო ბასილ ზარზმელიც (იხ. აქვე 83. 133—134).

ვაწვობის აღწერა ღვთისნიერ, თითქმის სავალდებულო საქმედაა აღიარებული გიორგი მთაწმიდელის მიერ.

შემდეგ მოკლედ, მაგრამ მკაფიოდ ავტორი საისტორიო თხზულებათა მეთოდების შესახებ ცნობებს გვაძლევს. თუმცა იქ იგი თავის დაწერილ ცხორების თაობაზე ლაპარაკობს, მაგრამ ამისდა მიხედვით ჩვენ შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ ავტორის საზოგადო შეხედულება ამ საგანზე: „დალაცათუ ჩუენ, ამბობს გიორგი, შემდგომად მრავლისა ჟამისა ლუთისა მამართ მისლვისა მათისა ჯეღვყავთ მცირედთა ამათ სიტყუათა აღწერად, გარნა ურწმუნომცა ნუ ვინ არს. რამეთუ ჩუენ თავით თვისით არა რაჲ აღგვწერია, არამედ რაჲ იგი ვისწავეთ კაცთა სარწმუნთაგან და სულიერთა მამათა, რომელთა იგი ეხილუნეს და ემსახურა მათდა, რომელნი იგი უცხო იყუნეს ყოვლითურთ ტყუვილისაგან“-ო (იქვე გვ. 3). ამ საყურადღებო ნაწყვეტითგან ჩანს, რომ თუ მწერალი რომელიმე მოღვაწის, ან შემთხვევის ამბავის აღწერას შეუდგებოდა „შემდგომად მრავლისა ჟამისა“, მაშინ გიორგი მთაწმიდელის შეხედულებით მკითხველს შეეძლო „ურწმუნო“ ყოფილიყო, ეჭვის თვალით შეეხედნა ამგვარ თხზულებისათვის. მაგრამ თუ ისტორიკოსი განსაზღვრულ პირობებს ასრულებდა თავის თხზულების დაწერის დროს, მაშინ მკითხველი ურწმუნო არ უნდა ყოფილიყო. ჭერ ერთი რომ მას „თავით თვისით არა რაჲ“ უნდა დაეწერა, ე. ი. როცა ავტორი მოთხრობილი ამბავის, ან მოღვაწის თანამედროვე არ იყო, მას არც შეეძლო თითონ პირადად, როგორც თვითმხილველსა და მცნობელს დაეწყო ამბავის აღწერა და მოთხრობა. თუ კი მას სურდა, რომ მკითხველი მიპნდობოდა, იმას უნდა აღენიშნა, როგორ და ვისგან გაიგო მოთხრობილი ამბავი, იმიტომ რომ ცარიელი წყაროს აღნიშვნა ისტორიის ღირსებას არ ამტკიცებს. იმ კაცსაც, რომელიც ისტორიკოსს რომელსამე მოღვაწეზე ან შემთხვევაზე უამბობდა, ეს მოღვაწე ან ეს შემთხვევა უეჭველად თავისი თვალით უნდა ენახა, მისი დაახლოვებული კაცი უნდა ყოფილიყო („ემსახურა მათდა“). მაგრამ არც ესა კმარადა: იგი თითონაც ნდობის ღირსი, „სარწმუნო“ უნდა ყოფილიყო, „რომელნი იგი უცხო იყუნეს ყოვლითურთ ტყუვილისაგან“. თორემ თვითმხილველსაც ხომ შეეძლო ბევრი სიცრუე და ტყუილი ეამბნა ისტორიკოსისათვის.

ამნაირი პირობების აღსრულება იყო საჭირო ზეპირი წყაროებით სარგებლობის დროს.

საყურადღებოა, რომ ავტორს, როგორც ეტყობა, ზოგიერთს შემთხვევაში სანდო პირების ყოველგვარ ცნობებისათვისაც ტყუილ-უბრალოდ არ დაუჭერია: თავდაპირველად იგი ეჭვის თვალით შეჰხედავდა და თუ განსაკუთრებით არ დარწმუნდებოდა, ნაამბობს არ დაიჭერებდა ხოლმე. როცა მაგალითად გიორგი მთაწმიდელს „სულიერმა ძმებმა“ მოუთხრეს, რომ გაბრიელ ქართველი და ლეონი პრომი, რომელთაც არც ერთს „თვისისა ენისგან კიდე“ სხვა ენა არ სცოდნიათ და ამისდა მიუხედავად მაინც ვითომც ერთმანეთს მთელი დღეობით ელაპარაკებოდნენო, „დასხდიან და ვიდრე ცისკრისა რეკადმდე უბნობდიან სიტყუათა საღმრთოთა და ვიდრე წარსვლადმდე ამას ესრეთ ჰყოფდიან ყოველთა მწუხრთა“-ო (იქვე 31). მას ეტყობა არ დაუჭერია და თუ თავის თხზულებაში ეს ამბავი ჩაურთავს, მხოლოდ მას შემდეგ, როცა იმ სულიერმა ძმებმა, რომელნიც „გარემოჲს მათისა იყუნეს“, ჩუენ „ფიცით დაგუარწმუნეს“... „და წამებდეს, ვითარმედ, მათისა სიწმიდისაგან ყოველივე შესაძლებელ იყო და სარწმუნო, რამეთუ დიდ იყვნეს იგინი წი-

ნაშე ღუთისა და სრულ“-ო (იქვე 32). ყურადღება მიაქციეთ, რამდენად ეჭვით უნდა ყოფილიყო გამსჭვალული ავტორი, თუ-კი გაბრიელისა და ლეონის თვითმხილველ სულიერ ძმებს თუ არა ფიციტ, სხვაფრივ არ დაუჭერა. ნუ დაგვაიწყებთ, რომ ეს საქმე წმინდანებს ეხებოდა და ამისთანა საქმეებში ეჭვი საშუალო საუკუნეებში, მეტადრე XI საუკ., დიდ თავისუფლებად უნდა ჩაითვალოს. მაშასადამე, ავტორი ყოველგვარს, თუნდაც თვით მნახველის ნაამბობს და თუნდაც წმინდანის შესახებ მოთხრობილს ისე ადვილად არ დაიჯერებდა. რასაკვირველია, ახლა ეს ამბავი ჩვენ სულ სხვა გვარად შეგვიძლია ავსნათ, მაგრამ ამის გამო გიორგი მთაწმიდელს ვერ ვუსაყვედურებთ, იმიტომ რომ ჩვენსა და მას შორის რვა საუკუნეზე მეტი მანძილი ძევს და შეუძლებელია XI საუკუნის მეცნიერი XIX—XX ს. მეცნიერების აზრისა იყოს.

ყურადღების ღირსია, რომ გიორგი მთაწმიდელს მარტო ზეპირი წყაროებით სარგებლობა არ აკმაყოფილებდა. „ჩუენ თავით თვისით არა რაჲ აღგვწერია, არამედ რაჲ იგი ვისწავეთ*... თვთ მებრ მათ საქმეთაგან, რომელნი იგინი ღუმლით წამებენ და ვამაღლად ქადაგებენ ღუაწლთა და შრომათა მათთა: ლავრაჲ ესე დიდებულთა... რომელსა შინა აღჰმართნეს ეკლესიანი ცათა მობაძავნი და აღავსნეს იგინი წიგნთა მიერ ღუთიე-სულიერთა და განაბრწყინვნეს იგინი ხატთა მიერ პატრიოსანთა და მოუგნეს დაბანი და სოფელნი და მონასტერნი და საყუდებულონი და განუწესნეს წესნი და კანონნი დიდებულნი და ყოვლად შუენიერნი და დაუსხნეს სიმტკიცენი და კელითწერილნი და ოქრობეჭედნი ღუთის-მსახურთა მეფეთანი... შეამკვეს და აღაყუავეს ენაჲ ჩუენი და ქუეყანაჲ თარგმანებითა წმიდათა წერილთაჲთა“-ო (იქვე გვ. 3).

მაშასადამე, სანდო ზეპირ წყაროებს გარდა ჩვენს ისტორიკოსს საჭიროდ მიაჩნდა თავისი თხზულება დაეწერა „თვთ მებრ მათ (ესე იგი იოანეს და ეფთვმეს) საქმეთაგან, რომელნი იგი ღუმლით წამებენ და ვამაღლად ქადაგებენ ღუაწლთა და შრომათა მათთა“, ესე იგი ისეთი ნივთიერი საბუთებით, რომელნიც ღუმლითაც-კი მოღვაწეთა დიდ საქმეებს ამტკიცებდნენ. საყურადღებოა, რომ ავტორი ნივთიერ წყაროებად ყოველგვარ მასალებსა სთვლიდა, როგორც სამეურნეო ქონებას, რომელიც მათი ივერთა მონასტერს შესძინეს, მაგ. ლავრა, ეკლესიანი, დაბანი, სოფელნი, მონასტერნი და დასაყუდებულონი, ისე სხვადასხვა სამწერლობო ძეგლებსა და იურიდიულ საბუთებს, მაგ. წიგნები, რომლებითაც მათ ლავრა აავსეს, მათი თარგმანებით შემკული და აყვავებული ქართული ენა, მათ მიერ დადგენილნი სამონასტრო წესნი და კანონნი, მფლობელობის სიმტკიცენი, კელწერილნი და ბიზანტიის კეისართა ოქრობეჭედნი, ანუ ხრიზობულნი. ერთი სიტყვით გიორგი მთაწმიდელს უსარგებლია მათი მოღვაწეობის დამაზასიათებელ ყოველგვარ ნაშთებითა და საბუთებით. თხზულების დაწერის დროს არც ერთი მცირედი და წერილმანი მასალაც-კი არ გამოჰპარვია ავტორის ყურადღებას: შეწირული სამკაულისა და ხატების სიაც-კი არ დავიწყებია მას. გიორგი მთაწმიდელი მართლაც უხვად სარგებლობს ყოველგვარ წერილობითი საბუთებით (იხ. მაგალითად, გვ. 4, 18, 24, 35).

როგორც ეტყობა გიორგი მთაწმიდელი მხოლოდ „ხელითა-ნუსხა“-ს სთვლიდა „კეშმარტი“, „უტყუველ“, და გამოსადეგ მასალად, ე. ი. ისეთს საბუთებს,

* შემდეგი ზემოთ იყო მოყვანილი.

რომელიც თვით იმ მოღვაწის საკუთარ ხელით იყო ნაწერი. იგი მაგალითად ერთ ალაგას მკაფიოთ ამბობს: „ესე ყოველი თვთ წმიდისა მამისა ეფთჳემესა ჳელთა ნუსხისაგან დაგვწერია, ვინაჲცა ჳემმარიტ არს და უტყუველ“-ო (იქვე 18). ცოტა ჳევმთ იგივე ავტორი ამბობს: „ესეცა ყოველი მამათავე ჩუენთა დაწერილისაგან დაგვწერია“-ო (იქვე 18). ერთი სიტყვით, გიორგი მთაწმიდელის თხზულებითგან ნათლად ჩანს, რომ მას კარგად ესმოდა, რა დიდი განსხვავებაა საბუთის დ ე - დ ა ნ ს და მის პ ი რ ს შორის, კარგად სცოდნია, რომ ექვემიუტანელ, საუკეთესო საბუთად შეიძლება ჩაითვალოს მხოლოდ საბუთის დედანი, რომელიც თვით მოღვაწის საკუთარ ხელით არის ნაწერი. ახლა ღირსეულად ვერც-კი დავაფასებთ, თუ რა დიადი მნიშვნელობა უნდა ჳქონოდა გიორგი მთაწმიდელის ამ შეხედულებას ისტორიის მეთოდების წარმატებისათვის.

ამგვარად, ცხადია, რომ გიორგი მთაწმიდელის მეთოდოლოგიური შეხედულებისდა თანახმად ისტორიკოსს, თუ-კი სურდა რომ მისი თხზულება სარწმუნო ყოფილიყო, „თავით თქსით“ არაფერი უნდა დაეწერა, არამედ უნდა ჳეპირი წყაროებითა და ნივთიერი საბუთებით ესარგებლნა. ჳეპირი ცნობები უეჭველად „კაცთა სარწმუნოთაგან“ და თვით-მხილველთაგან უნდა ყოფილიყო შეკრებილი. ხოლო ნივთიერ საბუთებად ყოველგვარი ნაშთი და ძეგლი ჩასთვალა. ერთი სიტყვით, მოღვაწეთა ყოველი „საქმენი, რომელნი იგი ღუმილით წამებენ და ქადაგებენ ღუაწლთა და შრომათა მათთა“. თანამედროვე საისტორიო მეთოდოლოგია ამ მხრივ ასეთისავე წყაროებითა და ამგვარისავე საშუალებებით სარგებლობს. ქართულ მწერლობაში მაშასადამე, მეთერთმეტე საუკუნეში გიორგი მთაწმიდელის წყალობით საისტორიო თხზულებათა მეთოდოლოგიური მხარე იმდენად განვითარებული და დამთავრებული იყო უკვე, რომ თანამედროვე მკაცრ სამეცნიერო მოთხოვნილებასაც კი თითქმის დააკმაყოფილებდა.

გიორგი მთაწმიდელის სიტყვებითგანა ჩანს, რომ ვიდრე იგი თხზულების წერას შეუდგებოდა, მას უკვე გეგმა მოფიქრებული ჳქონია, მაგრამ წერის დროს იძულებული ყოფილა შეეცვალა მოთხრობის წეს-რიგი და დროებით გეგმისათვის თავი დაენებებინა. „გარნა, რომლისა იგი ჳემორე მეგულებოდა თქუმაჲ, იგი ხოლო ვთქუა პირველად და მერე... მოკლითა სიტყუთა მიგითხრა, რამეთუ ვინაჲთგან ღღეთა ამათ უკუანაჲსკნელთა მოვიწიენით და, ვითარცა ჳედავთ, ფრიადი სიგრილე იხილვების ჩუენ შორის, ნუ უკუე ვინმე ჳგონებდეს და აცთუნებდეს თავსა თქსსა თუ პირველითგან ესრეთ იყუნეს ძმანი ჩუენნი, ნუ იყოფინ“-ო (იქვე 4—5). მაგრამ შემდეგ, როცა ავტორს თავისი დამამტკიცებელი საბუთები მოჳყავს, იგი ისევ მოთხრობის დედაზრს უბრუნდება და ამბობს: „ხოლო ჩუენ პირველსავე სიტყუასა მოვიდეთ“-ო (იქვე 5).

რასაკვირველია, გიორგი მთაწმიდელს უფრო მეტი ცნობები ჳქონდა, ვიდრე თავის თხზულებაში მოყვანილი აქვს. ბევრგან იგი თვით ამოკლებს მოთხრობას: „აქა უკუე დავაცადოთ ესევითარისა ამის პირისათეს სიტყუაჲ, ამბობს იგი, რამეთუ ვითარცა ვთქუთ, არცა თუ შესაძლებელ არს ყოველთა მათ ჳველის საქმეთა მათთა თითოეულად წარმოთქუმაჲ“ (იქვე 19).

„ცხორება“ რასაკვირველია წასაკითხავად იყო დაწერილი (იქვე 17) და ავტორი ცდილობდა მისი თხზულება ადვილი და სასიამოვნო წასაკითხავი და მოსასმენი ყოფილიყო და მეტის მეტად გაჭიანურებული, გრძელი არ გამოსულიყო. ამიტომ გიორგი მთაწმიდელს იწ და ეფთჳემის შესახებ ყველაფერი-კი არა აქვს

მოთხრობილი, „გამოწულილვით კი არ აღწერს“ ხოლმე (იქვე 15), არამედ მხოლოდ ზოგიერთი. ერთს ალაგას იგი თვით ამბობს: „რომელთაგანი რაოდენიმე მოვიკსენოთ და სხუად იგი დავაცადოთ, რათა არა ფრიადი სიმრავლე წერილისაჲ იქმნას და საწყინო ვიქმნეთ მკითხველთა და მსმენელთა“-ო (იქვე 16—17). უეჭველია, ავტორს გარკვეული შეხედულება უნდა ჰქონოდა იმაზე, თუ როგორ უნდა ყოფილიყო დაწერილი თხზულება. „ცხორების“ წერის გარეგანი, ტექნიკური მხარისათვისაც განსაკუთრებული კანონი არსებობდა. ზემომოყვანილ ნაწყვეტიდან ჩანს, რომ კარგს ავტორს, რომელსაც არა სურდა მკითხველთათვის „საწყინო“ ყოფილიყო, უნდა რაც შეიძლება მოკლედ ეწერა, „რათა არა ფრიადი სიმრავლე წერილისაჲ იქმნას“. ამისათვის ავტორს თვითოეულ აზრის დასამტკიცებლად მხოლოდ ორიოდ მაგალითი უნდა მოეყვანა ხოლმე, დანარჩენი-კი გამოეტოვებინა („სხუად იგი დავაცადოთ“). მაგრამ ზოგიერთს შემთხვევაში გიორგი მთაწმიდელი ამათ-თუ იმ მოღვაწის სათნობათა „გამოწულილვით აღწერასა“ „ნეფსით თანაწარკდებოდა“ ხოლმე (იქვე 15). ცხადია, რომ ავტორი დაწერილებით მაშინ მოგვეითხრობდა ხოლმე, როცა ეს მკითხველის სულისთვის მარგებელი იქნებოდა.

რასაკვირველია ხშირად მოხდება ხოლმე, რომ ადამიანი არ ასრულებს თავის-სავე თეორიულს მისწრაფებას. ჩვენს ისტორიკოსსაც შეეძლო საუცხოვო აზრები გამოეთქვა საისტორიო მეთოდების შესახებ, მაგრამ თვითონ პირნათლად ვერ აესრულებინა თავისი მოვალეობა. მაშინაც, უეჭველია, მის ღვაწლს ღირსება არ მოაკლდებოდა. მაგრამ ასეცად უფრო მეტი მნიშვნელობა აქვს და ფასიც უმაღლესი ედება იმ ისტორიკოსს და მეცნიერს, რომელიც თავის მაღალ მეთოდოლოგიურ იდეალს თითონაც ნამუსიანად იცავს და ბრწყინვალედ ახორციელებს. სწორეთ ამის გამო გიორგი მთაწმიდელი ქართულ საისტორიო მწერლობაში შესანიშნავ მეცნიერ ისტორიკოსად უნდა ჩაითვალოს: იგი სინდისიერად მისდევს თავის ზემოაღნიშნულ მეთოდების გეგმას და ერთს სტრიქონშიაც-კი ჰეშმარიტებას არა ჰღალატობს. თვითოეული მისი ცნობა დამყარებულია მართლაც უტყუარ საბუთებზე და ახლაც მათი ჰეშმარიტების დამტკიცება შეიძლება. ამნაირი მაგალითების ბლომად მოყვანა ადვილია, მაგრამ მხოლოდ რამდენსამეს მოვიყვან:

გიორგი მთაწმიდელს მოთხრობილი აქვს, რომ ეფთჳმე, „რომელი იგი გამოჩნდა სამკაულად ნათესავისა ჩუენისა და მობაძავად წმიდათა მოციქულთა განანათლა ქართულთა ენაჲ და ქუეყანაჲ... ვითარცა წამებენ მის მიერ თარგმნილთა წიგნთა შინა აღწერილნი ანდერძნი, ამის ღირსისა (ე. ი. ეფთჳმის) მამის იოანეს მოღუაწებითა განსწავლულ იქმნა ყოვლითა სიბრძნითა განმანათლებლად და შემამკობელად ეკლესიათა ჩუენთა“-ო (იქვე 4). პატარაობითგანვე მოყოლებულიო, ამბობს გიორგი მთაწმიდელი, იოანე თავის შვილს მუდმივ აგონებდა: „შვილო ჩემო! ქართლისა ქუეყანაჲ დიდად ნაკლულევან არს წიგნთაგან და მრავალნი წიგნნი აკლიან და ვხედავ, რომელ ღმერთსა მოუმაღლებია შენდა. აწ ილუაწე, რათა განამრავლო სასყიდელი შენი ღუთისაგან“-ო (იქვე 26). მაშასადამე, იოანეს საგანგებოდ გაუწვრთნია და მოუშაღებია თავისი შვილი, რომ მთარგმნელობა შესძლებოდა. ჩვენი ავტორის ეს ცნობა სრული ჰეშმარიტებაა. ეფთჳმის მამას იოანეს მართლაც მათეს თავის სახარების თარგმანში „ანდერძი“ აქვს დაწერილი, სადაც ამბობს: „ენასა ამას ჩუენსა ქართულსა არავინ სადა პოვნოი იყო აქამოდე, რათამცა გამოეხვნენ წმიდანი ესე წიგნნი, თარგმანებანი წმიდისა სახარე-

ბისანი, არამედ საბერძნეთისა ესე ეკლესიანი და პრომისანი საესე იყვნეს ამათგან, ხოლო ჩუენისა ამის ქუეყანისანი ნაკლულევან და არა ესე ოდენ წიგნნი აკლდეს ენასა ჩუენსა, არამედ სხუანიცა მრავალნი. ამისთვის მე გლახაკი ესე და ნარჩევი ყოველთა მონაზონთაჲ იოანე მწუხარე ვიყავ ამის საქმისათვის, რომელ ესრეთ ნაკლულევან იყო ქუეყანაჲ ქართლისაჲ წიგნთაგან და დიდი ხარკებაჲ და მოლუაწე-ბაჲ ვაჩუენე და შვილი ჩემი ეფთჳმე განესწავლე სწავლითა ბერძულითა სრულიად და გამოთარგმანებად წარგვმართე წიგნთა ბერძულისაგან ქართულად და აღიწერნეს ჩუენ მიერ“-ო (წყაროსთავის XI ს. ხელთნაწერი, იხ. თ. ქორღა-ნი ა, ქეები I, 140—1).

გიორგი მთაწმიდელს „ცხოვება“-ში ეფთჳმის ყველა ნათარგმნი წიგნების სია მოჰყავს. ამ სიის სიმართლის დამტკიცებაც ადვილად შეიძლება. იმავე მათეს თავის თარგმანების „ანდერძში“ იოანეს ჩამოთვლილი აქვს თავისი შვილის ნათარგმნი წიგნები, აი ორივე სია:

ანდერძით:

„პირველად თარგმანებაჲ იოანეს თავისა სახარებისაჲ

მერმე სწავლანი წ'ისა მამისა ჩ'ნისა ბასილისნი თავი: ლ:

მისიევე თარგმანებაჲ ფსალმუნთაჲ თავი: იბ:

წიგნი ი'ნესი რ'ლ არს კლემაქსი: ლ:

წიგნი მაკარისი სრულიად მიმოსლვაჲ და ქადაგებანი წ'ისა

ანდრია მოციქულისანი

წიგნი წ'ისა ისაკისი და სხუათა მათა გამორჩეულნი სწავლანი

წიგნი წ'ისა დოროთესი წამებაჲ და სასწაულნი წ'ისა მო-

წამისა კიმიტრისნი ცხოვებაჲ და წამებაჲ წ'ისა სტე-

ფანე ახლისაჲ ცხოვებაჲ და წამებაჲ წ'ისა კლი-

მენტოს ჰრომთა ჰაპისაჲ წამებაჲ წ'ისა კლიმი ანკერელისაჲ

ცხოვებაჲ წ'ისა გრიგოლი ლ'თის-მეტყუელისაჲ და თქმულნი მისნი

ცხოვებაჲ წ'ისა ბასილი კესარიე-ლისაჲ

ცხოვებაჲ წ'ისა ბაგრატისი წამებაჲ წ'თა სამთა ყრმათაჲ: ალ-

ფიოს, ფილადელფიოს და კკრინესი

ცხოვებით:

თარგმანებაჲ იოანეს თავისა სახარებისაჲ

სწავლანი წმიდისა მამისა ჩუენისა დიდისა ბასილისნი

მისიევე თარგმანებაჲ ფსალმუნთაჲ წიგნი წმიდისა კლემაქსისი

წიგნი წმიდისა მაკარისი მაქსიმეს სწავლანი

წიგნი წმიდისა ისაკისი, რომელსა შინა არიან სხუათაცა მამათა გამორ-

ჩეულნი სწავლანი წიგნი წმიდისა დოროთესი

წამებაჲ და სასწაულნი წმიდისა მთავარმოწამისა დიმიტრისნი

ცხოვებაჲ და წამებაჲ წ'ისა სტეფანე ახლისაჲ

ცხოვებაჲ და წამებაჲ წმიდისა კლემენტოს ჰრომთა ჰაპისაჲ

წამებაჲ წმიდისა კლიმი ანკერელისაჲ

ცხოვებაჲ წმიდისა და დიდისა ბასილი კესარიელისაჲ

ცხოვებაჲ წმიდისა გრიგოლ ლუთის მეთყუელისაჲ და თქმულნი მისნი

წამებაჲ წმიდისა აკეფსიმაქსი ცხოვებაჲ წმიდისა ბაგრატისი

. წამებაჲ წმიდათა სამთა ყრმათა ალ-

ფიოს, ფილადელფიოს და კკრინესი

ცხოვრება წისა ონოფრესი
 ცხოვრება მარიამ მეგვპტელისაჲ
 სრულაჲდ
 სწავლანი წისა ზოსიმესნი და
 წისა ეფრემისნი
 სენაქსარი ბერძული რომელ არიან
 კრებანი
 მიმოსლვანი და ქადაგებანი წისა
 იოანე მახარებლისანი
 თარგმანებაჲ გალატელთა და თე-
 სალონიკელთა და პრომაელთა ეპის-
 ტოლისაჲ
 დასდებელნი მარხვათანი სრულაჲდ
 და სხუათა წითა გალობები
 წამებაჲ წისა მოწამისა პროკო-
 პისი
 თარგმანებაჲ მათეს თავის სახა-
 რებისაჲ
 (წყაროსთავის XI ს. ხელთნაწერი,
 ქცები I, 141—142. შეადარე აგრე-
 თვე იქვე გვ. 164, 168, 169, 170,
 171, 172, 179).

ცხოვრება წმიდისა ონოფრი მძოვ-
 რისაჲ
 ცხოვრება წმიდისა მარიამ მეგვპ-
 ტელისაჲ
 სწავლანი წმიდისა ზოსიმესნი

 სენაქსარი საწელიწდოჲ უფროჲსი
 მიმოსლვანი და ქადაგებანი წმიდისა
 იოანე მახარებლისანი
 თარგმანებაჲ გალატელთა და თე-
 სალონიკელთა და პრომაელთა ეპის-
 ტოლისაჲ
 დასდებელნი მარხვათანი სრულაჲდ
 მრავალთა წმიდათა გალობები (sic)
 წამებაჲ წმიდისა მოწამისა პროკო-
 პისი
 თარგმანებაჲ მათეს თავის სახარე-
 ბისაჲ
 მიმოსლვანი და ქადაგებანი წმიდი-
 სა ანდრია მოციქულისანი (იქვე 27
 —29).

ამ ორი სიის შედარება საუცხოვოდ გვიჩვენებს, რამდენად სვინდისიანად სარ-
 გებლობდა გიორგი მთაწმიდელი თავისი წყაროებით: ნუსხა სიტყვა სიტყვით არის
 გადმოწერილი. რაც იოანეს ანდერაში ვერ ეწერებოდა იმიტომ, რომ მის სიკვდი-
 ლის შემდეგ ეფთჳმეს კიდეც ბევრი უთარგმნია, იმ წიგნების შესახები ცნობები
 ავტორს დედნებითგან აქვს ამოღებული. საზოგადოდ თვითთვეული ცნობა, რომე-
 ლიც-კი მოჰყავს გიორგი მთაწმიდელს იოანესა და განსაკუთრებით იმის შვილის
 ეფთჳმისა, ან ივერთა მონასტრის შესახებ, თუ უტყუელ ზეპირ გადმოცემაზე არა,
 უეჭველად ამა-თუ-იმ წერილობითსა და ნივთიერს საბუთებზე აქვს დამყა-
 რებული.

ამ თხზულების დაუფასებელს თვისებას სწორეთ ის გარემოება შეადგენს,
 რომ „ცხოვრება“-ში ასე უხვად შეტანილი ცნობები უმეტეს ნაწილად საბუთებით-
 გან არის ამოღებული. გიორგი მთაწმიდელი თავის წინამორბედს გამოჩენილს
 ქართველს მთარგმნელს ეფთჳმეს თავგანწირულ მუშაკად და მოღვაწედა ჰსახავს:
 თავის თავს არა ჰზოგავდა და ღამეებს თეთრად ათენებდა ხოლმე, ოღონდ კი თარგმ-
 ნისათვის მეტი დრო ჰქონოდაო. მონასტრის წინამძღვრობის დროსაც ეფთჳმე,
 თუმცა დრო და მოცალეობა ძალიან ცოტა რჩებოდა, მაგრამ „მის ყოვლისა თანა
 კეთილსა მას შრომასა თარგმანებისასა არ დააცადებდა, არცა სცემდა განსუენე-
 ბასა თავსა თქსსა, არამედ ყოვლადვე იჭირვინ და ღამეთა ათევენ: რამეთუ უფრო-
 ხსნი წიგნნი ღამით სანთლითა უთარგმნიან, ვითარცა ვთქუთ, ფრიადისა უცალოე-
 ბისაგან და საურავთა“-ო (იქვე 30). სრული ჭეშმარიტებაა. ეს ცნობებიც ნამდ-

ვილ საბუთებზეა დამყარებული. თითონ ეფთჳმე თავის ნათარგმნი გრიგოლის ცხორების ბოლოში სწერს: „ლოცვა ყავთ გლაჯისა ეფთჳმესათჳს მთარგმნელისა და შემინდევით: მრავალთა ზრუნვათაგან დიდითა შრომითა და ჳირითა დამიწერია“-ო (ქკები I, 164). ხოლო მათეს თავის სახარების თარგმანების ბოლოს ეფთჳმე პირდაპირ ამბობს: „ვინცა იკითხვიდეთ შრომისათვის ლოცვა ყავთ და ზომად წერისათჳს შემინდევით: უცალო ვიყავ და უფროჲსი ლამით მიწერია“-ო (ქკები I, 139).

ერთი სიტყვით, გიორგი მთაწმიდელის თხზულება უაღრესი ნდობის ღირსია, მრავალმხრივად შინაარსიანია, ღრმა და მაღალ საზოგადოებრივ და ეროვნულ აზრებით გამსჭვალულია. საუცხოვო ქართულით და მომხიბლავ გულწრფელ კილოთი ნაწერი იგი სამართლიანად ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობის საუკეთესო ძეგლად უნდა ჩაითვალოს. გამოცემულია ორჯერ, პირველად საბინინის მიერ (საქ. სამოთხე, მეორედ 1074 წ. ხელთნაწერისდა მიხედვით საეკლ. მუზეუმის მიერ 1901 წ.). გიორგი მთაწმიდელს იმდენად დიადი ღვაწლი მიუძღვის საქართველოსა და ქართულ საისტორიო მწერლობის წინაშე, რომ მისი თხზულება უკეთესი გამოცემის ღირსია, ეს ჩვენი მოვალეობაც არის¹².

გიორგი ხუცესმონაზონი

გიორგი ხუცეს-მონაზონმა, როგორც იგი თავის თავს უწოდებს * (ქ'ეები II, 231), დასწერა „ცხოვრება და მოქალაქობაა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გიორგი მთაწმიდელისაჲ“, რომლის მოწაფედაც იყო იგი მრავალი ხნის განმავლობაში.

გარდაიცვალა თუ არა გიორგი მთაწმიდელი, ქართველ მოწინავე წრეებში მაშინვე სურვილი აღიძრა, რომ განსვენებული შესანიშნავი მოღვაწის დაუღალავ მოქალაქობის შესახები ცნობები შეკრებილიყო და აეწერათ. რასაკვირველია, ყველაზე კარგად და დაწვრილებით მისი თავგადასავალი უნდა იმისვე საყვარელსა და ერთგულს მოწაფეს სცოდნოდა, რომელიც თავის მოძღვარს სამარის კარამდის ყველგან თან ახლდა ხოლმე. ამიტომ, ვისაც კი სურვილი გამოუთქვამს, სწორედ ამ გამოჩენილი კაცის მოწაფისათვის მიუმართავს, რომ ამ საქმის განხორციელება თავს ედვა. სურვილი მრავალმხრივ იყო გამოთქმული და თვითოეულს, რასაკვირველია, ამ საგნისათვის თავისი საკუთარი გეგმა ჰქონდა. თავდაპირველად ხმა გიორგი დაყუდებულმა ამოიღო, რომელიც გიორგი მთაწმიდელის მოძღვრად და სულიერ მამად ითვლებოდა, და ავტორს ორჯერ მოსწერა ეპისტოლე. რაკი იგი თვით არ იყო „უმეცარ ცხოვრებასა განთქმულისა ამის კაცისა სიჭაბუკითგან მისით ვიდრე სიბერედმდე“ (საეკლ. მუხ. გამ. გვ. 280), ამიტომ მას სურდა მხოლოდ, „რათა ყოველი სახე აღსრულებისა და სოფლით განსლვისა წმიდის ამის მამის ჩუენისა უნაკლულად“ მოეთხრო (იქვე 281). ამგვარივე სურვილი გამოუთქვამს ბაგრატ მეფის კონსტანტინეპოლში გაგზავნილ მოციქულს, მთავარ-ეპისკოპოსს იოანე ჭყონდიდელს (იქვე 281). მაგრამ სხვები, რომელნიც „დღითი დღე“ აიძულებდნენ სწრაფად საქმეს შესდგომოდა, სამართლიანად ამტკიცებდნენ, რომ „არა თუ მიცვალებისათვის, არამედ სრულიად ცხოვრებისაცა და მოქალაქობისა მისისა აღწერისათვის“ მიექცია ყურადღება და სავსებით აეწერა (იქვე 281).

გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრების აღწერას ავტორი თითონაც მოწადინებული ყოფილა, „რათა ჩუენ მოცსენებითა შრომათა და ღუაწლთა მათთათა დღითი დღე ფრთოვან ვიქმნებოდეთ ბაძვად სათნოებათა“ და „არა დავიწყებულ იქმნეს მომავალთაგან შემდგომითი შემდგომთა ნათესავთა“-განო (იქვე 281). მას სურდა, რომ საქართველოს სახელოვანი მოღვაწის თავგადასავალი და მოქალაქობა „ცნას თესლმან სხუამან და შვილნი რომელ იშვებოდინან, აღდგენ და მიუთხრობდენ მამანი მათნი შვილთა თვისთა“-ო (იქვე 280). გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ისტორიას, მაშასადამე, ავტორის აზრით ქართველთა თანამედროვე და მომავალი თაოზანი უნდა აღეფრთოვანებინა, მიბაძვის სურვილი აღეძრა, ზნე-

* თუმცა გიორგი მთაწმიდელიც ხუცესმონაზონი იყო, მაგრამ, რაკი იგი განსაკუთრებით მთაწმიდელად არის ცნობილი, მის მოწაფეს ხუცესმონაზონს ვუწოდებთ.

ობრივი გავლენა ჰქონდა და მოღვაწეთათვის სამაგალითოდ გამხდარიყო. „ესე არიან მიზეზნი ჩემისა მეტყუელებისანი, რომელთა მიერ ვიძულები და ვითარცა დეზიტა... გონება ჩემი შინაგან იწერტების და აღმძრავს სიტყუად“-ო, ამბობს ავტორი (იქვე 282).

ჩვენი ისტორიკოსი იმათ აზრს მიემხრო, რომელთაც გიორგი მთაწმიდელის მთელი თავგადასავალის გაგება სურდათ, და გადაწყვიტა დაეწერა „ყოველივე სახე ცხოვრებისა მისისა შობით მისითგან და ვიდრე აღსრულებადმდე (იქვე 285). თავისი მოთხრობა ავტორს ორ უმთავრეს ნაწილად აქვს გაყოფილი. თვითოეული ნაწილი ცალკე, გარკვეული საკითხის პასუხია. თითქმის ყველა ეს საკითხები იმ პირების წამოყენებულია, რომელთაც გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრების აღწერა სთხოვეს. ერთ ალაგას მას, მაგალითად, აღნიშნული აქვს: „უწყვი, ვითარმედ მრავალთა გსურის სმენად, თუ ვინა ისწავა ბერძელი სწავლაჲ, ვინა ვინა დაგკუნჯა საფასე ესე მოუკლებელი“-ო (იქვე 290). მეორე ალაგას კიდევ შემდეგ სიტყვებს ეუბნება გიორგი დაყუდებულს: „აქამომდე არს სიტყუაჲ ჩუენი ზემოცხენებულთა ძმათა მიმართ, რომელთა გვაიძულეს შობითგანვე აღწერა ცხოვრებისა მისისა, ჭნეტარო, რამეთუ თქუენ აქამდე ყოველსავე თვთ მეცნიერ ხართ... ხოლო ამიერი-თგან წარსლვისა ჩუენისათვის აღმოსავლეთად და ვიდრე სამეფოდ მოსლვადმდე და ამიერ სოფლით მიცვალეადმდე ყოველივე ვაუწყო სიწმიდესა თქუენსა“-ო (იქვე 318).

მაგრამ ავტორს თვითოეულ ამ ორ ნაწილისთვისაც გეგმა შეუქმნა და ამისდა მიხედვით მოუწყვია თავისი „სიტყუათა ს ა რ ბ ი ე ლ ი“-ც (იქვე 288) ანუ მოთხრობის მიმდინარეობა. ერთგან მაგალითად იგი თვით ამბობს: „აქა სრულ ვჰყო სამცხეს ზრდილობისა მისისათვის სიტყუაჲ და მერმე მოვიცვალო გონებითა და ხახულის მისლვისა და სწავლისა მისისა და ვთქუა თუ სრულად განათლებისა მისისათვის, ყოველივე სულმცირედ და მოკლედ მიგითხრა“-ო (იქვე 288). როცა ჩვენი ისტორიკოსი გიორგი იმ ძღვევამოსილი პაექრობის შესახებ მოგვითხრობს, რომელიც ანტიოქელ სამღვდლოებასთან ჰქონია ქართულ ეკლესიის დამოუკიდებლობის გამო, მას დამენილი აქვს: „აქამომდე არს პატრიარქისა მიმართ სიტყუსგებისა და სიყუარულისა მისისა მიმართ წარმოთქმა“-ო (იქვე 316). ერთი სიტყვით, როცა გიორგი სწერდა*, გეგმა დაწვრილებით გამოკრეული ჰქონია და გაუთვალისწინებია, სად რა უნდა მოეთხრო და ეთქვა: „იყო ნეტარი ესე... ნათესავით ქართველი, ხოლო მამულად... მისგან... ქუეყანისა, რომელსა სამცხე ეწოდების, ხოლო თვთ აღმოცენდა იგი ქუეყანასა თრიალეთისასა, ვითარცა პ ი რ მ ა ნ ს ა ქ მ ი ს ა მ ა ნ გ ა უ წ ყ ო ს“-ო (იქვე 285).

თვითოეული თავისი აზრის დასამტკიცებლად და დასასურათებლად ავტორს ყოველთვის თავის მოძღვრის ცხოვრებითგან და დაუღალავ მოღვაწეობითგან მაგალითები მოჰყავს ხოლმე. ხოლო რომ მოთხრობის მიმდინარეობა და უმთავრესი მიზანი მკითხველს არ დაჰკარგოდა, ამისთანა შემთხვევაში მაგალითების შემდეგ მოაგონებდა ხოლმე მკითხველს: „ესე ამისათვის ვაქსენეთ რათა სცნათ“ ესა და ესაო (იქვე 297, 303, 322), ახლა კი „მე სარბიელსავე სიტყუათა ჩემთასა ვიდო-

* როგორც პროფ. კ. ქ ე ქ ე ლ ი ძ ე მ გამოარქვია, გიორგი ხუცესმონაზონის თხზულება 1066—1068 წ.-ში დაწერილი (ნაწყევტი ქართ. ჰაგიოგრაფიის ისტორიიდან: თ ბ ი ლ ი ს ი ს უ ნ ი ე ვ რ ს ი ტ ე ტ ი ს მ ო ა მ ბ ე, ტ. I, გვ. 55).

დი“-ო (იქვე 288), ან არა და „ხოლო ჩუენ პირველსავე სიტყუასა მოვიდეთ“-ო (იქვე 286, 296, 297, 300, 309).

რასაკვირველია, გიორგი მთაწმიდელის შესახებ ავტორს ყველაფერი არ მოუთხრა. მან გაცილებით უფრო მეტი იცის და მხოლოდ ზოგიერთს გვიაზნობს. „დავიდუმოთ სიმრავლისაგან ზოგად მაღალთა მათ ღუაწლთა მისთა, რომელნი ღუთისა ეკლესიისთვის მან თავს იხსნა. გარნა ვაცხენოთცა, რომელთა იგი ვსენებაჲ წმიდაჲ არს და სარგებელ და სათნობათა და მოღვაწებათა მიმართ მაწუთველ“-ო, აცხადებს ავტორი (იქვე 233). მრავალ მაგალითებითგან, მაშასადამე, მხოლოდ ორიოდ, განსაკუთრებით უფრო თვალსაჩინო, აღმაფრთოვანებელი მაგალითი მოჰყავდა გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრებითგან, ისეთი მაგალითები, რომელნიც ადამიანს მიბაძვის სურვილს აღუძრავდა და ზნეობრივად აამაღლებდა. მართლაც, თავის თხზულებაში მას რამდენჯერმე აღნიშნული აქვს, ესა და ეს გარემოება განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსია, იმიტომ მოვიხსენიო, „რომელი იგი არა ღირს არს ღუმელი, არამედ ღირს ვსენებისა და შეუენიერებაჲ აღწერისა“-ო (იქვე 303) და შემდგომ თვით დამამტკიცებელი მაგალითიც მოყვანილი აქვს. ერთ ალაგას კიდევ ავტორი ამბობს: „მდიდართა კულა საფასეთა განზნევისათვის და თუ ვითარ უმეტეს ყოვლისა გლახაკთა წყალობასა ამცნებდა, ძალმან სიტყუსამან გამოაცხადოს, რათა გუჟყოს მოწყალებაჲ იგი სულისა მისისა“-ო და იქვე მაგალითია მოთხრობილი (იქვე 323).

ავტორს მრავალჯერ აღნიშნული აქვს: ჩემი აზრი „წარმოვთქუ ფრიად მოკლედ და სულ მცირედ“-ო (იქვე 318). იმ შემთხვევაშიაც, როცა მას ღიდმნიშვნელოვან საგანზე ჰქონდა საუბარი და „მოსაცხენებლად არა უჯერო“ მიაჩნდა, მაინც „მ ც ი რ ე დ ი უ წ ყ ე ბ ა ჲ“ მოჰყავდა (იქვე 322).

გიორგი ხუცესმონაზონი სინიღისიერად ასახელებს ხოლმე, რაზე ჰქონდა დამყარებული თავისი მოთხრობა. თავის წყაროებს იგი თხზულების შესავალშივე ასახელებს: „მე ვიწყო სიტყუად... და რაჲ ოდენ უძლო მარტივად და სულმცირედ აღვწერო არა სხუათაგან სმენილი, არამედ უმეტეს ყოვლისა წმიდისა და უტყუელისა პირისა მისისაგან მოთხრობილი სიყრმისა და სიკბატუკისა მისისა, რომელსა იგი ვითარცა ერთგულსა შეიღსა არა დამიფარვიდა... ხოლო შემდგომი სარწმუნოთა და წმიდათა უწყებული, რათა ესრეთ ერთობით შეეკრიბოთ საწადელი ესე და სასურველი თხრობაჲ... ვითარცა ჯაქვ ოქროსა ერთობით შეთხზული“-ო (იქვე 282).

ავტორი, მაშასადამე, თავის მოძღვარს ჰბაძავს, იმის მეთოდებს მისდევს და მხოლოდ „უტყუელ“ წყაროებითა სარგებლობს: ერთის მხრით თვით გიორგის ნაამბობით, — ამაზე ყოფილა დამყარებული თვით ავტორის ყველა ცნობები გიორგის მშობლებსა და ყმაწვილობაზე, — მეორე მხრით „თუალით-მხილველ“, მხოლოდ „სარწმუნო“ თანამედროვეთა მოთხრობით, — ამ წყაროზე დამყარებულია მისი თხზულების დანარჩენი ნაწილები. მართლაც, ავტორი რამდენჯერმე ამბობს თავის თხზულებაში: „გკთხრობდა თვთ წმიდაჲ“-ო (იქვე 287), „იტყოდა თვთ წმიდაჲ იგი“-ო (იქვე 292, 295). ამას გარდა თუმცა ზემომოყვანილს ნაწყვეტში ისტორიკოსი მესამესა და უმთავრეს წყაროს არ ასახელებს, მაგრამ ჩვენ ვიცით, რომ ამ წყაროდ თითონ ავტორი იყო, როგორც გიორგი მთაწმიდელის საყვარელი მოწაფე და ერთგული თავყვანისმცემელი. თხზულების ბოლოში იგი თითონაც ლაპარაკობს ამაზე და აღნიშნული აქვს: „ესე იყო ყოველსავე შინა სალ-

ხინებელი ჩემი, რათა თუაღლით მხილველ და კელით მსახურ ყოფილ ვიყავ და ყუ-
რით მსმენელ სიტყუათა წმიდისა პირისა მისისათა“-ო (იქვე 349).

მაინც გიორგის საქართველოსაკენ გამგზავრების ამბავითგან მოყოლებული,
რაც ავტორს მოთხრობილი აქვს, ყველაფერი თავის თვალთ ნანახი და ყურით
გაგონილი ჰქონია, იგი თითონაც მომქმედი პირია (იხ. იქვე, 319 მოყოლებული
ბოლომდის, აგრეთვე იქვე, 322).

ამგვარად, რაც თხზულების მიზანსა და მოთხრობის წესსა და წყაროებს შეე-
ხება, გიორგი ხუცესმონაზონი თითქმის ყველაფერში თავის მასწავლებელს ჰბა-
ძავს და მის მიმართულებას და მეთოდებს მისდევს. ამ მხრით მას ახალი თითქმის
არ შეუქმნია რა. მას მხოლოდ ერთი მეთოდი აქვს ნახმარი, რომლისათვისაც მის
წინამორბედს ისტორიკოსებს ყურადღება არ მიუქცევიათ. მე შე დ ა რ ე ბ ი თ ს
მ ე თ ო დ ზ ე მოგახსენებთ: ავტორი მარტო იმ მეთოდით კი არ კმაყოფილდება,
რომ თანამედროვე საზოგადო პირობათა მიხედვით მოღვაწის მოქალაქობა დაა-
ფასოს, არამედ ზოგიერთ შემთხვევებში განსახილველ მოვლენას ანუ თვისებას
წარსულსა და უცხო ქვეყნების მაგალითებსაც ადარებს და ამისდა მიხედვით ახა-
სიათებს. შედარებითი მეთოდით სარგებლობს. როცა იგი მაგალითად მოგვითხრობს,
თუ რანაირად შეკრიბა გიორგიმ 80 სული მცირეწლოვანი ბავშვი საქართველოში
საშინელი სიმშვილობის დროს, გამოჰყვება, შემოსა, ასწავლა და არამც თუ ადამიან-
ებად, არამედ საზოგადოების მარგებელ წევრებად აქცია, ამ დიადი ღვაწლის და-
საფასებლად ისტორიკოსი ყველა მაგალითებს იხსენიებს, რომელნიც-კი ძველსა და
ახალს აღთქმაში, წმიდათა ცხოვრებებში და საეკლესიო ისტორიაში მოყვანილია
და შედარების შემდეგ დასძენს, რომ ასეთს საქმეს „ვეგონებ თუ დასაბამითგან სოფ-
ლისათ და ვიდრე აქამომდე ვერვის კელუყოფიეს და ვერცაჲინ კელყოფს და შე-
კადრებს, დალაცათუ ვინ სად კელჰყოს ესე, ანუ ქალაქთა შინა გინა სოფელთა,
მცირეთგანმან ვინმე წარმართა, კუალად ათნი ვინმე, გინა ათ-ხუთმეტნი, გინა თუ
ოცნი შეიწყყარნა და ესეცა ჰასაყად მოსრულნი“-ო (იქვე 324).

ამავე შედარებითი მეთოდით სარგებლობს ავტორი, როცა გიორგი მთაწმი-
დელის მთარგმნელობითი მოღვაწეობის დახასიათება ჰსურს: თავდაპირველად იგი
არკვევს, თუ რა იყო იმის წინ გაკეთებული, შემდეგ ჩამოთვლილი და განხილული
აქვს, რაც გიორგი მთაწმიდელს უმუშავნია, ადარებს და ამისდა მიხედვით აფა-
სებს მის მოქმედებას (იქვე, 294—295, 300).

მართალია, ჩვენი ავტორი იშვიათად მიჰმართავს ხოლმე შედარებითს მეთოდს
და მაგალითებიც საეკლესიო ისტორიითგან აქვს ხოლმე მოყვანილი, მაგრამ ქარ-
თულ საისტორიო მწერლობაში ამ ახალი მეთოდის შემოღების ღვაწლი მაინც მას
მიუძღვის.

მთელი თხზულება მშვენიერის, გულწრფელის კილოთი არის დაწერილი და
ღრმა გრძნობითა და სიყვარულით არის გამსჭვალული. ავტორის პირადი გრძნო-
ბა რასაკვირველია განსაკუთრებით იქ ძლიერდება, სადაც იგი თავისი დიდებული
მოდღვრის და საქართველოს დაუღალავი მოღვაწის გიორგი მთაწმიდელის უკანას-
კნელ წუთებსა და მიცვალებას გვიხატავს. ღრმა მწუხარებით ევსება გული ისტო-
რიკოსს, როცა იგი მოთხრობის დასასრულს უახლოვდება: „შეძრწუნებულ ვარ
და შეშინებული, ამბობს იგი, რამეთუ აქამომდე გზაჲ სიტყუისა ჩუენისა წრფელ
იყო და ადვილ სავალად, ხოლო აწ იწრო და საჭირო და უღონო ჩუენგან სლვისა,
რამეთუ ნავთსადგურსა ღუმილისასა მეგულების შესლვა, რამეთუ კელი ჩემი

ძრწის და სული შეიწრდების, ხოლო გონება განცუფრდების“-ო (იქვე, 337). ავტორი გულწრფელად ამბობს: „ეჰა, რაბამ კეთილ იყო ვიღრე აქამომდე გზად სიტყუისა ჩუენისა და, ეჰა, რაბამ სანატრელ იყო, უკეთუმცა ამას პირსა ზედა დასრულდებოდა მოთხრობა ჩუენი“-ო (იქვე, 340). რაკი გიორგი დაყუდებულისაგან ნაბრძანები მქონდა ამის მოთხრობა, მხოლოდ ამიტომ „კუალად აღვძრა უძლური ენა ჩემი და სარბიელსა სიტყუსა ჩემისასა კუალად ვიწყო სლვად“-ო (იქვე, 334).

მომხიბლავია და მშვენიერი თავისი პოეტური და ღრმა სიმარტივით გიორგი მთაწმიდელის სიკვდილის აღწერილობა. როცა მომაკვდავმა „დიდად რამე აღმოიფშენნა ერთგზის ხოლო“ (იქვე, 337) და სული ისე წყნარად და დამშვიდებით განუტევა, თითქოს ღრმად ამოიხრაო. „მოხუცებულნი იგი... ერთსა ვისმე მღღელთაგანს, თავით კერძო ნეტარისა მის მდგომარესა, ეტყოდეს, რათა დაასხნეს კელნი თუალთა მისთა წმიდათა, განმანათლებელთა ჩუენთა“ (იქვე, 337) და მიცვალბულისათვის თვალები დაეხუჭნა. მას-კი ფიქრადაც არ მოსვლია, რომ დიდებულმა მოძღვარმა უკანასკნელი სულთქმა განუტევა და ამის გამო „იგი განცუფრებული და ვითარცა გონება-მიღებული, აქა და იქი იხედვიდა და მკისინვარედ ეტყოდა ბერთა მათ ვითარმედ: „სძინავს მამასა ჩუენსა!“ ხოლო მას, დასძენს ისტორიკოსი, უკვე „არავისი მსახურება ეკმარებოდა“-ო (იქვე, 337).

თავისი თხზულების ამ ნაწილში ავტორი თავს ვეღარ იკავებს: მის სიტყვებში პირადი მწუხარება და გრძნობა სჩქეფს, იგი სასოწარკვეთილია და გულახდილად გაიძახის: „ეჰა, ეჰა, მარადის სასურველნო, რაჲ არს ჩუენი ესე, გლახაკთა ამათ, საიღუმლო რაჲ არს სიბრძნე ესე ღუთისა გამოუთქმელი“-ო (იქვე 338).

ისტორიკოსი გიორგი მთაწმიდელის პიროვნების მომხიბლავ სულიერ თვისებებსა და ღვაწლს მშვენიერად ახასიათებს: „ეჲამე ძმანო ჩემნო, ამბობს იგი, აწ დაგუეკმა პირი იგი, რომელი გუწურთიდა დღე და ღამე სჯულსა უფლისასა, წარვიდა გონებისა განზრახვა კეშმარიტად ღმრთისა მიერ აღძრული, დაწუხნა თუალნი იგი მართლიად მხედველნი და განმრჩეველნი კეთილისა ბოროტისაგან და უმჯობესისა უდარესთაგან, დაღუმნეს ბაგენი იგი მცველნი სჯულისა უფლისასა, შეიკრა ენა იგი ოქრო-სიტყუაჲ და საღმრთოთა ბრძანებათა კმამალად მღალადებელი და ბრწყინვალედ მთარგმნელი ღუთიე-სულიერთა წიგნთა, დაყუდნა კელი იგი შუენიერად მწერალი, რომლითა განანათლნა ეკლესიანი ჩუენნი... დაყუდნა გონებაჲ იგი მხილველი და სიღრმეთა სულისათა გამომეძიებელი, დაიფარა მიწასა შინა გუჲში წმიდაჲ, მოღუაწებისა შრომითა განლეული!“ „ხედავთა, თუ ვითარ არიან საქმენი ჩუენნი? მენებაჲ, ამბობს ისტორიკოსი, უკეთუმცა შესაძლებელ იყო, განძლიერებად უძლურებაჲ ჩემი და ამალეებად კმისა რაჲსამე, ვნებისა ამის შემსგავსებულისა... არამედ რაჲმე ვყო, გინათუ ვითარ ვაიძულო ენასა მსახურებად სიტყუსა რამეთუ განსაცდელისა ამის მიერ, ვითარცა მძიმეთა რათამე საკრველითა რკინისათა შეკრულ არს“-ო (იქვე, 339). ავტორი მართლაც ერთგან ამბობს „ენაჲ ჩუენი ვერ შემძლებელ არს მითხრობად“-ო (იქვე, 337) და ამ შემთხვევაში ისტორიკოსის სიტყვები მართო რიტორიკა არ უნდა იყოს.

ძვირფასი და საყვარელი ადამიანის დაკარგვა და სიკვდილი იმდენად თავზარდამცემი გარემოება არის, რომ ამისთანა შემთხვევაში ყველანი თანასწორნი არიან: ამგვარი უბედურება ცივი აზროვნების მიმდევარს ფილოსოფოსსაც, სიკვდილის ნახვასაც მიჩვეულსა და სიკვდილის ცხოვნებად დამსახველს სასულიერო პირსაც სუ-

ლიერს სიმშვიდეს ურყევს და ბუნებრივი გრძნობა გონების დამაცხრობელ აზროვნობას სძლევეს ხოლმე. სწორედ ამისთანა შემთხვევებში გამოაშკარავდება ხოლმე ყოველგვარი სიკვდილის შესახები ოპტიმისტური რწმენის სისუსტე და უძლურება. ჩვენი ისტორიკოსიც, ბერი და სოფლის ცხოვრებას განშორებული, რომელსაც მუდამ საიქიო ცხოვრებაზე უნდა ეოცნება, რომელსაც სიკვდილი მხოლოდ ქვეყნიური საცთურებისა და ბოროტებისაგან განმათავისუფლებელ ბედნიერებად უნდა ჩაეთვალა, თავს ვერ იკავებს და თავისი დიდებული მოძღვრის დაკარგვას ჰკოლდებს და სწუხს ჩვეულებრივ ერისკაცსა და მომავლდავივით ამას თვით ავტორიცა ჰგრძნობს და ამბობს: „გვედრებით, შემაშრენით მე ცრემლნი ჩემნი, დააცხვრით გონება ჩემი, რამეთუ ვგრძნობ, ვითარმედ უფროს ჭერისა განვალ საზღვართაგან გლოვისათა და ვნებისა ამის სიმძიმითა დედათა მივემსგავსები“-ო (იქვე, 342). მხოლოდ აქ აგონდება ავტორს, რომ თავი ვერ შეიკავა, თავისი გულითადი მწუხარება ვერ დათრგუნა და საყვარელი მასწავლებლის სიკვდილის საეკლესიო მოძღვრებისდა თანახმად სულიერის სიმშვიდით ვერ დაუხვდა. ეხლა-კი „ჯერ არს, ამბობს ავტორი, რათა ამიერითგან მოვაქციო აფრა სიტყუსა ჩემისა და საეკლესიო სიტყუანი აღმოვთქუნე“-ო (იქვე, 342) და აქვე ამგვარად ანუგეშებს თანამედროვეებს: ჩვენ მოძღვარი არ დაგვიკარგავს, „არცა წარვიდა ჩუენგან, არამედ შორის ჩუენსა მდგომარე არს, დაღაცათუ ჩუენ არ ვხედავთ მას“-ო (იქვე, 342). აქ სიკვდილის შესახებაც ავტორი დამშვიდებული მსჯელობს და ამტკიცებს: „ქეშმარიტად, ესევითარისა კაცისა სიკუდილი პატიოსან არს წინაშე ღუთისა და უფროსლა არცალა სიკუდილი არს, არამედ განხეთქა საკრველთა“-ო (იქვე, 342).

მაშასადამე, გიორგი ხუცესმონაზონის თხზულება ძვირფასი და შინაარსიანი, ამასთანავე ს რ უ ლ ე ბ ი თ ს ა ნ დ ო ს ა ი ს ტ ო რ ი ო წ ყ ა რ ო ა და სწორედ სამწუხაროა, რომ იგი აქამდის ერთხელაც-კი ხეირიანად გამოცემული არ არის: ვერც საბინინის გამოცემა „საქ. სამოთხე“-ში, ვერც საეკლესიო მუზეუმის გამოცემა „ათონის კრებულ“-ში ამ მხრივ სამეცნიერო მოთხოვნილებას ვერ აკმაყოფილებს¹³.

მწკრემ მცირე

ეფრემ მცირის შესახებ მეტად ცოტა ცნობები მოიპოვება. ერეკლე მეფის ნამოძღვრალი ზაქარია ამბობს, რომ ძველ წიგნებში მას სხვათა შორის შემდეგი ცნობები უპოვნია: „გამოსჩნდეს სამცხით ღირსნი მონაზონნი საბა თუხარელი და ეფრემ მცირე, მოწაფე იოანე პეტრიწისა. ესე ეფრემ ფრიად აიძულა საბა თუხარელმან თარგმანებად რაოდენთამე წიგნთა, რომელნი არა თარგმნილ იყუნეს ენასა ჩუენსა და გადმოსთარგმნა 1) წიგნი ღიონისოს არეოპაგელისა, 2) გრიგოლ ოთისმეტყუელისა „ლავსაიკონი“, 3) დავითნის თარგმანი ორ წიგნად, 4) სჯულის კანონი ღიდი, 5) და რომელნიმე ცხოვრებანი და წამებანი წმიდათანი, 6) თეოფილონ ისტორია და 7) თქმული კასიანე მონაზონისანი. ხოლო ეფრემ იყო შავსა მთასა და ოდესმე იერუსალიმსაცა“-ო (თ. ყ ო რ დ ა ნ ი ა, ქკბი I, 225).

რაკი ეფრემის თხზულებათა სია, როგორც ბ. თ. ყ ო რ დ ა ნ ი ა ს მიერ ღიდის გულმოდგინებით ხელთნაწერებითგან ამოწერილი ცნობებითგან ჩანს, რომ სწორეა, ამიტომ ზაქარია ნამოძღვრალის ცნობები ნდობის ღირსია.

ეფრემ მცირე, მამასადამე, სამცხეში დაბადებულია. სად გაუტარებია თავისი ბავშვობისა და ჭაბუკობის ხანა, ან ვისგან უსწავლია თავდაპირველად, არა ჩანს.

ვიციით მხოლოდ, რომ ეფრემ მცირეს მთარგმნელობას ბერი საბა ასწავლიდა. თვით ეფრემს აღნიშნული აქვს, რომ იგი „იყო შემდგომად ღუთისა მიზეზი და მომცემელი ჩემდა თარგმანებისა“-ო (იხილე „გარდამოცემის“ თარგმანის ანდერძი, ქკბი, I, 218—219). საბას გარდა მის მასწავლებლად ანტონი ტბელიცა ყოფილა: თეოფილონ ისტორიის თარგმანის ანდერძში ეფრემი თავის თავს ანტონი ტბელის „უნარჩეველეს მოწაფეს“ უწოდებს (ქკბი I, 220 და II, 43).

საბა და ანტონი ტბელი ორივე ერთად ეფრემ მცირის სამწერლობო მოღვაწეობას გულმოდგინედ თვალყურს ადევნებდნენ (იხ. ლავსაიკონის თარგმანი. ქკბი I, 220). როცა ეფრემ მცირეს გრიგოლ საკვირველთ-მოქმედის ცხოვრების თარგმანი დაუმთავრებია, მაშინ საბა უკვე გარდაცვლილი ყოფილა: ეფრემს ანდერძში მისთვის „საუკუნო საცხენებელი“ უსურვია (ქკბი I, 224).

ეფრემ მცირე იოანე პეტრიწის მოწაფე არ უნდა ყოფილიყო, თუ არა განა ეფრემ მცირეს შეეძლო ეთქვა, რომ იოანე დამასკელის „გარდამოცემა“-ს გარდა ქართულად „სხუა არა რაჲ ოდეს თარგმნილა საფილოსოფოთა წიგნთაგანი“-ო (ქკბი I, 215—216).

1080 წელს, როცა ეფრემ მცირეს დავითნის ახალი თარგმანი დაუმთავრებია, ანტონი ტბელი გარდაცვლილი ყოფილა. იგი ამ შრომაში ეფრემს ეხმარებოდა, მაგრამ წიგნის დამთავრებას ველარ მოსწრებია (ქკბი I, 214—215).

ეფრემ მცირის თანამგრძნობელნი და თანამემწენი იყვნენ კვირიკე ბერი (ქკბი I, 215, იერუსალიმის ხელთნაწერი № 34 ნ. მ ა რ რ ი ს გადმონაწერით-

გან, „უწყებაჲ მიზებისა“... (ქკ^ბი I, 33), არსენი იყალთოელი, გაბრიელი და სტეფანე ჭულეველი (ქკ^ბი I, 219, 221, 224).

1103 წელს ეფრემ მცირე უკვე მკვდარი ყოფილა. ეს ცხადად ჩანს რუის-ურბნისის ძეგლის წერითგან, სადაც ნათქვამია „დაუსრულებელისა ნეტარებისა მკვდრთა ბერთა ჩუენთა... ეფრემ მცირესაჲ და არსენი იყალთოელისაჲ საუკუნო“ (ქკ^ბი II, 71—72) იყოს ხსენებაო*.

ეფრემ მცირე შესანიშნავი მეცნიერი იყო და მისი ღრმა სწავლულობა თანასწორად ჩანს ყოველ დარგში, რომლისათვისაც-კი მას ხელი მოუყიდა. თავისი უმთავრესი ძალ-ღონე როგორც ჩანს მაინც მთარგმნელობისა და მთარგმანებლობისათვის შეუღლებია და ამ მხრივ რასაკვირველია მისი შემოქმედებითი ნიჭი და ცოდნა შეზღუდვილი უნდა ყოფილიყო. ჩვენთვისაც პირადად მისი მოღვაწეობის ამ დარგს ისეთი მნიშვნელობა არ უნდა ჰქონოდა, მაგრამ ამისდა მიუხედავად აქაც მისი ნამუშავარი იმდენად საყურადღებოა და თვალსაჩინო, რომ ძვირფას ცნობებს გვაძლევს იმდროინდელი მეცნიერების მდგომარეობის შესახებ.

ეფრემ მცირე ხომ უბრალო მთარგმნელი არ არის, ისეთი მთარგმნელი, რომელიც არც იმაზე ჰფიქრობს, თუ რასა სთარგმნის, არც იმაზე იწუხებს თავს, თუ რანაირად განახორციელოს თავისი მოვალეობა, რომ მისი ნღვაწი ყოველმხრივ სრული და უზადო გამოვიდეს. იგი მეცნიერი მთარგმნელია, იგი სწავლული ფილოლოგოსია.

უმეტეს შემთხვევაში მთარგმნელებისთვის სულ ერთია ხოლმე საითგან სთარგმნიან თხზულებას, ეფრემ მცირემ-კი კარგად იცოდა, რომ მთარგმნელი ყოველთვის უნდა ეცადოს თხზულება დედნითგან გადმოსთარგმნოს, სწორედ იმ ენითგან, რა ენითაც იგი თვით ავტორს დაუწერია. არიანოზთა მიმართ სიტყვის ხელმეორე თარგმანის შესავალში ეფრემ მცირე მაგალითად პირდაპირ ამბობს: ჩემ ეფრემის მიერ „მეორედ ითარგმნა ესე საკითხავი, რამეთუ ნეტარისა გრიგორი უშკელისა მიერ სომხურისაგან ესე ოდენ ვჰპოვე, ხოლო მე სომხურის წილ ბერძნულისაგან კუალად მეორედ ვიძიე თარგმნად, რამეთუ სომეხისა [შვილისა], შვილსა ბერძნისა და შვილიშვილსადა, ნუ უკუე და არა-უეჭველსა თვთ უეჭვი და საკუთარი შვილი აღვირჩიე“-ო (ქკ^ბი I, 227). ეფრემმა იცოდა, რომ პირველ სომეხ მთარგმნელს შეეძლო აქა-იქ, იქნებ ბევრგანაც, სწორედ არ გადმოეთარგმნა, შეცდომები მოსვლოდა, მისი ნათარგმნი დედანზე დაშორებული ყოფილიყო, ამგვარ ნაკლს კიდევ ქართველი მთარგმნელის ცოდვები მიემატებოდა და ამნაირად ნამდვილი დედნის თანასწორი თარგმანი-კი არ გამოვიდოდა, არამედ საეჭვო ღირსების ნაწარმოები, ნაბიჭვარი. ამ შეხედულებით ხელმძღვანელობდა იგი ყველა თავის სალიტერატურო ნაწარმოებებში.

შემდეგ, სათარგმნელი თხზულება ეფრემის სიტყვით იმ სახით უნდა ყოფილიყო გარდმოცემული, როგორც იგი დედანშია, მთლად: წიგნის „დაჭრა და განბძარვა“, ესე იგი დანაწილება და შემოკლება (ქკ^ბი I, 216, იხილე იოანე დამასკელის „გარდმოცემის“ თარგმანის ანდერძი) არ შეიძლებოდა. თხზულების „ზედა-

* სწორედ საკვირველია: თ. ჯორდანის არსენი იყალთოელი და ეფრემ მცირე ამ დროს ცოცხალი ჰქონია და საქართველოში ყოფილანო. მით უმეტეს არის საკვირველი, რომ მას თავის აზრის დასამტკიცებლად „ძეგლის წერა“ (ქკ^ბი I, 225) აქვს მოყვანილი, სადაც საუკუნო ხანებზეჯე ლპარაკი.

წარწერილი“ -სა ანუ სათაურის შეცვლა არ უნდა ეკისრა მთარგმნელს (იქვე, 218). ყველაფერი ისე უნდა დაეტოვებინა, როგორც თვით დედანში იყო. დედანს მაშინ „დედა“ ეწოდებოდა: უკვე შატბერდისეულს კრებულში გრიგოლ ნოსელის „კაცისა შესაქმნ“ -ს ბოლოში ნათქვამია, რომ ეს თარგმანი გადაწერილი ყოფილა „დედიოთა იშხნისათა“ (მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ს ქ ა რ თ. მწერლობა IX—X ს.), იშხანის მონასტრის ხელთწერიტგან. ხოლო თვით ეფრემ მცირეც თავის საყურადღებო თხზულებაში „თარგმანებაჲ ფსალმუნთა წიგნისაჲ“ (ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს გამოცემა, იხ. არხ. მოგზაურობანი 1914 წ. II წ., გვ. 243—269) გვამცნებს: ამ შრომის შედგენის დროს „რაოდენნიცა იყენეს წიგნის-საცავსა სკემონ წმიდისსა თარგმან[ებ]ანი დავითისნი, ყოველნივე დედად მქონდეს“ და ვისარგებლეო (იქვე გვ. 247²⁷⁰-281). იმავე თხზულებაში ეფრემი ამბობს: „განვრცელებითთა“ თარგმანებებით სრულად ვერ ვისარგებლე, არამედ „ევსუქისი და ასტერისი ადგილ-ადგილ ოდენ, რამეთუ მათნი დედანი სრულებით ვერ ვიპოვენ“-ო (იქვე გვ. 249⁴¹²⁻⁴¹³).

თარგმანი სწორედ და რამდენადაც შეიძლება დედანზე ახლო უნდა ყოფილიყო. თვით ეფრემ მცირე გვიამბობს, რომ ჩემი მოძღვარი სულ იმას მამცნებდა, „რათა... სიტყუაჲ მარტივად და შეუზავებლად ვსთარგმნო“-ო (ქკ^ბ I, 217). თითონ ეფრემ მცირეს მოსწონდა და „აქებს“ იმ თარგმნის „წესს“, რომელსაც საწინასწარმეტყუელთა წიგნთა მთარგმნელი მისდევდა. ამ ნაწარმოებში სიტყუაჲ სიტყვსა ნაცვალ შედარებულთა ბერძულისა“ (იქვე I, 216). სწორედ ასეთსავე წესს მისდევდა ჩვენი მეცნიერიც, მხოლოდ ერთი არსებითი განსხვავებით: მის ნაწარმოებში „სიტყუაჲ შედარებულთა ბერძულისა და მართებითი არა აკლს“ (იქვე I, 216. შეად. ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს Опис. I, 713). მაშასადამე, ეფრემ მცირეს სიტყუასიტყვით-კი არ უთარგმნია, — ასეთი თარგმანი მეტად მოუხეშავი და უხამსი გამოვიდოდა, იმიტომ რომ ქართული ენის თვისება და კანონები შელახული იქმნებოდა, — არამედ „სიტყუაჲ“ იმდენად დაუახლოვებია დედანთან, რომ „მართებითი“, ანუ რაც საჭირო იყო, და არსებითი არ ჰკლებია. ერთი სიტყვით, მთარგმნელს უნდა სცოდნოდა „ზედამიწევნით რაბამობაჲ ბერძენთა და ქართველთა ენებისაჲ“ (იერუს. ხელთნაწ. № 34, ეფრემ მცირის წერილი). მხოლოდ ამისთანა წესით ნათარგმნი რასაკვირველია დედანზედაც ახლო იქმნებოდა და ენაც დაუმახინჯებელი დარჩებოდა. სწორედ ასეთ მოთხოვნილებას უნდა აკმაყოფილებდეს კარგი ნათარგმნი თხზულებაც.

ღიახაც, მთარგმნელობა ადვილი საქმე არ არის, თუ მწერალი თავის ნათარგმნს პირნათლად აასრულებს. ხშირად, მეტადრე როცა კაცი სათარგმნელად ძველ ნაწარმოებს აიღებდა, დედანში ისეთი სიტყვები იყო ხოლმეჩანხმარი, რომელნიც უკვე ან სრულებით არ იხმარებოდნენ, ან არა და სულ სხვა მნიშვნელობა ჰქონდათ. სინდისიერსა და სწავლულს მთარგმნელს ეს უნდა მხედველობაში ჰქონოდა, თვითოეულს სიტყვას ჩაჰკვირვებოდა და ჯერ პირვანდელი მნიშვნელობა აღედგინა, ხოლო შემდეგ შესაფერისი ქართული სიტყვა მოენახა. სწორედ ასე იქცეოდა ეფრემ მცირეც: ისეთი სიტყვები იყო, ამბობს იგი ერთი თავისი თხზულების ანდერძში, „რომელნი მაშინდა ძლით გულისკმა იყოფებოდის, ოდეს სამნი გინა ოთხნი თაგმან[ებ]ანი პავლისანი და ეგოდენნივე ლექსიკონნი, რომელ არიან ღრმათა წიგნურთა სიტყუათა ანბანსა ზედა განწყობილნი სიტყუანი, ერთად შემოვკრიბნი: მაშინდა ძლით მოუპოჲ ქართული შემსგავსებული სიტყუაჲ“-ო (იერუს. ხელთნ.

№ 25, ამოღებულია ნ. მ ა რ რ ი ს გადმონაწერიდან). მაშასადამე, ძველი ტექსტების თარგმნის დროს ეფრემ მცირეს დედნის ძველი სიტყვების აზრისა და იმდროინდელი მნიშვნელობის გასაგებად შემდეგი სახელმძღვანელოები ჰქონია ხელთა: სხვადასხვა „თარგმანებანი“ და „ლექსიკონნი“.

სახელოვანი მეცნიერი ქართველს მაშინდელს მკითხველს უხსნის, თუ რა იყო ლექსიკონი: „ლექსიკონნი... არიან ღრმათა, წიგნერთა სიტყუათა ანბანთა ზედ განწყობილნი სიტყუანი“-ო (იერუს. ხელთნ. № 25). იმ დროს თვითოეულს ძველს შესანიშნავს და ღრმა-აზროვანს თხზულებას ცალკე ლექსიკონი ჰქონდა და ზოგჯერ თვით იმ ნაწარმოებზე წინუძლოდა ხოლმე, ან დართული ჰქონდა. თითონ ეფრემ მცირესაც ქართულად რამდენიმე ამგვარი შრომა შედგენილი აქვს და აი როგორ ახასიათებს იგი ერთს ამნარს თავისს ნაწარმოებს, რომელიც ფსალმუნთა თარგმანებითი ლექსიკონია: სხვა მთარგმანებელთა თხზულებებში ფსალმუნების განმარტებული სიტყვები „ადგილ-ადგილ მიმოგანფენილ არს წიგნსა ამას (ფსალმუნთასა) შინა და ძნელ საპოვნელად“-ო. ხოლო ეს ნაკლი რომ თავითგან ამეცილებინა, „ამისთვისცა მცირედი მრავლისაგან ერთად შემოკრებულ იქმნა გამომეძიებელთათვის და წინა შესავალსა ამის წიგნისასა ჩუენისა დაეწერა არა ლიტონად, არცა ურთიერთას აღრეულად, არამედ ასოთა ზედა ანბანისათა განწყობილად და განკარგულად, რამათა მარჯუჴ და ადვილ იყვნენ საპოვნელად მეძიებელთათვის“-ო (ეფრ. ფს. 251^{5,16-549}). მაშასადამე, იმდროინდელი ლექსიკონი მხოლოდ „ღრმათა, წიგნერთა სიტყუათა“ განმარტებას შეიცავდა, ჩვეულებრივი სიტყვები იქ აღნიშნული არა ყოფილა. მთელი სალექსიკონო მასალა, — სიტყვები და მათი ახსნა, — „ასოთა ზედა ანბანისათა განწყობილი და განკარგული“ იყო, რომ ამ გზით ლექსიკონი სახმარებლადაც „მარჯუჴ ყოფილიყო და „მეძიებელთათვის“ საჭირო ცნობები „ადვილ იყვნენ საპოვნელად“.

რაკი ეფრემ მცირემ ქართული ენის თვისება, „რაბამობაჲ“ და დამახასიათებელი თავისებურება კარგად იცოდა, ამიტომ მისი თარგმანი რთული გონებრივი მუშაობის ნაყოფი იყო: ჯერ სხვადასხვა თარგმანებათა და ლექსიკონების საშუალებით მას დედნის ძველი და ძნელი გასაგები სიტყვებისა და ადგილების ნამდვილი შინაარსი გამოურკვევია, შემდეგ დედნის ამისთანა სიტყვებისათვის მას „მოუპოვია ქართული შემსგავსებული სიტყუაჲ“ და მხოლოდ მაშინ დაუწერია მთელი თარგმანიც. ამიტომ არც გასაკვირველია, თუ რომ მისი ნამუშაოვარი იმდენად სრული და უნაკლო გამოვიდოდა, რომ „სიტყუაჲ სიტყუსა ნაცვალ შედარებული“ იქმნებოდა დედანთან, მაგრამ ქართული ენის კანონებიც საუცხოვოდ დაცული იყო.

ეფრემ მცირე უფრო ხშირად ძველ ნათარგმნების გადაშინჯვასა და შესწორებას ანდომებდა დროს. საზოგადოდ რედაქტორობა რთული და ძნელი მოვალეობაა და გაცილებით უფრო ძნელი იყო ეფრემის დროს, მეტადრე საეკლესიო სასულიერო მწერლობაში. აქ თვითოეული სიტყვის შესწორებაცა და ჩამატება-ამოშლაც რედაქტორს ფრთხილად უნდა მოეხდინა იმიტომ, რომ ამგვარ მუშაობას ყველანი თვალყურს ადევნებდნენ და ეკვის თვალით უცქეროდნენ.

როცა გამსწორებელი თავის საქმეს შეუდგებოდა, და ძველი თარგმანის შესახებ აზრი უნდა გამოეთქვა, დიდი სიფრთხილე იყო საჭირო, რომ მას მახვილი შეეცდომა არ მოსვლოდა. მის წინ იდო თარგმანი, რომელიც დედანს არ უდგებოდა და შემოკლებული იყო, სათაურიც გამოცვლილი ჰქონდა. რა უნდა ეფაქრა რე-

დაქტორს ამნაირი თხზულების შესახებ? მკაცრი, აჩქარებული და მეცნიერულად მოუმზადებელი გამსწორებელი თარგმანს უეარგისად სცნობდა, თხზულებას მთარგმნელის მიერ შემოკლებულ-დამახინჯებულად აღიარებდა და დედნის სათაურის გამოცვლასაც იმასვე თავზე მოახვევდა. სულ სხვანაირად იქცევა ეფრემ მცირე. მან კარგად იცის, რომ ძველი თარგმანის ნაკლულევაწება ბევრ სხვადასხვა მიზეზზე იყო დამოკიდებული: „ანუ სისწრაფისაგან, ანუ დედნისა და თარგმანთა ვერ პოვნისაგან, ანუ შემდგომთა გარდამწერალთა გარყუნისა“ (ეფრემის წერილი კვირიკეს მიმართ, იხ. იერუსალიმის ხელნაწ. № 34, ნ. მ ა რ რ ი ს ამონაწერითგან). როდესაც თარგმანის ნაკლულევაწების მიზეზი ძველი მთარგმნელის „სისწრაფე“ ანუ აჩქარება იყო, მაშინ დანაშაულობა სწორედ მას მიუძღოდა. ხოლო თუ თარგმანის ნაკლი იმის შედეგი იყო, რომ ძველს მთარგმნელს თვით დედანი ვერ ეპოვა, და დედნის თარგმანით უსარგებლნია და იგი აუღია დედნად ისე, რომ მისი ნაწარმოები მხოლოდ თარგმანის თარგმანი გამოდიოდა, მაშინ შეიძლებოდა დედნად აღებული თარგმანის შემდგენელს უფრო დანაშაულობა დასდებოდა, ვიდრე თარგმანის მთარგმნელს აეტორს. დასასრულ, როდესაც თვით თავდაპირველი თარგმანი უნაკლო იყო და მხოლოდ მერმინდელ გადამწერთ („შემდგომნი გადამწერალნი“, „გადამწერალნი“, „გადამწერელნი“, ეფრ. ფს. 245_{1,2}) ისეთი შეცდომები მოუვიდათ გადაწერის დროს, რომ ტექსტი დამახინჯდებოდა („გარყუნაჲ“), მაშინ რასაკვირველია, მთელი ბრალი გადამწერთ ედებოდათ*.

ეფრემ მცირემ კარგად იცის აგრეთვე, რომ მწერლობაში ერთი და იგივე თხზულება ხშირად ორნაირად არსებობს ხოლმე: სრულად და შემოკლებულად, ან „გამოკრებულად“, იცოდა რომ ასე იყო საბერძნეთშიაც. ამიტომ ეფთჳმეს ყველა იმ თარგმანების შესახებ, რომელნიც „გამოკრებული“ და არა სრული აღმოჩნდა, მას დაწვრილებით გამოუყველევია და დარწმუნებულა, რომ ზოგჯერ ეფთჳმის ნათარგმნი „წიგნნი გამოკრებულნი, ვითარ იგი არს „მარგალიტი“ და „ყუავილ კრებული“ და სხუანი მსგავსნი მათნი ბერძულად აგრეთვე გამოკრებულნი არიან“ (იოანე დამასკელის „გარდმოცემის“ თარგმანის ანდერძი, ქკები I, 218).

რაკი ეფთჳმეს თარგმანებისა და ბერძნული დედნების შედარებამ ამ დასკვნამდე მიიყვანა, ეფრემ მცირე სხვა შემთხვევებშიაც, როცა მაგალითად, „გამოკრებულ“ თარგმანის დედანი ბერძნულ მწერლობაში არ აღმოჩნდებოდა ხოლმე, საბოლოოდ თავის აზრს არ გამოსთქვამდა და, როგორც ფრთხილს მეცნიერს შეეფერება, საკითხს გადაუწყვეტელადა სტოვებდა. ასე მოიქცა ეფრემ მცირე მაგროცა „წინამძღვარი“-ს დედანი ვერ იპოვა: „ესე არ უწყი, თუ თვთ მამასა ეფთჳმეს გამოუყრებია, ანუ ბერძულად ესრეთ უპოვნია“-ო (ქკები I, 218). ამნაირადვე მსჯელობდა იგი გრიგოლ ღვთისმეტყველის სიტყვების თარგმანის შესახებ: „სიგრიძისაგან ჟამთასა არ ვიცით თუ მწერალთაგან შეხულა, ანუ თვთ რამე განგებულობით ყო“-ო (ქკები I, 226).

მაშასადამე, თხზულებები და თარგმანები ან „გამოკრებული“ იყო ხოლმე, როდესაც გარკვეული მიზნით ვრცელი ნაწარმოებითგან სხვადასხვა ადგილებია

* ეფრემის აზრით ზოგიერთი ძველი თხზულებების საბერძნეთში „განირყუნესცა კაცთა მიერ ბოროტთა და მწვალებელთა, რომელთა... სიტყუანი მათნი თანაშეპირინეს ლიტონობასა თხრობისა“-ო (ეფრ. ქსიფ. 332).

ხოლმე ამოკრებილი, ან „შემოკლებული“ (ეფრ. ფს. 246₁₇₇), „შემოკლებითი“ (იქვე 247₂₈₈), თუ მთელი ნაწარმოები შემოკლებულია და მხოლოდ უმთავრესი ადგილებია ამოღებული, — ან „სრულებითი“ (იქვე 247₂₈₈₋₂₈₉, 291), როდესაც მთელი თხზულება სრულიად არის ნათარგმნი ან აღებული, — ან დასასრულ „რათდენთაჲმე წიგნთაგან ერთად შეკრებული“ (ეფრ. ფს. 245₁₃₅₋₁₃₇) ეგრეთ წოდებული კომპილაცია იყო, როდესაც მაგ., „ადგილ-ადგილ თარგმანებული“ შეგროვებულია და „ერთ წიგნად შეკრებულნი“-ა (იქვე 245₁₃₈₋₁₈₁), ან ცნობები „მრავალთა ღედათაგან ერთად შეკრებულ არს“ (იქვე 245₂₅₁₋₂₅₃), და ავტორს ეფრემ მცირესავით შეეძლო ეთქვა: „რაოდენნიცა იყვნეს წიგნის საცავსა სკემონ წმიდისსა თარგმანებაჲნი დავითისნი, ყოველნივე ღედად მქონდეს და ფრიალითა შრომითა მათ ყოველთაგან ერთად შევადრეთ“-ო (იქვე 247₂₇₈₋₂₈₁).¹

ხელთნაწერების შედარებამ და შესწავლამ ეფრემ მცირე დაარწმუნა, რომ „გამოკრებულ“ და სრულ ღედნებს გარდა, ხშირად ერთი და იგივე ჯგუფის ღედნებს შორისაც ზოგიერთი განსხვავებაა, „სხუებრობაჲ“ არსებობდა ხოლმე. ამნაირი განსხვავების ბრალს უსწავლეელი მწერალი ქართველს მთარგმნელს მოახვევდა თავს. ეფრემ მცირემ-კი კარგად იცოდა, რომ ხშირად იგი თვით ღედნების „სხუებრობ“-ისაგან იყო დამოკიდებული. „სხუებრობაჲ ნუვე გიკვრსო“, ამბობს ეფრემი, „რამეთუ თვთ ბერძულნიცა წიგნნი ვითარცა ვინ ღედაჲ ჰპოვოს ეგრე გარდაიწერებინან. და თვთ ორთა წიგნის-საცავთა სკემონ წმიდისათა ასკიტკონნი სხვთა და სხვთა ჰმატდეს ურთიერთას“-ო (ბასილი დიდის ასკეტიკონის თარგმანის ანდერძი, ქც²ბი II, 39—40).

ეფრემ მცირემ იცოდა აგრეთვე, რომ იმ შემთხვევაშიაც, როცა მეორედ მთარგმნელი პირდაპირ ამბობდა ამა-და-ამ ღედანითგან ვითარგმნეო, ხოლო თარგმანის ღედანთან შედარება-კი აქა-იქ „სხუებრობას“ აღმოაჩენდა, მაშინაც დიდი შეცდომა იქნებოდა ეფიქრა მკვლევარს, ვითომც ეს „სხუებრობა“-ნი მთარგმნელის ან უვიცობის, ან განზრახი დამახინჯების სურვილის შედეგი ყოფილიყოს. ახრასა სწერს მაგალითად ჩვენი მეცნიერი გიორგი მთაწმიდელის სამოციქულოს მეორედ თარგმანის „სხუებრობათა“ შესახებ: ისინი „მამასა ჩუენსა გიორგის, არა ეგოდენ სხვსა რაჲსამე მიზეზისაგან, რაოდენ ძუელისავე პაელისა წაყოლისაგან დაუტეობია: რამეთუ პირველნი დავითნიცა ეთარგმნენეს, რომელი ახლად ეთარგმნენეს მრავალი სიტყუაჲ ძუელისა ჩუეულეებისადა მიეყვანა, — ვიდრემდის უკუანაჲსკენელ დიდისა მის მოღუაწისა, გიორგი დაყუდებულისა, იძულებით ბრძანებითა კუალად უსრულესად და უწმიდესად ეთარგმნენეს. ამით მიზეზითა ვჰგონებ სამოციქულოჲსაცა ამის წიგნისასა, ვითარმედ რომელი მრავალსა პირსა აღიარებდა, იგი ძუელისავე თარგმნილისადა მიუყვანებია“-ო (იერუსალიმის ხელთნაწერი № 25, ნ. მ ა რ რ ი ს ამონაწერითგან). სრული ჰეშმარიტება გახლავთ და ეფრემ მცირის ამგვარი მსჯელობა მის ღრმად ჩამხედველ აზროვნობას, საკვირველს საღს სამეცნიერო დაკვირვებასა და ამ დროისათვის განმაცვიფრებელ საფუძვლიან ფილოლოგიურს სწავლულებას ამტკიცებს.

ეფთჳმესა და გიორგი მთაწმიდელის თარგმანების შესწავლა დიდაც გვარწმუნებს, რომ ისინი მონურად-კი არა სთარგმნიდნენ და ასწორებდნენ საღმრთო სჯულის ქართულ წიგნებს ბერძნული ღედნების მიხედვით, არამედ ძველ თარგმანს მხოლოდ მაშინ სცვლიდნენ, როცა ეს აუცილებლად საჭიროდ მიაჩნდათ. თორემ ჩვეულებრივ ხელუხლებლად სტოვებდნენ, ძველს თარგმანს მისდევდნენ და, რო-

გორც სამართლიანად ამბობს ეფრემ მცირე, „ძუელსავე წაყოლისაგან დაუტოვე-
ბია“-თო. ძველი თარგმანის აგრეთვე ისეთ ადგილებსა სტოვებდნენ ხოლმე, როცა
თვით ბერძნულ ხელთნაწერებშიც „მრავალსა პირსა აღიარდა“, ესე იგი როდესაც
იქაც ერთნაირი წინადადება არ იყო და „სხუებრობაჲ“ ეტყობოდა. ამისთანა შემ-
თხვევებში მათ ძველი თარგმანი შეუტყველად დაუტოვებიათ ხოლმე, „ძუელსა-
ვე თარგმნილისადა მიუყვანებია“-თ, ალბათ იმიტომ რომ, სხვადასხვა საეკვო შემ-
თხვევებში უფრო სწორედ ისევე უძველეს დედნითგან ნათარგმნი მიაჩნდათ. როცა
ეფრემი ასწორებდა, გასწორებულს სხვის თარგმანში არა რევდა, არამედ არშია-
ზე სწერდა ხოლმე.

ხშირად მოხდებოდა ხოლმე, რომ ძველ თხზულებაში ახლისა და ძველის აღთქ-
მის წიგნებითგან სხვადასხვა აზრები, სხვადასხვა წინადადება იყო ხოლმე ამოღე-
ბული და მოყვანილი. მერმინდელი მკვლევარი-კი, რომელიც ამისთანა წინადადე-
ბას დედანში ძებნას დაუწყებდა, ზოგჯერ რწმუნდებოდა ხოლმე, რომ იქ ისეთი
ადგილები ან სრულებით არ მოიპოვებოდა, ან არა და აზრი სხვანაირად იყო გამო-
თქმული. გამოუცდელი და უსწავლელი მკვლევარი მაშინვე იფიქრებდა მთარგმნე-
ლის შეთხზულიათ. ეფრემ მცირემ-კი, როგორც მეცნიერმა, იცის, რომ ძველი და
ახალი აღთქმის წიგნების ზოგიერთი ადგილები დროთა განმავლობაში ან შესწო-
რეს და გამოსცვალეს, ან არა და სრულებით გამოუშვეს. ამიტომ მან იცოდა, რომ
ამგვარ შემთხვევებში მკვლევარმა უძველეს დედნებში და ხელთნაწერებში უნდა
ჩაიხედოს, ე. ი. ტექსტი ისტორიულად აღადგინოს და მხოლოდ ამის შემდეგ გა-
მოსთქვას თავისი მსჯავრი. ბასილი დიდის ასკიტის ტექსტში მაგ., იმ წინადადე-
ბის პირდაპირ, სადაც ნათქვამია: „და განვიდეს მიგებებდა სიძისა და სძლისა“-ო,
ეფრემ მცირე სწერს: „შეისწავე რამეთუ ძუელთა სახარებათა ბერძულთაჲცა ყო-
ფილა „სიძისა და სძლისა“. ხოლო აწ არცაღა მათთა არს და არცა ჩუენსა ახალსა
(სახარებასა)“-ო (ქც`ბი II, 40).

ერთი სიტყვით, ეფრემ მცირე თავის სამწერლობო მოღვაწეობას საკვირველის
წინადახედულობითა და ნამდვილი მეცნიერული სიფრთხილით ეკიდებოდა. რამდენ-
ნად სინდისიერად ექცეოდა იგი თავის საქმეს, როცა ან თარგმნას, ან შესწორებას
შეუდგებოდა ხოლმე, შემდეგი საუცხოვო მაგალითითგან ჩანს: ერთხელ ეფრემ
მცირემ ბასილი დიდის ასკიტის თარგმნა დაიწყო, მაგრამ შეუდგა თუ არა საქ-
მეს საითგანდაც შეიტყო, ვითომც პ რ ო კ ო პ ი მ ღ ვ დ ე ლ ი ს მიერ უკვე
გადმოთარგმნილი ყოფილიყოს. „მაშინ მეწყო ოდენ და რაჲ მესმა დავიცადე დლი-
თი დღე წყურთელად მოლოდებითა მისითა“-ო, (ქც`ბი II, 40), მოგვითხრობს იგი.
თარგმანი საქართველოთგანაცა და კონსტანტინეპოლით „უმეტეს ათორმეტისა
წლისა ჟამთა შოველოდენით“-ო ამბობს ეფრემი, „პატროსნისა მღდელისა პრო-
კოპის მიერ თარგმნილსა ასკიტისასა ამას წმიდასა ბასილისსა და გინა თუ ჟამთა
სიჰავითა, ანუ კაცთაჲცა სიგრილითა არავინ მოგვტანა, არცა ზემოდთ, არცა სამე-
ფოდთ. ამისთვის ვითარცა სასოწარკვეთილი მისგან... აწ შიშითა ჟამთა და გზათა-
გან ვერ მოწვენისაჲთა ვთარგმნე“-ო (ქც`ბი I, 40, იხ. აგრეთვე ამგვარივე მაგალი-
თი ეფრემის ანდერძში, ქც`ბი I, 224).

ეფრემ მცირე დახელოვნებული მთარგმანებელიც ყოფილა. ჩვენს ძველ მწერ-
ლობაში ცოტა არ იყოს არეულად არის ნახმარი ორი სიტყვა — „თარგმანი“ და
„თარგმანება“, მაგრამ მათ შორის მანც არსებითი განსხვავება და აუცილებლად

საქიროა თვითოეულ ამ ტერმინისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამოჩვენება და ამისდა გარდა მათი ხმარება.

„თარგმნა“ ერთი რომელისამე ენიტგან სხვა რომელსამე ენაზე აზრის, ან მთელი ნაწარმოების გადაცემას, გადათარგმნას ჰნიშნავს. ამისდა მიხედვით „თარგმანი“ რომელისამე ენიტგან სხვა ენაზე გადაღებულს, გადათარგმნილს ნაწარმოებს ეწოდებოდა. მაგ., გიორგი მთაწმიდელს ეფთვემს შესახებ ნათქვამი აქვს: ეფთვემე „ბალაჰვარი და აბუკურაჲ და სხუანიცა რაოდენნიმე წერილინი ქართული-საგან თარგმნა ბერძულად“-ო (ც^ა ი^ე ეფთვემესი 4₂₄₋₂₅). როდესაც ეფთვემს მშვენიერი თარგმანები დავით კურაპალატს საქართველოში მიუვიდა, იგი მეტად გახარებული იყო და ეფთვემს „ზედაჲს-ზედა მოუწერნ, რათა თარგმნიდეს“ და მას უგზავნიდესო. ხოლო „იგი სანატრელი შეუსვენებლივ თარგმნინო“ (27₇₋₈);

„თარგმანებაჲ“-კი განმარტებას და ახსნას ჰნიშნავს მაგ., „თარგმანებაჲ ითანეს თავის სახარებისაჲ“, „თარგმანებაჲ ფსალმუნთაჲ“ (იქვე 27_{20, 27}), „თარგმანებაჲ წმიდისა მათეს თავისა სახარებისაჲ“ (იქვე 29_{1, 8}), „თარგმანებაჲ გალატელთა და თესალონიკელთა და ჰრომელთა ეპისტოლისაჲ“ (იქვე 29_{1, 8}) იოანეს და მათეს სახარებათა განმარტებასა, ფსალმუნთა და პავლე მოციქულის ეპისტოლეების ახსნასა და განმარტებას ჰნიშნავს. ეფრემ მცირეც ამბობს: „რაოდენნი არიან თარგმანებანი დავითისნი“, რაც-კი რამე ფსალმუნთა განმარტება მოიპოვებოდა, ყველა ამაებით ჩემს თხზულებაში წვისარგებლეო (ეფრ. ფს. 245₁₃₁₋₁₃₄) თავის ორიგინალურ ნაწარმოებსაც, ფსალმუნთა განმარტებას, ეფრემმა უწოდა „თარგმანებაჲ ფსალმუნთაჲ“ (იქვე 243₈).

ზემოაღნიშნულის შემდგომ ცხადია, რომ „თარგმნილი“ ნათარგმნს ეწოდება. მაგ., გიორგი მთაწმიდელი ეფთვემის მთარგმნელობითს ღვაწლს ასე ახასიათებს: „თარგმნილთა მისთა წიგნთა სიტკბოებაჲ, ვითარცა ნესტკ ოქროჲსაჲ კჲმაღალი ოხრის ყოველსა ქუეყანას, არა ხოლო ქართლისასა, არამედ საბერძნეთისასაც“-ო (ც^ა ი^ე და ეფთვემესი 4₂₆). ამგვარადვე „თარგმანებული“ (ეფრ. ფს. 244₂₇₈₋₂₇₇) განმარტებულსა და ახსნილს უნდა ჰნიშნავდეს. მაგ., ეფრემ მცირე თავის თხზულების „თარგმანებაჲ ფსალმუნთაჲ“-ს შესახებ ამბობს: დავითის ფსალმუნნი, „ჩემ მიერ თარგმანებული ენასა ქართველთასა“, დაწერილია საბა თუბარელის ბრძანებითაო (ეფრ. ფს. 244₈₈₋₈₇). ჩემი შრომა ისეა შედგენილი, რომ სხვათა თარგმანებაც ხშირად „ჩუენთა ამათ მიერ თარგმანებულსა მიემსგავსებინა“-ო (იქვე 250₄₅₁₋₄₅₃). ეფრემ მცირე ამასთანავე მკითხველს ამცნებს: ათანასეს განთქმული „შესავალი“ (იქვე 244₁₁₂), რომელიც გიორგი მთაწმიდელს ფსალმუნთათვის თავში დაემატებინა, ჩემ თხზულებაში აღარ შემიტანია, „რათა არა ორ გზის თარგმანებულად საგონებელ იქმნეს“ (იქვე 245₁₁₈₋₁₁₇; აგრეთვე 245₁₈₈), რომ ფსალმუნნი ორჯერ განმარტებული არ გამოვიდესო.

ამიტომ სრულებით ბუნებრივი იქმნებოდა დაგვესკვნა, რომ „მთარგმნელი“ გადამთარგმნელს ჰნიშნავდა, „მთარგმნელობაჲ“ მთარგმნელობითს მოღვაწეობას, ხოლო „მთარგმანებელი“ განმარტებელს, „მთარგმანებლობა“-კი განმარტებლობითს მოღვაწეობას.

მაგრამ, როგორც აღნიშნული გვქონდა, ძველ ქართულ მწერლობაში ამ ორი ტერმინის მნიშვნელობას რყევა ეტყობა და არეულია, თუ რომ ყველა ამგვარს შემთხვევაში რაიმე შეცდომა არ არის შეპარული და ბრალი გადამწერთ არ ედღ-

ბათ. მაგ., „თარგმანი“ მთარგმნელის მნიშვნელობითაც იხმარება. ეფთჳმეს შესახებ გიორგი მთაწმიდელი ამბობს: თავის საეუცხოვო ნათარგმნი თხზულებებით „ყოველნივე განაკვრენა, რამეთუ ეგევითარი თარგმანი გარეშე მათ პირველთასა არლარა გამოჩინებულ არს ენასა ჩუენსა და ვჰგონებ თუ არლარა გამოჩინებად არს“-ო (ც^ა ი^ე და ეფთჳმესი 26^ჲ—27^ჲ). თავის მხრივ გიორგი ხუცესმონაზონიც გიორგი მთაწმიდელის შესახებ გაიძახის: „ყოველთა უწყით, ვითარმედ ეგევითარი თარგმანი თჳნიერ... მამისა... ეფთჳმესსა სხუაჲ არა გამოჩენილა ენასა ჩუენსა და ვგონებ თუ არცა გამოჩინებად არს“-ო (ც^ა გ^ი მთწმ^დლს 309^ჲ—35^ჲ). სიტყვა „თარგმანებაჲ“-ც ზოგჯერ თავისი ნამდვილი მნიშვნელობით-კი არ არის ნახმარი, ვითარცა რომელიმე ნაწარმოების განმარტება, არამედ თარგმანის მაგიერ: ეფთჳმეს „თარგმანებაჲ წიგნთაჲ (ესე იგი წიგნების თარგმნა) აქუნდა ნამეტნავად ყოველთა სათნოებათა“-ო (ც^ა ი^ე და ეფთჳმესი 55^ჲ—28^ჲ). ხოლო, როდესაც ეფთჳმემ წინამძღვრობას თავი დაანება, ისევ „წიგნთა საღმრთოთა თარგმანებასა შეუდგა და ფრიადნი წიგნნი თარგმნნა, რომელთაგანნი რაოდენნიმე ზემო გჳკსენებიან“-ო (იქვე 56^ჲ—12^ჲ), ისევ მთარგმნელობა დაიწყო.

ეფრემ მცირის ნაწარმოებშიც აქა-იქ ამ ორი ტერმინის მნიშვნელობა არეულია და თარგმანი (ეფრ. ფს. 247^ჲ—289^ჲ, 207^ჲ—209^ჲ) თარგმანების მაგიერ სწერია „მთარგმნელი“ (ეფრ. ფს. 245^ჲ და 246^ჲ), მთარგმნებელის მაგიერ და „მთარგმნელობაჲ“ (იქვე 247^ჲ) მთარგმანებლობის მაგიერ.

ქვემოთ თვითოეულს ამ ორ ტერმინთაგანს ჩვენ თავის განსაკუთრებულ მნიშვნელობით ვხმარობთ: თარგმანი — ნათარგმნს, თარგმანება — განმარტებას ჰნიშნავს, ხოლო მათგან ნაწარმოები სიტყვების, — მთარგმნელი, მთარგმანებელი, მთარგმნელობა და მთარგმანებლობის მნიშვნელობაც ამისდა გვარად განსხვავდება.

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ეფრემ მცირე სახელოვანი მთარგმანებელიც ყოფილა, საკუთარ თარგმანებათა შემთხვევლი. ერთი მის ამნაირ შრომათაგანი „თარგმანებაჲ ფსალმუნთაჲ“ უკვე გამოცემულია ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს მიერ პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა ს აღდგენილი ტექსტის მიხედვით (არხ. მოგზაურობანი II, 242—269). დანარჩენი მისი უფრო საყურადღებო და დიდმნიშვნელოვანი თარგმანებანი ჯერ არც შესწავლილია და არც გამოცემული.

თხზულებათა თარგმანება იმაში მდგომარეობდა, რომ მთარგმანებელს თავის ნაწარმოებში რომელისამე ღრმა-აზროვანი ქმნილების დედა აზრი „განმარტებული“ (ეფრ. ფს. 249^ჲ—377^ჲ) ჰქონოდა, რომ მკითხველისათვის „ძალი სიტყჳსა“ (ეფრ., ქკ^ბ I, 216), შინაარსი წინადადებისა, ან თვით „ძალი... წიგნთაჲ“ (ც^ა გგ^ლ ხანძთელისაჲ, დ^ჲ), მთელი ნაწარმოების დედა-აზრი ნათელი ყოფილიყო. მთარგმანებელი „განმარტებდენ ძალსა და სიღრმესა“ არჩეულ ქმნილებისას (ც^ა მფ^{სა} დ^თსი *548, გვ. 315), „წერილთ სიღრმესა“ უხსნიდენ ხოლმე (აბდულმესია, ნ. მ ა რ რ ი ს გამოც. TP. წ. IV, გვ. მ^გ, 63). „თარგმანებაჲ სიტყუათა ღმრთისათაჲ და განმარტებაჲ მათი“ (ც^ა ი^ე ურ^ჰაელისაჲ, კ. კ ე ქ ე ლ ი ძ ი ს გამ. XB. II, 326^ჲ—7^ჲ) ერთი-და იგივე არის. მათ შორის მხოლოდ ის განსხვავ-

* თუ აქ და ამგვარს შემთხვევებში გადაწერათ შეცდომა არ მოსვლიათ: იქნებ დედანში ქაჩაგმით ეწერა „თარგმანნი“ = თარგმანებანი, გადაწერის ღროს-კი ქაჩაგმა გამოსტოვეს და ამ გზით ორი სიტყვის აღრულობა წარმოსდგა.

ვებაა, რომ პირველი უცხო სიტყვაა და განსაკუთრებით საღმრთო წერილის შესახებ იხმარება, მეორე-ეი ქართულია და უფრო ფართო, ზოგადი მნიშვნელობა აქვს. ამ აზრის სიმართლეს ქვემოთმოყვანილი უფრო ცხად-პყოფს.

ორგვარი თარგმანება არსებობდა: „რომელიმე განმარტებით“ ათარგმანებდა არჩეულს ქმნილებას, „რომელიმე სახის-მეტყუელებით“ (ეფრ. ფს. 250₄₇₉₋₁₈₁). ეფრემ მცირეს ერთი მაგალითი აქვს მოყვანილი, რომლისგანაც ნათლად ჩანს, თუ რა იყო „სახისმეტყუელებითი თარგმანება“. იგი ამბობს: „ადგილსა ღმრთისასა ოდესმე ცაჲ ითქუმის“-ო (იქვე 252₃₀₇) იმიტომ, „რამეთუ არა რაჲ ეპოების სხუაჲ გონებასა კაცთასა უმაღლესი ადგილი უფროჲს ცათა: ამისთვისცა ცასა საყდარ მისა უწოდიან და ქუეყანასა კუარცხლბეჲ; და ესე ყოველი მოპოვნებით და სახის-მეტყუელებით, რათა გამოაჩინონ სიმაღლე ღმრთაებისა მისისაჲ“-ო (იქვე 252₃₈₃₋₅₉₁). ამ სიტყვებითგან ცხადია, რომ „სახის მეტყუელება“ ეფრემ მცირეს ხატოვნებად და ალეგორიად აქვს ნაგულისხმევი.

მამასადამე, „სახის მეტყუელებითი თარგმანება“ იგივე ალეგორიული განმარტება და ახსნაა, ხოლო „განმარტებითი თარგმანება“ ნაწარმოების რეალური ახსნა-განმარტება უნდა იყოს. მეტად საგულისხმოა, რომ თვით ეფრემს რეალური განმარტება ალეგორიულზე საუკეთესოდ მიაჩნია და ამბობს კიდევ: „ცხად არს, ვითარმედ უზემთავს არს განმარტებით თარგმ[ან]ებ[ა]ჲ სახის-მეტყუელებით თარგმ[ან]ებ[ის]ასა: რამეთუ ყოველსავე მუკლსა (ფსალმუნისა, ან სხვა რომელისამე სათარგმანებელად აღებულ ქმნილებისა) სახის მეტყუელება შესაძლებელ არს არა ერთ-სახედ ოდენ, არამედ მრავალ-სახედცა“-ო (იქვე 250₄₀₅₋₃₀₂). მაგრამ ეფრემ მცირემ იცის, რომ ზოგჯერ ისეთი შემთხვევა არის ხოლმე, როდესაც მხოლოდ „სახის-მეტყუელებითი“ ანუ ალეგორიული თარგმანებაა გამოსადეგი და არა განმარტებითი. მაგ., „გესმოდინ რაჲ კელი და ფერკნი ღმრთისანი, გინა თუაღნი და გული, უწყოდე ვითარმედ ამისსაცა გულისკმის ყოფასა სახის-მეტყუელებაჲ უქმს და არა განმარტებაჲ: ვინაჲთგან არა რაჲ კორციელთა და ზრექელთაგანი იპოების უკორცოსა მას (ღმერთსა) თანა და უხილავსა“-ო (იქვე 251₅₁₅₋₅₂₁). ამიტომაც არის, რომ თუმცა პირადად ეფრემს განმარტებითი თარგმანება საუკეთესოდ მიაჩნია, მაგრამ თავის ფსალმუნთა თარგმანებაში იგი ხშირად სწორედ სახის-მეტყუელებითს თარგმანების მეთოდს ხმარობს.

მთარგმანებლობითს მოღვაწეობაში იმ გარემოებასა ჰქონდა დიდი მნიშვნელობა, ერთისა-და-იმავე საქმის ან მოვლენის შესახებ სხვადასხვა ავტორთა ცნობებს შორის „მსგავსება“ (ეფრ. ფს. 249₄₂₀) სუფევდა, თუ „არა-მსგავსება“ (იქვე 249₄₂₇). ხოლო „მსგავსება“ — „არა-მსგავსება“ ირკვევა ხოლმე ცნობათა „თანამეტყუეებისაგან“ (იქვე 249₄₂₃), ანუ თანხმობისაგან, როდესაც ცნობათა შედარება ამტკიცებს მაგ., რომ „მისივე-და-ერთისა ქრისტჳს საქმეთა წარმოქმნისათვის ოდესმე შეიერთების და ოდესმე მცირედ რეცა განიყოფების სიტყუაჲ წმიდათა მახარებელთაჲ“ (იქვე 249₄₃₀₋₄₃₄). თუ ერთი-და-იგივე ამბავი სხვადასხვა მახარებელს ერთნაირად აქვს აღწერილი და მათი „სიტყუაჲ შეიერთების“, ეს, რასაკვირველია, ცნობათა „მსგავსება“-ა. ხოლო როდესაც თვითოეულს მათგანს, ან ზოგს მათგანს განსხვავებულად აქვს მოთხრობილი, მაშინ „სიტყუაჲ განიყოფების“ და მომთხრობელთა შორის „არა-მსგავსება“ სუფევს.

მაგრამ ზოგჯერ ცნობათა შედარება გამოარკვევს ხოლმე, რომ ერთგვარი საშუალო მდგომარეობაა, როდესაც ცნობები არც ისეთია, რომ „წინააღმდეგობდეს

ურთიერთას“ (იქვე 249₄₃₀—250₄₃₇) და მათი განსხვავება სრულს განცალკევებასა და შეუთანხმებლობას მოასწავებდეს, ისე რომ „არცა განყოფა იგი მათი განწვალებასა იქმს“ (იქვე 249₄₁₅₋₄₃₀). მეორე მხრით „არცა (ამ შესადარებელ ცნობათა) შეერთება“ მათ „შერწყმასა ჰყოფს“ (იქვე 250₄₃₉), ვერც ისეთს შეზავება-შეთანხმებას გვიხატავს, როდესაც ორივე ცნობა თითქოს „ურთიერთას ივასხებდეს სიტყუათა მათ“ (იქვე 250₄₃₉₋₄₅₀).

ყოველგვარი წინასწარი მუშაობის შემდგომ, წყაროების „შეწყნარებულები-სა“ (იქვე 248₃₂₂), „ღირსება“ (იქვე 247₂₇₃) — ნაკლის, „უეჭუელობა“ (იქვე 247₂₇₂₋₂₇₃) „საეჭუელობა“ -ს (იქვე 250₄₄₁₋₄₄₂) გამორკვევის შემდგომ, როდესაც მეცნიერმა უკვე იცოდა, თუ რა იყო მის წყაროებში „უეჭუელი“ (იქვე 246₁₉₇₋₁₉₈) და რა კიდე „საეჭუელი“ (იქვე 246₁₉₃), მთარგმანებელს შეეძლო თავის პირდაპირს მიზანს შესდგომოდა.

როგორც ყოველგვარი საქმე ადამიანს შეუძლია „ზედამიწვენიტ ცნას“* (ც^ა სრ^პნ ზრ^ზლს^ა 28) ზედმიწევნით შეისწავლოს, დაწვრილებით, „გამოწული-ლივით... გამოიძი“-ოს (ც^ა გიორგი მთწმ^ადლს^ა 299₁₂) და შემდეგ სურვილისა-ებრ ან „გამოწულივით აღწერასა“ (ც^ა ი^ე და ეფთვემესი 15₂) შეუდგეს, ან მოკლედ აღწუხოს თავისი დასკვნა და დაკვირება, — იმგვარადვე თარგმანებაც ორნაირად შეიძლებოდა დაწერილი ყოფილიყო: ან „შემოკლებულად და ლიტონად“ (ეფრ. ფს. 246₁₇₈₋₁₇₉), „მოკლედ და ლიტონად“ (იქვე 249₃₈₀) მარტივად და მოკლედ, ან არა და „უერცელესად და უღრმესად“ (იქვე 246₁₈₀₋₁₈₁), ვრცლად და ღრმა-აზროვანად. ამნაირს „უერცელეს“ (იქვე 247₂₉₇) ნაწარმოებს ქართულად „სრულებითნი და გავრცელებითნი თარგმანებანი“ (იქვე 247₂₉₄₋₂₉₅), ან არადა „განერცელებითნი“ თარგმანებანი (იქვე 249₄₁₂₋₄₁₃) ეწოდებოდა. ხოლო მოკლე და მარტივს ნაწარმოებებს „შემოკლებითნი თარგმანებანი“ (იქვე 247₂₈₀₋₂₈₀) ერქვა „შემოკლებითი“ (იქვე 249₃₉₉ და 400) და მარტივი განმარტება რასაკვირველია, „მარტივთათჳს და ლიტონთა“ (იქვე 246₁₇₉₋₁₈₀), მოუმზადებელი მკითხველისათვის იყო განკუთვნილი, ვრცელი და „სრულებითი“-კი განვითარებულ და ცოდნის-მოყვარე მკითხველთათვის, „გამომეძიებელთათჳს და გულისცმის-მყოფელთა“ (იქვე 246₁₈₁₋₁₈₂).

როგორც ზემოთ გამორკვეული იყო, ეფრემ მცირემ ზედმიწევნით იცოდა როგორც დედნისა, ისე ძველი სიტყვების სახის აღდგენისა და მათი თავდაპირველი მნიშვნელობის გამორკვევის სამეცნიერო მეთოდები, ერთი სიტყვით ყველა ის საშუალებანი, რომელნიც მთარგმანებელისათვის საჭირო იყო. ამიტომ, რაკი მას ეგოდენი თეორიული მომზადება ჰქონია ამ დარგშიაც, ეს უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ეფრემ მცირეს მთარგმანებლობითი მოღვაწეობისა და „ნაშრომი“-ს (ეფრ. ქსიფ. 341₂₈) მომავალი შესწავლა დაამტკიცებს, რომ მას ამ სფეროშიაც ქართული მწერლობის წინაშე თვალსაჩინო ღვაწლი მიუძღვის. ახსნა, ანუ თარგმანება საჭიროდ მიაჩნდა ჩვენს მეცნიერს იმიტომ, რომ „ყოველსა თარგმანსა უქმს შემატება სიტყუსაა რეცა განმატხადებულად ძალისა“-ო, (ქკ^ზბი, I, 217), ღედა აზრის ცხადსაყოფელად და მნიშვნელობის შეთვისების გასაადვილებლად. თითონ ეფრემი თავის ამგვარ თხზულებებს როგორც ეტყობა დიდად აფასებდა. ერთს თავის ანდერძში მაგალითად, იგი პირდაპირ ამბობს: „გკარებ და

* სიტყვა „ზედამიწვენიტ“ ეფრემ მცირესაც აქვს ნახმარი (იერუს. ხელთნ. № 34).

ვიტყვ“-ო, „ესე დაიმარხენ... უკუეთუ ამას დაიწერდე, ესე იღვაწენ, რათა არა რაჲ დააკლო, არა ზოლო ას ორმოცოდაათთა ამათ თავთაგანი პირველით ებისტოლითურთ, არამედ არცალა ჩემი ესე კადრებული და მოზრახული, არა ზოლო შესავალსა ამას ვიტყვ, არამედ კიდეთა წარწერილსა თარგმან[ება]თაცა, რომელთაგანნი რომელნიმე ზებირით დაწერილნია და რომელნიმე დედისაგან“-ო (თ. ე. ო. რ. დ. ა. ნ. ი. ა., ქკ²ბი I, 216—217 ე. თ. ა. ყ. ა. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი. ს. ო. ი. ს. I, 714).

თავის ახსნას, ანუ თარგმანებას არშიებზე სწერდა ზოლმე იმ წინადადებისა, ანუ სიტყვის პირდაპირ, რომელსაც შეეხებოდა მისი ახსნა. ასეთი წესი გადმოუღია მას თეოდორე პატრიარქის მიერ სვიმონ-წმიდას შეწირულ 420 ბერძნულ წიგნებითგან. ამნაირადვე უწერიათ სხვა საუკეთესო ბერძნულ თხზულებებშიაც, „რათა რაჲამს სამეცნიეროსა რასამე სიტყუასა ეძიებდეს ვინმე, ადვილად პოვოს და არა უკმდეგს მიმყოფრებული ყამი, ანუ ყოველისავე გარდაკითხვამ“-ო, ამბობს ეფრემ მცირე (ქკ²ბი I, 217 და ო. ი. ს. I, 714).

ეფრემ მცირეს ერთი სამეცნიერო საისტორიო გამოკვლევეცა აქვს დაწერილი, მაგრამ, ვიდრე ამ თხზულების განხილვას შევეუდგებოდეთ, ურიგო არ იქმნება მისი საზოგადო შეხედულება და აზრები შევისწავლოთ საისტორიო ნაწარმოებების შესახებ. ეფრემი საისტორიო თხზულებებს ოთხ უმთავრეს ჯგუფად ჰყოფდა: „ცხოვრებაჲ, ანუ წამებაჲ, ანუ რაჲცა რაჲ ჰამბავი, გინა მოთხრობაჲ“ („გარდამოცემის“ თარგმანის შესავალი, ქკ²ბი I, 217). აქ მხოლოდ „მატიანე“ და „ხრონოლრაფი“ არ არის ჩამოთვლილი. მაგრამ „მატიანენი“, „წმიდათა მათიანები“ მას მოხსენებული აქვს ერთს სხვა თხზულებაში (ეფრ. ქსიფ. 344₂), ხოლო „ხრონოლრაფი“-ს შესახებაც რომ ცნობები ჰქონდა, ეს მის საკუთარ საისტორიო გამოკვლევითგანაც ჩანს, სადაც იგი თვით სარგებლობს „ხრონოლრაფით“. როცა მოთხრობა ეკლესიის თავგადასავალს გვიამბობდა, ეფრემ მცირე მას „საეკლესიო მოთხრობა“-ს ეძახდა (იხ. მისი „უწყება“, ქკ²ბი I, 53). ყოველი ისტორიული მოვლენა შეიძლება, „თხრობის სახედ“ ყოფილიყო აღწერილი, მაგ., ძველ წმიდათა და მარტვლთა ცხოვრებანი და სიმხნე „თხრობის სახედ ოდენ აღიწერნეს“ (კ. კ. ე. ე. ლ. ი. ძ. ე. ეფრ. ქსიფ. 332).

ყველა ზემო-ჩამოთვლილ დარგის საისტორიო ნაწარმოებნი შეიძლებოდა ავტორის მიერ ან „სოფლურითა და უმუყერითა სიტყვთა“, „ლიტონითა სიტყვთა აღწერილი“ ყოფილიყო („გარდამოცემი“-ს თარგმანის შესავალი, ქკ²ბი I, 217), ან არადა შესაფერის სამწერლობო ენით, ხელოვნურად. მაშასადამე, ისტორიკოსისათვის საკმარისი არ იყო, თუ იგი ამბავს, ან ცნობას სწორედ გადმოგვცემდა, მას უნდა ღირსეულადაც აეწერა, შესაფერისი ხელოვნება გამოეჩინა.

„სოფლურითა და უმუყერითა სიტყვთა“ საისტორიო თხზულებებს მხოლოდ მაშინ სწერდნენ, „ოდეს აღმწერელი ჰამბავისა მის ლიტონი კაცი“ (იქვე I, 217) უსწავლელი იყო, როგორც მაგალითად, „უმრავლესთა წმიდათა წამებანი“, ეფრემ მცირის აზრით, „თანდახდომილთა მონათა ვიეთაგანვე აღწერილ იყვნენ“ (იქვე I, 217). ასე იწერებოდნენ ზოლმე თავდაპირველად მარტვლთა და წმიდათა უუძველესი ცხოვრებანი, რომელნიც, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, „თხრობის სახედ ოდენ აღიწერნეს თითოეულისა წმიდათაგანისა თანდახდომილისა ვისგანმე“ (ეფრ. ქსიფ. 332). ამგვარი ნაწარმოების დამახასიათებელი თვისება „ლიტონობასა და სიმარტივესა შინა“ (იქვე) მდგომარეობდა: ყოველი გამოცდილი მკითხველი შენიშნავდა რა „ლიტონობასა მას თხრობისასა“ (იქვე), მაშინვე მიხვდებ-

ბოდა, რა გვარი თხზულებაც ჰქონდა ხელთა. ამნაირს „პირველ ლიტონად აღწერილსა წიგნსა მოწამეთასა“ ეფრემ მცირის სიტყვით „კიმენი... ეწოდების“ (იქვე 333). კიმენი ბერძნული სიტყვაა და როგორც ეფრემი ამბობს მართლაც „მდებარე“-სა ჰნიშნავდა (იქვე). მაშასადამე, „კიმენად“ ძველ მარტვილობა-ცხოვრებათა ხელშეუხებლად მდებარე, შეუსწორებელი ტექსტი იწოდება, რომელიც „შემოკლებით და ლიტონად აღწერილი“ იყო (იქვე 343_გ) თუმცა „პატიოსანთა“ და „ღირსთა კაცთაგან“, მაგრამ „სხუებრ სიტყუათათვს არა მოლუაწე-ქმნილთა“ (იქვე 343_{გ-დ}) მიერ, რომელნიც თხრობის გარეგანს სახეს არავითარს ყურადღებას არ აქცევდნენ და თხზულებებს „ენითა მსოფლელთაჲთა“ სწერდნენ ხოლმე (იქვე 342_{გ-ჰ}).

მერმინდელს განათლებულსა და მწერლობაში დახელოვნებულ ისტორიკოსებს არ მოსწონდათ ეს „უშუერად“ დაწერილი მოთხრობები და მაშინდელი გემოვნებისა და შეხედულებისა მიხედვით მათ შესწორებასა და გადაკეთებას შეუდგნენ: მოთხრობას „სიტყვთ განაშუენებენ, გარდაჰკაზმენ“-ო, ამბობს ეფრემი და ამისთანა გადაკეთებულ ნაწარმოებს „მეტაფრას უწოდენ, რომელ არს გარდაჰკაზმული“-ო (იქვე I, 217).

საისტორიო მწერლობის ეს დარგი განსაკუთრებით ბიზანტიაში იყო განვითარებული, მაგრამ სხვა ქვეყნებშიაც არსებობდა. კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე მ თავის ორ პატარა, მაგრამ საუცხოვო და მრავალ საყურადღებო ცნობებით სავსე გამოკვლევაში დაამტკიცა, რომ ამ დარგის საუკეთესო წარმომადგენლებად ბიზანტიაში იყვნენ სკემონ ლოლოთეტოსი, რომელმაც თავისი განთქმული შრომა 982 წ. დაიწყო, და მისი შრომის განმავრცელებელი, ფილოსოფოსი იოანე ქსიფილინოსი, რომელიც მუშაობას 1081 წ. შეუდგა (კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე მ, Иоанн Ксифилин как продолжатель Симеона Метафраста, ХВ. II, 335).

მაშასადამე, როდესაც ძველ საეკლესიო-საისტორიო თხზულებას „სიტყვთ განაშუენებენ, გარდაჰკაზმენ“, ასეთს გადაკეთებულს ნაწარმოებს ქართულად „გარდაჰკაზმული“, ხოლო ბერძნულად „მეტაფრასი“ ეწოდებოდა. ეს ბერძნული სიტყვა ქართულმა ძველმა საისტორიო მწერლობამაც შეითვისა.

გარდაჰკაზმული თხზულებების შემდგენელთა უმთავრესი მიზანი ერთის მხრით ის უნდა ყოფილიყო, რომ ძველ საისტორიო-საეკლესიო თხზულებათა თხრობის ლიტონობა და სიმარტივე მოესპოთ და მხატვრულ-რიტორულ ენაწყლიანობით შეემკოთ, მეორე მხრით „მწვალებელთა“ მიერ „დრკუ“ სიტყვათა „თანაშერევით“ დამახინჯებული და „გარყვნილი“ ძველი თხზულებები „მწვალებლობის ღვარძლისაგან“ განეწმინდათ. ამგვარად ცხადია, რომ ყოველს საეკლესიო ისტორიკოსს შეეძლო „წინა-დაედვა“ რომელიმე „ძუელი იგი [წიგნი] მოწამეთაჲ“ და „შეეცვალა მეტაფრასად“ (ეფრ. ქსიფ. 333). თხზულების გადამკეთებელი, „გადამეტაფრასმქელი... ესე იგი არს განმავრცელებელი და შემამკობელი“ (იქვე 341), ხოლო მის ნაშრომს ერქმეოდა „განვრცელებულნი საკითხავნი“ ანუ „გარდაჰკაზმულნი“ და „მეტაფრასქმნილნი“ (იქვე 431).

ეფრემ მცირეს მაინც საგანგებოდ განმარტებული აქვს, რომ სხვის თხზულების ამნაირად გადაკეთება მაშინ შეიძლება, როცა მოთხრობის ავტორი მართლაც უცივი კაცი იყო. მაინც-და-მაინც თხზულების გადამკეთებელის მოქმედება ერთი უმთავრესი მეთოდოლოგიური კანონით უნდა ყოფილიყო შეზღუდული: მას ყველაფერის ჩაწერა-კი არ შეეძლო, რაც აზრად მოუვიდოდა და მოეწონებოდა, არა-

მედ უნდა გაემშვენებინა, „შეეკაზმა“, ან გადაეკეთებინა „ესევიტარიტა სიტყვითა, რომელი მასვე პირსა იტყოდეს, არა შეჰმატებდეს და არცა დააკლებდეს საქმეთა“-ო (იქვე I, 217). გადამკეთებელი შინაარსსა, მაშასადამე, ვერ შეეხებოდა. ჰეშმარიტად რომ ასე უნდა ყოფილიყო, როგორც ჩვენი მეცნიერი ამბობდა, და რა დიდი ბედნიერება იქნებოდა მეცნიერებისათვის, რომ ეს მარტივი, მაგრამ არსებითად ჰეშმარიტი მეთოდი რიცხვმრავალ გადამკეთებლებს სცოდნოდათ და შეეთვისებინათ!...

ვისაც სურს ნათლად წარმოიდგინოს, თუ რა დიდი მნიშვნელობა აქვს ისტორიის სამეცნიერო მეთოდების განვითარებაში ეფრემის აზრს, მას ვურჩევთ ჩვეულებრივ გადაკეთებული ცხორება და მარტელობანი ღედნებს შეადაროს და მაშინ ადვილად შეამჩნევს, რომ გადამკეთებელი უმეტეს შემთხვევებში უფრო თავის ენაწყლიანობისა და სწავლულობის გამოჩენაზე ფიქრობდა, ვიდრე ღედნის ცნობების შეუცვლელად გადმოცემაზე.

ეფრემ მცირის ზემოაღნიშნული მეთოდოლოგიური მოთხოვნილება ძველ თხზულებათა გადაკეთების შესახებ ქართულ საისტორიო მწერლობას, როგორც ეტყობა, შეუთვისებია და მუშაობის დროს ქართველ „გარდამკაზმელებს“ ამ მეთოდით უხელმძღვანელიათ კიდევ. ამ აზრის სიმართლეს დემეტრე მეფის დროინდელ გამოჩენილ საეკლესიო „აღმწერელის“ არსენ კათალიკოზის თხზულება ცხარეულად ამტკიცებს, რომელიც აი რას ამბობს თავის მიერ წაწინილ გარდაკაზმულ ცა-ში: „წმიდანო მამანო და ძმანო! ესე ნეტარისა ნინოას ცხორებაა შეუწყობელად და განბნეულად ქართლისა მოქცევისა თანა და ჰამბავსა მეფეთასა-თანა აღრეულად სწერია, ვითარცა თქუენ უწყით: რომელიმე თვთ მის წმიდისაგან მოთხრობილად, რომელიმე მეფისა მირიანისაგან, სხუა იაკობ მღდლისაგან, სხუა აბიათარისაგან, სხუა კუალად სიღონიასაგან, გარნა წინა უკუანა და უკუანა წინ იგივე-და-ერთი პირი. და ამისთვის საეკლესიოდ მკითხველთათვის ფრიალ საწყინო იყო და მსმენელთათვის უკმარ. ამის პირისათვის დაფარულად მდებარე იყო და თანა წარეკვდებოდით მოთხრობასა ღვაწლისა მისისა დღესა ესენებისა მისისასა... ამისთვის ვიკადრე თვთ მის წმიდისა მეოხებათა თანა-შეწვევითა და თქუენთა ბრძანებათა მრავლებითა მე უნდომან მტკერმან ფერკთა თქუენთამან ყოვლად უღებმან ცხოვრებულმან უღირსმან არსენი აღწერად მეფობასა დიმიტრისასა... [წმიდისა და ნეტარისა ღედნისა ჩუენისა ნინოასი ცხორებისაა აღზრდით სულიერით მოქალაქობათა, ღვაწლთა და ქადაგებათა და] სასწაულთა შემდგომითი შემდგომად. მიწყია ლიტონითა სიტყვითა იგი პირი, რომელი ძუელსა შინა სწერია: არცა შემიმატებია, არცა დამიკლია, არამედ ძალი სიტყვსა და გამოცხადებასა საქმისაა მოკლედ და მარტივად გამოითქუამს, და მრავალკეცსა და მასვე თანაღრეულობასა ჰამბავსასა თანაწარკდილვარ და უკეთუ რამე შესავალად თხრობისა, ანუ ადგილ-ადგილ შესაკრავად სიტყვსა სიტყუა გვკმარებია, იგიცა საღმრთოთა წიგნთაგან და წმიდათა მიერ თქმულისაგან არს და ყოველი ჰეშმარიტი და ჰეშმარიტებით აღწერილი და წამებული მათ მიერ, აჰა, წინაშე თქუენსა არს“-ო (ცა წაწინოსი არსენი კუხისა, საეკლო მუშმის გამცმა № 10, გვ. 51—52). მაშასადამე, არსენი კათალიკოზი ამბობს: მოთხრობის შინაარსისათვის „არცა შემიმატებია, არცა დამიკლია“-ო. მას მხოლოდ წაწინოს ძველ ცა-ში არსებული „მრავალკეცი თანაღრეულობაა ჰამბავსა“, რაკი „იგივე და ერთი პირი“, ერთი-და-იგივე ცის სხვადასხვა ადგილას, „წინა-უკანა და უკანა-წინ“ რამდენჯერმეა მოთხრო-

ბილი, მოუხსპია და იმის ცდაში ყოფილა, რომ „ძალი სიტყუსა“, დედააზრი და „გამოცხადებაჲ საქმისაჲ“, საქმის ნამდვილი ვითარება მკაფიოდ და ცხადად გამოეთქვა, „მოკლედ და მარტივად“. თავისით არსენს მხოლოდ „შესავალი თხრობისა“ დაუწერია და აქა-იქ, „ადგილ-ადგილ“ კიდევ „შესაკრავად სიტყუსა სიტყუაჲ გკნმარება“^ა-ო, მოთხრობის სხვადასხვა ნაწილის ერთიერთმანეთთან გადასაბმელად საჭირო სიტყვები ჩაურთავს. მთელი ეს ზემომოყვანილი ამონაწერი ნათლად ამტკიცებს, რომ არსენი კათალიკოზი ეფრემ მცირის მეთოდოლოგიური მოძღვრების მიმდევარი და განმახორციელებელი ყოფილა.

როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო ეფრემ მცირეს ერთი პატარა საისტორიო გამოკვლევაჲც აქვს დაწერილი, რომლის სათაური არის: „უწყებჲა მიზნისა ქართულთა მოქცევისაჲ თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიკსენების“. ეს გამოკვლევა დაწერილია ეფრემის მიერ „ეკლესიარხისა ქართულთასა, მღვდელისა უფლისა იოანეს კკრიკეს“ ბრძანების გამო. იმასვე აღუნიშნავს, თუ რა მიზანი უნდა ჰქონოდა ეფრემის ნაწარმოებს და რაგვარ წყაროებით შეეძლო ესარგებლა. იოანე კკრიკეს უბრძანებია, „რათა წერით დაიდვას მას შინა მოსაჯსენებელი, ოდეს მოქცევისა ჩუენისაჲ და თუ რომელთა წიგნთა შინა ბერძენთასა კსენებულ არს“ (ქკ^აბი I, 34). მკვლევარს მამსახადამე, უნდა გამოერკვიო: „ოდეს“, ე. ი. როდის და სად არის მოხსენებული მოქცევაჲ ქართლისაჲ, მაგრამ წყაროდ მხოლოდ ბერძნული წიგნები უნდა აეღო. ამგვარი უცნაური მოთხოვნილება თვით ცხოვრებამ წამოაყენა, სახელდობრ იმ გამწვავებულმა ბრძოლამ ბერძენსა და ქართველებს შორის, როდესაც პირველად საჯაროდ აღიძრა საკითხი, აქვს თუ არა კანონიერი უფლება საქართველოს ეკლესიას დამოუკიდებელი იყოს (იხ. ქ^ალი ერის ისტორია II, 490). რასაკვირველია, თუ ქართველები თავისი უფლების დასამტკიცებლად საბუთებს ქართულ საისტორიო წყაროებითგან მოიყვანდნენ, ბერძნები არავითარ ყურადღებას არ მიაქცევდნენ და არც დაიჯერებდნენ. რომ არავითარი საბუთი არა ჰქონოდათ ქართველების საბუთებისათვის ეჭვის თვალით შეეხედათ და უარყოთ, ამისათვის საჭირო იყო ქართველებს ყველა ცნობები მხოლოდ ბერძნულ საისტორიო წიგნებითგან ამოგკრიბათ. რაკი პაექრობა ამ დროს ხშირი იყო ხოლმე, ქართველები პასუხისათვის ყოველთვის მზად უნდა ყოფილიყვნენ, ხოლო ამისათვის სწორედ ისეთი გამოკვლევის დაწერა იყო საჭირო, როგორც იოანემ ეფრემ მცირეს მიანდო, რომ „უკმდეს თუ ვისმე გამომეძიებელთაგანსა ცნობად“ (ქკ^აბი I, 34), გამოსაღვეი ცნობები მზადა ჰქონოდა.

ეფრემმა მინდობილი საქმე საუცხოვოდ აასრულა: მან ყველა ის წყაროები, სადაც-ი ქართველების გაქრისტიანებისა და ეკლესიის შესახებ ცნობები მოიპოვებოდა, შეკრიბა და თავის მიზნისათვის გამოიყენა. ამაზე მეტი თითქმის არც ჩვენ ვიცით ეხლა*. ეფრემ მცირის შემდეგ ოთხ უმთავრეს თხზულებითგანა აქვს ამოღებული მასალები: მოციქულთა მიმოსლვითგან, „თეოდორიტეს საეკლესიო მოთხრობის წიგნთაგან“, ანტიოქიაში აღწერილ ხრონოლოგითგან და ევაგრე ეპიფანეს „საეკლესიო მოთხრობითგან“, წერილმანი წყაროები კიდევ სხვა იყო.

* რუფინუსის ცნობას გარდა, მაგრამ იგი ვითარცა რომაელი ეფრემისათვის გამოსაღვეარი არ იყო.

როგორც მოსალოდნელი იყო, ეფრემ მცირეს ყოველთვის მკაფიოდ და დაწვრილებით აქვს აღნიშნული, თავის წყაროს სახელდობრ რომელ ადგილითგან იღებს ცნობებს: მაგ., „მოიკვსენებს თეოდორიტე საეკლესიოა მთხრობისა წიგნსა შინა თვსსა ოცდამეოთხესა თავსა“ (ქკ^ბ I, 34), ან კიდევ „ევაგრე ეპიტანესი საეკლესიოსა მთხრობასა შინა თვსსა აღწერს ოცდამეორესა თავსა შინა“ (იქვე I, 53). ამასთანავე თეოდორიტეს თხზულებითგან მოყვანილი მისი თარგმანი იმდენად სწორე და დედანზე დაახლოვებულა, რომ მეტი შეუძლებელია*. მხოლოდ ერთ ადგილას განზრახ დაჰშორებია ბერძნულს ტექსტს: თეოდორიტეს ქართველების შესახებ ნახმარი აქვს სიტყვა „ბარბაროსნი“, ეფრემს-კი გადმოუთარგმნია სიტყვით „ნათესავნი“ (ქკ^ბ I, 35 = Migne, Patr. graeca, v. 82, Historia eccl. lib. I, cap. 23), რასაკვირველია იმიტომ, რომ მას თავისი ეროვნება ამ სათაკილო სახელწოდების ღირსად არ მიაჩნდა.

სამწუხაროდ „ხრონოლოგუს“ ჩვენამდე არ მოუღწევია. მაგრამ რომ ეს საბუთიც ეფრემ მცირის მოგონილი და შეთხზული არ არის, ეს ცხადადა ჩანს ერთი ბერძენი მეცნიერის ნიკონ შავმთელის 1072—1088 წლებს შორის დაწერილ წიგნითგან. რომელსაც „ტაკტიკონი“ ეწოდება. მას ამ თხზულებაში სწორედ იგივე ნაწყვეტი აქვს მოყვანილი, რომელიც ეფრემ მცირეს გადმოუთარგმნია და რამდენადაც ამ ნაწარმოების დაბეჭდილ სლავურ თარგმანითგან ჩანს (ბერძნული დედანი ჯერ გამოქვეყნებული არ არის) ჩვენს მეცნიერს დედანი სიტყვასიტყვით უთარგმნია (იხ. Правосл. Палест. Сборник, вып. 16, გვ. გვ. 40, 47 და 48).

მას შემდგომ რაც ქართულ საეკლესიო მწერლობაში ანდრია მოციქულის საქართველოში ქადაგების შესახებ ცნობას განსაკუთრებული ყურადღებამიაქციეს და სამშობლო ეკლესიის დამფუძნებლად პირველ-წოდებული მოციქული აღიარეს, უნებლიეთ საკითხი იზადებოდა: თუ ქრისტიანობა საქართველოში მართლა პირველ საუკუნეშივე გავრცელდა, მაშ წმიდა ნინოს რაღა შემოციქულებოდა, ან-და ვინღა უნდა მოექციათ? ამის გამო სიმართლის მოყვარულსა და გულ-წრფელ აღამიანს ან ერთი ცნობა უნდა უარ-ეყო, ან მეორე. ეფრემ მცირის მკაცრს ლოლიკურს მსჯელობასაც ეს გარემოება არ გამოჰპარვია და ცდილა ეს ორივე ცნობა ერთიერთმანეთში ისე შეეთანხმებინა, რომ ორივეს შესაფერისი მნიშვნელობა ჰქონოდა. მას როგორც საეკლესიო მწერალსა და მონაზონს არ შეეძლო არც ერთი ამ ცნობათაგანი უარეყო იმიტომ, რომ ორივე ისეთს წყაროებზე იყო დაფუძნებული, რომელთა სიმართლე მაშინ ყველასა სწამდა. წა ნინოს შესახებ ცნობის უარყოფა არც ახლა შეიძლება, იმიტომ რომ მოღვაწეობა თანამედროვე ისტორიკოსსა აქვს აწერილი. „მიმოსლვაჲ მოციქულთაჲ“-ც მაშინ უეჭველ წყაროდ იყო მიჩნეული. რაკი ორივე ცნობა ნამდვილად ითვლებოდა, ეფრემმა დაასკვნა: წა ნინოს ქადაგება უეჭველია იმიტომ იქნებოდა საჭირო, რომ ალბათ „ამათ წმიდათა სამოციქულონი მოძღურებისა თესლთა ანეულნი მრავალყამ დაიპყრნა ღუარძლმან

* სპ პატარა წინადადებას გარდა (Migne. Patr. graeca, vol. 82, Historia eccl. lib. I, cap. 23), რომელიც ქართულ თარგმანს აკლავ, სხვა ყველაფერი სიტყვა-სიტყვით არის გარდმოცემული. რაკი თარგმნის დროს ეფრემი საზოგადოდ დედანს კვალდაკვალ მისდევს ხოლმე, იმიტომ ალბათ ის სამი წინადადება ბერძნულ ტექსტსაც უნდა ჰკლებოდა.

მეკერპეთამან, არა ხოლო ჩუენ შორის, არამედ თვთ მათ ბერძენთაცა შორის“-ო (ქკ^ბ I, 34). ამგვარი მაგალითები, რომ ახალი მოძღვრება შემდეგ დაჩაგრულიყო და საბოლოოდ გამქრალიყო, ბევრი იცოდნენ მაშინ. ამ შემთხვევაში ჩვენი მეცნიერი სამშობლო ქვეყნის წარსულის შესახებ სხვა ქვეყნების ისტორიის საზოგადო მოვლენათა მიხედვით მსჯელობს, ანალოგიით სარგებლობს და დაასკვნის, რომ როგორც სხვა ქვეყნებში „სამოციქულონი მოძღვრებისა თესლთა ანეულნი მრავალჲმ დაიპყრნა ლუარძლმან მეკერპეთამან“, ისევე საქართველოშიც უნდა მომხდარიყო და სწორედ ამის გამო საჭირო იქნებოდა ქრისტიანობის ხელმეორე ქადაგება საქართველოში. ყურადღების ღირსია, რომ ეფრემ მცირის ამ თეორიამ გაიმარჯვა და საყოველთაოდ გავრცელდა. ეფრემის თეორია XIX საუკუნის დამლევამდე შეურყეველი იყო. ამიერითგან საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ იორივე ცნობა შეთანხმებული და ლოლიკურად სრულებით დასაბუთებული იყო. რასაკვირველია, ახლა ამ საკითხის შესახებ ჩვენ სხვა აზრს მივდევთ, მაგრამ მაინც უნდა აღვიაროთ, რომ მაშინ ამაზე უკეთესად ამ საკითხის გადაწყვეტა შეუძლებელი იყო.

მხოლოდ ერთს შემთხვევაში, როდესაც იგი მირონის კურთხევის უფლების ამბავს არკვევდა, ეფრემ მცირეს შეცდომა მოუვიდა. საკვირველი ის არის, რომ ეს საკითხი ყოფილა „საძიებელი მრავალთაჲ, თუ ოდეს მიიღეს ქართველთა კურთხევაჲ მიპრონისაჲ“ (ქკ^ბ I, 47). ჩვენს მკვლევარსაც ბევრი უძებნია, მაგრამ საჭირო ცნობები ვერ უპოვნია და ამის გამო მთელ ჩემ გამოკვლევას „მრავალჲმ ვდროებდ აღწერად“-ო (იქვე I, 47). რაკი არაფერი აღმოჩენილა, იგი თავდაპირველად არკვევს თუ როგორ გადაწყვეტილა ეს საკითხი სხვაგან და ამისდა მიხედვით, აქაც ანალოგიით მსჯელობს, საქართველოშიაც ამნაირად უნდა მომხდარიყო. რაკი ქალკედონის კრებას ესმა, რომ სიძვირის გამო მირონს ჰყიდდნენო, ამიტომ დაადგინეს, მარტო ანტიოქიაში შეზავებული მირონი-კი არ არის წმინდა, არამედ ყველგან სხვაგანაცაო. ეს ცნობა იყო „საზოგადოდ ყოველთათჳს“, მაშასადამე, ქართველებსაც უფლება ეძლეოდათ ქალკედონის კრების ამ დადგენილების შემდეგ მირონი საქართველოშივე ეკურთხათ. მაგრამ ამას გარდა ეფრემ მცირე საქართველოში განსაკუთრებულ მიზეზსაც ასახელებს, ამიტომაც კიდევ შეიძლებოდა მიენიჭებინათ უფლებათ: „საგონებელ არს, ვითარმედ სიმორისათჳს გზისა და რომელ ფრიად საშიშ არს უცხო თესლთა შორის კმელით ანტიოქიით ქართლს წაღებაჲ წ^წისა მიპრონისაჲ, ამისთჳს თვთ ადგილსა დაწესებულ არს მათდა კურთხევაჲ მიპრონისაჲ“-ო (იქვე I, 47).

საკვირველი ის-კი არ არის, რომ ეფრემ მცირე ამნაირად მსჯელობს, მისი აზრების მიმდინარეობა ლოლიკურად სრულებით სწორეა და ჩვენც რომ საბუთები არა გვქონოდა იმავე ანალოგიის მეთოდს მიემართავდით და „საგონებელს“ მივეცემოდით,—ამ მხრივ იგი უძლეველია,—საკვირველი ის არის, რომ მას და მრავალ სხვა პირთ თითქოს არა სცოდნიათ, რომ ამ საკითხის შესახებ საუცხოვო, თანამედროვის მიერ აღწერილი ცნობები მოიპოვება გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში (ქ^ქლი ერის ისტორია II, 405) და თვით საბუთის დედანიც იერუსალიმის მონასტერში ინახებოდა. მაგრამ ესეც-კია, რომ შესაძლებელია, რაკი ეფრემს ნაბრ-

ძანები ჰქონდა უეჭველად ბერძნული წყაროებითგან ამოეკრიბა, სწორედ ამის გამო გრიგოლ ხანძთელის ცხორების ცნობაც არა აქვს მოყვანილი.

ზემომოყვანილითგან ვგონებ სრულებით ცხადი იქმნებოდა, რომ ეფრემ მცირე შესანიშნავი, სწორუბოვარი ქართველი მეცნიერი ფილოლოგოსი, ფილოსოფოსი და ისტორიკოსი იყო და ჩვენი ზნეობრივი მოვალეობაა მისი ნაღვაწი და ყველა ნაშრომი ისე გამოვცეთ და შევისწავლოთ, როგორც მის დიადს სულს, მაღალს გონებას და ღრმა სამეცნიერო ცოდნას და ნიქს შეეფერება¹⁴.

ლეონტი მროველი

მშ დ`ფსეულსა და ანა დ`ფლს ქ`ცა-ში ერთს ადგილას აღნიშნულია: „არჩილის წამება და მეფეთა ცხორება და ნინოს [მიერ] ქართლის მოქცევა ლეონტი მროველმან აღწერა“-ო (*432, გვ. 211). როგორც ამ შენიშვნითგანა ჩანს, ქ`ცის ძველს დედანში „მეფეთა ცხორება“, „ქართლის მოქცევა“ და „არჩილის წამება“ ლეონტი მროველის თხზულებად იყო ცნობილი. უეჭველია, როგორც ქვემოთ ქ`ცა-ში (*437, გვ. 215), ჯუანშერი ავტორის სახელია და არა გადამწერისა, ამგვარადვე აქაც ლეონტი მროველი ავტორის სახელია. ამათ თვით ზმნა „აღწერა“-ც ამტკიცებს, რომელიც ძველ ქართულში შეთხზვას ჰნიშნავდა. ლეონტი მროველი რომ მწერლად და ისტორიკოსად ითვლებოდა წინათაც, ეს წა არჩილის ახალ ცხორებითგანაც ჩანს, რომლის ავტორი ამბობს: არჩილის „ღირსებისთა ქებათა ვერვინ მკადრე ქმნილ არს, თვნიერ მის ჟამისა წმიდისა ეპისკოპოსისა ლეონტი მროველისა, რომელსაცა მისი სანატრელი ცხორებაა და ღუაწლი ვრცელად აღუწერია, ვითარცა მოგვთხრობს მატინანე ქართველთა ცხოვრებისა“-ო (ც`ა არჩილი II-ისა, დაბეჭდილი მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ს „ქართ. მწერლობა“-ში I წიგნი 258). „მეფეთა ცხორება“ ამ წინადადებაში რასაკვირველია უნდა უდრიდეს ქართლის ცხორების დასაწყისს, რათგან მხოლოდ ამ ნაწილს მშ დ`ფსეულს ქ`ცის ხელთნაწერში ამგვარი სათაური აქვს: „სახელითა მამისათა, ძისათა და სულისა წმიდისათა ვიწყო მოთხრობად ცხორება ქართუელთა მეფეთასა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“ (*95, გვ. 1). მაშასადამე, ლეონტი მროველის თხზულების სრული სათაური ყოფილა „ცხორება ქართუელთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“. ყურადღების ღირსია, რომ წა ნინოს ცხორების გადამკეთებელი არსენი კათალიკოზი ამ თხზულებას „ც`ა“-ს-კი არ ეძახის, არამედ „ჰ ა მ ბ ა ვ ი მ ე ფ ე თ ა“-ს (საეკ. მუზეუმ. გამოც. № 10, გვ. 51). თვით ლეონტი მროველიც თავის თხზულებას ერთ ალაგას „ამბავს“ უწოდებს: „აქამომდე დავსწერეთ ამბავი ესე რვათა ძმათა, ხოლო აქეთგან ვიწყოთ და წარმოვთქუათ ამბავი ქართლისა“-ო (გვ. 5).

ვინ იყო ლეონტი მროველი და როდის ცხოვრობდა იგი, ამის შესახებ ჩვენ ცნობები არ მოგვეპოვება. საყურადღებოა, რომ ათონის ივერთა მონასტრის ერთ ხელთნაწერში № 61 ნ. მ ა რ რ ი ს სიტყვით მოხსენებული ყოფილა „ლეონტი მროველი მთავარ-ეპისკოპოსი“ (Агиографические материалы по груз. рукоп. Ивера I, 84, ЗВОАО, XIII), მაგრამ ამ უკანასკნელის შესახებაც მეტი ცნობები არ არსებობს, ისტორიკოსი და ათონის ხელთნაწერში აღნიშნული ლეონტი მროველი ერთი და იგივე პირია, თუ არა. მხოლოდ დაახლოვებით შეგვიძლია განვსაზღვროთ აგრეთვე დრო, როდესაც მოღვაწეობდა ჩვენი ისტორიკოსი. ლეონტი სარგებლობს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-თ და შატბერდისეულ წა ნინოს ცხორებით, მოხსენებული აქვს (გვ. 30) ანდრია და სვიმონ კანანელის ქადაგება საქართ-

ველოში (თუ ეს მერმინდელ გადამწერის შეტანილი არ არის). ამის გამო შეუძლებელია ლეონტი მროველს XI საუკ. ადრე ეცხოვრა.

ლეონტი მროველის თხზულებას „ცხოვრება ქართულთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“ ჩვენამდის იმ სახით არ მოუღწევია, როგორც თვით ავტორს უნდა დაეწერა და დაუწერია. „ცხოვრება“ გადამწერთაგან დროთა განმავლობაში თვალსაჩინოდ დაზიანებულია. როგორც მწმ დ'ფლისეულის ქცითგანა ჩანს, ვგონებ იქ უნდა თავდებოდეს, სადაც იწყება ვახტანგ მეფის ცხოვრება: მხოლოდ ამ ნაწარმოებსა აქვს სრულებით ახალი სათაური.

თვით ლეონტი მროველის ნაწარმოები იყოფება ორ ნაწილად: პირველი შეიცავს ქართველთა „პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა და მეფეთა“ ცხოვრებას წარმართობის დროს (*95—191, გვ. 1—55), ხოლო მეორე — მირიანითგან მოყოლებული ვახტანგ მეფემდე (*191—293, გვ. 55—116). რომ მაინცადა-მაინც ლეონტი-მროველს მარტო წა ნინოს ცა-კი არ დაუწერია, როგორც ეს ალბათ შეცდომით აღნიშნულია ქცის მერმინდელ გადამწერისაგან, არამედ საქართველოს გაქრისტიანებაც, ეს ცხადად იმ სათაურითგანაცა ჩანს, რომელიც ამ ნაწილისათვის ავტორს გაუკეთებია: „მოქცევა მირიან მეფისა და მისთანა ყოველისა ქართლისა წმიდისა და ნეტარისა დედისა ჩუენისა ნინო მოციქულისა მიერ“ (*191, გვ. 55 და ანა დ'ფლს ქცა). მაშასადამე, ავტორს უმთავრესად ყოველისა „ქართლისა“ გაქრისტიანებაზე ჰსურდა ელაპარაკა და წა ნინოს ცა ამ მოთხრობის მხოლოდ ერთს ნაწილს შეადგენდა. მართლაც ამ სათაურს ზედვე მიჰყვება: „პირველად უკუე ვაცსენოთ ცხოვრება წმიდისა და ნეტარისა დედისა ჩუენისა... ნინო მოციქულისა“-ო (*191, გვ. 55).

ლეონტი მროველის თხზულების ორივე ნაწილი ერთი-და-იმავე სიტყვებით იწყება: „პირველად ვაცსენოთ“ (*95 და 191, გვ. 1 და 55). პირველი ნაწილი თავის მხრივ თავებად ყოფილა დაყოფილი. ახლა თავების სათვალავი მხოლოდ ერთგანდა არის შერჩენილი: „თავი მეოთხე, ქართლისა (sic) შესულა სპარსთა და მეფობა მირიანისი“ (*171, გვ. 44). რომ მროველის თხზულება მართლა თავებადა ყოფილა დანაწილებული, ეს ნათლად თვით ავტორის სიტყვებითაცა მტკიცდება. ლეონტი მროველი ერთს ადგილს ამბობს: „ფეროზს, სიძესა მირიანისსა, აქუნდა ქუეყანა, რომელი ზემო თავსა ვაცსენეთ“-ო (*190, გვ. 55).

რაკი დანარჩენი თავების პირველი სტრიქონები წითურად არის ნაწერი, ამიტომ იმის გამორკვევა, თუ სად იწყება ახალი თავი, ძნელი არ არის. სათვალავისდა მიხედვით ლეონტი მროველის ნაწარმოები მე-171 (გვ. 44)-ე გვერდამდე სულ სამ თავად უნდა ყოფილიყო დაყოფილი, რათგან მე-171 (გვ. 44)-ე გვერდით უკვე მეოთხე თავი იწყება. ამის გამო „თავი პირველი“ უნდა პირველი გვერდითგანვე იწყებოდეს სიტყვებით „პირველად ვაცსენოთ ესე რამეთუ სომეხთა და ქართულთა, რანთა და მოვაკანელთა, ჰერთა და ლეკთა და მეგრელთა ამათთვისთა ერთი იყო მამა სახელით თარგამოს“ (*95, გვ. 1). „თავი მეორე“ უნდა იწყებოდეს შემდეგი წინადადებით — „აქამომდინ დავსწერეთ ამბავი ესე რვათა ძმათა, ხოლო აქათგან ვიწყოთ და წარმოვთქუათ ამბავი ქართლისა და ნათესავისა მათისა“-ო (*102, გვ. 5). „თავი [მესამე]“-ს სათაური უნდა იყოს „შემოსულა ალექსანდრესი“ (*128, გვ. 13). „თავი მეხუთე“ იწყება იქ, სადაც სწერია: „ხოლო აწ ვაცსენოთ ცხოვრება მირიანის ძისა ქასრე არდამირისი“ (*179, გვ. 48). ამით თავდება პირველი ნაწილი, რომელიც, მაშასადამე, ხუთს თავს შეიცავს.

რაკი ლეონტი მროველის თხზულების მეორე ნაწილი, ბოლო ფურცლებს გარდა, თითქმის მთლად შატბერდისეულ წაწინოს ცტგან არის ნასესხები, ამიტომ აქ მოთხრობა განსაკუთრებულ თავებად დაყოფილი არ არის, არამედ აქა-იქ შერჩენილია იგივე სათვალავები და სათაურები, რომლებიც შატბერდისეულ წაწინოს ცწაში მოიპოვება.

რა მიზანი ჰქონდა ლეონტი მროველს, როცა თავის თხზულების წერას შეუდგა? ქართულ საისტორიო მწერლობაში ლეონტი მროველამდე არსებობდა „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მატიანე, — ნაწარმოები, სადაც ქართველების ძველი ისტორია იყო მოთხრობილი. მაგრამ იქ უუძველესი ხანა აღწერილი არ არის და მხოლოდ ალექსანდრე მაკედონელის კავკასიაში ვალაშქრებით იწყება. შეიძლება მამასადა-მე, ლეონტი მროველს განზრახვა ჰქონოდა ქართველი ერის უუძველესი დროის ისტორია დაეწერა. მაგრამ ლეონტი მროველის ნაწარმოების მიზნის ამგვარად განმარტვა სრული არ იქმნებოდა.

ლეონტი მროველს თუმცა სათაურში თითქოს ერთ-ერთ მიზნად დასახული ჰქონია „ცხორება ქართულთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“ მაგრამ, როგორც თვით თხზულებითგან ჩანს, მას მარტო მეფეთა, მამათა და ნათესავთა ცხორება არა ჰქონია მხედველობაში, არამედ ბევრი სხვა დიდმნიშვნელოვანი საკითხიც. ჩვენი ისტორიკოსის პირველი და უმთავრესი მიზანი იყო, გამოერკვია კავკასიაში მცხოვრებ ერთა საზოგადოდ და განსაკუთრებით-კი ქართველების ჩამომავლობა და ნათესაობა. „პირველად ვაჯენოთ ესე, რამეთუ სომეხთა და ქართულთა, რანთა და მოვაკანელთა, ჰერთა და ლეკთა, [კავკასიანთა] და მეგრელთა, ამათთჳსთა ერთი იყო მამა სახელით თარგამოს. ესე თარგამოს იყო ძე თარშისი, ძის წული იაფეტისი ნოეს ძისა“ (*95, გვ. 1). ამგვარად ჩვენს საისტორიო მწერლობაში ქართველთა შთამომავლობითი შტო დაბადების მამათმთავართა შთამომავლობითს შტოს პირველად ვგონებ ლეონტი მროველმა დაუკავშირა. წინათ, მაგალითად „მოქცევაჲ ქა“-ს მატიანეში, ქართველი ერის არც ნათესაობაზე, არც შთამომავლობაზე იყო რამე ნათქვამი. ჩვენ კარგად ვიცით, რომ ეს საკითხი სხვადასხვა ერთა მონათესაობის შესახებ ძველ ბერძენებსაც აწუხებდა და ისინიც თავისებურად ცდილობდნენ ეს საყურადღებო „საძიებელი“ როგორმე გადაეწყვიტათ. ქართველთა სხვადასხვა ტომებს ზოგი თესალიელთა შთამომავლობად სთვლიდა, ზოგი, როგორც მაგ., ჰეროდოტე, ეგვიპტელთა ახალშენად. მაგრამ ძველი საბერძნეთის მწერლებს აზრადაც-კი არ მოსვლიათ, რომ სხვადასხვა ქართველი ტომები ერთიერთმანეთის მონათესავენი არიან. მით უმეტეს მათ ფიქრადაც არ გაუტარებიათ, რომ ყველა კავკასიაში მოზინადრე ერები ერთის შთამომავლობის ყოფილიყვნენ: ამ დროს აზრი კაცობრიობის ერთობლივ შთამომავლობაზე ჭერ არ არსებობდა. მხოლოდ მას შემდგომ, როცა ქრისტიანობა გავრცელდა და მასთან ერთად მაშინდელმა განათლებულმა ხალხებმა „დაბადება“ შეითვისეს, თვითოეული ერის მეცნიერი მწერლები ცდილობდნენ, რომ „დაბადების“ მამათმთავართა შტოში, რომელიც ნოეს სამ შვილის—სემ, ქამ და იაფეტისაგან იყო გამოყვანილი, ან თავის ერის, ან არა და სხვა ცნობილ ერთა მამათმთავრის სახელი მოეძებნა, — ან სემის, ან ქამის, ან არა და იაფეტის შთამომავლობად აღეარებინა. განსაკუთრებით ბერძენი მწერლები ცდილობდნენ ამ საკითხის გამორკვევას. მაგალითად, ევსევი კესარიელი ჰერთა, კოლხებს, ტიბარენებს, მოსკნიკებს იაფეტის შთამომავლობადა სთვლიდა, ხოლო ბაბილონის ენათა აღრევის შემდ-

გომ სხვათა შორის მოხსენებულა იბერთა, კოლხთა და ქანების ენა (ხრონოგრაფი, იხ. ლ ა ტ ი შ ე ვ ი I, 667). ეპიფანეს-კი ლაზები, ხალდეები, მოსსკნიკები, იბერნი და [აფსილები სემის შთამომავლობად მიაჩნია (ლ ა ტ ი შ ე ვ ი, I, 707), თუმცა შემდეგ მოსსკნიკებს, კოლხებს და ხალიბებს იგი ამასთანავე იაფეტრიანებადაც ასახელებს (იქვე I, 708). ევსტათე ანტიოქელსაც ნოეს სამის შვილის შთამომავალთა შორის მოხსენებული ჰყავს „[თ]ობელ“ თობალების „ეხლანდელ იბერების“ მამათმთავარი და „ოსოხი“ „მესხთა, ეხლანდელ კაპადუკიელთა“ მამათმთავარი (ლ ა ტ ი შ ე ვ ი, I, 700). ერთი სიტყვით, ქრისტიანე ბერძენი მემატრიანენი დაბადების შთამომავლობითს შტოში სხვათა შორის ქართველ ტომებსაც წინაპრებს უძებნიდნენ და ეს, თუ გნებავთ, ერთა მონათესაობის გამორკვევის პირველი ცდაა.

„მქცა ქჯ“-ს მატრიანის ავტორის დროს, როგორც ეტყობა, ქართულ საზოგადოებაში ჯერ კიდევ სურვილი არ ჰქონიათ, რომ თავისი უუძველესი ისტორია ნოეს ერთ-ერთ შვილის დროითგან დაეწყოთ და დაბადების მამათმთავარა შტოში თავიანთის ადგილი ეპოვათ. მხოლოდ ლეონტი მროველის დროს, როგორცა ჩანს, მიუქცევიათ ამ საკითხისათვის ყურადღება. სწორედ ამ მხრივ არის საგულისხმო, რომ „ცა ქართულთა მეფეთა“ ქართველების ისტორიას იწყებს „თარგამოს“-ითგან, რომელიც „იყო ძე თარშისი, ძისწული იაფეტისი, ნოეს ძისა“, ლეონტი მროველმა ქართველები, მაშასადამე, იაფეტის შტოს მიაკუთვნა.

საყურადღებოა, რომ ჩვენი ისტორიკოსი ამტკიცებდა: „სომეხთა და ქართულთა, რანთა და მოვაკანელთა, ჰერთა და ლეკთა, [კავკასიანთა] და მეგრელთა — ერთი იყო მამა“-ო (*95, გვ. 1), ყველა კავკასიის ერები ერთი შთამომავლობისა იყვნენო. ამ შემთხვევაში ჩვენს მემატრიანეს, რასაკვირველია, რაიმე საფუძვლიან მოსაზრებით არ უხელმძღვანელია, მის აზრს დაკვირვება და სიღრმე აკლია და ნამდვილი ქართველი ტომები და კავკასიის სხვა ერები ერთმანეთში არიან არეულნი. ამასთანავე მას, როგორც ეტყობა, არ ესმოდა, რომ ქართველები, მეგრელები და ჰერნი ერთიერთმანეთის ძმები არიან, ხოლო რანთა, ლეკთა და მოვაკანელთა ქართველების მონათესაობა თუ საექვო არ არის, მაინც უფრო შორეულია. ქართველებისა და სომეხთა ძმობაც ავტორს, რასაკვირველია, ამ ორი ენის ნათესავობაზე არა აქვს დამყარებული. მაინცა-და-მაინც ლეონტი მროველს უფლება არა ჰქონდა ეთქვა, რანნი, ლეკები, მოვაკანელნი და სომეხები ქართველების ღვიძლი ძმები არიან იმნაირადვე, როგორც ქართველები, ჰერნი და მეგრელებიო. ამ შემთხვევაში, მგონია, ზემოჩამოთვლილ ერთა ერთ-თესლოვანი შთამომავლობისა და ძმობის აზრი უფრო პოლიტიკური მეგობრობისა და ერთობის განმტკიცების სურვილითა და მოსაზრებით უნდა იყოს შეტანილი. თუმცა იქნებ ხალხში გარდმოცემით მაინც რაიმე ბუნდოვანი თქმულება არსებობდა ქართველთა და ზემოჩამოთვლილ ტომთა მონათესაობაზე.

ლეონტი მროველი თავის მიზნის განსახორციელებლად მეტად მარტივს, მაგრამ იმ დროს ყველგან საერთოდ გავრცელებულს საშუალებასა ხმარობს. უკვე „დაბადებაში“ ექვემიუტანელ რწმენად იყო მიღებული, ვითომც თვითოეულ ხალხს და ქვეყანას, ან ქალაქს რომელიმე მამათმთავარი ანიჭებდა ხოლმე სახელს, რომელიც იმ ერის წინაპრად და მამად ითვლებოდა, რომლისაგანაც მომდინარეობდა მთელი ერი, ისე როგორც ადამისა და ევასაგან „დაბადების“ წარმოდგენით წარმოიშვა მთელი კაცობრიობა, ამ საზოგადო რწმენის გამო „დაბადების“ დამწერნი

და შემდეგ ქრისტიანე მეცნიერი მემატიაწიანიც ყოველთვის, როცა სურდათ გამოერკვიათ რომელისაჲმე ერის, ან ქვეყნის მამათმთავრის სახელი, ამაჲ საშუალებას შიჰმართავდნენ ხოლმე: აიღებდნენ იმ ხალხისა, ან ქვეყნის სახელს, მაგ., მესხებისას მეშეხ, ან რომელისაჲმე ქალაქისას და დარწმუნებული იყვნენ, რომ ეს ხალხი წარმოიშვა, ან არა და ეს ქალაქი და ქვეყანა დაარსდა და ბინადარი გახდა ერთი კაცისაგან, რომელსაც ერქვა მეშეხ: ერების წარმოშობისა და მონათესაობის მთელი ეს იმდროინდელი თეორია დამყარებული იყო იმ ღრმა და საზოგადო რწმენაზე, რომ მთელი კაცობრიობა ერთი ცოლქმრისაგან წარმოსდგა, ვითომც თავდაპირველად ერთი მეუღლენი იყვნენ, ხოლო შემდგომ თანდათანობითი გამრავლების წყალობით ჯერ გვარი გაჩნდა, მერმე ტომი, შემდეგ ერი და მთელი კაცობრიობაც. თანამედროვე მეცნიერება ასეთს შეხედულებას უარჰყოფს. ახლა სოციოლოგიური კვლევა-ძიებისა და მიხედვით შეურყეველ ქეშმარიტებად არის მიჩნეული, რომ ერთ ცოლქმრობაზე დაფუძნებული სახლობა თავდაპირველი მოვლენა არ იყო, რომ გვარი და ერი ოჯახისაგან არ არის წარმომდგარი, პირიქით თვით ოჯახი გვარისაგან გამოიყო, რომ ადამიანთა საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ჯერ მხოლოდ გვაროვნობა არსებობდა, ხოლო შემდგომ როცა საგვარეულო წესწყობილება სხვადასხვა მიზეზების გამო დაიძრვა, გაჩნდა ერთ ცოლქმრობაზე დამყარებული ოჯახიც.

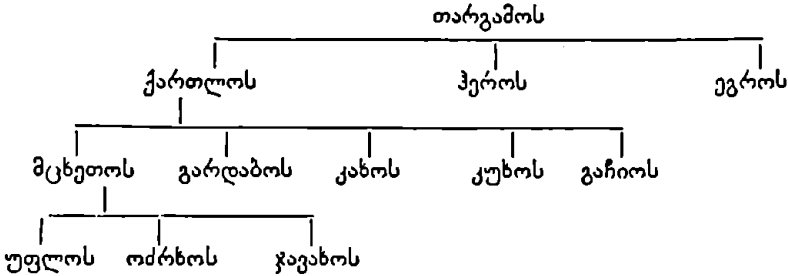
ლეონტი მროველსაც, რასაკვირველია, კაცობრიობის ყოფა-ცხოვრების განვითარების მიმდინარეობა იმგვარადვე ჰქონდა წარმოდგენილი, როგორც სხვა ერთა იმდროინდელ მემატიაწიანებს. მასაც ქართველები და კავკასიის სხვა ხალხები ნოეს შვილის იაფეტისაგან წარმოშობილი ჰგონია. კავკასიაში მცხოვრებს თვითოეულს ერს თავისი მამათმთავარი ჰყავდა, — მათ საერთო მამას ერქვა თარგამოს, ხოლო მის შვილებს — ჰაოს, ქართლოს, ბარდოს, მოვაკან, ლეკ, ჰეროს, კავკას და ეგროს (*96, გვ. 2).

რასაკვირველია, ყველა ეს მამათმთავართა სახელები, — ან ამ ერთა, ან მათ ხელში მყოფ მიწა-წყლის სახელებისაგან არის ნაწარმოები, მაგ., ქართველების მამათმთავრის სახელი ლეონტი მროველს შეუქმნია ქვეყნის სახელისაგან „ქართლი“. ამ სიტყვისათვის სახელობითი ბრუნვის ნიშანი „ი“ მოუკვეცია და „ქართლისათვის მიუმატებია სახელობითი ბრუნვის ბერძნული დაბოლოება „ოს“. ამგვარადვე ნაწარმოები მეგრელებისა და შირვანელთა მამათმთავრების სახელები — ეგრისი = ეგრ + ოს, ქალაქი ბარდავი — ბარდა = ბარდ + ოს. ამგვარადვე წარმომდგარია სომხების და კახთა მამათმთავრის სახელი. მხოლოდ თვით ხალხის სახელისაგან არის შექმნილი: ჰაა (სომეხი) = ჰა + ოს, კახ — = კახ + ოს, კუხ — = კუხ + ოს. რანთა, ჰერთა და ლეკთა მამათმთავრის სახელებიც — კი ნაწარმოებია მხოლოდ ქვეყნის შეკვეცილ სახელისაგან, დაბოლოების მოკვეციტ „ოს“-ის მიუმატებლივ: ქ. მოვაკან-ეთი = მოვაკან, ჰერეთი = ჰერ + ოს, ლეკეთი = ლეკ.

ქართლოსის შვილების სახელები ამგვარისავე წესით არის ნაწარმოები: ქ. მცხეთისაგან მცხეთ + ოს, ქ. გარდაბანისაგან — გარდაბ + ოს. ამ „მეთოდის“ საშუალებით შეუქმნია ლეონტი მროველს მცხეთოსის შვილების სახელებიც: ქ. უფლისციხისგან (ესე იგი მეფის ციხე) უფლ + ოს, ქ. ოძრხისგან = ოძრხ + ოს და ჯავახ + ოს (ჯავახ + ი).

როგორც ზემომოყვანილ ცნობებითგანა ჩანს, ლეონტი მროველს ქართველ ტომთა და ქალაქების სახელები ერთიერთმანეთში აურევია. ამიტომ მამათმთავარ-

თა სახელები ზოგჯერ ისეთ ქალაქების სახელებისდა მიხედვით შეუქმნია, რომელთა არსებობა ქართველი ერის ტომობრივი ნათესაობის გასაგებად იმდენად საჭირო არ არის. მართო ქართველი ტომები რომ მივიღოთ მხედველობაში და ამისდა გვარად გამოვარკვეოთ, თუ როგორა ჰქონდა წარმოდგენილი ლეონტი მროველს ამ ტომთა ერთიერთმანეთ-შორისი ნათესაობრივი დამოკიდებულება, შემდეგი გვაროვნობის შტო წარმოგვიდგება:

მაშასადამე, იმ დროს, როდესაც ავტორის აზრით მეგრელებსა, ჰერთა და „ქართულთა“ შორის ძმური ნათესაობა იყო, იმდენადვე შორეული, როგორც მისი შეხედულებით „ქართულებსა“, სომეხთა და რანთა, შირვანელთა და ლეკთა შორის არსებობდა, ამავე დროს ქართლოსის შთამომავლობად მას მართო ქართლელნი (მცხეთოს და უფლოს), კახელნი (კახოს, კუხოს, გაჩიოს) და მესხნი (ოდრხოს და ჯავახოს) მიაჩნია. სხვა ტომების შესახებ ავტორს არავითარი ცნობები არ მოუპოვება. ყურადღების ღირსია, რომ ლეონტი მროველმა არა იცის რა ეგროსისა და ჰეროსის ჩამომავლობის შესახებ. როგორც ჩანს, მეგრელ და ჰერთა ტომების შესახებ საჭირო ცნობები არა ჰქონია. ამასთანავე არაფერია ნათქვამი აფხაზებსა და სვანებზეც.

მაშასადამე, ლეონტი მროველმა იმ საკითხს, რომლის გამორკვევაც იცისრა, ვერ სძლია, ვერც საკმაო ცოდნა გამოიჩინა, რომ ნათესაენი უცხოსაგან განერჩია და ქართველი ტომები (ქართლელნი, კახელნი, მესხები, მეგრელები და სხვანი) კავკასიის სხვა ერებისაგან განცალკევებულისა, თვით ისინი-კი ერთის შთამომავლობისად აღეარა. ქართველ ყველა ტომების შესახებაც საჭირო ცნობები არა ჰქონია. ერთი სიტყვით, მან იმგვარად განახორციელა თავისი განზრახვა, როგორც განახორციელებდა სხვა იმდროინდელი ისტორიკოსი. ლეონტი მროველის ცნობებს ქართველების ჩამომავლობის შესახებ ჩვენთვის ახლა მხოლოდ იმდროინდელ საზოგადოებრივ აზრების შესასწავლად აქვს მნიშვნელობა. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია, რომ ლეონტი მროველი ქართველებისა და კავკასიის სხვა ერთა შთამომავლობასა და ნათესაობას ყურადღებას აქცევდა და ეხებოდა. ეს უეჭველია იმის მომასწავებელი უნდა იყოს, რომ იმდროინდელ ქართველ საზოგადოებისათვისაც ამგვარი საკითხი საგულისხმო ყოფილა.

ყურადღების ღირსია, რომ ლეონტი მროველი მამათმთავართა სახელების წარმოებისათვის სიტყვას ბერძნულ დაბოლოებას „ოს“-ს უმატებდა. როგორცა ჩანს, იგი ბერძნული სამეცნიერო მწერლობის მიმდევარი უნდა ყოფილიყო და ბერძნულიც ვგონებ უნდა სცოდნოდა.

მეორე მთავარი საკითხი, რომელსაც ლეონტი მროველი თავის თხზულებაში ეხება, ქართული ენის გაჩენის თეორიაა. ჩვენი ისტორიკოსის შეხედულებებისა მიხედვით ისე გამოდის, ვითომც თვით ქართველი მამათმთავარი და იმის შთამომავლობა თავდაპირველად ქართულად არა ლაპარაკობდა. ამგვარად თუმცა ქართველები უკვე არსებობდნენ, მაგრამ ქართული ენა-კი ჯერ გაჩენილი არ იყო. ლეონტი მროველი მოგვითხრობს, რომ ვიდრე ნაბუქოდონოსორ მეფე იერუსალიმს აიღებდა, „აქამომდის ქართლოსიანთა ენა სომხური იყო. რომელსა ზრახვიდეს, ხოლო ოდეს შემოკრბეს ესე ურიცხუნი ნათესავნი ქართლსა შინა, მაშინ ქართველთაც დაუტყვეს ენა სომხური და ამათ ყოველთა ნათესავთაგანი შეიქმნა ენა ქართული“-ო (*126, გვ. 12—13).

მამასაღამე, ჩვენს ისტორიკოსს ჰგონებია, რომ ქართული ენათა შერევისაგან წარმოსდგა, ბაბილონის ენათა აღრევისაგან-კი არა, არამედ იმ ერების ენათა შერევისაგან, რომელნიც მის ცნობებისა და მიხედვით ამ დროს საქართველოში ცხოვრობდნენ. „ქართლოსიანთა“ თავდაპირველი ენა-კი ლეონტი მროველის აზრით სომხური იყო. ეს ცნობა ბევრ ჩვენდროინდელ ქართველს იმდენად სათაქილოდ მიაჩნდა, რომ ზოგიერთნი ამტკიცებდნენ, ვითომც ეს ადგილი ვილაცას განზრახ დაემხინჯებინოს. ამ ღედნის გამოცემისათვისაც-კი ბ. მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი მოუთრეობდნენ მ. ბ რ ო ს ს ე ს სდებდა ბრალსა (ქართველთა მატიანე, 110), იმ ადამიანს, რომელმაც მთელი თავისი ძალღონე და სიცოცხლე ქართული მწერლობის შესწავლას შესწირა.

ბ. ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ მ ა დაამტკიცა, რომ ეს ცნობა უძველეს, ვახტანგის წინადროინდელს ქ-ცა-შიაც მოიპოვება (Опис. წ. II, გვ. 93—96). რასაკვირველია, სიყალბე აქ არავის ჩაუდენია: ეს ცნობა უეჭველია თვით ლეონტი მროველს ეკუთვნის. საზოგადოდ იგი სომეხთა მამათმთავარსა და სომხურს უპირატესობას ანიჭებს. რატომ? იმიტომ, რომ ლეონტი მროველი თითქმის ყველაფერში ერთს თხზულებასა ჰბაძავს, რომელიც შეცდომით ეფერებ ასურის ნაწარმოებად ითვლებოდა და სახელად ჰქვიან „თქმული წმიდისა მამისა ჩუენისა ეფრემისი თარგმან-ება] დაბადებისათვის ცისა და ქუეყანისა და ადამისათვის, ვითარ მისცულაღეს გუამი მისი და დამარხეს გოლგოთას და ცულაება ნათესავთა... ხოლო ესე თარგმანა წმიდამან მამა[მან] ჩუენმან ეფრემ „შობა მამათმთავართა ადამითგან ვიდრე ქრისტესადმდე“. ეს თხზულება მ-მ დ-ფლს ქ-ც-ის ხელნაწერში ქართველ ისტორიკოსთა თხზულებებს წინ უძღვის და ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს მიერ გამოცემულია მ-მ დ-ფლი ქ-ც-ის I დამატებად (გვ. 787—846). ქართული ღედნის ასურულ თხზულების „განძთა ქვაბი“-სა და ეთიოპურ „ადამის წიგნთან“ (Das christliche Adambuch des Morgenlandes aus dem Aethiopischen... übersetzt von A. Dillman: Jahrbücher der Biblischen Wissenschaft V) შედარებამ დამარწმუნა, რომ ზემოაღნიშნული ქართული თარგმანი ასურულ „განძთა ქვაბის“ ერთ-ერთ რედაქციის თარგმანია (K. Bezd, Die Schatzhöhle). ასურულ მწერლობა-შიაც ამ თხზულების ავტორად ეფრემი ითვლება (იქვე I, 1 და II წ.), ბიზანტიურს მწერლობაშიც გიორგი სენეკელი (VIII—IX საუკ.) და სიმეონ ხუტესი (XIII ს.) ეფრემისად სთვლიან (Gelzer, Julius Africanus und die byzant. Chronographie II, 268 და Dillman, Das christliche Adambuch, 10). თუმცა იგი ნამდვილად ეფრემ ასურს არ ეკუთვნის, მაგრამ მაინც ერთ-ერთი მისი მიმღევარის დაწერილი უნდა იყოს (K. Bezd, Schatzhöhle I, გვ. X). ამ თხზუ-

ლებაში სახელდობრ ნათქვამია, რომ თავდაპირველად იყო „სიტყუა მათი (ე. ი. ადამიანებისა) ერთ და ენასა ზრახვიდეს ადამისითგან ვიდრე მუნ დღედმდე ენასა ასურულსა ფრიად ვრცელსა ვიდრე ს ო მ ხ ი თ ა დ მ დ ე და არს იგი მეფე ყოველისა ენისა“-ო (მ^შ დფ^{ლი} ქ^ც 812). „ხოლო... რაჟამს აღაშენეს გოდოლი ბაბილოვნს, მუნ შეირივნეს ენანი და განიბნივნეს ყოველნი პირსა ქვეყნისასა... და მიერთგან იქმნა ქუეყანა სამეოცდაათ ენად და სამეოცდაათ მთავრად და ყოველსა ენასა დადგინეს (sic) მეფე“ (ე. თ ა ყ ა ი შ ე ლ ი. მ^შ დფ^{ლი} ქ^ც 813). ამ საშუალო საუკუნეების ისტორიკოსთათვის სამაგალითო თხზულებითგან ლეონტი მროველმა შეიტყო, რომ თავდაპირველად გაბატონებული იყო ერთი ენა — ასურული, ვრცელს მანძილზე, რომელიც მიაწევდა „ვიდრე სომხითადმდე“. მაშასადამე, სომხითში ასურული არა ყოფილა გავრცელებული, არამედ სომხური, ასე უნდა ეფიქრა, და სწორედ ასეც უფიქრია ჩვენს ისტორიკოსს. რაკი სომხითის მეტი ზემომოყვანილ თხზულებაში სხვა არც ერთი ქვეყანა დასახელებული არ არის, ამიტომ სომხეთი და სომხური ენა დიდმნიშვნელოვნად მიუჩნევა. ამით აიხსნება, რომ ლეონტი მროველი „ჰაოსს“ და სომხურს ენას ასეთს უპირატესობას ანიჭებს. შემდეგ იმავე სამაგალითო წიგნში ახსნილია რომ, ახალი ენები, „შ ე რ ე ვ ი თ“ გაჩნდნენ. რაკი იმ 70 ახლად წარმოშობილ ენათა სიაში, რომელიც იქ არის მოყვანილი, ქართულს ენას ან არა აქვს დათმობილი ალაგი, ან უფრო სწორად რომ ვთქვათ მისი სახელი იმდენად დამახინჯებულია, რომ მისი ცნობა შეუძლებელია იყო, ამიტომ ლეონტი მროველს ქართული ენის გაჩენა როგორმე უნდა აეხსნა და მანაც ენათა შერევით ახსნა: „ქართლოსიანნი“ თავდაპირველად სომხურს ლაპარაკობდნენ, მაგრამ დროთა განმავლობაში საქართველოში ბევრი სხვადასხვა ენისა და „ნათესავის“ ხალხი ჩამოსახლდა და „ამათ ყოველთა ნათესავთაგანი შეიქმნა ენა ქართული“-ო, — ასე მსჯელობს ლეონტი მროველი. მაშასადამე, ავტორს სიტყვები „ე ნ ა თ ა შ ე რ ე ვ ა“ თავის ნამდვილ და ძირითად მნიშვნელობით გაუგია და ამაზე დაუმყარებია ქართული ენის გაჩენის თეორია. ამგვარი ახსნა ჩვენს დროში ბევრსაც კი არ ეპატიება, თუმცა თანამედროვე მეცნიერებაც არ უარპყფის, რომ ზოგიერთი ენები შერეულ ენათა ჯგუფს ეკუთვნიან. მაგრამ ამ შემთხვევაშიაც ჩვენთვის ლეონტი მროველის „თეორიას“ კი არა აქვს ფასი და მნიშვნელობა, არამედ იმ გარემოებას, რომ ჩვენს ისტორიკოსს და უეჭველია მის-დროინდელ განათლებულ ქართულს საზოგადოებასაც ჰსურდა გაეგო, თუ როდის, საითგან და როგორ გაჩნდა ქართული ენა.

მესამე მთავარი საკითხი, რომელსაც ლეონტი მროველი ეხება, საქართველოში მეფობის დამყარების დრო და ისტორია არის. როდის, როგორ და საითგან დაარსდა მეფის ხელისუფლება, ამის გამორკვევასა ცდილობს ჩვენი ისტორიკოსი. ამ საკითხს, როგორც ვიცით „მქ^ც 4 ქ^ე“-ს მატთანის ავტორიც შეეხო, მაგრამ ის თავის მოთხოვნას ალექსანდრე მაკედონელის ხანით იწყებს და იმის წინა დროის შესახებ სდუმს. რაკი ლეონტი მროველს „ქართლოსიანთა“ ისტორია ნოეს შვილების დროითგან აქვს მოყვანილი, რასაკვირველია, შეუძლებელია დაკმაყოფილებულიყო თავის წინამორბედ მემატთანის თეორიით. საქართველოში მეფობის გაჩენის შესახებ ამ შემთხვევაშიაც ჩვენი ისტორიკოსი სხვა მის-დროინდელ უცხო-ქვეყნელ მემატთანეებით გარკვეულს მაგალითსა ჰბძავს, ყალბ ეფრემ ასურის ზემოდასახელებულ წიგნითა და შეხედულებით ხელმძღვანელობს. ყალბ ეფრემის თხზულებაში-კი ნათქვამია, რომ უკვე პირველი კაცი ადამი მეფედ ნაკურთხი იყო

ღმერთისაგან: „იქმნა ადამ მეფე, მღურდელ (sic), წინასწარმეტყველ, მუნ დას-
ვა (sic) ღმერთმან საყდარსა პატივითა... და რქუა მას „მ ადამ, აჰა ესე რა გყავ
შენ მეფე, მღურდელ, წინასწარმეტყველ და მთავარ და გამგებელ და ყოველნი და-
ბადებულნი დაგემორჩილნეს შენ, რათა ხოლო მარტოსა დაგემორჩილნეს და
მოგცე კელმწიფება ყოვლისა, რომელი დაგებადე“ (მ^შ დ^წფლი ქ^ცა 789). ადამის
შემდგომ მეფობისა და წინამძღოლობის უფლება ყოველთვის უფროს შვილს
ჰქონდა ხოლმე, მაგალითად: „სეით უძლოდა ერსა თქსსა განგებითა კეთილითა“
(იქვე 798). როცა სეითი კვდებოდა, „აკურთხა სეით ენუქ ძე მისი... და დაადგინა
გამგედ ერსა თქსსა ზედა, და აფუცა, რათა უძლოდეს სიმართლითა“ (იქვე 799),
თავის მხრივ იმანაც, რომ კვდებოდა, „შემოკრიბნა მამათმთავარნი და ძე თქსი
კინან და მალაულ და იარედ და ენოქ და მათუსალა და ძენი მათნი და აკურთხა
ძე თქსი კინან და ამცნო... შენ იყავ გამგედ ერისა“ (იქვე 800).

ერთი სიტყვით, მეფისა და გამგის უფლება პირველ კაცსავე ჰქონდა მინიჭე-
ბული და შემდეგ მემკვიდრეობით გადადიოდა განსვენებულის უფროს შვილზეო,
ისე რომ მეფობა თითქოს დაწესებული ყოფილა მაშინ, როცა ჯერ ერთი-კი არ არ-
სებობდა. მხოლოდ მას შემდგომ, როცა სეითის შთამომავლობამ უმტყუნა აღთქ-
მას და კენის თესლ-ტომს შეერია, „გამგეობა“-ც მოისპო, „არცა-ლა იყო გამგე
ერსა თქსსა ზედა“ (იქვე 804). ამ მხრივ დასავლეთ ევროპაში საშუალო საუკუნე-
ებში საეკლესიო და საერო მწერლობაში, მეტადრე რომის პაპის მომხრეთა შორის,
სულ სხვანაირი აზრი იყო გავრცელებული. წარღვნამდის საერო და სახელმწიფო
ხელისუფლებით მხოლოდ უღმრთონი იყვნენ მოსილნი და პირველ გამგებლად
და უფლად კენი იყო, ხოლო წარღვნის შემდგომ მეფობა წყეულ ქამის შთამომ-
ავლობას ჰქონდაო (V. E i c k e n, Geschichte und System der mittelalter-
lichen Weltanschauung, 1887 წ. გვ. 358). საქართველოში და საზოგადოდ აღმო-
სავლეთში პირიქით მეფობა ღვთაების მიერ დამყარებულ და უკვე პირველ კაცი-
სათვის, ადამისათვის ნაწყალობედად მიაჩნდათ.

ლეონტი მროველსაც ქართველების უძველესი ხანა ამგვარად აქვს აღწერი-
ლი. ქართლოსის მამას თარგამოსს 7 შვილი ჰყავდა, რომელთაც ისტორიკოსი გმი-
რებადა სთვლის. ლეონტი მროველი ამბობს, რომ „ამათ შვიდთავე გმირთა ზედა
იყო გამგებელ და უფალ პაოს (მათი უფროსი ძმა) და ესე ყოველნი იყუნეს მორ-
ჩილ პაოსსა (*99, გვ. 3). ქართლოსსაც ხუთი შვილი ჰყავდა, რომელთა შორის მცხე-
თოსი უფროსი იყო და „ესე იყო განმგე და უფალ მათ ოთხთავე ძმათა ზედა და
ესე ოთხნივე იყუნეს მორჩილ მისა“ (*105, გვ. 6—7). მხოლოდ როცა მცხეთოსი
გარდაიცვალა, „შთავარდა შური შორის შვილთა ქართლოსისთა: იწყეს ბრძო-
ლად და კლმად ურთიერთას, რამეთუ უფლოს ძესა მცხეთოსსა არა ერჩდეს, არ-
ცა ხადოდეს უფლად, რომელი დატოვებულ იყო საყდართა ქართლოსისთა, მა-
მისა მისისაგან მიცემულ იყო უფლება ქართლოსიანთა“ (*106, გვ. 7). ამ შფოთის
დროს იმგვარადვე, როგორც ყალბი ეფრემ ასურის თხზულებაშია მოთხრობილი,
ლეონტი მროველის სიტყვითაც ქართლში მეფისა და გამგებლობის უფლება მოის-
პო: „არა ვინ იყო მათ შორის უწარჩინებულეს და უსახელოვანეს, არამედ ადგი-
ლითი-ადგილად თავადნი იჩინიან: ხოლო რომელიცა იყვის მცხეთას, იგი იყვის ყო-
ველთა მათ სხუათა ზედა და არცა სახელედებოდა მეფედ, არცა ერისთავად, არამედ
მ ა მ ა ს ა ხ ლ ი ს ი ეწოდებოდათ და იგი იყვის მაზავებელ და ბჭე სხუათა ქარ-
ლოსიანთა, რამეთუ ქალაქი მცხეთა განდიდებულ იყო. უმეტეს ყოველთასა და

უწოდდეს დედაქალაქად“ (*107, გვ. 8 და ქცა ზ. კიკინაძის გამოცემა, 24).

ამ უმეფობის ხანამ ფარნავაზამდე გასტანა, რომელიც „იყო მამულად ქართული, ნათესავი უფლოს მცხეთოსის ძისა და დედულად სპარსი“ (*116, გვ. 16)..• და იყო იგი დისწული სამარისი, რომელი მოსლვასა მას ალექსანდრესსა მცხეთელ მამასახლისი ყოფილ იყო“ (*116, გვ. 17). მან, უფლოსის შთამომავალმა, საქართველოში მეფობა აღადგინა. თვით ეგრისის მთავარმა ქუჯმაც აღიარა ფარნავაზის მემკვიდრეობითი უფლება: — „შენ ხარ უფალი ჩუენი და მე ვარ მონა შენი“-ო (*120, გვ. 19). ფარნავაზი „მეფე იქმნა ყოველსა ქართლსა და ეგრისსა“ * ზელა“ (*128, გვ. 20). მისი სამფლობელო მთელ საქართველოს მიწა-წყალს შეიცავდაო (*229, გვ. 20—21).

ამ ფარნავაზმა შემოიღოო სახელმწიფო წეს-წყობილება „მიმსგავსებულად სამეუფოსა სპარსთასა“ (*130, გვ. 21) და განაწესნა ერისთავნი რვანი და სპასპეტი ერთი“ (*129, გვ. 20), „ხოლო ამათ ერისთავთა ქუეშე ადვილთა და ადგილთა განაჩინნა სპასალარნი და ათასის-თავნი და მათ ყოველთავან მოვიდოდა ხარკი სამეფო და საერისთაო“-ო (*130, გვ. 21).

რა წყაროებით სარგებლობდა ლეონტი მროველი, როდესაც იგი ფარნავაზის ცხოვრებასა და მოღვაწეობას გვიხატავდა, არა ჩანს, მაგრამ ეს-კი ცხადია, რომ მის ცნობებს ისტორიისათვის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს, იმიტომ რომ სტრაბონის გეოგრაფიითგან ჩვენ ვიცით, რომ უძველეს დროს ქართლში საგვარეულო წესწყობილება სუფევდა, კერძო საკუთრება მაშინ არ არსებობდა და საგვარეულო ქონების გამგელ მამასახლისი იყო. ერთი საპატიო გვარის მამასახლისი-კი ქვეყნის მეუფე მამასახლისად ითვლებოდა. ეს უფლება იმაზე გადადიოდა, რომელიც მთელს საგვარეულოში უფროსად ითვლებოდა (იხ. ქლი ერის ისტორია I³, 253).

ლეონტი მროველს ფარნავაზი სამაგალითო მეფედა ჰყავს დასურათებული, იგი „იყო პირველი მეფე ქართლსა შინა ქართლოსის ნათესავთაგანი, ამან განაგრცო ენა ქართლისა და არღარა იზრახებოდა სხუა ენა ქართლსა შინა თუნიერ ქართულისა და ამან შექმნა მწიგნობრობა ქართული“-ო (*131—132, გვ. 22), ესე იგი მან ქართული ანბანი შემოიღოო. რასაკვირველია, ეს ცნობები ბავშვური გულუბრყვილობის შედეგია.

სამაგიეროდ ზემომოყვანილი ცნობა მამასახლისობის შესახებ საქართველოში, რომ ერთ დროს „არცა სახელ-ედებოდა მეფედ, არცა ერისთავად, არამედ მამასახლისი ეწოდებოდათ“ მშვენიერად უღგება სტრაბონის აღწერილობას და რომელიც ძველ საუკეთესო ქართულ საისტორიო წყაროთგან უნდა იყოს ამოღებული.

ლეონტი მროველს აღნიშნული აქვს აგრეთვე, თუ რა სარწმუნოებას მისდევდნენ თავდაპირველად „ქართლოსიანნი“. ლეონტი მროველი ამბობს, ვითომც უმეფობის დროს უუძველეს ხანაში ქართველებმა „დაივიწყეს ღთი დამბადებელი მათი და იქმნეს მსახურ მზისა და მთოვარისა და ვარსკულავთა ხუთთა“-ო (*107, გვ. 8). თუმცა აქაც ქართველი ისტორიკოსი ყალბ ეფრემის თხზულების გავლენის ქვეშ იმყოფება და ამით აიხსნება სხვათა შორის, რომ მას ქართველების თავდაპირველ სარწმუნოებად ერთი ღმერთის თაყვანისცემა მიაჩნია, მაგრამ მა-

* დედანში შეცლომით სწერა: „ეგურს“.

ინც ლეონტი მროველის ცნობა წარმართობის შესახებ საყურადღებოა. თუმცა აქაც მსგავსება ემჩნევა ზემოაღნიშნულ თხზულებასთან, მაგრამ თვალსაჩინო განსხვავებაც არის: ქართველი ისტორიკოსი ამტკიცებს, რომ ქართველთა წარმართობა მართო მნათობთა თაყვანისცემა იყო, ყალბ ეფრემს-კი ნათქვამი აქვს: „რომელნიმე უგებდეს ცასა და სხუანი მზესა და რომელნიმე მთოვარესა, რომელნიმე ვარსკულავთა და რომელნიმე მფრინველთა და რომელნიმე ქუეყანასა და მკეცთა და ნადირთა და ხეთა“ -ო (მ-მ დ-ფსლი ქ-ცა, გვ. 814). მაშასადამე, აქ ყოველნაირი კერპ-თაყვანისმცემლობა არის ჩამოთვლილი, იქ-კი ლეონტი მროველი მართო მნათობთა თაყვანისცემასა სთვლის ქართველთა სარწმუნოებად. ამასთანავე ყალბი ეფრემი ამტკიცებს, ვითომც თვითოეულს ერს განსაკუთრებული არსება მიაჩნდა კერპად და თაყვანსა სცემდაო, ზოგი ცას, ზოგი ერთ-ერთ მნათობს, ზოგი დედამიწას, ან ხესაო. ქართველი მემატიანე-კი ქართველების საერთო სარწმუნოებად მხოლოდ მნათობთა თაყვანისცემასა სთვლიდა. ამ მხრივ როგორც უკვე გამოიჩვენა (იხ. ქ-ლი ერის ისტორია I², 43—75), ლეონტი მროველი მართალია. მაშასადამე, მას ალბათ ქართული წარმართობის შესახებ რაღაც სანდო ცნობები უნდა ჰქონოდა, ან ცხოვრების გამჭვრეტავ დაკვირვებაზე უნდა იყოს დამყარებული.

დასასრულ, ლეონტი მროველი ქართველი ერის საზოგადოებრივ წესწყობილებასაც ეხება. იგი გვიხსნის, როდის, როგორ და საითგან გაჩნდა საქართველოში წოდებრივი უსწორ-მასწორობა. როგორც ლეონტი მროველის სიტყვებითგანა ჩანს, მას სცოდნია, რომ თავდაპირველად ქართველებში, „ქართლოსიანთა“ შორის წოდებრივი განსხვავება არ არსებობდა: ყველანი თანასწორნი იყვნენ. იმ 1000 ბერძენ მხედარსა-კი, რომელნიც ვითომც ალექსანდრე მაკედონელმა თვის მოადგილეს აზონს საქართველოში დაუტოვა, იმათა-კი საზოგადოებრივ ცხოვრებაში თავდაპირველად განსაკუთრებული უპირატესობა არა ჰქონიათ და მკვიდრ მცხოვრებთა მომხრე გამხდარან. როდესაც ფარნავაზი აზონს განუდგა, ის ათასი მხედარიც მიემხრო თავიანთ მბრძანებელის მოწინააღმდეგეს „და მოვიდეს წინაშე ფარნავაზისა“ -ო (*121, გვ. 19). როცა ფარნავაზმა აზონი დაამარცხა, „იგი რომნი ათასნი მკედარნი, რომელნი აზონისგან მოერთნეს ფარნავაზს... განყუნა ჭევთა და ქუეყანათა შინა, იპყრნა იგინი კეთილად, რამეთუ ბრძოლასა მას აზონისსა მკნედ იყუნეს და უწოდა მათ სახელი აზნაურნი“ -ო (*132, გვ. 22). ფარნავაზს მათთვის, მაშასადამე, მხოლოდ პატივი უცია, მაგრამ არავეთარი უპირატესობა არ მიუნიჭებია. მხოლოდ როცა ქართლში ამ „აზნაურთა“ დახმარებით საურმაგი გამეფდა, მაშინ „დაამდაბლნა ქართლოსიანნი და წარჩინებულყუნა აზნაურნი“ (*133, გვ. 23). მაშასადამე, ლეონტი მროველს სცოდნია, რომ „აზნაურობა“ და წოდებრივი უსწორმასწორობა თავდაპირველად არ არსებობდა ქართველობაში და მართო შემდეგ გაჩნდა. ჩვენი ისტორიკოსი ამას გარდა ფიქრობდა, რომ აზნაურები ნამდვილი ქართველები, „ქართლოსიანნი“-კი არ არიან, არამედ გაქართველებული უცხოელები, რომ თავანკარი ქართველები, მდებო, უპირატესობას მოკლებული ხალხი იყო. ამ შემთხვევაშიაც, რასაკვირველია, ჩვენთვის ფასი და მნიშვნელობა ლეონტი მროველის ცნობებს-კი არა აქვს, თუ როგორ და როდის დამყარდა ჩვენ ქვეყანაში წოდებრივი უსწორმასწორობა, — მისი ახსნა ამ მხრივ რასაკვირველია ჩვენ ვერ დავაკმაყოფილებს, — არამედ იმ გარემოებას, რომ ლეონტი მროველისათვის და ალბათ მის-დროინდელ ქართველ განათლებულ წრისა-

თვის წოდებრიობის წარმოშობის საკითხი საგულისხმო ყოფილა, რომ იგი ნამდვილ „ქართლოსიანად“ მარტო ქართველ ხალხსა სთვლიდა, ხოლო აზნაურები გაქართველებულ უცხოელებად მიაჩნდა. თუ გავიხსენებთ, რომ XI—XII სს. საქართველში აზნაურთა დამეფეთა შორის ბრძოლა იყო უფლების გამო (ქლი ერის ისტორია II, 468—470, 533—535 და სხვაგანაც), მაშინ ლეონტი მროველის თეორიას საქართველოში აზნაურობის წარმოშობის შესახებ იმ დროისათვის უფრო მეტი მნიშვნელობა მიენიჭება და უფრო საგულისხმოც გახდება.

ლეონტი მროველს, რასაკვირველია, ყველაფრის თავისით დაწერა არ შეეძლო, უეჭველია საკირო წყაროები უნდა ჰქონოდა. ზოგიერთს წყაროს იგი თითონაც ასახელებს. ჩვენი ავტორის უმთავრესი წყარო იყო „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“. ერთ ალაგას იგი ამბობს, „წერილ არს ესე განცხადებულად მოქცევასა შინა ქართლისასა“-ო (*146, გვ. 30). საქართველოს გაქრისტიანების ისტორია ლეონტი მროველს ამოღებული აქვს თითქმის სიტყვა-სიტყვით „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-თგან და შატბერდისეულ წაწინოს ცხოვრებითგან (იხ. მეტადრე *191, გვ. 55 და *280, გვ. 108). ამას გარდა, ჩვენი ავტორი უხვად სარგებლობს თხზულებით „ცხოვრება სომხითისა“ (*187, გვ. 53). ეს „ცხოვრება სომხითისა“ გრიგოლ პართელის ცხოვრებაა, და ალბათ იგივე წიგნი უნდა იყოს, რომელიც „მოქცევა სომეხთა“-დაა (*209, გვ. 66) წოდებული. ყველა ცნობები სომეხთა შესახებ (*171—175, გვ. 44—46) ლეონტი მროველს ამ ნაწარმოებთგანა აქვს ამოღებული. ჩვენი ისტორიკოსი ასახელებს აგრეთვე ერთს თხზულებას, რომელსაც უძახის „ცხოვრებასა ბერძენთასა“ (*188, გვ. 54), მაგრამ, რა სათაური ჰქონდა ნამდვილად, ან რა თხზულებაა ნაგულისხმევი, არა ჩანს. დასასრულ, ლეონტი მროველს ხელთა ჰქონია „ცხოვრება სპარსთა“ (*170, გვ. 43). იგი იხსენიებს აგრეთვე „ნებროთის წიგნს“ (*244, გვ. 86), მაგრამ იქნებ ეს იყოს ორი სათაური ერთისა და იმავე ნაწარმოებისა? უეჭველია ლეონტი მროველს ყალბ ეფრემის სამაგალითო თხზულების გარდა სხვა წყაროებიც უნდა ჰქონოდა თავისი ისტორიის პირველ ნაწილისათვის, მაგრამ იმათ შესახებ არაფერია აღნიშნული. წყაროები, რომელიც ლეონტი მროველს მოხსენებული აქვს და სარგებლობს, თითქმის ყოველგვარ ისტორიულს ღირსებას არიან მოკლებული. ამიტომ მისი თხზულება, როგორც სანდო მასალა ქართველი ერის უუძველესი ისტორიისათვის, ახლა თითქმის სრულებით გამოუღებგარია. სამაგიეროდ იმ ხანისათვის, როდესაც ცხოვრობდა ლეონტი მროველი, დამახასიათებელია, რადგან ამ თხზულებაში აღნუსხულია ის საკითხები, რომელიც, როგორც ჩანს, იმდროინდელ ქართველ განათლებულ წრეების ყურადღებას იპყრობდა. დიდი მნიშვნელობა აქვს ლეონტი მროველის თხზულებას საქართველოს საისტორიო გეოგრაფიის შესწავლისათვის: იქ ამისათვის ძვირფასი ცნობები მოიპოვება (იხ. ამის დამამტკიცებელი საბუთები „ქლი ერის ისტორია“-ში, წ. II, თავი I). საქართველოს სხვადასხვა თემისა და სამთავროს საზღვრებისათვის ლეონტი მროველს უეჭველია რაღაც ძველი ქართული წყაროები ჰქონია. ეს იმითა მტკიცდება, რომ ზოგან სამზღვრების აღნიშვნის დროს მას ისეთი საგეოგრაფიო სახელი აქვს ხოლმე მოხსენებული, რომელიც მის დროს აღარ არსებობდა და მკითხველებისათვის გაუგებარი იყო, ამიტომ იგი იძულებული იყო იქვე ამ სახელების განმარტება დაერთო.

ლეონტი მროველის მიერ დაწერილი ქართლის მოქცევა და წაწინოს ცნობის სიტყვა-სიტყვით გამეორება შატბერდისეულ წაწინოს ცნობასა არც ერთ

თი იმ ნაკლთაგანი, რომელიც იმასა აქვს, ლეონტი მროველს თავითგან არ აუცილებია. თავისი შრომის ამ ნაწილში ლეონტიმ ვერავითარი თავისებურობა და უნარი ვერ გამოიჩინა. ამიტომაც არსენი კათალიკოსს სრული უფლება ჰქონდა შეატბერდისეულ წა ნინოს ცხორებისა და ლეონტის თხზულების ამ ნაწილის შესახებ ეთქვა: „მრავალკეცსა და მასვე თანააღრეულობასა ჰამბავისასა“ მკითხველი ვეძასდის, ორივე ნაწარმოები „მკითხველთათვის ფრიად საწყინო იყო და მსმენელთათეს უკმარ“-ო (ცა წა ნინოსი არსენი კზისა, საეკლესიო მუზეუმის გამოცემა № 10, გვ. 51—52).

ლეონტი მროველის თხზულება შენახულია მმ დფლს ქცა-ში მთლად, ანა დფლი თავში დაზიანებულია და ამიტომ ლეონტის თხზულებასაც თავში ბლომად აკლია. სასურველია, რომ „ცა ქართულთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“-ს აღდგენილი დედანი ცალკე წიგნად გამოიცეს¹⁶.

ჯ უ ა ნ უ მ რ ი

„ანა დ'ფლს“ და „მ'მ დ'ფლს ქ'ცა“-ში ერთი მინაწერი მოიპოვება, რომელიც „ქ'ცა“-ში შეტანილ თხზულებათა შესახებ ცნობებს შეიცავს. იქ ნათქვამია: „წიგნი ესე ქართველთა ცხოვრებისა ვიდრე ვახტანგისადმდე აღიწერებოდა ჟამითი ჟამად, ხოლო ვახტანგ მეფისაგან ვიდრე აქამომდე (ესე იგი *437—438, გვ. 215) აღწერა ჯუანშერ ჯუანშერიანმან, ძმის წულის ქმარმან წმიდისა არჩილისამან, ნათესაემან რევისამან, მირიანის ძისამან“-ო (*437—438, გვ. 215). ამ მინაწერთგანა ჩანს, რომ ვახტანგისა და მის მომდევნო მეფეთა ისტორია ერთი მემატიაანის დაწერილად ითვლება.

მართლაც, „ანა დ'ფლს“ და „მ'მ დ'ფლს ქ'ცა“-ში ვახტანგ მეფის ისტორიას განსაკუთრებული სათაური აქვს: ცხოვრება და მოქალაქობა ვახტანგ გორგასლისა მეფისა მშობელთა და შემდგომად თვთ მის დიდისა და ღ'თის მოყუარისა მეფისა, რომელი უმეტესად სხვათა სახელგანთქმულად გამოჩნდა ყოველთა მეფეთა ქართლისათა“ (*293—294, გვ. 117 და ანა დ'ფლი ქ'ცა, 89).

როგორც ამ სათაურითგანა ჩანს, ჯუანშერს თავის ისტორიაში ჯერ ვახტანგის მშობლების შესახებ მოუყვანია ცნობები, ხოლო „შემდგომად თვთ მის დიდისა და ღ'თის მსახურისა მეფის“ ცხოვრება და მოღვაწეობა აუწერია. თვით თხზულებაშიაც მართლაც ასეა დალაგებული მოთხრობა.

ჯუანშერის „ისტორიას“ უეჭველია თავი და შესავალი უნდა აკლდეს: ასე ერთბაშად, როგორც იგი ახლა იწყება სიტყვებით „ვითარ იგი შეიპყრეს ქართველთა მეფე მირდატ“ (*294, გვ. 117), შეუძლებელია რომელმამე მემატიაანემ დაიწყოს თხზულების წერა. ამას გარდა, ის, რაც ახლა ვახტანგ მეფის „ცხოვრები“-ს თავშია, ლეონტი მროველის ისტორიის ბოლოს გამეორებაა. ამიტომ ან ერთს უნდა ეკუთვნოდეს ან მეორეს, უფრო კი ვგონებ რომ მეორესი უნდა იყოს იმიტომ, რომ ვახტანგის მშობელთა თავგადასავალი, როგორც სათაურითგანა ჩანს, ვახტანგის „ცხოვრების“ დამწერს უნდა ეკუთვნოდეს.

ზემომოყვანილს მინაწერში ჯუანშერი იწოდება წ'ა არჩილის ძმისწულის ქმარად, მაშასადამე, დაახლოვებით ვითომც VIII საუკ. უნდა ეცხოვრა. რასაკვირველია ეს ცნობა მისი ვინაობის შესახებ მერმინდელი გადამწერის მიმატებული უნდა იყოს და ამისდა მიხედვით ზემოთ განსაზღვრულს იმ ჯუანშერს, რომელსაც ვახტანგ გორგასლის ც'ა უნდა დაეწერა, სრულებით არ შეესაბამება, რათგან „ცხოვრებას“ ზღაპრული ელფერი ადევს და თვით თხზულებაშიც აქა-იქ იმგვარი ცნობები მოიპოვება, და ისეთი წყაროებია მოხსენებული, რომელნიც VIII საუკ. ჯერ არ არსებობდნენ.

ჯუანშერის თხზულებაში მოთხრობილია იოანე ზედაზნელის შესახებ: „ქმნა ნიშნები და სასწაულები მრავალი მან და მოწაფეთა მისთა... დაიწერა ცხოვრება და სასწაულნი მათნი“-ო (*403, გვ. 187—188). ჩვენ ვიცით, რომ შიო მღვიმელის

სასწაულნი აწერილია პირველად ბასილი კათოლიკოზის მიერ X—XI ს. (თ. ყო რ-დ ა ნ ი ა, ქეზბი I, 60—61), ხოლო იოანე ზედაზნელისა არსენი კათოლიკოზის მიერ X საუკ. (საქართველოს სამოთხე 208, შენიშ.). მაშასადამე, ჯუანშერსაც და-ახლოვებით უნდა ეცხოვრა X—XI საუკუნეში.

ჯუანშერის თხზულებაში მოიპოვება ერთი მეტად საგულისხმო ცნობა, რომელიც ამტკიცებს, რომ ჯუანშერი ვახტანგ გორგასალის „შემდგომად ჟამთა მრავალთა“ ცხოვრობდა. ჩვენი ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ ვახტანგის ლაშქარნი „განვიდეს პაქანიკეთსა (sic), რამეთუ მაშინ მუნ იყო პაქანიკეთი (sic) მოსაზღვრედ ოვსეთისა, მდინარესა მას ოვსეთისასა წიად* და ჩიქეთი მუნვე იყო. შემდგომად ჟამთა მრავალთა იოტნეს პაქანიკენი და ჩიქნი თორქთაგან, წარვიდეს პაქანიკენი დასავლით კერძო, ხოლო ჩიქნი დაემკვიდრნეს ბოლოსა აფხაზეთისასა“ (*322, გვ. 134—135 და ანა დ'ფლი ქ'ცა). ჩვენ ვიცით სახელდობრ, რომ პაქანიკენი X საუკუნეში ჯერ კიდევ ვოლგასა და მაიკს შორის ბინადრობდნენ. მეცხრე საუკუნის მეორე ნახევარში ხაზარებისა და უზებისაგან ოტებულნი პაქანიკენი გადასახლდნენ დონისა და დუნაის შუა, მაშასადამე, „მოსაზღვრედ ოვსეთისა“, როგორც ჯუანშერს აღწერილი აქვს მათი ვითომდა V საუკუნის დროინდელი ბინადრობის ადგილი. აქ ბინადრობდნენ ისინი დაახლოვებით 1034 წლამდე, რომლის შემდგომ მართლაც „იოტნეს პაქანიკენი თორქთაგან“ და იძულებულნი იყვნენ დასავლეთისაკენ მოეძებნათ ბინადრობა, ანუ როგორც სამართლიანად ამბობს ჯუანშერი „წარვიდეს პაქანიკენი იგი დასავლით კერძო“**.

ცხადია, მაშასადამე, რომ რაკი ჯუანშერს სცოდნია პაქანიკეთა გადასახლების ამბავი დასავლეთით, XI საუკ. პირველ ნახევრის გასულსა და მეორე ნახევრის დამდეგს უნდა ეცხოვრა. რომ ჯუანშერს მართლაც XI საუკუნეში უნდა ეცხოვრა, ეს სხვათა შორის შემდეგი, უფრო ცხადი საბუთითაც მტკიცდება. არაბების შემოსევის შესახებ ნათქვამია, ვითომც ბიზანტიის კეისარს აფხაზთა ერისთავისათვის შემოეთვალოს: „დაადგერით სიმაგრეთა შინა თქუენთა ვიდრემდის წარკდეს წელიწადნი მათნი სამასნი, რამეთუ ორას და მეერგასესა წელსა განიყოს*** მეფობა მათი და განსრულებასა მესამ[ასი]სა წელიწადისასა მოეცეს ძალი მეფობასა ჩუენსა და შემუსრნეთ აგარიანნი“-ო (*425, გვ. 205). აქ ერთი სიტყვით ვითომდა წინასწარმეტყველებაა, რომ არაბთა ბატონობა საქართველოში 300 წელიწადს გასტანს. ჩვეულებრივ ამგვარი წინასწარმეტყველება ითხზება ხოლმე post factum და აქაც რასაკვირველია ცხადია, რომ როცა ჯუანშერს ეს ვითომც-და წინასწარმეტყველება თავის ისტორიაში შეჰქონდა, 300 წელიწადი არაბთა შემოსევითგან უკვე აღსრულებული და არაბთა ბატონობაც შესუსტებული იყო, ესე იგი XI საუკ. პირველ ნახევარში. ვგონებ მაინც, რომ ჯუანშერი დავით აღმაშენებლის მეფობას არ უნდა მოსწრებოდა, რადგან მას რომ დავით აღმაშენებლის ბრწყინვალე მეფობა თავის თვალთ ნანახი ჰქონოდა, არა მგონია მაშინ ვახტანგ გორგასალზე ეთქვა:

* ასეა „ანა დ'ფლს ქ'ცა“-ში, „მ'მ დ'ფლს ქ'ცა“-ში. დამახინჯებულია — „წად“-ად.

** პაქანიკეთა შესახებ იხ. ბ რ ო ქ ა ა უ ზ ი ს ე ნ ც ი ე ლ ო პ ე დ ი უ რ ლ ექ ს ი ე რ ნ შ ი პ რ ო ფ. ბ ა გ ა ლ ე ი ს წ ი რ ი ლ ი, და პროფ. Р. В. Г о л у б о в с к и й, Печенеги, Торки и Половцы, Киев 1884 г.

*** ასეა „ანა დ'ფლს ქ'ცა“-ში, „მ'მ დ'ფლს ქ'ცა“ „განეკლოს“.

იგი „უმეტესად სხუათა სახელგანთქმულად გამოჩნდა ყოველთა მეფეთა ქართლისათა“-ო (*294, გვ. 117).

ყურადღების ღირსია, რომ ათონის ივერთა მონასტრის ერთ ხელთნაწერში (№ 50) მოხსენებულია მწერალი ილარიონ ჯუანშერი: „თქუა მამამან ილარიონ ჯუანშერი: „შეუგავს ყოველსა კაცსა, რათა პირველად აღმოიღოს ღირე თვალისაგან თვისისა და მერმელა ხედვიდეს წუელსა თვალსა შინა ძმისა თვისისა: ამისთვის არა კადნიერ ვიქმნები მხილებად მოყუასისა, ვინაჲთგან თვთ უწესო ვარ“ და სხვა (ნ. მ ა რ რ ი. Агиогр. материалы по груз. рукоп. Ивера I, გვ. 15, ЗВОАО, XII). სამწუხაროდ ცნობა მეტად მოკლეა, რომ საკითხის გადაწყვეტა შეიძლებოდა, ჩვენი ისტორიკოსი და ის ილარიონ ჯუანშერი ერთი და იგივე პირი იყო თუ არა.

ჯუანშერის მიერ დაწერილი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ ისეთი კილოთი არის გამსჭვალული და იმგვარ დაუჭერებელ ცნობებით არის აღსაესე, რომ ზღაპარს უფრო მიაგავს, ვიდრე ნამდვილ ისტორიას. ამიტომ გასაოცარია როდესაც ბ. თ. ყო რ დ ა ნ ი ა ამბობს: თვთ ვახტანგის ცხოვრება ისე დაწერილებით არის მოხსენებული რომ მემატიაზე თანამედროვე უნდა იყოს და თვითმხილველი მოთხრობილისა“-ო (ქკ^ბ I, გვ. XXXIV). მან კარგად იცის, რომ „ცხოვრება“-ში რამდენიმე ქრონოლოგიური შეუსაბამობაა და მათ შორის ცნობა პაქანიგების შესახებ, მაგრამ იმას ჰგონია რომ ეს ამბავი „ჩაყვრებულია შემდეგს დროებში“ (იქვე XXV), მხოლოდ როდის, ეს კი ვერ გამოურკვევია იმიტომ, რომ „უტყუარი საბუთი არა გვაქვს იმისი, თუ როდის მოხდა გადასახლება პაქანიგთა ყუბანის მდინარიდამ დნეპრის ხეობაში“-ო (იქვე). იმის საბუთად, რომ უკანასკნელი ცნობა მერეა ჩართული, ბ. ყო რ დ ა ნ ი ა ს ის მოსაზრება აქვს მოყვანილი, რომ ეს ცნობა ქ^ც-ის სომხურ თარგმანში არ მოიპოვებათ (იქვე). მაგრამ ქ^ც-ის სომხური თარგმანი საბუთად არ გამოდგება იმიტომ, რომ იგი ქართული დედნის შემოკლებული თარგმანია და იქ ბევრი სხვა ცნობებიც არის შემოკლებული, ან მთარგმნელისაგან უნდა იყოს გამოტოვებული.

ზემთ ვნახეთ, რომ პაქანიგებს გარდა სხვა ანაქრონიზმებიც მოიპოვება ჯუანშერის თხზულებაში. ამას გარდა ცხოვრების მთელი მოთხრობაც არსად არ შეიცავს იმდროინდელ აღმოსავლეთ საქართველოს უტყუარს სურათს და თვთმხილველობისა ხომ ნიშანწყალიც არ ეტყობა. პირიქით, რაც უფრო ავტორი თავის დროს უახლოვდება, მისი ცნობები თანდათან უფრო და უფრო შინაარსიანი ხდება, თუმცა-კი აქაც მოთხრობას ნათლად ემჩნევა, რომ ავტორი ჯუანშერი არც ამ ხანის თანამედროვე ყოფილა (ამის დამამტკიცებელი მაგალითები იხ. ქ^ლ I ერის ისტორიაში, წ. II, 350—352).

ჯუანშერს როგორცა ჩანს სპარსული უნდა სცოდნოდა. მის თხზულებაში მოყვანილია ერთი სპარსული წინადადება და მისი ქართული თარგმანი: რაკი სპარსელებს ვახტანგ გორგასლის წინააღმდეგ ბრძოლა არ შეეძლოთ, „ვითარცა იხილიან ვახტანგ, თქვან: „ღურ აზ გორგასარი“ რომელ არს ესე „მიპრიდეთ თავსა მგლისასა“ და მის მიერ სახელ ედვა ვახტანგ მეფესა გორგასარი“ (*362—363, გვ. 160).

ავტორი საზოგადოდ უხვად სარგებლობს სპარსულ-ასურული აზროვნებით გამსჭვალულ ზღაპრულ „ნებროთის წიგნი“-თ, რომელშიაც მოთხრობილი ყოფი-

ლა, რომ მიქელ-ანგელოზი „ნებროთს ენითა სპარსულითა“ ელაპარაკებოდა, ხოლო „პირველი ენა ასურებრი იყო“-ო (*333, გვ. 141).

ჯუანშერს სპარსულს გარდა შეიძლება ცოტად მაინც ბერძნული ენაც სცოდნოდა, იმიტომ რომ იგი სარკინოზების სახელს ბერძნულის საშუალებით სარას ძაღლად სთარგმნის: „უფალმან მისცა აღმოსავლეთი და სომხეთი სარკინოზთა, რომელ არს თარგმანი [მისი] სარას ძაღლი“-ო (*417, გვ. 198), თუმცა სარკინოზების სახელს ამგვარად მაშინ ყველანი სთარგმნიდნენ. ამიტომ შეიძლება ჯუანშერს ეს აზრი ზეპირად ჰქონოდა შეთვისებული.

საყურადღებოა ჯუანშერის თხზულებაში მოყვანილი ცნობები მსოფლიოს, განსაკუთრებით ცის აგებულების შესახებ: ნებროთზე იქ ნათქვამია, რომ მას „ენება, რათა აღვიდეს ცად და იხილნეს მყოფნი ცისანი, ხოლო ვითარცა განვლო საზღუარი ჰაერისა და შევიდა საზღუართა ვარსკულავთასა, ვერლარა უძლებდეს საქმედ მოქმედნი, რამეთუ დადნებოდა ოქრო და ვეცხლი, რამეთუ მუნითგან ვინმე არს ჯელმწიფება ცეცხლისა ეთერისა* მის, ეგზეზის მძაფრად სამყაროს ქცევისაგან“-ო (*331, გვ. 140).

იმ მცირეოდენ წყაროებს გარდა, რომელთა სათაურებიც თვით ჯუანშერსა აქვს დასახელებული, ჩვენ არა ვიცით რა, თუ რითი ხელმძღვანელობდა და სარგებლობდა იგი, როდესაც თავის თხზულებასა სწერდა. როგორც თვით თხზულებითგან ჩანს, ჩვენს ისტორიკოსს უსარგებლია: „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-თ (*406, გვ. 190), სუმბატის „ცა და უწყებით“ (*430, გვ. 209), წა შუშანიკის მარტკულობით (*404—405, გვ. 188), ბასილ კათოლიკოზის მიერ შეკრებილ შიო მღვიმელის სასწაულთა აღწერილობით (*403, 411—412, 413, გვ. 188, 193—194, 195, შეად. ქკბი I, 59—61), „სპარსთა ცხოვრება“-თ (*408, გვ. 191). „ნებროთიანი“-თ (*330—333, გვ. 140—141) და რაღაც „იჯინტონის წიგნით“ (*417, გვ. 198).

ჯუანშერი რომ ვახტანგ მეფის მერმე „შემდგომად უამთა მრავალთა“ ცხოვრობდა და, როცა თხზულებასა სწერდა, სანდო მასალა მის შესახებ ხელთ არა ჰქონდა, ეს საუცხოვოდ მისი „ისტორიითა“-ცა მტკიცდებოდა: იგი ზღაპარს უფრო ჰგავს, ვიდრე ისტორიას, საგმირო სახალხო ნაწარმოებს უფრო, ვიდრე უტყუარს და სანდო საბუთს.

ჩვენ მოგვეპოვება ვახტანგის შესახებ სხვა ცნობებიც (იხ. ლაზარე ფარპელი და „ქლი ერის ისტორია“ I, 221) და ეს ცნობები გვიჩვენებენ, რომ ვახტანგი თვალსაჩინო მეფე იყო. მაგრამ, სად ის ვახტანგი და სად ჯუანშერის დასურათებული ვახტანგ გორგასალი. ჯუანშერის ისტორია იმდენად ზღაპრული ჰანგებით არის შემკული, რომ მკვლევარს უნებლიედ აზრი ებადება, შესაძლებელია ვახტანგ მეფის ისტორიაში შეცდომით შეტანილი იყოს ის სიმღერა-თქმულებები, რომელიც გრიგოლ მაგისტროსის თქმით ღვთაება ბაპრამ პაპლაეუნის შესახებ საქართველოში არსებობდა (Н. Марр, Восточные заметки. Груз. извод о трех остроумных братьях „Русуданиани“ 1895, გვ. 228 და Вступительные и заключительные строфы Витязя в Барсовой коже: ТР., წიგნი XII, გვ. XXXIII).

* ასეა ანა დ'ფლს ქცა-ში, მ'მ დ'ფლს ქცა-ში გადამწერს დაუმახინჯებია „ერთისა“-დ.

ჯუანშერის მოთხოვას მართლაც ბევრგან ზღაპრული ხასიათი აქვს და ელფერი ადევს: ჯუანშერის სიტყვით მეფესა ჰყავდა ერთი მეომარი, რომელსაც „მრავალი ლომი ჰელითა შეეპყრა“ (*315, გვ. 130). ხოლო როცა ვახტანგი ოსებს ეომებოდა, „იზახდეს კმითა აღწევნულითა სპანი ორნივე ქართველთანი და ოვს[თა]-ნი, რომლითა იძრვოდეს მთანი და ბორცუნი“ (*320, გვ. 113). 22 წლის ჰაბუეკი ვახტანგი „ქურვილი ქუეითი ირემსა მიეწიის, უპყრის რქა და დაიჭირის და ცხენი ქურვილი აღიღის მკართა ზედა და მცხეთით აღვიდის ციხესა არმაზისასა“ (*326, გვ. 137). სასაცილოა სწორედ, რომ ვახტანგის სინდთა ქვეყანაში ლაშქრობის აღწერილობაში ჯუანშერი ბრძოლის დროს სინდთა მეფესა და ვახტანგს უშველებელს ზღაპრებსა და იგავებს ათქმევიწებებს (*337—384, გვ. 170—174).

ამასთანავე, ჯუანშერის ისტორიაში რიცხვი ხშირად ზღაპრულად არის გაზვიადებული 748 000, 248 000-ით (გვ. 182), 200 000-ით (გვ. 159, 183,), 100 000 (გვ. 183), 56 000, 30 000 (გვ. 167) გადადის ხოლმე!..

თუმცა ჯუანშერის თხზულებაში ორიოდ საყურადღებო ცნობაც მოიპოვება, მაგალითად, რომ „წესი იყო რომელ შვილნი მთავართანი წარჩინებულთა სახლსა აღ[ი]ხ[ა]რდნიან“ (*301, გვ. 121), ან კიდევ ვითომ იმდროინდელი დარბაზობის გულუბრყვილო აღწერილობა, რომ „განამზადა მეფემან სახლი ერთი და დაჯდა საყდართა ზედა მაღალთა, ხოლო ჯუ[ან]შერ [და] ეპისკოპოსნი დასხდეს სელებითა და ათასის თავნი [და] ყოველი ერი წარმოდგეს ზე“ (*306, გვ. 125), ან პაჭანიგეთისა და ჯიქეთის გეოგრაფიული მდებარეობა (იხ. ზევით). მეტად საგულისხმოა აგრეთვე ის ცნობა, სადაც ჩამოთვლილია, თუ რა გააკეთა ვახტანგ მეფემ საეკლესიო სფეროში, რომ „მცხეთას... აღაშენა ეკლესია მოციქულთა, სუეტი ცხოველი... რომელი არს სიონი დიდი და მუნ შინა დასუეს პეტრე კათალიკოზად და სამოელ ებისკოპოზი მცხეთასავე საეპისკოპოზოსა და სხუა ერთი ებისკოპოზად კლარჯეთს ეკლესიასა ახიზისა, ერთი არტანს, ერთი ერუშეთს, ერთი ჯავახეთს წონდას, ერთი მანგლისს, ერთი ბოლნისს, ერთი რუსთავს, ერთი ნინოწმიდას უჯარმოს კარსა, რომელი ვახტანგ აღაშენა, ერთი ჰერემს მისვე აღშენებულსა და მუნ ქმნა ქალაქი ერთი შორის ორთავე ეკლესიათა, რომელი იგი მანვე აღაშენა, ერთი ჩელთს, რომელი სოფელსა შუა აღაშენა, ერთი ხორნაბუჯს და ერთი აგარაკს, რომელი არს ხუნანის გამართებით. შემდგომად ამისა აღაშენა ეკლესია ნიქოზისა, საგზებელსა თანა ცეცხლისასა და დასუა ეპისკოპოზი“-ო (*391—392, გვ. 179). საყურადღებოა და საერთოდ სიმართლეს უახლოვდება ჯუანშერის ცნობები ბაპრამ ჩუბინისა, ქასრეს (ხოსროს) და მავრიკი კეისარს შორის დამოკიდებულებათა შესახებ (*408—410, გვ. 191—192), გუარამ კურაპალატის უძღურება ერისთავებთან შედარებით, რომ მან „ერისთავნი ქართლისანი ვერ ცვალნა საერისთავოთაგან მათთა, რამეთუ სპარსთა მეფისაგან და ბერძენთა მეფისაგან ჰქონდეს სიველნი მკვდრობისანი“ (*410, გვ. 192), — აგრეთვე ქართლის საზღვრების აღწერილობა, ცნობა ვითომც „უკუსცა კეისარმან საზღუარი ქართლისა ციხე თუხარისი და კლარჯეთი ზღვითგან ვიდრე არსიანთამდის და კეენი, რომელნი მოსდგმენ ლადოთა და გამოიკეთხა კეისარმან საზღუარი საბერძნეთისა ქუეყანა ზღვის პირისა, რომელ არს აფხაზეთი და პრქუა, ეგრის წყლითგან ვიდრე მდინარემდე მცირისა ხაზარეთისა, ესე საზღუარი არს საბერძნეთისა აღექსანდრობითგან“-ო (*358, გვ. 157). მაგრამ ყველა ამ მცირე-რიცხოვან ცნობებსაც მკაცრი განხილვა და დაფასება უნდა, რომ მათი ღირსება და მნიშვნელობა შესაფერისად გამოირკვეს.

ჯუანშერს თავის თხზულებაში მრავალი ქრონოლოგიური ცნობები აქვს მოყვანილი. მას თავისი თარიღები დამყარებული აქვს ერთს რომელსამე საფუძველზე და შემდეგ იგი მხოლოდ აღნიშნავს ხოლმე, რამდენი წელიწადი იყო გასული ამის შემდგომ. თავის პირველ თარიღისათვის ჩვენს ისტორიკოსს საფუძველად მირდატ მეფის სპარსთაგან შეპყრობის და სიკვდილის წელიწადი აქვს აღებული: „შემდგომად სამისა წლისა“, ამბობს ავტორი, „უცალო იქმნეს. სპარსნი... მაშინ შეითქუნეს აზნაურნი ქართლისანი... და დასუეს მეფედ მცხეთას ძე თრდატისი სახელად არჩილ“ (*294, გვ. 117). დანარჩენი თარიღებიც ამგვარადვეა განსაზღვრული, მაგ., „შემდგომად ოთხისა წლისა მიუდგა საგდუხტ და შუა ძე და უწოდა სახელი ხუასრო ვარანთრანგ*, ხოლო ქართულად ეწოდა ვახტანგ“ (*300, გვ. 121), „შემდგომად ამისა წელსა მეორესა მოკუდა მეფე მირდატ და დარჩა ვახტანგ შვიდისა წლისა ყრმა“ (გვ. 122, იხ. ამგვარივე მაგალ. 158, 168, 176). აქ აღნიშნულია რამდენი წლისა იყო ვახტანგი, როცა გარდაიცვალა მირდატი და შემდეგ თარიღები ვახტანგის წლოვანებით არის განსაზღვრული, მაგ., „ვითარ იქმნა ვახტანგ წლისა ათისა გარდამოვიდეს ოვსნი“ (*304, გვ. 123). დარბაზობის წესის შემოღების თარიღიც ამნაირადვეა აღნიშნული: „ვითარ იქმნა ვახტანგ წლისა ათორმეტისაო“ (*306, გვ. 125). საბერძნეთში გალაშქრების წელიწადიც ამავე წესით არის ნაჩვენებო: „მას ჟამსა იყო ვახტანგ წლისა ოცდაორისა“-ო (*326, გვ. 137).

ორგან ჯუანშერს თარიღის ნიდაგად მირიანის მეფობა აქვს მიღებული: „მირიან მეფისითგან ვიდრე ვახტანგისადმდე გარდაცვალებულ იყო ნათესავი რვა, მეფენი ათნი და წელიწადნი ორმოცდა ათშუდიმეტ[ნი]. ხოლო ებისკოპოსნი წესსა ზედა ქეშმარიტსა გარდაცვალებულნი რვანი, ხოლო სხუანი შემშლელნი წესისანი“ (*326—327, გვ. 137—148). ეს ქრონოლოგიური ცნობა ამოღებული უნდა იყოს „მქცე ქა“-ს (შეად. Опис. II, 733) მსგავს წყაროთგან. ამგვარისავე თვისებისაა შემდეგი ცნობაც: მეფობითგან მირიან მეფისათა ვიდრე მეორისა ფარსმანისა გარდაცდეს წელნი სნი და მეფენი გარდაიცვალნეს იდ და ვახტანგისითგან კათალიკოზნი გარდაიცვალნეს ც-ნი“ (*403, გვ. 188).

ერთს შემთხვევაში ჩვენი ისტორიკოსი ალექსანდრე მაკედონელის თარიღზე ამყარებს თავის ქრონოლოგიურ ცნობას: „მოჰმედის გამოჩინებულმდე ალექსანდრეს წელთაგან იყო ცხრა ას ოცდაშვიდი წელი ალექსანდრესი“-ო (*417, გვ. 198—199), ამბობს ჯუანშერი. უეჭველია ჩვენს ავტორს ეს ცნობა რომელიმე ბერძნულ წყაროთგან უნდა ჰქონდეს ამოღებული.

ამგვარად, ზემონათქვამითგან ცხადად ჩანს, რომ ჯუანშერის თხზულება ვახტანგის დროის ისტორიისათვის, ზოგიერთ მცირეოდენ ცნობას გარდა, თითქმის გამოუღებარია და საყურადღებოა მხოლოდ როგორც დამახასიათებელი იმისა, თუ რა ცნობები და წარმოდგენა ჰქონიათ XI საუკუნეში განათლებულ ქართველ წრეებს. ვახტანგ გორგასალის პიროვნებასა და მეფობაზე. ხოლო VII—VIII ს.ს. შესახებ უფრო საყურადღებო ცნობები მოიპოვება. მაინც-და მაინც სასურველია, რომ ჯუანშერის თხზულების აღდგენილი ღედანიც გამოიცეს ცალკე წიგნად¹⁶.

* მ-მ დ'ფლს ხელთნაწერში დამახინჯებულია „ვარნა ხუასროს თარგ“-ად, ანა დ'ფლს ჯც-ში „ვარან ხოსრო თანგი“ სწერია.

სუმბატ ქე დავითისი

მ-მ დ-ფლს ქ-ცა-ში ერთი თხზულებაა შენახული, რომელსაც სათაურად აქვს „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, ჩუენ ქართველთა, მეფეთასა თუ სადათ მოიწიენეს ამას ქუეყანასა იგინი, ანუ რომლით ჟამითგან უპყრიეს მათ მეფობა ქართლისა, რომელი აღწერა სუმბატ ძემან დავითისამან“ (მ-მ და-ფსი ქ-ცა *567, გვ. 336 და 3 ხ-ჩა 41). ვინ იყო სუმბატ ძე დავითისი, ამის შესახებ არც თვით მის თხზულებაში სწერია რამე, არც სხვაგან მოიპოვება ცნობები. მაგრამ, როგორც უკვე ე. თ ა ყ ა ი შ ე ი ლ მ ა სთქვა, იგი უეჭველია ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონიანთა გვარის შვილი უნდა ყოფილიყო და XI საუკუნეში ეცხოვრა (სამი ისტ. ხრონიკა, გვ. CIX).

როგორც თვით თხზულების სათაურითგანა ჩანს, სუმბატი ბაგრატიონიანთა სამეფო საგვარეულოს ისტორიკოსი არის. ამ ნაწარმოების მოთხრობა ადამით იწყება და მოულოდნელად ბაგრატი IV-ის მეფობის ამბავზე ზედ შუაზე სწყდება. ამ უზარმაზარ ქრონოლოგიურ სამზღვრებისდა მიუხედავად თხზულება პატარა და ერთფეროვანია.

რა მიზანი ჰქონდა სუმბატს, როდესაც თავის თხზულების წერას შეუდგა, ეს სათაურშივეა მკაფიოდ გამოთქმული. მას სურდა დაეწერა ჯერ ერთი—„უწყება ბაგრატიონიანთა, ჩუენ ქართველთა, მეფეთასა თუ სადათ მოიწიენეს ამას ქუეყანასა იგინი, ანუ რომლით ჟამითგან უპყრიეს მათ მეფობა ქართლისა“, — ესე იგი ავტორს ჯერ ბაგრატიონიანთა გვარის შთამომავლობისა და საქართველოში გადმოსახლების ისტორიის გამოკვლევა უნდოდა, მერმე იმის აღნიშვნას აპირებდა, თუ როდის დაიპყრა ბაგრატიონიანთა საგვარეულომ საქართველოში სამეფო ტახტი. სუმბატის მეორე მთავარი მიზანი იყო შეედგინა „ცხოვრება ბაგრატიონიანთა ჩუენ ქართველთა მეფეთასა“, ანუ ბაგრატიონიანთა გვარის ქართველთა მეფეების თავგადასავალის აღწერილობა და ისტორია. მართლაც, სწორედ ამნაირია სუმბატის თხზულების მთელი შინაარსიც.

თვით სუმბატ ძე დავითისი როგორც ეტყობა ქართველ აზნაურთა მოძულე და მოწინააღმდეგე ყოფილა. იქ, სადაც უმეფობის ხანა აქვს აღწერილი ქართლში ბაგრატიონიანთა გაძლიერებამდე, ისტორიკოსი თავის გრძნობას ვერ იკავებს და გულახდილად ამბობს: „ვინათგან მოაქლდა მეფობა შვილთა გორგასლისათა, მითჟამითგან ეპყრა უფლება ქართლისა აზნაურთა ვიდრე ამათამდე (ე. ი. ბაგრატიონიანთა გაძლიერებამდე), არამედ დაესრულა უფლება ქართლის აზნაურთა ბოროტთა საქმეთა მათათგანო“ (*569, გვ. 338 და 3 ქ-ნკა 44). მეფე გიორგისა და ბიზანტიის კეისარს შორის ატეხილ მკაცრ ბრძოლაშიაც ბაგრატიონიანთა მემკვიდრე უმთავრეს ბრალს აზნაურებსა სდებს: „ორკერძოვე მზაკუარნი იგი აზნაურნი“ (*586, გვ. 356, 3 ხ-ჩა, 71) იყვნენ დამნაშავენი: მეფეს პირადად მშვიდობიანობა სურდა, მაგრამ აზნაურებმა მხარი არ დაუჭირესო.

ბაგრატიონიანთა ისტორიკოსი ამასთანავე მხურვალე მამულიშვილურ გრძნობით ყოფილა გამსჭვალული და ჰგონია, რომ ღმერთმა კონსტანტინე კეისარს რისხვა აწვია მსგავსად ივლიანეს უსჯულოსა უწყალოებისათვის ბაგრატ მეფისა ჩუენისა, მოოჯრებისათვის მამულისა მისისა“—ო (3 ხ^ანკა, 78).

რასაკვირველია, სუმბატს თავის მრავალსაუკუნოვანი ამბების მომთხრობელ თხზულებისათვის სხვადასხვა წყაროები უნდა ჰქონოდა და სუმბატის ისტორიის მოთხრობის სხვადასხვა ხასიათი სწორედ ამ წყაროების თვისებაზეა დამოკიდებული. თავში მას მხოლოდ ბაგრატიონიანთა შთამომავლობითი შტო აქვს მოყვანილი, რომელიც მარტო სახელების სიაა, მაგრამ რომლითაც ვითომც მტკიცდება ბაგრატიონიანთა დავით წინასწარმეტყველისა და მეფისაგან შთამომავლობა. ეს ნაწილი დაბადებაზე არის დამყარებული.

შემდეგი ცნობები საქართველოში შემოხიზნულ პირველ ბაგრატიონიანთა შესახებ სუმბატს, როგორც სამართლიანად უკვე ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ მ ა აღნიშნა (3 ხ^ანკა, გვ. CIX), „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“—ს მათიანთგან უნდა ჰქონდეს ამოღებული, მაგრამ უეჭველია სხვა წყაროებიც ჰქონია, რომელნიც კარგ და სწორად ცნობებს შეიცავენ.

ამოტ კურაპალატისაგან მოყოლებული ვიდრე ბაგრატ III-მდე სუმბატს წყაროდ ჰქონია ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონიანთა საგვარეულო მათიანე, მრავალ და ძვირფას ქრონოლოგიურ ცნობებით სავსე. ამის გამო სუმბატის თხზულების ამ ნაწილის თხრობის ენა მშრალი მათიანისებურია (იხ. *576—583, გვ. 345—352, 3 ხ^ანკა, 52—67).

მეფე გიორგი I-ითგან მოყოლებული თხზულების დასასრულამდე, რომელიც ბაგრატ IV-ის დედის კონსტანტინე პალში გამგზავრების ამბავზე ერთბაშად სწყდება, სუმბატი მოთხრობილის თანამედროვე უნდა ყოფილიყო (*583—592, გვ. 353—361, 3 ხ^ანკა, 67—79).

სუმბატის საისტორიო შრომა „ცხოვრება და უწყება“ მეტად მშრალი და ერთფეროვანია. განსაკუთრებით იქ, სადაც ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონიანთა შთამომავლობაზე საგვარეულო მათიანთგან არის ცნობები ამოღებული, მკითხველს თვალები უჭრელდება ცალიერ სახელებისა და თარიღების გამო. ვინ როდის დაიბადა, როდის მიიღო ესა-თუ-ის პატივი და კელისუფლება, რამდენი შვილი ჰყავდა და რა ერქვა თვითოეულს მათგანს, დასასრულ როდის გარდაიცვალა, — აი სუმბატის თხზულების ამ ნაწილის ჩვეულებრივი შინაარსი. აქა-იქ ამას გარდა ერისთავთა შორის ჩამოვარდნილი მტრობა და ბრძოლა არის ხოლმე აღნიშნული და იშვიათად მოხსენებულია ახალი საეპისკოპოსო საყდრის აგება და პირველი ეპისკოპოსის სახელიც.

ამისდა მიუხედავად „ცხოვრება და უწყება“ ძვირფასი საისტორიო ძეგლია: არსად სხვაგან, სხვა ქართულ ძველ დროის რომელსამე საისტორიო წყაროში ამდენი ქრონოლოგიური ცნობები არ მოიპოვება. ამ მხრივ მას სწორი არა ჰყავს, პირიქით, როგორც უკვე დავრწმუნდით და ქვემოთაც დავინახავთ, ქართველ ისტორიკოსებს ქრონოლოგიური ცნობებისათვის მაინც-და-მაინც თავი ძალიან არ შეუწყულებიათ. სუმბატის თხზულებას სწორედ ამის გამო საქართველოს ისტორიის მკვლევართათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს და მუდამაც ექმნება. სუმბატის შრომას განსაკუთრებულს მნიშვნელობას ის გარემოება ანიჭებს, რომ მისი ცნობების

სიმართლეს «ქართველ და უცხოელთა იტორიკოსების და წყაროების მოწმობაც საუცხოვოდ ამტკიცებს.

რომ სუმბატის „ცხოვრება და უწყება“ სანდო და ქეშმარიტს საისტორიო ცნობებს შეიცავს, ამას შემდეგი რამდენიმე თვალსაჩინო მაგალითიც ცხადჰყოფს. სუმბატს მაგ., აღნიშნული აქვს, რომ გუარამ კურაპალატის დროს ჯვარის ეკლესიის აშენებაში მონაწილეობა მიუღიათ გუარამის შვილს სტეფანოზს და მის ძმას დემეტრეს (3 ხ^ნკა, 46), სტეფანოზის შვილს ადარნასეს და მის ძეს სტეფანოზს, რომელსაც ჯვარის ეკლესია დაუსრულებია (იქვე 49). ამ ცნობების სიმართლეს ამ ეკლესიის კედლებზე შენახული სტეფანოზის, დემეტრეს, ადარნერსეს და სტეფანგს გამოქანდაკებული სურათები და წარწერები ამტკიცებენ. სიმართლით არის დასურათებული შავშეთ-ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობის მდგომარეობა VII—IX სს დამდეგს (3 ხ^ნკა, 52): გიორგი მერჩული (იხ. აქვე, გვ. 129—139) და ბასილი ზარზმელიც (ც^ა სრ^პნ ზარ^ლსაჲ, გვ. 8—9, 10—13, 16—19, 20—21 და სხვა) ამგვარადვე გვიხატავენ მესხეთის იმდროინდელს აზრებასა და უკაცრიელობას. აშოტ კურაპალატის მოღვაწეობაც სუმბატს სწორედ აქვს დახასიათებული, რაც გიორგი მერჩულის თხზულებითგანაც ჩანს. სუმბატის ცნობები ტაო-კლარჯეთის დანარჩენ ბაგრატიონიანთა მოღვაწეობის შესახებ (3 ხ^ნკა, 55—64) ხშირად მტკიცდება გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებით, მათიანწ ქართლისაჲთ და სომეხთა ისტორიკოსის იოანე კათალიკოზის თხზულებით (ამის დამამტკიცებელი საბუთები იხ. ქ^ლი ერის ისტორიაში წ. II, თავი IV). დასასრულ, სუმბატის თხზულების ცნობებს ბაგრატ III-ისა, გიორგი I-ისა, და ბაგრატ IV-ის მეფობათა შესახებ ემოწმება მათიანწ ქართლისაჲ და არაბ ისტორიკოსის ჯაჰა ანტიოქიელის მათიანე და სხვანი (ამის დამამტკიცებელი საბუთები იხ. ქ^ლი ერის ისტორიაში წ. II, თავი VI), ამგვარად „ცხოვრება და უწყების“ ცნობების კრიტიკული განხილვა სუმბატის შრომის მაღალს ღირსებას ცხადად ამტკიცებს. პირველად „ცხოვრება და უწყება“ ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ მ ა გამოსცა თავის ნაშრომში „სამი ისტორიული ხრონიკა“ (გვ. 41—79), მეორედ მ^შ დ^ფლს ქ^ტა-ში (გვ. 336—361). რუსული თარგმანი ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ს ა ვ ე ეკუთვნის და დაბეჭდილია СМОНПК (вып. XVIII) 17.

მატიანე ქართლისად

ანა დ'ფლსა და მ'მ დ'ფლს ქ'ც-ში იქ, სადაც „წა არჩილის წამება“ თავდება, ერთი მინაწერი მოიპოვება, რომელიც ქართლის ცხოვრებაში შეტანილ მატრიანეთა შესახებ ცნობებს შეიცავს: „წიგნი ესე ქართუელთა ცხოვრებისა ვიდრე ვახტანგისადმდე აღიწერებოდა ჟამითი ჟამად, ხოლო ვახტანგ მეფისითგან ვიდრე აქამომდე აღწერა ჯუანშერ ჯუანშერიანმან... ამიერითგან შემდგომთა მომავალთა ნათესავთა აღწერონ, ვითარცა იხილონ და წინამდებარემან ჟამმან უწყებად მოსცეს გონებასა მათსა ღთივ განბრძნობილსა“-ო (*437—438, გვ. 215—216). ამ მინაწერს ზედ მისდევს ისტორიული მოთხრობა, რომელიც შეუწყვეტლივ მიმდინარეობს და თავდება იქ, სადაც იწყება დავით აღმაშენებელის ისტორია „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა [დავითისი]“ (*512, გვ. 281).

ეს მინაწერი გვიჩვენებს, რომ როცა მის დამწერს თავისი აზრი ქ'ცა-ში ჩაუტრთავს, მაშინ ჯერ კიდევ ამ წიგნში ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის თხზულებათა გარდა სხვა არაფერი ყოფილა შეტანილი, რომ ეს წიგნი მაშინ წა არჩილის წამებით თავდებოდა. მინაწერის ავტორს, როგორც ეტყობა, არც-კი სცოდნია, რომ არჩილის შემდეგ-დროინდელი ამბები აწერილი იყო, და მომავალ თაობას ურჩევდა „ამიერითგან შემდგომთა ნათესავთა აღწერონ“ და ჩაურთონო. მაშასადამე, ცხადია, რომ ზემომოყვანილი მინაწერის შემდგომ იწყება ახალი საისტორიო თხზულება, თუმცა მას ლეონტი მროველისა, ჯუანშერისა, დავით აღმაშენებელისა და თამარ მეფის ისტორიკოსების თხზულებებსავით განსაკუთრებული სათაური აღარ შერჩენია.

თხზულება ამგვარად იწყება: „შემდგომად ამისა, რაჟამს იგი აღესრულა წმიდა მოწამე არჩილ, დარჩეს შვილნი მისნი იოვანე და ჯუანშერ... წარვიდა იოვანე ეგრისად და წარიტანა თქსსა* დედა და ორნი დანი მათნი. ხოლო ჯუანშერ და ორნი დანი მისნი დაშთეს ქუეყანასა ქართლისასა და კახეთისასა“-ო (*438, გვ. 216). პირველი ორი სიტყვა „შემდგომად ამისა“ რასაკვირველია მერმინდელი დანამატია, იმ დროისა, როცა ეს ახალი თხზულება ქ'ცა-ში შეუტანიათ, რომ ამით იგი წინამდებარე მოთხრობაზე გადაებათ. ამ ორ სიტყვას თუ მოვაშორებთ, ზემომოყვანილი წინადადება შეიძლება ამ ახალ საისტორიო თხზულების დასაწყისად ვიცნათ. უეჭველია მხოლოდ, რომ მას მთელი შესავალი უნდა აკლდეს, სადაც ავტორს ნათქვამი ექნებოდა, რის აღწერა სურდა და რა მიზნით. რაკი ამ შესავალში პირდაპირი საისტორიო ცნობები არ იქნებოდა ამიტომ იმას, ვისაც იგი ქ'ცა-ში შეუტანია, თხზულებისათვის მოუშორებია.

როგორც ზემოთ ნათქვამი იყო, მოთხრობის მიმდინარეობა თავითგან (*438, გვ. 212) მოყოლებული დავით აღმაშენებლის ისტორიის დასაწყისამდე (*512,

* მ'მ დ'ლს ქ'ცაში შეცდომით სწერია „ღთისა“, ანა დფ'ლს ქ'ცაში „ღთისა თანა“.

გვ. 281) შეუწყვეტლივ მიდის: მას არსად არაფერი ჰყოფს, წინადადება წინადადებაზეა გადაბმული და აზრი აზრს მიჰყვება. მოთხრობას ერთგვარი ხასიათი აქვს თავითგან დაწყებული ბოლომდე: ყველგან მხოლოდ საქართველოს პოლიტიკურ და სახელმწიფო ყოფა-ცხოვრებასა და ამბებზეა ლაპარაკი, თუ როგორ აღორძინდნენ თანდათან ქართველი სხვადასხვა სამთავროები VIII საუკუნიდან მოყოლებული, როგორ იბრძოდნენ ისინი საქართველოს პოლიტიკური გვერთიანებისა და განახლებისათვის და როგორ მიღწიეს თანდათანობით თავიანთ მიზანს. პოლიტიკურ-სახელმწიფო ამბებს გარდა მთელ ამ უშველებელს თხზულებაში თითქმის სხვა არა მოიპოვება-რა. მოთხრობის ენაც თავითგან ბოლომდე ერთგვარია. განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ თავში მოთხრობა მოკლეა, ხოლო რაც უფრო და უფრო წინაურდება, შინაარსიც უფრო და უფრო ვრცელი ხდება. მაგ., VIII საუკუნე მოყოლებული ბაგრატ III-დ (977 წ.) 200-ზე მეტი წლის ამბავი 23 გვერდზეა (*438—461, გვ. 216—236) მოთავსებული, ხოლო შემდეგი 160 წლისას 51 გვერდი (*461—512, გვ. 236—280) ჯუჯავია: †(ბაგრატ III-ის მეფობის 36 წლის ისტორიას დათმობილი აქვს 12 გვერდი (*461—473, გვ. 236—246), გიორგი I-ის 13 წლის მეფობას—7 გვერდი (*473—480, გვ. 247—253), დასასრულ ბაგრატ IV-ის 45 წლის მეფობას 28 გვერდი (*480—508, გვ. 253—277). ეს გარემოება გვიტყობს, რომ რაც უფრო მეტად უახლოვდებოდა ისტორიკოსი თავის დროს, უფრო მეტი ცნობები ჰქონდა და ამის გამო ნაამბობიც უფრო ვრცელი და შინაარსიანია. აქ რომ განსხვავება ავტორების სხვადასხვაობისაგან მომდინარეობდეს, მაშინ თვით მოთხრობის თვისება, ხასიათი და ელფერიც სხვადასხვა უნდა ყოფილიყო თავსა, შუაში და ბოლოს. ამის გამო ჩვენ გვგონია, რომ ქ-ის მთელი ეს ნაწილი *438 (გვ. 216) გვერდითგან მოყოლებული *512 (გვ. 281) გვერდამდე ერთი ისტორიკოსის კალამს ეკუთვნის.

ამ საისტორიო თხზულებას, როგორც აღნიშნული იყო, სათაურიც დაკარგული აქვს. რა სახელი უნდა რქმეოდა მას, ამის გადაწყვეტა საბოლოოდ ახლა, რასაკვირველია, ჯერ ძნელია, მაგრამ რამდენისამე, იქნება ქეშმარიტებასთან დაახლოებული, მოსაზრების გამოთქმა მაინც შეიძლება.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი თავის თხზულებაში ერთს ალაგას ქართველობას თავის მეფისადმი ორგულობასა სწამებს: „ნათესავი ქართველთა ორგულ ბუნება არს პირველითგან თვსთა უფალთა, რამეთუ რა ჟამს განმდიდრდენ, განსუქდენ, მშვიდობა პოვონ და განსუენება, იწყებენ განზრახვად| ბოროტისა, ვითარცა მოგვითხრობს ძველი მატიანე ქართლისა“-ო (*561, გვ. 329).

მამასადამე, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს ხელთა ჰქონია ერთი ქართული საისტორიო თხზულება, რომელსაც სათაურადა ჰქონია (ან იქნებ იგი უწოდებს) „მატიანე ქართლისა“. ამ ნაწარმოებში თურმე მოთხრობილი ყოფილა ქართველების ორგულობა „თვსთა უფალთა“ და ლალატი. მართლაც ჩვენს უსახელო ისტორიას „პირველითგანვე“, იმ დროითგანვე მოყოლებული, როცა ქართველთა სამთავროებმა VIII ს. თანდათან ღონე მოიკრიბეს მეფე გიორგი II-მდე მრავალი შემთხვევა აქვს მოთხრობილი, როდესაც ქართველი დიდებული მოხელეები და აზნაურები „რა ჟამს განმდიდრდენ, განსუქდენ, მშვიდობა პოვონ და განსუენება, იწყებენ განზრახვად ბოროტისა“ მეფეთა წინააღმდეგ და შეთქმულებით საქართველოს გაძლიერების საქმეს აფერხებდნენ. ეს თხზულება სწორედ რომ საესეა ამგვა-

რი ცნობებით. მაშასადამე, შინაარსის მხრივ ჩვენი უსახელო ისტორია შეიძლება სწორედ იმ ნაწარმოებად ვიცნათ, რომელსაც რქმევია „მატიანე ქართლისა“, მით უმეტეს, რომ ამ უსახელო ისტორიაშიც ქართლს და ქართლის ამბებს მთავარი ადგილი უკავია და ამის გამოც სათაური „მატიანე ქართლისა“ სრულებით შექმენის.

მხოლოდ ერთი გარემოება ელობება წინ, რომ ჩვენი ისტორიის დაკარგულ სათაურად „მატიანე ქართლისა“ ვიცნათ: დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მას უწოდებს „ძველი მატიანე ქართლისა“-ო, მას ძველადა სთვლიდა. შესაძლებელია, რომ თხზულებისათვის, რომელიც სულ ბევრი-ბევრი 40—50 წლის წინათ უნდა ყოფილიყო დაწერილი, „ძველი“ მატიანე ეწოდებინათ?

თანამედროვე მეცნიერულ შეხედულებისდა მიხედვით თუ დავაფასებთ. მაშინ რასაკვირველია ეს ხანი მეტად მოკლეა, რომ ამ წლოვანობის თხზულება ძველად ვიცნათ. მაგრამ ჩვეულებრივ, ცხოვრებაში ასე მკაცრად არა სჯიან და არა სჯიდნენ, მეტადრე წინათ, და შეიძლება დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსსაც ამგვარად განესაჯა. ყოველ შემთხვევაში ეს გარემოება დამაბრკოლებლად უნდა მივიჩნიოთ და საკითხის გადაწყვეტისათვის საჭიროა თავდაპირველად დანამდვილებით გამორკვეული იყოს, რა ხნოვანობის ნაწარმოები ან ამბავი ითვლებოდა ხოლმე „ძველად“?

საბედნიეროდ ამის გამოსარკვევადაც ცნობა მოგვეპოვება: გიორგი მთაწმიდელი თავის თხზულებაში ამბობს: „შემდგომად მრავლისა ჟამისა ღმრთისა მიმართ მისღვისა (ეფთჳმე მთაწმიდელისა) კელეყავი მცირედთა ამათ სიტყუათა აღწერად“-ო (ც^ა იე^სი და ეფ^სი 3). ეფთჳმე 1027 წელს გარდაიცვალა. თვით გიორგი-კი 1065 წ., ც^ა სულ ბევრი-ბევრი ეფთჳმის სიკვდილის 20—25 წლის შემდგომ უნდა იყოს დაწერილი. რაკი გიორგი მთაწმიდელი 20—25 წ-ზე ამბობდა „შემდგომად მრავლისა ჟამისა“-ო, ამისდა მიხედვით, რასაკვირველია, 50 წლის წინათ დაწერილს თხზულებაზე იმ დროს შეეძლოთ ეთქვათ ძველი არისო, ძველად ყოფილიყო ცნობილი.

მაშასადამე, ამ მხრივაც დაბრკოლება ძლეულია და შესაძლებელია დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს ზემომოყვანილს წინადადებაში, როდესაც იგი „ძველი მატიანეს ქართლისა“-ს იხსენიებდა, სწორედ ეს ნაწარმოები ჰქონოდა ნაგული-სხმევი.

ამ პირველს მოსაზრებას შეიძლება ზედ მეორე მოსაზრებაც დაერთოს. ჩვენ ყველამ ვიცით, რომ იმ კრებულს, რომელშიაც საბედნიეროდ შეკრებილია და შენახული ჩვენი სხვადასხვა დროისა და ავტორის საისტორიო თხზულებები, „ქართლის ცხოვრება“ ეწოდება და ეწოდებოდა უკვე XIII—XIV საუკ., როგორცა ჩანს სტეფანოს ორბელიანის სიტყვებითგან (იხილე ქვემოთ თავი „ქართლის ცხოვრება“), მაშასადამე, იმ დროს, როცა მონღოლთა ხანის ქართველ ისტორიკოსის ნაწარმოები ჯერ დაწერილი არც-კი იყო. ამგვარად იმდროინდელი ქ^აცა ალბათ დავით აღმაშენებლის მეფობით თავდებოდა (ამის შესახებ იხ. ქვევით, ქ^აცა). ხოლო ჩვენ ვიცით, რომ ამ კრებულში შეტანილ საისტორიო თხზულებებს ყველას სათაურები აქვს ერთს გარდა და ის ერთიც სწორედ ჩვენი უსახელო ისტორიაა: ლეონტი მროველის პირველს ნაწარმოებს ჰქვია „ცხოვრება ქართულთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“, მეორეს „წ^ა არჩილის წამება“, ჯუანშერი-სას — „ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა მეფისა“, სუმბატ დავითის ძისას — „ცხო-

რება და უწყება ბაგრატიონიანთა ჩუენ ქართულთა მეფეთასა“. არც ერთს მათგანს არ შეეძლო, მაშასადამე, მთელ კრებულისათვის ეს სახელი მიენიჭებინა. კრებულისათვის რომ სახელი ერთ-ერთს შეტანილს თხზულებას უნდა მიეცა, ეს ზემომოყვანილ მინაწერთაც მტკიცდება, რომელშიაც ნათქვამია: „წიგნი ესე ქართულთა ცხოვრებისა ვიდრე ვახტანგისადმდე აღიწერებოდა ქამითი-ქამად, ხოლო ვახტანგ მეფისითგან ვიდრე აქამომდე აღწერა ჭუანშერ ჭუანშერიანმან“-ო. ამგვარად იმ დროს, როცა კრებულში მხოლოდ ლეონტი მროველისა და ჭუანშერის თხზულებები იყო შეტანილი და ვახტანგ გორგასალის მეფობითა თავდებოდა. მას სახელად „ქართლის ცხოვრება“-კი არა რქმევია, არამედ „ქართულთა ცხოვრება“, ესე იგი ლეონტი მროველის თხზულების სათაურის „ცხოვრება ქართულთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“-ს პირველი ორი სიტყვა. იმ თხზულებას, რომელსაც შეეძლო მიენიჭებინა კრებულისათვის სახელი „ქართლის ცხოვრება“, უნდა რქმეოდა „ცა ქართლისა“. ამგვარ ნაწარმოებად შეიძლება ეს ჩვენი ახლა უსათაურო ისტორია ყოფილიყო. იქნებ იმიტომაც დაეკარგა მას საკუთარი სათაური, რომ თავისი მთელს კრებულს მიანიჭა და ამ თხზულების სახელი მთელი კრებულის სახელად გადაიქცა. შინაარსის მხრივ, როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო, ჩვენს ისტორიას სწორედ შეეფერება „ცხოვრება ქართლისა“-ს სახელი, იმიტომ რომ იქ მოთხრობაში ქართლს მართლაც მთავარი ალავი უკავია.

რაკი „ძველი“-ს დაბრკოლება ძლეულია, შეიძლება „მატიანე ქართლისა“ და „ცხოვრება ქართლისა“ ჩვენი თხზულების ერთ-და-იმავე სათაურად ვიცნათ. საზოგადოდ ძველს ქართულს საისტორიო მწერლობაში ამ დარგის თხზულებები „ცხოვრება“-დ იწოდებოდნენ ხოლმე, „მატიანე“ არსად არ არის ნახმარი: მაშინ მატიანედ საქართველოში უფრო კერძო სამონასტრო სააღაპო და სულის მოსაქსენებელთა წიგნები იწოდებოდა, როგორც მაგალითად, „მატიანენი საშინაონი და სააღაპენი... მატიანენი სათანაონი“ (მელქისედეკ კ'ზის 1020 წ. სიგელი, ქკ'ბი II, 32, 33). ან „მატიანე მოსაქსენებელი სულთაჲ“ (იქვე II, 246), ან ისეთი დაბალხარისხოვანი საისტორიო ნაშრომები, როგორც არის ლიტონად აღწერილი უძველესი წმიდათა ცხოვრებანი (იხ. აქვე 169). ამიტომ თვით ნაწარმოებს სხვა ქართულ საისტორიო თხზულებებსავით უფრო რომ უნდა „ცხოვრება“ პრქმეოდა. ხოლო შეიძლება დავით აღმაშენებლის განათლებულმა და დაწინაურებულ ცოდნით აღჭურვილმა ისტორიკოსმა, რომელმაც თავის შრომას „ცხოვრება“ უწოდა, „ცხოვრება ქართლისა“ ამ სახელის ღირსად არ სცნო და მისთვის „მატიანე“ უფრო შესაფერისად მიიჩნია იმგვარადვე, როგორც განათლებული არსენი კათალიკოზი, ლეონტი მროველის თხზულების სამართლიანად დამწუნებელი, მის ნაწარმოებს „ცხოვრება ქართულთა მეფეთა“-ს სახელად უწოდებს „ჰამბავი მეფეთა“-ს. ამგვარად ჩვენი უსახელო ისტორიის ნამდვილი სათაური შეიძლება ყოფილიყო „ცხოვრება ქართლისა“, ხოლო დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მას „ძველი მატიანე ქართლისა“-ს უწოდებდეს.

როგორც აღნიშნული იყო, ჩვენამდის არც ამ თხზულების დამწერის სახელსა და გვარს მოუღწევია. თვით შინაარსისდა მიხედვით მხოლოდ იმის გამორკვევა შეიძლება, რომ ავტორი უეჭველია აღმოსავლეთ საქართველოთგან უნდა ყოფილიყო, ქართლელი ყოფილა. საზოგადოდ ამ ისტორიაში ქართლის შესახებ ყოველთვის დაწვრილებითი ცნობებია ხოლმე მოყვანილი. ავტორმა აქაური გზებისა და სოფ-

ლების სახელები და მდებარეობა მშვენიერად იცის და როცა მისი მოთხრობა საქართველოს ამ კუთხეს ეხება ხოლმე, მაშინ მისი ნაამბობი მრავალ წერილმან საგეოგრაფიო სახელებით არის ხოლმე აქრელებული. უფრო ნაკლები ცნობები აქვს კახეთის შესახებ. ხოლო როცა იგი აფხაზეთის ამბებს მოგვიყვება ხოლმე, მაშინ მის მოთხრობაში ადგილების და სოფლების სახელები მხოლოდ იშვიათად გვხვდება: ცხადად ეტყობა, რომ როცა მოქმედი პირი აფხაზეთის მიწა-წყალში შესდგამს ხოლმე ფეხს, მაშინ ჩვენს ავტორს გზა-კვალი ეკარგება. აფხაზეთის შესახებ მას მხოლოდ საზოგადო ცნობები მოეპოვება.

მაგრამ ჩვენი ისტორიის ავტორი რომ ქართლელი უნდა ყოფილიყო, ეს თვით მოთხრობის ენითაცა მტკიცდება: ყველა მოქმედ პირებზე, როცა ისინი ქართლისაკენ მიემართებიან, ისტორიკოსი სწერს — „მოვიდა“ -ო ისე, როგორც შეუძლია სთქვას მხოლოდ ქართლში მცხოვრებმა. მაგალითად: „ხალილ მოვიდა მესამედ და მოკლეს ჭავახეთს და ძე მისი მო[ქ]მედ მოვიდა ქართლს“ (*442—443, გვ. 220). ბუღამ რომ ტფილისი დასწვა, „თეოდოსი მეფე აფხაზთა გამოვიდა წინააღმდეგმად მისსა... შეებნეს და გააქცივნეს... და თეოდოსი მეფე წარვიდა მეოტი გზასა დასავლეთისასა“ (*443—444, გვ. 221). „მას ჟამსა გამოვიდა იგი აფხაზთა მეფე გიორგი ძმა თეოდოსესი და დიმიტრისი, ძე ლეონისი, დაიპყრა ქართლი“ (*446, გვ. 223). „შემდგომად ამისა შემოვიდა ქართლად“ (*449, გვ. 227, იხილე ამგვარივე მაგალითები *464, 466, 494, 502 და 507, გვ. 239, 241, 266, 272 და 277). ერთ ალაგას ისტორიკოსი ისე ლაპარაკობს, თითქოს თითონ მას უფლის-ციხეში ჰქონოდა ბინა: ბაგრატ III-ის შესახებ ის სწერს: „მოვიდა უფლის-ციხეს“ -ო (*465, გვ. 240). ბაგრატზე ნათქვამია: „აფხაზეთითგან სპითა თესითა გარდამოვიდა ქართლს, წარგზავნა მოციქული კახეთს“ (*468, გვ. 242).

იმავე დროს, როცა ისტორიკოსი აფხაზეთზე ლაპარაკობს, მუდამ დაშორების აღმნიშვნელ ელფერს აძლევს ხოლმე ზმნას, მაგალითად: როცა სომხეთს შემოესია აბულ კასიმ ძე აბუსაჯისი, „სუმბატ სომეხთა მეფემან ვერ დაუდგნა ზარისა მისისაგან და მიმართა მათა აფხაზეთისათა“ (*449, გვ. 226). ან კიდევ „შთავიდა აფხაზეთად“ (იქვე) და სხვა. მესხეთის შესახებაც რომ არის ლაპარაკი, ჩვეულებრივ ზმნას წინ დაშორების აღმნიშვნელი თანდებული უზის, მაგ.: ბაგრატ IV-ზე ნათქვამია: „დაადო ბაგრატ ტფილისი ლიპარიტის გზითა, აღმოვლო ქართლი, მივიდა ჭავახეთს“ (ასე სწერია უძველესს ანა დ'ფლს ქ-ცის ხელთნაწერში, მ'მ დ'ფლსაში-კი, როგორც სხვა ამისთანა შემთხვევებშიაც, დამახინჯებულია და სწერია „მოვიდა“ (იხ. *492, გვ. 265).

როდის უნდა ეცხოვრა ჩვენს ისტორიკოსს და დაეწერა თავისი თხზულება, ამის გამორკვევა ძნელია განსაკუთრებით იმიტომ, რომ თავის პიროვნების შესახებ იგი არსად არაფერსა სწერს. საზოგადოდ ჩვენი ისტორიკოსი მეტად მკაცრი, თავდაპირველი მწერალია და მოთხრობის დროს არჩეულს თემას არას დროს არ გადაუხვევს, არც თავის პირად გრძნობას ან შეხედულებას გამოამჟღავნებს ხოლმე. მხოლოდ ის გარემოება, რომ თხზულების ბოლოში იგი უფრო-და-უფრო ვრცლად და დაწვრილებით გვისურათებს იმდროინდელ ამბებს, პირველ ნაწილში-კი იგი თვით ასახელებს იმ წყაროებს, რომლითაც იგი სარგებლობდა და რომელშიაც უფრო უხვი ცნობები ყოფილა, მხოლოდ ეს გარემოება ამტკიცებს ცხადად, რომ ისტორიის ზოგიერთი ნაწილები ავტორს სხვადასხვა საისტორიო მასალებისა და წყა-

როებისდა მიხედვით შეუდგენია, მოთხრობის უკანასკნელს ნაწილში-კი, სახელდობრ ბაგრატ IV-ის მეფობითგან მოყოლებული, იგი ვგონებ თანამედროვე უნდა იყოს.

იქ სადაც ჩვენი ისტორიკოსი ბიზანტიაში მძევლად წაყვანილი მცირეწლოვან ბაგრატის დაბრუნებასა და ბიზანტიელთა საპატიო ტყვეობისაგან თავდაღწევაზე ლაპარაკობს, თავს ვერ იკავებს და გახარებული გაიძახის: „მ დიდი საკვრველება და მოწყალება, ლ-თისა! ვითარ მყის განერა მრთელი კელთაგან მათთა, რომელთა ენება ზაკვთ შექცევა მისი, შეწვენითა ლ-თისა მიერითა. იხილეთ და განიცადენით ურიცხვნი კელის-აპყრობანი ლ-თისა-მიერნი ამას დიდისა ბაგრატის აფხაზთა მეფისა, რომელნი არავის ზედა მოწვეწულ იყუნეს სხუასა მეფესა, რომლისათჳს ჟამსა და ჟამსა“, თავ-თავის დროს „გაუწყოს წინამდებარემან სიტყუამან“ (*478, გვ. 252—253). მაშასადამე, აქ ავტორი პირდაპირ ამჟღავნებს თავის მიზანს და მუშაობის გეგმას: მას განზრახვა ჰქონია აეწერა მრავალი განსაცდელი და განსაცდელისაგან თავის დაღწევა, რომელიც ბაგრატს თავს გადახდენია. ჩვენი ისტორიკოსი თავის განზრახვას ასრულებს კიდევ და მართლაც დაწერილებით აქვს აღწერილი ბაგრატ მეფის ბრძოლა ბიზანტიასთან და ქართველ დიდებულებთან.

ჩვენი მემატიანე გიორგი II-ის მეფობასაც მოსწრებია, მაგრამ დავით აღმაშენებლის ბრწყინვალე მეფობა-კი, უეჭველია, ნანახი არ უნდა ჰქონდეს, თორემ მას რომ თავისი თვალთ ეხილა ის დიდება და ძლიერება, რომელსაც მიადღწია საქართველომ დავით აღმაშენებლის ხელმწიფობის დროს, განა ბაგრატ III-ის შესახებ დასწერდა-ღა: „შემდგომად დიდისა მეფისა ვახტანგ გორგასალისა არავინ გამოჩინებულ არს სხუა მსგავსი მისი დიდებითა და ძალითა და ყოვლითა განგებითა, — ეკლესიათა მამუნებელი იყო, გლახაკთ-მოწყალე და სამართლისა [მართლიად მოქმედი] ყოველთა კაცთათჳსა“-ო (*472—473, გვ. 246).

ამას ადასტურებს ის ცნობაც, რომელზედაც დიდი ხანაა თ. ჟორდანიამ ყურადღება მიაქცია (ქკ-ბი I, გვ. XXIV). ბაგრატის მეფობაში მემატიანეს მოთხრობილი აქვს, რომ ბაგრატის ნახევარ-ძმამ დემეტრემ, რომელიც თავის დედი-თურთ ბიზანტიის კეისართან წავიდა, „მიმართა ბერძენთა მეფესა და წარუტანა თანა ანაკოფია. მიერით გან წარუქდა ანაკოფია აფხაზთა მეფეთა მოაქაჟამად მე“-ო (ანა ლ-ფლისი ქ-ცა, მ-მ ლ-ფლს ქ-ცა-ში *483, გვ. 257 ხაზგასმული წინადადება აკლია). ხოლო გიორგი II-ის მეფობაში ნათქვამია, რომ მან დაიბრუნა „მძლავრებისაგან ბერძენთასა წარხმულნი ციხენი ანაკოფია, თავადი ციხეთა აფხაზეთისათა, და მრავალნი ციხენი კლარჯეთისანი“-ო (მ-მ ლ-ფსი ქ-ცა *511—512, გვ. 280). ანა ლ-ფლს ქ-ცა-ში არც ეს ცნობა, არც საზოგადოდ გიორგი II-ის მეფობის მომეტებული ნაწილი, სახელდობრ ის, რაც მ-მ ლ-ფლს ქ-ცა-ში მოთავსებულია *509, გვ. 278 სტრ. 21 სიტყვებითგან „ხოლო გ-ი მეფემან“ მოყოლებული ვიდრე *512, გვ. 280 უკანასკნელ სტრიქონამდე, ანუ დავით აღმაშენებლის „ცხოვრების“ დასაწყისამდის სრულებით არ არის. მაგრამ ქ-ცის ძველი სომხური თარგმანი ამტკიცებს, რომ აქ ანა ლ-ფლს ქ-ცას შემთხვევით აკლია.

როგორც უკვე თ. ჟორდანიამ აღნიშნა, ზემომოყვანილი წინადადება ამტკიცებს, რომ მემატიანეს თავისი თხზულება მაშინ უწერია, როდესაც ანაკოფია ჯერ კიდევ ბერძენთა ხელთ იყო. თ. ჟორდანიას აზრით ანაკოფია აუღია გიორგი

მეფეს „არა უგვიანეს 1076 წ.“ (ქკ^ბ II, გვ. XXIV), მაგრამ ნამდვილად-კი ანაკოფია დაბრუნებულად ჩანს ბერძენთა მიერ თურქთათვის აღმოსავლეთის ქვეყნების დატოვების დროს (ც^ა მ^ფსა დ^სი *512—513, გვ. 281). ხოლო ბერძენებს აღმოსავლეთი 1074 წელს დაუტოვებიათ (იხ. ქ^ლი ერის ისტორია II, 460). მასასადამე, ჩვენს მემატიანეს თავისი თხზულება უნდა დაეწერა 1072—1073 წლამდე.

რასაკვირველია, ამოდენა ნაწარმოებს ისტორიკოსი ერთბაშად ვერ დასწერდა და უმეტესი ნაწილი, ის ადგილიც, სადაც ანაკოფიის შესახებ მოიპოვება ცნობა, შეიძლება კარგა ხნით ადრე იყოს დაწერილი. მაგრამ უკანასკნელი ნაწილი-კმ შეუძლებელია 1072 წ. ადრე იყოს შეთხზული იმიტომ, რომ მემატიანეს ბაგრატ IV-ის სიკვდილი აქვს აღწერილი, და 1073 წ.-ზე გვიან იმიტომ, რომ ამ წელიწადს ანაკოფია უკვე საქართველოს დაუბრუნდა. ამ მხრივ მეტად საყურადღებოა, რომ ანა დ^ფლს ხელთნაწერში, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, გიორგი II-ის მეფობა თითქმის სრულებით არ არის და ცნობაც ანაკოფიის დაბრუნების შესახებ აკლია. მაინც-და-მაინც ცხადია, რომ ის ადგილი, სადაც ანაკოფიის აღება მოთხრობილია, იქნებ გიორგის მეფობის მთელი მოთხრობაც-კი, „მატიანე ქართლისაჲ“-ს დამწერს არ ეკუთვნის. ამიტომ თავდაპირველად „მ^ტნე ქ^ა“ ალბათ ბაგრატ IV-ის სიკვდილით თავდებოდა, ხოლო გიორგი II-ის მეფობა შეიძლება დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს ეკუთვნოდეს, რომელსაც შესავალის სახით აღუწერია დავითის მამის მეფობა.

ყურადღების ღირსია აგრეთვე, რომ ანა დ^ფლს ქ^ცის ხელთნაწერში დავით აღმაშენებლის ცხორებას არავითარი სათაური არა აქვს, მ^მ დ^ფლსაში კი სწერია: „ცხორება მეფეთ მეფისა“ (*512, გვ. 281). ამიტომ შეიძლება ვისმეს ეფიქრა, რომ მთელი თხზულება VIII ს. მოყოლებული დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს ეკუთვნოდეს. მაგრამ ეს აზრი ყოვლად შეუწყნარებელი იქნებოდა ჯერ ერთი იმიტომ, რომ ანა დ^ფლს ქ^ცის დედნის ფურცლები არეული ჰქონია, და, როგორც ჩანს, გადამწერს ნაკლულევანი დედანი ჰქონია ხელთა ისე, რომ თავისდა თავად ანა დ^ფლი ხელთნაწერი ამ შემთხვევაში ვერავითარ საბუთად ვერ გამოდგება. მეორე ისა, რომ ამას ეწინააღმდეგება როგორც ზემომოყვანილი ცნობა ანაკოფიის შესახებ, ისე განსაკუთრებით ის ქება ბაგრატ III-ისა, რომელშიაც ჩვენს მემატიანეს ბაგრატ მეფე, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ვახტანგ გორგასალის შემდგომ საქართველოს უწარჩინებულეს კელმწიფედ მიაჩნია. შეუძლებელია ამის მსგავსი რამე დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს ეთქვა. ამასთანავე დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხრობის წესი და ენა „მ^ტნე ქ^ა“-საგან არსებითად განსხვავდება.

არის კიდევ ერთი, თუმცა სათუო, საბუთი: დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი გიორგი II-ის დროს საქართველოში 1080 წ. თურქების შემოსევაზე ამბობს, „ესე იყო პირველი დიდი თურქობა“-ო (*514, გვ. 283). „მ^ტნე ქ^ა“-ში ამგვარივე თურქების შემოსევაა აწერილი ბაგრატ IV-ის დროს 1068 წელს (*500, გვ. 271) და სწორედ ეს იყო პირველი თურქობაო. ერთი-და-იგივე ავტორი რომ ყოფილიყო, საეჭვოა გიორგი II-ის დროინდელ თურქობის შესახებ ეთქვა ეს პირველი თურქობა იყოო. თუმცა ესეც-კია, რომ იქნებ ბაგრატ IV-ის დროინდელს შემოსევას მაშინ დიდ თურქობად არა სთვლიდნენ, და თუ-კი ასე იყო მართლაც, მაშინ ეს მოსაზრება საბუთად ვერ გამოდგება.

ჩვენს ისტორიკოსს რასაკვირველია საისტორიო წყაროები უნდა ჰქონოდა, არაერთი და ორი იმიტომ, რომ არც ერთს იმდროინდელს სხვა ქართველს ისტორიკოსს ასეთი ფართო და ხანგრძლივი სამოქმედო ასპარეზი არა აქვს აღწერილი. მართალია მის მოთხრობაში ქართლს მთავარი, შუა ადგილი უკავია, მაგრამ საქართველოს არც ერთი სხვა კუთხე უყურადღებოდ დატოვებული არ არის: კახეთი, ქ. ტფილისი თავისი საამიროთი, ტაო-კლარჯეთი და მთლად მესხეთიც და დასავლეთი საქართველო, აფხაზეთი, — ყველა ამ ადგილების უმთავრესი ამბები აღწუსებული აქვს.

მაინც ცხადად ეტყობა, რომ ჩვენს ისტორიკოსს თხზულების თავში მასალები ჰკლებია. მაგალითად, არაბთა ბატონობის პირველ ხანის შესახებ საქართველოში მას ძალიან ცოტა ცნობები ჰქონია: მან იცის მხოლოდ, რომ „პირველად უფლება სარკინოზთა განდიდნა და მათგან მიეცა ყოველი ესე ქუეყანა ჟამითი-ჟამად რბევასა და ოკრებასა, მეორედ იქმნა სიმრავლე მთავართა ქუეყანასა ქართლისასა და შეერია ბრძოლა, იქმნეს მტერ ურთიერთას და, უკეთუ ვინმე გამოჩნდის, რომელიმეცა ღირს იყოს მეფედ შვილთა შორის ვახტანგისათა, იქმნა შემცირებულ სარკინოზთაგან. რამეთუ დაიპყრეს ქალაქი ტფილისი აგარიანთა, შეიქმნეს სახლად საყოფელად თვსად, მიიღებდეს ხარკსა ქუეყანისა [ა]მისგან, რომელსა ჰქვიან ხარაჯა“ (*440, გვ. 217). ამის შემდგომ-კი ისტორიკოსს ეტყობა აღარავითარი ცნობები აღარა ჰქონია დიდის ხნის შესახებ. მას შეუძლია მოგვითხროს მხოლოდ იმ დროის ამბები, როცა „გარდაცდეს ამას შინა წელიწადნი მრავალნი“ (*440, გვ. 218).

ჩვენს ისტორიკოსს უეჭველია უნდა ჰქონოდა ერთი ისეთი წყარო, რომელიც განსაკუთრებით ქ. ტფილისისა და მისი ამირების მატიანეს შეიცავდა. ცხადია აგრეთვე, რომ მას ქართლის შესახებაც უნდა ჰქონოდა წყარო, რომელიცაც მატიანე იმიტომ, რომ ჩვენს ისტორიკოსს ქართლის ამბები VIII საუკუნითგანვე მოყოლებული ისე დაწერილებით და მშვენიერად აქვს აწერილი, რომ ასეთი ცნობები არც ერთს სხვა იმდროინდელს ცნობილს ქართულს, ან უცხო საისტორიო თხზულებაში არ მოიპოვება. სამწუხაროდ არა ჩანს, რა წყარო იყო.

უეჭველია აგრეთვე, რომ ჩვენს ავტორს კახეთის ისტორიისათვისაც უნდა ჰქონოდა ცალკე მატიანე. იმ ამონაწერში, რომელიც ჩვენს ისტორიკოსს კახეთის მატიანიდან უნდა ჰქონდეს ამოღებული, რასაკვირველია, თვით მომთხრობელიც კახელი იქმნებოდა და მომთხრობელის სადაურობა თვით მოთხრობის კილოსაც აქაიქ ეტყობა: მაგ., „მოვიდა კონსტანტინე აფხაზთა მეფე, ილოცა ალავერდს წმიდისა გიორგის წინაშე და შემოსა ხატი მისი ოქროთა“ (*451, გვ. 228). მაგრამ ეს ჩვენი ისტორიკოსის წყაროების სადაურობის გამომჟღავნებელია და არა პირადად მისი ვინაობისა.

„მტენე ქა“-ს დამწერს თავის თხზულების პირველ ნაწილში, განსაკუთრებით ბაგრატ III-ის მეფობამდე თხრობის ერთგვარი წესრიგი აქვს შემუშავებული და ყოველთვის ქართლის, მესხეთის ან აფხაზეთის ამბებს შემდგომ ცალკე უეჭველად მოკლე ცნობა კახეთის შესახებაც აქვს ხოლმე მოყვანილი: მოთხრობა ისეთს შთაბეჭდილებას ახდენს, რომ მემატიანე რიგ-რიგობით ჯერ ქართლისა და მესხეთის მატიანეებით სარგებლობდა, მერმე კახეთის მატიანით და სხვა.

რასაკვირველია ჩვენს ისტორიკოსს აფხაზეთის ამბების შესახებაც ცალკე წყარო უნდა ჰქონოდა. ამას იგი არც თითონა მალავს. კონსტანტინე მეფის შვილებს

შორის ატეხილ შფოთს რომ გვიამბობს, იგი სხვათა შორის ამბობს: „გარდაიცვალა კონსტანტინე მეფე [აფხაზთა] და იშლებოდა ქუეყანა აფხაზეთისა ჟამ რაოდენმე, რამეთუ ესხნეს ძენი ორნი კონსტანტინე მეფესა... უზუტესსა იგი [ერქუა გიორგი], უმრწემესსა ბაგრატ და იყო მათ შორის ბრძოლა ფიცხელი, რომელი თვითთულად ჰპოო ცხორებასა მათსა“-ო (*451, გვ. 228). სამწუხაროდ უკანასკნელი წინადადება ცოტა ბუნდოვანია. ცხადია მხოლოდ, რომ ჩვენს ავტორს ბაგრატისა და გიორგის შორის ჩამოვარდნილი მტრობის აღწერილობა წაუკითხავს საისტორიო წყაროში, რომელსაც სახელად „ცხორება“ რქმევია. არა ჩანს მხოლოდ ამ „ცხორება“-ში მარტო მათი, ესე იგი გიორგისა და ბაგრატის, თავგადასავალი უნდა ყოფილიყო ნაამბობი, თუ აქ „მათი“ აფხაზთა მეფეებს ჰქონდათ და ნაგულისხმევია „ცხორება აფხაზთა“.

ზემომოყვანილ წინადადების აზრს პირველი ახსნა უფრო შეესაბამება თუ შემდეგში ზემოაღნიშნული აზრი მართალი გამოდგა, მაშინ დამტკიცდება, რომ აფხაზთა მეფეებს მარტო ცნობილი საზოგადო ისტორია „ცხორება აფხაზთა“-კი არა ჰქონიათ, არამედ რომ ზოგ-ზოგ მეფეთაგანს მაინც საკუთარი ცალკე მემატიანე ჰყოლია. მაშინ შეიძლება ჩვენს ისტორიკოსს „ცხორება აფხაზთა“-ს გარდა აფხაზეთის შესახებ ბევრი სხვა საისტორიო წყაროებიცა ჰქონოდას.

როგორც ჩანს, მას აგრეთვე წაგობრონის ცხორება ჰქონია ხელთა. აბულ კასიმის ძე აბულაჯისი რომ ყუელის ციხეს მიაღდა, „იყო მუნ შიგა ჰაბუჟი ერთი სახელით გობრონ... და ვითარ წარიღეს ციხე იგი, შეიპყრეს წმიდა გობრონ და აწამეს, რომლისა წამება ვრცლად აღწერა წმიდამან მამამან ჩუენმან სტეფანე ტბევარმან ებისკოპოსმან“ (*450, გვ. 227) და ეს ცნობა სრული ჰეშმარიტებაა: წაგობრონის მარტკვლობა შენახულია და მართლაც მას სწორედ ამნაირი შინაარსი აქვს (იხ. სქ-ს სმ-თხე, 393—400 და აქვე გვ. 117—120).

ცხადია მხოლოდ, რომ ჩვენს ავტორს ან არ უნახავს, ან არადა სრულებით არ უსარგებლია სუმბატ დავითის ძის ისტორიით „ცხორება და უწყება“. არსად ამის კვალი არ ამჩნევია. სამაგიეროდ, თუ ჩვენ „მტ-ნე ქ-ა“-ს დასუმბატის თხზულების ცნობებს შევადარებთ ბერძენ-ქართველთა ომების შესახებ ბასილი კეისრისა და გიორგი მეფის ღროს (მტ-ნე ქ-ა, მ-მ ღ-ფსი ქ-ცა *474—477 და 3 ხ-რკა, 67—72), ჩვენთვის ცხადი იქმნება, რომ ორსავე ავტორს ერთისა-და-იმავე წყაროთი უსარგებლიათ.

ცხადია აგრეთვე, რომ ჩვენს მემატიანეს ბაგრატ III-ის მეფობის შესახებ უხვი და ვრცელი ცნობები ჰქონია, გაცილებით უფრო მეტი, ვიდრე იგი ჩვენ გვამცნებს. ამას თითონ იგი მკაფიოდ ამბობს ბაგრატის დახასიათების ღროს: „უკუეთუ ვინმე [კელყოს] თვითთოულად წარმოთქმად ყოველთა განგებულებათა მისთა, მოუძღურდეს ძალი მისი, რომელთაგან მცირედ წარმოვთქვ ჟამთა სიგრძისაგან არა დავიწყებისათვის“-ო (*472, გვ. 246).

როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო, ჩვენს ისტორიკოსს მრავალსიტყვაობა სძულს: მისი მოთხრობის ენა მარტივი და ბუნებრივია და სიტყვის მოკლედ მოჭრა უყვარს. ამ მხრივ იგი მეტად თავდაქერილი და მოკლედ-მოუბარი მწერალია, ამის გამო მისი თხზულება ისეა ნაწერი, რომ თვითთოულს სიტყვას თავისი მნიშვნელობა აქვს და არც ერთის გამოტოვება არ შეიძლება. ამ მხრივ მას ქართულს საისტორიო მწერლობაში ტოლი არა ჰყავს.

თავითგან ბოლომდის მთელს თხზულებაში იგი მარტო პოლიტიკურსა და სახელმწიფო საქმეების ამბებს უამბობს მკითხველს და მხოლოდ ოთხ ალაგას აქვს. ეს გეგმა დარღვეული. ერთგან გიორგი აფხაზთა მეფის შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ მან „ალაშენა საყდარი ჭყონდიდისა, შექმნა საეპისკოპოსოდ და განაშენა იგი სიმრავლითა წმიდათა მარტვილთათა“-ო (*452, გვ. 228). მეორეგან სწერია, რომ ლეონ აფხაზთა მეფემ, რომელიც იყო „საესე ყოვლითა კეთილითა, ამან ალაშენა ეკლესია მოქვისა და შექმნა საყდრად საეპისკოპოსოდ, აკურთხა და განასრულა ყოვლითა განგებითა“-ო (*457, გვ. 233). ხოლო მესამეგან ნათქვამია, დავით დიდმა კურაპალატმა „ალაშენა მონასტერი და საყდარი ლთისა წმიდა ეკლესია ხახულისა“ (*462, გვ. 237). სამსავე შემთხვევაში ავტორს თითო წინადადების მეტი არ გამოუმეტნია და მხოლოდ მეოთხეჯერ, როცა იგი ბაგრატ III-ის მოღვაწეობას ეხება, ცოტა მეტს სიუხვეს იჩენს: „ამანვე დიდმან მეფემან, მოგვითხრობს იგი, საყდარი ბედიისა შექმნა საეპისკოპოსოდ, მოცვალა გულდისი საეპისკოპოსო, შესწირნა სოფელ[ნი] მრავალნი ყოველთა ჳევთა და ადგილთა და განასრულა ყოვლითა განგებითა, შეამკო ყოვლითა სამკაულითა, ეკლესია აკურთხა და დასუა ეპისკოპოსი. ხოლო უკუეთუ ვისმე ენებოს განცდა[დ] და გულისკმის ყოფად სიმალლისათვის დიდებისა მეფობისა მისისა, პირველად განიცადოს სამკაული ბედი[ი]სა ეკლესიისა და მისგან გულისსკმა ყოს, რომელ არავინ ყოფილ არს სხუა მეფე მსგავსი მისა ქუეყანასა ქართლისასა და აფხაზეთისასა. ამანვე აკურთხა ეკლესია ქუთათის[ი]სა განგებითა დიდითა და მიუწოდმელითა, რამეთუ ამან შემოკრიბნა მახლობელნი ყოველნი კელმწიფენი, კათოლიკოზნი, მღუდელთ-მოძღუარნი და ყოველთა მონასტერთა წინამძღუარნი და ყოველნი დიდებულნი ჳემონი და ქუემონი მამულსა და სამეფოსა მისსა მყოფნი და სხუათა ყოველთა საკელმწიფოთანი“-ო (*471—472, გვ. 245).

ყურადღების ღირსია, რომ ყველა იმ შემთხვევებში, როცა ჩვენი ავტორი მოკლედ-მოუბრობას თავს ანებებს და თხრობის ხასიათსა სცელის, საუბარი მხოლოდ ეკლესიების აშენებას ეხება, სხვა არაფრისათვის არ იწუხებს თავს ჩვენი მემატიანე.

მეფე-მთავრების ღვაწლის დახასიათების დროსაც-კი ჩვენი ისტორიკოსი ორიოდ სიტყვითა კმაყოფილდება, თვით დახასიათებაც ხშირად მკირეოდენის განსხვავებით ერთგვარია ხოლმე. მაგალითად, გიორგი აფხაზთა მეფის შესახებ ნათქვამი აქვს: „იყო იგი სრული ყოვლითა სიკეთითა, სიმკნითა და ახოვნებითა, ღვთის-მოყვარე იყო უმეტეს ყოველთა, ეკლესიათა მაშენებელი, მოწყალე გლახაკთა, უხვი და მდაბალი და ყოვლითა კეთილითა სათნოებითა სრული“ (*452, გვ. 229). დავით დიდ კურაპალატზე უწერია: „იყო პირველად ღვთის-მოყვარე, გლახაკთ მოწყალე, მდაბალი, მშვიდი და ძვირ-უხსენებელი, ტკბილი, უხვი და კაცთ-მოყვარე, ყოველთათჳს კეთილის მყოფელი და საესე ყოვლითა კეთილითა“ (*461—462, გვ. 237). ბაგრატ III-ის შესახებ ამბობს: „ეკლესიათა მაშენებელი იყო, გ ლ ა ხ ა კ თ მ ო წ ყ ა ლ ე და სამართლის [მართლად] მოქმედი ყოველთა კაცთათჳს“ (*473, გვ. 246).

გიორგი I-ს ამნაირად ახასიათებს: „არავინ გამოჩინებულ იყო მზგავსი მისი მამათა შორის მისთა ახოვნებითა, ჳაბუკობითა და სიქუელითა, ტანითა და სახითა და ცნობითა და ყოვლითურთ სრული განგებითა საკელმწიფოთა“ (*479, გვ. 253). დასასრულ ბაგრატ IV ასე აქვს აღწერილი: „იყო კაცი უშუენიერესი ყოველ-

თა კაცთასა, სრული სიბრძნითა ფილასოფოსისათა, სვიანი ბედითა, უმდიდრესი ყოველთა აფხაზთა მეფეთასა, მოწყალე შეცოდებულთათვის უხვი გლახაკთა ზედა“ (*508—509, გვ. 278).

როგორც ზემოთაც ნათქვამი იყო, ჩვენი ისტორიკოსი არსად თავის პირადს გრძნობას და აზრს არ ამჟღავნებს, და მხოლოდ საქმის ვითარების დალაგებულ, მარტივ აღწერით არის გატაცებული: მისი მოთხრობის ენა ყოველთვის მშვიდი და წყნარია, არას დროს იგი არ აღმწოთლებდა, არას დროს მის ნაამბობს ვნებათა ლელვის კვალი არ ამჩნევია.

ბაგრატ IV-ის დახასიათების დროსაც-კი, რომლის ესოდენ ერთგული მომხრე იყო იგი, რომ შეეძლო ეთქვა, „პატივსცა ღონ ბაგრატს აფხაზთა და ქართულთა მეფეს: ეწია სენი სასიკუდინე კონსტანტინე მეფესა“—ო (*482, გვ. 255—256), და ღიღის ქებით იხსენიებს მის სულიერსა და გარეგან თვისებებს, — მაშინაც ჩვენს ისტორიკოსს კეშმარიტებისათვის არ უღალატია და ქების შემდგომ მაინც მიუღგომელად აღიარებული აქვს: „ჟამთა მისთა ქუეყანასა დაწყნარება არა აქუნდა, ეკლესიანი, გლახაკნი, აზნაურნი ვერ იკითხებოდეს“—ო (*509, გვ. 278). ერთის სიტყვით, ჩვენი ავტორი პირუთვნელი, მიუღგომელი ისტორიკოსი იყო.

მას როგორც ეტყობა მხოლოდ „სულჩუქიანნი“ სძულებია, სელჯუკთა გვარის სულტნები: მეტად ბევრი უბედურება მიაყენეს მათ საქართველოს და მეტად ახალი ამბავი იყო ეს, რომ ასეთი მშვიდი მწერალიც-კი მათი პარპაშობის მოთხრობის დროს არ აღელვებულყო: სულტანმა ჩამოიარა და აიღო ტფილისი და რუსთავიო, სწერს იგი, და „მისცა ფადლონს განძის პატრონსა. არა თუ მეფეთა ჩუენთა მტერობისათვს ოდენ მოსწყუდნა ტფილისი და რუსთავი ამას სამეფოსა, არცა ამისათვს ქმნა, თუმცა იგი ამირანი ორგულად დგომილ იყუნეს მისსა კარსა ზედა, არამედ კეთილისა და მსახურებისა ნაცულად ბოროტსა უყოფდიან ყოველსა კაცსა, რამეთუ მინდობილ იყუნეს იგინი ძალსა უღთობისა მათისასა და იყუნეს იგინი ყოველით კერძო მცბიერ“—ო (*502, გვ. 272).

ჩვენი ისტორიკოსის შრომა უხვი ქრონოლოგიური ცნობებითაც არის ძვირფასი. მართალია ამ მხრივ იგი მეორე იმდროინდელ ისტორიკოსს სუმბატ დავითის ძეს მეტოქეობას ვერ გაუწევს, მაგრამ სამაგიეროდ ჩვენი ავტორის ცნობები უფრო დიდ-მნიშვნელოვან ამბებს ეხება. ყურადღების ღირსია ჩვენი ისტორიკოსის ჩვეულებრივი საშუალება, რომლითაც იგი თარიღს აღნიშნავს ხოლმე: უმეტეს შემთხვევაში იგი ქრონიკონს კი არ ასახელებს, არამედ გვამცნებს რამდენი წელიწადი იყო გასული ამა თუ იმ შემთხვევითგან, ისე რომ თარიღის გამოანგარიშება საჭირო. მაგალითად, ხაზართა ქართლში შემოსევის დრო ასეა აღნიშნული: წა არჩილის წამების „შემდგომად სამისა წლისა“—ო (*438—439, გვ. 216), „გარდაცდეს წელიწადი ამას შინა სამი“ (ე. ი. ბაგრატ III-ის ქართლში გამეფებითგან *463, გვ. 238), „გარდაცდეს ამას შინა წელიწადი ორი“ (ბაგრატის აფხაზეთში გამეფებითგან, *464, გვ. 239). ბიზანტიის კეისრის საქართველოში შემოსევის წელიწადზე ნათქვამია: „მეშვიდესა წელსა მეფობისა მისისა (ე. ი. გიორგი I-ისა) გამოვიდა ბასილი მეფე ბერძენთა“ (*473, გვ. 247). ჩვენ ვიცით, რომ გიორგი I, 1014 წელს გამეფდა, მაშასადამე, ბასილი კეისარს 1020-21 წელს გამოულაშქრია. ამგვარი ქრონოლოგიური ცნობები ბევრი მოიპოვება ჩვენი ისტორიკოსის შრომაში (*479, 480, 482, 493, 499, 500, 508, გვ. 253, 254, 256, 265, 270, 271, 277).

როცა ამ გამოანგარიშებულ თარიღებს უცხო-ქვეყნელ ისტორიკოსთა ქრონოლოგიურ ცნობებს შეუდარებთ ამავე ამბების შესახებ, უმეტეს შემთხვევაში ჩვენი ისტორიკოსის სიტყვები მტკიცდება ხოლმე (იხ. ამის დამამტკიცებელი მრავალი საბუთები „ქლი ერის ისტორია“-ში, წ. II, თ. IV და VI).

მას, რასაკვირველია, პირდაპირ აღნიშნული ქრონიკონებიც მოეპოვება, განსაკუთრებით ბაგრატ III-ითგან მოყოლებული. საზოგადოდეკი, როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო, მისი შრომის პირველ ნაწილში ქრონოლოგიური ცნობები უფრო იშვიათია ხოლმე.

ჩვენი ისტორიკოსის თხზულება შინაარსიანია, აუარებელი ისტორიული ცნობებით აღსავსე, ამასთანავე ხშირად ისეთი ცნობებით, რომელიც არსად სხვაგან არ მოიპოვება. მაგრამ მისი თხზულების ღირსება უფრო იმის გამო ძლიერდება, რომ როცა მის მოთხრობილს ამბებს სხვა ქართველსა და უცხოქვეყნელ ისტორიკოსთა ცნობებს შევადარებთ ხოლმე, უმეტეს შემთხვევაში ჩვენი ავტორის სიმართლე მტკიცდება. ხოლო იმ შემთხვევაში, როცა ცნობათა შორის განსხვავებაა, ჯერ კიდევ დაწვრილებითი განხილვაა საჭირო და შესაძლებელია აქაც გამარჯვება ჩვენს ისტორიკოსს დარჩეს. ამის დამამტკიცებელ საბუთების მოყვანა შორს წაგვიყვანდა და გამოკვლევას გააგრძელებდა, ხოლო ვისაც სურს, იმან მრავალი ამის დამამტკიცებელი საბუთები „ქლი ერის ისტორია“-ში (წ. II, თ. IV—VI) იხილოს. ამგვარად, „მატიანე ქა“ ჩვენი ისტორიისათვის მშვენიერი, შინაარსიანი და ფასდაუღებელი წყაროა. ამიტომ არის, რომ მისი აღდგენილი დედნის გამოცემა აუცილებლად არის საჭირო¹⁸.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი

ინ იყო ის ისტორიკოსი, რომელმაც დავით აღმაშენებლის ცხოვრება და მოღვაწეობა აგვიწერა, ჯერ-ჯერობით არ ვიცით. არც თვით ისტორიაში, არც სხვა რომელსამე წყაროში ამის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება. ვიდრე მ^შ დ^წლს ქ^ცა აღმოჩნდებოდა, ჩვენ თითქმის ვერც-კი წარმოგვედგინა, რომ დავით აღმაშენებელს თავისი საკუთარი ცალკე მემატთანე ჰყავდა: მხოლოდ იქ არის ამ მეფის ისტორია სხვა თხზულებებისაგან განცალკევებული. მას სათაურად ჰქონია: „ცხოვრება მეფეთ მეფისა დავითისი“ (*512, გვ. 281). ყურადღების ღირსია, რომ ანა დ^წლ ქ^ცის ხელთნაწერში დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ნაწარმოებს არავითარი სათაური არა აქვს. მაგრამ ამ ხელთნაწერის გადაწერს დედანი ნაკლულევანი ჰქონია და ამ მხრივ მ^შ დ^წლს ქ^ცაში ამ ისტორიის ბოლო სხვა მეფეების ისტორიაზე გადაბმული არ არის და დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორიებს შუა სუმბატის თხზულებაა. ამგვარად ეს თხზულება მთლიანად და განცალკევებულად ყოფილა შენახული. ამგვარივე სახე აქვს ამ თხზულების ბოლოს ანა დ^წლს ქ^ცა-ში.

როდესაც ეს ისტორია „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შეუტანიათ და დანარჩენ მატთანეებზე გადაუბამთ, დავით აღმაშენებლის ისტორიის შესავალი და დასაწყისი ალბათ მაშინ გამოუტოვებიათ. „ცხოვრება მეფეთ მეფისა დავითისი“ ისეთი წინადადებით იწყება, რომ მკითხველი უეჭველია მიხვდება, რომ ამ ისტორიას რაღაც უნდა აკლდეს: „ამისა შემდგომად მოვიდა სულთანი მალიქშა, მოადგა სამშვილდესა“ (*512, გვ. 281. ამგვარადვე იწყება ეს თხზულება ანა დ^წლს ქ^ც-ა-შიაც). ცხადია, რომ ამგვარ წინადადებით, მერმე „ამისა შემდგომად“-ით არც ერთი მემატთანე არ დაიწყებდა თავის თხზულებას. ჩვენ არ ვიცით, როგორი შესავალი და დასაწყისი ჰქონდა ამ ისტორიას.

„ც^ა მ^თ მ^ფსა დ^თსი“ იწყება იმავე ამბებით, როგორითაც თავდება „მტ^ნე ქ^ა“, და დასაწყისში დავით აღმაშენებლის მამის, გიორგი II-ის, მეფობას შეიცავს. ვის ეკუთვნის ეს ნაწილი, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს, თუ იგი მიკერებულა „მტ^ნე ქ^ა“-თგან? ამ საკითხის გადაწყვეტას დავით აღმაშენებლის მემატთანის შემდეგი წინადადება გვიადვილებს: რუის-ურბნისის კრებამდე საეპისკოპოსო საყდრები უმეტეს შემთხვევაში უღირსს მღვდელთ მთავრებს ეპყრა და მთლად სამღვდლოებაც სუსტი იყო, „თვთ სახელით უფლისათ და მღვდელთაგან გამოვიდოდა უსჯულოება, რომელთა თუალი დ^თისა მხედველი ყოველთა ესე ოდენად რისხუად აღზრულ იყო, ვით არცა ზემო რე სიტყუამ ანგამოა ცხად“ -ო (*523, გვ. 290). მაშასადამე, ავტორის ცნობისაებრ ზემოთ მას აღწერილი ჰქონდა ის ღვთის რისხვა, რომელიც საქართველოს თავს დაატყდა მკვიდრთა, მეტადრე-კი სამღვდლოების ურჯულოების გამო. მართლაც „ც^ა-ი“-ს თავში იქ, სადაც გ^ი II-ის მეფობა არის აღწერილი (*513—520, გვ. 282—287),

მოთხრობილია დიდი თურქობისა და აგრეთვე საზარელი მიწისძვრის ამბავი, რომელიც იქ მართლა ღვთის რისხვის შედეგად არის დასახული. ამ გარემოებითგან ჩანს, რომ „ცა მთ მსა დთსი“-ს მთელი შესავალიც დავით აღმაშენებლის მეფობამდის იმავ ავტორს უნდა ეკუთვნოდეს, რომელსაც დავით აღმაშენებლის მთელი „ცა“ დაუწერია. ეტყობა დავით აღმაშენებლის ისტორიაში ავტორის მიერ შესავალის სახით დიდებული მეფის მამის გიორგი II-ის ხანაც ყოფილა მოკლედ აწერილი, რომ მკითხველისათვის ცხადი ყოფილიყო, თუ რა უკუღმართსა და შავბნელს დროს მოუხდა დავით აღმაშენებელს მეფობა და რა დიადი იყო, მაშასადამე, მისი მოღვაწეობა.

დავითის ისტორიკოსი მეფის თანამედროვე ყოფილა. იგი თვითონ ამბობს: „ესე ყოველი მოიწია და თუალითა ჩუენითა ვიხილეთ და ფრიად უფროსი ამათ წარმოთქმულთასა რამეთუ ვითარმცა ვინ მისცა თხრობასა ყოველი, რომელი იქმნა დღეთა ჩუენთა“-ო (*518, გვ. 286; ანა დ'ფლს ქ'ცა-ში ამ წინადადების მეორე ნაწილი ასე სწერია: „რამეთუ ვითარმცა ვინ გამოთქუა თითოეულად რომელი დღეთა ჩუენთა მოიწია ჳირი“).

მაგრამ ჩვენი მემატრიანე მარტო თვთ-მხილველი თანამედროვე-კი არა ყოფილა, იგი როგორც ეტყობა, მეფის მახლობელ კაცად უნდა ჩაითვალოს, რომში მაგ., მეფეს თან ჰყოლია. ერთგან იგი მოგვითხრობს კიდევ: მეფე გულადად იბრძოდა და მუსრს აღენდა მტრებს და ამის გამო სისხლით ისე იყო მოსკრილი, რომ როცა სარტყელი შემოიხსნა და „ქუეყანად რა დაითხია ესეოდენისა მტკნარისა სისხლისა შეყინებულისა, რომელსა პირველ განხილვისა თვთ მისგან ვგონებდით გამოსრულად“-ო (*525—526, გვ. 293). ისტორიკოსი, როგორცა ჩანს, მეფეს ნადირობის დროსაც თანახლებია: მას დაწვრილებით აქვს აწერილი დავით აღმაშენებლის ჩვეულებანი ნადირობის დროს, მისი განთქმული მოისრობა და ამტკიცებს კიდევ, ამ მხრივ სხვა „ვერაგინ შეესწორებოდა ამას, ვითარცა გვიხილავს ჩუენ“-ო (*548, გვ. 316). მაგრამ მარტო რომში და ნადირობაში-კი არა, გზაშიაც, მშვიდობიანობის დროსაც იგი თურმე მეფეს ახლდა. ამიტომ მან კარგად იცის მისი სულის-კვეთება, მისი გულის-ნადები: „მრავალგზის გვიხილავს“-ო, ამბობს ისტორიკოსი, „დამალტობელად დაწვთა მისთა ცრემლითა ხილვასა ზედა თვითოსახეთა სენთა მიერ განცდილთა“-ო (*555, გვ. 323).

საზოგადოდ, როგორცა ჩანს, ისტორიკოსი იმდენად დაახლოვებული და დავით აღმაშენებლის სასახლეში გაშინაურებული კაცი ყოფილა, რომ მეფის წიგნებს თურმე აიღებდა ხელში, შინჯავდა და მისი შენიშვნების წაკითხვასა ბედავდა ხოლმე: „წინა დაიდვა ოდესმე (მეფემ) წიგნი სამოციქულო წარკითხვად“-აო, მოგვითხრობს იგი „და რაჟამს დაასრულის, ნიშანი დასუის ბოლოსა წიგნისასა. ხოლო მოქცევასა წელიწდისასა მით ნიშნითა აღვთუალეთ, ოცდაოთხჯერ წარკითხა“-ო (*548—549, გვ. 316). ერთი სიტყვით, დავით II-ის ისტორიკოსი მეფის შინაური, მეგობრად საგონებელი კაცი ყოფილა. მაგრამ ამასთანავე, იგი მეფის უფრო აღტაცებული თაყვანის-მცემელია, ვიდრე მეფის სწორი ამხანაგი.

თავისი თავი ისტორიკოსს, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, უკვე დიდ თურქობის ამბების თანამედროვედ აქვს აღიარებული, და მეფე დავით აღმაშენებლის სიკვდილსაც მოსწრებია. მაშასადამე, იგი 1080—1125 წლების, ანუ 45 წლის ამბების მნახველი ყოფილა. დიდ თურქობას იგი უეჭველია ჳაბუჳი იქმნებოდა.

დავით აღმაშენებლის მემკვიდრე მონიბლულია მეფის დიდებულებოვან პიროვნებით, მისი თვისებებითა და მოქმედებით: „აჰა სახე არა უმსგავსო, არამედ ფრიალცა თანაშეტყუებული ჩუენისა თვთმპყრობელისა და ყოვლად გამომსახველი სიტყვით საქმეთა, თუალითა ჩუენითა ხილულთა: რამეთუ სიტკბოებისა და სიბრძნისა მისისა ხილვად წყურთილნი კილით ქუეყანისათა შემოკრებოდეს წინაშე მისსა, ვინ იყო ესეოდენ ტკბილი შემთხუევათა შინა, ვინ სატრფიალო ზრახვითა და სასურველ ღუმლითა, იგივე შუენიერ ხატითა, უშუენიერეს მორთულებითა გუამისათა, შეწყობილ ანაგებითა, საწადელ ღმილითა... არცა ერთისა კეთილთაგანისა შემაშთობელ, უზომოებითა მაღალ უმაღლესთათეს, მდაბალ უმდაბლესთათეს, და თვთ მათ მტერთაგანცა საწადელ და საყუარელ სათნოებათა მისთაგან შეკდიმებულთა. ვინ ესრეთ მიილო ერთიცა სათნოებათაგანი, ვითარ მან შეიკრიბა ყოველი... რომელი ყოველთათეს შეუძლებელ არს დაკვრებად ოდენ, არა თუ მიბადეება[დ]“-ო (*563, გვ. 331—332), გაიძახის აღტაცებული ისტორიკოსი.

ბ. თ. ყო რ დ ა ნ ი ა ამტკიცებდა, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი სამღვდელ პირია (ქკ^ბ I, გვ. XLI) იმიტომ, რომ ვითომც მისი „მოთხრობა ღვთისმეტყველურ ბეჭდით“ აღბეჭდილი ყოფილიყოს (იქვე). მაგრამ განსაკუთრებული საეკლესიო რამე აზრები დავით აღმაშენებლის ისტორიაში არ მოიპოვება. ის, რასაც ავტორი სწერს, ერის კაცსაც შეეძლო დაეწერა და ეთქვა. ბ. ყორდანას აზრი, ვითომც იგი უფრო სასულიერო-საღვთისმეტყველო საქმეებს აქცევდეს ყურადღებას, როგორც ქვემოთ გამორკვეული იქმნება, სწორე არ არის.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი საზოგადოდ ფართო და შორსგამჭვრეტელი აზროვნობის პატრონია და მარტო სომხებისადმი სიძულვილი ემჩნევა (*558—559, გვ. 325—326). მაგრამ ავტორის ეს გრძნობაც, როგორც ეტყობა, სარწმუნოებრივ ნიადაგზე არ არის აღმოცენებული. პირიქით, სადაც მას ქართველი და სომეხი სამღვდლოების საღვთისმეტყველო პაექრობის ამბავი აღწერილი აქვს, იქ იგი ორსავე სამღვდლოებას თანასწორად ბრალსა სდებს და ჰკიცხავს: „იყო ორკერძოვე ძლევისა-მოყუარეობა ოდენ და ცუდ სიტყუათა-პაექრობა, რამეთუ შევიდიან შეუვალთა საქმეთა და ძნიად გამოსავალთა“-ო (*559, გვ. 326), ერთი სიტყვით, ისტორიკოსი ღვთისმეტყველების მოტრფიალე მაინცა-და-მაინც არა ყოფილა და სწორედ ეს გარემოება გვიჩვენებს, რომ დავით აღმაშენებლის მემკვიდრე ან ერის კაცია, ან არადა თუ სამღვდლო პირია, — განათლებითა და აზროვნობით სრულიად გაერისკაცებული მწერალი ყოფილა, რომელიც თავისუფლად კითხულობდა და სარგებლობდა საერო ძველ ბერძნულ წარმართულ მწერლობითაც-კი.

როდის უნდა იყოს დაწერილი ეს „ცხორება“? ავტორის ერთი წინადადებითგან ჩანს, რომ როცა იგი თავის თხზულებასა სწერდა, მაშინ უკვე ტფილისი დავით აღმაშენებლის მიერ აღებული ყოფილა: „ქალაქი ტფილისი იყო ოდეს ჯერეთ არა სრულიად შემოყენებული იყო უღელსა ქუეშე მორჩილებისასა, ვითარცა აწ“-ო (*549, გვ. 346). მაშასადამე, ისტორია 1122 წლის შემდგომ უნდა იყოს დაწერილი. ხოლო ისტორიის დასასრულითგან ჩანს, რომ ამ თხზულების უკანასკნელი ნაწილი მაშინ უნდა იყოს დამთავრებული, როცა მეფე უკვე მკვდარი ყოფილა: „მოუწოდა ღ^თნ შეყუარებულსა თვისსა... სადა იგი აწ მკვდრ არს და იქცევის ნათელსა შინა ღ^თისსა, რამეთუ იყო მაშინ თუე იანვარი კ^ლ (24) და დღე შაბათი ოდეს ქრონიკონი იყო ტ^მე“ (*566, გვ. 334). ამის გამო ცხადია, რომ ბოლო

დავით აღმაშენებლის სიკვდილის შემდგომ უნდა იყოს მიმატებული ანუ 1125 წლის შემდეგ. მაშასადამე, მთელი ისტორია 1123—1126 წლებში უნდა იყოს დაწერილი.

დავით აღმაშენებელმა ბევრნაირად შესცვალა საქართველოს სახელმწიფოს მართვა-გამგეობა. რაკი მისი მოქმედება დიდ-ვვარიან აზნაურ-მოხელეებისა და სამღვდლოების წინააღმდეგ იყო მიმართული, ამიტომ მას ბევრი მტრები ჰყავდა, რომელნიც საქმიანად წინააღმდეგობას უწევდნენ და სიტყვითაც მეფის პირადად-სა და მის მოღვაწეობას ჰკიცხავდნენ და ჰგმობდნენ. დავით აღმაშენებელს რასაკვირველია, თავისი მომხრეებით ჰყავდა და სწორედ ამ მომხრეთა წრეს ეკუთვნოდა მისი ისტორიკოსიც. ამიტომ მისი თხზულების მიზანი იყო: ჯერ ერთი, რომ დავით აღმაშენებლის ცხოვრება და თავგადასავალი აეწერა ისე, რომ მისი პირადი თვისებანი და სახელმწიფო მოღვაწეობა ნათლად და შესაფერისად ყოფილიყო დასურათებული, მეორე ის, რომ მეფის მოწინააღმდეგეთა ჯგუფის ცილის-წამება და ხმები, რომელსაც ისინი ავრცელებდნენ მისი მოქმედების შესახებ, უარეყო და დავით აღმაშენებლის მოღვაწეობის დედააზრი და მნიშვნელობა გამოერკვია და თანამედროვე საზოგადოებისათვის ნათლედ ყო. აკი თვით ისტორიკოსი ამბობს კიდევ ამის შესახებ: „კელი მისი (ე. ი. ღვთისა) წმიდა შეეწოა და მკლავმან მისმან განაძლიერა იგი, წყალობა და ჰუმარითება შეემოსა და უადრეს ყო უფროს ყოველთა მეფეთა ქუეყანისათა, ვიდრემდის დადვა ზღუთა ზედა კელი მისი და მდინარესა ზედა მარჯუენა მისი. გარნა შრომითა ფრიადითა და ღუაწლითა ძლიერთა და მრავალთა დღეთა შემდგომადცა იყო [და] იქმნა ესე, ვითარცა წინამდებარემან სიტყუამან ცხად ყოს“-ო (*520, გვ. 287—288).

ამიტომვე არის, რომ ისტორიკოსი თავის თხზულებაში მეფის მოწინააღმდეგე დასს ეკამათება და მათ აზრებს არღვევს: „არიან ვინმე მაბრალობელნი მეფისანი ჯერეთცა ესეოდენ მჭირსედ მოლაშქრობისათჳს და მკედრობათა მისთა განუსუენებელისა (დედანში სწერია განსუენებულისა) მიმოსლვისათჳს და დაჭირვებისა“-ო (*559, გვ. 327), ამბობს ისტორიკოსი. მასვე აყვედრიდნენ ყიფჩაყთა 50 000 ჯარის გამოყვანას. ისტორიკოსიც ჯეროვანს პასუხს აძლევს და მეფის მოქმედების სამართლიანობას ასაბუთებს: ყიფჩაყთა გამოყვანას არამც თუ უნაყოფოდ არ ჩაუვლია და ვნება ხომ არავითარი მოუტანია, პირიქით იმათგან საქართველომ დაუფასებელი სარგებლობა ნახაო: „არცა ცუდად დაშურა, არცა უსაქმოდ მათი გამოყუანება, — მათითა კელითა მოსრნა სპარსეთისა ძალნი და დასცა შიში და ზარი ყოველთა მეფეთა ქუეყანისათა და მათითა თანა-ყოლითა ქმნნა საქმენი დაურწმუნებელნი, ვითარცა ითქუას წალმართ“-ო (*535, გვ. 301). ხოლო თუ მოლაშქრობასა და სამხედრო ვარჯიშობას დავით აღმაშენებელი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა იმიტომ, რომ „განეწუართნეს სპანი თჳსნი და განეკადრნეს წყობათა მიმართ“-ო (*560, გვ. 28). ასე რომ არ მოქცეულიყო და ჯარი არ მოეგროვებინა, „რათამცა ექმნეს ესეოდენნი ძლევანი, ანუ რათამცა აეხუნეს ეზომნი დიდნი სამეფონი“-ო? (იქვე). თვით ალექსანდრე მაკედონელმაც თანდათანობით გაწვრთნა თავისი მხედრობა და მხოლოდ იმიტომ შესძლო მთელი ქვეყნიერების დაპყრობაო (იქვე).

გარემე მტრებს გარდა ძლიერი ლაშქარი იმიტომაც იყო საჭირო, რომ მეფემ კარგად იცოდა ქართველი დიდებულების ვერაგი ხასიათი და მათ წინააღმდეგ უნდა მზა-მზარეული ჯარი ჰყოლოდაო (*561, გვ. 329). ამას გარდა მეფის მოწინააღმდე-

გენი „კუალად სხუასა ბრალობასა შემოიღებენ, მეტყუელნი ზემოყუარნის ვინ-მეო და განადიდნის, მოიძულნის ვინმეო და დაამცირნისო, ესე აღამალოს და ესე დაამდაბლის, ერია უსამართლობასა“ -ო (*561, გვ. 330). ისტორიკოსი აღშფოთებული ამბობს: „ში უგუნურებასა! ამისთვის აბრალება?... ამისათვის რად არა ღმერთსაცა აბრალებ, უგუნურო, ამასვე ესრეთ მოქმედსა: ანუ არა ხუთთა ქანქართა ათ-მყოფელსა მისცნა ათნი ქანქარნი, ანუ არა ერთისა დამფლველსა მოულო იგი-ცა და მისცა ათთა ზედა მეთერთმეტედ... უკუეთუ მეფემან ერთგულნი, ფრთხილნი და ახოვანნი ნაცულად ორგულთა და ჯაბანთა და უღირსთა აღიდნეს, რაჲ უსამართლო ქმნა? ნუ უკუე ღუხჭირმანცა აბრალოს სარკესა, რამეთუ სახე მისი ცულად უჩუენის“-ო (*562, გვ. 330).

ჩვენს ისტორიკოსს მოთხრობილი აქვს აგრეთვე, რომ დავით აღმაშენებელი გატაცებით კითხულობდა ხოლმე წიგნებს, მთელ თავის თავისუფალს ღროს წიგნების კითხვასა და წაკითხულის დედა-აზრისა და შინაარსის შესახებ მოფიქრებასა და მსჯელობას ანდომებდა. სხვათა შორის იგი გვიამბობს, რომ ერთხელ, როცა მხედრობა ომში იბრძოდა, ხოლო მეფე კარავში უტყლიდა, სანამ მისი ჩარევა ბრძოლაში საჭირო იქმნებოდა, წიგნის კითხვას ისე გაუტაცნია, რომ კინაღამ ბრძოლა უბედურად არ დამთავრებულა. ამის გამო მისი მკედარნი „ფრიად აბრალებდეს მას, განიცადეთ-ლა ჩემდად, რომელ ესევეითარსა საქმესა შინა და ესე ოდენ უცა-ლოსა, წიგნნივე აქუნდეს უსასწრაფოეს საქმედ“-ო (*550, გვ. 318).

ისტორიკოსი ამ ბრალდებასაც აქარწყლებს და უხსნის მკითხველს, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და რამდენად საჭირო იყო მეფისათვის წიგნების კითხვა: „ესთქუა ესეცა, ვითარმედ უკეთუმცა არა წერილთა მეცნიერებანი და გარდასრულთა * საქმეთა შემეცნებანი და პირველ-ყოფილთა მეფეთა კეთილძღუაქნებულთა, ანუ ვერა[რა]ს ** წარმართებულთა შემთხუეულნი წინაგანსაკრძალებლად და სახედ არ შემოეხუნეს და არა მოეკმარნეს, — ვითარცა იტყვს სოლომონ, ვითარმედ «იცნის ქვეულებანი ჟამთანი, აღცნანი იგავთანი და გადასრულთა შემსგავსნი მომავალნი», არამცა *** კუერთხი მეფობისა ესეოდენ დამდაბლებული, ესეოდენ ძნელი და ნამდვილ დიდი განსაგებელი ეპყრა **** ესრეთ მალლად“-ო (*551, გვ. 318).

სამწუხაროდ დავით აღმაშენებლის „ცხორება“-ს სწორედ შესავალი აქლია ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ქართველი ისტორიკოსები შესავალში ჩვეულებრივ საზოგადო საკითხებზე და თავიანთ თხზულების მიზნისა და მეთოდების შესახებ მსჯელობდნენ ხოლმე. ამიტომ უეჭველია ამ ჩვენს ისტორიკოსსაც თავისი საზოგადო აზრები შესავალში ექმნებოდა გამოთქმული. ჩვენი ავტორის ღრმა და ფართო განათლება გვაფიქრებინებს, რომ ამ შესავალში საგულისხმოდ ცნობები უნდა ყოფილიყო. ხანაც მაშინ ისეთი იყო, როცა ქართველ მწერლებისა და მეცნიერების აზროვნობას საზოგადო საკითხები იზიდავდა და აფიქრებდა. საქმარისა დავით აღმაშენებლისა და თმარ მეფის ისტორიკოსებისა და ნიკოლოზ კათოლიკოზის თხზულებები გადაიკითხოს აღამიანმა, რომ თითონაც დარწმუნდეს.

თვით თხზულებაშიაც მოიპოვება ორიოდ ადგილი, რომელიც ჩვენი ავტორის საზოგადო აზროვნებას ახასიათებს. ქვეყნის უბედურება, მტრის შემოსევა, ან სხვა

* ხელთ.: გარდამოსულთა ** + ა... *** არა თუმცა. **** რათა იპყრა.

რამ განსაცდელი შეიძლება სხვადასხვა მიზეზებისაგან ყოფილიყო: ზოგჯერ იგი „ზეგარდამონი, ღთივ მოვლინებულნი“ იყო „ცოდვითა ჩუენთათჳს“, ზოგჯერ კიდევ ბუნებრივ ან შემთხვევით მოვლენისაგან ისე, რომ ადამიანებს შეეძლოთ ეთქვათ: „ესე აღზრვანი წარმართთანი არა ცოდვითა ჩუენთათჳს იქმნეს, არცა ღთისა მიერ, არამედ შეცვალებითა რათამე ჟამათა და დამთხვევითა აღზრვისა საქმეთათა“-ო (*518, გვ. 286).

ამასთანავე ისტორიკოსის სიტყვებითგანა ჩანს, რომ როცა ქვეყანას უბედურება ღვთის რისხვად ეწვევა ხოლმე, მაშინ უბედურებას განსაკუთრებული სიმკაცრის ნიშანი ატყვია ხოლმე, რომ ადამიანებს მოვლენილი განსაცდელის მიზეზი მაშინვე შეეტყვოთ (იქვე).

თვით თხზულებაში ერთი ადგილი კიდევ მოიპოვება, რომელიც ცოტადაც არის მანიც ცნობებს გვაძლევს იმის შესახებ, თუ რა აზრისა იყო ავტორი ისტორიის სხვადასხვა დარგის მეთოდებზე. „ამად რა თხრობად მოვიწიე“, ამბობს ღავით აღმაშენებელის ისტორიკოსი, „გაებისა ღირსად შევრაცხენ ღიდნი იგი და სახელოვანნი მეტყუელნი, — ვიტყუ უკვე უმბროსსა და არისტოტელსა ელინთა,“ ზოლო იოსიპოს ებრაელთა, — რომელთაგანმან ერთმან: ტროადელთა და აქილეველთანი შეამკუნა თხრობანი: თუ ვითარ აღამემნონ“* და პ[რი]ამოს***, ანუ აქილევი და ეკტორ, მერმეცა ოდისეოს და ორესტი უკუეთნეს და ვინ ვის მძლე ექმნა, და მეორემან ალექსანდრესნი წარმოთქუნა მკნეკაცებანი და ძლევანი. ხოლო მესამემან ტიტოს მიერნი მეტომეთა თჳსთა-ზედანი ჳირნი მისცნა აღწერასა და ვინათგან ამათ ნიეთნი საქმეთანი არა აქუნდეს კმად მისათხრობლად, ამისთჳსცა ჳელოვნებითა რიტორობისათა განავრცელნეს, ვითარცა იტყუს თვთ სადამე ალექსანდრე ჰარა დიდ იყავ აქილევი, არამედ დიდსა მიემთხვიე**** მაქებელსა უმბროსსა. რამეთუ ოცდარვა წელ განგრძობასა ტროადელთა***** ბრძოლისასა ვერა რა ღირსი ქებისა იქმნა, ხოლო მეფისა ღავითისი ესეოდენთა მიმართ წინაგანწყობა სამ ჟამადმდე იყო და ვერცა პირველსა კუეთებასა შეუძლეს წინააღდგომად. ჳქონებოდა[თ]მცა ამათ ბრძენთა ნიეთად***** თხრობათა საქმენი ღავითისნი და მათცა აღწერნეს ჳეროვნად მ[ა]თისაებრ რიტორობისა, და მაშინდამცა ღირს ქმნილ იყუნეს ჳეროვნად ქებასა“-ო (*540—541, გვ. 307—308).

ზემოთ, როცა ეფრემ მცირეზე გექონდა ლაპარაკი, ჩვენ ვნახეთ, რომ ამ შესანიშნავ ქართველ მეცნიერის აზრისდა თანახმად „ცხოვრებაჲ, ანუ წამებაჲ, ანუ რაჲცა რაჲ ჰამბავი, გინა მოთხრობაჲ“ შეიძლებოდა ორნაირად ყოფილიყო დაწერილი: ან მარტივად „ლიტონითა სიტყვთა“, ან არადა ხელოვნურად გამოშენიერებული და გადაკაზმული ყოფილიყო. როგორც გამოვარკვეით თვით ეფრემს ხელოვნურად დაწერილი „მოთხრობები“ მოსწონდა, მაგრამ სიმართლით-კი უნდა ყოფილიყო აღწერილი (იხ. აქვე გვ. 169—170).

ღავით აღმაშენებელის ისტორიკოსიც ეფრემ მცირის მოძღვრების მიმდევარი ყოფილა: მასაც, როგორც ეტყობა, მოსწონდა, თუ რომ ისტორიკოსი თავის თხზულებას დასწერდა „ჳელოვნებითა რიტორობისათა“, „ჳეროვნად რიტორობისა“, მხოლოდ აუცილებლად საჭიროდ მიაჩნდა, რომ ისტორიკოსს არ გაეზვიადებინა, მეტის-მეტად არ „განვერცელა“, და თვით ამბავი, შემთხვევა სწორედ

* ხელთნ.: ელილთა. ** აღემნოს. *** პუამოს. **** მიემთხვიო. ***** ტროადელთა. ***** ნიე ღად ბრძენთა.

აეწერა: „ნივთნი საქმეთანი“ არ დაემახინჯებინა და სარიტოროდ „ნივთნი საქმეთანი“ ჰქონოდა, ცარიელ სიტყვების რახა-რუხი არ აეტეხა. როდესაც ისტორიკოსი ამ მეთოდოლოგიურს მოთხოვნილებას აასრულებდა, მარტო „მაშინდამცა ღირს ქმნილ იუყუნეს ჯეროვნად ქებისა“-ო. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს ჰგონია, ვითომც ასეთი „ღიდნი იგი სახელოვანნი“ მწერლებიც-კი, როგორც მაგ., ბერძენთა უმიროსი არისტოტელი და ებრაელთა იოსიპოს, ზოგჯერ, როცა „ნივთნი საქმეთანი არა აქუნდეს კმად მისათხრობელად“, ცდილობდნენ „კელოვნობითა რიტორობისათა“ მოთხრობა „განეგრცელათ“. მაშასადამე, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი თითონ მხოლოდ მაშინ მიმართავდა მოთხრობის დროს „რიტორობის კელოვნებას“, როცა „ნივთნი საქმეთანი“ ექმნებოდა.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს გარკვეული გეგმა ჰქონია. მისი თხზულება ორი მთავარი ნაწილისაგან შეესდგება.

ერთი, რომელიც ისტორიის თავითგანვე იწყება და უმეტესი ადგილი, 27 გვერდი (*519—546, გვ. 217—313) უკავია, დიდებულ მეფის სამხედრო მოღვაწეობას ეხება. იქ საცა ავტორი ამ ნაწილს ათაეებს, თვით მასვე აღნიშნული აქვს: „ესევითარნი უკუე არიან მეფობრივთა მიმოსლვათა მისთა, წყობათა და ღვაწლთა და ძლევათა, წარმართებათა, პყრობათა და ახუმათა დიდთა მათ და მრავალთა სამეფოსა და სამთავროთა მოთხრობანი და საქმენი, რომელნი მან ქმნნა და აღასრულნა“-ო (*545—546, გვ. 313).

მეორე, უფრო მომცრო ნაწილი, 20 გვერდი (*546—566, გვ. 314—334), თითქმის ისტორიის დასასრულამდის დავით აღმაშენებლის სამოქალაქო, საეკლესიო და ზნეობრივ მოღვაწეობას, მეფის „საღმრთოთა და სულიერთა სათნოებათა“ (*546, გვ. 313) ეხება: აქ მოთხრობილია, თუ როგორ უყვარდა დავით აღმაშენებელს მწერლობა, წიგნების კითხვა და სხვადასხვა საგნებზე სჯა-ბაასი, რა ნაირად აფართოვებდა და ამტკიცებდა მეფე თავის მოქმედებასა და სახელმწიფო მოღვაწეობას, რაკი საისტორიო თხზულებებს და წარსულის საისტორიო მაგალითებს აკვირდებოდა და კარგად შესწავლილი და შეთვისებული ჰქონდა, აღნიშნულია, როგორ ზრუნავდა ეკლესიისა და ქველმოქმედებისათვის, რა ნაირად განათავისუფლა ეკლესია და სამღვდელთა სახელმწიფო გადასახადებისაგან და ქონებრივად უზრუნველ-პყო, გზები და ხიდები გააკეთა, ახალი უმაღლესი სასამართლოები დააწესა, სამეფო შინაური მტრებისა და მოლაღატეებისაგან გაათავისუფლა და სხვადასხვა. ერთი სიტყვით, მეორე ნაწილი მეფის სამოქალაქო და საზოგადოებრივ მოღვაწეობას გვიხატავს: „საღმრთოთათა და სულიერთა სათნოებათა“, როგორც თვით ისტორიკოსი ამბობს, და არა სასულიერო — საღვთისმეტყველო, ან საეკლესიოს, როგორც ბ. თ. ყო რ დ ა ნ ი ა ს ჰგონია (ქკ²ბი I, გვ. XLV). თვით ისტორიკოსი „სულიერთა“-ს საეკლესიოს-კი არ უძახის, არამედ ყველაფერს რაც ადამიანის სულიერ-ზნეობრივ მოქმედებას, „სათნოებათა“ შეეხება: წიგნების კითხვა და ცოდნის-მოყვარეობა, მეცნიერება, სამართალი, შინაური პოლიტიკა და სამეფოს მართვა-გამგეობა. ბ. ყორდანი სცდება, როცა ამტკიცებს, ვითომც დავით აღმაშენებლის ისტორიის ეს მცირე ნაწილი „გვიხასიათებს მეფის ღვთისნიერებას“ (იქვე, გვ. XLV). პირიქით, ისტორიის ამ „სასულიერო“ ნაწილშიაც ღვთისნიერ-საეკლესიო ამბებს მცირედი ადგილი უკავია.

თავისი თხზულების მეორე ნაწილს ისტორიკოსი ამგვარი შესავლით იწყებს: „ხოლო ჯორციელთა საქმეთა ესრეთ მოქმედისაგან უკუეთუ ვიეთ[თა]მე ჰგონონ, ვითარმედ რადლამცა მოეცალა საღრმთოთა და სულიერთა სათნოებათა მიმართ მიხედვადმცა* და მოგონებად, არა თუ ქმნად, ვინათგან ფრიალცა კმა არიან ესენი ერთისა, ჯორცთა-შინა-მყოფისა კაცისაგან ქმნად და წარმართებად. და თუ სადა პოვა სამეფო თვისი სიმდაბლქესა შინა და სიმაღლქედ აღიყუანა, და თუ სადა დასხნა საზღუარნი და ძლეულნი ვითარ მძლედ გამოაჩინნა, ამათნი მომგონებულნი** ნუ უკუე არა იბრალნენ? არამედ ეუწყენ მათ, ვითარმედ, უკუეთუ ამით პირთათვს ვინმე გამოიძიოს და ზედა-მიწვევნითა ვინ ცნობა ინებოს, კნინლა ესე ჯორციელნი საქმენი წარმოთქმულნი ფრიალ უნდოდ და არარად პოვნეს, ვითარცა ნამდვილ*** მცირენი და საწუთონი“-ო (*546, გვ. 314).

რასაკვირველია, ამ ჩვენს ისტორიკოსსაც თავისი თხზულების პირველსა და განსაკუთრებით მეორე ნაწილში ყველაფერი მოთხრობილი არა აქვს, რაც-კი დავით აღმაშენებლის შესახებ იცოდა, არამედ მხოლოდ რამდენიმე შემთხვევა. პირველს ნაწილში ავტორი ერთს ალაგას თითონვე ამბობს, „განიცადეთლა ოთბთა ამით წელთა ქმნილნი მისნი, რომელთა მრავალგზის მცირედი მეგულების თქუმად“-ო (*537, გვ. 303). ისტორიკოსი ამავე აზრს უფრო მკაფიოდ პირველი ნაწილის ბოლოსაც იმეორებს: ყველა ზემოთქმულიო ჩუენ „მცირედითა, ყოვლად კნინითა სიტყუთა წარმოგვიჩინა დიდთა მათ და მოსათხრობად შეუძლებელთა საქმეთა მისთაგან“-ო (*546, გვ. 313). დავით აღმაშენებლის „სულიერ“ მოღვაწეობითგანაც „მცირენი მრავლისაგან, ვითარცა სასუმელი ერთი მტკუარისაგან, ჩუენცა მივსცეთ თხრობასა“-ო (*546—547, გვ. 314), ამბობს ისტორიკოსი. დავით აღმაშენებლის ცოდნისა და წიგნების კითხვის მოყვარეობის დასამტკიცებლადაც ისტორიკოსს მხოლოდ ორიოდ მაგალითი აქვს მოყვანილი: „არიან სხუანი[ცა] მრავალნი საცნაურებანი პირისანი, გარნა მე“-ო ამბობს ავტორი, „ერთილა შევსძინო სხუათა ამათ თანა“-ო (*549, გვ. 316).

დავით მეფის აღმაშენებლობითი მოღვაწეობის დასასურათებლადაც ისტორიკოსს მხოლოდ ორი მაგალითი აქვს დასახელებული: „ვინათგან ღმერთი ესრეთ განაგებდა საქმეთა დავითისათა და წარუმართებდა ყოველთა გზათა მისთა... არცა იგი უდებ[ებ]და განმრავლებად ტალანტთა, არამედ სრულითა გულითა ჰმსახურებდა და მათ იქმონდა, რომელნი ნებისა ღთისად დაამტკიცნის და სათნო ყოფილად მისდა აღუჩნდის, ვითარცა აწ ითქუას“-ო (526, გვ. 293). შემდეგ მოთხრობილია, თუ როგორ ააგო დავითმა გელათის მონასტერი, მოაწყო ყოველ მხრივ და ეს ადგილი „ყოვლისა აღმოსავლეთისა მეორედ იერუსალიმად, სასწაულად ყოვლისა კეთილისა, მოძღურად სწავლულებისად და სხუად ათინად“ შექქმნა (*526—528, გვ. 293—295). მერმე აღწერილია მეფის „კაცთამოყუარეობისა“ მიერ აღშენებული „ქსენონი“, სადაც სწეულები მოათავსა და ყოველისფრით უზრუნველჰყო (*528—529, გვ. 295).

დავით აღმაშენებლის სამხედრო ხერხი და მოქმედება ისტორიკოსს ამგვარადვე აქვს დასურათებული: თურქთა წინააღმდეგ, „მოიმსახურის მეფემან რომლითა მორევა ეგებოდის, რამეთუ უგრძნეულად დაესხის და მოწყუდნის და ესე არა ერთ, გინა ორ, ანუ სამ, არამედ მრავალ გზის, ვითარცა აწ ერთი ითქუას“-ო (*531, გვ.

* ხელთნ.: მიხილვადმცა. ** მოგონებულნი. *** † ი.

289). მეფის გასაოცარ გულუხვობისა და ქველმოქმედების დასამტკიცებლადაც მას ორიოდ შემთხვევა აქვს აწერილი, ხოლო ბოლოში იგი უმატებს: „ესეცა მცირედი მრავლისაგან გვითქუამს“-ო (*554, გვ. 322).

დიდებული მეფის მემატიაწეს დახასიათების იმოდენი უნარი ჰქონდა, რომ ორიოდ სიტყვით არსებითი და დამახასიათებელი თვისებების აღნიშვნა შეეძლო. მაგ., დავით აღმაშენებლისაგან აგებული გელათის მონასტერის სწორუპოვარი თვისებები ისტორიკოსს ასე აქვს აწერილი: „აღმატებული ყოველთა წინანდელთა ქმნულობათა... * ზესთა ჰმატს შუენიერებასა ყოველთასა სივრცითა და ნივთთა *[•] სიკეთითა და სიმრავლითა და მოქმნულობისა შესწორებულობითა, რომელთა თანა-მოწმედ მქონან *^{••} თუალნი მხედველთანი“ (*527, გვ. 294).

თუმცა ჩვენს ისტორიკოსს საზოგადოდ სიტყვის მოკლედ მოჭრა და მკაფიო დახასიათება ჰყვარებია, მაგრამ ოდნავ რიტორული მჭერმეტყველებაც ემჩნევა, მაგ., ერთგან იგი ამბობს: „ხოლო სპანი ჩუენნი და უფროსად ყოველი სამეფო თუ ვითარ*^{••••} აღივსო ოქროთა და ვეცხლითა... რაოდენმან ქარტამან და მელანმან დიტიოს, და რამეთუ გლესთა, იხილემცა, ოდეს არაბთა მეფენი მოჰყუანდეს ტყუედ, დია, სსუათათუს სიტყუა [რადლა სახმარ არს]“-ო (*540, გვ. 307). ან კიდევ, იქ სადაც ისტორიკოსს დავით აღმაშენებლის სამხედრო მოღვაწეობა დახასიათებული აქვს, ნათქვამია: „ამათ ყოველთათუს არა ჩუენი, არამედ ვგონებ, ვითარმედ ყოველისა სოფლისა ბრძენთა და გამომეტყუელთა ენა იმხილოს ჭეროვნად გამოწუელილვით[ა] თხ[რო]ბისა [ვერ] მიცემად“-ო (*540, გვ. 306—307).

ამ ჩვენს ისტორიკოსს ისტორიული შედარებითი დახასიათება უყვარს და მოღვაწის დასასურათებლად ხმარობს ხოლმე: „ვინ იხილა ნადირობასა შინა ესეოდენ გამარჯვებული? მოსიმახოს*^{•••••} ვინმე ითქმის ებრაელი მოისრობის[ა] კეთილ-მ-იმ]მართებლობისათუს, ალექსანდრე სპათა შორის მჯობად და აქილევი კენტავროსისაგან განსწავლულად ელლენთა*^{••••••} შორის, ხოლო ბაპრა[ა]მ ჭური*^{••••••••} სპარსთა შორის მოქმედად უცხოთა და საკვრეელთა, გარნა ჭეშმარიტად ვერცა [ერთი] ამათგან შეესწო[რ]ებოდა ამას“-აო (*548, გვ. 315—316).

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ნიჭით უხვად დაჯილდოვებული მწერალია და მისი ნაწარმოები მეთოდების მხრივაც დიდი ყურადღების ღირსია. მართლაც, გიორგი ხუცესმონაზონივით იგიც შედარებითი მეთოდით სარგებლობს. ხოლო თუ პირველს ამგვარი მაგალითი ერთი-ორი მოეპოვება, ჩვენი ისტორიკოსი პირიქით ხშირად მიჰმართავდა ხოლმე. დავით აღმაშენებლის ღვაწლისა და მნიშვნელობის გამოსარკვევად, იგი თანამედროვე პოლიტიკურ მდგომარეობას ასურათებს, ჩამოთვლილი აქვს ხელმეწმულელ პირობებისდა მიუხედავად რა-და-რა გაუკეთებია მას, დავით აღმაშენებლის მოღვაწეობისა და საქართველოს წინანდელ მეფეთა ნამოქმედარს ერთი-ერთმანეთს ადარებს და ამგვარად დავით მეფის უპირატესობას ამტკიცებს: „ვეგონებ, ვითარმედ მამათა და პაპათაგან წარღებული ქუეყანანი, ტყუენი და სიმდიდრენი მრავალ-წილად უკუმოიზღვნა ამან მხნემან და დაამშვიდნა ქუეყანა, განავსო და აღაშენა ყოველი ოკერქმნილი და გარდამატა ყოველთა ჟამთა მშვიდობისათა და სიმდიდრითა სამეფო ჩუენი ნაცუალთა გარდასრულთა ოკრებათასა“-ო (*545, გვ. 312—313).

* ხელთ.: ქმნულობისა. •• ნივთითა. ••• ჰქონან. •••• + ესე. ••••• მოსიმახოსო. •••••• ელლენთა. •••••••• ბაპრმჭორი.

ზემოთ, როცა გიორგი ხუცესმონაზონზე გვექონდა ლაპარაკი, გამოვარკვეით რომ მას, შედარების დროს მარტო წარსულითგან-კი არ მოჰყავდა მაგალითები, არამედ უცხო ხალხთა ცხოვრებითგანაც, მაგრამ ყველა მაგალითები ან ებრაელებისა, ან არა და წა მამათა ცხოვრებათგან იყო ამოღებული (იხ. აქვე). ერთი სიტყვით, მის ერთადერთ წყაროდ ძველი და ახალი აღთქმა და საქრისტიანოსა-საეკლესიო მწერლობა იყო: ამის გარეშე მას შედარება არ უცდია, იქნებ იმიტომ, რომ წმიდანის ცხოვრებაში ამგვარი მაგალითების მოყვანა უხერხულად მიაჩნდა.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის შედარებითი მეთოდი სულ სხვა ნიადაგზე აქვს დამყარებული: იგი ამ სამოთხრობო მეთოდს წამდაუწუმ ხმარობდა ხოლმე. ებრაელების ისტორია იქნება თუ ქრისტიანობის, ძველი წარმართი ბერძნებისა თუ სპარსელების ისტორია იქნებოდა, ჩვენი ავტორისათვის სულ ერთია, — მას სრულებით თავისუფლად მოჰყავს ყველა ხალხების და მეფეების ცხოვრების მაგალითები და საქართველოს მდგომარეობასა და საქართველოს მეფის მოღვაწეობას იმ მაგალითებს ადარებს. მისი მხედველობისა და შედარების ასპარეზი ფართო და თითქმის განუსაზღვრელია, მისი აზროვნება მსოფლიო-ისტორიულ სფეროში დანავარდობს. აბა სად აქილევი და სად დავით აღმაშენებელიო, ამბობს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, „რამეთუ ოცდა რვა წელ განგრძობასა ტროადელთა ბრძოლისასა ვერა რა ღირსი ქებისა იქმნა, ხოლო მეფისა დავითისი ესეოდენტა მიმართ წინაგანწყობა სამ ჟამდამდე იყო და ვერცა პირველსა კუთებასა შეუძლეს წინააღდგომად“-ო (*541, გვ. 308). არც ალექსანდრე მაკედონელს ჩამოუვარდება დავით აღმაშენებელიო, „რამეთუ დალა[ცათუ] წერილმან ფროთვანსა ვეფხსა მიაშგავსა მაკედონელი იგი სიფიცხითა მიმმართველობისა[თა] და მსწრაფლ მიმოვლისა ქუეყანათა შინა და კრელად მრავალ ფერობისათჳს ქცევათა და განზრახვათა მისთასა, არამედ ჩუენი ესე გკრგნოსანი და ახალი ალექსანდრე დალა[ცათუ] ჟამითა შემდგომად, არამედ არცა საქმითა, არცა განზრახვითა, არცა სიმკნითა უმცირე და თვთ საქმეთა შინა, რომელთა მძლედ ითქუმის ალექსანდრე, არა უმდაბლე, არამედ მრავალთა უმაღლეს მგონიეს“-ო, ამბობს ისტორიკოსი (*536, გვ. 302—303).

მაშასადამე, სახელმწიფო მოღვაწეთა ღვაწლი განიზომებოდა ან „განზრახვითა“, ე. ი. იმ სამოქმედო გეგმით, რომელსაც ისინი განსახორციელებლად დაისახავდნენ, ან „საქმითა“, პრაქტიკული მოქმედებით, განზრახულ გეგმის განხორციელებით, ან კიდევ მხოლოდ სამხედრო გულადობითა და სიმტკიცით, „სიმკნითა“. მოღვაწენი „მის-ჟამისანი“, თანამედროვენი, ან „ჟამითა შემდგომად“ მყოფნი წინაღობისაგან შედარებით ღირსებისა და მიხედვით შეიძლებოდა ერთი ერთმანეთზე ან „უმცირეს“ და „უმდაბლეს“, ან თანასწორნი და „არა-უმდაბლეს“, ან კიდევ „უმალესი“ ყოფილიყო.

ზემოთ ვთქვით, რომ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის აზროვნება ფართო და მსოფლიო-ისტორიულ ასპარეზს აღწევს, მაგრამ ამასთანავე მისი აზროვნება ღრმა და ბრძნულია, მისი მსჯელობა თავის ზედმიწევნითი თვისებით განმაცვიფრებელია. მან კარგად იცის, რაოდენი ძალა და გულენა აქვს მოღვაწის პირად ნიქს და დაუღალავ მოქმედებას, მას ჩინებულად ესმის, რომ უმაღლეს ნიჭიერებითა და თავგამოდებითაც-კი აღჭურვილი მოღვაწე, თვით უუძლიერესი გვირგვინოსანი მეფეც-კი ყოვლად შეძლები არ არის და მისი მოქმედება ქვეყნისა და ხალხის თა-

ნამედროვე მდგომარეობითა და საზოგადოებრივი პირობებით არის შეზღუდული. მას შეუგნია, რომ მოღვაწე შეიძლება უმწვერვალესი ნიჭითა და ძალით იყოს აღქურვილი, გენიოსი იყოს, მაგრამ თუკი ერი და სახელმწიფოც იმისდა შესაფერისად მომზადებული და დაწინაურებული არ არის, მაშინ მისი მოღვაწეობა სასურველ ნაყოფს ვერ მოიტანს. თვით ალექსანდრე მაკედონელი ნიჭით სრულებით არა სჯობნიდა დავით აღმაშენებელს, მაგრამ თუ საქართველოს მეფის მოღვაწეობა იმნაირადვე ბრწყინვალე არა ყოფილა, როგორც ალექსანდრესი, მხოლოდ იმიტომო, ამბობს ისტორიკოსი, რომ იმის მოქმედებას ჩვენი სამშობლომ იმდროინდელი მდგომარეობა ხელს ისე არ უწყობდა, როგორც ალექსანდრე მაკედონელსაო: „თუ არა ქართველთა ოდენ სპითა ვერცა რასა ალექსანდრე იქმოდა კარგსა და თუმცა დავითს სპარსთამცა ჰქონებოდა მეფობა, ანუ ბერძენთა და ჰრომთა ძალი, ანუ სხუათა დიდთა სამეფოთა, მაშინმცა გენახნეს ნაქმარნი მისნი“-ო (*561, გვ. 329).

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულება დაწერილია მშვენიერი მხატვრული, კეთილშობილური ენით და ისეთის გულწრფელობით და იმდენად საგულისხმოდ, რომ მკითხველი უნებლიედ მისდევს მის მსჯელობას და იხიბლება მისი მაღალ-ხარისხოვანი მოთხრობით.

ამასთანავე, იგი მრავალ ქრონოლოგიურ ცნობებს შეიცავს და უაღრესი ნდობის ღირსია. თვითოეული მისი ცნობის სიმართლის დამტკიცება შეიძლება უცხო-ქვეყნელ და მეზობელთა ისტორიკოსებთან შედარებით (ამის დამამტკიცებელი მრავალი საბუთები იხ. ქლი ერის ისტორიაში, წ. II, გვ. 506—542). თავისდა თავად ცხადია, რომ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულების აღდგენილი დედნის გამოცემა აუცილებლად საჭიროა და ამ სტრიქონების ავტორს ამგვარი შრომა განზრახული აქვს¹⁰.

თამარ მეფის ისტორიკოსი

თამარ მეფის ხანას უეჭველია საქართველოში ბევრი აღმწერელი და ისტორიკოსი ეყოლებოდა, მაგრამ ერთის გარდა სხვების ნაშრომი ჯერ-ჯერობით დაკარგულად უნდა ჩაითვალოს. ამ ერთის თხზულებაც შენახულია „მ^ემ დ^ეფს ქ^ეცა“-ში, მაგრამ მეტის-მეტად დამახინჯებულია მერმინდელ გადამწერთაგან. ისტორიკოსის ვინაობა, სახელი და გვარი „მ^ემ დ^ეფს ქ^ეცა“-ში აღნიშნული არ არის, არც სხვაგან სადმე მოიპოვება ამის შესახებ რაიმე ცნობა. საბედნიეროდ თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულების დასაწყისია შენახული. ამ მხრივ იგი მეტად საყურადღებოა იმიტომ, რომ „მ^ეტ^ენე ქ^ეა“-ს და დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ნაწარმოებს სწორედ დასაწყისი აკლია და მხოლოდ თამარ მეფის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის აღმწერელის თხზულების შესავალისდა მიხედვით ოდნავ მაინც შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ, თუ როგორ იწყებდნენ ხოლმე ძველი ქართველი ისტორიკოსები თავიანთ სამოქალაქო საისტორიო თხზულებებს. თამარ მეფის ისტორიას წითურად წინ უძღვის სათაურის სახით შემდეგი ცოტა არ იყოს ბუნდოვანი რიტორული წინადადება:

„რომელმან წყლისა-მოაბადნი რიტორთა მძღე * [ჰყავ] ** ყოველთა, ენა უტყუ[ი] მეტყუელ ჰყავ ანგელოზთა მთავრისა, აწ-ცა გან[მი]მარტე ენა ბრგუნილი ისტორიათა *** და აზმა[ნ]თა მეტყუელებასა შინა შარავან[დე]დთასა“-ო (*593, გვ. 362).

ზემომოყვანილ წინადადებაში ავტორი სთხოვს ღმერთს, რომელმაც უბრალო მეზღურნი (წყლისა მოაბადნი), მოციქულები, ყველა რიტორთა უმჯობესად გამოაჩინა, ხოლო ანგელოზთა მთავარს მეტყუელების ნიჭი უწყალობა, მასაც საისტორიო თხზულების წერის დროს ენა განუმარტოს და ენა-წყლიანობა მიანიჭოს. მაშასადამე, თვით ავტორი თავის ნაწარმოებს შარავანდედთა, ანუ მეფეთა ისტორიათა და აზმა[ნ]თა მეტყუელებადა სთვლის. შესაძლებელია თვით თხზულებასაც რქმეოდ, ან რაკი ამ თხზულების სათაური დაკარგულა, მხოლოდ ამიტომ ჯერ-ჯერობით ვუწოდოთ „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, ან არადა „ისტორიათა და აზმანთა მეტყუელებაჲ შარავანდედთაჲ“.

„ისტორია“ ბერძნული სიტყვაა და ჰნიშნავს შეკრებილს ცნობას, ამბავს, ისტორიას. საყურადღებოა, რომ ქართულს საისტორიო მწერლობაში ეს ტერმინი, როგორც ეტყობა, პირველად თამარ მეფის ცხოვრების აღმწერელმა შემოიღო.

„აზმანი“ არაბული სიტყვაა. „ისტორია“-სავით იგიც მრავლობითი რიცხვად არის ნახმარი და უდრის არაბულს „აზმანუნ“-ს, რომლის მხოლოდობითი რიცხვი

* „მ^ემ დ^ეფს“-ში „სძლიე“. ** დამატებულია ამ წინადადების მეორე ნაწილისდა მიხედვით. *** „მ^ემ დ^ეფს ქ^ეცა“-ში აქ (გვ. 362) დამახინჯებულია და სწერია „ესტორთა“, შეად. გვ. 363 „ისტორიოთა“.

ითქმის „ზემანუნ“-ად და ჰნიშნავს „დროს“, „ხანას“. ეს ორი ბერძნულ არაბული ტერმინი საუცხოვოდ გვისურათებს ჩვენი ისტორიკოსის აზროვნობისა და განათლების ორგვარს ხასიათს. მას შეთვისებული ჰქონდა ორი კულტურა: ბერძნული, ბიზანტიურ-ელინური, ქრისტიანული და არაბულ-სპარსული, მაჰმადიანური. ამ ორ სულიერ სამფლობელოს მაღალხარისხოვანი განძი მას, ქართველს განათლებულს მწერალს, იმდროინდელ მოწინავე თანამემამულეებსავეთ შესისხლბორცებული და თავისებურად გარდაქმნილი ჰქონდა.

თამარ მეფის ისტორიკოსის სახელი, როგორც აღნიშნული იყო, შენახული არ არის, მაგრამ ავტორის პიროვნებისა და აზროვნობის გათვალისწინებისა და წარმოდგენისათვის თვით თხზულების გულდასმითი შესწავლა საკმაო მასალებს მოგვცემს.

ამგვარი შესწავლა სრულს უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსი, რომელსაც გიორგი III-ის მეფობაც აქვს მოთხრობილი, თამარის თანამედროვე ყოფილა. მაგალითად ერთგან, სადაც ისტორიკოსი თამარის მამის მიერ სამეფო ტახტზე აყვანასა და დალოცვის აღწერას ათავენს, დასძენს: „ჩანს, ვითარ მზე უღრუბლო ჰაერსა* მოდღევიანდლად ღღემღღე კურთხევა მამისა შეილსა... ზედა“-ო (*617, გვ. 391). მართლაც თვით ავტორი თავის თხზულებაში თამარ მეფის დროინდელ საზოგადოებას ასე ეუბნება: „ესეცა უწყით თქუენ მსმენლთა: [დ]ალაცათუ სამისოდ გაჭირ[ლთა], მკეც-ქმნილთა, აჩუენის უღმობელობითა უწყალო ქმნა, გარნა იხილეთ, თუ ვითარ სატურფო და ანდამატებრივი მომზიდველობა აქუს მკეცთა გულეზისა“-ო (*664, გვ. 453). იგივე ავტორი ამტკიცებს: დადიანი ვარდან, გუზან, ბოცოს ძე ბოცო და „მათნი მიმდგომნი დიდებულნი და აზნაურნი“ „ჩანან შეწყალებულნი“-ო (*686, გვ. 480—481). ხოლო სელოჩუკიან სულტანს რუქნადდინზე ნათქვამი აქვს: „რომელი მთავრობს დიდსა საბერძნეთსა, ასიასა და კაბადუკიას ვიდრე პონტოდ ზღუადმღე“-ო (*699, გვ. 497).

ორგან თამარ მეფის ისტორიკოსს თარიღიცი აქვს მოყვანილი, და გარკვევით არის აღნიშნული, თუ როდის და რომელს წელს დაუწერია მას თავისი თხზულება. ერთ ალაგას სახელდობრ იგი ამბობს: „გა[ა]ზნაურდეს ქუეყნისამოქმედნი და გადიდებულდეს აზნაურნი და გაკელმწიფდეს დიდებულნი მეფობასა შინა მისსა, რომელი აწ [ჩანს] ჩუენსა დაწერასა შინა ამისსა ა თ ე რ თ მ ე ტ თ ა მოქცევათა ჟამთა თამარ სამგზის-სანატრელისათა**“-ო (*632—633, გვ. 411).

მამასადამე, თამარ მეფის ისტორიის პირველი ნაწილი (ანუ ხელთნაწერით 593—638 გვ., ხოლო ექ. თაყაიშვილის გამოცემით 363—411 გვ.), ესე იგი 40 გვერდი ხელთნაწერით (49 გვ. ნაბეჭდი), რაც გიორგი III-ის მეფობის მთელს აღწერილობასა და თამარის ტახტზე ასვლისა და პოლიტიკური მოძრაობის ამბავს შეიცავს, ისტორიკოსს თამარის მეფობის მეფერთმეტე ინდიკტიონის დასასრულს დაუწერია. შემდეგი განუგრძია თამარის მეფობის მე-12-ე წლის განმავლობაში, ეს ცხადადა ჩანს შემდეგი წინადადებათგან: „ამის გონებასა ა თ ო რ მ ე ტ ს ა წელიწადსა შინა“ არავის დამასახიჩრებელი და სიცოცხლის მომსპობელი სასჯელი არ მიუსაჯაო (*633, გვ. 412).

* ჰრისა. ** სანატრელო.

როგორც ჩანს, თამარის გამეფების მეთორმეტე ინდიკტიონს საქართველოს უკვე ბევრი დიდმნიშვნელოვანი გამარჯვება და სახელგანთქმული ძღვევამოსილება ჰქონდა მოხვეჭილი. თვით ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს კიდევ, რომ „თამარ..., რომელმან სიმშუდიდითა და[ვი]თიანითა*, სიბრძნითა სოლომონიანითა**, სიმკნეთთა და საურავთა*** დღესის და ხვალეს არ მიგდებითა ალექსანდრიანითა, იპყრნა ზღვით პონტოსით ზღუადმდე გურგანისა და სპერიტგან დარუბანდამდის და ყოველნი კავკასიის იმერელნი და ამერელნი ხაზარეთამდის და სკვითამდი[ს] მიმხმელ იქმნა ცხოვრებითა[ს] და ნეტარებითა“-ო (*633, გვ. 412). ავტორს იქვე ნათქვამი აქვს, თამარ მეფის ეს ძღვევამოსილობა ქვემოთ იქმნება აღწერილიო. „სხუანი ზნენი: გამარჯუებულობანი... მკვრცხლ-მოქმედობანი და მხედველობანი მკვლ[არ]თანით თუ რანი და რაოდენ იქმნეს, წინამდებარისაგან ეუწყენ მსმენელთა“-ო (*634, გვ. 413), ამბობს იგი. ამას გარდა, როცა ჩვენი ისტორიკოსი თამარის მეორედ დაქორწინების ამბავს მოგვითხრობს, იგი ამასთანავე მკითხველს ჰპირდება „წაღმართ-წაღმართითა მითხრობად წინამდებარეთა“ (*648, გვ. 433) დაუსურათოს ახალ მეფის დავით სოსლანის „გამარჯუებულობანი“. მართლაც, თამარი 1184 წ. გამეფდა (ქ'ლი ერის ისტორია II, 573), მაშასადამე, თამარის მეთორმეტე ინდიკტიონი 1196 წ. იქმნებოდა. და ისტორიკოსს მაწინ, არამც თუ თამარის მეორე ქმრის შერთვა, არამედ შანქორის ომის (იქვე, II, 608—607) აღწერაც შეეძლო. ამგვარად, 1196 წ. ისტორიკოსს თხზულების სწორედ ორი შესამედიანუ 6 გვერდი (ხელთნაწერით 593—679 გვ. ხოლო ე. თაყაიშვილის გამოცემა 362—474 გვ.) უკვე დამთავრებული იქმნებოდა.

თავის დაპირებას, რომ ისტორიის „მსმენელს“ შემდეგში თამარის „გამარჯუებულობანი“ ეუწყება, ავტორი მართლაც ასრულებს: პირველი და მეორე ქმრის შერთვის ამბავს (გვ. 415—448) მოსდევს ვრცელი მოთხრობა, რომელშიაც დასურათებულია „ღვაწლი ომთა და მარჯუებულ[ება]თა“ და აწერილია ომი განძის კარს (*662—664, გვ. 450—452), რუსის მეორე შემოსევის უკუქცევა (*664, გვ. 452—453), შანქორის ომი (*665—479, გვ. 454—474), შირვანში გალაშქრება (*679—682, გვ. 474—476) და ომი არტანისა, ძაღინის კევისა და პალაკაციოს დასაბრუნებლად (*682, გვ. 476).

პირველს ნაწილს, რომელიც ავტორს თამარის მეფობის მეთერმეტე და მეთორმეტე ინდიკტიონს დაუწერია, იქნებ თამარ მეფის მაღალ-ზნეობრივ თვისებათა, სათნოებისა და ღვთისნიერების დამსურათებელი 15 გვერდიც ეკუთვნოდეს, ანუ ის, რაც მოთავსებულია ხელთნაწერში 683—698, ხოლო, ე. თაყაიშვილის გამოცემაში გვ. 476—495. ეს თხუთმეტი გვერდი თითქოს პირველი ნაწილის დასასრულია, იგი აბოლოვებს ამ ნაწილს. ისტორიკოსი ამბობს: თამარ მეფე ძღვევა-მოსილი იყო, საქართველოს მხედრობამ ესა და ეს გამარჯვება მოიხვეჭა, მაგრამ სახელოვანი დედოფალი იმდენად თავდაბალი და სათნო იყო, რომ ამგვარმა დიდებამაც ვერ გამოუცვალა მას ხასიათი, „ვერ შეიტყუა საშუებელმა ამის საწუთროსამან, არცა მეფობამან გვრგუნისამან და სკიპტრ[ის]ამან, არცა ქვათა პატიოსანთა უხუად ქონებამან, არცა სპათა სიმრავლემან და ესეოდენ[მან] სიმკნემან, რომელ სიტყუა-

* მშ დ'ფს ქ'ცა-ში დათმენითა, ქ'ცა — დავითიანითა. ** გასწორებულია „ალექსანდრიანითა“-ს მიხედვით, მშ დ'ფსი ქ'ცა — სოლომონიანთა. *** მშ ქ'ცა და ქ'ცა — სიწინითა და სურკითა.

მან ცხად ყოს, არა მიდრ[ი]კა, ვერცა წარიპარა სიმდიდრემან, ვითარ ძუელ ოდესმე მეფენი მრავალნი“-ო (*683, გვ. 477—478). შემდეგ მოთხრობილია ეკლესიებისათვის ხელსაქმის შეწირულება (684—685, გვ. 470—480), გულმოდგინე ლოცვა (*685—686, გვ. 480), მისი მართლმსაჯულება და მოწყალება (*686, გვ. 480—481), ქართველთა და სომეხთა სარწმუნოებრივი პაექრობა და ცილობა (*687—697, გვ. 481—494), რომელიც ქართველების გამარჯვებით დამთავრდა. ისტორიკოსს ქართველთა ძლევამოსილება ღვთის წყალობად მიაჩნდა: „ესევეითარი ნიჭი და პატივი მიმადლა მის მიერ შეყვარებულმან ღმერთმან თამარსა“-ო (*697, გვ. 494). შემდეგ აღწერილია ვარძიის მონასტრის აგება და უცხოეთშიაც მრავალი ახალ მონასტრების შემკობა და აშენება თამარის მიერ (*697—694, გვ. 498—495). ერთი სიტყვით, ამ თხუთმეტი გვერდით ავტორს ჰსურდა დაემტკიცებინა, რომ თამარ მეფე მართო სამხედრო საქმეებით და ძლიერებით-კი არ იყო გატაცებული, არამედ სულიერს, სამართლისა და ზნეობრივსა და სარწმუნოებრივს საქმეებზედაც ზრუნავდა. ისტორიკოსს უნდოდა ამ მხრივაც დაეხასიათებინა უკვდავ ღვთის დიდებულებოვანი თვისებები.

მაინც-ღა-მაინც საფიქრებელია, რომ როცა ჩვენი ისტორიკოსი ამ 15 გვერდსა სწერდა, მაშინ ის ძლევა-მოსილი ლაშქრობა, რომელიც კარისა და მის გარემო ქვეყნების დაპყრობითა და რუქნადღინის საშინელის დამარცხებით დამთავრდა, ქართველებს ჯერ გამოვლილი არა ჰქონიათ, თორემ წინააღმდეგ შემთხვევაში ავტორი ამ ამბებს იქვე მოგვითხრობდა, სადაც მას სხვა სამხედრო საქმეებზე აქვს ლაპარაკი. ხოლო ამის შემდეგ მოაქცევდა იმას, რაც ზემოაღნიშნულს 15 გვერდზე არის მოთავსებული. ამასთანავე მაშინ ისტორიკოსი იმ პატარა ცნობასაც, რომელიც მას რუქნადღინის დამარცხების ამბავის შემდგომ აქვს მოყვანილი, — „თამარ უმეტეს შეუმატებდა ღვთის მსახურებასა, ეკლესიათა და მონასტერთა კაზმასა და შენებასა, ობოლთა და ქვრივთა შეწყალებასა და სიმართლისა მოყენასა“-ო (*706, გვ. 508—509), — იმავე 15 გვერდს მიაყოლებდა. ეხლა-კი ეს ორიოდ სტრიქონი გამოვრებას უფრო მიაგავს და მხოლოდ იმას ამტკიცებს, რომ ისტორიკოსს თხრობის წესად ჰქონდა მიღებული, სამხედრო ქველობის შემდგომ აღწერილი ყოფილიყო გვირგვინოსანის სულიერი და ზნეობრივი მაღალ-ხარისხოვანი თვისებანი, მაშასადამე, თამარ მეფის ისტორიკოსის ნაწარმოების პირველი ნაწილი უნდა ხელთნაწერში 698 გვერდზე თავდებოდეს, ხოლო ე. თაყაიშვილის გამოცემაში 495 გვერდზე. ამგვარად ზემო მოყვანილითგანა ჩანს, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება „ისტორიანი და აზმანი“ ქრონოლოგიურად, ანუ დაწერის თარიღისდა გვარად შეიძლება ორ უმთავრეს ნაწილად დაიყოს: პირველი ავტორს დაუმთავრებია თამარის მეფობის მე-11—12-ე ინდიკტიონს, მეორე ამის კარგა ხნის შემდგომ არის დაწერილი.

თხრობის წესის იგივეობა ისტორიის ორსავე ნაწილში ამტკიცებს, რომ ამ თხზულების მეორე ნაწილიც იმავე ავტორს ეკუთვნის, რომელმაც პირველი დასწერა. ამ აზრს თვით წერისა და ენის შემდეგი ერთგვარობაც ადასტურებს: თამარის ისტორიკოსს ჩვეულებად აქვს, რომ როდესაც სამეფო დასამხედრო დღევეთილობის დასურათების შემდგომ იგი იძულებული იყო რაიმე სამწუხარო შემთხვევა აეწერა, ამნაირს ამბავს ყოველთვის პატარა წინადადებას წინ წაუძღვანებდა ხოლმე, რომელშიაც ავტორი ამბობდა, რომ ქვეყნიერ ბედნიერებას მუდამ მწუხარებაც თან ახლავს. მაგალითად, თამარის ღვთის გარდაცვალების აღწერას ამგ-

ვარი სიტყვები წინ უძღვის. „შემდგომად ამისა დღეკეთილობასა და სუესრულო-
ბასა შინა მოიწია თანანადები სოფელსა ამას შინა“ (*617, გვ. 392). გიორგი მეფის
გარდაცვალების ამბავსაც ავტორი შემდეგი წინადადებით იწყებს: „ამას ესევეითარსა
სისრულესა სოფლისა მონაგებთა და დიდებათასა აჰა მოიწია ჟამი ევას წყევისა და
ადამის ცთომათავან დანასაჯი“-ო (*619, გვ. 394). გაძევებულ გიორგი რუსის შე-
მოსევას იგი ასე მოგვითხრობს: „ამას ესევეითარსა მშვიდობასა, მარჯუებასა და ზე-
ობასა შემოვიდა უცხო რამე უმსგავსი საქმე“-ო (*640, გვ. 422). დავით სოსლა-
ნის სიკვდილის ამბავს წინ უძღვის სიტყვები: „ესრეთ სიხარულსა შეუდღს მწუ-
ხარება“-ო (*706, გვ. 509).

ორსავე ნაწილის აღმწერელი რომ ერთი და იგივე ავტორი უნდა იყოს, ეს იმი-
თაც მტკიცდება, რომ პირველსაში და მეორესაში როდესაც თხრობა დიდ-მნიშვ-
ნელოვან საგანს უნდა შეხებოდა, ნათქვამია ხოლმე: ან „უდიდეს[თა] კელ-ყო
საქმეთა, რომელთა საქმისა მომთხრობელად მოწვეული მყის* თავსა შორის ჩემ-
სა უქმოსა და უგონოსა** [მსგავსად ე]იპოები*** და კუალად [დუმილი] საქმე-
თს დიდთა,**** კეთილთა დავიწყ[ე]ბ[ა]დ***** შეიქმს***** [და] არა ჟერ-
ვიჩინე დადუმებად რომელნი ზესთა ძალისა არიან არა ჩემთჱს ოდენ, არამედ ვჰგო-
ნებ პირველ[თა]***** სიტყუსა-მოქმედ[თა]“-ო***** (*682—683, გვ.
476—477). ან კიდევ — „ვინათვან უდიდესნი საქმენი წინა***** მდებობენ,
ვითა თქმულ არს, ვინცა მცნა მე ფრთები ტრედისანი“-ო (*686, გვ. 481), ან არა
და — „უდიდეს[ნი] საქმენი აღმოძინდეს და... არა შესატყვისი არს ჩემდა ამათ
მოთხრობა, არამედ დიდთა სიტყუისა მოქმედთა***** პირველთა“-ო (*669,
გვ. 496), ან და — „არამედ სხუა[ნი] უდიდეს[ნი] საქმენი აღმოუჩნდეს“-ო (710,
გვ. 515). ყველა ზემომოყვანილი მაგალითები უფლებას გვაძლევენ დავასკვნათ,
რომ ორივე ნაწილი ერთს ავტორს ეკუთვნის.

ისტორიის მეორე ნაწილი „ჟამით-ჟამად“ უნდა იყოს დაწერილი: პირველად,
როგორც ჩანს, რუქნადღინის დამარცხების შემდგომ. ამ დროს უნდა დაეწერა მას
კარის და გარემო ქვეყნის აღება და რუქნადღინის საწინააღმდეგო ძლევამოსილი
ლაშქრობა. ამ სამხედრო გამარჯვებათა აღწერილობას ზედ მისდევს მოთხრობა
თამარის ზნეობასა, სარწმუნოებასა და სამართლიანობაზე მზრუნველობის შესა-
ხებ (ესე იგი, ხელთნაწერით 699—706 გვ., ხოლო ე. თაყაიშვილის გამოცემით
495—509 გვ.).

ამ თხზულებას ბოლო რასაკვირველია უნდა შეეცვლილი ჰქონდეს და აკლდეს.
გასაოცარია სწორედ, რომ თამარ მეფის სიკვდილის აღწერა მეტად მკრთალია და
მოკლე: „მიიცვალა მეფე თამარ ჳმელსა დგომასა შინა, მოიწია მწუხარება მიუთხ-
რობელი (*721, გვ. 530). თვით გარდაცვალების თარიღიც აღნიშნული არ არის.
დასაფლავების შესახებ ნათქვამია მხოლოდ: „წარიყვანეს სამკვდრებელსა მათსა
გელათს და დამარხეს სამარხოსა პატიოსანსა და დაუტევა სამეფო ძესა თვისსა ლა-
შას“-ო (*722, გვ. 533) და ამ წინადადებას მოულოდნელად ზედ მისდევს: „არსენი
იტყვის: „იყავ ნელი (?) მეფე, მთავარი, სიონი და... იოვანე იტყუის ჳირჳიმელი...
დავით თქვა ზესთა განდიდეს“ (*722, გვ. 533—535). ეს ალბათ თამარ მეფის დასა-

* მყის. ** უგუნებოსა. *** იპოებოლი. **** საქმითა დიდითა. ***** დავიწყებით.
***** შეიქმნა. ***** პირველად. ***** მოქმედად. ***** წმიდასა.
***** დიდის. სიტყუის, ამოქმედო.

ფლავების დროს წარმოთქმული სიტყვების პატარ-პატარა ნაწყვეტები უნდა იყოს, ხოლო ვიღაც დავითის ნათქვამს შემდგომ მოთხრობა ერთბაშად სწყდება შემდეგის სიტყვებით: „და აქ[ი]ლევისებრ * ძალით მპყრობელად გე[ლა]თსა (?) ვამს ის (?) დიდება ღთისა“ (*722, გვ. 535). ცხადია, რომ ავტორს ასე უცნაურად არ შეეძლო დაებოლაგებინა თავის თხზულება. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ისტორიის ბოლო შეცვლილი და შემოკლებული იყო მაშინ, როდესაც იგი ქცის კრებულში შეუტანიათ და ზედ საქართველოს შემდეგ-დროინდელი ისტორია მიუღვენებიათ.

ყურადღების ღირსია, რომ როგორც ფ. გორგიჯანიძის თხზულებით-განა ჩანს (პეტერ. სააზიო მუზეუმის Mscr. Georg. № 6, გვ. 91—92), იმის დროინდელ ხელთნაწერებშიაც თამარ მეფის ისტორია თურმე ამნაირად თავდებოდა. მაგრამ შევსებულს ქცაში თამარის მეფობის ბოლო იმდენად თვალსაჩინოდ განიჩივება „მმ ღფლ ქცა“-საგან და ამასთანავე იმდენად შინაარსიანია, რომ უნებლიედ ორგვარი აზრი იბადება: ან „ქცის“ შემავსებელს შეიძლება „ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი“-ს სრული ხელთნაწერი ჰქონოდა და იქითგან შევესო მმ ღფსი ქცის ტექსტი, ან არა და სხვა რაიმე ჩვენთვის უცნობი ძველი წყაროებით უსარგებლნია. რასაკვირველია შემავსებელს ორსავე შემთხვევაში თამარის ისტორიის დასასრულის ენა პოეტურად შეუფერადებია.

თამარის ისტორიკოსი, როგორც ეტყობა, წარჩინებული კაცი ყოფილა. მას მიუღია მონაწილეობა დიდებულთა იმ ბჭობაში, რომელიც ირჩევდა თამარისათვის საქმროს. აი რას ამბობს იგი პირველი ქმრის არჩევაზე: „გამოვი[და ვი]ნმე ჩუენდა მეტყუელი * მკვიდრთა ტფილისისათ[ა]განი *** თავადი და მეფეთა-მეფისაგან წყალობა-კელდასხმული **** ამირა[დ] ქართლისა და ტფილისის[ა] სახელითა აბულასან ***** (*685, გვ. 415) და საქმროდ ანდრია დიდის რუსთა მთავრის შვილი გვირჩიოა. მას მარტო ამ რჩევაში-კი არ მიუღია მონაწილეობა, არამედ როგორც ჩანს იგი ეკუთვნოდა იმ ჯგუფს, რომელსაც ამგვარი საკითხის გადაწყვეტის უფლება ჰქონდა. იგი მაგალითად ამბობს: მოსრულ იყუნეს ორთა მეფეთა შვილნი... მოჰაჭენი და მთხოველნი... ვითარ ღირს რა[თა]მცა ვყავით მოწონებად და მიხდომად ბელსა ამას საზესთაოსა და... უქმ იქმნა განზრახვა მათი“-ო (*636, გვ. 417).

მაგრამ ამასთანავე უეჭველია, რომ თამარის ისტორიკოსი სამეფო კარის კაცი, ხელმწიფის სასახლეში მყოფი ხელისუფალი არა ყოფილა. ეს იმითა მტკიცდება, რომ ავტორს თამარის შინაური ცხოვრების გარემოება და ამბავი პირადად-კი არა სცოდნია, არამედ კარისკაცთაგან ჰქონია გაგონილი. თამარ მეფის გულმოდგინე მორწმუნეობაზე იგი მაგალითად ამბობს: საეკლესიო ლოცა და წესი ლოცვისა დაუკლებლად აღესრულებოდის [ვითარ]. ტიბიკონი მოასწავებდა პალესტინისა ***** მონასტრისა[სა]. მოგვითხრობს ყოველი სრულიად დარბაზის კარს მყოფი: „წირვად ვერეინ დააკლდებოდა“-ო (*685, გვ. 480).

ისტორიკოსს დიდებული გვირგვინოსნის მაღალ-ზნეობრივი ქველმოქმედებაც მხოლოდ ამბავად გაგონილი ჰქონია, თითონ-კი, როგორც ჩანს, იმდენად დაახლოვებული არა ყოფილა, რომ დედოფლის შინაური ცხოვრება თავისი თვლით

* აქლემისებრ. ** მეტყუელნი. *** შინა. **** + და. ***** აბულასან.

***** პალესტინისა[სა].

ნანახი ჰქონდეს. ჩვენს ავტორს გადმოცემული აქვს, დიდებული თამარი ცდილობდა ქველმოქმედებისათვის თავის შრომით შექმნილი ქონება მოესმარებინა. „თქმულ არს ესეცა, დაღაცათუ მოუწყობელ არს სიტყუა [ესე]“, ამბობს იგი „ვითარმედ თვისთა კელითა ამასცა შურებოდა, რომელ მის დღისა საქამადი მისი და[ა]ფას[ის] [და] რაოდენ დღიე შეჰამის, კელით საქმარი მისი განყიდა და ეგოდენ[ი] ფასი გლახაკთა აველსაქმრა [და] მისცნა არა სამეფოთა შემოსავალთაგან“-ო (*685, გვ. 480).

რომ თამარის ისტორიკოსს მეფის კერძო ცხოვრების ამბები გაგონებით სცოდნია, ამას შემდეგი წინადადებაც ამტკიცებს: „ხოლო ესე თქმულ (გვ. 506) არს, რომელ მეფისა თამარისა ოძრკეს ყოფასა შინა ეახლნეს* შავთელი ივანე ევლოგი და [იყო] ვედრება დღისი** და ლამეთა-გათევა ლაშქართა გამარჯვებისათვის... ანასდა[დ] ჯმა ყო, ევლოგი დაეცა კმუნვის სახედ და ვითარ აჰა ესერა სამეზის მეყვსეულად (გვ. 507) ახლტა, ჯმა ყო: „აჰა წყალობა ღთისა სახლსა ზედა თამარისა მოიწია“... ამისათვის დაწერეს დღე და ღამე და ჟამი იგი“-ო (*705, გვ. 508).

თამარ მეფის ისტორიკოსი დარწმუნებული იყო, რომ ადამიანთა და სამეფოთა ცხოვრებაში ყველაფერი ღვთის წინასწარ განკარგულებაზეა დამოკიდებული. აი მაგალითად რას ამბობს იგი, როცა ამთავრებს მოთხრობას იმის შესახებ, თუ როგორ გადაურჩა გიორგი III და ქართველობა მტრების უეცარ თავდასხმას: „ყოველმან მცნობელმან და წამკითხველმან ამისმან საზღვარი დასდევ“... დიდი ბასილი მნათობი კესარი[ი]სა „ბუნებით-მეტყუელებასა შინა არსთა*** ქმნილებისასა ექუსთა დღეთასა“ [იტყვს], ვითარ[დ] „ჩიტი ალკუნი ბაგესა ზედა ზღვისასა დამსხმელ იქმნების კურცხთა. ოხრანი და ღელვა-ტეხილებანი ზღვისანი ვით არა**** გარდავლებიან ბრძანებასა ღთისასა და მცველ ექმნებიან***** თესლოვნებისა ალკუნისასა*****“ — აწ[ცა] უკუეთუმცა მიეშვა ზენასა განგებასა***** და არა წინააღმდეგომ ექმნეს***** გაქცევასა სულტნისასა, და-მცაქცეულ იყუნეს ყოველნი მალნარნი სარკინოზობისანი, და ეგრეთვე არა თუმცა უკუნ ექცევნეს შიშსა და სიმკნესა მეფისასა და სპათა მისთასა, წარტყუნელ იყუნესმცა უმანკონი არენი და ადგილნი [სამეფოსა ამისანი]“-ო (*609, გვ. 381).

ამასთანავე ისტორიკოსის შეხედულებით ღვთის განგების „მიშეება“-სა და „წინააღმდეგობა“-ს თავისი მიზანი ჰქონდა: სწორედ ამ საშუალებით „სწურთიდა“ განგება ადამიანთა ნათესავს, ბოროტებასა და გარყვნილებაში ჩაფლულს ერს გონს მოიყვანდა და გამაოფხიზლებდა, წრფელს ცხოვრებას მოაძებნიებდა. ამიტომ ღვთაება მრავალფერს საშუალებასა ხმარობს კაცთა მოსარჯულებლად: „უწყოდით, რომელ წურთვათა***** სივრცე დიდ ფრიად არს, რამეთუ კეთილთა და კეთილ-გამგონეთა ნიკთა აღჩენითა***** სწურთის, კეთილად დართვითა, ძლევის[ი]სა მინიჭებითა: რამეთუ კეთილსა სულსა [ხედავს] ვითარ იტყვსცა დღე(?) ბრძენთა***** პლატონ: „კეთილი კეთილთა[თვს] არს კეთილ*****, ვინა იგივე კეთილი ბოროტთათვს ბოროტ“ (*654—655, გვ. 441).

* ეხილნეს. ** ღთისა. *** არსთა არს. **** ვითარ. ***** ექმნების. ***** ალკონისათა. ***** განგებისასა. ***** ჰქონდეს. ***** წურთითა. ***** ალკონითა. ***** + ხე დეს. ***** კეთილი.

მაშასადამე, როდესაც უზენაესი განგება ჰხედავდა, რომ ერი კეთილი იყო და მხოლოდ დროებით გადაუხვია სიძარტლის გზას, მაშინ მცირედ „მიუშვებდა“ და დასჯიდა ისე-კი, რომ ეს სასჯელი კეთილად დაბოლოვებულყო და მაინც გამარჯვება მიანიჭებოდა. ურჩს ერს სასჯელიც შესაფერისი ექნებოდა.

თამარ მეფის ისტორიკოსმა მარტო ის-კი არ იცის, რომ შვილებმა შეიძლება მშობელთა ხორციელი თვისებები დაიმკვიდრონ, როგორც მაგ. ლაშა გიორგის შესახებ ნათქვამი აქვს: „ოდეს დახატული ბუნებისაგან იშვა და წარმოიჩინა“, მოაქუნდეს თვს** შორის ხატნი და სახენი თვსთა დამს[ა]ხთა მშობელთა“-ო (*660, გვ. 447—448). ეს არც გასაკვირველია,—არამედ მას სცოდნია, რომ აღამიანს შეუძლია თავის წინაპართაგან სულიერი თვისებები დაიმკვიდროს. დაკვირვებით მას შეუგნია, რომ კაცს შეიძლება დაბადებითგანვე თანდაყოლილი, მემკვიდრეობითი ხასიათის მიდრეკილება ჰქონდეს; ამგვარ თანდაყოლილს სულიერსა და ზნეობრივს თვისებას იგი „თანაშთამომავლობა“-ს უწოდებდა, „გუარისაგან მოაქუნდა“-ო ამბობდა ხოლმე ისტორიკოსი. ხოლო როდესაც მემკვიდრეობითი ხასიათი ბოროტის თვისებებისა იყო, ამას „გუართა-უბედურობა“ ერქვა.

აი მაგალითად რას ამბობს ისტორიკოსი გიორგი III-ის ძმისწულის დემეტრეს განდგომილების შესახებ: „უშიშობა ღმრთისა და გარდამავლობითა მოქმედება სჯულისა ქრისტეს მცნებათასა, ვითარ [არს] თანაშთამომავლობა და გუართა-უბედურობა ამის სამეფოსა [მ]კვდრთასა,*** ვინათგან დავითთა მამამან მისმან ლალატსა და განდგომილებასა შინა მამისა მის[ისასა] დემეტრესსა ამოსწყვლ[ნ]ა ამის სამეფოსა დიდებულნი“-ო (*613, გვ. 386); შემდეგ იმავე ავტორს აღნიშნული აქვს, რომ ამირსპასალარი ზაქარია მკარგრძელი იყო „მკნედ გამოჩენილი მთავარი ე[ა]მთა ამათ, რამეთუ გვარისაგანც[ა] მო-ვე-აქვნდა, რამეთუ**** იყო ნათესავი არტაქსერქსი მკარგრძელისა“-ო (*718, გვ. 525—526).

პოლიტიკურსა და სახელმწიფო ცხოვრებაში თამარ მეფის ისტორიკოსი ერთმთავრობის მოტრფილვე ყოფილა, მრავალმთავრობას თანა სდევს უწესოება და შუღლი: „ვითარ***** არს წესი მრავალ-მთავრობისა, შეიქ[მ]ნა შური და კლდომა“-ო (668, გვ. 455), ამბობს ერთგან ჩვენი ავტორი.

სხვა ქართველ ისტორიკოსებსავით იგიც მეფის პოლიტიკის მომხრე არის, მას არც დიდ-გვირიან ხელისუფალთა გაფიცვა მოსწონს და უკმაყოფილებით ამბობს: „იწყეს რომელთამე ძუელებრი კაცთა-დაუდგომლობისა საქმე“-ო (*628, გვ. 404—405). მაგრამ არც ყუთლუარსლანის თანამოაზრეთა და თანაშეფიცულთა განზრახვა მოსწონს, რომ ისანში კარავი დადგმულიყო და შიგ განსაკუთრებული დაწესებულება მოთავსებულყო, რომელსაც მეფის უფლება უნდა შეეზღუდა (იხ. ქელი ერის ისტორია II, გვ. 577—582). იგი პირდაპირ ამბობს: „ესე ვითა საწყინელ იყო***** დასასრული[სა] კელმწიფობისა პატრონისა[სა] მიმცემელი, ესთეთ იწყინა“-ო (იქვე).

საზოგადოდ ისტორიკოსი ღრმად დარწმუნებული იყო, რომ მეფეთა წინააღმდეგ განდგომა და მოქმედება ყოველი ძველთა და ახალთა „უბოროტესი“ საქმე იყო და არას ღროს კეთილი შედეგი არ მოჰყოლია. ამიტომ იგი ამტკიცებდა კიდევ, რომ „უკუეთუ ამის სამეფოსა განდგომა პატრონთა უნებელ ქ[მ]ნილა, — რომე-

* წარმოაჩინა. ** თვისი. *** კეთესა. **** რომელ. ***** ვითარი. ***** ესე ვითა საწყინელ იყო.

ლი დაწყებითგან სოფლისათა არავის ოდეს სადა უნახავს წარმართებული და გამარჯუებული, — გარნა ეგრეცა თვსთა და ნატამალთა, შვილთა და ძმათა ამის სახლისათა მიზეზითა ქ[მ]ნილა“-ო (*649, გვ. 434).

თამარ მეფის ისტორიკოსი ღრმად განათლებული და დაწინაურებული ადამიანი ყოფილა სახელმწიფოს „შიშითა და ზარითა“ და ყოველგვარ „მესისხლეობისა“ და „მიმძლავრების“ საშუალებით მართვა-გამგეობის წინააღმდეგი და მგმობი და „მშვიდობის მყოფლობის“ მოტრფიალე. თამარის ისტორიკოსი მაგალითად აღტაცებული მოგვითხრობს, რომ დიდებულმა მეფემ სიკვდილად დასჯა და ყოველგვარი დამასახიჩრებელი სასჯელი მოსპო საქართველოში: „ამას გონებასა ათორმეტსა წელიწადსა შინა არცა თუ ტაჯგანავი უბრძანა ვის საღმე კვრად, კიდემქონებელი ყოვლისა მესისხლეობისა და ბნელობლობისა და ასოთა-მიღებისა, ნება-აღსრულებული, შიშისა და ზარის დამ[გ]დებელი, მშვიდი და მშვიდობის მყოფელი იშვებს და სუფევს [მშვიდობა] სამეფოთა სამფლობელოთა შინა მისთა, რომელ არა სადა ვის უხილავს თუნიერ ამისსა ესევეთარსა კაცისა უნებლობასა შინა უნებელად და მშვიდობით დაჭირვა [და] მოწურთა კაცთა ქედფიცხელობისა და გონება-ურჩებისა“-ო (*633, გვ. 412), ამბობს იგი.

ამასთანავე ჩვენი ავტორი აღფრთოვანებულია თამარ მეფის ზნეობრივი სიფაქიზით, მისი დაუშრეტელი გულკეთილობით, მისი მშვიდი და ნაზი ხასიათის მიმზიდველობით, მისი წრფელი გულშემატკივრობით დაერდომილთა და გლახაკთაღმი. მან კარგად იცის, რომ მთავრობა და ბრძანებულობა, სიმდიდრე და პატივი ადამიანის ბუნებას ხშირად ამახინჯებს ხოლმე და რყენის. თამარის სულიერი სიმშვიდე და თავმდაბლობა ვერც მეფობრივს ცხოვრებასა და დაუშრეტელს სიმდიდრეს შეუეცვლია. ამიტომაც არის, რომ მისი ისტორიკოსი ამ გარემოებას განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს და ამბობს: დიდებული გვირგვინოსანი „ვერ შეიტყუა საშუებელმან ამის საწუთროსამან, არცა მეფობამან გვრგვინსამან და სკიპტრ[ის]ამან, ამან, არცა ქვათა პატიოსანთა უხუად ქონებამან, არცა სპათა სიმრაველმან და ესოდენ[მან] სიმკნემან... არა მი[პ]დრიკა, ვერცა წარიპარა სიმდიდრემან, ვითარ ძუელ ოდესმე მეფენი მრავალნი და უმეტეს ამის სანატრელისა მამა, ყოველთა ბრძნთა უპირატესი და უამეს[ი] სოლომონ. ესე უბრძნე[ს] იქმნა ბრძენისა მისა... რამეთუ ღამე-ყოველ მღვიძარება, ლოცვა, მუჯლთ-დრეკა და ცრემლითა ვედრება[ღ] ღამესა ზე-მდგომრობითა საკვრვებელ აქუნდა და ღამე-ყოველივე კელსაქმარი, რომელი გლახაკთა მიეცემოდა“-ო (*683, გვ. 477—478).

თამარ მეფის ისტორიკოსის მსჯელობა, მისი განათლება, ნაკითხოზა და აზრთა მიდრეკილება მეტად ძნელი შესასწავლია, მეტად რთული პიროვნების პატრონი უნდა ყოფილიყო იგი: ე რ თ ს ა და ი მ ა ვ ე დ რ ო ს მ ა ს შ ე თ ვ ი ს ე ბ უ ლ ი ა ქ ვ ს ს ა წ ა რ მ ა რ თ ო ც ა და ს ა ქ რ ი ს ტ ი ა ნ ო მ წ ე რ ლ ო ბ ა და ა ზ რ ო ვ ნ ო ბ ა ც ი ს ე, რომ მ კ ვ ლ ე ვ ა რ ი ვ ე რ გ ა ი გ ე ბ ს რ ა ხ ე ლ ო ბ ი ს ა, ა ნ რ ა ს ა ქ მ ი ს კ ა ც ი ი ყ ო ი გ ი ?

ბევრჯერ იგი ისე ლაპარაკობს, რომ ადამიანს ეჭვი ებადება სასულიერო კაცი ხომ არ იყო. მას მაგალითად მოთხრობილი აქვს, რომ თამარ დედოფალს სიზმარში უნახავს, ვითომც იგი ბრწყინვალე სასახლეში იყო, რომელშიაც ძვირფასი ტახტები და საჯდომები იდგა. თამარმა იფიქრა საუკეთესო საჯდომი ალბათ ჩემთვის იქმნება, მივიდა და ის-ის იყო უნდა დამჯდარიყო, რომ უცებ ნათლითა მოსილმა კაცმა შეაყენა და უთხრა: ეს საჯდომი შენთვის დამზადებული არ არისო. „მეფე

იტყოდა: ვინ უპატიოსნეს არს ჩემსა, რომელმან დაიპყრას უპატიოსნესი საჯდომი“ ? მან თქვა: „საყდარი იხი შენისა დიასახლისისა არს ამისთვის, რომელ ათორმეტ-თა მღვდელთა მისთა კელთა შესთული ჰმოსიეს [შესამოსელი]... ამისთვის იგი უზეშთაეს შენსა არს“-ო (*684—685, გვ. 479). ამ მაგალითში ნათლად გამოსკვივის გარეგნული და ფორმალური შეხედულება ადამიანის უპირატესობაზე. ამ შეხედულებას ცხადი ეკლესიური და მღვდლური ელფერი ადევს, თითქოს მთელი ქრისტეს მოძღვრების შინაარსი მღვდელთათვის შესამოსელთა შეეკრვა და შეწირვა ყოფილიყოს ?

მეტის-მეტი ვიწრო სარწმუნოებრივი ხასიათი აქვს აგრეთვე მთელს მოთხრობას ქართველ-სომეხთა პაექრობისა და შეცილების შესახებ, რომლის დროსაც იოანე კათოლიკოზმა მართლმადიდებლობის გამოსაკრეველად და გადასაწყვეტად იმაზე უკეთესი ვერა მოიგონა რა, რომ სეფისკვერი მშვიერ ძალისათვის გადაეგდოთ და რომელ სარწმუნოების სეფისკვერსაც ძალი არ შესკამდა, ის სარწმუნოება აღიარებელიყო ცთომილად. ასეთ უგუნურ სამსჯავროს მომგონს მღვდელთმთავარს თამარის ისტორიკოსი შეჰხარის და ამბობს: „კათოლიკოზი იოანე ღთისმეტყუელ[ებ]ისა, ანუ მართლისა სარწმუნოებისა მინდობილმან, — არა ცქუწყი, — აღალო პირი ბრძნად მეტყუელი შეუვალთა სიტყუათა. ოდესმე დიდი ელია მსხვერპლსა ზედა მოხედვიდა ცეცხლითა ღთისა მიმართ * მლოცველი. იხილეთ [რაოდენ] უაღრეს და აღსაცდელ არს უსისხლო მსხუერპლი, გორცი და სისხლი ღთისა, კაც-ქმნულისა, მსხუერპლსა ზროხისასა, ეგოდენ უბრწყინვალეს და უზენაეს არს, რომელი აწ იქმნა და ითქუა, ვკგონებ სულისა მიერ წმიდისა პირითა მსახურისა მისისა კათოლიკოზისათა“-ო. (*688—689, გვ. 484).

ამგვარ სამარცხენო და შემადრწუნებელ შეცილების მომგონს, რომლის გავრცელებამაც-კი მეფენი და მთელი ერი გააკვირვა „და ულონობამ, მოიცუნეს“ და უთხრეს „სასმენულადაც ზარია“, „ხოლო მეფე ძლიერად მბრძოლი ეტყოდა კათოლიკოზსა: „რა სთქვ, ვინ შემძლებელ[არს] ამისად ქმნად, მოგონებად და სმენად-ცა განსაკვირვებელ არს“-ო (*691, გვ. 484), — ასეთს მამამთავარს ჩვენი ავტორი შეჰნატრის და ასეთს ამბავს ალტაცებული დაწვრილებით მოგვითხრობს თავიდან ბოლომდე. „კათოლიკოზი დგა ვითარცა გოდოლი შეურყეველი, ტურფად აღშენებული, ესრე მტკიცე[დ] დგა განშვენებულითა პირითა“-ო (*694, გვ. 490). ამგვარად ზემომოყვანილი მაგალითები თითქმის უფრო მეტძოლ სასულიერო კაცს შეჰშვენის, ვიდრე საეროს.

მაგრამ იგივე ისტორიკოსი უფრო ხშირად ისე სწერს და მსჯელობს, რომ არამც თუ სამღვდლო პირს, არამედ გასაოცარი არის სწორედ, თუ რომ იმის თქმას ერისკაციც გაბედავდა, იმდენად კადნიერი აზრები აქვს ავტორს. გიორგი III-ის სიკვდილი ჩვენს ისტორიკოსს მაგალითად ასე აქვს აწერილი: განსვენებული „ვალს იგი მზე-მზეთა და შარავანდი კელმწიფობისა ქვეყანით ცად მიმართ ამანცა მასვე მსგეფსა მის (ე. ი. იესოს) ვნებისასა ივნო ესრეთ, ვითარცა იგი ცათა შინა ეგრეთვე ქუეყანასა ზედა, ვინათგან მან კორცითა სიგლახკითა და სიმდაბლითა წარავლინა ეამნა ოცდა ათამეტისა მოქცევისანი, ხოლო მან არა ესრეთ, გარნა ვითარცა სახედ ჩენილმან ღთისამან“-ო (*602, გვ. 395).

გიორგი მეფემ „იენო ესრეთ, ვითარცა იგი“ იესო ქრისტე, „ვითარცა სახედ ჩენილმან ღთისამან“-ო, განა ამის თქმა სასულიერო პირს შეჰშვენოდა? ან კიდევ იგივე ავტორი თამარ მეფის დედის ბურღუხან დედოფლის შესახებ ამბობს: იგი „თვთ მარიამს, განმანათლებელსა ცისა და ქუეყანისა[სა] ესახების (ე. ი. ჰგავს), თვნიერ ჭმრისა მყოფლობისა, მადლითა, სიბრძნითა, შეწყენითა და მეოხებითა“-ო (*596, გვ. 365).

მაგრამ თამარ მეფის ისტორიკოსს ამაზე უფრო კანდიდატად შესძლებია წერა. ლაშა გიორგის დაბადებაზე ისე ლაპარაკობს, რომ მკითხველს ეგონება ქრისტეს შობის აწერას აპირებდნენ: „ვინათგან [ღმერთი] ჰყოფს წყალობათა დამრეკელთა განდებისათა და მთხოვნელთა ნიჭებისათა და მეძიებულთა. პოვნისათა, ვითარ იქმნა სარას ძე, გინა თუ რჩეულისასა, ანუ თუ ელისაბედისასა და უფროს-და ანანიასასა და ვიკადრო მარიამისასა, — მიუღდა * თამარი განწმენილითა გონებითა და ტაძარსა ღთისა[სა] აღმსკველულისა სანთლითა სხეულისათა მკურვალითა * გულითა და განთლებულითა სულითა, ტაბაკმელისა ბეთლემ მყოფელმან, მუნ „შვა ძე სწორი ძისა ღთისასა“-ო (*659, გვ. 446). ამისთანა თავისუფლება და კანდირება არა მგონია რომელსამე სასულიერო პირს გაეებდნა.

თამარ მეფის ისტორიკოსი რომ სასულიერო მწერლობის მცოდნე იყო, ეს იმდროინდელ ქართველ მემატიანისთვის არც გასაკვირველია. მაგრამ ყურადღების ღირსი ის არის, რომ მას ელინური წარმართობის-დროინდელი მწერლობაცა ჰქონია გადაკითხული. თამარ მეფის ისტორია აჭრელებულია ბერძნულ და სპარსულ მწერლობისა და ისტორიითგან ამოკრეფილ სახელებითა და ცნობებით. მაგ. სახელები „მნათობთა სფეროსთა“-ნი ავტორს ბერძნულადა აქვს ჩამოთვლილი: „კრონოს, ზევსი და აფროდიტე, ერმი, აპოლონ და არესი“ (*626, გვ. 402). შედარებაც ხშირად ელინურისა, ან სპარსულის სიტყვიერების განძითგანა აქვს ხოლმე ამოღებულნი: „ვალს იგი მზე მზეთა და შარავანდი კელმწიფობისა, ახალი ნებროთ, ალექსანდრე და აქილეე“ (620, გვ. 395); „ვითარ პითოლორა** და კრიტია შენებ-ლითა... და კელყო ქეიხოსროს მსგავსმან კელმწიფემან“-ო (*627, გვ. 403). ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ ამირმირმანის სიკვდილის გამო თამარ მეფე „მსგავსად ალექსანდრესა, ვით[არ] დასდვა პატივი ღიდი არეს ლუსკუმსა*** შინა ჯდომითა, ეგრეთვე შეიმოსა ნათელი იგი, პირველი ნათლისაცა უბრწყინვალესი და ღიდითა ცრემლითა მოიტირნა“-ო. (*680, გვ. 475).

ჩვენი ისტორიკოსი ელინური მწერლობის ისეთი მოტრფიალე ყოფილა, რომ გიორგი მეფეს იმნაირად ალაპარაკებს თითქოს მეფე ბერძენთა მბრძანებელი იყოს: ომის წინ ქართველთა მხედრობას მეფე ასე ამხნევებდაო: „რაოდენ უფრო სასახელო არს მკნეობრივ სიკვდილი, ვიდრეღა სენათგან ღნობითა განლეულებასა შინა, რამეთუ სახე და სახელი კეთილი საუკუნოდ გზად გყუების, რამეთუ გვასმიეს ძუელთა მომთხრობელთაგან, თუ რაოდენნი კუეთებანი თავს ისხნეს საღთოთა სჯულთათვის ტომმან ებრაელთამან არტაქსერქსის ზე, ელენთა**** — ოდეს იგი იძლუნებოდის თ[ემისტო]კლეოს მიერ, უცთომელისა სპასპეტისაგან, სოფლისამქონებელ[ი]სა მძლესა***** არტაქსერქსის [ზე], რომელმან ზღუაცა მტკიცე [ჰყო] უომრად სპათათეს*****, ხოლო ათინელთა ***** ერთისა ოდენ ქალაქი-

* მიუღდა. ** მკურვალეობითა. *** პითოდროსა. **** ლუსკუმისა. ***** ელენეთა. ***** მძლესა. ***** სპასპეტათესა. ***** ათიელთა.

საგან უკუნრღვეულ იქმნა“-ო (*601, გვ. 371). რასაკვირველია მთელი ეს გასამხნე-ვებელი სიტყვა ელინურ ქმწერლობით გატაცებულ თამარ მეფის ისტორიკოსის ოცნებაა: — სად ქართველი მდაბიო ხალხი და სად ათინელთა სპასპეტი თემის-ტოკლესი?..

ან კიდევ ისტორიკოსი ამბობს: ხორასნის და ერაყის სულტანმა, ხალიფამ და სპარსეთის ათაბაგმა „მწუფეგართა და შემკრებელთა ისლემობისათა მოასხნეს და ძებნეს ცეცხლითა განლელუნნი ძალნი ზორო[ა]სტროსისნი, რომელი იყო პირველ მეფე და ვარსკულავთა-მრიცხველი სპარსთა შორის“ (გვ. 375).

ყველა ზემომოყვანილი გარემოებანი: ჯერ ერთი ის, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსი ელინურისა და სპარსეთის საწარმართო და „გარემე“ მწერლობის მოტრფი-ალეა და იქითგან ამოღებულ „სახეებითა“ და სურათებით ამკობს თავის მოთხრო-ბას, — მეორე ისა, რომ ასეთი კადნიერებით ეპყრობა ღვთისმშობელსა და თვით იესოსაც, მათ ბურღუხან ღედოფალს და თამარს ადარებს, ხოლო ლაშა გიორგის იესო ქრისტეს სწორად აცხადებდა, — უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ავ-ტორი საერო, უფრო კი სამხედრო კაცი უნდა ყოფილიყო. იქნებ სწორედ ამით აიხსნება, რომ სხვაზე უკეთესად და ვრცლად მას ლაშქრობა და ომები და სამეფო დარბაზობა აქვს აწერილი. ეტყობა სწორედ იმდროინდელი საქართველოს ცხოვ-რების ეს მხარე უნდა სცოდნოდა უკეთესად და მისი მოღვაწეობის ასპარეზი ყო-ფილიყო.

თამარ მეფის ისტორიკოსი იმ აზრს ემხრობა, რომელიც მისი სიტყვით პლუ-ტარხოსს ეკუთვნის, რომ „უამთა და უამთა ზეგარდმო ჩინებითა* აღმონათღებიან ქუეყანის მფლობელნი და მიიღებს თქვითეული საქმის შესატყვისსა** აღმკულო-ბასა სიტყვთა და საქმითა და ვინმე საგმობნი აღძვგნა „ბოროტთა საქმეთა ში-ნა“-ო (*594, გვ. 363). მაშასადამე, დრო-გამოშვებით, „უამთა და უამთა“ ნებითა ღვთისათა, „ზეგარდმო ჩინებითა“ იბადებიან ხოლმე „ქუეყანის მფლობელნი“, რომელთაგანნი ზოგნი კეთილ და ბრძნულ მართვა-გამგეობით ისახელებენ ხოლმე თავს, ზოგიერთნი ბოროტ საქმეებით მოიხვეჭენ სააუგო სახელს. თვითოეულს „ქუეყანის მფლობელთაგან“-ს მის საქმეთაებრ შეამკობენ ხოლმე სიტყვითა და საქმით მათ ცხოვრებათა აღმწერელნი. ეს შეხედულება გიორგი მთაწმიდელის აზრს გვაგონებს, რომელიც ამტკიცებდა, რომ ღვთაება არც ერთს ხანას წყალობას არ აკლებდა.

„ისტორიანი და აზმანი“-ს ავტორიც უეჭველია „საქმისა შესატყვისსა აღმკუ-ლობასა“ სწერდა. „აწ მე, რომელი გინა თუ მიხილავს, გინა თუ ბრძენთა და გო-ნიერთა კაცთაგან მასმიან, გარდაეცე ისტორიას“-ო, ამბობს იგი (*594, გვ. 363). ისტორიკოსი, მაშასადამე, „თვთმხილველი“ ყოფილა, ბევრი რამ თავის თვალთ უნახავს. ზემოთ მის თხზულებითგან მაგალითები იყო მოყვანილი, რომლებიც ამტკიცებენ, რომ ავტორი მართლაც თანამედროვე იყო და „თვთმხილველი“.

თუ მკითხველი გულდასმით გადაიკითხავს მის ნაწარმოებს, უეჭველია შეამ-ჩნევს, რომ განსაკუთრებით ვრცლად და დაწვრილებით მას სამხედრო საქმეები და ომები აქვს აწერილი, მაგალითად შანქორის ომისათვის სამზადისი და თვით ბრძოლაც გასაოცარი სიცხოველით არის მოთხრობილი (*665—679, გვ. 464—474). თარიღიც-კი იშვიათის ნიშანდობლივობით არის განსაზღვრული: „მოვიდეს

* გარდმოხეებითა, ** შესატყვისება.

ს[ი]ახლო[ე]სა შანქორისასა [თ]თუესა იენისსა, დღესა ხუთშაბათსა, რომელი გათენდებოდა პარასკევად“-ო (*671, გვ. 463). ვრცლად არის მოთხრობილი რუქნად-დინის წინააღმდეგ გალაშქრება და ძლევა მოსილი ბრძოლა (*699—706, გვ. 496—508). დაწვრილებით არის აღწერილი აგრეთვე საქართველოს მხედრობის სახელ-ლოვანი ლაშქრობა სპარსეთში (*711—718, გვ. 515—525).

მაგრამ თავისთავად ცხადია, რომ ისეთ ხანგრძლივ და ვრცელ ისტორიის აღმ-წერელს, როგორც არის „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, არ შეეძლო ყოველ მოთხრობილის თვითმხილველი და თანადამხდური ყოფილიყო. ამიტომ ცხადია იგი იძულებული იქმნებოდა თავის თხზულებაში სხვათა ნაამბობიც შეე-ტანა. აკი თამარ მეფის ისტორიკოსი ასე მოქცეულა კიდევ: თითონ აცხადებს, იმას გარდა რაც ჩემის თვალთ „მიხილავს“, ჩემს შრომაში ისიც შემომამქეს, „რო-მელი... ბრძენთა და გონიერთა კაცთაგან მასმიან“-ო (*594, გვ. 363). ჩვენ უკვე ვიცით და თავთავის ადგილას აღნიშნულიც არის, რომ ქართულ საისტორიო მწერ-ლობაში უკვე X—XI სს. ავტორები თავიანთ წყაროებს, მათ შორის ზეპირსაც, ასახელებდნენ ხოლმე (იხ. აქვე 135—137, 144—146). მაშასადამე, ამ მხრივ თამარ მეფის ისტორიკოსი წინამორბედთა გზა-კვალს მისდევს და არაფრით არის შესა-ნიშნავი. პირიქით, მეთოდების სიფაქიზით იგი ვერც ბასილ ზარზმელს (იხ. აქვე 135—137), განსაკუთრებით-კი ვერც გიორგი მთაწმიდელს (იხ. აქვე 145—147) და ეფრემ მცირეს (იხ. აქვე) ვერ შეედრება: თამარ მეფის ისტორიკოსს აღნიშნუ-ლი აქვს მხოლოდ, რომ მისი მომთხრობელნი „ბრძენნი და გონიერნი კაცნი“ ყოფი-ლან, მაგრამ მას დაჰვიწყებია ამასთანავე ერთი დიდმნიშვნელოვანი გარემოება აღე-ნიშნა, ურომლოდაც მოსმენილს ამბავს ისტორიისათვის ფასი ეკარგებოდა და საეჭვო მასალად რჩებოდა. მას სახელდობრ დაჰვიწყებია აღნიშნა, მისი მომთხრო-ბელიც „თანადამხდური“ და „თვთმხილველი“ იყო, თუ არა. ბასილ ზარზმელს, გიორგი მთაწმიდელს და ეფრემ მცირეს კარგად ესმოდათ, რომ მხოლოდ ამნაირი მომთხრობელი იყო სანდო და მარტო ამგზით შეკრებილი ცნობები გამოადგებო-და ისტორიკოსს უეჭველ საბუთად. თამარ მეფის ისტორიკოსს-კი ამისათვის ჯე-როვანი ყურადღება არ მიუქცევია. იქნებ მას თავის თხზულებაში ყველა „ბრძენ-თა და გონიერთა კაცთაგან“ განაგონი-კი არ შეუტანია, არამედ მხოლოდ ისეთ კაც-თა ზეპირი ცნობები აღუწესხავს, რომელნიც თანადამხდურნი და თვითმხილველნი იყვნენ, მაგრამ რაკი ეს გარემოება მას საგანგებოდ აღნიშნული არა აქვს, მაინც მეთოდოლოგიურ ნაკლად უნდა ჩაითვალოს.

თამარის ისტორიკოსის ზემოაღნიშნული სიტყვები, რომ იგი თავის თხზულე-ბაში თანამედროვეთა ზეპირი ცნობებითაც სარგებლობდა, მართლდება და ორ-გან მას აღნიშნული აქვს კიდევ: „მოგვიტხრობს ყოველი სრულიად დარბაზის კარს მყოფი“-ო (*685, გვ. 480). „თქმულ არს ესეცა“-ო (იქვე *685, გვ. 480). მაგრამ ბევრს სხვა შემთხვევაში თამარის ისტორიკოსს უეჭველია თავისი მოთხრო-ბა თანამედროვეთა ზეპირ ცნობებზე უნდა ჰქონდეს დამყარებული, მხოლოდ მას ეს გარემოება თავ-თავის ადგილას ნიშანდობლივ აღნიშნული არა აქვს და ესეც, რასაკვირველია, თამარ მეფის ისტორიკოსს ნაკლად უნდა ჩაეთვალოს.

ზეპირ წყაროებს გარდა „ისტორიანი და აზმანი“-ს ავტორს ხელთა ჰქონია „იოვანე ფილოსოფოსისა ჰიმნებისა შესხმა-მითხრობა“, რომელიც როგორც ჩანს დიმიტრი I-ის ცხოვრების აღწერილობას შეიცავდა (*595, გვ. 364). ამ თხზუ-ლებითგან უნდა ჰქონდეს ავტორს ამოკრეფილი ცნობები გიორგი III-ის ჭაბუკო-

ბის შესახებ და მის ძმა დავითზე (იქვე). ჩვენს ისტორიკოსს აგრეთვე ჩაზრუნხადისა და სხვა მეხოტბეთა „შესხმა“-ებით უსარგებლია და თავის მოთხრობაში აქა-იქ შეუქსოვია. ამასთანავე მელექსეთა, ანუ როგორც თვით ისტორიკოსი ამბობს „მლექსავთა“ თხზულებებიც ჰქონია ხელთა: ერთგან მას ვილაცის ლექსის ნიმუშიც აქვს მოყვანილი — „ესევეითარად დალექსავს მლექსავი ვინმე და იტყვს“-ო (*596, გვ. 365—366), მეორეგან მთლად „იამბიკო ხუთეული, ოცდახუთ ლექსად აღწერილი“ ისტორიაში შეუტანია (*678—679, გვ. 472—473). „ისტორიანი და აზმანი“-ს ბოლოში-კი არსენისა, იოანე ჭირჭიმელისა (sic) და დავითის მიერ თამარ მეფის დასაფლავების დროს წარმოთქმული სიტყვების ნიმუშებია ჩართული (*722, გვ. 533—535).

საეკლესიო მწერალთაგან თამარ მეფის ისტორიკოსს მოხსენებული ჰყავს: ესაია (*626, გვ. 401), დავითი (*626, გვ. 401), სოლომონი (*593, 626, გვ. 362, 402) და ბასილი კესარიელი (*609, გვ. 381).

ბრძენ მწერალთაგან, ანუ როგორც ჩვენი ისტორიკოსი ამბობდა ხოლმე, „ძუელთა მომთხრობელთაგან“ (*601, გვ. 371) „ისტორიანი და აზმანი“-ში ცნობები და აზრები ამოღებულია იოსებოს ფლავიოსისაგან (*601, გვ. 371), პლუტარხოსისაგან (*594 და 601, გვ. 363 და 371), ვილაც „ლაკუა“-სგან (*594, გვ. 363), პლატონისაგან (*655, გვ. 441) და ალექსანდრე მაკედონელის ისტორიითგან, „ვიითარ იტყვს ისტორია ალექსანდრე * მაკედონელისა“-ო (*600, გვ. 369).

თამარ მეფის ისტორიკოსს თავისებური და ცოტა არ იყოს უცნაური შეხედულება ჰქონია თავის მოვალეობაზე: მას თავისთვის მისაბაძვე მაგალითად „შემასხმელნი“ ჰყავს მიჩნეული; იგი რამდენჯერმე აცხადებს, რომ მეფე გიორგისა და თამარის ისტორიის დასაწერად, ანუ როგორც იგი ამბობს „შემ[ა]სხმელად ქ[ა]მს უმიროს“-იო (*594, გვ. 363), თვით სიბრძნით განთქმული სოლომონიც-კი „ვერა [რა]ს კმა არს შემასხმელად“-ო (*593, გვ. 362). პლუტარხოსისა-კი ჩვენი ავტორი შემასხმელად სთვლიდა და ამტკიცებდა, ვითომც იგი ყოფილიყო „ზემო-მ]-მალღ[ექ]ელი ისტორიათა მწერლობასა შინა კელმწიფეთა-შემასხმელობასა“ (*595, გვ. 363).

როგორც ამ წინადადებითგან ჩანს, გიორგისა და თამარის მეფობათა აღმწერილი „ისტორიათა მწერლობა“-ს მართო „კელმწიფეთა შემასხმელობად“ კი არა სთვლიდა, არამედ „ისტორიათა მწერლობის“ ალბათ ერთ-ერთ დარგად მიაჩნდა.

თამარის ისტორიკოსი, როგორც ეტყობა, ამ მაგალითს ჰბაძავდა და იგიც „ისტორიათა მწერლობასა შინა კელმწიფეთა შემასხმელობასა“ ცდილობდა. ამიტომ მის საისტორიო თხზულებას რასაკვირველია „შესხმის“ ელფერი უნდა სდებოდეს და ადევს კიდევ. თუმცა მართალია თამარ მეფის ხანა საქართველოს უაღრესო აყვავებისა და დიდების ხანა იყო და თამარს ჩვენი ერის წინაშე დაუფასებელი ღვაწლი მიუძღვის, ისე რომ მის ისტორიკოსს სრული უფლება ჰქონდა სახელოვან მეფეს მომხიბლავ პიროვნებით აღტაცებული ყოფილიყო, მაგრამ საისტორიო

* მ-შ დ-ღ-ს ქ-ა-ში სწერია „სქანდერ“, რაც შეიძლება = „[ი]სქანდერ“-ს. თუ ეს სიტყვა გადამწერისაგან დამახინჯებული არ არის და თვით ისტორიკოსსაც სწორედ ასე დაუწერია, მაშინ შეიძლება დავასკვნათ, რომ მას ეს თხზულება ან არაბულად, ან სპარსულად ჰქონია წაითხზული. თუმცა უეჭველია მაშინ ამ თხზულების ქართული თარგმანიც იქმნებოდა.

თხზულებისათვის ნაკლად უნდა ჩაითვალოს, როდესაც მას „შესხმის“ ელფერი ედება ხოლმე.

სწორედ ამიტომაც არის, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსი თავის თხზულებას ასეთი რიტორული კილოთი და მოქარგულობით სწერდა, რომ მისი ენა ხელოვნური იყო და ჩვეულებრივი სიმკვირცხლე და ბუნებრივობა აკლდა. ასეთ ხელოვნურ ენით და რიტორულ მოქარგულობით არც ერთს სხვა ქართველს ისტორიკოსს არც წინათ და არც შემდეგ არ უწერია. ამ მხრივ მას განმარტოებული ადგილი უკავია ქართულ მწერლობაში და ჩვენდა საბედნიეროდ, როგორც ეტყობა, მიმბაძველები არ ჰყოლია.

თამარ მეფის ისტორიკოსს, როგორც ჩანს, საუკეთესო და სამაგალითო მომთხრობლებად მიაჩნდა აგრეთვე „დიდნი სიტყვს-მოქმედნი პირველნი“, ყოველთვის როდესაც მას დიდმნიშვნელოვან შემთხვევის აწერა პსურს, იგი მუდამ აცხადებს ხოლმე: უდიდესთა საქმეთა მოთხრობას შევუდეგი, „რომელნი ზესთა ძალისა არიან არა ჩემთს ოდენ, არამედ ვჰგონებ პირველთა სიტყვს-მოქმედთა“-ო (*682—683, გვ. 477). ან კიდევ, — რუქნადღინთან ბრძოლის აღწერას წინ ამგვარი წინადადება უძღვის: [აწ] უდიდეს[ნი] საქმენი აღმომიჩნდეს და [ვკგონებ* ვიწყე უღონოებად თხრობისა სიდიდითა საქმეთათა, [დ]ა[ლ]ა[ც]ათუ** არა შესატყვისი არს ჩემდა ამათ*** მოთხრობა, არამედ დიდთა**** სიტყვს-მოქმედთა***** პირველთა არს ესე“-ო (*699, გვ. 496).

ვინ იყვნენ ეს „სიტყვს-მოქმედნი“? „სიტყვს-მოქმედი“ ალბათ ბერძნული „λογοποιός“, „ლოგოპოიოს“-ის თარგმანი უნდა იყოს, რომელიც მნიშვნელობით ბერძნულსავე „ლოგოგრაფოს“-ს უდრის და მემატიანეს, ან ისტორიკოსს ეწოდებოდა. ელინურ მწერლობაში „ლოგოპოიოს“-ის, ან „სიტყვს-მოქმედი“-ს სახელს განსაკუთრებით ჰეროდოტეს წინამორბედს პირველ მემატიანეებს ეძახდნენ, როგორც მაგ. ჰეკატაეოს მილეტელი და სხვები იყვნენ. იქნებ ქართველი ისტორიკოსი ამიტომ უმატებდა „პირველთა სიტყვისმოქმედთა“-ო. მაინც-და-მაინც ვინ ჰყავდა ჩვენს ავტორს სახეში, სახელდობრ რომელს ისტორიკოსებს ჰგულისხმობდა, დაკვემპარიტებით ამის თქმა ჯერ არ შეიძლება.

თამარ მეფის ისტორიკოსი მკითხველს შესავალშივე ამცნებს, თუ როგორ შეუდგება იგი თავის თხზულების წერას: „ვინაითგან ლაკუა (sic)***** აღმავლობასა სიტყუ[ისას]ა [იწყობს] ადამისა, სეითისა და დავითისა***** [გან], მეცა ესრეთ ვიწყეო ამის თამარისა, სამგზის სანატრელისა... რომლისა სახე და სახელი თვისსა ადგილსა [სიტყუამან საცნაურ ყოს]. მამა ექმნა***** გიორგი მეფე მეფეთა, ძე დიმიტრი მეფისა“-ო (*594—595, გვ. 363—364).

* ხელთაწ. გონება. ** აღთუ. *** ამით. **** დიდითა. ***** სიტყუითა მოქმედი. ***** ეს სახელი ალბათ ვადაწერითაგან უნდა იყოს დამახინჯებული. ავტორი ცხადია რომელსაღაც სამაგალითო და სახელგანთქმულს ისტორიკოსს ასახელებს. სახელის გამოცნობა და აღდგენა გაადვილდებოდა, რომ გვეცოდნოდა, ქართველს თუ უცხოელს ისტორიკოსს ჰგულისხმობდა იგი? თუ უცხოელი იყო, მაშინ იქნებ „ლაკუა“-ს მაგიერ დედაწი „გლკკას“ წერებულებო და XII ს. ცნობილი მემატიანე „მიხეილ გლკკასი“ იყოს, რომელსაც ვეთუქნოდა თავის ღირს ვანთქმული „ბიბლოს ხრონიკე“, მსოფლიო მატიანე 4 წინადად? ეს ხრონიკე მართლაც აღაშოვან იწყება (K. Krumbacher, Geschichte d. byzant. Literatur, 2. Aufl., გვ. 382—383). ***** თისა. ***** იქმნა.

ვინ იყო ის ისტორიკოსი, რომელსაც თამარის მემკვიდრე ვითომც კბაძავდა და ამბობდა „მეცა ესრეთ ვიწყო“, როგორც მას აქვს დაწვრილებული, არ ვიცი. მაგრამ ქართველი ისტორიკოსის აზრი-კი მაინც ნათელია: იგი გვამცნებს, როგორც მას თავისი საისტორიო თხზულება უუძველეს დროითგან აქვს დაწვრილებული, ისე მეც პირდაპირ თამარ მეფის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის აღწერას-კი არ შეეუდგები, არამედ შორითგან მოგიყვებით და თავდაპირველად მისი გვირგვინოსანი მამის გიორგის მეფობას აღვნიშნავ, ხოლო მერე თამარ მეფის „სახე და სახელი თვისა აღვიღსა [სიტყუამან საცნაურ ყოს]“-ო. ამიტომაც არის, რომ იგი თავის ნაწარმოებს „შარავანდელთა“ ანუ გვირგვინოსანთა და არა შარავანდელის ისტორიას უწოდებდა. მას სურდა ორი ხელმწიფის მეფობა აეწერა, მაგრამ უმთავრესს ყურადღებას მაინც თამარს აქცევდა. გიორგი მეფის პიროვნებისა და მოღვაწეობის დასურათება ავტორს თითქოს იმიტომ დასჭირდაო, რომ მკითხველისათვის ეჩვენებინა, თუ ვისი ჩამომავალი იყო საქართველოს დიდებული გვირგვინოსანი, რომ თამარი „შვილ იქმნა მშობელთა ძირ-რტოებ[ი]ან[ნ]თა შესატყვისთა და შეზავებულთა, ვითარ საცნაურ არს ხე ნაყოფისგან და ნაყოფი ხისგან“-ო (*594, გვ. 363). მთელ თხზულებაში გიორგი III-ის მეფობას 27 გვერდი უკავია (*595—622, გვ. 363—394), თამარის მეფობას-კი 100 გვერდი (*622—722, გვ. 397—531).

პირველ ნაწილში მოთხრობის ხასიათი ერთგვარია და მხოლოდ გიორგი მეფის სამხედრო ძლევამოსილებასა და მოღვაწეობას გვისურათებს. მეორე ნაწილი-კი უფრო შინაარსიანი და მრავალფეროვანია: თუმცა აქაც ავტორს განსაკუთრებული ყურადღება ლაშქრობა-ომიანობისათვის მიუქცევია, მაგრამ ამას გარდა ისტორიკოსს აქ ბევრი ცნობები აქვს საქართველოს შინაურ პოლიტიკურ ვითარებაზე და ცხოვრებაზე: აღწერილია დიდებულ აზნაურთა გაფიცვა, ყუთლუ-არსლანისა და მისი დასის განზრახვა მეფის უფლების შეზღუდვის შესახებ, სამეფო დარბაზობა და მეზობელ ხელმწიფეთა და მთავართა წვეულება და მოხელეთა დაღვანა-გადაყენება.

ზემოთ უკვე აღნიშნული იყო, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსს თხრობის წესადაჲ ჰქონდა მიღებული, რომ სახელმწიფო და სამხედრო საქმეების აღწერის ბოლოში თამარის სამოქალაქო, საეკლესიო და ზნეობრივი მოღვაწეობის დასურათება და დახასიათება მისდევდა ხოლმე. ამგვარია მისი გეგმა.

შინაარსისდა მიხედვით „ისტორიანი და აზმანი“ შეიძლება ორად გაიყოს. ავტორიც, როგორც ჩანს, თავის მოთხრობას ორ მთავარ ნაწილად ჰყოფდა და იქ, სადაც იგი გიორგი მეფის ამბავს ათავებს და თამარის მეფობას იწყებს, რიტორულს ენაწყლიანობითა და მოქარულობით რიხიანად ამბობს: „ესენი ესთამდის. ხოლო ამიერითგან ვიწყო წყობად, ბრძოლად გონებისად მი[მ]ხიდ[ა]ვმან [მსგავსად ანდამანტისა] და მკუთებელმან ცეცხლისა მსგავსად ქვისა და რკინისამან აღმოვშობო ცეცხლი სიყუარულისა და ქებისა და სურვილისა, აღვატყინო და აღვამაღლო საკმილი ცამდინ, მუნ შიგან აღმოვაჩინო ეთერიცა ცეცხლისა და ქუეყანა ცეცხლთაგან მღვეელი ურჩთა და ცეცხლებრ ღონე და მო[მ]კმარებელი* მეგობართა და მოყუარეთა“-ო (*623, გვ. 397).

ავტორს რომ წინდაწინვე მოთქმებული ჰქონია, სად, რა და როდის ეამბნა, ეს შემდეგ მაგალითითაც მტკიცდება: იქ, სადაც ისტორიკოსს თამარისათვის

* ხელნაწ.: მოკმარებელი.

საქმროს ძებნის ამბავი მოთხრობილი აქვს, იგი თავდაპირველად შემდეგს აცხადებს: „ხოლო სხუანი ზნენი: გამარჯუებ[უ]ლობანი, აღ[მა]ვალნი საზღუართა მიმართ მამაცობისა[თა]ნი მამათა და ტომთა მისთანი, ოდესმე არიანობანი* და მკერცლმოქმედებანი და მხედველობანი მკედ[არ]თანი ირაკლედ საგონებლობანი, ოდესმე ნარნარად, წყნარად, მშვიდად მეპასუხობანი, თუ რანი და რაოდენ იქმნეს, წინამდებარისაგან ეუწყენ მსმენელთა“-ო (*633—634, გვ. 413). მერე ისტორიკოსს ჯერ თამარის ქმროსნობის ამბავი აქვს აღწერილი და მხოლოდ ამის შემდგომ მისი ზემომოყვანილი დანაპირებია ასრულებული. სწორედ აქ იწყება თამარის ისტორიკოსის „წინამდებარე“ სიტყვა, რომელსაც „მსმენელთა“-თვის უნდა ეუწყებინა, „თუ რანი და რაოდენ იქმნეს“ დიდებულ გვირგვინოსნის „სხუანი ზნენი“. მაშასადამე, ავტორს გეგმა წინდაწინვე შედგენილი ჰქონია და მოუაზრებია, რას და სად უნდა შეჰხებოდა მისი „წინამდებარე“ სიტყვა.

საზოგადოდ, როცა ისტორიკოსი მოთხრობის საგანს სცელის და ახალსა და საყურადღებო ამბავის აღწერას იწყებს, ამისთანა შემთხვევებში მკითხველს იგი ყოველთვის განსაკუთრებით ამცნებს ხოლმე, მაგ.: „დიდ-გუნება იყო სკიპტრის-მპყრობელთა შორის უსაჩინოეს ესე თამარ, ამისთვისცა უდიდეს[თა] კელ-ყო საქმეთა, რომელთა** მთხრობელად მოწვეწული მყის*** თავსა შორის ჩემსა უკმოსა და უგონებოსა**** მსგავსი [ე]იპოები***** უმეცრებითა ლექსთა მეტყუელებად და კულად [დუმილი] საქმეთა დიდთა [და] კეთილთა დავიწყებად შეიქმნს***** [და] არა ჯერ ვიჩინე დადუმებად [და კელგყავ აღწერად] რომელნი ზესთა ძალისა არიან არა ჩემთვის ოდენ, არამედ ვპგონებ პირველთა სიტყვს-მოქმედთა“-ო***** (*682—683, გვ. 477). ასეთი წინადადებით იწყებს ისტორიკოსი თამარ მეფის ღვთისნიერ, სათნო, ზნეობრივ და საქველმოქმედო მოღვაწეობის დახასიათებას.

ქართველ-სომეხთა შეცილების ამბავსაც წინ მაგ. შემდეგი წინადადება უძღვის: „ვინათგან უდიდესნი საქმენი წინა მღებობენ, ვითა თქმულ არს ვინცა მცნა მე ფრთენი ტრედისანი, ვინცა მცნა [ენა მეტყუელი*****] ისტორიათა***** აღმწერლობისა [რათა კელგყო მოთხრობად***** თუ ვითარ] კმნა ღმერთმან***** თამარს წინაშე სასწაული განსაერთომელი და ყოველთა ქართველთა და მართლმადიდებელთა აღმატებითა სიხარული[სა] ამმაღლებელი“ (*686, გვ. 481).

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, თამარ მეფის ისტორიკოსი რიტორულის ენა-წყლიანობისა და მოქარგულობის დიდი მოტრფიალე ყოფილა. მისი მოთხრობა მეტად რთულ და ხელოვნურ, ხშირად მეტად ბუნდოვან ენით არის ნაწერი. აი მაგ. როგორ იწყება მისი მოთხრობა: „ვინათგან მოსე, მხილველი ღთისა და წინასწარ

* ე. ი. არილობა, ანუ მამაცობა. ** ხელთნ. + საქმისა. *** მყის. **** უგუნებოსა. ***** იპოებოდი. ***** შეიქნა. ***** პირველად სიტყვსა მოქმედად. ***** წმინდა. აღდგენილა თამარის ისტორიის 450 გვ. მიხედვით. ***** ისტორიით. ***** აღმწეწენელმან აღდგენილა თამარის ისტორიის 383 გვ. მიხედვით. ***** ღთის ამგვარივე აზრი გამოთქმულია ისტორიის გვ. 494.

მეცნი ყოფადთა, ეურჩა განმგზავნსა [ძეთა] ისრაელთადმდე^{1*}, მათდა მომღებო ენამძიმობისა^{2*}, — მიერულა ურულოსა, ვითარ ყოფადთა დამსახსა^{3*}, — ვითარ ვითარებისა შემკადრე ვიქმნე მე, ვერ ვიტყვ თქმათა აღმატებულებისა[თა], უკუეთუ იგი სიტყუათა ცეცხლისათა გარდანაცი^{4*} და კუერთხი გუელალობითა^{5*} და კელის ფერთა ქცეულებითა^{6*}... [ვითარ] დავსცე სოლომონისა სახედ აღსაყვრსა ქებასა ქებათასა, რომლისა [მამისა]გან გარდმოთესლოვნებისა^{7*} იგივე უიგავო^{8*} სიბრძნითა მეიგავე^{9*} სოლომონ ვერა[რა]ს კმა არს^{10*} შემასხმელად^{11*} ულუმპიანობით მით^{12*} გარდაცემასა, — თამარისსა ვიტყვ, — კელმწიფეთა სახელისა^{13*} და დიდებისა დავით მის პირველისა[სა]“-ო (*593, გვ. 362).

ამნაირივე მძიმე და ხელოვნურ-რიტორულ ენაწყლიანობით არის დახასიათებული თამარ მეფის პირადი თვისებანი (იხ. *625—627, გვ. 401—403) და ისტორიულ ცხოვრების ბევრი სხვა შესანიშნავი შემთხვევაც.

„ისტორიათა და აზმანთა“ ავტორი პოეტურ მიმსგავსებათა მოტრფიალედ ყოფილა. ისე არავის ხსენება არ შეეძლო, რომ ბერძნული ან სპარსული მწერლობის ამა-თუ-იმ ცნობილ გმირისათვის არ მიემსგავსებინა. თამარ მეფის ღედის, ბურღუხან ღედოფლის შესახებ ჩვენი ისტორიკოსი მაგ. ამბობს: „რომლისათვის, თუ ვსთქუა სახეები^{14*} გარეშეთა გინა თუ ვიეთთამე^{15*} სატრფიალოთა, თვთ მისივე ქრისტეს-შემოსილებისაგან მაქუ[ს] შიში და კლემა. რომელი ეკატერინესა და პენელო^{16*} ქმნილისა და თვთ მარამს, განმანათლებლსა ცისა და ქუეყანისა ესახების, თვნიერ ქმრისა მყოფლობისა,—მადლითა, სიბრძნითა, შეწევნითა და მეოხებითა“-ო (*596, გვ. 565). თამარის მამის შესახებაც ნათქვამი აქვს: „იგი იყო მზე მნათობთა შორის, ალექსანდრე და ქაიხოსრო მპყრობელთა შორის, აქილევ, სამსონ და ნებროთ — გმირთა შორის, სპანდიარ, თაჰმთა და სიაოშ — გოლიათთა შორის, სოლომონ, სოკრატ და პლატონ ბრძენთა შორის“ (*595, გვ. 364). მეფე განთქმული მონადირე იყო, „მნადირებელი და მომნადირებელი მათათა და ბართა^{17*} მოვილიდა ვითარ იოანათან მშვილდ-კაპარკოსანი, ვითარ ჩუბინ უცდენელად მსროლელი, მყის სისრამყოფი მკეცთა ზედა^{18*}, [ა]რტემისა სახედ, რომელ არს ღმერთი მონადირე“-ო (*598, გვ. 367), ამბობს ისტორიკოსი. ქ. ანისის წინაშე მომხდარ ომის დროს გიორგი მეფემო „დასტენნეს ვითარცა ამფხურელმან^{19*} აკანთისამან“-ო (*598, გვ. 368). იმავე მეფის „მსწრაფლ-მავლობის“ შესახებ სწერია: „ნუ უკვე [და] უმსწრაფლეს [იყო] ამბაკომისა, დანიელისა, ანუ თუ ილიასისა სინას შინა წვიმ[ის]ა ერთი[თა] ღრუბლითა შემკრებელისა, ანუ ელვისა ეტლთა აღმავლობისა... ანუ ვეფხისა მის ფრთოვანისა“-ო (*611, გვ. 383). ხოლო თამარ

სელთნაწი: 1* ისრაელთადმდე, დაბადებაში ნათქვამია: „მივედ უკუე და შეკრიბენ მოხუცებულნი ძეთა ისრაელისთანი“ (II მოსესი, თ. 3, § 16). 2* იხ. II მოსე, თ. 4, § 10—11. 3* დამსახი. 4* იხ. II მოსე, თ. 3. 5* იხ. II მოსე, თ. 4, § 2—4. 6* იხ. II მოსე, თ. 4, § 6—7. *შემდეგ ისეა დამახინჯებული, რომ აღდგენა ძნელია, მაგრამ მთელ ამ ნაწყვეტის აზრი მინც ცხადია: თუ მოსე წინასწარმეტყველმა, რომელსაც მყველოვანით ცეცხლის სახით ღმერთმა უბრძანა ისრაელთადმი მისი ბრძანება გადაეცა, იუარა, ენა ბრგვნილი ვარ და ვერ გადაეცემო, თუმცა კვერთხის გველად ქცევიითა და ხელის ფერთა შეცვლის სასწაულთ მოქმედების ძალა მიენიჭა, მე როგორღა გაუბედო თამარის მეფობის აღწერა, როდესაც ვერც მოსეს შევედრებო და არც იმის მსგავსი ნიჭი მაქვსო. 7* ბათმოვლოვნებისა. 8* უიგო. 9* მიეგავე. 10* ვერა კმა არასა. 11* შემასხმელად, შეადგე. 363. 12* მათ. 13* სახლისა. 14* სახეები. 15* ვიეთთამე. 16* პელენო. 17* მათთანა და ბრთა. 18* + და. 19* აკანათამან აფხურელმან.

მეფეზე ისტორიკოსი ამბობს: „დაჟდა ცხებული ღმრთისა საყდართა მათ ცამდი ამაღლებულთა შუენებითა მით აფროდიტიანითა და სიუხვითა მით მზებერთა აპოლონიანითა“-ო (*630—631, გვ. 409). დავით სოსლანის შვილდოსნობაზე კიდევ ნათქვამია: „მსროლელმან ჰოროლთამან * ვითარ „განსწავლილმან კენტავროსისაგან“-ო (*672, გვ. 464). სარწმუნოებრივ შეცილების დროს ძლეულნი „სომეხნი ვითარ მყუარნი (ე. ი. ბაყაყნი) უტბო[დ] ეგრედ ღგეს უკმოდ, ქუეყანად მხედველნი, ვითარ ძველ ოდესმე მღვდელნი ასტარტესნი“-ო, ამბობს ისტორიკოსი (*696, გვ. 493).

ზემომოყვანილი მაგალითები ცხადჰყოფენ, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსი პოეტურ მიმსგავსებისა და რიტორულ მოქარგულობის დიდი მოტრფიალე და თაყვანისმცემელი ყოფილა. ეს გარემოება, რათქმა უნდა, ისტორიული მოთხრობის ბუნებრივს მიმდინარეობას აფერხებდა და საქმეს ტყუილ-უბრალოდ ართულებდა. ამას თვით ავტორიც ჰგრძნობდა და ერთგან, პოეტურ მიმსგავსებათა ჩამოთვლის შემდგომ, იგი შიშობს: „ნუ უკუე ზემთა განზიდვითა დამრუმდეს თუალი გონებისა და ვიმთხრებლე ნეშობად საწყენთა სახეობათა* [და] რომელიმე უმარჯულო და უმარცხულო*** მევალი გზებისა, გზისასა მამრალეზდეს გარდაქცეულეზასა ესევეთარასა****-ო (*596, გვ. 365), ვაი თუ მაღალ ფარდებში აწვეით გონების თვალი დამიბნელდეს, მოსაწყენ მიმსგავსებათა უფსკრულში ჩავიფლა და დალაგებულ თხრობას მიჩვეულმა მწერალმა ბრალი დამდოს მოთხრობის სწორე გზისაგან „გარდაქცეულობისა“-თვისო.

ეს მოსაზრება განსაკუთრებით-კი თხზულების მეტის მეტად გაჭიანურების შიში, როგორც ეტყობა, ავტორის მოთხრობის ასპარეზსა და საზღვრებს ცოტად მაინც ჰზღუდავდა. აი რას ამბობს ერთგან იგი: „აწ***** ესევეთარნი რა ენამან ანუ***** გონებამან თვითოეულისა ველყო[ს] მოთხრობად, საწყინომცა***** იქმნას აღწერილი განგრძობითა სათქმელთა“-ო (*611, გვ. 383). ავტორი დარწმუნებული ყოფილა, რომ გიორგისა და თამარის მეფობათა „თვითოეულის“ შემთხვევის „მოთხრობა“ თხზულებას გააგრძელებდა, ხოლო „განგრძობითა სათქმელთათა“ მისი „აღწერილი“ გაჭიანურდებოდა და მკითხველისათვის „საწყინო“ გახდებოდა. მაშასადამე, თამარ მეფის ისტორიკოსიც სხვა ქართველ ისტორიკოსებსავე იმ აზრისა ყოფილა, რომ საისტორიო თხზულება უნდა გარკვეულს მოთხოვნილებას აკმაყოფილებდეს და შეძლებისამებრ მოკლედ და მკაფიოდ დაწერილი, ამასთანავე ადვილ და მიმზიდველ საკითხავ წიგნად ყოფილიყო.

სამწუხაროდ ისტორიკოსს მოსათხრობი შასალა შეუმოკლებია იმის მავიერ, რომ თავის დაუშრეტელ რიტორულ მჭევრმეტყველებისათვის ცოტა ფრთები შეეკეცა. ისტორიის განგრძობის შიშს ერთხელ და ორჯერ არ შეუყენებია ავტორი და სიტყვა მოკლედ მოუჭრინებია. სომეხ-ქართველთა პაექრობაზე იგი მაგ. ამბობს: „მოშიშმან ისტორიის სიგრძისამან კმა ვყო თქმად, [რომელ], ვითარ უწყით სომეხთა სიტყუა-მისეგობისა (sic), ძლიერი ღალადი აღთქუეს ცილობიანა“-ო (*688, გვ. 484). ერთგან ამ შიშის გამო თამარის მემატიანე დიდს საგონებელში ჩაეარდნილა კიდევ და თავის გასაჭარს გულახდილად გვიჩვენებებს: „მე, მო[მ]-

ხელნაწ.: * — ჰოროლთამან მსროლელმან. ** სწყენა სახეობითა. *** უმარცხო. **** თათისა. ***** + რათა. ***** + რა. ***** საწყენსამ.

არიდეს[ა] განგრობისა* წყინობისასა, მცონის** დაგდებ[ად]ც[ა]*** ღვაწლი ომთა და მარჯვებულებათა****, [უმჯობესსა] პირველთასა*****, და მიძულე-ბელი***** გული აღზრავს ორღანოსა გონებისასა, რომელ არს ენა მეტყუელი და წარმომეტყუელი მ[ო]თხრობ[ა]თა ესევეითართა“-ო (*662, გვ. 450).

რაკი ზემომოყვანილს შემთხვევაში მოთხრობა შეეხებოდა „ღვაწლთა, ომთა და მარჯვებულებათა“, ავტორმა თავი ველარ შეიკავა და „განგრობა“-ს აღარ მოერიდა, თორემ როცა ამბავი სხვა დარგს, განსაკუთრებით-კი ზნეობრივსა, სულიერს, ან აღმაშენებლობითსა და საქველმოქმედო მოღვაწეობას ახასიათებდა ხოლმე, მაშინ იგი მოთხრობას ამოკლებდა და ორიოდ მაგალითილა მოჰყავდა. ყველაფრის აღწერა ხომ არ შეიძლება და შორსაც წაგვიყვანდა, „გრძელ სადამე არს ყოვლისა მოთხრობა“-ო (*698, გვ. 495), თამარ მეფე ისეთი გულუხვი იყო და უშურველი წყალობა იცოდა, რომ „საბერძნეთს და ყოველსა ელლადას შინანი მონასტერნი უხუად წყალობა-მიფენილ ყუნა და საქართველოსა მცირითგან მონასტრ[ით] საყ-დარ-ეკლესიად[მდე] არა დაუტევა რომელ წყალობითა. არა აღავს[ნა]“-ო (*698, გვ. 495). ამ წინადადებას შეწყალებულ მონასტრებისა და აგებულ შენობების მხოლოდ ნუსხა უძღვის წინ. ცნობები თამარ მეფის აღმაშენებლობისა და ქველ-მოქმედების შესახებ, როგორც ვხედავთ, მოკლე და მშრალია, ავტორი დალაგებულ მოთხრობის მაგიერ ცარიელ ნუსხას გვაწვდის.

ამნაირადვე მოკლედ აქვს ავტორს აღწერილი თამარის ზნეობრივი თვისებებიც დიდებულს მეფეს უყვარდა „ღამე ყოველ მღვიძარება, ლოცვა, მუკლთდრეკა და ცრემლით ვედრება, ღამესა***** ზე-მდგომრობითა განსაკვრებელ აქუნ-და და ღამე-ყოველივე კელსაქმარი, რომელი გლახაკთა მიეცემოდა [რომლისაგან] ერთი ოდენ ვაჟსენოთ“-ო (*683—684, გვ. 478) და ქვემოთ მართლაც მხოლოდ ერთი მაგალითია აღწერილი.

ამაზე გაცილებით უფრო მოკლედ აქვს ისტორიკოსს სიტყვა მოჰრილი, რო-დესაც იგი თამარ მეფის სამართლიანობასა და ღმობიერებას გვისურათებს: „გარნა სამართალთათჳს რადლა მიკამს [თქუმად]: ეამთა მისთა არა იყო მიმძღა-ვრებული, არცა მტაცებელი და მპარავი. იტყოდა ვითარმედ „მე ვარ მამა ობოლთა და მსაჭული ქურივთა“. მოწყალებისათვის კმა გეყავნ დადიანი ვარღან, გუზან და მათნი მიმდგომნი დიდებულნი და აზნაურნი, რომელნი ჩანან შეწყალე-ბულნი“-ო (*685—686, გვ. 480—481).

იქაც კი სადაც ისტორიკოსს ვარძიის მონასტრის აგებაზე აქვს ლაპარაკი, იგი მოკლე აღწერის შემდგომ აცხადებს, ყველაფრის ჩამოთვლა ადვილი არ არის, ვისაც კსურს თვით ნახოს ტაძარიო: „ყოვლისაგანცა მოთხრობა ძნელ არს, თუ ვისმე ნებაეს ამის განც[და], იხილენ ვარძია და საქმენი მისნი, ქმნულნი და ნაშე-ცენნი ქუაბ-ქმნილნი“-ო (*697—698, გვ. 494).

ყველა ზემოთქმულის შემდგომ „ისტორიანი და აზმანი“-სა და მის ავტორის შესახებ შეიძლება შემდეგს საზოგადო დასკვნას დავადგეთ: არც მიზნისა და არც მეთოდების მხრივ ახალს იგი არაფერს შეიცავს, პირიქით, ამ მხრივ წინა-დროის ზოგიერთს ქართველ ისტორიკოსების ნაწარმოებს ჩამოუვარდება კიდევ. მაინცა-

ხელნა.: * განგრობისა. ** მცონისა. *** და: გდებც, **** მარჯვებულთა. ***** პირვე-ლისათა. ***** მიძულებული. ***** ღთისა.

და-მაინც დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსის თხზულებაზე ცოტა დაბლა სდგას. ამასთანავე იგი ერთად-ერთი ქართული ისტორიული თხზულებაა, რომელიც რიტორული ხელოვნებითა და მკვერმეტყველურის მოქარგულობით არის ნაწერი. ჩვენი ავტორის ენა ხელოვნურად შექმნილი და თავისებურია, თანაც ზოგჯერ მძიმე და ნაძალადევი გვეჩვენება, განსაკუთრებით როცა იგი რიტორობის გამოჩენას ცდილობს. მაგრამ ამასთანავე მან ხშირად აზრის მკაფიოდ და ნიშანდობლივ გამომხატველ ენითაც იცის წერა, მეტადრე მაშინ, როდესაც მოთხრობა სახელმწიფო და სამხედრო საქმეებს, ან დარბაზობას, ან არა და შინაურ ყოფა-ცხოვრებას ეხება.

„ისტორიანი და აზმანი“ საზოგადოდ შინაარსიანი თხზულებაა: ამ მხრივ იგი არც ერთს სხვა საუკეთესო ქართულ საისტორიო ძეგლს არ ჩამოუვარდება. ამასთანავე იგი დიდი ნდობის ღირსიც არის და ამის გამო ისტორიისათვის ძვირფას წყაროდ უნდა ჩაითვალოს. რიტორობისა და შემასხმელობისადმი სიყვარულისდა მიუხედავად თამარ მეფის ისტორიკოსი მართალის მთქმელი და პირუთვნელი მატინია. მისი ცნობების მაღალი ღირსებისა და კეშმარიტების დამამტკიცებელი მრავალი მაგალითები „ქლი ერის ისტორია“-შია მოყვანილი (წ. II, 552—639), განსაკუთრებით ის ორი შემთხვევა, სადაც ისტორიკოსის მიერ ვრცლად არის აწერილი ქართველების გაუბედაობა გაგის ციხესთან და გიორგი III-ის დამარცხება მტრის თავდასხმის დროს და „სივლტოლა“ (იქვე გვ. 559—561, 561—563). მართო ეს ორი მაგალითიც საკმარისია იმის დასამტკიცებლად, რომ თუმცა თამარ მეფის ისტორიკოსი თავის თავს „შემასხმელად“ სთვლიდა, მაგრამ კეშმარიტებისა და პირუთვნელობისათვის მაინც არ უღალატნია²⁰.

აბუსერიძე ტბელი

აბუსერიძე ტბელის თხზულებას, რომელსაც ჰქვია „სასწაულნი წინა მთავარ-მოწამისა გიორგისანი და ანდერძი... მთქუმელისაჲ“, თ. უ ო რ დ ა ნ ი ა სრულებით უსაფუძვლოდ „ისტორიულ წერილს“ უწოდებს (ქ^ები II, 111). როგორც თვით დასაწყისითგანაც და შინაარსითგანაც ნათლად ჩანს, ეს ნაწარმოები ნამდვილად მხოლოდ წ^ა გიორგის სასწაულთმოქმედების აღწერილობა არის. ზგი დაწერილია განსაკუთრებულ მიზნით და წმინდა საისტორიო თხზულებად ვერც-კი ჩაითვლება. ავტორი ამბობს, რომ ვინც მთავარ-მოწამე გიორგის და სხვებს ახსენებს და სამლოცველოს აუგებს, „მას აღესრულოს ყოველივე თხოვაჲ ორისა-ვე კერძოაჲ და თავისაცა თვისისათვის, გინა სხუათათვის, რომლისათვის არს მიზეზი სიტყუკა ჩემისაჲ“-ო (ქ^ები II, 112). მაშასადამე, აბუსერიძე ტბელის თხზულების მიზანი, „მიზეზი სიტყუკაჲ“ ქმარტო ის ყოფილა, რომ მკითხველისათვის ცხად-ეყო, მლოცავის თხოვნა წ^ა გიორგისადმი ყოველთვის ასრულდებოდა.

რაკი ავტორს ასეთი განსაკუთრებული მიზანი ჰქონია, რასაკვირველია თვით თხზულებასაც თავისებური ელფერი უნდა სდებოდა და ადევს კიდევ. ამის გამო ნამდვილ საისტორიო ნაწარმოებს არც-კი მიაგავს, მაგრამ ამისდა მიუხედავად იგი საგულისხმეო საისტორიო წყაროდ უნდა ჩაითვალოს იმიტომ, რომ დიდის ნიჭიერებით შედგენილ სასწაულთა აღწერილობაში იმდროინდელი შინაური ყოფაცხოვრება ხორც-შესხმულ სურათად არის წარმოდგენილი და ამ მხრივ იგი ბევრს ახალს და მეტად საგულისხმეო ცნობებს შეიცავს.

ამ თავისებური თხზულების ავტორი ყოფილა „აბუსერიძე ტბელი, ძე ერისთავთ-ერისთავისა ივანესი და დედოფლისა ხათუთაჲსაჲ... და ძმაჲ ერისთავთ-ერისთავისა აბუსერიძისი და ვარდანისი“ (ქ^ები II, 120), ჯალალ ედინის საქართველოში შემოსევის თანამედროვე. მას აღწერილი აქვს: 1) ოპიზის წ^ა გიორგის ტაძრის სასწაულებრივი აგება (იქვე 112—117), 2) ალავერდის წ^ა გიორგის სასწაულთმოქმედება (იქვე 117), 3) ადამიანის დახსნა! ტყვეობითგან წ^ა გიორგის მიერ (იქვე 118), 4) ზვარაზმელთა შემოსევა საქართველოში, ქვეყნის აოხრება და წ^ა გიორგის ქვის ჭვარი (იქვე 118—119) და 5) ხიხათა ეკლესიის აგება, გაფართოვება და შემკობა (იქვე 119—122).

პირველი ამბავი ავტორს გაგონილი ჰქონია, „მომთხრობდეს რომელსამე მახლობელნი მისნი“-ო (იქვე 117). ალავერდის წ^ა გიორგის სასწაულთმოქმედების შესახებ ნათქვამია: „ჩემგან თუალით ხილული და (sic) ამის სასწაულის მომთხრობელი ყრმაჲ“ ჰყოლია მოამბედ (იქვე 117). მე-4-ე და მე-5-ე ამბავი საკუთრივ თვით ავტორის მოთხრობილია.

აბუსერიძე ტბელის ნაწარმოებს ჩვენთვის რასაკვირველია სულ სხვა მხრივ აქვს მნიშვნელობა, ვიდრე თვით ავტორს განზრახვა ჰქონდა და მიზნად დაუსახავს: თუ ავტორისათვის „მიზეზი სიტყვსა“ სასწაულთმოქმედების აღწერა იყო, ჩვენთვის საგულისხმიერო და საყურადღებო იმდროინდელ საქართველოს ყოფაცხოვრების სურათები არის. თანამედროვე მკვლევარი ამ პატარა თხზულებაშიაც ძვირფას ცნობებს იპოვის მრეწველობისა და ხელოსნობის შესახებ საქართველოში, მრავალს სააღმშენებლო ხელობისა და იარაღების ტერმინებს და სხვას. აბუსერიძე ტბელის თხზულება თ. ჟორდანიას ქჯების II წიგნშია (გვ. 111—122). დაბეჭდილი²¹.

ლაშა-გიორგის-დროინდელი უცნობი ქართველი მემატიანე

ანა ღწს ქცის ხელთნაწერში იქ, სადაც დავით აღმაშენებლის ისტორია თავდება, დემეტრე I-ის, დავით III-ის, გიორგი III-ის, თამარისა და ლაშა-გიორგის მეფობათა ერთი მატეიანისებური აღწერილობა მოიპოვება. ეს აღწერილობა მატეიანეა და ოთხ მთავარ ნაწილად იყოფება. თვითთვეულ ნაწილს წითურად თავისი სათაური აქვს. პირველი ნაწილი არის „ცხორება დემეტრე მეფისა“, მეორე — „ცხორება [გწ] მეფისა“, მესამე — „ცხორება დიდისა მეფეთ-მეფისა თამარისი“ და მეოთხე — „ცხორება გიორგი მეფისა თამარის ძისა“. რუსულდანის მეფობის ამბავიც იწყება, მაგრამ დასაწყისშივე სწყდება იმიტომ-კი არა, რომ მატეიანეს რაიმე აკლდეს, ან გადაწერის დროს დაზიანებული იყოს, არამედ მხოლოდ იმიტომ, რომ თვით მემატიანესაც ამაზე მეტი არა დაუწერია რა.

თუ მემატიანის სიტყვებს დავაკვირდით, ადვილად შევაცხოვრებთ, რომ მატეიანე რუსულდანის გამეფების პირველს წელიწადს არის დაწერილი. ლაშა-გიორგის მოსწრაფებულ სიკვდილის აღწერილობის შემდგომ მემატიანე ამბობს: „რუსულდან დასუეს მეფედ მასვე წელიწადსა. უკეთუმცა ღმერთსა წარწყმედისაგან არა დავეცვენით, (რუსულდანი) აღარ (sic) საგონ-იყო სიცოცხლესა ტკივილისაგან ძმისა მისისა. ხოლო ღმერთმან ყოვლისა სახიერებისამან, რომელი არა გასწირავს მოშიშთა მისთა, დაიცავს სამეფო ესე და მეფე ჩუენი ღმრთივ-გვრგვონოსანი რუსულდან და ყავნ ნაყოფი მისი ჩუენდა სალხინებელად თესლითი თესლადმდე და მიეცინ სიმრავლე წელიწადთა, შემდგომად უწინარესი და (sic) სასუფეველი ცათა“-ო, ამბობს მემატიანე (ანა ღწი ქცა). ამგვარი სიტყვების თქმა შეეძლო მხოლოდ ისეთს მემატიანეს, რომელიც ლაშა-გიორგის გარდაცვალების თანამედროვე იყო და საქართველოს პოლიტიკური მომავალის ფიქრი ჰქონდა, უმემკვიდროდ დარჩენილ სამეფოსი და სამშობლოს ბედ-იღბალი აწუხებდა. მას მხოლოდ ღმერთის იმედით-ღა ჰქონდა და ამბობდა: „ღმერთმან... დაიცავს სამეფო ესე“-ო. საქართველოს მომავალის ერთადერთ იმედად მას რუსულდანი მიაჩნდა, რომელიც ძმის სიკვდილის გამო ისე იყო შეწუხებული, რომ „უკეთუმცა ღმერთსა წარწყმედისაგან არა დავეცვენით, აღარ საგონ-იყო სიცოცხლესა“-ო. ამიტომაც არის რომ მემატიანე ზეცას შეჰლაღადებს, ღმერთმა დაიცვას „მეფე ჩუენი ღმრთივ-გვრგვონოსანი რუსულდან... და მიეცინ სიმრავლე წელიწადთა“-ო. ამ სტრიქონების დაწერის დროს მან ჯერ არ იცოდა, თუ რაოდენ ვნებას მოუტანდა სახელმწიფოს რუსულდანის თავშეუკავებელი ვნებათა-ღელვა და უღარდელი მართვა-გამგეობა! ერთი სიტყვით, ჩვენს მემატიანეს თავისი თხზულება რუსულდანის მეფობის პირველს ინდიკტიონს, ანუ წელიწადს დაუწერია, ესე იგი 1222—3 წ.

მთელი ეს ნაწარმოები მატეანისებური ენით არის ნაწერი: მოთხრობა ხეირიანად დალაგებული არცია და სწორე მიმდინარეობა ირღვევა ხოლმე. მაინც-და-მაინც არც თუ ძალიან შინაარსიანია. მის ერთ-ერთ ღირსებად თარიღების შედარებითი სიუხვე უნდა ჩაითვალოს. სამწუხაროდ ზოგიერთი მათგანი მერმინდელს გადამწერს დაუმახინჯებია, ზოგი კიდევ წიგნის არშიების ჩამოჭრის დროს ვილაცას დაუზიანებია. რასაკვირველია გიორგი III-ის და თამარის მეფობათათვის ეს მატეანე „ისტორიანი და აზმანის“ მაგიერობას სრულებით ვერ გაგვიწევდა, მაგრამ აქა-იქ მაინც ძვირფას ქრონოლოგიურსა და შინაარსიან ცნობებს ვგაწვდის.

ამ მატეანეს განსაკუთრებით დემეტრე I-ის მეფობისათვის აქვს მნიშვნელობა ამიტომ, რომ არც ანა დ'ფს ქ'ცა-ში, არც მ'მ დ'ფს ქ'ცა-ში, როგორც ვიცით, ამ მეფეს თავისი საკუთარი ისტორიკოსი არა ჰყავს და ამის გამო ძველს ქ'ცა-შიმის შესახებ არც რაიმე ცნობებია შეტანილი. იოანე ჭიმქიძელის „შესხმა-მითხრობა“, რომელიც თურმე დემეტრე I-ისა და მისი ძეების თავგადასავალისა და მოღვაწეობის აღწერილობას შეიცავდა, ჯერ-ჯერობით აღმოჩენილი არ არის. შედარებამ გამოარკვია, რომ შევსებულს ქ'ცა-ში შეტანილი ცნობები დემეტრე I-ზე სწორედ ამ ლაშა-გიორგის-დროინდელ მატეანითგან ყოფილა ამოღებული. ორიოდ ძვირფასი ცნობა ამ თხზულებაში თვით ლაშა-გიორგის შესახებაც მოიპოვება. ამას გარდა მემკვიდრეს მეფეთა გარდაცვალების თარიღები და ცნობები იმაზე, თუ სად დასაფლავეს ესა თუ ის მეფე, სამაგალითო ზედმიწევნით აქვს აღნიშნული. სამწუხაროდ მერმინდელს გადამწერს აქაც დედანი ზოგან გაურყვნია. ჩვენი მატეანის ცნობები, თუ მერმინდელს გადამწერთაგან დამახინჯებული არ არის ხოლმე, თითქმის ყოველთვის სხვა წყაროებითაც მტკიცდება. ხოლო ამასთანავე თუ გავიხსენებთ, რომ არაერთი და ორი თარიღი მხოლოდ მას აქვს შენახული, მაშინ ადვილად წარმოვიდგენთ, რამდენად სასარგებლო-საისტორიო წყაროდ უნდა ჩაითვალოს ლაშა-გიორგის-დროინდელი მემკვიდრის თხზულება²².

ქამთაალმწერელი

მ-მ დღ-ლს ქ-ცაში იქვე, სადაც „ისტორიანი და აზმანი“ თავდება, წითლურით დაწერილ წინადადებით „ამან დიდმან და სახელ-განთქმულმან ცხორებასა შინა დაუტევა მძლეობა ქართველთა გამარჯვებისა“ იწყება მოთხრობა, რომელიც ლაშა-გიორგის მეფობითგან მოკიდებული შეუწყვეტლივ მომდინარეობს გიორგი ბრწყინვალის ტახტზე ასვლამდე, ანუ ხელთნაწერით 723 გვერდითგან 932 გვერდამდე, ხოლო ე. თაყაიშვილის გამ. 536 გვერდითგან მოყოლებული 785 გვერდამდე.

ეს 209 გვერდზე აწერილი ასი წლის ისტორია ერთი თხზულება არის, თუ აქ შემთხვევით უნდა იყოს გამოტოვებული სათაურები და ჩვენ თვალწინ რამდენიმე ავტორის ერთიერთმანეთზე გადაბმული ნაწარმოებია? დაკვირვება მგონია უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ეს უზარმაზარი ისტორია ერთი კაცის დაწერილი უნდა იყოს. ეს გარემოება განსაკუთრებით შემდეგითა მტკიცდება: ავტორი თავის მოთხრობის უკვე პირველს ნახევარში გვამცნებს, რომ იგი შემდეგ მერმინდელ დროის ამბებს მოგვითხრობს. მაგალითად, იქ სადაც ავტორს ლაშა-გიორგის ზნე-ჩვეულება აქვს აღწერილი, მას სხვათა შორის აღნიშნული აქვს: ველისციხითგან ლაშას მიერ მოყვანილმა „მუცლად ილო დედაკაცმა და შვა ყრმა, რომელსა უწოდეს დავით, ესე იგი არს დავით, რომელი უკანასკნელთა დიდთა განსაცდელთა შემდგომად მეფე იქმნა, რომელი ქვემოთ სიტყვამა[ნ] საცნაურ ყოს“-მ (*728, გვ. 545). ამ წინადადებითგან ჩანს, რომ ლაშა-გიორგის ისტორიკოსს უკვე იმ დროს, როცა იგი ჯერ მხოლოდ თამარის ძის მეფობის ამბებსა სწერდა, მაშინვე განზრახვა ჰქონია შემდეგ ლაშას შვილის თავგადასავალი და გამეფებაც მოეთხრო. თავისი განზრახვა ავტორს აუსრულებია კიდევ.

მასვე იმავეთვე სდომნია „საქართველოს მოოკრების“ აღწერაც შეეტანა თავის თხზულებაში, როგორც ეს ჩვენი ავტორის შემდეგი წინადადებითა მტკიცდება: რაკი ლაშა-გიორგიმ ქეიფსა და გარყვნილებას ხელი მიჰყო და სამეფო კარი უწესო კაცებით აავსო, „ამისთვის აღმოცენდეს მიზეზნი ცოდვათა სიმრავლითა საქართველოსა მოოკრებისანი, რომელი ქვემოთ სიტყუამა[ნ] ცხად ყოს“-ო (*730, გვ. 548).

მაგრამ ჩვენს ავტორს მართო ულუ დავითისა და ნარინ დავითის მეფობის მოთხრობა კი არა ჰქონდა განზრახული, მას როგორც ქვემოთმოყვანილ წინადადებითგან ჩანს, მსურდა აეწერა დიმიტრი თავდადებულის დროც. იგი სახელდობრ ამბობს, რომ „მეფემანცა დავით პატივსცა და შეეედრა სახლი ავაგისი და რამეთუ გვანცა მიუდგა და შვა ყრმა და უწოდა დიმიტრი, რომელი შემდგომად დავითისა მეფე იქმნა, რომელი ქვემოთ სიტყვამა[ნ] ცხად ყოს“-ო (*823 გვ. 669). მართლაც შემდეგ დიმიტრი II-ის სამეფო ტახტზე აბრძანებისა და მისი მეფობის ამბები დაწ-

ვრილებით არის აღნიშნული. მაშასადამე, ისტორიკოსს თავისი გეგმა განუხორციელებია.

ჩვენს მემბტიანეს არამც თუ თათართა ძლევა-მოსილება და ბატონობა უნახავს, არამედ ამ ბატონობის მოსპობასაც მოსწრებია. იგი თვით ამბობს: „ხოლო აქა, ვითარ იქმნა ცვალება ბედისა ქართველთა ნათესაისა, არღარა მიეცა ძლევა თათართა ზედა, ვიდრე ჟამამდე ჩვენთა“ -ო (*739, გვ. 561). ამგვარად ქართველების ბედ-უკუღმართობა გაგრძელებულა ვიდრე იმ „ჟამამდე“, როცა ისტორიკოსი ცხოვრობდა და როდესაც, მაშასადამე, ქართველებს „მიეცა ძლევა თათართა ზედა“. საქართველოს განთავისუფლება მონღოლების ბატონობისაგან რამდენადაც ვიციტ მხოლოდ გიორგი V ბრწყინვალის დროს მოხდა. მაშასადამე, ისტორიკოსის სიტყვები „ვიდრე ჟამამდე ჩვენთა“ ამტკიცებს, რომ მას ამ სახელოვან მეფის დროს უცხოვრია. მან კარგად იცის, თუ როგორ შემოუერთა ამ დიდებულმა მეფემ დანარჩენს საქართველოს განზეგამდგარნი სამცხის მმართველნი ჯაყელნი. მას აღნიშნული აქვს, რომ „მიერთგან იქმნეს ჯაყელნი ულოსისანი ვიდრე ჟამთა მეფეთა შორის ბრწყინვალისა და საჩინოსთა დიდისა გიორგისათა“ -ო (*849, გვ. 695). „თქმულ არს მარტოება უმჭობესისათეს, ეგრეთვე გიორგი იპოვა უმჭობესი ყოველთა კაცთა მის ჟამისათა არა ოდენ კელმწიფეთა, არამედ ყოველთა კაცთა“ -ო (*893, გვ. 734—735).

ისტორიკოსმა იცის აგრეთვე, როგორ ებრძოდა მეფე გიორგი ბრწყინვალე მთებითგან ქართლში შემოსულს ოსობას. მას მოთხრობილი აქვს, რომ „მიერთგან შეიქმნა მტერობა შორის ქართველთა და ოსთა ვიდრემდის მეფეთა შორის ბრწყინვალემან დიდმან, სახელგანთქმულმან გიორგი განასხნა და აღფხურა“ -ო (*907, გვ. 749).

ჩვენს ავტორს, როგორც ეტყობა, აზრად აქონია თავის დროზე, შესაფერ ალაგას გიორგი ბრწყინვალის დიდებული მეფობაც აეწერა. რომ მას ასეთი განზრახვა აქონია, ეს შემდეგი სიტყვებითა მტკიცდება: ერთგან იგი ამბობს, „უმრწემესი ძე მისი გიორგი, რომელი უშვა ასულმან ბექასმან, წარიყუანა პაპამან მისმან ბექამან და აღზარდა საკვრველი და უმჭობესი ყოველთა კაცთა, ვითარ ქვემორე სიტყვაჲა[ნ] ცხად ყოს“ -ო (*904, გვ. 745). ამგვარად მისი მოთხრობის „ქვემორე სიტყვა“ უნდა გიორგი V-ის შეპნებოდა. იგივე ისტორიკოსი მეორე ალაგას დიდებულებოვან მეფეზე ამბობს: „რომელი მარტო ეშვა დედასა, ვითარცა მარტორქა, რამეთუ ვერ შემძლებელ იყო ბუნება დედათა სხვასა ეგვეითარისა შობად, ვითარ ქვემორე სიტყვაჲმან[ცხად ყოს“ -ო (*915, გვ. 758). მაგრამ შემდეგ ავტორს თითქოს გადაუფიქრია და შესაძლებელია, რომ მას თავისი განზრახვა არ აესრულებინოს. ამნაირ დასკვნის გამოყვანა შეიძლება ამ წინადადებითგან, სადაც ისტორიკოსი ამბობს: „იწყო მთიებმან აღმოკჳთირვობად, ხმე ენა ვერ მიძრავს საკურველისა და საშინელისა თქმად“ -ო (*932, გვ. 785), რასაკვირველია თუ აქ ავტორის მხრივ ჩვეულებრივი რიტორული ხერხი არ არის, რომ ამით აღენიშნა, რამდენად დიადი და განმაცვიფრებელი იყო გიორგი V ბრწყინვალის მეფობა. საყურადღებოა, რომ მმ დღვლს ქცა-ში მართლაც გიორგი ბრწყინვალის მეფობის ისტორია არ არის. მაგრამ ესეც-კია, რომ შეიძლება ეს ნაწილი შემდეგ დაკარგულიყოს.

როდის ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა ჩვენი ისტორიკოსი, ამის შესახებ თვით თხზულებაში პირდაპირი და სრულებით მკაფიო ცნობები არ მოიპოვება. ერთ ალა-

გას ავტორი სხვათა შორის ამბობს: „ამათვე ეამთა (ე. ი. დიმიტრი თავდადებულის დროს) ბრწყინვიდა პიმენ სალოსი, რომელი გარეჯით (sic) წარმოვიდა და დაემკვიდრა ბელქანს ქუაბსა რასმეს, რომელმან ნათესავი ლეკთა წარმართობისაგან მოაქცივნა, რომელნი ჰვიან სარწმუნოებასა ქრისტიანსა“-ო (*889, გვ. 731). ამ ცნობის საშუალებით რასაკვირველია შეიძლებოდა დაახლოვებით საზღვარი გამოგვეჩვენა, როდის უნდა ეცხოვრა ისტორიკოსს, დანამდვილებით რომ გვეცოდნოდა, სახელდობრ როდემდის ითვლებოდნენ ლეკები ქრისტიანებად, მაგრამ ჯერჯერობით ეს დაქვემდებარებით გამოჩვენებული არ არის.

შემდეგ იგივე ისტორიკოსი ამბობს: სპარსეთის ყაენი ულავეუ მისრეთის ომითგან 1262 წ. მობრუნებული „წავიდა საზამთროსა ადგილსა, რომელსა აწ ყარაბაღობით და მულნობით უქმობენ“-ო (*826, გვ. 672). ამ წინადადებითგან ჩანს, რომ საგეოგრაფიო სახელად ყარაბაღი ახალი შემოსული იყო და XIII საუკ. ამ ადგილს სხვა სახელი ჰქმევია. მართლაც, „ყარაბაღი“ რანის სახელად XIV საუკ. ჩნდება და სპარსულ მწერლობაში ამ საგეოგრაფიო სახელს პირველად ვგონებ ჰამდალაჰ ყაზვინი (+1349 წ.) იხსენიებს თავის გეოგრაფიაში (B. B a p - t o ლ ხ ჯ, Историко-географический обзор Ирана, 152).

ზემოთ რამდენიმე მაგალითი იყო მოყვანილი, რომელთაგანაც ჩანდა, რომ ჩვენმა ისტორიკოსმა გიორგი ბრწყინვალის მეფობის ამბები კარგად იცის და წინადროინდელ ამბებს ამ სახელოვან ხელმწიფის დროინდელ საქართველოს მდგომარეობას ადარებს ხოლმე: ეს ხანა მას უმწვერვალესს და სამაგალითო ხანად მიაჩნია, ქვეყნის ყოველგვარი კეთილდღეობისა და ძლიერების საზომად. ჩვენი ავტორის თხზულებითგან ჩანს, რომ გიორგი V-ის მეფობის აღწერა მას თითქმის თავის მთავარ მიზნად მიაჩნდა. ამიტომ საფიქრებელი იყო, რომ ავტორი საქართველოს ბრწყინვალე ხელმწიფის თანამედროვე ყოფილიყოს, მაგრამ ერთგან იგი გიორგი V-ზე ისე ამბობს, რომ მკვლევარს ეჭვი უნდა დაებალოს და იფიქროს, შესაძლებელია გიორგი ბრწყინვალის „შემდგომ მეფეთა“ თანამედროვე ყოფილიყოს, თუ რომ ამ შემთხვევაში წინადადება მერძინდელი გადამწერის მიერ დამახინჯებული არ არის. საქართველოს დიდბუნებოვანი მეფის შესახებ ჩვენი ისტორიკოსი სახელდობრ ამბობს: „ასულმან ბექასმან ნათელ უშვა ძე მხოლო გიორგი, რომელი უკანასკნელ ძმათა მისთა მეფე იქმნა და განდიდნა უმეტეს შემდგომთა მეფეთა“-ო (*893, გვ. 734—5). თუ სიტყვა „შემდგომთა“ მერე არ არის დამატებული, მაშინ იძულებული ვიქმნებით დავასკვნათ, რომ ჩვენს ისტორიკოსს გიორგი V-ის შემდგომ უცხოვრია და მისი მოადგილეების მეფობას მოსწრებია. მაინცდამაინც, არა მგონია, XIV საუკ. გვიან ეცხოვრნა მას.

რასაკვირველია ამ ჯერედ უცნობი ავტორის თხზულებას თავი უნდა აკლდეს: ისე, როგორც ეხლა ლაშა გიორგის მეფობის აღწერა იწყება არც ერთი ისტორიკოსი არ დაიწყებდა. ამის გამო უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ თხზულების შესავალი და დასაწყისი ქცის კრებულში შეტანის დროს მოუკვეციათ, რომ ამით მოთხრობა უფრო უკეთესად ყოფილიყო გადამბული. ამ გამოტოვებულს ნაწილში ავტორს ექმნებოდა ნათქვამი. რა წყაროებით სარგებლობდა და რა მიზანი ჰქონდა, როდესაც იგი თავის ნაწარმოებსა სწერდა. რაკი ჯერჯერობით ეს ნაწილი დაკარგულია, ავტორის შეხედულება და აზრები ამ საგანზე უნდა მთელს მის თხზულებაში ვეძიოთ.

დაკარგულია ამ ნაწარმოების სათაურიც. ყურადღების ღირსია, რომ ჩვენი ავტორი ისტორიას და ისტორიის წერას „ჟ ა მ თ ა ა ლ მ წ ე რ ლ ო ბ ა“-ს ეძახის (*778, გვ. 610), ხოლო ისტორიკოსს „ჟამთააღმწერელი“-ს სახელს უწოდებს (*753, გვ. 578). პირველი უდრის ბერძნულს „ხრონოგრაფია“-ს (χρονογραφία) და სომხურს „ჟამანაკაგრუთიუნ“-ს (ժամանակագրություն) ხოლო მეორე „ხრონოგრაფოს“-ს (χρονογραφός) და სომხურს „ჟამანაკაგირ“-ს (ժամանակագիր). ქართულს მკერლობაში ჩვეულებრივ საისტორიო ნაწარმოებს „ცხოვრება“ ეწოდებოდა, თამარ მეფის ისტორიკოსმა შემოიღო სიტყვა „ისტორია“ (იხ. აქვე, გვ. 222), ჩვენი ავტორი-კი „ჟამთააღმწერელობა“-ს არქმევს. ამის გამო ჩვენ უფლება გვაქვს თვით მასაც „ჟამთააღმწერელი“ ვუწოდოთ. საფიქრებელია, რომ ეს მართო სიტყვათა განსხვავება არ იყო, არამედ რომ თვით მათი ავტორებიც მიზნით, გეგმითა და ხასიათითაც განირჩეოდნენ ერთიერთმანეთისაგან, განსაკუთრებით თუ „ჟამთააღმწერელობა“ მნიშვნელობითაც მართლა ბერძნულს „ხრონოგრაფია“-ს უდრიდა.

ამიტომ შესაძლებელია ჩვენი ავტორის თხზულებას მართო შესავალი კი არ აკლდეს, არამედ მთელი წინა ნაწილიც, რომელშიაც შეიძლება წინანდელ მეფეთა მოღვაწეობა ყოფილიყო მოკლედ მოთხრობილი. ეს ცოტა არ იყოს თითქოს ეხლაც ეტყობა და ლაშა-გიორგის მეფობა ისეა გადაბმული თამარის მეფობის ამბავზე და მასთან დაკავშირებული, რომ უეჭველია ჩვენ „ჟამთააღმწერელის“ თხზულების პირველ ნაწილში თუ სხვებისაზე არა, ყოველ შემთხვევაში თამარის მეფობაზე მაინც უნდა ჰქონოდა ლაპარაკი. შესაძლებელია, მაშასადამე, შემდეგში აღმოჩნდეს, რომ მ-მ დ-ფს ქ-ცა-ში შეტანილია ამ „ჟამთააღმწერელის“ ნაწარმოების მხოლოდ ერთი ნაწილი.

ჩვენს ავტორს მოხსენებული აქვს საისტორიო მწერლობის კიდევ ერთი დარგის მწერალი „მ რ ა ვ ა ლ მ ო მ თ ხ რ ო ბ ე ლ ი“ (*753, გვ. 578) და „ყ ო ვ ე ლ თ ა-ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი“ (*09, გვ. 652). ორივე სიტყვა ალბათ ბერძნულს „პოლვისტორ“-ს უდრის. ჩვენი ავტორი სხვათა შორის „მრავალმომთხრობელად“ იოსიპოსს ფლავიოსსა სთვლიდა (*753, გვ. 578).

ჩვენი ჟამთააღმწერელი საზოგადოდ მოკრძალებული მწერალია: იგი თვით ამბობს „უმჯერისა რასმე“ მოთხრობა „არა საკადრელ არს“-ო. მაგრამ ეს თავდაპირველობა მაინც მის პირუთვნელობას არ არღვევს: მას კარგად ესმის, რომ ისტორიის ანუ „ჟამთააღმწერელობის“ მიზანი „ქეშმარიტებლის მეტყველება არს“ და უნდა შეიცავდეს როგორც „კეთილის მოქმედთა,“ ისე „ბოროტის მოქმედთა“ ღვაწლის აღწერილობას. აი რას ამბობს ჩვენი ავტორი, როცა რუსუდანის სივერაგისა და საძრახისი საქციელის აღწერას იწყებს: „აქაცა ვინებე ღუმილად ვინათგან მეგულების განსაკრთომელისა მოთხრობად, დაღაცა-თუ არა საკადრებელ არს თხრობა მისთვის უმჯერისა რასმე, რამეთუ იტყვის მოსე მხილველი ღ-თისა: „მთავარსა ერისა შენისასა არა ჰრქევა ბოროტი“. გარნა, ვინათგან წიგნი ესე შუამდებარე არს კეთილის-მოქმედთა და ბოროტის-მოქმედთა, შენდობილ იყვნენ სიტყვანი ჩემნი, რამეთუ ჟამთააღმწერელობა ქეშმარიტებლის მეტყუელება არს, არა თვალახმა ვისიმე“-ო. (*776, გვ. 610). შემდეგშიაც თუმცა ჩვენს ჟამთააღმწერელს მეფის შესახებ ცუდის თქმა არა ჰსურს, მაგრამ მაინც სიმართლეს არა ჰმალავს, „ვერ მიძლევიეს ღუმილად“-ო და რუსუდანის მოქმედებით აღფრთოვებული ამბობს: „მოაველინა უფალმან საბაოთ შენსა პატიოსნებასა ზედა უპატიოება, დი-

დებასა შენსა ზედა ცეცხლი აღგზნებული აღტყდებოდეს, ვითარ აღესრულა პატიოსნებ[ის]ასა რუსუდნის ზედა, რამეთუ სირცხვილ მიჩნს კადრებად და კუხლად ვერ მიძღვეიეს დუმლიად, რამეთუ უპატივო ჰყო თავი თვისი ბოროტითა მით, რომელ აღადგინა ძმისწულსა თვისსა ზედა“-ო (*784, გვ. 616—619). იგი მკაცრად ჰგმობს და საიციხავ სიტყვებს არა ჰზოგავს ყოველთვის, როცა მისი მოთხრობა დედოფლის მზაკვრობას ეხება: „ში გონება მკეცთა უმძვინვარესი, ვაი მკლველობა ოდესმე სმენილთა და გარდასრულთა მკულელობათა უბოროტესი, რომელი აღასრულა შვილსა და ძმასა ზედა, დამეიწყებელმან დედობრივთა და ძმებრივთა ლმობათამან“ (*779 გვ. 611—612) ამბობს იგი.

ეროვნულ სახელმწიფოებრივ თავმოყვარეობას გარდა ჩვენს ავტორს ამასთანავე სარწმუნოებრივიც მეტად მგრძნობიარე აქვს. მას რცხვენია, როცა იგი გვითხრობს, თუ როგორ შეურაცხჰყვეს მაჰმადიანებმა ქრისტიანობა. აი რას ამბობს იგი: ჯალალედდინმა ტფილისში „მოიგონა სხვაცა სიბოროტე, რომლისა კსენება სირცხვილ მიჩნს, გლოვათა და სირცხვილთა მიერ შევიცვალეები, თუ ვითარ განვარისხეთ მოწყალე და შემწყყნარებელი ღმერთი არა შეწყალებად ჩუენდა. იწყო რღვევად ეკლესიათა... იკადრა და კელყო სიონსა გუმბადის შემუსრვად და ზედა ბილწისა საჯდომისა მისისა აღშენებად“ (*753—754, გვ. 579).

ამგვარისავე სარწმუნოებრივ-ეროვნული მწუხარებით და კდემით არის გამსჭვალული ჩვენი „ჟამთააღმწერელის“ მოთხრობა დიმიტრი თავდადებულის სიკვდილად დასჯის გამო. ისტორიკოსი აღმწვთებული ამბობს: დიმიტრი თავდადებულმა „წარუპყრა ქედი, აჰა დღე საშინელი, ზარის აღსაჯდელი, რომელ იკადრეს ბილწთა ცხებულსა ზედა ღთისასა და წარჰყუეთეს თავი. ხოლო გამოჩნდა მასვე ჟამსა პატივი ღთისა მიერ ცხებულსა მისსა, რამეთუ მზემან შარავანდელი თვისი უჩინო ყო... ვითარ იგი ყოვლისა სოფლისა ცხოვრებისა ვნებასა მეუფისასა, ეგრეთვე ამისი ნეტარისა და საქართველოსათვის წამებულისა მეფისასა, რათა საცნაურ იქმნენ რამეთუ პატიოსან არიან ცხებულნი ღთისანი“-ო (*900—901, გვ. 741).

ჩვენი ჟამთააღმწერელი საზოგადოდ განვითარებული ადამიანი ყოფილა, მისი მსჯელობა ჩვეულებრივ სწორე და ფხიზელია, ამასთანავე თავისუფალი. ვასაოცარია მხოლოდ, რომ ზოგჯერ იგი, როცა სასწაულთმოქმედებას ეხება, ბავშვსავით გულუბრყვილოა ხოლმე და ყველაფერი სჯერა. ლაშა-გიორგის ძის დავითის შესახებ მაგალითად იგი ამბობს, რომ როცა უფლისწული სიძემ ბნელსა და გველებით საესე ორმოში ჩააგდო, „ვითარ ეძინა და გარდაიქცეოდა რა გვერდსა ზედა მკარითა დააჭრა გველსა ერთსა, რომელმან მკარსა სასტიკად უკბინა. ხოლო სხუათა გველთა დაიჭირეს გველი იგი მკბენელი დავითისი და იწყეს ენითა ლოკად და მყის განკურნეს დავით და გველი იგი შექამეს მათ გველთა, ესრეთ საკუთრობით განარინა ღთ“-ო (*783, გვ. 617).

შემდეგ ჟამთააღმწერელს ერთი ზღაპრული ზეპირი გარდმოცემა აღნიშნული აქვს, ვითომც პატარა დიმიტრი II „ნონისა ვისიმე ცოლმან აღიყვანა და შვილად მიიყვანა, რამეთუ იყო უშვილო, ხოლო თქმულ არს ესეცა, ვითარმედ მიი[რ]-ქვა რომელ ყრმა დიმიტრი წიადთა, მეყსეულად საშო განელო დედაკაცსა და მუცლად ილო და შვა ყრმა წული და ამის ძალითა კეთილსა უყოფდა ნონისი ცოლი გვანცას და ყრმასა“-ო (*833, გვ. 678).

ყურადღების ღირსია, რომ ჩვენი მემატიანე ასეთს ბავშვურს გულუბრყვილობას მართა ქრისტიანთა და ქართველთა ამბების მოთხრობის დროს-კი არ

იჩენს, არამედ წარმართ მონღოლების მოღვაწეობის აღწერის დროსაც. იგი მაგალითად ამბობს, რომ როცა მონღოლებმა ქალაქი ძალით ვერ აიღეს, ყაენმა ხერხი მოიგონაო, „გარემოვიცვათ ქალაქი და ვითარ ძაღლთა ვიწყოთ ყივილი და ყვირილი. და ვითარ ესმა ესე, განკვრდეს და აღმკედრდეს და ვითარცა ძაღლთა იყივლეს, და რა მოიწია ვმა ესე ქალაქად, იქმნა საქმე საკვირველი, რამეთუ განსქდა ქალაქი ორგან, ნახევარი წარიქცა კლდითურთ წყლისაკენ და მოსპო სული ურიცხვი, ესრეთ ველთ იგდო“—ო (*821, გვ. 666).

ჩვენი ისტორიკოსის გულუბრყვილობა იქამდის მიდის, რომ თავის თხზულებაში გვიამბობს: „წარმოვიდა ესე უფერკოთა ცხენითა სამი დღე და სამი ღამე ვლო“—ო (*871, გვ. 715). ეს უკანასკნელი გარემოება ამტკიცებს, რომ ჩვენი „ჟამთაღმწერელი“ მაინც ცრუმორწმუნე და გულუბრყვილო და „სასწაულების“ მოყვარული ადამიანი ყოფილა. ეს-კია რომ XIII—XIV სს. იმგვარი გულუბრყვილობა სხვა ერთა ისტორიკოსების თხზულებებშიაც ბლომად მოიპოვება, ხოლო ლამას შვილის მართლაც საარაკო თავგადასავალი სომეხ ისტორიკოსების მოთხრობაშიც ზღაპრულის ცნობებით არის გარშემოცული. მაგრამ მაინც ჩვენი ჟამთაღმწერელის აზროვნობისათვის ეს ბავშვური გულუბრყვილობა და ცრუმორწმუნეობა მეტად დამახასიათებელია: ვერც ერთს ქართულს საისტორიო თხზულებაში XI—XII სს., — როგორც მაგალითად „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, „ცხორებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი“, „მატიანე ქართლისაჲ“, თუნდაც „ც^ე გიორგი მთაწმიდელისა“ და „ც^ე იოანესი და ეფთჳმესი“, — ასეთს სასაცილო და ზღაპრულს ამბებს ვერ ნახავთ. სასწაულთმოქმედება და საკვირველებანი იქ ან სრულიად არ მოიპოვება (XII ს. თხზულებებში), ან არა და თითო-ოროლსა, ამასთანავე ისეთი, რომელთა ახსნა ბუნებრივად ადვილად შეიძლება. ჩვენი ჟამთაღმწერელის ზემოაღნიშნული გულუბრყვილობა ნათლად გვიჩვენებს, რამდენად დაქვეითდა მონღოლების ბატონობის დროს ქართველთა გონებრივი ცხოვრება და აზროვნობა.

მეცამეტე საუკუნეში საქართველოს საშინელი უბედურება დაატყდა თავსა, ქვეყანა ჭერ ჭალაღედდინისაგან, ხოლო შემდეგ მონღოლების ბატონობის დროს განადგურდა. ასეთი მოულოდნელი პოლიტიკური და ეკონომიური დაცემა სამეფოს ასი წლის შეურყეველ ძლევაშისილების შემდგომ ვის არ დააფიქრებდა, ვის არ აღუძრავდა საკითხს ამ გასაოცარ და ქართველებისათვის თავზარდამცემ მოვლენის მიზეზების შესახებ?...

სამშობლოს უნუგეშო მდგომარეობას ჩვენი ჟამთაღმწერელიც შეუფიქრანებია და თავის თხზულებაში გვიხსნის, თუ რამ ჩაავდო ქართველი ერი შემადრწუნებელ განსაცდელში. იგი აკვირდება საქმეს და „საქართველოს მოოკრებისა“ მიზეზების გამორკვევას სამართლიანად წარსულში ეძებს; ლაშა-გიორგის ლაღობამ, ქეიფმა და უღარდელმა ცხოვრებამ ქართველთა მოწინავე წრეები დარღმანდობას, უსაქმობასა და უზრუნველობას მიაჩვია, უფრო რომ შექცევასა და დროს გატარებაზე ჰფიქრობდნენო. ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს: „მშვიდობა იყო სამეფოსა მისსა (ლაშა გიორგისა) და შექცეულ იყო სმასა და ჭამასა“—ო (*729, გვ. 547), ხოლო ცნობილია და „დასწერენ მამანი: სამნი არიან მიზეზნი ვნებათანი, რომელთაგან იშვებიან ყოველნი ბოროტნი, — გემოთმოყვარებანი, ვეცხლის-მოყვარება, და დიდების-მოყვარება, მათნი პირმშონი ნაშობნი არიან: სიძვა, რისხვა, ამაპრტავანება, [მშობელნი] ამათ ბოროტთა, რომელ არს: კორც-

მოყვარებანი, უწესოდ ნების-მიმდგომლობანი, რომლისა თვითეულად არა არს-
ჟამი აღწერად“-ო (*729, გვ. 547).

მეფის ხასიათის ამგვარმა ნაკლულევენებამ, გადამეტებულმა „გემოთ:მოყვა-
რება“-მა და „ნებისმიმდგომილობა“-მ საქართველოს სამეფოს უმაღლეს წრეებ-
ში წესიერება შეარყია და გახრწნა. „ვითარცა წინასწარმეტყველიცა იტყვის:
განძღა, განისვენა იაკობ და განუღდა ღთსა მაცხოვარსა, ეგრეთვე იქმნა ნათესა-
ვსაცა ამას შინა ქართველთასა, რამეთუ განძღეს და იშვებდეს და უწესობად მიდ-
რკეს სიძვათა და მთრვალობათა“-ო (*729, გვ. 547), ამბობს ჟამთააღმწერელი.
გიორგი ლაშას დროს უბრალო მომაკვდავნიც მეფის წაბაძვით ვნებათაღელვას და-
ემონნენ. „განძღეს და იშვებდეს და უწესობად მიდრკეს სიძვათა და მთრვალობათა.
შინა და უგუნურნი და უწესონი კაცნი, მეფის კარსა ზედა არა-ყოფის-ღირსნი და.
აწ კარსა ზედა მმეფნი. დაღაცათუ კათოლიკოზთა ორთავე და თავადთა ამის სა-
მეფოსათა და უმეტეს ივანე ათაბაგსა უმძიმდა საქმე ესე“-ო. როცა სამეფო კარი
მთვრალ, უწესო და უგუნურ ადამიანთა თავშესაფარად გადიქვევა, რასაკვირვე-
ლია სახელმწიფო საქმეებისათვის თავს ვინლა აიტყვიებდა, და ქვეყანა დილაღ და-
ეცემოდა. აი სწორედ „ამისათვის აღჰოცენდეს მიზეზნი, ცოდვათა სიმრავლითა,
საქართველოსა მოაგრებისანი, რომელი ქვემორე სიტყვაჲმან ცხად ყოს“-ო (*730,
გვ. 548), გულწრფელად აღიარებს ჩვენი ისტორიკოსი.

ამ უწესობის სასჯელად ჩვენი ჟამთააღმწერელის აზრით ქართველობას მონ-
ღოლთა ბატონობა მოევლინა. „აქა იქმნა მთწევნა სრულიადისა ღთისა რისხვისა
და განწირვა ქართველთა ნათესავისა სიმრავლისათვის უსჯულოებათა ჩვენთათვის
და იქმნა უკუქცევა სვე-სვიანისა ბედისა მალისა და საჩინოსა დავითიანისა დრო-
შისა გამარჯვებულისა, რამეთუ, ვინათგან მიეცა ღთისა დიდ-სვესა და დიდბედსა
დავითს გამარჯვება, აქა ჟამამდე სვიანი იყო ბრძოლათა შინა დროშა დავითიანი
და გორგასლიანი. ხოლო აქა ვითარ იქმნა ცვალება ბედისა ქართველთა ნათესავი-
სა, არღარა მიეცა ძლევა თათართა ზედა ვიდრე ჟამამდე ჩვენთა“-ო (*739, გვ.
561), ამბობს შეძრწუნებული მემატიანე.

ამ საშინელს და მოულოდნელს დამარცხებას მაინც უნდა გამოეფხიზლებინა
ქვეყნის უღარდელი მმართველნი. მაგრამ ვერც ამ უბედურებამ მოიყვანა ისინი
გონს, დიდის ხნით ვერც ამან გადააჩვია უზრუნველობას. და რაკი „აღიესო ყო-
ველი სამეფო რუსუდანისა ყოვლითა კეთილითა, იწყეს უძღებება და განცხრომა
ყოველმან ასაკმან და მიიქცეს ყოველნი სიბოროტედ... რამეთუ მეფეცა რუსუდან
ჩვეულობითა წესსა ძმისა მისისასა ვილოდა განცხრომითა და სიმღერითა“-ო
(*742, გვ. 565). ეხლაც თვით მეფე იყო ქვეყნის გამხრწნელი და დამლუპველი თა-
ვის ლალი ქცევითა და უღარდლობით, აი „ამისთვის აღდგენ ბოროტნი უდიდეს-
ნი“ (იქვე). რაკი ვერც მონღოლთა შემოსევამ დააფიქრა ქეიფითა და მზიარულე-
ბით თვალუბ-ახვეული მთავრობა „და ვითარ არა გამოიცადეს ღთი, ამისთვის მისც-
ნა იგინი ღთნ უჯეროდ გინებად და კოცად წარმართთა მიერ“-ო (იქვე) ამგვარად
საქართველოს სამეფო კარისა და ერის გახრწნილება ჩვენს ჟამთააღმწერელს ქვე-
ყნის „აოხრების“ მიზეზად მიაჩნია, ხოლო თვით უბედურება ღვთაების მიერ მოვ-
ლენილ სასჯელად.

ხოლო რაკი შემდეგშიაც ჟამთააღმწერელის სიტყვით უკეთურება არ მოს-
პობილა, არამედ „ყოველი ასაკი ბერთა და ყრმათა, მეფეთა და მთავართა, დიდთა
და მცირედთა მიდრკა სიბოროტეთა, რამეთუ დაუტევეს სიმართლე და ქვემარი-

ტება, ვინათგან თვით მღუღელთა მიერ იხილებოდა არაწმიდება, ვინათგან ყოველი ერი იქმოდეს სიბილწესა“ (764, გვ. 592—593), ამიტომ ქვეყნის გაჭირება არამც თუ არ გაქარწყლებულა, არამედ „უმეტესცა მძვინვარენი განსაცდელნი აღიძრვოდეს საქართველოსა საზღუართა“ (იქვე), რათგან „მისცნა ღმერთმან ნათესავნი ქართველთანი მოსასრველად“-ო (იქვე). ეს იყო უზენაესი განგების სასჯელი, ხოლო მიზეზად, მასასადამე, ჩვენს ავტორს ამ შემთხვევაშიაც მთელი ერის ზნეობრივი დაცემა მიაჩნდა.

როგორც იყო თავზე დამტყდარმა უბედურებამ ხალხი გონზე მოიყვანაო. „ესრეთ დამშვიდნა ქვეყანა და ყოვლით კერძო იწყო მშვიდობა“. ამიტომ „მოხედნა ღ-თნ წყალობით მოსავთა მისთა და იყო უხვება პურისა და ღვინისა“. მაგრამ როცა ერმა თავისუფლად ამოისუნთქა, თავი ვერ შეიკავეს და „ვითარ მოიცალეს მცირედ ჰირთაგან და განისვენებდეს“, ისევ „მიდრკეს გზისაგან სამღ-თოსა, იწყეს განდგომად, რამეთუ მეფემან მოიყვანნა სამნი ცოლნი, ეგრეთვე საღუნმან... და მთავართა იწყეს კელი[სა] შეხებად საყდართა და მონასტერთა და იწყეს მიტაცებად სოფელთა და აგარაკთა... დაღათუ ამათ უწესობათა დიდად ამხილებდა ნიკოლოზ კათოლიკოზი და ნიკოლოზ მაწყუერელი ჭუნანშერის ძე, არავინ ყურად იღებდა სიტყუათა მათთა. და კუალად სხუანიცა აღმოსცენდეს ბოროტნი, რამეთუ იწყეს ურთიერთას მძლავრებად და მიხვეჭად და არავინ იპოვებოდა მართლის მყოფელი“-ო. ამგვარ უწესობასა და უკეთურებას კვლავ მოჰყვა ღვთის რისხვა და „მოიწია სამართალი სასჯელი ცოდვათა ჩუენთათჳს“-ო, „რამეთუ ზემოხსენებული იგივე არღუნ წარმოემართა“ საქართველოს ასაოხრებლად, ამას გარდა „შეიძრა მძაფრად ქვეყანა სამხილებლად უსჯულოებათა ჩუენთათჳს“-ო (*878—879, გვ. 722—723).

ყველა ზემომოყვანილს მაგალითებში ჩვენთვის სავალდებულო არ არის ქართალმწერელის ახსნა. საყურადღებო ის არის მხოლოდ, რომ ავტორი ქვეყნის გაოხრების მიზეზად საქართველოს მმართველი წრეების უდარდებობასა, უწესობასა და ერის ზნეობრივ დაცემას აღიარებს, რომ იგი მარტო გარეგან პირობებს, მტრების შემოსევას არ აბრალებს ყველაფერს და ამით არ იქარავს დამაფიქრებელ საკითხს, არამედ უმთავრეს მიზეზად თვით ქვეყნის შინაურს მდგომარეობას, თვით ქართველთა სახელმწიფო და საზოგადოებრივ გათახსირებულ ცხოვრებას ასახელებს. ეს არის ჩვენთვის საგულისხმიერო და ადამიანმა მართლაც უნდა სთქვას, რომ ამ მხრივ ქართალმწერელის აზრი სრულიად უსაფუძვლო არ არის.

ჩვენი ისტორიკოსის ზემოაღნიშნული აზრები მით უმეტეს საგულისხმიეროა, რომ მონღოლების ბატონობის დამლუპველ გავლენასაც, იგი არ უარჰყოფს, არამედ საქართველოს იმდროინდელი ცხოვრების ბევრ მოვლენას მონღოლების მართვა-გამგეობის შედეგადად სთვლის, მაგალითად ქართველი ხალხის ქონებრივი გაჭირება და მოსახლეობის განადგურება (*755, 765—766, 879, 792, 921, 875; გვ. 580, 595, 723, 629, 765—766, 719—720), მონღოლთა წინააღმდეგ აჯანყებანიც-კი (*795—796, 825—826, გვ. 634, 670—671), შიმშილობა და ეკონომიური გაჭირებაც (*921, გვ. 765—766) მონღოლთა მიერ შემოღებულ წესებისა და მძიმე მოხარკეობის შედეგად მიაჩნდა.

საქართველოს ძლიერების შერყევისა და დაცემის ერთ-ერთ მიზეზად ჩვენი ისტორიკოსი დიდებულ მოხელეთა შორის ჩამოვარდნილს შურსა და ქიშპობას სთვლი-

და. აი მაგალითად როგორა აქვს მას პირველი დამარცხების მიზეზი ახსნილი: „აქა დაიპყრა ფერჯი ივანე ათაბაგმან, იტყვან შურითა ყო ახალციხელთა შალვა და ივანესითა. ში შური, ყოველთა ბოროტთა დასაბამი და ძვირად მომწყვედელი ნათესავისა კაცთასა და ყოველთა ნათესავთა მწყლველი! ვითარ ჰურიათა ღთის. მკვლელობა არწმუნა და კვალად აქაცა უბოროტესი, უგბილი და უღმობელი და საქართველოსა სრულიადი მოსპოლვა ვითარ ქვემოთ სიტყუამანს ცხად ყოს. ათაბაგსა ივანეს არწმუნოს, რომელ ჟამსა წყობისა და ჟამსა ომისასა არღარავილოდა მბრძოლთა კერძ“-ო (*744—745, გვ. 567—560).

ჟამთააღმწერელი გრძნობდა, რომ საქართველო სხვათა შორის დააუძლურა. ქვეყნის მეთაურთა მართო პირად კეთილდღეობაზე ზრუნვამ, განცალკევებულმა და შეუთანხმებელმა მოქმედებამ. „უღზინებელთა რა ბოროტთა მოეცვა ქუეყანა, ძლიერნი ერისთავთა ერისთავნი და ვაზირნი განდგეს ურთიერთას, თავთა მათთა ოღენ შემწყობელნი. რამეთუ მეფე რუსუდან ყოვლადვე დაემკუიდრა ლიხთიქით და ვერცა ლიხთ-აქეთ გარდმოვიდეს და არცა ამერნი მათ წინაშე მივიდიან. უცალობისა ძალითა გარნა ლტოლვილნი და ესრეთ ურთიერთას შეუძრახებელ იყვნეს და შეუთქმელ“-ო (*766, გვ. 596). ასეთს დაქსაქსულსა და დაფანტულს ძალას მტერი, რასაკვირველია, ადვილად დაიმონებდა.

XIII საუკ. საქართველო ისეთს საშინელს პოლიტიკურს განსაცდელში ჩავარდა, იმოდენა ქონებრივი გაჭირვება გამოიარა, ისეთნაირად შეირყა ერის მთელი ეკონომიური წესწყობილება, რომ ხალხი და მოწინავე წრეები თავზარდაცემულები იყვნენ. ეს უბედურება ასე მწვავედ იმიტომ იყო საგრძნობელი, რომ ხანგრძლივ მშვიდობიან და ძლევამოსილობას მიჩვეულს ქვეყანას იგი უეცრად დაატყდა თავს. წინათაც, მაგალითად სასანელთა და არაბების ბატონობის დროსაც, ქართველი ერი მრავალგზის მოსწრებია შავს დღეს, ხშირად გამოუვლია დიდი განსაცდელი, მაგრამ იმ დროს თვით საქართველო ჯერ ბატონობას მიჩვეული არ იყო. XI—XII საუკუნეში-კი საქართველომ უმწვერვალეს ძლიერებას მიიღწია და წინანდელი მწუხარება და განსაცდელი დაეიწყებულ იქონდა: გამარჯვება გამარჯვებას მოსდევდა, ქართველობამ უძლეველობის სახელი მოიხვეჭა და მერმისშიაც ყველანი უეჭველია უფრო მეტის დიდების მოლოდინში იყვნენ. მაგრამ უეცრად საქართველოს ბედი უკუღმა დატრიალდა და ხანგრძლივ მონობის უღელში შეება.

ამგვარმა მოულოდნელმა უბედურებამ ადამიანთა რწმენა შეარყია და სასოწარკვეთილებათაში ჩაავლო. ყურადღების ღირსია, რომ წინანდელ ქართველ ისტორიკოსის ნაწარმოებში არ მოიპოვება არც ერთი იმგვარი ღრმა სასოწარკვეთილებით გამსჭვალული აზრები, რომელიც გამოთქმული აქვს ჩვენს ჟამთააღმწერელს. „უგუთურებასა შინა ვართ ნათესავნი ადამისნი და გულსმოდგინედ მიდრეკილ არს გული კაცისა ბოროტისა მიმართ, ვითარცა წერილ არს: „არა ინებეს შეგონებად“, არამედ გარდავკედით ცხორებასა ჩვენსა და ყოველნი ვართ ამაოებასა. შინა, ვითარ იტყვს ბრძენი ეკლესიასტე: „ამაოება ამაოებათა და ყოველივე ამაო არს“ და მზესა ამას ქვეშე ხილულსა ყოველთა ამაოებასა მისცემს“-ო (*851, გვ. 696), ამბობს ჩვენი ისტორიკოსი. იმ ადგილას, სადაც ავტორს მოთხრობილი აქვს, თუ როგორ მოიკლა სახელოვანი სარდალი და თავგამოდებული მეომარი სულთან-ჩალალედდინი მანგუბერტი, იგი გულწრფელად ამბობს: ვერაფერმა ვერ გადაარჩინა, ვერც ძლიერებამ და ვერც დიდებამ, „ამაო იქმნეს სპანი, სიმტკიცე ქედისა,

წყობათა შინა მძლეობა და გარდარეული სიმდიდრე და ყოველივე ამო არს, გარნა საუკუნო იგი უკუდავი ცხობება დაუღვენელი“-ო (*762—763, გვ. 591). ამ ქვეყნად, მაშასადამე, ყოველივე ამოა და წარმავალი, დაუნდობელი და ცვალებადი, საუკუნო მხოლოდ საიქიოს ცხოვრებააო, ამტკიცებს ქართალმწერელი. ამგვარი აზრი ეკლესიაში ჩვეულებრივი იყო, მაგრამ პოლიტიკურს აზროვნებაში საქართველოში წინათ არას დროს არ ყოფილა მიღებული და პირველად ჩვენს ავტორს აქვს ისტორიაში შეტანილი. მაგრამ შემდეგ საუკუნეებში ეს აზრი პოლიტიკურ მსჯელობაშიც გაბატონდა, ასე ძირიანად შეირყა ქართველი ერის პოლიტიკური რწმენა.

ცხადია, რომ ჩვენს ისტორიკოსს ასი წლისა და მეტის ამბები ზეპირ გადმოცემით და „თავით თვისით“ არ შეეძლო დაეწერა. უეჭველია მას საისტორიო წყაროები ექმნებოდა და მის თხზულებითგანაც ჩანს, რომ ჰქონია კიდევც. მაგ. ჯალალედდინის მიერ ტფილისის აღების შესახებ ავტორი ამბობს: „მრავალგზის მოაველინა დასტური მეფემან დატევებად ქალაქისა, ძლით დაარწმუნა ბოცოს წარსლვა, ვითარცა სწერს ვინათგანმე ბერი მღვიმელი“-ო (*753, გვ. 578). მაშასადამე, სადაც ავტორს ჯალალედდინის საქართველოში ლაშქრობა აქვს მოთხრობილი, მას წყაროდ ხელთა ჰქონია საისტორიო ნაწარმოები, რომელშიც ეს ამბები ყოფილა აღწერილი. ამ თხზულების ავტორი ყოფილა „ბ ე რ ი მ ღ ვ ი მ ე ლ ი“. ჩვენი ისტორიკოსის სიტყვებითგანა ჩანს, რომ მას ამ წყაროს ავტორის სახელი უკვე აღარა სცოდნია.

უეჭველია ჩვენს მემატინანეს ხელთა სქერია აგრეთვე ერთი საისტორიო წიგნი, რომელსაც რქმევია „წ ი გ ნ ი მ ე ფ ე თ ა ბ ა ლ უ შ ი ს თ ა და ნათესავთა მისთა“. ერთს ალაგას მაგ., ამბობს „წარვიდა აღლარ და კახაბერის ძე კახაბერი, რომელი იყო თესლით ბოროტი, ვითარ გვაუწყებს წიგნი მეფეთა ბალუშისთა და ნათესავთა მისთა“-ო (*868, გვ. 712).

მონღოლების შემოსევის აღწერილობა ჩვენს ისტორიკოსს, როგორც ეტყობა, დამყარებული აქვს სხვათა შორის ერთს წყაროზე, რომელიც თურმე „თანადამხუდარი“ ცნობებისდა მიხედვით ყოფილა შედგენილი. იგი ამბობს მაგალითად, რომ მონღოლთა მკედრობა „მივიდა ნიშაბურს, სადა ნიშაბურელთა სამგზის წყობა ყვეს და ბრძოლასა თვის[სა] პირველსა კელად იგდო ქალაქი, სადა იგი სამასი ათასი კაცი თავდაკუთით მოკლა, ხოლო მეორესა ჯერსა ასი ათასი და მესამესა ომსა ოცდა თორმეტი ათასი და უკეთუ არა ჯერ ხართ, მართლაცა არს, [რამეთუ] დიდსა სეიბადანისა ხოჯა შამშადინისა ძმა თანადამხუდარი იტყოდა ამას ნიშაბურისა მოხრებასა“-ო (*759, გვ. 586).

დავით ნარინისა და ულუ დავითის მეფობისათვის კიდევ ჩვენს ისტორიკოსს ხელთა ჰქონია განსაკუთრებული თხზულება, რომლის შემდგენელადც ვილაც „ი ყ ვ ე ლ თ ა-ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი“, ანუ როგორც ბერძნები ამბობდნენ ხოლმე „პოლესტორი“ ითვლებოდა. ეს ცხადდა ჩანს ჩვენის ავტორის შემდეგ წინადადებითგან: „ხოლო მოწვენილ არს ესეცა სიტყუა“-ო, ამბობს იგი, „რომელ სხვა ვინმე ყ ვ ე ლ თ ა-ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი იტყვს, ვითარმედ ყარაყურუმს ყოფასა ორთავე მეფეთასა გაუყვნა ესრეთ განბჭობითა, რომე მეფობა ლაშას ძესა დაუმტკიცონ, და ესრეთ წარმოავლინა და რუსუდანის ძე დავით მაშინვე ლტოლვილი ღამით განიპარა და წარვიდა აფხაზეთსა“-ო (*809, გვ. 652).

უეპველია ჩვენს ქართალმწერელს თვით მის მიერ ჩამოთვლილსა და ზემოაღნიშნულს წყაროებს გარდა თავის თხზულებისათვის სხვა კიდევ ბევრი მასალები უნდა ჰქონოდა და ექნებოდა კიდევ, თორემ ისეთს შინაარსიანს ისტორიას როგორ დასწერდა? ცხადია, მაგ. რომ მას ხელთა ჰქონია სხვათა შორის იმდროინდელი ხალხის აღწერისა და შემოსავლის დავთრები (*818—820, 875, გვ. 663—665, 719—720) და გადასახადისა და ბაჟის წიგნები (*925, გვ. 670):

წერილობით წყაროებს გარდა ჩვენს ისტორიკოსს ზეპირ გადმოცემითაც, „თქმულებით“—აც უსარგებლია. ამნაირს წყაროს იგი უფრო მაშინ მიმართავს ხოლმე, როცა მას სამეფო სახლის შინაურ და საიდუმლო საქმეების დასურათება ჰსურს. მაგ. დედოფალ გვანცას სიკვდილის შესახებ ის ამბობს: „ხოლო გვანცა დედოფალი, ავაგის ცოლყოფილი, მოკლულ იქმნა თათართა შინა მყოფი, რომელსა იტყვან, ვითა ასულსა მისსა ხუაშავისა, რომელი იყო ცოლი სევიფარდავლის ხოჯა შამშადინისა, მისითა განზრახვითა მოიკლათ“ (*843, გვ. 688).

ამგვარადვე ჩვენი „ქართალმწერელი“ ბასილ მწიგნობართ-უხუცესის მოკვლის ერთ-ერთ მიზეზად იმას სთვლის, რომ „სიტყუა ცა იყო, ესუქნის თანა ეყო, ამისათვის შესმენილ იქმნა ბასილი წინაშე მეფისა, რომელმან მსწრაფლ მოიყვანა და ბრძანა ძელსა დამოკიდება“-ო (*846, გვ. 691).

ღმიტრი თავდადებულის ქონების მონღოლთა ყაენის მიერ მიტაცების შესახებ ისტორიკოსი სწერს: „წარიღეს ყოველი, არა დამთა, რამეთუ მოქალაქეთა ცა უწყოდეს საგანძურნი მეფისანი და შინაგამცემელ იქმნეს. ხოლო იტყვან ამასაცა: ხოჯა აზიზის შვილი, რომლისა მამა მოეკლა მეფესა დავითს, ხუტლუბულა და იგი ორნივე მტერობად შეითქუნეს მეფისა“-ო (*898—899, გვ. 739), ამ შემთხვევაშიაც, მამასადამე, ავტორს საზოგადოებაში გავრცელებული ხმებისათვისაც ყური უთხოვებია.

დავით მეფის გარდაცვალების შესახებაც ჩვენს ისტორიკოსს გარდმოცემა მოჰყავს და ამბობს: „თქმულ არს ესეცა, ვითარმედ წამლისა მიერ აღსრულდა ცოლისა მისისა [მიერ], ვითარ სიტყვსამოქმედი იტყვის მაკედონენლისა მის დიდისა მიდოსით თავმტკიცენულობად მყოფისა და იჭვისა წამლისასა მიდოს და ანთიპატოს მიერ მიცემისა, ეგრეთვე დავითის [თვს] თქმულ არს ესუქნის მიერ შურისათვის ბასილ უჯარმელისა, რომელი მოაკუდინა მეფემან“-ო (*867, გვ. 711—712).

ღადმოცემითვე სარგებლობს „ქართალმწერელი“, როცა აღიარებული აქვს, რომ დავით მეფემ საქართველოს ეკლესიათა ქონებრივი მდგომარეობა შეარყია და მამულთა მიტაცებას ხელი შეუწყო: „თქმულ არს ესეცა, ვითარ ბრძენისა სოლომონისათვის წერილ არს, ჟამსა სიბერისა მისისა არა მართლად ვიდოდა წინაშე ღთისა. და მძლავრებისაგან თათართასა უცალო ქმნილმან იწყო შლად საყდართა საეპისკოპოზოთა, რომელნი სანატრელთა მეფეთა შესავალნი სოფელნი მიენიჭნეს, განსცემდა, ეგრეთვე მონასტერთა“-ო. (*851, გვ. 696). მაგრამ ამ შემთხვევაში „თქმულ არს“ შეიძლება მართო ზეპირ წყაროს-კი არა, არამედ წერილობითს საბუთსაც ჰინიშნავდეს, სახელდობრ იმდროინდელ საეკლესიო კრების ძეგლისწერას (იხ. ქტბი II, 164—166), სადაც ეს გარემოება საგანგებოდ არის აღნიშნული.

საზოგადოდ ჩვენი ისტორიკოსი განათლებული ადამიანია, მას გადაკითხული აქვს „ძველი წიგნები“! მონღოლების შესახებ იგი მაგალითად ამბობს: „ქვეყანასა მზისასა აღმოსავლეთით კერძო, რომელსა ეწოდების ჩინმაჩინ, გამოჩნდეს კაცნი ვინმე საკვირველნი, ადგილსა ყარყურუშად წოდებულს, უცხო სახითა, წესითა და შესახედავადცა, რამეთუ არცა ძველთა წიგნთა სადა იპოვების ამბავი მათი“-ო (*730, გვ. 548).

მას ძველი ბერძნული საისტორიო მწერლობაც სცოდნია. აი მაგალითად როგორ გვისურათებს საქართველოს გაჭირვებას მონღოლების ხელში: „ესე ვითარნი ჭირნი მოიწივნეს, რომელ ძველთა სამეწიგნთა სმენილ არს, რომელნი თანა-შეესწორებთან ქრისტეს ჭვარის მცველთა იუდეანთა ზედა ქმნულ იერუსალიმსა სრულიადსა მოსპოლვასა ტიტეს და უესპასიანეს მიერ, ვითარცა იტყუის ქართალმწერელი დამრავალმოთხრობელი იოსიპოს“ (753, გვ. 578).

რუსულდანი ვერავი განზრახვის შესახებ თავის ძმისწულის წინააღმდეგ ისტორიკოსი ამბობს: „გარნა განაქარენა ზრახვანი ზეგარდამომან განგებამან, ვითარ აქიტოველისანი დავით წინასწარმეტყველისანი და არა გულისკმა-ყო, რამეთუ განაქარვის ზრახვანი კაცთანი ზრახვამან ღთისამან, ვითარ ფარაოსი მოსესზე, ვითარ განერა კელთაგან მისთა ლტოლვილი პირველად, ვითარ იტყვს ქართალმწერელი იოსიპოს, და კუალად ვითარ განერა დავით კელთაგან სულტანისათა, რამეთუ ცუდ იქმნა განზრახუა მათი. და სხვაცა მოვიკსენო: არა ცუდ იქმნა, რლ იქმნა განზრახვითა ასტუვაგისათა, არა ცუდ იქმნა[ა] წარვლენა ასულისა [მისისა] მანდანისი.... მოცემა ძისა მისისა კვროსისი“-ო. ამისდა მიუხედავად ასტიავი გადარჩენილ და წამოზრდილ შვილისშვილის კვროსისაგან ზომ მანც „ძლეული, შეპყრობილ იქმნა კვროსისა მიერ, რომელი შემდგომად ასტუვაგისა მეფე იქმნა. და ანუ არა ამო იქმნა ხრიზმოზიცა იგი აპოლონის დედოფლისა და უმეტეს ამისსა არა განცრუვდა ხრიზმოზიცა იგი პრიამოსი[სა] მეფისა ასულთასა და... მთავრისა ალექსანდრე-პარიდოსი[სა] ზედა, რომელმან მიმტაცებელმან ელენისამან ცოლისა აღამენოსის ძისა მენ[ელ]ო[ს]ისგან, რომელი იპყრა წელთა ოცდათორმეტთა, [ხოლო] ოცდა რვად წლად უმშვიდებელნი ბრძოლანი მოუგნა ტროადელთა [და] სრულიად[ი] მოსპ[ოლ]ვა ნათესავსა მისსა“-ო* (*785, გვ. 619—620).

ბერძნული მწერლობის ცოდნა ჩვენს ავტორს შემდეგ ქვემოთ-მოყვანილ ორს წინადადებაშიაც ემჩნევა: „ერისთავი სამადავლა, კაცი ყოვლითა სამკედროთა ზნითა შემკობილი და მოისარ რჩეული, მსგავსი მოსიმახოსა ებრაელისა, გინა ნეოპტოლემეს პილასი რჩეულისა სახელოვანისა მერმიდონთ მოძღვრისა“ (*913, გვ. 755). ან კიდევ ერთგან ისტორიკოსი ამბობს: „გარნა წერილ არს, ვითარ აფროსინელთა შინა სიტყუა, იტყვს ვინმე, იბძროლებოდეს რა ანტიპატროს და ყრმა კასანდროს მოაკვდინა“-ო (*865, გვ. 710).

დავით მეფის სიკვდილის შესახებ ხმები გავრცელებული ყოფილა, ვითომც იგი მოეწამლოთ და ჩვენი ავტორი ამის გამო ივონებს: „ვითარ სიტყვს-მოქმედო იტყვს მაკედონელისა მის დიდისა მიდოსით თავ-მტიენეულობად მყოფისა და

* დედანი დამხინჯებულია, შემდგომსამებრ აღვადიგე.

იქვისა წამლისასა [მიდოს[ის] და ანთიპატოს მიერ მიცემისა, ეგრეთვე დავითის თქმულ არს ესუქნის მიერ შურისათვის ბასილ უჯარმელისა, რომელი მოაკუდინა მეფემან უწყსოებისათვის; თანა ეყო ბასილი ესუქნის და არა რიდა საწოლსა პატიონასა მეფისასა“-ო (*867, გვ. 711—712).

იცის მან საბერძნეთისა და რომის ისტორია; იგი მავალითად ერთს ალაგას, სადაც მოთხრობილია, რომ მონღოლთა საბრძანებელი 4 მოხელის მიერ განეგებოდა, მას განმარტებული აქვს, „ვითარ ძუელთა ოდესმე... რომისა [და ი]ონთა ქვეყანათა განაგებდეს ოთხნი ვპატონი“-ო (*805, გვ. 647).

ძველ მწერლობას გარდა, მას თანამედროვე მონღოლებისა და მათ მეტომეთა საისტორიო მწერლობაც შესწავლილი ჰქონია. ჩვენს ავტორს სცოდნია სხვათა შორის უიღურთა ანბანი, და „წერილი“. აი რას ამბობს იგი ამის შესახებ: „მოიპარე! წერილიცა ამათ მცირედითა ასოთა, რამეთუ ათექვსმეტითა ასოთა დასწერენ წიგნსა, რომელ ადვილ სასწავლოცა არს და ადვილ გულისკმისსაყოფი“-ო. (*731, გვ. 550).

ავტორის მონღოლურის ცოდნა სხვათა შორის იმითაც მტკიცდება, რომ მას მოყვანილი აქვს მონღოლების წელთაღიწხვის კენკლოსის მონღოლური სახელები და მათი მნიშვნელობა. კენკლოსი „ესე ათორმეტ წლად გააწიეს, რომელსა უწოდენ სახელსა ესრეთ: „ყურყუნჯილ, უქ[უ]რჯილ, ფარსანჯილ, თავლინჯილ, ლუინჯილ, მორინჯილ, ყო[ი]ნჯილ, მეჩინჯილ, თადანჯილ, ნოხინჯილ, ყაყარჯილ“. ესე არს სახელი ათორმეტთა ცხოველთა, რომელთა მისცეს მთავრობა თვითოსა წლისა თვითოსა პირუტყუსა, რომლისა პირველად თავუყვეს ყურყუნჯილ, რომელ არს თავუ, მერმე ზროხა, ავაზა, კურდღელი, ვეშაპი, გველი, ცხენი, ცხოვარი, ყაპუზუნა, ქათამი, ძაღლი, ღორი“-ო (*732, გვ. 551).

სცოდნია მას მონღოლური ენაცა და „წიგნი“-ც, ამასთანავე სარწმუნოება და ზნე-ჩვეულებანი, მონღოლური საბუთებიც წაკითხული ჰქონია. ჩვენს ისტორიკოსს მოთხრობილ აქვს, რომ მონღოლებს „აქუნდა წესად ერთისა ღთისა თავუანისცემა, რომელს თენგრი უწოდეს ენითა მათითა და წიგნთა თავსა ესრეთ დამწერელნი: „მანქუ თენგრი ქუჩინდურა“, ესე არს „უკუდავისა ღთისა ძალითა“-ო (*732—733, გვ. 552).

ჩვენს ეპოქალმწერელს თავის თხზულებაში ერთს ალაგას მონღოლური ლექსიცი აქვს მოყვანილი, მონღოლთა მხედართ-მთავარი ჰემესის მახლობლად ომის ამბავს უცდიდა და „ნადირობასა და ლაშქართა ყოფასა ამბვისა მომლოდებასა აბალა იხილა თათარი ვინმე ლტოლვილი (დამარცხების შემდგომ). ხოლო მან კითხულმან ყოველივე ლექსთა მიერ შეწყობითა წარმოუთხრა ენითა მათითა თვითეულისა მთავრისა შედარება, ალიყანისთვის თქუა: „ვითარცა მალლით მომავალი შავარდენი მოუქდა, მანგულდემურ ვერძსა მიემზგავსა, სირმონის შვილი ებაგან მხტომელსა ვეფხსა და იასიბულა მოზვერს ბულა-კამბესსა“. „ხოლო ქართველთა მეფისათვის ესრეთ თქვა ენითა მათითა: „თენგარი მეთუ ქურქურბა ბულარ მეთუ ბუილდაჯი“. ესე იგი არს: „ეითა ღთი გრვეინვიდეს, ვითა აქლემი ბულრობდეს ქართველნი“ (*886, გვ. 728). იმდროინდელი მონღოლური პოეზია და სიტყვიერება შენახული არ არის, რომ შეგვედარებინა ჩვენი ავტორის ლექსი, მაგრამ ცნობილია, რომ მონღოლები საზოგადოდ გალექსილ სასაუბრო პოეზიაში ამგვარ მიმსგავსებათა დიდი მოყვარულნი ყოფილან. ეს სხვათა შორის მონღოლურ თხზულებითგან „ალტან ტობჩი“-თგანაცა ჩანს, სადაც ჩინგიზ ყაენის სიტყვაც ლექსად არის

მოყვანილი და თვით ამ ლექსშიაც იმგვარივე პოეტური მიმსგავსებანიც მოიპოვე-
ბა, როგორც ქართველ ისტორიკოსის მიერ მოყვანილს ნაწყვეტშია: „მტრებზე
დაცემისა და ნაგარდობის დროს მიუხდით შავარდენსავეთ, შეტაკების დროს
მტრებს მიმინოსავეთ დავაფრინდით, შეუტიეთ მშვიერ ვეფხსავეთ, გამძვინვარებულ
„ბურგუგ“-სავეთ“ (იხ. АЛТАНЬ ТОНЧИ თარგმანი ლამა გალსან გამბოვეისა, გვ.
130—131),

აღმათ ქართველს ისტორიკოსს მონღოლური საისტორიო თხზულებები ჰქო-
ნია ხელთა, როცა თავის თხზულებასა სწერდა. მაგრამ მონღოლურს გარდა თუ
თვით უიღურული ენა არა, უიღურთა შესახები ისტორიული გადმოცემაც, რო-
გორც ჩანს, აეტორს შესწავლილი ჰქონია; ერთგან ამბობს: „სარჩუ ვინმე იყთ
ემაურთა (ემირი?)“ უიღურთა, რომელთა გვარისა საქმენი განსაკვრებელ არი-
ან, ვითა ზღაპარნი და არიანცა ზღაპარ და ცუდ, ამისთვის უჯერო არს აწ თქმა“-ო
(*735, გვ. 555).

ქართველ ისტორიკოსს მონღოლთა წელთაღრიცხვაც სცოდნია, ესმის მისი
წესი და რიგი, გაუგია რა საფუძველზეა ეს აღრიცხვა დამყარებული და სცდილობს
თანამედროვე მკითხველს ეს ქართველებსათვის უცნაური „წელიწადის სათვალავი“
გააგებინოს. მონღოლებმა „შექმნეს ქორონიკონის სახედ ათორმეტი წელიწადი
ათორმეტთა პირუტყუთა [და] ცხოველთა სახელსა ზედა და თვითოს პირუტყუს და
ცხოველს თვითოსა წლის მთავრობა განუჩინეს, ვითარ ძუელ ოდენსე ელინთა ბრძე-
ნთა ათორმეტთა ზოდიაკთა, რომელ არიან ეტლნი: ეტლნი მზისა და მთვარისა.
ამათ ეტლთა თვითეულთა მისცეს ოცდა ათ-ათი დღე. არა თუ ცხოველნი არიან,
არამედ ზომანი. ეგრეთვე ამათ თვითოსა წელიწადსა მთავრობა განუჩინეს თვითოსა
პირუტყუსა, რომლითა ათორმეტივე გათავდების, თავსავე დაიწყებს. ვითარ ათ-
ცხრამეტული, ცამეტური, ზედნადები, ზედქუსიეული, რამეთუ ცხრამეტ წლად გა-
აწევს და მერმე თავსავე დაიწყებს და ეგრეთვე ესე ათორმეტ წლად გააწევს და
მერმე თავსა დაიწყებს... ესენი აქუნდეს წელიწადის სათვალავად, ვითა ჩუენა
ქორონიკონი“-ო (*732, გვ. 550—551), ამბობს ისტორიკოსი.

ჩვენს აეტორს რასაკვირველია სპარსულიც ეცოდინებოდა და სცოდნია კიდევ
მას მოყვანილი აქვს ერთი სპარსული წინადადება და თანაც მისი თარგმანი დაურ-
თავს. მუჭლიდმა, რომელმაც მონღოლთა სარდალი ჩაღატა დამე ფარულად წუ-
თისოფელს გამოასალმა, თავი გამოჰყუთ „ლერწმთანითგან“, სადაც დამალულიყო
მკვლევლობის შემდგომ და სისხლიან ლახვრითურთ ხელში მიუახლოვდა თათრებს
და მიამახაო: „მენ ქუშტამ ჩაღატარ“, რომელ არს ენითა სპარსულითა, „მე მოვპ-
კალ ჩაღატარ“ (*790, გვ. 626).

თუმცა ჩვენს „ეთიოპიაში“ წინანდელი საისტორიო თხზულებები აქვს
ხელთა, მაგრამ წყაროებით განურჩევლად კი არ სარგებლობს, მონურად-კი არ
იმეორებს ყველაფერს, რასაც მისი წინამორბედნი ამბობდნენ, არამედ კრიტიკუ-
ლად განხილვის შემდგომ. აი, მაგ. რასა სწერს იგი ულუ და ნარინ დავითების გა-
მეფებაზე: „ხოლო მოწვეულ არს ესეცა სიტყუა, რომელ სხვა ვინმე ყოველთა-

* თეიმურაზისეულში „ემურთა“, ქცაში „მთავარა“; امير اولوس (И. Березня, очерк внутреннего устройства улуса Джучиева, 57).

აღმწერელი იტყვს, ვითარმედ ყარაყურუმს ყოფსა ორთავე მეფეთასა გაუყვნა ესრეთ ვაბჭობით, რომელ მეფობა ლაშას ძესა დაუმტკიცონ და ესრეთ წარმოავლინა. და რუსუდანის ძე დავით მაშინვე ლტოლვილი ღამით განიპარა და წარვიდა აფხაზეთს. და მე არ შევიწყნარებ ამას: პირველად, რომ ყაენმაჰან არა გაუყვნა... და მეფობა ორთავე მანგუ ყაენის შვილმან ყუბილა ყაენ მოსცა და ულუ ყაენისა წარმოავლინა და მანცა ორთავე დაუმტკიცა მეფობა და ორნი დასხდეს ტახტსა ზედა და აზომ, რომელ მრავალი სიგელი იპოვების და თვთ მე მინახავს, რომელ სიგელსა თავსა სწერია: „მეფენი ბაგრატიონანი და ნებითა ღთისათა დავით და დავით“ და კელაყა ორთავე რთავს: „ჩემ დავითისაგან მტკიცე და ჩემ დავითისაგანცა მტკიცე არს“ (*809, გვ. 652). მაშასადამე, ავტორი თავის წინამორბედთა თხზულებებს აკვირდებოდა და როცა იქ მოქცეული ცნობები უტყუარს საბუთებს „სიგლებს“ ეწინააღმდეგებოდა, არ „მეიწყნარებდა“ ხოლმე.

ყურადღების ღირსია, რომ ჩვენს ისტორიკოსს ამ შემთხვევაში შეუწყნარებლობის საბუთებიც მოყვანილი აქვს: „მრავალი სიგელი“, რომელიც „თვთ მე მინახავს“-ო; და რომელთაც მეფეთა კელაყა ორთავე რთავს“-ო. მაშასადამე, ისტორიულს სიმართლეს იგი დედან-საბუთების ცნობებისდა მიხედვით არკვევს. ხოლო ეს უკვე საისტორიო კრიტიკის მეთოდის ჩანასახია და ქართულს მწერლობაში ეს კრიტიკული მეთოდი პირველი ცდა არის.

უფრო მეტი სიმკაცრითა და უნდობლობით ეპყრობა ქართველი ისტორიკოსი „უიღურთა გვარისა“ საქმეებს, რომელთა აღწერილობაც მას ხელთა ჰქონია. იგი დაცინვით გაიძახის: „განსაკვრებელ არიან, ვითა ზღაპარნი, და არიანცა ზღაპარ და ცუდ, ამისათვის უჯერო არს აწ თქმა“-ო (*735, გვ. 555).

ხალხურ ზღაპრებს, „გვართა საქმეებზე“ ზეპირ-გადმოცემას, საგმირო პოეზიის ნაწარმოებებს ჩვენი ჟამთააღმწერელი, მაშასადამე, ისტორიისათვის დამამცირებლად და უჯეროდ სთვლიდა.

ასეთი მკაცრი მსჯელობის შემდგომ პირდაპირ გასაოცარია, როგორ მოხდა და როგორ შეიტანა მანვე თავის თხზულებაში ის მართლაც-და „ზღაპარნი“, რომელიც მოთხრობილია ლაშა-გიორგის ძისადმი ხაროში მყოფ გველების სიყვარულის შესახებ, ან სამფეხა ცხენზე სამი დღე და ღამე ჰენება, ან კიდევ ადამიანთა ძალღურ ყეფისაგან გარემოცულ ქალაქის ზღუდეების ორგან განრღვევა და დაცემა (იხ. აქვე გვ. 251)? ამიტომ უნებლიეთ ეჭვი ებადება მკვლევარს, მერმინდელ გადაამწერის ჩამატებული ხომ არ არის ეს ადგილები?

სხვა ქართველ ისტორიკოსებსავით „ჟამთააღმწერელსაც“ თხზულებისათვის წინდაწინ შედგენილი გეგმა ჰქონია. ეს ზემომოყვანილ (გვ. 246—247) ცნობებითა მტკიცდება და აშას გარდა იმითაც, რომ ავტორს არას დროს არ ავიწყდება, სად რა უნდა სთქვას და ხშირად წინდაწინვე გვატყობინებს რასაც ქვემოთ მოგვითხრობდა: „ესე აქამომდე იყაენ“-ო, ხოლო როცა მოთხრობის საგანს ათავეს, იგი აცხადებს: „აწ ვახსენოთ მცირედ-შვილთა-თვსთა-ცა ჩინგის ყაენისათა“-ო (*736, გვ. 557). მართლაც მოთხრობა მოკლეა და შემდეგი წინადადებით ბოლოვდება: „ხოლო სხუათა უქანასკნელ ვაჟსენოთ“-ო (*737, გვ. 558). ერთგან ჩვენი ისტორიკოსი ამბობს: „საქმენი სარგისისნი ზემორ აღგვწერია და შემდგომად ვაჟსენოთ [ძე მისი ბექა]“-ო (*874, გვ. 718).

თუ რომ რაიმე მიზეზის გამო იგი იმულებული იყო თხრობის პირდაპირი მიმდინარეობისათვის გადაეხვია და წინა ნაამბობი შეეწყვიტა, მორჩებოდა თუ არა

ამ ახალ საგანზე წერას, ყოველთვის მკითხველს საგანგებოდ მოაგონებდა ხოლმე, რომ თავის შეწყვეტილ მოთხრობას კვლავ უბრუნდება: „ზემოდატევებული ამბავი აღმართ-მაბიჯებელთა კვალად ვიწყით“-ო (იქვე, *756, გვ. 582). ან კიდევ „ეხე აქამომდინ იყავნ, ხოლო ჩვენ დამთომილისა სიტყუსა მიმართ აღვიდეთ“ (*777, გვ. 609), „ხოლო ჩუენ პირველსა[ვე] სიტყუსა აღვიდეთ“-ო. (*785—786, გვ. 620), „ხოლო ჩუენ პირველივე სიტყუა მოვიკსენით“-ო (*808, გვ. 650), „ხოლო ჩუენ, გზისა მცირედ გარდამაბიჯებელნი, კუალად მოგზაურ ვიქმენით“-ო (*851, გვ. 696), „ხოლო ჩუენ ზემოკსენებულისა აჰმადის მიმართ აღვიდეთ“-ო (889, გვ. 731), „ხოლო ჩუენ პირველ გზა აღვლოთ, მცირედ კერძო გარდამაბიჯებელთა“-ო (*906, გვ. 747).

ქართველი ქართალმწერელის ღირსებას მისი მიუდგომლობა და პირუთენელობა შეადგენს. იგი მაგ. საქართველოს მტრების ღირსებას, — ჯალალედდინისა, რომელმაც დიდი ცოდვა დაატრიალა ჩვენს ქვეყანაში, და მონღოლებისას, საქართველოს განმაოხრებელთა, — სასიქადულო თვისებებს მაინც არა ჰმალავს, პირიქით, ყოველთვის დიდის პატივისცემით იხსენიებს ხოლმე მათ. თუმცა ამასთანავე იმ საშინელ აოხრებასაც, რომელიც მონღოლების ბატონობას მოჰყვა, არ ივიწყებს და საუცხოოდ ასურათებს. საგულისხმიეროა, რომ საქართველოს ამამტუტებელის ჯალალედდინის სიკვდილის აღწერის დროს მას არც წყევაკრულვა, არც სხვა რამ განსვენებულისათვის საძრახს სიტყვა წამოსცდენია, არამედ დიდის ღირსებით, თითქოს სინანულითაც-კი ამბობს: „მოიკლა კაცი იგი მალალი და საჯელოვანი ჯელმწიფე ვინა[ა] დაუდგრომელ არს მინდობა სოფლისა ამის ამოის“-ო (*762—763, გვ. 591). ამგვარადვე გულწრფელად აქებს ჩვენი ისტორიკოსი მონღოლების მაღალ ზნეობრივ თვისებებს: „ტყუვილი სიტყუა ყოვლადვე არ იყო მას შინა, არა თვალახენანი პირსა კაცისასა, არცა დიდსა, არცა მცირესა და უმეტეს საბჭოთა შინა, რამეთუ კეთილნი წესნი ეპყარნეს ჩინგის ყაენისაგან განჩენილნი“-ო. (*731, გვ. 549).

ქართველი ისტორიკოსის მტერთადმი პირუთენელობა აიხსნება იმით, რომ საქართველოს იმდროინდელ დაცემისა და უბედურების მიზეზად მართო გარეშე მტრებს-კი არა სთვლიდა, არამედ უმეტესად ქვეყნისა და მკვიდრთა შინაურ ცხოვრების მრავალს ნაკლულეყანებას, მთავართა განცალკევებულსა და შეუზრახებელ მოქმედებას, საზოგადოებრივ აზრის დაძაბუნებას და ზნეობის დაცემას და სხვას.

საზოგადოდ ქართალმწერელის თხზულება შინაარსიანი ნაწარმოებია და თვით მოთხრობის ასპარეზიც ფართოა: იქ საქართველოს მართო პოლიტიკური თავგადასავალი-კი არ არის აღწერილი, არამედ სახელმწიფო ცხოვრება და წესწყობილება ცხოვლად არის დახატული, მრავალი ძვირფასი ცნობები მოიპოვება მოხელეობისა და მართვა-გამეგობისა, გადასახადებისა და ბეგარისა, მეხარკეობისა და მელაშქრეობისა, მცხოვრებთა რაოდენობისა და მოძრაობის შესახებ, საეკლესიო საქმეებიც, ქვეყნის ზნეობრივი მდგომარეობაც, შინაური საცოლქმრო ვითარებაც საკმაოდ არის დასურათებული. ჩვენი ავტორის ისტორია აუარებელს ცნობებს შეიცავს და მისი ღირსება იმითომ უფრო ორკეცდება, რომ XIII საუკ. საბუთები ცოტაა შერჩენილი და ბევრს შემთხვევაში ეს თხზულება მკვლევარისათვის ერთადერთი წყაროა.

მაგრამ ჩვენს ისტორიკოსსაც ბევრად უფრო მეტი სცოდნია, ვიდრე მოთხრობილი აქვს. ხშირად იგი თავის მოთხრობას განგებ ამოკლებს, რომ თხზულება მეტის მეტად არ გაგრძელდებოდეს, მდნლოლების შესახებ იგი მაგალითად ამბობს: „კეთილნი წესნი ეპყრნეს ჩინგის ყაენისაგან გაჩენილნი. რომელთა თვითეულად წარმოთქმა გძელ არს“-ო, (731, გვ. 549), იკონიის წინ მომხდარი ბრძოლის შესახებ ნათქვამია: „კართა ქალაქისათა იქმნა ომი ძლიერი, რომელი თვთეულად არა ადს ქამი მოთხრობად“-ო (*732, გვ. 603—604). ყაენმა რომ პაპა სარგის ჯაყელი, ციხისჯვარელი და მეფე განდგომის თავიდაზე გამოსაძიებლად დაიბარა, „განმრავლდა სიტყვა მათ შორის და მრავალგვარად უბნობა, რომელთა არა არს ქამი თქმად და წერად“-ო (*839, გვ. 684). ჩვენი ავტორი საზოგადოდ შიშობს, „რათა არა განგრძელდეს სიტყუა“ (*844, გვ. 690) და „არ გავამრავლოთ სიტყუა“-ო (*879, გვ. 723). იგი ცდილობს, რომ თავისი აღწერა შეამოკლოს და ამბობს ხოლმე: „თვითეულად არა არს ქამი მოთხრობად“ (*846, გვ. 691) ან არა და „შეუძლებელ არს მოთხრობად თვთეულისა“-ო (*905, გვ. 747).

ჩვენი ქართალმწერელის თხზულება, როგორც ირკვევა, სანდო საისტორიო წყაროდ უნდა ჩაითვალოს. ამის დამამტკიცებელი მრავალი ცნობები ქლიერის ისტორიის მესამე წიგნში იქმნება თავმჯდომარე, აქ მხოლოდ ორიოდ მაგალითს მოვიყვან. მაგ. ქართველი ქართალმწერელის აზრი, რომ ულუ დავითი და დავით ნარინი „ორნი დასხდეს ტახტსა ზედა“, იმ საბუთებს გარდა, რომელიც თვით მას აქვს მოყვანილი, სხვათა შორის აბელის საყდრის XIII საუკუნის წარწერითაც მტკიცდება, სადაც ნათქვამია: „ქ. ადიდენ და და[ა]მყარენ ღმერთმან მეფენი ჩუენნი დავით-და დავით“-ო (იხ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს Археологические экскурсии, вып. II, 16).

შემდეგ ერთგან ჩვენს ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს: „ნიკოლოზ კათალიკოზი განრისხებული უთქმიდავე და ამხილებდა (მეფე დიმიტრის) მრავლად და ვერ ანწმუნა, დაუტევა კათალიკოზობა და ჭელითა თვისითა აკურთხა ჯუარის მტვირთველი მეფისა აბრამ კათალიკოზად“ (*887, გვ. 730). ეს აბრამი მართლაც დიმიტრის თავდადებულის თანამედრვე „მლდელი და ჯვარის მტვირთველი“ ყოფილა: მას 1278 წელს გუდარების მონასტრის მშვენიერი სამრეკლო აუშენებია. როგორც იგი თვით ამ სამრეკლოს კედლის წარწერაში მოგვითხრობს: „ადიდენ ღმერთმან ძლიერი და უძლეველი მეფეთ მეფე დიმიტრი, მე მიწაჲ მეფობისა მათისაჲ უღირსი მლდელი და ჯვარის მტვირთველი აბრაჰამ ღირს ეიქმენ აღშენებად სამრეკლოთა ამათ... ქქსა უქჳ (ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს Археологические экскурсии II, 33)²³.

„ძეგლი ერისთავთა“

„ძეგლი ერისთავთა“ თავისებურ საისტორიო წყაროდ უნდა ჩათვალოს და ქართულ საისტორიო მწერლობაში განსაკუთრებული ადგილი უკავია. თუ ჩვენ აქამდის ჩვეულებრივ საქართველოს მხოლოდ საერთო საისტორიო წყაროები გვქონდა ხელთა, ეხლა „ძეგლი ერისთავთა“-ს განხილვის დროს ჩვენ თვალწინ კერძო საგვარეულო მატიანე გვექმნება, რომელშიაც ქსნის ერისთავთა გვარეულობის თავგადასავალი არის მოთხრობილი. უეჭველია ამგვარი საგვარეულო მატიანეები სხვაც ბევრი იქმნებოდა აღწერილი ქართულად. ერთ ამგვარ საგვარეულო მატიანის არსებობის შესახებ („წიგნი მეფეთა ბაღუშისთა და ნათესავთა მისთა“) ცნობაც-კი არის შენახული მონღოლთა! დროინდელ ქართველ ქაშთააღმწერელის თხზულებაში (მ^შ დ^წსი ქ^ცა გვ. 712).

ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში მხოლოდ ერთი საგვარეულო მატიანე მოგვეპოვება, რომელიც ეკუთვნის სუმბატ დავითის ძეს და „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონთა“ ეწოდება (იხ. აქვე, 195—197). მაგრამ რაკი ეს მატიანე საქართველოს სამეფო საგვარეულოს ბაგრატიონიანთა თავგადასავალის ამბავს შეიცავს, ამიტომ რასაკვირველია შას საზოგადო მნიშვნელობა ენიჭება. „ძეგლი ერისთავთა“-კი ნამდვილი კერძო საგვარეულო მატიანეა, რომელსაც საქართველოს მხოლოდ ერთი კუთხისათვის, ერთ-ორ ხეობისათვის, განსაკუთრებით ქსნისა და მცირეოდენად არაგვის ხეობათა ისტორიისათვის აქვს მნიშვნელობა ისიც იმიტომ, რომ ქვენიფნეველნი, რომელთა ცხოვრება და მოღვაწეობაც არის „ძეგლი ერისთავთა“-ში აღწერილი, ქსნის ერისთავებად იყვნენ.

ეს თხზულება ეტრატის ხელთაწერ სკანაქსარში ყოფილა ჩართული და უეჭველია თავდაპირველად ლარგვისის მონასტერს ჰკუთვნებია. დ. მ. ე. ღ. ვ. ი. ნ. შ. ე. ს. ი. შ. ვ. ი. ს. მიერ გადაწერილი პირი მ. ბროსსესა ჰქონდა და იქითგან მან ფრანგულად გადასთარგმნა და თავის Additions-ში დაბეჭდა (გვ. 372—384. Addition XIX-ქ De l'origine des éristhaws du Ksan). ქართული დედანი ბროსსეს არ გამოუცია. პირველად თ. ყ. ო. რ. დ. ა. ნ. ი. ა. მ. დაბეჭდა თავის ქ^ცების II წ. (გვ. 1—19) ამ თხზულების მეორე პირის პირისდა მიხედვით, რომელიც 1830 წელს ს. ქუეშს ყოფილა ჰგადაწერილი (ქ^ცები II, 19). თვით დედანი არსადა ჩანს.

როგორც თვით თხზულებასაც ეტყობა და უკვე ბროსსემაცა და თ. ყ. ო. რ. დ. ა. ნ. ი. ა. მ. აც შენიშნეს, „ძეგლი ერისთავთა“ უნდა ლარგვისის მონასტრის რომელიღაც ბერის ან მღვდლის დაწერილი იყვეს. იქ მაგალითად ნათქვამია: „შალვა მოხუცუნა ცოლად ოვსთა მეფის ასული, სახელად ბირდი, რომელმან განადიდა პატივი მონასტრისა ამის“-ო (ქ^ცები II, 7), „მაშინ ვირშელმან ერისთავმან... შემოსწირა ეკლესიასა ამას სკანაქსარი ესე კეთილი“-ო (იქვე 10), „მაშინ ერისთავმა იოანე მასუჭ კვირასა შინა იწყო შენებად ზემოხსა ამის ეკლესიისა, რომელ სამ წელ აღაშენა“-ო (იქვე 13).

მემატიანის აზროვნობა ვიწროა და ცალმხრივი: მისი თვალთა ხედვის ასპარეზი ქსნისა და არაგვის ხეობათა ამბებს ვერ გადასცილებია, ხოლო მოთხრობის ერთადერთ ღირსეულ საგნად მას ან სამხედრო მოქმედება და ომი მიაჩნია, ან ეკლესიათა აგება და შემკობა-გამშვენება. საქართველოს დანარჩენი და უმეტესი ნაწილი მისთვის თითქოს არ არსებობდა და სახელმწიფო-სამოქალაქო ცხოვრების ამბებისათვის ყური მოყრუებული ჰქონია. ამიტომ თითქმის ყოველ ფურცელზე და სტრიქონში ან ლაშქრობასა და ომიანობაზეა ლაპარაკი, ან მოხდომასა და თავდასხმაზე, ან ცარცვა-გლეჯაზე. ჭაბრებულები და გადაბუგული სოფლები და ხეობანი, დანგრეული ციხეები, სისხლის ღვრა უწყალოდ და მცხოვრებთა უღმობელი დაწოკება და წარტყვევნა იქაურ ყოველდღიურ ცხოვრების იმდენად ჩვეულებრივი მოვლენა ყოფილა, რომ ლარგველს მემატიანეს ამაზე მეტი სხვა თითქმის ვერაფერი ჟამბნია.

სამხედრო მოქმედებას გარდა მემატიანის გულისყური მხოლოდ საეკლესიო შენობების აგებისა და შემკობისა, მღვდელმსახურთა პატივისცემისა და დასაჩუქრების ამბებისაყენ იყო მიპყრობილი. მას გულმოდგინედ აღნუსხული აქვს, თუ რომელმა ლარგველმა რა ხატი შეამოსინა და მოაჭედინა, ან ტაძარი ააშენებინა და მოახატვინა. მაგ. იგი ამბობს: ლარგველმა „შეჰქმნა დიდი ესე ხატი მაცხოვრისა საზომითა ტანისა თვისისათა და მოსჭედა იგი. ამანვე შეამკო დიდი ესე ხატი თეოდორესი და შექმნა ორი კანდელი და დაუკიდნა“ (ქ.ჯი II, 8). ერთ-ერთ ქვენიფნეველის შესახებ მემატიანეს ნათქვამი აქვს: „იყო კაცი... მოშიში ღვთისა და მოყუარე მღვდელთა... ამან აღაშენა ქუენიფნევეს ეკლესია და დარბაზოვანი... ამან იწყო შენებად ზღუდეთა ამის მონასტრისათა და აღაშენა სამრეკლოთა და ყოვლითა სამკაულითა შეამკო ეკლესია და შეკრიბნა მღვდელი და მონაზონი და პატივი სცა უუმეტეს ყოველთა ერისთავთა პირველთა და შემდგომთა“-ო (იქვე 10). ივანე ქვენიფნეველის სიქველე და სათნოებაც სხვათა შორის ასეა დახასიათებული: იგი იყო „მოშიში ღვთისა, მოყუარე მღვდელთა, პატივისმცემელი მონაზონთა, განმადიდებელ ეკლესიათა, შემამკობელ ხატთა“-ო (იქვე 11, იხ. აგრეთვე გვ. 13 და 17). ამგვარი ერთფეროვანი და ცალმხრივი დახასიათება ნათელ ჰყოფს მემატიანის პიროვნებას, აზროვნობასა და მიმართულებას.

რაკი ხელთნაწერი დაზიანებული ყოფილა, მატიანეს სამწუხაროდ თავიც აკლია და ბოლოც. ეხლა მოთხრობა ქვენიფნეველ-ბიბლიურთა ლარგვისში დასახლების ამბავით იწყება, რაკ მემატიანის სიტყვით ვითომც ბიზანტიის კეისრის იუსტინიანეზე უწინარეს მომხდარ იყოს (იქვე გვ. 1—3). შემდეგ იუსტინიანეს დროს ბიბლიურთა გაერისთავების ამბავია აღწერილი (იქვე 3—4) და დავით ბაგრატიონის მეფობაში გაერისთავთ-ერისთავებისა (იქვე 4). აქეთვან მოყოლებული მოთხრობის მიმდინარეობა უკვე ირღვევა და ხასიათი იცვლება. „შემდგომად იუსტინიანესა დაჰდა მეფედ დავით ბაგრატიონი“-ო. ამბობს მემატიანე (იქვე 4). იუსტინიანე ბიზანტიის კეისარი იყო, დავით ბაგრატიონი-კი ალბათ საქართველოს მეფე უნდა იყოს. მემატიანეს-კი ისე აქვს ნათქვამი, თითქოს დავით იუსტინიანეს შემდგომ დამჯდარიყოს მეფედ. იუსტინიანე აქ ალბათ ქრონოლოგიურ ცნობის მაგიერ აქვს აღნიშნული, მაგრამ რაკი არა ჩანს, თუ რომელი იუსტინიანე არის ნაგულისხმევი პირველი თუ მეორე, ამიტომღამ მხრივაც ეს ცნობა მაინც-და-მაინც გარკვეული თარიღის მაგიერად ვერ გამოდგება.

საზოგადოდ ეტყობა, რომ უძველეს ხანის შესახებ მემატრიანეს მცირედი ცნობები ჰქონია, დავით ბაგრატიონის შემდგომ ხომ აღარავითარი ცნობები არ მოეპოვებოდა. იგი მაგ. ამბობს „გარდაიცვალნეს მეფენი და ერისთავნი 24-ნი და წელიწადნი არა-მცირედნი, მაშინ დაჯდა მეფედ აღარნასე“-ო (იქვე 5). ამ ოცდა ექვსი მეფისა და ოცდა ოთხი ერისთავის მოღვაწეობის და არა-მცირედ წელთა შესახებ მას, მაშასადამე, არავითარი საისტორიო მასალა არა ჰქონია და იმდროინდელი ქსნის ერისთავთა თავგადასავალისა და ნამოქმედარისა თითონაც არა სცოდნია-რა.

მხოლოდ ზემოაღნიშნულ აღარნასე მეფის დროითგან მოყოლებული დალაგებული საისტორიო მოთხრობა იწყება (იქვე 5). რომელი აღარნასე მეფეა, არა ჩანს იმიტომ, რომ XIII-ს., როდესაც მოთხრობისდა მიხედვით უნდა მას ეცხოვრა, ამგვარი მეფე საქართველოში ცნობილი არ არის. დადიანისეულს ქცაში ამ აღარნასეს გამეფების თარიღად 1220 წ. არის დასახელებული (ქცბი II, გვ. 5, შენ. 8), მაგრამ ვინ არ იცის, რომ ამ დროს საქართველოში აღარნასე კი არა, ლაშა-გიორგი მეფობდა. თ. ე. ო. რ. დ. ა. ნ. ი. ა. ფიქრობს, რომ შესაძლებელია ქრონიკონი მერე იყოს ჩაკერებული და თვით სახელი აღარნასე ვახტანგ III-ის მეტი სახელი იყოსო (იქვე), მაგრამ ესეც საექვთა იმიტომ, რომ როგორც „ძეგლით“-განა ჩანს აღარნასეს შვილსა რქმევია ვახტანგი (იქვე) და ძნელი დასაჯერებელია მამასა და შვილს ერთი-და-იგივე სახელი რქმეოდეთ.

მაშასადამე, აღარნასე მეფითგან მოყოლებული, თუმცა დაახლოვებით, მაინც ხანის გამორკვევა შეიძლება და მონღოლთა-დროინდელ „უღრობას“ გვისურათებს, მაგრამ „ძეგლის“ ამ ადგილისაც უფრო ზედმიწევნით ქრონოლოგიურად განსაზღვრა ჭერ-ჭერობით ძნელია: იმისათვის განსაკუთრებული კვლევა-ძიება არის საჭირო.

უღრობის მოთხრობა თითქმის შეუწყვეტლივ მიმდინარეობს და XV ს. დამდეგის ამბებზე სწყდება (იქვე 17—18), თემურ ლენგის შემოსევის შემდგომ მომხდარ ამბების მოთხრობით.

რაც უფრო მემატრიანე მოთხრობის უკანასკნელ ნაწილს უახლოვდება, თვით აღწერილობაც უფრო და უფრო ვრცელი და ცხოველი ხდება. აქ მოთხრობილის სიმართლის დამტკიცებაც სხვა და სხვა საბუთებით შეიძლება, როგორც მაგ. ვირშელ ერისთავის შესახებ, რომელიც „ძეგლში“ 1396 წ. არის მოხსენებული (იქვე გვ. 15) და მართლაც მცხეთის ერთს 1398 წ. სიგელს ხელს აწერს (ქცბი II, 202—203), განსაკუთრებით-კი თემურ ლენგის შემოსევის შესახებ (შეად. „ძეგლი“ გვ. 15—16 და ლარგვისის პარაკლიტონის ცნობა ქცბი II, 204—205).

აქა-იქ ამ მატრიანეში (ქცბი II, 11 და 15) თარიღებიც არის მოყვანილი, მაგრამ ჩვეულებრივ მთელს მოთხრობაში ქრონოლოგიური ცნობები იშვიათია. ზოგჯერ წელთა რაოდენობა აღნიშნული არის, მაგ. ერთგან ნათქვამია: „მაშინ წინამძღვარ ექმნა ცხრაძმის-კვევლთა ბიძა მისი ცხრა წელ“ (იქვე 10), ხოლო მეორეგან სწერია: „მეორესა წელსა მოუხდეს ყოველნი დვალნი“-ო (იქვე). სხვაგან მეტი არავითარი თარიღი არ მოიპოვება და ეს გარემოება „ძეგლის“ დიდ ნაკლად უნდა ჩაითვალოს.

თვით მატრიანის მოთხრობა ერთფეროვანია და თვითოეული ახალი ცნობა იწყება ან სიტყვით „მაშინ“, ან არა და „მას უამსა“. თავითგან ბოლომდის მოთხრობა

ამგვარად არის აგებული და ყოველს „მაშინ“-სა და „მას ჟამსა“-ს რამდენიმე „ხოლო“ მოსდევს ხოლმე.

ვიწროდ არის შემოფარგლული მატჩანის თვით მოთხრობაც: ქსნის და მციროლენად არაგვის ხეობათა ყოფა-ცხოვრების გარეშე, როგორც უკვე ნათქვამი იყო, მემატჩანისთვის თითქმის არა არსებობს რა და ამის გამო მატჩანე ცოტა არ იყოს მოსაწყენია, როგორც ერთფეროვანი და მოსაწყენი უნდა ყოფილიყო საქართველოს ამ მიყრუებულ ადგილების იმდროინდელი ცხოვრება. მაგრამ რასაც მემატჩანე მოგვითხრობს ხოლმე, სამხედრო ამბებს მაინც თავისებური სიცხოველუ აქვს და მაშინდელ ცხოვრების ამ დარგის ვითარებას მკაფიოდ გვისურათებს, მუდმივი ქიშპობა და შუღლი ორ ხეობას შორის, ერთმანეთთან მიხლომა და თავდასხმა, მოთხრობა მუდმივ აოხრებისა და ცარცვა-გლეჯის შესახებ ნათლად წარმოუდგენს მკითხველს ქსნისა და არაგვის ხეობათა ყოფა-ცხოვრების სურათს. მკვლევარი ვერსად სხვაგან, არც ერთს სხვა ქართულ საისტორიო წყაროში ამის შესახებ ცნობებს ვერ იპოვის. ამიტომ ვისაც ამ მხრივ ქართველ მთელთა იმდროინდელი მდგომარეობის შესწავლა ჰსურს, ვისაც ცნობების შეკრება სწადიან ეთნოგრაფიულ და საზოგადოებრივ მოძრაობისა და ბრძოლის შესახებ ამ კუთხეში, ვისაც ფიქრად აქვს დვალ-ქართველთა შორის გამწვავებული ბრძოლის ვითარება შესწავლოს და მათი მოსახლეობის გამოსარკვევად საჭირო მასალები შეაგროვოს ან გამოარკვიოს თუ რა დამოკიდებულება და ბრძოლა არსებობდა ერისთავთა და ადგილობრივ მკვიდრთა შორის, — მისთვის „ძეგლი ერისთავთა“ თითქმის ერთად-ერთი შინაარსიანი წყარო იქმნება. ამ მხრივ მას თავისი განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს და არას დროს არ დაეკარგება.

მაგრამ ლარგვისის მონასტრისა და ქსნის ხეობის სხვა ადგილების ხელთნაწერები და ნაშთები ცხადად მოწმობენ, რომ ქსნის ხეობის წყარსული ცხოვრების მთელს შინაარსს მარტო ბრძოლა, ომი და ცარცვა-გლეჯა არ შეადგენდა, რომ თუმცა ისე ძლიერად არა, მაგრამ ქართული სულთიერი და ნივთიერი კულტურის მაჩვენებელი აქაც მაინც ისმოდა. მაშასადამე, მკვლევარს უნდა ახსოვდეს, რომ „ძეგლი ერისთავთა“ თავისებურ ღირსებისდა მიუხედავად მაინც ქსნისა და არაგვის ხეობათა იმდროინდელი მდგომარეობისა და ყოფა-ცხოვრების სრული სურათი არ არის.

სასურველია, თუ დედანი არ აღმოჩნდა, ამ თხზულების მეღვინეთხუცესი-შვილის მიერ გადაწერილი პირი მაინც მოიძებნოს და ეს „ძეგლი“ ხელმეორედ შესაფერისად გამოიცეს²⁴.

„ცხოვრება ბაგრატ მეფობისა“ (sic).

„ქართლის ცხოვრების“ გამასწორებელ და შემავსებელ კომისიის წევრები ერთგან გადაჭრით აღიარებენ: გიორგი V-ის, ბრწყინვალის, ისტორია-კი ყოფილა დაწერილი, „ხოლო ძისა მეფისა გიორგისა, მეფისა ბაგრატისა არღარა წერებულყო ვიდრე მეფის გიორგის ძის ბაგრატისამდე“, არც „მეფის ალექსანდრესა და ძისა მისისა, მეფისა კოსტანტინესი, და შემდგომი“ მეფეთა ცხოვრება და თავგადასავალი იყო აღწერილიო. ერთი სიტყვით, ვახტანგ მეფის „სწავლული კაცნი“ აცხადებენ, რომ თავის დროზე მხოლოდ „ბაგრატისა და ძისა მისისა კოსტანტინესი დაეწერათ და ვპოვეთ ძველთა წიგნთა შინა“-ო (მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ნაშრომი გვ. 18 და ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, Опис. II, вып. I, გვ. 120). მართლაც ქ`ცის შემასწორებელ-შემავსებელნი თავიანთ ნაღვეწ შრომაში ამ თხზულებას რამდენჯერმე იხსენიებენ. ბაგრატ მეფის ისტორიის წინ მაგ. ისინი სწერენ: „თუ რაცა იქმნა ყამსა მას, ანუ რა ქმნა მეფემ ბაგრატ, ანუ რაცა იქმნა, ყოველივე ძველის ქართლის ცხოვრებიდამე (sic) აღგვიწერია“-ო (მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ნაშრომი გვ. 36). ამ განცხადებითგანა ჩანს. რომ ქართლის ცხოვრების ზოგიერთ ხელთნაწერებში ოდესღაც საქართველოს ისტორია მარტო გიორგი ბრწყინვალის მეფობით-კი არა თავდებოდა, არამედ ბაგრატისა და კოსტანტინეს მეფობაც მოთხრობილი ყოფილა და ამით თურმე თავდებოდა. ჩვენ ვიცით, რომ მარიამ დ`ფლ ქ`ცას მაგალითად გიორგი ბრწყინვალის ისტორია-კი აკლია და მარტო მისი დასაწყისია შერჩენილი.

„სწავლულნი კაცნი“ მოწმობენ, რომ ბაგრატ მეფის ისტორია „ძველ ქართლის ცხოვრებაში“ ყოფილა შენახული. როგორ და რა სახით? ამის შესახებაც შენახულია მცირედი ცნობა. თავის შრომის ერთს ადგილას იგივე პირები აცხადებენ: ესა-და-ეს „თუით ძველად ნაწერი რომელიმე ვპოეთ კოსტანტინეს ცხოვრება“-ო (იქვე 44). მაშასადამე, ისტორია ცხოვრების სახით ყოფილა აწერილი: სათაურადაც ალბათ ექმნებოდა „ცხოვრება მეფისა კოსტანტინესი“. ამგვარივე ხასიათისა იყო ალბათ ბაგრატის ისტორიაც. როგორც ჩანს, ორივე თხზულება „ძველ ქ`ცა“-ში ცალკე ყოფილა შეტანილი, როგორც ცალკე ნაწარმოები, იმნაირადვე როგორც მაგალითად „მ`მ დ`ფს ქ`ცა“-შია შენახული სუმბატის თხზულება, დავით აღმაშენებელისა და თამარ მეფის ისტორიები.

სამწუხაროდ ეხლა არც ეს ორი „ცხოვრება“-ლა ბაგრატისა და კოსტანტინესი მოიპოვება: ჭერჭერობით მაინც ამგვარი ნაწარმოები არ არის ცალკე წიგნად აღმოჩენილი. თვით კომისიას, ეტყობა, ეს ორი თხზულება თავის შრომაში მთლიანად არა აქვს შეტანილი, თუმცა კი მოსალოდნელი იყო, და ვინც მათ თხზულებაში ბაგრატის მეფობის აღწერილობის სათაურს წაიკითხავს შეიძლება იფიქროს კიდევ, ვითომც „ცხოვრება“ იქ სავსებით ყოფილიყო შეტანილი. მაგრამ ზემოაღ-

ნიშნული ორი თხზულებით ქ¹ცის შემავსებელთ მხოლოდ უსარგებლნიათ და თვით ნაწარმოებნი-კი შრომაში მთლიანად არ ჩაურთავეთ. ამას მათივე საკუთარი სიტყვები გვიმტკიცებენ: კოსტანტინეს ცხოვრების ბოლოს „სწავლულ კაცთ“ ნათქვამი აქვთ, „ესე მეფე კოსტანტინე იყო ძე ბაგრატისი და იმეფა ამანცა კეთილად, ვითარცა ცხოვრება მისი მოგვითხრობს“-ო (იქვე, 41).

ყოველგვარი ღირსია, რომ ბაგრატის ისტორიისათვისაც ავტორს, როგორც ეტყობა, წინანდებურად „ცხოვრება“ უწოდებია — „ცხოვრება ბაგრატ მეფობისა (sic)“ (იქვე 36).

ბაგრატისა და კოსტანტინეს მეფობათა ისტორია ერთად არის შეტანილი ქ¹ცის გაგრძელებაში და მ. ჭანაშვილისეულ ქ¹ცის ხელთნაწერში. სათაური მხოლოდ ბაგრატის მეფობასა აქვს „სახელითა ღ¹თისათა ვიწყით ცხოვრება ბაგრატის მეფობისა“ (მ. ჭანაშვილი. ნაშრომი 36).

ორისავე მეფის ცხოვრებათ შესავალი და დასაწყისი უეჭველია უნდა აკლდეს. ერთისაცა და მეორის მეფობაც თანამედროვე კათალიკოზთა შესახებ ცნობებით იწყება: „იყო მეფობასა შინა მეფეთ-მეფისა ბაგრატისასა კათალიკოზი დავით“ (იქვე 36), — „დაჲდა მის წილად ძე მისი კოსტანტინე ქრისტეს აქათ: ჩუჲა: ამას ჟამში იყო კათალიკოზი დავით“ (იქვე, 38). საეჭვოა, რომ ისტორიკოსს მეფეების ცხოვრების აღწერა ერთბაშად კათალიკოზების ხსენებით დაეწყო. თვით შინაარსიც შემოკლებული უნდა იყოს.

ვინ ყოფილან ამ ორი თხზულების ავტორები, არა ჩანს. ვგონებ სიძარტლესთან უფრო ახლო იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ორისავე „ცხოვრების“ ავტორი ერთი და იგივე იყო, რათგან ორსავე თხზულებას ერთგვარი თვისებები აქვს: ერთგვარი ენით არის ნაწერი, ერთი აზრით არის გამსჭვალული. სწორედ უკანასკნელი გარემოება ნებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ თუმცა ავტორის ვინაობის შესახებ თვით თხზულებაში არავითარი ცნობა არ მოიპოვება, მაგრამ მაინც ალბათ ან ბარათიანთ გვარისშვილი უნდა ყოფილიყო, ან მათი ყმა-კაცი. ამას მოწმობს ორისავე მეფობის მოთხრობის კილო და შინაარსი: თითქმის ყველგან და ყველგან ავტორის სიტყვით ისე გამოდის თითქმის ბარათიანნი რომ არ ყოფილიყვნენ საქმე უეჭველად დაიღუპებოდა, მუდამ, ცოტა არ იყოს, საგვარეულო თავმომწონეობა და ტრიახი გამოსჭვივის: „დიდად ერთგულად და კარგად იყუნენ ბარათასშვილნი: იგინივე წარყუნეს თანა და მსახურეს“ კოსტანტინესა, სხვებმა ვერავინ გაბედო (იქვე, 37), „იწყინეს ბარათიანთა“-ო (იქვე, 39), „არა იყო ღონე წაღებისა ციხისა, რამეთუ მხარი ბარათიანთაგან ჰქონდა“-ო. (იქვე, 40), „თუმცა ბარათიანთა არ გამარჯვებოდა, ძალად ქალაქსაც წაართმევდენ და ქართლსაც შემოეჭიდებოდენ: ამას ზედან იბრინა ღმერთმან, წყალობით მიხედნა ბარათიანთა გაჭირვებასა: და მას უკანით თათართა ძალი ველარა უკადრებია და არცა რბეუა: გატყდეს და შეშინდეს“-ო (იქვე, 41). ცხადია, ამ თხზულებაში ბარათიანთა მოქმედება გადაჭარბებით არის ნაღიღები და მთელი ქვეყნის ისტორია თითქმის ბარათიანთ გმირობის ისტორიად არის გამოყვანილი. ხოლო ეს, რასაკვირველია, ან თვით ბარათაშვილს ვისმეს შეეძლო, ან მათ ყმას.

თანამედროვე იყო ისტორიის ავტორი თუ არა, ამ საკითხის გადაწყვეტა ძნელია იმიტომ, რომ ქ¹ცის გაგრძელებაში შეტანილ „ცხოვრება“-ში ამგვარ საკითხის გამორკვევისათვის საჭირო ცნობები არა ჩანს, ხოლო შეიძლება თვით ღედანში ყოფილიყო. მხოლოდ ერთი წინადადება ისეა ნათქვამი, რომ თითქოს ავტორ-

რი ომის მონაწილე უნდა ყოფილიყო, მაშასადამე, თანამედროვეც. ერთი ბრძოლის შესახებ „ცხოვრება“-ში ნათქვამია: „ჩვენ ქართველთაგანი ერთისა თურმანისძის მეთა არა დაგვაკლდა: იგიცა ჯარმან ფეხითა გაიტანა“-ო (იქვე, 41). მაგრამ ამნაირი სიტყვების დაწერა მართო თანამედროვესა და მონაწილეს-კი არ შეეძლო, არამედ თვითეულ ქართველს უფლება ჰქონდა, თუნდაც მერმინდელ დროს მცხოვრებს, თავისი აზრი ასე გამოეხატა.

ამასთანავე ქ^ეციის გაგრძელებაში შეტანილ „ცხოვრება“-ში კოსტანტინე ბაგრატის შვილად არის დასახელებული (იქვე, ვილატას, როგორც ე. თაყაიშვილი მ ა განმარტა, 1779 წელს არშიაზე სხოლიოში შეუნიშნია: „ეს გიორგი მეფის ძე იყო და არა ბაგრატის“-ო (იქვე, 38 და ე. თაყაიშვილის Опис. II, вып. I, გვ. 120 და 124), და ვგონებ სამართლიანად. ხოლო ავტორი რომ თანამედროვე ყოფილიყო, შეუძლებელია ამგვარი მძიმე შეცდომა მოსვლოდა. ან არა და უნდა ვიფიქროთ, რომ დედანში იმის შესახებ, თუ ვისი შვილი იყო კოსტანტინე, არაფერი ყოფილა ნათქვამი, კომისიას ქ^ეციის გაგრძელების შედგენის დროს თვით შეუტანია ცნობა მეფის ჩამომავლობის შესახებ და სწორედ ამ დროს შეცდომა მოსვლია. რასაკვირველია, როცა დედანი აღმოჩნდება, მხოლოდ მაშინ გამოირკვევა ეს საკითხიც. ეხლა-კი უნდა დავასკვნათ, რომ შე ნ ა ხ უ ლ ი ტ ე ქ ს ტ ი ს ა ნ დ ო ც ნ ო ბ ე ბ ს ვ ე რ გ ვ ა ძ ლ ე ვ ს²⁶.

„მესხური დავითნის მატიანე (ქრონიკა)“

XIV საუკუნის ისტორიის ძვირფას საისტორიო ნაწარმოებად „მესხური დავითნის მატიანე (ქრონიკა)“ უნდა ჩაითვალოს. ეს თხზულება პ. იოსელიანის წიგნთსაცავში დ. ბაქრაძემ იპოვა, მაგრამ უკვე დაზიანებული იყო. ჩვენს განთქმულს მეცნიერს ბატონიშვილს ვახუშტს, რომელსაც ეს წიგნი ხელთაჰქონია, აღნიშნული აქვს, რომ ეს თხზულება ხუთ წიგნად ყოფილა გაყოფილი: „დავითნი მესხურნი ხუთ წიგნად განყოფილი“-ო (ვახუშტის ისტორია, დ. ჩუბინაშვილის გამ., გვ. 236). ესლა მხოლოდ 15 ფურცელი-ღაა შერჩენილი, ამათგან თვით ქრონიკა მხოლოდ 12 გვერდზეა მოთავსებული. მას თავი და ბოლო აკლია და ის ნაწყვეტი, რომელიც შენახულია, 1561—1587 წლების ცნობებს შეიცავს, ესე იგი 26 წლის ამბავს. მოთხრობა განსაკუთრებით სამცხე-საათაბაგოს ეხება, მაგრამ საქართველოს სხვა კუთხეების შესახებაც ფრიალ საყურადღებო ცნობებს შეიცავს.

მესხური დავითნის ქრონიკა მატიანეა და მატიანისებურად არის ნაწერი. ამ თხზულების გამომცემელს ე. თაყაიშვილს აღნიშნული აქვს, რომ დავითნში ბევრი ცარიელი ფურცლები ყოფილა დატოვებული, რომლებზედაც შემდეგ ისტორიული ცნობები უწერიათ დლიუროს მსგავსად და ამ გვარად წარმომდგარა „მესხური დავითნის ქრონიკა“-ო (სამი ხრ. გვ. CXXIX).

ე. თაყაიშვილი ამბობს: „ჩვენი ქრონიკა პირი კი არ არის მესხური დავითნის ქრონიკისა, არამედ თვით თავდაპირველი დედანია, ავტოგრაფია, ეს უეჭველად მტკიცდება იმით, რომ სხვადასხვა ცნობები სხვადასხვა დროს არიან ნაწერნი. ხელი ნაწერისა ზოგჯერ მოსხობა, ზოგჯერ წვრილი, ზოგ ადგილას მელანი შავია, ზოგ ადგილას მქრალი. ზოგიერთ ცნობებს შუა ადგილია დატოვებული, რასაკვირველია მისთვის, რომ მაშინ შეევესოთ ეს ადგილი, როდესაც რაიმე ცნობა მოხდებოდა ზემო ცნობაში მოხსენებულ ოჯახში. ზოგიერთი ცნობები, რომელნიც დატოვებულ ადგილზე არ დატეულან, გაგრძელებული არიან არშიებზე“ (სამი ხრ. გვ. CXXX—CXXXI).

თვით ქრონიკის დედანი, როგორც ზემოაღნიშნული გამომცემელი ამბობს, სხვადასხვა ხელითა ყოფილა ნაწერი: „პირველ ორ ფურცელ ნახევარის ხელი ხრონიკისა ერთგვარი არ არის და, ეტყობა, სხვადასხვა პირთა მიერ და სხვადასხვა დროს არის ნაწერი. დანარჩენი ნაწერი-კი საზოგადოდ ერთი და იმავე ხელით არის ნაწერი, მაგრამ მკირეოდენი გარჩევა მაინც ეტყობა, რადგანაც სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა მელნით უწერიათ“-ო (იქვე, CXXXI).

მატიანის ავტორის სახელი აღნიშნული არ არის. აქ რასაკვირველია ჩვენ ის ავტორი გვყავს სახეში, რომელსაც უმთავრესი ნაწილი (9 გვერდი) ერთი საკუთარი ხელით დაუწერია. ცხადია მხოლოდ, რომ როგორც სამართლიანად აღნიშნული აქვთ დ. ბაქრაძეს და ე. თაყაიშვილს, ავტორი თანამედროვე ყოფილა, ამასთანავე

თვით სამცხის ათაბაგების გვარისშვილი. ეს შემდეგი მაგალითებითაცა მტკიცდება: „წავედით ახალციხეს“, „იწყო ჩვენმა ლაშქარმა მოდენა“, „ვანაზიდან გავიყარენით და-ძმანი“, „ამავე ქრონიკონს მარიამობის თუშს ოთხს პატრონი არჩილ მობრუნდა აწყუჴკრს, დიდის ხნის უნახავნი დაძმანი შევიყარენით“-ო. ასე მხოლოდ ოჯახის მახლობელ წევრს, მოქმედ პირთა ძმასა და ბიძაშვილს შეეძლო ელაპარაკა.

ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე მ მესხური დავითნის მემატიანის ვინაობის გამოკვევის დროს ერთს წინადადებას მიაქცია ყურადღება, რომელიც შენახულია ე. წ. შედეგ ქცა-ში, ანუ ქცის გადაკეთებულს გაგრძელებაში, იქ ნათქვამია: „პატრონი დედისიმედი და პატრონი ჩემი შვილის-შვილი პატრონი ქაიხოსრო გამოუგზავნეს ახალციხეს ფაშასთანა“ (დამატ. 961—962). ამ წინადადებითგან ისე გამოდის, რომ მომთხრობელი თვით დედისიმედია („ჩემი“) და ამის გამო თითქოს დედისიმედი უნდა იყოს მემატიანე. სწორედ ასე დაასკვნა ს. კაკაბაძემაც (იხ. ვინაობა მესხური დავითნის ქრონიკის ავტორისა, გვ. 5—6).

ამ წინადადებას უკვე ე. თაყაიშვილმა მიაქცია ყურადღება, მაგრამ სთქვა: „ეს ცნობა რომ მართალი იყოს, მაშინ მესხური დავითნის ხრონიკის ავტორათ თვით ათაბაგი ქაიხოსრო მეორე უნდა ვიცნათ“-ო (სამი ისტ. ხრ. გვ. 115, შენ. 1), ესე იგი ქაიხოსროს პაპა. ე. თაყაიშვილმა ეს აზრი საფუძვლიანად უარპყო (იქვე) და ამის გამო გადასწყვიტა, რომ „აქ ორივე ხრონიკაში შეეტომაა“-ო (იქვე) და ამ ადგილას სიტყვა „ჩემი“-ს „მაგიერ უნდა იყოს, როგორც სამართლიანად უჩვენებს ბროსე: „მისი“-ო (იხ. მშმ დწხსი ქცა, გვ. 962, შენ. 1).

მესხური დავითნის მემატიანის ვინაობის გამოკვევის დროს მკვლევართ შესაფერისი ყურადღება უნდა მიექციათ ვახუშტის საისტორიო შრომისათვის, რომელსაც ეს მატიანე სრულად ხელთა ჰქონდა და რომლითგანაც თავის თხზულებაში ცნობები შეიტანა კიდევ. მეტად საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ვახუშტსაც მესხური დავითნის მატიანითგან მოყვანილი ცნობები ზოგჯერ დედნის ენით და თითქმის სიტყვა-სიტყვით აქვს გადმოცემული. ვახუშტის ისტორიის მოთხრობასაც ამის გამო ცხადად ეტყობა, რომ მემატიანე მესხი და მონაწილეა. ამასთანავე განმაცვიფრებელი და სრულებით მოულოდნელია ის გარემოება, რომ ზოგან ვახუშტის ისტორიის მოთხრობაში მესხური მატიანის პირვანდელი სახე და დედანი უკეთესად არის შენახული, ვიდრე იმ ხელთნაწერში, რომელმაც ჩვენამდის მოაღწია და რომელიც თვით თავდაპირველ დედნად ითვლება. მაგალითად ერთი მეორის გვერდით ვახუშტის ისტორიის და მესხური მატიანითგან ამონაწერს მოვიყვან, — ხოლო აზრი რომ უფრო თვალსაჩინო იყოს, ის ადგილები, სადაც ორსავ თხზულების მოთხრობაში თანხმობაა, ხაზგასმული იქნება, ის ადგილები კი, სადაც ვახუშტის ისტორიაში მატიანის დედანი უკეთ არის შენახული ვიდრე მესხური დავითნის ხელთნაწერში, შავად იქმნება დაბეჭდილი.

ვახუშტის ისტორია:

მესხური დავითნის ხელთნაწერი:

„ყანდურალ აუწყა ქათმის ყვილის ჟამს ბატონებს: ესენი შეიკაზმნენ და უკუდგნენ. ოხერთათავს სიმავრესა შინა ივნისის

„წარმოვიდა ყანდურალი, აცნობა ბატონებსა, ქათამს ეყვილა. ადგეს ბატონები და ვინც იყო დაეკაზმნეს, ოცამდი შეკაზმული კაცი იყო, ბარ-

ლ. მოვიდნენ იგინი, და ე ს ხ ნ ე ს ჩვენს სადგურს და თუ ხ ა რ-ლის კარავი აილაფეს, ჩვენ კაცი მოუქალით, ერთი დავიჭირეთ და წარვიდნენ იგინი“ (ჩუბ. გამ. გვ. 164, ქიკ. გამ. 249).

„არამედ ესე ეცნათ ჩვენთა და შემოგვეკრიბნენ. მერმე მივედით თმოგვს, ქალაქი მოვარბივეთ, თმოგვს მოვიდა დედისიმე დიცა. ორშაბათს ვანის ქვაბებს მოვადექით, ოთხშაბათს შესევით ავიღეთ. პარასკევს რჩეულნი შევიყარე[ნი]თ, კვირას ოლადის ქვაბნი ავიღეთ და კარწახს მოვედით, ივლისით ერეკლე წლისა ივშევკაზმეთ, ფოსს მიუხედით, მოვსწყვიტეთ და ავილაფეთ, მარბიელნი გაუძახეთ, რღვევის ხიზანი და აღაფი ავიღეთ. მოვედით პალაკაციოს, დავდექით...“ (იქვე ჩუბ. 164, ქიკ. 249).

გი აიკიდეს, დიდხან იქივ იბრუნეს და არ მოვიდეს, უკ მოდგეს ოკერას თავსა სიმაგრესა, ივისს ლ. შაბათ დღეს განთიად, და ე ს ხ ნ ე ს ნ ა ს ა დ გ ო მ ე ვ-ს ა. სხუა აღარ დახუდა რათუ ხ არლიანთ კარავი და ბარგი დახუდა და ის აიფორიაქეს, ჯორები კიდევ მისცეს ჩუენი და მათი კაცები გარდიკიდნენ, ერთი მოკლეს და ერთი კელ[თ]. დაიჭირეს ჩუენთა. წავიდეს განწილებულნი“ (სამი ისტ. ხრ. 89).

„დავარდა ჯმა, დაიწყო ჩუენთა ლაშქარმა მოდენა... მივედით ზედათმოგუს და თმოგუის ქალაქი მოვარბიეთ... და პატრონი დედა მათი, დედისიმე დეოფილი, დებორა იქ მოვიდა, ორშაბათს, ვანის ქუაბს მოვადეგით და ორშაბათს (?) იერიშით ავიღეთ, და პარასკევს დღეს ავიყარენით, ჩაუდევით, რჩეულიან [ნ]ი შემოვიწყუენით. კუირას დღეს ოლადის ქუაბი ავიღეთ, ამოვედით კარწახს, დავდევით ივლისსა ით, დღესა ხუთშაბათსა. ქკსა სად ჰერაკლე შევკაზმეთ წლისა ივ — ისა სამის თუსა და სამის კუირისა. მოუკედით ფოსოს, სახლი დავწუით და ამოვწყუიდეთ, გაუძახეთ ლაშქარი, და რღუეულთ ხიზანი და აღაფი და მოვედით და პალაკაციოს დავდეგით“. (სამი ისტ. ხრ. 90—91).

ამ შედარებითი შესწავლითგან ნათლად ჩანს, რომ ვახუშტს არამცთუ მესხური დავითნის მატიანის ცნობებით უსარგებლია, არამედ ხშირად თვით დედნის ენაც ხელუხლებლივ შეუწახავს და ზოგჯერ ამონაწერები სიტყვა-სიტყვითაა კი მოყვანილი აქვს. უკვე ამ გარემოებას თავისდათავად მესხურ მატიანის დედნის შესწავლისა და აღდგენისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს. მაგრამ გაცილებით უფ-

რო მეტი მნიშვნელობა იმ გარემოებას ენიჭება, რომ ვახუშტს ზოგჯერ მატინის დედანი თურმე უკეთესად აქვს შენახული, ვიდრე თვით იმ ხელთნაწერში, რომელიც თავდაპირველ დედნად ითვლება. მართლაც და, როდესაც ვახუშტს ასე უწერია: „დაესხნეს ჩვენს სადგურს“, „ჩვენ კაცი მოუქალით, ერთი დავიჭირეთ“, „ეცნათ ჩვენთა და შემოგვეკრიბნენ“, ესე იგი როცა თვით მომთხრობელი მონაწილე მემატინე ლაპარაკობს, — ხოლო მესხურ დავითნის ხელთნაწერში ნათქვამია „დაესხნეს ნასადგომევსა“, „ერთი ჯვლთ დავიჭირეს ჩუენთა“, „დაიწყო ჩუენმა ლაშქარმა მიდენა“, — ცხადია ალბათ თვით ვახუშტის მესხურ დავითნის მატინის დედანში ასე უნდა წერებულყო. თორემ, რა დასაჯერებელია, რომ მას მესაუბრის კილოთი დაწერილი დედნის ტექსტი შეეცვალა და იმდენად გადაეკეთებინა, რომ მემატინე მონაწილედ გამოსულიყო. მაშასადამე, ირკვევა, რომ ვახუშტს მესხურ დავითნის მატინის დედნითგან ზოგჯერ უფრო მეტი ცნობები აქვს, ვიდრე თვით შენახულ დავითნის ხელთნაწერშია.

ამგვარი ვითარება და დამოკიდებულება არსებობს მესხური დავითნის ხელთნაწერსა და ვახუშტის შრომას შორის მართო ზემომოყვანილ შემთხვევაში-კი არა, არამედ სხვა შემთხვევებშიც. ეს გარემოება უნებლიედ იპყრობს მკვლევარის განსაკუთრებულს ყურადღებას. მაგ. მანუჩარ II-ის ათაბაგობის აღწერილობაშიაც ამ ორი ნაწარმოების შედარება უფრო საგულისხმეირო ცნობებს გვაძლევს და თანაც საშუალებას გვაძლევს მემატინის ვინაობა გამოვარკვიოთ. შემდეგი შედარება ამ აზრს ნათლად დაამტკიცებს.

ვახუშტის ისტორია:

მესხური დავითნი:

„ამასვე ქორონიკონს გორი და ახალციხე აღაშენეს ოსმალთა. და აგვისტოს ჩვენ მძევალნი გამოგვიხნეს: ამისთვის მოვიდა სვიმონ მეფე მეშველად, აღარ აბრძოლეს, თემი მოარბია სვიმონ და წავიდა. მერმე მანუჩარც მოღალატეთ გამოვეღარ დადგა და ახალდაბას ჩავიდა. დედისიმედი და ყვარყვარეს ძე ქაიხოსროსაკანაფის ციხეში დადგნენ. დიასამიძე ელია დემოთის ციხეში საავალიშვილოს შეუყენეს, წაართვა ამან ციხე და განძი მრავალი და საფაროც დაიჭირა გოგორისშვილ-მან ბეჟანმან ჯვარის ციხე ფაშას მისცა და ჩვენც ახალდაბას

„ქქნსა საფე (sic) ახალციხე და გორი ააშენეს ურუმთა, აგვისტოსა, დასაბამითგან წელთა შვილიათას ოთხმეოცდა ოთხმეტსა და მეფე სვიმონ საშუელად მოვიდა აღარ შეაბეს მესხთა, თემი დაარბიეს და წავიდეს. ბევრიიგი მოღალატე შემოადგეს პატრონს მანუჩარს, ვეღარ დაუდგნა და ახალდაბას ცოლი წაიყუანა და წავიდა, პატრონი დედისიმედი და პატრონის ყვარყვარეს შვილი პატრონი ქაიხოსროსაკანაფეს ციხეში დადგეს. და დიასამიძემ ელია დემოთას ციხეს სავალინაშვილი საღალატოდ შეუყენეს. უღალატეს, ციხე წაართუეს და ბევრი საქონელი და სალარო დაიჭირეს. და გოგორიშვილმა

ჩ ა ვ ე დ ი თ. მერმე მარტს იე ქს ჩუჰჰ, ქრ. სოვ. მოვსრენით ჩვენნი მოლაღატენი. და ნიჯათითა მეფის სვიმონისათა დავიჰყარით სრულიად სამცხე და ოსმალთაჲ დავეზავენით და წარვაველინეთ კაცი წინაშე ხონთქრისა. მოეცა ხონთქარსაჲ ქრისტეანობით ათაბაგობა და დავიჰყარით ყოველი“-ო (ჩუბ. გვ. 166, ჭიჭ. გვ. 253).

ბ ე ყ ა ნ ც ი ხ ი ჯ უ ა რ ი უკუ-იჭი-რა და მ ი ს ც ა ფ ა შ ა ს ა, შემოგვიყენეს მოლაღატენი და ვეღარც ჩუენ დაუდგენით და ჩ ა ვ ე დ ი თ ა ხ ა ლ დ ა ბ ა ს“-ო (სამი ისტ. ხრ. 113—114).

ზემომოყენილი შედარებაჲც ცხადად გვიჩვენებს, რომ ვახუშტის ისტორიაში მესხური მატიაწითგან ამოღებულ ცნობებში დედნის ენა კარგად არის დაცული და ამასთანავე ზოგჯერ მომთხრობელ მონაწილე მემატიაწის ცნობები სწორედ ვახუშტს აქვს შენახული, მესხურ დავითნს-კი აკლია. ასეთი სიტყვების თქმა, როგორც არის — „ჩვენც ახალდაბას ჩავედით“, „მოვსრენით ჩვენნი მოლაღატენი“, „ვიჰყარით სრულიად სამცხე და ოსმალთა დავეზავენით“, რასაკვირველია მხოლოდ თვით მონაწილე მემატიაწეს შეეძლო ეთქვა, და, თუმცა მესხურ დავითნის ხელთნაწერში ეს სიტყვები არ არის, მაგრამ მაინც შეუძლებელია ვახუშტის შეთხზული იყოს, არამედ მის დედანში უნდა ყოფილიყო.

ვახუშტის სიტყვებითგან ჩანს, რომ მესხური მატიაწე „ხუთ წიგნად განყოფილი“ იყო, მაშასადამე, საისტორიო მოთხრობა ერთგვარად დამუშავებული ყოფილა. მესხურ დავითნის შენახულს ხელთნაწერში-კი წიგნებად დაყოფის კვალიც-კი არ მოიპოვება, მოთხრობაჲც შეუწყობელია. ამის გამო, თუმცა მესხური დავითნის ხელთნაწერი თავდაპირველ დედნად ითვლება (სამი ისტ. ხრ. გვ. CXXX), მაგრამ დიდი ეჭვი გვებადება და თავდაპირველ დედნად ვგონებ რომ უსაფუძვლოდ უნდა იყოს მიჩნეული. ეს ხელთნაწერი რომ თავდაპირველი დედანი არ უნდა იყოს, ზემოაღნიშნულ გარემოებათა გარდა, ისიც ამტკიცებს, რომ ქრონიკონებში ასეთი მსხვილი შეცდომებია, როგორც მაგ. „საჟ“ „საჟა“ (სამი ისტ. ხრ. გვ. 111), „საჟბ“ (გვ. 112), „სუე“ (გვ. 112), „საჟე“ (გვ. 113). შეუძლებელია ასეთი უცნაური შეცდომები მოსვლოდა თვით მემატიაწეს, ათაბაგის საგვარეულოს ერთერთს წევრს, ხოლო გადამწერისათვის-კი ამგვარი შეცდომები ისე გასაკვირველი არ არის.

მაინცდამაინც ცხადია, რომ მესხური დავითნის შენახული ხელთნაწერი შეუძლებელია ვახუშტს წყაროდ ჰქონოდა, არამედ მას სხვა, უფრო სრული და წიგნებად დალაგებული ხელთნაწერი ჰქონია.

ვახუშტის თხზულების დახმარებით მესხური დავითნის მემატიაწის ვინაობის გამოკვლევაჲ შეიძლება. იქ ნათქვამია სახელდობრ, რომ „დედისიმედი და ყვარყვარეს ძე ქაიხოსრო საკანაფის ციხეში დადგენს“, მაგრამ ელია დიასამიძემ და ქაიხოსრომ გვილაღატეს და ამის გამო „ჩვენც ახალდაბას ჩამოვედით“-ო, მერე „მოვსრენით ჩვენნი მოლაღატენი და ნიჯათითა მეფის სვიმონისათა დავიჰყარით სრულიად სამცხე და ოსმალთაჲ დავეზავენით და წარვაველინეთ კაცი წინაშე ხონთქრისა“-ო (ჩუბ. 166, ჭიჭ. 253). ვინ ამბობს ამ სიტყვებს? რაკი ნათქვამია დაღატის გამო „ჩვენც ახალდაბას ჩამოვედით“-ო, ცხადია, რომ ამის მთქმელი ან დედისიმედი, ან ყვარყვარეს ძე ქაიხოსრო უნდა ყოფილიყო, იმიტომ, რომ მხო-

ლოდ მათ შეეძლოთ საკანაფეს ციხითგან აყრილიყვნენ და ახალდაბას ჩასულიყვნენ. რომ ამ სიტყვების მთქმელი შეუძლებელია მანუჩარ ათაბაგი ყოფილიყო, იქითგან ჩანს, რომ ის ამაზე უწინარეს ახალდაბას იყო ჩასული და ამის გამო ვერც იტყოდა ახალდაბას ჩავედიო. მაშასადამე, ზემომოყვანილ სიტყვების მთქმელი ან დედისიმედი, ან ქაიხოსრო უნდა ყოფილიყო.

შემდეგი წინადადება საშუალებას გვაძლევს ის საკითხიც გადავწყვიტოთ, თუ რომელი მათგანი ყოფილა მემატიანედ? იგივე მემატიანე ამბობს: ხონთქარს რომ კაცი გაუფგზავნე, „მოეცა ხონთქარსაც ქრისტიანობით ათაბაგობა და დავიპყარიო ყოველი“-ო (ჩუბ. 166, ჭიჭ. 253). ეს სიტყვები ცხადად გვიჩვენებენ, რომ მემატიანე მამაკაცი ყოფილა, მაშასადამე შეიძლება იყოს მხოლოდ ქაიხოსრო ძე ყვარყვარესი. თვით მესხურ დავითნის შენახულ ხელთნაწერსაც-ი ეტყობა, რომ მემატიანე ქაიხოსრო უნდა იყოს და იქაც ნათქვამია: მოლალატეთა გამო „ველარც ჩვენ დაუდგენით და ჩავედით ახალდაბას“-ო (სამი ისტ. ხრ. გვ. 114). ამგვარად ირკვევა, რომ მესხური დავითნის მატიანის ავტორად, უკანასკნელი ნაწილისა მანც, ქაიხოსრო ყოფილა, ყვარყვარეს ძე.

როგორც უკვე აღნიშნული გექონდა, ვახუშტის სიტყვით „დავითნი მესხური ხუთ წიგნად განყოფილი“ ყოფილა. ესლა მისი მცირედი ნაწილი-ლა არის შენახული. ე. თაყაიშვილი ნაღვლიანად ამბობს: „ამგვარი ცნობები, რომელნიც მესხურ დავითნს აკლია, ჩვენთვის დაკარგულად უნდა ჩაითვალოს“-ო (სამი ისტ. ხრ. გვ. CXXXVII).

მესხური დავითნის მატიანე „მთლად არის შეტანილი პარიყის ხრონიკაში და შედეგი ქართლის ცხოვრებაში მხოლოდ იმ ადგილითგან, საითგანაც დალაგებით იწყება მოთხრობა ფაქტებისა დღიურის მსგავსად“-ო (იქვე). ზემომოყვანილი ორივე დასკვნა ვგონებ შემცდარი უნდა იყოს იმიტომ, რომ მატიანის მართო შენახულ ფურცლებზეა დამყარებული.

მესხური დავითნის „ხუთ წიგნად განყოფილი“ მატიანე, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ვახუშტსაც ჰქონია ხელთა და მის საისტორიო წყაროთა სიაში იგი ერთადერთი ფხზულებაა მესხეთის შესახებ, მაშასადამე მისი ერთადერთი წყაროც. ამ გარემოებას არსებითი მნიშვნელობა აქვს მესხური დავითნის მატიანის დაკარგული ნაწილის გამოსარკვევად და აღსადგენად. მაგრამ ვახუშტს თავის ისტორიაში წყაროებითგან ცნობები შედარებით იშვიათად მოჰყავს ხოლმე სიტყვა-სიტყვით, არამედ ჩვეულებრივ მხოლოდ შემოკლებით: უმთავრესს ყურადღებას იგი შინაარსს აქცევდა. ამ მხრივ მართო ვახუშტის ისტორია მესხური მატიანის დაკარგულ დედნის აღსადგენად არ გამოდგება. მაგრამ იგივე მატიანე შეტანილია თითქმის სიტყვა-სიტყვით ქ-ცის გადაკეთებულს გაგრძელებაში (ე. წ. შედეგი ქ-ცისა) და ეგრეთ წოდებულ „პარიზის ქრონიკა“-ში, პირველში უფრო სრულადაა. ამას მესხურ მატიანის შენახულ ნაწილისა და ქ-ცის გაგრძელებათა შესატყვის ადგილების ერთი-ერთმანეთთან შედარებაც ნათლად ამტკიცებს.

ამ უკანასკნელ გარემოებას კი ჩვენი მიზნისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს. ჩვენ გვაქვს ერთის მხრით ვახუშტის ისტორია, რომელშიაც თვითოეულ სამეფოსი და სამთავროს ისტორია, მათ შორის მესხეთისაც ცალ-ცალკე აქვს განხილული და აღწერილი; რომელშიაც მესხეთისათვის მას ერთადერთ წყაროდ მესხური დავითნის მატიანე ჰქონია ხუთ წიგნად განყოფილი. მაგრამ სადაც თვით მატიანის დედანი შემოკლებით არის მოყვანილი. მეორე მხრით შენახულია ქ-ცის ორი გადა-

კეთებული გაგრძელება, რომლებშიაც თუმცა ისტორიული მოთხრობა სამეფოებისა და სამთავროებისა და მიხედვით დალაგებული არ არის და ცნობები მესხეთის შესახებ მრავალ სხვადასხვა ადგილას არის მოთავსებული, მაგრამ საშაგიეროდ მესხური დავითნის მატიანის ტექსტი სიტყვა-სიტყვით არის გადაწერილი.

რომ ქ¹ცის შესწორებულ გაგრძელებათა შემდგენელებს თავიანთი ცნობები მესხეთის შესახებ ვახუშტის ისტორიითგან არა აქვთ ამოღებული იქითგანაც ჩანს, რომ ვახუშტის ცნობები უფრო მოკლეა, მათი-კი ჩვეულებრივ ვრცელი და თან მესხური მატიანის დედანიც მშვენივრად აქვთ გადმოწერილი. ეს გარემოება კვლავ ამტკიცებს, რომ ვახუშტისა და ქ¹ცის შესწორებულ გაგრძელებათა შემდგენელებსაც ერთისა-და-იმავე (მესხურ) მატიანით უსარგებლიათ.

ვახუშტის თხზულებისა და ქ¹ცის შესწორებულ გაგრძელებათა ერთიერთმანეთთან შედარება და პირველითგან სახელმძღვანელო აზრის შეთვისება, ხოლო მეორეთაგან თვით ტექსტის მიდევნება მტკიცე საშუალებას მოგვცემს გამოვარკვიოთ, სად არის შენახული მესხური დავითნის მატიანის დაკარგული ტექსტი, და დანაკლისი აღვადგინოთ.

საყურადღებოა, რომ მესხურ მატიანის შერჩენილ ნაწილთაგან ამოღებული ცნობები ქ¹ცის შევსებულ-გადაკეთებულს გაგრძელებაში მხოლოდ „ს¹ა“ (261) ქრონიკონითგან იწყება (დამატ. * გვ. 941), ამბები-კი სამცხის შესახებ მოთხრობილია ამ გაგრძელების მეორე ნაწილის თითქმის დასაწყისითგანვე: „რ¹ნ“ (150) ქრონიკონითგან მოყოლებული (იქვე 893). მაგრამ მხოლოდ „როდ“ (174) ქრონიკონითგან დაწყებული ქ¹ცის შევსებულ-გადაკეთებულ გაგრძელების მოთხრობა სამცხის შესახებ კარგად უდგება ვახუშტის ისტორიის ტექსტს. ქვემოთ მოყვანილი ამონაწერი ამ ორი თხზულებითგან ნათელპყოფს ამ აზრს.

ქ¹ცის გაგრძელება (დამ. გვ. 898):

„ქ¹კსა როდ: მოვიდა ყაენი იაღუბურიცხვითა ერთთა და უბრძანა ერთსა თავადსა და ლაშქარსა მისსა რათა ჩაუდგეს სამცხეს: ჩაუდგნენ და მოიცვეს ს¹დ და იავარ ყვეს ქვეყანა სამცხისა: და მერმე მოადგეს ციხესა და ქალაქსა ახალციხისასა, ჰბრძოდენ დიდხან: და ვერღარა დაუდგნა სიმამრემან გასტეხეს ციხე და დაწვეს ქალაქი და იპყრეს კელთა მესხნი დარბაისელნი ციხოვანნი: მერმე აიყარნეს და მოადგეს ციხესა და ქალაქსა აწყურისასა და მოწვეს აწყური და მოაოჯრეს ქალაქი: და ციხესა ვერ უძლეს ბრძოლითა აღებად და წარსვლა ინე-

ვახუშტი (ჩუბ. გვ. 165, ჰიჭ.

გვ. 338):

„წელსა ქს. ჩუპვ, ქრ. როდ მოვიდა იაყუბ ყაენი, გამოვლო აბოცი და მოადგა ახალქალაქსა და აოხრებდა გარემოთა ქვეყანათა მოწყვეტითა და ტყვე-ყოფითა: ამას მანუჩარ ვერ წინააღუდგა და ვერღა რასმე ავნებდა სპათა მისთა. გარნა მცდელობდა მაგრებასა ციხე-ქვეყანისასა: არამედ ყენმან მცირესა ხანსა შინა შემუსრა ახალქალაქი და გამოიყვანნა მუნით მესხნი წარჩინებულნი და ტყვენი მრავალნი მუნ მყოფნი სრულიად: მერმე მოსწვა ქალაქი. მუნითგან მოადგა ახალციხეს, აღილო იგიცა და უყო გარეთვე მასცა. შემდგომად მოადგა

* ყველგან, სადაც აღნიშნულია „დამატ.“ ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს მიერ მშ დგ¹ლ ქ¹ცის II დამატებად დაბეჭდილს ქ¹ცის გადაკეთებულ გაგრძელებასა ჩნიშნავს.

ბეს, მაშინ ვზრახნეს ციხოვანთა და უქადეს მშვიდობა და არა დაქცევა საყდრისა და ციხისა: ამას ზიდა გამოენდვნეს. შესცთენ მცველნი იგი ციხისანი და მაწყვერელი და მის თანა სხვანიცა ჩინებულნი. განიზრახეს, აღიხვნეს კლიტენი ციხისასი და თვინიერ თხოვისა (გვ. 899) და ბრძოლისა უღთოსა მას მთავარსა მიართვეს. და მან განიზარა ფღ და აღუთქვა ვღ არა რაჲ აენოს მათ და გამოენდვნეს: და ვითარცა შევიდეს ციხესა მას შა, მიეტევენეს ვა მკეცნი და იავარ ყვეს ყოველი საჭურჭლე საყდრისა და ერი ურიცხვი დედებით და ყრმებითურთ: რომელნიმე მოსრნეს მახვილითა: ხსხვანი ტყვედ წარიყუანნეს: ხხხატი ყღ წინას სასომასა ჩვენისა, შემკობილი თვალთა მიერ პატიოსანთა ცოდვათა ჩვენთაგან ტყვე ყვეს... (ერთმა კაცმა ყვარყვარესა და მანუჩარს აუწყა, თუ სად იყო ის ხატი) „ხმათ განიხარეს სიხარულითა დიდითა და მსწრაფლ წარგზავნნეს კაცი სარწმუნონი და დაიკსნა პატრონმან მანუჩარ“.

აწყვერსა და შეამკირვა ფრიად. მაშინ მოქალაქეთა ვერარისა შემწისა მპოველთა ითხოვეა ზავი ყენისგან რათა არა ტყვე ჰყვეს და არცა შემუსროს ეკლესია. მისცენ ქალაქი ყენსა: ამისთვის ყენ-მან მისცა პირი მტკიცე, ვინადგან მქსინეარებდა ჰაერი და მისცეს მოქალაქეთა აწყვერი ციხით სეკლემბერსა კე: არამედ რა მოვიდნენ სპანი ყენისანი მოწყვეტილნი ქართლის სომხითიდამ, განრისხნა ყენი და არღარა აღასრულა პირი მესხთა, ტყვე-ჰყენა აწყვერისანი სრულიად და აწყურის ღთის-მშობელი. მერმე კვალად მოაოგრა ქვეყანა ესე და დაუტევა ეკლესია აწყვერისა უვნებლად, უკუნ იქცა და წარვიდა: ხოლო მანუჩარ ათაბაგსა აღუჩნდა დატყვევება აწყვერისა ღთის-მშობლისა, წარავლინა ვეცხლი დიდძალი და დაიხსნა და დაასვენა აწყვერსავე“.

ამ ამბავის შესახებ უფრო მოკლე და მესხურ მატანიისებური ცნობა შენახულია ე. წ. „პარიზის ქრონიკა“-ში: „ქქსა როდ იაღუბ ყენი მოვიდა, ახალციხე და აწყვერი აიღო და აწყვერის ღთის მშობელი დატყუქიქვდა სეკლემბერს კე-პატრონმან მანუჩარ დაიხსნა“-ო (ზ. ჭიჭინაძის გამ. 6).

ამგვარი საერთო ცნობები სამცხის შესახებ ვახუშტის შრომაში (იხ. ჩუბ. გვ. 157 ქრ. როთ, გვ. 158 ქრ. რპჰ და ქრ. რე. გვ. 159—160 ქრ. სკგ, გვ. 160 ქრ. სკთ და ქრ. სლგ, გვ. 161 ქრ. სლდ, ქრ. სლმ და ქრ. სმ და სხვანი) და ქცის შევსებულ-გადაკეთებულს გაგრძელებაში (შეად. დამატ. გვ. 904 ქქს როთ, რპჰ, რე; გვ. 919 ქქს სკგ, 920—921 ქქს სლა, გვ. 921, ქქს სლგ, გვ. 922 ქქს სლდ და ქქს სშა და სხვას) და „პარიზის ქრონიკა“-ში (იხ. შესატყვის ქრონიკონებს ქვეშე) ბევრია.

ყველა ამ ცნობებს აგრეთვე ერთი საერთო თვისება აქვთ: თვით მოთხრობის ენას ეტყობა, რომ მომთხრობელი მესხია და მესხეთში ცხოვრობს. როდესაც მას ვისიმე მესხეთისაკენ გამგზავრება აქვს აღწერილი, იგი ყოველთვის ისეთს ზმნას ხმარობს, რომელსაც თავსართი „მო“ უზის, მაგ.: „წარმოემართა უზუნ ასან... სამცხესა ზედა... მოვიდა სამცხეს და მერმე მოიწივნეს აწყვერს“ (დამატ. გვ. 894 ქქნი რღდ); „წარმოემართეს გზასა სამცხედ მომყენებელსა... მოიწია

ადგილსა, რომელსა აწ ელვასი ეწოდების“-ო (იქვე 896); „მოვიდა ყანი ია-
ლუბ... და მერმე მოადგა ციხესა და ქალაქსა აწყურისასა“ (იქვე 898, ქ^ცნი
როდ).

ამასთანავე საყურადღებო და დამახასიათებელია, რომ როდესაც მემატიანე
იმერეთის მეფის სამცხეში გამგზავრების შესახებ ლაპარაკობს, მაშინაც-კი ზმნის
თავსართად „მო“-სა ხმარობს და ამით თვის მესხობას ამჟღავნებს, მაგ.: „ქ^ცსა
სლა (231) . ხვანტქრის ფაშები მოვიდნენ... და სრულიად ტაო ამოსწყვიდეს:
მოუქდა ბაგრატ მეფე... სცნა რა ესე ბაგრატ, წარმოუვლინა კაცი“-ო (იქვე
920, 921).

საგულისხმეოა აგრეთვე, რომ მემატიანე ბაგრატს „იმერელ მეფეს“ ეძახის,
ლუარსაბს „ქართლის მეფეს“ და მხოლოდ სამცხის მთავარზე მარტივად ნათქვა-
მია „ათაბაგი პატრონი ქაიხოსრო“-ო (იქვე 921), ან კიდევ „ქ^ცსა სლ^დ აწყუ-
რისა ლ^თის მშობელი ტყვედ წაასვენა ციხის ჭვარს იმერელ მეფემ ბაგრატ“ (იქვე
922). ერთი სიტყვით, ამ ცნობების ენა ნათლად მოწმობს, რომ მემატიანე მესხია.
ზემომოყვანილი მაგალითები „პარიზის ქრონიკა“-შიც ამგვარადღევა.

მესხური დავითნის მატიანის დაკარგული ნაწილის გამოკვლევა და აღდგენა
აღვილი საქმე არ არის და ჭერ კიდევ განსაკუთრებული ბეჭითი კვლევა-ძიებაა სა-
ჭირო, რომ მისი რაოდენობა და საზღვრები ქ^ცის გადაკეთებულს გაგრძელებასა
და „პარ. ქრ.“-ში დანამდვილებით ვიცოდეთ. ზემოაღნიშნული საბუთებით ამ
სტრიქონების ავტორს უნდოდა მხოლოდ ცხად ეყო, რომ ამ მატიანის დაკარგული
ნაწილის აღმოჩენა და აღდგენა შეიძლება, თუ რომ ვახუშტის ისტორიას, ქ^ცის
გადაკეთებულს გაგრძელებას და „პარ. ქრ.“-ას ზემოაღნიშნული მეთოდის საშუ-
ალებით შესაფერისად შევისწავლით.

თუ მომავალმა ამგვარმა შესწავლამ გამოარკვია, რომ აწყურის ღვთისმშობ-
ლის ხატის პირველ დატყვევებისა და დახსნის ვრცელი ამბავი, რომელიც ვახუშტს
არ მოეპოვება, მაინც მესხურ დავითნის მატიანეს ეკუთვნის, მაშინ ცხადი იქნება,
რომ მატიანე ამ ნაწილის თანამედროვე არა ყოფილა. ამ აზრს შემდეგი მაგალითე-
ბიც ნათელ-ჰყოფენ: „მოიწია ადგილსა, რომელსა აწ ელვასი „ეწოდების“-ო
(დამატ. 896, თუ ამ წინადადების მეორე ნაწილი მერე არ არის მიმატებული);
„ყოვლად წმიდამან ლ^თის მშობელმან შეურაცხება ხატისა ვერ თავს იდვა და ესე-
ვითარი რისხვა მოუვლინა ვ^დ ნათესავი მათი ვიდრე დღეს აქამომდე არღარა სა-
და იპოვება“-ო (იქვე 904).

მესხური დავითნის მატიანის დაკარგულ ნაწილის დედნის აღდგენის დროს
განსაკუთრებული ყურადღება იმ გარემოებას უნდა მიექცეს, რომ თვით დედან-
ში, როგორც შენახულ ნაწილითგან ნათლად ჩანს, ქრონიკონები ბოლოში არის
აღნიშნული, ქ^ცის გადაკეთებულ გაგრძელებასა და „პარ. ქრ.“-ში-კი შეტანის
დროს მემატიანეებს, როგორც ჩვეულებრივ მატიანეებში არის მიღებული, თარი-
ღები თვითოეული ამბავის თავში მოუქცევიათ და დაუწერიათ.

მესხური დავითნის მატიანე რასაკვირველია ნამდვილ ხელოვნურ ისტორიად
ვერ ჩაითვლება, იგი საგვარეულო მატიანეა, კვსკლოსის სახით შედგენილი, ან
უფრო დღიურის მსგავსად. ამის გამო რასაკვირველია მისი მოთხრობის რიგი შემ-
თხვევითია, მხოლოდ გარეგნული ქრონოლოგიური კავშირი არსებობს ქრონი-
კის შინაარსში: არავითა ი ლოლიკური დამოკიდებულება და მსვლელობა, წინა-
და-უკანა მოთხრობილ ამბებს შორის არ არსებობს. მაგალითად, „დაიბადა ბატო-

ნის ვახტანგის ვაჟი ბაგრატ ივლისს ივ, დღესა ოთხშაბათსა, ჟამსა დღისასა ქკსა სჲ“. „მაისსა კზ, დღესა ხუთშაბათსა წავედით ახალციხეს და ბატონი თუალ-მშუშ-ნიერი საყაზმინოდ წაეყვანეთ“ და სხვა (სამი ხრონ. გვ. 83). თუმცა შემდეგ მოთხრობა თანდათან უფრო და უფრო დალაგებული მიმდინარეობს, მაგრამ მაინც დღიურის ხასიათი ბოლომდისა აქვს და ნამდვილი ისტორიის ხარისხამდე ვერ აღწევს.

ამიტომ ქრონიკის ავტორის მიზანზე და მეთოდებზე ლაპარაკი სრულებით უადგილო იქნებოდა: ავტორის ერთადერთ მიზნად რასაკვირველია ის იქნებოდა, რომ თავის საგვარეულოსა და ჩამომავლობისათვის თანამედროვე ამბების ხსოვნა შეენახა, ხოლო ამგვარ დღიურის დამწერ ავტორისათვის არავითარი მეთოდი არ იყო საჭირო.

ამისდა მიუხედავად, ან სწორედ ამიტომ, მესხური დავითნის მატრიანე, ვითარცა თანამედროვისა და მონაწილისაგან აწერილს შრომას, ჩვენის ისტორიისათვის დიდი, სწორედ დაუფასებელი მნიშვნელობა აქვს, განსაკუთრებით იმიტომ, რომ თვითოეული შემთხვევის შესახებ გარკვეული თარიღი არის დასახელებული.

მესხური დავითნის ქრონიკა პირველად გამოსცა შენიშვნებითა და წინასიტყვაობით ე. თაყაიშვილმა თავის „სამი ისტორიულ ხრონიკა“-ში 1890 წელს (გვ. CXXVII—CXLIX და 81—115). რუსული თარგმანი ეკუთვნის მასვე (იხ. СМОНПК)²⁰.

„გელათური ქორონიკონი“

მესხური დავითნის მატიანის გარდა არსებობდა კიდევ ერთი ფრიად საყურადღებო წყარო, რომელსაც აგრეთვე ვახტანგის ისტორიკოს-მეცნიერთა კომისია არ ასახელებს. ეს წყარო მოხსენებული აქვს ბატონიშვილს ვახუშტს თავისი ისტორიის „უწყებულება მკითხველთათჳს“-ის შენიშვნაში. „ხოლო უმეტეს განმმართლებელი სხვათა პოვნილთ ქორონიკონებთ გარდა და მოწამე აქა წერილთა ესე არს, რამეთუ ყოველნი აქა წერილნი მეფენი და მთავარნი თამარიდამ სვიმონის ძის გიორგისამდე დაწერილ არიან ძველს გარიგების და სამართლის წიგნსა შინა იმერეთს გელათურსა“-ო (ქ^ა გამ. ჩუბინ. II, 8, შენ. 1). საისტორიო წყარო, მაშასადამე, იმერეთში, გელათში ყოფილა დაწერილი და „ძველი გარიგებისა და სამართლის წიგნი“-ს ხელთნაწერში ყოფილა მოთავსებული. შესაძლებელია თვით წიგნიც გელათის მონასტრის „გარიგებასა და სამართალს“ შეიცავდა. ეს ის „გაენათის საყდრის ძველი იადგარი და გვიჯარი“ უნდა იყოს, სადაც დაურეგების წესი და სამონასტრო სამართალი წერებულა, რომელიც მოხსენებულია იმერეთის მეფის ბაგრატ III-ის 1545 წ. სიგელში (ს^აქს სძვ^ალნი I, 20). დიდად სამწუხაროა, რომ ამგვარი ორი ძვირფასი ძეგლი ეხლა დაკარგულია.

როგორცა ჩანს, ეს საისტორიო წყაროც იმნაირადვე ყოფილა ჩართული „გარიგებასა და სამართლის წიგნში“, როგორც მესხურ დავითნში ზემოგანხილული მესხური მატიანეა შეტანილი. თვით ნაწარმოებსაც მატიანის სახე ჰქონია და არა ისტორიისა, როგორც ეს იქითგან ამოღებულ ნაწყვეტებითგანაც მტკიცდება.

ვახუშტი თვით ამ ქორონიკის შინაარსის შესახებაც ცნობებს გვაძლევს. იგი შეიცავდაო მეფეებისა და მთავრების ამბებს „თამარიდამ სვიმონის ძის გიორგისამდე“, მაშასადამე, XVI საუკუნის თითქმის 100 წლის ისტორიას.

ეს ნაწარმოები, როგორც სხვებმაც და ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ მ ა სამართლიანად შენიშნეს, შეტანილია ქ^აცის გადაკეთებულს გაგრძელებაში და პარიზის ქორონიკაში (ე. თაყაიშვილი, სამი ხრონ. გვ. CXLIV). რომ ეს სრული ჭეშმარიტებაა, ამის დამტკიცება შემდეგი საბუთით შეიძლება. „ძველი გარიგებისა და სამართლის წიგნი“, ვითარცა იმერეთს და სახელდობრ გელათში დაწერილი მატიანე, უეჭველია ადგილობრივს, გელათურს ამბებს უნდა შეიცავდეს; მართლაც ქ^აცის გადაკეთებულს გაგრძელებაში უკებ, სრულებით მოულოდნელად, გელათის ამბები იწყება: „ქ^აკსა რ^აჟ დიდისა მონასტრისა გენათისა წინამძღვარი მიიცვალა“ „ქ^აკსა რ^აჟ აილო ალექსანდრე ძემან ბაგრატიანამან თვესა აგვისტოსა ვ^ა. ამავე წელსა ქუთაისის თათარნი მივიდნენ და დაწვეს დიდი მონასტერი გენათისა შიგნით და გარეთ... ქ^აკს რ^აჟ მარტსა ი^აბ მიიცვალა დედოფალი თამარი აპრილსა ა^ა...“ (პარიზის ქ^აკ^ა ზ. ჭიჭ, გვ. 7 და დამატ. გვ. 905). ვახუშტიც ხომ ამბობს, რომ „ძველი გარიგებისა და სამართლის წიგნი“-ს ქორონიკონში მეფეთა შესახებ

ამბავი იწყება. მაშასადამე, იმ ადგილითგან მოყოლებული, რომელიც ზემოთ მოვიყვანეთ და გელათის მონასტრის წინამძღვარის გადაცელებას შეეხება, იწყება სწორედ „ძველ გარიგებისა და სამართლის გულათურ წიგნის“ ქრონიკა, მაგრამ იქნებ ცოტა ზევითგანაც.

თვით ვახუშტს თავის შენიშვნაში ამ ქრონიკის შესახებ ნათქვამი აქვს: „ბრწყინვალეს გიორგიდამ გიორგისამღე ძისა ალექსანდრესა სწერს „ეს მეფე მოკულა, ეს მეფე მოკლეს“ და შემდგომად გიორგისა — „ქართლის მეფე, იმერთა მეფე კახთ-მეფე მოკულა“. აქ ქვეყნით სახელს ჰღებს, ვითარცა „ქართველთ მეფეს გურიელმან სძლო მოხისს, კახთ-მეფე ლევან მოკულა“, „ხოლო აქა-იქ უქვეყნოდ“. მეფე დიდი ბაგრატ მიიცვალა, ალექსანდრე მიიცვალა“-ო (ქ^აა ჩუბ. II, 8, შენ. 1). ამგვარად ამ წინადადებითგან თითქოს ისე გამოდის, რომ მატიანე თამარი-კი არ იწყებოდა, არამედ გიორგი ბრწყინვალით, იქნებ ამ გელათურს ქრონიკონს წინაღობინდელი XIV ს. ამბები წინ უძლოდა, მაშინ პარიზის ქრონიკა თავითგანვე შეიძლება ამ წიგნითგან ამოღებული ცნობებით იწყებოდეს.

ამ წიგნის გარეგან თვისებების ვახუშტის აღწერილობა უფრო ნათლად გვიჩვენებს, რომ იგი მართლაც პარიზის ქრონიკაში არის შეტანილი. იქ, ვახუშტისა არ იყოს, ჯერ მეფის ბინადრობა და სამფლობელო არ არის დასახელებული, მაგ.: „მეფე გიორგი მოკლეს“, „დაჯდა მეფედ ალექსანდრე“ (ქ^იქ. გვ. 5), „მეფე კონსტანტინე მიიცვალა“ (იქვე, 7), — ამგვარად სწერია როგორც ვახუშტიც აღნიშნავს, „გიორგისამღე ძისა ალექსანდრესა“. ხოლო აქეთგან მოყოლებული მეფის სამფლობელო მოხსენებულია: „ქ^აკს რეთ მოკლა კახთა მეფემან გიორგი მამა მისი მეფე ალექსანდრე“ (იქვე, 7), „ქართლის მეფე დავით და კახთ მეფე გიორგი“ (იქვე). მოიპოვება სწორედ ის წინადადებაც, რომელიც ბატონიშვილს ვახუშტს აქვს მოყვანილი, მხოლოდ სხვა სიტყვებით გამოთქმული: „მეფე კახთა ლეონ მიიცვალა“ (იქვე, 11).

ვახუშტი ამბობს, რომ გელათის მატიანე „სვიმონის ძის გიორგისამღე“ აღწევდაო. მაშასადამე, პარიზის ქრონიკაში იგი დაახლოვებით უნდა 21—22 გვერდზე თავდებოდეს, მაგრამ უკვე 11 გვერდითგან მოყოლებული პარიზის ქრონიკის ავტორი გელათურ ქრონიკას გარდა ცხადია მესხურ დავითნის მატიანითაც სარგებლობს (შეად. პარიზის ქ^აკის ქ^იქ. გვ. 11, „ქ^აკსა საღ“ და სამი ხრონ. გვ. 86, „ქ^აკსა საღ“). მაგრამ ჩვენ სრული უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ უფრო წინათაც, მეცხრე გვერდითგან მოყოლებული ქ^აკითგან ს^ალგ პარიზის ქრონიკის ავტორი თუ მესხურ დავითნის ქრონიკით არა, უეჭველია რომელიღაც სამცხეში აღწერილ-ცნობებით სარგებლობს. ეს იმითა მტკიცდება, რომ 233 ქრონიკონითგან დაწყებული შემატიანე მეფე ბაგრატს „იმერელ“-ს უწოდებს (ქ^იქ. გვ. 9), იგი მისთვის საკუთარი ბატონი არ არის, უცხოა. თვით ავტორიც სამცხეში მობინადრე მესხია, იმერეთი მის სამშობლოს არ ეკუთვნის, იგი მაგალითად ამბობს: „ქ^აკსა ს^ალღ აწყურის ღ^ათის მშობელი ტყუედ წაასხეს ციხის ჯვარსა იმერელმა მეფემ ბაგრატ... ქ^აკსა ს^ამ-სა არტანუჯი წაგვართვეს ურუმთა... აწყურისა ღ^ათის მშობლისა შეწვენთა სამცხეს ვერ გარდმოვიდეს... ამაჲ ქრონიკონსა ციხის ჯვარიდამ აწყურის მღვთის მშობელი ტყვეთ წაასვენეს იმერეთსა“ და სხვა (იქვე, 9). ერთი სიტყვით, გელათური ქრონიკონი განმარტობით პარიზის ქრონიკაში შენახულია

მხოლოდ 7 და 8 გვერდზე, დანარჩენ ადგილას იგი სხვა წყაროებითგან ამოღებულ ცნობებშია არეული.

გელათური მატიანე, როგორც აღნიშნული იყო, ქ¹ცის გადაკეთებულ გაგრძელებაშიაც არის შეტანილი, მაგრამ პარიზის ქრონიკას უფრო უკეთ უნდა ჰქონდეს მისი პირვანდელი სახე შენახული, ქ¹ცის გაგრძელებაში-კი ამას გარდა სხვა წყაროებიც არის უხვად მოხვეჭილი. მაინც-და-მაინც ვგონებ არც პარიზის ქრონიკაშია სრულად შენახული გელათური ქორონიკონის დედანი. ვახუშტს მოყვანილი აქვს მაგალითად უკანასკნელი თხზულებითგან წინადადება — „ქართველთა მეფეს გურიელმან სძლო მოხისს“, რომელიც პარიზის ქრონიკაში არ მოიპოვება.

ვახუშტი სამართლიანად უწოდებს იმერულს „ძველ გარიგებისა და სამართლის წიგნის“ ქორონიკონს გელათურის სახელს, რათგან იგი უეჭველია გელათის მონასტერში უნდა იყოს დაწერილი. ამას შემდეგი წინადადება ამტკიცებს, ილარიონ წინამძღვრის შესახებ იქა სწერა: „ქ¹კსა ს¹ზ მიიცვალა დიდის მონასტრის გენათის მოძღვართ-მოძღვარი ილარიონ, პატრონი, თვესა მაისს ვ¹ და გორისჯვართ აქა გელათს მოასვენეს“-ო (პარიზის ქ¹რკა). თვით მატიანე იქნებოდა „უამითი-უამად“, ე. ი. დროგამოშვებით აღწერილი და როგორც ჩანს თანამედროვეთაგან. ერთის შესახებ მაინც ამის დამტკიცება შეგვიძლია. ქრონიკონის 217-ის ქვეშე მოთხრობილია სხვათა შორის, რომ მეფეთ-მეფემ ბაგრატ ხონის ეპისკოპოზად დანიშნა ჩხეტიძე მანოელ და აკურთხა „აფხაზეთის კათალიკოზისა ხელითა საყდართა შიგან ბიჭვინტისასა, ქორონიკონი იყო ს¹იზ, წარვედით აფხაზეთს საკურთხეულად ივნისსა¹კ, მოვედით ივლისსა კ¹“-ო (ჭიჭ. იქვე, 8). მაშასადამე, ამ სიტყვების დამწერი უეჭველია სამღვდელო პირი უნდა ყოფილიყო, ალბათ გენათელის მხლებელი ბერი. ამით აიხსნება, რომ მისი ცნობები საზოგადოდ საეკლესიოსა და განსაკუთრებით გელათურ ამბებს შეიცავენ. ავტორი მემატიანეა, არავითარი გარკვეული მიზანი და თხრობის მეთოდი მას არა ჰქონია, მაგრამ, ვითარცა თანამედროვის მიერ აღწერილს კენკლოსს, მის შრომას ჩვენის ისტორიის აღდგენისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს²⁷.

ფარსადან გორგიჯანიძე

ფარსადან გორგიჯანიძე ქ. გორითგანა ყოფილა. თავის თავს იგი მუსულმანთ სამართლის წიგნის „ჯამი აბას“-ის ქართულს თარგმანში ქართველს უწოდებს (B r o s s e t, Histoire moderne de la Géorgie, 1-re livraison, p. 543). ბროსეს-კი ჰგონია, რომ იგი სომეხი უნდა ყოფილიყო (იქვე, 510). შესაძლებელია მით უმეტეს, რომ თვით მისი ნაწარმოების პირველს ნაწილში სომხეთის ისტორიის ამბებს საპატიო ადგილი აქვს დათმობილი. შემდეგ იქნებ მისი სამართლიანი მსჯელობა, როცა იგი ბარათაშვილისაგან თუმანიშვილის ლუარსაბ ბატონიშვილის მკვლელობაში გარეენის ამბავს მოგვითხრობს, რომ „მართებულია ხელმწიფეთ შეწყენისა და შემცოდლობისა დარიდება, ნამეტნავად უკადრისობის შებედა და მათს სისხლში გარევა; ქართლში ქართველნი მრავალნი და ძრვილნი არიან და სომეხნი ცოტანი და უღონონი და მათგან ამ რიგის საქმის თქმაც ძნელია, თო რა-და ქნა; და ქართველთ უნდოდათ ეს სისხლი სომეხთზედ დაეტეხა“-ო (ქცა II, 535 ჩუბინაშვილის გამოცემა, კიკ. 326) მართო პირუთვნელობისა-კი არა, არამედ მის უწინდელ ეროვნულ გრძნობის შედეგიც იყოს. მაინცა-და-მაინც თვით ავტორი, როგორც ეს ზემომოყვანილ სიტყვებითგანა ჩანს, თავის თავს ქართველად სთვლიდა.

ფარსადან გორგიჯანიძე თავის ისტორიაში თავის თავგადასავალის შესახებ ვრცელს ცნობებს გვაძლევს. სხვათა შორის იქ ავტორი სწერს: „ფარსადან ვიტყვი ამასა, ვიმოწმებ ღმერთსა მართალსა, ათის წლისას სამოცდა ათს წლამდისინ, რაც გარდამხდომია და ან ღირსა წიგნთა შიგან დასაწერათ, მართალი ეს არის“-ო (სააზიო მუზეუმის სამეცნ. აკადემ. ხელთნაწერი Ms. Georg. № 6 რეეული 31, გვ. 11). მაშასადამე, როცა ავტორს თავისი საისტორიო შრომა დაუმთავრებია, იგი 70 წლისა ყოფილა.

რომელ წელს გაათავა თავისი თხზულება ამის შესახებ მხოლოდ ერთი ცნობა მოიპოვება. ხელთნაწერის 32 რეეულში, მე-15-ე გვერდზე შემდეგი მინაწერი არის: „ფარსადან გორგიჯანის (sic) წიგნზე სულ ბოლოს ასე იყო მოწერილი... ეს დაიწერა მაისის გასულს ქკს ტუა“ (შეად. ჩუბ. II, 560). საქმე ეხლა ის არის, ვის ეკუთვნის ეს მინაწერი, თვით ფარსადანს თუ სხვას ვისმეს? პირველ შემთხვევაში ჩვენ გორგიჯანიძის ისტორიის დაწერის თარიღი გვეცოდინება. მაგრამ შეიძლება ეს ადგილი მერე იყოს მიმატებული ვისგანმე. თვით ხელთნაწერის გადამწერი სვიმონ ტაბიძე გურული თავის „უწყებაში მკითხუშლათჱს“ (რეეული 32, გვ. 1), რომელიც იმ თავს მისდევს, სადაც ავტორის ზემომოყვანილი ბიოგრაფიული ცნობები მოიპოვება, ამტკიცებს: „აქამომდე აღეწერა ფარსადან გორგიჯანიძესა და ჰგავს რომ, რადგანაც ამ უამებში დიდი ხნისა იქნებოდა, აღარ დასცალებია მეტის დაწერა“-ო. მაშასადამე გადამწერი უკანასკნელს თარიღიანს მინაწერსაც გორგიჯა-

ნისად არა სცნობდა. ერთის სიტყვით ზემომოყვანილი ცნობა საეჭვოა და ამის გამო გამოუსადეგარი.

„ჩამი აბასი“-ს თარგმანში ამ მხრივ სრულებით გარკვეული ცნობები აქვს აღნიშნული ფარსადან გორგიჯანიძეს (Brosset. H. moderne, 513). „ჩამი აბასი“-ს გადმოთარგმნა დაუსრულებია 1691 წელს, ხოლო ამ დროს იგი 65 წლისა ყოფილა. მაშასადამე, ფარსადანი 1626 წელს დაბადებულა. ხოლო რაკი მისივე სიტყვებით-განა ჩანს, რომ იგი ისტორიის დამთავრების დროს სამოცდა ათი წლისა უნდა ყოფილიყო, ამიტომ ისტორია ავტორს 1696 წელს დაუსრულებია.

ფარსადანს თავის თავზე მოთხრობილი აქვს: „როსტომ მეფემ ვითაც შვილი გამზარდა და მრავალი წყალობა დამმართა და დამაქორწილა და ხუთს დღეს ბატონის დედოფლითა და საქართველოს თავადნი* ჯალაბობით შინ ჩამომიდგა და ილხინა და ალხინა და კელმწიფე[მ] თვითონ ხარჯი გარდიხადა... ამ დროს როსტომ მეფის მოხმარებით ბედნიერს შაჰს აბაზს ყაენს ზალ ერისთვისათვის ყაზმინის სიახლეს, ბოპრუდს ეძახიან, ოცი სოფელი ებოძებინა; მე გამგზავნა, რომ იმისი მოსავალი მართალი შემეტყო“-ო (ხელთნაწერი, რვეული 31, გვ. 12—13). ყაზმინში ყოფნის დროს მისი ერთგული ყმა გაუბრიყვებიათ და თოფი უსროლია ფარსადანისათვის. ტყვია მარჯვენა ბეჭში მოხვედრია. როცა შევიტყე მისი ლალატი, „მე გვარო (sic) ჯავრი ვერ მოვიტმინე, დავაშავე და ორივე კელეზი დავაჭრეინე და შევიქენ მონანავ და, რაც შემეძლო, სარჩო გაუჩინე და რა ცოცხალ ვიყავ ამის ნანებაში ვიყავ“-ო (იქვე, გვ. 13—14).

სპარსეთითგან რომ ქართლში დაბრუნებულა, ამ დროს როსტომ მეფეს, თურმე ლევან დადიანის წერილი მოსვლოდა: „პატე წულუკიძე, ჩვენი ვაზირი, მიიცვალა და ფარსადან თქვენი ვაზილი არისო... ამას მოგელითო, რომ ჩვენი ვაზირობა მაგას უბოძოთო“. თუმცა როსტომ მეფე დათანხმებულიყო, მაგრამ თვით ფარსადანი უარზე დამდგარა და წასვლა არ მოუწოდებია. მეფესაც ძალა აღარ დაუტანებია, ფარსადანი გილანში გაუსტუმრებია. იქ ერთს წელიწადს დაუყვია და შემდეგ ისევ ქართლში დაბრუნებულა. მაშინ როსტომ მეფეს ფარსადან გორგიჯანიძე ისპაანში სამოურაოდ გაუგზავნია (იქვე, გვ. 14). ეს ამბავი ქრონიკონს 344-ს, ე. ი. 1656 წელს მომხდარა (ჩუბ. გვ. 538, ჰიჭ. 331). „ყოვლის მორთვითა და გაწყობით ისპაანს ჩამოველ, ბედნიერმან შაჰაბაზ ყაენმან კარგის თვალით მნახა და დიდი პატივი დამდვა, ასე რომ უფროსი ერთი სადივანბეგოს სამსახურს მე მიბძანებდა“-ო (იქვე), სხვებს შურით ტყუილად დაუბზღვლებიათ. რაკი ეს გამოძეღვენდა, დამსმენელთ შაჰმა თვალეზი დასთხარა და „მე უშეკალასობა მიბოძა და ხუთი სოფელი გულფეიქანში სარჩოდ გამიჩინა, მე ყაენის კარს დავრჩი და ჩემი ჯალაბნი საქართველოში დარჩენენ“-ო (იქვე. ჩუბ. 538—539, ჰიჭ. 311).

ამის შემდგომ გორგიჯანიძეს მუდმივი ბინა სპარსეთში მოუპოვებია: „მას უკან ორმოცს წელიწადს შაჰაბაზს (sic) და მის შვილს შაჰ სულეიმანს ვემსახურე“-ო (ხელთნაწერი, იქვე, გვ. 14). მაშასადამე, 1656 წლითგან მოყოლებული 1696 წლამდე.

სპარსეთში ყოფნის დროს ფარსადან გორგიჯანიძეს, როგორც ეტყობა, მაჰმადიანობა მიუღია. თუმცა იგი თავის თხზულებაში კრინტს არა სძრავს, მაგრამ უკვე ბროსემ აღნიშნა, რომ ამის შესახებ ცნობები ის კ ა ნ დ ე რ მ უ ნ შ ი ს

* ხელთნაწერში „იალადნი“-ა.

ისტორიაში მოიპოვება: „როსტომ ხანმა, ისპაჰანის ტარულამ, თავის მაგიერ წარმომადგენლად ბირასიმი დანიშნა, მაგრამ შემდეგ მას ხელმწიფე გაუწყრა და გადააყენა, ხოლო როსტომ ხანს დააეალა, იმის ალაგას სხვა ვინმე დაენიშნა. საქართველოს ბატონმა ქართველი ფარსადან ბეგი დანიშნა და წარადგინა. შაჰმა ამაზე შეუთვალა, რომ... შეუძლებელია ურწმუნო მართლმორწმუნეს ვირჩიო“-ო, როსტომ ხანის წარდგენილება მხოლოდ მაშინ იქნება ნებადართული, თუ ფარსადან ბეგი ისლამს მიიღებსო. ფარსადან ბეგი ამაზე დათანხმდა და თანამდებობა მიიღო“-ო, მოგვითხრობს სპარსელი ისტორიკოსი (B. D o r n, Erster Beitrag zur Geschichte der Georgier: Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg, sixième série t. VI. p. 431).

შაჰის საგანგებო მონღობილობით ფარსადანი ერთხელ ქართლში იყო გამოგზავნილი იქაური საქმეების ვითარების გამოსარკვევად (ჩუბ. 539—540, ჭიკ. 332—333).

ფარსადან გორგიჯანიძისთვის ადვილი არ იყო ადგილი შეენარჩუნებინა: დიდი მტრობა და შური სუფევდა სპარსეთში მოხელეებს შორის და თავიანთ მეტოქის დანდობა არ იცოდნენ. ამგვარ ცხოვრებას მის სულიერ მდგომარეობაზე და აზროვნებაზე თავისი დალი დაუჩნევია. თავის შვილის დარიგებაში იგი გულჩათხრობილობას და პირმოთნებას სამაგალითო თვისებადა სთვლის: „ჭკვიანი ამას ჰქვიან ხოშიადის (sic) შემნახავი იყოს და ყოველს კაცს საამებელი უთხრას და საწადელი თავისი არვის გაუცხადოს... თუ მიფარვით თქვას, საქმე მისი გარიგდება, და თუ მრავლისათვის უთქვამს, მემშურნენი სალხინოს საჭიროდ გაუხდიან“-ო (ხელთნაწერი, რვეული 31, გვ. 8—9). ადამიანი ქონების შეძენაზე უნდა ზრუნავდეს იმიტომ, რომ „უქონლობას ყოველი ჭირი სჯობს“-ო (იქვე). „მაგრამ, რაგინდ ბევრი აქნდეს დაფარვითა სჯობს, თორადა (sic) მემშურნე და მობეზლარნი მტერნი ასტყდებიან ან მეპატრონესთან შეაბუზღებენ და წაართმევენ და ან ქურდს შეუჩენენ გასაქურდავად და ან ძმას და შვილს გარდაჰკიდებენ“-ო... (იქვე, გვ. 10). არავის არ უნდა ენდოს ადამიანი და თავდაპირველად თავის თავზე უნდა იზრუნოს. სიბერისათვის თავისი კერძი გამოზოგილი უნდა ჰქონდეს, თორემ თუმცა „მართალია და ჭეშმარიტი, რომ ყოველს მამას თავისი საქონელი და მამული თავისი შვილისათვის უნდა, მაგრა (sic) შვილს თუ მამა საქონლიანი ჰყავს, მალ მისი სიკვდილი უნდა, რომ მისი საქონელი დახარჯოს და თუ მამა უქონელია, შვილი ერთ ლუკმას პურს რომ აჭმევს, დღეში ასჯერ წააყვედრებს: „ეს გაძალღებული არ კვდები-სო, რომ მოვრჩითო“ (იქვე, 11). საკუთარს შვილს თუ არ ენდობოდა ადამიანი, რა საკვირველია რომ უცხოის სიფრთხილით მოჰპყრობოდა. ყველასათვის უნდა ესიამოვნებინა ადამიანს, მტრისათვისაც-კი: „სჯობს ყოვლის კაცის მომადლიერობა, სჯობს დამღურებასა, მტერს მტერობას ნუ გაუცხადებ, შენი თავი მოყვსად აცნევ“-ო (იქვე, 10).

თუმცა ავტორი თითონაც მისდევდა, როგორც ჩანს, თავის მწარე გამოცდილებაზე დამყარებულს მოძღვრებას, მაგრამ ვერც ამ მოძღვრებას გაღურჩენია იგი ბედის უკუღმართობისაგან: ეტყობა მაშინდელ მრავალცვალებადს დროს ტყბილი სიტყვაც, პირმოთნებაც, გულჩათხრობილობა და საკუთარ კეთილდღეობაზე ზრუნვაც ვერ უზრუნველ ჰყოფდა ადამიანის ბედნიერებას. თვით ფარსადანს თავის ბედის ჩარხის უკუღმა მობრუნება ასე აქვს აწერილი: „ნაზარ ალი-ხანსა და აბას ყული-ხანს შუა სამღურავი ჩამოვარდა და ერთმანერთს გურგი-ხანის კერძო-

ბასა სწამებდნენ და ყაენთან იბეზღებოდნენ და აბას ყული-ხანს უნდოდა, რომ უომრად გიორგი მეფე ყაენის კარს გაეგზავნა და ნაზარ ალი-ხან ამისთვის ჩქარობდა, რომ საბატონო მისი გიორგი მეფეს ეჭირა და თვითონ ქალაქში იყო და არსით მოსავალი არა ჰქონდა. ფარსადან ვიტყვი ამასა... ბედნიერი ყაენი ნაზარ ალი-ხანის ხელ-გამოუმავლობისათვის ჩვენზედ აგეუნება შეიქნა და ნაზარ ალი-ხანც გაგვიავდა და მტერმან ღრო დაიცა (sic) და დაგვიწყეს ბეზღობა“-ო (ჩუბ. 567, კიკ. 371—372). ისკანდერ მუნშის ისტორია გვიჩვენებს, რომ ფარსადანს ისედაც ბევრი მომღურავი ჰყოლია (Dorn, op. cit. გვ. 431). მისი შვილი და ძმაც მეტად თავზედი და მედიდურები ყოფილან და იმათ გამოისობით მასაც მტრები გადაჰკიდებიათ. მაინც უკანასკნელი უბედურება ძმის ბრალით დასტყდომია თავს.

ფარსადანს თავისი უკანასკნელი განსაცდელი ასე აქვს აღწერილი: „ჩემი ერთი ძმა, ერანის ზარაბი-ბაში იყო და სიტყვა-ლაუჭერებელი და თავის-მომწონე კაცი იყო და ყაენის საქონლისაგან შვიდი ათასი თუმანი დაეფანტა და ცუდ-მუდის კაცებისათვის ესესხებინა. ამით ყაენთან დაბეზღდა და დააჭირვინეს და საქონელი აუწერეს. არა ჰქონდა რა. ყაენს მოახსენეს ამის საქონელი ამის ძმას მელიქ სადათ ბეგ უზბაშისთან არისო აღრებუქანსაო (sic). ისიც და[ა]ჭირვინეს... ნახეს რომ არც რა იმას აქვს და თქმული სიტყვა გამტყუნდების, ამისთვის ჩემისა და ჩემის შვილის სოფლები და საქონელი და სახლის მორთულობა, კაცისა და დედაკაცის იარაღი, და ოქრო-ვერცხლი და თვალმარგალიტით მურასა და ჯოგი ცხვარი, ნახირი აქლემი, ცხენი და ჯორი და ან რაც იქნებოდა სამის ათასის ფულისა დადგა და უზბაშის სახელზე დაწერეს; და უზბაშისა არც ასი თუმნისა იქნებოდა და ყაენს გამოუგზავნეს“-ო (ხელთაწერი რვეული 31, გვ. 14). ასეთი უბედურების დროს ისტორიკოსს ჩანმაც უმტყუნა: „მე ფარსადან ორი წელიწად იყო ავად ვიყავ და მუხლის თავები წაიხლოდა, უკაცოდ ფეხზე ვერ წამოვდგებოდი, კარზედ მისვლა არ შემიძლო“ (იქვე). „წელიწადს ნახევარს ასრე ავად ვიყავ, რომ ჩემი სიცოცხლე არვის ეგონა“-ო, ჩივის გორგიჯანიძე (ჩუბ. 567, კიკ. 372). ამისთანა მდგომარეობაში მყოფს, ლოგინად ჩავარდნილს, ძმამაც კი უმტყუნა, იმ ძმამ, რომელმაც „ჩემი ქონება თავის ცოლის ძმებს უგზავნა, ჩემთვის ვერ გამოიმეტა“-ო (იქვე). დასწრებულ ფარსადანთან სანახავადაც-კი არ მისულა (იქვე, ჩუბ. 568, კიკ. 372). რაკი ყაენთანაც დასმენილი იყო, კარგა ხანს ყაენისაგანაც წყალობას იყო მოკლებული. მერე ალბათ ხელმწიფის დედის დახმარებით (ხელთაწერი, რვეული 31, გვ. 15) შაჰის გული ისევ მომღბარა: „არზა მივსწერე და თავისი ხელნახლები პური ვთხოვე და, ღმერთმან აღლეგრძელოს, ერთი სუფრა პური და ყოვლის საქმლისაგან კერძი ებოძა და მესამეს დღეს ჩემი შვილი აზატი ექმნა... რა ხელმწიფე მწყალობელი შეიქმნა, სხვანიც დატკბენ და მტერობა მოშალეს“-ო (ჩუბ. 568, კიკ. 372).

უთანხმოება ნაზარ-ალიხანსა (ერეკლე I) და აბას ყული ხანს შორის ჩამოვარდნილა 1693—1694 წ. (Brosset, H. moderne, p. 512). ყაენიც მას 1692—3 წ. ახლო ხანებში გასწყრომია (იქვე). მაშასადამე, ფარსადან გორგიჯანიძე სწორედ იმ დროს, როცა თავის ისტორიასა სწერდა, უკიდურესს გაჭირვებაში ყოფილა: 65—70 წლის მოხუცი, ავადმყოფი, გალატაკებული და უმწეოდ მიგდებული.

როგორც თვით ფარსადანი მოგვითხრობს, მისი ისტორია სრულს სიმართლეს შეიცავს იმ დროითგან მოყოლებული, როცა იგი ათის წლისა გახდა ვიდრე 70 წლისა შესრულდებოდა: ამ 60 წლის ამბები მას აღწერილი აქვს ვითარცა თანამედროვეს და მონაწილეს. რაკი ისტორიკოსი 1626 წელს დაბადებულა, მისი ისტორიის სანდო და ქვეშარიტ ნაწილად ამგვარად უნდა 1636—1696 წ. ამბები ჩაითვალოს. მართლაც აქ თვით მოთხრობაში მოიპოვება ისეთი ცნობები, რომელსაც ავტობიოგრაფიული ხასიათი აქვს. რაკი ფარსადან გორგიჯანიძეს სპარსეთის სამეფო კარზე დიდი ადგილი ექირა და საქართველოს საქმეებიც ზედმიწევნით უნდა სცოდნოდა, ამიტომ მისი თხზულების ამ უკანასკნელს ნაწილს საქართველოს ისტორიის შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს და ძვირფას ცნობებს გვაძლევს.

ფარსადან გორგიჯანიძის შრომა დაწერილია სპარსეთში, იმ დროს, როგორც ჩანს, როცა ვახტანგის მიერ შეკრებილ „სწავლულთ კაცთა“ კომისიას ქ¹ცის შეესება და გაგრძელება არამც თუ დამთავრებული არა ჰქონდა, (იხ. აქვე, ქ¹ცა), ჭერ ვგონებ დაწყებული არც კი ჰქონდა. მით უფრო საყურადღებოა ამ მხრივ ფარსადან გორგიჯანიძის ნაწარმოები, რათგან იგი საქართველოს საზოგადო ისტორიას სწერს უძველეს დროითგან მოყოლებული თავის დრომდე, როგორც აღნიშნული იყო, 1695 წლამდე. ჩვენი ისტორიკოსი თავისით მოქმედებდა და არავეისათვის არ მიუბაძნია, — ეს შეადგენს მის ნაკლსაცა და ღირსებასაც.

იმისდა მიხედვით, თუ რა წყაროებზე ამყარებს ავტორი თავის ისტორიას, მისი თხზულება შეიძლება ოთხ ნაწილად გავყოთ.

თავის თხზულებას ფარსადან გორგიჯანიძე შემდეგი მოთხრობით იწყებს: „აქა ამბავი ფრანგეთის კემწიფის ქალის ჰორომ-სიმესი და წამება მისი“ (ხელთნაწერი, გვ. 1). ამ სათაურს არავითარი წინასიტყვაობა არ უძღვის და არა ჩანს, შემთხვევით აკლია ხელთნაწერს თავი, თუ თვით ავტორმა დაიწყო ასე უცნაურად თავისი საქართველოს ისტორია. მაინც-და-მაინც ფარსადან გორგიჯანიძეს, როგორც ეტყობა, არც სცოდნია, რომ საქართველოს უძველეს ხანის ისტორია უკვე დიდი ხანია არსებობდა, რომ მთელი კრებულიც კი იყო, რომელიც ქართველების ყოფა-ცხოვრების ამბებს შეიცავდა უუძველეს დროითგან მოყოლებული XIV საუკუნემდე.

მეორე თავს სათაურად აქვს: „ანბავი რომის კემწიფის კოსტანტილეს (sic) გაქრისტიანებისა და საქმე მათი“ (იქვე, 4). შემდეგ მისდევს: „აქა ტრლად (sic) კემწიფის გალაშქრება მამის სისხლის საქმენულათ არდაშერის შვილს შაფურს კემწიფეზედა“ (იქვე, 5), რომლის შემდგომ მე-9-ე გვერდამდე სომხეთის ისტორიის მოკლე ცნობებია მოყვანილი. მე-9-ე გვერდზე მოთხრობილია სულ მოკლედ ბაგრატიონთა მოსვლა საქართველოში, მათი გაქართველება, გიორგისა, დავით აღმაშენებლის მოღვაწეობა ოთხ სტრიქონად აღწერილი. შემდეგ დავით აღმაშენებლის შვილის (sic) გიორგის მეფობაა. ამგვარადვე მოკლედ გიორგის ძის (sic) დემეტრეს მეფობა მისდევს. მე-11-ე გვერდზე შემდეგი სწერია: „ესეც (დემეტრე) მიიცივალა და შვილი ამისი (sic) დავით გაბატონდა სომეხთა ქრონიკონს შვიდასს ორმოცდა ოთხსა. აქამდისინ რომ სომეხობას უკან ბატონობა უქნიათ ქართველობაშიგან, ხან ძრიელის (sic) მტრისაგან ბევრჯელ უბატონონი ქნილან და დაფანტულან, შეიქნა შვიდთა ამა ზეით ხსენებულთ მეფეთა სამას ოცი წელიწადი უბატონებია. სომეხთ ქროდასს ორმოცდა ორ წლამდისინ ამას ზეით დაწერილთ

ბატონებს უპატრონებია, მაგრა ამაებს უკან, გაყრას წინათაც და უკანაც ბევრს ბაგრატიონებს უბატონებია (sic), რომ ყველას ნაქმრობა და სახელი და მამისშვილობა და დრო მათი და სახელი მამათი მათი (sic) ზოგი არ მიპოვნია და ზოგი რაც პოვებულა ქვემოთ დაიწერების მ^ლითა“-ო (იქვე, 11).

სწორედ გასაოცარია, რამდენი უეცილობა და შეცდომები მოიპოვება ამ ერთს ფურცელზე (10—11). აქ ყველაფერი დომხალივით არის არეული: ხშირად ავტორმა არ იცის, ვინ ვისი შვილი იყო, ვინ ვის მისდევდა, ამას თითონაც აცხადებს. მაგრამ ვაი იმ ცოდნასაც, როცა-კი იგი თავის ცოდნას იჩენს. ქ^ლცის პირველი ნაწილი, თამარ მეფის ისტორიამდე, როგორცა ჩანს, გორგიჯანიძეს თვალთ არ უნახავს, თორემ ვანა შეეძლო ავტორს თავისი თხზულების პირველი ნაწილი ასეთ უეცილობის მორევად გაეხადნა?

რომ ამ ნაწილისათვის ფარსადანს საისტორიო წყაროები ნაკლებად ჰქონია, ამას იგი თითონაც აცხადებს: „ბევრს ბაგრატიონებს უბატონებია, რომ ყველას ნაქმრობა და სახელი და მამისშვილობა და დრო მათი და სახელი მამათი მათი ზოგი არ მიპოვნია“, ხოლო რაც ვიპოვე ქვემოთ არის მოთავსებული. მაშასადამე, მას მანაც რაღაც წყარო ჰქონია; ეს სხვათა შორის იმითაცა მტკიცდება, რომ აქ ავტორს თარიღები მოჰყავს და ყურადღების ღირსი ის არის, რომ თარიღი „სომეხი ქორონიკონით“ არის განსაზღვრული. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ავტორს რომელიღაც შეცდომებით სავსე, მოკლე სომხური ხრონოლოგიური უნდა ჰქონოდა. იქითგან ამოღებული ცნობები იმდენად სხვილ შეცდომებით არის სავსე, რომ უნებლიედ ეჭვი გვებადება, ზეპირ გადმოცემით, სხვის დახმარებით ხომ არ სარგებლობდა ავტორი?

თვით გორგიჯანიძე ერთს უცნაურად გამოთქმულს სათაურში ერთს თავის წყაროს ასახელებს. 28-ე გვერდზე იგი სწერს: „რაც (sic) ანბავი ბაგრატიონთა (sic), რომ სომეხთ ცხოვრებაში სწერია მათი მოსვლა“. ამ უთავბოლო წინადადებითგან მხოლოდ იმის გაგება შეიძლება, რომ ფარსადან გორგიჯანიძეს წყაროდ „სომეხთა ცხოვრება“ ჰქონია. იქ წერებულა ის ცნობები, რომლითაც ასე უხვად ავსებს იგი თავის თხზულების პირველს ნაწილს.

აღბათ სპარსულ წყაროთაგან უნდა იყოს ამოღებული შემდეგი მოთხრობებიც: „უწინდელი ანბავი ეს არის — ხოსროვ პარტაველიანი ტრდად კემწიფის შვილი“... (იქვე, 30), „დაკარგვა ლორიდამენ შაბდიზის ცხენით შირინისა ტრდათ (sic) კემწიფის შვილის სომეხთ კემწიფის ხოსროვის ქალისა და გლოვა და ტირილი მამიდისა და ძმებისა“ (იქვე, 33), „აქა შირინის მოსვლა მადაინს და ხოსროვის მოსვლა მულამს (sic) ერთმანერთის საძებნელად“ (იქვე, 34), „აქავ კემწიფის ცნობა მაჰბანუ დედოფლისაგან და აშიყობა მისი და შირინისა და ერთმანერთის მოძებარნი მულამში შეიყარნეს“ (იქვე, 35) და „აქა ქორწილი ხოსროვ ერის (sic) კემწიფისა სომეხთ კემწიფის ხოსროვ ტრდადის შვილის ქალს შირინისთანა და მადაინს მიყვანა“ (იქვე, 36). ერთი სიტყვით, აქ ცნობილი სპარსული სამიჯნურო პოემა „ხოსროვ ვა შირინი“ არის მოთხრობილი. ამ თხზულებას ზღაპრული ხასიათი აქვს, სალიტერატურო ნაწარმოებია და არა სინამდვილე, ამიტომ იქითგან ისტორიაში ცნობების შეტანას ადამიანისათვის ვნების მეტის არაფერ სარგებლობის მოტანა არ შეუძლია. რომ ხოსროვ და შირინის ისტორია მხოლოდ ზღაპრული მოთხრობაა, ამას, როგორც ჩანს, თვით გორგიჯანიძეცა გრძნობდა. ეს იმითა

მტკიცდება, რომ მოთხრობის უკანასკნელი თავის ბოლოში იგი გვამცნებს: „მრავალი არაკი მოკლეთ მითქვამს“-ო (იქვე, 37).

ფარსადან გორგიჯანიძეს ზოგიერთი, განსაკუთრებით საქართველოს შესახებ ცნობები მხოლოდ ზეპირ გადმოცემაზე აქვს დამყარებული. ამას იგი თითონაც არ მალავს. მე-21-ე გვერდზე მაგ. იგი სწერს: „აქა ცოტა რასმე ამბავს გაგონებულსა მირიან კემწიფისასა და მისი შვილის (sic) ვახტანგ გორგასლისას დაეწერ, მაგრა წიგნი არ მინახავს“-ო, და იქვე უმატებს: „თუ ამათი ანბავი ვინმე წიგნათ ნახოთ, აქედამენ ჩაუმატეთ“-ო. მაშასადამე, მას ქ^ც არ უნახავს და ნაწერი წყაროს მაგიერ „გაგონებული ამბავით“ უსარგებლია.

სწორედ განმაცვიფრებელი და დაუჯერებელი რამაა, რომ საისტორიო ცნობები იმდროინდელ საქართველოს განათლებულ წრეებს, რომელთა ჯგუფს უეჭველია ეუთვნოდა როსტომ მეფის მახლობელი კაცი ისტორიკოსი ფარსადან გორგიჯანიძე, საქართველოს ისტორია ასე მახინჯად ჰქონიათ დაზეპირებული!.. ვახტანგ გორგასარი მირიან მეფის შვილი იყო. ეს შემთხვევითი შეცდომა კი არ არის, ავტორი სრულებით დარწმუნებული ყოფილა, რომ მირიან მეფე ვახტანგ გორგასალის მამა იყო, რათგან 25-ე გვერდზე მას მოთხრობილი აქვს: „სიკვილი მირიან მეფისა და მეფედ კურთხევა მისის შვილის გორგასლისა“-ო.

ამგვარივე თვისებისა და ღირსებისაა გორგიჯანიძის ცნობები მელიქ შაპითგან მოყოლებული თამარ მეფის გამეფებამდე (იქვე, 37—47). თავი „აქა გაძლიერდა ქვეყანათა ზედან სულთან მელიქ შაჰა (sic) კემწიფე“ (იქვე, 37) პირდაპირ ზოსროვ და შირინის ამბავს მისდევს. შემდეგ მოთხრობილია: „აქა მეფის ბაგრატიისაგან თავისის შვილის გიორგისა თბილის ქალაქში მეფედ კურთხევა და თვითონ (sic) დიდის ჯარითა და მორთულობით სულთან მელიქ შაჰთან წასვლა“ (იქვე, 39), „აქა ბაგრატი მეფისაგან თავისის უფროსის შვილის გიორგის მეფეთ კურთხევა“ (იქვე, 40—41), „მეფე ბაგრატი მიიცვალა და მეფე გიორგი კემწიფობდა“ (იქვე, 41), „აქა სიკვილი მეფის გიორგისა და გაკემწიფება მამის ალაგზედ მეფის დემეტრესი“ (იქვე, 42), „მეფემ გიორგიმ თავისი ასული თამარი მეფეთ აკურთხა, აქ თქმულა: „ლევვი ლომისა სწორია ძუ იყოს გინდა კვადია“ (იქვე, 43), „აქა სიკვილი თამარ მეფის დედის ბურდუხან დედოფლისა“ (იქვე, 45) და „ამისთანას დროს მეფეთა მეფე გიორგი მეფის თამარის მამა, მიიცვალა“ (იქვე, 46). საკმაოა ადამიანმა მარტო ამ სათაურებს თვალი გადაავლოს, რომ ნათლად წარმოიდგინოს, რანაირად არეული იქნება ყველაფერი თვით მოთხრობაში. აქაც ავტორს უეჭველია უნდა ეთქვა: „აქა ცოტას რასმე ამბავს გაგონებულს დაეწერ, მაგრა წიგნი არ მინახავს“-ო, თორემ ქ^ცის ხელთნაწერი რომ ჰქონებოდა, ასეთს გასაოცარს რამეს არ მოროშავდა.

თამარის გამეფების ხანითგან მოყოლებული, ფარსადან გორგიჯანიძე აშკარად ქ^ცის მოთხრობას მისდევს. ამიტომ გორგიჯანიძის თხზულების პირველ ნაწილად ჩვენ 1—47 გვ. ვთვლით, ხოლო 47-ე გვერდიდან იწყება მეორე, ქ^ც-ზე დამყარებული, ნაწილი.

პირველი ნაწილი, როგორც აღვნიშნეთ, განსაკუთრებით ზეპირსა და „გაგონილს“ ამბებზეა დამყარებული და ამის გამო მას ზღაპრული ხასიათი აქვს, რაკი მისი ორიოდვე წერილობითი წყაროც, როგორც მაგ. სომეხთა ცხოვრება და ზოსროვ და შირინის არაკია, თქმულებებზეა დამყარებული, რათგან ფარსადან

გორგიჯანიძეზე უწინარეს ამ ხანის შესახებ უკვე არსებობდა ყოველ შემთხვევაში ბევრად უკეთესი, ხოლო VIII—XII სს. შესახებ საუტხოვო საისტორიო თხზულებები, ამიტომ გორგიჯანიძის ნაწარმოების ამ პირველ ნაწილს არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს და არც თანამედროვეებისათვისა ჰქონია. მტკნარ, განმაცვიფრებელ უეიკობით საესეს — ამ ნაწილს მკითხველთათვის ვნების მეტი არაფერი სარგებლობის მოტანა არ შეეძლო. იგი მხოლოდ ერთის მხრით არის საყურადღებო: თუ ასეთს მაღალხარისხოვანს და მეფის მახლობელ მხელეს და ისტორიკოსს, როგორც იყო ფარსადან გორგიჯანიძე, ასე დომხალივითა ჰქონდა არეული სამშობლო ქვეყნის წარსული და თავგადასავალი, ასე ზღაპრულად ჰქონდა წარმოდგენილი და ქართული საუკეთესო საისტორიო წყაროები არამც თუ წაითხული, თვალთაც-ი ნანახი არა ჰქონია, — მაშ დანარჩენს ხალხს, ჩვეულებრივს, შუათანა შეძლებისა და ცოდნის პატრონს, რა-ღა წარმოდგენა უნდა ჰქონოდა? რასაკვირველია არავითარი... ამას ნათლად ამტკიცებს ფარსადან გორგიჯანიძის შრომის პირველი ნაწილი.

ავტორის პირველ ნაწილს თხრობის მიმდინარეობა ხშირად არეულია და შემთხვევითი: ზოგიერთი ცნობები უალაგო ალაგას არის ჩაკერებული და დანარჩენ მოთხრობასთან არავითარი კავშირი არა აქვს. მე-11-ე გვერდზე გორგიჯანიძე თვით აღიარებს ამას, როცა სწერს: „ამბავი ფრანგეთის კემწიფის ქალის ჰორომ სიმეს წამებისა და წმიდის ნინოსი. უფრო ზეით ამბავია, მაგრა აქაც არას დაუშლის“-ო (sic). 30-ე გვერდზე ავტორი სრულიად მოულოდნელად აცხადებს: „ამბავი ერანის კემწიფებისა ცოტას რასმე სახელებს ზეით ვახსენებთ და გათავებით მათს ამბავსა და ნაქმართა და სახელებსა თავ-თავიანთ ადგილს დავწერთ. საქმე და გამოლაშქრება ბაღდადის ხალიფისა საქართველოზედან, გაძრილება სულთანთა ბაჰრჩუბინიანთა, სალჯულიანთ და ხორაზმიანთა (sic) და ჩანგიზიანთა (sic), ოსმან ჯუგიანთა (sic), ქურაქანიანთა და თურქმანთა და ისმიელიანთა რომ შხ (sic) სეფობით იხსენებთან და კემწიფობენ, რაც ამათგან საქართველოში იქნა“ (იქვე, 30). ამას პირდაპირ ხოსროვ და შირინის ამბავი მისდევს!

თამარ მეფის დროითგან მოყოლებული, გვ. 47—236 გვერდამდე ფარსადან გორგიჯანიძის შრომის მეორე ნაწილს უკავია. ამ 189 გვერდს ერთ ნაწილად ამიტომ ვთვლით, რომ აქ ავტორი ერთადერთ წყაროთი ხელმძღვანელობს, და ნაწარმოებსაც ამის გამო ერთი ხასიათი და ღირსება აქვს. მეორე ნაწილი მთლად ქართლის ცხოვრებაზე არის დამყარებული. აქ ავტორი თავის წყაროს მისდევს და დედნის შინაარსი ზოგჯერ ძალიან დაახლოვებით აქვს გადმოცემული, ზოგჯერ უფრო მდაბიურად. როგორც ნათქვამია, გორგიჯანიძე ქცას მისდევს თამარის მეფობითგან დაწყებული, ხოლო თავდება 236 გვერდზე შემდეგი წინადადებით: „მეორეთ კიდევ მოსცა ყაზან ყენმან მეფობა საქართველოს ვახტანგ მეფესა: დაიჭირა ვახტანგ მეფემან სომხითი, დმანისი, სამშვილდე და ქვეყანანი ამ ციხეთა“. აქ ნიშანი არის დახატული, ხოლო ქვემო არშიაზე იგივე ნიშანი გამეორებულია და შენიშვნა სწერია: „აქამომდე ფარსადან გორგიჯანიძევილის (sic) ისტორიისაგან არს. და ამ ადგილს აკლდა, დიდი ქართლის ცხოვრებიდან შევასრულეთ და ჩაუწერეთ ლანგთემურის ცხოვრებამდისა და ლანგთემურის ცხოვრებიდამ ისევ ფარსადან გორგიჯანიძისაგან აღწერილი დაიწერება“-ო. მაშასადამე, სამწუხაროდ დედანსა ჰკლებია. შესაძლებელია ფარსადანს ლანგთემურამდე ჰქონიყო მიყვანილი მოთხრობა. ხოლო თუ მას თავისი მოთხრობა მართლა ლანგთემურამდის ჰქონდა მიყ-

ვანილი, შეუძლებელია მას გიორგი ბრწყინვალის მეფობის შემდგომ წყაროდ ისევ ქ¹ცა ჰქონოდა. შეუძლებელი იმიტომ არის, რომ ამ დროს ქ¹ცის გაგრძელება ჯერ დაწერილი არ ყოფილა, თორემ განა ლანგთემურის ისტორიაშიც ფარსადან გორგიჯანიძე თავის წყაროდ ქ¹ცის გაგრძელებას არ გაიხდიდა. ეტყობა გორგიჯანიძეს ქ¹ცის ისეთი ხელთნაწერი ჰქონია, რომელიც მხოლოდ თამარ მეფის ისტორიასა და მონღოლთა დროინდელ ისტორიკოსის თხზულებას შეიცავდა გიორგი ბრწყინვალემდე. ეს იყო მისი ერთადერთი წყარო მეორე ნაწილისათვის. მეტად საჭიროა ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების სრული ხელთნაწერი აღმოჩნდეს, რომ გამოირკვეს, ლანგ თემურამდისა ჰქონდა მეორე ნაწილი მოყვანილი, თუ არა, და თუ ჰქონდა რა წყაროებითა სარგებლობდა.

საზოგადოდ ამ მეორე ნაწილსაც ისტორიისთვის არაავითარი მნიშვნელობა არცა ჰქონია და არცა აქვს, რათგან თვით მის წყაროს დედანმა, საუცხოვო ღირსებისამ, ჩვენამდის მოაღწია.

235-ე გვერდით იწყება ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორიის მესამე ნაწილი, რომელიც იქა თავდება, სადაც ისტორიკოსი ვითარცა თანამედროვე თვით მოგვითხრობს, მაშასადამე, მისივე სიტყვებისდა თანახმად 1636 წლამდე (ხელთნაწერი გვ. 337). ეს მესამე ნაწილი ორად განიყოფება: ერთი ლანგთემურის ხანას შეიცავს და მოთავსებულია 235—263 გვერდებზე, სათაურადა აქვს: „აქა ანბავი (sic) ლანგთემურისა ფარსადან გორგიჯანიძისაგანვე აღწერილი“ (ხელთნაწერი გვ. 237). მეორე 364 გვერდითგან იწყება და ბოლომდის, ესე იგი 335 გვერდამდე აღწევს, ხოლო სათაურად აქვს: „ქ. სახელითა და შეწვენითა მ¹ლთისათა ერანის კემწიფების ანბავი ისმინეთ, ზოგი წიგნებში წაკითხულია და ზოგი გაგონილია, შეგროვებულია და ისპანში (sic) დაწერილია და ამის წერაში შახ (sic) სეფის ნათესავთაგან რვას კემწიფობა უქნია... მერვე... შაჰ სულეიმან ამის წერაში კემწიფობდა“-ო (იქვე, 264). ამგვარად თითქოს უკეთესი უნდა ყოფილიყო ეს ორი ნაწილიც გაგვეცალკევებია და მესამე და მეოთხე ნაწილებად მიგვეჩინია. მაგრამ ეს შეცდომა იქნებოდა იმიტომ, რომ ჩვენ ფარსადან გორგიჯანიძის ნაწარმოების დანაწილების დროს იმით ხელვმძღვანელობთ, თუ რაგვარისა და თვისების წყაროებითა სარგებლობდა იგი. ხოლო ამ მხრივ თუ განვიხილეთ გორგიჯანიძის თხზულება, მაშინ, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, მთელი ეს ორად გაყოფილი მოთხრობა ერთ, მესამე, ნაწილად უნდა აღვიაროთ.

„ანბავი ლანგთემურისა“ შემდეგ მოთხრობებს შეიცავს: პირველი შემოსევის აღწერილობას (ხელთნ. გვ. 235—237), „აქა მეორედ მოსვლა თემურ კემწიფისა საქართველოში დიდის ლაშქრით“ (237—239), „აქა თემურ კემწიფის მისელა საქაზს ზედან“ (239—240), „აქა თემურ კემწიფე მალთაზედ წავიდა“ (240—241), „აქა ომი ლანგთემურ კემწიფისა ილდრუმ ბაეზიდ ხონთქრისა“ (241—244), „წასვლა თემურისა იელსარამს (sic) და მისრეთს“ (244—245), „იელუსარემით (sic) მისრეთისაკენ გალაშქრება“ (245—247), „აქა მესამედ წასვლა თემურ კემწიფისა საქართველოს ზედან“ (247—253), „აქედამე დიდი ლაშქარი გაუძახეს ერზნგის ქვეყანასა ზედან“ (253), „მოსვლა თემურისა სამცხეს და წინ მიგებება ივანე ათაბაგისა და მეფის გიორგის ძმა (sic) კოსტანტილესი“ (253—254), „თემურ კემწიფემ ივანე ათაბაგი და მეფის ძმა კოსტანტილე ლაშქართ უთავა და სამცხილამ აფხაზეთს გაუძახა“ (254—256), „აქა თემურ კემწიფესთან მეფის გიორგის ფეშქაში და არზისა და ფეშქაშის მოსვლა“ (255—257), „აქა თემურ (sic) კემწიფემ

იმერეთის მეფე გიორგი შემოირიგა“ (257—259), „თემურ კელმწიფის სამარყანდით ხათას მიმავალი გზაზედ მიიცვალა“ (259—261), „აქა თემურ კელმწიფის გალაშქრება სამარყანდით ხათაზედა მოსარჯულელბად“ (261—263).

უეჭველია, რომ „ანბავი ლანგთემურისა“, რომელიც მესამე ნაწილის თავში, 235—263 გვერდებზეა მოთავსებული, აგრეთვე სპარსულ წყაროთგან უნდა იყოს ამოღებული. ფ. გორგიჯანიძეს თვით ავტორიც თითქმის დასახელებული ჰყავს, ის ამბობს: „აქა ანბავი (sic) თემურის გახელმწიფებისა თვითონ მირონ ჰუსინისა (sic) კელმწიფისა“-ო. ამგვარი ისტორიკოსი მირან ჰუსეინ არსებობდა. სამწუხაროდ ამ ხანის შესახები სპარსული საისტორიო ნაწარმოებები ჯერ არც საკმაოდ შესწავლილია და არც გამოცემული.

ლანგთემურის ისტორია აწერილი აქვს ორ ისტორიკოსს ნ ი ზ ა მ შ ა მ ი ს და შ ე რ ე ფ ე დ დ ი ნ ა ლ ი ი ე ზ დ ი ს, ორივემ თავის თხზულებას „ზაფარნამა“ უწოდეს. პირველი ავტორის თხზულება მიყვანილია 1403—4 წლამდე, ხოლო მეორისა ლანგთემურის მთელი ცხოვრების აღწერილობას შეიცავს და დამთავრებულია 1424—5 წელს, მაშასადამე, ლანგთემურის სიკვდილის 19 წლის შემდგომ. შერეფ ედდინ ალი იეზდის ნაწარმოები მეტად გაზვიადებულ და მძიმე ენით არის ნაწერი. წამდაუწუმ, ხშირად სრულებით უადგილოდ ჩართულ, კორანის წინადადებებითა და ლექსებით აჭრელებულია და ძნელი საკითხავიც არის. ამის გამო შაჰმა ჯაჰანგირმა ა ბ დ უ ს ა ტ ა რ ყ ა ს ი მ ს მიანდო შერეფ ედდინის ისტორია შეემოკლებინა და უფრო ადვილ საკითხავ წიგნად გაეხადნა. მინდობილი საქმე ავტორმა 1615 წელს დაამთავრა. ამგვარივე შემოკლება განუზრახნია და აუსრულებია კიდევ ვიღაც უცნობს ავტორს შერეფ ედდინის სიცოცხლის დროსვე და თავის თხზულებისათვის სახელად „ფატხნამაჰ სახიბყირანი“ უწოდებია. სამწუხაროდ ჯერ-ჯერობით მხოლოდ შერეფ ედდინის ისტორიაა დაბეჭდილი „Bibliotheca Indica“-ში (Calcutta 1887—1888 წ. Sharfuddin ali of Vazd The Zafarnamah). თუ გორგიჯანიძისა და შერეფ ედდინის თხზულებებს ერთი-ერთმანეთს შევადარებთ, გორგიჯანიძის ცნობები სპარსულს დედანს ცხადად უდგება, მაგრამ ზოგიერთში განსხვავდება კიდევ. სხვათა შორის ქართულს ტექსტს არც კორანის წინადადებები აქვს, არც ლექსები, თვით მოთხრობაც მარტივია. ამიტომ, როგორც ჩანს, გორგიჯანიძის წყარო მირან ჰუსეინის თხზულება აბდუსატარ ყასიმის 1615 წ. შემოკლებულ ისტორიის მსგავსი უნდა ყოფილიყო.

როგორც თვით ფარსადან გორგიჯანიძე გვამცნებს, მას „ერანის კემწიფების ანბავი“-სათვის ორგვარი წყაროები ჰქონია: „წიგნები და გაგონილი“, ანუ ზეპირი გარდმოცემა. ორივე წყარო სპარსული უნდა ყოფილიყო, თვით თხზულებაც ზემ სპარსეთში, ისპაჰანში არის დაწერილი. „ერანის კემწიფის ანბავი“ თვით მოთხრობის შინაარსს არ შეესაბამება, რათგან იქ ნაამბობია უფრო საქართველოს თავგადასავალი სპარსეთის, ანუ ერანის ბატონობის დროს და შემდეგს ამბებს შეიცავს:

„აქა უზუნ ჰასან მიიცვალა და შვილი გაკელმწიფდა“ (იქვე ხელთნ. 266), „აქა უწინ ომი შაჰ ისმეილის და ალვად კელმწიფის გაქცევა სოფანით“ (იქვე, 267), „ილარი შაჰ ისმეილისა თავარიზით, შერევა დღესა ჰამადანს მოსვლა მოულოდნელის მტრისა“ (იქვე, 268), „აქა გაკელმწიფდა შაჰ ისმეილის შვილი შაჰთამაზ მამას უკან ქქს რე“ (იქვე, 269), „აქა შაჰ ტამაზ (sic) ყაენისაგან უწინ გალაშქრება ქართლის მეფეს ლეარსაბს (sic) ზედა ქრონიკონს ას ოთხმოცდა რვასა“ (იქვე, 270), „მეორეთ შაჰ თამაზ ყაენის მოსვლა საქართველოში“ (იქვე, 272), „ქრონიკონსა სწუ

მესამეთ შატამაზ ყაენი საქართველოს წაილა“ (იქვე, 272), „მეოთხედ შატამაზ ყაენის მოსვლა საქართველოზედან ქრონიკონს სლა“ (იქვე, 275), „ყაენის მოსვლა ატენის ციხეს ზედა“ (იქვე, 276), „ხანსა და დროს უკან კიდევ ყიზილბაშის ლაშქარი მოუხდა და მეფემ ლვარსაბ სიზმარი ნახა“ (იქვე, 277), „ქკს სმ მეფე ლვარსაბ გორიდან აიყარა და გორის ვარზუნას მივიდა“ (იქვე, 278), „მოკვლა ყიზილბაშთაგან მეფის ლვარსაბისა რომ თვითონ წინათ წარმეტყველობა (sic) ქნა“ (იქვე, 280), „აქა მეფე სვიმონ თავისის მამის ლვარსაბის ალაგს მეფეთ აკუროხეს“ (იქვე, 280) „აქა ბატონი დავით თავის ძმის მეფის სიმონისაგან შემამწყვარი შატამაზ ყაენთან წაივიდა ყაზვინს“ (იქვე, 282), „აქა დარჩენა მეფის სვიმონისა და გამარჯვება მეფის დავითისა“ (იქვე, 284), „აქა მეორე შამ ისმეილ საწამლაგით მოაკვიდინეს და მისი ძმა შამ ხუდაბანდა გაქელმწიფეს (sic)“ (იქვე, 285), „აქა მეფის დავითის მისვლა ხონთქარს (sic) თანა და ლალა ფაშის გამოძახება და აღრბევინის აღება ურუმთაგან“ (იქვე, 286), „ქრონიკონსა ორას ჩვიდმეტსა სიზ შატამაზ მიიკვალა და მისი შვილი შამ ისმეილ გაქელმწიფდა. მეფე სვიმონი იმან ალამუდის ციხით ყაზმინს მოიყვანა“ (იქვე, 288), „აქა მეფე სვიმონს დადიანი თავს დაესხა ოღისეუქს-და გაიმარჯვა“ (იქვე, 290), „აქა მეფე სვიმონ ურუმთ შება (sic) ალგეთს ზედა და დაიჩინეს და წაიყვანეს თავიონს და იქილამენ (sic) დიდის პატევით გაისტუმრეს კოსტალიპელს“ (sic) (იქვე, 292). „ქკს სპ პატრონის შვილის გიორგის გორს ამბავი მოუვიდა რომ გუშინ მამა შენი ალგეთის პირს ურუმთ შება, ცოცხალი დაიქირეს“ (იქვე, 294), „გაქელმწიფება შამაზ (sic) ყაენისა“ (იქვე, 295), „ილლარი შამაზს ყაენისგან და მერვეს დღეს ისპანით (sic) თავიონს მისვლა“ (იქვე, 296). „მომწველება გიორგის აიქვანზე მეფის და ბატონი მეფის ალექსანდრესი ლაშქრითა“ (იქვე, 298). „აილეს ციხე ყაბალისა, დაიქირეს შირვანი. გაბატონეს (sic) კონსტანტილე (sic) ბატონის ალექსანდრეს შვილი“ (იქვე, 299), „მოკლეს კონსტანტილე კახთა“ (იქვე, 300). „ქორწილი წინანდელი ბატონის თეიმურაზის გურიელის ქალთან“ (იქვე, 301), „მეორე ქორწილი ბატონის თეიმურაზისა და ხვარეშან დედოფლისა“ (იქვე, 302). „გალაშქრება შამაზ ყაენისა მეფეს ლვარსაბისა და ბატონს თეიმურაზს ზედა“ (იქვე, 304), „მოსვლა მეფის ლვარსაბისა იმერეთით ქართლს ყაენს თანა“ (იქვე, 306), „აქა ხონთქარისა და ბატონის თეიმურაზის სიტყვებანი“ (sic) (იქვე, 308), „სიზმრის ნახვა ხორეშან დედოფლისა და იმავე დღეს ახდენა“ (იქვე, 308), „ომი არაგვზე ბატონის თეიმურაზისა და ალი ყული ხანის შამლუსა გამარჯვება ბატონის თეიმურაზისა“ (იქვე, 310), „სიკვდილი მეფის ბაგრატიასა და მეფობა მის შვილს სვიმონს უბოძა ყაენმან და ყორჩლა ხან ლაშქრით თან გამოატანეს“ (იქვე, 310 sic), „ომი ალგეთს ზედა ისახან ყორჩი ბაშისა და ბატონის თეიმურაზისა“ (იქვე, 313), „იმან (sic) ყული ხანის ქალი ანდუყაფარ ამილახორის ქალაბი არშის ციხეს იყო“ (იქვე, 316), „ეს ანბავი მინაშემან ქალის (sic) ამან ყაენს მისწერა“ (იქვე, 318), „ომი ბაზალეთს ბატონის თეიმურაზის და მოვრავის (sic) შეებმა“ (sic) (იქვე, 318), „აქა ამბავი როსტომ მეფისა. დავით მეფის შვილისა რომ უწინ ხოსროე მიჩრა ერკე“ (იქვე, 321), „ბატონმან თეიმურაზ განჯა ყარაბალი დარბივა (sic)“ (იქვე, 322), „შამსაფი ყაენმან დაუდ ხანის ჯავრით მისი ძმა იმან ყული ხან შვილებიანად დახოცა“ (იქვე, 324), „ქკს ტოზ გორის ციხე ააშენეს საქართველო მეფეს როსტომს მიაბარეს“ (იქვე, 326). „აქა როსტომ მეფისაგამ ლევან დადიანის დის მარიაშის თხოვნა სადედოფლოდ“ (იქვე, 327), „იქვე (sic) როსტომ მეფის ქორწილის ანბავი დავითყვით სათქმელად“ (იქვე, 328), „როსტომ მეფეს საქორწილოთ მიმავალს დათუნა ერისთავს სურამით დაუბრუნდა“ (იქვე, 330), „სიკვდილი დავით ერისთავისა მეფის როსტომის ბრძანებით მუხრანშია ქრონიკონს ტით“ (იქვე, 331), „აქა ტინთის (sic) გზაზე ზალ ერისთავის დახედლომ (sic) თავის ბატონს მეფეს როსტომს წინ დახედლომა“ (იქვე, 331). „აქა ომი არცევისა ბატონის თეიმურაზის და მეფის ლაშქარისა“ (იქვე, 333), „ბატონმან თეიმურაზ თავისი ქალი თინათინ შამსაფი ყაენს გაუგზავნა“ (იქვე, 334), „მოსვლა სულთან მურად ხონთქარისა და ერევნის ციხის აღება ქკს ტკე“ (იქვე, 335), „იასე ერისთავისა და იოათამ ამილახორის ცოლმეილი როსტომ მეფემ გორის ციხეში შეგზავნა“ (იქვე 335).

„ერანის კემწიფიეების ანბავში“, როგორც აღნიშნული იყო, უეჭველია ფარსადან გორგიჯანიძის მიერ სპარსულ წყაროებიდან ამოკრებილი ცნობები უნდა იყოს. თვით ისტორიკოსი თავის წყაროების სათაურებსა და ავტორების სახელებს არ ამქლავენებს, რომ გამოგვერკვია, რამდენად სანდო მასალა შეუკრებია მას და სწორედ გადმოცემული აქვს დედანის შინაარსი, თუ მისი შრომა ამ შემთხვევაში საკმაო სიფაქიზით ვერ არის შესრულებული? საბედნიეროდ ერთს მისს უმთავრეს

წყაროს მაინც მივაგენი და იმის საშუალებით ზემოაღნიშნული საკითხის გამორკვევა შეგვიძლია.

როცა გორგიჯანიძის ისტორიის ხელთნაწერს ვკითხულობდი და 274-ე გვერდზე ზარზმის მონასტრის სიმდიდრისა და მშვენიერების აღტაცებული აღწერილობა წავიკითხე, მაშინ-კი მივხვდი, რომ ეს აღწერილობა სპარსელ ნიჭიერს ისტორიკოსს ისკანდერ მუნშის ეკუთვნის. შედარებამ ჩემი აზრი სრულებით განამტკიცა. სამწუხაროდ არც ისკანდერ მუნშის თხზულებაა ჯერჯერობით გამოცემული (არსებობს მხოლოდ თეირანის ლითოგრაფიული გამოცემა), მაგრამ ვისაც სურს დარწმუნდეს, რომ ჩვენი დასკვნა სწორია, მას შეუძლია აკადემიკოსის დონის მიერ ნათარგმნს გერმანულს ტექსტს მიჰმართოს და ფარსადან გორგიჯანიძის 274-ე გვ. მისი თარგმანის 336—337 გვერდს შეადაროს (იხ. B. D o r n, Beiträge zur Geschichte der kaukasischen Länder und Völker aus morgenländischen Quellen. III. Erster Beitrag zur Geschichte der Georgier: Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg, VI-série, t. sixième, p. 336—337).

როცა კვალდაკვალ შედარებას შევუდევდი, გამოირკვა, რომ მარტო ზარზმის აღწერილობა-კი არაა, არამედ ფარსადან გორგიჯანიძის ხელთნაწერის 269 გვერდითგან მოყოლებული, იქ სადაც იწყება „აქა გაქემწიფდა შაჰთამაზ მამას უკან ქკს რკუ“ ვიღრე 286-ე გვერდამდე ყველა იქ მოყვანილი ცნობები ისკანდერ მუნშის თხზულებითგან ყოფილა გადმოთარგმნილი ბევრგან სიტყვა-სიტყვით, ზოგჯერ დაახლოვებით. ვისაც ჰსურს დარწმუნდეს, საკმაოა გორგიჯანიძის ისტორიის ხელთნაწერის დასახელებული 269—286 გვ. დორნის გერმანულ აღნიშნულ თარგმანის 269—345 გვ. ერთიერთმანერთს შეადაროს.

უეჭველია „ერანის ხემწიფეების ანბავი“ თავითგანვე ისკანდერ მუნშის თხზულებაზე უნდა იყოს დამყარებული, მხოლოდ 269 გვერდამდე გორგიჯანიძეს არ უთარგმნია, არამედ შემოკლებით აქვს გადმოცემული, ეს თვით ფარსადანის სიტყვებითგანაცა ჩანს. 269-ე გვერდზე იგი მაგ. აცხადებს: „ბევრი ანბავები (sic) და მრავალი. ომი და ცდა და საქმით საქმობა და ჭკუით გაბედულობა და კელით გამამავლობა, ბევრი და გრძელი საქმე აქ მოკლედ დავსწერე“-ო.

266-ე გვერდითგან მოყოლებული ვიღრე 335-ე გვერდამდე ფარსადან გორგიჯანიძეს ცნობები ისე აღარ არის ისკანდერ მუნშის თხზულებაზე დამოკიდებული. მართალია, უმეტეს შემთხვევაში ის ამბები, რომელიც გორგიჯანიძესა აქვს მოთხრობილი, თითქმის ყოველთვის ისკანდერ მუნშისაცა აქვს მოხსენებული, მაგრამ მათი მოთხრობა ხშირად არსებითად განსხვავდება, ბევრჯერ ხან ერთს და ხან მეორეს უფრო ვრცლად და დაწვრილებით აქვს აღწერილი ხოლმე, ასე რომ აქ შეუძლებელია გორგიჯანიძეს მარტო სპარსელ ისტორიკოსის თხზულება ჰქონოდა (შეად. მაგ. ისკანდერ მუნში ღორნის თარგმანში ზემო დასახელებულ თხზულებაში და ფ. გორგიჯანიძის ხელნაწერის შემდეგი ადგილები: ისკ. 414 და გორგიჯ. 311—312; ისკ. 418 და გორ. 314, 315; ისკ. 422 და გორ. 318; ისკ. 423 და გორ. 319; ისკ. 425 და გორ. 317; ისკ. 425 და გორ. 320). უეჭველია, რომ გორგიჯანიძეს სწორედ ამ ნაწილში უნდა ესარგებლა ზეპირგადმოცემით, სწორედ აქ უნდა ჰქონოდა მას მასალად ის, რაზეც თვით ავტორი აცხადებს „ზოგი გაგონილია“-ო. ეს განსაკუთრებით იმ თავებს ეტყობა, სადაც მხოლოდ საქართველოს შინაურ საქმეებზეა ლაპარაკი. ერთგან, სახელდობრ თავში, „ქორწილი წინანდელის ბატონის

თემურაზის გურიელის ქალთან“, სადაც ავტორი დედოფლის მომხიბლავ თვისებებზე და მოსწრაფებულს სიყვდილზე ლაპარაკობს, იგი თვით ალიარუბს: „შუა მთის სალდარი (sic) იმას გაუახლებია, დაქცეული აუშენებია, და ორმოცდა ხუთს წელს გასულს უკან ფარსადან გორგიჯანიძე შეამთას (sic) მოვიდა, ეს სალდარი ნახა და ეს ლექსი თქვა:

„ხახლისა ყველა-წმიდა დედოფალსა აუგია
მისი ზითვის საჭურჭლენი სრულა მაზედ წაუგია
დაუგდია აქ სახელი, საიქიო მოუგია
და საწუთრო არ სდომია, ვინც არ აქებს, აუგია“ (ხელთ. გვ. 302).

აღბათ იქ რომ ყოფილა და ეს უხეირო ლექსი გამოუთქვამს, მაშინ ექნება დედოფალზე გაგონილი თანამედროვეთაგან.

ამგვარად ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორიის მესამე ნაწილი XIV—XVII საუკუნეებს შეეხება. სწორედ ეს ხანა იყო ქცაში აღუწერელი ვახტანგ VI-მდე, სწორედ ეს ხანა შეადგენდა ვახტანგ მეფის მიერ შეკრებილ მეცნიერთა კვლევადიების საგანს. მაშასადამე, ფარსადან გორგიჯანიძესა და ვახტანგისეულ კომისიას ამ მხრივ ერთი და იგივე მიზანი ჰქონიათ: საქართველოს ისტორია აღედგინათ.

როგორ აასრულა თავისი მოვალეობა ფარსადან გორგიჯანიძემ? არავითარი ქართული წყაროები და საბუთები, რომელთა შოვნა ადვილად შეეძლოთ ვახტანგის სწავლულ კაცებს და მართლაც ხელთა ჰქონდათ, მას ისპაანში არ მოეპოვებოდა. ამიტომ გორგიჯანიძეს ეს ხანაც ან ზეპირ-გადმოცემით უნდა დაეწერა, — მაშინ მისი თხზულების ამ ნაწილსაც მნიშვნელობა დაეკარგებოდა, — ან არა და სპარსულ საისტორიო წყაროებითგან ამოეკრიბა ყველა ცნობები, რაც-კი იქ საქართველოს შესახებ მოიპოვებოდა. საბედნიეროდ გორგიჯანიძეს მეორე გზით სიარული უმჭობინებია: როგორც ზემოთ გამოვარკვეეთ, მისი ცნობები ამოღებულია განსაკუთრებით მ ი რ ო ნ ჰ უ ს ე ი ნ ის ა და ის კ ა ნ დ ე რ მ უ ნ შ ის თხზულებებითგან. ამასთანავე ხშირად იგი სიტყვა-სიტყვით სთარგმნის დედანს. მისი შეკრებილი ცნობები ვრცელსა და ახალ მასალებს გვაძლევს საქართველოს ისტორიის ასეთის წყვედიადით მოცულ ხანის შესახებ, როგორცაა XIV—XVII საუკუნეები. ამ ცნობებს ხელთნაწერში 100 გვერდი უკავია, ამიტომ ფარსადან გორგიჯანიძეს დიდი ღვაწლი მიუძღვის ქართულ საისტორიო მწერლობის წინაშე: მან თითქმის ორი საუკუნის წინათ შეასრულა ის შრომა, რომელიც ხელმეორედ აკადემიკოსებმა ბ რ ო ს ს ე მ ა და დ ო რ ნ მ ა -გასწიეს სპარსულ ისტორიკოსთა ცნობების შეკრებით საქართველოს შესახებ. ყურადღების ღირსია, რომ ამ ორმა მეცნიერმაც იმავე ისტორიკოსების თხზულებებს მიჰმართეს, საითგანაც გორგიჯანიძემ ამოკრიბა თავისი ცნობები, — შ ე რ ე ფ ე დ დ ი ნ ა ლ ი ი ე ზ დ ის ა და ის კ ა ნ დ ე რ მ უ ნ შ ის ა ს. მხოლოდ გორგიჯანიძეს, როგორც ეტყობა, საუცხოვო ხელთნაწერი ჰქონია ხელთა, განსაკუთრებით უკანასკნელი ისტორიკოსისა, და საკუთარ და საგეოგრაფიო სახელებიც რასაკვირველია აკადემიკოსებზე უკეთესად აქვს წაკითხულ-გადმოთარგმნილი.

გორგიჯანიძის ისტორიის მესამე ნაწილის მნიშვნელობა რომ საცხებით დავაფასოთ, საჭიროა გამოვარკვეოთ აგრეთვე, თუ რა ღირსებისაა თვით ის სპარ-

სული წყაროები, რომლითგანაც მან საქართველოს შესახები ცნობები გადმო-სთარგმნა.

„ერანის კემწიფეთა ამბავი“, როგორც აღნიშნული იყო, გორგიჯანიძეს გან-საკუთრებით ისკანდერ მუნშის თქმულებაზე აქვს დამყარებული. ისკანდერ მუნ-შის ისტორია შესანიშნავი და საუცხოვო თხზულებაა. თვით ავტორი ჯერ სახელ-მწიფო კარის ყმად იყო (v o n E r d m a n, Iskander Munsch und sein Werk: Zeitschrift d. deutschen Morgenländischen Gesellschaft, XV. B. 1861 წ. გვ. 459) და ბევრ ლაშქრობაში მონაწილეობა მიუღია. 1586-7 წელს იგი სახელმწიფო დივანხანაში გაამწესეს (იქვე, 464), ხოლო 1592-3 წელს შაჰმა მას მუნშების უხუ-ცესობა (მდივანთუხუცესობა) უბოძა (464). ამის შემდგომ იგი ერანის ხელმწიფეს ახლდა ხოლმე (იქვე), ბევრ საქმეში პირადად მონაწილეობა მიუღია. სხვათა შო-რის შაჰს ახლდა იგი, როცა მან კავკასიაში გამოილაშქრა (იქვე 465, 468). მაშა-საღამე, ავტორს მოთხრობილის უმეტესი ნაწილი ან თავის თვალითაჰქონია ნახი, ან თვალით მხილველთაგან ექნებოდა გავონილი. ამას გარდა მის ხელთ იყო აგრე-თვე სახელმწიფო საბუთები და მიწერ-მოწერა. ამიტომ მისი ისტორია სავესეა ფრი-ად საყურადღებო და სანდო ცნობებით. ე რ დ მ ა ნ ი ს რულებით მართალია, როცა ისკანდერ მუნშზე ამბობს: „ადგილების მდებარეობისა, ბანაკებისა და ციხე-ების გარემოცვისა და სალაშქრო წესით მოწყობილ ომების აღწერილობა საუცხო-ვო აქვს... ჩვენ თვალწინ გვიშლის მეფეებისა და მათი მოხელეების უუსაიდუმლო-ეს გეგმასა და მოქმედებას და საშუალებას გვაძლევს თვით ჰარამხანაშიაც კი შე-ვიხედოთ. მეტად მომხიბლავად აქვს მას აწერილი სხვადასხვა საეკლესიო და საე-რო დღესასწაულები, გვიხატავს სპარსელებისა და უცხო ხალხთა ზნეჩვეულებებს, მათს ასპარეზობას, ნადირობას, ლხინსა და მეჯლისს, გულუხვს წვეულობასა და გლოვა-ტირილს გვაყურებინებს. გვიხსნის რა განწყობილება სუფევდა მაჰმადიან-თა და ქრისტიანთა შორის და ცხოველი ფერადებით აღწერილი აქვს ქრისტიანთა და მაჰმადიანთა წმინდა ადგილები. ამასთანავე, თამამად და უშიშრად გვიხატავს მო-ქმედ პირთა, როგორც ღირსებასა და სათნოებას, ისე ნაკლულევენებასა და შეც-დომას“-ო (იქვე, 496—497). ერთი სიტყვით, ისკანდერ მუნშისთანა ისტორიკოსი იშვიათია და მის თხზულებასაც დიდი ღირსება და მნიშვნელობა აქვს. 1616 წელს შესდგომია წერას და 1629—30 წელს, უკვე სამოცდაათი წლის მოხუცებულს დაუ-მთავრებია (იქვე, 479).

ამაზე უკეთესს წყაროს ფარსადან გორგიჯანიძე თავისი ისტორიისათვის ვერ იშოვიდა. 1696 წელს, როცა მან თავისი შრომა დაამთავრა, მას შეეძლო ხელთაჰქონოდა, თუ ისკანდერ მუნშის საკუთარის ხელით ნაწერი წიგნი არა, სულ ახ-ლად გადმოწერილი ხელთნაწერი მაინც. რ ა კ ი ფ ა რ ს ა დ ა ნ გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე ს თ ა ვ ი ს ი თ ხ ზ უ ლ ე ბ ი ს მ ე ს ა მ ე ნ ა წ ი ლ ი ს ა თ ვ ი ს ა ს ე თ ი სა უ ც ხ ო ვ ო წ ყ ა რ ო ბ ი ჰ ქ ო ნ ი ა დ ე დ ნ ა დ, რ ა ს ა კ ვ ი რ ვ ე ლ ი ა ა მ ნ ა წ ი ლ ს დ ი დ ი მ ნ ი შ ვ ნ ე ლ ო ბ ა უ ნ დ ა ჰ ქ ო ნ ო დ ა, გ ა ნ ს ა კ უ თ რ ე ბ ი თ მ ა შ ი ნ დ ა ე ხ ლ ა ც კ ი მ ნ ი შ ვ ნ ე ლ ო ბ ა ა რ დ ა უ კ ა რ გ ა ვ ს. გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე მ თ ა ვ ი ს ი მ ო ვ ა ლ ე ო ბ ა პ ი რ ნ ა თ ლ ა დ დ ა ღ ი რ ს ე უ ლ ა დ ა ა ს რ უ ლ ა: ს ა მ-

შობლო ქვეყნის ისტორიის ცარიელი ფურცლები მეტად ვრცელისა და შინაარსიანის ცნობებით აავსო როგორც აღნიშნული იყო, ფ. გორგიჯანიძის საისტორიო თხზულების მხოლოდ უკანასკნელი, მეოთხე ნაწილი, 1636—1696 წ. ამბების აღწერილობა და ბეჭდილი დ. ჩუბინაშვილის მიერ ბროსსეს ქუჩის გამოცემაში (წ. II) და გადაბეჭდილია ზ. ჭიჭინაძის მიერ. სპარსულ წყაროებთან ამოღებული ცნობები, ფარსადანის თხზულების მესამე ნაწილი, გამოსაცემად დამზადებული აქვს ამ სტრუქტურების ავტორს²⁸.

ქართლის ცხოვრება

ქართულ სხვადასხვა დროინდელ საისტორიო თხზულებათა კრებული „ქ“ცის“ შესახებ შედარებით ბევრი რამ არის დაწერილი, მაგრამ მისი წარსული-სა და მერმინდელ შევსების შესახებ ჯერაც ერთგვარი, თანახმობრივი აზრი არ არსებობს. პირიქით, უმთავრეს საკითხების თავობაზეც-კი სრული უთანხმოება სუფევს, განსაკუთრებით „ქ“ცის“ შევსების დროისა და შემავსებელთა ვინაობის შესახებ. თვით „ქ“ცის“ შედგენის საკითხს მკვლევართ შედარებით ნაკლები ყურადღება მიაქციეს.

ვიდრე მშ დფლსი ქცა აღმოჩნდებოდა, საკითხი ქცის თანდათანობითი შედგენის შესახებ არც-კი არსებობდა. მაგრამ ამ შესანიშნავ ხელთაწერის პოვნის შემდგომაც მის პირველს მკვლევარს, დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე ს, ისე ეგონა, თითქოს ქცის შედგენის ისტორიის გამოკვლევისათვის კიდევ სხვა ხელთაწერები იყოს საჭირო. ერთადერთი, რაც შეგვიძინა ახალმა წყარომ, ის არის, რომ სუმბატის მატთან აღმოაჩინა და საშუალება მოგვცა გაგვეგო, რაც მას ეკუთვნოდა. „არ ვიცოდით... აქამომდე რა ეკუთვნოდა სუმბატს, რადგანაც იმაზე მხოლოდ შენიშვნაა მიწერილი ძველს აკადემიის ვარიანტში“-ო, ამბობდა განსვენებული ისტორიკოსი, „მაგრამ როდესაც მარიამ დედოფლის ვარიანტი გავჩხრიკეთ, ვნახეთ, რომ აქ სუმბატის ხრონიკა მთლად ცალკე შეტანილია ქართლის-ცხოვრების ტექსტში... და დაბეჭდილს ქ. ცხოვრებაში და სხვა დედნებში კი დაგლეჯილია და აქა-იქ გაფანტული“-ო (ისტორია საქართველოსი, 55).

დ. ბაქრაძის აზრით ქცას ამას გარდა ის მნიშვნელობაცა აქვს, რომ იქ დანარჩენ მატთანეთა სახელებიც მოიპოვება, მაგრამ ამასთანავე ამბობს: „რა ეკუთვნის ქართლის ცხოვრებაში, ანუ მროველს ანუ ჭუანშერს ანუ იოანე დეკანოზს, არ ვიცით“-ო (იქვე, 55). მას ჰგონია, რომ „უნდა იყოს აქა-იქ ქართლის-ცხოვრებაში დაბნეული თვით მროველისა, ჭუანშერისა (sic) და იოანე დეკანოზის ხრონიკები“-ო (იქვე) და ამიტომ შეუძლებლად მიაჩნია გამოარკვიოს, ვის რა ეკუთვნის. მას იმედი აქვს მხოლოდ: „იქნება ესეც აღმოჩნდეს რომელსამე ვარიანტში“-ო (იქვე). ამგვარად ცხადია, რომ დ. ბაქრაძეს ქცის შედგენის ისტორიასა და შემადგენელ ნაწილებზე ლაპარაკი მაშინ შეუძლებლად მიაჩნდა.

მშ დფლ ქცის უფრო ზედმიწევნითს შესწავლას ბ. ბ. ე. თაყაიშვილი და თ. ყო რ დ ა ნ ი ა შეუდგენენ. ე. თაყაიშვილი ჯერ იმ საკითხს შეეხო, თუ „ვინ მიიღო შრომა და... სუმბატის ისტორია შეაკერა ქართლის ცხოვრების ტექსტს და რატომ სუმბატის ხრონიკა ცალკე თავათ მართო მარიამ დედოფლის ვარიანტშია და სხვებში არა?“ (სამი ისტ. ხრ. გვ. CXII). ე. თაყაიშვილს თვით საკითხზე პასუხი არსებითად მაინც არ მოუცია და სხვა დროისათვის გადასდო, როდესაც იგი ქცის საკითხის შესწავლას ვრცლად აპირებდა (იქვე CXII—CXIII). მაგრამ არც შემდეგში, როდესაც ე. თაყაიშვილმა გამოაქვეყნა თავისი ვრცელი გამოკვლევა

ქ`ცის ყველა ხელთნაწერების შესახებ, თვით ქ`ცის თავდაპირველ კრებულის შედგენას და ქ`ცის ისტორიას შეჰხებია, არამედ მარტო ქ`ცის მერმინდელ შევესების საკითხს და შემდგომბელთა ვინაობას არკვევდა. იმას, თუ როგორ და როდის გაჩნდა ქ`ცა და როდის მიიღო ის სახე, რომელიც ქ`ცას მ`მ დღ`ლს ხელთნაწერში აქვს, ე. თაყაიშვილი სრულებით არ შეჰხებია. მას ორიოდ სტრიქონი აქვს დაბეჭდილი მ`მ დღ`ლ ქ`ცის მხოლოდ გარეგანი სახის შესახებ (Опис. II вып. 1, გვ. 65).

ამ საგანზე უფრო მეტი ცნობები თ. ჟორდანიას აქვს თავის ქ`ცის I წიგნის წინასიტყვაობაში: მას, ჯერ ეს ერთი, დაწერილებით განხილული აქვს ყველა ის საისტორიო თხზულებები, რომელთაგანაც მისი აზრით მ`მ დღ`ლი ქ`ცის კრებული უნდა შემდგარიყოს. მეორე ის, რომ ერთგან თუმცა მოკლედ, მაგრამ მაინც ეხება იმ საკითხს, ერთბაშად, თუ თანდათანობით იყო ქ`ცის კრებული შედგენილი?

თ. ჟორდანიას თავის კვლევა-ძიების შედეგისა მეტად კმაყოფილი არის და ერთგან თავმომწონედ ამბობს კიდევ: „ამას იქით გამოცნობილად უნდა დაიდვას ის ბნელი და რთული გამოსაცანი, თუ რა არის ჩვენი ძველი მატიაწე, ვისგან, როდის და რა ღირსების საბუთებით არის აღწერილი ანუ რამდენად სარწმუნოა იგი მეცნიერების წინ. მართალია, თითო-ოროლა საზოგადო აზრი ქ`ცების ღირსებაზე უკვე გამოთქმული იყო აკადემიკის ბროსისე და დ. ბაქრაძის მიერ, მაგრამ არა ვგონებ ვინმემ გვაბრალოს, რომ ჩვენი საბუთიანობა მათგან გადმოგვეტანოს“-ო, ასე დასძენს თ. ჟორდანიას, თითქოს წინამორბედ მკვლევართა საბუთიან აზრთა შეთვისება მერმინდელ მკვლევართათვის სათაჲილო რამე ყოფილიყოს და არა ზნეობრივი მოვალეობა.

ქ`ცის კრებულის შემადგენელ ნაწილებს ჯეროვანი ყურადღება პირველად მართლაც თ. ჟორდანიამ მიაქცია და ამ საგანზე მას არა ერთი და ორი სამართლიანი და საბუთიანი აზრი აქვს გამოთქმული. ამ მხრივ მან საკმაო დაკვირვების უნარიც გამოიჩინა და გონებამახვილობაც. მაგრამ თვით ქ`ცისა და მისი შემადგენელი ნაწილების დედანი მას შესაფერისად შესწავლილი არა აქვს, საკითხს სრულის საფუძვლიანობით ვერ არკვევს და მის სიღრმეს ვერ სწევდა. ამასთანავე მისი მსჯელობის მიმდინარეობა ზოგჯერ წინაუკმოა და წიგნის სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვაგვარია. მთელს გამოკვლევას და წიგნს აჩქარებისა და დაუდევრობის დაღი აზის. სწორედ ამიტომაც არის, რომ ბ. ჟორდანიას ზემომოყვანილი აზრი თავის ღვაწლის შესახებ პირუთენელს მკითხველს გადამეტებულ თავმომწონეობად ეჩვენება.

ქ`ცის შემადგენელ ნაწილების შესახებ თ. ჟორდანიას ამტკიცებს, რომ ქ`ცის კრებული თამარის მეფობის დასასრულამდე შემდეგს ცხრა საისტორიო თხზულებას შეიცავს: 1) პირველი მატიაწე თავითგან დაწყებული „ალექსანდრე მაკედონელის შემოსვლამდე“ (ქ`ცბი I, გვ. XXX) და ვითომც „ამოღებულა „ნებროთიანიღვან“, რომელიც არის უუძველესი მატიაწე როგორც ქართველთა, ისე სომეხთა და სპარსთა“-ო (იქვე). 2) „მეორე წყარო ანუ მატიაწე... არის ისტორია ალექსანდრე მაკედონელის შემოსევისა, აზოს და ფარნავაზის მეფობათა“ (იქვე). 3) „მესამე მატიაწე ანუ წყარო... არის ცხოვრება მირიანისა და ქართლის მოქცევა“ (იქვე, XXXI—XXXII). 4) „მეთოხე წყარო, ანუ კერძო მატიაწე, რომელიც მთლად შეუტანიათ ქ.-ცხოვრებაში, არის „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ (იქ-

ვე. XXXIV). 5) „მეხუთე წყარო ანუ კერძო მატიანე... არის... ჭუანშერის ისტორია“, რომლის თხზულება თ. ჟორდანიას აზრით იწყება ალბათ ვახტანგ გორგასარის მემკვიდრის ისტორიით და მოყვანილია „არჩილ მეფისამდე“ (იქვე, XXXV), 6) მეექვსე მატიანე შეიცავს არჩილ მეფითგან ბაგრატ III-ის დასასრულამდე (იქვე, XXXIII და XL). 7) „მეშვიდე მატიანე... არის ბაგრატ IV-ის ცხოვრების აღმწერელი, მას... შეუტანია გიორგი I-ის და ბაგრატ IV-ის ცხოვრება 1014—1072 წ.“-ო (იქვე, XLI). 8) „მერვე მატიანე... არის დავით აღმაშენებლის მატიანე“, რომელშიაც შესავალის მსგავსად აგრეთვე გიორგი II-ის მეფობაა აღწერილი (იქვე, XLII). დასასრულ „მეცხრე ვრცელი მატიანე... არის თამარ მეფის მატიანე“, რომელშიაც „შესავალის მსგავსადვე მოთხრობილია ფრიად მოკლედ მეფობა დიმიტრი I-ისა და დავითისი, უფრო ვრცლად მეფობა თამარის მამის გიორგი III-ისა“-ო (იქვე, XLIV).

დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორიკოსთა თხზულებები თ. ჟორდანიას კარგად აქვს შესწავლილი. შემდეგში რომ ამ ორ თხზულებას იგი კვლავ უფრო ღრმად და გულმოდგინედ ჩაჰკვირებოდა, იქნებ საუცხოვო და უნაკლად გამოკვლევა შეექმნა. მაგრამ ავტორს ამ საკითხებისათვის მერე ხელი აღარ უხლია.

დანარჩენ მემატიანეების შესახებ-კი თ. ჟორდანიას აზრი შეუწყნარებელია, მკითხველებმა უკვე იციან, რომ ქ¹ცა შედგება ლეონტი მროველისა და ჭუანშერის თხზულებათაგან, „მატიანე ქართლისაჲ“-სგან, „ც¹ა და უწყების“-აგანა, დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორიკოსთა ნაწარმოებისაგან და ჟამთააღმწერელის შრომისაგან. ის, რაც ერთიანი თხზულება არის (მაგ. ლეონტი მროველის „ც¹ა მეფეთა“, ჭუანშერის „ც¹ა ვახტანგ გურგასრისა“ „მატიანე ქ¹ა“ და სხვა), მას სრულებით უსაფუძვლოდ დაუყვია და ცალცალკე მატიანეებად მიუჩინევია. დ. ბაქრაძესთან შედარებით, რომელმაც ლეონტი მროველი მემატიანედ სცნო, მხოლოდ არ იცოდა სახელდობრ რა ეკუთვნოდა მას, თ. ჟორდანიამ წარმატების მაგიერ ამ საკითხში უკან დაიხია და ამტკიცებდა: „ლეონტი მროველი უნდა იყოს არა მთხზველი, არამედ გადამწერი... „ქ¹-ცხოვრების“-კი არა, არამედ იმ საეკლესიო მატიანისა, რომლისაგანაც არჩილის წამება ქ¹-ცხბაში შეუტანიათ შემდეგს დროში“-ო (იქვე, XXXVI).

თ. ჟორდანიას მეორე დიდ შეცდომად ის აზრი უნდა ჩაითვალოს, რომელსაც დაბეჭითებით მრავალგზის იმეორებს, ვითომც ქ¹ცა-ში შეტანილი ყველა მატიანეები „თანამედროვეთაგან“ ყოფილიყოს დაწერილი (იქვე, XXXIX). ამიტომაც არის, რომ მას ჰგონია, ვითომც ადერკი მეფის ძველი ისტორია არსებობდა, რომლის შემდგენელადც ვითომც „წარმართი მატიანე“ ყოფილიყოს. თ. ჟორდანიას აზრით ქ¹ცის „მეორე წყარო“-ში ვითომც „ზოგთა მეფეთ ცხოვრებაში ისეთი დაწერილებითი მხარეებია აღწერილი, რომელიც შეეფერება მხოლოდ თვთმხილველთა ანუ თანამედროვეთ“-ო. ავტორმა თურმე ისიც-კი იცის, თუ „უძველესს ადერკის ცხოვრებაში ანუ თანამედროვეთაგან აღწერილს მატიანეში, რადა-რა ცნობები უნდა ყოფილიყო“ (იქვე, XXXI). იქნებ ამ მეფეს თავის დროზე თანამედროვე და წარმართი მემატიანე მართლა ჰყავდა კიდევ, მაგრამ, რომ ქ¹ცა-ში ამ თანამედროვის და წარმართ ისტორიკოსის თხზულების არავითარი კვალი შენახული არ არის, სრულებით ცხადია. გასაოცარია აგრეთვე, რომ თ. ჟორდანიას აზრით ვითომც „ვახტანგის ცხოვრება ისე დაწერილებით არის მოხსენებულნი,

რომ მემატიანე თანამედროვე უნდა იყოს და თვით-მხილველი მოთხრობილისა“ და „არის დაწერილი, რასაკვირველია ვახტანგის მეფობაში“-ო (იქვე, XXIV) და სხვადასხვა. მკითხველს უკვე ეცოდინება, რომ არც ლეონტი მროველი და არც ჭუანჭუჭყაძე მათ მიერ აღწერილ ამბების თანამედროვენი არა ყოფილან.

თვით ქ^აციის კრებულის შედგენის ისტორიას თ. ჟორდანიას მხოლოდ გაცერით ეხება და ამტკიცებს, რომ ქ^აცა თავითგან დაწყებული თამარის მეფობის დასასრულამდის „შეიძლება გაიყოს ორ-ნახევრად: არჩილ მეფის სიკვდილამდის და აქი-დამ თამარ მეფემდის“-ო (იქვე, XIX). მაშასადამე ავტორს თითქოს უნდოდა ეთქვა, რომ ქ^აცა ორგზის შესდგა: ერთხელ როდესაც პირველი ნაწილი იყო დაწერილი: მაშინ ქართლის ცხოვრება არჩილ მეფის ამბავით თავდებოდა იქ, სადაც ცნობილი ანდერძია მოთავსებული იმის შესახებ, რომ წიგნი „ქართველთა ცხოვრებისა ვიდრე ვახტანგისამდე აღიწერებოდა ჟამითი-ჟამად“-ო და სხვა, ხოლო მეორეგზის როდესაც ქ^აცას თ. ჟორდანიას აზრით დანარჩენი ნაწილები მიემატა, ე. ი. ყველა ის მატიანეები, რომელნიც ქ^აცაშია შეტანილი თამარის მეფობის დასასრულამდე. როგორც ქვემოთ გამორკვეული იქნება, ეს აზრიც სწორე არ არის.

ზემოაღნიშნულ არსებითი შეცდომებისა და მრავალ სხვა ნაკლისდა მიუხედავად ჩვენთვის ცხადია, რომ თ. ჟორდანიას მიერ 1892 წ. გამოქვეყნებული შრომა „ქრონიკები“ წ. I, განსაკუთრებით მისი „წინასიტყვაობა“, მაშინ თვალსაჩინო მოვლენა იყო და ამ წიგნმა ბევრის მხრით დააწინაურა მკვლევართა აზრი ქ^აცისა და ძველ ქართულ მატიანეების შესახებ. შემდეგში რომ თვით ავტორსაც ეს კვლევის საგანი არ მიეტოვებინა და ხელმეორედ, ამასთანავე უფრო მკაცრი სამეცნიერო მეთოდების საშუალებით, მეორეგზის გულდასმით განეხილა და მუშაობაც განეგრძო, სხვა მკვლევართაც ამ საკითხის განხილვასა და შესწავლაში მხურვალე მონაწილეობა მიეღოთ, მაშინ შესაძლებელია ბევრი რამ უკვე გამორკვეული ყოფილიყო. მაგრამ მოპირდაპირეთა ბრძოლამ მკვლევარნი წაიტყუა და ვახტანგის ღვაწლის გამორკვევის გამო ატეხილმა დავამ ორთავ მხარეს კვლევის უმთავრესი საგანი დაავიწყა. თ. ჟორდანიას მიერ დაწყებულმა საქმემაც თითქოს უნაყოფოდ ჩაიარა და მიყუჩდა.

ამ მოკლე მიმოხილვის შემდგომ შეიძლება თვით საკითხის გამორკვევას შევეუდგეთ. უმთავრესი საკითხი ქ^აცის კრებულის თავდაპირველს შედგენას და მის შემდგომდროინდელს ზრდასა და ისტორიას შეეხება. ამასთან შედარებით ქ^აცის შევსებისა და შესწორების საკითხი რასაკვირველია მეორე-ხარისხოვანად უნდა ჩაითვალოს.

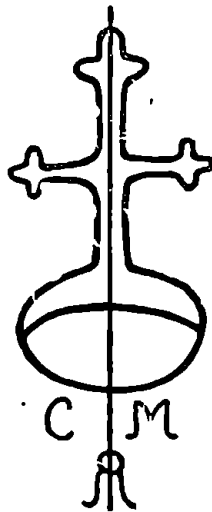
აქამდის ჩვენ ქ^აცის მხოლოდ ერთადერთი ხელთნაწერი გვქონდა, რომელიც ვახტანგზე უწინარეს იყო გადაწერილი და ამის გამო ცხადი იყო, რომ მას ვახტანგ VI-ის გავლენა ვერ დაეტყობოდა და შედარებით ძველი სახე უნდა ჰქონოდა. ეს ის შესანიშნავი ხელთნაწერია, რომელშიაც განთქმული „მ^ემ ღვ^ლსი ქ^აცა“ არის შენახული, 1638—1646 წლებში გადაწერილი. პირველად ეს ხელთნაწერი განსვენებულმა დ. ბ ა ქ ა ძ ე მ აღწერა და დაათვა (იხ. Статьи по истории и древностям Грузии, Приложение к V тому Зап. Акад. Наук., გვ. 11—20. ვახუშტი, საქართველოს ისტორია გამოც. დ. ბაქრაძის მიერ, 1885 წ. გვ. XXI და დ. ბაქრაძის საქართველოს ისტორია, 1889 წ. გვ. 43, 54—55). ეს ხელთნაწერი

ე. თაყაიშვილსაც აქვს ვრცლად აღწერილი თავის შრომაში „Описание рукоп. Общ. распр. грам.“ (Т. II, вып. 1, 1906 წ., გვ. 27—38).

მარტო მშ დფლსი ქცა სრულებით საკმაო ცნობებს გვაძლევდა, რომ ქცის შედგენისა და თანდათან ზრდისა და ისტორიის უმთავრესი საკითხები გამოგვერკვია, მაგრამ წინანდელ მკვლევართ ამ ძვირფასი მასალებით ჯეროვნად არ უსარგებლიათ.

როდესაც ქცის შედგენისა და შევსების საკითხი მშ დფლ ქცსდა მიხედვით გამოვრკვეული მქონდა და „ქართველი ერის ისტორიის“ I წიგნის გადაკეთებულს და შევსებულს ნაწილს ვწერდი, 1913 წ. ს. ლამისყანაში ა. ი. ჯამბაქურ-ორბელიანის სახლში, ძველ საგვარეულო წიგნთსაცავის გადასინჯვის დროს, სრულებით მოულოდნელად ქცის მეორე და ამასთანავე უძველესი შესანიშნავი ხელთნაწერი აღმოვაჩინე.

ეს ხელთნაწერი ყდიანია, დაზიანებული ტყავის ყდა აქვს. რაკი ყდა თავის ზომით ხელთნაწერის თავდაპირველ ზომაზე გაცილებით ნაკლებია და მხოლოდ ხელთნაწერის მერმინდელ დაზიანებულს ზომას უდგება, ამასთანავე ზევითი ყდა ქვეითაზე მომცრო და მრუდეა, ამიტომ ცხადია, რომ ყდა მერე უნდა იყოს გაკეთებული იმ დროს, როდესაც თვით ხელთნაწერი უკვე თვალსაჩინოდ დაზიანებული ყოფილა. ხელთნაწერი მოყვითანო ან იქნებ დროთა განმავლობაში გაყვითლებულ ქალაღზეა ნაწერი. თვით ქალაღი ოდნავ წვრილ ზოლებიანია და ზევითგან ქვემოთკენ ჩამოვლებული (5—6) გამსჭვირვალი ხაზები აქვს, ხოლო შუაგულში გამსჭვირვალივე ნიშანი ზის.

ხელთნაწერს თავში და ბოლოში ფურცლები აკლია, მაგრამ ქცა ხელთნაწერის ბოლო ნაწილზე უწინარეს თავდება და ამიტომ ქცის დასასრული არ დაზიანებულა. მთელს ხელთნაწერს ქვეითი. (იშვიათად ზევითი) და მარჯვენა გვერდის არშიები შემოჭრილი აქვს, ალბათ ბარათებისათვის იქნება შეკვეცილი. ეს ვგონებ უკვე იმ დროს უნდა მომხდარიყო, როდესაც ხელთნაწერს ეხლანდელი ყდა ჯერ არა მქონდა, ამიტომ რომ ეხლანდელი ყდა თავის ზომით უკვე არშიებ-შეკვეცილ

ხელთნაწერის ზომას უდრის. ამას გარდა თავში ფურცლები თავგებისაგანაც შექმულია.

ხელთნაწერი რვეულებად არის აკინძული. თითო რვეულში 8 ფურცელი, ანუ 16 გვერდია. გვერდების სათვალავი აღნიშნული არ არის და მხოლოდ თვითოეულს (ზოგს აკლია) რვეულს პირველს გვერდზე რვეულის სათვალავი უზის. რვეულების სათვალავებისდა მიხედვით ხელთნაწერში სულ ცოტა 33 რვაფურცლიანი რვეული უნდა ყოფილიყო, ეხლა მე-33 (ლგ) რვეულს მერვე ფურცელი აკლია. ხოლო რაკი ამ ადგილას იოანე ზედაზნელის საყურადღებო 1-ა-ა, რომელიც უკვე 31-ე რვეულის მეორე გვერდითგანვე იწყება, და იქ, სადაც ეხლა ხელთნაწერი სწყდება არამც თუ „1-ა“ დამთავრებული არ არის, არამედ ბლომად აკლია, ამიტომ ცხადია, რომ თავდაპირველად ამ ხელთნაწერში 33 რვეულზე გაცილებით მეტი უნდა ყოფილიყო. როგორც აღნიშნული იყო, თავში ხელთნაწერს ბევრი აკლია. ეხლა იწყება მეხუთე (ე) რვეულით, რომელსაც წინ უძღვის ეგონებ მე-4-ე რვეულის ძალზე დაზიანებული მხოლოდ ორი ფურცელი, მაშასადამე, 60 გვერდი სრულებით აკლია და 4 გვერდიც ნახევარზე დაზიანებულია. დანარჩენ რვეულებში მე-5-ეს და მე-6-ის ოთხს პირველს ფურცელს ქვეითი მარჯვენა კუთხეები ეგონებ თავგებისაგან მოკმეული აქვს.

თვითოეულს გვერდზე 17 სტრიქონია დატეული. წიგნი საკმაოდ მსხვილი მხედრული ხელით არის ნაწერი. ასოები გადაბმულია, მაგრამ მკაფიოდ არის გამოყვანილი. მწერალი დიდი ხელოვანი არ ყოფილა, და არც ხელი ჰქონია ლამაზი. ზოგიერთს ასოს ძველი მოხაზულობის კვალი ამჩნევია. პალეოგრაფიულად საყურადღებოა ასოები 3, ჩ, ყ, პ, ჰ, ჯ და სხვა. მთელ ხელთნაწერში თვითოეული სიტყვის შემდგომ სამ-სამი წერტილი ზის, ხოლო „განკუთილობის“ (სასვენ) ნიშნად მძიმეა (,) ნახმარი, რომელიც სამ წერტილს შემდგომ ზის ხოლმე. სათაურები და საყურადღებო ადგილები სინგურით არის ნაწერი, დანარჩენი-კი მთლად შავი მელნით.

ეხლა თავიდათავი იმის გამოკრევეაა, თუ როდის არის ანა დფლსი ქცა გადაწერილი. რაკი მას თავი და ბოლო აკლია, ამიტომ აქ ამის შესახებ პირდაპირი ცნობები შენახული არ არის, მაგრამ დიდად დაახლოვებით თარიღის გამოკრევეა მაინც ადვილია. 30-ე („ლ“) რვეულის მე-3-ე გვერდზე ქცის დასასრულის შემდგომ (ქცის 30-ე რვეულის მე-2-ე გვერდზე თავდება) ხელთნაწერის გადამწერი სხვათა შორის ამბობს: „ღმერთო და ყოველნო წმიდანო მისნო და წმიდაო გიორგი ალავერდისაო, მთავარ-მოწამეო, მკველ და მფარველ, მქარსამდგომელ და განმმარჯუებელ ექმნენით ორთა ცხორებათა შინა პატრონთა დ ე დ ო ფ ა ლ თ ა დ ე დ ო ფ ა ლ ს ა ნ ე ს ტ ა ნ - დ ა რ ე ჯ ა ნ ს და ძ ე ს ა მ ა თ ს ა ლ თ ი ე გ უ ი რ გ უ ი ნ ო ს ა ნ ს ა მ ე ფ ე ს ა ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე ს და დ ე დ ო ფ ა ლ ს ა ა ნ ა ს, რ ო მ ლ ი ს ა მ ი ე რ გ უ ე ბ რ ძ ა ნ ა პ ა ტ რ ო ს ა ნ თ ა ა მ ა თ წ ი გ ნ თ ა ა ლ წ ე რ ა . დალაკათუ ჩუენ შეუძლებელ ვიყვენით, არამედ ბრძანებათა მისთა ვერლარა ურჩ ვექმნენით, ხოლო ჩუენ ძალისაებრ, ვითარცა ძალ-გუედვა ვილუაწეთ, დალაკათუ ნალუაწი ესე უნდო და უშუერ არს, არამედ შენდობა იყავნ ყოველთაგან“ * (ანა დფლსი ქცა 30-ე რვეულის 3—4 გვერდი).

* სამ-სამი წერტილი ყოველ სიტყვის შემდგომ გამოვტოვეთ და მხოლოდ მძიმეა დაცული ისევე, როგორც თვით დედანშა.

მაშასადამე, ეს ხელთნაწერი ანა დედოფლის ბრძანებით ყოფილა გადაწერილი, რომელიც ალექსანდრე მეფის თანამეცხედრე ყოფილა. ამ მეფე-დედოფლის შესახებ ხელთნაწერის დამწერს კიდევ შემდეგი შინაარსიანი ცნობა მოეპოვება: „ადიდენ ღმერთმან და დაამყარენ ორთავე ცხოვრებათა შინა პატრონნი დედოფალთა დედოფალი ნესტან-დარეჯან და ძე მათი მეფე ალექსანდრე და დედოფალი ანა; ესენი იყუნეს უმეტეს ყოველთა ქართლისა მეფეთა და მთავართა მორწმუნენი მაშენებელნი ეკლესიათანი, რამეთუ ალავერდი წარტყუენულ იყო წარმართთაგან რომელ სხუათა მეფეთა ვერ კელ ეყო განწმედად და აღშენებად, ამათ აღაშენეს და განწმიდნეს ყოველისაგან ღუარძლისა, აღაშენნეს, ცაჲ* და გუმბათი და სამკრონი რაბამ რამე აღმატებულად და შემსგავსებულად ვითარცა ჯერ იყო წინანდელთა ქმნულთა ნივთთა სიკეთითა და მოქმნულებისა შეუსწორებელობისა (sic) და აღაესო სიწმიდეთა მიერ პატიოსანთა ნაწილთა წმიდათათა, წმიდათა ხატთა და სიწმიდისა სამსახურებელთა ყოვლად დიდებულთა ყოვლითა სიკეთითა შესწირნა მრავალნი გლეხნი სამსახურებელად წმიდისა გიორგისა და მოწესეთა მისთათუის შემდგომად ამათ თანა რაოდენნიმე ეკლესიანი აღაშენნეს და რაოდენნიმე წარმართთაგან შეგინებულნი ეკლესიანი განწმიდნეს სახლად ღთისა და წარსამართებულად მეფობისა თუისისა“ (იქვე, 30-ე რვეულის გვ. 2—3).

ამ დედოფალთ-დედოფალის ნესტან-დარეჯანის, მისი ძის მეფის ალექსანდრეს და დედოფლის ანნას შესახებ ცნობები მოიპოვება: რამდენიმე გუჯარიც კია შენახული, რომელიც ამ ალექსანდრე მეფის მიერ არის ნაბოძები. ერთს მათგანში, რომელიც ეტრატზეა ნაწერი და დავით-გარეჯანის მონასტერს ეკუთვნის, სწერია: „ჩუენ... ლიხთა იმერისა და ლიხთა ამერისა ორსავე ტახტის მტკიცედ მპყრობელისა მეფეთ-მეფისა სულ-კურთხეულისა გიორგის ძემან, მეფემან ალექსანდრე, ბატრონმა (sic) ღეულთა ღედულმან დედამან ჩუენმან ნესტან-დარეჯან და თანამეცხედრემან ჩუენმან ანა რაოდენნი ქება-მადლობა შევსწიროთ თქუენდა (მეტებთა და ხახულის ღეთისმშობელის) მიმართ ...ავარის ნათესაენი და მტერნი წინააღმდეგმნი სამარადისოდ ღტოლილ და უკუნქცეულ არიან დღეინდელად დღედმდე“-ო (ქვები II, 300). საბედნიეროდ ეს საბუთი თარიღიანია: „დაიწერა გუჯარი ესე ჩუენი ქსა: რნიზ: (167) ინდიკტიონსა მეფობისა ჩუენისასა: გ: (3) თუესა იენვარსა (sic): კგ:“ (23) ანუ 1479 წელს (იქვე). რაკი 1479-ში ალექსანდრეს მეფობის უკვე მესამე წელიწადი ყოფილა, ამიტომ ცხადია, რომ იგი 1476—1477 წ. უნდა გამეფებულიყო. ალექსანდრე გიორგი მეფეთ-მეფისა და დედოფალთ დედოფლის ნესტან-დარეჯანის შვილი ყოფილა და მოხსენებულია მამის უკვე 1460 წლის სიგელში (ქვები II, 277).

ამ ალექსანდრე მეფის მეორე საბუთიც არსებობს, სახელდობრ 1503 წ.** დაწერილი, რომელშიც ნათქვამია: „ჩუენ პატრონმა მეფეთ-მეფემან ალექსანდრე და ძეთა ჩუენთა გიორგი და დიმიტრი და პატრონმან დედამან ჩუენმან დედო-

* დედანში სწერია „ცაჲ“, მაგრამ უეჭველია აქ მეორე ა=ა და ასეც კითხულობდნენ, მხოლოდ რაკი მაშინ მხედრულად ამ ასოსთვის ჯერ მოხაზულობა არ არსებობდა, ამიტომ წერის დროს ხეუტურს ასოს ხმარობდნენ, რომელიც მხედრულს „ა“-ნს ძალიან მიაგავს.

** თვით სიგელს 190 ქრონიკონი (რე) უზის თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა ს გამოცემაში (ქვები II, 319), მაგრამ თავში 1503 წ. აქვს აღნიშნული. რაკი ზემოთა 1503 წ. (ქვს რეა) ამბავია აღნიშნული, ალბათ ამ სიგელსაც ქანი: რეა: ექმნებოდა და ბეჭდვის დროს „ა“ გამოვარდებოდა.

ფალთა-დედოფალმან ნესტან-დარეჯან და თანამეცხედრემან ჩუენმან დედოფალმან ანა ესე გასათავებელი წიგნი მოგაკსენეთ... მცხეთის საყდარსა“-ო (ქ^ები II, 319). ამავე მეფის 1505 წ. ნაბოძები სიგელიც არსებობს და იქაც დედოფალი ანა და პირმშო ძე გიორგი და დიმიტრი არიან მოხსენებულნი (ისტ. საბუთები, გამოც. ს. კაკაბაძის მიერ, წ. III, გვ. 42).

ამგვარად ირკვევა, რომ 1503 წელს ალექსანდრე მეფეს და მის თანამეცხედრეს უკვე ორი ძე ჰყოლიათ, გიორგი და დიმიტრი. ხოლო თუ გავიხსენებთ, რომ ანა დედ^ელ ქ^ეცის გადამწერის ზემომოყვანილს „ანდერძ“-ში არც ერთი მათგანი მოხსენებული არ არის, მაშინ ჩვენთვის ცხადი იქმნება, რომ ის ხელთნაწერი იმ დროს უნდა იყოს გადაწერილი, როდესაც ალექსანდრე მეფეს ჯერ ან შვილები არა ჰყავდა, ან ჯერ იმდენად პატარები იყვნენ, რომ მათ საბუთებში არ იხსენიებდნენ. ხოლო რაკი 1479 წლის სიგელის ცნობები აგარის ნათესავთა და მტერთა სამარადისოდ უკუქცევის შესახებ ანა დედ^ელ ქ^ეცის გადამწერის სიტყვებს მშვენივრად უდგება, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ანა დედ^ელი ქ^ეცა უნდა 1479 წ. ახლო ხანებში, დაახლოებით 1479—1495 წ. იყოს გადაწერილი. მაინც-და-მაინც შეუძლებელია იგი 1500 წ. გვიან იყოს დაწერილი იმიტომ, რომ მაშინ ალექსანდრე მეფის შვილები გადამწერს მოხსენებული ეყოლებოდა. მაშასადამე, ესლა ჩვენ ქ^ეცის XV საუკუნის ხელთნაწერი გვაქვს ხელთა.

მაგრამ ამაზე მეტის გამორკვევაც შეიძლება. ანა დედ^ესლი ქ^ეცა რასაკვირველია გადაწერილია და სწორედ იმ დედნის თარიღის განსაზღვრაც შეიძლება, რომლითგანაც ანა დედ^ელ ქ^ეცის ხელთნაწერი უცნობს პირს გადმოუწერია. როგორც უკვე აღნიშნული იყო (იხ. აქვე, გვ. 244—245 ლაშა-გიორგისდროინდელი უცნობი ქართველი მემატიანე), დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსის თხზულებას ერთი მატიანე მისდევს, რომელიც დემეტრე I-ის, დავით III-ის, გიორგი III-ის, თამარ მეფისა და ლაშა-გიორგის მეფობათა მოკლე აღწერილობას შეიცავს. ანა დედოფლისეულ ქ^ეცასა და ამ მატიანეს შუა მხოლოდ იმ გადამწერის „ანდერძი“ სწერია, რომელმაც ეს ხელთნაწერი XV საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში ანა დედოფლის ბრძანებისაებრ გადასწერა. ქ^ეცის იმ ხელთნაწერში, რომელიც ამ XV საუკ. გადამწერს დედნად უნდა ჰქონოდა, უეჭველია ზემოაღნიშნული ლაშა-გიორგის-დროინდელი მატიანე პირდაპირ დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსის ნაწარმოებს მისდევდა, ან შესაძლებელია ჯერ ამ მემატიანის „ანდერძი“ ყოფილიყო, რომელიც იქნებ XV საუკ. გადამწერმა გამოსტოვა, ხოლო შემდეგ თვით მატიანე ეწერა. ამ ლაშა-გიორგის დროინდელ მატიანის დამწერი ალბათ თვით იმ ქ^ეცის დამწერიც იქმნებოდა, რომელიც ანა დედ^ელ ქ^ეცის დედანი იყო. ხოლო ზემოთ უკვე გამორკვეული გვქონდა, რომ ეს მატიანე ლაშა-გიორგის გარდაცვალებისა და რუსუდნის გამეფების პირველს წელიწადს, ანუ 1222—1223 წ. არის დაწერილი (იხ. აქვე, 245). მაშასადამე, ცხადია, რომ ქ^ეცის ის ხელთნაწერი, რომელიც ანა დედ^ელ ქ^ეცის XV საუკ. გადამწერს დედნად ჰქონია, 1222—1223 წ. ყოფილა დამთავრებული. ამგვარად გამოირკვა, რომ ანა დედ^ელ ქ^ეცა-ში ჩვენ 1222—1223 წელს დაწერილი ქ^ეცის პირი გვაქვს შენახული. თუ აქამდის ჩვენ 1638—1646 წ. გადაწერილი მ^ემ დედ^ელი ქ^ეცა მრავალ შეცდომებით საესე სამართლიანად მაინც დიდ ავლადიდებლად მიგვაჩნდა, მკითხველი ადვილად მიხვდება რა განძიც უნდა იყოს მეცნიერებისათვის ახლად აღმოჩენილი ანა დედ^ელი ქ^ეცა.

რაკი ეხლა ანა დღ^ლ და მ^შ დღ^ლ ქ^ცათა ხელთნაწერების თარიღები უკვე ვიცით, შეიძლება თვით მთავარ საკითხის გამორკვევასაც შევუდგეთ. მართლმ^შ დღ^ლ ქ^ცითგანაც ნათლად ჩანს, რომ ერთ დროს ქ^ცა დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებით თავდებოდა და ამაზე მეტი იქ მაშინ არაფერი იყო. ეს იქითგანა ჩანს, რომ დავით აღმაშენებლის ც^ა-ს მ^შ დღ^ლ ქ^ცა-ში სუმბატის თხზულება „ც^ა და უწყება“ მისდევს, რომელიც მოთხრობის წესიერს ქრონოლოგიურს მიმდინარეობას სრულებით არღვევს, ხოლო ამ თხზულების შემდგომ თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება იწყება. ცხადია, სუმბატის ნაწარმოები რომ ქ^ცა-ში იმთავითვე შეტანილი ყოფილიყო, მაშინ ის თავის ალაგას იქმნებოდა მოთავსებული იქ, სადაც ქრონოლოგიურადაც და შინაარსის მხრივაც ეკუთვნის. უკიდურეს შემთხვევაში კიდევ შეიძლებოდა „მატიანე ქ^ა“-სა და დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებას შუა ყოფილიყო და არა იქ, სადაც იგი მ^შ დღ^ლ ქ^ცა-შია მოთავსებული. სუმბატის ნაშრომი ქ^ცა-ში მაშინ შეუტანიათ, როდესაც კრებული უკვე შედგენილი იყო და დავით აღმაშენებლის „ც^აით“ თავდებოდა. რაკი სხვა ადგილი არ მოიპოვებოდა, შემტანელს აუღია და სუმბატის თხზულება ქ^ცის ბოლოში დაურთავს.

რომ ეს მართლაც ასე იყო და ქ^ცა ერთ დროს დავით აღმაშენებლის მეფობით თავდებოდა, ამას ანა დღ^{ლი} ქ^ცა-ც საუცხოვოდ ამტკიცებს: იქ მართლაც არც სუმბატის ნაწარმოებია, არც თამარ მეფის ისტორიკოსისა და მონღოლთადროინდელ ქართველ ეპოთაღმწერელის თხზულებანი, არამედ მთელი კრებული დავით აღმაშენებლის ც^აით თავდება. რაკი ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ანა დღ^{ლი} ქ^ცის დედანი 1222—1223 წ. იყო დამთავრებული, ამიტომ შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ სუმბატის „ც^ა და უწყება“ და თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება „ისტორიანი და აზმანი“ XIII საუკუნის პირველ მეოთხედშია ც^ა-კი ჭერ კიდევ ქ^ცა-ში შეტანილი არ ყოფილა. ამ დასკვნის სიმართლეს, განსაკუთრებით-კი იმ გარემოებას, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება მაშინ ქ^ცის კრებულში ჭერ შეტანილი არ იყო, ისიც ამტკიცებს, რომ 1222—1223 წ. ქ^ცის გადამწერი გიორგი III-ის და თამარის მეფობათა აღწერას თითონ კისრულობს და ამის გულისათვის იგი მეტად მარტივსა და გულუბრყვილო მათიანესა სთხზავს. „ისტორიანი და აზმანი“ რომ ქ^ცის კრებულში შეტანილი ყოფილიყო, რასაკვირველია ამგვარი მათიანე საჭირო აღარ იქმნებოდა.

ეხლა რაკი უკვე ვიცით, რომ XIII საუკ. პირველ მეოთხედში და XV საუკუნეშია ც^ა-კი ჭერ კიდევ ქ^ცა დავით აღმაშენებლის მეფობით თავდებოდა, ჩვენთვის ცხადია, თუ რატომ თავდება ქ^ცის შემოკლებული სომხური თარგმანი, რომელიც 1279—1311 წ. დაწერილს ხელთნაწერშია შენახული (M. Brosset, Introduction etc. გვ. XVIII და Additions etc. გვ. 61 და შენ. 2), დავით აღმაშენებლის მეფობით: იმიტომ რომ მაშინ ქ^ცა-ში ჭერ არც ერთი სხვა საისტორიო თხზულება არ იყო შეტანილი.

მაგრამ ცხადია, რომ ქ^ცა იმთავითვე დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებით არ თავდებოდა. თავდაპირველად ქ^ცა უეჭველია მართლ ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის ნაწარმოებებს შეიცავდა და იქ სწყდებოდა, სადაც ეხლა ანა და მ^შ დღ^ლ ქ^ცა-ში ცნობილი ანდერძია*. „წიგნი ესე ქართველთა

* ამ მხრივ თ. ეორდანიას მართალი იყო, როდესაც თავის ქ^ცის „წინასიტყვაობა“-ში ამგვარი აზრი გამოსთქვა.

ცხოვრებისა აღიწერებოდა უამითი-უამად, ვიდრე ვახტანგისადმდე. ხოლო ვახტანგ მეფისა ვიდრე აქამომდე აღწერა ჭუანჭერ ჭუანჭერაანამა... მიერთვან შემდგომთა მომავალთა ნათესავთა* აწერონ ვითარცა იხილონ და წინამდებარემან უამმან უწყებად მოსცეს გონებასა მათსა“-ო (მ^შ დფ^ლს ქ^ცა *437- 438, გვ. 215—216. ანა დ^ფლისი ქ^ცა 21 (კა) რვეულის გვ. 6).

ეხლა თავი-და-თავი საკითხი ის არის, თუ როდის არის ეს თავდაპირველი კრებული შედგენილი? რაკი უკვე გამოჩვეული გვაქვს, როდის უნდა იყოს დაწერილი ლეონტი მროველისა და ჭუანჭერის თხზულებანი, ზემოაღნიშნული საკითხის გადაწყვეტაც გავვიადვილდება. როგორც თავ-თავის ადგილას აღნიშნული იყო, ლეონტი მროველის საისტორიო თხზულება XI საუკუნეში, ჭუანჭერისა-კი იმავე საუკუნის მეორე ნახევარში უნდა იყოს დაწერილი. მაშასადამე, ცხადია, რომ თვით კრებული რასაკვირველია ამაზე ცოტა გვიან მაინც უნდა იყოს შედგენილი. როდის, — ამის გამოსარკვევად ორი საყურადღებო გარემოება გამოგვადგება. არსენი ქართლისა კათოლიკოზი დემეტრე მეფის (ალბათ I); დროს შედგენილს წ^ა ნინოს ც^ა-ში სხვათა შორის ამბობს: „ესე ნეტარისა ნინოას ცხოვრებაჲ შეუწყობელად და განბნეულად «ქართლის მოქცევისა» თანა და «ჰამბაცსა მეფეთასა» თანა აღრეულად სწერია, ვითარცა თქუენ უწყით“-ო (არსენი. ც^ა და მოქალაქობაჲ და ლუაწლი წ^{ის}ა ...ნინოასი საეკ. მუზ. გამ. № 10, გვ. 51)**. მაშასადამე, XII საუკუნის პირველ ნახევარში ლეონტი მროველის შრომა „ცხოვრება ანუ ამბავი მეფეთა“ ჯერ კიდევ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-სავით ცალკე იყო და ქ^ცის კრებულში ალბათ შეტანილი არა ყოფილა.

ამასთანავე საგულისხმიეროა, რომ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი „მატიანე ქართლისა“-საც ცალკე ასახელებს და არა „ქ^ცას“. ამის გამო შეიძლება გვეფიქრა, რომ ქ^ცის კრებული XII საუკ. პირველს ნახევარში თავის პირვანდელ სახითა-კი ჯერ არ არსებობდა და ის თხზულებები, რომელთაგანაც შემდეგში ქ^ცის კრებული შეადგინეს, მაშინ ჯერ ცალ-ცალკე იყო. მაგრამ მაინც სიფრთხილე სჯობია იმიტომ, რომ ლეონტი მროველისა და ჭუანჭერის თხზულებანი შეიძლება კრებულში შეტანილიც ყოფილიყო, მხოლოდ რაკი რასაკვირველია კვლავინდებურად ცალკეც იქნებოდნენ, იქნება ამის გამო არსენ კათალიკოზს ცალკე მოეხსენებინოს „ჰამბავი მეფეთა“ და არა „ქ^ცა“. მაინც და-მაინც ცხადია, ქ^ცის კრებული XI საუკუნის დასასრულზე უწინარეს შეუძლებელია რომ თავდაპირველად შედგენილი ყოფილიყოს. მაგრამ რომ ეს კრებული მაინც XI საუკ. მეორე ნახევარის კარგა ხნის შემდგომ უნდა იყოს შედგენილი, იქითგანაც ჩანს, რომ კრებულის შემდგენელს აღარა სცოდნია, ვინ იყო ჭუანჭერი, და წ^ა არჩილის ძმისწულის ქმრად მიაჩნდა. ასეთი შეცდომა ჭუანჭერის უმცროსს თანამედროვესა-კი ვერ მოუვიდოდა.

ყურადღების ღირსია, რომ თავდაპირველად კრებული, როგორც ზემომოყვანილ ანდერძითგანაც ჩანს, „ქ^ცა“-დ-კი არ იწოდებოდა, არამედ „ქართველთა ცხოვრება“-დ.

დანარჩენი საისტორიო თხზულებები სამ წყებად უნდა ყოფილიყო შეტანილი ქ^ცის კრებულში. ჯერ „მატიანე ქართლისაჲ“ და დავით აღმაშენებლის ისტო-

* ასეა ანა დ^ფლისი ქ^ცა-ში.

** შეად. ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს Опис. I вып. II, გვ. 83, შენ. 1.

რიკოსის თხზულება შეუტანიათ. რომ ეს ორი ნაწარმოები ერთგზის და ერთ დროს არის შეტანილი კრებულში, იმითაც მტკიცდება, რომ დავით აღმაშენებელის „ცა“-ს თავი აქვს ჩამოშორებული, რაკი თავი ალბათ „მატიანე ქართლისაჲ“-ს მოთხრობის პირდაპირს გაგრძელებასა და მომდინარეობას არღვევდა. ჩვენ ესლა ვიცით კიდევ, რომ 1222—1223 წ. „მატიანე ქართლისაჲ“ და „ცა“ მეფეთ მეფისა დავითისი“ კრებულში უკვე შეტანილი ყოფილა. დავით აღმაშენებელს მეფობით თავდებოდა მაშინ მთელი ქცა და ამაზე მეტი ჯერ არაფერი იყო შეტანილი.

ყურადღების ღირსია, რომ ანა დფლი ქცა-ში დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსის თხზულების ბოლოში, ესე იგი თვით ქცის კრებულის დასასრულს პირდაპირ, ანა დფლ ქცის გადამწერის ზემოაღნიშნულ „ანდერძამდე“, შემდეგი საგულისხმეო წინადადება მისდევს: „საქმენი კელთა ჩუენთანი წარმართენ უფალო, ცხოვრება და მოქცევა ქართლისა და მოთხრობა ნათესაობისა და თუ რომელნი რომელთა ტომთანი ვართ, ანუ თუ ვითარ მოვიქეციით და მოვიღეთ სჯული ქრისტეანობისა და ვიცანთ ღმერთი, ისმინეთ აღწერილი აბიათარისი“-ო (ანა დფლა ქცა, 30-ე რვეულს გვ. 2). ამ წინადადების შემდგომ იწყება ანა დფლ ხელთნაწერის გადამწერის ანდერძი. თუ რომ ზემომოყვანილი წინადადება ანა დფლ ქცის 1222—1223 წ. დედანს ეკუთვნის, მაშინ ეს პირველი შემთხვევა იქმნება, როდესაც ამ კრებულის სახელი „ცხოვრება ქართლისა“ ანუ ქცა მოხსენებულია. მაინც-და-მაინც დანამდვილებით ვიცით, რომ ამ კრებულს XIII საუკ. მართლაც უკვე „ქართლის ცხოვრება“ ერქვა. სტეფანოს ორბელიანს თავის 1299 წელს დამთავრებულს საისტორიო თხზულებაში (*Պատմութիւն տանն Սխասկան, მოსკოვის გამოც. 1861 წ. გვ. 370*) მოხსენებული აქვს ქართველთა „მატიანეთა წიგნი, რომელსაც ქართლის ცხოვრებას, უწოდებენ“-ო (*აქ სიუჩին ძამანსაკა-ჟიღონ, ვიდ წადრქიუ შქიორხაკ კიჯნა*, იქვე, გვ. 273).

მეორე წყებად ქცა-ში სუმბატის მატიანე „ცა და უწყება“ შეუტანიათ. რომ ეს თხზულება „მატიანე ქა“-სა და დავით აღმაშენებელის [ისტორიკოსის თხზულებასთან ერთად არ არის შეტანილი, ამას ანა დფლი ქცასა და მისი 1222—1223 წ. დედანს გარდა ისიც ამტკიცებს, რომ იგი, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, მშდფლს ქცა-ში უალაგო ალაგას არის ჩაჩხირული და მოთხრობის ქრონოლოგიურს მიმდინარეობას არღვევს. ესლა ჯერჯერობით დანამდვილებით არაფრის თქმა არ შეიძლება იმის შესახებ, თუ როდის უნდა იყოს სუმბატის „ცა და უწყება“ კრებულში შეტანილი. ანა დფლი ქცა ამტკიცებს მხოლოდ, რომ XV საუკუნეში იგი ჯერ კიდევ ქცა-ში შეტანილი არა ყოფილა.

დასასრულ, მესამე წყებად, ერთგზის და ერთად შეტანილია ქცა-ში თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება „ისტორიანი და აზმანი“ და მონღოლთა-დროინდელ ქართველ ჟამთა-აღმწერელის ნაწარმოები. ამ ორი ისტორიკოსის თხზულება რომ ერთად და ერთგზის უნდა იყოს შეტანილი ქცა-ში, ამას ის თვალსაჩინო გარემოებაც ამტკიცებს, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსის ნაწარმოებს თავი მთლად აქვს შენახული, ბოლო-კი აკლია, ხოლო ჟამთააღმწერელის მატიანეს პირიქით თავი აკლია. უეჭველია ეს იმიტომ უნდა მომხდარიყო, რომ ჟამთააღმწერელის ნაწარმოებს თამარ მეფის ისტორიკოსის მოთხრობის გაგრძელების ხასიათი ჰქონდა. შეიძლება ვიფიქროთ კიდევ, რომ ეს ორი თხზულება ქცა-ში შეტანამდე უკვე შეერთებული ყოფილა, ხოლო შემდეგ იმ სახითვე, როგორც შეერთებული იყო,

ქ`ცის კრებულში შეუტანიათ. ეს რომ მართლაც ასე უნდა ყოფილიყო, იქითგანა ჩანს, რომ ფ. გორგიჯანიძეს სწორედ ამგვარი ნაწარმოები ჰქონია ხელთა. გიორგი III-ის და თამარის მეფობამდე ფ. გორგიჯანიძეს საქართველოს ისტორიისა არავითარი წარმოდგენა არა ჰქონია და სწორედ გასაოცარია რაებს არა სწერდა იგი გიორგი III-ის წინაპროის საქართველოს ისტორიის შესახებ. ცხადად ეტყობა, რომ მას ქ`ცა თვალთადაც არ უნახავს. ხოლო გიორგი III-ის, განსაკუთრებით-კი თამარ მეფის, ლაშა-გიორგისა, რუსუდანისა და მონღოლთა-დროინდელ ბატონობის ამბები ფ. გორგიჯანიძეს იმგვარადვე აქვს მოთხრობილი, როგორც „ისტორიანი და აზმანი“-ში და ჟამთააღმწერელის თხზულებაშია. ფ. გორგიჯანიძეს ამ ხანის ისტორიისათვის უეჭველია ამ წყაროებით უსარგებლია. როგორც ჩანს, „ისტორია და აზმანი“ ფ. გორგიჯანიძის ხელთნაწერშია ც ბევრგან ყოფილა დამახინჯებული. ხშირად მას გარყვნილი დედნის აღდგენა ვერ მოუხერხებია. მაგრამ ყველაზე უფრო საყურადღებო ის არის, რომ ფ. გორგიჯანიძის ხელთნაწერშია ც თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულების ბოლო იმგვარადვე გადაბმული ყოფილა ჟამთააღმწერელის ნაწარმოებზე, როგორადაც ეს ორი ნაწარმოები მ`მ დფ`ლს ქ`ცა-შია გადაბმული. ამასთანავე, როგორც ეტყობა, დაახლოვებით იქვე თავდებოდა, სადაც ეხლა ჟამთააღმწერელის მატთანე თავდება*.

ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ფ. გორგიჯანიძის დროსაც-კი ჯერ კიდევ შეიძლებოდა ადამიანს თამარ მეფის ისტორიკოსის „ისტორიანი და აზმანი“ და ჟამთააღმწერელის ნაწარმოები ერთიერთმანეთზე გადაბმული ცალკე წიგნად და ქ`ცისდა დამოუკიდებლადაც ეშოვნა. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ეს ორი ნაწარმოები უკვე მზამზარეულად ერთიერთმანეთზე გადაბმული უნდა იყოს ქ`ცა-ში შეტანილი.

როგორც ზემოთაც ნათქვამი იყო, „ისტორიანი და აზმანი“ და ჟამთააღმწერელის თხზულება ქ`ცაში შესამე წყებად იყო შეტანილი. მაგრამ როდის? სტეფანოს ორბელიანის ისტორიითგან ჩანს, რომ XIII საუკ. დასასრულს, 1259 წელსაც კვლავინდებურად ეს ორი ნაწარმოები ქ`ცაში შეტანილი არა ყოფილა. ეს სომეხთა ისტორიკოსი, თვით ორბელთა ჩამომავალი, ჩივის, რომ ქართულ მატთანეთა წიგნში, რომელსაც ქ`ცა ეწოდება, ორბელიანთა საგვარეულოს შესახებ მხოლოდ ეს მცირეოდენი ცნობები ვიპოვეო და თანაც მოყვანილი აქვს ლეონტი მროველითგან ამოღებული სხვადასხვა ამბები (*ჟამთააღმწერლის თანხს შიხასკანს*, გვ. 269—272). იგი ამასთანავე ამბობს, ვითომც ქ`ცა-ში ორბელთა შესახებ ცნობები იმითომ არა ყოფილიყოს, რომ ვითომც გიორგი III-ეს, რომელმაც ორბელნი დალატისათვის საქართველოში ამოწყვიტა, მათი სახელი ისტორიითგანაც ყოველგვარ წიგნებითგანაც და ეკლესიებითგან ამოეშლევინოს. ამის გამო რაკი სტ. ორბელიანს ქ`ცა-ში ორბელთა საგვარეულოს ისტორიისათვის საჭირო ცნობები ვერ უშოვია, მკოდნე პირთათვის მიუმართავს, შერჩენილი იადგარები

* „არ შოვიდა მეფე დავით ამისთვის დაუმტკიცეს საქართველოს მეფობა ძმას მისსა ვახტანგ მეფესა“ (ფ. გორგიჯანიძე, სამეცნიერო აკად. საზიო მუზეუმის Msc. geor. № 6, გვ. 235—236)=ჟამთააღმწერელს *920—931, გვ. 764.

„მეორეთ კიდევ მისცა ვახან უენმან მეფობა საქართველოს ვახტანგ მეფესა: დაიჭირა ვახტანგ მეფემან სომხითი, დმანისი, სამშვილდე და ქვეყანანი ამ ციხეთა“ დანარჩენი ფ. გორგიჯანიძის ხელთნაწერს აკლია (იქვე, გვ. 256)=ჟამთააღმწერელს *921—922, გვ. 766.

(*ქიჯათასყარასნაყ*) გადაუსინჯავს, სომხურ საისტორიო წყაროებითგან და განაკუთრებით მხითარ ანელის ისტორიითგან ამოუკრება მასალები, რათგან მას ორბელთა ამოწყვეტის შესახებ ცნობები თურმე ჰქონია (იქვე, 272—273).

ცნობილია, რომ ორბელთა შესახებ, განსაკუთრებით მათ განდგომასა და მოწყვეტაზე, ცნობები ქართულ წყაროებშიაც მოიპოვება და სხვებზე მეტი ცნობები დემნა-ორბელთა ამბოხების შესახებ თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაშია შენახული.

მაშ როგორ მოხდა, რომ ეს ცნობები სტ. ორბელიანმა ქცა-ში ვერ იპოვა? ისე, რომ ჯერ შეტანილი არ იყო და მთელი კრებული ან დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსის თხზულებით თავდებოდა, ან იქნებ სუმბატის „ცა და უწყებით“. რომ ეს სწორედ ასეც უნდა ყოფილიყო და სტ. ორბელიანის დროს ქცა-ში თამარ მეფის ისტორია და ჟამთააღმწერელის ნაწარმოები ჯერ კიდევ შეტანილი არ იყო, იმითაც მტკიცდება, რომ ეს ორი საისტორიო თხზულება, როგორც ანა დღე ქცითგანაც ცხადად ჩანს, ქცის კრებულში XV საუკ. დასასრულსაც შეტანილი არა ყოფილა.

რაკი მშ დღლს ქცა-ში, ესე იგი 1638—1646 წ., ეს ორი ნაწარმოები უკვე მოაპოვება, ამიტომ, თუ ეს თვით მშ დღლ ქცის გადამწერის ღვაწლი არ არის, თამარ მეფის ისტორიკოსისა და ჟამთააღმწერელის ერთიერთმანეთზე გადამბეული ნაწარმოები ქცის კრებულში XVI საუკუნეში (იქნებ 1500—1638 წწ.) უნდა იყოს შეტანილი.

აი ამნაირად და ამა-და-ამ დროს უნდა წარმომდგარიყო და შევსებულყო ქცის კრებული.

ამ კრებულის შედგენას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა: ქცის კრებულმა არა ერთი და ორი საუცხოვო ქართული საისტორიო თხზულება გადაარჩინა დაღუპვისაგან და ჩვენ დრომდის მოაღწევინა. ქცა-ში შეტანილს საისტორიო წიგნებს ქართველობა მოწიწებით უყურებდა და უფრთხილდებოდა. ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ ანა დღლ ქცის გადამწერი ამბობს: „გუებრძანა პატიოსანთა ამათ წიგნთა აღწერა“-ო. (30-ე რვეულის გვ. 3), მშ დღლ ქცის გადამწერი-კი უკვე აცხადებს: დედოფალთა-დედოფალის მარიამისა „ბრძანებითა იწერებთან წმიდანისე წიგნნი“-ო (*567, გვ. 386).

მაგრამ ესეც კია, რომ ქცის შედგენამ ერთგვარი ხელოვნურად შერჩეული საისტორიო თხზულებათა კრებული შეჰქმნა, რომელმაც მართალია ბევრი შესანიშნავი ნაწარმოები გადაგვიარჩინა, მხოლოდ თავის მხრივ ცოტა არ იყოს დანარჩენ საისტორიო თხზულებების დაღუპვას მაინც ხელი შეუწყო.

ეხლა შედარებით მეორე ხარისხოვანი საკითხი-და გვაქვს განსახილველი იმის შესახებ, თუ ვინ და როდის შეავსო ქცა და ის სახე მისცა, რომელიც მას ჩვეულებრივ გავრცელებულს ხელთნაწერებში და ბროსსეს გამოცემის I წიგნში აქვს. ამ თემცა მეორე ხარისხოვან საკითხის შესახებ ერთ დროს გაცხარებული კამათი იყო და ეხლაც-კი თვალსაჩინო აზრთა სხვაობა სუფევს.

დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე იმ აზრისა იყო, რომ ვახტანგ VI-ს ქცის პირველ ნაწილსათვის, რომელიც გიორგი ბრწყინვალის მეფობით თავდება, ხელი არ უხლიაო (იხ. ისტორია საქართველოსი, გვ. 39—43). იგი ამასთანავე დარწმუნებული იყო, რომ ქცის ორივე თეიმურაზისეული ხელთნაწერი, რომელთგან ერთი რუმინანცევის მუზეუმისა, ხოლო მეორე პეტერბურგის სამეცნიერო აკადემიის სააზიო

მუზეუმის საკუთრებად იქცა, „ვახტანგის წინააღმდეგ აღმართნი“-ო (იქვე 41). ამის გამო დ. ბაქრაძეს ეგონა, რომ ძველს ქ^ეცას უკვე ვახტანგის უწინარეს ის სახე ჰქონდა, როგორც ესაა არის ცნობილი.

ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ მ ა პირიქით, როგორც 1890 წელს, როდესაც თავისი „სამი ისტორიული ხრონიკა“ დაბეჭდა (გვ. CXIII—CXV), ისევე 1906 წ. გამოსულს ქ^ეცის ყველა უმთავრეს ხელთნაწერების ვრცელს აღწერილობაში, ქ^ეცის ყოველგვარი შევსება, თარიღების შეტანა, გასწორება და გაგრძელება ვახტანგს და მის კომისიას მიაწერა (იხ. Опис. II, вып. I, გვ. 109—114, აგრეთვე გვ. 72—89).

თ. ყ ო რ დ ა ნ ი ა თავის ქ^ეცის I წიგნის წინასიტყვაობაში არც დ. ბაქრაძეს დაეთანხმა, არც ე. თაყაიშვილს. იგი უარყოფს პირველის აზრს, ვითომც თეიმურაზისეული ქ^ეცის ორივე ხელთნაწერი ვახტანგის წინა დროისა იყოს (გვ. XVII) და აღიარა, „რომ ქ-ცხბის პირველს წიგნს ატყვია შრომა ვახტანგ მეფისა“ (იქვე). მაგრამ თ. ყორდანაის აზრით ვახტანგის ღვაწლი ამ მხრივ მცირედი ყოფილა: სახელდობრ „მას წმინდანების ცხოვრება შეუტანია ქ-ცხბაში. მასვე უნდა ეკუთვნოდეს გაყოფა ქ-ცხბისა თავებად“-ო (იქვე, XVIII). ვახტანგს მიაკუთვნა თ. ყორდანამ აგრეთვე ქ^ეცის თარიღებით შევსება (იქვე, გვ. 238), მაგრამ შემდეგ ექვი შეპპარგია, და წინასიტყვაობაში უფრო ფრთხილად მსჯელობს და თავის აზრს ამგვარად ასწორებს: „დავით აღმაშენებლის მატთანეში ჩართული ქრონოლოგია, რომელიც ჩვენ ვახტანგისად აღვნიშნეთ მხოლოდ იმის გამო, რომ ვახტანგის დროინდელს ვარიანტებში იპოვება, გადაჭრით არ მიეწერება ვახტანგის რედაქციას, რადგან ვახუშტიმ სრულიად არ იცის ის წყარო, საიდანამც ამოღებულია იგი და თითონ თავის მოსაზრებით (თუმცა შემცდარად) ასწორებს მას“-ო (იქვე, XX). დანარჩენი ყველა ცნობები-კი თ. ყორდანაის აზრით „თეიმურაზ ბატონიშვილისაგან არის შეტანილი ქ^ეცხბაში და არა ვახტანგ მეფის მიერ“-ო (იქვე, IX).

მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ბაქრაძესავით ვახტანგ VI-ისა და მისი კომისიის ღვაწლს ქ^ეცის პირველი ნაწილის შევსება-შესწორებაში სრულებით უარყოფს (ნაშრომი გვ. 7).

ამ საკითხების გამოსარკვევად რასაკვირველია შევსებულ ქ^ეცის ხელთნაწერების თარიღებსა აქვს მნიშვნელობა. ე. თაყაიშვილმა ამ მხრივ დაწერილებით განიხილა ქ^ეცის ყველა ცნობილი ხელთნაწერები და მათი თარიღები გამოარკვია. ეგრეთწოდებული ბარათაშვილისეული ქ^ეცა, „უსრულესი ქართლის ცხოვრება“, გადაწერილია „დედასა ზედა სვეტის ცხოველისასა“ 1761 წელს ტფილისის ჯვარის საყდრის დეკანოზის იოანეს მიერ (Опис. I, вып. II, გვ. 203). თეიმურაზისეული ხელთნაწერი, რომელიც რუმიანცევის მუზეუმის კუთვნილებას შეადგინს, უნდა გადაწერილი იყოს 1709 წლამდე და ახლო ხანებში (Опис. II, 46 და თ. ყორდანია ქ-კბი I, გვ. XVII). მეორე თეიმურაზისეული ხელთნაწერი, რომელიც პეტერ. სამეცნიერო აკადემიის სააზიო მუზეუმში ინახება, უნდა 1724 წ. უწინარეს იყოს გადაწერილი (ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი Опис. II, გვ. 48). შემდეგ ე. თაყაიშვილი ამტკიცებს, რომ ეს ხელთნაწერი სახელდობრ 1700—1705 წ. უნდა იყოს გადაწერილი (იქვე, 74 და 110).

ეს თეიმურაზისეული ხელთნაწერი იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ იქ თამარის მეფობის მეორე ნახევრითგან მოყოლებული ქ^ეცის ბოლომდის, რომელიც აქაც მხოლოდ გიორგი ბრწყინვალის მეფობის დამდეგამდეა მოყვანილი, დედანი

არც შესწორებულია და არც შევსებული ისე, რომ მ-მ დფ-ლ-ქ-ცას უდგება, თუმცა აქა-იქ მაინც განსხვავდება. ამის გამო ცხადია, რომ ამ ხელთნაწერის დედნად მ-მ დფ-ლი ქ-ცა არ უნდა ყოფილიყო (იქვე, 52—54). მაგრამ ამ თეიმურაზისეულს ხელთნაწერს [თავში ოთხი ფურცლის ქალაღი, როგორც უკვე დ. ბაქრაძემა და ე. თაყაიშვილმა აღნიშნეს (იქვე, 70), სხვანაირია და არც ისეა გალიპული* თვით ქ-ცის პირველი ორი გვერდი (4 და 5), რომელზედაც ცნობილი წინასიტყვაობა და ქ-ცის დასაწყისია მოთავსებული, უფრო წვრილ და უშნო ხელით არის ნაწერი, ვიდრე ხელთნაწერის დანარჩენი ნაწილი. საყურადღებოა ამასთანავე, რომ იმერეთის მეფის ალექსანდრეს 1724 წ. მინაწერი ხელთნაწერის თავში ამ განსხვავებულს ქალაღზე სწერია. ამავე მეფის ორი მინაწერი უკანასკნელ გვერდზეც მოიპოვება. რადგან მეორე მინაწერში ე. თაყაიშვილს ერთი თარიღი გამოჰპარვია, ამიტომ აქვე მოგვყავს:

„ლთ-ით. ვიქმენ. 1724 ** მეფედ. მე მონა. სახელად

ჩღკდ

ალექსანდრე“.

საგულისხმეოა, რომ ამ თეიმურაზისეულს ქ-ცა-ში აქა-იქ შუაშიც თავისუფალი ადგილებია დატოვებული და ერთგან (გვ. 88) სინგურით სწერია კიდევ: „აქა ამბები აკლდა დედნებსა“-ო და შემდეგ სხვა ხელით ნაწერია ჩამატებული, რაც თაყაიშვილსაც აღნიშნული აქვს (Опис. II, 69). მაგრამ განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსი ის გარემოება არის, რომ ქ-ცის შესავალი, წინასიტყვაობა და დასაწყისი, რომელნიც სხვანაირ ქალაღზე არის ნაწერი, ამგვარისავე წვრილი და უშნო ხელით არის ნაწერი, როგორითაც ჩანამატები ადგილებია***. ე. თაყაიშვილი მართალია, როდესაც ამბობს, რომ წვრილ და მთელ ხელთნაწერისაგან განსხვავებულ ხელით ნაწერი ათსამმეტ ასურელ მამათა შესახებ ცნობები თეიმურაზისეულს ქ-ცა-ში შემდგომ უნდა იყოს შეტანილი, როცა ხელთნაწერი დამთავრებული და დაკაზმული იყო კიდევ (იქვე, 73). თუმცა ე. თაყაიშვილი ეჭვობს, რომ ამ ხელთნაწერს თავშიაც ჰკლებოდეს და იმიტომ იყოს შემდეგ მიმატებული (იქვე, 71), მაგრამ მაინც სხვანაირად ამ გარემოების ახსნა შეუძლებელია და ნაძალადევიც იქმნებოდა.

რაკი იმერეთის მეფის ალექსანდრეს 1724 წ. მინაწერი ხელთნაწერის უკანასკნელ გვერდზე და თავშიაც მოიპოვება, ამიტომ მაინცდამაინც ცხადია, რომ ეს ქ-ცა, როგორც სამართლიანად მსჯელობს ე. თაყაიშვილი (იქვე, 71), უნდა 1724 წლამდე ყოფილიყო გადაწერილი. რათგან ათსამმეტ ასურელ მამათა მოღვაწეობის აღწერილობა, რომელიც თეიმურაზისეულს ხელთნაწერში მერეა შეტანილი და სხვა ხელით არის ნაწერი, რუმინანცევის 1709 წლამდე დაწერილს ქ-ცა-ში უკვე თვით ტექსტში არის შეტანილი და იმავე ხელით არის ნაწერი, როგორითაც მთელი წიგნია, ამიტომ ე. თაყაიშვილი ფიქრობს, რომ თეიმურაზისეული 1709 წ. უწინარეს უნდა ყოფილიყო დაწერილი (იქვე, 74).

* ხელთნაწერი საგანგებოდ გადაწერილი მაქვს.

** რიცხვი თუმცა იმავე მელნით და ვგონებ ხელითაც არის ნაწერი, მაგრამ წინა სიტყვაზე „ვიქმენ“-ზე უწინარეს უნდა იყოს დაწერილი იმიტომ, რომ „ნ“-ზედ „1“ არის მიერული, თუმცა რიცხვისათვის საკმაოდ ადგილია და 1724-ის შემდგომ სიტყვამდე „მეფედ“ ბევრი თავისუფალი ადგილია, სადაც რიცხვი მწვენიერად მოთავსდებოდა. ე. თაყაიშვილს (იქვე, 48) რიცხვი 1724 გამოტოვებული აქვს.

*** ეს გარემოება ე. თაყაიშვილსაც აქვს აღნიშნული (იქვე, 70).

ქ^ეციის ხელთნაწერების ყველა ამ თარიღების გამო ე. თაყაიშვილი ამტკიცებს, მ^ე-მ დღ^ელ ქ^ეციის გარდა სხვა ყველა ხელთნაწერები ვახტანგ მეფისა და „სწავლულ კაცთა“ მიერ წესწორებულსა და შევსებულს დედანს შეიცავსო. ეს ხელთნაწერები სამ ჯგუფად აქვს დაყოფილი: პირველ ჯგუფად მას დასახელებული აქვს ისეთი ხელთნაწერები, რომლებშიაც ქ^ეციის შევსება და შესწორება ბოლომდის არ არის მიყვანილიო. ასეთ ხელთნაწერად მას თეიმურაზისეული ქ^ეცა მიაჩნია, რომელშიაც თამარის მეფობის მეორე ნახევრითგან მოყოლებული ბოლომდის, ე. ი. გიორგი ბრწყინვალემდე დედანი შეუსწორებელია. ამ ქ^ეცას ე. თაყაიშვილი ვახტანგისეულ კომისიის თავდაპირველ შრომად სთვლის (იქვე, 109—110).

მეორე ჯგუფად მას ის ხელთნაწერები მიაჩნია, რომელშიაც ქ^ეცა შესწორებული და შევსებულია ბოლომდის, ე. ი. გიორგი ბრწყინვალემდე. ამ ჯგუფში ე. თაყაიშვილს რუმინაიციეის მუზეუმის ქ^ეცა აქვს მოთავსებული, რომელიც პირველ და მეორე ჯგუფებს შორის დგას, აგრეთვე საეკლესიო მუზეუმისა და დიანისეული ხელთნაწერები (იქვე, 109, 111—112).

მესამე ჯგუფად ე. თაყაიშვილი ისეთ ხელთნაწერებსა სთვლის, რომლებშიაც ქ^ეციის შესწორებულ-შევსებულ დედანს გარდა ქ^ეციის ორივე გაგრძელებაც მოიპოვება, ამგვარიო 1760—1761 წ. გადაწერილი ბარათაშვილისეული ხელთნაწერი და ფალავანდიშვილისეული, რომელიც 1761 წ. არის დამთავრებული (იქვე, 109, 112—113).

სამწუხაროდ ამ საკითხის გადაწყვეტა ისე ადვილი არ არის და ამისათვის მართო ხელთნაწერების თარიღები არა კმარა. თუმცა ვახტანგს და „სწავლულ კაცთ“ ქ^ეციის შევსება და „განმართვა“ ჯერ კიდევ ბატონიშვილობის დროს განუხორციელებიათ და როგორც თ. ჟორდანიას ფიქრობს 1699 წელს დაუწყიათ და 1709 წლამდე * შრომა უკვე დამთავრებული ჰქონიათ (ქ^ეები I, გვ. XVII), ხოლო თეიმურაზისეული და დანარჩენი ქ^ეციის ხელთნაწერები ყველანი ვახტანგის დროსა იყვნენ ან იმაზე უფრო მერმინდელი, — მაგრამ ერთი ფრიად თვალსაჩინო გარემოება არსებობს, რომელიც ე. თაყაიშვილის ზემომოყვანილს დასკვნას საეჭვოდ ხდის და აქარწყლებს კიდევ.

თ. ჟორდანიას, რომელიც თეიმურაზისეულს ქ^ეცას შეცდომით XVIII საუკუნის დასასრულისად სთვლიდა, თავის აზრის დასამტკიცებლად შემდეგს საგულისხმეო მოსაზრებას ასახელებდა: ამ ხელთნაწერში „შეტანილი ცნობები ვახუშტს არა ჰქონია და, მაშასადამე, არც იმ ქ^ე-ცხბის ვარიანტებში ყოფილა, რომელნიც მას ხელში ჰქონია თვის ისტორიის და ისტორიულ წერილების შედგენის დროს... წარმოიდგინეთ, ვახუშტს რომ ხელში ჰქონოდა ქ^ე-ცხორება თეიმურაზის ვარიანტი... როგორ არ შეიტანდა თვის შრომაში ისეთს შესანიშნავს ცნობებს, რომელსაც ყოველ ნაბიჯზე გვაძლევს თეიმურაზის ვარიანტი“ —ო? (ქ^ე-ები I, გვ. VIII). თუმცა თ. ჟორდანიას სიმართლეს უახლოვდებოდა, მაგრამ მაინც^ქ შესცდა და თეიმურაზისეული ქ^ეცა XVIII საუკ. დასასრულს მიაკუთვნა. ამასთანავე თვით საბუთადაც ამგვარი მოსაზრების წამოყენება სამეცნიერო გამოკვლევაში არ შეიძლება, ვახუშტი თავის შრომაში ასეთს შესანიშნავს ცნობებს როგორ არ შეიტანდაო?!

რაც ჩვენთვის შესანიშნავია, შეიძლება ვახუშტს საყურადღებოდ არ სჩვენებოდა და თუ თ. ჟორდანიას ჰსურდა ნამდვილი, სამეცნიერო საბუთი მოეყვანა, მას თავდაპირველად უნდა ვახუშტის ისტორიული თვალსაზრისი გამოერკვია, შეესწავლა, რას აქცევდა ჩვენი მეცნიერი ისტორიკოსი განსაკუთრებულს ყურადღებას, და თავისი მსჯელობაც ამაზე დაემყარებინა.

როგორც ქვემოთ თავის ალაგას (იხ. ვახუშტი) გამორკვეული იქმნება, სახელოვანი მეცნიერი ისტორიკოსი ბატონიშვილი ვახუშტი ჩივოდა: „ჩვენ ქართულთა მათიანე (ესე იგი ქ^აცა)... ეკლესიის მათიანესა შეამოკლებს და სამოქალაქოსა მოგვიტხრობს შესხმით და ვრცლად“-ო. მაშასადამე, იგი სწუხდა, რომ ქართულ საისტორიო მწერლობას ამგვარი ნაკლი ჰქონდა და საეკლესიო ყოფა-ცხოვრების შესახებ მეტად ცოტა ცნობები მოიპოვებოდა. აქეთგან ცხადია, რომ თავის ერთ-ერთ მთავარ მიზნად ვახუშტს დასახული ჰქონია სწორედ, რაც შეიძლება მეტი ცნობები შეეტანა საქართველოს ისტორიაში ქართული ეკლესიის შესახებ. თუ ამ გარემოებას გავითვალისწინებთ, ვახუშტის თვალსაზრისიც გვეცოდინება და თეიმურაზისეულისა და ქ^აცის სხვა ხელთნაწერებს, რომელნიც ე. თაყაიშვილს ვახტანგის რედაქციად მიაჩნია, ამ მხრივ ვახუშტის თხზულებას შევადარებთ, თვალწინ გასაოცარი და დამაფიქრებელი სურათი გადაგვეშლება.

მართლაც, მეტად საყურადღებოა, რომ ანა დღ^ალს და მ^აშ დღ^ალს ქ^აცის ხელთნაწერებთან შედარებით, თეიმურაზისეულს ქ^აცაში შეტანილია, როგორც ე. თაყაიშვილსაც აღნიშნული აქვს, ბაგრატ IV-ის მეფობაში მელქისედეკ კათოლიკოზის სიგელითგან ძვირფასი ცნობები მელქისედეკის მოღვაწეობის შესახებ, სხვა საბუთებითგან ცნობა ოქროპირ და გიორგი კათოლიკოზების შესახებ (იხ. Опис. II, 79 და 80), დავით აღმაშენებელის მეფობაში ჩართულია ცნობა კათოლიკოზების გაბრიელ საფარელისა და იოანეს შესახებ (იქვე, 80), საეკლესიო კრების ვრცელი აღწერილობა თამარის მეფობის დასაწყისში (ხელთნაწერის გვ. 202b—203b) და სხვა. ხოლო არც ერთ ამათგანის შესახებ ვახუშტს არაფერი აქვს ნათქვამი. რა დასაჯერებელია, რომ ვახუშტს, რომელიც ჩივოდა, ქართულს მათიანეში საქართველოს საეკლესიო ისტორიის შესახებ მეტად ცოტა ცნობები მოგვეპოვებო, ვახტანგისეულს ქ^აცა-ში ყველა ზემოაღნიშნული ცნობები ჰქონოდა და მას ისინი გამოეტოვებინა და თავის შრომაში არ ჩაერთო? ამგვარი აზრი ეხლა, რაკი უკვე მეცნიერ ბატონიშვილის თვალსაზრისი შესწავლილი გვაქვს, სწორედ რომ შეუწყნარებელი იქმნებოდა. ამის გამო სრულებით ცხადია, რომ არც თეიმურაზისეული, არც რუმბანცევის მუზეუმისა, არც მით უმეტეს ბარათაშვილისეული და ფალავანდიშვილისეული ქ^აცის ხელთნაწერები არ შეიძლება ვახტანგის რედაქციად ვიცნათ იმისდა მიუხედავად, რომ პირველი ორი ხელთნაწერი ვახტანგ VI-ის დროინდელია.

მაგრამ ყოველად შეუწყნარებელია თ. ჟორდანიას აზრიც, რომელიც ამტკიცებდა, ვითომც „დასაჯერებელი არ არისო, რომ ესრეთი შრომა (ე. ი. ქ^აცის შევსება-შესწორება) თეიმურაზ ბატონიშვილის გარეშე სხვას ვისმე მიეწეროს“-ო (ქ^აკბი I, გვ. IX). ჭერ ერთი ის, რომ თუ-კი თეიმურაზს ამგვარი ღვაწლი მართლაც მიუძღოდა, უეჭველია ამას იგი არც დამალავდა და მ. ბროსესაც ეს გარემოება ეცოდინებოდა. ხოლო მეორე ის, რომ ქ^აცის უუსრულები ხელთნაწერებიც-კი, ბარათაშვილისეული და ფალავანდიშვილისეული, როგორც სამართლიანად უკვე

ე. თაყაიშვილმაც აღნიშნა, 1761 წ. არიან გადაწერილი, იმ დროს, როდესაც თ. იმურაზ ბატონიშვილი ჯერ დაბადებული არც-კი იყო * (Опис. II, 45).

თუ ჩვენ ვახტანგისეული კომისიის ღვაწლისა და ნამუშავეარის დაახლოვებით გამოვკვეთავ გესურს ქცაში (გიორგი ბრწყინვალემდე), ვახუშტის შრომის ცნობები ანა და მშ დღწლისა და თეიმურაზისეულის ქცის ხელთნაწერებს უნდა შევიადაროთ. ამგვარი შედარება გვაფიქრებინებს, რომ ვახტანგისეულს კომისიას ქცაში აქა-იქ ორიოდ ცნობა აქვს შეტანილი, ისიც მხოლოდ ქართველ წმიდანების შესახებ, მაგ. პეტრე მადუმელისა, რომლის ცნა ვახტანგს უპოვია (იხ. ქცბი I, გვ. XVII და Опис. II, 24) და შუშანიკის შესახებ, (იხ. ქცბი, I, გვ. XXIII და Опис. II, 78). მართლაც მოკლე ცნობები ამათ შესახებ ვახუშტსაცა აქვს (საქართ. ისტორია გვ. 79—80 და 105). უფრო ვრცლად და ზემდინწევნით ამ საკითხის გამოკვევისათვის საგანგებო შედარებაა საჭირო.

თეიმურაზისეული ქცაც, რუმიანცევის მუზეუმისა და მით უმეტეს ბარათაშვილისეული და ფალავანდიშვილისეული ქცანი ვახტანგის „სწავლულ კაცთა“ რედაქციის ნაყოფი კი არ არის, არამედ სხვა, გარეშე პირთა და ისტორიკოსთა ნამუშავეარია, რომელთა შრომა ვახუშტს, როდესაც თავის თხზულებასა სწერდა, ეტყობა თვალთა-კი არ უნახავს.

თეიმურაზისეულსა და რუმიანცევის ქცათა შორისაც-კი რომ საერთო სარედაქციო მუშაობა და კავშირი არ ყოფილა, იმითაც მტკიცდება, რომ მრავალსაყურადღებო ცნობები, რომელიც თეიმურაზისეულს ქცაში სხვადასხვა წყაროებითგან არის შეტანილი, რუმიანცევისაში არ მოიპოვება (იხ. Опис. II, 77—81 და სხვა). ეს ორი ხელთნაწერი რომ ერთისა და იმავე კომისიის შრომის ნაყოფი ყოფილიყო, შეუძლებელია ამგვარი რამ მომხდარიყო.

ერთი სიტყვით, ქცის პირველი ნაწილი (გიორგი ბრწყინვალემდე) იმდენად ვახტანგისა და მის „სწავლულ კაცთა“ შეესებულ-შესწორებული არ არის, რამდენადაც სხვების (ჯერჯერობით უცნობ პირთა) მიერ და თანდათან 1705—1760 წ., რომელთაც უფრო მეტიცა და უკეთესი წყაროებიც ჰქონიათ ხელთა, ვიდრე ვახტანგისეულს „სწავლულ კაცთა“. ხოლო რომ ქრონოლოგიური ცნობებიც დავით აღმაშენებლის მეფობაში ვახტანგისა და მის მეცნიერთა შეტანილი არ არის, როგორც ე. თაყაიშვილს ეგონა (Опис. II, 88 § 22), ამას ანა დღელი ქცაც ნათლად ამტკიცებს (იხ. ამის შესახებ ქლი ერის ისტორია II, 509 შენ.)²⁹.

* 1782 წ. დაიბადა (იქვე).

ქართლის ცხოვრების ბაზრძელება

როგორც უკვე არა ერთხელ აღნიშნული იყო, ძველი ქცა გიორგი ბრწყინვალის მეფობის დასაწყისზე სწყდებოდა და ამის შემდგომი საქართველოს ისტორია ქცა-ში აღწერილი აღარ იყო. ვახტანგ მეფესა და მის „სწავლულ კაცთ“ მიზნად სწორედ ის ჰქონდათ დასახული, რომ ეს დანაკლისი შეეცნოთ და აუწერელი „შეთხზათ“, ე. თაყაიშვილი ამიტომ დარწმუნებულია და ამტკიცებს კიდევ, რომ ქცის ყველა გაგრძელებანი სწორედ ამ ვახტანგისეული კომისიის შედგენილია (Опис. II, გვ. 109 და 112—113). ვიდრე თვით საკითხის არსებითად განხილვას შევეუდგებოდეთ, საჭიროა გავიხსენოთ, თუ ქცის რამდენი გაგრძელება არსებობს. სულ ოთხი გაგრძელება მოიპოვება.

ქცის პირველს გაგრძელებას არავითარი სათაური არა აქვს და იწყება შემდეგის წინადადებით: „ქცს უმ დაჯდა მეფედ ადარნასე და განაგებდა სამეფოსა ქართლისასა“. ეს გაგრძელება თავდება 1453 წელზე (დამატ. გვ. 850—891).

ქცის მეორე გაგრძელებას სათაურად აქვს: „სახელითა ღმრთისათა აწ ვიწყოთ ცხოვრება ბაგრატიონთა მეფობისა“, იწყება 1452 წლით და 1605 წელზე სწყდება (დამატ. გვ. 892—973).

ქცის მესამე გაგრძელებას სათაურად აწერია: „ცხოვრებაჲ საქართველოჲსა“. იწყება 1373 წლით და თავდება 1703 წლით (პარიზის ქრონიკა, ზ. ჭიჭ. გამოცემა).

დასასრულ არსებობს კიდევ ერთი ქცის გაგრძელება, რომელიც აღმოაჩინა ბ. მ. ჯანაშვილმა ნაყიდ ქცის ხელთნაწერში, ეს გაგრძელება იწყება მოკლე, მაგრამ დიდმნიშვნელოვან წინასიტყვაობით, ხოლო თვით მოთხრობა ბაგრატ მეფითგან არის აწერილი ლანგ თემურის 1393 წ. საქართველოში შემოსევის ამბით და წყდება გიორგი XI-ის 1696 წ. სპარსეთში გამგზავრების აღწერით („ნაშრომი“, გვ. 18—54). მაგრამ რაჟი უეჭველია მას ბოლო უნდა აკლდეს, ამიტომ მისი ბოლო ვახტანგ VI-მდე იქნებოდა მოყვანილი, როგორც ეს აღნიშნულია ამ გაგრძელების შესავალშიაც.

ამგვარად, ჩვენ ხელთ არის ქცის ოთხი გაგრძელება. რომელი ერთი ეკუთვნის ვახტანგისეულს მეცნიერთა კომისიას, ან იქნებ ოთხივენი მის ნაყოფად უნდა ჩაითვალოს? როგორც აღნიშნული გვქონდა, ე. თაყაიშვილსა ჰგონია, რომ სამივე ზემოაღნიშნული გაგრძელება ვახტანგისეულ კომისიის მიერ იყო შედგენილი (Опис. I, გვ. 91).

უეჭველია, რომ მხოლოდ ჯანაშვილისეულს ხელთნაწერში არის შენახული ის, რაც ვახტანგ VI-ის მიერ შეკრებილ „სწავლულ კაცებს“ „შეთხზნათ და აღუწერიათ“. უეჭველი იმიტომ არის, რომ სწორედ აქ ეტყობა ნამუშევარს მრავალ პირთა თანამშრომლობა და მოქმედების აღმნიშვნელი ზმნა მრავლობითი რიცხვით არის ნახმარი. შესავალში მაგ. სხვათა შორის ნათქვამია: ცხოვრება „ამის ბაგრა-

ტისა და ძისა მისისა კონსტანტინესი დაეწერათ და ვპოვეთ ძველთა წიგნთა შინა და ქუემორე რიგსა მისა ზედა დაგუიწერია და ესე ამბავნი მის ზემოთნი გუჯართა... გამოვიღეთ და აღვწერეთ, ხოლო მეფისა ალექსანდრესა და ძისა მისისა და შემდგომი... აღვწერია“-ო და სხვადასხვა („ნაშრომი“, 18).

ყურადღების ღირსია, რომ ბარათაშვილისეულსა, ფალავანდიშვილისეულსა და სამეგრელოს ხელთნაწერებში შენახული ქ-ის გაგრძელებათა (1 და 2) აღმწერელი ერთი ყოფილა. ეს სხვათა შორის შემდგომი წინადადებითა მტკიცდება: ლანგთემურის შემოსევის დროს ქართველთა გულალობაზე უცნობი ავტორი ამბობს, „მე ვგრეთ ვერ ძალ მიძს აღწერა და შესხმა ქებათა, სიმკნე[თა] და აკოვნებათა მათ ქაბუკთა ქართველთასა, ვითარ იგი სპარსთა წიგნთა შინა წერილ არს ქება სპათა ქართველთასა“-ო (დამატ. გვ. 870).

ამგვარად ცხადია, რომ ამ გაგრძელებათა დამწერი ერთი კაცი ყოფილა და არა რამდენიმე. „სწავლულნი კაცნი“ ამ შემთხვევაში არაფერ შუაში უნდა იყვნენ. მაშასადამე, მათი ღვაწლის ძეგლად უნდა ჩაითვალოს ის, რაც ჭანაშვილისეულს ხელთნაწერშია შენახული. ამას სხვათა შორის ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ვახუშტი სწორედ ამ „სწავლულ კაცთა“ მიერ შედგენილს ქ-ის გაგრძელებას არჩევს და არღვევს, მაშასადამე იგიც სწორედ ამ თხზულებასა სთვლიდა იმ ნაწარმოებად, რომელიც დაწერილი იყო „სახელითა ლევანის ძისა მეფისა ვახტანგისათა“.

რაკი ეხლა ქ-ის ისეთი ხელთნაწერი აღმოჩნდა, სადაც გაგრძელება რამდენისამე პირის შედგენილად ჩანს, ამიტომ ქართლის ცხოვრების ცნობილი „შესავალი“ „პატიოსანნო და დიდებულნო ქართველნო, ჟამთა ვითარებისაგან ქართლსა შინა ქართლის ცხოვრება შემეცირებულიყო, ხოლო მეფემან ვახტანგ, ძემან ლეონისამან და ძმისწულმა მეფის გიორგისამან, შეეკრიბენ სწავლულნი კაცნი და სხუათა წერილთა და გუჯართაგან და რომელნიმე სხუათა ენათაგანცა გამოვიღეთ და ესრეთ შეეთხზენით და აღვწერეთ“ (ე. თაყაიშვილი Опис. ტ. II, გვ. 10), სიმართლეს შეიტყავს: „სწავლულნი კაცნი“ ქ-ის გაგრძელების შედგენისთვის მართლაც გარჯილან.

როდესაც ისინი თავიანთ საქმეს შესდგომიან, ქ-ცა მხოლოდ გიორგი ბრწყინვალემდე იყო მოყვანილი, „ჟამამდე ღ-თივ გუირგუინოსნისა მეფისა გიორგისამდე, ძისა თავდადებულისა მეფისა დიმიტრისამდე, ეწერათ ცხოვრებანი ქართველთანი“-ო („ნაშრომი“, 18). ამიტომ მათს უმთავრესს მიზანს ქ-ის ამ ნაკლის შევსება შეადგენდა: საქართველოს მერმინდელი ისტორიის შეთხზვა.

მაგრამ ამ მთავარ მიზანს გარდა მათ სხვა კერძო მიზნებიცა ჰქონიათ დასახული. თვითთელი ამ მიზანთაგანი რასაკვირველია უმთავრესს მიზნის საუკეთესო მიღწევას უწყობდა ხელს. „სწავლულ კაცებს“ ამგვარ კერძო მიზნებადა ჰქონიათ: 1) საქართველოს რამდენსამე სამეფოდა და სამთავროდ დაყოფვის დროესა და მიზეზისა და 2) ამ სამეფოებისა და სამთავროების ბატონ-პატრონთა შთამომავლობითი შტოჲს გამოჩვენება.

თვით ავტორები აღიარებენ, რომ საქართველოს დანაწილების მიზეზს მიაგნეს: „არღარა იცვალეზოდა ერისთავნი და არცა თავადნი: ყოველნივე ჳეესა და სანახებსა და თემთა და ადგილთა მკუიდრ ქმნილ იყუნენ, და, ვისცა მამულს მისცემდა, მკვიდრად მიეცემოდა და ყოველნივე ძლიერ იყუნეს: მთავარნი, ერისთავნი და თავადნი. ხოლო ამა ალექსანდრესა და კონსტანტინესა ჟამში განდგნენ იმე-

რელნი, ოდიშარნი და გურიულნი და არლარა მორჩილებდა ათაბაგი და განდგა კახეთი“-ო („ნაშრომი“, 44). მაგრამ ამასთანავე ისინი გულახდილად აცხადებენ, რომ ამ მცირე მიზეზის გამორკვევა საესებით ვერ შესძლეს: „ესე ვერა ვსცანით, თუ ბატონი იმერეთისა და კახეთისა რომლისა თესლისაგან არიან, და ანუ ვითარ უპყრიესთ ქუეყანანი იგი. ხოლო იმერეთისა რომელთამე თქუეს, „ოდეს მამა ალექსანდრესი ბაგრატ მეფე ჩავიდა იმერეთს, მაშინ თუისნი მისნი დაუტეუა და მიერითგან ძენი მისნი არიან“. ამ ბაგრატისა შემდგომად რაოდენნი მამანი გარდაიცვალნენ, არა უწყით... ხოლო კახეთის მებატონეთა მამა იყო დავით და ამა დავითის მამა არა უწყით, თუ ვინ იყო“-ო („ნაშრომი“, 44—45).

მესამე, კერძო მიზანს სამეფოსა და სამთავროების საზღვრების გამორკვევა შეადგენდა (ნაშრომი, 45—46).

ვახტანგის მიერ შეყრილი „სწავლულნი კაცნი“ თავიანთ შრომას ოთხ ნაწილად ანუ ხანად ჰყოფენ:

1) პირველი ხანა ეხება იმ დროს, როცა „ცხოვრებანი ქართველთანი არლარა წერებულყო“ ანუ „ძისა მეფისა გიორგისა, მეფისა ბაგრატისა, ვიღრე მეფისა გიორგისა ძისა ბაგრატისამდე“-ო. ამ დროს განმავლობაში ესე „ამბავნი... გუჯართა და სპარსთა და სომეხთა ცხოვრებისაგან გამოვიღეთ და აღვწერეთ“-ო („ნაშრომი“, 18).

2) მეორე ნაწილად უნდა ჩაითვალოს ცხოვრებანი „ბაგრატისი და ძისა მისისა კონსტანტინესი“. ეს თხზულებები „დაეწერათ და ვპოვეთ ძველთა წიგნთა შინა და ქვემოთ რიგსა მის[სა] ზედა დაგუიწერია“-ო (იქვე, 18).

3) მესამე ნაწილს შეადგენს ცხოვრებანი „მეფისა ალექსანდრესი და ძისა მისისა მეფისა კონსტანტინესი და შემდგომი... ვიღრე მეფისა როსტომისამდე“. მთელი ეს ხანა „ძველთა კაცთა და სპარსთა* ცხოვრებისა და ქორანიკონთა და გუჯართაგან აღგვიწერია“-ო (იქვე, 18).

4) მეოთხე ნაწილს შეადგენს ამბავი „მეფისა როსტომის აქათი“, რომელიც „თუით თვალითა მნახველთა და მისთა ომებთა შინა მყოფთა კაცთაგან აღგვიწერია“-ო (იქვე, 18).

„სწავლულთა კაცთა“ კრებას, მაშასადამე, მხოლოდ მეორე ნაწილისა ანუ ხანისთვისა ჰქონია „ცხოვრებანი ქართველთანი“, ქართული საისტორიო თხზულება.

საქართველოს ხანგრძლივი ცხოვრება XIV—XVII ს-ის დასასრულამდე აღუწერელი იყო და ეს დიდი და თვალსაჩინო ნაკლი მათ უნდა შეეცსოთ. როგორ?—ამ შემთხვევაში „სწავლულნი კაცნი“ იმნაირსავე მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყვნენ, რა მდგომარეობაშიც იყო ფარსადან გორგიჯანიძე, როცა იგი თავის ზემოგანხილულს თხზულების წერას შეუდგა. შორეულ წარსულის ცხოვრების აღდგენა და დასურათება ძნელი საქმეა მეტადრე როცა მკვლევარს იმ დროინდელი საისტორიო თხზულებები არ მოეპოვება. სპარსეთში მყოფმა ფ. გორგიჯანიძემ, როგორც ვიცით, სპარსულ საისტორიო მწერლობას მიმპართა და იქითგან ამოჰკრიფა ყველა ცნობები, რომელიც-კი საქართველოს ეხებოდა. ასეთს შრომაში საქართველოს

* დედანში აქ „და“ ზის, რომელიც ან მეტი უნდა იყოს, ან არა და მის შემდგომ ეროვნების სახელი უნდა იყოს გამოშვებული, ან „სომეხთა“, ან ურუმთა.

ისტორიას რასაკვირველია ცალმხრივი, სპარსული თვალთსაზრისი და ელფერის დალი უნდა აჯდეს და აზის კიდევ.

ვახტანგის „სწავლულმა კაცებმა“, რომელნიც თავიანთ შრომას იმავე დროსვე სწერდნენ, როდესაც ფ. გორგიჯანიძე, თავიანთ საქმეს უფრო ღრმად ჩაჰხედეს და თვით მიზნის განხორციელებასაც უფრო ფართო ნიდაგი მოუმზადეს, არც გასაკვირვებელია: ისინი საქართველოში მუშაობდნენ და მეფის მფარველობის ქვეშ ყველა წყაროებიც უხვად შეეძლოთ მოეხვეჭათ, გორგიჯანიძე-კი სპარსეთში ცხოვრობდა და იმ დროს, საქართველოს მოშორებულნი, ავადმყოფი და გაქირვებული 70 წლის მოხუცი იყო. რასაკვირველია მას არ შეეძლო ესარგებლა ისტორიისათვის საჭირო ყველა მასალაბით.

განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსია, რომ „სწავლულთ კაცთ“ განუზრახვით და შეუდგენიან კიდევ მთელი, სრულიადი საქართველოს ისტორია და არა საქართველოს ერთ-ერთის კუთხის, ან ნაწილისა. საქართველოს ერთობის აზრი ძლიერი და ცხოველმყოფელი ყოფილა იმისდა მიუხედავად, რომ პოლიტიკური ცხოვრება დაწვრილმანებული და დაქსაქსული იყო.

ვახტანგის „სწავლულთა კაცთა“ წყაროები ორ უმთავრეს ჯგუფად უნდა დაიყოს: 1) ადგილობრივ, ქართულ და 2) უცხოელთა წყაროებად. პირველი ჯგუფი შეიძლება ორ დარგად გაეყოთ: ა) წერილობით წყაროებად, რომელიც შეიცავდა ორს საისტორიო თხზულებას, „ცხოვრებას“, და დაუმუშავებელს მასალებსა, „ქორონიკონებს“ და საბუთებს, „გუჯრებს“, — და ბ) ზეპირ წყაროებად; „ძველთა კაცთა“, „თვთ თვალითა მნახველთა და ომებთა შინა მყოფთა კაცთა“ გარდმოცემად. ზეპირ წყაროებით „სწავლულნი კაცნი“ ისტორიის მხოლოდ უკანასკნელი ორი ხანის აღწერის დროს სარგებლობდნენ, განსაკუთრებით როსტომ მეფისა და „როსტომის აქათი“ ამბების მოთხრობის დროს.

უცხოელთა წყაროებად მხოლოდ საისტორიო თხზულებები „სპარსთა და სომეხთა ცხოვრებანი“ ჰქონიან, განსაკუთრებით-კი სპარსულ საისტორიო მწერლობით უსარგებლიათ. სპარსული საბუთებისათვის ყურადღება არ მიუქცევიათ.

აქა-იქ თვით წყაროების შესახებ უფრო დანამდილებით შეიძლება ცნობების შეკრება. მაგ. ერთს ალაგას ნათქვამია: „დაასრულა ლანგთემურ მოხრება ქართლისა და წარვიდა სხვათ ქუეყანისა დასაპყრობად და ქმნა მრავალნი საქმენი დიდძალნი, რომლისა ცხოვრება მისი ვრცლად წერილ არს ცხოვრებასა შინა სპარსთასა, ხოლო ჩვენ აღვსწერეთ ყოველივე მოსვლა მისი ქართლად და აოხრება ქართლისა“ („ნაშრომი“, 33). ამითა მტკიცდება, რომ ვახტანგის „სწავლულ კაცებს“ ხელთა ჰქონიან ლანგთემურის ვრცელი სპარსული ცხოვრება. სწორედ ამ „ცხოვრებითგან“ ამოუკრებიან მათ ცნობები ლანგთემურის საქართველოში მრავალგზის ლაშქრობის და აოხრების შესახებ. ეტყობა ვერც „სწავლულ კაცებს“ მოუძებნიათ ამ ხანისათვის ქართული საისტორიო წყარო. მაისურაძისეულს ქ-ის მიხედვით „სწავლულ კაცთა“ ნაწერში 18—34 გვ. მ. ჯანაშვილის გამოცემით („ნაშრომი“) სწორედ ამ ლანგთემურის ცხოვრებითგან ამოღებულს ცნობებს შეიცავს. როგორც ზემოთ თავის ადგილას აღნიშნული იყო, ლანგთემურის სპარსულ ისტორიითგან ქართულად ნათარგმნი ცნობები ფარსადან გორგიჯანიძესაცა აქვს შეტანილი. ამ ორი ნათარგმნი ცნობების შედარება ამტკიცებს, რომ ვახტანგის „სწავლულ კაცებს“ არამც თუ ფ. გორგიჯანიძის თარგმანით არ უსარგებლიათ, არა-

შედ თვით სპარსული დედანიც ორსავე შემთხვევაში მთარგმნელებს სხვადასხვა ჰქონიათ, სხვადასხვა ავტორის ლანგთემურის ისტორიით უსარგებლიათ. რაკი ი ე ზ დ ი ს ისტორიას გარდა სხვა არც ერთი ლანგთემურის სპარსული ისტორია ჯერ დაბეჭდილი არ არის, ამიტომ ამ ორი ქართული მთარგმანის ღირსების გამოორკვევა ჯერ შეუძლებელია.

ლანგთემურის ლაშქრობის აღწერილობის [დასაწერად ვახტანგის „სწავლულ კაცებს“, როგორც ისინი თითონ აცხადებენ, რაღაც სომხური საისტორიო წყაროც ჰქონიათ, „სომეხთა ცხოვრებისაგან გამოვიღეთ“-ო (ნაშრომი, 18). თუმცა სწორედ ამ ადგილას დედანს ერთი ფურცელი აკლია (იქვე, 19, შენ.), მაგრამ მაინც შენახულა შემდეგი ამის დამამტკიცებელი ცნობა: ლანგთემურ „მოიწია სომხითა და მოაოხრა სომხითი და ტყუე ყო და ჰირი დიდი მოიწია მათ ზედა, რამეთუ ვრცელად ცხოვრება მათი ცხოვრებასა მათსა წერილ არს“-ო (იქვე, 19). მაშასადამე, სომხეთის შესახებ მოკლე ცნობები „სომეხთა ცხოვრებითგან“ ამოუღლიათ, სადაც ყველა ამბები დაწერილებით ყოფილა მოთხრობილი. რა თხზულება იყო ის „სომეხთა ცხოვრება“, რომელიც „სწავლულ კაცებს“ ხელთა ჰქონიათ, ჯერ გამოორკვეული არ არის.

ფ. გორგიჯანიძეს, როგორც ვიცით, ამ ხანის ისტორიისათვის სპარსულ წყაროს გარდა სხვა წყარო არა ჰქონია, ვახტანგის „სწავლულებს“-კი „სომეხთა ცხოვრება“-ც აუღლიათ წყაროდ და ამით მოთხრობას ცალმხრივი და ერთფეროვანი სპარსული ელფერი ცოტად მაინც მოაკლდებოდა.

„სწავლულ კაცებს“ თავიანთი შრომის მესამე ნაწილშიც რაღაც სპარსულ საისტორიო თხზულებით („სპარსთა ცხოვრება“) უსარგებლიათ. ეს ნაწილი ალექსანდრეს მეფობით იწყება და ვიდრე როსტომამდის აღწევს (ნაშრომი, 18). მაგრამ რა თხზულება იყო ეს თხზულება, იგივე ი ს კ ა ნ დ ე რ მ უ ნ შ ი ს ისტორია, თუ რაიმე სხვა წყარო, ამის გამოორკვევა ესლა არ შეიძლება იმიტომ, რომ ხელთნაწერს სწორედ ამ ნაწილში ბევრი აკლია. მხოლოდ ცხადია, რომ ამ სპარსულ ისტორიკოსის თხზულების გარდა (თუ მუნშის თხზულებით მართლა უსარგებლიათ) მათ სხვა სპარსული წყაროც უნდა ჰქონოდათ. ეს იქითგანა ჩანს, რომ „სწავლული კაცები“ ამბობენ: „ცხოვრება მეფისა ალექსანდრესი და მის ჟამისა ყოველივე ძველთა გუჯართა და სპარსთა ცხოვრებიდამე გადმოგვიწერია“-ო (ნაშრომი, 36). ამ ხანისათვის მუნშის თხზულება რასაკვირველია ვერ გამოდგება და ამიტომ უეჭველია სხვა სპარსული შესაფერისი წყაროც უნდა ჰქონოდათ.

„სწავლულ კაცებს“ ბერძენთა და ოსმალთა ბრძოლის შესახებაც ჰქონიათ განსაკუთრებული წყარო, აი მაგ. რა არის იქ ნათქვამი: „ქრისტეს აქეთ ჩუმე... განრისხნა ღმერთი ქრისტიანეთა ზედა და დაიპყრა კოსტანტი[ნო]პოლი ოსმალთა... და ცხოვრება მათი ვრცელად წერილ არს ცხოვრებასა მათსა“ (მ. ჯ ა ნ ა შ-ე ი ლ ი, ნაშრომი, 35). ამ ბუნდოვან წინადადებითგან მხოლოდ იმ დასკვნის გამოყვანა შეიძლება, რომ როცა ქ-ცის „სწავლულ“ შემავსებელთ ამ ამბავისათვის წყაროდ თითქოს ოსმალური საისტორიო თხზულება უნდა ჰქონოდათ, მაგრამ ქ-ცის პირველს გავრძელებაში, სადაც იმავე ქალაქის ოსმალთა მიერ აღებაა მოთხრობილი, წყარო ოსმალური-კი არა, ბერძნულია დასახელებული: „რომლისა ამბავი ვრცელად წერილ არს ცხოვრებასა ბერძენთასა“-ო (დამატ. გვ. 896) პირველ ბუნდოვან წინადადებაშიაც „ცხოვრებასა მათსა“-ში ბერძენთა „ცხოვრება“

არის ნაგულისხმევი, თუ ოსმალთა, რაც უფრო უდგება წინადადების გრამატიკულს აგებულებას, ძნელი სათქმელია.

ის, „რაცა იქმნა ჟამსა მას (უზუნ ასანისა), ანუ რა ქმნა მეფე ბაგრატ, ანუ რაცა იქმნა, ყოველივე ძველის ქართლის ცხოვრებიდანე ქვემოთ და გვიწერია“-ო (მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ნაშრომი, 36), ამბობენ სწავლული კაცები და მართლაც ქვემოთ მოყვანილია განსაკუთრებული სათაურით და ცალკე თავად „ცხოვრება ბაგრატის მეფობისა“ (იქვე). იქაც, სადაც კონსტანტინე მეფეზეა ლაპარაკი, ნათქვამია: „ეგ მეფე კონსტანტინე იყო ძე ბაგრატისი და იმეფა ამანცა კეთილად, ვითარცა ცხოვრება მისი მოგვითხრობს“-ო (იქვე, 41). ერთის სიტყვით, ისინი ამტკიცებენ, რომ მათ ქ-ცის ძველს ხელთნაწერში მოთავსებული საისტორიო თხზულება „ცხოვრება ბაგრატ მეფისა და კონსტანტინესი“ ხელთა ჰქონდათ, — არა ჩანს მხოლოდ ერთ ნაწარმოებად, !თუ ორად. რაკი ქ-ცის ისეთი ხელთნაწერი, სადაც ეს თხზულებანი ცალკე იყოს შეტანილი, ჯერ აღმოჩენილი არ არის, ამიტომ არც იმის თქმა შეიძლება, თუ როგორ ისარგებლეს, ან რა ცვლილება შეიტანეს მოთხრობაში. რაც შეეხება მათ ისტორიულს ღირსებას, ამაზე ზემოთ ლუკვე იყო ნათქვამი.

თავიანთ ნაწარმოების მესამე ნაწილის ერთ-ერთ წყაროდ „სწავლულნი“ მკვლევარნი „ქორონიკონთა“-ც ასახელებენ (ნაშრომი, 18). ამ სიტყვის მრავლობითად ხმარება გვიჩვენებს, რომ ამნაირი მასალა ერთი და ორი არა ჰქონიათ ხელთა. როგორც სხვა შემთხვევებში, ისე აქაც თვით წყაროების ნიშანდობლივი სახელი აღნიშნული არ არის და სახელდობრ რა „ქორონიკონები“ იყო, ამას ჯერ კიდევ ბეჯითი გამოძიება სჭირია. ამ საკითხის შესწავლას ის აძნელებს, რომ ხელთნაწერს „შუაგულში, რამდენსამე ალაგას და ბოლოშიაც ფურცლები აკლია. მაგრამ იმისდა მიხედვითაც, რაც შენახულია, ჩვენ შეგვიძლია ზოგიერთ „ქორონიკონთა“ სახელები გამოვარკვიოთ. ერთ ალაგას მაგ. ნათქვამია: „მოკულა კონსტანტინე ქრისტეს აქათ ჩფდ და დაჯდა ძე მისი დავით მეფედ. ამ ჟამში წარმოგზავნა ხონთქარმა სპასპეტი თუისი ლაშქრითა თუისითა უამრავითა საქართველოს ზედა ქრისტეს აქათ ჩფიდ და ააოკრეს სამცხე, ჩამოვიდეს იმერეთს და დაწვეს ქუთაისი და მივიდეს გელათსა და დაწვეს გელათი და აღიდეს ალაფი მრავალი“ (მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ნაშრომი, 46). ამგვარივე ცნობა ქ-ცის გადაკეთებულს გაგრძელებაშიც მოიპოვება (დამატ. გვ. 904—905) და ეგრეთ წოდებულს პარიზის ქორონიკაში (გვ. 6—7). მაშასადამე, ვახტანგის „სწავლულ კაცებსა“-ც ხელთა ჰქონიათ ის ქორონიკონი, რომლითაც სარგებლობდენ ქ-ცის გადაკეთებული გაგრძელებისა და პარიზის ქორონიკის შემდგენელნი. ხოლო ზემოთ (იხ. გელათური ქორონიკონი) გამოარკვეულია, რომ ზემომოყვანილი ცნობა ამოღებულია გელათურ ქორონიკონითგან, რომელიც ვახუშტის სიტყვით შეტანილი ყოფილა „იმერეთის ძველს გარეგებისა და სამართლის წიგნსა შინა გელათურსა“. აი ალბათ ეს „გელათური ქორონიკონი“ არის ერთი იმ ქორონიკონთაგანი, რომელთა მიხედვითაც „სწავლულ კაცებს“ თავიანთი შრომა შეუდგენიათ.

ყურადღების ღირსია, რომ აქაც, როგორც ყველგან სხვაგანაც, მათ თარიღი ქორონიკონით-კი არა აქვთ მოყვანილი, როგორც იქნებოდა რასაკვირველია თვით დედანში და ქ-ცის გადაკეთებულს გაგრძელებასა და პარიზის მატინანში არის, არამედ „ქრისტეს აქათი“ წელთაღრიცხვით და იქნებ გამოანგარიშების დროს მომხ-

დარ შეცდომით აიხსნებოდეს ის თარიღების სხვაობა, რომელიც ეტყობა ვახტანგის სწავლულ კაცთა ნამუშევარს.

მურჯახეთის ომის შესახებაც (ნაშრომი, 51) ვახტანგის „სწავლულ კაცებს“ იმავე წყაროზე უნდა ჰქონოდათ დამყარებული მოთხრობა, რა წყაროებითაც სარგებლობდნენ ქცის გადაკეთებულ გაგრძელებისა (დამატ. გვ. 99) და პარიზის მათიანის შემდგენელნი (გვ. 9).

კახეთის ისტორიისათვის (ნაშრომი, 47—50) „სწავლულ კაცებს“ გამოუყენებიათ ერთი კახეთში, იქნებ ალავერდს, აღწერილი წყარო, რომელიც ხელთა ჰქონია აგრეთვე ქცის გადაკეთებულ გაგრძელების შემდგენელსა (დამატ. გვ. 905—912).

დასასრულ „სწავლულ კაცთა“ წერილობით წყაროებად მათივე სიტყვით სხვადასხვა საბუთებიცა ჰქონიათ, „გუჯართა... გან გამოვიღეთ და აღვწერეთ“-ო, „გუჯართაგან აღგვიწერია“-ო (მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ნაშრომი, 18). ამგვარ მასალებით მათ თავიანთ ნაწარმოების მეორესა და მესამე ნაწილში უსარგებლნიათ (იქვე). ყველა ადგილის აღნიშვნა, სადაც-კი მოთხრობა გუჯრებზეა დამყარებული, არ შეიძლება იმიტომ, რომ გუჯრებითგან როგორც ეტყობა მხოლოდ მოკლე ცნობებია ამოღებული და სიტყვა-სიტყვით არ არის ამოწერილი, მაგრამ რომ მათ ქცის გაგრძელების შედგენის დროს მართლაც გუჯრებით უსარგებლიათ, ეს ალექსანდრე მეფეთ მიფის მოღვაწეობის დახასიათებითაცა მტკიცდება: უეჭველია მაგრამ ის მოკლე ცნობაც, თუ რა საშუალებითა და ღონისძიებით მოახერხა მეფე ალექსანდრემ მონღოლთა ბატონობის დროს განადგურებულის საქართველოს განახლება და მირეგვ-მორეგვილი ციხე-ეკლესიების აღდგენა (მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ნაშრომი, 35), ალექსანდრე მეფეთ მიფის გუჯრებითგან არის ამოღებული (შეად. ქკში II, 247—9 და აქვე, ქცის გადაკეთებული გაგრძელება). თვით გუჯრებთან შედარება ამტკიცებს მხოლოდ, რომ „სწავლულ კაცებს“ საბუთების შინაარსი სასურველის ზედმიწევნით და საეცებით ვერ გადმოუციათ.

„სწავლულ კაცთა“ მიერ შედგენილ ქცის გაგრძელების მეოთხე და უკანასკნელი ნაწილი, „მეფის როსტომის აქათი“ ხანის შემცვლელი, დამყარებულა, როგორც ვიცით, თანამედროვეთა ზეპირ გადმოცემასზე: „თუთი თვალითა მნახველთა და მისთა ომებთა (sic) შინა მყოფთა კაცთაგან აღგვიწერია“-ო (მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ნაშრომი, 18). მასასადამე, მეცნიერ ისტორიკოსებს დავიწყებული არა ჰქონიათ, რომ საისტორიო სიმართლის დასაცავად საჭირო იყო ზეპირი მოამბე მარტოდენ თანამედროვე-კი არა ყოფილიყო, არამედ „თვთმხილველი“-ც და რასაკვირველია „თანადამხუდარი“-ც. ეს მეთოდოლოგიური მოთხოვნილება, რომელიც თავის დროზე მკაფიოდ უკვე გიორგი მთაწმიდელმა გამოსთქვა, მათ აუსრულებიათ. მაგრამ სამაგიეროდ მათ კიდევ ერთი დიდმნიშვნელოვანი მეთოდოლოგიური მოთხოვნილება დავიწყებით, ის რომელიც აგრეთვე გიორგი მთაწმიდელის დაწესებულა და თანამედროვეთა და თვითმხილველთა სულიერ ღირსებას ეხება. ალბათ ამ გარემოებისათვის მათ ყურადღება არ მიუქცევიათ და იქნება იმიტომ არა აქვთ აღნიშნული, იყვნენ თუ არა მათი მოამბენი „კაცნი სარწმუნონი“, „რომელნი იგი უცხო იყვნეს ყოვლითურთ ტყუეილისაგან?“ სამწუხაროდ „სწავლულ კაცთა“ ნამუშავარის სწორედ ეს უკანასკნელი, თანამედროვეთა ზეპირ ცნობებზე დამყარებული, ნაწილი უფრო მეტად არის დაზიანებული და

ბევრი აკლია და ამის გამო ამ ნაწილში მოთავსებულ ცნობების ღირსება-ნაკლებულ-ვანების გამორკვევა ახლა ჯერ არ შეიძლება.

საზოგადო-კი მთელ შრომას რომ თვალი გადავავლოთ, „სწავლულ“ ავტორების სასახელოდ უნდა ვსთქვათ, რომ მათ, როგორც ეტყობა, უმთავრესი საისტორიო თხზულებები, საქართველოს წარსულის დამსურათებელნი, როგორც ადგილობრივი, ისე სპარსული, სომხური და ბერძნულიც, შეუკრებიან, ამასთანავე უსარგებლიათ ქორონიკონებითაც. ორსავე შემთხვევაში მომავალ მკვლევართ უვალი გზა გაუკაფეს და თითქმის მთელი მასალა შეუგროვეს. ამ მხრივ მერმინდელმა მეცნიერებმა თვალსაჩინო და ახალი წყარო კვლევის საგანს ბევრი არაფერი შეკმატეს.

„სწავლულ კაცებს“ გუჯრებით შედარებით ნაკლებად უსარგებლიათ, მაგრამ ამ მხრივაც მერმინდელ ისტორიკოსებს მათ პირველი მაგალითი უჩვენეს, თუმცა ქართულ საისტორიო მწერლობაში საბუთებითგან ამოღებულ ცნობებით სარგებლობა ახალი ხილი არ იყო და უკვე გიორგი მთაწმიდელი უხვად სარგებლობდა ამგვარ მასალებით, მონღოლთა დროინდელ ქამთაღმწერკლსაც თხზულების წერის დროს სიგელ-გუჯრებიც ხელთა ჰქონია, მაგრამ არც ერთი ზემოაღნიშნულ ისტორიკოსთაგანი იმნაირ მდგომარეობაში არა ყოფილა, რა მდგომარეობაშიც იყვნენ ვახტანგ მეფის მიერ შეგროვილი „სწავლულნი“. იმათ საბუთები სჭირდებოდათ თითო-ორიოლა საკითხის, ხშირად შედარებით მეორეხარისხოვან საკითხის გამოსარკვევად, უმთავრეს ამბებისათვის-კი ცნობები ბლომად მოეპოვებოდათ, ამათ-კი ხშირად, როგორც მაგალითად ალექსანდრე მეფეთ-მეფის შესახებ, გუჯრებს ვარდა სხვა არაერთი მასალები და ცნობები არა ჰქონდათ. გუჯრები იყო მათი ერთად-ერთი წყარო და ამ გუჯრების საშუალებით უნდა აღედგინათ ზოგიერთ მეფეთა ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ისტორია. ეს-კი რასაკვირველია ეხლაც მეტად ძნელი და რთული საქმეა, თანამედროვე დახელოვნებულ მეცნიერ ისტორიკოსისათვისაც კი, მაშინ ხომ რა თქმა უნდა, უფრო ძნელი უნდა ყოფილიყო. ამასთანავე მაშინ ეს სრულებით უცნობი და ახალი საშუალება და მეოდი იყო და „სწავლულ კაცთა“ ღვაწლად ამ მეთოდის შემოღება უნდა ჩაითვალოს.

ხოლო „სწავლულ კაცთა“ დიდს ნაკლს ის შეადგენს, რომ არსად, ერთს შემთხვევას ვარდა, მათ თავიანთ წყაროების სახელები აღნიშნული არა აქვთ და მართმ შესავალში საზოგადო, ბუნდოვანს ცნობებს აძლევენ მკითხველს ამის შესახებ. მხოლოდ განსაკუთრებულ გამოკვლევის შემდგომ შეუძლია მეცნიერს მიაგნოს მათს უმთავრესს წყაროებს.

ისტორიის მეცნიერული უეჭველობისათვის რასაკვირველია მართო წყაროებს-კი არ აქვს მნიშვნელობა, არამედ იმ მეთოდსაც, რომლის საშუალებითაც მკვლევარი ამ წყაროებითგან თავისთვის გამოსადეგარ ცნობებსა ჰკრებს: საჭიროა უაღრესი სიფრთხილე და წყაროებისა და თვითველ ცნობის მკაცრი, კრიტიკული განხილვა, რომ ისტორიულს ნაწარმოებს საეჭვო ღირსების მასალა არ შეეპაროს. ამგვარი სიფრთხილე და კრძტიკული განსჯა განსაკუთრებით იქ არის აუცილებელი, სადაც მკვლევარს, როგორც მაგ. ქ-ცის გავრცელების შემდგენელ „სწავლულებს“, ბევრი სხვადასხვა დარგისა, ღირსებისა და დროის საისტორიო წყაროებში აქვთ ხელთა.

როგორც წინასიტყვაობითგან ჩანს, ეს მეთოდოლოგიური მოთხოვნისა არც მათა ჰქონიათ მივიწყებული, არც მათ უსარგებლიათ განურჩევლად ყველა

იმ მასალებით, რომელიც მათ მოეპოვებოდათ, არამედ „რაოდენი საეჭველი იყო, უკმარ ვყავით, ხოლო მართალი აღვუიწერია“-ო (ნაშრომი, 18). მაშასადამე, სანამ იმ მოთხრობის წერას შესდგომიან, რომელიც ახლა მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ს ქ-ცის ხელთნაწერშია შენახული, მათ თავდაპირველად ცნობების უეჭველ-საეჭველობის გამორკვევისათვის მიუქცევიათ ყურადღება და უმუშავნიათ. მაშასადამე, ისინი სხვადასხვა წყაროებითგან ამონაწერების ერთმანეთზე გადაბმითა და დაკავშირებით-კი არ დაკმაყოფილებულან და უბრალო კომპილატორები-კი არ ყოფილან, არამედ „სწავლული“ მკვლევარნი, რომელნიც შეძლებისდაგვარად პირნათლად ასრულებენ თავიანთ მოვალეობას.

სამწუხაროდ ქ-ცის გაგრძელების შემდგენელთა ეს სამეთოდოლოგო, კრიტიკული მუშაობა უჩინარი დარჩა და ჩვენთვის ეხლა თითქმის ცარიელი სიტყვის ფასი აქვს იმიტომ, რომ არსად ნათქვამი არა აქვთ, თუ რა საზომით ხელმძღვანელობდნენ და რა საშუალებით ახერხებდნენ, რომ ამა თუ იმ ცნობას „საეჭველად“ აღიარებდნენ ხოლმე და „უკმარ ჰყოფდნენ“. ხოლო, ვინ არ იცის, რომ გამოუცდელმა მკვლევარმა შეიძლება კარგი წყაროებიც ვერ გამოიყენოს და უხამსი საშუალებით საქმე უფრო გააფუჭოს: „უკმარად“ და „საეჭველად“ სცნოს ის, რაც ნამდვილს სიმართლეს შეიცავს, მართლაც „უკმარი“ და „საეჭველი“ კი მაღალხარისხიან კუმარიტებად აღიაროს და ამგვარის ღირსების ამბებით აავსოს თავისი შრომა.

ჩვენი სახელოვანი მეცნიერ ისტორიკოსის ვახუშტის მერმინდელმა მკაცრმა კრიტიკამ დაამტკიცა, რომ „სწავლულ კაცებს“ მრავალჯერ დაჰმართვიათ ასეთი საქმე და „საეჭველი“ და „უკმარი“ შეჰპარვიათ. მაინცდამაინც უსამართლობა იქმნებოდა დაგვევიწყა, რომ მათ მხოლოდ კრიტიკულ განხილვისა და დაფასების შემდგომ ჰსურდათ ესარგებლათ შეგროვილ წყაროების ცნობებით, რომ მათაც იგრძნეს, თუ რაოდენ საჭიროა წყაროების კრიტიკული განხილვა, მათი საეჭველ-უეჭველობის გამორკვევა და თითონაც შეძლებისდაგვარად განახორციელეს კიდევ. რასაკვირველია ეხლა „სწავლულ კაცთა“ მიერ შედგენილ ქ-ცის გაგრძელებას მხოლოდ იმ მხრივა აქვს მნიშვნელობა, რანდენადაც ქ-ცის გაგრძელების შედგენის ისტორიას გვისურათებს, მისი წყაროების გამორკვევას და იმ დროინდელ საისტორიო მეთოდების შესწავლას გვიადვილებს. რაკი ეს ქ-ცის გაგრძელება უკანასკნელს ნაწილს გარდა არა თანამედროვეთაგან შედგენილი თხზულებაა, ამიტომ ჩვენი მიზანი იმაში მდგომარეობს, რომ თვით ის წყაროები ვიპოვოთ, რომელიც „სწავლულ კაცებს“ ხელთა ჰქონიათ და პირდაპირ მათ კვლევა-ძიებას შეეუდგეთ. გაგრძელების მეოთხე, თვთმხილველ და თანადამხვდაურ თანამედროვეთა ამბებისდა მიხედვით შედგენილს ნაწილს-კი, სრულად რომ ყოფილიყო შენახული, რასაკვირველია ჩვენთვის ეხლაც ექმნებოდა მნიშვნელობა³⁰.

ბატონიშვილი ვახუშტი

ბატონიშვილი ვახუშტი ერთ უდიდებულეს ქართველ მეცნიერ ისტორიკოსთაგანი იყო, სწორუპოვარი მკვლევარი და ამწერი საქართველოს მიწა-წყლისა. სახელოვან ვახტანგ VI-ის შვილი, ერთს ღროს, მაგ. 1721 წ. მეწინავე დროშის, საბარათიანოს, თრიალეთის, ტაშირის, სომხითისა და ყაიყულის სარდარი, ხოლო 1722 წ., როდესაც მისი მამა საბრძოლველად მომზადებული ჭარითურთ ყაზახში იდგა და პეტრე დიდს უცდიდა, სამეფოს მმართველი და გამგებელი, მაინც განთქმულია და დაუქცნობელ ღვაწლთა მომხვეჭელია სახელმწიფო ასპარეზზე-კი არა, არამედ მეცნიერების მაღალ სფეროში, განსაკუთრებით ვითარცა ისტორიკოსი და სამშობლო ქვეყნის აღმწერი.

თავის შესანიშნავ თხზულების დაწერის თარიღი თვით ვახუშტს აქვს აღნიშნული „მკითხველთათვის სიტყვა“-ში. სწორედ ამ „სიტყვის“ ბოლოში ნათქვამია: „სრულ იქმნა შრომა ესე ქრისტეს-აქეთსა ქორონიკონსა წლისასა 1745, ქართულსა 433, ოქტომბერსა 20, მეფის შვილის ვახუშტის მიერ სამეუფოსა ქალაქსა მოსკოვს, პრესნას“ (ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, დ. ბ ა ქ რ ა ძ ი ს გამ. გვ. VII)*. ამგვარად ვახუშტს თავისი ისტორია 1745 წელს დაუმთავრებია. ამისდა მიხედვით ადვილი გამოსარკვევია ისიც, თუ როდის უნდა დაეწყო მას თავისი შრომა: „მას ზედა ვიშრომეთ კნინდა წელნი სამნი“-ო, მოგვეთხრობს იგი (იქვე, VI). მაშასადამე, ვახუშტს მუშაობა 1742 წ. დაუწყო და 1745 წ. დაუსრულებია. მაგრამ მისი შრომა იმდენად დიდია და მრავალმხრივი, რომ შეუძლებელია მას მართლ ამ სამის წლის განმავლობაში მოესწრო მისი შემუშავება და დაწერა. ამიტომ. უეჭველია, მას თავისი თხზულებისათვის მასალები და საბუთები დიდის ხნითგან მოყოლებული უნდა ეგროვებინა, იქმნებ როდესაც ჭერ კიდევ საქართველოში იყო. თვით წყაროების ღირსება-ნაკლულევანება წინდაწინვე გათვალისწინებული ექმნებოდა და ის სამი წელიწადი, რომელიც ჩვენს ისტორიკოსსა აქვს დასახელებული მის სამეცნიერო კვლევა-ძიების მხოლოდ უკანასკნელ ხანას ეკუთვნის, როდესაც იგი უკვე თავის ნამუშავეის აღწერას შეუდგა.

ვახუშტი ამბობს, რომ „მატიანე“ საზოგადოდ „განიყოფების ორად: საეკლესიოდ და სამოქალაქოდ. საეკლესიო არს წმინდათ[ა] ცხოვრება და ქმნულებანი მათნი, ხოლო სამოქალაქო— [ცხოვრება და] ქმნულება არს სოფელსათა (sic) შინა დიდთა და მცირეთანი“ (სწქს ისტორია ბაქ. გვ. I).

თავის მხრივ ისტორია, ანუ, როგორც ვახუშტი ამბობს, „მატიანე განიყოფების ოთხ ნაწილად: ადგილის აღწერად, ნათესაეთ[ა] მეტყველებად, წლის მრიცხვლებად და მოქმედების აღწერად“-ო (იქვე, I).

* ქვემოთ დ. ბ ა ქ რ ა ძ ი ს გამოცემული საქ. ისტორია აღნიშნული იქნება ასე: ბაქ.

რამდენადაც შენახულ საისტორიო თხზულებებითგანა ჩანს, ქართულს საისტორიო მწერლობაში ვახუშტამდე არავის არ ჩამოუგდია „მატიანეთა“ შემადგენელ ნაწილებზე საუბარი და ამგვარი დანაწილებაც პირველი მაგალითია. თვით მათიანე რომ შეიძლებოდა შინაარსისდა მიხედვით ან საეკლესიო ყოფილიყო, ან სამოქალაქო, ეს რასაკვირველია ჩვენს ძველს მწერლობაში წინადაც კარგად იცოდნენ. ამასთანავე ეფერებ მცირეს ჩამოთვლილი აქვს საისტორიო ნაწარმოების სხვადასხვა დარგიც. მაგრამ რომ თვით საისტორიო თხზულებათა შემადგენელ ნაწილებზე ჰქონდეს საუბარი, ამის მაგალითს მხოლოდ ვახუშტი გვაძლევს.

მაშასადამე, სრული და უნაკლებო საისტორიო თხზულება ვახუშტის აზრით შეიცავს ან უნდა შეიცავდეს: „ადგილის აღწერას“, ანუ გეოგრაფიულს მიმოხილვას, „ნათესავთ-მეტყველებას“-ს, ანუ ჩამომავლობისა და ნათესაობის შესახებ ცნობებს, ეგრეთწოდებულს გენეალოგიას, „წლის მრიცხველებას“-ს, ანუ ქრონოლოგიურს ცნობებს, დასასრულ თვით „მოქმედების აღწერა“-საც, ანუ საკუთრივ ამბავის მოთხრობას.

ვახუშტი სამართლიანად ამტკიცებს, რომ „ჩვენ ქართველთა მათიანე შეიპყრობს სამსა ამას ნაწილსა მათიანისასა, არამედ წლისმრიცხველობასა და ნათესავთ-მეტყველებასა მცირედ, ხოლო მოქმედების აღწერასა განავრცელებს“-ო, ამასთანავე „ეკლესიის მათიანეს შეამოკლებს და სამოქალაქოს მოგვითხრობს შესხმით და ვრცლად ადგილით ადგილად და ოდესმე შემოკლებით“-ო (იქვე, I). მაშასადამე, ქართულ საისტორიო მწერლობაში, ვახუშტის ცნობით, სრულებით არა ყოფილა „ადგილის-აღწერა“, გეოგრაფიული თხზულებები, ხოლო ქრონოლოგიურისა და გენეალოგიურის ცნობებითაც მეტად ნაკლებევანი ყოფილა. სრული ჭეშმარიტებაა: მართლაც ქართული საისტორიო თხზულებები რომ თარიღებითა და ნათესაობა-ჩამომავლობის შესახები ცნობებით უხვად ყოფილიყოს შემკული, იშვიათი შემთხვევა არის. ამ მხრივ მხოლოდ სუმბატ დავითის ძის ნაწარმოები, მესხური დავითნის მათიანე და კიდევ ორიოდ მაგგვარივე მათიანე შეიცავს საკმაო ცნობებს „წლის-მრიცხველობასა და ნათესავთ-მეტყველებას“ შესახებ. სხვა თხზულებებში მხოლოდ თითო-ოროლა თარიღია ხოლმე დასახელებული.

ვახუშტი კარგად გრძნობდა, რომ ისტორიისათვის მართო თვით ამბების ჭეშმარიტების გამორკვევა და დამტკიცება კი არა კმაროდა, არამედ აუცილებლად საჭირო იყო თვითთელი ისტორიული მოვლენა ქრონოლოგიურადაც განსაზღვრული ყოფილიყო. სახელოვანი მეცნიერი ბატონიშვილი აკი იმიტომაც გარჯილა, რომ ქართულ საისტორიო მწერლობის ეს ძირითადი ნაკლებევანებანი შეეცნო, „შრომა ჩვენი ამისთვის არს, ვინადგან ორნი ნაწილნი იგი გამოუჩენელ არიან, რათა გამოვაცხადოთ“-ო (იქვე, I).

ქართულ საისტორიო მწერლობის ძირითად ნაკლის, — საისტორიო გეოგრაფიის უქონლობის, — შესავსებად ვახუშტმა შეადგინა თავისი დიდი შრომა, რომელიც საქართველოს სრულს საგეოგრაფიო აღწერილობას შეიცავს. ვახუშტი გრძნობდა, რომ „ჯერ იყო სამჭირნოდ რათა აქვნდეს გეოგრაფიის აღწერასაცა დადება, — რომელ არს ქვეყნის მხაზველობა“-ო (იქვე, II). ხოლო რაკი ამასთანავე წინადაც საქართველოს რუკებს „ხაზვიდნენ მცირედ და არა ჭეროვნად“, „მან სრულებით შეასწორა და ისევ „ხელახლად დახატა ქარტა ანუ რუკანი საქართველოსა ანუ ივერიისანი“ (იქვე, II).

ვახუშტის საქართველოს გეოგრაფიული აღწერილობა ვრცლად და შინაარსიანად არის შედგენილი. თავის შრომაში მას მარტო გეოგრაფიული ცნობები-კი არა აქვს მოყვანილი, არამედ ყველა ისტორიულ ნაშთებსაც იხსენიებს: ციხე-ქალაქებს, ეკლესიებს, მონასტრებს, სასახლეებს, ხიდებს, რუებს და არხებს, ან ვისი აგებულა, ან როდის, ვინ გადააყეთა ან დაანგრია, საითგან იწყება და სად მიდის რუ-არხები, ან ვისი გამოღებულა და როდის. ამას გარდა საქართველოს თვითოეული კუთხის მოსახლეობის და მეურნეობა-მრეწველობის ხასიათა დასურათებული, ტანისამოსისა და ზნე-ჩვეულებათა სხვაობაც არის ხოლმე ყოველთვის აღნიშნული. ვრცელ კუთხებრივ აღწერას გარდა ვახუშტს შესაეაღში მოკლე საზოგადო ცნობები აქვს მოთავსებული საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში განთქმულ ხილულობაზე, ყვავილებზე, მწვანილეულებასა და ბოსტნეულობაზე, შინაურ და გარეულ პირუტყვებსა და ფრინველებზე, თევზებზე, მწყერებზე, მთა-გორებსა, მდინარეებზე და დასასრულ თვით მცხოვრებთა დამახასიათებელ თვისებების შესახებ.

ვრცელი კუთხებრივი საგეოგრაფიო აღწერილობა თემობათა, მდინარეებისა და ხეობათა მიხედვით არის დალაგებული. მაგრამ თვით აღწერილობა ერთნაირად ვრცელი და შინაარსიანი არ არის: იმ დროს როდესაც ქართლი იმდენად ვრცლად არის განხილული, რომ თითქმის არც ერთი მცირეოდენად შესანიშნავი სოფელი და ნასოფლარიც-კი უყურადღებოდ დატოვებული არ არის, კახეთიც, თუმცა ქართლზე ნაკლებად, მაინც საკმაოდ ვრცლად არის აღწერილი, — დასავლეთ საქართველომასა და მთელ მესხეთის შესახებ ვახუშტს ვაცილებით ნაკლები ცნობები მოეპოვება და თვით აღწერილობაც შედარებით მოკლეა და ისე ზედმიწევნით არ არის შედგენილი. ამასთანავე ამ ნაწილში სახელოვანს ქართველს მეცნიერს აქა-იქ შეცდომებიც მოეპოვება, მეტადრე მესხეთის აღწერილობაში (ამის დამამტკიცებელი ცნობები იხ. მაგ. ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს თხზულებაში *Материалы по Археологии Кавказа, собр., экспед. Имп. Моск. Арх. Общ. Ф. XII, 10, 57, 58—59 და 59*). თუ ვახუშტის გეოგრაფიულს თხზულებას გულდასმით გადავიკითხავთ და ჩავაკვირდებით, მაშინ ჩვენთვის ცხადი იქმნება, რომ ქართლი და კახეთი მას თავის თვალთ ნანახი ჰქონია და ისედაც ალბათ ბევრი წყაროები მოეპოვებოდა, როგორც მაგ. ხალხის აღწერის დავთრები, დასავლეთი საქართველო-კი პირადად ისე შესწავლილი არ ექმნებოდა და განსაკუთრებით მესხეთი ხომ ალბათ თვალთაც არ ენახებოდა, არც სხვა მასალები, მაგ. ხალხის აღწერის დავთრები, ექმნებოდა მას დასავლეთ საქართველომასა და მესხეთის შესახებ. ხოლო თვით აღწერილობითგანა ჩანს, რომ საქართველოს ამ ნაწილების გეოგრაფია მას განსაკუთრებით საისტორიო წყაროებისდა მიხედვით შეუდგენია: ქციითგან ამოუკრებია ყველა ცნობები, რომელიც-კი საქართველოს გეოგრაფიისათვის გამოდგებოდა. აღმოსავლეთ საქართველოსათვის-კი საისტორიო თხზულებებითგან ამოკრებილ ცნობებს გარდა სხვა წყაროებიც მოეპოვებოდა და პირადი დათვალიერებითა და ნახვითაც საჭირო ცნობები შეკრებილი ჰქონია.

განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ ვახუშტმა თავისი გეოგრაფია საქართველოს საისტორიო წყაროების შესწავლაზე დაამყარა და ამ გზით თავის შრომას მკვიდრი სამეცნიერო საფუძველი მისცა. ჩვენ ესლა მხოლოდ ამ მხრივ ვიმყოფებით უკეთესს მდგომარეობაში, რომ საქართველოს ზოგიერთ

კუთხისათვის, მაგ. მესხეთისათვის, მეტი და უკეთესი ცნობებიც მოგვეპოვება, ამასთანავე მთელი კავკასიისათვის დაწვრილებით შედგენილი ხუთვერსიანი რუკაც არსებობს.

ვახუშტის შრომა საისტორიო წყაროების ეგოდენ საფუძვლიან შესწავლისა და იღროინდელ საქართველოს ყოფა-ცხოვრებისა და მდგომარეობის ღრმა დაკვირვების ნაყოფია, რომ შემდეგშიაც იგი მუდამ უკვდავების შარავანდელით იქმნება მოსილი და არას ღროს მნიშვნელობა არ დაეკარგება.

ვახუშტის საისტორიო შრომა ორი ნაწილისაგან შედგება: პირველი ნაწილი ქცის დამუშავება და შევსება, მეორე ნაწილი-კი საქართველოს ისტორიის იმავე ხანას ეხება, რომლის ისტორია მეფე ვახტანგ VI-ის მიერ შეყრილმა სწავლულმა კაცებმა შეადგინეს.

ისტორიის პირველ ნაწილში რაკი ვახუშტის აზრით ქცაში „მოქმედების აღწერა“ ვითომც მეტად ვრცელი იყო (საქ. ისტ. ბაქ. I), „მან განვრცელებული“ შეამოკლა, რომ მოთხრობა „მკითხველთა არა საწყინოდ და აღრე საცნობელ იყოს“-ო (იქვე, I—II).

ვახუშტის უმთავრესი საზრუნავი მაინც თარიღების გამორკვევა იყო, „ქორონიკონი არიან იშვით“ (იქვე, II) და შევსება არის საჭიროო. დაკვირვებით დარწმუნებულა, რომ „ქცა“-ში რაკი-კი თარიღებია „ნოედამ მირიანისამდე... მოიპოვებიან, უმეტეს მოწმობენ რომაულსა წელთ-აღრიცხვასა, ხოლო მირიანიდამ ბაგრატიონამდე ბერძულსა და მას ქვეითნი თამარ მეფისამდე არის ხუთასიანი, რომელსა ჩვენ ვუწოდებთ ქართულსა... ხოლო თამარიდგან ბრწყინვალის გიორგისამდე კვალად უჩინო“-აო (იქვე, II).

მაგრამ ამ მათიანეს მრავალი თარიღი აკლდა და სწორედ მათი „წარმოჩენა“ იყო ძნელი საქმე. საყურადღებოა, თუ რა გზით, ანუ რა მეთოდით ახერხებს ჩვენი სახელოვანი მეცნიერი ისტორიკოსი ამ „წარმოჩენა“-ს. ზოგიერთს შემთხვევაში ვახუშტს ქრონოლოგიური ცნობები სხვა წყაროებითგან ამოუღია, მაგ. ან დაბადებითგან, „ნოედამ ნებროთის გამეფებამდე საჩინო არს დაბადებისაგან“-ო, ან არა და „კერპთა თაყვანის-ცემა და მოსეს ზღვას გამოსვლა დაბადებისაგანვე“-ო (იქვე, II); ან სხვადასხვა მათიანეებითგან, მაგ. „ხოლო ნებროთმან რაოდენი წელი იმეფა და მოკვდა, იხილვების სხვათა მათიანეთგან, რომელნი მოწმობენ ჩვენთა მათიანეთა და სხვანი სპარსთა მეფეთა და ნაბუქოდონოსორისა და ალექსანდრე მაკედონელისათა ვპოვეთ“-ო (იქვე, II), „ჩვენ ვპოვეთ ბრწყინვალე გიორგისა და ძის ძისა მისისა ბაგრატის ქორონიკონი ძველთა ქორონიკონებთა (sic) შინა“-ო (იქვე, V).

მაგრამ იშვიათი შემთხვევაა, რომ ისტორიკოსს შესძლებოდა პირდაპირ ამოეღო სხვა წყაროებითგან თარიღები. უფრო ხშირად გამოანგარიშება იყო საჭირო და ვახუშტიც სწორედ ასე მოქცეულა და ქართველ მეფეთა-ღროინდელ უცხოელ ხელმწიფეთა, ან უცხოეთის ისტორიის შესანიშნავ ამბების თარიღებისდა მიხედვით, ანუ როგორც იგი ამბობს „მოწმობითა“ (იქვე, II, IV) და „შემოწმებით“ (იქვე, III) არკვედა. მაგ. ვახუშტი ამბობს: „ვინადგან ალექსანდრეს მოსვლა ქართლსა შინა მოვიპოვეთ, ამით აღვიღ გვექმნა გამეფება ფარნავაზ პირველისა მეფისა, ვინადგან მოსვლასა ალექსანდრესსა, რაოდენის წლისა იყო და რაოდენისა გამეფდა და რაოდენ წელ იმეფა მუნვე წერილ არს“-ო (იქვე, II). „ადერკის მეფობა იქმნა პირველსა წელსა ქრისტეს შობისასა და მეფობაცა მისი ცხად არს, არამედ მას

ქვეითნი მეფენი მირიანისამდე კეისართა, სპარსთა და სომეხთა მეფეთავე მოწმობითა დავსხენით“-ო (იქვე, II). „კვალად ბაკურ მეფიდამ გვარამ კუროპალატისამდე საჩინო არს კეისრის მავრიკისაგან და სპარსთ მეფის ურმუზისა და ძისა მისისა ხოსროსაგან“-ო (იქვე, IV). ამ საშუალებას სუნქრონიზმის ანუ თანამედროვეობის მეთოდს ეძახიან და თარიღების გამოკვლევის დროს მეცნიერებაში ეხლაც ხშირად მიჰმართავენ ხოლმე. ხოლო ქართულ საისტორიო მწერლობაში ეს მეთოდი პირველად ვახუშტმა შემოიღო.

ზოგჯერ ვახუშტს ხელთა ჰქონდა ხოლმე უკვე მიღებული, მაგრამ შემცდარი თარიღი, ან არადა თვით მატიანის თარიღები, მაგრამ არეული. ამიტომ ამგვარ თარიღების განხილვა იყო საჭირო, რომ გამოკვეულიყო, რომელი მათგანია სწორე. ამისთანა შემთხვევაშიც ჩვენი სახელოვანი მეცნიერი დიდის დაკვირვებით დგონებამახვილობით არკვევდა ხოლმე კვლევის საგანს. მაგ. „ნინოს მიცვალებისა ქორონიკონი არა არს ურთიერთის მოწმობილი... რამეთუ უკეთუმცა ქრისტეს-აქეთი ქორონიკონი ჭვარცმიდამ იყო 338, ჭერ-იყო დასაბამიდგანი 5844 და უკეთუ დასაბამიდგანი იყო 5838, ჭერ-იყო ქრისტეს-აქეთი ჭვარცმიდამ 330,—არამედ არცალა ჟამსა ამას კოსტანტინე სტოცხლებდა, არამედ შეცდომილ არს მწერალთაგან“-ო (იქვე, III). ვახუშტის აზრით თარიღების ამგვარი: „არა ურთიერთის მოწმობილობა“, ანუ შეუთანხმებლობა გადაწურთა შეცდომებისაგან უნდა წარმომდგარიყო. რაკი მატიანის ქორონიკონი შემცდარი გამოდგა, იგი ეცალა საკუთარის გამოანგარიშებით აღედგინა დამახინჯებული თარიღი: „ჩვენ ვინაიდგან ვპოვეთ მირიანის მოქცევისა იგი დღე აღმოჩენითა მით, ამას: ზედა აღვრიცხეთ მოსვლა ნინოსა მცხეთას, რომელ დაპყო წელი; 14, ამისგან სამი წელი უწინარეს მოქცევისა იყო მცხეთას ქალაქსა შინა, რომლისაგან დაშთების 11 წელიწადი. ეს მირიანის მოქცევის წელს დაადევით, რომელი, იქმნების ქრისტეს [აქეთი] ჩვენ მიერ აღწერილი... და სხვანი მირიანის მეფობის წელნი მითვე რიცხვეულ ვყვენით“-ო (იქვე, III).

ვახუშტის აზრით შემცდარი იყო თამარის გამეფების თარიღიც, „თამარის გამეფების ქორონიკონი არა არს შეთქმული, რამეთუ; წერილ არს დასაბამიდგანი იყო 6686, ქრისტეს აქეთი 1156. ხოლო უკეთუ დასაბამიდგანი იგი იყო, ჭერ-იყო რათა ქრისტეს-[აქეთი] ყოფილმცა იყო 1178 და თუმცა ქრისტეს-აქეთი 1156 იყო, დასაბამიდგანი ჭერ იყო ყოფად 6664,— ესრედ არა ჰქმნარიტებს“-ო, სამართლიანად მსჯელობს ვახუშტი. ამიტომ მას სხვა საშუალებისათვის მიუმართავს: „ჩვენ აღექსი ანგაარისა და ფრანგთაგან კოსტანტინეპოლის აღების ქორონიკონი ვპოვეთ, ამის მისზეითი და მისქვეითი მუნვე წერილის წლის რიცხვეულებით ვყვენით“-ო (იქვე, V).

ქართულ წყაროების უკვე გაბატონებულ ქრონოლოგიურ ცნობებისა და თარიღების შესწორება გაცილებით უფრო რთული საქმე იყო, მაგრამ აუცილებლად საჭირო. ვახუშტი ამტკიცებს: „ვარზა-ბაქარ (sic) მცირე თეოდოსის ჟამსა არა ყოფილ არს, რამეთუ ვარზა-ბაქარ დიდის თეოდოსის ჟამსა იყო და ძე მისი მურვანოს მცირე თეოდოსის ჟამსა იყო“-ო, „უკეთუმცა ესრედ არა იყოს, წელნი, მირიანიდამ მეორეს ფარსმანამდე წერილი, არა მისწვდების და არცა ვახტანგ ლეონ კეისრის ჟამსა იქმნების. ესრედ უსწორო არს, ხოლო ესე განასწორებს და რიგიან ჰყოფს რიცხვსა წელთასა მოწმობითა“-ო (იქვე, IV).

საზოგადოდ ვახუშტი თარიღებს ერთმანერთისა და უცხოელ ისტორიკოსთას აღარებდა და ამისდა მიხედვით მათ „შეთანასწორება“-ზე (იქვე, IV) ზრუნავდა, რომ ქართული ქრონოლოგია „სწორ-რიცხული“ (იქვე, VI) და „რიგიანი“ ყოფილიყო. ამიტომაც არის, რომ იგი ამტკიცებს: ქ¹ცის ცნობა, „რამეთუ ვახტანგისაღმე მირიანიდამ გარდახდნენო წელნი 157, ესე არამედ არს სიკვდილამდე ვახტანგისა და ამაზენდ შევასწორეთ“-ო (იქვე, IV). იმიტომ, რომ თუ ეს თარიღი „გარდაცვალებამდე არა იყოს, ყოველნი სხვანი უსწორო იქმნებიან და არცა იგი 200 წელი მეორის ფარსმანისამდე სწორე იქმნების, ვინადგან ვახტანგის შემდგომთა მეფეთა მეფობის წელნი წერილ არიან, არამედ ჩვენის რიცხვით. რათა ქვეშარიტი იყოს 200 წელი მირიანიდამ ვახტანგის გარდაცვალებამდე, წელნი ივინივე არიან — 157: ესრედ ქვეშარიტ სხვათა მემატიაენთა მოწმობითა და მუნ წერილითა რიცხვითა და მეფენიცა ამას ზედა განვასწორენით კეისართა და სპარსთა მეფეთა შეთანასწორებითა ვახტანგისამდე“-ო (იქვე, IV).

დასასრულ, ვახუშტი ცდილა გამოერკვია ისეთი თარიღების წელიწადები, როდესაც ქართულ საისტორიო თხზულებებში აღნიშნული იყო მხოლოდ თვე, რიცხვი დღისა და თვით დღის სახელი, წელიწადი-კი დასახელებული არ იყო. აი, მაგ. როგორის ხერხითა აქვს მას მირიანის მოქცევის წელიწადი გამორკვეული: „ვინაჲდგან წერილ არს მისთვის დღე მოქცევისა 20 ივლისის დღე შაბათი, ესე ვპოვეთ, რომელი არს ერთი — ქრისტესით 306, ქართული 58, მეორე — ქრისტესით 317, ქართული 69 და მესამე — 324, ქართული 76“ (იქვე, II). ამგვარად 20 ივლისის შაბათს დღეს სამს წელიწადსა ყოფილა მხოლოდ. მაგრამ რომელ-ერთს მათგანში უნდა მომხდარიყო მირიანის მოქცევა და ვახუშტიც ამ საკითხის გამორკვევას შეუდგა „პირველი იგი (306 წ. ქ. შ.) არა არს იგი დღე მოქცევისა“-ო, სამარტლიანად მსჯელობს ისტორიკოსი, „რამეთუ კონსტანტინე დიდი ჯერეთ არა იყო მოქცეული ქრისტეს მიმართ“-ო (იქვე, II), ხოლო ცნობილია, რომ ქართლის მოქცევის დროს კონსტანტინე უკვე ქარისტიანე იყო. „კვალად მესამეცა (324 წ. ქ. შ.) არა არს, რამეთუ ერთის წლის შემდგომად იყო პირველი კრება ნიკეას, არამედ ნიკეის კრებისაგან უწინარეს იყო მოქცევა მირიანისა, ვითარცა ვიხილავთ ცხოვრებასა შინა საჩინოდ“-აო (იქვე, III). რჩებოდა მხოლოდ მეორე თარიღი, 317 წ. ქ. შ. და ვახუშტის სიტყვით სწორედ „მეორე იგი ქვეშარიტებს ამისთვის, რამეთუ კონსტანტინეს ხუთისა წლისა წინარე დაეპყრა რომი და სრულიადი მეფობა და ქრისტიანეცა ქმნილ იყო, ვინაიდგან მირიან რომისავე მეფობასა შინა მიუვლინა მთხოველი ეპისკოპოსისა და მღვდლისა რამეთუ არა დაწყებული იყო ბიზანტია აღსაშენებლად, ვითარცა ვიხილავთ წერილებთა (sic) შინა ჩვენთა და მას ჟამსა სტოცხლებდა სილვესტროსიცა რომელმან მოავლინა დიაკონი თვისი“-ო (იქვე, III), დასძენს ვახუშტი.

ამგვარისავე გამოანგარიშების საშუალებით ცდილობს ვახუშტი გამოარკვეოს დავით აღმაშენებელის მეფობის წლები და მისი გარდაცვალების ქრონიკონი: „დავით აღმაშენებელისაცა წერილ არს“-ო, ამბობს იგი, „16 წლისა მეფე იქმნა და 36 წელი იმეფა, რომელი იქმნების 52; გარნა მუნვე წერილ არს: 16 წლისა გამეფდა და 58 წლისა მოკვდა; ამ რიცხვით იქმნების მეფობისა მისისა წელი 41 და ჩვენცა ესევე აღვსწერეთ. ვინადგან სხვათა მეფეთა ქორონიკონნი ამას უმეტეს მოწმობენ და სიკვდილის დღე შაბათი იანვარი 24 ეს ქორონიკონი იქმნების, რომელი დავსდევით“-ო (იქვე, V).

იგივე მეთოდი აქვს ნახმარი ვახუშტს დიმიტრი თავდადებულის სიკვდილის თარიღის გამოსარკვევად: „დიმიტრი თავდადებულისა დაღათუ არა წერილ არს წელი, არამედ წერილ არს თთვის რიცხვი და დღე შაბათი, მესამე მარხვისა; ამით ვპოვეთ წელიცა იგი, რომელი ყოფილ არს ქრისტეს-აქეთი 1289, ქართული 409, ხოლო მეორე ქრისტეს-აქეთი 1300, ქართული 420 და თვინიერ ამისა არა არს სხვა“-ო (იქვე, V); რაკი პირველი ქორონიკონი დანარჩენ მეფეთა თარიღებს უდგებაო, „ამისთვის იგივე პირველი გვეჭეშმარიტა და დაესდევით, ხოლო მეორე ესე ფრიად შეამკირვებს მათ მეფეთა წელსა და არა სწორ-რიცხულ ჰყოფს“-ო (იქვე, VI), დასძენს მეცნიერი ისტორიკოსი.

ეს ქრონოლოგიური მეთოდი, რომელსაც შეიძლება საკალენდარო მეთოდი ეწოდოს, რასაკვირველია სხვებზე უფრო რთული მეთოდია და განსაკუთრებული სამათემატიკო ცოდნა-გამოანგარიშებაა საჭირო, რომ მკვლევარმა გამოიყენოს, ამ მეთოდით ეხლაც ხელმძღვანელობენ ხოლმე, ხოლო ქართულს საისტორიო მწერლობაში ეს მეთოდიც პირველად ვახუშტმა შემოიტანა*.

მასასადამე, თავის ისტორიის პირველს ნაწილში ვახუშტი უმთავრეს ყურადღებას ქრონოლოგიის გამორკვევას აქცევდა. თვით შინაარსში მისივე სიტყვით მხოლოდ ის ცვლილება შეუტანია, რომ „მოქმედების აღწერა“, რომელიც „ქცა“-ში „გავრცელებული“ იყო, შეუმოკლებია, „რათა მკითხველთა არა საწყინოდ“ ყოფილიყო ქართული მატიანის წაკითხვა და თხზულების შინაარსი „ადრე საცნობელი იყოს“ (იქვე, I—II). ამ შემოკლების დროს, აქცევდა თუ არა იგი ყურადღებას მატიანეთა მოთხრობის ქეშმარიტებას, სწორედ იქ ამოკლებდა თუ არა, სადაც ზღაპრული ელფერი ადევს, ერთი სიტყვით კრიტიკული მეთოდით ხელმძღვანელობდა თუ არა, ამას ჯერ კიდევ გამორკვევა სჭირია. ყურადღების ღირსია მხოლოდ, რომ თვით ვახუშტი ამაზე არაფერს ამბობს და ეს გარემოება ცოტა არ იყოს ამტკიცებს, რომ მეცნიერს ბატონიშვილს მოთხრობის უეჭველობისათვის ალბათ განსაკუთრებული ყურადღება არ მიუქცევია.

ვახუშტის შრომის მეორე ნაწილი არის ამასთანავე მისი თხზულების საუკეთესო ნაწილიც. იგიც იმავე მიზანს ემსახურებოდა, რა მიზნითაც ვახტანგ მეფემ „სწავლულნი კაცი“ შეკრიბა, — საქართველოს ისტორიის გამორკვევა და აღწერა გიორგი ბრწყინვალის შემდგომ დროითგან მოყოლებული. მან კარგად იცოდა, რომ ამავე საგანზე უკვე არსებობდა განსაკუთრებული თხზულება, რომელიც დაწერილი იყო „სახელითა ლევანის ძისა მეფისა ვახტანგისათი“, მაგრამ მეცნიერი ბატონიშვილი ნათლად ჰხედავდა მის მრავალგვარს ნაკლულევანებას. ჩვენ „ვიხილეთ ესე-ოდენი წინააღმდეგნი და უსწორებლობანი“-ო. (დ. ჩუბინაშვილის გამოც. ქცა II, გვ. 10, ზ. კინაძის გამოც. გვ. 15)**. სწავლულ კაცთა მიერ შედგენილი ქცის გავრცელება იმდენად მდარე ღირსებისა იყო,

* სჯქრონიზების ან თანამედროვეობისა და განსაკუთრებით საკალენდარო მეთოდების ხმარების დროს დიდი სიფრთხილეა საჭირო, ამასთანავე შენახული ცნობებიც გადამწერთგან დამახინჯებული არ უნდა იყოს, თორემ ერთმა მცირედმა შეცდომამ, მკვლევარი შეიძლება დიდს შეცდომაში შეიყვანოს. ვახუშტის მაგალითით ნათლად ამტკიცებს ამ გარემოებას, მასაც ამის გამო შეცდომები მოსვლია (იხ. მაგ. ვახუშტის საქ. ისტორია ბაქ. გვ. 186, 197 შენ. 1, 215—216 შენ. 1).

** შემდგომი დ. ჩუბინაშვილის გამოცემა აღნიშნული იქმნება „ჩუბ“, ზ. კიკინაძისა — „კიკ“.

რომ ვახუშტი ამტკიცებს, იქნებ საფუძვლიანადაც, ვითომც ეს გაგრძელება „თუმცა ბრძანებითა მისითა არის“-ო, მაგრამ „მას (მეფე ვახტანგს) თვით არლარა განუხილავს ვითარება მისი“-ო (იქვე, ჩუბ. 2, ჭიკ. 4).

ვახუშტს ამ ნაწარმოების „ვითარება“ კარგადა ჰქონდა შესწავლილი, იცოდა მისი „უსწორებლობანი“ და ამის გამო გადასწყვიტა, რომ უკეთესი იყო ამავე საგანზე ახალი შრომა დაწერილიყო, ვიდრე „სწავლულ კაცთა“ მიერ ჩადენილი მრავალი შეცდომანი გასწორებულიყო. აი „ჩვენი შრომა ესე ამისთვის იყო“-ო (იქვე ჩუბ. 10, ჭიკ. 15), ამბობს ვახუშტი. მას, მაშასადამე, სდომებია, რომ ქართველს მკითხველს თვალწინ თავის სამშობლოს წარსულის უტყუარი სურათი წარმოსდგნოდა.

არც ვახუშტი უარპყობს, რომ, როგორც „სწავლული კაცები“ აცხადებდნენ „ბრწყინვალეს მეფის გიორგის ცხოვრება და ქვეითთა მეფეთა არლარა მოიპოვების“-ო (იქვე ჩუბ. 1, ჭიკ. 3). იგი ამბობს: „საგონებელ არს, რამეთუ ყოფილ არს ცხოვრება მისიცა და სხვათ მეფეთაცა... გარნა იყო და წარწყმდა“-ო (იქვე). მეცნიერი ბატონიშვილიც იმათსავით ფიქრობს, რომ იმდროინდელ ისტორიისათვის განსაკუთრებული კვლევა-ძიება არის საჭირო, „ამისთვის საჭირო იქმნა მას-ქვეითთა მეფეთა აღწერათა წარმოჩინებანი“-ო (იქვე).

მაგრამ როგორ და რა გზით? „თუმცა ვიხილავ გუჯართა, სიველთა და საეკლესიოებთა (sic) წიგნთა შინა ქორონიკონებთა მათთა, რომელი აღუწერიათ ბრწყინვალის გიორგიდამ ვიდრე ჩვენამდე ყოველთა მეფეთა და მთავართა და სხვა-სა“, — მაშინ „ვიუწყებთ ხსოვნა-მოთხრობათა და მცირედთა ცხოვრებათა მათთა წარწერითაცა“-ო (იქვე, ჩუბ. 2, ჭიკ. 4). მაშასადამე, აქაც იგივე გზაა ნაჩვენები და იმგვარივე წყაროებია დასახელებული, — სიველ-გუჯრები და სხვადასხვა წიგნებში გაფანტული ქორონიკონები, — რა გზასაც დაადგნენ და რანაირ წყაროებსაც მიჰმართეს უკვე ვახტანგის „სწავლულმა კაცებმა“.

მასალების შეგროვებას უნდა მოჰყოლოდა თავდაპირველად სხვადასხვა წყაროების ცნობების ერთმანერთთან შედარება და მათი ღირსება-ნაკლულევიანების გამოკვლევა: „განჩევა საჭიროდ არს და უხმს შრომა დიდი“-ო (იქვე, ჩუბ. 2, ჭიკ. 4), ამბობს ვახუშტი და სწორედ წყაროების ამ „განჩევის“, ანუ ისტორიულს კრიტიკას აქცევს ჩვენი მეცნიერი მკვლევარი უმთავრესს ყურადღებას. აკი იმიტომაც არის, რომ თავისი საისტორიო თხზულება მან სწორედ ცნობათა „განჩევით“ დაიწყო: „ამის განჩევისათვის წარმოგსთქვათ ბრწყინვალე გიორგიდამ ვიდრე ჩვენამდე“-ო (იქვე).

მაშასადამე, ქ^ცის მეორე ნაწილის განხილვისა და შევსების დროს ვახუშტს უმთავრესი ყურადღება ისტორიულ კრიტიკისათვის მიუძღვევია. ისტორიული კრიტიკის საფუძვლად მან განსაკუთრებით ქრონოლოგიური და გენეალოგიური მეთოდები აურჩევია. იგი არკვევს თარიღების სისწორესა და სინამდვილეს, რამდენად უდგება და ეთანხმება ერთმანეთს. „იხილე, ვითარ წინააღმდეგომ არიან ურთ-ერთთ, რამეთუ იტყვის ნათესავობასა შინა ბაგრატის ძისა გიორგისამდე „გარდახდენ რუსუდანიდამ წელნი რკდ (124)“ და რუსუდანის მეფობას იტყვის მუნვე ქ^ს ჩსპგ (1283). ამას რომ რკდ (124) დავადგათ, იქმნების ჩუზ (1407) წელი, რომელი გარდასცილდების ალექსანდრეს სიკუდილს ჩტეგ (1393) და გიორგის მეფობას ჩტეე (1395) ქ^რ. პგ. (83). ამით ამათნი ზეითნი მეფენი ტყუვილნი არიან“-ო, ამბობს ვახუშტი (ჩუბ. 2—3, ჭიკ. 5). ამასთანავე „უკეთუ რკდ (124) წელი რუსუდანის

სიკვდილს დაეადგათ, იქმნების ქს ჩტაა (1361) ქრ. მთ (49); ეს მისწულებს დავითის მეფობის წელს ჩტნე (1355), ქრ. მკ (43), კვალად გარდასცილებს ექუსი წელი და კვალად რუსუდანის მეფობის ქორონიკონიდან დავითის გამეფებამდე დაშთების ობ (72) წელი და მეფენი არიან ხუთნი. ეს რომ გაუყოთ, მიხულების თითოს იწ (14) წელნი და ესე დაუჯერებელ არს ძეთა სხმად, რამეთუ არიან ძენი ერთი ერთისა“ (იქვე, ჩუბ. 2—3, ქიკ. 5).

ამნაირადვე მსჯელობს სახელოვანი ისტორიკოსი, როცა იგი არკვეს, რამდენად ჭეშმარიტი და ისტორიულად სწორეა მეფეთა ჩამომავლობითი შტო და მათზე მოთხრობილი ამბები. ვახუშტი უარპყოფს მათს სიმართლეს და აი რავგარის საბუთებით: „ბრწყინვალეს მეფის გიორგისაგან ვიდრე სვიმონ მეფისამდე არიან წელნი სკც (228) და მეფენი იგ (13), რომელსა არა სარწმუნებელ არს შობად ძეთა გონიერისაგან, ვინადგან თვითთა ამათ მეფეთა მიხულების წელნი იე (15), რომელნი ერთი მეორეს ძენი არიან; კვალად უკეთუ ჭეშმარიტობს, რად არა იტყვის ქმნულებასა მათთა, არამედ იტყვის: „ჰმეფა და მოკულა“ და სხუასა არღარა რასა; კვალად არცა მოწმობს ქორონიკონთა და რომელსა მოწმობს უსწორონი და წინააღმდგომნი არიან ერთი-მეორისა, ვითარცა ვიხილეთ და ამისთვის არა ჭეშმარიტ და, რომელნი აღწერეთ ჩვენ, უკეთუ არა ესრეთ იყოს, არცა ჭეშმარიტ იქმნებიან გუჯარნი, სიგელნი და ქორონიკონნი და ამისთვის უმჯობეს არს რწმენად ესევე ვიდრეღა წართქმისა უმოწმოსა, ვითარცა მუნ არცა ერთისა მოწმობისა მომხსენე არს“-ო (იქვე, ჩუბ. 6, ქიკ. 9—10).

ამ შემთხვევაში, მამასადადამე, ვახუშტი რთულის მეთოდოლოგიურის მსჯელობით ცდილობს დაამტკიცოს ვახტანგის სწავლულ კაცთა აღწერილ ცნობების შეცდომა. ქრონოლოგიურ მოსაზრებას გარდა, რომ თითო-თითო მეფეს, „რომელნი ერთი-მეორეს ძენი არიან“, „მიხულების“ მხოლოდ 15—15 წელიწადი, და „არა სარწმუნებელ არს შობად ძეთა გონიერისაგან“, შეუძლებელია ჰკვათამყოფელმა იფიქროს ამ ხნისას შვილები ჰყოლოდეთო; ამ საბუთს გარდა მას მოყვანილი აქვს სხვა მოსაზრებანიც: მომთხრობელნი მეტად სიტყვაძვირობენ, თვითთავე მეფეზე ერთსა და იმასვე გაიძახიან „ჰმეფა და მოკულა“-ო და მათს მოღვაწობაზე-კი სდუმან, ალბათ იმიტომ, რომ არც იციან რამე, თორემ მათ რომ ცნობები ჰქონდეთ უეჭველია მოიყვანდნო. ამასთანავე თითქმის არც ერთი წყარო, არც სიგელ-გუჯარები, არც ქორონიკონები დასახელებული არ არის, „არც ერთისა მოწმობისა მომხსენე არს“-ო. ხოლო იმ იშვიათს შემთხვევაში, როცა „ქცი“-ს გაგრძელება „მოწმობს ქორონიკონთა“, წყაროები „უსწორონი და წინააღმდგომნი არიან ერთი-მეორისა“-ო.

ამ მსჯელობითგანა ჩანს, რომ იმ საისტორიო თხზულების „ჭეშმარიტებისა“-თვის, რომელიც დიდის ხნის წარსულს ეხებოდა, და მერმინდელ მემატიანის მიერ იყო დაწერილი, ვახუშტის აზრით საჭირო იყო, რომ ავტორს თავისი მოთხრობა იმდროინდელ საბუთებზე დაემყარებინა, „უმოწმო“-კი არა ყოფილიყო, არამედ ესარგებლა, დაემოწმებინა სიგელ-გუჯარები, ქორონიკონები და სხვა მატიაენი, რომელიც იმ ხანის ისტორიას ეხებოდნენ. ამასთანავე საჭირო იყო, რომ ავტორს თავისი წყაროები დაესახელებინა, „მოწმობისა მომხსენე“ ყოფილიყო, „გუჯართა მოწმობა“ (იქვე, ჩუბ. 6, ქიკ. 10) თავთავის ადგილას მოეყვანა. ვახუშტმა იცის ამას გარდა, რომ ისტორიკოსს თავის თხზულებისათვის უნდა შეეკრიბა ისეთი წყაროები, რომელნიც „უსწორონი“ არ იყვნენ, ყოველ შემთხვევაში მას უმთავრესი

ყურადღება იმისთვის უნდა მიექცია, „წინააღმდეგომნი არიან ერთი-მეორისა“ მისი წყაროების ცნობები, თუ არა, და თუ წინააღმდეგნი არიან, რომელი ცნობაა სწორე. როდესაც ავტორი ზემოაღნიშნულ პირობებს არ ასრულებდა, მაშინ მკითხველს უფლება ჰქონდა მოთხრობა „ამისთვის არა ჰქმმარითად“ ეცნა და უარეყო.

ვახუშტის დროს საქართველო ისე დაქუცმაცებული იყო, რომ უცოდინარი ადამიანი ვერც-კი წარმოიდგენდა მის წინანდელს ერთიანობასა და მთლიანობას, აკი ვახუშტმაც საჭიროდა სცნო დაემტკიცებინა, რომ წინათ საქართველოში ერთიანობა არსებობდა: ერთიანობა ჩვენს დაუვიწყარს ისტორიკოსს წარმოდგენილი აქვს ერთ-მეფობის სახით. „ერთ-მეფობასა წარმოაჩინებს აწცა სამნი ხილულნი ესენი“ (იქვე, ჩუბ. 1, ჰიჰ. 3) გარემოებანიო: „პირველი, უკეთუ ჰკითხო ვისმე ქართველსა (sic)*, ანუ იმერელსა, მესხსა, ჰერ კახსა, „რა რაჟული ხარ“, წამს მოგიგებს „ქართველი“. მეორედ, არს მათ ყოველთა წიგნი და ენა ერთი იგივე ფარნაოზ პირველისა მეფისაგან ქმნული, — და ჰკითხოს მათ წინ-თქმულთა კაცთა: „რა ენა და წიგნი უწყვი“, მოგიგებს მყის — „ქართული“, რამეთუ არა იტყვის არცა სჯულსა, ენასა და წიგნსა იმერთასა, ანუ მესხთა და ჰერ-კახთასა, არამედ ქართულსა. მესამე, არა სადამე ვიხილავთ დიდთა შენებულთა და ეკლესია-მონასტერთა ანუ ხატთა და ჭუართა ძვირფასთა, რომელთა ზედა იყო სხუათა მეფეთა სახელნი თვინიერ — „ჩვენ მეფემან საქართველოსამან ანუ ქართლისა და აფხაზეთისამან“ — რომელნი ზედაწერილ არიან ქუათა, ხატთა და ჭუართა ზედა“. (იქვე, ჩუბ. 1, ჰიჰ. 3—4).

ქართველთ უწინდელ ერთ-მეფობის დამამტკიცებელი საბუთები ვახუშტს ისე აქვს თავმოყრილი, რომ უფრთ ქართველთა ეროვნული ერთობა მტკიცდება, ვიდრე პოლიტიკური მთლიანობა და თვით ავტორისაც ვგონებ ეს ორი საკითხი ცოტა არ იყოს ერთად აქვს ნაგულისხმევი, თუმცა მას საზოგადოდ ცნებათა აღრევაც ეძინევა. ერთ-მეფობის დამამტკიცებლად მას მიაჩნდა ქართველთა საერთო ენა, რაჟული და ანბანი-მწერლობა, მაგრამ ეს განსაკუთრებით ქართველთა ეროვნულ ერთიანობას ამტკიცებს, თუმცა თვითონ ვახუშტს, როგორც ეტყობა, საერთო ენაცა, რაჟულიცა და მეტადრე „წიგნი“-ანბანიც ერთმეფობის შედეგად მიაჩნდა: მას ეგონა, რომ ეს იმიტომ მოხდა „ვინადგან იყო ყოველი ივერია ქართლისა მეფისა ქვეშე პყრობასა“-ო (იქვე, ჩუბ., 1, ჰიჰ. 3).

მაინცდამაინც ვახუშტი დარწმუნებული იყო, რომ ყველა ქართველ ტომებს საერთო ენა და მწერლობა აქვთ, მათ შორის „იმერელთა“ სახელით ნაგულისხმევი არიან მეგრელებიც. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია ის მსჯელობა, რომელიც ვახუშტს გამოთქმული აქვს ენის შესახებ თავის საქართველოს გეოგრაფიაში, იმერლების შესახებ მაგ. სახელოვანი ისტორიკოსი ამბობს, რომ ისინი „სარწმუნოებითა და ენითა არიან ქართველთა თანა აღმსარებელნი, არამედ უცქვიტესად მოუბარნი“-ო (გეოგრაფია ბროსეს გამ. 342, ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ს გამ. 259)**. ამგვარად იგი არავითარს სხვაობას არ ამჩნევდა მათს თქმაში, ცქვიტად მოუბრობას გარდა. მეგრელებზე იქ ნათქვამია: „ენით არიან დიდნი და წარჩინებულნი ქართუ-

* ყურადღების ღირსია, რომ ვახუშტი „ქართულის“ მაგიერ „ქართველს“ ამბობს და ამ უკანასკნელ სიტყვას საზოგადო ეროვნულ-შემკრებლობითს მნიშვნელობას-კი არ ანიჭებდა, არამედ კერძო-ტომობრებს.

** ქვემოთ ასე იქმნება შემოკლებული: „ბროს.“, „ქან.“.

ლის ენითა, არამედ აქუსთ თვისიცა ენა, გარნა წამხდარი ქართულივე, ვიჰარცა ღმერთი ღორღონთი, ჩემი — ჩქიმი, და აქუსთ წიგნი ქართულივე და არა სხვა“-ო (იქვე, ბროს. 404, ჟან. 309). მაშასადამე, მეგრული ვახუშტს იმავე ქართულ ენად, მხოლოდ „წამხდარ“ ქართულად მიაჩნდა.

თუშებზე ნათქვამია, რომ ისინი „სარწმუნოებითა და ენითა არიან ქართულითა... ხოლო, რომელნი არიან მკარეთა ქისტთა და ლლიღვთა, უწყიან ენანი უფროს მათნი, განა ფარსმანის კვეისანი სარწმუნოებით და ენით შერეულნი არიან“-ო (იქვე, ბროს. 328, ჟან. 172). ამგვარად თუშურს საზოგადოდ ვახუშტი ქართულ ენად სთვლიდა და მხოლოდ ერთ ხეობაში ატყობდა იგი ენაში არსებითს განსხვავებას, რომლის მიზეზად მას უცხო მეზობელთ ენებთან აღრევა მიაჩნდა. როგორც ჩანს, მათს ენას იმდენად შეუცვლია თავისი გარეგანი ელფერი და თვით სიტყვათა საუნჯეც, რომ ვახუშტი მათს ენას „შერეულ ენა“-დ სთვლიდა.

სვანების შესახებ ამავე თხზულებაში სწერია: „ენა თვისი აქუთ საკუთარი, გარნა უწყიან ქართულიცა“-ო (იქვე, ბროს. 412, ჟან. 316) და ეს წინადადება ამტკიცებს, რომ ვახუშტმა არა იცოდა რა სვანურ-ქართულის მონათესავობისა.

აფხაზებსაც, ვახუშტის სიტყვით, „ენა საკუთარი თვისი აქუსთ, არამედ უწყიან წარჩინებულთა ქართული“ (იქვე, ბროს. 408, ჟან. 314).

გასაოცარია, რომ ვახუშტი თვით ქართული ენის წარმოშობის შესახებ იმეორებს ლეონტი მროველის ბავშვურს აზრს, ვითომც თავდაპირველად „იყო ენა სომხური საქართველოსა შინა“ (სქს ისტრა, ბაქ. 35) და ხაზართა, სპარსთა, თურქთა და ებრაელთა ენების შერევისაგან წარმომდგარიყოს ახალი ენა ქართული (იქვე 35).

თავის გეოგრაფიულ შრომის ბოლოს ვახუშტს კვლავ საგანგებოდ აღნიშნული აქვს, რომ თუმცა საქართველოში მცხოვრებ ზოგიერთ ტომებს თავისი „საკუთარი“ ენა აქვთ, მაგრამ ყველა მათთვის ქართული სამწერლობო, ერთადერთი ყველასათვის საერთო ენა არის. იგი ამბობს: „რაოდენნი ქვეყანანი ანუ ადგილნი დაესწერენით საქართველოსანი, გარნა თუ აქვთ ზოგთა ენა სხვა, თვისნი საკუთარნი, არამედ წიგნი არცა ერთსა რომელსამე აქუს თვნიერ ქართულისა წიგნისა საკუთრად“-ო (გვ. 420, ჟან. გამ. 324).

ვახტანგის სწავლულ კაცებსავით ვახუშტსაც ჰსურდა გამოერკვია, თუ როდის და რა მიზეზის გამო მოხდა გაერთიანებულ, სრულიად საქართველოს განხეთქილება და დაყოფა 3 სამეფოდ და რამდენადმე სამთავროდ. ამასთანავე მასაც უნდოდა გაეგო ამ მეფეთა და მთავართა ნამდვილი შთამომავლობა, სრულიად საქართველოს სამეფოს დანაწილება ვახუშტის აზრით „შურითა ურთიერთთა და გარეშეთა მტერთაგან იქმნა განყოფილება“-ო (ჩუბ. 2, ქიქ. 4). მაშასადამე, განთქმული ისტორიკოსი მიზეზად ერთის მხრით მმართველ წარეების ხასიათის პირადს ნაკლს, „შურსა“ და შეუთანხმებლობასა სთვლიდა, მეორეს მხრით გარეშე მტრების პოლიტიკასა და გავლენას.

„იმერთა მეფეთა-თვის-ო, ამბობს ვახუშტი... მივსწვდით ყოფად ნარინ და ვითის ჩამომავლობად“-ო (ჩუბ. 9, ქიქ. 13). ამის საბუთად მას ის მოსაზრება მოჰყავს, „რამეთუ ნარინ-და ვით მეფის ძენი კოსტანტინე და მიქელ ცხადად წერილ არს ცხოვრებასა შინა ჩვენსა“ (იქვე), ქართლის ცხოვრებაში არიან მოხსენებულნიო. „ხოლო ძისა მიქელ მეფისასა იტყვის ქორონიკონი: „მიქელ მეფის ძემ“, და არა

მეფემან ბაგრატი, „ყვარყვარეს ასული შეირთო ცოლად ქს. ჩტნც, ქრ. მე“... გარნა ეს მიქელ მეფის ძე ბაგრატი, გიორგისა, დავითისა და დიდის ბაგრატის ქამბობთა (sic) იყო და ამ მეფეთა ერთ-მთავრობით მეფობა ყოველისა ივერიისა ცხადად საჩინო არს, ვინადგან არცა მეფედ სწერს ბაგრატს“-ო (იქვე, ჩუბ. 9, ტიკ. 13—14). აი რა მოსაზრებით, „ამის გამო და წინახსენებულთა მეფეთა სხვაობით მიესწვლით ყოფად ნარინ დავითის ჩამომავლობად“-ო (იქვე).

იმ საკითხს, თუ რა დროითგან მოხდა საქართველოს განყოფილება, ჩვენი დიდებული ისტორიკოსი შემდგომის საბუთების საშუალებით არკვევს: „ყოველნი აქა წერილნი მეფენი და მთავარნი თამარிடამ სვიმონის ძის გიორგისამდე დაწერილ არიან ძველს გარიგების სამართლის წიგნსა შინა იმერეთს გელათურსა“ და იქ შემატინან „ბრწყინვალეს გიორგიდამ გიორგისამდე ძის ალექსანდრესა სწერს: „ეს მეფე მოკულა, ეს მეფე მოკლეს“ და შემდგომად გიორგისა — „ქართლის მეფე, იმერთა მეფე, კახთა მეფე მოკულა“, აქ ქვეყნით სახელპლებს ვითარცა „ქართველთ მეფეს“ გურიელმან სძლო მოხისს“, „კახთ მეფე ლევან მოკულა“, ხოლო იქ უქვეყნოდ: „მეფე დიდი ბაგრატი მიიცივალა“, „ალექსანდრე მიიცივალა“. ამით მუნ აჩენს ერთ-მეფობასა და აქ გაყრას, გონიერმა თვთ განიხილოს, ვინაიდგან იმერეთს არს აღწერილი და არა ქვეყნობით ახსენებს, მაშ კვალად ერთ-მეფობა ყოფილა და შემდგომად განყოფა“-ო, დასძენს ვახუშტი (იქვე, ჩუბ. 8, შენ. 1 ტიკ. 13, შენ. 1).

კახთა განდგომა და ცალკე სამეფოს დაარსება ვახუშტის აზრით მეფე გიორგის დროს 1466 წ. მომხდარა. კახეთის პირველ მპყრობელად დავითი ყოფილა (იქვე, ჩუბ. 101, ტიკ. 154). კახთა პირველ ბატონის ჩამომავლობაზე ორი აზრი ტრიალებდა თურმე: ზოგი ფიქრობდა, ვითომც იგი ალექსანდრე მეფეთ-მეფის შვილი ყოფილიყოს, ზოგს კიდევ ის აღსართანის შვილად მიაჩნდა (იქვე, ჩუბ. 101, ტიკ. 155). მაგრამ ორივე აზრი შემცდარიყო, იმიტომ რომ ეს ის დავითი-კი არ არის, რომელიც „ვითარცა კახნი იტყვიან“ ვითომც ყოფილიყოს „ძე ალექსანდრესი ძისა დავითისი“ (იქვე, ჩუბ. 101, ტიკ. 154) და არც ისე მომხდარა, თითქოს „ამ ალექსანდრემ განჰყო ძენი თვისნი, უხუცესსა ბაგრატს მისცა იმერეთი, მეორესა გიორგის მისცა ქართლი, სომხითი და სამცხე-კლარჯეთი, მესამესა ამ დავითს მისცა ჰერეთი და კახეთი“ (იქვე). ეს შემცდარი აზრია, ამგვარი რამე „არა... სარწმუნო არს და საგონებელი“-ო (იქვე), ამტკიცებს ვახუშტი, ჯერ ერთი იმიტომ, რომ „არა იყო ჩვეულება მეფეთა და უფროს და ბაგრატიონთა შინა, რათამცა განხეთქილება ექმნათ სამეფოსა“, არამედ „უფროს განუხეთქელობასა მცდელობდენ“ და ამისთვის „არცა რიღებდენ სისხლთა“-ო. ხოლო იმ შემთხვევაში „თუ ძეთა დასხმიდენ, — არა მეფედ, არამედ ერისთავად“ ჰნიშნავდენ ხოლმეო (იქვე). „მეორე“ ის, რომ ყველა საბუთებითგან „ცხოვრებათა, გუჯართა და ქორონიკონთაგან“ ჩანს, „რამეთუ იყო ერთ-მეფობა ბრწყინვალის მეფის გიორგიდამ ვიდრე ოც მეფის გიორგისამდე“ (იქვე). დასასრულ „ესეც იუწყე“-ო, ამბობს ვახუშტი, რომ „ამის წინათა მეფეთა ქამთა შინა ანუ ცხოვრებათა, ანუ გუჯართა და ქორონიკონებთა შინა არა სადა ვიხილავთ კახთა მეპატრონეთა მოხსენებასა“-ო (იქვე, ჩუბ. 101, ტიკ. 155).

მეორე აზრი, რომელსაც „ვინამენი იტყვიან“, და რომელიც კახთა მემატიონებს აღსართანის შვილებად სთვლის, ხომ უფრო შეუწყნარებელიაო, „უმეტეს შეუშმაგავსებელს არს თქმად“-ო, ამტკიცებს სახელოვანი ისტორიკოსი იმიტომ,

რომ „აღსართანის ნათესავი მოსწყდა ჟამსავე დავით აღმაშენებელისასა“ და მას შემდგომ „არა სადამე ვიხილავთ კვალად მოხსენებასა ანუ ყოფნასა მათსა (ესე იგი კახთა მებატონეთა) აღმაშენებლიდამ ომ მეფის გიორგისამდე“ (იქვე).

თვით ვახუშტი ჰგონობს, რომ საკითხი კახთ-ბატონების ჩამომავლობის შესახებ მეტად რთულია და ბურუსით არის მოცული, „ბნელ და უჩინო არს ცხოვრება და ძნიად გამოსარკვეველი“-ო, გულწრფელად აღიარებს იგი (იქვე, ჩუბ. 102, ჭიკ. 156), მაგრამ „რაოდენ შესაძლებელ არს გუჟართა სიგლებთა (sic) და ქორთონიკონებთაგან წარმოვაჩინოთ, რამეთუ ესე დავით ანუ არს ჰერთა და კახთა ერისთავთაგანი ერთი განდგომილი“-ო (იქვე), მაგრამ თითონაც არა სჯერა, რომ ამგვარი მოსაზრება შესაწყნარებელი იყოს, „ესე უღონოებს“-ო, (იქვე) იმიტომ, რომ სხვა ერისთავები მას არ დაემორჩილებოდნენ. ამას გარდა „უკეთუ მონათესავეთაგანი მეფეთა არა იყოს, დავით მასვე ჟამსა ვერ იკადრებდა მეფედ წოდებად და სწორ-ყოფად და ვერცა გუარობათა მეფეთასა, ვითარცა ათაბაგი, დადიანი და გურიელი და სხუანი, არამედ თუცა ესენიცა განდგნენ, გარნა არა მეფედ, არამედ მთავრად, ვინადგან განმკვიდრებულნი აქუნდათ საერისთონი თვისნი პირველვე“ (იქვე, ჩუბ. 102, ჭიკ. 155).

ამგვარ მოსაზრებათა გამო სახელოვანს ისტორიკოსს ჰგონია, რომ საკითხის გადაწყვეტა სხვაფრივ ვერ მოხერხდება, თუ არ ისე, როგორც იგი ჰფიქრობს: ამ დავითს „ესწერთ ჩვენ მეფის აღუქსანდრეს მცხეთის აღმაშენებელის ძის დიმიტრის ძედ“-ო, „რომელსაც აქვნდა საერისთოდ ანუ საუფლისწულოდ (ვითარცა ჩვეულება არს საქართველოსი) კახეთს ანუ ჰერეთს შინა“-ო (იქვე, ჩუბ. 102, ჭიკ. 156). ამნაირად, ვახუშტის აზრით, ალბათ არც ის საზოგადო დებულება იქმნებოდა დარღვეული, რომ ქართველი მეფეები თავიანთ შვილებს სამეფოს კერძო საკუთრებასავით სამკვიდროდ არასდროს არ უყოფდნენ, არც ის მოსაზრება, რომ უბრალო ერისთავი, თუნდაც განდგომილი, მეფის სახელს ვერ მოიხვეჭდა, რაკი მას სხვები არ დაემორჩილებოდნენ: ამ შემთხვევაში განდგომილი ერისთავი ამასთანავე უფლისწული იყო და სამეფო გვარეულობის წევრი.

თვით შრომას ვახუშტმა წინ-წაუძლოლა შესავლის მსგავსად საზოგადო მიმოხილვა, რომელსაც უწოდა „ზნენი და ჩვეულებანი საქართველოსანი“. ეს შესავალი საქართველოს და ქართველთა სახელმწიფო და საზოგადოებრივ წესწყობილების, სარწმუნოებისა და სამართლის, ზნე-ჩვეულებისა და შინაურ ყოფა-ცხოვრების ისტორიულს მიმოხილვას შეიცავს, თუმცა ვახუშტის მიმოხილვა მოკლეა, მაგრამ მეტად შინაარსიანი არის და უმთავრეს მოვლენათა მკაფიოდ აღმნუსხველი. ამასთანავე ეს პირველი მაგალითი იყო და მას შემდგომაც ამ შესავლის მსგავსი, ამნაირადვე მრავალმხრივი საერთო ისტორიული მიმოხილვა ჭერაც არავის დაუწერია.

თუმცა ხელთნაწერში ეს შესავალი „ზნენი და ჩვეულებანი საქართველოსანი“ თვით „ისტორია“-ს წინ უძღვის, მაგრამ მაინც უეჭველია, რომ ავტორს მაშინ ექმნება დაწერილი, როდესაც „ისტორია“ უკვე დამთავრებული ჰქონდა. ეს ვახუშტის შემდეგ სიტყვებითგან ჩანს: „ვინათგან აღვსწერეთ ტომობა და ჩამომავლობა ქართველთა ნოეს ძის იაფეტის თესლისაგან ვიდრე ქართლოსისა და ძმათა მისთამდე და განყოფილებანი მათნი და ძეთა მათთა, აწ ვიწყეთ ძველიდამ ახლამდე საქართველოსა ზნეთა და ჩვეულებათა და წესთა მათთა“ (გგრ. ფა მ. ბროს. გვ. 4; მ. ჯან. 2; ს. ქს ისტრა დ. ბაქ. 2). მაშასადამე, ვახუშტიც ისე მოქცეულა, რო-

გორც ჩვეულებრივ ეხლაც იქცევიან და „წინასიტყვაობა“-ს მაშინ სწერენ ხოლმე მხოლოდ, როდესაც შრომა უკვე დამთავრებულია, ხშირად დაბეჭდილიც-კი, და ამიტომ მას უფრო „ბოლოსიტყვაობა“ შეჰქმენის სახელად.

თავის მიმოხილვაში ვახუშტს დასახელებული და ისტორიულად განხილული აქვს საქართველოს „ზენი“, „ჩვეულებანი“ და „წესნი“ (იქვე). მაგრამ ეს სამივე სიტყვა მას ყოველთვის იმ გარკვეულ მნიშვნელობით-კი არა აქვს ნაგულისხმევი, როგორც მიღებული იყო ძველ ქართულს მწერლობაში (იხ. ჩემი „ქალისამართლის ისტორია“, თავი „სამართლის ტერმინები“), არამედ არეულად არის ნახმარი. ზოგან მაგ. „წესი“ სახელმწიფო მართვა-გამგეობის წესსა ჰნიშნავს (ბროს. 4, ბაქ. 2, ჯან. 3), ზოგან თითქოს წოდებრივობას აღნიშნავს (ბროს. 10, ბაქ. 4, ჯანაშ. 6 „წესთათეს“), ზოგან კიდევ „წესი“ საზოგადოებრივსა და საცოლქმრო. სამართლის მოვლენას ახასიათებს (ბროს. 6, ბაქ. 3, ჯან. 4),—ვახუშტი ერთ-მეფობას „ჩვეულებას“ ეძახის (ბროს. 10, ბაქ. 4, ჯან. 6), ხოლო საახალწლო და სააღდგომო სხვადასხვა ჩვეულებას იგი „წესადა“ სთვლის (ბროს. 32—34, ბაქ. 14—15, ჯან. 18—19).

ამასთანავე თვით მიმოხილვაში წესსა, ზენსა და ჩვეულებას გარდა სხვა ცნობებიც ბლომად მოიპოვება, მაგალითად იქ აღწერილია ქართველთა წარმართობის და ქრისტიანობის დროინდელი „სარწმუნოება“-ც (ბროს. 6—8, 24—26, 32—34; ბაქ. 3—4, 10—11, 14—15; ჯან. 3, 4—5, 13—15), ქართული სამართალიც (ბროს. 14—18; ბაქ. 5—6; ჯან. 8—9), ქართველთა სამოსელი და სამკაული, თავსაბურავი და ფეხთსაცმელიც (ბროს. 62—64, ბაქ. 26—27, ჯან. 36—38).

ერთი სიტყვით, თუ ვახუშტის მიმოხილვას თვალს გადავავლებთ, იქ ისტორიულად დახასიათებულია საქართველოს სახელმწიფო და საზოგადოებრივი წესწყობილება, ქართველთა სარწმუნოება, ქართული სამართალი, ზნე-ჩვეულებანი და შინაური ყოფა-ცხოვრება. ეს არის ქართველთა მრავალსაუკუნოვან წარსულის საზოგადო ფილოსოფიურ-ისტორიული მიმოხილვა, რომლის მსგავსი ქართულს მწერლობაში არც წინათ დაწერილა და არც შემდეგში. ეხლაც-კი, როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო, მაგვეარი საზოგადო მიმოხილვა ვახუშტის ზემოაღნიშნულ შრომას გარდა სხვა ჩვენ არ მოგვეპოვება. მართო ეს გარემოება უკვე, სხვაც რომ არა იყოს რა, ქართველ სახელოვან მეცნიერ ბატონიშვილის სიდიადეს და სწორუპოვარობას ამტკიცებს.

ვახუშტს ჰსურდა თავისს მიმოხილვაში საქართველოს მრავალსაუკუნოვან ცხოვრების სურათი დაეხატა: „აწ ვიწყით ძველიდამ ახლამდე საქართველოსა ზნეთა და ჩვეულებათა და წესთა მათთა“ აღწერაო (ბროს. 4, ბაქ. 2, ჯან. 2), მაშასადამე, ავტორის განხილვა უძველეს დროითგან უნდა დაწყებულიყო და მის დრომდის მიედწია და ცხოვრების თვითოეულ ცვლილებისათვის ყური ეთხოებინა. მართლაც, ბატონიშვილმა ვახუშტმა იცის, რომ ქართველთა სახელმწიფო და საზოგადოებრივი წესწყობილებაც, ზნეჩვეულებანიც და შინაური ყოფა-ცხოვრებაც საუკუნეთა განმავლობაში თანდათან იცვლებოდა, ზოგჯერ მცირეოდენად. ზოგჯერ კიდევ არსებითადაც.

ცხოვრების ამ ცვლილებათა თვისებებისა და მიხედვით მას ქართველი ერის მთელი ისტორიული წარსული სამ უმთავრეს ხანად აქვს დაყოფილი. ისტორიის სამ უმთავრეს ხანად მას მიაჩნია: საქართველოს მდგომარეობა 1) „პირველ განხეთქილებისა“, 2) „შემდგომად განყოფილებისა და განხეთქილებისა სამეფოთა-

სა“ (ბროს. 4 და 36, ბაქ. 2 და 15, ჯან. 2 და 20) და 3) „აწინდელი“ (ბროს. 40—42, ბაქ. 17, ჯან. 21), ესე იგი საქართველოს პოლიტიკურ ერთობის დროს, საქართველოს სამ სამეფოდ და სამთავროებად დაყოფის შემდგომ და ავტორის თანამედროვე. აქ, მაშასადამე, ცხოვრების ხანებად დაყოფა დამყარებულია პოლიტიკურსა და ქრონოლოგიურს საფუძველზე.

მეცნიერ ბატონიშვილს ჩვენი წარსული სხვა ნიშნებისა და თვისებებისა მიხედვითაც აქვს დანაწილებული. ცხოვრების ზოგიერთი მოვლენა მას თავდაპირველ მოვლენად მიაჩნდა, მას მაგ. ეგონა, რომ „წესნი მთავრობათა საქართველოსათა არიან დასაწყისითგანვე“ (ბროს. 4, ბაქ. 2, ჯან. 3), მაშასადამე, ზოგი მოვლენანი ვახუშტის აზრით „წესნი დასაწყისითგანნი“ იყო, ადგილობრივი და ბუნებრივი.

მაგრამ ამ „დასაწყისითგანთა წესთა“ გარდა ქართველობაში გაჩნდა და შემოვიდა სხვადასხვა დროს სხვა, ახალი წესები და ჩვეულებანიც. ვახუშტი მაგ. ამბობს, „ამათ მთავრობისა წინათქმულსა წესსა შეეძინა, რათა აქუნდეს (მთავართა) მათ წესთა-თანა სასაფლაოდ საეფისკოპოზო ანუ მონასტრის ეკლესია, კვალად საყდარი კარისა მღვდლითურთ; აგრეთვე აზნაურსა სასაფლაოდ მონასტერი და ეკლესია სახლსა თვისსა მღვდლით, ხოლო წინა თქმულითა და ამით იწოდებოდნენ მთავარნი და აზნაურნი და თუნიერ ამათსა არა“ (ბროს. 28, ბაქ. 12, ჯან. 16), „კვალად ქრისტიანობის ეამსა შესძინეს წესნი ესენი“ (ბროს. 32, ბაქ. 14, ჯან. 18), საახალწლო და სააღდგომო (ბროს. 32—34, ბაქ. 14—15, ჯან. 18—20).

ამგვარ დროთა განმავლობაში გაჩენილ ცხოვრების მოვლენისათვის ვახუშტს დაურქმევია „შეძინებული წესი“ (ბროს. 28, ბაქ. 12, ჯან. 16). როგორც თვით მიმოხილვითგან ჩანს, ვახუშტი „შეძინებულს წესს“ ეძახდა როგორც ადგილობრივ ნიადაგზე აღმოცენებულს ახალს მოვლენას ან დაწესებულებას, მაგ. „ქყონდიდლობას“ (ბროს. 28, ბაქ. 12, ჯან. 16), ისე უცხო მეზობელთაგან შეთვისებულსაც, მაგ. „ათაბაგობას“ (ბროს. 28, ბაქ. 12—13, ჯან. 16—17).

ჩვენი მეცნიერი ისტორიკოსი განსაკუთრებულს ყურადღებას უცხოელთაგან შეთვისებულს დაწესებულებებსა და ზნე-ჩვეულებებს აქცევს. მას საგანგებოდ აღნიშნული აქვს, რომ „წესნი ესენი (ადგილობრივნი) რომელნიმე ფლობასა თათართა ყეენებისასა შეიშლებოდნენ, ვითარცა დაბლა ნოხთა ზედა სხდომანი, ეკლესიასა შინა მოუხდებლობა ქუდისა... არცაღა ბოდიშობდიან ქუდის მოხლითა და სხუანი უჯერონი მრავალნი, ვითარცა იტყვის ორკოლიანობასა და სამკოლიანობასა“—ო (ბროს. 36, ბაქ. 15, ჯან. 20). მაგრამ მართო მონღოლთა ძლიერების დროს-კი არა, არამედ შემდეგ დროსაც ვახუშტის დაკვირვებისამებრ საქართველოში შემოხიზნულა უცხო წესები და ჩვეულებანი: „სამცხეს და კახეთს, ჩვენი ისტორიკოსის სიტყვით; შემოერიათ — მათ ურუმთაგან და ამათ ყიზილბაშთაგან — წესნი რაიმე მათნი“ (ბროს. 36, ბაქ. 17, ჯან. 21). ამგვარ უცხოთაგან შეთვისებულ დაწესებულებათა და ზნე-ჩვეულებებისათვის ვახუშტს „შერეულნი წესნი“ (ბროს. 34, ბაქ. 15, ჯან. 20) დაურქმევია.

ღრმა დაკვირვებას, მაშასადამე, ვახუშტისათვის დაუხანგებია, რომ ძველი წესი დროთა განმავლობაში უცხო ერთა „ფლობას“ წყალობით შესაძლებელი იყო გადავარდნილიყო, ანუ როგორც იგი ამბობს „შეშლილიყო“ და ძველი წესის მაგიერ უცხოთაგან „შერეული წესი“ შემოსულიყო (იქვე). ამიტომ მან კარგად იცოდა, რომ ქართველებს „აწინდელთა ეამთა აქუნდათ წესნი იგინივე (ანუ ძველნი)

და შერეულნი ყიზილბაშთა“-გან (ბროს. 36, ბაქ. 17, ჯან. 21), ან, თუ დასავლეთს საქართველოს, ან შესხებეს ავიღებდით, უფრო „ურუმთაგან“ შერეული იყო (იქვე), რომ იმდროინდელი ქართველთა ცხოვრება ძველ ქართულსა, დროთა განმავლობაში შექმნილსა და უცხო ერთაგან შეთვისებულს დაწესებულებებს და ზნე-ჩვეულებებს შეიცავდა.

ვახუშტს აღწერილი და განხილული აქვს საქართველოს სამოხელეო წესწყობილებაც. ეს საგანიც მას სამად აქვს გაყოფილი: პირველად ჩამოთვლილი ჰყავს მოხელენი, რომელთა თანამდებობაც იმის აზრით ვითომც უძველეს დროითგანვე მოყოლებული თითქოს უცვლელად უნდა ყოფილიყო საქართველოში (ბროს. 18—22, ბაქ. 7—8, ჯან. 9—12). აქ მას უსარგებლია ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის თხზულებებით, მაგრამ ამას გარდა ბევრი სხვა ცნობებიც ჰქონია, რომელიც სხვა წყაროებითგან უნდა იყოს ამოღებული. ერთ-ერთ წყაროდ უეჭველია მას „ქარის გარიგებაც“ ექმნებოდა. დანარჩენ წყაროების შესახებ-კი ჭერჭერობით არა ვიცით რა. ეს-კია რომ ამ პირველს ნაწილში ვახუშტს ზოგი საეჭვო და შემდარი აზრი აქვს გამოთქმული. ცხადია ამასთანავე რომ ყველა ვახუშტის მიერ დასახელებულ მოხელეთა თანამდებობა შეუძლებელია საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების პირველ ხანას ეკუთვნოდეს (მაგ. ბოქაულთუხუცესი, ბოქაულნი და სხვა).

საქართველოს სამოხელეო ისტორიის მეორე დარგად ვახუშტს „შეძინებულნი წესები“ მიაჩნია და აქ განხილული აქვს მთავართა მდგომარეობა, მწიგნობართუხუცესის-ჰყონდიდელის და ათაბაგის თანამდებობათა დაწესება და მათი უფლებამოვალეობანი (ბროს. 28, ბაქ. 12—13, ჯან. 16—17). ეს საკითხი მეცნიერს ისტორიკოსს მშვენიერად აქვს შესწავლილი და მოთხრობილი. ამ შემთხვევაში მას თამარ მეფის ისტორიკოსისა და ვგონებ „ქარის გარიგების“ ცნობებით უსარგებლია.

კარგად აქვს ვახუშტს დაწერილი სამოხელეო ისტორიის მესამე ნაწილიც, რომელსაც სათაურად უწერია: „აწინდელის კელისუფალთა შეცვლილთა სახელთათქს“ (ბროს. 28—40, ბაქ. 17—18, ჯან. 22—23). მხოლოდ მეცნიერი ბატონიშვილი აქა-იქ სცდება, როდესაც მაგ. ამტკიცებს თითქოს მუშრიბი და ვაზირიც როსტომ მეფის მიერ შემოღებული შეცვლილი სამოხელეო სახელი ყოფილიყოს, ჩვენ დაჭეშმარიტებით ვიცით, რომ მუშრიბი დიდი ხნით როსტომზე უწინარეს შემოვიდა საქართველოში, ხოლო ვაზირობა ჩვენში მაინცდამაინც უკვე XII საუკუნემდე არსებობდა (იხ. ჩემი ქალი სამართლის ისტორია, მოკვლეობა).

მას აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოში თანამდებობის კაცნი ორ მთავარ ჯგუფად იყოფებოდნენ: ერთს შეადგენდნენ „სულიერნი“, ანუ სამღვდლოება, მეორეს „სოფლიერნი“ ანუ სახელმწიფო დაწესებულებათა მოხელენი (იქვე, ბროს. 10, ბაქ. 4, ჯან. 6). მაგრამ ვახუშტს მოხელეობა და წოდებრივობა ერთმანეთში არეული აქვს. ერთ ჯგუფში მას მოთავსებული ჰყავს: „პირველ ერისთავნი, ბ) მთავარნი, გ) აზნაურნი, დ) ვაჭარნი, ე) მსახურნი და ვ) მუშაკნი გლეხნი“ (იქვე, ბროს. 20, ბაქ. 4, ჯან. 6). ერისთავნი და მთავარნი თუ მოხელენი იყვნენ, აზნაურნი, ვაჭრები და გლეხები ხომ წოდებრიობის ცნებას ეკუთვნიან და ერისთავებთან საერთო რასაკვირველია არა ჰქონდათ რა. ვახუშტი-კი ამ შემთხვევაში როგორც ეტყობა წოდებრივობას და მოხელეობას ერთიერთმანეთში რევდა. სახელოვანს ისტორიკოსს ამგვარი შეცდომა უეჭველია იმიტომ უნდა მოსვლოდა,

რომ იმ დროს ერისთავობა და მთავრობა უკვე საგვარეულო თანამდებობად იყო ქცეული, — თუმცა ვახუშტმა ისიც კარგად იცოდა, რომ წინათ „ერისთავნი დაიდგინებოდნენ — მთავარნი და წარჩინებულნი და ძენი მათნი — შეცვლილებით“ (იქვე, ბროს. 12, ბაქ. 4—5, ჯან. 6), — და ამის გამო ერისთავნი და მთავარნი ვახუშტს განსაკუთრებულ წოდებრივ ჯგუფად სჩვენებია.

საზოგადოდ კი შეიძლება ითქვას, რომ ამ მიმოხილვაში ვახუშტს ბევრი საგულისხმეო ცნობები აქვს შეგროვილი, სრულებით სწორე აზრი და ღრმა დაკვირვება აქვს ჩართული, არა ერთი და ორი მოვლენაა ზედმიწევნით და გასაოცარის გონებადამხვილობით განმარტებული: მაგ. იქ, სადაც კერპთა დღესასწაულებია აღწერილი და ნათქვამია, რომ საქართველოში ღამისთევა და „როკვა ფერკისისა“, ანუ ფერხული ქრისტიანობის დროსაც ძველ კერპთთაყვანისმცემლობის ნაშთი იყო (ბროს. 24, ბაქ. 10, ჯან. 14), ან იქ, სადაც ახალწლისა და აღდგომის დღესასწაულის წესებია მოთხრობილი (ბროს. 32—34, ბაქ. 14—15, ჯან. 18—20), ან კიდევ, როდესაც მას საქართველოს შერეული წესები და სხვადასხვა კუთხის „აწინდელი“ წესები აქვს აწერილი და მათი სხვაობის ნამდვილი ბუნება და მიზეზი გამომკვლევებულია (ბროს. 36—38, ბაქ. 17, ჯან. 20—22), დასასრულ თუნდ იქ, სადაც ვახუშტს მთავართა და თავდაზნაურთა ძველსა და ახალს გვარებზე აქვს საუბარი (ბროს. 30—31 და 40—48, ბაქ. 13—14 და 18—20, ჯან. 17—18 და 23—29) და სადაც ისტორიკოსს სამართლიანად აღნიშნული აქვს, რომ ძველ წყაროებში ხშირად „მრავალნი... ერისთობით იწერვიან და გვარნი არა წარიწერვიან ცხადად საცნობელად“ (ბროს. 30, ბაქ. 13, ჯან. 18) და ამის გამო მათი გვარეულობის გამორკვევა ძნელია.

ყურადღების ღირსია, თუ რაგვარის საშუალებითა და რანაირის მეთოდების დახმარებით შესძლო ჩვენმა სახელოვანმა მეცნიერმა ისტორიკოსმა თავის საზოგადო მიმოხილვის დაწერა. მას ამ დარგში წინამორბედი არა ჰყოლია და არც ისეთი განსაკუთრებული თხზულება მოიპოვებოდა, სადაც ყველა ამ მიმოხილვისათვის საჭირო ცნობები თავმოყრილი ყოფილიყო. ამასთანავე მას „თავით თვისით“ არაფერი დაუწერია, არამედ მთელი მისი მიმოხილვა რთული სამეცნიერო შრომის ნაყოფია, ქართულ საისტორიო და სხვაგვარ წყაროების შესწავლასა, დაკვირვებასა და კვლევაზეა დამყარებული. მაშასადამე, ვახუშტი ისე მოქცეულა, როგორც მოიქცეოდა თანამედროვე მეცნიერიც. მას აუღია ქართული წყაროები და იქითგან ამოუკრებია ყველა ცნობები, რომელიც-კი, მისთვის გამოსადეგი იყო და ამ ქრონოლოგიურად და დარგებად დალაგებულ ცნობებისდა მიხედვით მას საზოგადო სურათი აღუდგენია.

ვახუშტის უმთავრეს წყაროდ, რასაკვირველია, ის საისტორიო თხზულებები იყო, რომელიც „ქ^აცა“-ში არის შეტანილი. ზოგჯერ მას აღნიშნული აქვს კიდევც: „ვითარცა იტყვს“ მემატანეო „მირიანისასა და აღმაშენებლისასა 5 (60) ათასსა მარადის მცველად მისად“ (ბროს. 14, ბაქ. 5, ჯან. 7), „ვითარცა იტყვს ორცოლიანობასა და სამცოლიანობასა“-ო (ბროს. 36, ბაქ. 15, ჯან. 20). მაგრამ სადაც ავტორს ამგვარი სიტყვა მოხსენებული არა აქვს, იქაც უმეტესად ცნობები ქ^აცაზე არის დამყარებული, როგორც მაგ. ცნობები წესებზე დასაწყისითგანთაზე¹ და პირვანდელ სარწმუნოებაზე (ბროს. 8—10, ბაქ. 3—4, ჯან. 3—5). კელისუფალთა შესახებ (ბროს. 18—22 და 38—40, ბაქ. 7—9 და 17—18, ჯან. 9—12 და 16—17),

მეფეთა კურთხევის შესახებ (ბროს. 26, ბაქ. 11, ჯან. 15), მთავართა გვარებზე (ბროს. 30—31, ბაქ. 13—14, ჯან. 17—18).

ქცის გარდა მას, როგორც ჩანს, სამეფო კარის გარიგების წიგნიც ჰქონია და რასაკვირველია ვახტანგ მეფის „დასტურლამალი“-ც. ამ წყაროებთან უნდა ჰქონდეს ჩვენს ისტორიკოსს ამოღებული ცნობები დარბაზობისა და საახალწლო-სააღდგომო ზნე-ჩვეულებათა და „აწინდელთა კელისუფალთა შეცვლილთა სახელთა“ შესახებ.

ზოგიერთს შემთხვევაში ვახუშტს სიგელ-გუჯრებითა და სხვაგვარ საბუთებით უსარგებლია. აქა-იქ ეს გარემოება თვით ავტორსაცა აქვს აღნიშნული; „რომელსა აცხადებს გუჯარნი და სიგელნი მათნი“-ო (ბროს. 42, ბაქ. 18, ჯან. 23), „ვითარცა აჩენს მამულნი და სიგელნი მათნი“-ო (ბროს. 44, ბაქ. 19, ჯან. 25). ამავე საბუთებზეა დამყარებული რასაკვირველია თავი „მეფეთა წერილისათჳს“ (ბროს. 48—50, ბაქ. 20—21, ჯან. 29).

მეთოდების მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ ქართველთა პირვანდელ და უძველეს ზნე-ჩვეულებათა შესახებ ისტორიულ ცნობების სიმართლის დასამტკიცებლად, ზოგჯერ თვით ამ ძველის-ძველ ზნე-ჩვეულებათა გამოსარკვევად ვახუშტი თანაშემწეობს ზნე-ჩვეულებებს აკვირდება და ამ დაკვირვების წყალობით კვლევის საგნის გამორკვევას ცდილობს. ვახუშტი მაგ. მოგვითხრობს ლეონტი მროველისა თანახმად, ვითომც ქართველებმა შინაურ არეულობათა და უცხო ერებთან აღრევის გამო „დაივიწყეს ღმერთი დამბადებელი თჳსი... და წესნი და ჩვეულებანი თჳსნი და იქმნენ ყოველთა წარმართთა უუწარმართესნი და უუსჯულოესნი: რამეთუ არღარა უწყოდნენ ნათესაობანი და შერეულ იყუნენ შეყოფითა... და კვალად შესძინეს ამას ზედა, რამეთუ რა მოკუდის ვინმე კაცი ანუ ბრძოლასა, მეორე ივასხის და სჭამდიან; ხოლო უკეთუ არა თვთ შესჭამდიან, ვითარცა იტყვის: „კარსნელთა ძართებს კოდმანელთა ხუთი მკუდარი ღლემდე“... შემდგომად შემოვიდა ალექსანდრე მაკედონელი. ამან მოსრნა შემოსრულნი წარმართნი სრულიად, თჳნიერ ქართლოსიანთა... და განწმინდა საქართველო ესევეითართა უკეთურებთაგან, რამეთუ გვამცნობენ სარკინეთით* ლტოლვილნი დიდონი, რომელნი აწამდე წესსა ამას ზედა დგანან, თჳნიერ კაცის კამისა“-ო (ბროს. 6—8, ბაქ. 3, ჯან. 3—4).

მეტად საგულისხმეოა ვახუშტის ზემომოყვანილი მსჯელობის მიმდინარეობა. ქართული საისტორიო წყარო, რომელიც ლეონტი მროველის კალამს ეკუთვნოდა, ქართველთა უძველეს რწმენისა და ზნე-ჩვეულებათა შესახებ მოუთხრობდა, რომ ქართველები თავდაპირველად ერთის ღმერთის თაყვანისმცემელნი იყვნენ, ხოლო შემდეგ მამა-პაპათა რწმენა დაივიწყეს და მაშინ „ცოლქმრობისათჳს არღარა უნდა ნათესავი და ყოველსა სულიერსა ჰამდეს, საფლავი არა იყო, მკუდარსა შესჭამდეს“-ო (ლეონტი მროველი. ცა მფთა *126, გვ. 13). ჩვენი ისტორიკოსი იმეორებს თავის წყაროს ცნობას, მაგრამ ამასთანავე გვამცნებს, რომ ეს ცნობა სწორე და ჭეშმარიტია და ამის დამამტკიცებელ საბუთად მას ხალხის თანამედროვე ზნე-ჩვეულება მიაჩნდა: რომ ქართველებს უძველეს დროს მართლაც

* მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ს და სხვებს შეეძლოთ „სარკინოზით“ აქვს, უნდა იყოს „სარკინეთით“, შუად. ვახუშტის გეოგრაფიის გვ. 169. ეს შეეძლოა უკვე დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე მ შენიშნა (ვახუშ. სქს ისტორია).

ასეთი ყოფა-ცხოვრება უნდა ჰქონოდათ, ამას „გვამცნობენ... დიდონი, რომელნი აწამდე წესსა ამას ზედა დგანან“-ო, ეხლაც ისეთივე ველურები არიან და იმავე საფეხურზე დგანანო.

ვახუშტის ლოლიკური მსჯელობა ამგვარია: დიდონი... არიან წილნი ლეკოსისა (გგრ^აფა ბროს. 324, ჯან. 168), რომელიც ქართლოსის ძმად ითვლებოდა, — ამგვარად დიდონი ქართველთა ნათესავეები არიან. ხოლო „იტყვან, ოდეს დიდმან ალექსანდრემ შემუსრა საარქინეთი, განხვრიტეს მთა იგი ამათ, მოვიდნენ და დაეშენნენ აქა“-ო (გგრ^აფა, ბროს. 326, ჯან. 169). ამ დიდობებმა კი ეხლაც „არა უწყიან სრულიად ღმერთი, არცა ნათესავი და ნათესაობა, ყოველსა სულიერსა სჭამენ; მოგვრის მამა თვისი მცირესა ძესა თვისსა ცოლსა და ვიდრე აღიზრდების ძე მისი იგი მცირე, თვთ მამა თანაყოფის აღრევითა დედაკაცსა მას, ხოლო ოდეს აღიზრდების ძე მისი, მაშინ მისცემს მას ძესა-დედაკაცსა მას ცოლად და განუყოფს შვილთაცა, რომელნი უვის მის დედაკაცისა თანა შობილი მამასა: ნახევარს მისცემს ძესა და არს ძე ძისა მისისა და ნახევარს დაიპყრობს თვთ და ძმა არს ძისა მისისა, ქალის ქრმისა“-ო (გგრ^აფა ბროს. 326, ჯან. 170). ერთი სიტყვით, ძველ ქართველებსავით არ „უწყოდნენ ნათესავნი და შერეულ იყუენ შეყოფითა“. ამის გამო ვახუშტს დაუსკვნია, დიდონი ქართველებთან ერთობის დროითგან მოყოლებული „აწამდე წესსა მას ზედა დგანან“ (გგრ^აფა, ბროს. 6—8, ჯან. 4), „მიერითგან არიან მასვე რაჭულსა და წესსა ზედა, ვითარცა ჩანს ქვევა-ზნეთა მათითა“-ო (იქვე, ბროს. 326, ჯან. 169). მაშასადამე, სახელოვანმა ისტორიკოსმა იცოდა, რომ ზოგიერთი ხალხური თანამედროვე ზნე-ჩვეულება და რწმენა შეიძლება ერის უძველეს-დროინდელ ყოფა-ცხოვრების ნაშთი იყოს. ვახუშტი ამასთანავე აკვირდებოდა ხალხის თანამედროვე ზნე-ჩვეულებას და ქართველი ერის პირვანდელი ხანის დამსურათებელ საისტორიო თხზულების ცნობებს აღარებდა და როცა მათ შორის მსგავსებასა ჰპოულობდა, მაშინ ხალხური რწმენა ან ჩვეულება „მიერითგან“ უძველესდროინდელი ხანის ნაშთად მიაჩნდა, ხოლო ისტორიის ამგვარ ცნობებსაც ქეშმარიტად სთვლიდა.

განსაკუთრებით საგულისხმეოა არის, რომ ვახუშტი, როგორც უკვე დავრწმუნდით, ქართველთა უუძველეს კულტურულ მდგომარეობის გამოსარკვევად ხალხურ ანდაზებითაც-კი სარგებლობდა და თანამედროვე ხალხური ანდაზები ერის ძველისძველი მდგომარეობის გამომხატველ სიტყვიერ ნაშთად მიაჩნდა*. ამგვარს მეთოდს თანამედროვე მეცნიერებაც ხმარობს ხოლმე და თუ წესიერად არის ნახმარი, საუცხოვო შედეგის მოტანა შეუძლიან.

საზოგადოდ ვახუშტი არა ერთხელ ცდილობს ხალხის თანამედროვე ცხოვრება-ჩვეულებაში ერის ყოფა-მდგომარეობის ძველის-ძველი ნაშთი ჰპოვოს და ამისდა მიხედვით ქართველთა თავდაპირველ სარწმუნოებისა და ყოფაცხოვრების სურათი აღადგინოს. მაგ. იგი ამტკიცებს, რომ კერპ-თაყვანისმცემლობის დროს ქართველებმა „უწყოდნიან დღესასწაულნი კერპთა, ღმერთთა თვისთა... და შემდ-

* რასაკვირველია, ვახუშტს ამ შემთხვევაში ზემომოყვანილი ანდაზა კარსნელთა შესახებ სწორედ ვერ გაუგია და ის ანდაზა ქართველთა კაცობრიობის დამამტკიცებელი კი არ არის, არამედ შურის და სისხლის ძიებისა. ანდაზის აზრი ამგვარია: კარსნელებს კოდმანელებისათვის 5 კაცი მოუკლავთ და კოდმანელებს თავიანთი მკვდრების სისხლი არ აუღიათ და კოდმანელებს 5 მკვდარი, ე. ი. 5 კაცის სისხლი მართებთო. მაგრამ თვით მეთოდი სწორეა და ეს გარემოებაა სწორედ საყურადღებო.

გომად თავყენისცემისა ჰყვიან ნადიმნი და განცხრომანი დიდითა ქამითა და ღვი-
ნის სმითა, როკვითა ფერკისითა, პურობითა, სახიობითა და ძნობითა სამ ღღე...
ხოლო ჟამსა ქრისტეანობისასა ნაკერპავთა მათ მათა მალალთა და ბორცვთა ზე-
და ესევეითარევე იყო განცხრომა-როკვანი. ამისთვის აღაშენეს მათ ზედა ეკლესია-
ნი და ჯვარებობდიან (sic) მუნ, ვითარცა აწ ფერკისა სიმღერითა გაათენიან“-ო
(გგრ-ა ბროს. 24—26, ბაქ. 10—11, ჯან. 14).

ვახუშტი ამტკიცებს აგრეთვე, რომ ქართველები თავდაპირველად „ტაბლასა
ზედა სქამდინ და ნადიმობდნენ, სკამთა ზედა სხდიან, ბოლიშობდიან ქუდის მოხ-
დით, ვითარცა აწ მთის კაცნიცა“-ო (იქვე, ბროს. 22, ბაქ. 9, ჯან. 12).

ვახუშტს ისიც-კი აქვს აღნიშნული, რომ ზოგიერთი ხალხური ზნე-ჩვეულება
განზრახ იყო მოშლილი და ამოფხვრილი. მაგ. მიცვალებულის დატირებისა, გლო-
ვისა და დასაფლავების ბევრი ძველი წესი თურმე „მოშალა ჟა (91) მეფემან გიორ-
გომ, რაჟამს მოვიდა მისა პატრიარქი იერუსალიმისა“-ო (იქვე, ბროს. 24, ბაქ. 10,
ჯან. 13).

დიდებულ ისტორიკოსის გონებამახვილმა და ღრმა აზროვნობამ ქართველი
ერის წარსული ცხოვრების ისეთ სფეროსაც-კი მიაქცია ყურადღება, როგორცაა
ქართველთა სამოსელისა. თავსაბურავისა და ფეხსაცმელის ისტორია. ქართულ
მწერლობაში წინათ ამ საკითხისათვის არავის ყურადღება არ მიუქცევია. ამ საქ-
მეშიაც ვახუშტმა თავოსნობა გამოიჩინა, ამ შემთხვევაშიც პირველობა მას ეკუთვ-
ნის. მას ჯერ მოკლედ, მაგრამ მაინც მკაფიოდ და ნათლად ქართველთა თავის-დრო-
ინდელი ჩაცმულობა აქვს აღწერილი, შემდეგ ძველებური საბურავ-ტანთსაც-
მელ-ფეხსაცმელი აქვს დახასიათებული. ვახუშტმა კარგად იცის, რომ ქართველ-
ებს „პირველ, ერთმეფობასა შინა, სცმიათ სხვა-გვარ“, ვიდრე მის დროს ეცვათ
(იქვე, ბროს. 64, ბაქ. 27, ჯან. 37). ამის გამო ძველებური ჩაცმა-დახურავც მას
შესაფერის სიცხადითა და დაკვირვებით აქვს დასურათებული. მკითხველს ალბათ
უნებლიედ თავში აზრი გაუელავს, მერე საითგან უნდა სცოდნოდა ვახუშტს
ქართველთა ძველი ტანისამოსი და თავსაბურავ-ფეხსაცმელი? მართლაც-და
ეს საკითხი საყურადღებოა და მეთოდოლოგიურადაც დიდმნიშვნელოვანი
არის..

როგორც ყოველთვის აქაც ვახუშტს დაუსაბუთებლად არა აქვს რა ნათქვამი
და თავისი აღწერილობის სიმართლის დასამტკიცებლად იგი ამბობს: ძველად ქარ-
თველებს ამგვარად ეცვათ და ეხურათო, „ვითარცა იცნობიან ნახატებთა ზედა“-ო
(იქვე, ბროს. 64, ბაქ. 27, ჯან. 37). მაშასადამე, მეცნიერ ბატონიშვილს ქართულ
ისტორიულ ჩაცმა-დახურავის გამოსარკვევად საისტორიო მხატვრობისათვის მიუ-
მართავს, ეკლესიების კედლებზე და ხელთ-ნაწერებში შენახული ძველი სურათე-
ბისდა მიხედვით გამოურკვევია მას ეს დიდმნიშვნელოვანი და საგულისხმიერო
საკითხი. საუცხოვო და ამასთანავე თითქმის ერთადერთი მეთოდოლოგიური სა-
შუალება არის!

ვახუშტის ღვაწლი მეცნიერების ამ დარგშიაც იმაში მდგომარეობს, რომ მან
პირველად მიაქცია ამ საკითხს ყურადღება და მერმინდელ მკვლევართ თვით ის
გზაც უჩვენა, რომლითაც სიარული მათ დიდს და ძვირფასს მასალას შესძენდა. მაგ-
რამ ქართული მერმინდელი საისტორიო მწერლობა (XVIII—XIX საუკ.) იმდენ-
ად სუსტი იყო, რომ ამ დიადი საქმის განგრძობა ვერ შესძლო. ჯერ კიდევ 1885
წელს დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე ამ საგანზე ამბობდა: იგი „აქამომდე არ არის შესწავლუ-

ლი და ამისათვის რა გვარი ტანსაცმელი ყოფილა „ერთმეფობის დროს“, ანუ უწინ, ამაზე ჭერჭერობით ვერას ვიტყვი“-ო (ვახუშტის საქ. ისტორიის გვ. 27, შენ. 1). ქართულ თანამედროვე მწერლობაში იმ გამოკვლევების გარდა, რომელიც ამ წიგნის ავტორის ჭერ დაუბეჭდავ „ქლი ხელოვნების ისტორია“-ში არის შეტანილი, მეტი ჭერ-ჭერობით არაფერია გაკეთებული. ეს გარემოებაც საუცხოვოდ ამტკიცებს ვახუშტის სიდიადეს და იმასაც, თუ რამდენად უსწრო მან თავის დროს და ხანას.

ბატონიშვილ ვახუშტის დიდ ღირსებად აგრეთვე უნდა ჩაითვალოს, რომ ის ყველა თავის საისტორიო წყაროებს ასახელებს. მას წყაროების ნუსხა აქვს შედგენილი და „სახელნი წიგნებთა“ (sic) მოყვანილია საისტორიო თხზულების ბოლოში. იგი ამბობს: „ქორონიკონები ჩვენ მიერ პოვნილნი წიგნებთა შინა და სახელები წიგნებთა არიან ესენი: იმერული ძველი გარიგების წიგნი, დავითნი მესხური ხუთ წიგნად განყოფილი, იმერული სძილისპირი ეტრატისა, ტლამაძის აღმოწერილი ქორონიკონები, გუჯარნი ბარათიანთა, თუმანიანთა და სხვათათა, ქართლის ცხოვრებათაგან ძველთა და ახალთა და სხვათა ჟამნ-კანონთაგან, სახარებათა და საეკლესიო წიგნებთაგან (sic) და სპარსულთა ქორონიკონებთაგან აღმოწერილთა არიან ესენი, თათრული შიგ უწერია“-ო (ქცა II, ჩუბ. გვ. 237, ქიქ. გვ. 360).

თუმცა ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში ზოგს ისტორიკოსს თავისი წყაროები მოხსენებული აქვს (მაგ. გიორგი მთაწმიდელს, ეფრემ მცირეს), მაგრამ წყაროების სრული ნუსხა ცალკე და საგანგებოდ მხოლოდ ვახუშტს აქვს მოყვანილი. ამასთანავე განახლების ხანის ისტორიკოსთა შორის ამ მხრივ იგი სხვებზე მალა დგას იმიტომ, რომ ფ. გორგიჯანიძეს და ვახტანგის „სწავლულ კაცებს“ მართო დარგები აქვთ აღნიშნული, ვახუშტს-კი თავის ნუსხაში თვით წყაროების სათაურებიც მოუხსენებია. მთელ ქართულ საისტორიო მწერლობაში იგი მხოლოდ გიორგი მთაწმიდელსა და ეფრემ მცირეს ჩამოუყარდება იმ მხრივ, რომ მათ წყაროები უფრო ნიშანდობლივ აქვთ დასახელებული იქვე, სადაც ამა-თუ-იმ წყაროთგან ამოღებული ცნობაა მოყვანილი, ვახუშტს-კი ამგვარად თავისი თხზულება მხოლოდ აქა-იქ და უფრო იშვიათად აქვს დასაბუთებული და ამის მაგიერ მას თხზულების ბოლოში წყაროების საზოგადო ნუსხა დაურთავს.

ვახუშტის მეორე დიდ ღირსებად უნდა ვიცნათ, რომ მან ყოველგვარ საბუთებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიანიჭა და საქართველოს ისტორიისათვის უხვად სარგებლობდა. თუმცა ამ მხრივ თაოსნობა მას-კი არ ეკუთვნის, არამედ თვით ვახტანგ VI-სა და მის „სწავლულ კაცებს“, რომელთაც სიგელ-გუჯრები შეპყრიბეს და იქითგან ამოღებული ცნობები თავიანთ შრომაში შეიტანეს, მაგრამ სიგელ-გუჯრების არსებითი მნიშვნელობა XIV—XVII ს-ების საქართველოს ისტორიისათვის მხოლოდ ვახუშტმა გამოარკვია: მხოლოდ მან სცნო საბუთები განსაკუთრებულ ნდობის ღირსად, როდესაც სხვა წყაროების ცნობებს ცხადი შეუთანხმებლობა ეტყობოდა.

საკმარისი იყო სახელოვანს ქართველს მეცნიერს კიდევ ერთი ნაბიჯი გადაედგა, რომ მას სრულ ჰემმარიტებამდის მიეღწია. მაგრამ მას ეს ნაბიჯი არ გადაუდგამს და სწორედ ეს იყო, რომ ვახუშტის მუშაობას ამ მხრივ ზოგჯერ სასურველი შედეგი არ მოჰყოლია და აქა-იქ შეცდომაც ჩაუდენინებია. ვახუშტი საბუთებისადმი გადამეტებული ნდობით იყო გამსჭვალული და თითქოს ფიქრადაც არ მოსდიოდა, რომ

საბუთი შეიძლება ან ყალბი იყოს, ან მერმინდელი გადამწერის მიერ, თუ რომ ისტორიკოსს საბუთის დედნის მაგიერ მხოლოდ პირი ჰქონდა ხელთა, დამახინჯებული და უვარგისი ყოფილიყო.

ძველ საქართველოშიაც რომ ყალბი საბუთები მოიპოვებოდა და მათი პატრონები ამ საბუთებს ნამდვილ და „მოუღკვარ“ სიგელ-გუჯრებად ასალებდნენ, ამის შესახებ ცნობებიც მოგვეპოვება. თ. ჟორდანიას „ქრონიკებ“-ში ერთი XV საუკ., ალბათ კახთა მეფის ალექსანდრეს ქართლისა კათოლიკოსის შიოსადმი ნაბოძები „სიგელი და ნიშანი“ არის გამოქვეყნებული, რომელშიაც ნათქვამია, რომ მცხეთის საკათოლიკოზო საყდრის მამულების მოსაზღვრენი შემოსცილებიან და მიწების დაჩემებას ლამობდნენ და მათ შორისო „ქაეჭავაძესა ფაროდინს ზეკნელის ძისა პროკოპისთვის, ნატყუარი სიგელი დაეწერიან ვანათისა, ვარცისა და დუმასუბნისა და რაგვარცა ტყუილი იყო, აგრე გავაცუდეთ“-ო (ქკბი II, 244). მაშასადამე, ყალბ საბუთს მაშინ „ნატყუარი სიგელი“ რქმევია და ამგვარი საბუთების პატრონი სასამართლოს არ მოპრიდებიან და იქაც წარუდგენიათ, რომ ამ გზით საქმე მოეგოთ.

საქართველოში ყალბი საბუთების არსებობა ვახტანგ VI-ის კანონებითგანაც ნათლად ჩანს. იქ საგანგებოდ განსაზღვრულია კიდევ, რომ სასამართლოში მოტანილი საბუთები მოსამართლეებმა თავდაპირველად უნდა გულდასმით განიხილონ, საბუთს „გაუსინჯონ ბეჭედი, ქორონიკონი. დამწერი და მოწამე ამიტომ, რომე ბევრს ტყუილადც მოიგონებენ“-ო (§ 143, შეად. აგრეთვე § 213).

რაკი ზემომოყვანილ ცნობებითგან ცხადად მტკიცდება, რომ ძველ საქართველოშიაც „ნატყუარი“ საბუთები მოიპოვებოდა, ამიტომ ჩვენთვის დღესაც ნათელი უნდა იყოს, რომ მკვლევარმა საბუთებითაც ფრთხილად უნდა ისარგებლოს, მაინცდამაინც თავდაპირველად მათი ღირსება უნდა გამოარკვიოს, ხოლო შემდეგ მათი ცნობებით ისარგებლოს ვახუშტს-კი აქ გარემოებისათვის ჭეროვანი ყურადღება არ მიუპყრია და საბუთებისადნი გადამეტებულს ნდობას წაუტყუებია. იგი ხშირად სარგებლობს და უტყუარ საბუთად მოჰყავს მაგ. ბარათიანთ გუჯარი (იხ. უწყებულება მკითხველთათვის, ჩუბ. გვ. 3, 5, 8 და სხვაგან. ჰიჭ. 6, 9, 12 და სხვაგან). ეს საბუთი ე. თ ა ყ ა ი შ ე ი ლ მ ა გამოსცა (იხ. Еще один из источников „Истории Грузии“ царевича Вахушта ЗВОРАО, წ. VIII, გვ. 113—127) და თუმცა ვახუშტს ბარათიანთ ბეთანიის გუჯრის თვით დედანი ჰქონია ხელთა, რომელიც უეჭველია შენახულ პირზე უკეთესი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ამ გამოცემულ პირითგანაც ნათლად ჩანს, რომ ეს გუჯარი თუ პირდაპირ „ნატყუარი“ საბუთი არ არის, მაინც ნამდვილ და უტყუარადაც ვერ ჩაითვლება და ისტორიისათვის სრულებით გამოუდგარია, რათგან ზღაპრულს ცნობებს შეიცავს.

თუ გავიხსენებთ, რომ ეხლაც-კი ქართულ საისტორიო მწერლობაში საბუთების სინამდვილეს დაუეჭველობას არავინ აქცევს ყურადღებას და ეხლაც არა ერთი და ორი „ნატყუარი“ სიგელ-გუჯარი ნამდვილ და ჭეშმარიტ საბუთად არის ცნობილი, მაშინ ცხადი იქმნება ჩვენთვის, რომ ვახუშტს ეს ნაკლი უფრო მიეტევებოდა.

ზემომოყვანილი ვრცელი განხილვის შემდგომ ვახუშტის დიადი ღვაწლი საქართველოს და ქართულ საისტორიო მეცნიერების წინაშე თვალწინ წარმოგვიდგება. ქართულ საისტორიო მწერლობაში პირველმა მან შეჰქმნა მძლავრი კრიტი-

კული მიმართულება. წყაროებისადმი წინანდელ სრულ და განუსაზღვრელ ნდობის მაგიერ, იგი გაბედულად მათ კრიტიკულს განხილვას შეუდგა, მათი სხვადასხვაგვარი ნაკლულევიანება გამოააშკარავე და შეძლებისდაგვარად შეასწორა. ვახუშტის თამამმა და საფუძვლიანმა კრიტიკულმა განხილვამ ქართველ იმდროინდელ მეცნიერებსა და ისტორიკოსებს დაანახა, რომ ქცა და ვახტანგის სწავლულ კაცთა ნაშრომი არც ყოველის მხრივ იყო სრული და არც უაღრეს ჰემმარიტების განხორციელებად ჩაითვლებოდა ყველგან და ყველაფერში, არამედ რომ აქა-იქ ცნობებიც აკლდა (ქცა-ს) და შეესებაც ესაქიროებოდა, ბევრგან ისეთი შეცდომებიც იყო შეპარული (ქცის გაგრძელებაში), რომელთა გაუსწორებლობა მიუტყვებელ ცოდვად უნდა ჩათვლილიყო. თუ ამასთანავე გავიხსენებთ ვახუშტის სწორუპოვარს საქართველოს გეოგრაფიულს აღწერილობას და მის შესანიშნავს საქართველოს ისტორიულ-ფილოსოფიურ საზოგადო მიმოხილვას, მაშინ მისი სიდიადე უცილობელი იქმნება ჩვენთვის და XVIII საუკ. ქართულ მწერლობაში ნამდვილ უებრო ბუმბერაზად წარმოგვიდგება²¹.

პართლის ცხოვრების გაგრძელების გადაკეთება

სახელოვანმა მეცნიერმა ბატონიშვილმა ვახუშტმა, როგორც უკვე ვიცით, „სწავლულ კაცთა“ მიერ შედგენილი შრომა მკაცრად განსაჯა და სრულებით უვარგისად სცნო: იმდროინდელ განათლებულ ქართველ საზოგადოებას ნათლად დაანახვა, რამდენი შეცდომები იყო შეპარული ამ შრომაში. ამის გამო ვახუშტმა, როგორც ვიცით, თითონ შეადგინა საქართველოს ისტორია გიორგი ბრწყინვალისთან მოყოლებული თავის დრომდის, რომელშიაც მათიანისებური ელფერი და თვით წყაროების ცხადი კვალი თითქმის სრულებით წარხოცილია და ისტორიის სახით არის შედგენილი.

უეჭველია, ვახუშტის მკვეთრი და სამართლიანი კრიტიკის ზეგავლენით აიხსნება ის გარემოება, რომ ვილასაც ჯერ ჩვენთვის უცნობს ისტორიკოსს ქ¹ცის გაგრძელება თავითგან ბოლომდის სრულიად გადაუკეთებია და ხელახლად დაუწერია. ეს ის თხზულებაა, რომელიც „პირველ და მეორე ქ¹ცის გაგრძელებად“, აგრეთვე „შედგე“ ქ¹ცად არის ცნობილი და ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ მ ა ხელახლად დაბეჭდა მ²მ დფ³ლ ქ¹ცის დამატებად (გვ. 850—973), ხოლო „პარიზის ქრონიკის“ სახელით ცნობილი მათიანე ბროსეს გამოცემითგან ზ. ჭიჭინაძემ გადმობეჭდა (ტფილისი 1903 წ.).

ქ¹ცის გადაკეთებული პირველი და მეორე გაგრძელება 1605 წლამდე არის მოყვანილი და ამაზე სწყდება (Опис. II, 91 და დამატ. 972). „პარიზის ქრონიკა“ — კი ვახტანგ VI-მდე, 1703 წლამდე არის მოყვანილი (იქვე, 91 და პარიჟ. ქრ. გვ. 76).

როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა (იხ. აქვე ქ¹ცის გაგრძელება), ამ ორისავე გაგრძელების აღმწერი ერთი კაცი უნდა ყოფილიყო და არა მეცნიერთა ჯგუფი. თვითოეულს თხზულებას ცალკე შემდგენელი ჰყოლია. მაშასადამე, თვით მუშაობაც „სწავლულ კაცთა“ ნაწარმოებისაგან არსებითად განსხვავდებოდა: იქ ჯგუფობრივ ერთობლივ მოღვაწეობის ნაყოფი იყო, აქ-კი თითო ადამიანის პირადი შრომაა. ამას გარდა საკმარისია „სწავლულ კაცთა“ თხზულება და (პირველი და მეორე) გაგრძელებანი გულდასმით გადაიკითხოს ადამიანმა, რომ ცხადად დარწმუნდეს, თუ რა არსებითი განსხვავებაა მათ შორის. ამიტომ ე. თაყაიშვილი შემეცდარი უნდა იყოს, როდესაც ჰსურს ეს გაგრძელებანიც ვახტანგისეულად აღიაროს და ამტკიცებს, ვითომც აქ მხოლოდ აქა-იქ ტექსტი ყოფილიყოს ვახუშტის ბრძანებისაებრ გადაკეთებული* (Опис. II, 132). პირიქით, როგორც ქვემოთ გამორკვეული იქმნება, აქ თავითგან ბოლომდის ყველაფერი ხელმეორედ არის გადაკეთებული.

ეს ორი გაგრძელება ნამდვილად ერთი თხზულების, ერთი გაგრძელების ორი ნაწილია. მის შემდგენელს უმეტესად იგივე წყაროები ჰქონია, რაც „სწავლულ კაცებს“:

* „Текст отчасти переделан по указаниям Вахушта“.

1) იგივე სპარსთა და სომეხთა „ცხოვრებანი“, სპარსულ და სომხურ საისტორიო თხზულებათაგან ამოღებული და გადმოთარგმნილი ცნობები ლანგთემურის სომხეთში და საქართველოში შემოსევის შესახებ (შეად. ნაშრომი, გვ. 18-20 და 33; დამატ. გვ. 856, 857). თუ „სწავლულ კაცებს“ ნათქვამი აქეთ: ლანგთემურის „ცხოვრება... ვრცლად წერილ არს ცხოვრებასა შინა სპარსთასა, ხოლო ჩვენ აღვსწერეთ ყოველივე მოსვლა მისი ქართლად და აობრება ქართლისა“-ო (ნაშრომი, 33); ქ-ის გაგრძელების ხელმეორედ გადამკეთებელიც იმავე წყაროს ასახელებს: „ვრცლად ცხოვრება მისი (ე. ი. ლანგთემურისა) წიგნთა შინა სპარსთასა განმარტებით წერილ არს და სომეხთაცა სხვებრ რადმე აღუწერიათ“-ო (დამატ. 856), „ესრეთ... ცხოვრებასა სომეხთასა განმარტებით წერილ არს“-ო (იქვე, 857).

სამწუხაროდ ვახტანგის „სწავლულ კაცთა“ ნაწარმოებს ხელთნაწერში ფურცლები სწორედ იმ შესატყვისის ადგილს აკლია და ამის გამო ჯერ არაფრის თქმა არ შეიძლება იმის შესახებ, „სწავლულ კაცებს“-აც ქ-ის ხელმეორედ გადამკეთებელსავეთ სპარსელ ისტორიკოსის ისკანდერ მუნშის თხზულებით უსარგებლიათ, თუ არა?

2) სწავლულ კაცებსავეთ (ნაშრომი, 36—41) ქ-ის გაგრძელების ხელმეორედ გადამკეთებელსაც ბაგრატ და კონსტანტინე მეფეთა „ცა“-ც ხელთა ჰქონია (დამატ. 892, 899, 900—903). იმათსავეთ (ნაშრომი, 47—50) ამასაც (დამატ. 905—912) ცნობები კახეთის ისტორიისათვის რომელიღაც კახურ მატრიანთგან უნდა ამოეღოს. იმათსავეთ (ნაშრომი, 46—47) მასაც (დამატ. 905) ხელთა ჰქონია გელათური მატრიანე. სამწუხაროდ „სწავლულ კაცთა“ ნაწარმოებს ხელთნაწერში შესატყვისი ფურცლები აკლია და ამის გამო ჯერ არ ვიცით, მათაც ქ-ის გაგრძელების გადამკეთებელსავეთ მესხური დავითნის მატრიანით უსარგებლიათ, თუ არა?

ის მაინც ცხადია, რომ სწავლულ კაცებსავეთ ქ-ის გადაკეთებულ გაგრძელებისა და ე. წ. „პარიზ. ქრ.“-ის შემდგენელთ იგივე მესხური დავითნის მატრიანე ჰქონიათ წყაროდ, რომელიც შესაძლებელია ამ მატრიანის დაკარგული ნაწილი იყოს (იხ. აქვე, გვ. 271—280, მესხური დავითნის მატრიანე). ამ აზრს შემდეგი შედარება დაამტკიცებს:

„სწავლულ კაცთა“ ქ-ის გაგრძელება:

„მერმე ვითარცა წესი არს და ჩვეულება ეშმაკისა, აღძრნა ეშმაკმან მოძულემან კეთილისამან თათარნი ქრისტიანეთა ზედან: და შეკრბა სიმრავლე ურიცხვი თურქმანთა და მომართეს სამცხეს... და აახლო ყეენმანცა ერთი თავადი და მისი ლაშქარი: ჩაუდგეს სამცხეს და იავარ ყუეს ქუეყანა მათი: მოადგეს ციხესა ახალციხესა, ბრძოდეს დიდხანს: და ვერლარა დაუდგნა სიმაგრემან, გატეხეს და დავეს ქალაქი და დაიპყრეს კელთა

ქ-ის გადაკეთებული გაგრძელება:

„მერმე ვა წესი არს და ჩვეულება ეშმაკისა, აღძრნა ეშმაკმან მოძულემან კეთილისამან თათარნი ქრისტიანეთა ზედა, შეკრბა სიმრავლო ურიცხვი თურქმანთა და მომართეს სამცხეს... და უბრძანა ერთსა თავადსა და ლაშქარსა მისსა რათა ჩაუდგეს სამცხეს: ჩაუდგნენ და მოიცვეს სრულიად და იავარ ყვეს ქვეყანა სამცხისა: და მერმე მოადგეს ციხესა და ქალაქსა ახალციხისასა, კბრძოდეს დიდხანს და ვერლარა დაუდგნა სიმაგრემან,

მესხნი დარბაისელნი ციხოვანნი“ და შემდეგი (ნაშრომი 38).

გატეხნეს ციხე და დაწვეს ქალაქი და იპყრეს მესხთა დარბაისელნი ციხოვანნი“ და სხვა (დამატ. 898).

დასასრულ: „სწავლულ კაცებ“-სავით, რომელთაც ალექსანდრე მეფისა და „მის ჟამისა“ ისტორიისათვის „ძველთა გუჯართა“ ცნობებით ისარგებლეს (ნაშრომი, 36 და 34—35) ქ-ის გაგრძელების გადამკეთებელსაც ალექსანდრე მეფის საბუთები ჰქონია წყაროდ (დამატ. 888—890).

მაგრამ ამ საერთო მასალებს გარდა ქ-ის გაგრძელების გადამკეთებელს სხვა, ახალი წყაროებიც შეუტროვებია და თავის შრომაში შეუტანია, მაგ. „ძველი ერისთავთა“, რომლისაგან ამოღებულ ცნობითაც იწყება სწორედ ქ-ის გადაკეთებული გაგრძელება (შეად. დამატ. გვ. 850—855, 857 და 858 ქ-ებს II, 5—11 და 15).

მხოლოდ თავდათავს განსხვავებას „სწავლულ კაცთა“ თხზულებასა და ქ-ის გადაკეთებულ გაგრძელებას შორის წყაროების სხვაობა-კი არ შეადგენს, არამედ თვით სამწერლობო მუშაობის თვისებების სხვაობა. „სწავლულ კაცთ“ საისტორიო წყაროებითგან და საბუთებითგან უმეტეს შემთხვევაში მხოლოდ ცნობები აქვთ ამოკრებილი, თვით ამონაწერებში საბუთების დედნის ენა-კი დაცული არ არის, არა ერთხელ დამახინჯებულია კიდევ. ქ-ის გაგრძელების გადამკეთებელსა და შემავსებელს მთელი ეს შრომა ხელმეორედ გაუწევია: იგივე მასალები და საბუთები აუღია, თვით საბუთების რიცხვიც გაუმრავლებია, უფრო მეტი ცნობებიც ამოუღია, ამასთანავე ამოკრებილი ცნობებიც დედნებითგან სიტყვა სიტყვით გადმოუწერია. ეს ჩვენთვის ცხადი იქმნება, როცა განვიხილავთ, თუ როგორ არის ამ ორ თხზულებაში აღწერილი მეფე ალექსანდრე I-ის მოღვაწეობა.

„სწავლულ კაცთა“ ცნობებიც ამ მეფის შესახებ საბუთებითგან არის ამოღებული, მაგრამ ჭერ ერთი, რომ მეტად ცოტა არის მოთხრობილი, მეორე ის, რომ თვით ცნობებიც ისე სიტყვა-სიტყვით არ არის მოთხრობილი, როგორც დედანშია. აი ალექსანდრე მეფის შესახებ იქ რა სწერია: „დაჯდა... ალექსანდრე ქრისტეს აქათ ჩუიბ (1412): და იყო მას ჟამსა შინა კოზი დავით: და მოკუდა კზი დავით და დაჯდა ელიოზ: მოკუდა ელიოზ კზი და დაჯდა თეუოდორე: მოკუდა კოზი თეუოდორე და დაჯდა შიო: და ამა ალექსანდრე მეფემან მატა სხვათა მეფეთა ქართლისათა სიკეთითა: რამეთუ იყო კაცი მეცნიერი და მოშიში ღთისა და ელმოდა გული მოკრებისათვის წმიდისა კათოლიკე ეკლესიისა: და არა ჰქონდა ღონე აღშენებისა: ამისთვის რომე ქუეყანა ლანგთემურისაგან მოკრებული იყო: საუნჯე არლარა ჰქონდა. მოიპოვა ღონე ესევითარი და დაზღვა (sic) იმერთა და ამერთა, ზემო ქართლსა და კახთა კომლზუედ ექუსი შაური. ყოველს წელიწადს ამა მალს გამოართმევდა: და ამით იწყო შენებად მცხეთისა: და რუის (sic) ღთაებისა საყდრისა: და დაშვრებოდა დიდად: და ხანსა რაოდენსამე შინა აღასრულა და შეამკო ყოველითა სამკაულითა: და შესწირნა სოფელნი და აგარაკნი. იმერთა და ამერთა, ზემოქართლისა და კახთა: და იმეფა კეთილად და მშვიდობით: და ხანსა რაოდენსამე შინა გარდაიცვალა ამიერ სოფლით“ (ნაშრომი, გვ. 34—35).

ქ-ის გადაკეთებულს გაგრძელებაში ალექსანდრე I-ის მეფობა ვრცლად არის აღწერილი და მრავალ საყურადღებო ცნობებითაა სავსე, რომელნიც, რო-

გორც უკვე თ. ჟორდანიამაც აღნიშნა (ქკბი II, 219), ამ მეფის სიგელ-ბითგან არის ამოღებული. რომ ამ აზრის სიმართლე სრულებით ცხადი იყოს, ქვე-მთ მოყვანილი იქმნება ქ-ის ვადკეთებულ გავრცელების ცნობები ალექსანდრე მეფის შესახებ და გვერდით თვით იმ საბუთებითგან ამოღებული შესატყვისი ამონაწერები იქმნება, რომლებითაც თვით ვადამკეთებელს უსარგებლია. ალექსანდრე I-ის მეფობის დასაწყისი მას ისევე სიტყვა-სიტყვით ამოუწერია „სწავ-ლულ კაცთა“ თხზულებითგან, როგორც ზემომოყვანილს ამონაწერშია. მაგრამ შემდეგ-კი სურათი „ცვლება. აი ამისი დამამტკიცებელი რამდენიმე მაგალითიც:

ქ-ის ვადკეთებული გავრცელება

...„დაქდა... ალექსანდრე ქკსა რა (გვ. 887)... იყო მაშინ ყოველი ესე საქართველო უსჯულოსა თემურისაგან უნუგეშისცემოდ განსრული და სრულ-ლიად აოკრებული დედა-ქალაქი მცხეთა, დიდი წმიდა კათოლიკე ეკლესია და აგრეთვე ყოველნივე ეკლესიანი, საყდარნი და ციხენი ყოველნივე სწდ საფუძვლითურთ დაექცია და მოეოკრებინა და ყოველნი სულნი ქრისტიან-ენი დედაწულითურთ ტყვე ექმნა. ესე (მეფე ალექსანდრე) იავარ ნაქმარ ქართლზე მეფე იქმნა: ამის მეფობამდე მუდმივი ტყვენვა, რბევა და მოოკრება ჰქონდა ქვეყანასა ჩვენსა, რომელ ქართლი დიდად შემცი-რებულყო მრავლის ტყვენვისა და რბევისაგან და არა სადათ აღუჩნდა ნუგეშინის მცემელი. ვემდის არა მეფე იქმნა დიდი ალექსანდრე: ამან იწყო ბრძოლა უსჯულოთა მათდა მრავლის ბრძოლითა და ზეგარდამო შემწეობითა განასხნა ყოველნი უსჯუ-ლონი საზღვართაგან საქართველოს-ათ“: (დამატ. გვ. 888).

... „მეფის ალექსანდრეს აღმზრდე-ლმან მრავლის კირნახულებითა ბე-ბია მისმან ქუცნა ამირეჯიბის მეუღლე ყოფილმან რუსა, ამან იწყო მრავლის ღვაწლითა და გულისმოდგინებითა აღ-შენებად წმიდისა სვეტის-ცხოველისა: პირველად მოკაზმა და იწყო შენებად სვეტთა საყდრისათა და ვერლარა

ალექსანდრე I-ის სიგელები:

... „ქკსა რა: მეფედ დავკედ [ყო-ველი საქართველო თემურისაგან [აოკრებული] და ქართლი უნუგეშის-ცემოდ განსრული დაგვხუდა, ესრეთ რომილ უსჯულო [იგი შემოვიდა] სა-ქართველოს ქკსა: პმ: და ვიდრე ჩნად მეფობისა დაკირვადმდე ესრეთ განსრულ[იყო]... თავად დედაქალა-ქი მცხეთა და რაოდენნი საქართველო-სა საყდარნი და ეკლესიანი და ციხე-ნი იყუნეს ყოველნი დაექცივნეს სა-ფუძვლითურთ და სწდ საქართველო ტყუე ექმნეს და ჩუენის მეფობისა და-კირვადმდე მუდამი ტყუენვა და რბე-ვა იყო საქართველოსა: და მოოკრ-და და იავარ იქმნა და ყოვლადე ძა-ლი და ნუგეშინისცემა არსით ჰქონდა: და... ვიწყე ბრძოლად უსჯულოთა და განვასხენ მზღუართაგან ჩუენთა“... (ალექსანდრე მეფის 1440 წლ. სიგე-ლი, ქკბი II, 247—248. იხ. გვ. 247 ამ სიგლისადმი შესავალი, სადაც თ. ჟორდანიას აღნიშნული აქვს, რომ ქკსს და „პარიზ. ქრ.“ აქეთგან აქვთ ცნობები ამოღებული).

... „ჩუენ... მეფეთ-მეფემან ალექ-სანდრე... შევსწირეთ... საალაპოდ პატრონისა სულკურთხეულისა ბები-ისა ჩემისა ჩემზედა მრავალფერად ვალდებულისა და კირნახულისა რუ-სასა სულისათვს... რომელმან გულ-მოდგინედ და სურვილით ცელყო სამ-სახურებელად და აღშენებად კათოლი-

სრულყოფილ აღშენება მისი, ეგრეთ მი-
იკვალა ამიერ სოფლით: და ვითარ
იგულებდა მეფე ალექსანდრე, ეგრე-
თვე იგულა და იგულსმოდგინა. ოც-
და ოთხისა წლისამან იწყო აღშენებად
სვეტისა ცხოველისა. და აწ ახლად
აღაშენა და განაერცო და განასრულა
და ყოველითა მოკაზმულობითა შეამ-
კო და განაშენა და დაადგინა პატ-
რიარქად მიქაელ“ (ღამატ. გვ. 888
—889).

„ქ-ისა რით: მეფემან ალექსანდრე
ლორე აიღო:

„და კ-დ ინება აღშენება ყოველთა
საქართველოს ციხეთა და საყდართა.
აღაშენნა და განაერცნა: მას ჟამსა შე-
მოსავალი არსაით იყო სახლისა მისისა-
თვის და ამით საქართველოსა კვამლ-
სა ზედა ორმოცი თეთრი მალად განა-
ჩინა: ასოცდარვა ქ-ნზე საქართველოს
ციხენი და საყდარნი და მონასტერნი
ს-დ ახლად აღაშენნა და შეამკვნა:
და კვალად მისგან დადებული მალი
ამანვე ამოჰკვეთა“ (ღამატ. 889).

ქე საყდრისა დედაქალაქისა მცხეთისა,
რ-ლ დაქციეს ტომთა აგარისათა...
ამა ჟამსა შემდგომად გამოჰკაზმა სა-
ყდარი და იწყო შენებად სვეტთა საყ-
დრისათა... და ამის (სიკვდილის) მი-
ერ ვერღარა სრულ იქმნა“ (ქ-ები II,
220, სიგელი 1413 წ.).

... „მე მეფეთ-მეფემან ალექსანდრე
ოცდარისა წლისამან სურვილით და
წადიერად კელ-ყყავ შენებად საყდ-
რისა მცხეთისა... და ამავე ჟამსა დაიდ-
გინა პატრიარქად... ქ-ები მიქაელ“
(ქ-ები II, 226, სიგ. 1420 წ.).

...„[სახელითა] ლ-თისათა [ლორე
ციხე]... მიტაცებული... ჩუენ ვიშოვ-
ნეთ და დავიჰირენით“ (სიგ. 1435
წ., ქ-ები II, 242).

რაკი ჩვენს სამეფოში სრული მყუ-
დროება გამეფდაო, მეფე ალექსანდრე
ამბობს, „ვითარ ჩუენგან სათანადო
იყო, ეგრეთ ვინებე და ვიგულისმოდ-
გინე ყოველთავე საქართველოსა და
ციხეთა და საყდართა აღშენებად. მას
ჟამს, შემოსავალი ჩუენისა სახლისა
არსით რა იყო და ამაღ საქართველოს
კვამლსა ზედა ორმოცი თეთრი მალად
განვაჩინე და ასოცდარვად ქ-ნამ-
დე რაოდენნი საქართველოსა ციხენი,
საყდარნი და მონასტერნი არიან, ყო-
ველნივე ს-დ ახლად აღვაშენენ და
შევაშევენ, და აწ ჩუენსავე ჟამსა ში-
გან ამოგკვეთია“-ო (სიგ. 1440 წ.,
ქ-ები II, 248).

ზემომოყვანილ შედარებითგან ცხადად ჩანს, რომ ალექსანდრე მკფის დიადი
მოდერნიზაციის დახასიათება, რომელიც ვახტანგის „სწავლულ კაცთ“ ათიოდე სტრი-
ქონში მოუმიწყვედევიათ, ქ-ის გაგრძელების გადაკეთებელს თავითგან ბოლომ-
დის ხელახლად შეუღვენია: საბუთებიც მეტი აუღია და ცნობებიც დიდის გულ-
მოდგინებითა და ზედმიწევნით ამოუკრებია. ამ გზით „სწავლულ კაცთა“
თხზულებაში დახატული მკრთალი სურათი მან გასაოცრად გააცხოველა და ალე-

ქსანდრე მეფის მოღვაწეობის სილიადე შესაფერისი სიცხადით წარმოგვიდგინა*.

ამგვარისავე თვისებისაა ქ-ცის გაგრძელების გადამკეთებელის ნამუშავეარი სხვა შემთხვევებშიაც, მაგ., კახეთის ამბებისათვის მასაც იმავე კახეთში, ვგონებ ალავერდში, აღწერილ მატთანით (დამატ. 905—912) უსარგებლია, რომელიც რასაკვირველია „სწავლულ კაცებს“—აც ჰქონიათ ხელთა (ნაშრომი, 47—50). მაგრამ გადამკეთებელის მოთხრობა უფრო ვრცელია, იმავე მატთანითგანაცა და სხვა წყაროებითგან ამოღებულ ცნობებით შექსებული არის, თვით ამბავიც ორგან სხვანაირადაა აღწერილი (შეად. ნაშრომი გვ. 49 და დამატ. გვ. 909 და 912).

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ის საგულისხმეო გარემოება, თუ რა სისწორითა და სენინდისიერად გადმოწერილი აქვს ქ-ცის გაგრძელების გადამკეთებელს ცნობები ალექსანდრე მეფის სიგელებითგან: დედანი მას მხოლოდ იქ შეუტვლია, სადაც აუცილებლად საჭირო იყო, და მოსაუბრის კილოთი აღწერილი სიგელების ცნობები სასაუბრო კილოდ გადაუკეთებია. იგივე თვისება აქვს მის ნამუშავეარს სხვა შემთხვევებშიაც, მაგ. სადაც მას ცნობები მესხური დავითნის მატთანითგან ამოუღია: იქაც დედნის ენა საუცხოვოდ არის დატული.

ქ-ცის გაგრძელების გადამკეთებელის ნამუშავეარის სწორედ ეს თვისება შეადგენს იმ თვალსაჩინო განსხვავებას, რომელიც „სწავლულ კაცთა“ და ქ-ცის გაგრძელების გადამკეთებელს შორის არსებობს. და თუმცა კომპილატორობა და კომპილატია ღირსებით საისტორიო თხზულებაზე დაბლა სდგას, მაგრამ როდესაც საისტორიო მატთან თანამედროვის მიერ დაწერილი არ არის, არამედ სხვადასხვა წინადროინდელ წყაროებითგან უხეიროდ შედგენილია, ამგვარს ნაწარმოებს რასაკვირველია ყოველთვის კარგად და სენინდისიერად შედგენილი კომპილატია სჯობია იმიტომ, რომ იქ თვით წყაროების დედანი მანაც კარგად არის ხოლმე დატული.

ქ-ცის გადაკეთებულს გაგრძელებას მით უმეტეს აქვს ეხლა ჩვენთვის მნიშვნელობა, რომ იქ ისეთი მატთანების ცნობებია შეტანილი, რომელნიც ან სრულეებით დაკარგულად ითვლება, ან ნაკლულევანად არის შენახული. რაკი ზემომოყვანილმა შედარებამ დაგვარწმუნა, რამდენად სენინდისიერად და სისწორით აქვს ქ-ცის გაგრძელების უცნობს გადამკეთებელს სხვადასხვა საბუთებითგან და წყაროებითგან ამოღებული ცნობები ამოწერილი, სხვა შემთხვევებშიაც, როდესაც მისი წყაროების დედანი ან ჯერ აღმოჩენილი არ არის ან დაკარგულია, უფლება გვაქვს მის ნაღვაწს მეტის ნდობით მოვეპყროთ.

ზემოთ უკვე აღნიშნული იყო, რომ ქ-ცის გადაკეთებული გაგრძელება 1605 წ. სწყდება, ხოლო ეგრედ წოდებული „პარიზ. ქრონიკა“ 1703 წლამდეა მოყვანილი. მაშასადამე, უკანასკნელი მატთანე თითქმის ასი წლის ზედმეტს ამბავს შეი-

* მეტად საგულისხმეოა, რომ თუმცა ვახუშტი ზოგიერთში თითქოს „სწავლულ კაცთა“ დედანს მისდევს („კვამლიხა ზედა სამი კირმანული, რომელ არს ექვსი შაური“, ვახუშტი, საქ. ისტ. ბ ა ქ რ ა ძ ი ს გამ. 299—„კომლზედ ექვსი შაური“, ნაშრომი, 35). და მეფე ალექსანდრეს აღმაშენებლობით მოღვაწეობა ისე ვრცელად და საბუთების მიხედვით არა აქვს აღწერილი, როგორც ქ-ცის გაგრძელების გადამკეთებელს, მაგრამ მეფის პოლიტიკურ მოღვაწეობის შესახებ ვახუშტის ისეთი საყურადღებო ცნობები მოჰყოლება, რომელთა ხსენება არც „სწავლულ კაცთა“ თხზულებაშია და არც ქ-ცის გადაკეთებულს გაგრძელებაში.

ცავს. საერთო ნაწილში „პარიზ. ქ-რ.“-საც თითქმის იგივე წყაროები ჰქონია, რაც ქ-ცის ვადაკეთებულს გაგრძელებას, მხოლოდ თვით წყაროებითგან უფრო მოკლე ცნობებია მოყვანილი, თანაც გადამწერისაგან აქა იქ დამახინჯებულია.

ხოლო უკანასკნელ ნაწილში იმ ასი წლის ამბებისათვის, რომელიც მხოლოდ „პარიზ. ქ-რ.“-შია აღწერილი, მემატიაწესს რასაკვირველია ზედმეტი წყაროები უნდა ჰქონოდა.

ერთს მათგანს ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ეხება თავის გამოკვლევაში „სამი ისტაბრონიკა“, რომელშიაც შემდეგს ამბობს: „პარიზის ხრონიკა მოყვანილია 1703 წლამდე. ცნობები უკანასკნელი ხრონიკისა, რომელნიც ეხებიან მეჩვიდმეტე საუკუნეს, უფრო ვრცლად არიან მოთხრობილნი და ეჭვი არ არის, რომ ესენიც უცვლელათ არიან ამოღებული ისეთი ხრონიკიდან, რომელნიც მოთხრობილ ამბების თანამედროვე პირებს უწერიათ. ერთი წილი ამ ცნობებისა უსათუოდ შეიცავს დიდ მოურავის სააკაძის წერილებს ან დლიურს. ეს ცხადად ჩანს იმ ადგილიდან, სადაც მოთხრობილია მეფე ლუარსაბის გამარჯვება თათარხანზე 1609 წელს. თათბირის შესახებ ამ ბრძოლის წინ ჩვენს ხრონიკაში ვკითხულობთ: „რჩევა დავიწყეთ, რა დროს შევიბნეთ, ზოგთა თქვეს, ახლავ მიუხდეთო; ზოგთა თქვეს, ზევით მიუხდეთო; ნუგზარ თქვა, ღამით დავესხნათო, მთის კაცი ასე არჩევსო, ბევრჯერ გაგმარჯვებიაო; სხვათა თქვეს, დილაზედ დაუხდეთო; დიდმან მოურავმან ვარჩიე: „ძმანო დამიჯერეთ, ეს ომი მე დამადევითო, ჩემი საქმე იქით ანდაზად დაიჭირეთო“ და სხვა... (3 ხ-რკა, გვ. CXLV). „ეს და ზემომოყვანილი სტრიქონები ექვს აღარ უნდა ბადავდენ ჩვენში, რომ ავტორი ამ მოთხრობისა დიდი მოურავია, მაგრამ სად იწყება მისი მოთხრობა პარიზის ხრონიკაში და სად თავდება, გადაჭრით არ შეგვიძლია თქმა. შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ ჩვენის მოსაზრებით, ის ცნობები, რომელნიც პარიზის ხრონიკაში დიდ მოურავის თავგადასავალს ეხებიან, თვით დიდი მოურავის დლიურიდან უნდა იყვნენ ამოღებულნი. ამიტომაც ეს ამბები დაწერილებით და უფრო დიდი მოურავის სასარგებლოთ არიან მოთხრობილნი“-ო, ბრძანებს პატივცემული მკვლევარი (იქვე, CXLVII).

მართლაც იმ ამბებს, რომლებიც დიდი მოურავის ცხოვრებასა და მოღვაწეობას მოგვითხრობენ, ისეთი კილო აქვს, თითქოს თვით სააკაძის ნალაპარაკები ყოფილიყოს ჩაწერილი, იგი პირველი პირით, მეობით გვიამბობს. ამიტომ ბ. ე. თაყაიშვილის აზრი, რომ ამ ადგილას პარიზის ქრონიკის შემდგენელს წყაროდ დიდი მოურავის ან წერილები, ან დლიური უნდა ჰქონოდა, ჭკუასთან ახლოა. მაგრამ თვით ქრონიკის ამ ადგილების ტექსტის შესწავლამ დამარწმუნა, რომ ე. თაყაიშვილი ამ შემთხვევაში სცდება: ქრონიკის შემდგენელს ხელთა ჰქონია სააკაძის დლიური-კი არა, არამედ უეჭველია იოსებ ტფილელის ისტორიული გამოცემა „დიდ-მოურავიანი“. რომ ეს სრული ჭეშმარიტებაა, ამის დასაწახავად ამ ორი თხზულების ზოგიერთ ადგილების შედარებაც სრულებით საკმარისია.

პარიზის ქრონიკაში მაგალითად ზოგიერთი ადგილი თუმცა პროზად არის ნაწერი, მაგრამ ნამდვილად-კი ლექსია, იგივე ლექსი თითქმის სიტყვა-სიტყვით, რომელიც დიდმოურავიანშია. ორს მაგალითს მოვიყვან, მხოლოდ პარიზის ქრონიკითგან ამოღებულს ნაწყვეტებს ლექსის სახედვე დავალაგებ: მეფემ რომ მოურავის გიორგი სააკაძის დის ცოლად შერთვა მოიწადინა მოურავმა.

პარიზის ქრონიკით:

„შეუთვალა: „ნუ დამკარგავ აგრე ად-
ვილ ნუ დამთმობო
როდეს განახვენ დიდნი კაცნი შეგი-
კვეთენ დაგდებასა
ჩემსა ცუდად დაქერასა და სუბუქად
აგდებასა
შადიმან მყავს მტერი, გეტყვის სიკე-
დილსა და გაგდებასა
და ახლავ მიჯობს ჩამომეხსნა ბოლოს
ქირში ჩავდებასა“

(გვ. 32)

დიდმოურავიანით:

„შესთვალე, თუ „ნუ დამკარგავ, აგრე
ადრე ნუ დამთმობდი
ოდეს განახვენ დიდნი კაცნი შეგიკვე-
თენ დაგდებასა
ჩემსა ცუდად დაქერასა და სუბუქად
აგდებასა
შადიმან არს ჩემი ქიშპი გირჩევს
სიკვდილს გაგდებასა
ახლავ მიჯობს, ჩამომეხსნე, ბოლოს
ქირში ჩავდებასა“

(იმედაშვილის გამ. გვ. 17)

ან კიდევ:

„კახთა მეფისა, ეს მეც ვიცი არა გერ-
გების-რა შესართავად
სხვა ბატონნი ვინც არიან თავმომწო-
ნე გვარად თავად
სიხარულით ქალს მოგცემენ“...

(იქვე, გვ. 32)

„კახთ მეფისა, ეს მეც ვიცი, არ გხე-
დების-რა შესართავად
სხვა ბატონნი ვინც არიან თავმომწო-
ნე გვარად თავად
სიხარულით ქალს მოგცემენ“...

(იქვე, 18)

პარიზის ქრონიკის და დიდმოურავიანის ზემომოყვანილი ნაწყვეტები ლექსად არის ნაწერი და თუ ჩვენ დავასკვნი, რომ ქრონიკის ავტორს ამ ალაგას თვით დი-
დი მოურავის დღიურით ან წერილებით უსარგებლია, მაშინ ისიც უნდა დავასკვ-
ნათ, რომ მოურავის დღიური ან წერილები ლექსად ყოფილა თვით მოურავის მიერ
შედგენილი, ან არა და, რომ დღიურის ცნობები თვით ქრონიკის ავტორს გაუღეჭ-
სია. ორივე დასკვნა სრულებით შეუსაბამო და გასათკარი იქნებოდა, ამის გამო
ერთადერთი წყარო, საითგანაც ქრონიკის ავტორს მოთხრობაში ლექსად ნაწერი
სტრიქონები უნდა შეჰპარეოდა, იოსებ ტფილელის „დიდმოურავიანი“-ა. იქნებ
ამ უკანასკნელს დიდი მოურავის დღიური ან წერილები ხელთა ჰქონოდა კიდევ,
მაგრამ ქრონიკის აღმწერელს გაღეჭსილი პოემა აუღია წყაროდ და არა პროზად
შედგენილი დღიური. მაშასადამე ცხადია, რომ „პარიზ. ქრ.“-ის შემდგენელს
სებ ტფილელის საისტორიო პოემით უსარგებლია.

„პარიზ. ქრ.“-ის მეორე წყაროდ, როგორც თ. ჟორდანიასაც აღნიშნული აქვს
ქ-ცის II წიგნის „შინაარს“-ში (გვ. IX, CXVI) როსტომ მეფის 1648 წ. ვრცელი
და საყურადღებო გუჯარი ყოფილა, ეს შინაარსიანი საბუთი თ. ჟორდანიას
სა აქვს დაბეჭდილი (ქ-ცის II, გვ. 461—464). ამ გუჯარისა და „პარიზ. ქრ.“-
ის შედარება მართლაც ამტკიცებს, რომ მემატიანის სიტყვებითგან „სოფელმან
მისი წესი არ დაიშალა და ამ სოფლით ბატონი ზაგრატ მიიცვალა“ მოყოლებული
(გვ. 47,8 სტრიქ. ქვემოთგან) 56-ე გვერდამდე როსტომ მეფის სწორედ ეს 1648 წ.
გუჯარია ნაწილ-ნაწილ შეტანილი. ამასთანავე სადაც-კი შეიძლებოდა ქრონიკის
შემდგენელს დედანი სიტყვა-სიტყვით გადმოუწერია. მხოლოდ იქ, სადაც როს-

ტომი ამ გუჯარში მოსაუბრე კილოთი ლაპარაკობს, მოთხრობა სასაუბროდ გადაუკეთებია. მაგრამ ერთგან შემთხვევით დედნის ენა მაინც შენახულია, მაგ.:

...„როსტომ მეფემ რომელიც საფიცარიც მისცა ან პირობა და ფიცი ყველა გაუთავა. და კახმა ბატონმა რაც პირობა მოგვცა (sic) არც ერთი არ გაუთავა“-ო. (პარიზ. ქრ. 53).

...„ჩუენც რომელიც საფიცარი მივეცი და ან პირობა დაუღუვეით, ყუელაქა გაუუთავეთ, და კახმა ბატონმა რაც პირობა და ფიცი მოგუცა, არც ერთი არ გაგუთავა“-ო (როსტომ მეფის 1648 წ. გუჯარი, ქკბი II, 463).

ამას გარდა „პარიზ. ქრ.“-ის შემდგენელს ერთ-ერთ წყაროდ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორიის უკანასკნელი ნაწილიც უნდა ჰქონოდა. ეს ცხადი იქმნება ყველასათვის, ვინც „პარიზ. ქრ.“-ის ცნობებს როსტომ მეფის მიერ ღებღაზე გატეხილ ხიდის აშენებისა, იქ მოწყობილ ნადირობისა, ბატონიშვილის ლუარსაბის სასიკვდილოდ დაჭრისა, ხმალში გაწვევით გასამართლების ამბავს და სხვას (გვ. 58, 11 სტრიქ.—50 გვ.) ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების შესატყვისის ადგილს შეადარებს (ჩუბ. გვ. 533 § 15—გვ. 536 § 16, ჭიჭ. გვ. 323 § 15—327). ფარსადანის თხზულებითგან ამოღებული ცნობებიც ქრონიკის შემდგენელს თითქმის სიტყვა-სიტყვით გადმოწერილი აქვს. ერთი სიტყვით, „პარიზ. ქრ.“-ის შემდგენელი თავისი ნაშრომის უკანასკნელ ნაწილში ყოველგვარ მასალებით (პოემა, ფ. გორგიჯანიძის ისტორია და სხვა) განუტრეხველად სარგებლობს და მეტად ტლანქ კომპილატორად მოჩანს. ხოლო რაკი მისმა წყაროებმა ჩვენამდის მოაღწია, ამიტომ ამ უკანასკნელს ნაწილს თითქმის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს. :

რაკი დავრწმუნდით, რომ ქცის გაგრძელების გადაკეთებელს და „პარიზ. ქრ.“-ის შემდგენელს ბატონიშვილ ვახუშტის მკაცრი კრიტიკული განხილვა, რომელიც მან „სწავლულ კაცთა“ ნაწარმოებს უძღვნა, უნდა სცოდნოდათ და უხელმძღვანელოდ კიდევ, ხოლო თვით ვახუშტს ქცის გადაკეთებული გაგრძელება და „პარიზ. ქრკა“ ნანახი არ უნდა ჰქონდეს და იმ მრავალ საყურადღებო ცნობების შესახებ, რომელიც ქცის გადაკეთებულს გაგრძელებაში სხვადასხვა წყაროებითგან არის შეტანილი, არა სცოდნია რა, ამის გამო ცხადია, რომ ქცის გადაკეთებული გაგრძელება ვახუშტის თხზულების დამთავრების შემდგომ, ანუ 1745 წლის შემდგომ, უნდა იყოს დაწერილი, დაახლოებით 1745—1760 წლებში.

როგორც ქცის გადაკეთებულს გაგრძელებას, ისევე „პარიზ. ქრკა“-ს ეხლა მხოლოდ იმდენად აქვთ მნიშვნელობა, რამდენადაც ამ ორ თხზულებაში ვრცელი ამონაწერებია შენახული სხვადასხვა ძველ მატანეებითგან, რომელნიც ან დაკარგულია, ან ჯერ აღმოჩენილი არ არიან. სანამ ისინი აღმოჩნდებოდნენ, მანამდის ამ ორ მატანეს, განსაკუთრებით-კი პირველს, ქართული საისტორიო მეცნიერებისათვის, მეტადრე საქართველოს XIV—XVI ს.ს. ისტორიისათვის მნიშვნელობა არ დაეკარგება³².

სეხნია ჩხეიძე

სეხნია ჩხეიძეს ეკუთვნის საისტორიო თხზულება, რომელსაც ავტორმა უწოდა „ცხოვრება მეფეთა“ (Histoire de la Géorgie, II-me partie, ჩუბინაშვილის გამ., გვ. 307, ჰიკ. გვ. 1). ეს ნაწარმოები დაწერილია იმ დროს, როდესაც ქცა გასწორებული და შევსებული იყო, და მასაც ქცის გავლენა ნათლად ატყვია.

თვით ავტორი თავის თხზულებაში ბევრგან ლაპარაკობს თავის თავზე, ამიტომ, რამდენადაც ეს მისი ისტორიის შესასწავლად საჭიროა, მისი ვინაობისა და თავგადასავალის გამორკვევას შეეუდგებით.

სეხნია ჩხეიძე გიორგი XI-ის ძმის „ლევანის გაზრდილი იყო და მერმე ქაიხოსროსთან შეზდილი“ (იქვე, ჩუბ. 312, ჰიკ. 9). ხოლო შემდგომ, როგორც ეტყობა, მეფე გიორგი XI-ის კარის კაცი ყოფილა. პირველად იგი თავის თავს მაშინ იხსენიებს, როცა გიორგი მეფემ არაგვის ერისთავის იასონის განდგომის გამო არაგვის ხეობაში გაილაშქრა. როგორც ჩანს, სეხნია ჩხეიძეს ამ ლაშქრობაში მონაწილეობა მიუღია: „გასწყრა მეფე და შეჰყარა ქართველნი და შეუხდა საერისთოს, გარდაიარა მჭადის-ჯვარი, დაეებჯინენით ტინსა, დაგვიწყეს სროლა, შეგვექმნა ცემა და სროლა... შევქქენით წვა და დაგვა“-ო ჰ (ჩუბ. გვ. 309—310, ჰიკ. გვ. 5). ეს ამბავი 1687 წელს (იქვე) მომხდარა. მაშასადამე, ამ დროს იგი დავაჟაკლებული ყოფილა და მეფის სამსახურში ითვლებოდა. 1696 წელს, როცა ყაენის ბრძანებით ბატონიშვილი ქაიხოსრო სპარსეთში „გაისტუმრეს პატივითა, მაგრამ კაცი მცირედნი გაატანეს“ (იქვე, ჩუბ. 312, ჰიკ. 8), ამ მცირერიცხოვან ამაღაში სხვათა შორის „გაყვა სეხნია ჩხეიძე“, ჩვენი ისტორიკოსი (იქვე). ისპაჰანში რომ ყაენმა ქაიხოსრო ბატონიშვილს „უღლუფა“ არ გაუჩინა, ქონებრივად დიდს ჯაჭირებაში ჩაცვივნულან, „მოხდა სიღარიბე დიდი“-ო (იქვე). ამიტომ ყველა მხლებელნი ბატონიშვილმა სამშობლოში გაისტუმრა, „მაგრამ ჩხეიძემ სეხნიამ არად ინება მოშორება მათი, თავად ლევანის გაზრდილი იყო და მერმე ქაიხოსროსთან შეზდილი“-ო (იქვე), მოგვითხრობს ისტორიკოსი თავის თავზე. 1697 წელს, 5 მარტს რომ გიორგი მეფე ისპაჰანში მიბრძანებულა და მიეგებნენ „ძმანი და ძმისწულნი“ (იქვე, ჩუბ. 313, ჰიკ. 9), როგორც ეტყობა, ქაიხოსროს ს. ჩხეიძეც თანა ჰხლებია. 1699 წელს ყაენმა „დაუძახა ბატონიშვილს ლევანს, უყო წყალობა და ნაიბობა ქირმანისა“ მისცა (იქვე, ჩუბ. 313—314 ჰიკ. 11). ბატონიშვილი ლევანი რომ წაბრძანდა ქირმანში, „თან იახლა ჩხეიძე სეხნია“ (იქვე, ჩუბ. 314, ჰიკ. 11). ისტორიკოსს მხურვალე მონაწილეობა მიუღია „ბულუჯთა“ წინააღმდეგ ომებში უდაბნოში (იქვე, ჩუბ. 314—315, ჰიკ. 12). სხვათა შორის მანიჩავის ლელეში ბატონიშვილმა ორას გამორჩეულს თათრის ჯარს „უთავა ჩხეიძე სეხნია“, მტრის წინააღმდეგ საბრძოლველად გაგზავნა (იქვე, ჩუბ. 315, ჰიკ. 13). ძლევამოსილნი 11 თებერვალს 1700 წ. ქ. ქირმანში დაბრუნებულან (იქვე). იმავე წელს ივნისში ყაენმა

გიორგი მეფეს მიანდო ქაშანიტგან შემოსულ „ბულუქთა და ავღანთა“ უკუქცევა. მეფემ „გააყენა ბატონიშვილი ლევან“ (იქვე, ჩუბ. 316, ჭიკ. 14). ამ ლაშქრობაშიაც ჩვენს ისტორიკოსს სეხნია ჩხეიძეს დიდი მონაწილეობა მიუღია და თუ მას დაუეჭვებთ, დიდი მამაცობაც გამოუჩენია და სახიფათო განსაცდელს გადარჩენია: „ერთი მხნე და მომალლო კაცი.... მოუხდა ჩხეიძეს სეხნიასა, შემოკრა ქარქაშსა, გაუწყვიტა ბოლო ქარქაშისა, მაგრამ მუხლს ვერა ავნო, აიჭრა ვითარცა ვეფხი და ჩამოაგდო“-ო (იქვე, ჩუბ. 317, ჭიკ. 15—16). 1701 წელს შაჰმა ბატონიშვილს ლევანს ერანის მღივანბეგობა მისცა (იქვე, ჩუბ. 319, ჭიკ. 19), ხოლო მეფე გიორგის ქართლი უბოძა, აგრეთვე „ერანის სპასალარობა, ყანდარის ბეგლარბეგობა, გირიშკი“ (იქვე, ჩუბ. 320, ჭიკ. 19). 1703 წელს ლევან ბატონიშვილი „წაბრძანდა ისპაჰანიდამ საქართველოს ნაიბად“ (იქვე, ჩუბ. 320, ჭიკ. 20) და მას თან გაჰყოლია ისტორიკოსი სეხნია ჩხეიძე. 1704 წელს ლევანმა თავის ძმას მეფეს გიორგის ფეშქაში აახლო და მიმართმევად „გაგზავნა ჩხეიძე სეხნია“ (იქვე). მეფეს კარგად მიუღია მოციქული და ქირმანიტგან ყანდაარს წაუყვანია (იქვე, ჩუბ. 321, ჭიკ. 21). ისტორიკოსს სპარსეთში 3 წელიწადს მოჰგვიანებია. 1707 წელს 4 თებერვალს მეფე გიორგიმ „გაისტუმრა ჩხეიძე სეხნია“ საჩუქრებით დატვირთული ძმისა და ძმისწულისათვის. თვით „სეხნიას უბოძა საბოძვარი მრავალი და ქართლას მოლარეთ-ხუცობა“ (იქვე, ჩუბ. 322, ჭიკ. 23). ჩხეიძემ მეფის გამოგზავნილ ლევან მღივანბეგსა და მის შვილს ქაიხოსროს მამათს მიართვა (იქვე). რაკი ისპაჰანში ამ დროს შიმშილის გამო ხალხი აჯანყდა, ყენმა ამბოხების ჩასაქრობად ბატონიშვილი ქაიხოსრო გაგზავნა, ხოლო მან „ჩაფრად თან წაიყვანა სეხნია“ (იქვე). ქაიხოსროს რომ ვაჭრობის გაფიცვა ისპაჰანში საზარელი სიმკაცრით დაუთრგუნვია, ჩვენი ისტორიკოსი, როგორც ჩანს, საქართველოში დაბრუნებულა და იმავე 1707 წელს ვახტანგ მეფის თრიალეთსა და შანბიანში დიდს ნადირობაში მონაწილეობა მიუღია (იქვე, ჩუბ. 324, ჭიკ. 25—26). 5 წელს როგორც ეტყობა ს. ჩხეიძეს სამშობლოში გაუტარებია და მხოლოდ 1712 წელი 28 თებერვალს მეფე ვახტანგი რომ 300 კაცის თანხლებით ყენთან გამგზავრებულა, სხვათა შორის მოლარეთ-ხუცესი და ისტორიკოსი ს. ჩხეიძეც თან გაჰყოლია (იქვე, ჩუბ. 326, ჭიკ. 29). 1714 წლამდე ზიგი სპარსეთში შაჰის კარზე დარჩენილა და ამავე წლას 10 მარტს კი, როცა ვახტანგმა მაჰმადიანობაზე უარი სთქვა და ამის გამო იგი ჩამოაქევეითეს, ხოლო მის მაგიერ „ქართლის ბატონობა“ იმის ძმას (ალიყულა ხანს) მისცეს, ვახტანგის ამაღაც უკან გაისტუმრეს „აახლეს მეფეს იესეს“ (იქვე, ჩუბ. 326, ჭიკ. 29), მაჰმადიანებულმა და ქართლში გამეფებულმა ვახტანგმა 1722 წელს კახთა მეფედ დამტკიცებულს ერეკლე მეფის შვილს კოსტანტინეს (მამად ყულა ხანად წოდებულს), რომელთანაც უსიამოვნობა ჰქონდა, „გაუგზავნა მეფემ ვახტანგ მოლარეთ ხუცესი სეხნია, ფეშქაში შერიგებისა-თვინ“ (იქვე, ჩუბ. 329, ჭიკ. 33). ისტორიკოსის მოციქულობას უნაყოფოდ არ ჩაუვლია: მეფენი შეარჩავა. თუმცა საბოლოოდ საქმე მაინც ვერ გასწორდა (იქვე). იმავე წელს ს. ჩხეიძეც ვახტანგ მეფემ ხელშეორედ გაგზავნა ელჩად, ეხლა-კი შაჰ-თამაზთან. ამ შემთხვევაშიაც მან მეფას მონდობილობა პირნათლად აასრულა: ყენმა „უყო წყალობა მეფეს ვახტანგს და გამოუგზავნა საჩუქრები“. მაგრამ რაკი მეფე ვახტანგი კახმა ბატონმა ყენთან დაასმინა: „ეყმო ხელმწიფესა რუსეთისასა, ამოსწყვიტა რუსეთისა თქვენისა მოსავნი“-ო (იქვე, ჩუბ. 330, ჭიკ. 35), შაჰი 1723 წელს 10 იანვარს „გაუწყრა მეფეს ვახტანგს“. ჩამოართვა მეფობა და „დაუტვირეს ჩხეი-

ძე სეხნია, დაატყვევეს“ (იქვე), ამის შემდგომ ავტორის თავის თავის შესახებ აღარავითარი ცნობები არა აქვს მოყვანილი, ამიტომ მისი ცხოვრების მიმდინარეობა და თავგადასავალიც გამოურკვეველი რჩება.

სეხნია ჩხეიძემ ერთი საისტორიო თხზულება დაგვიტოვა, რომელსაც სათაურად შემდეგი გაუეთა:

„ძლიერებითა ღუთისათა, ვიწყით ცხოვრება მეფეთა, მსმენელთათვის არა უნდომი, ამბითა უცხოთა ქვეყანისათა, არა მარტივად ქართლისა, ჩემის თვალთანხული, ზოგიერთი მნახავთაგან სმენითა“ (იქვე, ჩუბ. 307, ჭიკ. 1).

ჩხეიძის თხზულება 1653 წლის ამბავით იწყება და სწყდება 1739 წ., მაშასადამე, 86 წლის ისტორიას შეიცავს და სულ 35 დაბეჭდილი გვერდია (ჩუბ. 307—342).

თავის ისტორიას სათაურად ავტორმა „მეფეთა ცხოვრება“ დაარქვა იმიტომ, რომ მასში მოთავსებულია ქართლ-კახეთის მეფეთა თავგადასავალი 86 წლის განმავლობაში. რაკი ავტორმა დიდ ხანს სპარსეთში დაჰყო და სპარსეთის საქმეები უფრო ვრცლად და უკეთესად იცოდა ვიდრე თავის სამშობლოს ამბავი, ამიტომ მის ნაწარმოებში ერანის სახელმწიფო საქმეებს საპატიო ადგილი უნდა ჰქონოდა. ასეც მოხდა და თვით ისტორიკოსს თავის თხზულების სათაურში აღნიშნული აქვს, რომ მისი ისტორია არის „არა მარტივად ქართლისა“, არამედ „ამბითა უცხოთა ქვეყანისათა“ შემკული. გამგვარად ს. ჩხეიძის ისტორია ისე ქართლის ისტორია არ არის, როგორც მართლაც ქართლის „მეფეთა ცხოვრება“. ხოლო რაკი ბედის უკუღმართობის წყალობით ქართლის მეფეები იძულებულნი იყვნენ თავიანთ მეფობის უმეტესი ნაწილი საქართველოს გარეშე გაეტარებინათ და სპარსეთში „ბეგლარ-ბეგობისა და ამირ-სპასალარობისა“ თანამდებობითაც დატვირთულნი სპარსეთის ურჩ ქვეშევრდომთათვის შეელიათ თავიანთი ძალღონე და დღენი, ამიტომ მათი „ცხოვრება“ უნებლიედ ისტორიკოსს უნდა დაეწერა „ამბით უცხოთა ქვეყანისათა არა მარტივად ქართლისა“.

„ზარგანხლომით ხმა განფენილი, ყოველთა მებრძოლთა ზედან დიდად მძლეველი და თვით არავისგან ძლეული, თვით-მპყრობელი საქართველოსი, რომელი არს ახოვან ტანითა, ძლიერი ძალითა, უძლიერესი სიმახვილითა, საწადელ ღმილითა, უსაწადელეს კმუნვარებითა, მადლიერ-ხედვითა, საზარელ-ღმობიერ მკართო-მლობითა, ბრძენ ცნობითა, უბრძნეს გამორჩევითა, მარტივ სახითა, მრავალ-სახე მართებითა, შემრისხველ ყუდროებითა, მამებელ განსწავლულებითა და არცა ერთისა კეთილისაგანისა შიშამფოთებელი, უზომეობითა თვით მათ მტერთაც საწადელ და საყვარელ, სათნოებითა მისთაგან შეკდიმებულთა. — და ვითარცა ვინ აღრაცხნეს, რაოდენი საქმენი ეთხოვებინა მეფესა მეფეთასა, რაოდენი მართებანი და გასაგებლნი: კიდეთა პყრობანი, ნაპირთა ქერანი, განხეთქილებათა კრძალვანი, სამეფოსა წყნარობანი, ლაშქართა მეცნიერებანი, მთავართა ზაკვისა ცნობანი, მხედართა განწესებანი, სახლთა ნაბოჭთა სააჯანი (sic), საჭურჭლეთა შემოსულთანი (sic), მოციქულთა შემთხვევანი, მეძღვნეთა ჭეროვანი (sic), შეცდომათა წყალობითი წურთნანი, საათა ზწევობანი, ღონიერთა მიმართებანი“ (იქვე, ჩუბ. 307, ჭიკ. 1—2), ასე ახასიათებს თავის თხზულებაში სეხნია ჩხეიძე თავის გმირს. მთლად ეს ნაწყვეტი, — როგორც მეფის ღირსების აღწერილობა, ისე მეფის მოვალეობათა ნუსხა, — მცირეოდენის ცვლილებით და დამახინჯებით დავით აღმაშენებლის ისტორიითგან არის ამოღებული.

ს. ჩხეიძეს სათაურშივე აღნიშნული აქვს, რომ მისი ნაამბობი, უმეტეს შემთხვევაში მისი „თვალნახული“-ა, ხოლო ზოგიერთი „მნახავთაგან სმენითა“ დაუწერია. მართლაც 1687 წლითგან მოყოლებული 1723 წლამდე ჩხეიძე მოგვითხრობს, ვითარცა თანამედროვე და მონაწილე, უფრო ხშირად ვითარცა თავისი თვლით მნახველი, დანარჩენი როგორც ეტყობა განავიანია. ყურადღების ღირსია, რომ ეს გარემოება ჩვენს ისტორიკოსსაც განსაკუთრებით აღნიშნული აქვს, გაგონილი ჩაწერილია „მნახავთაგან“-ო. მაშასადამე, არც მას დაჰყვებოდა, რომ „სმენით“ მოთხრობას მხოლოდ მაშინ აქვს ფასი, როცა მოამბე „მნახავია“. ს. ჩხეიძეს არა აქვს განმარტებული, რამდენად სანდო პირები იყვნენ მისი მოამბე „მნახავნი“.

ს. ჩხეიძეს საზოგადოდ ეტყობა, რომ მას ქართული საუკეთესო საისტორიო თხზულებები წაკითხული ჰქონია, მეტადრე დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორია. უეჭველია მას ხელთ ექნებოდა უკვე შესწორებული და შევსებული ქცა და ამ წყაროს ს. ჩხეიძის თხზულებაზე თავისი კვალი დაუჩინევია. მის ნაწარმოებს განსაკუთრებით დავით აღმაშენებლის ისტორიის ზეგავლენა ეტყობა, ეს ცხადადა ჩანს იმ შესავლით, რომლითაც ს. ჩხეიძე თავის თხზულებას იწყებს და რომელიც ზემოთ იყო უკვე მოყვანილი. მთელი ეს ადგილი დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებითგან არის ამოღებული (იხ. ცა მეფეთ მეფისა დავითისი, *563, გვ. 331).

იმავე თხზულებითგან ამოულია ს. ჩხეიძეს მეფის მოვალეობის შემომოყვანილი განმარტება: „და ვითარ ვინ აღრაცხნეს, სწერდა დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, რაოდენნი საქმენი ეთხოვებანი მეფობასა, რაოდენნი მართებანი [და] განსაგებელნი: კიდეთა პყრობანი, ნაპირთა“ და სხვადასხვა (იქვე, *551, გვ. 319).

თუმცა დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ნაწარმოებითგან ს. ჩხეიძეს ამ ორი ნაწყვეტის გარდა არა მოჰყავს რა და მთელი მისი თხზულება სულ სხვა რიგზეა აგებული, სახელდობრ ქრონოლოგიურზე, მაგრამ აქაც, ვგონებ, იგი ქცის გაგრძელებას უნდა ჰბაძავდეს: როგორც იქ, აქაც ავტორი თვითთელს ამბავს თარიღის აღნიშვნით იწყებს. ამგვარად მის ისტორიას უფრო მატანის ხასიათი აქვს და თვით მოთხრობაც ქრონოლოგიურს რიგზეა დალაგებული და არა ლოგიკურზე.

როგორც ჩანს, ს. ჩხეიძეს ქრონოლოგიურ ცნობების აღნიშვნა მეთოდოლოგიურ, მიუტილებელ მოთხოვნილებად მიაჩნდა. ეს იქითგანა ჩანს, რომ იმ შემთხვევაშიაც, როცა მას თარიღი არა სცოდნია, ან არა ხსომებია, მაშინაც მას თურმე საჭიროდ მიაჩნდა თარიღი გამოერკვია და თავის თხზულებაში შეიტანა: ამისთანა შემთხვევებში მას სიტყვა „ქრონიკონს“ შემდგომ ცარიელი ადგილი დაუტოვებია, იმის იმედით, რომ შემდგომ ჩაეწერა. ზოგიერთ შემთხვევის შესახებ მას, როგორც ჩანს, შემდეგაც ვერ გამოურკვევია ქრონიკონი და აქა იქ ცარიელი ადგილი შეუესებელი დარჩენია (ჩუბ. 308, 309, ჰიკ. 3, 4). სწორედ ქრონოლოგიური ცნობების სიუხვე შეადგენს სეხნია ჩხეიძის ისტორიის ღირსებას.

მისი თხზულება საზოგადოდ შინაარსის მხრივ მეტად ერთფეროვანია: მოთხრობა თითქმის განსაკუთრებით მეფეთა პოლიტიკურსა და სალამქრო თავგადასავალს ეხება. ავტორი ომისა და ვაჟკაცობის დიდი მოტრფიალეა და თვითოეულის შემთხვევით სარგებლობს, რომ დაწერილებით და აღტაცებით ავგოწეროს ისეთი ლაშქრობა-კი, რომელიც სპარსეთში მომხდარა და საქართველოსთან არა-

ვითარი კავშირი არა აქვს (იხ. ჩუბ. გვ. 314—315, 316—317, 322—323, ჭიჭ. გვ. 11—13, 13—16, 22—25). საქართველოს შესახებ-კი მისი ცნობები განსაკუთრებით მეფეთა გამოცვლას მოგვითხრობს.

სეხნა ჩხეიძეს კიდევ ერთი ნაკლი აქვს: როცა იგი იმდროინდელ საქართველოს პოლიტიკურ მდგომარეობას გვისურათებს ხოლმე, მისი მოთხრობა მუდამ უშფოთველი არის, პირიქით მოღიშარი და მხიარულიც-კია, თითქოს იგი ყველაფრის კმაყოფილი იყო: პოლიტიკური უკუღმართობა მას არ ალღევებდა, ამისთანა შემთხვევებში მისი ცნობები მოკლე და მარტივია. სამაგიეროდ მას ლხინისა, ლოთობისა და განცხრომის ამბავის მოთხრობა არ ავიწყებდებოდა (იქვე, ჩუბ. 312, 313, 319, 320, 324, 326). საზოგადოდ მის ნაწერს უღარდღელობისა და ქარაფშუტობის ელფერი ადევს: საქართველო დიდს განსაცდელში იყო პოლიტიკურადაც და ეკონომიურადაც, ს. ჩხეიძე-კი სწერდა „მტერი არსით აუჩდიან“-ო (იქვე, ჩუბ. 308) და ქართლის მეფეების ისტორიას ისე მოგვითხრობს, თითქოს მათზე ძლიერი ქვეყნიერებაზე არავინ ყოფილიყო: „ოთხთავე კიდეთა ქვეყანისათა ზარგანდომით ხმა განფენილი, ყოველთა მებრძოლთა ზედან დიდად მძლეველი და თვით არავისგან ძლეული, თვით-მპყრობელი საქართველოსი“-ო (იქვე, ჩუბ. 307, ჭიჭ. 1). საზოგადოდ მისი აღწერილობა ხშირად გაზვიადებულია და ამ მხრივ უფრო სპარსელ ისტორიკოსებს მიაგავს, ვიდრე ქართველ ისტორიკოსებს: „მზემან ღუთისამან, ამას ბძანებდი იმისთანა არა ნახულა-რაო. ჩამოაგდის კაცი ვითარცა კატა“ (იქვე, ჩუბ. 309—310, ჭიჭ. 5), „მზემა ღუთისამა და თავმან ამათმან, ეს ორნივე ერთად გენახათ, ამას ბძანებდით, ამათ-თანა კაცთა შვილი უკეთესი არ იქნებოა“ (იქვე, ჩუბ. 313, ჭიჭ. 9). „მე ასე ვკვანებ დედათა ნაშობი მჭობი ამის არა იყოს. ქვეყანასა ზედან“ (იქვე, ჩუბ. 321, ჭიჭ. 21, ამგვარივე წინადადებანი იქვე, ჩუბ. 315, 317 და სხვა, ჭიჭ. 13, 16 და სხვა).

ამასთანავე ს. ჩხეიძე გულქვა და შეუბრალებელი ადამიანი ჩანს: სწორედ გასაოცარია, რა ალტაცებით აღგვიწერს ხოლმე იგი ხოცვა-უღეტას: რაც უნდა საზარელი და შემადრწუნებელი სურათი იყოს, იგი წარბშეუხრელად და ძლევა მოსილობის აღფრთოვანებით და სიხარულით მოგვითხრობს. თვითოეული ომის ამბავს ყოველთვის მისდევს ცნობა, ამდენი და ამდენი თავი მიართვეს მეფეს ან ბატონიშვილსაო (იქვე, ჩუბ. 315, 318 და ყველგან, ჭიჭ. 13, 17). ერთ ალაგას მას აღნიშნული აქვს განსაკუთრებით: ბრძოლის შემდგომ „გარდავხედით მოსვენებად, დავყავით მას ღამესა იქი, რა გათენდა, (მიართვეს) თავი 540, აქაცა და იქაცა ააშენებინა თავების მინარა, თითო ოც-ოცი წყრთა“!!! (იქვე, ჩუბ. 318, ჭიჭ. 17). ან კიდევ, რა სიამაყით მოგვითხრობს ისტორიკოსი, თუ როგორ მოსპო ბატონიშვილმა ქაიხოსრომ ისპაჰანის ქვაჭრების გაფიცვა: „ქანასალი უტხო და საკვირველი, ზოგი დახივა მუცელზე და ზოგი ყორით მიაბა დარაბასა, ზოგი დასკედა ნალ-ლურსმნითა, თქვენმა მზემა, მეორეს დღეს გენახათ, ქუჩა-და-ქუჩა ხვარბლით აივსო... შეიქნა ისპაჰანში სიმშვიდე და იეფობა“-ო (იქვე, ჩუბ. 321—322, ჭიჭ. 22).

სწორედ გასაოცარია აგრეთვე, რომ ს. ჩხეიძე, რომელიც საქართველოს თანამედროვე პოლიტიკურს განსაცდელს და უძღუღურებას თითქოს ვერც-კი გრძნობდა, ისეთის გაზვიადებით ამკობდა ქართლის მეფეთა ვითომდა ძლიერებას, რომ გამოუცდელ მკითხველს შეუძლია იფიქროს, ალბათ ამ დროს საქართველო იმგვარადვე ძლიერი თუ იყო, როგორც (თამარ მეფის) დროსაო. იგივე ისტორიკოსი თითქოს ვერ ხედავდა, რომ ქართველი ერის პოლიტიკურ დაუძღურების და საში-

ნელ განსაცდელისდა მიუხედავად ქართველთა მეთაურ საზოგადოების საუკეთესო ნაწილი ასეთი მედგარისა და დაუღალავის შრომით თავის სახელმწიფოსა და სამშობლოს გონებრივ, სახელმწიფოებრივ, სამოსამართლო და ეკონომიურ ყოფაცხოვრების განახლებისა და აყვავებისათვის იღვწოდა!... სეხნია ჩხეიძის დროს ცხოვრობდნენ: საბა სულხან ორბელიანი, რომელმაც თავის შესანიშნავს თხზულებას, ქართული ენის საუნჯე — ლექსიკონის შედგენას მრავალი წელიწადი შეაღწია, მეფე ვახტანგ VI, რომელმაც „დასტურლამალი“ შექმნა ქართული სამართლის ყველა ძეგლები შეჰკრიბა და თითონაც ახალი სასამართლო წიგნი შეადგენინა, „ქცა“ განაახლებინა, შეასწორებინა და შეავსო, სხვა რომ არა ყოფილიყო რა, ესეც იმდენად დიადი განმაცვიფრებელი შრომა იყო, რომ ამის დანახვა და შემჩნევა, ბრმასა და ყრუსაც შეეძლო. ს. ჩხეიძეს-კი მთელს თავის თხზულებაში ამ მოღვაწეობაზე კრინტი არ დაუძრავს, თუმცა მას, როგორც ქართლის სამეფოს „მოლარეთ-თხუცესს“, ბევრი რამ საყურადღებოს მოთხრობა შეეძლო.

როდესაც იგი ვახტანგ VI-ის ბედის უკუღმართობას მოგვითხრობს, როცა იგი გვიამბობს, რომ მეფე ყოველმხრივ მოტყუებული იძულებული იყო სამშობლოსათვის თავი მიენებებინა და უცხოეთში შეეფარებინა თავის მრავალ-ტანჯული თავი, მას, მეფის მოლარეთ-თხუცესს და ისტორიკოსს, ერთხელაც არ წარმოსცდენია მწუხარების გამომხატველი სიტყვა, მუხთალ იღბლისადმი მაინც წყევლა-კრულვა, რომელმაც ასეთი ნიჭიერი და საქართველოსთვის ჭირნახულები მეფე სამშობლოს უღროოდ მოსტაცა. მას კალმოსანი ხელი არც-კი გაუძრევეია, რომ თანამედროვეთა და ჩამომავლობისათვის მისი დიადი ღვაწლი სამშობლო ქვეყნის წინაშე ორიოდ წინადადებით მაინც გამოეთქვა და დაეხასიათებინა. ამ შემთხვევაშიც ს. ჩხეიძე, როგორც ჩვეულებრივ, ცივი და გულგრილია, მისი ბაგეწღუმს, მის მარჯვენას კალმის მოსმა ეხარება... საზოგადოებრივი და მამულიშვილური გრძნობა მას მოღუწებულნი აქვს!...

ს. ჩხეიძის ნაწარმოები პირველად გამოსცა დ. ჩუბინაშვილმა მ. ბროსეს ქცის კრებულში წ. II, გვ. 307—342. ამ გამოცემითგან ზ. ჭიჭინაძემ გადაბეჭდა 1913 წ. (საქართველოს ცხოვრება, გვ. 1—52)²³.

პაპუნა ორბელიანი

პაპუნა ორბელიანს დაწერილი აქვს საისტორიო თხზულება „ამბავნი ქართლისანი“, რომელიც ავტორისავე სიტყვით სეხნია ჩხეიძის მოთხრობის გაგრძელებას შეადგენს. თუმცა პაპუნა ორბელიანის ისტორიის 1773 წ. გადაწერი ხარების საყდრის დეკანოზის ძედავით ამ წიგნს „მცირე ქართლის ცხოვრება“-ს ეძახის, მაგრამ თვით ავტორი თავის თხზულებას უწოდებს „ამბავნი ქართლისანი“, ანუ „ამბავი ქართლისაი“. ეს თვით თხზულების ქვემომოყვანილ შესავალითგანაც ჩანს და შემდეგ ლექსითგანაც, რომელიც ისტორიას წინ უძღვის:

„შეუღდექ ამბავს ქართლისას პაპუნა ორბელიანი...“

აღწერე ყოელი ყოფილი“-ო (ქცა, II, დ. ჩუბინაშვილის გამოც. 343, ჰიქ. 53),

ისტორიკოსი ამბობს „ვინათგან ვიდრე აქამომდე აღწერილ-იყო ამბავნი ესე ქართლისანი, აღმწერელსა ამისას ჩხეიძესეხნისას დაშთომოდა შემდგომნი ყოფილნი და ყოფადნი და მე პაპუნამ ორბელიანმა ხელ-ვკაყვ აღწერად“-ო, (ქცა, II, დ. ჩუბ. გვ. 343, ჰიქ. 53). მართლაც პ. ორბელიანი თავის მოთხრობას სწორედ იქითგან იწყებს, სადაც სეხნია ჩხეიძის თხზულება სწყდება. უკანასკნელი ცნობა, რომელიც ს. ჩხეიძეს აქვს აღწერილი, 1739 წ. „თვესა მაისსა გ(3)“ მომხდარს ამბავს ეხება (იქვე, ჩუბ. 342, ჰიქ. 52), ხოლო პაპუნა ორბელიანი თავის თხზულებას ასე იწყებს: „ქორონიკონსა უკზ (427=1739 წ. ქ. შ.) თვესა ივლისსა“ ესა-და-ეს მოხდაო (იქვე, ჩუბ. 342, ჰიქ. 54).

მაგრამ ეს მხოლოდ გარეგანი მსგავსებაა და როგორც ქვევით გამოკვეთილი იქმნება, შინაგანი თვისებებით ამ ორ ისტორიკოსს საერთო თითქმის არა აქვთ რა.

რა საქმის კაცი იყო, ან რა თანამდებობა ჰქონდა პაპუნა ორბელიანს, მის თხზულებითგან არა ჩანს. მხოლოდ რომ ის სამეფო კარის მახლობელი კაცი უნდა ყოფილიყო და სამხედრო მოქმედებისა და ომების მონაწილეც, ეს-კი სრულებით ცხადია. როდესაც 1747 წ. სპარსეთის შაჰის თავგასულობამ და მისგან დადებულ დიდძალ ფულის ჩარიმამ ქართველები ისე შეაწუხა, რომ იმოდენა ფულის გადახდას ისევ აჯანყება ირჩიეს, მეფე თეიმურაზი, ქართლის სამეფო მთავრობა, კათოლიკოზი და სამღვდლოება აიყარნენ, ტფილისითგან გაიხიზნენ და ციხეებში შედგნენ, მაშინ „ვინც ორბელიანთ სახლისშვილნი იყვნეს, ყოველნი სახლეულით ბატონს (თეიმურაზს) გაყვნენ. ქვეყანა ისე ირყეოდა ყაენის შიშისაგან, რომ ქართლის ქვეყანაში გამაგრების იმედი აღარავის ჰქონდა, მაგრამ პაპუნამ ორბელიანმა და ყაფლან თავის მამულის დაკარგვას ისევ თავისი წახდენა ირჩიეს. გამოსთხოვეს ბატონს ფარმანი და წარვიდნენ თვისსა მამულსა შინა. მოვიდნენ პირველ ხრამისა ზეობასა შინა და სადა ციხე იყო ანუ გალავანი, გაამაგრეს და ხალხს მისცეს იმედი: „თუ რომელი ამბავი მოხდეს მტრისაგან, თქვენთან დავიხოცებით“-ო. მის მეტი

ლონეც აღარა ჰქონდათ; რადგან ბატონს მოშორდნენ თავისის მამულის გულისათვის, უსიყვდილოდ გაშვება აღარ ეგებოდა... იყვნენ პაპუნა და ყაფლან ორბელიანი დღე-ღამე მატებასა სიმეგრეთა ციხისასა“; (იქვე, ჩუბ. 395—396, ჭიჭ. 128). როგორც ამ სიტყვებითგან ჩანს, ისტორიკოსი პაპუნა მეფეს უნდა ზღებოდა და თავისი მამულის დასაცავად რომ წასულიყო და მეფეს მოშორებოდა, ამისათვის მეფის საგანგებო ნებართვა, „ფარმანი“¹ იყო საჭირო.

ორბელიანთა საგვარეულოს წევრებს; სარდლობა და სხვა დიდი მოხელეობა ჰქონდათ ხოლმე. მაგრამ ჩვენი ისტორიკოსი პაპუნა ორბელიანი არც სარდლად ჩანს, არც ვაზირად. ამ დროს ორბელიანთაგან დიმიტრი — მანდატურთუხუცესად იყო, ზაალ — მეფის მეთოფეთა წინამძღოლად, ქაიხოსრო — სარდლად ამირსპასალარად (იქვე, ჩუბ. 384—386, ჭიჭ. 112—114).

თვით პაპუნა-კი არსად თავის თანამდებობას² არ ამჟღავნებს. მაინცდამაინც არც ვაზირთა შორის ჩანს, არც ქვეყნის გამგე დიდ მოხელეებში. ამისდა მიუხედავად ჩვენი ისტორიკოსი მაინც ჩვეულებრივ მეფეს ჰხლებია და ხშირად აღწერილ ამბების მონაწილე და თანადამხუდარი ყოფილა. თავის თხზულების შესავალშიც პაპუნა ორბელიანი ამბობს: ქვემო მოთხრობილი ამბები „რომელნიმე ვიხილე თვალთა ჩემითა და რომელნიმე მომეთხრნეს სარწმუნოთა კაცთაგან“ -ო (იქვე, ჩუბ. 343, ჭიჭ. 53). თვით ისტორიის მოთხრობასა და კილოსაც ხშირად ეტყობა, რომ ისტორიკოსი მართლაც თითონ მონაწილე და თანადამხუდარი არის.

საყურადღებოა, რომ პ. ორბელიანი³ მოშიაც მეფესთან ერთად ყოფილა. მაგ. 1744 წ. ურუმებთან მომხდარ ომის შესახებ იგი ამბობს: „მას დღეს რომ გენახათ ბატონიშვილი ერეკლე, ამას ბრძანებდით, თუცა ლომი ეგრე იბრძვისო. ჰასაკითა იყო მცირე, მაგრამ რასაც საქმეს იქმოდა, ფალავანის შესადარისი იქნებოდა“ -ო (იქვე, ჩუბ. 363, ჭიჭ. 82). იმავე წელს საგურამოს მახლობლად მომხდარ ომის შესახებაც პაპუნას ნათქვამი აქვს: „ბატონიშვილი ერეკლე რომ გენახათ იმ დღესა, ასე ბრძანებდი, არა თუ ფალავანი, თვარემ ესე ვის შეუძლია სათვისოსა ომსა გარდა, ვითა ისარდლა, შეაბა ჯარი, განუკვირდებოდათ ყოველთა“ -ო (იქვე, ჩუბ. 368, ჭიჭ. 88).

1747—1748 წ. ტფილისის ციხის სპარსთა ხელითგან გამოსაგლეჯად მომხდარ მედგარ ბრძოლაში ხომ პაპუნა ორბელიანი თვითაც მონაწილე ყოფილა თავის ყმებითურთ; ჯერ თაბორის კოშკზე აჭრით თავი ისახელა პაპუნას ყმამ შევერდა მღებრიშვილმა (იქვე, 410), მერე ორბელიანი მდივანბეგი იოანე და თვით „პაპუნა თავისის მსახურ აზნაურშიელითა გარდაუცვივდნენ ციხეში... დააყენეს მუშა და კარის გაღებას ეცადნენ“ და მოახერხეს კიდეც (იქვე, ჩუბ. 412, ჭიჭ. 151).

დანარჩენ ომებში და ლაშქრობაშიც ჩვენი ისტორიკოსი თავის თანადამხუდრობასა და მონაწილეობას მოთხრობის კილოთი ამჟღავნებს, როგორც მაგ.: „გავედით იქით, რა ერთსა ალაქსა გავიარეთ, გამოჩნდა ჯარი ფანახანისა“ -ო (იქვე, ჩუბ. 425, ჭიჭ. 169); „შეგვიკრეს გზები, ჩვენ არ ვიცოდით, წავედით სიღნახილამ“ -ო (იქვე): „რაც ჯარი მიგვდევდა, ნახევარი ველარ ამოგვეყვა“ -ო (იქვე); „გავიარეთ ორი დღე“ (იქვე, ჩუბ. 427, ჭიჭ. 163); „მივეწივენით ალაზნის პირზე... ლეკნი ასე უწინ შემოგვებნენ“ -ო (იქვე, ჩუბ. 431, ჭიჭ. 179); „შეიქმნა ომი ფიცხელი რომ ამისთანა ომი არ გვენახა“ -ო (იქვე, ჩუბ. 441, ჭიჭ. 193); „იმ დღეს გენახათ მუხრან-ბატონი, ფალავანისა მსგავსად იბრძოლა“ -ო (იქვე, ჩუბ. 451, ჭიჭ. 207).

მაგრამ ჩვენი ისტორიკოსი პაპუნა ორბელიანი მარტო ომების „თანადამხუდარი“ და თვალთ მხილველი-კიჯარა ყოფილა, იგი მშვიდობიანობის დროსაც, დღესასწაულებში მეფის მახლობელი კაცი ყოფილა. მაგ. 1745 წ. თეიმურაზის მეფედ კურთხევასაც დასწრებია და დიდებულ და სასიხარულო სანახაობით აღტაცებული გაიძახის: „თქვენმა მზემა, ერთი უყეთესი სანახავი კაცის თვალთ აღარ ინახებოდა“-ო (იქვე, ჩუბ. 382, ჰიკ. 109). 1751 წელს ისტორიკოსი ერეკლე მეფის ქორწილსაც დასწრებია და ამ ამბავის აღწერილობას ამგვარად ათავებს: „ერთი ამისთანა სიხარული არ გვენახა“-ო (იქვე, ჩუბ. 433, ჰიკ. 181). ერთი სიტყვით, მრავალი გარემოება ცხადად ამტკიცებს, რომ პაპუნა ორბელიანი სამეფო კართან დაახლოვებული ყოფილა.

თავის საისტორიო თხზულებისათვის მას ერთი ლექსად გამოთქმული ტაეპი წაუძღვანებია წინ, რომელშიაც ამბობს:

„შეუდექ ამბავს ქართლისას პაპუნა ორბელიანი,
განმაძლიერა მეფემან, ეინ არის გვირგვინიანი,
აღწერე ყოელი ყოფილი მრავალგზის საჩიერანი“-ო.
(იქვე, ჩუბ. 343, ჰიკ. 53).

ეს ლექსი ამტკიცებს, რომ პაპუნა ორბელიანის ისტორიკოსობისათვის მეფესაც ხელი შეუწყვია. სამეფო კარის ისტორიკოსი იყო თუ არა, ამის შესახებ პირდაპირი ცნობები არა მოგვეპოვება რა, მხოლოდ რომ მეფეს მისი ისტორიკოსობა სცოდნია და მისი მოღვაწეობისათვის ხელი შეუწყვია და „გაუძლიერებია“ კიდევც, ეს ზემომოყვანილ ტაეპითანაც ცხადად ჩანს.

რასაკვირველია შეუძლებელია პაპუნა ორბელიანი ყველა მოთხრობილ ამბების „თანადამხუდარი“ და თვალთ მხილველი ყოფილიყო, ამიტომ უეჭველია ჩვენი ისტორიკოსი არა ერთხელ და ორჯერ იძულებული იქმნებოდა სხვისი ნახული და ნამბობიც შეიტანა თავის თხზულებაში. აკი თვით პაპუნა ორბელიანიც ამბობს: „რომელიმე მომითხრნეს სარწმუნოთა კაცთაგან“-ო (იქვე, ჩუბ. 342, ჰიკ. 53). ეს უკანასკნელი ცნობა ყურადღების ღირსია. ჩვენ ეხლა ვიცით, რომ ზეპირ წყაროების თვისებებსა და ღირსებას უკვე ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში ჭეროვან ყურადღებას აქცევდნენ. გიორგი მთაწმიდელს, როგორც ვიცით, აღნიშნული აქვს, რომ მისი ზეპირი წყარო და მოამბე თანადამხუდარი და თვალთ მხილველი იყო, ამასთანავე „უცხო... ყოვლითურთ ტყვეილისაგან“ და სრულებით „სარწმუნონი“ იყვნენ (აქვე, გვ. 145). XVII—XVIII საუკ., ქართულ საისტორიო მწერლობის აღორძინების ხანაშიც, როგორც ვხედავთ, ქართველ ისტორიკოსებს ამ მეთოდოლოგიურ მოთხოვნებისათვის კვლავ მიუქცევიათ ყურადღება, მაგრამ მაინც იმ ხარისხამდე ვერ მიუღწევიათ, რომელზედაც გიორგი მთაწმიდელი იდგა. თუმცა სეხნია ჩხეიძესაც აქვს აღნიშნული, რომ „ზოგიერთი მნახავთაგან სმენითა“ შეუტყვია და ჩაუწერია თავის თხზულებაში, მაგრამ მას დავიწყებია აღენიშნა, რამდენად სანდო პირები იყვნენ მისი მომთხრობელი „მნახავნი“. პაპუნა ორბელიანს მართალია ეს მეთოდოლოგიური გარემოება არ გამოჰპარვია და აღუნიშნავს „რომელიმე მომეთხრნეს სარწმუნოთა კაცთაგან“-ო, მაგრამ იმას თავის მხრივ დავიწყებია და არაფერი აქვს ნათქვამი, მისი მომთხრობელი „სარწმუნოთა კაცნი“ თანადამხუდარნი და „მნახავნი“ იყვნენ თუ არა? უამისოდ, ცხადია, სარწმუნოთა კაცთა ცნობებსაც დიდი ფასი არ ექნებოდა. შესაძლებელია პაპუნა ორბელიანს ეს მეთოდოლოგიური მოთხოვნილება თავისდათავად ნაგულისხმევი

ჰქონოდა,¹ მაგრამ ამ გარემოების მოუხსენებლობა მაინც ნაკლია. თუ რომ ეს გარემოება XI საუკ. გიორგი მთაწმიდელს არ დაეწყებია და საგანგებოდ აღნიშნა, მით უმეტეს ს. ჩხეიძესა და პ. ორბელიანს უნდა ხსომებოდათ. ამისდა მიუხედავად მარტო ის გარემოება, რომ ეს ორი ქართველი ისტორიკოსი თავიანთ ზეპირ წყაროების შესახებ ლაპარაკობენ, თავისდათვად საგულისხმიეროა და უეჭველია ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობის შესწავლისა და გავლენის შედეგი უნდა იყოს. ეს გარემოება ქართულ საისტორიო მწერლობის გამოცოცხლებისა და აღორძინების დამამტკიცებელია.

პ. ორბელიანის თხზულებას აქა-იქ მართლაც ემჩნევა, რომ მოთხრობა ზოგან ზეპირ წყაროებზე არის დაფუძნებული. მაგ. 1739 წ. ახმეტას ბოლოს ამოწყვეტილ ლეკ-მცარცველთა რიცხვის შესახებ ნათქვამი აქვს: „იტყოდენ ათას ხუთასი თავი მოიქრა“-ო (ამბავნი ქართლისანი, იქვე, ჩუბ. 344, ჰიკ. 55). 1747 წ. გორითგან ტფილისში ჩამოტანილ შაჰნადირისეულ დიდი ზარბაზნის შესახებაც სწერია: „იტყოდენ, ორიათას ათასი (sic) ლიტრა არისო“ (იქვე, ჩუბ. 410, ჰიკ. 148), განჯა-ერევანსა და საქართველოს სხვა მოსაზღვრე ქვეყნებში 1750 წ. დავლად და ფეშქაშად ნაშოვნ ქონების რაოდენობის შესახებაც ისტორიკოსი ამბობს: „სიმრავლისა რალა მოგახსენო? ასე იტყოდენ, ორასი ათასი ცხვარი იყო, რაც სულ ჯარმა იშოვა და ამისა შედეგათ ძროხა ანუ კიდებული საქონელი“-ო (იქვე, ჩუბ. 428, ჰიკ. 174). 1752 წ. ყარადაღის მფლობელის გულუხვ მასპინძლობის შესახებ ქართლ-კახეთის დაპატიებელი ჩინებულნი თავადნი „ასე იტყოდენ, თუ არ ყენისაგან, სხვისა ამგვარისა კაცისაგან ასეთი დახდომა ძნელად შესაძლებელი არისო“ (იქვე, ჩუბ. 440, ჰიკ. 191). დასასრულ, 1754 წ. ლეკთა წინააღმდეგ მომხდარ ომის შესახებ ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს: „ქისიყის მოურავი ძველი და ახალი ორივე მოსაწონად შეიბნენ, რომე იმ დღეს მათი ქება ბევრისაგან მოგვესმენეს“-ო (იქვე, ჩუბ. 456, ჰიკ. 214).

ზევით უკვე აღნიშნული იყო, რომ პაპუნა ორბელიანის ისტორია თავისი შინაგანი თვისებებით ს. ჩხეიძის თხზულებებისაგან არსებითად განსხვავდება იმგვარადვე, როგორც თვით ავტორებიც სულ სხვადასხვა სულიერ და გონებრივ ავლადიდების პატრონებად მოჩანან. საქმარისია მარტო ის გარემოებაც გავიხსენოთ, რომ პაპუნა ორბელიანი თავის თხზულებას 1739 წლის ამბებით იწყებს და 1758 წლის ამბებით ათავებს, ესე იგი რომ მისი ნაწარმოები მხოლოდ 19 წლის ისტორიას შეიცავს, მაგრამ აღმოსავლეთ საქართველოს ამ 19 წლის თავგადასავალს 131 დაბეჭდილი გვერდი უკავია (იქვე, ჩუბ. 343—474, ჰიკ. 53—240), და ჩვენთვის მაშინვე ნათელი იქმნება, რამდენად ვრცელია პ. ორბელიანის შრომა ს. ჩხეიძის თხზულებასთან შედარებით, რომელსაც 86 წლის საისტორიო ამბებისათვის 35 (ნაბეჭდ) გვერდზე მეტი ვერ გამოუმეტნია.

შინაარსის მხრივაც ამ ორ ისტორიკოსს შორის დიდი და არსებითი განსხვავებაა: ს. ჩხეიძემ თუ „მეფეთა ცხოვრება“ დასწერა, პ. ორბელიანს აღწერილი აქვს „ამბავნი ქართლისანი“, ესე იგი აღმოსავლეთ საქართველოს თავგადასავალი, მარტო მეფეთა-კი არა, არამედ მთელი ქვეყნისა და მცხოვრებთა ისტორიაც, ამ მხრივ სწორედ ყურადღების ღირსია, რომ პ. ორბელიანს სურდა აეწერა და აღწერა კიდევ „ამბავნი ქართლისანი“ ერთი რომელისამე გვირგვინოსნის მეფობის დროს-კი არა, არამედ განსაზღვრულ (19 წლის) ხანის განმავლობაში, როდესაც აღმოსავლეთს საქართველოში ჯერ ოსმალნი და სპარსელები თარეშობდნენ, შემ-

დღე ქვეყანა ნადირ-შაჰმა ჩაიგდო ხელში და მერმე თანდათან თეიმურაზ და ერეკლე მეფეები გაძლიერდნენ, ქართლ-კახეთი პოლიტიკურად გაერთიანდა და ერეკლემ თავის ბრძნულისა და წინდახედულის მოქმედებით მოსაზღვრე ხანები ყმაღნაფიცად გაიხადა.

ისტორიკოსი უმათერესად აღმოსავლეთ საქართველოს მდგომარეობას აქცევდა ყურადღებას, — „უამთა, ვითარებათა და ქცეულებათა“ მჭევრმეტყველებით აღწერილი აქვს მას ყოველი „იწროვანი ქართლისანი და მალიადი ცვალებანი დამპყრობელთანი და განმგეთა ქვეყანისა ჩვენისათანი, მწარენი და ძნიადნი მონარკობანი“, რომელიც აღმოსავლეთა საქართველომ თურქ-სპარსთა ბატონობის დროს გამოიარა (იქვე, ჩუბ. 343, ქიკ. 53). თუმცა მას ამასთანავე დაწვრილებით და საუცხოვოდ მოთხრობილი აქვს ყველა ამბები, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოს აღორძინების ხანას ეხება თეიმურაზ და ერეკლე მეფეების დროს, მაგრამ თვით ისტორიკოსს სწალიან, რომ მკითხველმა თავისი ყურადღება ჩვენი ქვეყნის სწორედ იმ პირველ გაჭირებულ მდგომარეობას მიაქციოს, როდესაც ჩვენ ქართველებს „ესეოდენნი ჭირნი და იწროვანი წარგუხდინა“, რომ წინათ თითქმის, „კინდა და არაოდეს ყოფილ-არიან ესევითარნი იწროვანი“ (იქვე). ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ ჩვენი ისტორიკოსი შორსგამსჭვრეტელი და ღრმა აზროვნობის პატრონი ყოფილა. მერმინდელს აღორძინებას მისთვის თვალები არ აუხვევია და აღმოსავლეთ საქართველოს მაშინდელს გაძლიერებას მისთვის თავბრუ არ დაუსხამს.

რასაკვირველია პაუნა ორბელიანი ქართლ-კახეთის გაერთიანებით, ქვეყნის მოღონიერებით, მტრების ძლევითა და განდევნით, თეიმურაზსა და განსაკუთრებით ერეკლე მეფეთა ნაყოფიერ სახელმწიფოებრივ და სოციალურ მოღვაწეობით გულწრფელად არის გახარებული და აღტაცებითაც მოგვითხრობს ამ ამბებს, — მაგრამ სამშობლო ქვეყნის წინანდელს უკიდურეს პოლიტიკურსა და ეკონომიურს გაჭირებასა და განსაცდელს ჩვენს ისტორიკოსზე ღრმა და წარუხოცელი შთაბეჭდილება მოუხდენია და ამიტომ: მას საჭიროდ მიაჩნდა, რომ მერმინდელ თაობათგან „არა დავიწყებულ-იქმნენ ესევითარნი ამბავნი“, რომ საქართველოს „ესეოდენნი ჭირნი და იწროვანი“ გამოუვლია (იქვე, ჩუბ. 343, ქიკ. 53).

პ. ორბელიანი დარწმუნებული იყო, რომ რაკი მისი თხზულება და წერილი იქმნებოდა, მომავალი თაობა წაიკითხავდა, „შემდგომნი ჩვენნი მოიხსენებდენ ესეოდენთა უამთა“ (იქვე). მას ჰსურდა, რომ ყოველს ქართველს, განსაკუთრებით-კი მოზარდ თავობას სცოდნოდა, თუ რა მიზეზით და როგორ დაატყდა საქართველოს ეს საშინელი განსაცდელი (იქვე, 343) და ამ გზით „მოზარდულნი ქართლისანი განეკრძალნენ ქვეყანათა თვსთა და სიმტკიცისათვის“ — (იქვე), მამულიშვილური გრძნობა გაძლიერებოდა და თავიანთ ქვეყნის კეთილდღეობაზე ფიქრსა და ზრუნვას შესჩვეოდნენ.

აღმოსავლეთი საქართველო იმ დროსაც, რომელიც ს. ჩხეიძესა აქვს აღწერილი, თუ უარესს მდგომარეობაში არ იმყოფებოდა ვიდრე 1739—1743 წ.წ.-ში, უკეთესს პირობებში მაინც ცხადია არა ყოფილა: მაშინაც ჩვენი ქვეყანა და ეროვნება უკიდურესს განსაცდელში იყო. მაგრამ ს. ჩხეიძე, როგორც ეტყობა, ამას ვერც ხედავდა და ვერცა გრძნობდა: უღარდებოდა, ერთგვარი ყალბი მედიდურობა და ბაქობა ატყვია მისი მოთხრობის კილოს. ეს გარემოება საუცხოვოდ ახასიათებს ამ ორი ისტორიკოსის სულიერ და გონებრივს თვისებას. პ. ორბელიანი ცხოვ-

რებაში ჩახედული, ღრმა-მოაზრე და ეროვნულ-საზოგადოებრივ გრძნობებით გამსჭვალული ისტორიკოსია. მისი მამულიშვილური გული თანამოძმეთადმი სიყვარულით სძგერს, მისი გონება და აზრი საქართველოს მომავალს დასტრიალებს და ქვეყნის სიმტკიცეზე ოცნებობს. მას მშვენიერად ესმის, რა განსაცდელშიც იყო ქართველობა და კარგად იცის, რომ მომავალშიაც მას ჭერ კიდევ ბევრი საზრუნავი და მუშაობა ჰპართებს, რომ საქართველოს სიმტკიცე და ძლიერება უზრუნველყოფილიყო და ოდინდელი განსაცდელი კვლავ თავს არ დასტყდომოდა.

მეტად საგულისხმეოა, რომ პ. ორბელიანი თავის თხზულების პირველს სტრიქონებში ცოტა არ იყოს თითქოს ჩვენს დიდებულს მოღვაწესა და ისტორიკოსს გიორგი მთაწმიდელს ჰბაძავს. გიორგი მთაწმიდელსავით, როდესაც იგი ამბობდა, რომ ბერძენთა მიერ მოყენებული ბოროტება და დევნა-შევიწროება ქართველთა მომავალ თავობის მიერ „არა დავიწყებულ იქმნას და კუალად შემდგომად ჩუენსა მომავალნი ეაევითარსავე ჭირსა არა შთაცვივდენ“, „არა დავიწყებულ იქმნას და გარეწარ ესევითარი ესე მრავალფერი ღელვამ (იხ. აქვე, გვ. 143—144), პაპუნა ორბელიანსაც ხომ უნდოდა, რომ მომავალ თავობის მიერ „არა დავიწყებულ-იქმნენ ესევითარნი ამბავნი“—ო და მათი მიზეზი და ვითარება სცოდნოდით. მაგრამ, რასაკვირველია, აქ უფრო სულიერი მსგავსებაა ვიდრე მიმბაძველობა.

პაპუნა ორბელიანს მოთხრობის წეს-რიგი საისტორიო თხზულებაში მათიანიისებური აქვს: ამბები ქრონოლოგიურად არის დალაგებული, მაგრამ იგი ყოველთვის ისტორიულ მოვლენათა თვით გარემოებასა და მიზეზებსაც აკვირდება და ისტორიასაც ხომ ისე სწერდა და მისი მიზანიც ის იყო, რომ წამკითხავთ შეეგნოთ და „იუწყებოდენ, თუ ვისგან და ვითა [და] რომლისა მიზეზითა იქმნენ ესე ყოფილნი“—ო (ამბავნი ქართლისანი, ჩუბ. 343, ჭიკ. 53).

პ. ორბელიანი ჭკვიანი და ცხოვრებაში ღრმად ჩახედული ისტორიკოსი იყო. მის ყურადღებას იპყრობდა და იზიდავდა ცხოვრების ფართო ასპარეზი და მრავალმხრივი მოვლენა. პოლიტიკურ ამბებსა და ომიანობას გარდა იგი საქართველოს ქონებრივსა და ეკონომიურს მდგომარეობასაც გვიხატავს: მშვენიერად აქვს მას დასურათებული „მწარენი და ძნიალნი მოხარკეობანი“, ყოველგვარი „ჭირნი და იწროებანი“, რომელიც მის ღროს, ქართველებს გამოუვლიათ. საყენო ხარკისა და უკანონო ჭარიმების რაოდენობა გნებავთ, თუ ის შედეგი, რომელიც საქართველოში სპარსეთის შაჰების საფინანსო პოლიტიკას მოჰყვა, ან ცნობები ხალხისა და შემოსავლის აღწერის შესახებ აღმოსავლეთს საქართველოში სპარსთა და ოსმალთა ბატონობის ღროს გინდ სააღებმიცემო გზები და ვაჭრობა, ან სასმელ-საინოვაციისა და საქონლის ფასები, თუ ფულების მოჭრა, საკუთარ ზარაფხანის დაარსება და ფულების ფასები, — ყველა ამავების შესახებ ჩვენს ისტორიკოსს თავის თხზულებაში ძვირფასი ცნობები აქვს შეტანილი.

პ. ორბელიანის თხზულებაში უხვი მასალებია აგრეთვე იმდროინდელ აღმოსავლეთ საქართველოს სახელმწიფო და საეკლესიო წესწყობილების შესასწავლელად. განსაკუთრებით საგულისხმეოა და დიდმნიშვნელოვანი მისი ისტორიის ის ადგილები, სადაც მოთხრობილია, თუ როგორ ცდილობდნენ მეფენი თეიმურაზი და ერეკლე და მათი თანამშრომელნი საქართველოს ძველი წესწყობილების შესწავლას, გამორკვევას და აღდგენას.

საუცხოოდ არის აღწერილი აგრეთვე მეფის კურთხევისა და დარბაზობა-მეჭლისის წესები: ძვირფასი ცნობები მოიპოვება მაშინდელ აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობისა და გარდა-გარდმოსახლების შესახებ. ერთი სიტყვით, პ. ორბელიანის ისტორია მეტად შინაარსიანი თხზულებაა.

ხოლო თუ ამასთანავე გავიხსენებთ, რომ ყველა ცნობის შესახებ მას ზედმიწევნით თარიღიც აქვს აღნიშნული, მაშინ ჩვენთვის ცხადი იქმნება, რომ XVIII საუკ. აღმოსავლეთ საქართველოს შესასწავლად პ. ორბელიანის თხზულება ძვირფას და დაუშრეტელ საისტორიო წყაროდ უნდა ჩაითვალოს.

პ. ორბელიანის ნაწარმოები დაწერილია იმ დარბაისლურ ქართულ სასაუბრო კილოთი, რომელიც თავისი ღირსებით ძველ ქართველ საუკეთესო ისტორიკოსთა მშვენიერს ენას უახლოვდება. თამამად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ აღორძინების ხანის ქართულ საისტორიო მწერლობის მშვენიებად ვახუშტს შემდგომ სწორედ პაპუნა ორბელიანი უნდა ჩაითვალოს.

პ. ორბელიანის ისტორია პირველად დ. ჩუბინაშვილმა გამოსცა მ. ბროსსეს ქცის კრებულში (II ნაწილი, გვ. 343—474), ხოლო მეორედ იმავე გამოცემითგან უცვლელად გადაბეჭდა ზ. ჭიჭინაძემ (საქართველოს ცხოვრება, ტფილისი, 1913 წ., გვ. 53—240)³¹.

ომან მდივანბები ხერხეულიძე

ომან მდივანბეგ ხერხეულიძის კალამს ეკუთვნის საისტორიო ნაწარმოები, რომელსაც ეწოდება „მეფობა ირაკლი მეორისა, მეფისა თეიმურაზის ძისა“ (იხ. ქცა, II, დ. ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 475—500, ზ. ჭიჭინაძის გამ. 241—276). ავტორისავე სიტყვით ეა თხზულება არის „შემოკლებული ისტორია ირაკლი მეორისა-თვის“ და მოგვითხრობს იმას, „თუ ვითარითა შრომითა მიიღო მან მეფობა ქართლისა, რომელსაცა გარდამატებულსა-თვის სიმხნისა მისისა პირველად მიუბოძა შაჰნადირ კახთა მეფობა და შემდგომად შეაერთა მან სკიპტრა ორმეფობითი“-ო (იქვე, ჩუბ. 475, ჭიჭ. 241). ამგვარად ომან ხერხეულიძე პაპუნა ორბელიანისაგან განსხვავდება და თუ ამ უკანასკნელს აღმოსავლეთ საქართველოს მდგომარეობის აღწერა ჰსურდა და აგვიწერა კიდევ, ომან ხერხეულიძეს მეფის მოღვაწეობის („შრომანი და ლეაწლნი“) დახასიათება ჰქონდა განზრახული. მას უნდოდა, რომ მკითხველის ყურადღება ერეკლე მეფის სახელმწიფო მოღვაწეობის განსაკუთრებით ორი მოვლენისათვის მიექცა: ჯერ ერთი იმისათვის, „თუ ვითარითა შრომითა მიიღო მან მეფობა ქართლისა“ და მეორე იმისათვის, თუ როგორ „შეაერთა მან სკიპტრა ორმეფობითი“, ანუ ქართლ-კახეთის სამეფოთა გაერთიანების ამბავისათვის.

როდის არის ომან მდივანბეგის საისტორიო თხზულება დაწერილი, ამის შესახებ თვით ნაწარმოებში გარკვეული ცნობები არ მოიპოვება, მხოლოდ ცხადია მაინც, რომ „მეფობა ირაკლი მეორისა“ შექველია 1795 წლის შემდგომ და ახლო ხანებში უნდა იყოს შედგენილი. ეს იქითგან ჩანს, რომ ჩვენი ისტორიკოსი 1749 წლის ამბებს ქვეშე ამბობს: „მეერ დღით იყო ერევანი მოხარკეობასა ქვეშე მეფეთასა (თეიმურაზისა და ერეკლისა) ვიდრე მოსვლამდე საქართველოსა შინა. ყაჯარი მაჰმად ხანისა, გარნა ვერცა მან მოშალა სრულიად ერევნისა სამსახური საქართველოსადმი“-ო, (იქვე, ჩუბ. გვ. 483, ჭიჭ. 252). მაშასადამე, როდესაც ომან ხერხეულიძე იმ ამბავსა სწერდა, ალა-მაჰმად-ხანი უკვე საქართველოში შემოსეული ყოფილა და უკან გაბრუნებულა კიდევ. ამისდა მიუხედავად ჩვენს ისტორიკოსს თავისი მოთხრობა მაინც 1795 წლამდე არ მოუყვანია, არამედ შეწყვეტილი აქვს 1780 წლის „შემდგომად რამდენისამე წლისა“ მომხდარ ამბებით (იქვე, ჩუბ. 496, 498, ჭიჭ. 271—275).

ერეკლეს მეფობის უკანასკნელი წლების ამბების მოუხსენებლობის მიზეზი ისტორიკოსს ამგვარად აქვს განმარტებული: „ხოლო რომელნიცა მოიწია მას ზედა ჟამსა ღრმად მოხუცებისა მისისა (ე. ი. ერეკლე მეფისა) საქმე უბედურებითი და მოვიდა ალა-მაჰმად-ხან და ალაოხრა ტფილისი, მისთვის არა რა დამიწეროეს ჯერეთ, ვინათგან მიზეზნი და ვითარებანი განვრცელდებიან“-ო (იქვე, ჩუბ. გვ. 500, ჭიჭ. 276). მაშასადამე, ამ ხანის ამბების აღწერილობა ომან ხერხეულიძეს იმიტომ არ შეუტანია თავის თხზულებაში, რაკი მაშინ ჯერ კიდევ პოლიტიკური მდგომარეო-

ბა საბოლოოდ გამოკვეთული არ ყოფილა, თვით ვითარებაც ჭერ საბოლოოდ ჩამოყალიბებული არ იყო და ის პოლიტიკური „მიზეზნი“, რომელმაც საქართველო უკიდურეს განსაცდელამდის მიიყვანა, „ვრცელდებოდნენ“.

ომან მდივანბეგ ხერხეულიძეს თავისი საისტორიო თხზულება 1722 წლის ამბავით დაუწყია და 1780 წლის შემდგომ მომხდარ ამბებით დაუმთავრებია მოთხრობა, ესე იგი 60 წლის მატთანე აქვს აღწერილი. ამ სამოცი წლის ამბებისათვის მას მხოლოდ 25 გვერდი (ჩუბ. გვ. 475—500, ჭიჭ. 241—276) გამოუმეტნია. მაშასადამე, ამ მხრივ ომან ხერხეულიძე სეხნია ჩხეიძეს უფრო მიაგავს, რომელმაც 86 წლის საისტორიო ამბავი 35 გვერდზე მოათავსა, ვიდრე პაპუნა ორბელიანს, რომელმაც აღმოსავლეთ საქართველოს 19 წლის თავგადასავალს 131 გვერდი უძღვნა. თვით ომან ხერხეულიძეც ალბათ კარგად გრძნობდა, რომ 60 წლისათვის 25 გვერდი მეტად ცოტა იყო და ამიტომაც არის, რომ თავის ნაწარმოებს „შემოკლებული ისტორია“ უწოდა.

სეხნია ჩხეიძესა და პაპუნა ორბელიანსავით თავის თხზულების წყაროები ომან ხერხეულიძესაც აღნიშნული აქვს. მეფე ერეკლეს მოღვაწეობაო, ამბობს ისტორიკოსი, „სმენითა და მეხსიერებითა და სარწმუნოთა კაცთაგან ცნობითა აღესწერე“-ო (ჩუბ. გვ. 500, ჭიჭ. 276). მაშასადამე, ისე გამოდის თითქოს თვით მატთანე მოთხრობილ ამბების არც თანადამხუდარი და არც თვითმხილველი ყოფილა და ყველაფერი „სარწმუნოთა კაცთაგან“ „სმენითა და ცნობით“ აქვს ნაამბობი. მაგრამ ამგვარი დასკვნა ვგონებ შემცდარი იქმნებოდა და „მეხსიერებითა“-ს რომ ამბობს, თავისი თავი აქვს ალბათ ნაგულისხმევი: ვგონებ მას უნდოდა ეთქვა, ზოგი „სმენითა“ და „სარწმუნოთა კაცთაგან ცნობით“, ზოგი კიდეც „მეხსიერებითა“ მაქვს აღწერილიო. მაინცდამაინც საგულისხმეიროა, რომ ჩვენს მემატთანეს თავისი თანადამხუდარობა და თვითმხილველობა სხეებსავით საგანგებოდ აღნიშნული არა აქვს. თვით მოთხრობის კილოსაც არსად ეტყობა, რომ მისი მომთხრობელი მემატთანე რისიმე მონაწილე და თანადამხუდარად ჩანდეს.

საყურადღებოა მხოლოდ, რომ თავის ზეპირ წყაროს შესახებ, მოამბეებზე განსაკუთრებით მოხსენებული აქვს, რომ ისინი „სარწმუნო კაცნი“ იყვნენ. მაშასადამე, ომან მდივანსაც არ დაპვიწყებია საისტორიო მწერლობის უტყუარობისათვის ეს აუცილებელი მოთხოვნილება, მაგრამ სხვაფრივ ჩვენი ისტორიკოსი სუსტობს.

ერთი გარემოება არის გასაკვირველი: ომან ხერხეულიძის სიტყვებითგან ისე გამოდის, თითქოს მას არც ერთი წერილობითი საისტორიო წყარო არა პქონოდეს და არ ეხელმძღვანელოს თავის მატთანის შედგენის დროს. მაგრამ მისი მოთხრობა 1722 წლის ამბებით იწყება, რომელიც 1739 წლამდე უკვე სეხნია ჩხეიძესა პქონოდა აღწერილი და 1739 წ. შემდეგ ხომ 1758 წლამდე პაპუნა ორბელიანმა აღწერა აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკურ და საკულტურო ცხოვრების ყველა დიდმნიშვნელოვანი ამბები. ერთი სიტყვით, როდესაც ომან მდივანბეგმა თავის მატთანის წერას ხელი მიპყო, აღმოსავლეთ საქართველოს თავგადასავალი 1722 წ. მოყოლებული 1758 წლამდე უკვე აღწერილი იყო. თუ მისი თხზულების ამ ნაწილს სეხნია ჩხეიძისა და პაპუნა ორბელიანის ნაწარმოებების შესატყვისად გილებს შევადარებთ, ჩვენთვის ცხადი იქმნება, რომ ომან ხერხეულიძეს წინამორბედ ისტორიკოსთა თხზულებებით უსარგებლია. მაშასადამე, ომან მდივანბეგის ზემო-

მოყვანილი ცნობა მისი მატიანის წყაროების შესახებ სრული არ არის: წერილობითი წყაროების აღნიშვნა დაკვიწყებია.

ომან ხარხეულიძის თხზულება ნამდვილი მატიანეა: ქრონოლოგიურად აღნუსხული ამბები ერთი მეორეს მისდევს. მოთხრობა მოკლეა და მშრალი. მემატიანეს თავისი გულისყური განსაკუთრებით პოლიტიკურ ამბებისათვის მიუპყრია და მოვლენათა მხოლოდ გარეგანს მხარეს ეხება. ამასთანავე თუმცა თვით ავტორისავე სიტყვით მას ჰსურდა მკითხველისათვის დაენახებინა „თუ ვითარითა შრომითა მიიღო (ერეკლემ) მეფობა ქართლისა“ და „შეაერთა მან სკიპტრა ორმეფობითი“, თვით ომან ხერხეულიძის მატიანეში-კი ეს ორი გარემოება დანარჩენ ამბებზე მაინცდამაინც განსაკუთრებულის გულმოდგინებითა და დაკვირვებით არ არის გაშუქებული. პირიქით, ორივე ზემოხსენებული საკითხი პაპუნა ორბელიანს უფრო ცხოვლადაც და უფრო მკაფიოდაც აქვს გამორკვეული და აღწერილი.

უკვე აღნიშნული იყო, რომ თვით მემატიანე თავის თხზულებას „შემოკლებულ ისტორიას“ უწოდებს. შესაძლებელია აქ ავტორს თავისი წყაროების შემოკლებაც ჰქონდეს ნაგულისხმევი, მაგრამ მაინც ცხადია, რომ ისედაც მას საჭიროდ არ მიაჩნდა თავის მატიანეში ყველა ცნობები შეეტანა, რაც-კი ერეკლე მეფის მოღვაწეობის შესახებ იცოდა. ერთგან პირდაპირ ამბობს კიდევ: „ესევეითარნი გამარჯვებანი ირაკლი მეფისაგან უანგარიშონი არიან და ამაღ ყოველივე ვერ მოვიხსენეთ, არამედ იგი აღვრიცხეთ, რომელი ღირსად-ხსოვნისა იყო და სხვანი მრავალნი გამარჯვებანი დავიდუმეთ“-ო (იქვე, ჩუბ. 495, ჭიჭ. 269). მაშასადამე, ომან ხერხეულიძეს მხოლოდ მსხვილისა და „ღირსად-ხსოვისა“ ამბების აღნუსხვა მიაჩნდა საჭიროდ.

ომან მდივანბეგის ნაშრომი ს. ჩხეიძისა და პაპუნა ორბელიანის თხზულებებსავე თარიღებით უხვად არის შემკული. სხვათა შორის საგულისხმეირთა, რომ თარიღები ხერხეულიძის ნაწარმოებში თითო-ოროლას გარდა ქრონიკონით-კი არ არის აღნიშნული, არამედ „შობითგან ქრისტესით“.

მის ენაში უკვე შეხიზნულია რუსული სიტყვები: „ვერსი“ (იქვე, ჩუბ. 484, 487 და 491, ჭიჭ. 254, 258 და 269) ალაჯის მაგიერ და „ურეგულო ჭარი“ (იქვე, ჩუბ. 484, ჭიჭ. 254). გასაოცარია აგრეთვე, რომ ომან მდივანბეგი „ახალციხეს“ მაგიერ „ალსიხა“-ს სწერს (იქვე, ჩუბ. 478, 491 და 493, ჭიჭ. 246, 264 და 266). ამიტომ შეიძლება ადამიანს ეფიქრა კიდევ, იქნებ ჩვენი მემატიანე ამ შემთხვევებში სპარსულ, ან ოსმალურ წყაროებით სარგებლობდა, მაგრამ აქ სულ სხვა მიზეზია: თუმცა გასაკვირველი-კია, მაგრამ ეტყობა ომან ხერხეულიძე ახალციხეს ისევე უძახდა, როგორც თურქები უძახდნენ.

ზემოთქმულითგან ირკვევა, რომ ომან მდივანბეგ ხერხეულიძის მატიანე, ვითარცა საისტორიო ნაწარმოები, მაინცდამაინც დიდი არაფერია და პაპუნა ორბელიანისას ხომ ძალიან ჩამოუვარდება. მხოლოდ ერეკლე მეფის მოღვაწეობის შესასწავლად, როგორც საისტორიო წყაროს, მასაც რასაკვირველია თავისი მნიშვნელობა აქვს, განსაკუთრებით 1758 წლითგან მოყოლებული ბოლომდის.

„შემოკლებული ისტორია“ პირველად დ. ჩუბინაშვილმა გამოსცა მ. ბროსეს ქრისტიანულში (II ნაწილი, გვ. 475—500), ხოლო აქეთგან ზ. ჭიჭინაძემ გადაბეჭდა (საქართველოს ცხოვრება, ტფილისი, 1913 წ. გვ. 241—276)²⁵.

ახლად აღმოჩენილი ქართლის ცხოვრება და
თამარ მეფის მეორე აქამდე უცნობი
ისტორიკოსის თხზულება

(წინასწარი მოხსენება)*

ამ ორი კვირის წინათ საქართველოს მუზეუმთან არსებულ საჯარო წიგნთსაცავში რომ შევედი, წიგნთსაცავის გამგემ ბ-ნმა მ. შ ე ვ ა რ დ ა ძ ე მ მკითხა ერთი ქართული დიდი ტანის ხელთნაწერის, რომლის არც პატრონი ჩანდა და არც შინაარსი იყო გამორკვეული, გადაშინჯვა თუ მსურდა. რათგან იქ საზოგადოდ ხელთნაწერები არ ინახება, ვფიქრობდი, რომ შემთხვევითი ხასიათის ძეგლი იქმნებოდა და დიდს არაფერს მოველოდი. მაგრამ უარი მაინც არ მითქვამს და ხელთნაწერის ჩვენება ვთხოვე. იგი უშველბელი ტანისა და სისქისა აღმოჩნდა და მართო ამითაც უნებლიეთ ყურადღებას იპყრობდა. ხელთნაწერს ყდა დაზიანებული აღმოჩნდა: ყდის ყუა აღარა აქვს, ყდაც დაშლილია და ზევეთიცა და ქვეითი ფიცარიც მოშორებულია. გადაფურცელამ დამარწმუნა, რომ ხელთნაწერი ქართლის ცხოვრებას შეიცავდა და სხვადასხვა თვალთსაზრისით საინტერესო იყო. ამ პირველი კარგი შთაბეჭდილების შემდგომ ძეგლის უკვე გულდასმითი, დაწვრილებითი შესწავლა დავიწყე.

1

გამოირკვა, რომ ქც¹ის** ახლად აღმოჩენილ ხელთნაწერს თავსა და ბოლოში ტექსტი მერმინდელი ხელით აქვს ნაწერი, შუა ნაწილი ძველი ხელთნაწერის ნაშთს წარმოადგენს. ამ შუა ნაწილს თავში 5 რვეული აკლია და მერმინდელი ხელით ნაწერია დართული. თვით შუა ნაწილი მე-6-ე რვეულით იწყება და 35-ე რვეულით თავდება, თამარის მეფობის რუკნადინის შემოსევის მზადებაზე სწყდება, შემდეგი ისევ მერმინდელი ხელით არის ნაწერი. ამგვარად ხელთნაწერის ძველი, შუა ნაწილი ამჟამად 30 რვეულს შეიცავს. შემდეგში დართულ ნაწილს რვეულთა რიცხვალნიშნულობა თავისი საკუთარი აქვს: პირველითგან იწყება და სულ 42 რვეულს შეიცავს, რომელთაგან უკანასკნელი დამთავრებული არ არის.

რაკი ხელთნაწერის ძველს ნაწილს თავიცა და ბოლოც აკლია, შუაშიაც მისი დაწვრილობის დრო აღნიშნული არ არის, ამჟამად იგი უთარილოდ უნდა ჩაითვა-

* მოხსენებული იყო საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების 1923 წ. 3 იენისის სხდომაზე.

** სიმოკლისათვის ქართლის ცხოვრება „ქცა“ — დ აღნიშნება შემდეგში.

ლოს. თემცა მხედრული დამწერლობის პალეოგრაფია ჯერ ძალიან ნაკლებად არის შესწავლილი, მაგრამ ჩ, ჰ და ჰ და ზოგიერთი სხვა ასოების მოხაზულობა მაინც უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ჩვენი ხელთნაწერის ძველი ნაწილი XVI—XVII ს. უნდა ეკუთვნოდეს. ამ ნაწილის შედარებით სიძველეს თავში მერმინდელი დანართი ნაწილის უკვე გარკვეული ქრონოლოგიური ცნობაც ცხად პყფის. პირველ ფურცელზე იქ შემდეგი ცნობა მოიპოვება: „ესე მე ერაჟ ჭალაშვილს დამიწერია ესე წიგნი და რუსულადაც დავსწერე ესე არს რომელი ითარგმანება რუსულისა ენითა ღირს არ (sic) და ჭეშმარიტი სწერია ევე ქონარიკონი (sic): ჩღ-ლა: — თვესა ივლისსა კ-თ: — ერაჟ ჭალაშვილი დათუნას-ძე არს: Герасимъ Давидиъчъ Лесниковъ я писалъ сеи книга. რუსულად ძველი რუსული დამწერლობით არის გამოყვანილი. შემდეგ მერმინდელი ხელითა და მელნით დამატებულია: „въ память Платону Юсселиани отъ Григорія Шадинова 21 мая 1871 года“.

პირველი ცნობა ამგვარად 29 ივლისს 1731 წელს არის ნაწერი. მისი ავტორი ერაჟ ჭალაშვილი ყოფილა დათუნას ძე. მისივე სიტყვით „ესე წიგნი“ მას დაუწერია. ამ მკაფიო ცნობით ირკვევა, როგორც ქც-ის თავში დართული ნაწილის დამწერის ვინაობა, ისევე დაწერის თარიღიც, 1731 წელი. ცხადია, მაშასადამე, რომ ჩვენი ხელთნაწერის შუა ნაწილი ამ ხანაზე გაცილებით უფრო ადრინდელი უნდა იყოს, თუ მას ამ დროისათვის უკვე აღარც თავი ჰქონდა, სადაც მთელი 5 რვეული აკლდა, და აღარც ბოლო. ჩვენი ხელთნაწერის როგორც უძველესი, შუა ნაწილი, ისევე მერმინდელი, დანართი ნაწილი აკინძულობით ჩვეულებრივი წესისაგან არ განსხვავდება და თვითოეულ რვეულში 8 ფურცელი, ანუ 16 გვერდი არის ხოლმე. საკმარისია აგრეთვე ამ შუა ნაწილის ქალაქის მუქს ფერს, სიყვითლეს დააკვირდეს ადამიანი, მის გამსჭვირვალე საქარხნო ნიშნებსაც ყურადღება მიაქციოს, რომ შუა ნაწილის დანართ ნაწილთან შედარებით თვალსაჩინო სიძველე ყოველივე ექვს გარეშე შეიქმნეს.

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ჩვენს ხელთნაწერს მარტო თავში-კი არა აქვს ძველი ქც-ის ტექსტის 5 დაკარგული რვეულის შესავსებად მერმინდელი, 1731 წ. ხელათ და მერმინდელს ქალაქზე ნაწერი დანართი, არამედ ბოლოშიაც ძველი ხელთნაწერის დანაკლისი შევსებულია და ქ-ცა გაგრძელებული არის ამგვარადვე მერმინდელ ქალაქზე და განსხვავებული ხელით. ეხლა გამოსარკვევია, თუ ჩვენი ხელთნაწერის ეს ბოლოდანართი ნაწილი როდის-ღა უნდა იყოს დაწერილი. ამ საკითხის გადაწყვეტას ის გარემოება აძნელებს, რომ უზარმაზარი ბოლოდანართი ერთი ხელით არ არის ნაწერი, არამედ სამი, სულ ცოტა ორი განსხვავებული ხელი მაინც გვხვდება. ერთი იწყება იქვე, სადაც ქც-ის ძველი ნაწილი სწყდება და ქც-ის გაგრძელების დასაწყისამდე ანუ 24-ე რვეულის უკანასკნელ ფურცელამდე მცირეოდენი, ალბათ შემთხვევითი მიზეზებით წარმოშობილი, განსხვავების გარდა ერთი, შედარებით შნოს მოკლებული ხელით დაწერილად მოჩანს. შემდეგ, 24-ე რვეულის უკანასკნელი ფურცლის ზურგიითგან მოყოლებული ხელი უფრო ლამაზი და ნაწერიც უკეთესი ხდება და ასე და ამ ხელითაა 36-ე რვეულამდე დაწერილი. 36-ე რვეულითგან მოყოლებული ხელი კვლავ იცვლება და ნაწერიც თანდათან სულ უფრო და უფრო აჩქარებით, გაკრული ხელითა და უშნოდ არის გამოყვანილი 43-ე რვეულამდე, ანუ ქც-ის გაგრძელების ბოლომდე, შესაძლებელია ეს 36—43 რვეულების ხელი იმავე პირის ხელი იყოს, რომელმაც 25—

35 რვეულები დაწერა, მხოლოდ ჩქარი და დაუდევარი წერის გამო დაუმზოებულ იყოს.

ბოლოდანართი ნაწილის მე-3-ე რვეულის უკანასკნელ გვერდზე მოიპოვება ტექსტისავე ხელით წითურად დაწერილი ცნობა, რომელიც ამ ნაწილის გადამწერის ვინაობას გვამცნებს. ეს ცნობა რუსულად ძველი დამწერლობითა და ქარაგმებით, და ქართულად არის აღბეჭდილი და ასე იკითხება: „Господи помилун насъ: Господи Исусе: Христе Боже нашъ Помилун нас: Герасимъ Давидичъ писалъ сен: книга: ესე წერილი რუსულ ასო არს. მე ერაჯ ქალაშვილს დამიწერია: — ესე სწერია: Я Герасимъ Давидичъ писалъ сен книга: Лесниковъ:“ — აქეთგან ცხადი ხდება, რომ ერაჯ ქალაშვილს ჩვენი ხელთნაწერის მარტო თავში დართული ნაწილი-კი არ გადაუწერია, არამედ ბოლოდანართის პირველი, დაახლოვებით 1—24 რვეულის შემცველი, ნაწილიც. ეს უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ბოლოდანართიც ან იმავე 1731 წელს ან ამის ახლო ხანებში უნდა იყოს დაწერილი.

ჩვენს ერაჯ დათუნას ძეს ქალაშვილს თავისი ვინაობა როგორც დავრწმუნდით რუსულადაც აღუბეჭდია. ამასთანავე ქალა მას რუსულად ტყედ უთარგმნია, ერაჯი გერასიმედ უქცევია და დათუნა დავითად. ამგვარად ერაჯ დათუნას ძე ქალაშვილი რუსულის წამკითხველს „გერასიმ დავიდიჩ ლენსიკოვ“-ად გასცნობია. ეს თავისი გვარისა და სახელის გარუსულებისადმი მისწრაფება გვაფიქრებინებს, რომ ერაჯ ქალაშვილს 1731 წ. ხელთნაწერის დანართი ნაწილი ალბათ რუსეთში, იქნებ მოსკოვში, უნდა ჰქონდეს დაწერილი. მისი უხეირო რუსული (писал сен книга) მისი სადაურობისა და რუსული ენის სუსტი ცოდნის გამომჟღავნებელია, იმისდა მიუხედავად, რომ თავისი პიროვნება ნამდვილი რუსული დამწერლობითა და კარგად გავარჯიშებული ხელით უკვდავ-უყვია. იქნებ ერაჯ ქალაშვილი ვახტანგ VI-ესთან ერთად გადასახლებულთაგანი იყოს და იქ რუსეთში დაეწეროს დაზიანებული ქცის ხელთნაწერის თავი და გაგრძელება.

არც გრიგოლ შადინოვის, 1871 წ. შინაწერის ავტორს, დაუყრია ხეირი რუსული ენისათვის, ისე რომ ადამიანი ვერ გაიგებს, ეს ხელთნაწერი პლატონ იოსელიანისათვის მიუძღვნია სახსოვრად, თუ სხვა ვისმეს აჩუქა პ. იოსელიანის ხსოვნისათვის. არც ისა ჩანს, თუ როგორ, როდის და საითგან ჩაუფარდა გ. შადინოვს ხელში ეს ძვირფასი ხელთნაწერი.

2

ქცის ახლად აღმოჩენილი ხელთნაწერი შინაარსითაც ორ მთავარ ნაწილად იყოფება: ერთი ამ ძეგლის ძველს შედგენილობას შეიცავს, მეორე ქცის გაგრძელებას წარმოადგენს. პირველი, ძველი ნაწილი თითქოს გიორგი ბრწყინვალის მეფობის დასაწყისზე სწუდება შემდეგი სიტყვებით: „და დაიწყო მთიებმან აღმოჰვირვებად. ხოლო მე ენა ვერ მიძრავს საკუთრველისა და საშინელისა თქმად: — —“. ამას იქვე ამგვარი განცხადება მისდევს: „ამის გიორგი მეფის ცხოვრება რაც არ სწერია ამისგან კიდე ვერა ვპოეთ. ესოდენ გვეუწყა: ამის გიორგი მეფის ჟამში ჩინგიზ ყენთა მტერობა აღუჩნდათ და წახდენ და იმერეთს ნარინ დავითის შვილნიც ერთმანერთზედ აღდგენ და რა ღრო დაიცა მეფე გიორგიმ ჰერკახთა და სომხითის ერისთავნი რომელნიც ჩინგიზთ მიუდგენ კახეთს ცივზედ მოაწვივა (sic) და ამოსწყვიტა, იმერნი და ამერნი გაიერთა და დაიპყრა ნებისაებრ ყოველივე სა-

ქართველო. უამამდე ღთივ გუირგუინოსნისა მეფისა გიორგისამდე ძისა თავდა-
დებულისა მეფისა დიმიტრისამდე (sic) ეწერათ ცხოვრებანი ქართველთანი: ხ-
ძისა მეფისა გიორგისა მეფისა ბაგრატისა არღარა წერებულ იყო ვიდრე მეფისა
გიორგის ბაგრატისამდე: ხ-ამის ბაგრატისა და ძისა მისისა კოსტანტინესი დაეწე-
რათ და ეპოეთ ძველთა წიგნთა შინა და ქუემორე რიგსა მისა ზედა დაგუიწერია:
და ესე ამბავნი მის ზემოთნი გუჯართა და სპარსთა და სომეხთა ცხოვრებისაგან გა-
მოვიდეთ და აღვწერეთ. ხ- მეფისა ალექსანდრესა და ძისა მისისა მეფისა კოსტან-
ტინესი და შემდგომი ძველთა კაცთა და სპარსთა ცხოვრებისა და გუჯართაგან აღ-
გვიწერია ვიდრე მეფისა როსტომისამდე. ხ- მეფისა როსტომის აქათი თუით
თვალითა მნახველთა და მისთა ომებთა შინა მყოფთა კაცთაგან აღგუიწერია და
რაოდენი საეკველი იყო უქმარ ვყავით. ხ-მართალი აღგუიწერია ცხოვრებისა ბაგ-
რატ მეფისითგან“-ო (რვეული კდ, ფურც. 8ა-ბ).

ქც-ის კრებულის წარმოშობა-შევსების ისტორიის მცოდნე მაშინვე მიხედვ-
ბა, რომ მთელი ეს წინასიტყვაობა ვახტანგისეულ სწავლულ კაცთა კომისიას ეკუ-
თვნის და უკვე ცნობილია ჩვენს მწერლობაში მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ს მიერ ნა-
პოვნი ქც-ითგან*. ამ ხელთნაწერშიც სიტყვა-სიტყვით იგივეა ნათქვამი, რაც აქა
სწერია. მაშასადამე, ცხადი ხდება, რომ ქც-ის ახლად აღმოჩენილი ხელთნაწერის
მეორე ნაწილში ვახტანგისეულ ისტორიკოსთა კომისიის მიერ შედგენილი ქც-ის
გაგრძელებაა შენახული.

ცნობილია, რომ მ. ჯანაშვილისეულს ხელთნაწერში ეს ძეგლი სრულად არ
არის დატული, არამედ, წვრილს დანაკლისსაც რომ თავი დავანებოთ, 1534 წლით-
გან მოყოლებული XVIII ს-ის დამდეგამდე, გიორგი XI-ის სპარსეთში გამგზავ-
რების ამბავს გარდა, იქ საუკუნე-ნახევარზე მეტის საქართველოს თავგადასავლის
აღწერილობა აკლია**. ეს ამ ძეგლის სწორედ ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი
და საგულისხმო ნაწილია, სადაც თანამედროვეთა, თვითმხილველთა და მონაწი-
ლეთა ცნობებზე უნდა ყოფილიყო მოთხრობა დამყარებული. ამ ახლად აღმოჩე-
ნილ ხელთნაწერში ამაზე მეტი სხვაც რომ არაფერი ყოფილიყო, ქართული საის-
ტორიო მეცნიერებისათვის მანაც თვალსაჩინო მნიშვნელობა ექმნებოდა.

მაშასადამე, ჩვენ ხელთა გვაქვს ერთის მხრით ქც-ის XVI—XVII-ს. ანუ
ვახტანგის წინააღმდეგო ხელთნაწერი, მეორე მხრით ვახტანგისეული კომი-
სიის მიერ შედგენილი ქც-ის გაგრძელება.

1885 წ. დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე მ პირველად აღმოაჩინა ქც-ის ხელთნაწერი, რო-
მელიც ვახტანგ VI-ის უწინარეს, როსტომ მეფის თანამეცხედრის მარიაშ დედო-
ფლისათვის იყო გადაწერილი, ამ XVII ს. ქც-ის ხელთნაწერს მარიაშ დედოფ-
ლისეული ქც-ა ეწოდება.

1913 წ. მე ქც-ის ამაზე უფრო უძველესი, XV ს. ხელთნაწერი, ვიპოვე, რო-
მელიც ანა დედოფლისათვის იყო გადაწერილი და რომელსაც ამის გამო ანა დე-
დოფლისეული ქც-ა ვუწოდებ.

ენლა, მაშასადამე, ქც-ის ვახტანგ VI-ზე უწინარესი ხელთნაწერი ჩვენ უკვე
მესამეც მოგვეპოვება.

* იხ. ჩემი „ისტორიის წყაროები, მიზანი და მეთოდები“, I, და მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ს ნა-
შრომი, I.

** იხ. მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ს ნაშრომი, I, გვ. 51—54, შეად. გვ. 13.

ამგვარად ჩვენ უკვე ქც¹ის სამი ვახტანგის უწინარესი, XV—XVII სს. ხელთნაწერი გვაქვს. რაკი შემდეგში მათი ერთმანეთთან შედარება იქმნება საჭირო, სიმოკლის გულისათვის თვითოეული მათგანისათვის პირობითი აღმნიშვნელობის ხმარება ემჯობინება. ანა დედოფლისეული ქც¹ის ხელთნაწერს A-ს ვუწოდებთ, მარიამ დედოფლისეული ქც¹ის ხელთნაწერს M-ს. ეს ახლად აღმოჩენილი-კი B ასოთი იქმნება ნაგულისხმევი, ამასთანავე სიმარტივისათვის B-თი აღინიშნება ამ ხელთნაწერის როგორც უძველესი, ისევე მერმინდელი უკვე ვახტანგის დროს დანართი ნაწილიც.

3

B ხელთნაწერის ორსავე ნაწილს ქართული საისტორიო მეცნიერებისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს და თვითოეული საყურადღებო ახალ ცნობებსა და მასალას გვაწვდის. ამ ჩემს წინასწარ მოხსენებაში მინდა ახლად აღმოჩენილი ხელთნაწერის მნიშვნელობა და ღირებულება მოკლედ დაგისურათოთ.

როგორც უკვე აღნიშნული მქონდა და სპეციალურ მწერლობაშიც გამორკვეულია, ვახტანგისეულ ისტორიკოსთა კომისიის მიერ შედგენილი ქც¹ის გაგრძელება აქამდე სრულიად შენახული არ იყო, მაგრამ მხოლოდ ესლა გამოირკვა, რომ მ. ჯანაშვილისეულს ხელთნაწერში ვახტანგისეულ ისტორიკოსთა ქც¹ის გაგრძელების მთელი 13 რვეულზე, ანუ 208 გვერდზე ნაწერი ტექსტი ჰკლებია. თუ გავიხსენებთ, რომ ეს ძეგლი სრულად 42 რვეულზეა მოთავსებული, მაშინ ცხადი გახდება, რომ თხზულების თითქმის ერთი მესამედი აქამდე დაკარგული ყოფილა და ესლა აღმოჩნდა*.

ქც¹ის გაგრძელება თავითგან ბოლომდის გაბმულს მთლიანს მოთხრობას წარმოადგენს და მხოლოდ კიდევბზე წითელი მელნით იმ მეფის სახელია ხოლმე აღნიშნული, რომლის მეფობის აღწერილობაც იწყება, მაგ. მფ²ე გიორგი, მ³ფე დავით, მფ²ე ალექსანდრე და სხვა. მაგრამ ეს წითური კიდურწერილობის მინაწერები თითქოს ტექსტისაგან განსხვავებული ხელით უნდა იყოს აღბეჭდილი.

ქც¹ის B ხელთნაწერის აღმოჩენა მით უფრო სასიხარულოა, რომ სწავლულ კაცთა ვახტანგისეული ქც¹ის გაგრძელებას, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ჯანაშვილისეულს ხელნაწერში საუკუნე ნახევრის ამბები აკლდა XVI—XVII საუკუნეთა შესახებ და ეს გარემოება გვიძნელებდა იმის გამორკვევას, თუ რა ღვაწლი მიუძღვოდათ ფ. გორგიჯანიძეს, ბატონ. ვახუშტს, ქც¹ის შევსებულ გადაკეთებულ გაგრძელებათა ავტორებს და რამდენად ორიგინალური იყო მათი ნაწარმოები იქ,

* მაინც უნდა აღვნიშნო, რომ ამ ჩვენს ქც¹ის ახალ ხელთნაწერსაც ჩვენამდის დაუზიანებელი არ მოუღწევია, არამედ მე-41-ე რვეულს უკანასკნელი ფურცელი აკლია, ხოლო მე-42-ე რვეულში ტექსტი მეშვიდე ფურცლის პირველ გვერდზე სწყდება და მეორე გვერდი, იმგვარადვე როგორც მერვე ფურცელი და კიდევ ერთი ფურცელიც, რომელიც 43-ე რვეულის პირველი ფურცელი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ რვეულს უკვე რიცხვალნიშვნელობა აღარა აქვს. მხოლოდ შემდეგ ფურცლითგან იწყება კვლავ ნაწერი, რომელსაც სათაურად „ფარსმან ხოსროანი“ უზის და ქც¹ის გაგრძელებასთან არავითარი კავშირი არა აქვს. ქც¹ის ამ გაგრძელების დასაწყისს ნაწილშიც იქ, სადაც ბაგრატის მეფობა მოთხრობილი და ტექსტი იწყება სიტყვებით „[ი]ყო მეფობას შინა მეფეთ. მეფისა ბაგრატიასა კ²ზი დავით“, ამის წინ ერთი სტრიქონი დაუწერელია, ცალიერი ადგილია დატოვებული და თვით სათაური-კი სახელითა ლ²ვთისათა ეიწყით ცხოვრება ბაგრატის მეფობისა“-ო, ისე როგორც ჯანაშვილისეულ ქც¹ის ხელთნაწერშია (გვ. 36), აქ არ მოიპოვება. ადგილი ალბათ სათაურის წითურად დასაწერად იქმნებოდა დატოვებული, მაგრამ შემდეგ დაიწყებოდა.

სადაც მოთხრობა ამ ხანას ეხებოდა. მხოლოდ ესლაა შესაძლებელი ყველა ამ საკითხების შესწავლა და გამორკვევა.

ესლა უკვე ირკვევა, რომ ვახტანგისეულ საისტორიო კომისიას ამ ხანისათვის დიდი მასალა შეუგროვებია და ამოუკრეფია, როგორც სხვაგნებური, ისევე ქართული, როგორც წერილობითი, ისევე განსაკუთრებით უკანასკნელ ნაწილისათვის თანამედროვეთა და მონაწილეთა ნაამბობზე დამყარებული ზეპირი წყაროებიც.

ზემომოყვანილ საერთო წინასიტყვაობაში წყაროების შესახებ აღნიშნულ საზოგადო ცნობებს გარდა, აქა-იქ „სწავლულ კაცთ“ თვით მოთხრობაშიაც აქვთ თავიანთი წყაროები დასახელებული. თემურ ლენგის საქართველოში შემოსევის ამბავი, მაგ., მათ სპარსულ-სომხურ მემატეიანეთა მიხედვით მოუთხრიათ: „ცხოვრება ამა ლანგ თემურისა ვრცლად წერილ არს ცხოვრებასა შინა სპარსთასა და სომეხთაცა სხვებრ რადმე აღუწერიათ და ქეშმარიტი რომელი არს ღთნ უწყის“-ო (რვეული 1, 1a). ცნობილია აგრეთვე მათივე განცხადება, რომ ლანგთემურის მეფობა და მოღვაწეობა „ვრცლად წერილ არს ცხოვრებასა შინა სპარსთასა. ხჩვენ აღვწერეთ ყოველივე მოსვლა მისი ქართლად და აოკრება ქართლისა-ო (რვეული 1, 6b—7a)*. სპარსეთის პოლიტიკური თავგადასავალი ლანგთემურის შემდგომ ვახტანგისეულ საისტორიო კომისიას სპარსულ მემატეიანითგან გაუთვალისწინებია: „ხ გარდაცვალებასა ლანგთემურისასა ქუეყანა ერანისა თვითოეულად ვანიყუნენ (sic) და დაიპყრეს მის ქუეყანისა მთავართა თვითოეულად და რომელიმე ამბავი მათი ცხოვრებასა სპარსთასა ვრცლად წერილ არს“-ო (რვეული 1, 1a—2a). შაჰისმაილის შემოსევის დროს ლუარსაბ მეფის მეთაურობით ყარაფირთან მომხდარი ბრძოლის შესახებ ნათქვამია: „ესე ვითარად ეწყუნენ ქართველნი რომე სიმენე მათი სპარსთა ცხოვრებასა დიდად წერილ არს“ (იქვე, 1, 2b) და აქეთგან საფიქრებელი ხდება, რომ ლუარსაბ და სვიმონ მეფეთა დროს მომხდარი სპარსეთ-ოსმალეთთან ხანგრძლივი ბრძოლისათვის მათ ზეპირგადმოცემის გარდა ერთ-ერთ წყაროდ სპარსული საისტორიო ძეგლებიც უნდა ჰქონოდათ. ქეთევან დედოფლის მოღვაწეობისა, უკანასკნელი დღეებისა და წამებისათვის მათ წყაროდ მეტაფრასი აქვთ აღნიშნული: „ესრეთ სრულ ყო წამება მისი და ღვაწლი წმიდამან ქეთევან, რომლისა ცხოვრება მისი ვრცლად წერილ არს მეტაფრასსა მისსა“-ო (რვეული 1, 6a-b).

მხოლოდ ესლა, B ხელთნაწერის აღმოჩენის შემდგომ, შეგვიძლია სათანადოდ გავარკვეოთ, თუ რამდენად პირნათლად აუსრულებიათ დაკისრებული საქმე და როგორი მსოფლმხედველობისა და ეროვნულ-პოლიტიკური გეზის მიმდევარნი იყვნენ ვახტანგისეულ ისტორიკოსთა კომისიის მონაწილენი. მათს მოთხრობაში ხშირად არის ხოლმე ჩაქსოვილი საზოგადო ხასიათის მსჯელობა და ამათუიმ მოღვაწის პიროვნებისა და მისი საქმიანობის მნიშვნელობის დახასიათება. მათ აქვთ, მაგ., საყურადღებო მსჯელობა ლუარსაბ მეფის პოლიტიკაზე და მისი მოღვაწეობის მნიშვნელობაზე. მოთხრობის სხვადასხვა ადგილას საუბარია ბაგრატი იმერთა მეფის პოლიტიკაზე, კახთა ჩვეულების შესახებ, სვიმონ მეფის ხასიათის ღირსება-ნაკლისა და თრიაქისა და ლეინის სმის შესახებ, შაჰაბაზისაგან კოსტანტინე

*=მ. ჯან. გვ. 33.

კახთა ბატონიშვილის თავის ვერაგი გეგმის განმახორციელებელ იარაღად გამოყენების შესახებ. არის აგრეთვე გიორგი სააკაძის პიროვნებისა და ნამოქმედარის დახასიათება და საქართველოს აოხრების მიზეზი, ლუარსაბ II და თეიმურაზ მეფეთა პიროვნებისა და ღვაწლის დამახასიათებელი ცნობები და სხვაე კიდევ მრავალი.

მაგრამ ყველაზე უფრო საყურადღებო და ძვირფასი რასაკვირველია ვახტანგისეული კომისიის ნაშრომის უკანასკნელი, განსაკუთრებით როსტომისა და ვახტანგ-შაჰნავაზის მეფობათა შემცველი ნაწილია, სადაც ბევრი ახალი და საგულისხმო ცნობები და დახასიათებაა. ამის გამო სამწუხაროა, რომ ამ ძეგლს მაინც ბოლო აკლია. როსტომის მეფობა აქ ისე ვრცლად არის აღწერილი, რომ მარტო მას 40 გვერდი აქვს ხელთნაწერში დათმობილი. თუ აქამდე ჩვენ ხელთა გვექონდა როსტომ მეფის მოღვაწეობის მარტო ფ. გორგიჯანიძისგან, როგორც ეს მისი გაზრდილისა და მიმდევრისაგან მოსალოდნელიც იყო, მიკერძობებით გამსჭვალული და პირუთენელობას მოკლებული აღწერილობა, ესლა ჩვენ უკვე XVII ს. მეორე ნახევარსა და XVIII ს. დამდეგის ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეთა და ისტორიკოსთა შეხედულების გამომხატველი ძეგლიც მოგვეპოვება. ეს-კი რასაკვირველია ქართულ ისტორიულ მეცნიერებას ქეშმარიტების აღდგენას უფრო გაუადვილებს. მარტო ეს მოკლე ჩამოთვლაც ვგონებ ცხად უნდა ჰყოფდეს B ხელთნაწერის დიდს მნიშვნელობას საქართველოს XVI—XVIII სს. ისტორიისათვის.

4

ესლა როდესაც ვახტანგისეულ სწავლულ კაცთა ნაშრომი თითქმის მთლად ხელთა გვაქვს და B ხელთნაწერის ცნობებითაც ცხადადა ჩანს, რომ ქც^{ის} გაგარძელების შემდგენელი რამდენიმე მეცნიერი უნდა ყოფილიყო, მაინც განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ქც^{ის} მ. ჭანაშვილისეული ხელთნაწერის ერთ-ერთი გვერდის არშიაზე 1779 წ. უცნობი პირისაგან მიწერილი შენიშვნა „ამას ქვემოთ“ (ე. ი. გიორგი ბრწყინვალის შემდგომ რაც სწავლულ კაცთ შეუდგენიათ) „ამ წიგნში ყველა სწორედ არ აღუწერიათ. ღმერთმან მიუტეოს ეგნატაშვილს ბერს იმდენი შურით და მტრობით სიცრუე. მაგრა წერილის დაგდება მტერობით კეთილი და უმჯობესთაგანი საქმე არ არის“-ო*. ამ შენიშვნის უცნობი დამწერიც, რომელსაც არაერთი და ორი სამართლიანი სხვა შენიშვნებიც შეუტანია ამ ქც^{ის} გაგარძელების ხელთნაწერის კიდევბზე, გიორგი ბრწყინვალისაგან მოყოლებული საქართველოს ისტორიის ანუ ქც^{ის} გაგარძელების შემდგენელს რამდენსამე პირს ჰგულისხმობს: სწორედ არ „უწერიათ“-ო. თუმცა შენიშვნის ავტორი არ ამბობს ვინ იყვნენ ქც^{ის} გაგარძელების აღმწერელნი, მაგრამ მას მაინც ნათქვამი აქვს: ღმერთმა შეუნდოს „ეგნატაშვილს ბერს იმდენი შურით და მტერობით სიცრუე“-ო. ამ სიტყვებითგან საფიქრებელი ხდება, რომ გიორგი ბრწყინვალის „ქვემოთ ამ წიგნში თუ ყველა სწორედ არ უწერიათ“, ამის ბრალს შენიშვნის უცნობი ჩამრთავი ეგნატაშვილს ბერსა სდებს, რომელსაც მისი აზრითა და სიტყვით საისტორიო მოთხრობაში თითქოს „შურით და მტრობით დაერთოს სიცრუე“-ა. ამგვარად ისე გამოდის, ვითომც ის, რაც ქც^{ის} გაგარძელებაში „სწორედ არ უწერიათ“, შეცდომის შედეგი-კი არ იყოს, არამედ აღმწერელის მიკერძობისაგან

* მ. ჭანაშვილის ნაშრომი I, 15 შენ.

წარმომდგარიყოს და „შურით და მტრობით“ ნაკარნახევი სიცრუე ყოფილიყოს. უცნობი შემნიშვნელი ქც^{ის} გაგრძელების მოთხრობის სხვადასხვა ადგილას მართლაც აქა-იქ კიდურწერილობაში ამბობს: „ტყუილია. ეს დავით მეფე არც ყოფილა, არც შობილა“, „ტყუილია, ეს მეფე არ ყოფილა, არც შობილა“, „ეს კიდევ უფრო მეტი ტყუილია და ცილი: არაოდეს ამ ქ^ნსა ეს კაცი არა ყოფილა. ზემო. მეფე ალექსანდრე სწერია, იმან ალაშენა მცხეთა. კათალიკოზები და წელიწადთ რიცხვიც აშლით არის. ვახუშტი ბატონიშვილის წერილი უფრო შეიწყნარება. თუმცა თავისი სახლის სირცხვილები არა დაუფარავს რა და მეტიც უწერია“ (მ. ჯ ა ნ. ნაშრ. 34 და სხვაგანაც). ამ შენიშვნების ავტორი, როგორც ეტყობა, ვახუშტის მერმინდელი დროის მწერალი ქც^{ის} გამგრძელებელს ცნობებს უწუნებს, ზოგიერთი მათგანის სიმართლეს უარყოფს და ბრალსა სდებს, ვითომც ისტორიული ამბებიც-კი შურითა და მტრობით დაემახინჯებინოს. ამგვარს ცოდვას შენიშვნების ავტორი, როგორც დავრწმუნდით, სწორედ ეგნატაშვილს ბერსა სდებს. რომას მაინც ეგნატაშვილისადმი ბოროტი გრძნობა არ ალაპარაკებდა, ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ნათქვამი აქვს „ღმერთმან მიუტეოს“ ეს ბრალიო. ეტყობა. იმ დროს, ე. ი. 1779 წ., როდესაც უცნობი ავტორი ქც^{ის} ხელთნაწერს თავის კიდურწერილობას ურთავდა, ბერი ეგნატაშვილი უკვე მკვდარი უნდა ყოფილიყო. ამ შენიშვნის მთელი შინაარსი მაინც უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ XVIII ს. მეორე ნახევარში ვახტანგისეული კომისიის ქც^{ის} გაგრძელების ერთ-ერთ ავტორად ეგნატაშვილი ბერი ითვლებოდა. ის ან ამ კომისიის მეთაური და ხელმძღვანელი იქმნებოდა, ან მისი მდივანი და საერთო ნამუშავარისა და კვლევა-ძიების აღმწერელი*. ეს ცნობა, მაშასადამე, ამ კოლექტიური შრომის ერთი უმთავრეს მონაწილეთაგანისა და აღმწერელის ვინაობას გვატყობინებს.

5

თუ ქც^{ის} გაგრძელების შემცველი B ხელთნაწერის ნაწილი ასეთი მნიშვნელოვანი და საგულისხმო აღმოჩნდა, მისი შუა ნაწილი უფრო მეტი გულდასმულობით უნდა იყოს განხილული. მართლაც B ხელთნაწერის ძველი, შუა ნაწილი მეტად საყურადღებოა ქც^{ის} შედგენისა და თანდათან ზრდის ისტორიის შესასწავლად. რით და როგორ იწყებოდა ეს კრებული თავდაპირველად, დანამდვილებით მხოლოდ იმდენად შეიძლება ითქვას, რამდენადაც მე-6-ე რვეულითგან შენახული ტექსტი ამის გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს. მე-6-ე რვეული-კი იწყება სომეხთა მოქცევის ამბით, როგორც იგი ლეონტი მროველის თხზულებაშია შეტანილი, შემდეგი სიტყვებით: „განზრახვა ესე მეფესა და შემდგომად მცირედისა ქამისა წარმოვიდა ანაჲ და ძმა მისი დედაწულითურთ რეცა განდგომად“, რაც M *173, გვ. 45₁₅ უდრის. ეს, როგორც ვიცით, ლ. მროველის ნაწარმოების მეოთხე თავის ნაწილს წარმოადგენს. ეს თავი B ხელთნაწერში ისევე თავდება, როგორც A და M ქც^{ის}ში იმ განსხვავებით, რომ მირიან მეფის სპარსული სახელი „მირიან“-ად სწერია და არა „მირან“-ად როგორც A-ში, ან „მირიპან“-ად, როგორც M-ში (*179, გვ. 48) იკითხება. შემდეგ ახალი თავი იწყება, რომელსაც წითურად სათაურად უწერია: „აწ ვაკსენოთ ცხოვრება მირიანისი **ძისა ქასრე არდა-

* შეად. ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს Описание рукоп. Общ. распр. грам. II 120.

** A და M მირიანის.

შერისა სასანიანისა“, სათვალავი-კი არ უზის (=M*179, გვ. 48). მე-6-ე რვეულს B-ში ერთი ფურცელი აკლია. ზემოდნიშნულ თავს B-ში A და M მსგავსად მისდევს „მოქცევა მირიან მეფისა და* ყოელისა ქართლისა წმიდისა და ნეტარისა დედისა ჩუენისა ნინო მოციქულისა მიერ“. მაგრამ B იმ მხრივ განსხვავდება თვალსაჩინოდ A და M-ისაგან, რომ ნაკვეთი „მას ჟამსა მოსრული იყო წმიდა და ნეტარი დედა და ემბაზი ჩუენი ნინო, დაეყო მცხეთას სამი წელი“ და სხვა, რომელიც A და M-ში (*191, გვ. 55) წინა თავის დაბოლოებას შეადგენს, B-ში მირიან მეფისა და ქართლის მოქცევის მომთხრობელი თავის დასაწყისად არის მოთავსებული. სიტყვა რომ მოკლედ მოიქრას, ვიტყვი მხოლოდ, რომ ლ. მროველის თხზულების თავების როგორც რაოდენობა, ისევე სათაური საზოგადოდ B-ში A და M-ისას უდგება და იმავე სიტყვებით თავდება, როგორცაც ამ ორს ხელთნაწერში ბოლოვდება.

ლეონტი მროველის ნაწარმოებს B-შიც ჯუანშერის თხზულება მისდევს შემდეგი წითურად დაწერილი სათაურით: „ცხოვრება ვახტანგ გურგასლისა მეფისა, მშობელთა და შემდგომად თვით მისი დიდისა მის და ლ'თის მსახურისა მეფისა, რომელი უმეტესად სხუათა განთქმულად გამოჩნდა სხუათა მეფეთა ყოველთა ქართლისათა“-ო (12. გვ. 7 ა), ე. ი. სიტყვა-სიტყვით ისევე, როგორც M-შია. A მხოლოდ ოდნავ სიტყვასხვაობს.

ჯუანშერის თხზულებაც B-ში იმავე აიტყვებით თავდება, რომლითაც A და M ათავებენ. B-ს მხოლოდ აკლია ამის შემდგომ ის ძვირფასი წინადადება, რომელიც ქართულ საისტორიო თხზულებათა ავტორებს გვისახელებს და ქ'ცის კრებული შედგენილობის შესასწავლად ფასდაუდებელია. ყველაზე უკეთესად ეს ცნობა A-შია შენახული, M ტექსტს ოდნავ ამახინჯებს. „ესე არჩილის წამება და მეფეთა ცხოვრება, ნინოს ქართლის მოქცევა ლეონტი მროველმან** აღწერა“-ო***. როგორც აღვნიშნე, B-ს ეს საყურადღებო წინადადება და ცნობა არ მოეპოვება. არამედ ჯუანშერის თხზულებას უშუალოდ წითურად არჩილის წამების სათაური მისდევს: „წამება წმიდისა და დიდებულისა მოწამისა არჩილისი, რომელი იყო მეფე ქართველთა“, ეს სათაური A და M-ს ლეონტი მროველის თხზულებათა შესახები ზემომოყვანილი ცნობის შემდეგ აქვთ მოთავსებული.

შემდეგ B-შიაც (რვ. 23, 1a—b) არჩილის წამებისა და „ქართველთა ცხოვრების“ წიგნის შედგენილობისა და ჯუანშერის ავტორობის შესახები ცნობილი ანდერძი იმგვარადვეა გამოთქმული, როგორც A და M-ში (*437—438, გვ. 215).

„მატიანე ქართლისაჲ“-ს ტექსტიც B ხელთნაწერში არსებითად იგივეა, რაც ქ'ცის A და M ხელთნაწერებშია. ბაგრატ IV-ის შემდგომ მოთხრობა პირდაპირ გიორგი II-ის მეფობას იწყებს. მაგრამ სამწუხაროდ 28-ე რვეულს პირველი ფურცელი აკლია**** და ამის გამო დანამდვილებით არ ვიცით დავით აღმაშენებლის

* M-მისთანა.

** A მრუველმან.

*** M—, სამაგიეროდ უმატებს „ღე და ს ა ე ს ე თ ნ ი ე წ ე რ ა“-ო (*432, გვ. 211).

**** აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ B ხელთნაწერის ძველი შუა ნაწილის მე-14-ე რვეულში რვა ფურცლის მაგიერ მხოლოდ 6-ია, მე-15-ე რვეულში კიდევ 5 ფურცელია და მე-5-ე ფურცლის ზურგი ნახევრად არის მარტო დაწერილი და ნაწერი იმისდა მიუხედავად, რომ M ქ'ცისთან შედარებით ტექსტს არაფერი აკლია და მე-16-ე რვეულის პირველი ფურცელი მე-15-ე რვეულის მე-5-ე ნახევრად დაწერილ ფურცელზე შეწყვეტილი წინადადების უშუალო და პირდაპირი გაგრძელებაა.

ისტორიას განსაკუთრებული სათაური ჰქონდა თუ არა, ისე მაინც, როგორც მაგ. M-შია „ცხოვრება მეფეთ მეფისა“ (*512, გვ. 281). მაგრამ სამაგიეროდ 28-ე რვეულის დანაკლისი ფურცლის მაგიერ მერმინდელი ხელითა და ქალაღღზე შევსებულს ტექსტში იქ, სადაც გიორგი II-ის მიერ ბერძენთაგან კარისა, ვანანდისა და კარნიფორის აღების შესახებ არის ნათქვამი და M-ში შემდეგ დავით აღმაშენებლის შესახები, ზემომოყვანილი სათაურია, ჯერ დამატებულია „და იოტნა თურქნი მის ქუეყანისანი ამინ“, — ხოლო მერმე წითურად სწერია: „აქა დიდი და ლთივ განბრძნობილი დავით დაიბადა მსგავსი ალექსანდრესი და ვახტანგისებრივე სუიანი და გამარჯვებული“-ო. შემდეგ უკვე იწყება მოთხრობა მელიქშაჰის მიერ სამშვილდის აღების შესახებ. რათგან არც ერთს, თვით შევსებულს ქცაშიაც ამგვარი სათაური არ მოიპოვება, არც შეიძლება იქითგან იყოს იგი გადმოწერილი ამ დანართ ფურცელში. მაგრამ ასეთი სათაური არც A და M-შია და ჯერ კიდევ გამოსარკვევია ამ საყურადღებო სათაურის მსგავსი წინადადების სიძველე და სადაურობა.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ტექსტი B-ში საზოგადოდ უდგება A და M-სას, ზოგან მას ისეთი თარიღებიც მოეპოვება, რომელიც არც A და M აქვს, მაგრამ თითო-ოროლა ქორონიკონი სამაგიეროდ B-საც აკლია. იმ შემთხვევებს გარდა, როდესაც ხარვეზიანობა თვით დედნის ნაკლით უნდა აიხსნებოდეს, B-ს ტექსტი A და M-სას კარგად უდგება და ხშირად ავსებს და ასწორებს კიდევ. მაგრამ ორიოდ შემთხვევა გვაფიქრებინებს, რომ B ქცის გადამწერს დაზიანებული დედანი უნდა ჰქონოდა ხელში, რომელსაც ზოგან ფურცლები ჰკლებია. მაგ. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებაში იქ, სადაც მეფის მამრალობელთ ეკამათება ავტორი და ალექსანდრე მაკედონელის მაგალითით ამართლებს დავით აღმაშენებლის სამხედრო პოლიტიკას, მოთხრობა მოულოდნელად წყდება და ერთბაშად იმავე სტრიქონზე საქართველოს დიდებული გვირგვინის პიროვნების მიმზიდველ თვისებების აღწერილობაზე გადადის (B, რე. 32, ფ. 2 a, უკანასკნელი სტრიქონი). ამგვარად A და M ხელთნაწერებთან შედარებით ამ ადგილას B-ს სამი გვერდი აკლია. მის გადამწერს ეტყობა თავისი დედნის ფურცლებდაკლებულობა ვერ შეუმჩნევია. რამდენიმე სტრიქონი აკლია B-ს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულების უკანასკნელს ნაკვეთშიაც. უცნაური ის არის, რომ თუმცა მთელს 32-ე რვეულს ორი ფურცელი აკლია და რვის მაგიერ 6 ფურცელს შეიცავს, ამ შემთხვევაში ხარვეზიანობა გვერდითგან გვერდზე გადასვლის დროს-კი არ ეტყობა, არამედ ერთსა და იმავე გვერდზე.

B ქცის ხელთნაწერი მეტადრე იმით არის ძვირფასი და საყურადღებო, რომ A-ს მსგავსად ისეთ ქცის ხელთნაწერითგან არის გადამწერილი, რომელიც დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებით თავდებოდა, A და B-ს შორის მსგავსება უფრო შორს მიდის და B-საც A-სავით დემეტრე I-ის მეფობის მატეიანისებური აღწერილობა, რომელსაც სათაურად წითურად უწერია „ცხოვრება დემეტრე მეფისა: სრულ ჰყო: რა: დავით: სრბა: მეფობრივი: ქორონიკონსა:“ და სხვა, სიტყვა-სიტყვით იმგვარივე აქვს, როგორც ანა დედოფლისეულს ქცაშია. დემნას განდგომილების ჩაქრობის ამბავით თავდება A და B ტექსტების იგივეობა და

შემდეგ მათ შორის უკვე აღარავითარი მსგავსება არ არის. უკანასკნელი წინადადება, რომლითაც ტექსტთა იგივეობა ამ ორს ხელთნაწერში მთავრდება, გამდგარი დემნა უფლისწულის დასჯასა და სიკვდილს ეხება: გიორგი III-ის ბრძანებით. „დემეტრე კლდეკართა დასუეს, უკანის თუალნი დასწუნეს და მოკუდა და მცხეთას დამარხეს“-ო (B რვეული 32, ფურც. 2 ა). მერმე ამ ცნობას თარიღი, ქკნი 364, მისდევს, რომელიც A-ში არ არის და თანაც ცხადს შეცდომას წარმოადგენს.

შემდეგ B-ში უკვე მოთხრობა გიორგი III-ის მეფობას ეხება და ასე იწყება: „დაჯდა მეფე გიორგი ძე (sic) დავითისი დემეტრეს შვილისა ქორანიკონსა სამას სამოცდა თხუთმეტსა“ და სხვა. ამ წინადადებაში ერთი ალბათ გადამწერის წყალობით წარმომდგარი შეცდომაა და გიორგი დავითის ძედ არის მოხსენებული. თავდაპირველად ეწერებოდა ან „ძმა დავითისი ან ძე დიდისა დავითის შვილისა დემეტრესი“. დანარჩენი მოთხრობა, რომელიც ამ გამეფების შესახებს ცნობას მისდევს, იმდენად გიორგი III-ეს არ ეხება, რამდენადაც თამარ მეფის დაბადებასა და აღზრდას უამბობს მკითხველს. ამიტომ იმისდა მიუხედავად, რომ მერმინდელი ხელით წითურად ამის პირდაპირ მარჯვენა კიდეზე სწერია „გიორგი მეფე“, ნამდვილად გიორგი III-ის მეფობის ისტორია თვით ისეთი მოკლე და მატანიისებურიც-კი, როგორც A-შია, B ქკნის ხელთნაწერში არ მოიპოვება.

ამ მერმინდელთაგან გიორგი III-ის მეფობად მიჩნეულს თამარის სიყრმის ამბების შემცველს მოთხრობას სრული ოთხი გვერდი უკავია და თამარის გამეფების გარემოებისა და გარეგანი და სულიერი თვისებების დახასიათებით თავდება. შემდეგ წითურად სათაურის მსგავსად სწერია: „დაჯდა ნებითა ღთისათა თამარ მეფედ დასაბამითგანთა წგლთა* ექუსიათას ექუსას ოთხმოცდაექუსსა ქრონიკონსა ოთხას და სამსა“ და სხვა. აქეთგან უკვე, ყოველ ექვს გარეშეა, თამარ მეფის ისტორია იწყება. მაგრამ ამ ისტორიას არაფერი აქვს საერთო არც M-ში და თეიმურაზისეულ ქკნაში შეტანილ თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებასთან „ისტორიანი და აზმანი შარავენდელთან“-ს სათაურით ცნობილთან, არც ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანის მოთხრობასთან, რომელიც A ქკნაში მოიპოვება.

როგორც შემდეგში დაწვრილებით გამოჩვენებული იქმნება, B ქკნაში შენახულია თამარ მეფის თანამედროვე მეორე ისტორიკოსის თხზულება, ამჟამად მას სულ 17 ფურცელი ანუ 34 გვერდი უკავია: 33-ე რვეულითგან 3 ფურცელია, — მაგრამ ამკრვეულს 2 ფურცელი აკლია — და 34-ე რვეულში 6 ფურცელია და ისიც 2 ფურცელ-ნაკლებია. სამწუხაროდ B ქკნის ხელთნაწერის ძვილი, შუანაწილი სწორედ ამ 35-ე რვეულით თავდება და დანარჩენი სხვა მერმინდელ ქალაღზე და მერმინდელი ხელით არის ნაწერი.

რაკი ქკნის B ხელთნაწერში მისი თავდაპირველი შედგენილობის ნაწილი თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის თხზულების თითქმის შუაზე სწყდება, დანარჩენი შენახული არ არის და გაგრძელება მხოლოდ შემდეგშია დართული უკვე ვახტანგისეული კომისიისაგან შევსებული ქკნის ტექსტისდა მიხედვით, ამიტომ ამჟამად, სანამ ამგვარი რედაქციისა და შედგენილობის სრული ხელთნაწერი არ

* წითურად აქამდია და შემდეგი სიტყვა ახალი სტრიქონით იწყება და ამ სიტყვის მხოლოდ პირველი ასოა წითელი მელნით ნაწერი.

აღმოჩნდება, ძნელი სათქმელია, თუ სად და რით თავდებოდა B ქც^ა, მარტო თამარ მეფის ამ მეორე ისტორიკოსის თხზულებით, თუ სხვა, მაგ. მონღოლთა დროინდელი ჟამთააღმწერელის, ან იქნებ სხვა ისტორიკოსების თხზულებებშიც იყო უკვე კრებულში შეტანილი?

ყველა ზემონათქვამის შემდგომ უეჭველია ცხადი იქმნება, რომ B ქც^{ის} ხელთნაწერი მეტად საყურადღებოა და ძვირფასი ქართული საისტორიო მწერლობისათვის. იგი ამტკიცებს, რომ ქც^{ის} კრებულის შედგენილობას ერთგვარობა მტკიცედ დაცული ჰქონია მხოლოდ დავით აღმაშენებლის მეფობის დასასრულამდე. საქართველოს ამ დიდებული მეფის ისტორიკოსის თხზულებით თავდება A, B, M და თეიმურაზისეული. ქც^{ის} ხელთნაწერთა ამ ნაწილში ტექსტი ყველგან სრულებით ერთნაირად არის დალაგებული და შინაარსითაც არავითარი განსხვავება არ ვმჩნევა. შემდეგ უკვე ქც^{ის} ზრდა და შევსება სულ სხვადასხვა მიმართულებასა და გზას დასდგომია.

A ქც^{ის} დედნის შემდგენელს საქართველოს მერმინდელი ისტორიის გასაგრძელებლად ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანის დემეტრე I-ის, გიორგი III-ის, თამარისა და ლაშა-გიორგის მეფობათა შემცველი მოკლე მოთხრობით უსარგებლია.

M ქც^{ის} დედნის ავტორს ამავე მიზნით თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ და მონღოლთა დროინდელი ქართველი ჟამთააღმწერელის ნაწარმოები გამოუყენებია და უალაგო ალაგს სუმბატ დავითის ძის თხზულებაც ჩაურთავს. ამის გამო მას დემეტრე I-ის მეფობის შესახებ კრებულში არავითარი ცნობები არ მოეპოვებოდა. სამაგიეროდ თამარის ისტორიკოსს გიორგი III-ის შესახებ ბევრი ცნობები ჰქონდა. რათგან თეიმურაზისეული ქც^ა M-ის მსგავსი ხელთნაწერისაგან არის გადაწერილი, იმაზე საგანგებოდ არაფერია სათქმელი.

ქც^{ის} B ხელთნაწერისა ან მისი დედნის შემდგენელი კიდევ სულ სხვა გზას დასდგომია. დემეტრე I-ის მეფობისათვის მას ის მატიანისებური მოთხრობა გამოუყენებია, რომელიც ლაშა-გიორგის დროინდელს მემატიანესაც აქვს. შემდეგ ვითვის კი თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის თხზულება შეუტანია კრებულში. ამის გამო, რათგან თამარის მეორე ისტორიკოსს გიორგი III-ის მეფობაზე არაფერი აქვს ნათქვამი, B-ში გიორგი III-ის მოღვაწეობაზე თითქმის არავითარი ცნობები არ მოიპოვება.

ქც^{ის} A, B და M ხელთნაწერთა შედგენილობის ასეთი თვალსაჩინო განსხვავება ცხად-ჰყოფს, რომ ქც^{ის} კრებულის გაგრძელება და შევსება ხანგრძლივი პროცესისა და სხვადასხვა პირთა თაოსნობისა და მუშაობის ნაყოფი ყოფილა, და B ხელთნაწერი იმ მხრივ არის სწორედ ჩვენთვის ძვირფასი, რომ სხვათა შორის ამ გარემოებასაც სრული უეჭველობით ამჟღავნებს.

B-ში შეტანილი დემეტრე I-ის მეფობის შესახები ცნობებისა და მოთხრობისა და A-ში შეტანილი ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანის პირველი, სათანადო ნაწილის მოთხრობის სრული იგივეობა, უნებლიეთ საკითხსა ჰბადებს, რომ ან B ქც^{ის} დედნის შემდგენელს ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანის თხზულებით უნდა ესარგებლა, ან ორთავეს ერთი და იგივე წყარო უნდა ჰქონოდათ. ის გარემოება, რომ B-ს გიორგი III-ის მეფობის შესახები ცნობები არ მოეპოვება, თითქოს უფლებას უნდა გვაძლევდეს ვიფიქროთ, რომ B ქც^{ის} დედნის შემდგენელს

ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკვიდრის თხზულება-კი არა, არამედ ის წყარო უნდა ჰქონოდა ხელთ, რომელიც ორთავეს სიტყვა-სიტყვით გადმოუწერიათ. თუ ეს დასკვნა მცდარი არ არის, მაშინ ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკვიდრის თხზულება, თავის პირველ ნაწილში მაინც, კომპილაციად უნდა ვიგულისხმოთ.

ბ ხელთნაწერის შუა, ძველი ნაწილი, ზემოაღნიშნული თვალსაზრისით გათვალისწინებული მნიშვნელობის გარდა, თავისდა-თავად ცხადია ძვირფასია იმიტომაც, რომ იგი ლეონტი მროველისა, ჯუანშერისა, მატიაზე ქართლისაჲსა და დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებათა ტექსტის კრიტიკულად აღდგენა-გამოცემისათვისაც ფრიად მნიშვნელოვანია.

ბ ქც^{ის} ხელთნაწერის შუა ნაწილის უძვირფასეს სამკაულს თამარის მეფობის აღწერილობა შეადგენს. აქამომდე M ქც^{ის} წყალობით ჩვენ „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ გვექონდა, რომლის უხვს შინაარსიანობას მისი რიტორულ-ფილოსოფიური მიმართულების გამომჟღავნებელი რთული ხელოვნური ენა ვერ ჩრდილავდა. შევსებულ ქც^{აში} თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის თხზულებას ორად (გიორგი III-ისა და თამარის მეფობად) გაყოფის გარდა შესავალიც ჩამოცილი აღმოაჩნდა და ახალი ცნობებით შევსებულობაც ეტყობოდა. ამ ფრიად საყურადღებო დანართი ცნობების სადაურობა გამოურკვეველი იყო და ზოგს მერმინდელ შეთხზულად ეჩვენებოდა კიდევ.

ქართული საისტორიო წყაროების შესწავლამ კარგა ხანია დამარწმუნა და ეს შემდეგ 1916 წ. დაბეჭდილს ჩემს შრომაში „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები“ I წიგნში აღნიშნული მაქვს, რომ „თამარ მეფის ხანას უეჭველია საქართველოში ბევრი აღმწერელი და ისტორიკოსი ეყოლებოდა, მაგრამ ერთის გარდა სხვების ნაშრომი ჯერჯერობით დაკარგულად უნდა ჩაითვალოს. ამ ერთის თხზულებაც შენახულია „მშ დ'ფლს ქც^ა“-ში, მაგრამ მეტისმეტად დამახინჯებულია მერმინდელ გადამწერთაგან-ო*. ბ ქც^{ის} ტექსტმა იქ, სადაც თამარის მეფობა აღწერილი, გაამართლა ჩემი სიტყვები და მართლაც თამარის მეორე, აქამდე უცნობი ისტორიკოსის თხზულება აღმოჩნდა. თუ მთლად არა, მისი პირველი ნახევარი თურმე დაკარგული არ ყოფილა და ტფილისში ბ ქც^{ის} ხელთნაწერში ინახებოდა.

საკმარისია აღამიანმა იქ მოთავსებული თამარის მეფობის აღწერილობა გადაიკითხო, რომ მისმა მკვირცხლად დაწერილმა, დალაგებულმა და მთლიანი აზრითა და გრძნობით გამსჭვალულმა შინაარსმა უნებლიეთ გაიტაცოს და მოხიბლოს თავისი ცხოველი დასურათბატებითა და მრავალი ახალი ცნობებით. ყოველ წინადადებაში თანამედროვის დაკვირვებული თვალი და გონება მოჩანს და აღფრთოვანებული ძლიერი გრძნობა ჩქეფს.

ამ პირველი საერთო შთაბეჭდილების გარდა ქვემოთ თავის ადგილას თამარ მეფის ამ ახლად აღმოჩენილი ისტორიკოსის პიროვნებისა და მისი მსოფლმხედველობის შესახებ საგანგებოდ გვექმნება საუბარი, ეხლა-კი გამოსარკვევი გვაქვს, თუ სად უნდა ვიგულისხმოთ ამ ძეგლის დასაწყისი?

თუ წითური სათაურის მიხედვით ვიმსჯელებთ და ამაზე დავამყარებთ ჩვენს დასკვნას, თამარ მეფის ახლად აღმოჩენილი ისტორიკოსის თხზულება თითქოს იქ უნდა იწყებოდეს, სადაც წითურად სწერია: „დაჯღან ე ბ ი თ ა ლ ო თ ი -

სათათამარმეფედ დასაბამით განთავსელთა ექუსი-ათას ექუსას ოთხმოცდა ექუსა, ქორონიკონსა ოთხას და სამსა“-ო. მაგრამ ამგვარი აზრი სამართლიანი არ იქმნებოდა, რადგან ამ ადგილას რამდენიმე გვერდი უძღვის წინ, რომელიც აგრეთვე თამარს ეხება, მხოლოდ მისი დაბადებისა და აღზრდის ხანას გვისურათებს. საფიქრებელია, რომ ეს ნაწილიც, როგორც ზევით გარკვევით უკვე აღნიშნული გვქონდა, თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებას შეადგენდეს და მისი ნაწარმოების დასაწყისი იყოს. ეს მით უფრო დასაჯერებელია, რომ თუმცა ამ ნაწყვეტს თავში გიორგი III-ის გამეფების თარიღი უზის და მისი მეფობის მოკლე ერთი-ორი წინადადებით გამოთქმული საზოგადო დახასიათებაა, მაგრამ მთელი დანარჩენი მოთხრობა მხოლოდ თამარს ეხება და აქვეა ნაამბობი თამარის გამეფებისა და კურთხევის მთელი გარემოება, აღწერილია მისი გარეგნობაც. ამ პირველი ნაწილის ავტორი რომ მართლაც თამარის მეფობის მთელი დანარჩენი ისტორიის აღმწერელი ყოფილა, ამის ერთი პირდაპირი დამამტკიცებელი ცნობაც მოიპოვება. პირველ ნაწილში იქ, სადაც თამარის მეორე მამიდის რუსუდანის დახასიათებაა, სახელდობრ ნათქვამია: რომლისათვის აწ დამაკლებს წინამდებარე ესე მოთხრობად, თუ რაოდენ უუენიერება და თავდგმულობა ექმნა ყოველთა პირველ მისსა ყოფილთა დედოფალთა“, წინამდებარე ასაწერი ამბები საშუალებას არ მაძლევენ რუსუდანის პირადი სათნოება დავახასიათოო. წინამდებარე-კი თამარის მეფობაა, ამგვარად ამ სიტყვებით ორივე ნაწილის აღმწერლის ერთდაიგივეობა ცხადი ხდება. მაშასადამე, ზემომოყვანილი, სათაურის მსგავსად დაწერილი, წითური წინადადება მხოლოდ თამარის მეფობის მომთხრობელი ნაწილის წარწერად უნდა ჩაითვალოს.

უნდა მოგახსენოთ, რომ ეს საკითხი მაინც მარტო ამ დაკვირვებითა და დასკვნით არ ამოიწურება და თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის თხზულებას, ზემოაღნიშნული წინამავალი ნაწილის მიმატების შემდგომაც, მაინც მისი დასაწყისი სრულად ისე, როგორც იგი დაწერილი ყოფილა, არ ექმნება წარმოდგენილი. მაგრამ ამაზე ესლა საუბარი შორს წაგვიყვანდა. უნებლიეთ უნდა ჩერაჩერობით ამით დავემყოფილდეთ და ამჟამად გამოვარკვიოთ მხოლოდ, თუ სად და რით თავდება ეს ძეგლი?

სამწუხაროდ თამარ მეფის ახლად აღმოჩენილი ისტორიკოსის თხზულებას მთელი მეორე ნაწილი აკლია. იგი სწყდება რუკნადლინთან ბრძოლის უწინარესს ამბავზე, რათგან ქცის იმ ძველ XVI—XVII სს. ხელთნაწერს, რომელშიაც ეს თხზულება შეტანილია, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ბოლო მოგლეჯილი ჰქონია და მხოლოდ შემდეგში 1731 წ., სხვა ქალაქებზე და სხვა ხელით ერაჯ ქალაშვილს ქცის ვახტანგისეული რედაქციის ტექსტიტგან გარდმონაწერით შეუესია დანაკლისი. ამისდა მიუხედავად თამარ მეფის ამ მეორე ისტორიკოსის მეორე, დაკარგული ნაწილის თუმცა სრულად არა, მაგრამ მაინც შევსება შეიძლება.

ჟერ კიდევ ჩემს 1914 წ. დაბეჭდილ „ქართველი ერის ისტორიის“ მეორე წიგნში ვამბობდი: „ესლა, როდესაც ანა დღეს ქცის ხელთნაწერმა დაგვანახვა, რომ დიმიტრი I-ის მეფობის შესახებ ცნობები ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიაანის თხზულებითგანა ყოფილა ამოღებული და სხვა შემთხვევებშიაც ქცის შემავსებელთ ძველის წყაროებით უსარგებლიათ, მე დარწმუნ-

ნებული ვარ, რომ თამარ მეფის ისტორიის ბოლოც შევსებულს ქცა-ში რომელისამე ძველი ქართველი მემკვიდრის თხზულებითგან უნდა იყოს ამოღებული“^{*}. B ქცის აღმოჩენამ ჩვენ სრული საშუალება მოგვცა გამოვევრკვია, თუ საითგან ამოუღიათ ქცის შემავსებელთ ის ცნობები, რომელთა კვალი თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის თხზულებაში არ ჩანს. M, B და შევსებული ქცის ტექსტების შედარებითი შესწავლა ცხადყოფს, რომ თამარის მიერ მოწვეული საეკლესიო კრების შესახებ, მიქელ კათალიკოსზე და დანარჩენი ცნობებიც, რომელიც შევსებულ ქცა-შია, თამარის პირველი ისტორიკოსის თხზულებაში („ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“) არ მოიპოვება, B ხელთნაწერში შენახული თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის თხზულებითგან ყოფილა ამოღებული. ეს დაკვირვება საშუალებას გვაძლევს ამ მეორე ისტორიკოსის ნაწარმოების დაკარგული ნაწილი აღვადგინოთ. ამისთვის შევსებული ქცის თამარის მეფობის მომთხრობელი ტექსტი M ქცის „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტს უნდა შეეადაროთ და, რაც ამ უკანასკნელთან შედარებით შევსებულ ქცა-ში ზედმეტი აღმოჩნდება, ის თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის ნაწარმოებითგან იქმნება ამოღებული. თუ ამ ზედმეტ ნაწილებს შევადარებთ და გადავხედავთ, ჩვენ თვალწინ ამ ძეგლის დაკარგული მეორე ნაწილი წარმოგვიდგება. ამნაირი შედარებითი მუშაობის წყალობით თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის ჭერ-ჭერობით დაკარგული ნახევრის ტექსტი აღდგენილი გვაქვს კიდევ.

მაგრამ უნდა აღვნიშნო, რომ ამ ძეგლის პირველი შენახული ნაწილისა და M ქცისა და შევსებული ქცის ტექსტების შედარებითა შესწავლამ დამარწმუნა, რომ ქცის შემავსებელთ ჭერ ერთი თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის ყველა ცნობებით არ უსარგებლიათ და ყველაფერი არ შეუტანიათ, და თანაც არც დედნის მოთხრობის წესრიგი დაუცავთ ყოველთვის, მართლწერისა და სიტყვათა წყობილების შეუცვლელობისათვისაც თითქოს ჭეოვანი ყურადღება არ უნდა ჰქონდეთ მიქცეული. ეს გარემოება სიფრთხილეს უნდა გვიკარნახებდეს და უნდა გვახსოვდეს მუდამ და ვიცოდეთ, რომ თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის თხზულების დაკარგული ნაწილის ზემოაღნიშნული გზით აღდგენილი ტექსტი დედნის სრულ ტექსტად ვერ ჩაითვლება. მას შეიძლება და უეჭველია ამაზე მეტიც უნდა ჰქონოდა, თვით მოთხრობის წესრიგი და სიტყვათა წყობილება, მით უმეტეს მართლწერა სრული სისწორითა და ზედმიწევნილობით დაცულად არ უნდა გვეგულებოდეს.

ამგვარი აღდგენა მაინც საშუალებას გვაძლევს ავტორზე და მის თხზულებაზე საერთო მსჯელობა ვიქონიოთ. რათგან თხზულების არც ბოლო და არც დასაწყისი სრულად შენახული არ არის, პირდაპირი ცნობები იმის შესახებ, თუ როდის უნდა იყოს თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის თხზულება დაწერილი, არ მოგვეპოვება. ამიტომ გამოსარკვევია, როდის და როგორ არის დაწერილი იგი, ერთად თუ ნაწილ-ნაწილ, როგორც მაგ. თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის ნაწარმოები „ისტორიანი და აზმანი“-ა შეთხზული? ამის გამორკვევის საშუალებას ჩვენი ისტორიკოსის თხზულების ერთი ადგილი გვაძლევს, რომელიც ზაქარია მხარგრძელის ამირსპასალარად, ივანე მხარგრძელის მსახურთუხუცესად და კიბერის მანდატურთ-უხუცესად დადგენის ამბავის შემდგომ და შანჭორის ომამდეა

* იხ. „ქლი ერის ისტორია“ II, 632 შენ. 1914 წ.

მოთავსებული. იქ ჩვენს ისტორიკოსს სხვათა შორის ნათქვამი აქვს, რომ თუ მომავალი თაობანი თამარის მეფობის დიდებულების ამბავს არ დაიჯერებენ, ასეთ-მა ურწმუნოებმა გაიხსენონ „ერაყამდის მისგან დადებული ხარაჯა და ბალდადის კერძ მარალამდის“ და მაშინ დარწმუნდებიან, რომ ყველაფერი, რაც ნაამბობია, მართალი არისო. ვინც თამარ მეფის დროინდელი საქართველოს პოლიტიკური ისტორია იცის, ის რასაკვირველია მაშინვე მიხვდება, რომ ჩვენს ავტორს აქ საქართველოს ლაშქრის სპარსეთში ძღვევამოსილი გალაშქრება აქვს ნაგულისხმევი, როდესაც ზემომოყვანილ წინადადებაში აღნიშნული ამბები მართლაც მოხდა. ხოლო ეს გარემოება ცხადპყოფს, რომ თამარ მეფის ამ ახლად აღმოჩენილ ისტორიკოსს თავისი თხზულების პირველი, 1184—1195 წწ. ამბების შემცველი, ნაწილი იმ დროს დაუწერია, როდესაც საქართველოს ჯარს ჩრდილოეთი სპარსეთი უკვე დაპყრობილი ჰქონდა და საქართველოს სახელმწიფოს ყმად ნაფიცად იყო ქცეული, ე. ი. თამარის მეფობის უკანასკნელ წლებში და მაინცდამაინც 1210 წ-ს, ან ამის შემდგომ ახლო ხანებში.

ჩვენი ისტორიკოსი რიტორული ენაწყლიანობით მოქარგული სიტყვებით ერთგან გაიძახის: „რომელმან შეუძლოს აღწერასა მიცემად წარმართებანი თამარის საქმეთანი? რამეთუ ვითარ თმანი თავისანი თვითეულად ვერავინ აღრიცხუნეს, ეგრეთვე ვერცავინ ესენი აღწერნეს“-ო. მაგრამ თუნდაც რომ ვინმემ შესძლოს, სულ ერთია მომავალი თაობანი ამას არ დაიჯერებენ: „რომელთაცა ოდენ შეუძლოს, საექუელ მიჩნს მომავალთაგან შემდგომად არა დარწმუნებადა“-ო, მას საქართველოს, სახელმწიფოს ბრწყინვალე ხანის თანამედროვეს და მომავალში თავის სამშობლოსათვის უფრო მეტი წარმატებისა და სიძლიერის მოიმედეს, ეგონა, რომ მერმინდელი თაობანი ისტორიკოსს არ დაუჯერებდნენ, რომ საქართველო წინათაც, თამარის დროსაც ასე დაწინაურებული იყო. მან არ იცოდა, რომ ისტორიის ბედის ტრიალი ჩვენს სამშობლოს ისეთ მდგომარეობაში ჩაადგებდა, რომ თამარის ხანა მერმინდელ თაობებს უუბრწყინვალეს დროდ ეჩვენებოდათ და არამცთუ იმას დაიჯერებდნენ, რასაც ისტორიკოსები მასზე მოუთხრობდნენ, არამედ ქართველს ერს ყოველი საქართველოს შესანიშნავი ძეგლი უეჭველად თამარის აგებულ ნამოქმედარად ექნებოდა მიჩნეული.

თამარ მეფის ისტორიკოსის თანამედროვეობა მისი თხზულების უკანასკნელ ნაწილშიც ნათლად ჩანს და თვით მასაც აქვს ორგან ეს გარემოება აღნიშნული. თამარის გარდაცვალებით გამოწვეული მწუხარების შესახებ მას ნათქვამი აქვს: „ე ს რ ე დ გ ვ ა ნ დ ა დ ა დ ა თ უ ჩ უ ე ნ თ ა ნ ა ი გ ლ ო ვ ს ც ა დ ა ყ ო ვ ე ლ ი ს ო ფ ე ლ ი“-ო. ხოლო დიდებული მეფის სახელგანთქმულობაზე იგი ამბობს: „საქმეთა მისთა თუ ის რადლა საჯმარ არს თქმად, რამეთუ კიდით კიდემდე განისმნეს, ვითარცა თვთ მოწამე არს ყოველი ჩვენ მიერ ხილული სიტყვისაებრ ბრძნისა“-ო.

საკმარისია ადამიანმა გადაიკითხოს თამარ მეფის ავადმყოფობისა და სიცოცხლის უკანასკნელი წუთებისა და სიკვდილის მშვენიერი აღწერილობა, რომ ადამიანმა იქ თანამედროვის გულისძგერა და ტკივილი ცხადად იგრძნოს. თუ ზემოთ განსაზღვრულ თარიღთან ერთად გავითვალისწინებთ, რომ ჩვენი ისტორიკოსის თხზულების მეორე, შევსებულ ქცა-ში შენახული, ნაწილი თამარის უკანასკნელ დღეებსა, წუთებსა და სიკვდილს ისეთი სიცხოველითა და გრძნობიერებით მოგვითხრობს, რომ აღწერილობას თავზე ახლად დამტყდარი უბედურების ძლიერი შთა-

ბექდილების გავლენა ეტყობა, მაშინ თავისდათავად დაგვებადება დასკვნა, რომ იგი თამარ მეფის გარდაცვალების უმალ უნდა იყოს დამთავრებული. ამგვარად თამარის მეორე ისტორიკოსის მთელი შრომა 1210—1218 წ. უნდა იყოს დაწერილი.

თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის პიროვნების დასახსიათებლად უნდა აღინიშნოს, რომ მისი მოთხრობა არას დროს, რამდენადაც შენახული ტექსტიდან ჩანს, საომარ მოქმედების მიმდინარეობას არ გეისუტრატებს. ამ მხრივ იგი თამარის პირველი ისტორიკოსის „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორისაგან განსხვავდება, რათგან ამ უკანასკნელს პირიქით, როგორც შანქორის, ისევე რუკნადლინთან ბრძოლა დაწვრილებით აქვს მოთხრობილი. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ თამარის მეორე ისტორიკოსი სამხედრო მოქმედების დამსწრე და თვითმხილველი არ უნდა ყოფილიყო. ამის გამო უეჭველია ის სამხედრო პირი არ იქმნებოდა.

მეორე მხრით თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსი არც სამეფო დარბაზობის აღწერილობით ყოფილა დაინტერესებული. საგულისხმოა, რომ ჩვენს ავტორს არც ერთი დარბაზობა, თვით მნიშვნელოვანი, საზეიმოც კი, არა აქვს დასურათებული იმ დროს, როდესაც „ისტორიათა და აზმათა“ აღმწერელს დარბაზობისა და ზეიმის შესახები ამბები ასე ჰყვარებია. ამის გამო თამარის მეორე ისტორიკოსი დარბაზის მოხელედ, ან წევრადაც არ არის საფიქრებელი.

უეჭველია იგი არც მმართველთა უმაღლეს წრეს უნდა ჰკუთვნებოდა: რამდენჯერმე ის მათ წუნსა და ბრალსა სდებს. იგი მაგ. არ მალავს, რომ განძის საქმე „აქა ვერა კეთილად განაგეს ზაქარია და ივანე და ესე ოდენ იქმნა დაკლება ამას გამარჯვებასა შინა“-ო (რგ. 353ა). გაუფრთხილებლობას აბრალებს იგი თამარ მეფის მახლობელ და მმართველ პირებსაც, რომ მძიმე ავადმყოფს გვირგვინოსანს არ გაუფრთხილდნენ და ერთი ადგილითგან მეორეში მიჰყავდათ: „აქა საბრალობელ მიჩნს დიდად ერთგულნი იგი კაცნი, თუ ვითარ უგულვებლს ჰყვეს ეგოდენი ტყვენეულობაჲ მისი, რამეთუ წარმოიყუანეს კუბოთა ტფილისს და შემდგომად მცირედთა დღეთა ენებათ და ისწრაფდეს ჩვეულებისაებრ, რათა დასოს განვიდენ, და მუნ წარიყვანეს კუბოთავე და დიდად განძნელდა სენი იგი უწყალო“-ო.

მაგრამ აღსანიშნავია, რომ ჩვენმა ისტორიკოსმა მაინც თამარ მეფის შინაური ცხოვრება კარგად იცის. დაწვრილებით მოთხრობილი აქვს, სად და როგორ ლოცულობდა, როცა საქართველოს ჯარს საომრად გაისტუმრებდა ხოლმე, არ ავიწყდება, თუ ვინ ახლდა ასეთ შემთხვევებში დიდებულ გვირგვინოსანს. ამიტომ ისე გამოდის, რომ თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსი თითქოს დიდებული გვირგვინოსნის ცოტად თუ ბევრად ახლო მდგომი პირი უნდა ყოფილიყო.

საფიქრებელი ხდება, რომ იგი ანტონი მწიგნობართ-უხუცესის, ჰყონდილისა და ვაზირთა უპირველესის მომხრეთაგანია, რათგან არც ერთი მაშინდელი მოღვაწე მას ასე შექებული არა ჰყავს, როგორც ანტონი. მისი არჩევა ღვთის შთაგონების შედეგად არის წრმოდგენილი. იგი არის „ნანდვილვე კაცი ღირსი ქებისა, ქეშმარიტი ქრისტიანე, მართალი, წრფელი, უმანკო, სახიერი, მოწყალე ყოველთა, ტყბილი, მდაბალი, პატრონისა ერთგული უზომოდ და შემეცნებული საურავთა საეკლესიოთა და მონასტერთათუის. რადლა სახმარ არის თქმად, თვთ წამებენ ქმნილი მისნი ყოველგან“-ო, გაიძახის ჩვენი ისტორიკოსი.

უნებლიეთ იპყრობს მკვლევარის ყურადღებას ის გარემოება, რომ რუკნად-დინის წინააღმდეგ გასასტუმრებელი ჯარის თამარ მეფისაგან დალოცვის აღწერილობაში ჩვენს ისტორიკოსს ასეთი წვრილმანი ცნობა აქვს მოხსენებული, თუ ვის ეჭირა სახელდობრ ჯვარის მეორე მხარე იმ დროს, როდესაც მეომრები ჯვარისა და თამარის ხელზე სამთხვევად მოდიოდნენ. დაიწყეს „თაყუანის ცემად პატიოსნისა ჯვარისა და ამბორის ყოფად და აგრეთვე შემთხვევად კელსა თამარისასა... რამეთუ ერთითა კელითა თუით მას ეპყრა ძელი ჯვარისა, ხოლო ერთითა ეზოს-მოდღვარსა ბასილს და ჯუარის მტვირთველსა“-ო. რაკი აქ ასეთი უმნიშვნელო რამის გამო ეზოს-მოდღვარი ბასილი არის დასახელებული, ჰიპოთეზის მსგავსად, ან საკითხად შეიძლება წამოყენებული იყოს, ეს გარემოება ბასილი ეზოს-მოდღვრის ავტორობის მომასწავებელი ხომ არ არის?

ასეა თუ ისე, თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსი დახელოვნებულ მწერლად მოჩანს. თუმცა საღმრთო წერილითგან ამოღებული წინადადებები მის თხზულებაში იშვიათი არ არის ხოლმე, მაგრამ მსოფლიო ისტორიის განთქმული მოღვაწეებისა და შემთხვეულებათა მოხსენებაც იცის. შანქორის გამარჯვებას ის უწოდებს ულუმპიანს გამარჯვებას, „ფრიად უადრესსა საქებელისა მისგან ძლევისა, რომელი ყო აღექსანდროს დარიოსს ზედა“ (რვ. 35კ). მაინც, რამდენადაც შენახულ ტექსტითგან ჩანს, მოსფლიო ისტორიითგან მოყვანილი შედარებანი ჩვენს ისტორიკოსს ცოტა აქვს და არც ერთხელ, რაც ფრიად დამახასიათებელი და საგულისხმოა, სპარსულ-არაბული მხატვრული მწერლობითგან ამოღებული მაგალითები მას მთელს თხზულებაში არ მოეპოვება. ამ მხრივ ჩვენი ისტორიკოსი თამარის პირველი ისტორიკოსის, „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდება. უეჭველია ეს გარემოება შემთხვევითი არ უნდა იყოს და უფლება გვაქვს მისი მიმართულებისა და მსოფლმხედველობის გამომმკვლავებლად მივიჩინოთ. რაც უნდა იყოს, თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსი უმთავრესად საღმრთო წერილსა და ბერძნულ ჟამთააღმწერელობის ძეგლებში ნაკითხ ადამიანად გვეჩვენება და მაჰმადიანური მხატვრული თუ ისტორიული მწერლობის ნაკითხოთა არ ემჩნევა. იქნებ ეს დარგი მისთვისაც სრულებით უცნობი არ ყოფილიყოს, მაგრამ გული და გონება ამისთვის მაინც დახშული ჰქონია.

რასაკვირველია ჩვენს ავტორს ქართული საისტორიო თხზულებები უნდა სკოდნოდა კარგად და ეტყობა კიდევ, რომ ამ ცოდნას მისთვის უნაყოფოდ არ ჩაუვლია. თამარ მეფის უკანასკნელი წუთების აღწერილობასა და გოდებაში იგი ცოტა არ იყოს გიორგი ხუცესმონაზონს გვაგონებს. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსსაც საზოგადოდ შთაბეჭდილება მოუხდენია და ერთგან თავის თხზულებაში ჩვენი ავტორი მას ცხადად ჰგულისხმობს კიდევ. სახელდობრ მას აღნიშნული აქვს, რომ თამარის მეფობის დასაწყისში „მისვე დრკუსა ძირისა ნაყოფთა ლიპარიტეთთა, შვილთა კახაბერთა... იწყეს ძმაკუად და ბრძოლად მახლობელთა თუისთა, რომელთა არცა მხილებულთა შეიგონეს, არცა წყალობათაგან თამარისთა შეიკდიმეს, არამედ ძუელად მათ თუის დაწერილი კუალად განახლეს და კუდსა ძაღლისასა, გინა კუთხსა ფლასისასა ემსგავსებოდეს“-ო (რვ. 35გ). ლიპარიტის შესახებ ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში მართლაც მოიპოვება ცნობები, მაგრამ მხოლოდ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსსა აქვს ლიპარიტის მოლაღატური მოქმედებისადმი მიდრეკილების დაუშლულობაზე ნათქვამი. დიდებულმა გვირგვინოსანმა ბევრი ცდის შემდგომ დაინახა,

რომ როგორც კული „ძაღლისა არა განემართების“, ისევე ლიპარიტის გასწორება შეუძლებელი იყო და ამიტომ საქართველოთგან გააძევაო*.

თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის მოთხრობის დამახასიათებელ თვისებად ის გარემოება უნდა იქმნეს მიჩნეული, რომ იგი თამარის მეფობის პირველს წლებში მომხდარი შინაური პოლიტიკური ბრძოლის შესახებ თავის მკითხველს არაფერს უამბობს: ცალი სიტყვა-კი მოხსენებული არ არის დიდგვარიან აზნაურთა გაფიცვისა და ყუთლუ არსლანისა და მისი დასის საგულისხმო ამბავი. სამაგიეროდ მას ვრცელი და საყურადღებო ცნობებით აღსავსე მოთხრობა მოეპოვება თამარ მეფის მიერ მოწვეული საეკლესიო კრების შესახებ, რომელსაც „ისტორიანი და აზმანი“ სრულებით არ იხსენიებენ. შეიძლება აღამიანს ეფიქრა, რომ თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსს, როგორც XIII ს. დამდეგის მწერალს, საქართველოს დიდებული გვირგვინოსანის მეფობის პირველი წლების ამბები კარგა არც-კი სცოდნოდეს და მისი მღუმარება სწორედ ამითვე აიხსნებოდეს ამ შემთხვევაში. მაგრამ იმის გარდა, რომ ამგვარი აზრის უსაფუძვლობას ჩვენი ისტორიკოსისაგან მოყვანილი საეკლესიო კრების აღწერილობაც ამტკიცებს, თითონ მას აქვს ერთგან მოხსენებული ამბავი, რომელიც ნათლად მოწმობს, თუ თამარის მეფობის პირველი წლების თავგადასავალის რამდენად კარგი მცოდნე უნდა ყოფილიყო. ის სახელდობრ ამტკიცებს, რომ თამარი თითონაც დაუტყბრომელად მუშაობდა და სხვებსაც მუდამ ამუშავებდა სხვათა შორის იმიტომაც, რომ მოკლილნი „არა სხუათა განზრახვათა დამოეციდნენ ვითარცა სიმდიდრითა ალაღებულთა, ანუ ერთიერთისა მტერობად მოიცილიდეს და ბრძოლად, ვითარ ყუესცა ვიეთმე დაწყებასავე ამისსა მეფობისა მისევე დრკუსა ძირისა ნაყოფთა ლიპარიტეთთა შეილთა კახაბერთა, რამეთუ იწყეს... ბრძოლად მახლობელთა თუისთა“, რომელთაც არაფერით თავიანთი არ დაუშლიათ და ანტონი ჭყონდიდელის ორი ძმა დაუბოციათ კიდევ და რომელნიც განარისხებულს თამარს ხუთივე ძმა დაუჭერინებია და სათითაოდ ხუთს ციხეში ჩაუსვამს, ხოლო შემდგომ, როდესაც თურმე ჭკუა ვერც ამან ასწავლათ, ექსორიაცმნით საქართველოთგან საბერძნეთის მაკედონიაში განუდევნია. ეს უკანასკნელი ამბავი თამარ მეფის პირველ ისტორიკოსსაც-კი არა აქვს თავისს ნაწარმოებში („ისტორიანი და აზმანი“) მოხსენებული. ამას გარდა თამარის მეორე ისტორიკოსის ცნობაში, რომ „სიმდიდრით ალაღებულთა“ შორის, რომელნიც „სხუათა განზრახვათა დამოეციდნენ“ და თამარის მეფობის დასაწყისში „მტერობად და ბრძოლად მოიციალეს“ უნებლიეთ მეჭურჭლეთ-უხუცესი ყუთლუ არსლანი და მისი დასი გვაგონდება და შესაძლებელია ჩვენს ავტორსაც სწორედ ეს ამბავი ჰქონდეს ნაგულისხმევი. ზემომოყვანილი ცნობითგან მინცადამაინც ცხადია, რომ მას თამარის მეფობის დასაწყისის ხანის შესახებაც ბევრი რამე სცოდნია, რაც მოთხრობილი არა აქვს.

საზოგადოდ მისი როგორც მოთხრობა, ისევე ამბების გაშუქება თამარის პირველი ისტორიკოსის მოთხრობა გაშუქებისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდება. რაც ერთს აინტერესებდა, მეორეს გაკვირით მოუხსენებია, ან სრულებით დაუდუმნია. იმ შემთხვევაშიაც, როდესაც ორთავე ისტორიკოსს ერთიდაიგივე ისტორიული მოვლენა აქვს აღწერილი, მათი მოთხრობა ხშირად საგრძნობლად განსხვავდება, ზოგჯერ ერთი მეორეს არც-კი უღვება ალბათ იმიტომ, რომ მოვლენის სხვადასხვა

* ცა მწთ მწესა დაითისი (*522, გვ. 289).

საფეხურები აქვთ ნაგულისხმევი. ქცის შემავსებელთ ეს გარემოება სრულებით გათვალისწინებული არ ჰქონიათ და ამ ორი ისტორიკოსის ცნობები მექანიკურად გადაუბამთ ერთი მეორეზე და ვერც-კი შეუმჩნევიათ, რომ ზოგჯერ ეს ცნობები ერთი მეორეს სრულებით არ ეგუება.

თამარის მეორე ისტორიკოსი, როგორც ეტყობა, შინაური პოლიტიკურ-სოციალური მოძრაობის აღწერას უფრო გაუბოღდა. საფიქრებელია, რომ მას სომეხ-ქართველთა საეკლესიო კრებისა და ცნობილ შეცილებაზეც არაფერი უნდა ჰქონოდა ნაამბობი. სძულვებია მას თამარ მეფის პირველი ქმარიც. მართალია, თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსი პირველი ქმრის გიორგი რუსის შესახებ ზოგიერთ-ში უფრო დაწვრილებითს ცნობებს გვაწვდის, ვიდრე „ისტორიანი და აზმანი“, მაგრამ მის სახელს არც ერთხელ არ იხსენიებს იმგვარადღე, როგორც რუსის მომყვანელი დიდებულის სახელსაც არ უმქლავნებს მკითხველს. ის მხოლოდ არ მალავს თავის უკმაყოფილებას და ამბობს: „ესე ვერა კეთილად განაგეს, რამეთუ არცა კაცი იგი ღირსი საქმისა წარავლინეს და არცა მისსა მეცნიერ იყუნეს, რომელსა იგი მოიყუანებდეს“ და ჩივის, რომ „ესეოდენსა მძიმესა საქმესა სუბუქად შეეხებოდეს“-ო. დაწვრილებით აქვს მას აღწერილი ის მეღვარი წინააღმდეგობა, რომელიც თამარს გაუწევია ამ საქმისათვის, მაგრამ თავისი მაინც ვერ გაუტანია, რათგან დიდებულები და მმართველი წრეები საქართველოს სამეფო ტახტის უმემკვიდრეობის საბუთიანობით ძალას ატანდენ და „ყოვლითურთ შეაიწრებდეს სულსა მისსა“, ბოლოსდაბოლოს თამარ მეფე იძულებული გამხდარა, საერთო სურვილს დამორჩილებოდა. ისტორიკოსს მაინც ხაზგასმით აქვს აღნიშნული, რომ „თუნიერ ნებისა მისისა ყუეს ქორწილი“-ო.

ჩვენი ისტორიკოსი სდუმს გიორგი რუსის სამხედრო მოღვაწეობაზეც და მას ერთი სიტყვითაც მოხსენებული არა აქვს ის ლაშქრობანი, რომლის მონაწილედაც „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორის სიტყვით იგი უნდა ყოფილიყო. სამაგიეროდ მას აღნიშნული აქვს, რომ გიორგი რუსის სკუითური ბუნება და ქცევა, სიმთვრალე და სხვა სისაძაგლე უკვე „არა მრავალთა დღეთა შემდგომად“ გამოსჩენია. სულ სხვანაირად აქვს აღწერილი ჩვენს ავტორს თამარისაგან პირველი ქმრის განტყეების ამბავიც. თუ „ისტორიანი და აზმანი“ თამარს განშორების დროს მაინც ცრემლს აღვრევიანებს, აქ თამარი უფრო ბუნებრივად, ადამიანურად არის წარმოდგენილი და მისი ქალური თავმოყვარეობის აღმფთოება მშვენიერი ფერადოვნობით არის აღბეჭდილი: მართალია, საღმრთო სჯული ბრძანებს „არა განშორებად პირველსა საწოლსა“, მაგრამ ეს ისეთი პირებისათვის არის ნათქვამი, რომელნიც თითონაც საცოლ-ქმრო დამოკიდებულების სიწმინდეს იცავენ ხოლმე, ხოლო „რომელმან არა დაიცვას საწოლი თვისი წმიდად, არა ჯერ არს მისთანა დათმენა“-ო. ცნობილია, რომ საქრისტიანო მოძღვრება სამწუხაროდ ორთავე სქესს თანასწორ პირობებში არ აყენებდა, არამედ ქალს უფრო მკაცრად ეპყრობოდა. თამარ მეფეს ამ მხრივ ცოლ-ქმარი თანასწორად პასუხისმგებელად მიუჩნევია. ხოლო, როდესაც თამარის ყოველსავე ცდას მის განსაშორებლად ფუქად ჩაუვლია, პირიქით, იმდენადაც-კი გაკადნიებულა, რომ მოგზავნილი ჩამგონებლები ნაცემიც-კი გამოუსტუმრებია განრისხებულს, მაშინ მოთმინებითგან გამოსულს თამარ მეფეს საჭაროდ „წინაშე ყოველთასა“ გიორგი რუსისათვის გამოუტყბადებია: რათგან ვითარცა მრუდე ხის აჩრდილის გასწორება შეუძლებელია, ისევე შენი მორაჭულება მე არ ძალმიძს, ამიტომ „განვიყრი მტვერსაცა, რომელი აღმეკრა შენ მიერ“-ო.

მიუხლია თუ არა ამ უკადრისი და სოდომური ქცევის მიმდევარი კაცისადმი ეს ზიზღითა და აღშფოთებული გრძნობით აღსავეს სიტყვები, მაშინვე წარმოდგარა და გასულა ოთახითგან. ხოლო იქ მყოფ რუსუდანსა და მთავრებს ამ სამარცხენო საქმისათვის ბოლო მოუღიათ: გიორგი რუსის გაძევება გადაუწყვეტათ და აუსრულებით კიდევ.

ჩვენი ისტორიკოსი თამარისათვის როგორც პირველი საქმროსა, ისევე მეორე საქმროს არჩევის დროს გამოჩენილ მრავალ მოაჯისა და თამარის ქმრობის მსურველთა შესახებაც სდუმს. ამ მხრივ იგი თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის, „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდება.

თამარისათვის მეორე საქმროდ დავით სოსლანის არჩევის ამბავიც ჩვენს ისტორიკოსს უფრო ბუნებრივად და სინამდვილით აქვს გადმოცემული. თუ „ისტორიათა და აზმათა“ აღმწერელი მოგვითხრობს, ვითომც თამარ მეფეს განეცხადებინოს „არაოდეს ყოფილა გული ჩემი მოწადინე ქმროსნობისა არცა პირველ არცა აწე“-ო (ნ⁶46, გვ. 431), იგი გვაუწყებს, რომ თამარი ახალ საქმროს იცნობდა და სწორედ „მეცნიერებისათვის ყრმისა“ თანხმობა განაცხადაო. ხოლო თუ გავიხსენებთ, რომ თამარი მისთვის პირველი საქმროს მოყვანის დროს დიდებულებს ეუბნებოდა, როგორ ირჩევთ ისეთს ადამიანს, რომელსაც არ ვიცნობთო, საფიქრებელი ხდება, რომ შესაძლებელია დავით სოსლანი გულში თამარს მაშინვე უფრო შესაფერისად მიაჩნდა და მეორეჯერ არჩევანიც მისი სურვილის თანახმად ყოფილიყო მოხდენილი.

საგულისხმო ცნობები აქვს ჩვენს ისტორიკოსს თამარ მეფის მოღვაწეობის შესახებ. იგი ახასიათებს მას ვითარცა პოლიტიკურს მოღვაწეს და სამეფოს საქეთმპყრობელს, თვალწინ უშლის მკითხველს თამარის პოლიტიკურს გეზს შინაურს ცხოვრებაში და საერთაშორისო დამოკიდებულებაში. საქართველოს პოლიტიკური ძლიერებისა და საზღვრების სწრაფი ზრდის საერთო მომხილვის შემდგომ ჩვენი ისტორიკოსი თავის მკითხველს აფრთხილებს: „ესე ყოველი რა გესმოდეს, ნუ ვინ ესრეთ ჰკონებთ, თუმცა თუინიერ თამარისსა რამე ქმნილ იყო ვისგანცა, არამედ ესრეთ განიგონე. მონაპირეთა მონახიან საქმე, ანუ ციხე ასალებელი, ანუ თურქმანი შემოდგომილნი, ანუ ქალაქი გასატყეხელი, ანუ ქუეყანა მოსარბეველი, მოაკსენიან თამარს და მან გასინჯის საქმე იგი და გამოიკითხის. უკეთუ ღირს იყვის შეყრასა ლაშქართასა, უბრძანის ზაქარაიას და ივანეს და შეყარნიან ლაშქარნი, თუით დავით მეფე წავიდის და არა სადათ შემოქცეული ცუდად. უკეთუ უმცირესი რამე იყვის, მყის შესხნის დარბაისერნი (sic) თუინნი და, ვითარ შავარდენტა მოისაქმიან. თუ თუით იყუის ანუ მინდორით ნადირობასა შინა, ანუ შინაყოფასა, და ესმის რამე და შესხნის მუნ ღირსნი მისნი: ვითარ არწივთა კაკაბნი ეგრეთ დანაბნიან ყოველნი წინააღმდგომნი“-ო (რვ. 35,ბ—35,ა). ხოლო ისტორიკოსის სიტყვით „ამას ყოველსა დაუშრომელად რა მოქმედებდა, არა თუისისა ქონებისა მქონე იყო და არცა სამეფოდ იმკირვიდა ესეოდენტა ქალაქთა და ციხეთა, არამედ თუით მათვე მისცემდა, რომელთა აუცალოებდა თუისთა ლაშქართა: ვითარ წამებს დიდი და სახელგანთქმული სახლი სომეხთა მეფეთა ანისი, რომელი წარეღო სპარსთა შანშაობისა თანა მრავალ-ყამ მათგან ქონებული, — ხოლო სპარსთა სახლი სახელოვანი დვინი. და ამათ ორთა პირთათუის იქმოდა, პირველად რათა მარადის გული უთქმიდეს და შური აიღონ ერთმანერთისა წარმარ-

თთა შეძინებისათვის თუისისა, და მეორედ რათა მოუყუეთოს ყოველი მიზენი, რომელი დაქსნის ერთგულობასა (რვ. 35, ხ).

თუმცა ქეცის შემავსებელის წყალობით ჩვენი ისტორიკოსის ზოგი ცნობები უკვე წინათაც ვიცოდით, მაგრამ კიდევ ბევრია ისეთი, რომელიც ფრიად საყურადღებო საკითხებს ეხება, მაშინდელ პოლიტიკურ მოღვაწეებს ახასიათებს და გვისურათებს, და აქამდე სრულებით უცნობი იყო. წინასწარ მოხსენებაში ყველაფრის ჩამოთვლა შეუძლებელია და არც საჭიროა: ძეგლი რომ დაიბეჭდება, ყველას საშუალება ექმნება ეს ცნობები თვითვე ამოიკითხოს. სხვათა შორის მხოლოდ ამ ისტორიკოსს აქვს თამარ მეფის გარეგნობის აღწერილობა. მისი სიტყვით „ტანსა ზომიერსა გრემანობა თუალთა და ღაწუთა სპეტაკთა ზედა ვარდებრივ ფეროვნობა, მორცხუივ ხედვა, ლალი მიმოხედვა, ტკბილი პირი, მხიარული და ულიზლო სიტყუის სინარნარე“ (რ. 33, ხ) ახასიათებდა საქართველოს უმშვენიერეს ასულსა და დიდებულ გვირგვინოსან საქეთმპყრობელს. ადვილი წარმოსადგენია თუ რამდენი საყურადღებო, ჩვენთვის სრულებით უცნობი, ამბები უნდა იყოს დაკარგული თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის თხზულების იმ მეორე ნაწილთან ერთად, რომელიც B ქეცის ხელთნაწერს აკლია.

უეჭველია ბატონიშვილს ვ ა ხ უ შ ტ ს თავისი ისტორიის შედგენის დროს თამარ მეფის ამ მეორე ისტორიკოსის თხზულებაც ხელთ უნდა ჰქონოდა. ამ გარემოებას ის ცნობებიც ცხად ჰყოფენ, რომელნიც ვახუშტსა აქვს თამარის მეფობის აღწერილობაში შეტანილი და რომელნიც მხოლოდ ამ თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის ნაწარმოებთგან შეიძლება რომ ამოღებული ყოფილიყო, ამგვარ ცნობათა ჯგუფს ეკუთვნის: ჯერ ერთი ამბავი კახაბერისძეთა მიერ ანტონი ჰყონდიდელის ორი ძმის მოკვლისა და თამარისაგან ამის გამო კახაბერისძეთა შეპყრობისა, ციხეში დამწყვდევისა და შემდეგ მათი მაკედონიაში გაძევების შესახებ, სადაც ისინი ბრძოლაში დახოცილან (დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე, საქართველოს ისტორია, 197), — შემდეგ ცნობა თამარის მეორე მამიდის მეორე რუსუდანის შესახებვე, რომელმან შეიყვარა ქალწულება 80 წლისა დღეთა-ო, რომელთანაც თურმე იზრდებოდა ოვსთა ბატონიშვილი დავით სოსლანი (იქვე 202), — აგრეთვე ცნობა იმის შესახებ, რომ შანქორის ომში საქართველოს ჯარის გასტუმრების უმაღლეს თამარ მეფე ფეხშიშველი მივიდა მეტეხს და წარგზავნილი სპის ძლევამოსილებისათვის ევედრებოდა ღმერთს (იქვე 207), რომ მაჰმადიანნი ხალიფას სთხოვდნენ თამარ მეფის წინაშე ეშუამდგომლა მათზე ხარკის დადებით დაკმაყოფილებულიყო, რაც დიდებულ გვირგვინოსანს შეუწყნარებია კიდევ (იქვე 211) და სხვა. რათგან არაფერი ამის მსგავსი „ისტორიათა და აზმათა შარავანდელთა“-ში არ მოიპოვება და მხოლოდ თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსსა აქვს მოთხრობილი, ამიტომ ყველა ამგვარი ცნობებისათვის წყაროდ ჩვენ თამარის მეორე ისტორიკოსის თხზულება უნდა ვიგულისხმოთ. მართალია, ზოგიერთი ამ ამბავთაგანი ვახტანგისეულ სწავლულ კაცთ ქეცის ტექსტში ჩაურთავთ და ამ ჩანართებითგანაც შეიძლო ვახუშტს ამოეკითხა, მაგრამ ზოგიერთი ცნობათაგანი, როგორც მაგ. კახაბერისძეთა დანაშაულობისა და დასჯის შესახებ და თამარის მამიდა მეორე რუსუდანზე, არც ამ ჩანართებში მოიპოვება და მხოლოდ თამარის მეორე ისტორიკოსის თხზულების სრულს ტექსტშია. თავის დროზე განსვენებული დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე ერთი ასეთი ვახუშტის ისტორიაში შეტანილი ცნობის შესახებ რუსუდანზე ამბობდა კიდევ: „მეორე რუსუდან სრულებით არ არის ცნობილი და არა ჩანს, სად ჰპოვა ეს ცნობა ვახუშ-

ტიმ“-ო (იქვე 202, შენ. 1). მაშინ ეს მართლაც გაუგებარი იყო, ეხლა კი ჩვენ დანამდვილებით ვიცით, რომ იგი თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის თხზულებითგან აქვს ბატონიშვილს ვახუშტს ამოღებული. ეს გარემოება სრულს უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ბატონიშვილს ვახუშტს თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის თხზულება სრულად და არა ჩანართების სახით უნდა ჰქონოდა. საფიქრებელია, რომ ეს ძეგლი მას ქც^ნის ხელთნაწერში შეტანილი ექმნებოდა. ხოლო რატოგან ჩვენმა სახელოვანმა მეცნიერმა ისტორიკოსმა თავისი თხზულება მოსკოვში 1743 წ. დასწერა, ამიტომ ქც^ნის იმის მსგავსი მეორე ხელთნაწერი, რომელიც ეხლა აღმოჩნდა და დღევანდელი ჩემი მოხსენების საგანს შეადგენს, რუსეთშიაც უნდა ყოფილიყო გატანილი და შესაძლებელია სადმე ეხლაც გადარჩენილი იყოს.

ჩვენი ისტორიკოსის ენა ოდნავადაც არ მიაგავს თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის ხელოვნურს, რიტორული მჭერმეტყველებითა და ფილოსოფიური სკოლის მიმდევრობით მძიმე ტერმინოლოგიით დატვირთულს ენას. მისი მოთხრობა მკვირცხლად მიმდინარეობს, მსუბუქი, ლამაზი ენით არის გამოთქმული და მკითხველს თავისი ბუნებრივობითა და გულწრფელობით უნებლიეთ ჰხიბლავს. ამ მხრივ იგი ქართველ ისტორიკოსთა საუკეთესო წარმომადგენელთა მაგალითს მისდევს და მათ სკოლასა და ტრადიციებს არ ჰღალატობს. ამიტომ ის დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსთან უფრო ახლო დგას, ვიდრე თავის თანამედროვე თამარის პირველ ისტორიკოსთან.

ვფიქრობ, რომ ზემონათქვამი დაგარწმუნებდათ, რამდენად ძვირფასია ქართული საისტორიო მეცნიერებისათვის B ქც^ა და რამდენს ახალსა გვძენს იგი როგორც ქც^ნის შედგენილობის ისტორიისათვის, ისევე თამარ მეფის მეორე აქამდე უცნობი ისტორიკოსის თხზულების შენახვით და ქც^ნის ვახტანგისეული კომისიის გაგრძელების დაცვით. თავისდათავად ცხადია, რომ ზემოაღნიშნული ორი ძეგლის დაბეჭდვა და გამოცემა აუცილებელია. მე მგონია, რომ B ქც^ნის აღმოჩენა ერთხელ კიდევ მჭერმეტყველებით ჰღალატებს, თუ რაოდენი ფასდაუდებელი კულტურული განძეულობაა ჩვენში ჯერ კიდევ გაბნეული, რომელთა შესახებ ჩვენ არავითარი წარმოდგენაც-კი არა გვაქვს. სანამ კიდევ მთლად დაგვიანებული არ არის, მათ შეგროვება-გადარჩენაზე უნდა ვიზრუნოთ!..²⁰

ნიკოლოზ კათალიკოზი

ნიკოლოზ კათალიკოზის ვინაობისა და სამწერლობო მოღვაწეობის შესახებ ჯერჯერობით ცოტა ცნობები მოიპოვება და ეს ცნობები თავმოყრილი აქვთ. ჟორდანას (ქც¹ში I, 269—271) და პ. და ვ. კარბელაშვილებს. უმთავრესი ცნობები თავის თავზე ნიკოლოზ კათალიკოზს თვით ჩაუბრუნებულ თავის თხზულებაში „საკითხავი სუეტისა ცხოველისაჲ“. ერთ-ერთის სასწაულის აღწერილობაში მას სხვათა შორის აღნიშნული აქვს, რომ ის კ ა ხ ე ლ ი ყ ო ფ ი ლ ა და ს ვ მ ო ნ - პ ა ტ რ ი ა რ ქ ი მ ი ს ი ბ ი ძ ა ი ყ ო. მას სხვათა შორის ნათქვამი აქვს: „უამსა მას სიყრმისა ჩემისასა... ნეტარი მ ა მ ი ს ძ მ ა ჲ ჩ ე მ ი ს ვ მ ო ნ, პ ი რ ვ ე ლ პ ა ტ რ ი ა ქ ო ბ ი ს ა მ ი ს ი ს ა, მონასტერსა შინა იყო წმიდისა საბასსა არმანს... მე კახეთით მოვიდოდი და ერთი კაცი თანა მყუანდა“-ო (ვ. კარბელაშვილის გამ. „ნიკოლოზ I ქართლის კათალიკოზ-პატრიარქის მიერ შედგენილი „საკითხავი სუეტის ცხოველისაჲ, კუართისა საუფლომსა და კათოლიკე ეკლესიისა“, ტფილისი, 1908 წ. გვ. 110). შემდეგ თვით ნიკოლოზისგანვე ვიცით, რომ პ ა ტ რ ი ა რ ქ ი - კ ა თ ა ლ ი კ ო ზ ა დ გ ა მ ხ დ ა რ ა ბურღუხან დედოფლის ანუ გიორგი III-ის დროს. იქ სადაც მას მოთხრობილი აქვს, თუ რა წესი ყოფილა მიღებული ქართულ ეკლესიაში ეპისკოპოსთა კურთხევის დროს, სხვათა შორის ნათქვამი აქვს: „დღეთა მათ პ ა ტ რ ი ა ქ ო ბ ი ს ა ჩემისათა რაჟამს ვ ი კ უ რ თ ხ ე“, იყვნენ ზოგიერთი ეპისკოპოსები, რომელთაც წესისდა თანახმად სეკტიცხოველის წინაშე ერთგულობის ფიცი და აღთქმა დადებული არა ჰქონდათ. მეც ერთი ეპისკოპოსთაგანი „რუისისა საყდრისაჲ“, რომლის „ზრუნვაჲ და საურავი კელთ-ეყო დედოფალსა ბურღუხანსა“, მეტად ცივი ზამთრის გამო, „ზამთრისაჲცა სასტიკებისაგან და დედოფლისა იძულებითა“ და „ხუაჲშნითა“ სეკტიცხოველთან კი არ ვაკურთხე, არამედ „თავადს საყდარში“, ე. ი. საკათალიკოზო კარის ეკლესიაში (გვ. 115). ამ ამბის შემდეგ „თავადი საყდრის“ ქადაგს სიზმარში უნახავს „სუეტი ცხოველი სახედ მოხუცებულისა ბერისა კაცისა“, რომელსაც ვითომც უთქუამს: „აწ რომელი ესე ყო ნ ი კ ო ლ ა ო ზ ქ ა რ თ ლ ი ს ა კ ა თ ა ლ ი კ ო ზ მ ა ნ თ ვ ნ ი ე რ წ ე ს ი ს ა და ჩუეულებისა ქმნილი ესე კურთხევაჲ“ ერთხელ კი მიპატიებია“, „ხოლო კუალად ნუმცა-და ოდეს კადნიერებულ არს“-ო (გვ. 116).

მამასადამე, თვით ავტორის სიტყვებითგან ირკვევა, რომ იგი კახელი უნდა ყოფილიყო, რომ სვმონ კათალიკოზი მისი ბიძა ყოფილა და შემდეგში, გიორგი III-ის დროს, თითონაც კათალიკოზად დაუსვამთ.

თ. ჟორდანია და კარბელაშვილები ჩვენს ავტორს, ნიკოლოზ კათალიკოზს, იმ ნიკოლოზ გულაბერიძედ სთვლიან, რომელიც ათონის ალაპებში და შევსებულ-გადაკეთებულს ქც¹შია მოხსენებული. მაგრამ ეს საკითხი ჯერ გულდასმით უნდა იყოს გამოკვეული. განსაკუთრებით დამაფიქრებელია ის გარემოება, რომ ნიკო-

ლაოზი ჭერ კიდევ იმ დროს, როდესაც მისი ბიძა სკემონი უბრალო ბერი და, მაშასადამე, შედარებით ახალგაზრდა ყოფილა, იმდენად მოზრდილი ყმაწვილი ყოფილა, რომ გამოუცდელი მსახურის თანხლებით კახეთითგან მარტოდ-მარტო გამოუშვიათ მშობლებს არმაზში (110₂₁₋₂₃). თამარ მეფის დროს ნიკოლაოზ კათალიკოზი, თუ ცოცხალი იყო, ძალზე მოხუცებული იქნებოდა და საეკვოა, რომ აქტიური მოღვაწეობა შესძლებოდა. ნიკოლაოზ კ^ზის წინამდებარე თხზულების საგანს შეადგენს „საკითხავი სუეტი საცხოველისაჲ, კუართისა საუფლოჲსა და კათოლიკე ეკლესიისაჲ“ (36), მაგრამ უმთავრესად თვით „სუეტი ცხოველი“, რომლის სასწაულთმოქმედების შესახები ახალი ისტორიული და თანამედროვე ცნობები აქვს ჩვენს ავტორს შეკრებილი. ამისდა გვარად მთელი შრომა ორ მთავარ ნაწილად იყოფება: პირველში ისტორიული ცნობებია საუფლო კვართისა და ქართველთა გაქრისტიანების შესახებ წაწინის მიერ (47—74), მეორეში კიდევ აღწერილია სუეტიცხოველის ძველი და ახალი სასწაულთმოქმედება (75—116), რომელსაც ბოლოში „გინაროდენ“-ად წოდებული შესხმა აქვს დართული (119—127). მაგრამ შესაძლებელია, ეს უკანასკნელი დანართი ნიკოლაოზ კ^ზს არც კი ეკუთვნოდეს, არამედ დომენტი კათალიკოზს, რომელიც ბოლოში თვით მოგვითხრობს, რომ 1709 წელს „ჩვენ... კათალიკოზმან პატრიარქმან დომენტი განვაახლეთ ცხოვრებაჲ ესე სუეტის ცხოველისაჲ“-ო (127).

უკანასკნელი გარემოება საზოგადოდ ართულებს და აძნელებს საკითხსა და კვლევას, რათგან არა ჩანს, რამდენად ხელშეხებული და დაზიანებული უნდა იყოს დომენტის „განახლების“ წყალობით ნიკოლაოზ კათალიკოზის თხზულება. ამ მხრივ ჭერ ეს ნაწარმოები კარგად უნდა იყოს შესწავლილი. ნიკოლაოზ კათალიკოზისათვის „საკითხავის“ დაწერის საბაზად ყოფილა სურვილი „შემკობად დღესასწაულსა წმიდისა კათოლიკე ეკლესიისაჲ და... ცხოველისა სუეტისა“ (36₂₇₋₂₉). მას შეუძლებლად მიაჩნდა, „არა ვიდრემე უკუე ჭეროან ვკონენ“-ო, დაუდევრად „მიცემად დავიწყებისა“ და „დუმილით თანაწარკდომა“ ისეთი უქმე დღისა, როგორც „სუეტისა ცხოველისა დღესასწაულია“. თუ ყოველი ადამიანი, „უკეთუ არა თუ მთავარი და კელმწიფებასა შინანი და დიდ-დიდთაგანი ვინმე, გარნა მდაბიურნიცა და უსახურნი“ ცდილობენ ხოლმე, რაც შეიძლება უფრო ბრწყინვალედ გადაიხადონ ხოლმე მათთვის სასიხარულო ცხოვრების ესა თუ ის შემთხვევა, „ფრად ღუაწლ მრავლობენ დღესასწაულობისათჳს შვილთა თჳსათასა და ნამეტნაობთათჳს აჩუენებენ შემსგავსებულსა ძალისასა გულსმოდგინებასა, რაჟამს კორციელებრთა უკუე ქორწინებათა და სიხარულთა აღასრულებდენ“, მით უმეტეს, „რაოდენ უფროჲსლა და უმეტეს საჭიროდ სათანადო არს ჩუენდა ბრწყინვალედ შემკობაჲ დღესასწაულსა წმიდისა კათოლიკე ეკლესიისასაჲ“-ო (36₂₀₋₂₈).

ნიკოლაოზ კ^ზი „შუენიერების“ მოყვარული, ესთეტიკური გრძნობით დაჯილდოებული მწერალი ყოფილა. თავისი თხზულების შესავალში ის ალტაცებით შეჰხარის მსოფლიოს, ცისა და ქვეყნის მშვენიერებას. „რომელმან მე ენამან გამოთქუას ცისა იგი შუენიერებაჲ, რაჟამს ვარსკულავები თაფერად-ფერადითა შემკობილობ-

დ ე ს ორთა მათ მთავართა შორის მნათობთასა, აელვებულთა შორის ცისა და ქუეყანისა, და მათ მიერ შეერთებითა ც ე ც ხ ლ ე ბ რ მ გ ზ ე ბ ა რ ე ც ა ი გ ი ს ა მ ყ ა რ ო ჯ გ ა ნ კ ვ რ ვ ე ბ ი თ ჰ კ რ თ ე ბ ო დ ი ს, რომელთა სხივნი ელვებრ განტევებულობენ კიდით კიდემდე ქუეყანისა. ამათ თანა კუალად ქ უ ე ყ - ნ ი ე რ ნ ი ც ა ი გ ი ფ ე რ ა დ - ფ ე რ ა დ ნ ი მ ც ე ნ ა რ ე ნ ი ყ უ ა ვ ი - ლ თ ა დ ა ნ ე რ გ თ ა ნ ი შ ი ნ ა უ რ თ ა დ ა ვ ე ლ უ რ თ ა ნ ი, რომელნი-მე საგემებლად, ხოლო რომელნიმე სასურნებლად, დამატკობებლად სასათა, და სურნელმყოფელად საყნოსელთა შეუმზადებიან ყოვლისა სიბრძნით განმგებელ-სა“-ო (38₄₋₁₅). სვეტიცხოველის სასწაულთა აღწერილობაში ჩვენი ავტორი ერთს უსინათლოს ნაზი გრძნობებით შეფერადებულს სიტყვებს ათქმევინებს: „მე... უბადრუკსა რაჲ სიხარული მაქნდეს, ვინაჲთგან ულონო ვარ განცდად ბ რ წ ყ ი ნ ვ ა ლ ე ბ ა ს ა ნ ა თ ლ ი ს ა... , დალაცათუ ყურთა მესმის... , გარნა ვერ სწორსა მიიღებენ გემოსასიტკობებისასა სასმენელნი და სახედველნი, რ ა ჯ უ კ უ ე შ ე ე ს წ ო რ ე ბ ი ს ხ ი ლ ვ ი თ, გ ა ნ ც დ ა ს ა დ ა ბ ა დ ე ბ უ ლ - თ ა შ ე ნ თ ა ს ა“. რა შეედრება იმ ბედნიერებას, რომელსაც მხედველობის ძვირფასი ნიქის წყალობით გრძნობს ხოლმე ადამიანი ბუნების მშვენიერების მზერის დროსაო (75₁₅₋₂₁).

ნიკოლაოზ კ“ს თავისი თხზულება, „საკითხავი“, სვეტიცხოველობის თვით დღესასწაულის დროს წარმოთქმული, ან წაკითხული უნდა ჰქონოდა. იგი თვითონაც ამბობს: „ჯერისაებრი დღესასწაული და შესხმამა შეევქმ-მ ზ ა დ ე თ“-ო სვეტისა ცხოველისაო (37₂₂₋₂₄), „ჩუენ შესაბამად წმი-დისა ამის დღესასწაულისა მხოლოდ... შემოკლებული თხრო-ბ ი თ ი მ ო კ ს ე ნ ე ბ ა ჯ... ა ღ ვ წ ე რ ო თ“-ო (43₂₄₋₂₇). ერთგან ეს გარემო-ება უფრო ცხადად მოჩანს და მტკიცდება: „აქა აღლაგმულ ვჰყო სი-ტ ყ უ ა ჯ მ ე ტ ყ უ ე ლ ე ბ ი ს ა ჩ ე მ ი ს ა ჯ... რამეთუ სიხარული დღესასწაულისაჲ და ჟამი შეკრებიისა ჩუენისაჲ იძუ-ლებულ გუყოფს ჩუენ... ვინაჲთგან უკუე დღესასწაულისათვის არს სიტყუაჲ“-ო (100₁₈₋₂₂).

ჩვენი ისტორიკოსი თავის მსმენელსა და მკითხველს ამცნებს, თუ თავისი თხზულების დასაწერად სხვათა შორის რა გარემოებამ აიძულა, რა იყო „მიზე-ზ ი მ ე ტ ყ უ ე ლ ე ბ ი ს ა“ (102₁₄). ნიკოლაოზ კ“ს მოსწონდა „ჩუეულე ბაჲ ბერძენთა ნათესავისაჲ“ (103₄), რომელთაც წესად ჰქონდათ მიღებული, რომ ყოველივე ცოტად თუ ბევრად ღირსშესანიშნავი მოვლენა და შემთხვევა უნდა აეწერათ და შთამომავლობისათვის შეენახათ: ბერ-ძნები „ქნიონ დენსაცა არარას დაუტეობენ აღუწერე-ლად და არცა ვიდრემე მისცემენ უფსკრულსა და ვიწ-ყ ე ბ ი ს ა ს ა“-ო (102₂₇₋₂₈ და 104₁₂₋₁₄). ბერძენთა საისტორიო მწერლობის საგ-ნად რომ მოქმედი, ცოცხალი საეკლესიო მოღვაწეები, „წმინდანები“ იყვნენ, ეს ხომ თავისთავად ცხადია: რომ „სხეულსავე შორის მყოფთა წმიდათა კაცთაგან“ თუ ვინმე შესანიშნავი პიროვნება აღმოჩნდებოდა, ან თუ ამბავი საეკლესიო ცხოვ-რებას ეხებოდა, — „საღმრთოთა მოქმედებათათვის, გინა თუ ხატთაგან იქმნეს რაჲმე“ სასწაულთმოქმედება, „ანუ თუ ჯუარისა გინა თუ ნაწილთაგან წმიდათაჲ-სა“ (102₂₃₋₂₅). ყველა ამგვარ შემთხვევათა შესახებ ხომ „რადლა უკუე საჭმარ არს სათქმელად, თუ ვითარ კნინოდენსაცა არარას დაუტეობენ აღუწერელად“ (102₂₅₋₂₈).

ისინი საზოგადოდ ცხოვრების ყოველგვარს, მცირეოდენადაც კი საკვირველსა და საყურადღებო საქმეს აღწერულს არ დატოვებენ ხოლმე და „რადეცა რადემე უცხო და საკვარველი საქმე საცნაურ-იქმნეს, მყის, მასვე ჟამსა შინა, მეყსეულად აღწერენ“ ხოლმე (102₂₀₋₂₁). ერთი სიტყვით, ნიკოლაოზ კზ^ს მოსწონდა, რომ ბერძნები ცხოვრების არც ერთს, ოდნავად საგულისხმო მოვლენას, — საეკლესიო სფეროს ეხებოდა იგი თუ საეროს, — არას დროს არ „მისცემენ უფსკრულსა დაეწყებისასა“ და აღწერილობას უტოვებდენ შთამომავლობას ამ ამბების „საჯენებლად“, „აღწერილად ძეგლად“ (106₄₋₈) ქმნიდნენ და ამიტომ „ძეგლად წარუწყმედელად“ ხდიდნენ.

ჩვენი ისტორიკოსი წუხს, რომ ქართველებს არამცთუ ბერძენთა ზემოაღნიშნული სამაგალითო ჩვეულების რაიმე მსგავსი არ ემჩნეოდათ, პირიქით, სრულს დაუდევრობასაც კი იჩენდნენ: ამ მხრივ „ყოვლად უცხონი და უმეცარნი არიან ნათესავნი... ქართველთანი“ (102₃₀₋₃₁). და უკვე ძველად სასწაულთმოქმედებათა საისტორიო აღმწერლობის ხელოვნებაში სუსტდება და „ყოვლად ყოვლითურთ უღონოებდა ესე ქუეყანა ესე ვითართა საქმეთა გამოცდილებისა და მეცნიერებისაგან“ — აო (103₈₋₁₀).

ქართული ძველი საისტორიო მწერლობა სიმდიდრით რასაკვირველია ბერძნულს ვერ შეედრება. ამიტომ ნიკოლაოზ კზ^სის მსჯელობა მხოლოდ გადაჭარბებულია, თორემ ერთგვარს საფუძველს მთლად სრულებით მოკლებული არ არის. მაგრამ ჩვენს ისტორიკოსს უეჭველია მხედველობაში თითქმის განსაკუთრებით სასწაულთმოქმედებათა აღუწერელობა აქვს და ამ მხრივ ხომ ის სრულებით მართალია: ქართულ საისტორიო მწერლობას სასწაულთმოქმედების აღწერა არ ჰყვარებია და ეს დარგი ჩვენში მეტად ღარიბი იყო. თანამედროვე თვალსაზრისით ეს გარემოება საზოგადოდ, რასაკვირველია, ნაკლად კი არა, ღირსებად უნდა ჩაითვალოს, თუმცა არც იმის უარყოფა შეიძლება, რომ ჭკვიანის და ნიჭიერი ისტორიკოსის მიერ აღწერილ სასწაულთმოქმედების ამბებში მაშინდელი ყოფა-ცხოვრებისა და აზროვნების ისტორიისათვის ბევრი ძვირფასი ცნობებიც გვხვდება ხოლმე.

ნიკოლაოზ კზ^სი იმასაც ჩივის, რომ „ჩუეულება... და წურთილება და გამომეტყუელებისა და გამომიება და სამეცნიეროთა და საფილოსოფოსოთა საქმეთა და არარა უკუე ჰქონებია ნათესავთა ქართველთასა“ (102₁₅₋₁₈), რომ ქართველებს წინათ „არარა უკუე ოდეს ჰქონებია ჩუეულება და ფილოსოფოსობისა და სწავლულებისა და გამომიებათა და ენამქვერობათა და“ (102₁₋₃). მაშასადამე, ჩვენი ისტორიკოსის სიტყვით ქართველებს „საფილოსოფო და სამეცნიერო გამომიებათა“, გამოკვლევებისა და მათი შესაფერისი წერილობითი გამოთქმის, „გამომეტყუელებისა“, არც ჩვეულება და არც გამოცდილება, „წურთილება და“ მოეპოვებოდათ და არც „ენამქვერობა“ — ში იყვნენ დახელოვნებულნი.

ჯერ კიდევ იოანე პეტრიწსა და ეფრემ მცირეს აქვთ აღნიშნული, რომ საქართველოში საფილოსოფიო მწერლობას ფესვები არ ჰქონდა გამდგარი და თითოეუ-

ლი მათგანი ცდილობდა ქართული ფილოსოფიური მწერლობის აღორძინებისათვის ხელი შეეწყობო. ორთავეს მიმდევარნი გამოუჩნდნენ საქართველოში და ამ დარგის თხზულებები უკვე იწერებოდა. ამიტომ სრულებით გაუგებარი იქნებოდა ჩვენთვის ნიკოლაოზ კ^წის ზემომოყვანილი ჩივილი, თუ მის სიტყვებს წმინდა ფილოსოფიურს მწერლობას მიეკუთვნებთ. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ჩვენი ისტორიკოსი იმდენად წმინდა ფილოსოფიურ-საღვთისმეტყველო ქართული მწერლობის უქონლობას არ ჩივის, რამდენადაც ქართული ისტორიული ფილოსოფიური მწერლობის უქონლობაზე წუხდა, ანუ, უფრო მკაფიოდ რომ ვთქვათ, ისეთს საეკლესიო-ისტორიულ თხზულებებს გულისხმობდა, რომლებშიაც სამეცნიერო და საფილოსოფოსო საკითხების „გამოძიება“ ყოფილიყო მოქცეული სხვადასხვა საქმეების „საძიებელი“, ყოფილიყო გამორკვეული ავტორის „მეცნიერება“ და „სწავლულება“ და თანაც შესაფერი სად მაღალხარისხოვანი „ენა-ქვერობა“ გამოაშკარავებულყო. ამგვარი საისტორიო თხზულებები ქართულად მართლაც მოიპოვებოდა. ნიკოლაოზ კ^წის სიტყვები რომ ამ დარგს ეხებოდა და თითონაც მოწადინებულიცყო, ქართულად სწორედ ამნაირი საისტორიო ნაშრომები გამრავლებულიყო, სადაც მოთხრობის მიმდინარეობით ან შესწავლით გამოწვეული სხვადასხვა საკითხების შესახებ ხან ფილოსოფიური მსჯელობა, ხან სამეცნიერო „საძიებელი“ იქნებოდა ჩართული, ამას თვით მისივე ნაწარმოებიც ამტკიცებს. მის შრომას, როგორც ქვევით დავრწმუნდებით, სწორედ ამგვარი თვისება აქვს.

ნიკოლაოზ კ^წის თავისი შრომის მთავარ თვისებას ნიშანდობლივ ახასიათებს ერთს წინადადებაში, რომელიც შეავალშიც აქვს წარმოთქმული. იგი ამბობს: „არა... შეუძლებელ ვკვანე“ ჩემთვის „თითოეულისა კელოვნებით (ი) სანასიბრძნ (ი) სარმონიით საცნაურქმნაჲ (38²⁹⁻³⁰). მაშასადამე, ჩვენი ისტორიკოსი თავის შემოქმედებას „კელოვნებით სანასიბრძნს“ უწოდებს და ამგვარი დახასიათება მას მშვენიერად და ზედმიწევნით უდგება: მართლაც, ჩვენს ავტორს უფრო „სანასიბრძნი“, ფილოსოფიური მსჯელობა უყვარს ისტორიულ სხვადასხვა საკითხებზე, ვიდრე დალაგებული, შემდგომითი შემდგომადი მოთხრობა.

ამ გარემოებით აიხსნება, რომ ჩვენი ისტორიკოსის შემოქმედება არსებითად მომთხრობელობითი თვისებისა არ არის. ამას თვით ნიკოლაოზ კ^წიც კარგად გრძნობდა და რამდენჯერმე ხაზგასმითაც აღნიშნული აქვს. ერთ-ერთი საკითხის განხილვის შემდეგ მას ბოლოში შემდეგი საგულისხმო სიტყვები აქვს დართული: „აქამომდის ოდენ დადგების სიტყუაჲ ჩუენი მეძიებლოებით გამომაცხადებელი ქეშმარტებისაჲ“ (43¹⁻³). მაშასადამე, ჩვენი ისტორიკოსის შემოქმედება „მეძიებლობითი“ თვისებისა იყო და იმის გადმომცემი ანუ „გამომაცხადებელი“ იყო, რაც ძიებით იყო მოპოვებულნი.

ამგვარი შემოქმედება, რასაკვირველია, არსებითად განსხვავდება აღმწერლობითი ანუ მომთხრობელობითი საისტორიო თხზულების შემოქმედებისაგან, რო-

მელიც ისტორიული ამბების მხოლოდ დალაგებულს აღნუსხვასა და მოთხრობას წარმოადგენს და რომელსაც ნიკოლაოზ კ^წის ტერმინოლოგიით „მ გ ო ნ ე ბ-
 ლ ო ბ ი თ ა ლ წ ე რ ა ა“ ეწოდება (104₇). თუ ამ უკანასკნელ შემთხვევაში ის-
 ტორიკოსის მუშაობა მხოლოდ წარსულის მოგონების აღნუსხვას წარმოადგენდა,
 პირველ შემთხვევაში ისტორიკოსის თხზულება მისი „მეძიებლობითი“ მუშაობის
 ნაყოფი იყო ხოლმე, კვლევა-ძიების შედეგს შეადგენდა. ამ გარემოებით აიხსნება,
 რომ თვით ნიკოლაოზ კ^წი თავის შემოქმედებას ჩვეულებრივი სიტყვებითა და
 ტერმინებით კი არ ახასიათებს, არამედ ისეთი საგანგებო და მნიშვნელოვანი ტერ-
 მინებით, როგორცაა „ძ ი ე ბ ა“ (91₂₂, 92₃), „გ ა მ ო ძ ი ე ბ ა“ (102₃) და „გა-
 მოკულევა“ (101₁). ერთგან, მაგ., ჩვენს ავტორს ნათქვამი აქვს: „პირველ ესე საც-
 ნაურ ვჰყოთ, რომელი ღირს არს ძ ი ე ბ ი ს ა“-ო (87₁₁₋₁₂), ეს საკითხი მე „ფრია-
 დისა... ძ ი ე ბ ი ს ა ღირს ვჰგონე“ (91₂₂). მეორეგან ის ამბობს: „სრულ ვჰყოთ
 სასურველი ძ ი ე ბ ი ს ა“-ო (92₃). ამ მიმართულების ისტორიკოსს დალაგებუ-
 ლი, „შემდგომითი-შემდგომადი“ გაბმული მოთხრობის მაგიერ სხვადასხვა სა-
 კითხი ჰქონდა ხოლმე გამოსარკვევი, რომელთაც ნიკოლაოზ კ^წის ტერმინოლო-
 გიით „ს ა ძ ი ე ბ ე ლ ი“ ეწოდებოდა. წმიდა ნინოს მოღვაწეობის დახასიათების
 დროს ის, მაგ., ამბობს: ჭერ ჩვენ ეს და ეს საკითხი გვაქვს გამოსარკვევიო, „პირ-
 ველად ესე ს ა ძ ი ე ბ ე ლ არს, თუ რ ა ა ხ ს ა თ ვ ს... დ ე და კ ა ც ი ა ჩ ი ნ ა
 და წ ა რ მ ო ა ე ლ ი ნ ა ლ მ ე რ თ მ ა ნ ჩუენდა მომართ“-ო (41₄₋₆). შემდეგ
 განხილული აქვს „სხუაჲცა ს ა ძ ი ე ბ ე ლ ი ღირსებისათჳს დედათა პატივისა“
 (43₅₋₆). წყაროების წინაუკმო ცნობების დროს ნიკოლაოზ კ^წი ცდილობს ქვეშარი-
 ტების გამორკვევას: ამ საკითხში „თუ ვითარ წინააღმდეგომ არს სიტყუა სიტყუსა,
 ფრიად ს ა ძ ი ე ბ ე ლ არს“-ო (87₂₁₋₂₂).

ამგვარადვე დამახასიათებელია, რომ ნიკოლაოზ კ^წი თავის „ჴე-
 ლ ო ვ ნ ე ბ ი თ ი ნ ა ს ი ბ რ ძ ი ს ა“ და „ძ ი ე ბ ა თ ა“ წ ა რ მ ო თ ქ მ ი-
 ს ა და ა ლ წ ე რ ი ს პ რ ო ც ე ს ს „ს ა ძ ი ე ბ ლ ე ბ ი ს ა“ თუ ხილულის
 და სმენილის წ ე რ ი ლ ო ბ ი თ მ ო თ ხ რ ო ბ ი ს პ რ ო ც ე ს ს „თ ხ რ ო-
 ბ ა ს“ ან „მ ო თ ხ რ ო ბ ა ს“ კ ი არ უწოდებს, როგორც ჩვე-
 უ ლ ე ბ რ ი ვ მ ი ღ ე ბ უ ლ ი ი ყ ო ხ ო ლ მ ე, ა რ ა მ ე დ ა მ ი ს თ ვ ი ს
 თ ი თ ქ მ ი ს ყ ო ვ ე ლ თ ვ ი ს გ ა ნ ს ა კ უ თ რ ე ბ უ ლ ს ტ ე რ მ ი ნ ე ბ ს
 ხ მ ა რ ო ბ ს ხ ო ლ მ ე: „წ ა რ მ ო ჩ ე ნ ა ჲ“ (74₃₀, 91₁₄, 102₁₀, 106₆, 113₃), „ს ა-
 ც ნ ა უ რ - ყ ო თ ა ჲ“ (74₂₇, 87₁₁, 100_{22,31}, 116₂₃), „წ ა რ მ ო ჩ ე ნ ი თ ს ა-
 ც ნ ა უ რ - ქ მ ნ ა ჲ“ (38₃₀) და „ს ა ხ ი ს გ ა მ ო ც ხ ა დ ე ბ ა ჲ“ (91₁₄), —მაგ.:
 „იყო სიხარული... გამოუთქმელი, რომლისა ს ა ც ნ ა უ რ - ყ ო თ ა ჲ უ ლ ო-
 ნ ო და შეუძ ლ ე ბ ე ლ არს ჩუენ გან აღწერი თ“-ო (74₂₇₋₂₈).
 „იქმნეს სასწაულნი დიდნი... მას დღესა შინა, რომ ე ლ ნ ი ც ა ფ რ ი ა დ ი-
 ს ა გ ა ნ კ ნ ი ნ ო დ ე ნ ნ ი რ ა ა მ ე წ ა რ მ ო ვ ა ჩ ი ნ ე ნ ი თ... მიზე-
 ზითა სრულიად დაუვიწყებლობისათა, რომ ე ლ ნ ი ც ა ა ჰ ა ე ს ე რ ა ს ა ც ნ ა-
 უ რ - ვ ყ ვ ნ ე თ“-ო (74₂₈₋₃₁). „პირველ ესე ს ა ც ნ ა უ რ ვ ჰყოთ, რომელი
 ღირს არს ძიებისა“ (87₁₁₋₁₂). „ამის... წ ა რ მ ო ჩ ე ნ ა დ და ზ ო გ ს რ ე ს ა ხ ი-
 ს ა გ ა-მ ო ც ხ ა დ ე ბ ა დ საკიროდ უკუე სათანადო არს ჩუენდა“-ო (91₁₃₋₁₅).
 „სათანადო... ვჰგონე... კუალადცა ს ა ც ნ ა უ რ - ყ ო თ ა ჲ დ ზ ო გ ს რ ე სასწაულ-
 თათჳს სუეტისა ცხოველისათ“-ო (100₂₁₋₂₂). „ხოლო რომელნიცა რაჲ შემდგო-
 მითი-შემდგომად აღსრულებულ არიან, არა... უჯერო ვჰგონე მათიცა მოკსენებაჲ

და... სათანადოდ საცნაურ-ყოფა“ (100₂₈₋₃₁). „პირველად უკუე ესე საცნაურ-ვჭყოთ... რომელიცა ესე ნამდვლვე ღირს არს თხრობისა“ (101₄₋₉). სიტყვის გაგრძელებისა რომ არ გვერიდებოდეს „თითოეულადმცა... წარმოვაჩინე შემსგავსებულებაჲ ნათესავ-ტომებისა თითოეულისაჲ“ (102₈₋₁₁). ჩემთვის შეუძლებელ სიძნელედ არ მიმაჩნია „თითოეულისა... წარმოჩენით საცნაურ-ქმნაჲ“ (38₂₉₋₃₀) და ბევრგან სხვაგანაც.

უეჭველია, ნიკოლაოზ კ^წის მიერ თავისი საისტორიო მოღვაწეობის დასახასიათებლად ზემოაღნიშნული საგანგებო ტერმინების დაყენებითი ხმარება ცხადყოფს, რომ მას თავისი შემოქმედება ისტორიკოსთა ჩვეულებრივი მუშაობის შესადარისად არ მიაჩნდა და თანაც უნდოდა მკაფიოდ და ხაზგასმით აღენიშნა, რომ ქართულსა ისტორიო მწერლობაში იგი განსაკუთრებულს, ახალ მიმართულებას იწყებდა და ქმნიდა.

ჩვენთვის რომ უფრო ნათელი იყოს ის ღვაწლი და თავისებურება, რომლის შექმნასაც ნიკოლაოზ კ^წი ცდილობდა, უნდა გავითვალისწინოთ ის, რასაც იგი ბერძნებსა და ბერძულს მწერლობას უწონებდა. მას აქვს აღნიშნული, რომ ბერძნებს ემჩნევათ „საკრველი... გულსმოდგინებაჲ და ტრფიალებაჲ... გამოძიებათა“ როგორც ღვთაებრივი, ისევე „კაცობრივთა და ყოველთავე დაბადებულთათვისცა“ (101₁₆₋₁₈), რომ ისინი არიან „ფრიად მოსწრაფე ენამქვერობისა და ფილასოფოსობისათვის“ (101₁₅) და თანაც არც ერთს ისტორიულს, ცოტადაც მაინც საყურადღებო საეკლესიო თუ საერო-სამოქალაქო ცხოვრების ამბავს აუწერელად არ ტოვებენ (102₂₀₋₂₉). ამავე დროს ის თითქოს წუხს, რომ ქართველებს ვითომც „არა... ოდეს ჰქონებია ჩუეულებაჲ ფილასოფოსობისა და სწავლულებისაჲ, გამოძიებათა და ენამქვერობათა“ (102₁₋₉), არც „წურთილებაჲ... და გამოძიება სამეცნიეროთა და საფილოსოფოსოთა საქმეთაჲ“ (102₁₆₋₁₇) და არც სასწაულ მოქმედების შესახები საისტორიო ამბების აღწესება ჰყვარებოდეს (102—103).

როგორც უკანასკნელი ნაკლის შევსება ნიკოლაოზ კ^წ-ს სვეტიცხოველის საკითხავის დაწერით სურდა, ისევე თავის სამწერლო მოღვაწეობაში, როგორც დავრწმუნდით, „ძიებისა“ და „საძიებლების“ წარმოჩენასა და საცნაურ ყოფას ცდილობდა და თანაც „კელოვნებითს ნასიბრძნს“ ურთავდა ხოლმე თავის თხზულებაში. მაშასადამე, ჩვენს ისტორიკოსსაც „გამოძიებათა“, ფილოსოფოსობისა და ენამქვერობის ტრფიალება გამოუჩენია. ამგვარად, ცხადად ირკვევა, რომ ნიკოლაოზ კ^წ-ს იმ ნაკლის შევსება ჰქონია მიზნად, რომელიც ქართველებს მისივე სიტყვით ბერძნებთან შედარებით იმთავითვე ჰქონიათ თანდაყოლილი. მას ახალი ისტორიულ-ფილოსოფიური მიმართულების შექმნას სურდა ქართულს მწერლობაში, რომელიც იმდენად „აღწერას“ არ მისდევდა, რამდენადაც თავისი „კელოვნებითი ნასიბრძნისა“ და სხვადასხვა „საძიებლების“ საზოგადო ისტორიულ-ფილოსოფიური თვალსაზრისით „წარმოჩენასა“ და „ცხადყოფა“-ზე რუწნავდა.

ნიკოლოზ კზ^ს, ვითარცა ისტორიკოსს, თავისი ისტორიულ-ფილოსოფიური თეორიები და შეხედულებები კქონია კიდევ. ერთი მათგანი მას გამოთქმულია აქვს თავის თხზულებაში. მისი მსჯელობა და თეორია ფრიად საგულისხმო და საყურადღებო საკითხს ეხება სხვადასხვა ერის თანდაყოლილი ნიჭისა და მიდრეკილების შესახებ. ჩვენი ისტორიკოსი ამტკიცებს, რომ როგორც ადამიანთა შორის „მრავალნი რაჲ კელოვნებანი იპოებიან“ (101₆₋₇) და თითოეულს კაცს განსხვავებული ნიჭი და მიდრეკილება აქვს. „კაცად-კაცადსა თეს-თვისად მიუჩნს ყოველთავე თვისი საგმრობაჲ“ (101₇₋₈), ამნაირადვე „ეს რე სახედვე უკუე იხილვების ნათესავთა ცა შორის“, ეროვნებანიც ნიჭითა და მიდრეკილებით ერთმეორისაგან განსხვავდებიან: „რამეთუ რომელნიმე ნათესავნი ესე ვითარნი არიან ბუნებით, ხოლო რომელნიმე ეგევიითარნი“-ო (101₉₋₁₂).

ჩვენს ისტორიკოსს ამ თავისი საგულისხმო აზრის დასამტკიცებლად და ცნადსაყოფელად ორიოდ მაგალითიცა აქვს მოყვანილი. ზოგიერთი ზრი, მაგ., „ლბილ და დედალ არიან და ფრიად მოსწრაფე ენა-მქვერობისა და ფილასოფოსობისათვის და საკვრველი რაჲმე გულსმოდგინებაჲ და ტრფიალებაჲ მოუგეის გამოძიებათა“ როგორც ლეთაებრივი, ისევე ქვეყნიურ-კაცობრივი საკითხების შესახებ, „რომელთათვის-მე ღმრთისათა ცა და კაცობრივთა და ყოველთავე დაბადებულთათვისცა“, და ამ თავიანთი ნიჭითა და თვისებით „რეცა მძლეობენ ყოველთა ზედა სილადითა გონებისაჲთა ვითარცა ზეშთა ქმნულნი და ენა მქვერობათა და სიბრძნეთა თვისთა მიმართ მინდობილობენ“-ო (101₁₄₋₂₁). ამგვარ თვისებისად ნიკოლოზ კზ^ს, მაგ., ბერძნები მიაჩნია: ესე „ვითარ სახედა რიან ელინნი ესე ბრძენნი“-ო (101₂₃₋₂₄).

ზოგიერთი, პირიქით, „არიან... სადაგნი და მარტივნი და გონებით წრფელნი, სიმართლესა ცხორებისასა და უღელსა უმანკოებისასა მზიდველნი და მხოლოდ ღმრთისა ოდენ და მკლავისა თვისისა მოსავენი, რომლითა ცა უკუე გამოისახვის და საცნაურ იქმნების სიქველე ქაბუკისაჲ“ (101₂₄₋₂₈). ნიკოლოზ კზ^ს ის აზრით, სწორედ ამგვარი თვისებისა „არიან ნათესავნი ჩუენ ქართველთანი“ (101₂₈).

სხვა ერებს კიდევ სხვაგვარი ნიჭი ემჩნევათ: „სხუანი უკუე ნათესავნი სხუათა რაჲთამე მიმართ ღონისძიებათა და კელთვნებათა მინდობილობენ, და სხუანი სხუათა, რომელნიმე მათ და რომელნიმე ამათ“ (102₃₋₆). ამგვარად, თითოეულ ერს დედამიწის ზურგზე თავისი განსაკუთრებული თვისება, ნიჭი, მოქმედების მიმართულება და ასპარეზი აქვს: „ყოველთავე... თვის-თვისად შეუცავს საზღვარი ტომებისათვისისაჲ“ (102₇₋₈). სიტყვის გაგრძელებისა რომ არ გვეშინოდეს, „უკეთუმცა არა ვიდრემდე საჭირო

გუეჟენებოდა მიზეზი მეტყუელებათა განგრძობისაჲ, თითოეულადმცა უკუე წარმოვაჩინე შემსგავსებულე ბაჲ ნათესავ-ტომებისა თითოეულისაჲ“ (102_{s-11}), ყოველი ეროვნების თვისებების ნიშანდობლივი დახასიათება შემეძლო.

მაშასადამე, თითოეულს ერს აქვს თავისი სამოქმედო ასპარეზი ეროვნული ნიჭითა და თვისებებით გარემოზღუდული, რომელსაც ნიკოლაოზ კზ^წ-ის ტერმინოლოგიით ეწოდება „საზღვარი ტომებისა“. ეს „შემსგავსებულე ბაჲ ნათესავ-ტომებისაჲ“ ყოველი ეროვნების მოღვაწეობის სარბიელსა და თვისებას საზღვრავს. „შემსგავსებულე ბაჲ“ და „საზღვარი ნათესავ-ტომებისაჲ“ ბუნებითი, თანდაყოლილი თვისებაჲ ჰგონია ჩვენს ფილოსოფოს-ისტორიკოსს: „საცნაურ არს... უეჟველად ესე ვითარი ბუნებაჲ პირველით განვე, რაჟამს იგი შჯულისა გარეგნობდეს“ (101₉₀₋₉₂), როდესაც „ნამდკვლვე განყოფანი“ იყო „მადლთანი ყოველთავე შორის“ (101₁₂₋₁₃). ამ დროით განმოყოლებული ამ თანდაყოლილ თვისებებს მისდევს, როგორც, მაგ., „მეერთგანვე უკუე დამცუელო ბს ნათესავთა შორის ქართველთასა“ (102₃₂₋₁₀₃), თავითგანვე მინიჭებული თვისებებო. მკითხველი თვით დაინახავს ისტორიის ფილოსოფიის რაოდენად დიდმნიშვნელოვანი და საგულისხმო საკითხის წამოყენება და თავისებურად გადაწყვეტა შესძლებია ჩვენს ისტორიკოსს.

ნიკოლაოზ კზ^წ სხვა საზოგადო ისტორიულ-ფილოსოფიური საკითხებიც ხიბლავდა და კერძო შემთხვევებშიაც კი მას საზოგადო თვალსაზრისის წამოყენება სურდა. ცნობილია, რომ ქართლის ეკლესიის მქადაგებლად ქალი იყო, წანიწო. არავის, არც ერთ სხვა ქართველ ისტორიკოსს, რომელიც კი ამ ქართლის მოქცევის ამბავს შეჰხებია, რაიმე განსაკუთრებულ ისაკითხი და აზრი ამის გამო არ დაჰბადებია. ჩვენს ისტორიკოსს ეს ამბავი არა ერთისა და ორის „საძიებელის“ გამორკვევის სურვილს უღვიძებდა. თუ ყველაფერი ღვთის განგებით ხდება, რა მიზეზია, რომ ყველგან სხვაგან მამაკაცი, ერთი მოციქულთაგანი იყო ქრისტიანობის საქადაგებლად, საქართველოში კი დედაკაცი? ნიკოლაოზ კზ^წ ამბობს: „პირველად ესე საძიებელ არს, თუ რაჲსათვის უკუე დედაკაცი აჩინა და წარმოავლინა ღმერთმან ჩუენ და მომართ? (41₄₋₆). ამ საკითხს ჩვენი ისტორიკოსი ორგვარად სწყვეტს და ორი განმარტება აქვს წამოყენებული. იესო ქრისტემ ამალღების უწინარეს თავისი მოწაფეები დედამიწის ზურგის ყოველ კუთხეში საქადაგებლად წარგზავნაო, რაც ნიკოლაოზ კზ^წ-ის სიტყვით, „ვითარცა უწყით“-ო, „ქვემარტივი და უცილობელი“ ამბავი იყო. სწორედ იმ დროს, როდესაც „ბრძანებთა უფლისათაჲ კიდეთა ქუეყანისათა წარივლინეს მოციქულნი“, სწორედ „მას ჟამსა“ სხვათა შორის „დედაჲ ღმრთისაჲცა სურვიელ იყო და მეცადინებდა წარსვლად ქადაგებად“. სამოღვაწეო ასპარეზად ის „წადიერ იყო აღმოსავალით კერძოთა მათ წარმოსვლად“. რაკი „თვთ (მას) ეწოდების აღმოსავალ მზისა სიმართლისა“*, ამის გა-

* ეთიოპიკ ამას ნიშნავდა სახელი „მარიაჲ“.

მო მან „შესაბამისობისათვის სახელისა მისისა“ აღმოსავლეთი ამოირჩიაო სამოქმედო ასპარეზად (41). ამგვარად, ეს ქვეყანა „ნაწილიცა იყო ღედისაჲ ღმრთისა“ (41₂₉₋₃₀). მარიამი უკვე სამგზავროდ „განმზადებული“ იყო, რომ მოულოდნელად „ზედ-წარმოდგომითა ძემან და ღმერთმან მისმან დააყენა ამის საწადელისაგან“ (41₁₀₋₂₂). როდესაც საქართველოს მოქცევის საბოლოო „უამმა“ დაჰკრა, „ვი ნ ა ე თ გ ა ნ“ ჩვენს ქვეყანაში პირველად მქადაგებლად განმზადებული ღვთისმშობელი „ი გ ი დ ე დ ა კ ა ც ი ი ე ო“-ო, სწორედ „ა მ ი ს თ ვ ს ც ა უკუე უ კ ა ნ ა ს კ ე ლ თ ა უ ა მ თ ა, რაჟამს ღმერთმან ინება წყალობა და ცხოვრებაჲ ნათესავისა ჩუენისაჲ, დ ე დ ა კ ა ც ი ე ვ წ ა რ მ ო ა ვ ლ ი ნ ა“-ო (41₂₅₋₂₇). ნიკოლაოზ კ^წი ფიქრობს, რომ ეს თვით ღვთისმშობლის თხოვნით უნდა მომხდარიყო; „ვითარ ვპგონებ მე გამოთხოითა და ხუიანითა ღედისა ღმრთისაჲთა ძისა თვისისა თანა“-ო (41₂₈₋₂₉). ჩ ვ ე ნ ი ა ვ ტ ო რ ი ს ა ზ რ ი თ, ეს გ ა ნ მ ა რ ტ ე ბ ა მ ხ ო ლ ო დ „ე რ თ ი კ ე მ მ ა რ ი ტ ი დ ა უ ე ქ უ ე ლ ი მ ი ზ ე ზ ი“- ი ე ო (41₃₁).

ნიკოლაოზ კ^წს ზემოაღნიშნული მოვლენის ასახსნელად მეორე განმარტებაც მოეპოვება და მისი ფიქრით ქალის მქადაგებლად წარმოვლენა განგების მიერ საქართველოში ვითომც იმით აიხსნება, რომ ქართველნი მაშინ „უძმკნეარესნი და უველურესნი იყუნეს“. ასეთი ხალხი რომ რომელსამე მამაკაც მოციქულს მოექცია, მაშინ ვინმე შეიძლება იმდენად გაკადნიერებულყოფილიყო, რომ ეთქვა, „ვითარმედ სიმკნემან და სიბრძნით ფილოსოფოსობამან, გინა ენა-რიტორობამან მის... მამაკაცისამან დააცხრო ბოროტ ბორგნეულებაჲ მათიო“ (42₆₋₁₀) და აქ საგანგებო არა იყო რაო. ამის მსგავსი რისამე თქმა რომ არავის გაებედა და „რათა უმეტეს საცნაურ იქმნეს ძალი ღმრთეებისა მისისაჲ“ (42₃₋₄), სწორედ „ამისთვსცა ღედაკაცი წარმოავლინა“ (42₁₋₂) და „ამისთვსცა უ ძ ლ უ რ ი ს ა ბ უ ნ ე ბ ი ს ა დ ე დ ა კ ა ც ი ს ა მ ი ე რ მ ო ა ლ ბ ო ქ ე დ ფ ი ც ხ ე ლ ო ბ ა ჯ უ ლ მ ო ბ ე ლ თ ა მ ა თ დ ა უ გ ლ ი მ თ ა ნ ა თ ე ს ა ვ თ ა ჯ“ ქართველთაო (42₃₀₋₄₃). დასასრულ, სწორედ „ამისთვსცა უკუე ლბილითა მით და ნარნარად მდინარითა წყლისა ნეკტარითა დაშრიტა სიმძაფრე საქმილისა მკურნალმან მან კელოანმან“-ო (42₈₋₁₀). გ ა ნ მ ა რ ტ ე ბ ა, ჩ ვ ე ნ ი ა ვ ტ ო რ ი ს ა ზ რ ი თ, „მ ე ო რ ე დ ა (უ) კ ე მ მ ა რ ი ტ ე ს ი ც ა“ არის (41₃₁₋₃₂).

ღიახ, ეს განმარტება ნიკოლაოზ კ^წს მიაჩნია სამართლიანად. მას აზრიც კი არ ებადება იმის შესახებ, რომ უველურესი ხალხის მოსაქცევად სწორედ ძლიერი პიროვნების გაგზავნა იყო მოსალოდნელიცა და სრულებით ბუნებრივიც. პირიქით, ის ამტკიცებს, რომ ღვთაებას ყოველთვის ისეთი წესი აქვსო, რომ „ვითარცა მეცნიერ ვართ“, ჩვეულებრივ „ძალსა ღმრთეებისა მისისასა უძლურთა ზედა საცნაურ-ჰყოფდა მარადის“-ო (42₁₄₋₁₆). ამ დებულების დამამტკიცებელი მაგალითებიცა აქვს დასახელებული ჩვენს ავტორს. იესომ სწორედ „ამისათვსცა უსწავლელნი მეთევზურნი და მდაბიორნი (ე. ი. მოციქულნი) გამოირჩინნა და მათ მიერ მსგავსად ელვისა ცეცხლმემწველობითა ისართა ესროდა პირებსა... რიტორთასა, რამეთუ არა ვიდრემე სხვლ ბარკალთა მამაკაცთასა სათნო იჩენს ღმერთი სახიერი, არამედ მოშიშთა სახელისა მისისათა, ვითარცა იტყვს: „მივხედნეო გარნა მშუკლსა და მდაბალსა“-ო (42₁₈₋₂₃). თვით „სიტყუჲა იგი უფლისა მოციქულისა მიმართ თქმულა“ ხომ იმასვე ღაღადებს, „ვითარმედ „ძალი ჩემი უძლურებაჲა შინა სრულ იქმნებისო“ (42₁₁₋₁₃). ამგვარი, დენაზარდლის ქსელისავით სუბუქი და ნაზი, ლოგი-

კური მსჯელობის ქსოვილით ჰქარგავს ჩვენი ისტორიკოსი ზემოაღნიშნულ „საძიებელს“.

უეჭველია ასეთი „მეძიებლობა“ და რთული და ხელოვნური „ისტორიული“ მისტიკურ-ფილოსოფიური საბუთიანობა იმ „საძიებლის“ გამოსარკვევად, თუ რატომ და როგორ მოხდა, რომ ქართველთა განმანათლებელი ქალი იყო და არა მამაკაცი, რამე განსაკუთრებულს მიზნებს უნდა გამოეწვივა. საფიქრებელია, რომ ერთ-ერთ ასეთ მიზნებად ის გარემოება უნდა ყოფილიყო, რომ თურმე არა ერთი და ორი ყოფილა, ალბათ უცხოელთა შორის, „პირი ბოროტად და ამოღ და მამაკნინებელი ქადაგებისა და მოქცევისა ჩუენისათვის ბუნებისა მიერ დედობრივისა“ (43₉₋₁₁), რომელთაც ამით უსარგებლიათ და ქართველთა დაცინვა და აბუჩად აგდება უკადრით კიდევ. რომ ამგვარ „მაყუედრებელთა მათ ჩუენთა მიმართ უგუნურებისა მომზახთა“ გონებრივი სილატაკე დამტკიცებულიყო, ზემომოყვანილი „საძიებლების“ გამორკვევა და „ცხადყოფა“ უკისრია ნიკოლაოზ კ^აწს.

აი ასეთ ბრძოლისა და ყვედრება-დაკნინების გარემოებას უნდა წარმოეშვა საკითხი წ^ა ნინოს ღირსება-უფლებობის შესახებ. ჩვენი ისტორიკოსი ამიტომაც ქართველთა განმანათლებელს მართო მოციქულთა სწორად კი არა თვლის, როგორც მიღებულა, არამედ ნამდვილ მოციქულად: „მეათცამეტისა ჰეშმარტისა მოციქულისაჲ დედისა მის ჩუენ ქართველთაჲსა ნინოჲს“ შესახებ უნდა გვექონდეს საუბარი (40₂₇₋₂₉).

მაგრამ ჩვენს ისტორიკოსს, ნიკოლაოზ კ^აწს, ფილოსოფიურ-ისტორიული აზროვნება იზიდავდა და ისეთი მიდრეკილება ჰქონდა, რომ კერძო შემთხვევათა მას საზოგადო თვალსაზრისით უნდა განეხილა ხოლმე. ამ შემთხვევაშიაც წ^ა ნინოს მოღვაწეობის ღირებულების კერძო საკითხი საზოგადო თვალსაზრისით აქვს გაუუქებელი და ამის გამო მას ებადება კიდევ ერთი ახალი, სხუადაცა საძიებელი ღირსებისათვის დედათა პატივისა“ (43₅₋₆), ანუ თანამედროვე ტერმინებით რომ გამოვთქვათ მისი აზრი, ქალთა უფლება-ღირსების შესახებ. თუმცა მან კარგად იცის დედაკაცის „უძლიერი ბუნება“ ფიზიკურად, მაგრამ ისე კი ჩვენი ისტორიკოსი დარწმუნებულია, რომ დედაებსა და თვით იესოს დედაკაცი ღირსებით მამაკაცზე დაბლა არ დაუყენებია: „რამეთუ განმაცხოველებელსა მას აღდგონასა ღმრთისა და მაცხოვრისა ჩუენისა იესუ ქრისტესსა დედანივე ღირს იქმნნეს ზეშთა ნეტარებისა დიდსა პატივისა ხარებისასა“-ო (43₆₋₉). ამიტომ, „ამისთვის... დაიყავნ პირი ბოროტად და ამოღ და მამაკნინებელი ქადაგებისა და მოქცევისა ჩუენისათვის ბუნებისა მიერ დედობრივისა, არამედ უფროჲსად და უმეტესად ვმოხარულობდეთცა და ვმოქადულობდეთ“-ო (43₉₋₁₃).

ნიკოლაოზ კ^წი ნიჭიერი და ღრმავაროვანი ისტორიკოსი იყო. მისს მკვებ-
 თრს დაკვირებასა და წყაროთა ცნობების შედარე-
 ბის უნარს ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ წყარო-
 ების ცნობათა წინაუქმობა და წინააღმდეგობა
 სხვებსავით არ გამოჰპარვია. ეს ცნობა ბერძენთა იმ მაღალსამ-
 ლვდელ პირის ვინაობას ეხებოდა, რომელიც სხვებთან ერთად კოსტანტინე კე-
 ისრის მიერ საქართველოში იყო გამოგზავნილი ხალხის მოსანათლავად. ჩვენი ის-
 ტორიკოსი დარწმუნებული იყო, რომ ეს საკითხი „ღირს არს ძიებისა“
 (87₁₁₋₁₂). როგორც ცხადჰყოფს „ბერძენთა წერილთაგან გადმოღებულ მცირედ
 გამოკრებული“ თხზულება, რომელშიაც თეოდორიტეს მიერ ანტიოქელ ფილო-
 სოფოსისაგან „აღწერილი“ ისტორიის შესაფერისი ნაწყვეტია მოყვანილი, „იგი
 თეოდორიტე მეფისა კონსტანტინესგან წარმოვლენასა ებისკოპოსისასა თვთვე ს-
 ტათი ანტიოქელ პატრიარქისასა იტყვის ქართლს გამართ-
 ვსათეს საღმრთოთა სჯულთა და საქმეთა განკაზმისათეს“-ო (87₁₇₋₂₀). უქვევლია
 ჩვენს ავტორს ნაგულისხმევი აქვს ეფრემ მცირის ცნობილი გამოკვლევა „უწყებაჲ
 მიზნისა ქართველთა მოქცევისაჲ“, რომელშიაც თეოდორიტეს ცნობა მართლაც
 მოყვანილი არის (ქ^წბი I, 34, 36 და 37 შენ.) ქართული წყარო კი
 სამღვდელო პირად, რომელიც საბერძნეთითგან იქმნა გამოგზავნილი,
 „აქა იოანეს იტყვის“-ო (87₂₀₋₂₁). ეს გარემოება, ცნობების ასეთი შეუ-
 თანხმებლობა, ვერც ერთმა სხვა ქართველმა ისტორიკოსმა, მათ შორის ისეთმა
 შესანიშნავმა მეცნიერმა მკვლევარმა, როგორც ეფრემ მცირე იყო, ვერ შეამ-
 ჩნია (შეად. ქ^წბი I, 36). ნიკოლაოზ კ^წის ფიზიკელს თვალს კი კარგად შეუნიშნავს
 და აღნიშნულიცა აქვს: „თუ ვითარ წინააღმდეგომ არს სიტყუა
 სიტყვისა, ფრიად საძიებელ არს“ (87₂₁₋₂₂), გამორკვევა
 უნდაო.

ამ საკითხის „ძიების“ დროს მთავარ ყურადღებას ის თვით წყაროების უქვე-
 ლობასა და სანდობას აქცევს. ბერძნული წყარო მას სანდოდ მიაჩნია: თეო-
 დორიტემ „ქეშმარტი უწყოდა, ვინაჲთგან იგიცა ან-
 ტიოქიელი იყო“-ო (87₂₄) და ვითარცა ანტიოქელს, ჩვენი ისტორიკოსის
 აზრით, ეს საკითხი სხვებზე უკეთესად უნდა სცოდნოდა. ამიტომ ნიკოლაოზ კ^წ
 ამტკიცებს კიდევ: „ესე უკუე უეჭუელად არს, რამეთუ თვთ
 თავადი ევსტათი წარმოგზავნილ არს“ საქართველოშიო
 (87₂₂₋₂₃). მაგრამ წ^წა ნინოს ც^წაც მას სრული ნდობის ღირსად მიაჩნდა, ალბათ რა-
 კი თვით ნინოს ნაამბობად და თანამედროვეთა მიერ აღწერილად ითვლებოდა. ამის
 გამო ნიკოლაოზ კ^წი დარწმუნებული იყო, რომ „მაშინ უეჭუელად იოანეცა ყო-
 ფილ არს“ საქართველოში (87₂₃). ამგვარად, წყაროების ცნობათა წინააღმდეგო-
 ბის ახსნა და თავითგან მოშორება თითქმის შეუძლებელი ხდებოდა. მაგრამ ნიკო-
 ლაოზ კ^წმა წინააღმდეგობა ერთგვარ გაუგებრობად დასახა: ორივე უნდა ყოფი-
 ლიყო საქართველოში, ევსტათი პატრიარქიცა და იოანეც, მხოლოდ ცალ-ცალკე
 დამოუკიდებლივ კი არა, „გარნა ევსტათის გუერდიოთ“ თითოეულ
 მათგანს თავისი საგანგებო დანიშნულება და მინდობილობა ჰქონდა. ევსტათი დრო-
 ებით იყო გამოგზავნილი და მხოლოდ „ამის თვის, რათა მეფე და ყოველი ერი
 გზასა... ჰემმარტებისა დააყენოს და ასწავოს“ და მაშინვე, „რამეს დაამტკიცეს“
 ახალი სარწმუნოება, „თვთ თავადი უკუე კუალად იქცეს თვისა მას საყდარსა“

(87₂₈₋₂₉), თავის სამწყსოში უნდა დაბრუნებულიყო. იოანე ეპისკოპოსს კი ჩვენი ავტორის აზრით უნდა ხანგრძლივი მინდობილობა ჰქონოდა. ის იმ მიზნით იყო გამოგზავნილი, „რათა დაადგრეს“ საქართველოში და „არა დაუტევენს“ გაქრისტიანებული ქართველები „ვითარცა ახალნერგნი და უსწავლენი და საზრდელისა მტკიცისაგან ჭერეთ უცხონი და ჭერეთცა სძის მოქენენი“-ო (87₃₀₋₃₂).

საზოგადოდ ნიკოლოზ კ^ზს დაკვირვებისა და ღრმად აზროვნობის ნიჭი ჰქონია. ჩვეულებრივს, უფერულს მოთხრობაშიაც კი მას საგულისხმო და საყურადღებო გარემოების შემჩნევის უნარი შესწევს. მირიან მეფის მიერ კოსტანტინე კეისრისადმი გაგზავნილმა ეპისტოლემ ქართლის გაქრისტიანების შესახებ ბიზანტიაში რომ სიხარული გამოიწვია, მარტო ამ ცნობის გარდმოცემით დაკმაყოფილება ნიკოლოზ კ^ზ-ს, მაგ., არ შეეძლო. ისამ სიხარულის მიზეზს ეძებს. მას არც ის, თუმცა სამართლიანი, მაგრამ ჩვეულებრივი განმარტება მიაჩნია საკმარისად, რომ სიხარული გამოწვეული იყო იმ შეგნებით, „რამეთუ მადლი ღმრთისაჲ და სარწმუნოებაჲ ჰქმმარითი ქრისტიანობისაჲ აღორძინდებოდა და განმტკიცდებოდა ყოველსა სოფელსა შინა“ (85₁₅₋₁₈). ნიკოლოზ კ^ზ-ს ამ სიხარულის პოლიტიკური საფუძველიცა აქვს ხაზგასმით აღნიშნული: ბიზანტიის მმართველ წრეებს უხაროდათ „ამისთვის, რამეთუ განეშორებოდა მირიან მეფე შეერთებისაგან და თანა შეწევნისა უსჯულოთა სპარსთაჲსა და განმკიცდებოდა სჯული ქართველთა და ბერძენთა ერთბაშად, ხოლო ერთობაჲ იქმნებოდა ქრისტეს მიერ ჰქმმარითი“-ო (85₁₉₋₂₃). სრულებით სამართლიანი და ღრმად აზროვანი განმარტებაა.

სწორედ სამწუხაროა, რომ ასეთი დიდი ცოდნა-დაკვირვება და ნიჭი ნიკოლოზ კ^ზ-მა ასეთს, ჩვენის თანამედროვე აზრით, უმნიშვნელო და უფერულს ამბებს შეაღწია, როგორც სვეტიცხოველის საკითხავია. ნუთუ მას ამაზე მეტი სხვა არაფერი უნდა ჰქონდეს დაწერილი? იქნებ მომავალმა მისი სხვა თხზულებებიც შეგვიძინოს. თუ ეს ოდესმე გამართლდა, უეჭველია, იქაც უფრო საყურადღებო საკითხები გადაგვეშლება თვალწინ და იქაც ავტორის ნიჭი სიცხადით წარმოჩენილი იქმნება.

ნიკოლოზ კ^ზ-ს ენის მხრივაც თავისებურობა ეჩნევა. მას, ვითარცა ფილოსოფოსს, ჩვეულებრივი სიტყვები არ მოსწონს და ახალ შეთხზულებსა ხმარობს, როგორც მაგ. მიმომსტუმრობას (37₂₀), თანაშეწვენას (85₂₀₋₂₁), წარმოჩენას, ვერ სწორას (75₁₈) და სხვებს. მას განსაკუთრებით მიმღეობა, ორსამ ნაწილედ სიტყვები და მათგან ნაწარმოები ზმნები ჰყვარებია, მაგ.: მიმხედველმან (76₃), მეცადნნი (77₃₀), მეტყუელმან (77₃), ნავით ყვანებულნი (77₂₄), შთამგდები თავისაჲ (77₁₈), პირველ-გარდასრულნი, მრავალ-რიცხუდნი წელნი (36₁₄), ზეცისა-და-ქუეყანისა-შორის-მყოფნი, ქუესკნელისა-და-ზეესკნელისა-და-უფსკრულთაცა-შინანი (39₇₋₈, 9-10), ფრიად ღუაწლ-მრავლობენ (36₂₂₋₂₃) და სხვა. ამგვარი სიტყვების წყალო-

ბით ჩვენი ისტორიკოსის ენა ზოგან მძიმედ გვეჩვენება. მაგრამ ეს მ ა რ ტ ი მ ი-
ს ი პ ი რ ა დ ი ნ ა კ ლ ი კ ი ა რ უ ნ დ ა ი ყ ო ს, არამედ უკვე იოანე პეტ-
რიწსა და არსენ იყალთოელსაც (იხ. კ. კეკელიძის იოანე პეტრიწის სამწერლო მო-
ღვაწეობიდან, ჟურნალი „პრომეთე“ 1918 წ. № 1, გვ. 67—69) ეძინევათ და
როგორც ეტყობა, მთელი გარკვეული ფილოსოფიური მიმართულების დამახასია-
თებელ თვისებად უნდა ჩაითვალოს³⁷.

სანიტორიო მასალები

ი. ჯავახიშვილის პასუხი მ. ჯანაშვილს

ბ-ნო რედაქტორო!

ჟურნალ „საქართველოში“ დაბეჭდილია ბ-ნ მოსე ჯანაშვილის „ჩემი შენიშვნები“, III, 590 წელს და არა 544-ს და არც 888-ს“ (№ 5, გვ. 12), სადაც ავტორი ეხება ევსტათი მცხეთელის მარტვილობის იმ თარიღს, რომელიც განსაზღვრულია ამ თხზულების გერმანულს თარგმანში (ეს შრომა მე მეკუთვნის). თავის შენიშვნაში ბ. ჯანაშვილი ამტკიცებს, რომ ევსტათე მცხეთელი „544 წელს-კი არ“ (როგორც მე ვწერდი), არამედ აწამეს სწორედ 590 წელს“. შემდეგ ავტორი განაგრძობს: „ევსტათი მცხეთელი ეწამა ბარამ ყაენის (sic!) მარზაპანის ვეჟან ბუზმილის მიერ, ხოლო ეს ბარამი გაყაენდა (sic!) 590 წელს და ამ წელს მხოლოდ საქართველოს მარზაპანად გამოგზავნა ხსენებული ვეჟან ბუზმილი, რომელმაც იმავე წელს (590—591) აწამა და მოკლა ევსტათი. დიდად დაგვაკლებს ბ-ნი ჯავახიშვილი, თუ ჩვენც გვაუწყებს, რა და რა საბუთებით მან და პარნაკმა ევსტათის „წვალება“ მიაკუთვნეს 544—5 წელს, ვინაიდან სწორედ ამ წმინდანის წამების თარიღზე დამოკიდებულია ბაგრატიონთ გამეფების თარიღიც. ჩვენით საქართველო უმეფოდ დარჩა მხოლოდ 590 წლამდე, როდესაც გამეფდა პირველი ბაგრატიონი და არა 545 წლიდან 888 წლამდე, როგორც ირწმუნება ი. ჯავახიშვილი იმ მოსაზრებით. რომ ამ ხანს აქ იყვნენ კურაპალატები და არა მეფეებიო: „გუარამს მოსცა ბერძენთ იმპერატორმა კურაპალატობა, მის შვილს ანთიპატრიკობა; თითონ აშოტ დიდიც კურაპალატად იწოდებოდაო (იქვე (ესე იგი ჩემს „საქარ. მეფე და მისი უფლების ისტორია“-ში) გვ. 5). ეს მართალია. მაგრამ საქმეც ის არის, რომ 297 წელს სპარს-ბერძენთა შორის დადებულ ხელშეკრულობის ძალით ბერძენი იმპერატორები საქართველოს თავიანთ უზენაეს მფარველობის ქვეშე სთვლიდნენ და აქაურ მეფეებს მათ გულის მოსაგებლად, ხშირად უწყალობებდნენ სხვა და სხვა ღირსებას“... თავის შენიშვნას ბ. ჯანაშვილი ამ გვარად ათავებს: „ვიმეორებთ, ევსტათეს წამება ხვდება 590 წელს, და ამავე წელს (და არა წინ-უკან) ბერძენთ იმპერატორმა პირველი ბაგრატიონი გამოაცხადა ქართველთ კურაპალატად (= მეფედ (sic!)). უმეფობა იყო საქართველოში, მაგრამ იყო არა 888 წლამდე, არამედ დაახლოვებით 576 წლიდან ბაგრატიონთ გამეფებამდე“.

თუმცა ბ. ჯანაშვილი თითქოს კითხულობს კიდევ, რა საბუთით მივაკუთნე მე ევსტათე მცხეთელის მარტვილობა 544—5 წელს, მაგრამ ზემომოყვანილ შენიშვნის როგორც დასაწყისიდან, ისე დასასრულიდან ცხადადა სჩანს, რომ ავტორი სრულებით დარწმუნებულია („ვიმეორებთ“) თუ სად უნდა იყოს სიმაართლე, დარწმუნებულია, რომ რასაკვირველია მე ვცდები და არავითარი საბუთი არა მაქვს,

ხოლო იგი მართალია და ევსტათეს მარტილობა სწორედ 590 წელს მოხდა მაგრამ ბ. მ. ჯანაშვილს რომ თავი შეეწუხებინა და თავის „შენიშვნის“ დაწერის წინ ევსტათე მცხეთელის მარტილობა და მის მიერ მოხსენებული ჩემი „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია“ გულდასმით გადაეკითხა, დარწმუნებული ვარ მაშინ არც კითხვა დაეზადებოდა, აღარც „შენიშვნების“ დაწერა მოუნდებოდა. მაგალითად, ბ. ჯანაშვილი ბრძანებს, ვითომც ევსტათე მცხეთელი „ეწამა ბარამ ყაენის (sic!) მარზაპანის ვეჟან ბუზმილის მიერ“. ჭერ ერთი ის, რომ სპარსეთის მეფეები ყაენებად არ იწოდებოდნენ: ყაენი მონღოლური სახელწოდებაა და ამ სიტყვას XIII საუკუნეზე წინად საქართველოში არა ხმარობდნენ. მეორე ისა, რომ ევსტათი მცხეთელის მარტილობა ბარამის დროს-კი არ მომხდარა, არამედ, ხოსროს დროს; თვით ნარტილობა ისე იწყობა: „წელსა მეთესა ხუასროს მეფისასა და არვანდ გუშნასპისსა მარზაპანობასა ქართლისასა მოვიდა“ (საეკლ. მუხ. ხელნაწერი № 176. გვ. 174) ევსტათი, რომელიც მანინ წარმართი იყო, მცხეთაში, აქ გაქრისტიანდა და ცოლი შეირთო; მოსვლის დროს ევსტათი 30 წლისა ყოფილა (ibid. 174). რაკი ხოსრო I (მარტილობაში რასაკვირველია იგი იგულისხმება, და არა მეორე) სამეფო ტახტზე 531 წელს ავიდა, მაშასადამე, ევსტათი მცხეთელი ქართლში 541 (531+10) წელს მოსულა.

პირველად ევსტათი მცხეთელი ქრისტიანობის გულისათვის თანამემამულეებმა შეასმინეს ადგილობრივ სპარსელ მოხელეების წინაშე და დაიჭირეს იმავე არვანდ გუშნასპის მარზაპანობის დროს. ე. ი. 541 წლის შემდგომ. მაგრამ ახლო ხანებში, როგორც მარტილობაში აღნიშნულია „მას ყამსა“; ხოლო მეორედ — შესული არვანდ გუშნასპის მაგიერ მარზაპანად მოსულმა ვეჟან ბუზმილმა. ბ. ჯანაშვილს რომ ევსტათი მცხეთელის მარტილობა კარგად წაეკითხა, იქ ვეჟან ბუზმილის ქართლად მოსვლის თარიღსაც იპოვნინა და 590 წლის თარიღის შეთხზვა აღარ მოუნდებოდა.

მარტილობაში სახელდობრ ნათქვამია: „შემდგომად სამისა წლისა შემოვიდა ვეჟან ბუზმილ ქართლისა მარზაპანად (ibid). ამგვარად ახალი მარზაპანი რომელმაც სიკვდილით დასაჯა ევსტათი, მოსულა „შემდგომად სამისა წლისა“; რაკი მარტილობაში მხოლოდ მცხეთელ მოწამეს მოსვლის თარიღია განსაზღვრული, ამიტომ რასაკვირველია მეორე თარიღიც ამისაგან არის ნაანგარიშევი, მაშასადამე ვეჟან ბუზმილი ქართლში 544 (541+3) წელს მოსულა; ხოლო მარტილობაში აღნიშნულია, რომ ევსტათი ქრისტიანობისათვის ტანჯულ იქმნა პირველსავე წელს, ესე იგი 544—545 წ. აი რაზეა დამყარებული ჩემი ცნობები — თვით საბუთზე: იქ ბარამ „ყაენზე“ არაფერია ნათქვამი და არც შემემძლო რომ ევსტათი მცხეთელის მარტილობის თარიღად 544—545 წ. მაგიერ, სხვა რომელიმე რიცხვი, მით უმეტეს 590 წ. დამესახელებინა. თუ 541 წელს ევსტათი მცხეთელი, როგორც ზემოდ აღნიშნული იყო, 30 წლის ყმაწვილ კაცად ითვლებოდა, 590—1 წელს იგი 80 წლის მოხუცი უნდა ყოფილიყო, ამ წლის განმავლობაში იგი თავისუფლად დადიოდა, სხვა, ზემოაღნიშნული ცნობებიც რომ არა გვექნოდა, მარტო ამ ორ უკანასკნელ გარემოებასაც ეჭვი უნდა აღეჭრა და 590 წ. თარიღი საეჭვოდ გაეხადნა.

საბედნიეროდ თვით მარტილობაში ნათლად არის აღნიშნული, რომ ევსტათი მცხეთელი 544—5 წელს იქმნა წამებული. ამ თარიღს ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ასურელ გრიგოლის მარტილობაში პირდაპირ აღნიშნულია, რომ ხოს-

როს მეფობის მეათე წელს მოგვებმა მეფეს ქრისტიანების დევნის ბრძანება გამოაქვეყნებინეს (იხ. Hoffman. Auszüge aus Syrischen Acten; persischer Märtyrer. 1880 წ. გვ. 78); მაშასადამე ევსტათი მცხეთელიც სწორედ ამ დევნის გამო უწამებიათ. ამგვარად ყოველ ექვს გარეშეა, რომ ევსტათი მცხეთელის მარტვილობა 544—5 წ. მოხდა და არა 590 წ., როგორც ბ. ჯანაშვილსა ჰგონია.

სცდება აგრეთვე ბ. ჯანაშვილი, როცა ბრძანებს, ვითომც, „სწორედ ამ წმინდანის წამების თარიღზე დამოკიდებულია ბაგრატიონთა გამეფების თარიღიც“: არავითარი დამოკიდებულება არ არსებობს. უფრო მეტად სცდება ბ. ჯანაშვილი, როცა გაიძახის, „ჩვენი საქართველო უმეფოდ დარჩა მხოლოდ 590 წლამდე, როდესაც გამეფდა პირველი ბაგრატიონი და არა 545 წლიდან 888 წლამდე, როგორც ირწმუნება ი. ჯავახიშვილი“... უმეფობა იყო საქართველოში, მაგრამ იყო არა 888 წლამდე, არამედ დაახლოებით 576 წლიდან ბაგრატიონთ გამეფებამდე“, ანუ 576—590 წ. საბედნიეროდ სრულებით საჭირო არ არის რომ ეს საკითხი ბ. ჯანაშვილის „ჩვენი“ გადაწყდეს, მეც ამ საკითხის გადაწყვეტის დროს ჩემ პირად მოსაზრებით არ მიხელმძღვანელია; საჭიროა მხოლოდ, რომ ავტორმა ყველა წყაროები იცოდეს და შესწავლილი ჰქონდეს; საჭიროა აგრეთვე მოკამათემ თავის მოპირდაპირეს აზრი, რომელსაც არღვევს, სწორედ მოიყვანოს ხოლმე. მე მაგალითად ჩემს გამოკვლევაში „საქართველოს მეფე“ არ მითქვამს და არც „ვირწმუნებში“, ვითომც საქართველო უმეფოდ იყო „545 წლიდან 888 წლამდე“. მე ვამბობდი: „მაშასადამე 545 წელს, ეტყობა, მეფის უფლება უკვე გაუქმებული ყოფილა... სპარსეთის მთავრობას, სჩანს, იგი მეექვსე საუკუნის პირველ ნახევარშივე მოუსპია“ (გვ. 3). მეფობის უფლების აღდგენის თარიღიც მე გადაჭრით არა მაქვს აღნიშნული, მე ვამბობდი: „საქართველოს მეფის გაუქმებული უფლება, როგორც ქვემოდ დაენახავთ, 888 წლის ახლო ხანებში აღადგინეს“ (ibid. 4); ამ შემთხვევაში თარიღი დაახლოებით იმიტომ არის განსაზღვრული, რომ თვით საისტორიო წყაროშიც პირდაპირი ცნობა არ მოიპოვება, ხოლო რაც შეეხება მეფობის გაუქმებას, ზემომოყვანილ ნაწყვეტიდან ნათლადა სჩანს, რომ 545 წელი მე მეფობის მოსპობის თარიღად-კი არ მიმაჩნია, არამედ აღვნიშნავ, რომ 545 წელს „მეფის უფლება უკვე გაუქმებული ყოფილა“, მაშასადამე თვით გაუქმება უფრო წინად უნდა მომხდარიყო. ამაზე მეტი მე იქ არა მითქვამს რა, იმიტომ ჩემი გამოკვლევის მიზანი იყო შემესწავლა საქართველოს მეფის უფლების ისტორიამას შემდეგ, როდესაც იგი განახლდა, ესე იგი IX—XIII საუკ. (ibid. 1) და თუ ამ თხზულებაში მეფობის გაუქმებას შეეხებ, მხოლოდ გაკვრით, ისიც იმიტომ რომ აღმენიშნა, რომ „სამ საუკუნენახევრის მანძილი სრულიად საკმარისია, რომ აღდგენილ მეფობისა და უძველეს დროინდელ მეფის უფლების შორის პირდაპირი კავშირი და დამოკიდებულება შეწყვეტილათ ჩათვალოთ (ibid. 4) და ამის გამო მე შემედლო საქართველოს მეფის IX—XIII ს. უფლების ისტორიას ისე შევხებოდი, რომ უძველეს დროინდელ მეფობის შესახებ სიტყვა არ ჩამომეგდო, თორემ, როდის მოსპეს სპარსელებმა მეფის უფლება, ამის შესახებ პირდაპირი ცნობები მოგვეპოვება და არავითარი ოცნება და დიდი თავის შეწუხება საჭირო არ არის, მკვლევარმა მხოლოდ საისტორიო წყაროები კარგად უნდა შეისწავლოს; ყოველ შემთხვევაში ბ. ჯანაშვილის აზრი, ვითომც მეფობა იბერიაში, „დაახლოებით 576 წლიდან“ მოისპო, სრულებით უსაფუძვლოა და სიმართლეს არ შეესაბამება. თუ როდის გაუქმდა ქართლში მეფობა, ამის შესახებ დაწვრილებით ცნო-

ბები ჩემს „ქართველ ერის ისტორია“-ში მოიპოვება. მოვიყვან იქიდან ორიოდ წინადადებას, რომლითაც მკითხველი დარწმუნდება, თუ რამდენად შემცდარია ბ. ჯანაშვილი: „მას შემდეგ, რაც ქართველები გურგენ მეფის მეთაურობით სპარსელებს აუჯანყდნენ... ამის შემდგომ სპარსელებმა, როგორც პროკოპი კესარიელი მოგვითხრობს, ქართველებს ნება აღარ მისცეს საკუთარი მეფე ჰყოლოდათ და მეფობა ვააუქმეს“ (გვ. 149); „ქართლში მეფობის უფლება გაუქმდა მაშინვე, როცა გურგენი თავის შვილითა და სასლობით ბიზანტიაში გაიხიზნა, ესე იგი 527 წ-ზე უწინ, მაგრამ საბოლოოდ ეს გაუქმება 532 წლის „საუკუნო ზავის“ ხელშეკრულობამ დააქანონა“ (ibid. 150). როგორც მკითხველი ხედავს ქართლში მეფობის მოსპობის შესახებ ცნობა ბიზანტიელ შესანიშნავ ისტორიკოსს პროკოპი კესარიელს ეკუთვნის, იგი თანამედროვე იყო და უმაღლეს ნდობის ღირსია და მის ცნობების მიხედვით თარიღის განსაზღვრა დანამდვილებით შეიძლება. სამაგიეროდ ბ. ჯანაშვილს მოჰყავს რაიმე საბუთი, რომლითაც შეუძლიან თავისი თარიღი „დაახლოვებით 576 წ.“ დაამტკიცოს?

არავითარი! განა შეიძლება ამ გვარ დაუსაბუთებელ მოსაზრებით დაარღვიოს მან ჩემი ცნობები, რომელიც თითოეული საისტორიო წყაროებზეა დამყარებული? თუ ბ. ჯანაშვილსა ჰსურს უარყოს ჩემი დასკვნა და შეხედულება, თავდაპირველად პროკოპი კესარიელისა, ევსტათი მცხეთელის მარტილობისა და იმ სხვა საბუთების ცნობები უნდა გააბათილოს, რომელზედაც დაფუძნებულია ჩემი მსჯელობა და გამოკვლევა.

ბ. ჯანაშვილი ამტკიცებს აგრეთვე, რომ უმეფობამ მხოლოდ 590 წლამდე გასტანა და არა მე-IX-ე საუკუნის მეორე ნახევრამდე, როგორც მე ვამტკიცებდი. სიტყვას აღარ გავაგრძელებ და ამ საკამათო საკითხს მხოლოდ გაცერით შევეხები. ჩემს 1905 წელს გამოქვეყნებულ გამოკვლევაში „საქართველოს მეფე“ მე-7-ე გვერდზე შენიშვნაში ვწერდი: „ჩვენ არ ვხეებით აქ იმ საკითხს, თუ როგორ დაარსდა თვითეულ ამ ქვეყანაში (ე. ი. კახეთში, აფხაზეთში და სხვაგან) მეფის უფლება: ამას ჩვენ ცალკე განვიხილავთ, ეხლა ჩვენ მხოლოდ შეერთებულ საქართველოს მეფის უფლების ისტორიის შესწავლა გვსურს“. ის რაც 1905 წელს ჯერ დამთავრებული არ იყო, ეხლა დაწერილი მაქვს და დასაბუქდავად დამზადებულ გამოკვლევაში „ქართული სამართლის ისტორია“ შეტანილია (1. სახელმწიფო სამართალი, § 1), ამიტომ მე მეტად მიმაჩნია შევეხო საკითხს, თუ როგორ და როდის სახელდობრ განახლდა მეფობა საქართველოს თვითეულ კუთხეში. მაინც-და-მაინც რომ მე-VI—XI ს. დასაწყისამდე¹ საქართველოში მეფობა არსებობდა ამის დამამტკიცებელი საბუთები თვით ბ. ჯანაშვილს არ მოჰყავს ვითომდა ჩემ საბუთებს-კი არღვევს; მაგრამ აქ ბ. ჯანაშვილი თავის ოცნებასა და უფრო ქარის წისქვილებს ეომება, ვიდრე მე. მკითხველსა ვთხოვ ყურადღება მიაქციოს შემდეგ გარემოებას: ბ. ჯანაშვილი ბრძანებს ვითომც ჩემს თარიღებს ამგვარ საბუთებით ვამტკიცებდე: ირწმუნება ი. ჯავახიშვილი იმ მოსაზრებით, რომ ამ ხანს აქ იყვნენ კურაპალატები და არა მეფეებიო: „გურამს მოსცა ბერძენთ იმპერატორმა კურაპალატობა, მის შვილს ანთიპატრიკობა; თითონ აშოტ დიდიც კურაპალატად იწოდებოდაო“ (იქვე (ესე იგი საქარ. მეფე) გვ. 5). ეხლა მკითხველსა ვთხოვ ნამდვილი ჩემი სიტყვები მოისმინოს და არა ყალბი, ბ. ჯანაშვილის მიერ შეთხზული.

¹ ეს აშკარა კორექტურული შეცდომაა. IX ს. უნდა იყოს.

აი როგორ ვამტკიცებ, რომ ჩვენ სამშობლოში არაბების ბატონობის დროსაც მეფის უფლება არ არსებობდა: „არაბების დროსაც ჩვენი ქვეყანა კარგა ხნის განმავლობაში უმეფოდ იყო: ეს ცხადადა სჩანს, როგორც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-დან, ისე სუმბატის ქრონიკიდან და აბოს ცხოვრებიდან; ქვეყნის გაშვად ხალიფას წარმომადგენელი ამირა ითვლებოდა; იგი ტფილისში იჯდა ხოლმე; ხოლო ადგილობრივ მკვიდრთა შორის უმთავრეს პირად ერისთავი ითვლებოდა (იხ. იგივე წყაროები). აბო ტფილელის მარტვილობა საუცხოვოდ გვესურათებს, თუ რა შევიწროებულ მდგომარეობაში იყვნენ ჩაცვიენულნი ერისთავები: დევნა, საპყრობილე და თანამდებობის ჩამორთმევა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო მაშინ“ (საქართ. მეფე. გვ 3—4). როგორც მკითხველი დარწმუნდებოდა ჩემს საბუთებსა და ბ. ჯანაშვილის შეთხზულს შორის არავითარი მსგავსება არ არსებობს: „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, „სუმბატის ქრონიკა“ და განსაკუთრებით „აბოს მარტვილობა“, აი რა წყაროებით ვსარგებლობდი მე, როცა ვამტკიცებდი, რომ არაბების ბატონობის დროსაც კარგა ხნის განმავლობაში ჩვენში მეფობა მოსპობილი იყო, მართალია იმავე გამოკვლევაში მე მომაქვს ცნობები, რომ ბიზანტიის კეისრები ქართველ ერისთავებს ხშირად კურაპალატობას უწყალობებდნენ ხოლმე, მაგრამ მე იქ არ მითქვამს, რომ ამით მეფობის არსებობის დამტკიცება ან შეიძლებოდა, ან მსურდეს. მე ვამბობდი „უმეფობის დროს პირველი ალაგი, როგორც უკვე მოხსენებული იყო, ერისთავებმა და აზნაურებმა დაიჭირეს. ამ ერისთავებს ბიზანტიის იმპერატორები მოწყალების თვალთ უყურებდნენ და ეხმარებოდნენ ხოლმე: ეს იქიდან სჩანს, რომ თითქმის ყველა ერისთავები ბიზანტიის კეისრების ან ხელის უფლებად, ან არა და კარის კაცებად ითვლებოდნენ“ (ibid. 4—5); შემდეგ მაგალითებია დასახელებული. ერთი სიტყვით, ამით მე მხოლოდ ვამტკიცებდი, რომ ბიზანტიის კეისრები ქართველ ერისთავებს მფარველობას უწყევდნენ და ამით მეფობის თან და თან აღორძინებას ხელი შეუწყვეს მეთქი. როგორც მკითხველი ხედავს, ბ. ჯანაშვილს ჩემი აზრები სრულებით დაუმახინჯებია და თავისავე შეთხზულს არღვევს. თუ მას ჩემი აზრების გაბათილება ჰსურს, თავდაპირველად უარჰყოს და დაარღვიოს ის ზემოხსენებული წყაროები, რომელზედაც დამყარებულია ჩემი გამოკვლევა! დასასრულ ბ. ჯანაშვილის საყვედურიც უსაფუძვლოა: ჩემი და არ ა. ჰარნაკის გერმანული გამოკვლევა ცალკე წიგნად არ გამოსულა და მხოლოდ 5 ცალი მქონდა მე თითონ, ვინც გერმანული იცის დაეურთივე, წ. კ. გ. ს. წიგნსაცავსაც ვგონებ (ნამდვილად აღარ მახსოვს, ეს საქმე 7 წლის ამბავია) გაეუგზავნე, საეკლესიო მუზეუმისათვის იმიტომ არ გამიგზავნია, რომ მუზეუმს დაბეჭდილ წიგნების წიგნსაცავი არა აქვს. ყოველ შემთხვევაში, რაკი წ. კ. გ. ს. წიგნსაცავში არ აღმოჩენილა, ვუგზავნი იმ ერთადერთს ცალს, რომელიც მე შემთხვევით შემრჩა.

წინასიტყვაობა I

(ლაშა-გიორგის-დროინდელი მემატიანისი)

წინამდებარე ძეგლი, რომელსაც არც სათაური და არც აღმწერელი უჩანს და 1916 წ. გამოსულს ჩემ გამოკვლევაში „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“ პირობითად „ლაშა-გიორგის-დროინდელი მემატიანე“ ვუწოდე, სრულად ანა დედოფლისეულ ქც^აშია დატული (იხ. „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“, I გამოცემა, გვ. 191—193). ერაჯ ქალაშვილისეულ ქც^ა-ის ხელთნაწერშიაც ამ ნაწარმოების პირველი, სახელდობრ დიმიტრი I-ის მოღვაწეობისა და მეფობის ამბების შემცველი ნაწილი აღმოჩნდა (იხ. ჩემი „ახლად აღმოჩენილი ქართლის ცხოვრება და თამარ მეფის მეორე, აქამდე უცნობი, ისტორიკოსის თხზულება: ტფ. უნივ. მოამბე, 1923 წ. III, 198—199). ამნაირად ამ ძეგლის ტექსტის აღსადგენად ორი ხელთნაწერი გვაქვს, რომელთაგან ანა დედოფლისეული ქც^ა მე-XV ს-ის დამლევისა, ერაჯ ქალაშვილისეული კიდევ მე-XVI—XVII ს-ისაა (იხ. ჩემი „ძველი ქართ. საისტ. მწერლობა“, I გამოცემა, გვ. 256—260 და „ახლად აღმოჩენილი ქართლის ცხოვრება“, ტფ. უნივ. მოამბე, III, 1923, 187).

მემატიანეს თავისი ნაწარმოები როგორც ეს „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის“ მიმოხილვაში გამორკვეული მაქვს (იხ. გვ. 192), 1222—3 წ. აქვს დაწერილი. ერაჯ ქალაშვილისეული ქც^ა-ის ხელთნაწერი, რომელსაც სიმოკლისათვის B ხელთნაწერს ვუწოდებთ, გადაწერილია ანა დედოფლისეული ქც^ა-ის ანუ A ხელთნაწერის დედნის მსგავსი ხელთნაწერთან. მას ლაშა-გიორგის-დროინდელი მემატიანის თხზულებაც უნდა ჰქონოდა ბოლოში სრულად, მხოლოდ B ხელთნაწერის გადამწერს, რაკი თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის თხზულებაც დაურთავს ბოლოში, ამიტომ გიორგი III-ისა და თამარ მეფის შესახები ცნობები, რომელიც ლაშა-გიორგის-დროინდელ მემატიანეს მოეპოვება, თავის ხელთნაწერში აღარ გადმოუწერია, რათგან გიორგი III-ის შესახებ მოკლედ თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსსაც აქვს ნაამბობი. ჰქონდა, თუ არა, ლაშა-გიორგის შესახებ რაიმე ცნობები B ხელთნაწერს, არ ვიცი, რათგან ამ ხელთნაწერის თავდაპირველი შემადგენლობის ბოლო დაკარგულია და ამის გამო თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის თხზულების მეორე ნაწილიც-კი შენახული არ არის.

ლაშა-გიორგის-დროინდელ მემატიანეს თავისი თხზულება კლასიკური ქართული სამწერლობო ენით აღუწერია. მაგ. მას ნათქვამი აქვს: „ქმნა ომნი და ბრძოლანი“, „მხედველნი მისნი განაკუიერნა“, „გააქციენა სუქმანეთნი“.

რიცხვითი სახელებიც ჩვენს ავტორს ძველი ფორმით აქვს ნახმარი, მაგ. „ათორმეტი“, „ორმეოცა ათი“. რათგან ამნაირი ფორმის შეტანა მერმინდელ გადამწერს არ შეეძლო და უფრო ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ მას თავისი სასაუბრო ენის შესაფერისად, პირიქით, დედნის ძველი ფორმები გადმოწერის დროს უნებლიეთ ახალ ფორმებად შეიძლება შესცვლოდა, ამიტომ „თორმეტი“, „ცამეტი“, „თხუთმეტი“, „თურამეტი“, „სამოცი“, „ოთხმოცი“ უნდა მერმინდელ გადამ-

წერთავან შეტანილ ცვლილებად მივიჩნით. ამისდა გვიანად ქვემოთ დაბეჭდილ ტექსტში რიცხვითი სახელების ძველი ფორმებია აღდგენილი, მაგრამ სქოლიოებში AB ხელთნაწერების წანაკითხი ყოველთვის აღნიშნულია.

ლაშა-გიორგის-დროინდელ მემბტიანეს „კ“ ასოც უხმარია და რამდენსამე აღგილას „გკრკენი“ უწერია, მაგრამ ზოგან „კ“-ს მაგიერ „უი“ არის ნახმარი, მაგ. „გუირგუინოსანი“, ან „შვილი გუირგკენის ცოლსა თანა“ სწერია. მართლწერის ასეთი აღრევაც მერმინდელ გადამწერთა ნაყოფი უნდა იყოს და ამის გამო ასეთ შემთხვევებში „კ“ აღდგენილია სქოლიოებში ხელთნაწერების წანაკითხის აღნიშვნით.

„დაჲ“ სიტყვაში ბოლოკიდური ბგერა „ა“ ასოთი არის აღბეჭდილი, რაც ამ დროის ძეგლების დამწერლობაში განსაკუთრებულს არაფერს წარმოადგენს. გამოცემულ ტექსტში ასეთ შემთხვევებში „ჲ“ აღდგენილია სქოლიოებში ხელთნაწერთა მართლწერის აღნიშვნით.

თარიღების გადაწერის დროს გადამწერთ ორგვარი შეცდომა მოსვლიათ: ან მათ ქრონიკონის ასეულის რაოდენობის აღნიშვნა დაიწყებიათ და დაუწერიათ მაგ. „ასოცდა თხუთმეტი“ ოთხას ოცდა თხუთმეტის მაგიერ, ან რიცხვნიშნებით დაწერილი თარიღის პირველი ასო „უ“ 400-ის აღმნიშვნელი, „ყ“-ად წაუკითხავთ და სიტყვებით რვაასად გადაუწერიათ. ამნაირად AB ხელთნაწერში სწერია „რვა-ას ოცდა შვილსა“, „რვაას ცამეტსა“, „რვაას ორმოცდა ორსა“ ოთხას ოცდა შვილისა, ოთხას ცამეტისა და ოთხას ორმოცდა ორის მაგიერ. სრულებით არეულთა, როგორც „ქართველი ერის ისტორიის“ მეორე წიგნში აღნიშნული მაქვს, თარიღი, რომელიც თითქოს თამარ მეფის გარდაცვალებას უნდა ეხებოდეს. დედანში ამ აღგილას საფიქრებელია ორი თარიღი იყო, ერთი თამარის ქმრის დავით სოსლანისა, მეორე კიდევ თვით თამარ მეფის გარდაცვალების ქრონიკონისა და სხვა ცნობების შემცველი. ერთ-ერთ გადამწერს შეცდომით დავით სოსლანის 23 წლის განმავლობაში მეფობის შესახები ცნობა და გარდაცვალების თარიღი გადმოუწერია, თამარის შესახები ცნობა-კი გამორჩენია. რათგან ამის შესწორება შეუძლებელი იყო, ტექსტი უცვლელად არის დატოვებული.

ლაშა-გიორგის-დროინდელ მემბტიანეს თავისი მოთხრობა ოთხ მეფობად აქვს დაყოფილი. სათაურები ყველგან გამოყოფილი არ არის, არამედ ყოველთვის წითურად სწერია. მოთხრობაც წესიერად დალაგებული არ არის და შინაარსის მხრით ნახტომი ხშირად გვხვდება: მომდევნო ცნობა წინამავალ ამბავს არ უდგება. ტექსტის განკვეთილობისა და სასვენ ნიშნებად A ხელთნაწერში სამწერტილია (:) ყოველი სიტყვის შემდგომ და აზრის დამთავრებისას, ხოლო B ხელთნაწერში: არის ნახმარი ყოველი სიტყვის შემდგომ, სასვენი ნიშნები B ხელთნაწერს არა აქვს.

ჩვენს გამოცემაში ხელთნაწერების ეს ნიშნები დაცული არ არის და ტექსტიც შინაარსისდა მიხედვით მუხლებად არის დაყოფილი, რომ ამნაირად ყოველი ახალი ცნობა მკაფიოდ გამოყოფილი ყოფილიყო.

გვ. 17_გ-ს ზმნა აკლია, გადამწერს გამორჩენია, ხოლო ამავე გვერდის მე-3-ე სტრიქონში „მშობელისავე მსგავსი შობისა ღაბა“-ს, რომელიც ლაშა გიორგის ეხება, „ღაბა“ შეიძლებოდა გრაფიკულ-ხედვითი შეცდომით, „ლაშა“-საგან წარმომდგარად გვეგულისხმება, მაგრამ საქმე ის არის, რომ ლაშა-გიორგი ამ ძეგლში ექვსჯერ არის მოხსენებული, და არც ერთხელ მემბტიანე თამარ მეფის ძის ამ მეტ-

სახელს „ლაშა“-ს არ ხმარობს და ყველგან მხოლოდ გიორგის სახელით ჰყავს აღნიშნული. ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, თითქოს მემატიანე ამ მეტსახელის ხმარებას გაუბრუნდეს. რათგან ამასთანავე „ლაბა“-ს ლაშად შესწორების შემდგომაც ტექსტი მაინც მთლად უზალა ვერ ხდება და ავტორის პირვანდელი წანაკითხი დამახინჯებული ჩანს, ამიტომ მემატიანის ეს ადგილი უტყველად დავტოვეთ. იქნება აქ რაიმე იშვიათი სიტყვა იყოს ნახმარი. ამნაირადვე გვ. 18₁₀-ში ნახმარი „მშობლისობითგან“ ორი სიტყვის შეცდომით შენაერთებს წარმოადგენს, მაგრამ „ობითგან“ რომელი სიტყვის დამახინჯებად უნდა იქნეს ცნობილი, ძნელი სათქმელია. ქართული კონკორდანისი უქონლობის გამო სამწუხაროდ საღმრთო წერილობითგან ამოღებული ყველა ადგილების გამორკვევა ვერ მოხერხდა, რათგან გერმანული და რუსული კონკორდანსების საშუალებითაც ყველა ამ ძეგლში დასახელებული ციტატების პოვნა შეუძლებელი იყო. ნაწილობრივ ეს უნდა იმ გარემოებით აიხსნებოდეს, რომ მემატიანეს საღმრთო წერილის ადგილები სიტყვა-სიტყვით მოყვანილი არა აქვს, არამედ თავისებურად გადაუკეთებია, მაგ. გვ. 19₈-ს ნათქვამი „იტყუის დავით, მამა ღთისა იქმნეს მშუილდ-რვალისა მკლავნი მისნი და ექმნა შემწედ მაცხოვარება მისა“ 17₃₁₋₃₅ ფსალმუნის ტექსტის „ყუენ მშვლდ-რვალისა მკლავნი ჩემნი და მომეც მე შემწე მაცხოვარებისა“ გარდანაკეთებს წარმოადგენს. ამნაირადვე სრული სისწორით არა აქვს მემატიანეს მოყვანილი პავლე მოციქულის სიტყვა რომაელთა 11₃₄₋₃₅-ითგან, რომელიც მატიანეში 17₁₀₋₂₀ მოყვანილის მაგიერ ასე უნდა ყოფილიყო: „ჰ ს ი ღ რ მ ე ს ი მ დ ი დ რ ის ა და ს ი ბ რ ძ ნ ის ა და მ ე ც ნ ი ე რ ე ბ ის ა ღ მ რ თ ის ა ღ : ვ ი თ ა რ გ ა მ ო უ ძ ი ე ბ ე ღ ა რ ი ა ნ გ ა ნ კ ი თ ხ ვ ა ნ ი მ ი ს ნ ი და გამოუტყულებელ არიან გზანი მისნი! რ ა მ ე თ უ, ვინ ცნა გონება უფლისაჲ, ანუ ვინ თანამზრახველ ეყო მას?“

ამიტომ შესაძლებელია მემატიანეს 17₁₀₋₁₆-ზე მოყვანილი წინადადება, „მრავალ არიან ჭირნი მართალთანი, იტყუის წინასწარმეტყუელი“ ივავთა 11₃-ის „უკუეთუ მართალნი ძნიად განერნეს“-ის ანარეკლს წარმოადგენდეს. გამოურკვეველი დაგვრჩა 11₄ მოყვანილი სოლომონ მეფის სიტყვები.

რაკი ეს ძეგლი, ვითარცა საისტორიო წყარო, ჩემს გამოკვლევაში „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“ უკვე განხილული იყო, აქ ამაზე საუბარი ზედმეტი იქნებოდა და მსურველს შეუძლიან ზემოდასახელებულ წიგნში საჭირო ცნობები ამოიკითხოს.

დასასრულ სასიამოვნო მოვალეობად ვრაცხ გულითადი მადლობა მოვახსენო ძვირფასს დოც. ს. ყაუხჩიშვილს, რომელმაც ამ ძეგლის გამოცემის ტვირთი შემიმსუბუქა.

წინასიტყვაობა II

(ბერი ეგნატაშვილის „ახალი ქართლის ცხოვრებისა“)

ცნობილია, რომ ძველი ქართული საერო საისტორიო მწერლობის ძეგლთა კრებული, რომელსაც „ქართლის ცხოვრება“ ეწოდება, გიორგი ბრწყინვალის მეფობის ამბების შემცველი თხზულებით თავდებოდა და ამის აქეთი ხანის საქართველოს პოლიტიკური თავგადასავალის აღწერილობა ამ კრებულში არ მოიპოვებოდა. ეს გარემოება მერმინდელ ქართველ თაობათა წარმომადგენლებს საშუალებას არ აძლევდა თავიანთი სამშობლოს ცვალებადობით აღსავსე, მაგრამ ფრიად საყურადღებო, წარსულის ნამდვილი ვითარება სცოდნოდათ.

ცხადია, თუ რამდენად საზიანო უნდა ყოფილიყო ეს გარემოება ქართველთა ეროვნული თვითშემცნების და პოლიტიკური შეგნების გაღრმავება-გაძლიერებისათვის: თავის სამშობლოს წარსულის ცოდნა ხომ სახელმწიფოებრივად დაქსაქსულისა და კულტურულად დაქვეითების გზაზე დამგარი საქართველოს მკვიდრთათვის უკუღმართი ვითარების გამოსწორებისათვის უაღრესად საჭირო იყო.

ამ დიდი ნაკლის შევსების თაოსნობა, როგორც ვიცით, ვახტანგ VI-ემ იკისრა: საქართველოს მერმინდელი, XIV—XVII საუკუნეების დაუწერელი ისტორიის აღდგენის აუცილებლობა პირველად მთელი სიცხადით სწორედ მან შეიგნო და ქართული საისტორიო მწერლობის ამ ოთხ-საუკუნოვანი ხარვეზის ამოვსებისათვის მუშაობას შეუდგა. ეს გარემოება თვით ვახტანგის სახელით დაწერილს შევსებულ ქცის ცნობილს შესავალშიც არის აღნიშნული:

„პ ა ტ ი ო ს ა ნ ნ ო და დ ი დ ე ბ უ ლ ნ ო ქ ა რ თ ვ ე ლ ნ ო! უ ა მ-
თ ა ვ ი თ ა რ ე ბ ი ს ა გ ა ნ ქ ა რ თ ლ ს ა შ ი ნ ა „ქ ა რ თ ლ ი ს ც ხ ო ვ-
რ ე ბ ა“ შ ე მ ც ი რ ე ბ უ ლ ი ყ ო, ხ ო ლ ო მ ე ფ ე მ ა ნ ვ ა ხ ტ ა ნ გ,
ძ ე მ ა ნ ლ ე ო ნ ი ს ა მ ა ნ და ძ მ ი ს წ უ ლ მ ა ნ მ ე ფ ი ს გ ი ო რ გ ი-
ს ა მ ა ნ, შ ე ე კ რ ი ბ ე ნ ს წ ა ვ ლ უ ლ ნ ი კ ა ც ნ ი და ს ხ უ ა თ ა
წ ე რ ი ლ თ ა და გ უ ჭ ა რ თ ა გ ა ნ და რ ო მ ე ლ ნ ი მ ე ს ხ უ ა თ ა
ე ნ ა თ ა გ ა ნ ც ა გ ა მ ო ვ ი დ ე თ და ე ს რ ე თ შ ე ვ თ ხ ზ ე ნ ი თ და
ა დ ვ წ ე რ ე თ“-ო (Опис., I, გვ. 10).

თუმცა ვახტანგ VI-ის ზემომოყვანილს განცხადებაში ზოგი რამე გარკვევით არ არის გამოთქმული, მაგრამ ძირითადად მაინც მისი არსებითი ნაწილის შინაარსი ნათელია. ამისდა მიუხედავად, XVIII და XIX საუკ. მესამე მეოთხედამდე მკდარი აზრი იყო გაბატონებული, თითქოს „ქართლის ცხოვრება“ პირველად ვახტანგ VI-ის ბრძანებით და სწორედ მის დროს ყოფილიყო შედგენილი. თვით ისეთი დაკვირვებული და იმდროინდელი ევროპული განათლებით აღჭურვილი მკვლევარიც-კი, როგორც აკად. მ. ბროსსე იყო, თავდაპირველად ამ გაბატონებულმა რწმენამ შეაცდინა. შემდეგში ამ აზრისა და დებულების მკდარობა პირველად მანვე სცნო და საკმაოდ კარგადაც დაასაბუთა.

მარიამ დედოფლისეული ქ'ცის ხელნაწერის აღმოჩენამ 1885 წელს დ. ბაქრაძეს საშუალება მისცა ქ'ცის ტექსტის ზოგადს ანალიზზე დამყარებული ბროსის სესე ზემოაღნიშნული მსჯელობა სრულ ქეშმარიტებად ექცია.

ვახტანგ VI-ის განცხადების შინაარსს რომ ჩაჰკვირვებოდნენ, ის მცდარი აზრი, რომელმაც საქართველოს ისტორიის კვლევა-ძიებას ასე ავნო, უამისოდაც შესაძლებელი იყო თავითგან აეცილებინათ: განა იქ ნათქვამი არ არის, რომ ქ'ცა უკვე ვახტანგის ხანამდე არსებობდა და მხოლოდ მის დროისათვის ამ კრებულის ხელნაწერები „შემცირებული იყო“? ამასთანავე მას ისიც-კი აქვს გარკვევით აღნიშნული, თუ სად იყო ასეთი ნაკლებობა საგრძნობი, რომ სახელდობრ „ქართლსა შინა“, — საქართველოს დანარჩენ თემებზე-კი ის სიფრთხილით არაფერს ამბობდა. მართლაც, ცნობილია, რომ ვახტანგ VI-ისაგან შეგროვებულ ქ'ცის ხელნაწერთაგან ძირითადი მხოლოდ სამი-ღა აღმოჩენილა. ამაზე მეტი ცალი ხომ არც ამჟამად მოიპოვება!

უნდა მაინც ითქვას, რომ მცდარი დასკვნა, ვითომც ქ'ცა მთლიანად ვახტანგ VI-ის განკარგულებით ყოფილიყოს შედგენილი, ნაწილობრივ იმ გარემოებითაც იყო გამოწვეული, რომ ვახტანგ VI-ის განცხადების აზრი შუაში დამთავრებული არ არის და მისი მეორე ნაწილი, რომელიც მკითხველს ვახტანგისაგან „სწავლულ კაცთა“ შეყრასა და სხვადასხვა მასალებს გამოყენებით „შეთსზვა-აღწერის“ ამბავს მოუთხრობს, უშუალოდ იმ ცნობას მისდევს, რომ ქართლში ქ'ცის ხელნაწერების რიცხვი ძალზე შემცირებული იყო. ვინც საქმის ნამდვილი ვითარება არ იცოდა, შესაძლებელია ეფიქრა თითქოს ვახტანგ VI-ს, ქ'ცის ძველი ხელნაწერების სიმცირის გამო, „სწავლულ კაცთა“-თვის საქართველოს ისტორიის მთლიანად თავითგან ხელახლად დაწერა დაევალებინოს, ქ'ცის ამ რამდენიმე ცალად გადარჩენილი ხელნაწერის გამოუყენებლივ. მართლაც, არამცთუ სწორედ ასეც მოხდა და ასე დაასკვნეს, არამედ ამავე დროს თავიანთი აზრის დასკვნას ვახტანგ VI-ის განცხადების პირველი ნაწილის შინაარსიც, რომელშიც ძველი ქ'ცის ხელნაწერების, თუმცა მცირე რაოდენობით, მაგრამ მაინც ქართლშიც-კი არსებობა აღნიშნული, თითქოს შეუმჩნეველი დარჩათ და მსჯელობის დროს მხედველობაში არ მიუღიათ.

საკმარისი იყო ვახტანგ VI-ის ცნობას ჩაჰკვირვებოდნენ, რომ „სწავლულ კაცთ“ ნაკლის შესავსებად მასალები სხვადასხვა „წერილთა და გუჯართაგან და რომელნიმე სხუათა ენათაგან“ ნათარგმნი წყაროებითგანაც-კი ამოუღიათ, რომ საქმის ვითარება ცხადი გამხდარიყო: ქ'ცის ძველი, მანამდე არსებული, ხელნაწერების უყურადღებოდ მიტოვება მათ როგორ შეეძლოთ, თუ რომ სხვადასხვა წერილმანი და უცხო მასალების გამოყენება-კი საჭიროდ უცვნიათ? მაშინ ცხადი შეიქმნებოდა, რომ ვახტანგ VI-ეს სწავლულ კაცთათვის საქართველოს ისტორიის აღწერილობაში ძველის უგულველყოფა-კი არ შეეძლო დაევალებინა, არამედ მხოლოდ მისი ნაკლის შევსება.

ქ'ცის უკვე მარიამ დედოფლისეული ხელნაწერის აღმოჩენა მეცნიერებას ამ კრებულის შემადგენელ ნაწილებად გამოყენებული ძეგლების გამოყოფისადაც და მისი თანდათან შედგენის პროცესის გამორკვევის საშუალებასაც აძლევდა. ამავე საკითხების უფრო მეტი საფუძვლიანობითა და შეუმცდარად გადაწყვეტის შესაძლებლობა 1913 წ. აღმოჩენილმა ქ'ცის უძველესმა, XV საუკ. დამლევის, ანა დედოფლისეულმა ხელნაწერმა მოგვცა.

დასასრულ, 1923 წ. აღმოჩენილმა ქრისტიანულმა ერაჯ ქალაშვილისეულმა ხელნაწერმა ამ საკითხის საბოლოო დასკვნისათვის უკვე სრულებით მტკიცე საფუძველი შეუქმნა, რათგან ქრისტიანული სამივე უძველესი ხელნაწერი, რომელნიც ვახტანგ VI-ის დროსვე ყოფილა გადარჩენილი, ნაპოვნი იყო. ამის წყალობით მეცნიერებას ყველაფრის გამორკვევისათვის საჭირო ძირითადი ძეგლები ეხლა უკვე ხელთ ჰქონდა.

უკვე მარამ და ანა დედოფლებისეული ხელნაწერების მთელი შედგენილობა სრული უეჭველობით ცხად-პოვდა, რომ ვახტანგ VI-ის განცხადების მეორე ნაწილს შესაძლებელია მხოლოდ ქრისტიანული ძეგლად აუწერელი, XIV—XVII ს., ხანის ისტორიის „შეთხზვა-აღწერა“ ეგულისხმა, ხოლო გიორგი ბრწყინვალის უწინარესი ხანის ისტორიულ მოთხრობაში სხვადასხვა წყაროებითგან ამოღებული ჩანართი ცნობების შევსების ღვაწლი ჰკუთნებოდა. მაინც იმის გადაწყვეტა დანადგვილებით, თუ როგორი მუშაობა იყო ქრისტიანული მეორე ნაწილის დასაწერად გაწეული, ძნელი იყო.

საბედნიეროდ 1906 წ. მ. ჯანაშვილმა აღმოაჩინა ქრისტიანული მანამდე უცნობი ხელნაწერი, რომელშიც ამ კრებულის მეორე ნაწილის დაწერის გარემოებისა და შედგენილობა-წყაროების გამოსარკვევად ძვირფასი ცნობები მოიპოვებოდა: იქ ამ ძეგლის თვით ტექსტი სწორედ იმ სახით იყო დაცული, როგორც ვახტანგ VI-ის დავალებით „სწავლულ კაცთ“ შეუდგენიათ.

სამწუხაროდ, ეს ხელნაწერი დაზიანებული აღმოჩნდა: იქ მთელი საუკუნე-ნახევრის ამბავი, 1534 წლითგან მოყოლებული—XVIII ს-ის დამდეგამდე, აკლია და ეს გარემოება ამ ძეგლის ყველაზე მნიშვნელოვანი ხანის წყაროებისა და ლირების გამორკვევას შეუძლებლად ხდიდა.

1923 წ. ერაჯ ქალაშვილისეული ქრისტიანული ხელნაწერის აღმოჩენის შემდგომ ზემოაღნიშნული დანაკლისიც შეივსო, რათგან იქ ვახტანგ VI-ისაგან მოწვეულ „სწავლულ კაცთა“ ნაშრომის ტექსტი თავითგან მოყოლებული თითქმის ბოლომდის არის დაცული. ამ გარემოებამ საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში საკამათოდ ქცეული საკითხის გამორკვევა და ზედმიწევნით გადაწყვეტაც შესაძლებელი გახდა. წინამდებარე წიგნი სწორედ ამ ძეგლის ტექსტის პირველს გამოცემას წარმოადგენს.

უპირველესად ამ ძეგლის სახელწოდება გამოსარკვევი თავისთავადაც და იმითმაც, რომ შემდეგში, ამ საისტორიო თხზულებაზე მსჯელობის დროს, მისი მოკლედ აღნიშვნა იყოს შესაძლებელია. ხელნაწერებში მას სათაური არა აქვს და ამიტომ მისი სახელი სხვა რაიმე გზით უნდა იყოს გამორკვეული. ამ ძეგლში ბაგრატიონების ამბავს წინ „სწავლულ კაცთა“ შემდეგი განცხადება უძღვის: „თუ რა ცა ღიქმნა ეამსა მას, ანუ რა ქმნა მეფემ ბაგრატი, ანუ რა ცა იქმნა, ყოველივე ძველის ქართლის ცხოვრებიდამდე აღგვიწერია, ვიდრე მეფის ალექსანდრესამდე, ქვემოთ და აგვიწერია. ცხოვრება მეფის ალექსანდრესი და მის ეამისა ყოველივე ძველთა. გუჯართა და სპარსთა ცხოვრებნი და მემგადმოგუიწერია“-ო (იხ. ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, 1940, გვ. 34, § 66). ავტორთა ზემომოყვანილი ცნობითგან ჩანს, რომ ქრისტიანული კრებულის იმ პირველ ნაწილს, რომელიც ანა და მარამ დედოფლებისეულსა და ქალაშვილისეულს ხელნაწერებში გვაქვს დაცუ-

ლი, ისინი „ძველ ქართლის ცხოვრებას“ უწოდებდნენ. ეს გარემოება და ასეთი სახელი ცხად-ჰყოფს, რომ „სწავლულნი კაცნი“ თავიანთ შედგენილ ნაშრომს „ახალ ქართლის ცხოვრება“-დ გულისხმობდნენ. ვახუშტ ბატონიშვილს-კი თვით ეს სახელი „ახალი ქართლის ცხოვრება“ ნახმარი აქვს თავის წყაროების სიაში. იმ წიგნებს შორის, რომელთაგან თავისი „ქორონიკონები“ ჰქონდა ამოკრებილი, ის ასახელებს და ამბობს: ამოვიღე „ქართლის ცხოვრებათაგან ძველთა და ახალთა“-ო (II, ჩუბ. გვ. 237).

მეორე წინასწარ გამოსარკვევეი საკითხი „ახალი ქართლის ცხოვრების“ შემდგენელთა ვინაობა გახლავთ. ვახტანგ VI-ის ზემომოყვანილი განცხადებითგან ჩანს, რომ ამ ძეგლის შესათხზველად „სწავლულნი კაცნი“ ყოფილან შეკრებილნი. მაშასადამე, ეს ნაწარმოები კოლექტიურ ნაშრომს უნდა წარმოადგენდეს. მართლაც, ამ ცნობის სისწორე, როგორც უკვე „ძვ. ქართ. საისტორიო მწერლობა“-ში მქონდა აღნიშნული (I, 1916 წ., გვ. 274), თვით ამ ძეგლის ენითაც მტკიცდება. ახალი ქცის მოთხრობაში არაერთგან ავტორები თავიანთ თავზე მართლაც მრავლობითად ლაპარაკობენ, მაგ.: „გიორგი მეფის (იგულისხმება: V, ბრწყინვალის) ცხოვრება, რაც არ სწერია (იგულისხმება: ამ ძეგლში), ამისგან კიდე (ე. ი. გარდა) ვერა ვპოე-თ. ეს ოდენ გვ-უწყა“-ო (იხ. ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, 1940, გვ. 5, § 9), ანდა კიდევ: „ამის ბაგრატიისა და ძისა მისისა კოსტანტინესი დაწერათ და ვპოე-თ... და ქუემორე რიგსა მისა ზედა და-გუ-იწერია და ესე ამბავნი მის-ზემოთნი გუჯართა და სპარსთა და სომეხთა ცხოვრებისაგან გამოვიღე-თ და აღვწერე-თ. ხოლო მეფისა ალექსანდრესა და ძისა მისისა მეფისა კოსტანტინესი და შემდგომი ძველთა კაცთა და სპარსთა ცხოვრებისა, ქორანიკონთა და გუჯართაგან აღ-გვ-იწერია, ვიდრე მეფისა როსტომისაღმდე. ხოლო მეფისა როსტომის-აქათი თუით თვალითა მნახველთა და მისთა ომებთა შინამყოფთა კაცთაგან აღ-გვ-იწერია“-ო (იხ. ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, 1940, გვ. 5—6, § 10).

მაგრამ ამავე ძეგლის „ახალი ქცის“ ჯანაშვილისეულს ხელნაწერში, რომელსაც ჩვენს გამოცემაში და აქაც სიმოკლისათვის B ხელნაწერი ეწოდება, ჯალაშვილისეული ხელნაწერისაგან განსარჩევად, რომელიც A ხელნაწერად არის სახელდებული, რამდენსამე ადგილას კიდევ უცნობი პირის შემდეგი შინაარსის 1779 წ. მიწერები მოგვეპოვება: „[ა] მ ა ს ქ ე ვ მ ო ა მ წ ი გ ნ შ ი ყ ვ ე ლ ა ს წ ო რ ე დ ა რ უ წ ე რ ი ა თ • ლ ნ მ ი უ ტ ე ო ს ე გ ნ ა ტ ა შ ვ ი ლ ს ბ ე რ ს ი მ დ ე ნ ი შ უ რ ი თ და მ ტ ე რ ო ბ ი თ ს ი ც რ უ ე“-ო (იხ. ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, 1940, გვ. 1, § 1, შენ. 2), — ან კიდევ დაზიანებული მიწერები: „ეგნატაშვილს მ ტ ე რ ო ბ ა . უ მ გ ა რ ი (sic) ს ი ც რ უ ე ი მ ა ს რ ო მ ი მ ე რ თ ა და კ ა ხ თ ა“... (იხ. ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, 1940, გვ. 47, § 89, შენ. 1).

1779 წ. ორივე მიწერითგან ჩანს, რომ „ახალი ქცის“ აღმწერ-შემთხზველად იმ დროს ეგნატაშვილი ბერი ითვლებოდა. ცხადია, რომ ასეთი რწმენა ან წერილობითს ცნობაზე, ანდა ზეპირს გარდმოცემაზე უნდა ყოფილიყო დამყარებული. მაგრამ აღსანიშნავია, რომ ვახუშტ ბატონიშვილს თავის საისტორიო ნაშრომში ეგნატაშვილი ბერი არსად მოხსენებული არა ჰყავს. მისი ქვემომოყვანილი სიტყვებითგან ჩანს, რომ ახალ ქცას ის კოლექტიურ ნაწარმოებად სთვლიდა. მკითხველთათვის „უწყებულება“-

ში ვახუშტი ამბობს: „აღუწერიათ ცხოვრება ცასახელითა ლევანის ძისა მეფისა ვახტანგისათი, რომელი არა საგონებელ არს მის მიერ, განა, თუმცა ბრძანებითა მისითა არს, არამედ მას თვით არღარა განუხილავს ვითარება მისი“-ო (ქცა, II ნაწილი, ჩუბ. გვ. 2, ქიქ. 4).

მაინც ცნობა ეგნატაშვილის ავტორობის შესახებ რომ მტკიცედ არ არის, ამას „ახალი ქცის“ 25 თავში შემდეგი ცხადად ტენდენციური ჩანართიც ამჟღავნებს. ბაგრატ V დიდის შესახებ იქ ნათქვამია: „მაშინ გაგზავნა ჩინებული და სარწმუნო აზნაური რუს ეგნატაანტაგანი (sic), საიდუმლოდ მიუწერა მეფემან ბაგრატ ძესა თუისსა გიორგის“, თუმცა-ლენგის სპათურთ ტყვეობითგან ებრუნდები საქართველოში, დამიხედით ქართული ჭარითურთ, რომ მტრის ეს ლაშქარი გაეწყვიტოთო (იხ. ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, 1940, გვ. 13).

ამრავად, ერთა მხრათ უცილობელაა, რომ „ახალი ქცა“ ვახტანგ VI-ისაგან შეყრილ „სწავლულ კაცთა“ მიერ შედგენილი კოლექტიური ნაშრომია, რაც ამ ძეგლას ენითაც მტკიცდება, — მეორე მხრით 1779 წ. მინაწერში ამ საისტორიო ნაწარმოების ავტორად ეგნატაშვილი ბერია დასახელებული და ამის დამადასტურებელი ზემოაღნიშნული კვალიც ამავე ძეგლში მკაფიოდ მოჩანს. ამ ორი თათქოს ერთამეორის საწინააღმდეგო დასკვნას შეთანხმება მხოლოდ იმ გზით შეიძლება, თუ, როგორც უკვე ჩემს 1923 წ. მოხსენებაში მქონდა აღნიშნული, დავასკენით, რომ „ახალი ქცა“ მართლაც ვახტანგ VI-ის მიერ მოწვეული „სწავლულ კაცთა“ კომისიის კოლექტიურს ნაშრომს წარმოადგენს და რომ ამ კომისიის ერთ წევრთაგანად და „ერთ-ერთ ავტორად ეგნატაშვილი ბერიც ითვლებოდა. ის ან კომისიის მეთაური და ხელმძღვანელი იქნებოდა, ან მისი მდივანი და საერთო ნამუშევარისა და კვლევა-ძიების აღმწერელი“ (იხ. „აღლად აღმოჩენილი ქართლას ცხოვრება“, ტფალ. უნაე. მოამბე, 1923, წიგნი III, გვ. 195).

კოლექტიური ნაშრომის გამო „ახალი ქცის“ მოთხრობის ენაც-კი ნაირნაირია: ზოგან უფრო სამწერლობო, ზოგან მეტად პროვინციული ენით არის დაწერილი. საკუთარი სახელების მართლწერის ერთგვარობაც კი ამ თხზულებაში დატული არ არის.

ამ ნაშრომის სხვადასხვა ნაწილის შინაარსიც ერთმანეთისაგან ღირსეებითაც განსხვავდება. ზოგი, მეტადრე XV საუკ. ამბების შემცველი ნაწილია, დიდი შეცდომებით არის სავსე, ზოგი-კი შედარებით უკეთესად არის მოთხრობილი. უეჭველია, ასეთ შემთხვევებში მოსაუბრობა ხანასათვის წყაროებას შედარებათს სიმცირე-სიუხვესა და ღირსებასაც მქონდა მნიშვნელობა, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ეს ამა-თუ იმ ნაწილის დამწერის ცოდნა-ნიჭზეც უნდა იყოს დამოკიდებული.

თუმცა „ახალი ქცის“ შემდგენელ „სწავლულ კაცთ“ ერთი ხელმძღვანელი და მეთაური, ეგნატაშვილი ბერი, ჰყოლიათ, მაგრამ, — ან ეგებები იპიტომ, რომ მას ისტორიაში სათანადო განსწავლულობა და ნიჭი ვერ აღმოაჩნდა, ანდა იქნებ რაკი ვახტანგ VI-ის მეფობაში დატრიალებულა დიდი პოლატიკური

უბედურების შედეგად, ეს ნაშრომი დაუმთავრებელი და განუხილველ-განუმართავი დარჩა: ვახტანგ მეფეს საქართველოთგან რუსეთში მოუხდა გახიზვნა და ამ საქმისათვის შეველა უკვე აღარ შეეძლო.

საფიქრებელია, რომ უკანასკნელი გარემოებავე უნდა ჰქონდეს ვახუშტისა ც ნაგულასხმევი, როდესაც „ახალი ქცის“ მისგან შემჩნეულ-აღნიშნული მრავალი „წინააღმდეგნი და უსწორებლობანი“ მას იმის შედეგად აქვს აღიარებული, რომ „თუმცა ეს ძეგლი (ვახტანგ მეფის) ბრძანებითა... არის“ დაწერილი, მაგრამ: „მას თვით არღარა განუხილავს ვითარება მიისი“-ო. ამ განცხადებითგან ჩანს, რომ „ახალი ქცა“ ამრიგადვე დაუმთავრებელი და გაუმართავი, ჰაზვლად დაწერილი სახით, ჰქონია ამ სახელოვან ქართველ ისტორიკოსსაც ხელთ, როდესაც ის თავის კრიტიკულს საისტორიო თხზულებას სწერდა.

„ახალი ქცის“ მრავალი ნაკლი უკვე ვახუშტ ბატონიშვილმა შეამჩნია და აღნიშნა, მაგრამ ამ ნაწარმოებს მისგან დასახელებულსა და შესწორებულს შეცდომებზე გაცილებით მეტიც მოეპოვება. გასაკვირველი არც არის: ოთხი საუკუნის პოლიტიკური თავგადასავლის ისტორიის აღდგენა საერთოდ ესლაც-კი ადვილს ამოცანას არ წარმოადგენს, მით უმეტეს საქართველოს თავგადასავლის, რომელსაც მტრების შემოსევის დროს წერილობითი ძეგლებისა და საბუთების მომეტებული ნაწილი დაედუბა. ასეთ გარემოებაში შეუძლებელია პირველ ცდას ბერია ნაკლი არ ჰქონოდა, მაგრამ ამ ძეგლას წესიერი შესწორება-გამართვისათვის რომ ვახტანგ VI-ეს დასცლოდა, უეჭველია, თუ ყველა არა, ზოგი უფრო ტლანქი შეცდომები მაინც თავიდან აცილებული იქნებოდა.

უნდა ითქვას, რომ ზემო აღნიშნულის გამომსახით, როგორც „ახალმა ქცა“-მ ჩვენამდის მოაღწია, საქართველოს ისტორიაში განუხსწავლელ მკითხველს ამ ძეგლის ცნობებით სარგებლობისას უაღრესი სიფრთხილე სჭირდება. შესაძლებელია გადაჭრით ამაზე მეტიც ითქვას: უკომენტარებოდ და თითოეული ცნობის მკაცრი კრიტიკული განხილვისა და აწონდაწონის გარეშე, ამ თხზულების მონათხრობის გამოყენება სახიფათოა.

რაკი „ახალი ქცის“ შინაარსის კრიტიკულ გარჩევას იმდენად დიდი ადგილი უნდა დაეთმოს, რომ ამ ძეგლის ტექსტთან ერთად მისი მოთავსება შეუძლებელია, ამიტომ ეს განხილვა ცალკე წიგნად მექნება გამოქვეყნებული, აქ-კი მხოლოდ ზოგადად უნდა იყოს ეგნატაშვილი ბერისა და „სწავლულ კაცთა“ ნაშრომის დირსება-ნაკლი აღნიშნული.

XIV—XVI ს.ს. ამბების მოთხრობა „ახალ ქცა“-ში უცხო საისტორიო თხზულებებითგან და ნაწილობრივ ქართული წყაროებისა და საბუთებითგან ამოღებული ცნობების მიხედვით არის შედგენილი. ბუნებრივია, რომ, ამ ხანის ქართული ისტორიული მასალების სიმცირის გამო, ეს ნაწილი დირსებით ამ თხზულებების ყველაზე მდარე გამოსულიყო და მის დამწერტ მრავალი შეცდომები შეჰპარვოდათ.

ლუარსაბ I-ის მეფობითგან მოყოლებული მოთხრობისათვის, სპარსულ და ქართულ წყაროებს გარდა, „ძველთა კაცთა“ ზეპირი გარდმოცემაც არის გამოყენებული (იხ. ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, 1940, გვ. 6, § 10). ეს გარემოება ამ ნაწილს

უფრო მეტ მნიშვნელობასაც ანიჭებს და უფრო საგულისხმო-
დაც ჰხდის, რათგან აქ მაშინდელი ამბების იმდროინდელი
ქართული პოლიტიკური აზროვნება-შეფასება
გვაქვს აღბეჭდილი.

„ახალი ქცის“ მთელი უკანასკნელი ნაწილი როს-
ტომის გამეფებითგან მოყოლებული ბოლომდე,
„სწავლულ კაცთა“ განცხადებით, „თუით თვალთა მნახველთა
და მისთა ომებთა შინა მყოფთა კაცთაგან“ ნაამბობის
თანახმად არის აღწერილი (ხე. ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება,
1940, გვ. 6, § 10). ამიტომაც ამ ძეგლის უკანასკნელი ნაწილი
ყველაზე მნიშვნელოვანად უნდა იქმნეს ცნობილი
იმავე მოსაზრებით, რომელიც ლუარსაბ I-ის დროისა და მერმინდელი ხანის
ამბების მონათხრობზე გვექონდა აღნიშნული.

ამ ორი უკანასკნელი ნაწილის ღირსება თავის დროზე ვახუშტსაც შე-
უგნია და მას თავის საისტორიო თხზულებაში „ახალს ქცა“-ში შეტანილი მოღვა-
წეთა და ვითარების ზოგადი დახასიათება და პოლიტიკური მსჯელობა არაერთგან
გამოუყენებია.

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ საქართველოს ისტორიოგრა-
ფიის შესწავლისათვისაც ზოგადად, მეტადრე XVI-
XVII ს.ს. ისტორიისათვის, ამ ძეგლს თავისი მნიშვნე-
ლობა ყოველთვის შეერჩება.

„ახალი ქცის“ ტექსტი, როგორც აღნიშნული გვექონდა, ორ
ხელნაწერში გვაქვს დაცული. ორივე საქ. სახ. მუზეუმის ხელნაწერთა გან-
ყოფილებას ეკუთვნის. ერთი მათგანი A (Q207), საქ. სახ. მუზეუმის ახალი ფონ-
დითგან, ერაჯ ჭალაშვილის ეულს ქცის ხელნაწერს წარმო-
ადგენს. ამ ხელნაწერს ყდა დაზიანებული აქვს: არც ყუა აქვს და ყდაც დაშლი-
ლია, ორივე, ყდის ზევეთიცა და ქვეითი ფიცარიც ხელნაწერს მოშორებული
აქვს. იგი ქალაღზეა დაწერილი, ქალაღის ზომა 30X19, ხოლო ნაწე-
რის 20X13 სანტ. უდრის. ტექსტი in folio არის ნაწერი და თითოეულ გვერდ-
ზე 16 სტრიქონია მოთავსებული. A ხელნაწერი სამი ნაწილისაგან შესდგება: თავი
და ბოლო 1731 წ. არის დაწერილი, შუა ნაწილი-კი ძველი ქცის ხელნაწერს წარ-
მოადგენს. ამ ნაწილს თავში 5 რვეული აკლია და მეექვსე რვეულით იწყება,
მისი ბოლო-კი 35-ე რვეულით თავდება და ბასილი ეზოს-მოძღვარისა-
გან დაწერილი თამარის მეფობის ისტორიის იმ ამბის მოთხრობაზე სწყდება,
სადაც რუკნადინის შემოსევისათვის მზადებაზეა საუბარი.

ქალაშვილისეული A ხელნაწერის ეს ძველი ქცის ტექსტი, როგორც უკვე
1923 წ. მოხსენებაში მქონდა აღნიშნული, პალეოგრაფიულად XVI—XVII ს.
ეკუთვნის. ხოლო თავში დანაკლისი 5 რვეული და ბოლოში დართული ნაწილი,
რომელსაც რვეულების რიცხვადნიშნულობა თავისი აქვს, სულ 42 რვეულს შეი-
ცავს, რომელთაგან უკანასკნელი რვეული დამთავრებული არ არის.

A ხელნაწერის დასაწყისი 5 რვეულისა და ბოლო 42 რვეულის გადამწერის
ვინაობაცა და გადაწერის დროც პირველ ფურცელზეა აღნიშნული. იქ სახელდობრ
სწერია: „ესე მე ერაჯ ჭალაშვილს დამიწერიდა ესე წიგ-
ნი და რუსულადაც დავსწერე ესე არს რომელი ითარ-
გმანება რუსულისა ენითა ღირს არ (sic) და ჭეშმარიტი

სწერია ეგე ქორონიკონი (sic): ჩღ-ლა: — თვესსა ივლისსა კთ; — ერაჯ ქალაშვილი დათუნას ძე არს“. ამას მისდევს ძველი რუსული დამწერლობით გამოყვანილი: „Герасим Давидиц Лесников я писал сей (sic) книга“. შემდეგ უკვე მერმინდელი მელნითა და ხელით სწერია: „В память Платону Иоселианин от Григорія Шадінова 21 мая 1871 года“.

ზემომოყვანილი უცილობლად მტკიცდება, რომ A ხელნაწერის დასაწყისი 5 რვეული 1731 წ. 29 ივლისს ყოფილა ერაჯ ქალაშვილისაგან გადაწერილი. ამ ხელნაწერის მესამე, „ახალი ქცის“ შემცველი, ნაწილის გადაწერის ვინაობისა და დროის განსაზღვრას ერთგვარად ის გარემოება აძნელებს, რომ, როგორც უკვე ჩემს წინასწარ მოხსენებაში მქონდა აღნიშნული, „უზარმაზარი ბოლოდანართი ერთი ხელით არ არის ნაწერი, არამედ სამი, სულ ცოტა ორი განსხვავებული ხელი მაინც გვხვდება. ერთი იწყება იქვე, სადაც ქცის ძველი ნაწილი სწყდება და ქცის გაგრძელების დასაწყისამდე, ანუ 24-ე რვეულის უკანასკნელ ფურცლამდე, მცირეოდენ, ალბათ შემთხვევითი მიზეზებით წარმოშობილ, განსხვავების გაოდა, ერთი, შედარებით შნოს მოკლებული, ხელით დაწერილად მოჩანს. შემდეგ, 24-ე რვეულის უკანასკნელი ფურცლის ზურგითგან მოყოლებული ხელი უფრო ლამაზი და ნაწერიც უკეთესი ხდება და ასე ამ ხელითაა 36-ე რვეულამდე დაწერილი. 36-ე რვეულითგან მოყოლებული ხელი კვლავ იცვლება და ნაწერიც უთანაბრად სულ უფრო და უფრო აჩქარებით, გაკრული ხელითა და უშნოდ არის გამოყვანილი 43-ე რვეულამდე, ანუ ქცის გაგრძელების ბოლომდე, შესაძლებელია ეს 36—43 რვეულების ხელი იმავე პირის ხელი იყოს, რომელმაც 25—35 რვეულები დასწერა, მხოლოდ ჩქარი და დაუდევარი წერის გამო იყოს დაუშნოვებული.

საბედნიეროდ ამ ხელნაწერის მესამე ნაწილის გადაამწერის ვინაობაზე მისი მესამე რვეულის უკანასკნელ გვერდზე ტექსტისავე ხელით წითურად რუსულადაცა ძველი დამწერლობით და ქართულადაც გამოყვანილი ცნობა მოგვეპოვება. იქ სწერია: „Господи, помилуй насъ: Господи, Иисусе: Христе Боже нашъ. Помилуй насъ: Герасимъ Давидицъ писалъ сей: книга: ესე წერილი რუსული ასო არს. მე ერაჯ ქალაშვილს დამწერია: ესე სწერია: Я Герасимъ Давидицъ писалъ сей книга: Лесников:“ მაშასადამე, ამ ხელნაწერის მესამე ნაწილიც, თუ მთლიანად პირადად მისგან არაა, მაინცდამაინც ერაჯ ქალაშვილის თაოსნობით ყოფილა იმავე 1731 წ. გადმოწერილი.

შემდეგ ეს A ხელნაწერი როგორღაც გიორგი შადინოვს ჩაპვარდნია ხელში დამას 1871 წ. 21 მაისს იგი პლატონ იოსელიანისათვის მიერთმევია სახსოვრად. როგორ აღმოჩნდა ამის შემდეგ ეს ხელნაწერი საქ. სახ. მუზეუმის წიგნსაცავში, სადაც პირველად ვნახე, გამორკვეული არ არის.

ამრიგად ირკვევა, რომ „ახალი ქცა“ ერაჯ ქალაშვილისეულს A ხელნაწერში ჩვენ ამ ძეგლის შედგენისათვის წლის შემდგომ შესრულებული გარდმონაწერის სახით გვქონია დაცული. ეს გარემოება ფრიად მნიშვნელოვანია და რაკი ეს ნაშრომი მხოლოდ ამ A ხელნაწერში გვაქვს თითქმის ბოლომდე შერჩენილი, ამიტომ მას ამჟამად ნუსხად ედენის ოდენი მნიშვნელობა ენიჭება, თუმცა იგი ნამდვილად გარდმონაწერს უნდა წარმოადგენდეს.

ბ ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი, რომელშიც აგრეთვე დაცულია „ახალი ქცა“, საქ. სახ. მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაშია დაცული № S/4730, რომელშიც შესულია ყოფ. წერა-კითხ. გამ. სახ. ფონდითგან. ეს ხელნაწერი მ. ჯანაშვილის 1906 წ. მწიგნობარ გივი მაისურაძისაგან შეუძენია. მისი აღწერილობა და „ახალი ქცის“ იქ შერჩენილი ტექსტი მ. ჯანაშვილმა 1907 წ. თავის „ნაშრომი“-ს I წიგნში დაბეჭდა. ხელნაწერი ქალაღღზეა in folio დაწერილი. მისი ზომა $30 \times 19 \frac{1}{2}$ სანტ. უდრის, ნაწერისა-კი $21 \frac{1}{2} \times 13 \frac{1}{2}$ სანტ., თითოეულ გვერდზე 16 სტრიქონია. როგორც მ. ჯანაშვილსაც ჰქონდა აღნიშნული, ამ ხელნაწერსაც თავი და ბოლო აკლია. ამჟამად მხოლოდ 412 გვერდია შერჩენილი, თავდაპირველად-კი „დაახლოვებით უნდა 600-მდე ფურცელი“ ყოფილიყო.

ხელნაწერი გადაწერილია, მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ს დახასიათებით, „მეტად ლამაზ მხედრულით, მაგრამ სამნაირ ხელით: 376 ფურცლამდე უწერია ერთ კაცს, 410 ფურცლამდე მეორეს და დანაშთენი ორი ფურცელი მესამეს“. აქა-იქ სათაურები და სახელები წითურად არის დაწერილი (იხ. მ. ჯანაშვილის „ნაშრომის“ გვ. 12).

ბ ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი ს შინაარსიც ორ მთავარ ნაწილად იყოფა: პირველი ნაწილი ძველი ქცის აქა-იქ შემოკლებულ-შეესებულს ტექსტს შეიცავს თავითგან გიორგი ბრწყინვალის დასასრულამდე. ხოლო მეორე ნაწილი, რომელიც იწყება 373 v გვერდითგან, ე გ ნ ა ტ ა შ ვ ი ლ ი ბ ე რ ი ს „ახალ ქცა“-ს შეიცავს. სამუხებაროდ ხელნაწერს 410 v გვერდის შემდეგ რვეულები და ფურცლები აკლია და 1543—1696 წ. წ. საქართველოს მთელი თავგადასავლის შემცველი ტექსტი დაკარგულია. ბოლოში შერჩენილია კიდევ მხოლოდ B-ს 411 და 412 ფურცლები.

უეჭველია, ბ ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ი ს თავისა და ბოლოს დაზიანებულობის გამო, მისი დაწერილობის თარიღი არ ვიცით, მაგრამ მაინც ცხადია, რომ იგი XVIII ს. შუა წლებში, მაინცდამაინც სამოცდაათიან წლებამდე უნდა იყოს გადაწერილი, რათგან იქ რამდენიმე ადგილას კიდევებზე (იხ. ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, 1940) უცნობ პირს 1779 წ. თავისი კრიტიკული შენიშვნები დაურთავს.

„ახალი ქცის“ ტექსტი ამ ორი A და B ხელნაწერების მიხედვით არის აქ დაბეჭდილი იმავე სახით, როგორც დედანშია დაცული. მხოლოდ მისი სარგებლობის გასაადვილებლად მოთხრობა თავებად მაქვს დაყოფილი, მაგრამ ისე-კი, რომ ახალი თავის დასაწყის სიტყვას შავად დაბეჭდილი რიცხვი უზის წინ. მოთხრობის ერთმანერთზე ხლართვით გადამბულობის გამო, თავების მუხლებად დაყოფვა ძნელი იყო და ამიტომ თავები მთლიანად არის დატოვებული და თითოეულ გვერდზე მხოლოდ სტრიქონების სათვალავებია აღნიშნული.

„ახალი ქცის“ ენა XVIII ს. სამწერლობო ენის ნორმებს-კი არ მისდევს, არამედ ქართლურ-კახურ სასაუბრო კილოს ანარეკლს წარმოადგენს. ეს გარემოება უეჭველია იმით აიხსნება, რომ მისი შემდგენელი ამერელი იყვნენ და ეს ძველი დაუმთავრებელი და ენის მხრითაც გაუმართავი დარჩა. მის შემდგენელთა სიმრავლის გამო, ცალკეული სიტყვებისა და სახელ-ღვვარების დაწერილობის ერთგვარობაც-კი არ არის დაცული, მაგ.: შ ა ჰ თ ა მ ა ზ ი ს სახელი ასეც სწერია, მაგრამ ზოგან შ ა ჰ ს თ ა მ ა ზ -ადაც (იხ. გვ. 74₂₈, 75₁₋₂, 3-7, 19).

20—76₇, 15 17—85₂₄₋₂₅ და სხვაგან) და შ ა ს თ ა მ ა ზ -ადაც (გვ. 74₃₀—76₃₈—77₁, 10,—78₃, 19, 27, 33 და სხვაგან). აქ ჰს და ს ბგერა ისეთივე ბგერა უნდა იყოს, რომელიც თანამედროვე ქართლურ-კახურ მდაბიო ხალხურ მეტყველებშიც ისმის და ჰ-სა და ს-ს შუალედს თანხმოდანს წარმოადგენს (იხ. ვ. თ. ო. ფ. უ. რ. ი. ა. ს. „ქართლური“: კრებულში „არილი“, გვ. 129—130 და არნ. ჩიქობავას „ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი“: ტფ. უნივ. მოამბე, VII, 200 და მისივე „გარე-კახეთი დიალექტოლოგიურად“: კრებულში „არილი“, გვ. 66—67).

აღსანიშნავია აგრეთვე დამახასიათებელი მოვლენა, რომ ვ-ს მაგიერ უ სწე-რია და, ისმოდა ამ ხანაშიც, მაგ. თ უ ი ს ი, თ უ ი თ ც ა, ბ ე უ რ ი, ს ი ტ ყ-უ ა, ძ ლ ე უ ა, ლ ე უ ა ნ და სხვ. აკად. გ ვ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერებით მტკიცდება, რომ ასეთი ბგერითი მოვლენა საქართველოში მაშინ უცხოელისათვისაც კი მკაფიოდ საგრძნობი ყოფილა, მაგ. ექუსი Ekusi, თექსუმეტი Teksumeti, წუფერი Zueri, ძუალი Tsua'i, ფეტუი Pelui, კუერცხი Kuerzchi და სხვ. (იხ. Reisen II, 496—500 და შემდეგი).

ქართლურ-კახური დიალექტოლოგიური თვისებები მოთხრობის ენას სხვაც არა ერთი ემჩნევა, მაგრამ ამაზე შემდეგს წიგნში გვექნება საუბარი.

რაკი „ახალი ქცა“ დაუმთავრებელი და გაუმართავი დარჩა და A ხელნაწერი ნუსხა-დღენად არის ქცეული, ამ ძეგლის გამომცემელს უფლება არა ჰქონდა ამ ნაშრომის ენის გასწორება და გამართვა და ე წ ყ ო. მისი მოვალეობა იყო ამ კოლექტიური ნაწარმოების კარგი და უარყოფითი თვისებები ისევე დაეცვა, როგორც ხელნაწერშია აღბეჭდილი: ეს ისტორიკოსის საშუალებას მისცემს ამ საისტორიო ძეგლის გაჩენის პროცესს უფრო ღრმად ჩაუკვირდეს, ენათმეცნიერს-კი XVIII ს. ქართულის საყურადღებო დიალექტოლოგიურს საკვლევო მასალას მიაწვდის. ამიტომაც ამ გამოცემაში დედნის დაწერილობა მხოლოდ იქ არის აღუნიშნავად შესწორებული, სადაც ცხადი წერითი შეცდომა იყო და ასეთ შემთხვევებსაც აქვე აღვნიშნავ. ამ შეცდომათაგან ნაწილი წერითი შეცდომებია, როცა ერთი ასოს მაგიერ მეორე ასოა, ანდა ასოა გამოტოვებული, ან ზედმეტია, — ნაწილი-კი მეხსიერებითია — ასოთა ადგილგადასმულობითი, მრჩობლ-დაწერილობითი ანდა მხოლოდ აწერილობითი შეცდომებია³⁰.

წერითი შეცდომები:
A-ში

გვ. 55 ₁	ვიღე
74 ₁₄ და 195 ₁₅	ჭარა
86 ₁₀	თოლუას
91 ₁₀	ჰუჟეობდენ
94 ₂₈	შეიქნენ
103 ₁₄	წვანელი
109 ₁₈	ქეთვან
122 ₂₉ —123 ₁	ნივცემთო
126 ₁₄	უქან და მოვიდა
177 ₁	მადამდი
179 ₃	გარა
182 ₆	ციხისა

მეხსიერებითი შეცდომები:
A-ში

გვ. 69 ₂₂	დადიამნა
110 ₄	ერთსა bis
155 ₁₂	თავი bis
152 ₃	და დასთმო
156 ₄	შაბა და ხან
160 ₂₄	იოთამ
177 ₂₂	ესე bis
181 ₃	წარხვალ
181 ₃₁	როსტომ მეფისა როსტომის
182 ₁₉₋₂₀	ეგრეთვე იყოლიეს მუტ-რიბნი და მრავალნი მკე-ვალნი მათუა ეგრეთვე იყოლიეს

წერითი შეცდომები:		მეხსიერებითი შეცდომები:	
188 ₁₇	გონებისაებრ	188 ₁₅	„ძისა ვახტანგისა, თეიმურაზის“ შემდეგ გადაშ-
189 ₂₀	ვანეთესა განსუიღვა		წერს გამორჩენია „ძი-
192 ₂₇	გატეხილ კილი		სა“, რაც ირკვევა გვ.
200 ₄	ზაალა		170 ₁₅ -თან შედარებით.
201 ₁₈	რიმის		
210 ₁₃	რ ამათ		
210 ₂₃₋₂₈	ია-რალისა		

„ახალი ქ-ცის“ ამ გამოცემას დართული აქვს გეოგრაფიულ-ტომობრივი და პირთა სახელების საძიებლები, რომელნიც მეცნ. აკადემიის საქართველოს ფილიალის ენის, ისტორიისა და მატერ. კულტურის აკად. ნ. მარჩის სახელობის ინსტიტუტის უმცროსმა მეცნიერმა მუშაკმა მიხ. კ ა ხ ა ძ ე მ შეადგინა. მ ე ო რ ე მათგანი, მისი მეტისმეტი სირთულის გამო, თავითგან ბოლომდე პირადად მაქვს შემოწმებული და შესწორებული.

ამ გამოცემას კომენტარებთან ერთად უნდა ამ ძეგლის ლექსიკონიც ჰქონოდა დართული, მაგრამ, მისი სიდიდის გამო, აქ ვერ მოთავსდა, არამედ კომენტარებთან ერთად, ცალკე წიგნად დაიბეჭდება.

ამ ძეგლის გადმონაწერი ტექსტი ბეჭდვის წინ დედნებს მ. კ ა ხ ა ძ ე მ შეადარა, რომელმაც ამასთანავე კორექტურების გასწორების და საძიებლების შედგენის ტვირთიც იკისრა. ყველა ამისთვის მ. კ ა ხ ა ძ ე ს დიდ მადლობას უუძღვნის. ასევე დავალებული ვარ მეცნ. აკად. საქართველოს ფილიალის გამომცემლობის ტექნიკური რედაქტორის შალვა ჰ უ მ ბ ზ რ ი ძ ი ს ა გ ა ნ, რომელმაც ამ გამოცემის ღირსებას დიდად შეუწყო ხელი, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებ⁴⁰.

ДРЕВНЕГРУЗИНСКАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Древнегрузинская историческая литература возникла из мартирологий и агиографий; это видно даже на том термине „цхоробай“ (жизнеописание), который в древности употреблялся для обозначения исторического произведения как церковного, так и светского содержания. Из множества мартирологических памятников древнейшим пока должно считаться „Мученичество святой Шушаники“, написанное духовником её и очевидцем событий в конце V в; оно содержит в себе много интересных данных о тогдашней политической и частной жизни, о церковной организации и религиозности мирян в Грузии. В конце VI ст. составлено „Мученичество Евстафия Мцхетского“ автором-современником, полное важных сведений об административных и судебных учреждениях того времени в Грузии, о миссионерской деятельности грузинской церкви и о книгах Ветхого и Нового Завета, принятых в ней. К древнейшему периоду относится „Мученичество 9 отроков колайских“. Позднее, в IX—XI вв. древние мартирологические и агиографические произведения подвергались основательной редакционной переработке, и благодаря этому многие первоначальные редакции памятников утерялись, вторые же редакции почти всегда лишены содержательности, но зато заполнены теологическими рассуждениями и описаниями чудес; поэтому, историческое значение и ценность их весьма невелика. Во второй редакции дошли жития 13 сирийских отцов — св. Арчила и др. Первый мартирологический памятник, кроме обычной задачи описания мученических актов, имеющий определенную тенденцию, — это „Житие и мученичество св. Або Тифлисского“. Автор этого исторического произведения, живший в VIII в., занят не только изложением подвигов Або Тифлисского, но и характеристикой политического, экономического и религиозного состояния Г. в эту эпоху, а также пропагандой религиозно-националистических идей для усиления культа национальных святых. Монашеское движение с его плодотворной строительной, колонизаторской и литературно-научной деятельностью также нашло отражение в церковно-исторической литературе: это жизнеописания ктиторов монастырей и выдающихся подвижников. Наилучшим и древнейшим памятником этого рода является „Житие Григория I Хандзтийского“. Это обширное по размерам и по количеству описываемых деятелей произведение открывает перед нами жизнь Кларджетии во всем её разнообразии, в нем целая галерея лиц самого различного сословного, обще-

ственного и религиозного состояния, представители духовенства и административных чинов, феодалов и простых сельчан. Этот ценный исторический памятник был написан в 951 году Георгием Мерчулом, а вскоре после этого было прибавлено описание чудес. Труд Георгия Мерчула выполнен превосходно, это — вполне достоверный памятник, написанный к тому же необыкновенно красивым поэтическим языком. Значительно уступает ему по размерам, да и по содержательности ктиторское „Житие Серапиона Зарэмского“, богатое все же историческими сведениями и описаниями духовных и светских деятелей. Сохранившееся ж. Серапиона дошло до нас во вторичной редакции X в. Религиозные соборы и диспуты между армянами и грузинами, не прекращавшиеся и после церковного разрыва, создали потребность в историко-апологетических произведениях, которые бы выяснили время, причину и обстоятельства церковного разрыва, а также, когда и кем было насаждено в стране христианство. На первый вопрос дает ответ произведение Арсения Католикоса: „О разделении церквей грузинской и армянской“. Апологетические цели у автора, конечно, как всегда бывает в подобных случаях, преобладают и труд его важен не столько для изучения эпохи разделения, сколько для последующей. Ответом на второй вопрос является „Житие св. Нины“ в шатбердской редакции, относящееся к IX—X вв., — произведение псевдоэпиграфическое и для эпохи обращения Г. в христианство дающее весьма мало реальных сведений, но важное для изучения религиозно-националистических течений в VII—X вв.

С IX века начинается оживление и светской исторической литературы, более древние памятники которой до наших дней не дошли. Поэтому, самым ранним пока является хроника „Мокцевай Картлисай“ (обращение Г.). Автор хроники имел под рукой для истории V—VII вв. древние и содержательные исторические памятники. История Грузии в этом произведении начинается с мнимого похода Александра Македонского на Кавказ, а все изложение носит конспективный характер и не отличается особенной достоверностью, хотя в отдельных случаях и в ней имеются весьма ценные данные. Около 992 г. было написано также ныне утерянное сочинение „Цховребай Абхазтай“ (жизнь или история абхазов), которое принадлежит перу царя Баграта III и включает в себе историю 22 царей. Тао-Кларджетские Багратиды имеют также своего историка Сумбата, сына Давида, жившего в XI в. и стоявшего с этим родом в близких отношениях. Автор выводит грузинских Багратидов от иудейского царя Давида, указывает, когда и как они очутились в Грузии, и описывает историю их постепенного возвышения и властвования. Несомненно, в его руках должна была быть фамильная хроника Багратидов с массой точных хронологических данных; и в этом заключается исключительная ценность этой хроники. В эпоху наивысшего расцвета грузинской государственности начальная история Грузии так, как она изложена в хронике „Мокцевай Картлисай“, не мог-

ла уже, конечно, удовлетворять, и новым, более глубоким, запросам должно было отвечать произведение Леонтия Мровели: „Жизнеописание грузинских царей и первых патриархов и племен“. Автор начинает историю уже с Ноя; задачей его было написать родную историю с древнейших времен и вместе с тем установить, когда и как произошел грузинский народ, появились грузинский язык и письменность, возникло социальное и сословное неравенство и государственная организация. Взгляды Леонтия Мровели интересны лишь для характеристики научных теорий и общественных течений XI в., когда он должен был жить.

Во второй половине XI века написана Джуаншером история царствования Вахтанга Горгасала и его родителей и наследников, именуемая „Жизнь царя царей Вахтанга“. Автор не имел достоверных источников по описываемой эпохе, и изложение его в большинстве случаев смахивает скорее на героический эпос, чем на историческое произведение; таковой характер повествования проистекает, быть может, от влияния на историка народных преданий о каком-то витязе или полубоге. Значительно более высокого уровня достигла грузинская историческая литература в XI—XII вв. Среди произведений этого времени выделяется своими достоинствами сочинение Георгия Мтацмидели: „Ж. св. Иоанна и Евфимия“, ктиторов Иверской лавры на Афоне, заключающее в себе историю грузинского монастыря на св. горе со времени его возникновения до эпохи современной автору. Георгий Мтацмидели во введении к своему труду подробно указывает те источники, которые послужили ему материалом; редко можно встретить историческое сочинение средневековья, столь богатое по разнообразному содержанию и столь достоверное и точное по сообщаемым сведениям. Превосходное историческое произведение и „Житие Георгия Мтацмидели“, написанное его учеником и последователем Георгием Младшим; оно содержит массу самых разнообразных сведений о грузинах как на родине, так и в Иерусалиме, Антиохии и на Афоне, как относительно церкви, так и о мирянах и мирских событиях. Во второй половине XI в. жил также знаменитый грузинский ученый, филолог и философ Ефрем Мцирэ (Младший), перу которого принадлежат капитальнейшие переводные, редакторские и ценные комментаторские труды. Он написал также историческое исследование о начальной истории и основных вопросах грузинской церкви, основанное исключительно на греческих источниках, которые он цитирует с большой точностью. Труды этого автора имели большое влияние на младшие поколения историков. К XI веку относится, наконец, и историческое сочинение, обнимающее события от VIII в. до XI в., середины царствования Георгия II. Теперь оно без заглавия, но, кажется, называлось „Цхорейбаи Картлисай“ или „Матнанэй Картлисай“ (Жизнь или Летопись Картли). Автор описывает политическую и социальную историю Грузии очень содержательно и интересно, несмотря на классический лаконизм его изложения. Он пользовался хорошими источни-

ками, некоторые из которых у него и названы. Между 1121—1127 гг. написана „Жизнь царя царей Давида“, посвященная истории царствования Давида Строптеля. Имя автора утеряно; он был близок к царю, сопровождал его всюду и разделял взгляды своего государя на внутреннюю и внешнюю политику; с особой любовью говорит он об умственной жизни и духовных запросах царя, о его культурной деятельности и социальных планах. Следующее крупное историческое произведение посвящено времени царицы Тамары. Автор начинает свою „Историю“ (как он первый из грузинских историков называет свой труд) с царствования Георгия III и только потом переходит к подробному описанию эпохи Тамары. Первую часть своего произведения он написал на 18 году царствования царицы Тамары. Он проявляет большую и разностороннюю начитанность, исключительное знание древнегреческой светской поэзии и произведений восточных авторов и широко охватывает жизнь описываемой эпохи. Автор заслуживает доверия, несмотря на исключительную для грузинского историка любовь к витиеватости. Из произведений монгольской эпохи уцелело лишь одно историческое сочинение, заглавие и имя автора которого утеряны. Оно начинается историей Георгия Лаши и идет непрерывно до начала царствования Георгия V Блистательного. Автор жил, видимо, в эпоху Георгия V или его ближайших наследников (XIV в.) и первоначально намеревался описать царствование и Георгия V, но в сохранившейся рукописи этой части не имеется. Он пользовался хорошими источниками и знал много иностранных языков, между ними уйгурский, монгольский и персидский. Произведение его содержит, между прочим, много ценных сведений о государственных учреждениях и экономическом положении Грузии в эпоху монгольского господства. К тому же он является удивительно беспристрастным историком. В последующие века ясно заметно падение исторической литературы, начавшееся уже в эпоху монголов: место исторических сочинений занимают хроники. Из хроник XVI столетия сохранилась в дефектном виде „Хроника месхийской псалтыри“, охватывающая в дошедшем до нас виде события 1561—1587 г.г., касающиеся по большей части области Самцхе. Автор хроники был членом владетельного рода этой области, нередко сам непосредственным участником описываемых им событий. „Гелатская Хроника“ излагала 100-летнюю историю преимущественно Западной Грузии; оригинал ее теперь считается утерянным, но текст сохранился во „2-м продолжении „Картлис Цховреба“ и в т. н. „Chronique paris“. Автор, видимо, был близким лицом гелатского архиепископа.

С конца XVII века грузинская историческая литература возрождается. Пионером в этом отношении пока, по-видимому, нужно считать Парсадана Горгиджанидзе, который в 1696 году написал большое историческое произведение, начинающееся с момента обращения Грузии в христианство и доведенное автором до своего времени. Но в первой своей части (V—XII в.в.) эта история изложена на основании совершенно невежествен-

ных, вероятно устных, преданий и носит прямо комичный характер; автор, видимо, не имел и понятия о тех превосходных исторических произведениях VII—XII в. в., о которых речь была выше. События XII—XIV в.в. излагаются Парсаданом Горгиджанидзе по историкам Тамары и монгольской эпохи, и в этом отношении ничего нового не сообщается. Только история походов Тимура в Грузию и эпохи владычества повелителей Ирана в XVI—XVII ст. написана по совершенно новым материалам, по персидским историческим сочинениям. События с 1636 года автор описывает уже как современник, и эта часть труда дает много важных сведений. Вахтанг VI созвал комиссию историков и им поручил восполнить тот пробел, который существовал в грузинской исторической литературе о событиях XIV—XVII вв. Комиссия должна была собрать существующие раньше грузинские исторические произведения, написать по архивным материалам прагматическое изложение событий XIV—XVII вв. и выяснить некоторые спорные вопросы по истории Грузии этой эпохи. Это и было выполнено. Колоссальная трудность возложенной задачи оказалась, конечно, не под силу членам этой комиссии, и труд их далеко не безупречен, и, тем не менее, он имел громадное влияние на последующие поколения, способствовал усвоению родной истории, а также оживлению и расцвету исторической литературы. Работа комиссии вызвала блестящую критику, подкрепленную документальными данными, выдающегося ученого—царевича Вахуштия, который вслед за критическим разбором дал очень важное исследование по исторической географии Грузии и ценную историю Грузии XIV—XVII в.в. Сехния Чхендзе принадлежит сочинение „Цховреба мепета“ (жизнь царей), содержащее изложение истории 1653—1739 г.г. Оно имеет характер хроники и касается исключительно политической истории, но в этой области может быть признано надежным источником. Наилучшим историческим произведением XVIII века, несомненно, является обширное сочинение Папуны Орбелиани, излагающее историю Восточной Грузии за 1739—1759 г.г.; оно охватывает полную революций и важных событий жизнь эпохи во всем ее многообразии: автора, кроме фактов политического характера, интересуют экономическое и финансовое положение народа, как и культурные, национальные и общественные течения в родном государстве. П. Орбелиани—умный и прозорливый историк, глубоко вникающий в суть событий; свое сочинение он снабдил массой точных хронологических данных. Приблизительно около 60-х годов XVIII ст. под влиянием критики царевича Вахушти была составлена сводная хроника из различных летописных памятников, причем на этот раз были сделаны точные выписки из источников, некоторые из которых теперь считаются утерянными. И в этом заключается ценность этого труда, носящего наименование „Продолжение Картлис Цховреба“. Неизвестный автор этой компиляции проявил большую точность в excerptах из использованных им хроник. Царствованию Ираклия II, именно фактам 1722—1780 г.г., посвящено произведение „История царствования

Ираклия II», автор которого Оман Херхеулидзе. Сочинение его не отличается большими достоинствами и содержательностью. Труд Николая Дадиани «История Грузии», охватывающий историю Грузии с древнейших времен до 1823 г., в первых двух своих частях до начала царствования царя имеретинского Соломона I скомпилирован из «Картлис цховреба» и произведений Вахуштия, но в последней части, от Соломона I до 1823 г., он, как современник, а нередко и как участник событий, сообщает много ценных сведений, особенно по истории Западной Грузии. Наконец анонимная хроника о событиях 1744—1840 гг., приписываемая царевичам Давиду, Баграту Георгиевичам и др., в большей своей части компиляция, да и в тех местах, где авторы пишут как современники, сведения даются довольно-таки бессодержательные и поверхностные, но не лишённые значения для истории XVIII—XIX ст. Общий обзор грузинской исторической литературы см. И. Джавахишвили, «Задачи и методы истории», т. I, «Древнегрузинские историки» (по груз; печатается)⁴¹.

ОБ ОДНОМ АНОНИМНОМ ГРУЗИНСКОМ ИСТОРИКЕ XIV ВЕКА

Кн. И. А. ДЖАВАХИШВИЛИ

(Представлено академиком С. Ф. Ольденбургем в заседании отделения Исторических наук и Филслогии 22 марта 1917 года)

В произведении одного грузинского историка XIV века имеются любопытные сведения о монголах XIII века и транскрипция грузинскими буквами нескольких монгольских слов и выражений. Так как грузинский алфавит, как известно, располагает большим обилем знаков для точной передачи различных оттенков согласных, то мне казалось, что эти записи в труде грузинского историка могли представить известный интерес и для лингвистов-монголоведов. Сообщенные мной данные заинтересовали Б. Я. Владимирцова, который охотно взялся за их изучение.*

Считаю долгом принести искреннюю благодарность за это Б. Я. Владимирцову, так как благодаря его работе выяснится также вопрос о степени точности и правильности записей грузинского историка, что меня лично, как грузиноведа, интересовало главным образом с точки зрения всестороннего выяснения исторической достоверности произведения грузинского автора.

Грузинский анонимный историк, сохранивший нам эти интересные сведения о монголах, жил в XIV веке. Труд его обнимает большой период времени, захватывая историю царствования от Гиоргия-Лаши, кончая Георгием V Блистательным, младшим современником которого и должен быть наш автор. Детальное исследование его произведения вошло в мою монографию „Задачи, источники и методы истории... кн. I. Древнегрузинская историческая литература (V—XVIII вв.)“, вышедшую в 1916 году в г. Тифлисе на грузинском языке**. Нашему историку посвящены специально стр. 193—213 названного труда. Здесь будет дано краткое резюме тех выводов, к которым можно было прийти последательного анализа произведения интересующего нас историка, и лишь в той

* См. „Известия Российской Академии Наук“, Петроград, 1917, VI серия, № 17, стр. 1887—1501.

** ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა, I, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V—XVIII სს.).

мере, в какой это необходимо для общей оценки сообщаемых автором монгольских языковых материалов.

Обширный труд грузинского автора описывает историю Грузии преимущественно в эпоху монгольского владычества, в XIII веке, и только начало его произведения, касающееся первых годов царствования Георгия-Лаши, относится к домонгольскому периоду. Историческое повествование не ограничивается у него только политическими событиями, а широко захватывает жизнь родной страны во всем ее многообразии: в его труде имеются ценные сведения и о государственно-правовом положении Грузии во время монгольского ига, и о финансовой податной системе, введенной монголами в подвластных странах, и о переписях, народных и податных, того времени, о пагубных последствиях этой податной политики, о постепенном уменьшении населения Грузии, как результате монгольского владычества, и об отношении между светской и духовной властями в Грузии, и о возникшем между ними на экономической почве остром конфликте и о многом другом.

Как уже было указано, наш историк не забывает попутно сообщать краткие, но любопытные сведения и о монголах, их происхождении, верованиях, быте, обычаях и правовой организации. В отличие от многих других историков этой эпохи, рисующих монголов в самых мрачных и непривлекательных красках, наш автор проявляет большое беспристрастие к ним (так же как и к султану Джалал Эддину) и воздает должное за некоторые похвальные черты их личного характера, хотя ему, как это можно усмотреть и из вышеизложенного, отлично было известно о неисчислимом вреде и ужасном разорении, которое явилось следствием монгольского владычества в Грузии. Оканчивая свое описание некрасивого наружного вида тогдашних монголов, наш автор высказывает следующую характерную мысль: „Монголы были удивительными людьми, так как по внешнему виду (букв. как увидишь) их можно было принять за гупцов. Между тем среди них обретались всяческие мудрости и всякий разум. Малоречивость была ими усвоена (как похвальное качество), а лживого слова вовсе уж не было среди них. Нелицеприятны были они и пред большим, и пред малым, особенно же в суде (соб. в судах). Ибо благие законы имелись у них, установленные Чингисханом“ (стр. 549)*.

Труд нашего автора дошел до нас в дефектном виде, так как либо при внесении его между 1500—1638 гг. в летописный сборник „Картлис-Цховреба“, либо же, вероятнее, еще раньше, начало этого произведения было откинута. Тогда же, видимо, утерялось и имя автора. Рукописей, где бы этот труд имелся в первоначальном виде, пока не известно, но еще

* Страницы всюду указывают на издание Е. С. Такайшвили „Картлис-Цховреба“, рукопись царицы Марии.

в 1696 году грузинский историк П. Горгиджанидзе имел это произведение в том состоянии, в каком оно было до внесения в летописный сборник „Картлис-Цховреба“. В данный момент оно доступно нам только в том виде, в каком оно сохранилось в указанном летописном сборнике по рукописи 1638—1656 гг. царицы Марии, по редакции царя Вахтанга VI, рукописи царевича Теймураза и др. А во всех этих рукописях в произведении нашего автора не хватает и конца. Кроме того, и текст в древнейшей рукописи (царицы Марии), либо благодаря плохому оригиналу, либо по вине самого переписчика, сильно искажен. По счастью, рукописи Вахтанговской редакции и Теймуразовская дают возможность исправить большинство искажений.

Так как даже в уцелевшей части труд нашего автора содержит в себе историю Грузии за сто лет, именно за XIII век, и представляет из себя 209 страниц рукописного текста большого формата, то вполне понятно, что при составлении своего произведения он должен был располагать не одним и не двумя источниками. В нескольких местах они у нашего автора и названы, но, очевидно, далеко не все. Детальный анализ дает возможность выделить еще некоторые из них. Однако ввиду того, что редакторская работа нашего автора над ходом изложения даже использованных источников все же чувствуется, не всегда еще можно с полной уверенностью сказать, где передан только текст первоисточника и где нужно видеть редакционные изменения автора.

Это особенно важно было для оценки данных, сообщаемых нашим источником, о монгольских словах и выражениях. Для меня тут даже и то еще не совсем ясно, принадлежат ли эти сведения нашему автору или его грузинскому источнику. Склонен думать, что второе предположение вернее и что в его произведении сохранены данные одного, а то даже двух грузинских источников. Поэтому-то и трудно решиться датировать точно время этих грузинских транскрипций монгольских слов и выражений и установить, нужно ли их относить к XIII веку или же к XIV веку, когда жил и писал свой труд наш автор.

Можно лишь с уверенностью сказать, что автором этих сведений был грузин: помимо других доводов в этом убеждает и то обстоятельство, что для уяснения сущности монгольского звериного цикла указываются параллели из области грузинского летосчисления—„кроникона“. Нужно также думать, что автор этих сведений о монгольских названиях годов звериного цикла и других языковых данных должен был знать и монгольскую грамоту. Такое заключение невольно напрашивается после слов автора о простоте монгольских письмен, именно что их „легко изучить и уразуметь“.

Как было уже указано, исторический труд грузинского автора в некоторых местах подвергся большим искажениям даже в основном, грузинском тексте. Тем более естественно ожидать со стороны переписчиков ошибок, когда им приходилось писать слова столь чуждого и непонятно-

го им языка, как монгольский. Обилие разночтений к ним, встречающихся в различных рукописях, подтверждает это наблюдение и ясно указывает на то, что переписчикам именно тут труднее всего было передавать текст оригинала.

В заключение следует указать, что поправки, внесение которых в грузинскую транскрипцию монгольских слов признает необходимым Б. Я. Владимирцов, могут быть легко оправданы и с точки зрения грузинской графики. Особенно это можно сказать о случае смешения „н“ с „р“, когда вместо „евданчи“ стоит „евдарчи“. В грузинском письме церковным алфавитом такая ошибка у переписчиков обыкновенное явление. Равным образом, ошибкой же переписчика на графической почве должно быть признано смешение „р“ с „л“, когда монгольское название зонтоносца передано в виде „сукулчи“ вм. „сукурчи“. Правильность такого исправления и очевидность тут описки со стороны переписчика доказывает также приводимая в этом отрывке форма монгольского названия зонта, которая пишется вполне правильно, с „р“ — „сукур“. Реже встречается смешение „н“ с „л“: „луил“ вм. „луин“, „мобил“ вм. „мобин“, но в сильно пострадавшем тексте, особенно в начертаниях негрузинских слов, и такие описки возможны. Кроме того, вероятно, чуть действовала и мнемоническая ошибка, объясняемая обычным в грузинском фонетическим изменением „н“ в „л“⁴².

რ ე ნ ი შ ვ ნ ე ბ ი

ივ. ჯავახიშვილის „თხზულებათა“ VIII ტომის „შენიშვნები“ მიზნად იწახავს დანტერესებულ ბირებსა და მკითხველ საზოგადოებას მიაწოდოს ცნობები ავტორის მიერ განხილულ საისტორიო თხზულებათა გამოცემებისა და არსებული თარგმანების შესახებ. აქვე მითითებულია ის ძირითადი შრომები, რომელნიც ტომში შესულ საისტორიო თხზულებათა შესწავლისადმია მიძღვნილი.

ივ. ჯავახიშვილის მიერ განხილულ რიგ საისტორიო თხზულებათა მნიშვნელობის, მათი ავტორების ვინაობის, ამ თხზულებათა დაწერის თარიღის და სხვა საკითხებზე სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. „შენიშვნებში“ ამ განსხვავებულ თვალსაზრისებზე მსჯელობის ადგილი არ არის, მაგრამ დანტერესებულ მკითხველს მათი გაცნობა „შენიშვნებში“ მითითებულ გამოკვლევებში შეუძლია.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ 1949 წ. გამოვიდა პროფ. ლეონ მელიქსეთ-ბეგის „საქართველოს ისტორიის წერილობითი წყაროების პუბლიკაციები“, (კატალოგი, I), ჩვენ მთლიანად გადმოვიტანეთ მელიქსეთ-ბეგისეული „კატალოგიდან“ მონაცემები აქ წარმოდგენილ საისტორიო თხზულებებზე და დავუმატეთ მას ამ „კატალოგის“ შემდეგდროინდელი უძმავერსი გამოცემები, თარგმანები და გამოკვლევები.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ჩვენ შევეცადეთ მიგვეწოდებინა მკითხველისათვის ცნობები ტომში განხილულ თხზულებათა გამოცემებზე, თარგმანებზე და აგრეთვე მათ შესახებ არსებულ ძირითად სამეცნიერო ლიტერატურაზე. ეს ცნობები ალბათ არ იქნება დაზღვეული ხარვეზებისაგან, (და მათი მიზანი არც არის ბიბლიოგრაფიული სისრულე), მაგრამ რაც არის აქ წარმოდგენილი, ვფიქრობთ საშუალებას იძლევა შევიქმნათ მეტ-ნაკლებად სრული წარმოდგენა იმის შესახებ, თუ ივ. ჯავახიშვილის შემდეგ რა გავითდა ჩვენში საქართველოს ისტორიის ძირითადი წერილობითი წყაროების შესწავლის მიზნით.

1. გამოცემები ქართული ტექსტისა: ა) ვრცელი რედაქციისა — მ. ს ა ბ ი ნ ი ნ ი, საქართველოს სამოთხე, ს.-პბ., 1882, გვ. 182—192; ს. გ ო რ გ ა ძ ე, ი ა ო ბ ხ უ ც ე ს ი, წამება წმინდისა შუშანიისი, ქუთაისი, 1917, გვ. 1—44; ი ა ო ბ ო უ რ ტ ა ვ ე ლ ი, მარტულობა შუშანიისი, ქართული და სომხური ტექსტები გამოსცა, გამოკვლევა, ვარანტები, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ი. ა ბ უ ლ ა ძ ე მ, ტფილისი, 1938, გვ. 3—47; წამება წმინდისა შუშანიისი დედოფლისა, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია 1. შედგენილი სოლ. ყ უ ბ ა ნ ე ი შ ვ ი ლ ი ს მიერ, თბილისი, 1946, გვ. 34—44; ი ა ო ბ ო უ რ ტ ა ვ ე ლ ი, წამება წმინდისა შუშანიისი დედოფლისა, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, V—X საუკუნეების ძეგლები გამოსცა და ტაბულები და ლექსიკონი დაურთო ი. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ მ ა, თბილისი, 1953, გვ. 146—160. იგივე ნაშრომის 1970 წლის გამოცემა, გვ. 133—143; წამება წმინდისა შუშანიისი დედოფლისა, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I (V—X სს.), დასაბეჭდად მოამზადეს: ილ. აბულაძემ, ნ. ათანელიშვილმა, ნ. გოგუაძემ, ლ. ჯაფარიძემ, ც. ჭერციაძემ, ც. ჯანკიევამ და ც. ჭაბავაძემ ი ლ ი ა ა ბ უ ლ ა ძ ე ს ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბილისი, 1964, გვ. 11—29. ბ) მოკლე რედაქციისა — წამება წმინდისა შუშანიისი, წმინდისა ვარდანის ასულისა, რომელი იყო ასულის წული წმინდისა საპაისი. ესე წმიდა შუშანიე იწამა ქართლს ქმრისაგან თვისისა, რომელი იყო ანთოპატროსი და წინამძღვარი ქართლისა, A. X a x a n o v, Материалы по грузинской агнологии по рукописям X века, Труды по востоковедению, вып. XXXI, Москва, 1910, გვ. 49—51; ი ლ ი ა ა ბ უ ლ ა ძ ე, ი ა ო ბ ო უ რ ტ ა ვ ე ლ ი, etc., გვ. 49—53 (სომხური ევრსია en regard).

თ ა რ გ მ ა ნ ე ბ ი: ს ო მ ხ უ რ ი (ძველად შესრულებული) — *„მოხიბვ ნაკისკანდო IX, ყხსსიქი, 1853 (ორივე რედაქციისა); ჯ. სიქიჯან, «Հայաստանում», ყხსსიქი, 1901. გვ. 183-186 (მოკლე*

ვერსია); ლეონ მელიქსეთ-ბეგი, ძველი სომხური ქრესტომათია, etc., 1. *სხიქრახშ-რხე, შაღკაგარე რახიქ სასახს ჩაქრხს*, etc., I, ტფილისი, 1920, გვ. 100-103 (მოკლე ვერსია); ილია აბულაძე, 'იაკობ კურტაველი, etc., გვ. 49-53 (მოკლე ვერსია). რუსული (ახლად შესრულებული) — Страндание святой славной мученицы царицы ранской Шушаники, царевны Грузинской. Полное жизнеписание святых грузинской церкви. Часть первая. Составил и перевёл с грузинских подлинников М. Сабинин, С. Петербург, 1871, 140/141—152. Памятники древнегрузинской агиографической литературы. Грузинский текст перевёл, исследованием и примечаниями снабдил академик Академии Наук Грузинской ССР, проф. К. Кекелидзе. Тбилиси, 1956. Памятники армянской агиографии, вып. I. Перевод с древнеармянского, вступительные статьи и примечания К. С. Тер-Давтян, Ереван, 1973, 201—215; Яков Цуртавели, Мученичество Шушаники.

კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, XII, თბილისი, 1974, გვ. 91—103. ლათინური (ახლად შესრულებული) — P. Pfeeters, Sainte Sousanik martyre en Arméno-Géorgie: „Analecta Bollandiana“, T. LIII, fascicule III et IV Bruxelles, 1935, გვ. 24—40 (ვრცელი ქართულის), 8—24 (ვრცელი სომხურის), 43—45 (მოკლე ქართულის), 40—43 (მოკლე სომხურის), 45—46 (სვინაქსარული სომხურის), ვრცელი გამოკვლევის თანდართვით ფრანგულ ენაზე, გვ. 245—307.

ლიტერატურა: ზემოდასახელებულ გამოცემათა შესავლის, წინასიტყვაობათა და გამოკვლევებს გარდა — კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ძველი მწერლობა, ტომი პირველი, პირველი გამოცემა, ტფილისი, 1923, გვ. 119-124; მეორე გამოცემა, 1941, გვ. 105-113; მესამე გამოცემა, თბილისი, 1951, გვ. 101-109; *სხიქრახშ-რხე, ყრავ საყიორხხრე ჯაყათასხს ჩაქრჩქ მასჩს*, I, *ბრხას*, 1934, გვ. 7-15; ლ. მელიქსეთ-ბეგი, თრიალეთ-წალკის მატრიალური კულტურის ნაშთებისად ტაონიმიკის შესწავლისათვის, ტფილისი, 1934, გვ. 38—44; Обзор истории Азербайджана, В. III, Л. Мелниксет-Бекоев, Источники грузинские, Баку, 1939, гв. 3—4; პ. ინგოროყეა, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, „მნათობი“, 1939, № 1, გვ. 163—172; К. Кекелидзе, Конспектный курс истории древне-грузинской литературы, Тбилиси, 1939, гв. 16—18; ილია აბულაძე, ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX—X სს-ში, თბილისი, 1944, გვ. 0153—0156, 0172—0181; კორნ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, II, თბილისი, 1945, გვ. 101—103 (ქართულ-ბიზანტიური ლიტერატურული პარალელები); არტემ ტერ-ფარსილი, ოცი, შუშანიკიანი, სხვადასხვა სომხური მწერლობიდან გადმოთარგმნილი, ტფილისი, 1879; Н. Марр, Из поездки на Афон. Журнал министерства народного просвещения (Сообщение, читанное 17-го декабря 1898 года в Заседании ВОИААО), 1899, № 3. მ. ლორთქიფანიძე, აღრეფეოდალური ხანის ქართული საისტორიო მწერლობა, თბილისი, 1966, გვ. 20—35; თ. პაპუაშვილი, ქართული კულტურა IV—V საუკუნეებში. ქართული დამწერლობა და მწიგნობრობა წიგნში: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტომი II, (თბილისი, 1973, გვ. 243—245; ნ. ჭანაშია, „შუშანიკის წამების“ სომხური რედაქციების ურთიერთდამოკიდებულებისათვის. მრავალთავი, V, თბილისი, 1975, გვ. 108—118; ნ. ჭანაშია, შუშანიკის წამების აშბავი ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში, თსუ შრომები, 165, თბილისი, 1975, გვ. 91—101.

2. გამოცემები: მ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე. ს-პბ., 1882, გვ. 313—322; ს. კაკაბაძე, საისტორიო კრებული, III, ტფილისი, 1528, გვ. 80-94 (შესავალი 76-80 გვ.); მარტულობა და მოთმინება წმიდისა ეესტათი მცხეთელისაჲ, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, შედგენილი ს. ლ. ყუბანეიშვილის მიერ. თბილისი, 1946, გვ. 44—54; მარტულობა და მოთმინება წმიდისა ეესტათი მცხეთელისაჲ, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, V—X საუკუნეების ძეგლები გამოსცა და ტაბულები და ლექსიკონი დაურთო ი. იმნაიშვილმა, თბილისი, 1953, გვ. 160—175; იგივე ნაშრომის

1970 წლის გამოცემა, გვ. 144—156; მარტულობა და მოთმინება წმიდისა ევსტათი მცხეთელისაჲ, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, etc., გვ. 30—45.

თარგმანები: ახალ ქართულ ენაზე — მ. შარაძე, ცხოვრება წმ. ღიღისა მოწამესი ესტატესი, ტფილისი, 1899, გვ. 16; რუსული — Страдание святого мученика Евстафия Мцхетского, М. Сабинини, Полное жизнеописание спящих Грузинской церкви, ч. II, СПб, 1872, 79—91; გერმანული — J. Djavachischwili, Das Martyrium des heiligen Eustathius von Mzeththa: „Sitzungsberichte der kön.-preussischen Akademie der Wissenschaften“, T. XXXVIII, Berlin, 1901, გვ. 875—902 (A. H. A. r. n. a. c. k.-ის შესავალი წერილით და რედაქციით).

ლიტერატურა: ზემოდასახელებულ გამოცემათა შესავლის, წინასიტყვაობათა და გამოკვლევებს გარდა — გ. წერეთელი, წმიდა ესტატე მცხეთელი, ეურნალი „კვალი“, 1894, № 44, გვ. 7—11; მ. ჭანაშვილი, ჩემი შენიშვნები, III. 590 წელს და არა 544 და არც 888-ს. ეურნალი „საქართველო“, 1908, № 5; მისივე, ჩემი შენიშვნები, ესტატის წამებისა და უმეფობის გამო ისევ, ეურნალი „ნაივი“, 1909, № 8; მისივე, ესტატის წამებისა და უმეფობის გამო ისევ, ქართული მწერლობა, წიგნი II, ტფილისი, 1909, გვ. 102—119; ივ. ჭავჭავაძე, საისტორიო მასალები, პასუხი მ. ჭანაშვილს (ევსტათი მცხეთელის მარტვილობის თარიღის გამო), „საქართველო“, 1908, № 10, გვ. 12—14; ე. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, პირველი გამოცემა, ტფილისი, 1923, გვ. 558—561, მეორე გამოცემა, 1941, გვ. 471—478, მესამე გამოცემა, 1951, გვ. 480—482; პ. ინგოროვიჩი, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, „მნათობი“, 1939, № 1, გვ. 159—160; К. Кекелидзе, Конспективный курс истории древне-грузинской литературы, Тбилиси, 1939, № 18—19; მ. ლორთქიფანიძე, ადრეფეოდალური ხანის ქართული საისტორიო მწერლობა, თბილისი, 1966, გვ. 35—42.

3. გამოცემები: Н. Марр, Мученичество девяти отроков Колайцев, Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, V, СПб, 1903, 55—61; გამოკვლევითურად, გვ. 53—55; დ. კარიჭაშვილი, წამება ცხრათა ყრმათა კოლაელთა, ტფილისი, 1910; მისივე, ხუტური ანბანი, ტფილისი, 1914, გვ. 11—17; ილია აბულაძე, ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX—X სს-ში, თბილისი, 1944, გვ. 184—186, გამოკვლევით, გვ. 063—070; წამება ყრმათა წმიდათა რიცხვთ ცხრათაჲ, რომელნი იყვნეს სულითა ძმანი ნათლის-ღებითა წმიდისაგან ემბაზისა, ხოლო შობილ-იყვნეს თავის-თავისა ღედისაგან თვისსა, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათა, etc., გვ. 72—73; წამება ყრმათა წმიდათა რიცხვთ ცხრათაჲ, რომელნი იყვნეს სულითა ძმანი ნათლის-ღებითა წმიდისაგან ემბაზისა, ხოლო შობილ იყვნეს თავის-თავისა ღედისაგან თვისსა, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, etc., გვ. 183—185.

თარგმანები: Н. Марр, Мученичество девяти отроков Колайцев, Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, გვ. 55—61.

ლიტერატურა: ზემოდასახელებულ გამოცემათა წინასიტყვაობა-გამოკვლევათა გარდა — ე. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, პირველი გამოცემა, ტფილისი, 1923, გვ. 561—563, მეორე გამოცემა, 1941, გვ. 478—481, მესამე გამოცემა, 1951, გვ. 490—493; პ. ინგოროვიჩი, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, „მნათობი“, 1939, № 1, გვ. 158—159; მ. ლორთქიფანიძე, ადრეფეოდალური ხანის ქართული საისტორიო მწერლობა, თბილისი, 1966, გვ. 52—57.

4. გამოცემები: დ. ჩუბინოვი, ქართული ქრესტომატია, მეორე გამოცემა, სპბ., 1863, გვ. 19—23; მ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე, სპბ., 1852, გვ. 333—350; პ. კარბელოვი, წმიდა მოწამე აბო ტფილელი, ტფილისი, 1899; ე. კეკელიძე, ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, ტფილისი, 1935, გვ. 55—60; წამება წმიდისა და ნეტარისა მოწამისა ქრისტესისა ჰბოასი, რომელი იწამა ქართლს შინა, ქალაქსა ტფილისს, კელითა სარკინოზთათაჲ, გამოთქმული იოვანე ძისა საბანისი, ბრძანებითა ქრისტესს მიერ სამოელ ქართლისა კათალიკოსათაჲ, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათა, etc., გვ. 55—71; იოვანე საბანისიძე, წამება წმიდისა მოწამისა ჰბოასი, ქართული ენის

ისტორიული ქრესტომათია, ტომი I, ნაწ. I, გვ. 156—177; წამება წმიდისა და ნეტარისა მოწამისა ქრისტესისა ჰაბოაისი, რომელი იწამა ქართლს შინა, ქალაქსა ტფილისს, ჯელითა სარკინოზთათა, გამოთქმული იოვანე ძისა საბანისი ბრძანებითა ქრისტეს მიერ სამოელ ქართლისა კათალიკონისაჲთა, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, etc., გვ. 46—81.

თარგმანები: რუსული — М. Сабинин, Жизнеописание святых грузинской церкви, ч. I. СПб, 1871, 166—178; Иоанн Сабанисдзе, Мученичество Або Тбилили, ч. 1. ქველიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, XII, თბილისი, 1974, გვ. 104—128. გერმანული — K. Schultze, Das Martyrium des heiligen Abo von Tiflis, Texte und Untersuchungen, N. Folge, XIII, 4. Leipzig, 1905.

ლიტერატურა: ზემოდასახელებულ გამოცემათა წინასიტყვაობის, შესავლისა და გამოკვლევათა გარდა — А. Хачанов, Очерки по истории грузинской словестности, вып. II, Древняя литература до конца XII века, Москва, 1897, 33—35; ქ. ქველიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, პირველი გამოცემა, 1923, გვ. 126—131, მეორე გამოცემა, 1941, გვ. 115—119; მესამე გამოცემა, 1951, გვ. 113—116; Л. Меликсет-Бекоев, О междоусобице в Тифлисе в 1197 году по поводу Кривой пасхи (Вокруг старого Тифлиса), Известия Кавказского Историко-Археологического Института, III, Тифлис, 1925, 56—58; ს. გორგაძე, სუანეთის მრავალთვი, საქართველოს არქივი, III, ტფილისი, 1927, გვ. 27—33; К. Кекелидзе, Конспективный курс истории древнегрузинской литературы, Тбилиси, 1939, 19—23; P. Peeters, Les Khazars dans la Passion de S. Abo de Tiflis, „Analecta Bollandiana“, T. LII, fascicule 1—2, Bruxelles, 1934, 23—28; ქ. ქველიძე, ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, ტფილისი, 1935; მინგოროყვა, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, „მნათობი“, 1939, № 9, გვ. 119—123; მ. ლორთქიფანიძე, ადრეფეოდალური ხანის ქართული საისტორიო მწერლობა, თბილისი, 1966, გვ. 42—52.

5. გამოცემები: მ. საბინისი, საქართველოს სამოთხე, სპ., 1892, გვ. 363—368 (370); P. Peeters, De S. Constantino, martyrie in Babylonia, commentar, pravus, Acta Sanctorum, Novembris, t. IV, Bruxelles, 1925, 541—563; ცხოვრება და წამება წმიდისა მოწამისა კოსტანტის ქართველისაჲ, რომელი იწამა ბაბილონელთა მეფის ჯაფარის მიერ, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, გვ. 74—80; ცხოვრება და წამება წმიდისა მოწამისა კოსტანტის ქართველისაჲ, რომელი იწამა ბაბილონელთა მეფისა ჯაფარის მიერ, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, გვ. 164—172.

თარგმანები: რუსული — М. Сабинин, Полное жизнеописание святых грузинской церкви, ч. III, СПб, 1873, 89—96; ლათინური — P. Peeters, op. cit., loc. cit., 541—563.

ლიტერატურა: ზემოდასახელებულ გამოცემათა შესავლის, წინასიტყვაობისა და გამოკვლევათა გარდა — И. Джавахов, К вопросу о времени построения грузинского храма в Атене по вновь обследованным эпиграфическим памятникам, „Христианский Восток“, т. I, СПб, 1912, 277—285; ქ. ქველიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, ტფილისი, პირველი გამოცემა, 1923, გვ. 565—567, მეორე გამოცემა, 1941, გვ. 481—483, მესამე გამოცემა, 1951, გვ. 493—495; მისივე, კოსტანტი კახის მარტვილობა და ენაობა, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VIII, ტფილისი, 1927, გვ. 160—173; ლ. მსხვირცხ-მსხ, ჟრუჟ აგიოგრაფიული ლიტერატურის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, „მნათობი“, 1939, № 9, გვ. 124; К. Кекелидзе, Конспективный курс истории древнегрузинской литературы, Тифлис, 1939, 23; მ. ლორთქიფანიძე, ადრეფეოდალური ხანის ქართული საისტორიო მწერლობა, თბილისი, 1966, გვ. 57—62.

6. გამოცემები: — თ. ჟორდანიძე, ქრონიკები.... I, ტფილისი, 1892, გვ. 313—341. თარგმანები: რუსული — М. Сабинин, აკად. ქ. ქველიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ხელნაწერი H 24; გერმანული — H. Goussen, Die georgische Bibelübersetzung: Oriens Christianus, VI, Roma, 1906, 314—317 (ნაწყევტები);

ფრანგული: — M. Tamarati, L'Eglise géorgienne, Rome, 1910, 241 (ერთი ნაწყვეტი); La Narratio de rebus Armeniane, édition critique et commentaire par Gerard Garitte, Louvain, 1952, გვ. 130—133, 176—177, 226—228, 255—256, 269—271, 278—283, 300, 302; სომხური — ს. *Ակինხას, Կիւրին կաթողիկոս Արաց, Վիեննա*, 1910, 250—271 (ნაწყვეტები, შერჩეული პ. გუსესის გერმანული თარგმანიდან). *Լ. Մկիթրսը-Քեկ, Արաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին*, I, *Երևան*, 1934, გვ. 34—47. *ს. Աკինხას, Եղեղ վարդապետის և իւր պատմութիւն Հայոց պատերազմի, Վիեննա*, 1936, გვ. 761—762 (ნაწყვეტი გადმობეჭდილი ლ. სელიქსთ-ბეგის სომხურ ენაზე თარგმნილი ტექსტად).

ლიტერატურა: ზემოდასახელებულ გამოცემათა წინასიტყვაობების, შესავალ-გამოკვლევათა გარდა—Д. В а к р а д з е. Археологическое путешествие по Грузии и Аджаре, СПб. 1878, გვ. 157—158; ე. ე ე ე ლ ი ძ ე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, პირველი გამოცემა, ტფილისი, 1923, გვ. 134—140; მეორე გამოცემა, 1941, გვ. 122—128. მესამე გამოცემა, 1951, გვ. 119—125; 'ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, სისტორიო ძეგლები, ტფილისი, 1924, გვ. 38—55 (როდის არის დაწერილი ტრაქტატი „განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა“); Обзор источников по истории Азербайджана. Вып. II, Л. М е л и к с е т - Б е к о в, Источники грузинские, Баку, 1939, გვ. 4; პ. ი ნ გ ո რ ո ყ ე ა, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, „მნათობი“, 1939, № 10—11, გვ. 221—222, 263—268; ხ. ა ლ ე ქ ს ი ძ ე, არსენი საფარელის წყაროებისათვის. საიუბილეო კრებული: ივ. ჯავახიშვილი, თბილისი, 1976; მ. ი ს ი ე ვ, არსენი საფარელის ანტიმონოფიზიტური ტექსტის „განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა“ დათარღებისათვის. მაქსე, 1976, 2.

7. გამოცემები: ა) პირვანდელი რედაქციისა — ე. თაყაიშვილი, ახალი ვარიანტი წმ. ნინოს ცხოვრებისა ანუ მეორე ნაწილი ქართლის მოქცევისა, ტფილისი, 1891, გვ. 1—74 (შატბერდის ტექსტით); შდრ. მ. ჯ ა ნ ა შ ე ლ ი, აღედგინე ანუ „სამი ისტორიული ქრონიკისა“ და „წმ. ნინოს ცხოვრების“ გასაგებ-შესასწორებელი სახელმძღვანელო, ტფილისი; 1891; E. T a k a n i s v i l l i, Описание рукописей „Общества распространения грамотности среди грузинского населения“, т. II, Тифлис, 1906—1912, გვ. 727—805/813 (შატბერდის და ჭელიძის ვარიანტები პარალელურად). ბ) მერმინდელი რედაქციისა (ლეონტი მროველით) — ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა, თბილისი, 1942, გვ. 45—82; ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, ტფილისი, 1906, გვ. 55—109; ქართლის ცხოვრება, I, გამოცემა მ. ბროსესი, სპბ., 1849 (ნ. მარის გამოცემა, პეტროგრადი, 1923), გვ. 64—99; შდრ. მ. ს ა ბ ი ნ ი ნ ი, საქართველოს სამოთხე, სპბ., 1882, გვ. 119—155; გ) მ ე ტ ა ფ რ ა ს ტ უ ლ ი რ ე დ ა ქ ც ი ს ა (არსენ ბერისა) — პ. კარბელაშვილი, ცხოვრება წმინდა ნინოსი. შედგენილი დიდის არსენი ქართლისა კათალიკოსის მიერ X საუკუნეში, XI—XII სს. ხელნაწერითგან, ტფილისი, 1902, გვ. 52+1; ლეონტი მროველი, ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყ ა უ ხ ი შ ვ ი ლ ი ს მიერ, ტომი I, თბილისი, 1955, გვ. 72—138; მოქცევა ქართლისა, ცხოვრება წმიდისა ნინოსის, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I (V—X სს.) ი ლ ი ა ა ბ უ ლ ა ძ ი ს ხელმძღვანელობითა რედაქციით, თბილისი, 1963, გვ. 106—163.

თარგმანები: ა) პირველი რედაქციისა — რუსული — E. T a k a n i s v i l l i, Источники грузинских рукописей — Три хроники; „Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа“, вып. XXVIII, Тифлис, 1900, გვ. 51—116; ინგლისური — M. W a r d o p and O. W a r d o p, Life of St. Nino: „Studia Biblica and Ecclesiastica“. vol. V. part I, Oxford, 1900, გვ. 1—88 (შდრ. ნ. მარის რეცენზია ამ თარგმანზე; „Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества“, т. XIII, СПб., 1901, გვ. 0134—0139); მ ე ო რ ე რ ე დ ა ქ ც ი ს ა — რუსული — M. С а б и н и н, Полное жизнеописание святых грузинской церкви, I, СПб., 1871, გვ. 1—66; ფრანგული — M. B r o s s e t, Histoire de la Géorgie, I partie, I livraison, SPB., 1849. გვ. 90—132.

ლიტერატურა: ზემოდასახელებულ გამოცემათა წინასიტყვაობის, შესავლისა და გამოკვლევათა გარდა—ე. ე ე ე ლ ი ძ ე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, პირველი გამოცემა, ტფილისი, 1923, გვ. 240—243, მეორე გამოცემა, 1941, გვ. 211—213. ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, წმი

- და ნინო და მისი მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიაში, ტფილისი, 1912; *Л. М е л и к с е т-Б е к о в*. К вопросу о настоящем имени просветительницы Грузии, Тифлис, 1944, 28; *პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ე ა*, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, „მნათობი“, 1939, № 10—11, გვ. 225—229, 269—271; *ს. ჭ ა ნ ა შ ი ა*, ფსევდო-არსენი: საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. I, № 6, თბილისი, 1940, გვ. 475—482. *К. К е к е ლ ი დ ვ ე*, Конспекттивный курс истории древне-грузинской литературы, Тбилиси, 1939, გვ. 24—26; *კ. ე ე ე ლ ი ძ ე*, „ნინოს ცხოვრების“ მატანისეული რედაქციის ავტორი: ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, II, თბილისი, 1945, გვ. 269—280; *მ. ლ ო რ თ ე ო ფ ა ნ ი ძ ე*, ადრეფეოდალური ხანის ქართული საისტორიო მწერლობა, თბილისი, 1966, გვ. 118, 99—105.
8. *გ ა მ ო ც ე მ ე ბ ი*: შატბერდის ნუსხისა: *ე. თ ა ყ ა ი შ ე ი ლ ი*, სამი ისტორიული ხრონიკა, ტფილისი, 1890, გვ. 1—115; *შ. რ. მ. ჭ ა ნ ა შ ე ი ლ ი*, აღვადგინე ანუ „სამი ისტორიული ხრონიკისა“ და „წმ. ნინოს ცხოვრების“ გასაგებ-შესასწორებელი სახელმძღვანელო, ტფილისი, 1891; *თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა*, ქრონიკები, I, ტფილისი, 1892, გვ. 11—14, 17—19, 27—29, 31—33, 37—44, 47—49, 51—52, 54—58, 62—63, 66—69, 71—75, 78—79; შატბერდისა და ჭელაშვილის ნუსხებისა ერთად (პარალელურად) — *Е. Т а к а й ш в и л и*, Описание рукописей „Общества распространения грамотности среди грузинского населения“, т. II, Тифлис, 1906—1912, 708/710—727; *И. К и п ш и д з е*, Грузинская древнелитературная хрестоматия, Петроград, 1918, გვ. 22—27 (შემოკლებით შატბერდის ტექსტი), მოქცევაა ქართლისა, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, I, V—X საუკუნეების ძეგლები გამოსცა და ტაბულები და ლექსიკონი დაურთო *ი. ი მ ნ ა ი შ ე ი ლ მ ა*, თბილისი, 1953, გვ. 267—270; მოქცევაა ქართლისა, *ი. ი მ ნ ა ი შ ე ი ლ ი*, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, ლექსიკონით, ენის მიმოხილვით და ტაბულებით, ნაწილი I, ტექსტები და ლექსიკონი, თბილისი, 1970. 226—228; მოქცევაა ქართლისა, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I (V—X სს.). ილია ა ბ უ ლ ა ძ ი ს ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბილისი, 1963, გვ. 81—163 (შატბერდული და ჭელაშვილი ვერსიები).
- თ ა რ გ მ ა ნ ი*: *რ უ ს უ ლ ი* — *Е. Т а к а й ш в и л и*, Источники грузинских летописей—Три хроники: „Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа“, вып. XXVIII, Тифлис, 1900, გვ. 1—50.
- ლიტერატურა*: ზემოდასახელებულ გამოცემათა წინასიტყვაობა - შესავალ-გამოკვლევათა გარდა—*ი. ჭ ა ე ა ხ ი შ ე ი ლ ი*, ანდრია მოციქულისა და წმ. ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში, მოამბე, 1900, № V, განყ. II, გვ. 55—70; № VI, განყ. II, გვ. 18—50; *И. Д ж а в а х о в*, Проповедническая деятельность ап. Андрея и св. Нины в Грузии, „Журнал Министерства Народного Просвещения“, 1901, № 1, გვ. 77—113; არქიმ. ამბროს ხ ე ლ ა ი ა, ჭელაშვილის ვარიანტი „ქართლის მოქცევისა“: „ძველი საქართველო“, ტ. I, ტფილისი, 1909, გვ. 1—29; კორნ. *კ ე ე ლ ი ძ ე*, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, პირველი გამოცემა, ტფილისი, 1923, გვ. 569—579, მეორე გამოცემა, 1941, გვ. 485—492; *ს ა რ გ ი ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე*, საისტორიო ძიებანი, ტფილისი, 1924, გვ. 154—182 (მოქცევაა ქართლისა); *ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ე ი ლ ი*, გელასი ეკსარიელი ქართლის მოქცევის შესახებ, მიომოხილველი, I, ტფილისი, 1926, გვ. 54—68; კორნ. *კ ე ე ლ ი ძ ე*, ქართველთა მოქცევის მთავარი ისტორიულ-ქრონოლოგიური საკითხები, მიომოხილველი, I, ტფილისი, 1926, გვ. 1—53 (რეცენზია ამ ნაშრომზე: *ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე*, საისტორიო კრებული, I, ტფილისი, 1928, გვ. 129—136); *ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე*, საისტორიო კრებული, II, ტფილისი, 1928, გვ. 29—33 (მოქცევაა ქართლისა-ს ქრონოკის თბრთა VI—VII საუკუნის ამბების შესახებ), გვ. 48—52 (მოქცევაა ქართლისა -ს ქრონიკის მიმატება დიდ ერისთავების და კათალიკოზების სახელებით), გვ. 69—70 (Приложение, II, 4. *У л о ж е ნ ი ა*—*მ ს ს*, *ყ რ ა თ ა დ რ ი ო რ ს ი რ ლ ჯ ა ყ ა თ ა თ ა ს ჩ ლ რ ა ხ ი რ ი მ ა თ ა ს*, I, *ს რ ს ა ს*, 1934, გვ. 18—34). Обзор источников по истории Азербайджана, вып. II; *Л. М е л и к с е т-Б е к о в*, Источники грузинские, Баку, 1939, 4—5; *პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ე ა*, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, „მნათობი“, 1939, № 4, გვ. 105—107, 135—136, 268; *ს. ყ უ ბ ა ნ ე ი შ ე ი ლ ი*, მოქცევაა ქართლისა—ს ქელაშვილი რედაქცია, ტფილისის უნივერსიტეტის შრომები, XII, 1940, გვ. 91—101; *პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ე ა*, ძველ-ქართული მატანე „მოქცევაა ქართლისა“ და ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სია: საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XI—B,

- ტფილისი, 1941, გვ. 259—320; ქ. კ ე ე ლ ი ძ ე, „მოქცევა ქართლისა“—ს შედგენილობა, წყაროები და ეროვნული ტანდენციები, ლიტერატურული ძიებანი, I, თბილისი, 1943, გვ. 17—37; მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, ადრეფეოდალური ხანის ქართული საისტორიო მწერლობა, თბილისი, 1966, გვ. 118—129; გ. მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის წყაროები, სბ., I, თბ., 1970, გვ. 47—50.
9. გ ა მ ო ც ე მ ე ბ ი: დ. ჩ უ ბ ი ნ ო ვ ი, ქართული ქრესტომათია, მეორე გამოცემა, სპბ., 1863, გვ. 11—14; მ. სა ბ ი ნ ი ნ ი, საქართველოს სამოხბე, სპბ., 1882, გვ. 393—400; წამებაა წმიდისა მოწამისა გობრონისი, რომელი განიყვანეს ყუელის ციხით. მე, სტეფანე მტბე-ვარ ეპისკოპოსმან, დაესწრე ბრძანებითა ამოტ ერისთავთა-ერისთვისადათა, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, etc., გვ. 80—85; წამებაა წმიდისა მოწამისა გობრონისი, რომელი განიყვანეს ყუელის ციხით, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, etc., გვ. 172—183.
- თ ა რ გ მ ა ნ ი: რ უ ს უ ლ ი — Страдание святого мученика Гоброна (Михаила) и 133 войное его. Полное жизнеописание святых грузинской церкви. Часть вторая. Составил Михаил Сабинин, С.—Петербург, 1872, გვ. 57—63.
- ლიტერატურა: ზემოსხენებულ გამოცემათა შესავლის, წინასიტყვაობის, გამოკლე-ვათა გარდა—ქ. კ ე ე ლ ი ძ ე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, ტფილისი, პირველი გამოცემა, 1923, გვ. 143—145, მეორე გამოცემა, 1941, გვ. 130—131, მესამე გამოცემა, 1951, გვ. 128—129. ლ. *Մխիթար-Քեհ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին*, I, *Երևան*, 1934, 89-94; პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ე ა, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, „მზათობი“, 1939, № 9, გვ. 125—129; К. К е л и д з е, Конспектний курс истории древнегрузинской литературы, Тифлис, 1939, 13—14; მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, ადრეფეოდალური ხანის ქართული საისტორიო მწერლობა, თბილისი, 1966, გვ. 62—70; ე. ო ა გ ა რ ე ი შ ვ ი ლ ი, მიქაელ-გობრონი ქართულსა და სომხურ საისტორიო მწერლობაში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის შოაბზე, I, თბილისი, 1959, გვ. 127—144.
10. გ ა მ ო ც ე მ ე ბ ი: Н. М а р р, Георгий Мерчул, Жизнь св. Григория Хандзтийского Грузинский текст, введение, перевод с дневником поездки в Шавшню и Кларджню („Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии“, VII), СГІВ, 1911, გვ. ა—3ბ (რუსული თარგმანითურთ); И. К и ш и д з е, Грузинская древнелитературная хрестоматия. Петроград, 1918, გვ. 27—33 (ნაწყვეტი); შრომა და მოლუაწეობა ღირსად ცხოვრებისაა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისაა ხანძთისა და შატბერდისა აღმაშენებლისაა და მის თანა ქსენება მრავალთა მამათა ნეტართა, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, შედგენილი სოლ. ყ უ ბ ა ნ ე ი შ ვ ი ლ ი ს მიერ, თბილისი, 1946, გვ. 99—156 (შემოკლებით); გიორგი მ ე რ ჩ უ ლ ე, შრომა და მოლუაწეობა ღირსად ცხოვრებისაა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი, ი. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, I, V—X საუკუნეების ძეგლები გამოსცა და ტაბულები და ლექსიონი დაერქოთ ი. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი მ ა, თბილისი, 1953, გვ. 236—267 (შემოკლებით); გიორგი მ ე რ ჩ უ ლ ე, შრომა და მოლუაწეობა ღირსად ცხოვრებისაა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი, ი. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, ლექსიონით, ენის მიმოხილვით და ტაბულებით, ნაწილი I, ტექსტები და ლექსიონი, თბილისი, 1970, გვ. 203—226 (შემოკლებით); პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ე ა, გიორგი მერჩულე, ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა, I, აღდგენილი დედანი, თბილისი, 1949, გვ. 1—140; შრომა და მოლუაწეობა ღირსად ცხოვრებისაა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისაა, ხანციო-სა და შატბერდისა აღმაშენებელისაა, და მის თანა ქსენება მრავალთა მამათა ნეტართა, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I (V—X სს.), ილია ა ბ უ ლ ა ძ ი ს ხელმძღვანელობათა და რედაქციით, თბილისი, 1963, გვ. 248—219.
- თ ა რ გ მ ა ნ ე ბ ი: რ უ ს უ ლ ი — Н. М а р р, op. cit., გვ. 1—151; ლ ა თ ი ნ უ რ ი — P. P e e t e r s, Histoires monastiques Géorgiennes: „Analecta Bollandiana“, T. XXXVI—XXXVII, Bruxelles, 1917—1919, გვ. 207 (216)—309.

ლიტერატურა: ზემოდასახლებულ გამოცემათა წინასიტყვაობა-შესავალ-გამოკლევათა გარდა — წყობილსიტყვაობა ქმნილი ანტონისაგან პირუტლისა კათალიკოს-პატრიარხო

- სა ყოელისა საქართულოასა, ტფილისი, 1853, გვ. 124—126; М. С а б н и и н, Полное жизнеописание святых грузинской церкви, ч. III, СПб, 1873, გვ. 85—87; ქ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, ტფილისი, პირველი გამოცემა, 1923, გვ. 148—153; მეორე გამოცემა, 1941, ტფილისი, გვ. 134—138; მესამე გამოცემა, ტფილისი, 1951, გვ. 118—119, 132—136; К. Д о и д у а, Творение Мерчула в латинском переводе бельгийского ориенталиста, „Тексты и разыскания по кавказской филологии“, I, Ленинград, 1925, გვ. 14—25; თ. ლ ო მ ო უ რ ი, სუმბატ დავითისძისა და გიორგი მერჩულის ცნობები IX—X სს. ქართველ მაგარტონთა შესახებ, „არილი“, ტფილისი, 1925, გვ. 47—66; ლ. შ ი ჭ ჭ ა ს ჯ ი რ ს კ, *Археологические Записки* И. Урбан, გვ. 99—101; პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ე ა, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, „მნათობი“, 1939, № 9, გვ. 129—133; პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ე ა, გიორგი მერჩულე, თბილისი, 1954; К. К е к е л и д з е, Конспекттивный курс истории древнегрузинской литературы, Тифлис, 1939, გვ. 28—10; ქ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, ძველი ლიტერატურის ძეგლთა გამოცემისათვის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 1942, ტ. III, № 7, გვ. 739—740; ა. შ ა ნ ი ძ ე, ხანძთელის ცხოვრების ერთი ადგილის გაგებისათვის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 1944, ტ. V, № 9, გვ. 939—944; მ. ლ ო რ თ ქ ი თ ვ ა ნ ი ძ ე, ადრეფეოდალური ხანის ქართული საისტორიო მწერლობა, თბილისი, 1966, გვ. 81—93; გ. ნ ა თ ა ძ ე, შვედეთ-ქალაქების ეკონომიური მდგომარეობა და კლასობრივი ურთიერთობა მე-9—10 საუკ. გ. მერჩულის ცნობების და სუმბატის ქრონიკის მიხედვით, „მნათობი“, 1929, № 2—3, გვ. 202—232; № 4, გვ. 141—158.
11. გ ა მ ო ც ე მ ე ბ ი: მ. ჭ ა ნ ა შ ე ი ლ ი, ქართული მწერლობა, II, ტფილისი, 1909, გვ. 1—46; ქ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, ტფილისი, 1935, გვ. 147—184; ცხოვრება და მოქალაქობა ღმერთ-შემოსილისა ნეტარისა მამისა ჩუენისა სერაპიონისი, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I; შედგენილი სოლ. ყ უ ბ ა ნ ე ი შ ე ი ლ ი ს მიერ, თბილისი, 1946, გვ. 86—98 (შემოკლებით), ცხოვრება და მოქალაქობა ღმერთ-შემოსილისა ნეტარისა მამისა ჩუენისა სერაპიონისი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, I, V—X საუკუნეების ძეგლები გამოსცა და ტაბულები და ლექსიკონი დაურთო ი. ი მ ნ ა ი შ ე ი ლ მ ა, თბილისი, 1953, გვ. 218—236 (შემოკლებით); ბა ს ი ლ ი ზ ა რ ზ მ ე ლ ი, ცხოვრება და მოქალაქობა ღმერთ-შემოსილისა ნეტარისა მამისა ჩუენისა სერაპიონისი, ი. ი მ ნ ა ი შ ე ი ლ ი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, ლექსიკონით, ენის მიმოხილვით და ტაბულებით, ნაწილი I, ტექსტები და ლექსიკონი, თბილისი, 1970, გვ. 189—202 (შემოკლებით); ცხოვრება და მოქალაქობა ღმერთ-შემოსილისა ნეტარისა მამისა ჩუენისა სერაპიონისი, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I (V—X სს.), ილია ა ბ ლ ა ძ ი ს ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბილისი, 1963, გვ. 319—347; ცხოვრება და მოქალაქობა ღმერთ-შემოსილისა ნეტარისა მამისა ჩუენისა სერაპიონისი; ნ. ვ ა ჩ ნ ა ძ ე, სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება როგორც საისტორიო წყარო, თბილისი, 1975, გვ. 150—186.
- თ ა რ გ მ ა ნ ე ბ ი: რ უ ს უ ლ ი — Житие и деяния богоносного отца нашего Серапиона, ქ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, XII, თბილისი, 1974, გვ. 139—163. ლ ა თ ი ნ უ რ ი — P. P e e t e r s, Histoires monastiques Géorgiennes. „Analecta Bollandiana“, T. XXXVI—XXXVII, Bruxelles, 1917—1919, pp. 159 (168)—207.
- ლი ტ ე რ ა ტ უ რ ა: ზემოხსენებულ გამოცემათა წინასიტყვაობა-შესავალ-გამოკლევათა გარდა — Е. Т а к а й ш в и л и, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. I (Отд. оттиск из т. XXXV „Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа“), Тифлис, 1905, გვ. 1—80; ე. თ ა ყ ა ი შ ე ი ლ ი, შენიშვნები ზარზმის ეკლესიას და მის სიძველეთ შესახებ, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, I, ტფილისი, 1919, გვ. 105—124; ქ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, პირველი გამოცემა, ტფილისი, 1923, გვ. 145—148; მეორე გამოცემა, 1941, ტფილისი, გვ. 131—134; მესამე გამოცემა, 1951, თბილისი, გვ. 129—132; პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ე ა, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, „მნათობი“, 1939, № 9, გვ. 125; К. К е к е ლ ი ძ ე, Конспекттивный курс истории древнегрузинской литературы, Тифлис, 1939, გვ. 27—28; ქ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, „ხუტ“ ტერმინისათვის სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 1944, ტ. V, № 3, გვ. 353—355; ი. ა ბ ლ ა ძ ე, ორც

- გეოგრაფიული სახელის მნიშვნელობისათვის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტომი IV, № 8, თბილისი, 1942; ა. ბოგვერაძე, კლასობრივი ბრძოლის ანარქული აღრეველადური ხანის ქართული ორიგინალური მწერლობაში, კავკასიის ხალხთა ისტორიის სკიოთხები, თბილისი, 1966, 150—158; ნ. ვაჩნაძე, სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება როგორც საისტორიო წყარო, თბილისი, 1975, გვ. 1—150; პ. ინგოროვეა, გიორგი მერჩულე, თბილისი, 1954; ს. კაკაბაძე, საისტორიო ძეგანი, ტფილისი, 1924, კ. კეკელიძე, რევენზია P. Peeters, Histoires monastiques Géorgiennes, Bruxelles, 1923; მ. ლორთქიფანიძე, აღრეველადური ხანის ქართული საისტორიო მწერლობა, თბილისი, 1966, გვ. 71—81; ი. ჭავჭავაძე, ბრძოლის ისტორიის სტრუქტურის შესახებ, თბილისი, 1934; ს. ჭავჭავაძე, ბრძოლა მიწის ფეოდალური მითისებრისათვის ძველ საქართველოში, იხ. ს. ჭანაშვილი, შრომები, 11, 1952, გვ. 428—448.
12. გაბოცებები: დ. ჩუბინოვი, ქართული ქრესტომატია, პირველი გამოცემა, სპბ. 1846, გვ. 241—255; მ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე, სპბ., 1882, გვ. 401—432 (436); მ. ჭანაშვილი და ალ. ხახანაშვილი, ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი აღაპებით, ტფილისი, 1901, გვ. 1—68; ი. ჭავჭავაძე, ცხოვრება იოვანესი და ეფთვმესი, თბილისი, 1946, გვ. 13—61; ცხოვრება მამისა ჩუენისა იოვანესი და ეფთვმესი და უწყება ღირსისა მის მოქალაქობისა მათისა, აღწერილი გლახაისა გეორგის მიერ ხუცეს-მონაზონისა, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომატია, I, შედგენილი სოლ. ყუბანეიშვილის მიერ, თბილისი, 1946, გვ. 178—189; ცხოვრება ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოვანესი და ეფთვმესი და უწყება ღირსისა მის მოქალაქობისა მათისა, აღწერილი გლახაისა გეორგის მიერ ხუცეს-მონაზონისა, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II (XI—XV სს.), ილია აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბილისი, 1967, გვ. 38—100. ბასილი დიდი, ექუსთა დღეთა [გიორგი მთაწმიდის თარგმანი], ტექსტი გამოსცა და გამოკლევა და ლექსიკონი დაურთო მ. კახაძემ, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1946, ნავეთი XI.
- თარგმანები: რუსული — М. Сабинин, Полное жизнеописание святых грузинской церкви, ч. II, СПб, 1872, 127—160; ლათინური — P. Peeters, Histoires monastiques Géorgiennes: „Analecta Bollandiana“, t. XXXVI—XXXVII, Bruxelles, 1917—1919, გვ. 8(13)—68.
- ლიტერატურა: ზემოდასახელებულ გამოცემათა წინასიტყვაობის, შესავლისა და გამოკლევათა გარდა — А. Хачанов, Очерки по истории грузинской словесности, II, Москва, 1897, გვ. 61—71; ა. ხახანაშვილი, ქართული სიტყვიერების ისტორია, მეორე გამოცემა, ტფილისი, 1919, გვ. 164—173; კ. კეკელიძე, ორი ექვთიმე ძველ ქართულ მწერლობაში: „ჩუენი მეციერება“, № 2—3, ტფილისი, 1923, გვ. 102—121; მ. ისივე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, პირველი გამოცემა, ტფილისი, 1923, გვ. 212—236, მეორე გამოცემა, 1941, გვ. 90—93, 163—188; მ. ისივე, ათონის ლიტერატურული სკოლის ისტორიიდან, ტფილისის უნივერსიტეტის შრომები, VI, ტფილისი, 1937, გვ. 139—190; მ. ისივე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. II, თბილისი, 1945, გვ. 218—236; მ. ისივე, ექვთიმე ათონელის მთარგმნელობითი მოღვაწეობის ერთი ნიმუში: იქვე, გვ. 237—268; ი. ჭავჭავაძე, ქართული სამართლის ისტორია, I, ტფილისი, 1928, გვ. 30—38 (სარი მეორე, თავი I, § 2. ეფთვიმე მთაწმინდელის ნაშრომები და სარედაქციო მუშაობა); ნ. ბეკნაძე, ათონის კრებულის რედაქცია: საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XI—B, ტფილისი, 1941, გვ. 25—40; Л. Меликсет-Бекоев, К вопросу о Феодоре Абукуре в древне-грузинской литературе: „Известия Кавказского Историко-Археологического Института“, IV, Тифлис, 1926, გვ. 41—50; К. Кекелидзе, Конспективный курс истории древнегрузинской литературы, Тбилиси, 1939, გვ. 50—51; კ. კეკელიძის რევენზია P. Peeters-ის გამოცემაზე: მიმოხილველი, I, ტფილისი, 1926, გვ. 276; ა. გაბუჩაძე, ბელგიელი მეციერის ბალავარანის ერთი საკითხის შესახებ, „ცისკარი“, 1959, № 12, გვ. 143—145 (გამოხმაურება ევრარგ ვარიტის წერილებზე: „გიორგი მთაწმიდის ცნობა ბერძნული ვარაამის წარმოშობის შესახებ“, დიბეკდა ეურნალში „Mussion“—71-ე ტომში, 1958); ა. შანიძე, ეტიმოლოგიური შენიშვნები. ერთი არაბული სიტყვა („შაჰა“) გიორგი მთაწმიდლის ენაში, თბ. უნივე. შრომები, ტ. 96, ფილოლოგ. მეცნ. სერია, 1963, გვ. 7—10. რეზიუმე რუ-

სულ ენაზე; ც. ჯ დ მ ა ი ა, გიორგი მთაწმიდლის „თენის“ უცნობი ანდერძი (თეზისები), ხელნაწერთა ინ-ტის სამეცნ. სესია — მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1963, გვ. 5; ნ. გ ო გ უ ა ძ ე, „გიორგი მთაწმიდლის ცხოვრების“ ენა, ფილოლოგიური ძიებანი (ხელნაწერთა ინსტიტუტი), I, 1964, გვ. 25—59, რეზიუმე რუს. ენაზე; ჟ. ა ფ ც ი ა უ რ ი, „გიორგი ათონელის ცხოვრების“ ზოგიერთი საკითხისათვის (თეზისები), თბ. უნივ. ასპირანტთა XI სამეცნ.-კონფერენცია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1965, გვ. 101—102; გ. კ ი ე ნ ა ძ ე, გიორგი მთაწმიდლის ერთი თარგმანის (გრიგოლ ნოსელის თხზულების „ქება ქებათას“ თარგმანების) კიმენი და ლექსიკა, ძველი ქართული მწერლობის ოთხი ძეგლი. X—XII საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით, თბილისი, 1965, გვ. 126—170, რეზიუმე რუსულ ენაზე. [გამოკვლევას ერთვის „ქება ქებათას“-ს კიმენური ტექსტი]; ერთი საგალობლის გიორგი ათონელისეული თარგმანი (თეზისები), ხელნაწერთა ინ-ტის VII სამეცნიერო სესია. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1965, გვ. 7.

13. გ ა მ ო ც ე მ ე ბ ი: დ. ჩ უ ბ ი ნ ო ე ი, ქართული ქრესტომატია, პირველი გამოცემა, სპბ., 1846, გვ. 255—301; მ. ს ა ბ ი ნ ი ნ ი, საქართველოს სამოთხე, სპბ., 1882, გვ. 437—488; მ. ჭ ა ნ ა შ ე ი ლ ი და ალ. ხ ა ხ ა ნ ა შ ე ი ლ ი, ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წლის ხელნაწერი ალაბებით, ტფილისი, 1901, გვ. 279—350; ცხოვრება და მოქალაქობა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გიორგი მთაწმიდელისაჲ, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომატია, I, შედგენილი ს. ო. ყ უ ბ ა ნ ე ი შ ე ი ლ ი ს მიერ, თბილისი, 1946, გვ. 190—214; ეპიტელე მიწერილი გიორგის მიმართ, დიდისადმი შეყვენბულისა, რომელი მკედრ იყო მთას მას საკვრელსა მონასტერსა წმიდისა სემეონისსა, ბერისაჲ მის, რომლისაჲ და ეთხოვა აღუწეროს ცხოვრებაჲ და მიცვალებაჲ წმიდისა მამისა ჩუენისა გიორგი მთაწმიდელისაჲ, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II (XI—XV სს.), ილია ა ბ უ ლ ა ძ ი ს ხელმძღვანელობთა და რედაქციით, თბილისი, 1967, გვ. 101—207.

თ ა რ გ მ ა ნ ე ბ ი: М. С а б и н и н, Полное жизнеописание святых грузинской церкви, ч. II, СПб., 1872, 161—212; ლ ა თ ი ე უ რ ი — Р. Р е е t e r s, Histoires monastiques Géorgiennes: „Analecta Bollandiana“, T. XXXVI—XXXVII, Bruxelles, 1917—1919, გვ. 69 (74)—159.

ლი ტ ე რ ა ტ უ რ ა: ზემოდასახელებულ გამოცემათა წინასიტყვაობა-შესავლისა და გამოკვლევათა გარდა — А. Х а х а н о в, Очерки по истории грузинской словестности, II, Москва, 1897, 71—82; ალ. ხ ა ხ ა ნ ა შ ე ი ლ ი, ქართული სიტყვიერების ისტორია, ტფ., 1919, გვ. 135—185; კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, 1923, გვ. 255—259, 212—236, 1941, გვ. 224—226, 188—207; პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ე ა, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, „მნათობი“, 1939, № 10—11, გვ. 232—235; ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ე ი ლ ი, ათონის კრებულის რედაქცია, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XI—B, ტფილისი, 1931, გვ. 25—40; К. К е к е ლ ი ძ ე, Конспектный курс древнегрузинской литературы, Тифлис, 1939, 51—82; Ф. У с п е н с к и й, История Афона, ч. III, Киев, 1877; А. Н а т р о е в, Иверский монастырь на Афоне и краткая история Афоно-Иверского монастыря по грузинским источникам.

14. გ ა მ ო ც ე მ ე ბ ი: ე. თ ა ყ ა ი შ ე ი ლ ი, ახალი ვარიანტი წმ. ნინოს ცხოვრებისა და მეორე ნაწილი ქართლის მოქცევისა, ტფილისი, 1891, გვ. XXVIII—LVII; თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, I, ტფილისი, 1892, გვ. 33—37, 53—54. ეფრემ მცირე, უწყებამა მიზეზსა ქართველთა მოქცევისასა, თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიყენების, ტექსტი გამოსცა, შესავალი და ლექსიკონ-სამიხილები დაურთო თ. ბრეგაძემ, თბ., 1959.

ლი ტ ე რ ა ტ უ რ ა: ზემოდასახელებულ გამოცემათა გარდა — კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, პირველი გამოცემა, 1923, გვ. 274—276; მეორე გამოცემა, 1941, გვ. 238—239; მესამე გამოცემა, 1951, გვ. 496—504; თ. ბ ე გ ი ა შ ე ი ლ ი, ქართული სიტყვიერების ისტორია, ნაწილი II, ტფილისი-ქუთაისი, სახელგამი, 1927; რ. ბ ლ ე ა კ ი, ეფრემ მცირის ლიტერატურული მოღვაწეობიდან (გამოკვლევა და ტექსტის პუბლიკაცია), მიმოხილველი, I, 1926, გვ. 157—172; ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ე ი ლ ი, ეფრემ მცირე და ბერძნულ-ბიზანტიური ლექსთწყობის საკითხები, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, XXVII—b, 1946, გვ. 67—74. რეზიუმე რუსულ ენაზე; კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, ბიზანტიური მეტაფრასტიკა და ქართული აგიოგრაფია, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. XXX—XXXI, თბილისი, 1947, გვ.

41—95; შ. კახაძე, ფილოლოგიური შენიშვნები, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 29, 1951, გვ. 103—125; მისივე, ქართველები ბიზანტიის პოლიტიკურსა და კულტურულ ცხოვრებაში, თბილისი, 1954; ს. ენუქაშვილი, ეფრემ მცირის მთარგმნელობითი შემოქმედების ზოგიერთი საკითხი (პეტრე იბერიელის ტრაქტატის „საღმრთოთა სახელობას“ თარგმანის მიხედვით), სტალინის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, 2, 1955, გვ. 313—331; გ. ნიკოლაძე, ეფრემ მცირის მხატვრულ ნაწარმოებთა ბერძნულიდან ქართულ ენაზე მთარგმნელი, ქუთაისი, 1959; პეტრე იბერიელი (ფსევდონიმი სე არეოპაგელი), შრომები, ეფრემ მცირის თარგმანი, გამოსცა, წინასიტყუობა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო სამსონ ენუქაშვილმა, თბილისი, 1961; ი. ლოლაშვილი, ეფრემ მცირისა და იოანე პეტრიწის ურთიერთობისათვის (თეზისები), ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტის XXV სამეცნ. სესია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებთა თეზისები, თბილისი, 1965, გვ. 10—11; ე. ხინთიბიძე, ეფრემ მცირის მთარგმნელობითი მეთოდის ერთი თავისებურების შესახებ, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XXVII, № 3, 1965, გვ. 745—751—რეზიუმე რუსულ ენაზე; ე. ხინთიბიძე, ეფრემ მცირის ფილოლოგიური მოღვაწეობის ერთი თავისებურების შესახებ, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, 114, ფილოლოგ. მეცნიერებათა სერია, 1965, გვ. 301—306. რეზიუმე რუს. ენაზე.

15. გამოცემები: ანასეული ნუსხით — ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1942, გვ. 1—88; მარამისეული ნუსხით — ქართლის ცხოვრება, მარამ დედოფლის ვარიანტი; ე. თაყაიშვილის გამოცემა, თბილისი, 1906, გვ. 1—216, ვახტანგისეული რედაქციით — ქართლის ცხოვრება, I, მ. ბროსეს გამოცემა, სპბ., 1849 (მ. მარის გამოცემა, პეტროგრადი, 1923), გვ. 15 — 107; ქართლის ცხოვრება ზ. კიეინაძის გამოცემა, I, თბილისი, 1897, გვ. 15—149; ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტომი I, თბილისი, 1955, გვ. 3—138.

თარგმანები: ფრანგული — ვახტანგისეული რედაქციით — M. Brosset, Histoire de la Georgie, I partie, I livr. 1849, pp. 15—114; სომხური (ნაწევრები) — მარამისეული ვერსიით — *Մեխակաթ-Բեկ, Կրաց արքայուհեբը Հայաստանի հայերի մասին*, I, *Նրևան*, 1934, 143—176. (იხ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის, დასახ. ნაშრომი, გვ. 56). ძველი სომხური — ქართლის ცხოვრება, ძველი სომხური თარგმანი, ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ილია აბუღაძემ, თბილისი, 1953, გვ. 126—136.

ძირითადი ლიტერატურა: სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს ლეონტი მროველის ავტორობის, მისი მოღვაწეობის დროის, ლეონტი მროველისა და ქუანშურის ავტორობით ცნობილ შრომათა („მეფეთა ცხოვრება“ და „ვახტანგ გორგასალის ცხოვრება“) ურთიერთმიმართების შესახებ. აღნიშნულ საკითხებთან დაკავშირებით იხ. ე. ორდანიანი, ქრონიკები, I, თბილისი, 1892, გვ. XXX—XXXVI; კონს. ქეკელიძე, ლეონტი მროველის ლიტერატურული წყაროები, თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, III, 1923, გვ. 27—56 (ს. კაკაბაძის რეცენზია ამ ნაშრომზე: „სისტორიო მოამბე“, 1924 წ., № 1. გვ. 282—284); კონს. ქეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბილისი, პირველი გამოცემა, 1923, გვ. 238—251; მეორე გამოცემა, 1941, გვ. 209—220; სარგისკახაძე, საისტორიო ძიებანი, თბილისი, 1924, გვ. 93—182 (ძველი ქართული მატინეები); ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, თბილისი, 1928, გვ. 134—137 (ყარი მესამე, თავი I, § 1. ლეონტი მროველის თხზულების და სხვა წყაროების შესახებ); *Обзор источников по истории Азербайджана*, вып. II, Л. Меликсет-Бекоев, Источники грузинские, Баку, 1939, 6—7; პ. ივგოროვი, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე შიშობლეა, „მნათობი“, 1939, № 10—11, გვ. 199—207, 261—263; მისივე, ლეონტი მროველი, ქართველი ისტორიკოსი „მამბათა მწერალი მე-8 საუკუნისა“; ენიშის მოამბე, X, თბილისი, 1941, გვ. 93—152; К. Кекелидзе, Конспекттивный курс истории древне-грузинской литературы, Тбилиси, 1939, стр. 34; შ. ბაღრიძე, ლეონტი მროველის ავტორობის საკითხისათვის. „მნათობი“, 1962, № 7, გვ. 173—179; ე. გრიგოლია, ისევ ლეონტი მროველის ავტორობის შესახებ, საქ. სსრ მეცნ. აკად. საზ. მეცნ. განყების მოამბე, 1963, № 5, გვ. 242—253; ა. ბა-

რამიძე, პირველყოფილ-თემური წყობილებისა და მონათმფლობელური ხანის საქართველოს სოციალური ისტორიის საკითხები XIX ს-ის პირველი ნახევრის ქართულ ისტორიოგრაფიაში, მაცნე, 1966, № 2, გვ. 93—121; გ. მამულაია, ლეონტი მროველის და ჭუანჭერის წყაროები, მაცნე, 1964, № 4, გვ. 243—245; Г. А. Мелкишидзе, К истории древней Грузии, Тб., 1960, გვ. 30; С. И. Какабадзе, О древнегрузинских летописях XI столетия, Тб., 1912; ა. ბოგვერაძე, „ქართლის ცხოვრების“ პირველი მატანე და მისი ავტორი (იხ. ქართული ისტორიოგრაფია, I, თბ., 1968, გვ. 8—11), Д. Б. Акрадзе, Об источниках и характере первоначальных преданий Картлис цховреба или грузинских летописей, Известия Кавказского общества истории и археологии, В. I, ნაკვ. I, Тифлис, 1882, გვ. 31; დ. ბაქრაძე, „ქართლის ცხოვრების“ პირველ გამოცემათა წყაროები და მათი ხასიათი, „ივერია“, 1885, № 1, გვ. 50; ქ. გრიგოლია, ლეონტი მროველის ერთი ადგილის განმარტებისათვის, „იმომხილველი“, თბ., ტ. I, 1949, გვ. 105; მისივე, ნარკვევები საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობიდან, I, ახალი ქართლის ცხოვრება, თბ., 1954, გვ. 11; ა. ბარამიძე, ისევ ლეონტი მროველის თხზულების ერთი ადგილის განმარტებისათვის (იხ. ქართული ისტორიოგრაფია, I, 1968, გვ. 45—63); ელ. ახვლედიანი, „ქართლის ცხოვრების“ ორი ადგილის გამო, ქართული წყაროთმცოდნეობა, III, 1971, გვ. 40—42; ლ. დავლიანიძე, ლეონტი მროველის ერთი ცნობის განმარტებისათვის, ქართული წყაროთმცოდნეობა, IV, 1973, გვ. 5—7; ქ. ქეკელიძე, ლეონტი მროველის ლიტერატურული წყაროები, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, XII, თბილისი, 1974, გვ. 10—31; ქ. ქეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, თბილისი, 1958, გვ. 252—259; ქ. ქეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბილისი, 1960; მისივე, ვახტანგ გორგასალის ისტორიკოსი და მისი ისტორია, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, IX, თბ., 1957, გვ. 187—201; გ. გაფრინდაშვილი, ლეონტი მროველის 1066 წ. სამშენებლო წარწერა თრეხვის ქვაბებიდან, „საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე“, 1961, № 1; გ. მელიქიშვილი, საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის წყაროები, წიგნში: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბილისი, 1970, გვ. 50—69; ამასთანავე ყველა მითითებული გამოცემის წინასიტყვაობა, გამოკვლევა, შესავალი.

16. გამოცემები: ანასელი ნუსხით — ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა, ს. ყაუხჩიანიძის რედაქციით, თბილისი, 1942, გვ. 89—156; მარიამისეული ნუსხით — ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გამოცემა ე. თაყაიშვილისა, თბილისი, 1906, გვ. 117—211; ვახტანგისეული რედაქციით — ქართლის ცხოვრება, I, გამ. მ. ბროსესი, სპბ., 1849 (ნ. მარის გამოცემა, პეტროგრადი, 1923), გვ. 108—161, 163—181, ზ. ქინიანიძის გამოცემა, თბილისი, 1897, გვ. 149—261; ქართლის ცხოვრება, I, 1955, გვ. 139—244.

თარგმანები: ფრანგული — ვახტანგისეული რედაქციით — M. Brosset, Histoire de la Géorgie, I partie, I livraison, SPB, 1849, pp. 114—216, 220—253. სომხური (ნაწყვეტები) — მარიამისეული ვერსიით — *Լ. Մելիքանի-Քեկ, Կրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին*, I, *Երևան*, 1934, გვ. 188—195, 185—198. ძველი სომხური — თარგმანი, ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ილია აბულაძე, თბ., 1953, გვ. 139—199.

ძირითადი ლიტერატურა: ზემოდასახელებულ გამოცემათა წინასიტყვაობა-შესავალ-გამოკვლევის გარდა — თ. უორდანიანი, ქრონიკები, I, თბილისი, 1892, გვ. XXIV—XXXVIII; კორნ. ქეკელიძე, ვახტანგ გორგასალის ისტორიკოსი და მისი ისტორია, „ჩვენი მეცნიერება“, № 4—5, თბილისი, 1923, გვ. 17—47; სარგის ქაქაბაძე, საისტორიო ძიებანი, თბილისი, 1924, გვ. 182—193 (ძველი ქართული მატანეები); მისივე, საინტერესო კრებული, II, თბილისი, 1928, გვ. 33—43 (ჭუანჭერი VI—VII. საუკუნეების ამბების შესახებ და ქართლის გამგებლები ამავე ხანაში); Обзор источников по истории Азербайджана, Баку, 1939, 7; ბ. ინგოროვყა, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, „მნათობი“, 1939, № 10—11, გვ. 207—208.

17. გამოცემები: ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ხრონიკა, თბილისი, 1890, გვ. 41—79; ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, ე. თაყაიშვილის გა-

მოცემა, თბილისი, 1906, გვ. 336—361; ქართლის ცხოვრება, I, გამოცემა მ. ბროსესი, სპბ., 1849 (ნ. მარის გამოცემა, პეტროგრადი, 1923), გვ. 161—163, 188 et pass; ზ. კიკინაძის გამოცემა, თბილისი, 1897, გვ. 261—265. სუმბატ დაეითის-ძის ქრონიკა კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ. ტექსტი გამოსცა შესაჯლო, წიგნები და დაიგნალო-გიური ტაბულთ ე. თაყაიშვილმა, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისთვის, 1949, ნ. 27.

თარგმანები: რუსული — Е. Такайшвили, Источники грузинских летописей—Три хроники, «Сборник материалов для описания местностей Кавказа, вып. XVIII, Тифлис, 1900, 117—182; ფრანგული — ქართლის ცხოვრების ვახტანგისეული რედაქციით—M. Brosset, Histoire de la Géorgie, I livraison, SPB, 1849, pp. 216—220, 261 et pass; სომხური (ნაწევრები)—Л. Шхвелева-Рей, Чтение рукописей Лаша-шутаси и Кавкари-машис, I, Тбилиси, 1934, გვ. 126—138 (საერთოდ სუმბატზე 135—139).

ძირითადი ლიტერატურა: ზემოდასახელებულ გამოცემათა წინასიტყვაობა შესავალ-გამოკვლევითა გარდა — დ. კარიკაშვილი, ვინ უნდა იყოს სუმბატის ქრონიკის ავტორი, «ძველი საქართველო», I, თბილისი, 1909, გვ. 36—42; თ. ლომოური, სუმბატ დაეითის-ძისა და გიორგი მერჩულის ცნობები IX—X სს. ქართველ ბაგრატიონთა შესახებ, «არსული», თბილისი, 1925, გვ. 47—56; Обзор источников по истории Азербайджана, вып. II, Л. Меликсет-Бекоев, Источники грузинские, Баку, 1939, 7—8; პ. ინგოროვი, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, «მნათობი», 1939, № 10—11, გვ. 219; К. Кекелдзе, Конспектный курс истории древнегрузинской литературы, Тбилиси, 1939, 53—54; С. Т. Еремян, Заметки к тексту «Хроники Сумбата», Известия Армянского Филиала Академии Наук СССР, 1941, № 9, 27—30; მ. ლორთქიფანიძე, ლეგენდა ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ; კრ. «კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები», თბ., 1968, გვ. 144—149.

18. გამოცემები: ანასეული ნუსხით — ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1942, გვ. 160—199; მარიამისეული ნუსხით — ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ეარიანტი, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, თბილისი, 1906, გვ. 216—280; ვახტანგისეული რედაქციით — ქართლის ცხოვრება, I, გამოცემა მ. ბროსესი, სპბ., 1849 (ნ. მარის გამოცემა, პეტროგრადი, 1923, დაუსრულებულია), გვ. 184—236, მართი 184—200 (დაუსრულებელი), ზ. კიკინაძის გამოცემა, თბილისი, 1897, გვ. 265—342. შდრ. სომხური ქრონიკით—*Համառու պատմութիւն Կրաց, Կենտրի, 1884*, გვ. 104-114; ქართლის ცხოვრება, I, ს. ყაუხჩიშვილის გამ., გვ. 249—317.

თარგმანები: ფრანგული — ვახტანგისეული რედაქციით — M. Brosset, Histoire de la Géorgie, I partie, I livraison, SPB, 1849, pp. 256—345; სომხური — მარიამისეული ვერსიის — Л. Шхвелева-Рей, Чтение рукописей Лаша-шутаси и Кавкари-машис, I, Тбилиси, 1934, გვ. 200—209 (მატიანეზე საერთოდ 199—213), ძველი სომხური — ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ილია აბულაძემ; Матане Картлисა, Перевод, введение и примечания М. Д. Лордкипанидзе, Тбилиси, 1976.

ძირითადი ლიტერატურა: ზემოდასახელებულ გამოცემათა წინასიტყვაობა-შესავალ-გამოკვლევითა გარდა—თ. ჟორდანი, ქრონიკები, I, თბილისი, 1892, გვ. XXXVIII—XLII; Обзор источников по истории Азербайджана, вып. II, Л. Меликсет-Бекоев, Источники грузинские, 8; გ. გელაშვილი, სუმბატ დაეითის ძე და «მატიანე ქართლისა», თსუ შრომები, 1960, № 87, გვ. 239—256; ა. ბოგვერაძე, «ქართლის ცხოვრების» პირველი მატთან და მისი ავტორი, კრ. «ქართული ისტორიოგრაფია», I, თბ., 1968, გვ. 8—44; ე. გრიგოლია, «მატიანე ქართლისა» და მისი დასასრულებს საკითხისათვის, ივანე ჯავახიშვილი, საუბილო კრებულო, 1976, გვ. 117—189.

19. გამოცემები: ანასეული ნუსხით—ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1942, გვ. 200—235; მარიამისეული ნუსხით—ქართლის ცხოვრება, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, თბილისი, 1906, გვ. 281—335

ვახტანგისეული რედაქციით — ქართლის ცხოვრება, I, მ. ბროსის გამოცემა, სპბ., 1849, გვ. 236—263; ზ. კიკინაძის გამოცემა, თბილისი, 1897, გვ. 343—382; მ. საბინის, საქართველოს სამოთხე, სპბ., 1882, გვ. 489—512; შდრ. სომხური ქრონიკით. — *Համառոտ պատմութիւն Կրաց, Վեհափիկ*, 1884, გვ. 114—123; ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 318—364.

თარგმანებ: რუსულ — М. Сабинин, Полное жизнеописание свя-
тых грузинской церкви, ч. III, СПб, 1873, 103—140; ფრანგული — М. Врос-
set, Histoire de la Géorgie, I partie, I livraison, SPB, 1849, pp. 346—381; სომხური — მარია-
ამ დედოფლისეული ვერსიით — *Մեխրեսթ-Բեկ, Կրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի
մասին*, I, *Երևան*, 1934, გვ. 216—220 (ამ ავტორზე საერთოდ 214—224), ძველი სომხური —
ქართლის ცხოვრება, ძველი სომხური თარგმანი, ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი
გამოკვევითა და ლექსიკონით გამოსცა ილია აბულაძემ, თბ., 1953, გვ. 235—256.

ძირითადი ლიტერატურა: ზემოდასახელებულ გამოცემათა წინასიტყვაობა-
შესავალ-გამოკვლევათა გარდა — თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, I, თბილისი, 1892, გვ. XLIII
— XLVI; ნ. ურბნელი, მეფე დავით აღმაშენებლის და მისი დრო, I, თბილისი, 1894, გვ. 113;
ს. კაკაბაძე, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ვინაობა, თბილისი, 1913, გვ. 7; Обзор
источников по истории Азербайджана, Л. Меликсет-Бекоев, вып. II, 8—9.
ქ. ოლიშვილი, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ვინაობის საკითხისათვის, მოამბე (ხელნა-
წერთა ინსტიტუტი), ტ. 5, 1963, გვ. 211—220; კ. გრიგოლია, „დავითის ცხოვრებაში“
დამოწმებული ერთი ტერმინის განმარტებისათვის, ქართული წყაროთმცოდნეობა, III, 1972,
გვ. 117—122; ა. ბოგვერაძე, დავით აღმაშენებლის ისტორიის თარიღისა და ხასიათის
შესახებ, ქართული ისტორიოგრაფია, II, თბ., 1971, გვ. 70—83.

20. გამოცემები: კორნ. კეკელიძე, ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი (ცდა
ტექსტის აღდგენისა), თბილისი, 1941, გვ. 51 (53)—140; ქართლის ცხოვრების მარიამ დედოფ-
ლისეული ვერსიით — ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, ე. თაყაიშვილი-
ის გამოცემა, თბილისი, 1907, გვ. 362—535; ვახტანგისეული რედაქციით — ქართლის
ცხოვრება, I, მ. ბროსის გამოცემა, სპბ., 1849, გვ. 264—338; ზ. კიკინაძის გამო-
ცემა, თბილისი, 1897, გვ. 384—493; ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1959, ს. ყაუხჩიშვი-
ლის გამოცემა, გვ. 1—114.

თარგმანებ: ფრანგული — ვახტანგისეული რედაქციით — М. Вросset, His-
toire de la Géorgie, I partie, I livraison, SPB, 1849, pp. 383—480; სომხური — მარიამ-
მისეული ვერსიით — *Մեխրեսթ-Բեկ, Կրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին*, II,
Երևան, 1935, გვ. 7—25; К. Кекелидзе, История и восхваление венценосцев,
Тбилиси, 1954, მეორე გამოცემა, კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერა-
ტურის ისტორიიდან, XII, თბ., 1974, გვ. 164—232.

ძირითადი ლიტერატურა: ზემოდასახელებულ გამოცემათა წინასიტყვაობა-
შესავალ-გამოკვლევათა გარდა — თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, I, თბილისი, 1892, გვ. XLVI
— II; კორნ. კეკელიძე, რამდენიმე ჩერკიდევ გაურკვეველი ტერმინი ჩვენი საისტორიო მწერ-
ლობისა, თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, V, თბილისი, 1925, გვ. 306—312; მისივე,
ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი, როგორც ლიტერატურული წყარო, „რუსთაველის კრე-
ბული“, თბილისი, 1938, გვ. 121—158; Обзор источников по истории Азербайджана, вып.
II, Л. Меликсет-Бекоев, Источники грузинские, Баку, 1939, 10; ი. ოლი-
შვილი, რუსთაველი და თამარის ისტორიკოსთა ვინაობის პრობლემა, თბ., 1961; ე. დონ-
დუა, თამარის ისტორიკოსთა შესწავლისათვის, თსუ შრომები, № 118, 1967, გვ. 193—199;
შ. მესხია, თამარის ისტორიკოსის ერთი ცნობის გაგებისათვის, ქართული წყაროთმცოდნეო-
ბა, ტ. III, თბ., 1971, გვ. 130—146; ქ. სტეფნაძე, „ისტორიანი და აზმანი შარავანდელ-
თანი“ ერთი ადგილის განმარტებისათვის, ქართული წყაროთმცოდნეობა, III, თბილისი, 1971,
გვ. 148—151.

21. გამოცემები: თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II, თბილისი, 1897, გვ. 111—122;
ლ. მუსხელიშვილი, აბუსერიძე ტბელი, ბოლოვ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში
და აბუსერიძეთა საგვარეულო მატრიანე, თბილისი, 1941, გვ. 55—69 (შესავლით, ძველის აღწე-
რილობით, ლექსიკონით და საძიებლით).

- ძირითადი ლიტერატურა: კონს. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბილისი, პირველი გამოცემა, 1923, გვ. 347—349; მეორე გამოცემა, 1941, გვ. 305—306; *ს. მსხერსებ-ჩხი, ყრავ აგრეორსხერ ჯაქასთასხი ხ ჩაქერხი მასხი*, II, *ბრასხ*, 1936, გვ. 41 (40—41); *Обзор источников по истории Азербайджана*, вып. II, *Л. Меликсет-Бекоев*, *Источники грузинские*, Баку, 1939, 10—11; *მის. ჩიქოვანე*, აბუსეროდე ტბელის თხზულების ფოლკლორული წყაროები: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შოამბე, V, 1944, № 7, გვ. 753—760. ი. სიხარულიძე, ტბელ აბუსეროდე, თბილისი, 1963.
22. გამოცემები: ივ. ჭავჭავაძის, ლაშა-გიორგის დროინდელი მეპატონე, თბილისი, 1927, გვ. 23; ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა, თბილისი, 1942, გვ. 237—245; ს. კაკაბაძე, საისტორიო კრებული, II, თბილისი, 1928, გვ. 110—111; ქართლის ცხოვრება, I, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1955, გვ. 365—371.
თარგმანი: სომხური — *ს. მსხერსებ-ჩხი, ყრავ აგრეორსხერ ჯაქასთასხი ხ ჩაქერხი მასხი*, II, *ბრასხ*, 1936, 43—44 (ამ ავტორის შესახებ 42—46).
- ძირითადი ლიტერატურა: ზემოდასახელებულ გამოცემათა წინასიტყვაობა-შესავალ-გამოკლევათა გარდა — *Обзор источников по истории Азербайджана*, вып. II, *Л. Меликсет-Бекоев*, *Источники грузинские*, Баку, 1938, 11.
23. გამოცემები: მარიამ დედოფლისეული ნუსხით — ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, თბილისი, 1906, გვ. 536—785; ეხტანგისეული რედაქციით — ქართლის ცხოვრება, I, მ. ბროსეს გამოცემა, სპბ., 1849, გვ. 339—447; ზ. ქიქინაძის გამოცემა, თბილისი, 1897, გვ. 493—655. (იხ. ლ. მელიქსეთ-ბეგე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 97). ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, თბილისი, 1959, გვ. 151—225.
თარგმანები: ფრანგული — ეხტანგისეული რედაქციით — *M. Brosset Histoire de la Géorgie, I partie, I livraison*, SPB, 1849, pp. 487—643; სომხური — *ს. მსხერსებ-ჩხი, ყრავ აგრეორსხერ ჯაქასთასხი ხ ჩაქერხი მასხი*, I, *ბრასხ*, 1936, 50—60 (საერთოდ 49—70). (იხ. ლ. მელიქსეთ-ბეგე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 97). *ყრავ შამანსაკაგრიქილს (1207-1318), მარგამანოქილს რჩხს ყრავხერსხი, ათაყარასხ დ ხანიქაგრიქილსხხერ შაროქერ შორაქასხი*, *ბრასხ*, 1971.
- ძირითადი ლიტერატურა: ზემოდასახელებულ გამოცემათა წინასიტყვაობა-შესავალ-გამოკლევათა გარდა — პ. ინგოროყვა, რუსთაველიანა, თბილისი, 1926, გვ. 199—242; ს. იორდანიშვილი, ეპითალმწერლის ერთი ცნობის შესახებ (შოთა ქუპრი), თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, III, თბილისი, 1936, გვ. 167—181; *Обзор источников по истории Азербайджана*, вып. II, *Л. Меликсет-Бекоев*, *Источники грузинские*, 11—12; *Б. Я. Владимиров, Анонимный грузинский историк XIV века о монгольском языке*; პ. ინგოროყვა, რუსთაველიანა, იხ. ინგოროყვა, თხზულებათა კრებული, ტ. I, 1963, გვ. 118—126; ე. გრიგოლია, ეპითალმწერელი და მისი თხზულების სამეცნიერო მნიშვნელობა, ქართული ისტორიოგრაფია, I, 1968, გვ. 64—105. *П. Мурadian, Неопубликованная статья Н. Я. Марра об „Аркауи“, Известия Академии наук Армянской ССР*, 1944; *თ. ყორდანი*, კრიტიკული განხილვა „ქართლის ცხოვრების“ მეორე ნაწილისა, ქრონიკები, III, თბილისი, 1967, გვ. 556—596. ა. გამყრელიძე, ეპითალმწერლის „კაროსოს“ // „კაროსოს“ // „კაროსოს“, ქართული წყაროთმცოდნეობა, III, 1971, გვ. 191—194; რ. კიქნაძე, ეპითალმწერლის სპარსული წყაროები, კავკასიურ-ალმოსავლური კრებული, II, 1962, გვ. 127—155. რ. კიქნაძე, ერთი გეოგრაფიული სახელის განმარტებისათვის ეპითალმწერლის თხზულებაში, ქართული წყაროთმცოდნეობა, IV, 1973, გვ. 36—40.
24. გამოცემები: თ. ყორდანი, ქრონიკები, II, თბილისი, 1897, გვ. 1—19 (საერთოდ 1—26). ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1966, ი. დოლიძის გამოცემა, გვ. 102—117. ძეგლი ერისთავთა (ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატრიცე), ტექსტი ვანოლა, გამოკლევა,

ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო შოთა მეჩხიამ, იხ. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბილისი, 1954, გვ. 305—374, ტექსტი გვ. 344—362.

თარგმანი: ფრანგული — M. Grosset, Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, SPB, 1851, pp. 372—384 (addition XXI. De l'origine des eristhaws du Ksan).

ძირითადი ლიტერატურა: ზემოთ დასახელებულ გამოცემათა წინასიტყვაობა-გამოკვლევათა გარდა — ირ. სურგულაძე, ძველი ერისთავთა და მისი მნიშვნელობა საქართველოს სახელმწიფოს წარმოშობის ზოგიერთი საკითხისათვის, „ენიშის მოამბე“, XIII, თბილისი, 1943, გვ. 219—231; *ს. შხიტყახუაშვილი, ყრავაშვილები ჯაყათსა და ჯაყეთს*, II, *ბრესი*, 1936, გვ. 76—77; Обзор источников по истории Азербайджана, вып. II; Л. Меликсет-Бекоев, Источники грузинские, Баку, 1939, 12.

25. გამოცემები: თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II, თბილისი, 1897. ქრონიკებში სხვადასხვა ადგილას არის ამ ქრონიკიდან ამოღებული ცნობები. იხ. გვ. 327, 372, 378, 381, 382, 387, 389, 391, 411 და სხვ. თ. ჟორდანიას მას უწოდებს: გელათური XVI საუკუნის ხელნაწერი გულანი ანუ გულანი გელათის წმ. გიორგისა; გელათის გულანი, XVII ს. — *ქ. ოდიშელი*, მცირე ქრონიკები, თბილისი, 1968, გვ. 71—73.

ძირითადი ლიტერატურა: *ქ. ოდიშელი*, მცირე ქრონიკები, თბილისი, 1968, გვ. 19.

26. გამოცემები: ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ხრონიკა, თბილისი, 1890, გვ. 81—116 (მესხური დავითნის ხრონიკა) [და CXXVII—CXLIX გვერდები], საქართველოს ისტორიის მასალები, გამოცემული ქრ. შარაშიძის მიერ, თბილისი, 1961, „მესხური მატინე“, გვ. 36—56.

თარგმანები: რუსული — E. Такайшвили, Источники грузинских летописей — Три хроники: „Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа“, вып. XXVIII, Тифлис, 1900, 183—214.

ძირითადი ლიტერატურა: მითითებული გამოცემების წინასიტყვაობა, გამოკვლევი, ს. კაკაბაძე, ვინაობა მესხური დავითნის ქრონიკის ავტორისა, თბილისი, 1912, გვ. 1—7; *ს. შხიტყახუაშვილი, ყრავაშვილები ჯაყათსა და ჯაყეთს*, II, *ბრესი*, 1936, 79—80; Обзор источников по истории Азербайджана, вып. II, Л. Меликсет-Бекоев, Источники грузинские, Баку, 1939, 12—13. ქრ. შარაშიძე, „მესხური მატინის“ დედანი, იხ. სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები, 1961, გვ. 102—132.

27. გამოცემები: მ. ჭანაშვილი, ნაშრომი, I, თბილისი, 1907, გვ. 35.

ძირითადი ლიტერატურა: მ. ჭანაშვილის გამოცემის წინასიტყვაობა. ე. თაყაიშვილი, Описание рукописей „Общества распространения грамотности среди грузинского населения“, т. II, вып. I, 120—121.

28. გამოცემები: სრული სახით გამოცემული არაა. ნაწილ-ნაწილად, I ნაწილიდან ნაწყვეტით „ალ. ბარამიძე „ბოსროფშირინანის“ ქართული ვერსიებისათვის“: „ლიტერატურული ძიებანი“, I, თბილისი, 1943, გვ. 102—106; III ნაწილის ბოლო და IV ნაწილი — ს. კაკაბაძე, ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, „საისტორიო მოამბე“, 1925, № 2, გვ. 209—316 (საერთოდ 198—320). და ცალკე, თბილისი, 1926, გვ. 1—108 (საერთოდ XIII, გვ. 112); მხოლოდ IV ნაწილის ქართლის ცხოვრება, II, დ. ჩუბინოვის გამოცემა, სპბ., 1854, გვ. 517—569.

თარგმანები: ფრანგული — IV ნაწილისა — M. Grosset, Histoire de la Géorgie, II partie, I livraison, SPB, 1856, pp. 500—577. სომხური — ნაწყვეტები I, III და IV ნაწილიდან — *ს. შხიტყახუაშვილი, ყრავაშვილები ჯაყათსა და ჯაყეთს*, II, *ბრესი*, 1936, 89—106 (საერთოდ 82—106).

ძირითადი ლიტერატურა: ზემოდასახელებულ გამოცემათა წინასიტყვაობა-შესავალ-გამოკვლევათა გარდა — მ. ჭანაშვილი, ფარსადან გორგიჯანიძე და მისი შრომანი, თბილისი, 1896, გვ. 72—78; Обзор источников по истории Азербайджана, вып. II, Л. Меликсет-Бекоев, Источники грузинские, Баку, 1939, 14—15; დ. კაცია

ძე, ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულებისა და „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელების XV საუკუნის სპარსული წყაროები. აღმოსავლური კრებული, I, 1960, გვ. 149—166; დ. კ ა ც ი ტ ა ძ ე, ისევ ფარსადან გორგიჯანიძის ერთი სპარსული წყაროს შესახებ, აღმოსავლური ფილოლოგია, II, 1972, გვ. 147—152; კ. ტ ა ბ ა ტ ა ძ ე, ისევ ფარსადან გორგიჯანიძის საისტორიო თხზულების XV საუკუნის წყაროების საკითხისათვის, ქართული წყაროთმცოდნეობა, IV, 1975, გვ. 41—55; რ. კ ი ე ნ ა ძ ე, კიდევ ერთი ქართული წყარო ლაშა-გიორგის ისტორიისათვის, კრ. „საქართველო რუსთაველის ხანაში“, თბ., 1966, გვ. 96—204; მ. ი ს ი ე ვ ე, ფარსადან გორგიჯანიძის ერთი ქართული წყაროს შესახებ, „მაცნე“, 1972, № 2, გვ. 115—122; მ. ი ს ი ე ვ ე, „უმათაღმწერლის თხზულების ერთი ადგილის შეკვებისათვის, „მაცნე“, 1972, № 4, გვ. 115—123; მ. ი ს ი ე ვ ე, ფარსადან გორგიჯანიძე და „ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღანი“, თბილისი, 1975.

29. გ ა მ ო ც ე მ ე ბ ი: ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა, ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ე ო ლ ის რედაქციით, თბილისი, 1942; ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, ე. თ ა ყ ა ი შ ე ი ლ ის გამოცემა, თბილისი, 1906; ეახტანვისეული რედაქციის — ქართლის ცხოვრება, I, მ. ბ რ ო ს ე ს. გამოცემა, სპბ., 1849, II, დ. ჩ უ ბ ი ნ ო ე ი ს გამოცემა, სპბ., 1854; ზ. ჭ ი ჭ ი ნ ა ძ ი ს გამოცემა, თბილისი, ტ. I, წ. I, 1897, გვ. 1—210, წ. II, 1897 (1898), გვ. 213—650 და წ. III, 1899, გვ. 653—770; მ. ი ს ი ე ვ ე, საქართველოს ცხოვრება, ახალი მოთხრობა 1469 წლითგან, ვიდრე 1600 წლამდე ორ წიგნად აღწერილი, თბილისი, 1913, გვ. 375; ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ე ი ლ ის მიერ, I, თბილისი, 1955; II, თბილისი, 1959.

თ ა რ გ მ ა ნ ი: ფ რ ა ნ გ უ ლ ი — M. Brosset, Histoire de la Géorgie, t. I, SPB, 1849; t. II, 1, 2, SPB, 1856 et 1857.

ძ ი რ ი თ ა დ ი ლ ი ტ ე რ ა ტ უ რ ა: Д. З. Б а к р а д з е, Об источниках и характере первоначальных преданий „Картлис цховреба“ или грузинских летописей, „Известия Кавказского общества Истории и Археологии“, т. I, Тифлис, 1882, 27—44; დ. ბ ა კ რ ა ძ ე, „ქართლის ცხოვრების“ პირველ გადმოცემათა წყაროები და მათი ხასიათი, „ივერია“, 1885, № 1, გვ. 45—66; Д. Б а к р а д з е, Статьи по истории и древностям Грузии („Записки Академии Наук“. I, LIII, прил. I), СПб, 1887; М. Д ж а в а х и ш в и л я, Жизнь Грузии, Картлис цховреба, СМОМПК, вып. XXXV, Тифлис, 1905, 113—235; ე. თ ა ყ ა ი შ ე ი ლ ი, სამი ისტორიული ხრონიკა, თბილისი, 1890, გვ. XXIX—CXLIX; Е. Т а к а й ш в и л я, Описание рукописей, т. I, 1902—1904, 202—270, 412—517, т. II, 1906—1912, 27—114; С. К а к а б а д з е, О древнегрузинских летописях XI-го столетия, Тифлис, 1912. ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, საისტორიო ძიებანი, თბილისი, 1924, გვ. 33—193; მ. ი ს ი ე ვ ე, „საისტორიო კრებული“, II, თბილისი, 1928, გვ. 68—69; პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა, ქართული მწერლობის მოკლე მიმოხილვა, „მნათობი“, 1939, № 10—11, გვ. 211—221; ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ე ი ლ ი, მისი რედაქციით გამოცემული „ქართლის ცხოვრების“ შესავალი წერილები. კ. გ რ ო ლ ი ა, ნარკვევები საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობიდან, I, ახალი ქართლის ცხოვრება, თბ., 1954. ნ. შ ო შ ი ა შ ე ი ლ ი, „ანასეული ქართლის ცხოვრების“ პირის გადწერის თარიღი, მრავალაფე, V, თბილისი, 1975, გვ. 45—55.

30. გ ა მ ო ც ე მ ე ბ ი: ბერი ეგნატაშვილი, „ახალი ქართლის ცხოვრება“, ივ. ქ ა ე ა ხ ი შ ე ო ლ ის გამოცემა, თბილისი, 1940; ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი, ქართლის ცხოვრება, II, 1959, ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ე ი ლ ის გამოცემა, გვ. 326—442.

ძ ი რ ი თ ა დ ი ლ ი ტ ე რ ა ტ უ რ ა: კ. გ რ ი გ ო ლ ი ა, ნარკვევები საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობიდან, ახალი ქართლის ცხოვრება, თბილისი, 1954, გვ. 262—286; ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ე ი ლ ი, „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ტექსტები, ქართლის ცხოვრება, II, თბილისი, 1959, გვ. 024—030; ლ. მ ე ლ ი ქ ს ე თ ბ ე გ ი, საქართველოს ისტორიის წერილობითი წყაროების პუბლიკაციები, თბილისი, 1949, გვ. 122; კ. ტ ა ბ ა ტ ა ძ ე, „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ზოგი ცნობის წარმოშობისა და სანდოობის შესახებ, ქართული წყაროთმცოდნეობა, 1971, გვ. 206—225.

31. გ ა მ ო ც ე მ ე ბ ი: ვახუშტი ბატონიშვილი, საქართველოს გეოგრაფია, თბილისი, 1904, მ. ქ ა ნ ა შ ე ი ლ ის გამოცემა; ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი,

1941, თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის გამ.; ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, ნაწილი პირველი, თბილისი, 1885, დ. ბაქრაძის გამოცემა; ვახუშტი, ქართლის ცხოვრება, II, სპბ., 1854, დ. ჩუბინოვის გამოცემა; საქართველოს ცხოვრება 1469—1800-მდე, ბატონიშვილი ვახუშტის მიერ, მეორე გამოცემა ზ. კიკინაძის მიერ, თბილისი, 1913. მთლიანად ვახუშტის ნაშრომი, ქართლის ცხოვრება, IV, ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, თბილისი, 1973.

თარგმანები: М. Джанашивили, Царевич Вахушти, География Грузии (Записки Кавказского Отделения Русского Географического Общества. XXIV, вып. 5), Тифлис, 1904; М. Brosset, Description géographique de la Géorgie, par le Tsarevitch Wachoucht, SBP, 1842, ХХХ, 540; Вахушти Багратиони, История царства грузинского. Перевел, снабдил предисловием, словарями и указателем Н. Т. Накашидзе. Тбилиси, 1976.

ძირითადი ლიტერატურა: დასახელებულ გამოცემათა წინასიტყვაობა-შესავალ-გამოკვლევათა გარდა—გ. გეტქიანი, გამოჩენილი გეოგრაფები და მოგზაურნი, სიტყვ-ცნობარი, თბილისი, 1942, გვ. 55—56; ლ. მარუაშვილი, საქართველოს გეოგრაფიული შესწავლის ფუძემდებელი — ვახუშტი ბაგრატიონი, თბილისი, 1956; ე. გაბაშვილი, ვახუშტი ბაგრატიონი, თბილისი, 1969; ვახუშტის სახელობის ინსტიტუტის შრომები, I, თბ., 1947; „ნახალები“, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, I, 1947; ზ. კიკინაძე, ისტორიული სურათები ვახუშტის ისტორიისა, თბილისი, 1913; Е. Такайши-в и л и, Еще один из источников истории Грузии царевича Вахушти: „Записки Восточного отделения Русского Археологического общества“, т. XVIII, 1893, 113—128; Обзор источников по истории Азербайджана, вып. II; Л. Меликсет-Бек ов, Источники грузинские, Баку, 1939, 17—19.

2. გამოცემები: ქართლის ცხოვრება, მარამ დედოფლის ვარიანტი, ე. თაყაიშვილი-ის გამოცემა, თბილისი, 1906, გვ. 850—891 და 892—972; ახალი ქართლის ცხოვრება, მეორე ტექსტი, გვ. 443—476; ახალი ქართლის ცხოვრება, შესამე ტექსტი, 477—540 ე. წ. შესამე ტექსტისა — ქართლის ცხოვრება, I, მ. ბროსეტის გამოცემა, სპბ., 1849, გვ. 476—477 (დასაწყისი); ქართლის ცხოვრება, II, დ. ჩუბინოვის გამოცემა, სპბ., 1854, გვ. 259—306; ქართლის ცხოვრება, II, თბილისი, 1959, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა-თარგმანები: ფრანგული — ე. წ. შესამე ტექსტის ბროსეტის გამოცემის მიხედვით — М. Brosset, Histoire de la Géorgie, II, SPB, 1856, 322-376; სომხური — ს. მსხიპაშვილი, *Վրաց պոეტիკური Հայաստանի և հայերի մասին երևახ*, 1936.

ძირითადი ლიტერატურა: კ. გრიგოლია, ახალი ქართლის ცხოვრება, თბილისი, 1954, გვ. 305—318; ს. ყაუხჩიშვილი, „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ტექსტები, „ქართლის ცხოვრება“, II, 1959, გვ. 026—030; ე. ტაბატაძე, „ახალი ქართლის ცხოვრების“ ზოგი ცნობის წარმოშობისა და სანდოობის შესახებ, ქართული წყაროთმცოდნეობა, III, 1971, გვ. 206—225.

33. გამოცემები: ქართლის ცხოვრება, II, დ. ჩუბინოვის გამოცემა, სპბ., 1854, გვ. 307—342; საქართველოს ცხოვრება, ახალი მოთხრობა 1469 წლიდან ვერძე 1800 წლამდე, ზ. კიკინაძის გამოცემა, თბილისი, 1913, გვ. 1—52.

თარგმანები: ფრანგული — М. Brosset, Histoire de la Géorgie, II partie, II livraison, SPB, 1857, pp. 7—54. Чхеидзе Сехния, История Грузии („Жизнь царей“), перевод выполнен, предисловием, указателем и словарями снабдил Н. Т. Накашидзе, Тб., 1976.

ძირითადი ლიტერატურა: Обзор источников по истории Азербайджана вып. II, Л. Меликсет-Бек ов, Источники грузинские, Баку, 1939, 19; М. Гобеджишвили, Сведения Сехния Чхеидзе о Капдахаре, ქართული წყაროთმცოდნეობა, III, თბილისი, 1971, გვ. 273—277; მერი გობეჯიშვილი, სენნა ჩხეიძის „ცხოვრება მეფეთა“, როგორც წყარო სეფიანთა სახელმწიფოს ისტორიისათვის, ქართული წყაროთმცოდნეობა, IV, თბ., 1973.

34. გამოცემები: ქართლის ცხოვრება, II, დ. ჩუბინოვის გამოცემა, სპბ., 1854, გვ. 343—347, ზ. კიკინაძის გამოცემით — საქართველოს ცხოვრება, ახალი მოთხრობა 1469 წლიდან ვიდრე 1800 წლამდე, თბილისი, 1913, გვ. 53—240.

თარგმანი: ფრანგული — M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II partie, II livraison, SPB, 1857, pp. 55—202.

ძირითადი ლიტერატურა: Обзор источников по истории Азербайджана, вып. II, Л. Меликсет-Бекоев, Источники грузинские, Баку, 1939, 19.

35. გამოცემები: ქართლის ცხოვრება, II, დ. ჩუბინოვის გამოცემა, სპბ., 1854, გვ. 475—500; ზ. კიკინაძის გამოცემით საქართველოს ცხოვრება, ახალი მოთხრობა 1469 წლიდან ვიდრე 1800 წლამდე, თბილისი, 1913, გვ. 241—276.

თარგმანები: M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II partie, II livraison, SPB, 1857, pp. 203—227.

ძირითადი ლიტერატურა: Обзор источников по истории Азербайджана, вып. II, Л. Меликсет-Бекоев, Источники грузинские, Баку, 1939, 21.

36. ახლად აღმოჩენილი ქართლის ცხოვრება და თამარ მეფის მეორე აქამდე უცნობი ისტორიოსის თხზულება.

„ქართლის ცხოვრების“ ეს ნუსხა მთლიანად ცალკე არ გამოცემულა. ამ ნუსხის შესახებ იხ. ე. გრიგოლია, ახალი ქართლის ცხოვრება, გვ. 108—114; ს. ყაუხჩიშვილი, „ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 014—016; ცალკე გამოცემა ამ ნუსხიდან ე.წ. ბასილი ეზოსმოძღვრის „ცხოვრება მეფეთ მეფისა თამარისი“, გამოსცა ივ. ჯაფარიშვილმა, ბასილი ეზოსმოძღვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, ენიშნის მოამბე, XIV, თბილისი, 1944.

თარგმანები: В. Д. Дондуа, Василий, историк царицы Тамары. „Памятники эпохи Руставели“, Ленинград, 1938; სომხური — *Լ. Մելիքսեթ-Բեկ Կրպ աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին*, II, *Երևան*, 1936, 34—36.

ძირითადი ლიტერატურა: დასახელებულ გამოცემათა წინასიტყვაობა-შესავალ-გამოკვლევათა გარდა — Обзор источников по истории Азербайджана, Л. Меликсет-Бек, Источники грузинские, Баку, 1939, 10; ილია აბულაძე, ცნობა შოთა რუსთაველის ისტორიული თხზულების შესახებ, ენიშნის მოამბე, III, 1938, გვ. 201—207; ე. გრიგოლია, თამარის მეორე ისტორიოსის ვინაობისა და მისი დათარიღებისათვის, თსუ შრომები, ტ. 108, 1964, გვ. 359—373; გიული ალასანია, ორი ტერმინის განმარტებისათვის თამარის მეორე ისტორიოსის თხზულებაში, აღმოსავლური ფილოლოგია, III, 1973, გვ. 205—210.

37. გამოკვლევა „ნიკოლაოზ კათალიკოზი“ ივ. ჯავახიშვილის გამიზნული ჰქონდა „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის“ მეორე გამოცემის მეორე ნაწილისათვის. დაიბეჭდა 1956 წელს კრებულში „ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები“, გვ. 97—109.

38. ივ. ჯავახიშვილის ეს სტატია დაიბეჭდა ჟურნალში „საქართველო“ (1908, № 10, გვ. 12—14) პასუხად მ. ჭანაშვილის შენიშვნაზე „590 წელს და არა 544 და არც 888-ს“ (ჟურნალი „საქართველო“, 1908, № 5). მ. ჭანაშვილმა არ გაიზიარა ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრება ევსტათე მცხეთელის წამების დათარიღების საკითხში და, აგრეთვე, საქართველოში მეფობის ინსტიტუტის აღდგენის დათარიღების საკითხში და ისევე დაბეჭდა პოლემიკური ხასიათის სტატია პასუხად ივ. ჯავახიშვილის ახსნა-განმარტებისა (იხ. მ. ჭანაშვილი, ევსტათის წამებისა და უმეფობის გამო ისევე, ჟურნალი „ნიაი“, 1909, № 8). ივ. ჯავახიშვილმა თავისი საბუთიანობა აღნიშნულ საკითხზე „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის“ ევსტათე მცხეთელისადმი მიძღვნილ განაკეთში წარმოადგინა.

39. წინასიტყვაობა, I, ეს არის ივ. ჯავახიშვილის მიერ 1927 წელს გამოცემული ე. წ. „ლამა-გიორგის - დროინდელი მემბტიანის“ გამოცემისათვის დართული წინასიტყვაობა. ამ ძეგლის გამოცემები და საერთოდ ცნობები მის შესახებ იხ. „ლამა-გიორგის-დროინდელ მემბტიანესთან“.

40. წინასიტყვაობა, II, ეს არის ივ. ჯავახიშვილის მიერ 1940 წელს გამოცემული ბერი ეგნატაშვილის „ახალი ქართლის ცხოვრების“ „წინასიტყვაობა“.
41. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის ეს მოკლე მიმოხილვა ამოღებულია ენციკლოპედური ლექსიკონიდან (იხ. Энциклопедический словарь, 7-ое издание, Т-ва Бр. Гранат и К., Москва, 1913, т. XVII, стр. 238—246).
42. ეს ნაშრომი პირველად დაიბეჭდა 1917 წელს კრებულში „Известия Российской Академии наук“, Петроград, 1917, VI серия, № 17, გვ. 1483—1486. ჩვენს მიერ შეეცვლილია მხოლოდ ორთოგრაფია.

ალფიოს (მოწ.) 149.

ამბა ალავერდელი 50, 54.

ამბაკომი (ბიბ.) 233.

ამბროსი ხელაია იხ. ხელაია ამბროსი.

ამირამირმანი 231.

ანა, კახეთის მ-ვის ალექსანდრე I-ის მეუღლე (მისი ბრძანებითაა გადაწერილი ე. წ. „ანასტასიელ ქართლის ცხოვრება“) 11, 303—305, 376.

ანაკ 380.

ანაკის ძმა 380.

ანანია (ბიბ.) 231.

ანდრია დიდი, ბოგოლუბსკი, რუსთა მთავარი, გიორგი რუსის მამა 226.

ანდრია კანანელი (მოც.) 6, 7, 104, 106, 107, 109, 112, 116, 149, 150, 173, 176.

ანდუყაფარ ამილახორი 293.

ანტიოქელი ფილოსოფოსი 407.

ანთიპატოს (მან და მიდოსმა მისცეს თავის ტკივილის წაშალი ალექსანდრე მაკედონელს) 258.

ანტონი დიდი 134.

ანტონ მწიგნობართ-უხუცესი 389, 391, 394.

ანტონი ტბელი (ეფრემ მციარის მასწავლებელი) 158.

აპოლონი (ბერძნ. მითოლოგიით ზევისისა და ლეტოს შვილი, ღმერთი ხელოვნებისა, სიბრძნისა და სხვ.) 231.

აპოლონის დედოფალი 257.

არან, ჰერათის მეფე, მამა აზოსი 114, 115.

არესი, ბერძნ. მითოლოგიით ზევისის შვილი, ომის ღმერთი 231.

არვანდ გუშნაპსი, ქართლის მარზპანი 66, 411.

არისტოტელი, უდიდესი ფილოსოფოსი და მეცნიერი ძველ საბერძნეთში, პლატონის მოწაფე (384—322 წწ. ძვ. წ.) 36, 215, 216.

არსენ დიდი, ხანძთელის მოწაფე 94.

არსენ კათალიკოზი, იოანე ზედაზნელის ცხოვრების გადამკაზმველი 51—53, 190.

არსენ კათალიკოზი, დიმიტრი I-ის თანამედროვე, წააწინოს ც-ის გადამკაზმველი 29, 35, 36, 38, 171, 172, 176, 177.

არსენ I, კათალიკოზი, IX ს. მოღვაწე 92, 95.

არსენ II, ვაჩეს ძე (X ს.) 92, 93.

არსენ კათალიკოზი (ავტორი „განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა“) 5, 91, 96—102.

არსენ კათალიკოზი (XII ს.) 110.

არსენ III (XIII ს. მწერალი) 92.

არსენ ივალთოელი (დაახლ. 1050—1125) 159, 225, 234, 409.

არსენ ნინოწმინდელი, ეპისკოპოზი 144.

არტაქსერქსი, სპარსთა მეფე, მხარგრძელი (465—425 წწ. ძვ. წ.) 45, 228, 231.

არტემი (არტემიდი, ბერძნული მითოლოგიით ნადირობის ქალღმერთი) 233.

არლუნ ნოინი (რუსუდანის თანამედროვე) 253.

არშაკი, სომეხთა მეფე 96.

არშუშა, არშუშა, ვარსკენ პიტიახშის მამა 48, 56, 58, 62.

არჩილ I, თრდატის ძე, ქართველთა მეფე 194.

არჩილ II, სტუფანოზის ძე, ქართველთა მეფე 50, 55, 176, 189, 300, 301.

არჩილ II-ის დედა და ძმანი 189.

არჩილი (წმ.) 48, 198, 200, 208, 307.

ასოლიკი, სომეხთა ისტორიკოსი 98.

ასტარტე, ასტარტა, ძველი სემიტების ქალღმერთი; სიყვარულის, წაყოფიერებისა და ომის მფარველი 239.

ასტერი, ამასიელი ეპისკოპოსი, ბერძენთა საეკლესიო მწერალი (IV—V საუკუნისა) 160.

ასტურვაგი, ასტიაგი, მიდიელთა უკანასკნელი მეფე (584—558 წწ. ძვ. წ.) 257.

ასურელი მამები 52—54, 312.

აფროდიტე (ბერძნული მითოლოგიით სიყვარულის ქალღმერთი) 231.

აფუტი, ეპისკოპოსი (ვარსკენ პიტიახშის თანამედროვე) 57.

აქილევსი, აქილესი, თეტიდისა და პელეას ძე, პომეროსის გმირი 30, 215, 218, 226, 233.

ალა-მამამად-ხანი (1785—1797) 370.

ალამგონი, მიკენის მეფე, ბერძენთა მთავარსარდალი ტროის ომში 14, 215, 257.

ალლარი, რუსუდანის თანამედროვე „თესლი ბოროტი“ 255.

ალსართან II, კვირიკე IV-ის ძმისწული, კახთა მეფე, დაეით აღმამგონების თანამედროვე 336, 337.

აშოტ კურაპალატი (786—826) 124, 131, 196, 197, 410, 413.

აშოტ ერისთავთ-ერისთავი, „კუხი“ (891—918) 117.

ახალციხელი ივანე იხ. ივანე ახალციხელი.

ახალციხელი შალვა იხ. შალვა ახალციხელი.

აჰმადი, აჰმედ ყაანი ანუ თეგუდარი, ძმა აბაღა ყაანისა 261.

ზაგალი პროფ. 190.

ზაგრატი (წმ.) 149.

ზაგრატ I, კურაპალატი, ძე აშოტ კურაპალატისა (+876) 86, 128, 131.

ზაგრატ III, ძე გურგენ ერისთავთ-ერისთავისა (975—1014) 93, 196, 197, 199, 202—209, 280, 300.

ზაგრატ III, ალექსანდრეს ძე, მეფე იმერეთისა (1510—1565) 278, 281, 321, 355, 377, 378.

- ბაგრატ IV, გიორგი I-ის ძე (1027—1072) 41, 152, 195—197, 199, 202—204, 207, 208, 300, 314, 376, 381, 422.
- ბაგრატ IV-ის დედა 196.
- ბაგრატ V, დიდი, ძე დავით VIII-ისა, გიორგი ბრწყინვალის შვილიშვილი (1360—1393) 276, 282, 332, 336, 420—422.
- ბაგრატ VI, ძე გიორგი მეფისა, მამა კონსტანტინესი, ქართლ-იმერეთის მეფე (1466—1476) 36, 268.
- ბაგრატ, მიქელ მეფის ძე, დავით ნარინის შვილიშვილი, იმერეთის მეფე (1330—1372) 336.
- ბაგრატ, უმრწემესი ძე კონსტანტინე აფხაზთა მეფისა 206.
- ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი, ადარნერსე კურაპალატის ძე (ამან შეიტანა სასწაულები გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში) 127, 128.
- ბაგრატ, ვახტანგ ათაბაგის ძე 279.
- ბაგრატიონები 410, 412
- ბაგრატიონიანი 117, 128, 195—197, 201, 260, 263, 287, 288.
- ბაქურ III, ფარსმან II-ის ძე, ქართველთა მეფე 52, 329.
- ბალაპყარი 165.
- ბარათაშვილი, ბარათას შვილი 283, 311.
- ბარათიანი 268.
- ბარამ ყაენი 410, 411.
- ბარდოსი (თარგამოსის ჩამომავალი) 180.
- ბართლომე მოციქული 103, 104.
- Бартоломѣ В. 248.
- ბასილი დიდი, კესარიელი ეპისკოპოზი (IV—V სს.) 149, 163, 164, 234.
- ბასილი ზარხელი 27, 28, 31—35, 37, 38, 43, 44, 132—141, 144, 197, 233.
- ბასილი II, ბიზანტიის კესარი (976—1025), მეტსახელად „ბულგართა მელეტელი“ 206, 208, 227.
- ბასილი, კათალიკოზი (X—XI სს.), შიო მღვიმელის „სასწაულთა“ შემკრები და აღმწერელი 190, 192, 390, 424.
- ბასილი, მწიგნობართ უხუცესი, უჯარმელი, მოკლა დავით V (ნარინმა) მრუშობისათვის 256, 258.
- ბატონიშვილი ვახუშტი იხ. ვახუშტი ბატონიშვილი.
- ბაქრაძე ალ. ბერ-მონაზონი (შუშანიკის ცხოვრების მოკლე რედაქციის გადამწერი) 60.
- ბაქრაძე დ. 11, 23, 89, 270, 298—301, 310—312, 325, 331, 337—342, 353, 376, 394, 419.
- ბალუშთა მეფენი 255.
- ბაპრამ პალაუენი 192.
- ბაპრამ ჩუბინი 193.
- ბაპრამ ჭური 218.
- ბაპრჩუბიანთა სულთანი 290.
- Bezold K. 182.
- Березини Н. 259.
- ბერი ეგნატაშვილი („ახალი ქართლის ცხოვრების“ ავტორი) 379, 380, 420—424, 426.
- ბერი მღვიმელი (მას დაუწერია თხზულება ქალაქ-ელდინის თბილისში შემოკრის შესახებ) 255, 256.
- ბერძენიშვილი ნ. 14.
- ბექა, სარგის I-ის ძე, პაპა გიორგი ბრწყინვალისა, სამცხის მთავარი 247, 260.
- ბექას ასული 247.
- ბექვენ, გიორგი ჭორჩანელის ძე 139.
- ბიბილურები 264.
- ბირდი, ოესთა მეფის ასული, შალვა ქსნის ერისთავის ცოლი 263.
- ბირასიში (ისპანის ტარულის როსტომ ხანის მიერ დანიშნული წარმომადგენელი) 285.
- ბოლოტოვი 114.
- ბოცოს ძე ბოცო, ჭაყელი, სამცხის მთავარი 221, 255.
- ბროკაუზი 190.
- ბროსე მარი 11, 23, 41, 182, 263, 283, 284, 286, 295, 297, 299, 314, 334, 335, 337—344, 348, 369, 416, 419.
- ბურდუხან დედოფალი, გიორგი III-ის მეუღლე, თამარ მეფის დედა 231, 232, 289, 396.
- ბულა თურქი 88—90, 131, 202.
- ბულა თურქის სარდალი (მან მოაოხრა თბილისი 852/3 წ. და ურჩობისათვის მოკლა ამირა ისპაკ იბნ ისმაილი) 88.
- ზაბრიელ საფარელი 316.
- გაბრიელ ქართველი 145, 146.
- გაბრიელ ქულეველი 159.
- გაიანე, დედოფალ რიფსიმეს დედა-მძუძე, წმინდა ნინოს მეგობარი 105, 106, 108.
- გარდაბოს 181.
- გაჩიოს 181.
- გენათელი ბერი 282.
- Gelzer H. 86, 182.
- გერასიმე 134.
- გენცა დედოფალი, დემიტრი თავდადებულის დედა, დავით V-ის მეუღლე, რაჭვის ერისთავის კახაბერის ასული 246, 250, 256.
- გვარამ კურაპალატი 329.
- გიორგი I, ბაგრატ III-ის ძე (1014—1027) 196—198, 207, 208, 300.
- გიორგი II, ბაგრატ IV-ის ძე (1072—1089) 203, 204, 210, 211, 300, 377, 381, 382.

- გიორგი III, ლემეტრე I-ის ძე, თამარის მამა (1156—1184) 35, 234, 236, 238, 241, 244, 245, 300, 305, 306, 309, 383—386, 396, 415.
- გიორგი რუსი, თამარ მეფის I ქმარი, რუსეთის მთავრის ანდრია ბოგოლუბსკის შვილი 222, 225, 227, 228, 230, 231, 233, 392, 393.
- გიორგი IV, ლაშა, თამარ მეფის ძე (1213 — 1222) 228, 232, 244—247, 249—252, 260, 265, 267, 281, 291, 305, 309—311, 313, 315—317, 328, 331, 336, 348, 384, 416, 417.
- გიორგი V, ბრწყინვალე, დიმიტრი თავდადებულის ძე (1314—1346) 246—248, 267, 280, 290, 309, 311, 313, 315—317, 328, 329, 331, 335, 339, 375, 379, 418, 420, 421, 426.
- გიორგი VIII, ალექსანდრე დიდიძის ძე (1446—1476) 336.
- გიორგი X, სვიმონ I-ის ძე, ქართლის მეფე (1601—1606) 286, 287, 336.
- გიორგი XI, ძე ვახტანგ V-ისა, შაჰნავაზისა, ძმა არჩილ მეფისა, კახეთისა და ქართლის მეფე (1676—1688, 1703—1709) 316, 357, 358, 376.
- გიორგი II, ბაგრატის ძე, იმერეთის მეფე (თემურლენგის თანამედროვე) 289, 292, 332.
- გიორგი („აგვიგორგი“), კახთა მეფის ალექსანდრე I-ის ძე 305.
- გიორგი II, უხუცესი ძე კონსტანტინე აფხაზთა მეფისა (ცყონდიდის საყდრის აღმაშენებელი) 206.
- გიორგი აღწეფელი, აფხაზთა მეფე, ძე ლეონისა, დიმიტრისა და თეოდოსის ძმა 202, 207.
- გიორგი სააკაძე იხ. სააკაძე გიორგი
- გიორგი კათალიკოზი (ბაგრატ IV-ის თანამედროვე) 314.
- გიორგი (წმ.) 205, 242, 303, 304.
- გიორგი სვანელი (VIII—IX სს.) 182.
- გიორგი დავუდებული (გიორგი მთაწმიდის მოძღვარი) 152, 153, 156, 163.
- გიორგი მაწყუერელი (გრიგოლ ხანძთელის თანამედროვე ეპისკოპოსი) 121, 132, 133, 136, 139—141.
- გიორგი ნერჩული 27, 32, 35, 39, 40, 43, 94, 121—133, 197.
- გიორგი მთაწმიდელი 8, 10, 16, 20, 24, 25, 27, 28, 30—32, 35—37, 40, 41, 43, 44, 82, 142—155, 163, 165, 166, 168, 200, 232, 233, 337, 344, 345, 365, 368.
- გიორგი ხუცესმონაზონი 16, 20, 27, 28, 30—33, 35—38, 40, 43, 44, 46, 142, 152—155, 157, 166, 218, 219, 390.
- გიორგი ჩორჩანელი, დიდებული, რომელმაც დიდად შეუწყო ხელი ზარზამში მოღვაწე ბერებს მონასტრის მშენებლობაში 136—139, 141.
- გობრონი (წმ.) 117, 119, 206.
- Голубовский Р. В. 190.
- გოგორისშვილი ბეჟან (ჯვარისციხის პატრონი) 273, 274.
- გორგასალი ვახტანგ იხ. ვახტანგ გორგასალი.
- გორგასლის შვილნი 195.
- გორგაძე ს. 50, 56, 64, 65.
- გორგიჯანიძე ფარსადან იხ. ფარსადან გორგიჯანიძე.
- გორგიჯანიძე ფარსადანის ძმა, ერანის ზარაბი-ბაში 286.
- გრიგოლ ასურელი 411.
- გრიგოლ დიაკონი (აეტორი „ქართლის მოქცევისა“) 35, 112, 113.
- გრიგოლ მაგისტროსი 61, 192.
- გრიგოლ მოწაშე 67, 96.
- გრიგოლ ნოსელი (ძმა ბასილ დიდისა, ცნობილი საეკლესიო მწერალი IV საუკ.) 160.
- გრიგოლ პართელი, სომეხთა განმანათლებელი 95—97, 103—106, 108, 187.
- გრიგოლ საკვირველთ-მოქმედი 158.
- გრიგოლ უშკელი (ოშკელი) 159.
- გრიგოლ ღვთისმეტყველი (ნაზიანზელი) 149, 151, 158, 162.
- გრიგოლ ხანძთელი (759—861) 24, 35, 40, 94, 121, 123—127, 129—132, 139—141, 166, 174, 175, 192, 197.
- გრიგოლია კ. 12.
- გვლდენშტედტი 427.
- გვრობანდაკი 66, იხ. ვესტათე მცხეთელი.
- გუარამ ქართლისა კურაპალატი (ვახტანგ გორგასლის შვილის, მირდატის, ძმისწული) 193, 197, 410.
- გუზანი, ვაზაჯი (მისი ბოროტი საქმიანობათვის დაისაჯა დავით სოსლანის მიერ თვალთა დაწვეით) 222, 240.
- გურგენი, მეფე ქართლისა (VI ს. I მეოთხედში) 69, 413.
- გურგენ ერისთავთ-ერისთავი (ყუელის ციხის პატრონი) 118.
- გურგი-ხანი 285.
- გურიელი 281, 336, 337.
- Ghazarian 131.
- ღადიანი ვარდანი 222, 240.
- ღადიანი ნიკოლოზ 27.
- დავით II, დიდი, კურაპალატი, ადარნასე კურაპალატის ძე (+1001) 165, 207, 211.
- დავით III, აღმაშენებელი, გიორგი II-ის ძე (1089—1125) 36, 190, 198, 200, 201,

- 203, 210—220, 241, 244, 267, 287, 300, 305, 306, 308, 310, 314, 315, 330, 337, 341, 359, 360, 381, 382, 393.
- დავით IV, ძე დემეტრე I-ისა, ძმა გიორგი III-ისა და დემნა ბატონიშვილის მამა (+1155) 228.
- დავით V, ნარინი (რუსულანის ძე) 246, 255, 259, 260, 262, 335, 336.
- დავით VI, ულუ, ლაშა-გიორგის ძე (1247—1270) 228, 246, 250, 255, 256, 258—260, 262.
- დავითი (რომელსაც თამარ-მეფის დასაფლავებისას სიტყვა წარმოუთქვამს) 225, 226.
- დავით VII, დემეტრე თავდადებულის ძე, ვახტანგ III-ის ძმა (1293—1311) 309.
- დავით V^ა VIII, გიორგი ბრწყინვალის (V) ძე (1346—1360) 333.
- დავით IX, კონსტანტინე II-ის ძე, ქართლის მეფე (1505—1525) 321.
- დავით, ალექსანდრე დიდის ძის, დიმიტრის ძე 337.
- დავით სოსლანი, თამარ მეფის II ქმარი, ოსთა მეფის შვილი, ჩამომავლობით ბაგრატიონი (1189—1207) 223, 225, 239, 393, 394, 416.
- დავით ბაგრატიონი 264, 265.
- დავითი (ბიბ.) 163, 165, 196, 234, 235, 238, 257.
- დავით კათალიკოსი (ალექსანდრე დიდის (I) თანამედროვე) 268, 350, 377.
- დავით მეფე 377, 380.
- დავით სუმბატის ძის მამა 195.
- დავით გარეჯელი 50, 54.
- დავით პეტრარწონელი (მისი ბრძანებით არსენ II ვაჩეს ძემ თარგმნა ბერძნულიდან „თავისი სომეხთა განმარტებელი“) 93.
- დავითი, ზარემის საყდრის დეკანოზის ძე (მან 1773 წელს გადაწერა პაპუნა ორბელიანის „ისტორია“) 363.
- დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 5, 8, 12, 20, 27, 28, 30—32, 35, 36, 38, 39, 41, 43—46, 198—201, 204, 212, 214—216, 218—221, 305, 307, 360, 382, 385, 390, 395.
- დავით V ნარინის ჩამომავალი 335.
- დათუნა ერისთავი 293.
- დანიელი (ბიბ.) 238.
- დანიელი, რუსი წინამძღვარი 73.
- დარბოსი 390.
- დემბორა, დედისიმედ-ყოფილი 274, იხ. დედისიმედი.
- დედისიმედი, აშოთან მუხრან ბატონის ასული, სამცხის ათაბაგის ქაიხოსრო II-ის ცოლი 271, 274, 275.
- დემეტრე II, აფხაზთა მეფის ლეონ II-ის ძე, გიორგისა და თეოდოსეს ძმა (818—854) 124, 171, 202.
- დემეტრე გუარამ კურაპალატის ძმა 197.
- დემეტრე, ბაგრატ III-ის ნახევარძმა 200.
- დემეტრე, ბაგრატ III-ის ნახევარძმა, დედა 203.
- დემეტრე I, ძე დავით აღმაშენებლისა, გიორგი III-ის მამა (1125—1156) 29, 233, 235, 244, 245, 289, 300, 305, 382—384, 386, 415.
- დემეტრე (დემნა) დავით IV-ის ძე, გიორგი III-ის ძმისწული 45, 228, 382, 383.
- ღვინელი სომეხი დედაკაცი (წმინდა ნინოს აღმზრდელი) 105.
- ღიასამიძე ელია 273, 274.
- Dillman 182.
- დიმიტრი II, თავდადებული, დავით VI-ის (ულუს) ძე (1271—1289) 246, 248, 250, 256, 262, 289, 317, 331, 337, 376.
- დიმიტრი (მოწამე) 149.
- დიონისე არეოპაგელი 158.
- დომენტი კათალიკოზი 397.
- დორნი (Dorn B.) 286, 294, 295.
- დორთუე (მისი წიგნი თარგმნა გიორგი მთაწმიდელმა) 149.
- მბაგან, სირმონის შვილი (მონღოლთა მთავარი) 258.
- ეგროსი (თარგამოსის ჩამომავალი) 180, 181.
- ევა (ბიბ.) 179, 225.
- ევაგრე ეპიტანე (ბერძენი საეკლესიო მწერალი) 172, 173.
- ეელოვი 227.
- ეესევი კესარიელი 178.
- ეესტათე ანტიოქელი 179, 407.
- ეესტათე მცხეთელი 5, 6, 20, 22, 49, 50, 66—70, 78, 79, 82, 83, 410—413.
- ეესუქი 160.
- ეზრა, სომეხთა კათალიკოზი 98, 99.
- Eicken W. 184.
- ეკატერინე წმიდა 238.
- ეკტორი (ქექტორი), ტროას მეფის, პრიამოსის შვილი 30, 215.
- ელენი, აგამემნონის ცოლი 257.
- ელენე დედოფალი, დედა ბიზანტიის იმპერატორის კონსტანტინე დიდისა 104.
- ელია (ბიბ.) 134.
- ელია იხ. ღიასამიძე ელია.
- ელიოზ კათალიკოზი (ალექსანდრე I-ის თანამედროვე) 350.
- ელისაბედი (ბიბ.) 231.
- ენუქი (ბიბ.), ძე სეთისა, მამა მათულალასი 179.
- ეპიფანე 179.

- ერაჭ ქალაშვილი 6, 11.
Erdman (ერდმანი) 296, 374, 375, 386, 424, 425.
- ერეკლე I, ნაზარალიხანი, დავითის ძე, ქართლის მეფე (1688—1703) 286, 358.
- ერეკლე II, თეიმურაზ II-ის ძე (1744—1798). 7, 364, 365, 367, 368, 370, 372.
- ერეკლე, მუხრანის მპყრობელის ბავრატის ძე 272.
- ერმი, ზევისი შვილი ჰერმესი: ვაქრობის, გაიძევრობის და სიზმრის ღმერთი 231.
- ესაია (ბიბ.) 234.
- ესუნენი დედოფალი (დავით VI-ის, ლაშას ძის, მეოთხე ცოლი, ჟორმალან და სირმონ ნონების და. ამასთან მრუსობისათვის ჩამოახრჩო დავით VI-ემ ბასილი მწიგნობართუხუცესი უჯარმელი) 256, 258.
- ეთვჳმე მთაწმიდელი (955—1028) 24, 35, 36, 134, 142, 143, 146—151, 162, 163, 165, 166, 200.
- ეთრემ ასური (ყალბი) 183—187.
- ეთრემ მცირე (1025—1100) 10, 23, 27—30, 32, 34, 35, 38, 39, 41—44, 48, 158—164, 166—175, 215, 233, 326, 345, 399, 407.
- ეთრემი (წმ.) 150.
- მარდან მაჰიკონიანი, სომეხთა სპასპეტი, შუშანიკის მამა 48, 58, 60, 98.
- ვარდანი, აბუსერიძე ტბელის ძმა 242.
- Wardrop M., Wardrop J. O. 102.
- ვარზა-ბაქარ, მირდატის ძე, ქართლის მეფე 329.
- ვარსკენ პიტიახში, ძე არშუშასი, შუშანიკის ქმარი 48, 56—59, 62, 63, 114, 116.
- Васильев A. A. 86.
- ვასიცი, ხალიფა (842—847), მან გამოგზავნა სარდალი ბულა თურქი თბილისის ურჩი ამირის ისპაიის დასასჯელად 131.
- ვახტანგ I, გორგასალი, მირდატის ძე 12, 52, 130, 177, 182, 189—194, 198, 200, 201, 203—205, 289, 299—301, 307, 329, 381.
- ვახტანგი, ადარნასეს შვილი 265.
- ვახტანგ III 265.
- ვახტანგ V (შაჰნავაზი), მეფე ქართლისა 382, 379.
- ვახტანგ VI, ლევანის ძე, მეფე ქართლისა 17, 267, 279, 290, 295, 301, 310, 311, 313—320, 323, 325, 329, 330, 332, 342, 345, 346, 348, 349, 358, 362, 375—377, 386, 418—423.
- ვახტანგ VI-ის სწავლულნი კაცნი (მეცნიერ-ისტორიკოსთა კომისია. ერთი წევრთაგანი ამ კომისიისა არის ბერი ეგნატაშვილი) 11, 12, 17, 28, 31, 33, 35, 36, 280, 287, 295, 311, 313, 315—324, 331—333, 335, 345, 347—350, 352, 353, 376—380, 383, 394, 395, 418—422, 424.
- ვახუშტი ბატონიშვილი, ვახტანგ VI-ის ძე 8, 10, 17, 27, 28, 30, 36, 37, 39, 42, 44, 270—278, 280—282, 301, 313—315, 317, 321, 324, 326—348, 353, 356, 369.
- კეჳან ბუზშილი, მარზპანი ქართლისა გუშნას-პის შემდეგ 66, 410, 411.
- ვირშელ ერისთავი 263, 265.
- ვიორდროპი 110. იხ. Wardrop M.
- ზაალ ერისთავი 284.
- ზაალ ორბელიანი იხ. ორბელიანი ზაალ.
- ზაქარია ამირსპასალარი, მხარგრძელი, სარგისის ძე 45, 228.
- ზაქარია გაბაშვილი, ბესიკის მამა, ერეკლე II-ის ნამოძღვრალი 158.
- ზაქარია კიქინაძე იხ. კიქინაძე ზ.
- ზევისი 231.
- ზოსიმე (წმ.) 150.
- თათარხანი (ლუარსაბ II-ის თანამედროვე) 354.
- თამარ მეფეთა-მეფე, ასული გიორგი III-ისა 30, 37, 45, 92, 210, 222, 223, 225—227, 229, 231, 232, 235—238, 240, 244, 245, 249, 267, 281, 288—291, 299, 300, 305, 306, 308, 313, 328, 329, 336, 360, 361, 373, 380, 383—394, 415, 416, 424.
- თამარ მეფის I ისტორიკოსი (ისტორიანი და აზმანი"-ს ავტორი) 8, 9, 20, 23, 27, 29, 30, 32—35, 37, 39, 41, 43—46, 198, 214, 221, 222, 224, 226—237, 239, 241, 249, 306, 308—310, 340, 383, 384, 387, 389—391, 393, 395.
- თამარ მეფის II ისტორიკოსი (ბასილი ეზოს-მოძღვარი) 7, 383, 384, 386—392, 394, 395, 415.
- თამარი, იმერთა მეფის ალექსანდრე II-ის მეუღლე (+1508 წ.) 280.
- თარგამოსი (მამამთავარი, თარშის ძე) 177 — 181, 184.
- თარში, თარგამოსის მამა 178, 179.
- Thascus Caecilius Cyprianus S. 47.
- თაყაიშვილი ე. 23, 24, 41, 52, 104, 107, 110, 112—114, 116, 132, 139, 160, 166, 169, 182, 183, 195, 197, 222—225, 246, 262, 267, 269—271, 275, 276, 279, 280, 298, 299, 302, 307, 311—317, 346, 348, 354.
- თაქრუჯი, ძე კახაბა 31.
- თაჰმთა 238.
- თედორე (გრიგოლ ხანძთელის თანამედროვე) 126.
- თეიმურაზ I, ძე დავით კახთა მეფისა და ქე-

- თევანის (1606—1616, 1623—1632) 367, 368, 379.
- თეიმურაზ II, ძე ერეკლე I-ისა, ნაზარალიხანის (1733—1761) 363, 365.
- თეიმურაზ ბატონიშვილი, გიორგი XIII-ის ძე 27, 314, 315.
- თეიმურაზ გურიელის ქალი 293, 295.
- თემისტოკლესი (სახელგანთქმული ათენელი მხედართმთავარი, დაახლ. 527—460 წწ. ივ. წ.) 231, 232.
- თემურ-ლენგი (1333—1405) 265, 290—292, 316, 317, 319, 320, 349—351, 378, 422.
- თენგრა (მონღოლთა ღმერთი) 258.
- თეოდორა დედოფალი (ბიზანტიის იმპერატორის მიხეილ III-ის დედა) 86.
- თეოდორე პატრიარქი (შესწირა წიგნები სვიმონ წმიდის ეკლესიას, საიდანაც სარგებლობდა ლიტერატურული მოღვაწეობის დროს ეფრემ მცირე) 169.
- თეოდორიტი (ბერძენი საეკლესიო მწერალი) 172, 173, 407.
- თეოდოსი აფხაზთა მეფე, ლეონ II-ის ძე 202.
- თეოდოსი დიდი, ბიზანტიის იმპერატორი (379—395) 329.
- თეოდოსი მცირე, ბიზანტიის იმპერატორი (408—450) 329.
- თეოდორე კათალიკოზი (ალექსანდრე დიდის თანამედროვე) 350.
- თეოდორე პატრიარქი 169.
- თობელი (თობალები — „ეხლანდელი იბრეზის“ მამამთავარი) 179.
- თორნიკე ერისთავი 143.
- თოფურია ვ. 427.
- თრდატი, ვარაზ ბაქარის ძე, არჩილ I-ის მამა 194.
- თრდატი, სომეხთა მეფე, წმინდა ნინოს თანამედროვე 105, 106.
- თინათინი (ბატონი თეიმურაზის ქალი, რომელიც შაჰსეფი ყაენს გაუგზავნა) 293.
- თუმანიშვილი 283.
- თურმანიძე 270.
- იაკობი (ბიბ.) 82, 96, 252.
- იაკობ დიკონი (ავტორი „ქართლის მოქცევისა“) 40.
- იაკობ მიწანძორი 40, 126.
- იაკობ მღვდელი (ერთი ავტორთაგანი „მცხეთის ცხოველ-მყოფელი ჭეარის“ შესახებ) 110.
- იაკობ მღვდელი (შემდეგ ქართლის ეპისკოპოსი, წმინდა ნინოს თანამედროვე) 36, 113, 171.
- იაკობ ხუცესი 5, 7, 22, 56—65.
- იარედ (ბიბ.), ძე ენუქისა 179.
- იასე ერისთავი 293.
- იასიბულა (მონღოლთა მთავარი) 258.
- იასონი, არაგვის ერისთავი (გიორგი XI-ის თანამედროვე) 357.
- იაფთვი (ბიბ.) 178—180, 337.
- იალუბ ყაენი, ასან-ბეგის შვილი (1479—1490) 276—278.
- იეზდი (საპრსთა ისტორიკოსი) 320.
- იესე (ალიუელი ხანი) ლევანის ძე, ვახტანგ VI-ის ძმა, ქართლის მეფე (1714—1716, 1724—1727) 358.
- იესო ქრისტი 72, 75, 105, იხ. აგრეთვე ქრისტი.
- ივანე ათაბაგი, მსახურთ-უხუცესი, მხარგრძელი 252, 254.
- ივანე ათაბაგი, აღბუღას ძე, ჭაყელი, მესხეთის მთავარი 291.
- ივანე ახალციხელი 254.
- ივანე ერისთავთ-ერისთავი, აბუსერიძე ტბელის მამა 242.
- ივანე ლაკლავის ძე 140.
- ივანე შქარგრძელი 387, 389, 393.
- ივანე ქვენიფნეველი 264.
- ივლიანე უსჭულო, „განდგომილი“, ბიზანტიის კეისარი (361—363) 196.
- ილარიონი, გელათის მონასტრის წინამძღვარი (+1519 წ.) 282.
- ილარიონი, იმერეთის მეფის სოლომონ I-ის ნამოძღვრალი 71.
- ილარიონ პარეკელი (გრეგოლ ხანძთელის თანამედროვე) 121.
- ილარიონ ჭვანჭერი 191.
- ილდრუმ ბაგზიდ ლონთქარი 291.
- ილია (ბიბ.) 238. იხ. ელია.
- ინგოროყვა კ. 13, 87, 166.
- იონათან (ბიბ.) 72, 134, 149, 165.
- იონანე ეპისკოპოსი (ხანძთის წინამძღვრის ძმა გრიგოლ ხანძთელის დროს) 121, 407.
- იონანე კათალიკოსი (თამარის თანამედროვე) 98—100, 197, 408.
- იონანე, დეკანოზი ტფილისის ჭეარის საყდრისა (მისი გადაწერილია ბარათაშვილისეული ქართლის ცხოვრება) 314.
- იონანე ეპისკოპოსი (გიორგი მთაწმიდელის თანამედროვე) 142.
- იონანე გრძელის ძე 144.
- იონანე, ძე არჩილ II-ისა 198.
- იონანე დამასკელი 158, 159, 162.
- იონანე დეკანოზი (აღმწერელი-ისტორიკოსი) 298.
- იონანე ერისთავი 263.

- იოანე ზედახელი 51—53, 189, 190, 303.
- იოანე კვიცი, მღვდელი 172.
- იოანე მთავარეპისკოპოსი (ავტორი „თხრობისა მცხეთის ცხოველმყოფელი ჭუარის“ შესახებ) 104.
- იოანე მთაწმიდელი, ექვთიმე მთაწმიდელის მამა 40, 146—150.
- იოანე სინელი 135, 143.
- იოანე ურპაელი 166.
- იოანე ქსიფილინოსი, ბიზანტიის გამოჩენილი საეკლესიო მწერალი X—XI სს. (მან განაგრძო სიმონ მეტაფრასტის მიერ წამოწყებული წმიდათა ცხოვრებების გადაკაზმვა) 23, 48, 170.
- იოანე ოქროპირი, გამოჩენილი ბერძენი საეკლესიო მწერალი (347—407) 45.
- იოანე პეტრიწი (დაახლ. 1055—1130) 158, 399, 409.
- იოანე საბანისძე 8, 15, 28, 32—34, 37, 41, 46, 76—84, 104, 108, 114, 129.
- იოანე კიპქიმელი, კირქიმელი, ფილოსოფოსი 29, 225, 233, 234.
- იოანე ჰყონდიდელი, მთავარეპისკოპოზი (ბაგრატ IV-ის მოციქული კონსტანტინეპოლში) 152.
- იობენალ პატრიარქი 109.
- იოთამ ამილახორი 293.
- იოსები (ბიბ.) 117.
- იოსები (მამა ალავერდელის ცხოვრების აღმწერელი) 50.
- იოსებ ტფილელი („დიდმოურავიანის“ ავტორი) 354, 355.
- იოსელიანი პ. 270, 374, 375, 425.
- იოსებოს (იოსიბოს) ფლავიოსი, ებრაელი ისტორიკოსი 29, 215, 216, 234, 249, 257.
- ირაკლი (კეისარი), ბიზანტიის იმპერატორი (610—641) 237.
- ირაკლი II, თეიმურაზ II-ის ძე იხ. ვრეკლე II, თეიმურაზ II-ის ძე.
- ისაკი (ბიბ.) 82, 149.
- ისკანდერ მუნში, სპარსთა ისტორიკოსი 284, 286, 294—296, 320, 349.
- ისმაილი, ტფილისის ამირის საპაიის მამა 131.
- ისპაკ იბნ ისმაილ, თბილისის ამირა (მოკლა მხედართმთავარმა ბულამ ხალიფასადმი ურჩობის გაწვევისათვის 852/3 წ.) 131.
- იუსტინიანე, ბიზანტიის კეისარი 264.
- კაქაბაძე ს. 14, 271.
- კარბელაშვილი ე. 396.
- კარბელაშვილი პ. 85, 396.
- კასანდროსი, კასანდრე, ავამენოსის ხასა 257.
- კასიანე მონაზონი 158.
- კახაბერი კახაბერის ძე 255.
- კახაბერის ძენი (რიცხვით ხუთნი, რომელთაც ანტონ ჰყონდიდელის ორი ძმა მოუკლავთ) 394.
- კახა, თარჯუჯის მამა 31.
- კახაძე მიხ. 428.
- კახოსი (მამამთავარი) 181.
- კამკლიძე კ. 23, 110, 153, 166, 169, 170, 409.
- კვირიყე IV, კახეთის მეფე (გიორგი II-ისა და დავით აღმაშენებლის თანამედროვე) 160.
- კვბიანე ეპისკოპოსი 47.
- კვირიყე ბერი (ეფრემის თანაშემწე და თანამგარძნობელი) 158, 162.
- კვრილე ალექსანდრიელი 110.
- კვირინე (მოწ.) 149.
- კვირიონ ქართველთა კათალიკოზი (VI—VII სს.) 94, 95, 98, 104, 108.
- კვროსი, სპარსთა მეფე; ძველი ირანის მონარქიის შემქმნელი (+529 წ. ძვ. წ.) 257.
- კივანძე რ. 13.
- კლიმენტოსი, ჰრომთა პაპა 149.
- კლიმი ანკვირელი (მოწ.) 149.
- Кнопф R. 47.
- კოლაღნი (რიცხვით ცხრანი ძმანი) 22, 72—75
- კომიტასი, სომეხთა კათალიკოზი 99, 100.
- კონსტანტინე დიდი, ბიზანტიის კეისარი (324—337) 104, 110, 196, 281, 330.
- კონსტანტინე VIII, ბიზანტიის კეისარი (1025—1028) 208, 407, 408.
- კონსტანტინე, აფხაზთა მეფე (873—914) 205, 206.
- კონსტანტინე I, დავით ნარინის ძე, იმერეთის მეფე (1293—1327) 268, 317, 335.
- კონსტანტინე I, ბატრატ V-ის ძე (1407—1411) 36, 268, 269, 317, 318, 321, 376, 421.
- კონსტანტინე II, ალექსანდრეს ძე 267, 376.
- კონსტანტინე (მამად-ყულიხანი) 358.
- კონსტანტინე ქართველი 49, 86, 87.
- კონსტანტი კახა 28, 35, 38, 39, 87—90, 117.
- კონსტანტი, ბიზანტიის კეისარი (337—361) 111-
Corblet J. 73.
- კრონოსი (ბერძნ. მითოლოგიით ურანოსის ძე და ზევსის მამა) 231.
- Krumbacher (კრუმბახერი კ.) 235.
- კურაპალატები 410, 413.
- კუხოსი (მამამთავარი) 181.

- ლაზარე ფარპელი, სომეხთა ისტორიკოსი 96, 192.
- ლაკლაი, გიორგი ჩორჩანელის ძე 139.
- ლაკლაის დის ძე 139, 140.
- ლაკუა 234 იხ. მიხეილ გლვკასი.
- ლალა ფაშა 293.
- ლაშა გილსან გამბოვეი (მონღოლური თხზუ-
ლების „აღტან ტობჩის“ რუსულ ენაზე
მთარგმნელი) 259.
- ლანგ-თემური იხ. თემურ-ლენგი.
- ლარგველი მემბტიანე („ძველი ერისთავთა“
ავტორი) 264—266.
- ლათიშვილი, Латышев В. 23, 179.
- ლაშა-გიორგი იხ. გიორგი IV (ლაშა), თამარ
მეფის ძე.
- ლაშა-გიორგის დროინდელი უცნობი ქართველი
მემბტიანე 6, 244—246, 305, 383—386, 416.
- ლევან, ალექსანდრე I-ის ძე, კახთა მეფე
(1520—1574) 281, 336.
- ლევან ბატონიშვილი, ვახტანგ V შაჰნავაზის
ძე, ვახტანგ VI-ის მამა 357, 358, 422.
- ლევან II დადიანი, მანუჩარის ძე (1605—
1657) 284, 293.
- ლეკი (თარგამოსის ჩამომავალი) 180.
- ლეონ დიდი, ბიზანტიის კეისარი (457—474)
329.
- ლეონ II, აფხაზთა მეფე, გიორგი I-ის (აღწე-
ფელის) მამა 202.
- ლეონ III, აფხაზთა მეფე, ძე აფხაზთა მეფის
გიორგი II-ისა 207.
- ლეონ-პრომი 145, 146.
- ლეონტი მროველი 12—14, 24, 28, 29, 36, 50,
105, 176—189, 198, 200, 201, 298, 300,
301, 306, 307, 335, 340, 342, 380, 381, 385.
- ლიპარიტ II, ერისთავთ-ერისთავი 10.
- ლიპარიტ III, ერისთავთ-ერისთავი (ბაგრატ
IV-ის მძლავრი ყმა და მეტოქე) 41.
- ლიონელი აღმსარებელი 47.
- ლუარსაბ I, დიდი, ქართლის მეფის დავით IX-
ის ძე (1534—1558) 278, 292, 293, 423.
- ლუარსაბ II, „პატარა“, გიორგი X-ის ძე, ქართ-
ლის მეფე (1606—1615) 354, 378.
- ლუარსაბ ბატონიშვილი, როსტომ მეფის შვი-
ლობილი, თეიმურაზ მუხრანბატონის ძე
(+1653 წ.) 283, 356.
- ლუკა (ბიბ.) 82.
- მავრიკი, ბიზანტიის კეისარი (582—602) 98,
193, 329.
- მათე (ბიბ.) 108, 148, 150, 151, 165.
- მათუსალა (ბიბ.), ძე ენუქისა 184.
- მაირაგომელი 99.
- მაისურაძე გივი 426.
- მაკარი ბერი. (გრიგოლ ხანძთელის ერთი იე-
რუსალიმელი მოწაფეთაგანი) 134.
- მაკარი 149.
- მაკედონელი ალექსანდრე იხ. ალექსანდრე მა-
კედონელი.
- მალაელი (ბიბ.), ძე ენუქისი 184.
- მალიქშა (მალიქ-შაჰ I, სელჯუციანთა სულტა-
ნი) 210.
- მანგულემური, მონღოლთა სარდალი 258, 260.
- მანგუ ყაენი, ყუბილა ყაენის მამა 260.
- მანდანი, მიდიის მეფის ასტუეგის ასული 257.
- მანუჩარ I, ძე ყვარყვარე მეორისა, სამცხის
ათაბაგი 277.
- მანუჩარ II, ქაიხოსროს ძე, სამცხის ათაბაგი
273, 275.
- მარიამი (ბიბ.) 231, 238, 405.
- მარიამ დედოფალი, მანუჩარის ასული, ლევან
II დადიანის და, ჯერ სვიმონ გურიელის,
შემდეგ როსტომ მეფის და ბოლოს ვახ-
ტანგ-შაჰნავაზის ცოლი (მისი ბრძანებით გა-
დაიწერა ე. წ. მარიამისეული ქართლის
ცხოვრება) 11, 40, 293, 298, 310, 376.
- მარიამ მეფეპეტელი 150.
- მარკეარტი 87.
- მარტი 6. 24, 40, 60, 61, 73—75, 109—111,
130, 131, 158, 161—163, 166, 176, 191,
192.
- მაქსიმე აღმსარებელი 149.
- მაშტოცი 97.
- მაწყვერელი (XVI ს.) 277.
- მაჰბანე დედოფალი 289.
- მელიქ საღათ ბეგი, უზბაში, ფარსადან გორგი-
ჯანიძის ძმა 286.
- მელიქ-შაჰი, სულთანი 289, 382.
- მელიქიშვილი გ. 12, 13.
- მელქისედექ კათალიკოზი (ბაგრატ IV-ის თანა-
მედროვე) 201.
- მენელეოსი, სპარტის მეფე 258.
- მელიენთხოუციისვილი დ. (მან გადაწერა „ძვე-
ლი ერისთავთა“, რომლის პირის მიხედვით
ტექსტი მ. ბროსემ ფრანგულად თარგმნა)
263, 266.
- მეშეხ (ბიბ.) 171.
- მიდოსი (მან და ანთიპატროსმა მისცეს თავის
ტიციელის წამალი ალექსანდრე მაკედო-
ნელს) 256, 257.
- Migne 173.
- მირდატ IV, ვარაზ ბაქარის ძე, ქართველთა მე-
ფე 189, 194.
- მირიანი, „მიპრან“, „მირიპრან“, მეფე ქართლისა,
ქასრე არღაშირის ძე, სასანიანი 49, 52, 108,
171, 177, 189, 194, 289, 299, 328—330, 341.

- მირონ ჰუსინი, მირან ჰუსეინი, სპარსთა ისტორიკოსი 292, 295.
- მიქაელ პატრიარქი (დანიშნა ალექსანდრე I-მა, დიდმა) 352, 380, 381, 408.
- მიქაელი, იოანე ზედაზნელის უდაბნოს წინამძღვარი (მისი დაკვეთით არსენ კათალიკოს-მა დაწერა იოანე ზედაზნელის ცხოვრება) 51.
- მიქაელ მორდუცილი 87.
- მიქაელ, დავით V-ის (ნარინის) ძე, იმერეთის მეფე (1327—1328) 335.
- მიქელ-ანგელოზი 192.
- მიქელ პარეხელი 133, 135, 139, 140, 387.
- მიხაილ I II, ბიზანტიის იმპერატორი (842—867) 86.
- მიხეილ გლუკასი (XIII საუკუნის ბერძენი მემატიანე) 235. იხ. აგრ. ლაკუა.
- მიხეილ საბინინი იხ. საბინინი მ.
- მოკაევან (მამამთავარი, თარგამოსის ჩამომავალი) 180.
- მონღოლთა დროინდელი ქართველი ეპითიმო-წერელი 12, 307—309, 323, 384. იხ. აგრ. ეპითიმოწერელი.
- მოსე (ბიბ.) 68, 87, 237, 238.
- მოსე, სომეხთა კათალიკოსი 89.
- მოსიმახოს, ებრაელი მოისარი 218, 258.
- მროველი ლეონტი იხ. ლეონტი მროველი.
- მუთასიმო ხალიფა (833—842) 131.
- Müller A. 89.
- მუნში იხ. ისკანდერ მუნში.
- მურვანოსი, ძე ვარზა-ბაქარისა 329.
- მუხრან ბატონი 364.
- მუჰლიდი (მონღოლთა მთავარსარდლის ჩაღატას მკვლელი) 259.
- მცხეთოსი (მამამთავარი) 181, 184, 185.
- მცხეთელი კათალიკოზი (ავტორი „განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა“) 93, 94.
- მხითარ ანელი, სომეხთა ისტორიკოსი 310.
- ნაბუქოდონოსორი (ბაბილონელთა მეფე 604—561 წწ. ძვ. წ.) 182, 328.
- ნადირ-შაჰი 367. იხ. აგრ. შაჰ-ნადირი.
- ნაზარალი-ხანი 285, 286. იხ. ერეკლე I.
- ნათელა, ბექა ჭაყელის ასული, დიმიტრი თავდადებულის მეუღლე 248.
- ნარინ დავითი იხ. დავით V, რუსუდანის ძე.
- ნარინ დავითის შვილი 375.
- ნებროთი (გმირი) 187, 192, 231, 238, 328.
- ნეოპტოლემეოს პილასი (მერმიდონთა მოძღვარი) 257.
- ნერსე დიდი, ერისთავი (ალმზრდელი გრიგოლ ხანძთელისა) 84, 129, 130.
- ნერსე დიდი ერისთავის ცოლი (მამიდა გრიგოლ ხანძთელისა) 129.
- ნერსე იშხნელი, სომეხთა კათალიკოზი (551—560 წწ.) 98, 99.
- ნერსე აშტარაკელი, სომეხთა კათალიკოზი 100.
- ნერსე დიდი, მამა სპაკისა 61.
- ნერსისაო ტარონელი, სომეხთა ეპისკოპოზი 100.
- ნესტან-დარეჯანი, კახეთის მეფის ალექსანდრე I-ის დედა, გიორგი VIII-ის ცოლი 303—305.
- ნიზამ შამი, სპარსელი ისტორიკოსი (თემურ-ლენგის ისტორიის აღმწერელი) 292.
- ნიკოლოზ დადიანი იხ. დადიანი ნიკოლოზ.
- ნიკოლოზ კათალიკოზი, ნიკოლოზ კათალიკოზი (ისტორიკოსი და ფილოსოფოსი) 5, 6, 36, 44, 46, 214, 396—408.
- ნიკოლოზ კათალიკოზი, მაწვერელი, ჭუანჭურის ძე (რუსუდანის თანამედროვე) 253, 262.
- ნიკონ შაქმთელი (ბერძენი მეცნიერი, „ტიკტიკონის“ ავტორი) 173.
- ნინო (წმ., ქართველთა განმანათლებელი) 6, 7, 16, 20, 23, 34, 36, 41, 49, 91, 94, 97, 103—111, 116, 171, 173, 176—178, 187, 188, 290, 329, 397, 401, 404, 406, 407.
- ნოე (ბიბ.) 178—180, 183, 328, 337.
- ნოსელი გრიგოლ იხ. გრიგოლ ნოსელი.
- ნუგზარ, არაგვის ერისთავი 354.
- ნაჰა ანტიოქიელი, არაბთა მემატიანე 197.
- ნდისეოსი 30, 215.
- ნოან მდივანბეგ ხერხეულიძე იხ. ხერხეულიძე ნოან მდივანბეგი.
- ონოფრე მძოვრი (წმ.) 150.
- ორბელიანი დიმიტრი (მანდატურთუხუცესი) 364.
- ორბელიანი ზაალ, მეფის მეთოფეთა წინამძღვარი (პაპუნა ორბელიანის თანამედროვე) 364.
- ორბელიანი იოანე, მდივანბეგი (პაპუნა ორბელიანის თანამედროვე) 364.
- ორბელიანი პაპუნა (ისტ.) 8, 29, 32, 42, 363—372.
- ორბელიანი სტეფანოს (სომეხთა ისტორიკოსი XIII ს.) 200, 308—310.
- ორბელიანი სულხან-საბა 362.
- ორბელიანი ქაიხოსრო სარდალი, ამირსპასალარი (პაპუნა ორბელიანის თანამედროვე) 364.
- ორბელიანი ყაფლან (პაპუნა ორბელიანის თანამედროვე) 363.

- ორბელიანი, ორბელიანთა საგეარეულო 309, 310.
- ორესტი, ძე აგამენონისა და კლიტემნესტრასი (პომ.) 30, 215.
- ოსმან ჭუვიანთა სულთანი 290.
- ოსოზი, მესხთა, ახლანდელ კაპადუკიელთა მამამთავარი (ეესტ. ანტიოქიელის მიხედვით) 179.
- ოქროპირ კათალიკოზი (ბაგრატ IV-ის თანამედროვე) 314.
- ოძრხოსი, მცხეთოსის შვილი 181.
- პავლე (ბიბ.) 160, 163, 165, 417.
- პავლე თებელი 134.
- პავლე ზუეესი (ზარზმის მონასტრის გამასახლისი შიქელის შემდეგ) 139.
- პაპუნა ორბელიანი იხ. ორბელიანი პაპუნა.
- Pargoire K. P. I. 73.
- პატე წულუკიძე იხ. წულუკიძე პ.
- პენელო (ოდიესს მუღლი, ცნობილია ქმრისადმი ერთგულებით) 238.
- პეროზი, სპარსთა მეფე (458—484) 67, 95. იხ. აგრ. ურმიზ.
- პეტრე დიდი, რუსეთის იმპერატორი (1672—1725) 325.
- პეტრე კათალიკოზი (ჭუანშერის მიხედვით, ვახტანგ გორგასალმა დასევა მცხეთას) 193.
- პეტრე მაღუმელი 315.
- პითალორა, ცნობილი ბერძენი ფილოსოფოს-მათემატიკოსი (580—500 წწ. ძვ. წ.) 231.
- პიშენ სალოსი 248.
- პლატონი, ბერძენი ფილოსოფოსი (427—347 წწ. ძვ. წ.) 227, 234, 238.
- პლუტარხოსი (ცხოვრობდა ახ. წ. I საუკუნეში) 232, 234.
- პოლიკარპე მოწამე (აწამეს 155 წ.) 47.
- პრიამოსი (ტროას უკანასკნელი მეფე, რომელიც მოკლეს ტროას აღების დროს) 30, 215, 257.
- პროკოპი, ზეკნელის ძე 346.
- პროკოპი კესარიელი, ბერძენი ისტორიკოსი (V—VI ს.) 69, 71, 413.
- პროკოპი მღვდელი (ბასილი დიდის „ასკიტიკის“ მთარგმნელი) 164.
- პროკოპი (წმ. მოწამე) 150.
- შამთალაშვირელი 35, 37—39, 43, 250—255, 257—262.
- ეორდანია თ. 11, 24, 50, 51, 92, 93, 102, 107, 116, 149, 158, 159, 169, 190, 191, 203, 212, 216, 242, 243, 263, 265, 298—301, 311, 313, 314, 346, 351, 355, 396.
- რაქენი (წმ. წამებული) 49, 78, 82, 83.
- რევი, მირიან მეფის ძე 189.
- რიფსიმე (წმ. ნინოს მეგობარი) 105, 106, 108. Pouch B. P. 109.
- როსტომ მეფე, იგივე ხოსრო მირზა, ძე დავით X-ისა (დაუთხანისა), ქართლის მეფე (1632—1658) 284, 285, 293, 318—320, 340, 355, 356, 376, 379, 421, 424.
- რუქნადინი, რუქნადინი, საბერძნეთის სულტანი, ჩარასლანისძე 222, 224, 225, 233, 235, 373, 386, 389, 390, 424.
- რუსა, ალექსანდრე I-ის, დიდის, დედა, ქუცნა ამირეჯიბის ნაცოლუეი 351.
- რუსი, გიორგი, სუზდალის მთავრის ანდრია ბოგოლუმსკის შვილი, თამარ მეფის I ქმარი, იხ. გიორგი რუსი.
- რუსთველი 13.
- რუსუდანი, თამარის ასული 249, 250, 252, 254, 257, 305, 309, 332, 333.
- რუსუდანი, თამარის I მამიდა 386, 393.
- რუსუდანი, თამარის მეორე მამიდა 394.
- რუსუდანის ძმისწული იხ. დავით VI (უღუ), ძე გიორგი ლაშასი.
- რუფინუსი 49, 103—105, 172.
- სააკაძე გიორგი, დიდი მოურავი 354, 379.
- სააკაძე გიორგის და, ლუარსაბ II-ის ცოლი 354.
- საბა 134, 396.
- საბა თუხარელი 158, 165.
- საბა იშხნელი 124, 126.
- საბათოთი (ბიბ.) 249.
- საბინინი მ. 24, 40, 50, 55, 56, 65, 70, 85, 87, 89, 114, 120, 151, 157.
- საგდუხტი, მირდატ არჩილისძის მეცლე, ვახტანგ გორგასალის დედა 194.
- სადუნ მანკაბერდელი, ათაბაგი 253.
- საგლინაშვილი (ალბათ, საგალიშვილი) 273.
- სალომე უეარმელი, მირიანის ძის, რევის, მეუღლე, წმ. ნინოს თანამედროვე 106.
- სალჭულდინთა სულთანი 290.
- სამადელა ერისთავი 257.
- სამარი, მცხეთელი მამასახლისი, ფარნავაზის ბიძა 185.
- სამოელ (სამუელ) ქართლისა კათალიკოზი (იოანე საბანისძემ მისი დაკვეთით დაწერა „აბო ტფილელის ცხოვრება“) 48, 76.
- სამოელ კათალიკოზი („ეესტათე მცხეთელის ცხოვრების მეტაფრასტული რედაქციის მიხედვით ეესტათის მომნათელელი) 67.
- სამოელი, ქ. განძაკის ეკლესიის არქიდიაკონი (მან გააქრისტიანა ეესტათი მცხეთელა ქ. განძაკში) 67, 68.

- სამოელ ეპისკოპოზი (ვახტანგ გორგასლის მიერ დანიშნული მცხეთაში) 193.
- სამსონ (ბიბ.) 238.
- სამცხის ათაბაგები 271.
- სარა (ბიბ.) 231.
- ხარგის ჭაყელი ციხისკვარელი, სამცხის მთავარი 37.
- ხარგის I, ბექას ძე, ჭაყელი, ციხისკვარელი მეკურკლეთ-უხუცესი (დიმიტრი თავდადბულის თანამედროვე) 260, 262.
- სარჩუ 259.
- საურმაგი, ვახტანგ გორგასლის ეჭიბი 186.
- საპაკანუში, სომეხთა მამამთავრის საპაკ თეველის ასული, წმ. შუშანიკის ბეზია 60.
- საპაკი (წმ.) 60, 61, 96.
- საპაკ პართეველი, ძე დიდისა ნერსესი, საპაკანუშის მამა 60.
- საპაკ ისმაილის ძე, ტფილისის ამირა 131.
- სეგოსი, სომეხთა ისტორიკოსი 99.
- სეიდბადვანის ხოჯა, შამშადინის ძმა 255, 256.
- სეითი (ბიბ.) 184, 235.
- სემი ძე ნოესი (ბიბ.) 178, 179.
- სერაპიონ ზარზმელი 24, 132—141, 168.
- სერაპიონ ზარზმელის დედა 132.
- სერაპიონ ზარზმელის მამა 132.
- სერაპიონ დიდი (გრიგოლ ხანძთელის თანამედროვე) 120.
- სერაპიონ ზარზმელის ერთ-ერთი თანამგზავრი ბერი 135.
- Сергий арх. 73.
- სეხნია ჩხეიძე იხ. ჩხეიძე სეხნია.
- სეიმონ I, ლუარსაბ დიდის ძე, ქართლის მეფე (1558—1601) 273, 274, 293, 336, 378.
- სეიმონ კანანელი (მოც.) 176.
- სეიმონ ტაბიძე, გურული (ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების გადამწერი) 283.
- სიაოშ (შაჰნაშე) 238.
- სიღონია, აზიათარ მღვდლის ასული, წმ. ნინოს მოწაფე 36, 110, 171.
- სიენელი პეროვაკერი (წმინდა ნინოს თანამედროვე) 106.
- სილვესტროს I, რომის პაპი (314—335) 330.
- სიმეონ ხუცესი (XIII ს.) 182.
- Симеон Метафраст 23.
- სინდთა მეფე 193.
- სირმონი (ეზბავანის მამა) 258.
- სმბატი, გურჯანის მარზპანი 118, 119.
- სოკრატი, ბერძენთა ფილოსოფოსი (დაიბადა დაახლ. ძვ. წ. 469 წ.) 238.
- სოლომონი (ბიბ.) 83, 214, 223, 234, 238.
- სოლომონ ბრძენი 229, 256.
- სოლომონ I, ალექსანდრე V-ის ძე, იმერეთის მეფე (1751—1784) 70.
- სომეხთა ისტორიკოსები 99, 100.
- სომხითის ერისთავნი 375.
- სოფერქ ჰაიკაკანქი 60.
- სპანდიარი (შაჰნაშე) 238.
- სტეფანე ახალი (მოწაფე) 149.
- სტეფანე მტბევეარი 28, 117—121, 206.
- სტეფანე ქულეველი 159.
- სტეფანოს ორბელიანი იხ. ორბელიანი სტეფანოს.
- სტეფანოზი, გუარამ კურაპალატის ძე 197.
- სტეფანოს ასოლიცი 99.
- სტეფანოს II, ადარნასეს ძე, ქართლის მთავარი (639—663) 113, 197.
- სტრაბონი, ბერძენი გეოგრაფოსი (დაიბადა ძვ. წ. 54 წ.) 185.
- სვმეონ მეტაფრასტი, ბერძენი მწერალი (X ს.) 48.
- სვმეონ მესვეტე (იოანე ზედაზნელის მასწავლებელი) 53, 170, 396, 397.
- სულა, ძე ვიორგი ჩორჩანელისა 139.
- სუმბატ დავითის ძე (ისტორიკოსი) 12, 28, 41, 128, 192, 195—197, 200, 206, 208, 210, 263, 267, 298, 306, 308, 326.
- სუმბატ კურაპალატი, ადარნერსე ქართველთა მეფის ძე (954—958) 128.
- სუმბატი, სომეხთა მეფე (აბულ-კასიმის თანამედროვე) 202.
- სქანდერი 234.
- ტიტე, ტიტოს, რომის იმპერატორი, ვესპასიანეს უფროსი შვილი; ებრძოდა ებრაელებს და დაანგრია იერუსალიმი 215, 257.
- ტლაშაძე (მის მიერ ამოწერილი ქორონიკონებით სარგებლობდა ვახუშტი ბატონიშვილი) 344.
- ტრდალი, სომეხთა მეფე 287, 288.
- შესპასიანე (რომის იმპერატორი (9—79 წწ.), ჩააქრო ებრაელთა ამბოხება 67 წ.) 257.
- უზუნ-ასანი (ყვენი) 292, 321.
- ულაგუ, ულაგუ, სპარსეთის ყვანი (ილაშქრა მისრეთში 1262 წ.) 246, 248, 255, 259, 262.
- ულუ დავითი იხ. დავით VI, ვიორგი ლაშას ძე.
- უმიროსი (პომეროსი), სახელგანთქმული ბერძენი პოეტი IX ს. ძვ. წ. 30, 215, 216, 234.
- ურთანესი (ნეტარი) 61.
- ურმიზლ III, სპარსთა მეფე პეროზად წოდებული (V ს.) 48, 58.
- ურმუზი (ხოსროს მამა) 329.
- უსიკი (ნეტარი) 61.
- უფლოსი, მცხეთოსის შვილი (ბიბ.) 180, 181, 184, 185.

- უცნობი ავტორი (ვინც შეამოკლა შერეფ ედ-
დონ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამა“) 292.
უხტანესი, სომეხთა ისტორიკოსი 92, 95.
- შადლონი, განძის ბატრონი 208.
ფანახანი 364.
ფარნავაზ I, ქართლის I მეფე 185, 186, 299,
328, 334.
ფარსადან გორგიჯანიძე 13, 238—297, 309,
318—320, 345, 356, 377, 379.
ფარსმან II, ამზასპის ძე, ქართლის მეფე არმავ-
ში 52, 194, 329, 330.
ფარსმან ერისთავი, ძე ივანე ლაკლაისა, შვი-
ლიშვილი გიორგი ჩორჩანელისა 140.
ფეროზი, მირიან მეფის სძიე, რანის ერისთა-
ვი 177.
ფილადელფიოსი (მოწამე) 149.
ფოსი, ფოსო 272.
- ჭაიხოსრო, ქეიხოსრო (შაჰნამე) 231, 238.
ქაიხოსრო I, ათაბაგი, პაპა ქაიხოსრო II-ისა
271.
ქაიხოსრო II, ათაბაგი, ყვარყვარე III-ის ძე
271.
ქაიხოსრო ბატონიშვილი, ლევანის ძე, ვახტანგ
VI-ის ძმა, ქართლის მეფე (1709—1711) 357,
358, 361.
ქაიხოსრო, სამცხის ათაბაგის ყვარყვარე V-ის ძე
273—275, 278.
ქაიხოსრო ორბელიანი იხ. ორბელიანი ქაი-
ხოსრო.
- ქამი, ძე ნოესი (ბიბ.) 178, 184.
ქართამი (მეფე ადრეკის მამა) 300, 328.
ქართველი მემატიანე 186.
ქართლის ცხოვრების გაგრძელების გადაშე-
თებელი 354, 356.
ქართლოსი, თარგამოსის ჩამომავალი 180, 181,
184, 185, 337, 343.
ქასრე არდაშირი, სასანიანი, სპარსეთის მეფე,
მირიანის მამა 177, 193, 380.
ქეთევან დედოფალი 378.
ქვენიფნეველ-ბიბილურნი 264.
ქრისტე (ბიბ.) 48, 59, 67, 72, 73, 78—84, 122,
123, 127, 182, 228, 230—232, 238, 257,
268, 320, 328, 329, 404—406, 408.
ქრისტეფორე კვირიკელი (გრიგოლ ხანძთელის
თანამედროვე) 126.
ქრისტეფორე, სომეხთა კათალიკოზი კომიტასის
შემდეგ 99.
ქსნის ერისთავნი 263, 265.
ქურაქანიანთა სულთანი 290.
ქუცნა ამირეჯიბი, ყოფილი ქმარი რუსასი,
ალექსანდრე დიდის დიდელისა 351.
ქუჭი, ეგრისის მთავარი 185.
- შაზან ყაენი 290, 309.
ყაუხჩიშვილი ს. 5, 417.
ყათლან ორბელიანი იხ. ორბელიანი ყათლან.
ყაყარი მაჰმად ხანი იხ. ალა მაჰმად-ხანი.
- ყვარყვარე III, ათაბაგი, ძე ალბულასი, ქაი-
ხოსროს მამა 273, 274.
ყვარყვარე V, ათაბაგი, ქაიხოსრო ათაბაგის ძე
277.
ყვარყვარეს ასული (ბაგრატ მეფის მეუღლე)
336.
ყოველთააღმწერელი 37.
ყუბილა ყაენი, მანგუ ყაენის შვილი 260.
ყურთლუ-არსლანი, მეჭურჭლეთ-უხუცესი, თა-
მარის წინააღმდეგ მიმართული შეთქმულე-
ბის ხელმძღვანელი 228, 236, 391.
- შაბდიზი 288.
შადიმან ბარათაშვილი, ლუარსაბ II-ის სუფ-
რაჯი 355.
შაეერდა მღებრიშვილი, პაპუნა ორბელიანის
ყმა 364.
შაეთელი ივანე 227.
შალვა ახალციხელი 254.
შალვა ქსნის ერისთავი (ძმები შალვა და
ელისბარი, აგრეთვე ბიძინა ჩოლოყაშვილი
დახოცეს თურქმანთა ურდოებმა 1659 წ.)
263.
შამშადინი, სეიდბაბადადის ხოჯის ძმა 255.
შაფური, არდაშერის შვილი 287.
შაჰაბაზ II (1642—1667) 284, 378.
შაჰ-თამაზ ისმეილის ძე 292—294, 358, 426,
427.
შაჰ ისმეილი, ძე შიხისა (+1524), შაჰისმილი
292, 293, 378.
შაჰ-ნადირი (1736—1747) 367, 370.
შაჰ სულეიმანი, ძე შაჰაბაზ II-ისა 284.
შაჰ ხუდაბანდა 293.
შაჰი ჯაჰანგირი (მან აბლუსატარ ყასიმს შუა-
მოკლებინა შერეფედდინის ისტორია) 292.
შევარდნაძე მ. 373.
შერეფ ედლინ ალი იეზდი (თემურ-ლენგის ის-
ტორიკოსი) 292, 298, 295.
შიო კათალიკოზი 350.
შიო, ქართლის კათალიკოზი (ალექსანდრე დი-
დის თანამედროვე) 350.
შიო მღვიმელი 50, 52, 54, 189.
შირინი 288—290.
Schulze K. 85.
შუშანიცი, ასული ვარდანისა, ვარსკენ პიტიახ-
შის ცოლი 7, 27, 48, 49, 52, 56, 58—65,
114, 116, 192, 315.

ჩალატა, ჩალატარი, მონღოლთა მთავარსარდალი 259.

ჩახრუხაძე 234.

ჩინგიზიანთა სულთანი 290.

ჩინგიზ ყაენი, ჩინგიზ ხანი, მონღოლთა ტომების მთავარსარდალი (1203—1227) 258, 260—262, 375.

ჩიქობაია არნ. 427.

ჩუბინაშვილი დ. 24, 41, 270, 297, 331, 334—337, 345, 356—359, 361, 363—367, 369—372.

ჩხეიძე სეხნია (ისტორიკოსი) 28, 31, 32, 357—363, 365—367, 371, 372.

ჩხეტიძე მანოელი, ეპისკოპოზი, მეფეთ-მეფის ბაგრატის მიერ დანიშნული 282.

ცაგარელი აღ. 71.

ცეირი (თბილისის ამირას სავაკ ისმაელის ძის მიერ აღზრდილი) 131.

ცხრა მძა კოლაელნი 5, 49, 72.

წულუყიძე პატი, ლევან II დადიანის ვაზირი, მეტსახელად „წუწყი“ 284.

შიაბერ მანდატურთ-უხუცესი 387.

ქაეკუაძე ფაროდინი 346.

ქალაშვილი ერაჯი იხ. ერაჯ ქალაშვილი.

ქიქინაძე ზ. 24, 185, 277, 297, 331, 334, 336, 337, 345, 346, 348, 356—359, 361—367, 369—372.

კუმბურიძე შალვა 428.

სათუთა, აბესერიძე ტბელის დედა 242.

ხალიდ იბნ იაზიდი, ხალილ იაზიდის ძე, ტფილისის ამირა (813—833) 131, 202.

ხახანაშვილი აღ. 60.

ხელაია ამბრ. 110. 112.

ხერხეულიძე ომან მდივანბეგი 7, 27, 32, 370—372.

ხვარეშან დედოფალი 293.

ხორაზმიანთა სულთანი 290.

ხოსრო I 411, 412.

ხოსრო II 411.

ხოსრო (ხუასრო) ურმიზის ძე, სპარსთა მეფე 66—68, 329.

ხოსროვ პარტაველიანი, ტრდად კელმწიფის შვილი 288—290.

ხუასრო ვარანთრანგ 194.

ხუაშავი ცოლი სევიფარდაელის ხოჯა შამშადინისა, გვანცა დედოფლის ასული 256.

ხუტლუ ბუღა, ხოჯა აზიზის შვილი 256.

ჯაბადარი ა. გ. 21.

ჯაეხიშვილი ივ. 5—17, 24, 106, 107, 109, 116.

ჯაეხოსი, მცხეთოსის შვილი 180, 181.

ჯალალედინი, მანგუბერტი, შვილი მუჰამედ ხვარაზშმაქისა, თემურ-ლენგის ჩამომავალი (1542—1605) 242, 250, 251, 255, 261.

ჯამბაყურ-ორბელიანი ა. ი. 302.

ჯამი აბასი 284.

ჯანაშვილი მ. 24, 49, 50, 55, 140, 141, 160, 176, 182, 267, 268, 311, 316, 319—322, 324, 334, 335, 337—344, 376, 379, 380, 410—414, 420, 426.

ჯაფარ, ძე აბრაჰამისი, მუტევაკილი (847—861), ბაბილონელთა მეფე, რომელმაც აწამა კონსტანტინე კახაზ 86.

ჯაყელნი, სამცხის მმართველნი 247.

ჯაჰანგირი, შაჰი, იხ. შაჰი ჯაჰანგირი.

ჯიბლე ხაჯანი 116.

ჯოჯიყი, წმინდა შუშანიყის მაზლი, ვარსკენის ძმა 59.

ჯოჯიყის ცოლი 59.

ჯუანშერ-ჯუანშერიანი (ისტორიკოსი) 12, 13, 28, 52, 58, 176, 189—194, 198—201, 298—301, 306, 307, 340.

ჯუანშერი, ძე არჩილ II-ისა 189, 198.

ჯუანშერი, ნიკოლოზ მაწყეერელის ძმა 253, 381, 385.

ჰაბო ტფილელი იხ. აბო ტფილელი.

ჰამლაჰ ყაზვინი, სპარსთა გეოგრაფი (+1349 წ.) 248.

ჰოსი, თარგამოსის უფროსი შვილი 180, 184.

ჰარნაყი აღ. 70, 410, 414.

ჰეკატაჰოს მილეტელი (ჰეროდოტეს წინამორბედი მემბრატანე) 235.

ჰერაკლე, ბიზანტიის კეისარი (610—641) 116, 272.

ჰეროდოტი, ბერძენთა გამოჩენილი მწერალი, ისტორიის მამამთავარი (დაახლოებით ძვ. წ. 484—420 წწ.) 178, 235.

ჰეროსი, თარგამოსის ჩამომავალი 180, 181. პორომ-სიმე 287, 290.

Hoffman 67.

ჰოჰანი, სომეხთა კათალიკოზი (მეგრეკე კეისარმა დასვა კათალიკოზად ბიზანტიის სომეხეთში) 98.

პრომაელი სარდალი (წმინდა ნინოს ძმა) 104.

ბ) გეოგრაფიულ სახელთა

- ბბელიას საყდარი 262.
 აზოცი 276.
 აგარაკი 193.
 აღრებეგანი 286, 293.
 აზატი (მღ.) 98.
 ათინა 217.
 ათონი 17, 142, 143, 396.
 ათონის ივერთა მონასტერი 23, 24, 71, 142—144, 176, 191.
 ალავერდი 205, 322, 353.
 ალავერდის წა გიორგი 242.
 ალაზნის პირი 364.
 ალაშუდის ციხე 293.
 ალგეთი 293.
 ალექსანდრია 73.
 ამიერკავკასია 15, 16, 115, 116.
 ანაკოფია 203, 204.
 ანისი 393.
 ანტიოქია 29, 36, 172, 174.
 არაგვი 293.
 არაგვის ხეობა 263, 264, 266, 357.
 არმაზი 396, 397.
 არმაზის ციხე 193.
 არსიანი 193.
 არტაანი 118, 193, 223.
 არტანუჯი 93, 281.
 არტანუჯის ციხე 130.
 არტევი 293.
 ასია (=აზია) 47, 222.
 ატენის სიონი 89.
 ატენის ციხე 293.
 აფხაზეთი 190, 193, 202, 203, 205—208, 255, 260, 282, 291, 334, 413.
 აფხაზეთის მთები 118.
 აღმოსავლეთ საქართველო 54, 60, 68—71, 79, 116—118, 191, 201, 204, 366—371.
 აღსიხა 372, იხ. ახალციხე.
 აწყური, აწყვერი, აწყურში 271, 276—278, 281.
 აქარა 118.
 ახალდაბა 273—275.
 ახალქალაქი 276.
 ახალციხე, აღსიხა 271, 273, 276, 279, 349, 372.
 ახალციხის ციხე 349.
 ახიზის ეკლესია 193.
 ახმეტა 366.
- ბაბილონი 182, 183.
 ბაბილონელთა ქალაქი 68.
 ბაბილონისა ქუეყანა 84.
 ბარდავი 180.
- ბლდადი 84, 114, 116, 290, 388.
 ბედიის საყდარი 207.
 ბეთლემი 231.
 ბელქანი 248.
 ბერთი 140.
 ბერლინი 20, 70.
 ბერძენთა სამეფო 86.
 ბიზანტია 48, 50, 88, 93, 96, 103, 170, 190, 264, 330, 408, 413, 414.
 ბიზანტიის სომხეთი 93.
 ბიქვინტა 282.
 ბოლნისი 193.
 ბოქრული 284.
- ბაგის ციხე 241.
 გალია 47.
 განძაკი 67—69.
 განჯა 366.
 გარდაბანი 180.
 გარეჯი 248.
 გელათი 321.
 გელათის მონასტერი 217, 218, 280—282.
 გენათის საყდარი 260.
 გილანი 284.
 გორი 273, 283, 293, 366.
 გუდარხის მონასტერი 262.
 გულფეიქანი 284.
 გურგანის ზღვა 223.
- ღარუბანდი 223.
 დასავლეთ ევროპა 184.
 დასავლეთ საქართველო 115, 205, 327, 340.
 დებელა (მღ.) 356.
 დემოთის ციხე 273.
 დეინი 99, 118, 119, 393.
 დმანისი 290, 309.
 დნებრის ხეობა 191.
 დონი 190.
 დუმასუბანი 346.
 დუნაი 190.
- მგრისი 180, 185, 196.
 მგრის წყალი 115, 193.
 ელაღა 240.
 ელარბინი 105.
 ელუასი 278.
 ერანი 286, 290, 292, 296, 358, 359.
 ერაყი 232, 388.
 ერეგანი 366, 370.
 ერეგნის ციხე 293.
 ერზგნის ქვეყანა 291.
 ერუშეთი 193.

- მანანდი 382.
 ენაზი 271.
 ენთი 346.
 ენის ქუაბი 272.
 ვარცი 346.
 ვარძია 240.
 ვარძიის მონასტერი 224, 240.
 ეიენნი 47.
 ეოლგა 190.
 ზარზმა 132, 134—141.
 ზარზმის მონასტერი 132, 135, 136, 139, 294.
 ზარზმის პირველი ეკლესია 136.
 ზემო ქართლი 350.
 შაბორის კოშკი 364.
 თავრიზი 292, 293.
 თბილისი 289.
 თრიალეთი 37, 153, 325, 358.
 თუხარისი 193.
 შაიკი 190.
 ობერია 104, 412.
 იელსარამი 291.
 იერუსალიმი 73, 88, 96, 104, 108, 110, 122, 130, 158, 182, 217, 257, 344.
 იერუსალიმის მონასტერი 174.
 ივერთა მონასტერი (ათონზე) 146, 150, იხ. აგრეთვე ათონის ივერთა მონასტერი, ათონი.
 ივერია 326, 334, 336.
 იკონია 262.
 იმერეთი 280, 281, 293, 318, 321, 336, 375.
 იორდანე (მდ.) 72.
 ისანი 228.
 ისპაჰანი, ისპანი 284, 285, 292, 293, 295, 357, 358, 361.
 ისრაელი 238.
 იშხანი 98, 160.
 აბაღლუკა 222.
 კავკასია 23, 114—116, 178, 328.
 კაპოეტის ციხე 119.
 კარი 382.
 კარნიფორი 382.
 კარწახი 272.
 კასპი 114.
 კახეთი 72, 115, 198, 202, 318, 322, 327, 336, 337, 339, 349, 353, 396, 397, 413.
 კესარია 95, 108.
 კლონიგსბერგი 20.
 კლარჯეთი 121, 124, 130, 131, 193, 203.
 კოლამს ქვეი 71, 74.
 კოლპის მარილის მადან-მალაროუბი 99, 100.
 კონსტანტინოპოლი, კონსტანტინოპოლი 104, 152, 164, 196, 320.
 კოსტადიპაულე 293.
 ლამისყანა 302.
 ლარგეისი 264.
 ლარგეისის მონასტერი 263, 266.
 ლეკეთი 180.
 ლიონი 47.
 ლოპოტის ხეობა 72.
 ლორე 352.
 ლუგლუნი 47.
 მადანი 288.
 მაკედონია 391, 394.
 მანაზკერტი, მანასკერტი 93, 96.
 მანგლისი 193.
 მანიჟაის ლელე 357.
 მარალა 388.
 მესხეთი 71, 120, 197, 202, 285, 275—277, 327, 338.
 მეტეხი 304.
 მთაწმიდა 142.
 მისრეთი 248, 291.
 მიმამორომს ხევი 126.
 მოვკანეთი 180.
 მოსკოვი 325, 395.
 მოქვის ეკლესია 207.
 მოზისი 281, 282, 336.
 მტკუარი 71, 74, 75, 114.
 მურჯახეთი 322.
 მულამი 288.
 მუხრანი 293.
 მცხეთა 14, 66—68, 70, 94, 105, 112, 115, 180, 184, 193, 194, 265, 337, 350—352, 380, 381, 383.
 მცხეთის საყდარი 305.
 მქადის-ჯეარი 357.
 ნიკეა 330.
 ნინოწმიდა 193.
 ნიქოზი 193.
 ნიშაბური 255.
 მცხეთი 190.
 ოლადის ქუაბი 272.
 ოპიზა 132, 136.
 ოპიზის წმ. გიორგის ტაძარი 242.
 ოსმალეთი 378.
 ოძრქე, ოძრაქე 114, 180, 227.
 პალაკაციო 223, 272.
 პალესტინა 88.
 პალესტინის მონასტერი 226.

- პარეზი 135, 139, 140.
 პაქანიკეთი, პაქანიგეთი 190, 193.
 პეტერბურგი 20, 21.
 პონტოს ზღვა 222, 223.
- რანი 248.
 რომი 258, 330.
 რუის-ურბნისი 159, 210.
 რუისის საყდარი 396.
 რუსეთი 358, 375, 395, 423.
 რუსთავი 193, 208.
- საავალიშვილო 273.
 საბარათიანო 325.
 საბერძნეთი 86, 94, 95, 98, 108, 149, 162, 165, 178, 193, 194, 222, 240, 258, 391, 407.
 საგურამო 364.
 საკანაფის ციხე 273—275.
 სამარია 89.
 სამარყანდი 292.
 სამეგრელო 317.
 სამშვილდე 210, 290, 309, 382.
 სამცხე 247, 274, 276—278, 281, 291, 321, 339, 349.
 სამცხე-კლარჯეთი 336.
 სამცხე-საათაბაგო 270.
 სარკინეთი, სარკინე 114, 342, 343.
 საფარა 94, 273.
 საფურცლე 105.
- საქართველო 6—10, 14—16, 20, 30, 32, 42, 43, 47—50, 52, 53, 58, 59, 62, 67—69, 71, 73, 75, 79, 81, 83, 84, 88, 91, 93, 94, 97, 101, 103, 105, 106, 108, 109, 112, 114, 116—118, 120, 124, 139, 151, 152, 155, 159, 164, 165, 172—174, 177, 182—187, 190, 192, 195, 196, 199, 201, 203—205, 208, 210, 213, 218—221, 223, 226, 229, 232—234, 236, 240, 242—244, 247, 248, 250, 252—257, 261, 263—266, 270, 284, 287, 289—296, 309, 316—319, 321—323, 325—328, 331, 334—339, 341, 346, 347, 349, 351, 352, 356, 358—362, 366—368, 370, 371, 376—379, 384, 385, 388, 389, 391—394, 399, 400, 404, 405, 407, 408, 410, 412, 413, 418, 419, 422—424, 426, 427.
- საქრისტეანო ქვეყნები 47, 50.
 სეპტიცხოველი, სუეტი ცხოველი 193, 351, 352, 396—398, 401, 402, 408.
 სემეონ წმიდა (მონასტერი ანტიოქიაში) 160, 163.
 სინას მთა 49, 130.
 სინას მთის მონასტერი 103.
- სინდა ქვეყანა 193.
 სიონი 225.
 სილნახი 364.
 სკვითეთი 223.
 სმირნის ეკლესია 47.
 სომხეთი 88, 94—97, 99—101, 104, 105, 108, 117—120, 183, 192, 202, 287, 349.
 სომხითი 16, 89, 92—94, 96, 100, 115, 118, 290, 309, 320, 325—336.
 სოფანი 292.
 სპარსეთი 58, 62, 66—70, 95, 98, 118, 213, 232, 233, 248, 285, 287, 292, 316, 318, 357—360, 368, 376, 378, 388, 412.
 სპარსეთის სომხეთი 98.
 სპარსულ-ასურულ-სომხური ეკლესია 69.
 სპერი 223.
 სურამი 293.
- ტაო 98, 121, 130, 278.
 ტაო-კლარჯეთი 195, 196, 205.
 ტაო-კლარჯეთ-შავშეთი 129.
 ტაშირი 325.
 ტინიო 293.
 ტინი 357.
 ტროადა 257.
 ტფილისი 21, 66, 68, 116, 131, 202, 205, 222, 212, 250, 255, 363, 366, 370, 389, 414.
 ტფილისის სიონი 250.
 ტფილისის ციხე 364.
- ურბნისი 114.
 უფლის-ციხე 114, 180, 202.
 უჯარმოს კარი 193.
- ფარსმანის ქვეი 335.
 ფრიგია 47.
- ქალკიდონი, ქალკედონი 69, 100, 101, 174.
 ქართლი 16, 52, 60, 62, 66, 79—82, 84, 87—89, 91—95, 106, 113, 115, 116, 129, 148, 165, 171, 174, 176, 182, 184—186, 193, 194, 198, 200—202, 205, 207, 247, 268, 283—285, 293, 316, 319, 327, 328, 330, 334, 336, 346, 349, 351, 358, 359, 361, 363, 367, 370, 372, 378, 381, 396, 404, 407, 408, 411—413, 418.
 ქართლ-კახეთი 69, 366, 367, 370.
 ქართლის სომხითი 277.
 ქაშანი 358.
 ქირმანი 357, 358.
 ქისიცი 366.
 ქსნის ხეობა 263, 264, 266.
 ქუნიფნევის ეკლესია 264.
 ქუეშე 263.

ქუთაისი 280, 321.
ქუთაისის ეკლესია 207.

შაბალის ციხე 293.
ყაზახი 325.
ყაზმინი 284, 293.
ყაიყული 325.
ყანლაარი 358.
ყანდურალ 271.
ყანობირი 118.
ყარაბალი 248.
ყარადალი 366.
ყარაყუმი 27, 255, 260.
ყუბანი (მღ.) 191.
ყუელის ციხე 117—119, 206.

შაეი მთა 158.
შაეშეთი 118, 121, 130.
შაეშეთ-კლარჯეთი 127.
შაეშეთ-ტაო-კლარჯეთი 197.
შანბიანი 358.
შანჭორი 223, 333, 387—390, 394.
შატბერდი 121, 124, 126.
შატბერდის ეკლესია 121.
შემოქმედი 140.
შიომღვიმის მონასტერი 89.
შირეანი 223, 293.
შუამთა 295.

ჩელეთი 193.
ჩინმაჩინი 257.

თიხი-ჯუარი, ციხისჯვარი 274, 278, 281.
ცროლის მთა 115.
ცურტაეი 57, 62.

ძალინის კევი 223.

წა ეკატერინეს მონასტერი 130.
წონდა 193.

შერემი 193.
კუონდილის საყდარი 207.

საზარეთი 223.
საზართა ქართლი 208.
სათა 292.
სანძთა 121, 124.
სახული 36, 304.
ხეთა 118.
ხიხთა ეკლესია 242.
ხონი 282.
ხორასანი 232.
ხორნაბუჯი 193.
ხრამის ხეობა 363.
ხუნანი 193.

ჯაეახეთი 193, 202.
ჯეარის ციხე 273.
ჭიქეთი 193.

ჭამადანი 292.
პემესა 258.
პერეთი 62, 115, 180, 336, 337.
პრომი 149.

ბ) ეთნიკურ სახელთა

ბგარიანნი 190, 205, 304, 352, იხ. არაბები.
ავლანელები 358.
ათინელები 231.
ალბანელები 96.
ამერნი 375, 426.
არაბები 78, 79, 81, 88—90, 118—120, 193,
205, 218, 254, 414, იხ. აგარიანნი.
არამართლმადიდებელი ქრისტიანები 16.
არაქრისტიანი ხალხები 16.
არიანოზნი 159.
ასურელები 99, 103.
აქილეველები 215.
აფროსინელები 257.
აფსინები 179.
აფხაზები, აფხაზნი 181, 190, 335.
აქილეველები 30.

ბერძენ-ბიზანტიელი 20.
ბერძენთა ქრისტიანნი 67.
ბერძენები 82, 86, 95—97, 99, 100, 104, 143,
144, 172, 174, 178, 186, 187, 193, 203,
204, 206, 208, 216, 219, 220, 320, 368, 398,
399, 402, 403, 407, 408, 410.

ბიზანტიელები 69, 96.
ბუნთურქნი 114.

ბალატელი 150, 165.
გაქართველებული უცხოელები 187.)
გურიელები 318.

ღვალნი 65.
ღვალ-ქართველები 266.
დიდონი 342, 343.

ეპრაელი 215, 216, 218, 219, 231, 335.
ეგვიპტელი 178.

ბაპრიუბიანნი 290.
ბელუჯნი, ბელუჯნი 357, 358.

ელინი, ელინები, ელენი 30, 215, 218, 259, 403.

მენტეიკა მხითარაანთნი 60.

შათრები 247, 256, 259, 280, 349.

თესალოელნი 178.

თესალონიკელნი 150, 165.

თობალები 179.

თორქნი 190, იხ. თურქნი.

თურქმანები 290, 349, 393.

თურქნი 204, 217, 335, 367, 372, 382, იხ. თორქნი.

თუშები 335.

იბერნი 179.

იმერლები. იმერნი 318, 334, 335, 375, 421.

ისმელიანნი, ისმაიტელნი 80, 290.

კაეკასიანნი 178.

კაეკასიის ამერელნი 223.

კაეკასიის იმერელნი 223.

კაეკასიის ხალხები 179, 180.

კარსელნი 342, 343.

კახნი, კახელები 180, 181, 336, 337, 350, 370, 378, 421.

კოდმანელნი 342, 343.

კოლხები 178, 179.

ლაზები 179.

ლარგველნი 264.

ლენი 177—179, 181, 248, 364, 366.

მეგრელნი 177, 178, 180, 181, 334.

მერმიდონელნი 257.

მესხნი, მესხები 37, 179—181, 271, 273, 276—278, 281, 334, 340, 350.

მოვკანელნი 177—179.

მოსსენიკები 178, 179.

მონღოლები, მონღოლნი 200, 247, 251—253, 255—258, 261, 263, 291, 306, 322, 339.

მღიშარნი 318.

ოესნი 194, იხ. ოსები.

ოსები, ოესნი 193, 247.

ოსმალები 273, 274, 320, 321, 366, 368, იხ. ურუმები.

პაქანიგები, პაქანიგნი 190, 191.

რანნი 177—179, 181.

რომელები 172.

სალჯულანნი 290.

სარკინოზნი 192, 205.

სასანელნი 254.

სელჯუკიანნი, სელჯუკნი 208, 222.

სენები 181, 335.

სიენიელნი 96.

სომეხნი, სომეხები 20, 35, 91, 93, 95—99, 103, 108, 119, 120, 177—181, 187, 212, 224, 230, 237—239, 283, 287, 289, 299, 318—320, 329, 349, 376, 378, 392, 393, 421.

სპარსნი 20, 49, 66, 68, 69, 113, 116, 187, 193, 194, 219, 232, 296, 299, 317—320, 329, 330, 335, 349, 364, 366—368, 376, 378, 393, 408, 410, 412, 413, 420, 421.

ტიბარენები 178.

ტროადელნი 30, 215.

უზები 190.

უილურები 258, 259.

ურუმები 273, 281, 293, 318, 339, 340, 364, იხ. ოსმალები.

ჟალდეელნი 114.

ჟართველნი 9, 20, 36, 42, 53, 77, 78, 81, 82, 90, 91, 94, 95, 97, 101, 106—108, 114—116, 119, 120, 143, 144, 172—174, 177—181, 185, 186, 187, 193, 195, 199, 203, 206, 224, 227, 230—232, 235, 237, 238, 241, 247, 250—254, 259, 283, 287, 299, 310, 317, 332, 334, 337—339, 342—344, 357, 362, 363, 367, 368, 376, 378, 381, 388, 392, 399, 402, 404—406, 408, 413, 418, 419.

ჟართველნი 181, 202, 334.

ჟართველ-სომეხნი 92, 99, 103.

ჟართველი ქრისტიანები 80, 81.

ჟართლოსიანნი 183, 186.

ქვენიფენველნი 263.

ქინძარელნი 105.

ქისტები 335.

ქრისტიანი ბერძნები 179.

ქრისტიანები 73, 74.

ქურაქანიანნი 290.

ლილენი 335.

შიჩაყები 213.

უიზილაშები 339, 340.

შირვანელნი 180, 181.

ჩინგიზიანნი 290.

ცხრაძმის-ქველნი 265.

წარმართი ჟართველნი 54.

მანები 179.

ხაზარები 190, 335.

ხალდეები 179.

ხვარაზმელები 242.

ხორაზმიანნი 290.

ჯიქნი 190.

ჰერკახნი 334, 375.

პერნი 96, 177—179, 181, 337.

პონნი 114.

პრომაელნი 150, 165.

პრომნი 220.

პურიანნი 68.

Указатель имен

Або Тифлисский 429.

Александр Македонский 430.

Арсений Католикос 430.

Арчил (св.) 429.

Баграт Георгиевич, царевич 434.

Баграт III 430.

Вахтанг Горгасали 431.

Вахтанг VI 433, 437.

Вахушти, царевич 433.

Владимирцов Б. Я 435, 438.

Георгий II 431.

Георгий III 432.

Георгий V Блистательный 432, 435.

Георгий Мерчули 430.

Георгий Мтацминдели 431.

Георгий-Лаша 432, 435, 436.

Давид Георгиевич, царевич 434.

Давид Строитель 432.

Даднани Николай 434.

Джалал Эддин 436.

Джуаншер 431.

Эвфимий (св.) 431.

Эвфрем Мцирэ (Младший) 431.

Иоанн (св.) 431.

Ираклий II 433, 434.

Историк монгольской эпохи 433.

Историк царицы Тамары 433.

Комиссия историков, созванная Вахтангом VI-ым 433.

Леонтий Мровели 431.

Лесников Герасим Давидич 374, 375, 425.

Мария, царица 436, 437.

Ница (св.) 430.

Ной (биб.) 431.

Ольденбург С. Ф. 435.

Орбелиани Папуна 433.

Парсадан Горгиджанидзе 432, 433, 437.

Серапион Зарзмский 430.

Сехния Чхендзе 433.

Соломон I 434.

Сумбат, сын Давида (историк) 430.

Тамара, царица 432.

Такайшвили Е. С. 436.

Теймураз, царевич 437.

Тимур 433.

Херхеулидзе Оман 434.

Шадинов Григорий 374, 425.

Чингис-хан 436.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

რედაქტორისაგან

7

ისტორიის მიჯანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლად

წიგნი 1, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა	20—372
პირველი გამოცემის წინასიტყვაობა (20). მეორე გამოცემის წინასიტყვაობა (22). ქარაგ- მიანი და შემოკლებული სიტყვების განმარტება (23). შესავალი (25). მარტვლობანი და წმი- დათა ცხოვრებანი (47). იაკობ ზუცესი (56). „მარტვლობა და მოთმინებაა წმირდისა ექსტათო მცხეთელისაჲ“ (66). „წამებაა ყრმათა წმიდათა რიცხვით ცხრათაჲ კოლაელთაჲ“ (71). იოანე ძე საბანისი (76). ცხორება და წამებაჲ კონსტანტინე კახაისი (86). ქართული საეკლესიო ის- ტორიის ორი მთავარი საკითხი (91). არსენი კათალიკოზი (92). „წაწინოს ცხოვრება“ (103). მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატიანე (112). სტეფანე მტბევეარი ეპისკოპოზი (117). გიორგი მერჩუ- ლი (121). ბასილი ზარზმელი წინამძღვარი (132). გიორგი მთაწმიდელი (142). გიორგი ზუცეს- მონაზონი (152). ეფრემ მცირე (158). ლეონტი მროველი (176). ქუნაშერი (189). სუმბატ ძე დავითისი (195). მატიაწჷ ქართლისაჲ (198). დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი (210). თა- მარ მეფის ისტორიკოსი (221). აბუსერიძე ტბელი (242). ლაშა-გიორგის-დროინდელი უცნო- ბი ქართველი მემატიანე (244). ჟამთააღმწერელი (246). „ძეგლი ერისთავთა“ (263). „ცხოვ- რება ბაგრატ მეფობისა“ (sic) (267). „მესხური დავითნის მატიანე“ (ქრონიკა) (270). „გელა- თური ქორონიკონი“ (280). ფარსადან გორგიჯანიძე (283). ქართლის ცხოვრება (298). ქართლს ცხოვრების გაგრძელება (316). ბატონიშვილი ვახუშტი (325). ქუცის გაგრძელების გადაკეთე- ბა (352). სეხნია ჩხვიძე (362). პაპუნა ორბელიანი (364). ომან მღვიანეგ ხერხეულიძე (368).	
და მ ა ტ ე ბ ა :	
ახლად აღმოჩენილი ქართლის ცხოვრება	373
ნიკოლოზ კათალიკოზი	396
საისტორიო მასალები — ივ. ჭავჭავაძის ბასუხი შ. ჭანაშვილს	410
წინასიტყვაობა ძეგლისა „ლაშა-გიორგის-დროინდელი მემატიანე“	415
წინასიტყვაობა ბერს ეგნატაშვილის „ახალი ქართლის ცხოვრებისა“	418
Древнегрузинская историческая литература	429
Об одном анонимном грузинском историке XIV века	435
შენიშვნები	439
საძიებლები	459

Джавахишвили Иван Александрович

СОЧИНЕНИЯ

в 12 томах

Т. VIII

(На грузинском и русском языках)

Издательство Тбилисского Университета
Тбилиси 1977

გამომცემლობის რედაქტორი მ. ინასარიძე
მხატვარი ა. ბუაძე
ტექნიკური ი. ხუციშვილი
კორექტორი ნ. ქანთარია
გამომწვები ფ. ბუღალაშვილი

გადაეცა წარმოებას 17/X-75 წ.
ხელმოწერილია დასაბეჭდად 17.VII.77
ქაღალდის ფორმატი 70×108^{1/16}
საბეჭდა თაბახი 42
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 39,05
სბ 127

შეკვეთა 1705 ტირაჟი 3000

ფასი 2 მან. 22 კაპ.

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა
380028, თბილისი, ი. ჯავახიშვილის პროსპექტი, 14
Издательство Тбилисского университета
380028. Тбилиси, пр. И. Чавчавадзе, 14

ტექსტი აიწყო და დაკაზმონდა თბილისის უნივერსიტეტის სტამბაში (380028, თბილისი, ი. ჯავახიშვილის პრ., 1), დაბეჭდა და აიკინძა საქართველოს სსრ მ/ა სტამბაში (380060, თბილისი, კვტუზოვის 19)

Набор и верстка текста выполнены в Типографии Тбилисского университета (380028, Тбилиси, пр. И. Чавчавадзе, 1), печать и брошировочно-переплетные работы — в Типографии АН ГССР (380060. Тбилиси, Кутузова, 19)